

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Αντιπρόεδρος* Κ. Β. ΚΡΙΜΠΑΣ,
Γενικός Γραμματέας ΒΙΚΤΩΡ Θ. ΜΕΛΑΣ, *Ταμίας* ΜΙΧ. Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ,
Μέλη ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ΙΑΚΩΒΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΔΗΣ

Διευθυντής του Ίδρυματος ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ

G. S. KIRK - J. E. RAVEN - M. SCHOFIELD

ΟΙ
ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ

Δ' ΕΚΔΟΣΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2001

Ὁ τίτλος τοῦ πρωτοτύπου:
The Presocratic Philosophers
A Critical History
with a Selection of Texts
Second edition [1983]
Cambridge University Press

ISBN 960-250-005-0

© Copyright γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐκδόση:
Μορφωτικὸ Ἰνστιτούτο Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1988

ΣΤΟΝ

F. H. SANDBACH

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ	11
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ	13
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	15
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ: ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟ- ΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.....	17
1. Οί πρόδρομοι τῆς φιλοσοφικῆς κοσμογονίας	24
1. Ἡ ἀπλοϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον	26
2. Ὡκεανὸς	28
3. Νύχτα	34
4. Ὅρφικες κοσμογονίες	37
5. Ἡ ἡσιόδεια κοσμογονία καὶ ὁ διαχωρισμὸς τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ...	49
6. «Μεικτές» θεογονίες	61
(A) Ἀλκμάν	61
(B) Ὁ Φερεκύδης ἀπὸ τῆ Σύρου	64
7. Πρὸς τὴ φιλοσοφία	83
ΟΙ ΙΩΝΕΣ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ	
II. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος	89
III. Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος	110
IV. Ἀναξίμενης ὁ Μιλήσιος	152
V. Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος	171
VI. Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος.....	190
Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΙΤΑΛΙΑ	
VII. Πυθαγόρας ὁ Σάμιος	221
VIII. Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης	246
IX. Ζήνων ὁ Ἐλεάτης	271
X. Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος.....	288
XI. Φιλόλαος ὁ Κροτωνιάτης καὶ ὁ πυθαγορισμὸς τοῦ 5ου αἰῶνα ..	332

ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Η ΙΩΝΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

XII. Ἀναξαγόρας ὁ Κλαζομένιος	361
XIII. Ἀρχέλαος ὁ Ἀθηναῖος	390
XIV. Μέλισσος ὁ Σάμιος	394
XV. Οἱ ἄτομιστές: Λεύκιππος ὁ Μιλήσιος καὶ Δημόκριτος ὁ Ἀβδη- ρίτης	404
XVI. Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης	431
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	449
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	507
ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ	517
ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	534

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ἐχουν περάσει περισσότερα ἀπὸ εἴκοσι πέντε χρόνια ἀπὸ τότε πὺν πρωτοκν-
κλοφόρησε τὸ Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι· στὸ διάστημα αὐτὸ γνώρισε πολλές
ἀνατυώσεις, μὲ ἐπουσιώδεις διορθώσεις ὡς τὸ 1963 καὶ ἀργότερα χωρὶς ἀλ-
λαγές. Τὰ τελευταῖα χρόνια, οἱ G.S.K. καὶ J.E.R. εἶχαν ἐπίγνωση ὅτι σύντομα
θὰ χρειαζόταν ριζικὴ ἀναθεώρηση τοῦ βιβλίου, ἂν δὲν εἶχε κιόλας καθυστερήσει
ἡ ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος. Ἀλλὰ ἡ ὕγεια τοῦ J.E.R. δὲν ἦταν καλὴ
καὶ τὰ ἐρευνητικὰ ἐνδιαφέροντά του εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἀποκλειστικὰ στὴ βο-
τανικὴ· ζήτησε λοιπὸν ἀπὸ τὸν G.S.K. νὰ προτείνει ἓνα τρίτο μέρος τῆς ὁμάδας.
Τὸ μέρος τοῦ βιβλίου πὺν εἶχε γραφεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν J.E.R. συνέβαινε νὰ
εἶναι ἐκεῖνο πὺν περισσότερο χρειαζόταν ἀναθεώρηση, ἐξαιτίας τοῦ τρόπου μὲ
τὸν ὁποῖο εἶχαν ἐξελιχθεῖ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν φιλολόγων· ἀλλὰ καὶ ὁ G.S.K.
ἐπίσης ἐργαζόταν σὲ ἄλλους τομεῖς καὶ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα συνεργάτη. Τὸ 1979
ὁ M.S. συμφώνησε νὰ πάρει μέρος στὸ ἐγχεῖρημα καὶ οἱ τρεῖς συγγραφεῖς συμ-
φώνησαν ἀπόλυτα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ γίνη ἡ ἀναθεώρηση.

Σ' αὐτὴ τὴν καινούρια ἔκδοση ὑπάρχουν σημαντικὲς ἀλλαγές. Ὁ M.S. ξανά-
γραψε ἀπὸ τὴν ἀρχή, μὲ ὁλότελα νέα μορφή, τὰ κεφάλαια γιὰ τοὺς ἐλατικούς
καὶ τοὺς πυθαγόρειους, ἐπειδὴ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἔχει γίνη σημαντικὴ
δουλειὰ ἀπὸ ἀναλυτικούς φιλοσόφους γιὰ τὴν πρώτη σχολή καὶ ἀπὸ τὸν *Walter
Burkert* (ἰδιαίτερα) γιὰ τὴ δεύτερη —δουλειὰ πὺν ἐπέβαλλε τὴν ἐπανεκτίμηση
τῆς ἀποψης τῶν *Cornford* καὶ *Raven* γιὰ τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀνάμεσα στὶς
δύο σχολές. Ὁ Ἀλκμαίων ἐντάχθηκε σ' αὐτὰ τὰ κεφάλαια. Ἐπίσης, ὁ M.S. ξα-
νὰγραψε μὲ ἐντελῶς ἀναθεωρημένη μορφή τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Ἑμπεδοκλή,
παίρνοντας ὑπόψη του τὶς νεότερες ἐρμηνεῖς πὺν ἔδωσαν οἱ *J. Bollack*, *G. Zuntz*
καὶ ἄλλοι, καθὼς καὶ τὴ διαμάχη πὺν προκάλεσαν αὐτές. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ διά-
ταξη τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἑμπεδοκλή στὴν πιθανὴ ἀρχικὴ σειρά τους θὰ
κριθεῖ χρησίμη ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη. Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα παραμένει
σχεδὸν ἀπαράλλαχτο ὅπως τὸ ἔγραψε ὁ J.E.R.· ὁ M.S. ἐπισήμανε σὲ ὑποση-
μειώσεις ποιὲς διαφορὲς παρουσιάζουν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ οἱ δικές του ἐρμηνεῖς (γιὰ
τὶς ὁποῖες βλέπε τὸ δοκίμιό του *An Essay on Anaxagoras*, *Cambridge* 1980),
ἀλλὰ ἡ ἐπιθυμία καὶ τῶν τριῶν συγγραφέων ἦταν νὰ μὴ γίνουν μεγάλες ἀλλαγές
σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Ἀμετάβλητο ἔμεινε καὶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Ἀρχέλαο,
ἐνῶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Διογένη προστέθηκε ἀπλῶς μιὰ ὑποσημείωση· σχε-
τικὰ μὲ τοὺς ἀτομιστές, ὁ M.S. ξανάγραψε τὶς ἐνότητες πὺν ἀναφέρονται στὶς

μεταφυσικές αρχές, στὰ άτομα καὶ τὸ κενὸ καὶ τὸ βάρος τῶν ἀτόμων (γιὰ τὰ πάρεϊ ὑπόψη του τὸ ἔργο τῶν D. J. Furley, J. Barnes, D. O'Brien καὶ ἄλλων), καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημολογία καὶ τὴν ἠθικὴ· ἡ ἐνότητα ποὺ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν ἠθικὴ ἀποτελεῖ κατὰ κύριο λόγο ἔργο τοῦ δόκτορα J. F. Procoré, στὸν ὁποῖο ἐκφράζουμε τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μας.

Τὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου ἀναθεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν G.S.K., χωρὶς δμως νὰ ξαναγραφτοῦν ἐξ ὁλοκλήρου. Τὸ κεφάλαιο I, σχετικὰ μὲ τοὺς προδρόμους, ἀναδιατάχθηκε, συντομεύθηκε καὶ ἀπλουστεύθηκε σὲ ὁρισμένα μέρη του· ἐπίσης, προστέθηκαν σ' αὐτὸ νέα ὑποκεφάλαια ποὺ πραγματεύονται τὶς νεότερες γνώσεις καὶ ἀπόψεις γιὰ τὶς ὀρφικὲς κοσμογονίες, τὸ κοσμογονικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀλκμᾶνα καὶ τὴν κίνηση ἀπὸ τοὺς μύθους στὴ φιλοσοφία. Τὰ τελευταῖα εἴκοσι πέντε χρόνια εἴχαμε μιὰ πλημμύρα ἀπὸ δημοσιεύσεις γιὰ τοὺς μιλήσιους, τὸν Ξενοφάνη καὶ τὸν Ἡράκλειτο, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἥσσονος σημασίας, σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἔφερε ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τοὺς πυθαγόρειους, τοὺς ἐλεατικούς καὶ τὸν Ἐμπεδοκλή. Ἰδιαίτερα πῆραμε ὑπόψη μας τὴν ἐργασία τοῦ C. H. Kahn (γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἡράκλειτο), τοῦ J. Barnes καὶ τοῦ W. K. C. Guthrie, ἀλλὰ ἡ βασικὴ ἐρμηνεία καὶ παρουσίαση δὲν ἄλλαξε, παρὰ τὶς πολυάριθμες ἀλλαγὲς στὶς λεπτομέρειες. Αὐτὸ ἀντανακλᾷ μιὰ γενικότερη πεποίθηση ὅτι τὸ βιβλίον δὲν ἔπρεπε νὰ ἀλλάξει ριζικὰ στὴν προσέγγιση καὶ στὴν ἔμφαση, ἐκτὸς ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο· ἀντανακλᾷ ἐπίσης τὴ γνώμη τοῦ G.S.K. (τουλάχιστον) ὅτι, παρ' ὅλο τὸν κουρνιαχτὸ τῆς μάχης, ἡ πραγματικὴ πρόοδος σὲ σχέση μὲ αὐτοὺς τοὺς παλιότερους στοχαστὲς ἦταν πολὺ μικρὴ.

Μιὰ ἀληθινὴ βελτίωση, ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς πολλοὺς ἀναγνώστες ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴ μετάφραση καὶ ὄχι τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πρωτότυπο, ἦταν ὅτι οἱ μεταφράσεις ἐνσωματώθηκαν στὸ κυρίως κείμενο. Ἡ βιβλιογραφία ἐνημερώθηκε μὲ τὰ ἔργα τῶν τελευταίων χρόνων, καὶ τὸ νέο εὑρετήριο εἶναι δουλειὰ τοῦ κ. N. O'Sullivan, στὸν ὁποῖο οἱ συγγραφεῖς ἐκφράζουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους, τὴν ἴδια εὐγνωμοσύνη ποὺ τρέφουν καὶ γιὰ τοὺς ἐκδότες καὶ στοιχειοθέτες τοῦ βιβλίου γιὰ τὴ βοήθειά τους καὶ γιὰ τὴν προσεχτικὴ μεταχείριση ἐνὸς σχετικὰ πολὺπλοκου κειμένου. Ἀλλὰ, δυστυχῶς, αὐτὸ τὸ «οἱ συγγραφεῖς» σημαίνει τὰ δύο ἐπιζῶντα μέλη τῆς ὁμάδας, γιατί ὁ J.E.R. πέθανε τὸν Μάρτιο τοῦ 1980, σὲ ἡλικία 65 χρόνων· τὰ ἀξιόλογα προσόντα του καὶ ἡ ἀξιαγάπητὴ προσωπικότητά του περιγράφονται μὲ ὠραῖο τρόπο στὸ John Raven by his Friends (ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1981 ἀπὸ τὴ χήρα του, Faith Raven). Σὲ μιὰ πινὸ εὐχάριστη σημείωση, εἶναι χαρὰ μας νὰ ἀφιερῶσουμε καὶ πάλι αὐτὸ τὸ βιβλίον στὸν καθηγητὴ F. H. Sandbach, ποὺ ἡ πλούσια παιδεία του μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ σήμερα ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ὅσο τότε.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Αυτό το βιβλίο προορίζεται κυρίως για εκείνους που το ενδιαφέρον τους για την ιστορία της αρχαίας ελληνικής σκέψης είναι κάτι παραπάνω από περιστασιακό· αλλά, μεταφράζοντας όλα τα ελληνικά χωρία και περιορίζοντας μερικές επιμέρους αναλύσεις σε σημειώσεις, θελήσαμε να κάνουμε το βιβλίο χρήσιμο και για εκείνους τους μελετητές της ιστορίας της φιλοσοφίας ή της επιστήμης που δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτόν το σημαντικό και γοητευτικό τομέα.

Πρέπει να τονίσουμε δύο σημεία. Πρώτον, περιορίσαμε το θέμα μας στους κυριότερους προσωκρατικούς «φυσικούς» και τους προδρομούς τους, που ενδιαφέρθηκαν κατά κύριο λόγο για τη φύση και τη συνάφεια των πραγμάτων γενικά. Παράλληλα, σε ολόκληρη τη διάρκεια του 6ου και του 5ου αιώνα π.Χ., αναπτύσσονταν ειδικότερα ενδιαφέροντα, ιδιαίτερα για τα μαθηματικά, την αστρονομία, τη γεωγραφία, την ιατρική και τη βιολογία· αλλά από έλλειψη χώρου και, ως ένα βαθμό, στοιχείων δεν παρακολουθήσαμε αυτά τα επιμέρους ζητήματα πέρα από τα ενδιαφέροντα των κυριότερων φυσικών. Έπίσης αποκλείσαμε τους σοφιστές, των οποίων η θετική φιλοσοφική συμβολή (που συχνά υπερτονίζεται) βρίσκεται κυρίως στους τομείς της επιστημολογίας και της σημασιολογίας. Δεύτερον, δεν επιχειρήσαμε να κάνουμε μια αυστηρά ορθόδοξη ανάλυση των κειμένων (αν είναι νοητό κάτι τέτοιο σ' ένα πεδίο όπου οι γνώμες αλλάζουν τόσο γρήγορα), αλλά σε πολλά σημεία προτιμήσαμε να προτείνουμε τη δική μας ερμηνεία. Ταυτόχρονα, όμως, αναφέρουμε συνήθως και άλλες ερμηνείες των διαφιλονικούμενων σημείων και προσπαθούμε πάντα να δώσουμε στον αναγνώστη τα κύρια όπλα για να διαμορφώσει τη δική του άποψη.

Το μέρος του βιβλίου που ασχολείται με την ιωνική παράδοση, συμπεριλαμβάνοντας τους προδρόμους της καθώς επίσης και τους ατομιστές και τον Διογένη (δηλαδή τα κεφάλαια I-VI, XVII και XVIII), με τη σημείωση σχετικά με τις πηγές, γράφτηκε από τον G. S. Kirk, ενώ το μέρος που ασχολείται με την ιταλική παράδοση, καθώς και τα κεφάλαια για τον Αναξαγόρα και τον Αρχέλαο (δηλαδή τα κεφάλαια VII-XVI) γράφτηκε από τον J. E. Raven. Φυσικά, τα κείμενα του ενός συγγραφέα υποβλήθηκαν στην εμπειριστατωμένη κριτική του άλλου, ενώ το γενικό σχέδιο του βιβλίου καταστρώθηκε και από τους δύο μαζί.

Πρέπει να παραδεχθούμε ότι η έκταση που καταλαμβάνουν οι διάφορες ενότητες του βιβλίου είναι αρκετά άνιση. Εκεί όπου το ιστορικό υλικό είναι πλουσιότερο και σαφέστερο —ιδιαίτερα όταν σώζονται σημαντικά αποσπάσματα, δ-

πως γὰρ παράδειγμα στὴν περίπτωση τοῦ Παρμενίδη— τὰ σχόλια μποροῦν φυσικὰ νὰ εἶναι συντομότερα· ὅπου ὅμως τὸ ὕλικὸ εἶναι πενιχρότερο καὶ πιὸ συγκεχυμένο, ὅπως γὰρ παράδειγμα στὴν περίπτωση τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ τῶν πυθαγορείων, οἱ δικές μας ἐξηγήσεις εἶναι ἀναγκαστικὰ ἐκτενέστερες καὶ πιὸ περίπλοκες. Ἰδιαίτερα τὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἀφιερωμένο σὲ μιὰ πτυχή τοῦ ὄλου θέματος ποὺ συχνὰ παραμελεῖται, ἴσως νὰ εἶναι σὲ μερικὰ σημεῖα λεπτομερέστερο ἀπὸ ὅσο δικαιολογεῖ ἡ τελικὴ σημασία του, καὶ γι' αὐτὸ συμβουλεύουμε τοὺς μὴ εἰδικοὺς νὰ τὸ ἀφήσουν γιὰ τὸ τέλος.

Παραθέτουμε μόνο τὰ σημαντικότερα κείμενα, καὶ αὐτὰ σὲ μιὰ ἀναπόφευκτα προσωπικὴ ἐπιλογή. Γιὰ μιὰ σχεδὸν πλήρη συλλογὴ ἀποσπασμάτων καὶ μαρτυριῶν ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔπρεπε νὰ καταφύγει στὸ βιβλίο τοῦ *H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker* (δη καὶ μεταγενέστερες ἐκδόσεις, Βερολίνο 1934-1954, ἐπιμ. *W. Kranz*). Σ' αὐτὸ τὸ θεμελιῶδες βιβλίο ἀναφερόμαστε μὲ τὴ συντομογραφία *DK*. "Ὅταν ἡ ἔνδειξη τῆς πηγῆς ἐνὸς χωρίου ποὺ παραθέτουμε σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίο συνοδεύεται ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ (λ.χ. *DK 28 a 12*), αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ *DK*, στὸ τμήμα στὸ ὁποῖο ἀναφερόμαστε, παραθέτει ἓνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐπίμαχου χωρίου ἀπὸ ὅ,τι ἐμεῖς. Οἱ παραπομπές στὸ *DK* παραλείπονται ὅταν ἀναφέρεται ἓνα μικρότερο, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὄχι μεγαλύτερο, κομμάτι τοῦ κειμένου, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν περίπτωση ἀποσπασμάτων (ὅπου ὁ ἀριθμὸς τοῦ ἀποσπάσματος, πάντα μὲ τὴν ἀρίθμηση τοῦ *Diels*, εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἀναγράφεται στὸ σχετικὸ μέρος *B'* τοῦ *DK*). "Ὅπου ὑπάρχουν συμπληρώματα στὰ κείμενα ποὺ παραθέτουμε, χωρὶς ἄλλες πληροφορίες, προέρχονται συνήθως ἀπὸ τὸν *Diels* καὶ ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει στὶς σημειώσεις τοῦ *DK* γιὰ τὰ κείμενα.

Ἐννοεῖται ὅτι χρωστοῦμε χάρη σὲ πολλοὺς φίλους γιὰ τὶς ὑποδείξεις καὶ τὴ βοήθειά τους· καὶ ἐπίσης, πράγμα ποὺ ἄλλωστε εἶναι αὐτονόητο, σὲ προηγούμενους συγγραφεῖς ὅπως οἱ *Zeller, Burnet, Cornford, Ross* καὶ *Cherniss*. Ἡ ὀφειλή μας σ' αὐτοὺς φαίνεται σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ κειμένου. Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι στὴν τυπογραφικὴ ὁμάδα τοῦ *Cambridge University Press* γιὰ τὶς τυπογραφικὲς συμβουλές καὶ γενικὰ γιὰ τὴ βοήθειά τους. Οἱ *H. Lloyd-Jones* καὶ *I. R. D. Mathewson* διάβασαν τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια καὶ ἔκαναν πολλὲς πολὺτιμες ὑποδείξεις. Σημαντικὰ, τέλος, συνέβαλε σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὁ *F. H. Sandbach*, τοῦ ὁποῖου τὰ πολλὰ, εὐστοχα καὶ δευδερεκὴ σχόλια πάνω στὸ τελικὸ προσχέδιο στάθηκαν ἐξαιρετικὰ πολὺτιμα, καὶ στὸν ὁποῖο, ὡς ἐλάχιστο δεῖγμα εὐγνωμοσύνης, θέλουμε νὰ ἀφιερῶσουμε αὐτὸ τὸ βιβλίο.

G.S.K.

J.E.R.

Cambridge
Μάιος 1957

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἀναφέρουμε τις παρακάτω συντομογραφίες· οἱ ὑπόλοιπες εἶναι αὐτονόητες:

- ACPA H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy* (Βαλτιμόρη 1944).
 AGP *Archiv für Geschichte der Philosophie*.
 AJP *American Journal of Philology*.
 ANET *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, ἐπιμ. J. B. Pritchard (Princeton, 2η ἔκδ., 1955).
 CP *Classical Philology*.
 CQ *Classical Quarterly*.
 DK *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 5η-7η ἔκδ., ἀπὸ τὸν H. Diels, ἐπιμέλεια καὶ προσθήκες ἀπὸ τὸν W. Kranz. (Ἡ 6η καὶ ἡ 7η ἔκδοσις εἶναι φωτογραφικὲς ἀνατυπώσεις τῆς 5ης, ποὺ ἔγιναν τὸ 1951-1952 καὶ τὸ 1954 ἀντίστοιχα, με ἐπίμετρα γραμμένα ἀπὸ τὸν Kranz.)
 EGP John Burnet, *Early Greek Philosophy*, 4η ἔκδ., Λονδὶνο 1930 (ἀνατύπωση τῆς 3ης ἔκδοσις τοῦ 1920, με διορθώσεις).
 GGN *Nachrichten v. d. Gesellschaft zu Göttingen* (Phil.-hist. Klasse).
 HGP W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, 6 τ. (Cambridge 1962-1981).
 HSCP *Harvard Studies in Classical Philology*.
 JHS *Journal of Hellenic Studies*.
 J. Phil. *Journal of Philology*.
 KR G. S. Kirk καὶ J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers* (Cambridge 1957).
 LSJ Liddell καὶ Scott, *A Greek-English Lexicon*, 9η ἔκδ., 1925-1940, ἀναθεωρημένη ἀπὸ τοὺς H. Stuart Jones καὶ R. McKenzie.
 PCPS *Proceedings of the Cambridge Philological Society*.
 Rh. M. *Rheinisches Museum*.
 Σ Σχόλιο ἢ σχολιαστής.
 SB Ber. *Sitzungsberichte d. preussischen Akademie d. Wissenschaft*.
 SVF *Stoicorum Veterum Fragmenta*, ἐπιμ. H. von Arnim (Λιψία 1903-1905).
 ZPE *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

Οἱ παραπομπὲς στοὺς σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη (λ.χ. στὸν Σιμπλίκιο καὶ τὸν Ἀλέξανδρο) δηλώνονται με τὸν ἀριθμὸ τῆς σελίδας καὶ τῆς ἀράδας στὸν σχετικὸ τόμο τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου *Commentaria in Aristotelem Graeca*.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Α' ΑΜΕΣΑ ΠΑΡΑΘΕΜΑΤΑ

Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν προσωκρατικῶν στοχαστῶν διασώζονται μὲ τὴ μορφή παραθεμάτων σὲ διάφορους ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. ὡς τὸν Σιμπλίκιο τὸν 6ο αἰῶνα μ.Χ., καὶ σὲ σπάνιες περιπτώσεις μάλιστα ὡς μερικοὺς ὀψιμοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ἰωάννης Τζέτζης. Ἡ χρονολογία τῆς πηγῆς στὴν ὁποία ὑπάρχει ἓνα παράθεμα δὲν ἀποτελεῖ, φυσικά, ἀξιόπιστο κριτήριον γιὰ τὴν ἀκρίβεια τοῦ παραθέματος. Ἔτσι, εἶναι πασίγνωστο πόσο ἀμελὴς εἶναι ὁ Πλάτων ὅταν παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν προγενέστερων τοῦ στοχαστῶν· συχνὰ ἀναμειγνύει τὴν παράθεσιν μὲ τὴν παράφρασιν καί, ὅχι σπάνια, ἢ στάσιν τοῦ ἀπέναντι στοὺς προδρόμους τοῦ δὲν εἶναι ἀντικειμενική, ἀλλὰ χιουμοριστική ἢ εἰρωνική. Ἀπὸ τὴν ἄλλην μεριά, ὁ νεοπλατωνικὸς Σιμπλίκιος, ποὺ ἔζησε χίλια δόλοκληρα χρόνια μετὰ τοὺς προσωκρατικούς, μᾶς προσφέρει μακροσκελὴ καὶ προφανῶς ἀκριβῆ παραθέματα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Παρμενίδην, τὸν Ἐμπεδοκλῆν, τὸν Ἀναξαγόραν καὶ τὸν Διογένην τὸν Ἀπολλωνιάτη· αὐτὸ δὲν τὸ κάνει γιὰ χάριν τοῦ λογοτεχνικοῦ καλλωπισμοῦ, ἀλλὰ ἐπειδὴ στὰ σχόλια τοῦ γιὰ τὰ Φυσικά καὶ τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* τοῦ Ἀριστοτέλη θεωρῶσε ἀναγκαῖον νὰ ἐκθέσει τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τοὺς προκατόχους τοῦ, μεταφέροντας τὰ ἴδια τοὺς τὰ λόγια. Μερικὲς φορές ὁ Σιμπλίκιος τὸ ἔκανε αὐτὸ σὲ μεγαλύτερη ἔκτασιν ἀπὸ ὅσο ἦταν ἀπαραίτητο, ἐπειδὴ, ὅπως μᾶς λέει, ἓνα ὀρισμένο ἀρχαῖον ἔργο εἶχε γίνῃ πολὺ σπάνιον.

Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων, μᾶς ἔδωσε συγκριτικὰ λιγοστὰ ἄμεσα παραθέματα καὶ ἡ κύρια ἀξία τοῦ εἶναι ὅτι συνοψίζει καὶ ἀναλύει κριτικὰ τοὺς παλιότερους στοχαστές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Σιμπλίκιον, μποροῦμε νὰ ξεχωρίσουμε καὶ νὰ μνημονεύσουμε εἰδικὰ τίς ἀκόλουθες πηγὲς αὐτούσιων ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν προσωκρατικῶν:

(i) Ὁ Πλούταρχος, ὁ ἀκαδημαϊκὸς φιλόσοφος, ἱστορικὸς καὶ δοκιμογράφος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα, μᾶς προσφέρει, στὰ ἑκτενῆ *Ἠθικά* τοῦ, ἑκατοντάδες παραθέματα (ποὺ συχνὰ ἐπεκτείνονται, παραποιοῦνται μὲ ἐμβόλιμες λέξεις ἢ ἀναδιατυπώνονται ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἴδιον) ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς.

(ii) Ὁ Σέξτος ὁ «Ἐμπειρικός», ὁ σκεπτικὸς φιλόσοφος καὶ φυσικὸς ποὺ ἔζησε στὰ τέλη τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα, ἐξέθεσε τίς θεωρίες τοῦ Αἰνησίδημου, ποὺ ἔζησε κάπου δύο αἰῶνες νωρίτερα καί, σὲ μεγάλο βαθμὸ, στηρίχθηκε ὁ ἴδιος σὲ

έλληνιστικές πηγές. Ὁ Σέξτος παραθέτει πολλά παλιά χωρία πού ἀναφέρονται στή γνώση καί τήν ἀξιολογία τῶν αἰσθήσεων.

(iii) Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ εὐρυμαθὴς ἰδρυτὴς τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς, ἔζησε στὴ δεύτερη πεντηκονταετία τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 3ου. Ὁ Κλήμης, ἂν καὶ εἶχε προσηλυτισθεῖ στὸ χριστιανισμό, διατήρησε ὥστόσο τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία καὶ χρησιμοποίησε τὶς πλατιές του γνώσεις καὶ τὴν ἀξιοθαύμαστη μνήμη του γιὰ νὰ τονίσει τὶς συγκρίσεις του ἀνάμεσα στὴν εἰδωλολατρία καὶ τὸ χριστιανισμό μὲ συχνὰ παραθέματα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποιητὲς καὶ φιλόσοφους (κυρίως στὸν *Προτρεπτικὸ* του καὶ στὰ ὀχτῶ βιβλία πού ἀπαρτίζουν τοὺς *Στρωματεῖς* του).

(iv) Ὁ Ἰππόλυτος, ἓνας θεολόγος πού ἔζησε στὴ Ρώμη τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα, ἔγραψε ἑνιά βιβλία μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Ἐλεγχος κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων*, ὅπου ἐπιτέθηκε μὲ δριμύτητα στὶς χριστιανικὲς αἱρέσεις ὑποστηρίζοντας ὅτι ἀποτελοῦν ἀναβιώσεις τῆς εἰδωλολατρικῆς φιλοσοφίας. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ὑἵρεση τῶν Νοητικῶν ἦταν ἀναβίωση τῆς θεωρίας τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὴ σύμπτωση τῶν ἀντιθέτων — ἓνας ἰσχυρισμὸς πού ὁ Ἰππόλυτος προσπάθησε νὰ τεκμηριώσει παραθέτοντας ὄχι λιγότερες ἀπὸ δεκαεπτὰ ρήσεις τοῦ Ἡράκλειτου, πολλές ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἄγνωστες κατὰ τὰ ἄλλα.

(v) Ὁ Διογένης Λαέρτιος ἔγραψε, πιθανότατα τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα, ἓνα κοινότοπο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ δική μας σκοπιά σημαντικὸ ἔργο ἀπὸ δέκα βιβλία μὲ θέμα τὴ ζωὴ διάσημων ἀρχαίων φιλοσόφων. Στὶς βιογραφικὲς καὶ δοξογραφικὲς σημειώσεις του, πού στηρίζονται κυρίως σὲ ἑλληνιστικὲς πηγές, συμπεριέλαβε ἀρκετὰ σύντομα παραθέματα.

(vi) Ὁ Ἰωάννης Στοβαῖος, ὁ ἀνθολόγος τοῦ 5ου αἰώνα μ.Χ., συγκέντρωσε στὸ *Ἀνθολόγιό* του διδακτικὰ χωρία ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία, δίνοντας ὅμως ἰδιαίτερη ἐμφαση στὰ ἠθικὰ ἀποφθέγματα. Διέσωσε πολλὰ προσωκρατικὰ ἀποσπάσματα (ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Δημόκριτο), συχνὰ ὅμως σὲ μορφὴ κάπως νοθευμένη. Οἱ κύριες πηγές τοῦ Στοβαίου ἦταν τὰ ἔγχειρίδια καὶ οἱ ἐπιτομὲς πού ἀφθονοῦσαν στὴν ἀλεξανδρινὴ περίοδο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κύριες πηγές πού ἀναφέραμε πρὶ πάντων, βρίσκουμε σποραδικὰ καὶ ἄλλου παραθέματα ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς: στὸν ἐπικούρειο Φιλόδημο· σὲ στωικούς ὅπως ὁ Μάρκος Αὐρήλιος καὶ ἐκλεκτικούς ὅπως ὁ Μάξιμος ὁ Τύριος· σὲ ἄλλους χριστιανούς συγγραφεῖς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κλήμεντα καὶ τὸν Ἰππόλυτο, ὅπως λ.χ. ὁ Ὠριγένης· ἀραιὰ καὶ πού στὸν Ἀέτιο (βλ. Β, 4, b· τὰ ἄμεσα παραθέματα εἶναι σπάνια στὸν Ἀέτιο)· σὲ τεχνικούς συγγραφεῖς ὅπως ὁ γιαντρὸς Γαληνός, ὁ γεωγράφος Στράβων καὶ ὁ Ἀθήναιος τῶν «Δειπνοσοφιστῶν»· καὶ —μὰ ἐξίσου σημαντικὴ πηγή— σὲ νεόπλατωνικούς συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν Νουμῆνιο, τὸν Πλωτῖνο, τὸν Πορφύριο καὶ τὸν Ἰάμβλιχο (οἱ δύο τελευταῖοι ἔγραψαν γιὰ τὸν Πυθαγόρα) ὡς τὸν Πρόκλο καί, φυσικά, τὸν ἀνεκτίμητο Σιμπλίκιο.

Τελειώνοντας αυτές τις σημειώσεις για τις πηγές των άμεσων παραθεμάτων, πρέπει να τονίσουμε ότι ο συγγραφέας που παραθέτει άμεσα ένα απόσπασμα από ένα αρχαίο έργο δεν χρειάζεται να έχει διαβάσει το πρωτότυπο, γιατί οι περιλήψεις, οι ανθολογίες και οι έπιτομές κάθε είδους, γνωστές από την εποχή ακόμα του Ίππια (βλ. σημ. 75) και άφθονες στους τρεις αιώνες που ακολούθησαν την ίδρυση της 'Αλεξάνδρειας, θεωρούνταν κατάλληλο ύποκατάστατο για τα περισσότερα τεχνικά πρωτότυπα που ήταν γραμμένα σε πεζό λόγο.

Β' ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

(1) Ο ΠΛΑΤΩΝ είναι ο παλιότερος σχολιαστής των προσωκρατικών (αν και τα έργα του Εύριπίδη και του 'Αριστοφάνη περιέχουν σποραδικές αναφορές σε αυτούς). 'Αλλά τα περισσότερα σχόλιά του είναι πρόχειρα και, όπως πολλά από τα παραθέματά του, διαπνέονται από ειρωνική ή ψυχαγωγική διάθεση. 'Ετσι, οι αναφορές του στον 'Ηράκλειτο, τον Παρμενίδα και τον 'Εμπεδοκλή είναι συνήθως ελαφρές παρατηρήσεις, και μάλιστα μονόπλευρες ή υπερβολικές, και όχι νηφάλιες και αντικειμενικές ιστορικές κρίσεις. Πάντως, με την προϋπόθεση ότι αναγνωρίζουμε αυτή την επιφύλαξη, ο Πλάτων έχει να μάς πει πολλά πολύτιμα πράγματα. 'Ενα χωρίο (Φαίδων 96 κέ.) μάς δίνει μια χρήσιμη, αλλά σύντομη έπισκόπηση των φυσικοφιλοσοφικών άνησιχών του 5ου αιώνα.

(2) Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ άσχολήθηκε σοβαρότερα με τους φιλοσοφικούς προδρόμους του από ό,τι ο Πλάτων και προλόγισε μερικές από τις πραγματείες του με τυπικές έπισκοπήσεις των απόψεών τους, ιδιαίτερα στα *Μεταφυσικά Α*. 'Ωστόσο, συχνά οι κρίσεις του παραμορφώνονται από την αντίληψή του ότι η παλιότερη φιλοσοφία ήταν μια άργη πρόοδος προς την αλήθεια που αποκάλυψε ο ίδιος με τις φυσικές ιδέες του, ιδιαίτερα αυτές που άφορούν τη σχέση αίτιου και αίτιατου. 'Αλλά, φυσικά, υπάρχουν επίσης πολλές άξυδερκείς και πολύτιμες κριτικές παρατηρήσεις, καθώς και ένα σημαντικό άπόθεμα πραγματολογικών πληροφοριών.

(3) Ο ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ανέλαβε να γράψει την ιστορία της προγενέστερης φιλοσοφίας, από τον Θαλή ως τον Πλάτωνα, ως μέρος της συμβολής του στο έγκυκλοπαιδικό πρόγραμμα που έξήγγειλε ο δάσκαλός του 'Αριστοτέλης —όπως άκριβώς ο Εύδημος ανέλαβε την ιστορία της θεολογίας, της άστρονομίας και των μαθηματικών, και ο Μένων την ιστορία της ιατρικής. 'Ο Θεόφραστος, σύμφωνα με τον κατάλογο του Διογένη Λαέρτιου για τα έργα του, έγραψε δεκαέξι (ή δεκαοχτώ) βιβλία με θέμα τις φυσικές αντιλήψεις (ή τις αντιλήψεις των φυσικών· ο τίτλος είναι *Φυσικών δόξαι*). αυτά τα βιβλία συνοψίστηκαν αργότερα σε δύο τόμους. Μόνο το τελευταίο βιβλίο, *Περί αίσθήσεως*, έχει σωθεί στο με-

γαλύτερο μέρος του· αλλά σημαντικά αποσπάσματα από το πρώτο βιβλίο, *Περὶ ὀλικῶν ἀρχῶν*, αντιγράφηκαν ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο στὰ σχόλια του γιὰ τὰ *Φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη. (Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα τὰ πῆρε ὁ Συμπλίκιος ἀπὸ χαμένα σχόλια τοῦ σημαντικοῦ περιπατητικοῦ σχολιαστῆ Ἀλέξανδρου τοῦ Ἀφροδισιέως). Στὸ πρῶτο βιβλίο ὁ Θεόφραστος πραγματευόταν τοὺς διάφορους στοχαστὲς μὲ χρονολογικὴ σειρά, προσθέτοντας τὴ γενεα-
 τείρα πόλη τους, τὸ πατρώνυμό τους καὶ μερικὲς φορές τὴ χρονολογία ἢ τὴν ἀμοιβαία σχέση τους. Στὰ ὑπόλοιπα βιβλία ἡ σειρά ἦταν χρονολογικὴ μόνο μέσα στὰ πλαίσια τῶν κυριότερων λογικῶν ὑποδιαίρέσεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὴ ἱστορία, ὁ Θεόφραστος ἔγραψε εἰδικὰ ἔργα γιὰ τὸν Ἀναξιμένη, τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν Ἀρχέλαο καὶ τὸν Δημόκριτο (τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο ἦταν πολύτομο). Δυστυχῶς, αὐτὰ τὰ ἔργα ἔχουν χαθεῖ· εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Θεόφραστος ἀφιέρωσε πολὺ κόπο στὴν προσπάθειά του νὰ συμβουλευθεῖ τίς πρωτό-
 τυπες πηγές γι' αὐτοὺς τοὺς στοχαστὲς. Ἀλλά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τίς ἐνδείξεις ποὺ ὑπάρχουν, συχνὰ οἱ κρίσεις του γι' αὐτοὺς προέρχονταν ἄμεσα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, χωρὶς πολλὴ προσπάθεια νὰ ἀσκηθεῖ μιὰ νέα καὶ ἀντικειμενικὴ κριτική.

(4) Η ΔΟΞΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ. (α) Ἡ γενικὴ φύση της. Τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Θεόφραστου ἔγινε γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο ἢ πιὸ ἀξιόπιστη μαρτυρία γιὰ τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ εἶναι ἡ πηγὴ τῶν περισσότερων μεταγενέστερων συλλογῶν ἀπὸ «γνώμες» (δόξαι, ἀρέσκοντα ἢ *placita*). Αὐτὲς οἱ συλλογὲς πῆραν διάφορες μορφές. (i) Στὶς συλλογὲς ποὺ μιμοῦνταν τὸν Θεόφραστο στὴ διάταξη τῆς ὕλης, κάθε μεῖζον θέμα ἀποτελοῦσε καὶ ξεχωριστὴ ἐνό-
 τητα καὶ οἱ διάφοροι στοχαστὲς μνημονεύονταν σὲ κάθε ἐνότητα μὲ χρονολογικὴ σειρά. Αὐτὴ ἦταν ἡ μέθοδος τοῦ Ἀέτιου καὶ τῆς πηγῆς του, τῶν *Vetusta Placita* (βλ. παρακάτω). (ii) Πολλοὶ βιογραφικοὶ δοξογράφοι πραγματευόταν μα-
 ζὶ ὅλες τίς γνώμες ἑνὸς φιλόσοφου, συνοδεύοντάς τες μὲ λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ του —πού, σὲ μεγάλο βαθμὸ, προέρχονταν ἀπὸ τὴν πυρετώδη φαντασία τῶν ἐλληνιστῶν βιογράφων καὶ ἀπὸ ἱστορικοὺς ὅπως ὁ Ἐρμιππος ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ὁ Ἱερώνυμος ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ ὁ Νεάνθης ἀπὸ τὴν Κύζικο. Τὸ ἀποτέλεσμα φαί-
 νεται καθαρὰ στὸ βιογραφικὸ σύμφυρμα ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ Διογένης Λαέρτιος. (iii) Ἕνας ἄλλος τύπος δοξογραφικοῦ ἔργου εἶναι αὐτὸς ποὺ βλέπουμε στὶς *Διαδοχές*, δηλαδὴ περιγραφὲς διαδοχικῶν φιλοσόφων. Πρωτουργὸς αὐτοῦ τοῦ τύπου ἦταν ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος Σωτίων ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ποὺ γύρω στὸ 200 π.Χ. ἔκανε μιὰ ἐπισκόπηση τῶν προγενέστερων φιλοσόφων κατὰ σχολές. Οἱ γνωστοὶ στοχαστὲς συσχετίστηκαν μεταξὺ τους σὲ μιὰ κατιούσα σειρά δάσκαλου καὶ μαθητῆ (ἐδῶ ὁ Σωτίων ἐπέκτεινε καὶ τυποποίησε μιὰ μέθοδο ποὺ εἶχε ἐγ-
 καινιάσει ὁ Θεόφραστος)· ἐπιπρόσθετα, ἡ ἱωνικὴ σχολὴ διακρινόταν σαφῶς ἀπὸ τὴν ἰταλική. Πολλὲς ἀπὸ τίς δοξογραφικὲς συνόψεις ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ ἐκκλη-

σιαστικούς πατέρες (ιδιαίτερα από τὸν Εὐσέβιο, τὸν Εἰρηναῖο, τὸν Ἀρνόβιο, τὸν Θεοδώρητο — πού ὅμως ἔκανε ἐπίσης ἄμεση χρήση τοῦ Ἀέτιου— καὶ τὸν Ἅγιο Αὐγουστίνο) βασίστηκαν στὶς σύντομες ἀναφορὲς τῶν συγγραφέων πού ἀκολούθησαν αὐτὴ τὴ μέθοδο. (iv) Ὁ χρονικογράφος Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀλεξανδρεὺς συνέθεσε, στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ., μιὰ ἐμμετρὴ ἀναφορὰ στὶς χρονολογίες καὶ τὶς ἰδέες τῶν φιλοσόφων. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ βασιζόταν ἐν μέρει στὴ διαίρεση πού εἶχε κάνει ὁ Σωτίων σὲ σχολές καὶ δασκάλους, ἐν μέρει πάλι στὴ χρονολόγηση τοῦ Ἐρατοσθένη, πού εἶχε κάνει μιὰ σοβαρὴ προσπάθεια νὰ κατατάξει χρονολογικὰ τοὺς διάφορους καλλιτέχνες, φιλοσόφους καὶ συγγραφεῖς, καθὼς καὶ τὰ πολιτικὰ γεγονότα. Ὁ Ἀπολλόδωρος συμπλήρωσε τὰ κενὰ πού ἄφησε ὁ Ἐρατοσθένης, χρησιμοποιοῦντας πολὺ αὐθαίρετα κριτήρια: δέχθηκε ὅτι ἡ ἀκμὴ ἐνὸς φιλοσόφου, δηλαδὴ ἡ περίοδος τῆς κύριας δράσης του, ἦταν τὸ τεσσαρακοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ τὴν ἔκανε νὰ συμπίπτει μὲ τὸ κοντινότερο ἀπὸ μιὰ σειρὰ σημαντικῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὅπως λ.χ. ἡ ἄλωση τῶν Σάρδεων τὸ 546/5 π.Χ. ἢ ἡ ἱδρυση τῶν Θουρίων τὸ 444/3. Ἐξάλλου, ὁ Ἀπολλόδωρος δεχόταν πάντα ὅτι ἓνας ὑποτιθέμενος μαθητὴς ἦταν σαράντα χρόνια νεότερος ἀπὸ τὸν ὑποτιθέμενο δάσκαλό του.

(β) Ὁ Ἀέτιος καὶ τὰ «*Vetusta Placita*». Ἐχουν σωθεῖ δύο δοξογραφικὲς συνόψεις, πολὺ ὅμοιες μεταξύ τους, πού προῆλθαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἓνα χαμένο πρωτότυπο: τὴ συλλογὴ φιλοσοφικῶν δοξασιῶν πού ἔκανε, πιθανότατα τὸν 2ο αἰώνα μ.Χ., ὁ Ἀέτιος, ἓνας κατὰ τὰ ἄλλα ἄγνωστος ἀνθολόγος, πού τὸ ὄνομά του εἶναι γνωστὸ ἀπὸ μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Θεοδώρητου. Αὐτὲς οἱ συνόψεις εἶναι ἡ *Ἐπιτομὴ φυσικῶν δοξασιῶν*, σὲ πέντε βιβλία, πού λανθασμένα ἀποδίδεται στὸν Πλούταρχο, καὶ τὰ *Φυσικὰ ἀποσπάσματα*, πού παρουσιάζονται κυρίως στὸ βιβλίον I τοῦ Ἀνθολόγιου τοῦ Στοβαίου. (Ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο, πού διαβάζοταν πολὺ, προέρχονται πολλὲς σημειώσεις στὸν Ψευδογαληνό, τὸν Ἀθηναγόρα, τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Κύριλλο). Ὁ Diels, στὸ μεγάλο ἔργο του *Doxographi Graeci*, τοποθέτησε αὐτὲς τὶς δύο πηγὲς σὲ παράλληλες στῆλες, ἀναφέροντάς τες ὡς *Placita* τοῦ Ἀέτιου. Αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ πλούσια, ἂν καὶ ὄχι πάντα ἡ πιὸ ἀκριβής, δοξογραφικὴ πηγὴ πού διαθέτουμε.

Τὸ ἔργο τοῦ Ἀέτιου δὲν βασίστηκε ἄμεσα στὴν ἱστορία τοῦ Θεόφραστο, ἀλλὰ σὲ μιὰ ἐνδιάμεση σύνοψή του πού, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἔγινε τὸν 1ο αἰώνα π.Χ. στοὺς κύκλους τῆς Ποσειδωνίας Σχολῆς. Αὐτὸ τὸ χαμένο ἔργο ὀνομάστηκε ἀπὸ τὸν Diels *Vetusta Placita*. Ὁ συγγραφέας του πρόσθεσε στωικὲς, ἐπικουρεῖες καὶ περιπατητικὲς ἰδέες σὲ ἐκείνες πού καταγράφηκαν ἀπὸ τὸν Θεόφραστο, ἐνῶ πολλὰ ἀποσπάσματα πού εἶχαν διασωθεῖ ἀπὸ τὸν Θεόφραστο ἀναδιατυπώθηκαν σύμφωνα μὲ τὸ στωικὸ πνεῦμα. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀέτιος πρόσθεσε καὶ ἄλλες στωικὲς καὶ ἐπικουρεῖες δοξασίες, καθὼς καὶ μερικὸς ὀρισμούς καὶ εἰσαγωγικὰ σχόλια. Ἄμεση χρήση τῶν *Vetusta Placita* ἔγινε ἀπὸ τὸν Βάρρων (στὸ

de die natali του Κληνωρίνου) και διαφαίνεται επίσης στη σύντομη δοξογραφία που υπάρχει στο *Academica priora* (II, 37, 118) του Κικέρωνα.

(γ) *Άλλες σημαντικές δοξογραφικές πηγές.* (i) *Ίππόλυτος.* Τό πρώτο βιβλίο του έργου του *Έλεγχος κατά πασών τών αἰρέσεων*, τὰ λεγόμενα *Φιλοσοφούμενα* που άλλοτε αποδίδονταν στον *Ώριγένη*, είναι μιὰ βιογραφική δοξογραφία που πραγματεύεται ξεχωριστά τους κυριότερους φιλόσοφους. Οἱ ἐνόητες που ἀναφέρονται στον *Θαλή*, τὸν *Πυθαγόρα*, τὸν *Έμπεδοκλή*, τὸν *Έράκλειτο*, τοὺς ἐλάτες καὶ τοὺς ἀτομιστὲς βασίζονται σὲ μιὰ ἀσήμαντη βιογραφική σύνοψη καὶ δὲν ἔχουν μεγάλη ἀξία, ἀντίθετα μὲ ἐκεῖνες που ἀναφέρονται στον *Αναξίμανδρο*, τὸν *Αναξίμενη*, τὸν *Αναξαγόρα*, τὸν *Αρχέλαο* καὶ τὸν *Ξενοφάνη*: αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ μιὰ πλουσιότερη καὶ πολὺ πιὸ πολύτιμη βιογραφική πηγή. Σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ σχόλια τῆς δεύτερης ομάδας εἶναι λεπτομερέστερα καὶ λιγότερο ἀνακριβῆ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα στον *Αἴτιο*. (ii) *Οἱ ψευδοπλουτάρχιοι Στρωματεῖς.* Αὐτὰ τὰ σύντομα «*Ανάλεκτα*» (που πρέπει νὰ τὰ ἀντιδιαστίλουμε ἀπὸ τὴν *Έπιτομή*, τὴ βασισμένη στον *Αἴτιο*, που ἐπίσης ἀποδίδεται στον *Πλούταρχο*) διασώθηκαν ἀπὸ τὸν *Εὐσέβιο*· προέρχονται ἀπὸ μιὰ πηγή παρόμοια μὲ ἐκείνη τῆς δεύτερης ομάδας στον *Ίππόλυτο*. Διαφέρουν στὸ ὅτι ἐστιάζουν τὴν προσοχή τους στὸ ἀντικείμενο τῶν παλιότερων βιβλίων τοῦ *Θεόφραστου*, ἐκείνων που πραγματεύονταν τὴν ὕλική ἀρχή, τὴν κοσμογονία καὶ τὰ οὐράνια σώματα· καὶ περιέχουν πολλοὺς πλατειασμοὺς καὶ ἐξεζητημένες ἐρμηνεῖες. Ὡστόσο, διαφυλάσσουν μερικές σημαντικές λεπτομέρειες, που δὲν ὑπάρχουν ἀλλοῦ. (iii) *Διογένης Λαέρτιος.* Ἐκτὸς ἀπὸ βιογραφικὲς λεπτομέρειες ἐρανισμένες ἀπὸ πολλὲς πηγές, μερικά χρήσιμα χρονολογικὰ στοιχεῖα παρμένα ἀπὸ τὸν *Απολλόδωρο* καὶ διάφορα ἀξιοδάκρυτα ἐπιγράμματα ἀπὸ τὴν πένα τοῦ ἴδιου τοῦ *Διογένη*, οἱ ἰδέες τοῦ κάθε στοχαστῆ ἀναπτύσσονται συνήθως σὲ δύο ξεχωριστὲς δοξογραφικὲς ἀναφορές: ἡ πρώτη (που ὁ *Διογένης* ὀνόμαζε «κεφαλαιώδη» ἢ συνοπτική ἔκθεση) βασίζεται σὲ μιὰ ἀνάξια λόγου βιογραφική πηγή, ὅπως ἐκείνη που χρησιμοποίησε ὁ *Ίππόλυτος* γιὰ τὴν πρώτη ομάδα στοχαστῶν, ἐνῶ ἡ δεύτερη (ἡ «ἐπὶ μέρους» ἢ λεπτομερὲς ἔκθεση) βασίζεται σὲ μιὰ πληρέστερη καὶ πιὸ ἀξιόπιστη ἐπιτομή, ὅπως ἐκείνη που χρησιμοποίησε ὁ *Ίππόλυτος* γιὰ τὴ δεύτερη ομάδα.

(5) ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ. Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι πολλοὶ συγγραφεῖς που ἦταν ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὴν ἄμεση θεοφράστεια παράδοση ἀφιέρωσαν εἰδικὰ ἔργα στοὺς πρώτους φιλόσοφους. Λόγου χάρι, ὁ ἀκαδημαϊκὸς φιλόσοφος τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. *Έρακλείδης* ὁ *Ποντικός* ἔγραψε τέσσερα βιβλία γιὰ τὸν *Έράκλειτο*, καὶ τὸ ἴδιο ἔκανε ὁ στωικὸς φιλόσοφος *Κλεάνθης*· ἐνῶ ὁ μαθητὴς τοῦ *Αριστοτέλη* *Αριστόξενος* ἔγραψε βιογραφίες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες βρισκόταν καὶ ἐκείνη τοῦ *Πυθαγόρα*. Πρέπει ἐπομένως νὰ δεχθοῦμε τὴν πιθανότητα νὰ ὑπάρχουν μεμονωμένες μὴ θεοφράστειες κρίσεις σὲ μεταγενέστερες ἐκλεκτικὲς

πηγές, όπως ο Πλούταρχος ή ο Κλήμης· αν και οι περισσότερες από αυτές τις κρίσεις που μπορούμε να αναγνωρίσουμε δείχνουν σημάδια αριστοτέλειας, στωικής, ἐπικουρείας ή σκεπτικῆς ἐπίδρασης. Ὁ Θεόφραστος παραμένει ἡ κύρια πηγή πληροφοριῶν καὶ τὸ ἔργο του μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τοὺς δοξογράφους, τὶς παραθέσεις τοῦ Σιμπλικίου καὶ τὸ σωζόμενο *Περὶ αἰσθήσεως*. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς πηγές βγαίνει καθαρά τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Θεόφραστος ἦταν βαθιὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη — πού, ὅπως εἶπαμε, δὲν ἀποσκοποῦσε σὲ μεγάλη ἱστορικὴ ἀντικειμενικότητα, ὅπως θὰ πρέπει νὰ ἔκανε ὁ Θεόφραστος. Ὁ Θεόφραστος δὲν πέτυχε περισσότερο ἀπὸ ὅσο θὰ περιμέναμε νὰ κατανοήσει τὶς ἀνησυχίες μιᾶς παλιότερης περιόδου καὶ ἐνὸς διαφορετικοῦ πνευματικοῦ κόσμου· ἕνα ἄλλο μειονέκτημα ἦταν ὅτι, ἔχοντας φτιάξει ἕνα γενικὸ σχῆμα ἐξηγήσεων, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ κοσμολογικὰ συμβάντα, ἔτεινε νὰ τὸ ἐπιβάλει, ἴσως ὑπερβολικὰ παρακινδυνευμένα, σὲ περιπτώσεις ὅπου τοῦ ἔλειπαν οἱ ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις — περιπτώσεις πού, ὅπως φαίνεται, δὲν ἦταν ἀσυνήθιστες. Ἔτσι, εἶναι θεμιτὸ νὰ νιώθουμε σίγουροι ὅτι κατανοοῦμε ἕναν προσωκρατικὸ στοχαστὴ μόνον ὅταν ἡ αἰσιοτέλεια ἢ θεοφράστεια ἐρμηνεῖα, ἔστω καὶ ἂν μπορεῖ νὰ ἀνασυσταθεῖ μὲ ἀκρίβεια, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ συναφὴ καὶ μὲ βεβαιότητα αὐθεντικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ φιλόσοφο.

ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ
ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑΣ

Σ' αὐτὸ τὸ μεγάλο προκαταρκτικὸ κεφάλαιο θὰ ἐξετάσουμε ὁρισμένες ἰδέες ποὺ δὲν εἶναι ἀληθινὰ «φιλοσοφικές»· ἐντάσσονται μᾶλλον σὲ μυθολογικὰ παρὰ σὲ ὀρθολογικὰ πλαίσια, ἀλλὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς σημαντικὸ προοίμιο τῶν πραγματικῶν ὀρθολογικῶν προσπαθειῶν νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ κόσμος, προσπαθειῶν ποὺ ἄρχισαν μὲ τὸν Θαλῆ.

Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μὲ τὴν καθαυτὴ μυθολογία, παρὰ μὲ ἔννοιες καὶ ἀντιλήψεις ποὺ, ἂν καὶ ἐκφράζονται μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μέσα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ μύθου, δὲν ἔχουν μυθολογικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἀμεσοῦ, ἐμπειρικοῦ, μὴ συμβολικοῦ τρόπου σκέψης. Αὐτὲς οἱ ἡμιορθολογικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν κόσμον ἀσχολοῦνται συνήθως μὲ τὴν πρώτη φάση τῆς ἱστορίας του, ξεκινώντας μὲ τὴ γένεση ἢ τὴ δημιουργία του, καὶ συμπιπτουν χρονικὰ μὲ τὴν προσπάθεια (ποὺ ἐγίνε κυρίως ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο στὴ *Θεογονία* του) νὰ συστηματοποιηθοῦν οἱ πολλὲς καὶ διάφορες θεότητες τοῦ θρύλου, μὲ τὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔλκουν τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ ἕνα κοινὸ πρόγονο ἢ ζευγάρι προδρόμων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννήθηκαν στὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Ὡστόσο, λίγοι θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ διερεύνησαν δραστήρια τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τοῦ κόσμου, εἴτε μὲ κυρίως μυθολογικὸ τρόπο, ὅπως ὁ Ἡσίοδος, εἴτε μὲ κυρίως ὀρθολογικὸ τρόπο, ὅπως οἱ μιλήσιοι φιλόσοφοι. Ἡ γενικὴ δομὴ τοῦ σημερινοῦ κόσμου, τοῦ κοινοῦ πεδίου τῶν ἐμπειριῶν τοῦ ἀνθρώπου, εἶχε μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον· καὶ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα φαίνεται ὅτι ἐβρίσκει πλατιά ἀποδοχὴ μιὰ ἀπλοϊκὴ, ἐξωστρεφής, ἀλλὰ πάντως ὡς ἓνα βαθμὸ μυθολογικὴ ἀντίληψη. Τὴ συναντοῦμε πότε πότε στὸν Ὀμηρὸ καὶ περιγράφεται περιληπτικὰ στὸ πρῶτο ὑποκεφάλαιο. Στὸ δεύτερο καὶ στὸ τρίτο ὑποκεφάλαιο ἐξετάζουμε δύο ἔννοιες ποὺ ἀργότερα ἐπενδύθηκαν ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς Ἕλληνας μὲ κοσμογονικὴ σημασία: τὶς ἔννοιες τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῆς Νύχτας. Τὰ ὑποκεφάλαια 4, 5, 6 ἀσχολοῦνται μὲ τέσσερις εἰδικὲς ἐκδοχές, ποὺ δὲν ἔχουν πρωταρχικὰ φιλοσοφικὸν χαρακτήρα ἀλλὰ ἀναφέρονται σὲ κοσμολογικὰ θέματα: πρῶτα τὶς διαφορὲς κοσμολογικὲς ἀπόψεις ποὺ συνδέονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὀρφέα, κατόπιν τῇ *Θεογονίᾳ* τοῦ Ἡσίοδου, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν οἱ μυστηριώδεις καὶ ἀποσπασματικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀλκμᾶνα καὶ (ὁμολογουμένως σὲ δυσανάλογα μεγάλῃ ἔκτασιν) τοῦ Φερεκύδῃ ἀπὸ τῆ Σύρου. Τέλος, στὸ ὑποκεφάλαιο 7 ὑπάρχει μιὰ σύντομὴ ἀνάπτυξη τῶν ὄρων ποὺ ἦταν ἀναγκαῖοι γιὰ τὴ μετάβαση σὲ μιὰ ὀρθολογικότερη προσέγγιση.

Σὲ μερικὰ σημεῖα θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συγκριτικὴ μυθολογία τῶν προγε-

νέστερων πολιτισμῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ιδιαίτερα τοῦ βαβυλωνιακοῦ, τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ τοῦ χεττιτικοῦ. Ὑπάρχουν ἐντυπωσιακὲς ὁμοιότητες ἀνάμεσα σὲ μερικὲς ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς θεογονικὲς καὶ κοσμογονικὲς ἀφηγήσεις καὶ τοὺς θεογονικοὺς μύθους τῶν μεγάλων παραποτάμιων πολιτισμῶν καὶ τῶν γειτόνων τους· αὐτὲς οἱ ὁμοιότητες μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐξηγήσουμε μερικὲς λεπτομέρειες τῶν ἑλληνικῶν κοσμογονικῶν ἀντίληψεων ὡς καὶ τὸν Θαλῆ. Οἱ πιὸ προσιτὲς μεταφράσεις τῶν κυριότερων μὴ ἑλληνικῶν κειμένων ὑπάρχουν στὸ *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, ἐπιμ. J. B. Pritchard (Princeton, 3η ἔκδ. 1969), πού στὸ ἐξῆς θὰ τὸ ἀναφέρουμε ὡς Pritchard, *ANET*. Χρήσιμα συνοπτικὰ ἔργα, ὅλα στὴ σειρὰ Pelican, εἶναι τὰ ἐξῆς: H. Frankfort κ.α., *Before Philosophy* (Harmondsworth 1949), πού πρωτοδημοσιεύθηκε μὲ τὸν τίτλο *The Intellectual Adventure of Ancient Man* (Chicago University Press, 1946), O. R. Gurney, *The Hittites* (Harmondsworth, ἀναθ. ἔκδ. 1961) καὶ G. S. Kirk, *The Nature of Greek Myths* (Harmondsworth 1974), κεφ. XI.

Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο δὲν θὰ ποῦμε τίποτα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ψυχὴ. Ἡ ὁμηρικὴ ιδέα τῆς ψυχῆς ὡς ἄυλου εἰδώλου τοῦ σώματος, πού τοῦ δίνει ζωή, καὶ ὅταν αὐτὸ πεθαίνει ἐκείνη ζεῖ, μιὰ θλιβερὴ, χλωμὴ ὑπαρξὴ στὸν Ἀδῆ, εἶναι τόσο γνωστὴ ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ τὴν περιγράψουμε ἐδῶ. Τὸ ἔργο τοῦ Rohde *Psyche*, τὸ ἔργο τοῦ E. R. Dodds *The Greeks and the Irrational* (Berkeley 1951· ἑλληνικὴ ἔκδοση: *Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογο*, μτφρ.: Γ. Γιατρομανωλάκης, ἐκδόσεις Καρδαμίτσα, 1977) ἢ τὸ κεφάλαιο 5 τοῦ βιβλίου τοῦ Jaeger *Theology of the Early Greek Philosophers* (Ὁξφόρδη 1947) δίνουν μιὰ καλὴ εἰκόνα γιὰ τὴ λαϊκὴ, προφιλοσοφικὴ ιδέα γιὰ τὴν ψυχὴ. Ὁ Πυθαγόρας ἦταν ἴσως ὁ πρῶτος Ἕλληνας πού πραγματεύθηκε ρητὰ τὴν ψυχὴ ὡς κάτι πού ἔχει ἡθικὴ σημασία καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἦταν ὁ πρῶτος πού ἐπισήμανε ὅτι ἡ γνώση τῆς ψυχῆς ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ γνώση τῆς δομῆς τοῦ κόσμου. Ὡστόσο, ἀπὸ ποιητικὰ ἔργα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς σχετίζεται μὲ τὸν αἰθέρα, τὴν οὐσία τῶν ἀστρων, ἦταν ἥδη ἀπὸ καιρὸ μέρος τοῦ πολὺπλοκου συστήματος λαϊκῶν δοξασιῶν, παράλληλα μὲ τὴν ξεχωριστὴ ὁμηρικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχὴ. Αὐτὲς τίς πρώιμες ἀντιλήψεις θὰ τίς ἐξετάσουμε περιληπτικὰ στὰ κεφάλαια, πού ἀκολουθοῦν, γιὰ τὸν Θαλῆ, τὸν Ἀναξίμενη, τὸν Ἡράκλειτο καὶ τὸν Ἐμπεδοκλῆ.

Τὸ κύριο ἀντικείμενο τῶν πρώτων συνειδητῶν προσπαθειῶν νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ κόσμος παρέμεινε ἡ περιγραφή τῆς ἀνάπτυξής του ἀπὸ μιὰ ἀπλή, καὶ γι' αὐτὸ ἀπόλυτα κατανοητὴ, ἀρχή. Τὰ ζητήματα πού ἀφοροῦν τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ φαίνεται ὅτι ἀνῆκαν σὲ ἓνα διαφορετικὸ τύπο προβληματισμοῦ, στὸν ὁποῖο οἱ πατροπαράδοτες δοξασίες, ἀν καὶ μερικὲς φορὲς ἦταν ἀντιφατικὲς, ἐξακολουθοῦσαν

νά ισχύουν. Ἐξάλλου, οἱ ἄνθρωποι φαντάζονταν συχνά μὲ ἀνθρωπομορφικὸ τρόπο τὴν ἀρχικὴ κατὰστασι τοῦ κόσμου καὶ τὴ μέθοδο μὲ τὴν ὁποία διαφοροποιήθηκε· φαντάζονταν δηλαδὴ ὅτι ὑπῆρχε ἓνας γονέας ἢ ἓνα ζευγάρι γονέων. Αὕτῃ ἡ γενεαλογικὴ ἀντίληψη διατηρήθηκε ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν τελικὴ ἐγκατάλειψιν τοῦ παρὰδοσιακοῦ μυθολογικοῦ πλαισίου ἀπὸ τοὺς μιλήσιους φιλοσόφους (βλ. ὑποκεφ. 7). Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Ἡράκλειτου ὀφείλεται, σὲ μεγάλο βαθμὸ, στὸ γεγονὸς ὅτι ἀπέρριψε ὀλωσδιόλου αὐτὸ τὸν τρόπο προσέγγισης.

1. Η ΑΠΛΟΪΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Μιὰ δημώδης ἀντίληψη γιὰ τὴ φύσιν τοῦ κόσμου, πού μπορούμε νὰ τὴν ἐντοπίσουμε κυρίως σὲ σκόρπια χωρία τοῦ Ὀμήρου, εἶναι χονδρικὰ ἢ ἐξῆς. Ὁ οὐρανὸς εἶναι ἓνα στερεὸ ἡμισφαίριον, σὰν μιὰ κούπα (P 425 *χάλκεον οὐρανόν*, πρβ. Πίνδαρος *Νεμ.* 6, 3-4· *οὐρανὸν ἐς πολύχαλκον* στὸ E 504, καὶ γ 2· *σιδήρεον οὐρανόν* στὸ ο 329 καὶ ρ 565. Αὐτὰ τὰ «μεταλλικὰ» ἐπίθετα ἐκφράζουν, κατὰ πάσα πιθανότητα, στερεότητα ὅσο καὶ λαμπρότητα). Ὁ οὐρανὸς σκεπάζει τὴ στρογγυλὴ, ἐπίπεδον γῆ. Τὸ κατώτερον μέρος τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανόν, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει καὶ τὰ σύννεφα, περιέχει ἀέρα, ἐνῶ τὸ ἀνώτερον μέρος (πού μερικὲς φορὲς ὀνομάζεται τὸ ἴδιον οὐρανός) εἶναι ὁ αἰθέρας, τὸ ἀστραφτερό ἀνώτερον στρώμα τοῦ ἀέρα, πού μερικὲς φορὲς θεωρεῖται πύρινον. Στὴν *Ἰλιάδα* (Ξ 288): (ἐλάτῃ) *δι' ἡέρος αἰθέρ' ἴκανε*, δηλαδὴ «τὸ ἔλατο διαπερνοῦσε τὸν ἀέρα κι ἔφτανε ὡς τὸν αἰθέρα». Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά της, ἡ γῆ ἐκτείνεται πολὺ σὲ βάθος καὶ ἔχει τίς ρίζες της μέσα ἢ πάνω ἀπὸ τὸν Τάρταρον:

1 Ὀμηρος, Θ 13 (Μιλάει ὁ Δίας):

*ἦ μιν ἐλὼν εἴπω ἐς Τάρταρον ἡρόεντα
τῆλε μάλ', ἥχι βάθιστον ὑπὸ χθονός ἐστι βέρεθρον,
ἐνθα σιδήρειαί τε πύλαι καὶ χάλκεος οὐδός,
τόσσον ἐνεθ' Ἀΐδew δσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης.*

γιὰ θὰ τὸν ρίξω μὲς στὰ Τάρταρα τὰ μαῦρα, ἀρπάζοντάς τον, μακριά, στῆς γῆς τὰ ριζοκάτωφλα, στὴν πιὸ βαθιὰ κουφάλα, μὲ σιδερένιες πόρτες, χάλκινο κατώφλι, ἀπὸ τὸν Ἄδην τόσο πιὸ ἀπόβαθα, ὅσο βρίσκεται πιὸ κάτω ἢ γῆ ἀπ' τὰ οὐράνια.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

2 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 726 (Τάρταρον):

*τὸν πέρι χάλκεον ἔρκος ἐλήλαται· ἄμφι δέ μιν νῆξ
τριστοιχεί κέχνηται περὶ δειρὴν· αὐτὰρ ὕπερθεν
γῆς ῥίξαι πεφύασι καὶ ἀτρυγέτοιο θαλάσσης.*

Γύρω ἀπ' αὐτὸν* ὑπάρχει ἓνας χάλκινος φράχτης· κι ἡ νύχτα ὀλοτρόγυρα σὲ τρεῖς σειρὲς εἶναι χυμένη γύρω ἀπ' τὸν τράχηλο· καὶ πάνωθε εἶναι οἱ ρίζες τῆς γῆς καὶ τῆς ἀπέραντης θάλασσας.

* τὸν Τάρταρο.

Ἡ περίμετρος λοιπὸν τοῦ Τάρταρου εἶναι «χάλκινη» (καὶ ἐπομένως σταθερή, ἀνένδοτη) ὅπως ὁ οὐρανός· ἡ συμμετρία ἀνταντακλᾶται ἐπίσης καὶ στὴν ἴση ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἀφενός, καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς καὶ τὰ θεμέλιά της ἀφετέρου —γιατὶ ὁ «Ἀδης», στὸν τελευταῖο στίχο τοῦ 1, εἶναι, ὅπως φαίνεται, μιὰ ἄλογη παραλλαγή τῆς «γῆς», ὅπως στὴ Θεογονία 720 τόσσον ἐνερθ' ὑπὸ γῆς ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης (τόσο πιὸ κάτω ἀπὸ τὴ γῆ ὅσο ἀπέχει ὁ οὐρανὸς ἀπ' αὐτή). Ὑπῆρχε μιὰ κάποια ἀσάφεια γύρω ἀπὸ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν Ἀδῃ, τὸ Ἑρεβος καὶ τὸν Τάρταρο, ἀν καὶ ὁ Τάρταρος ἦταν ὅπωςδὴποτε τὸ κατώτατο μέρος τοῦ κάτω κόσμου. Ἡ συμμετρία ἀνάμεσα στὸν κάτω καὶ τὸν πάνω κόσμον δὲν ἦταν βέβαια ἀπόλυτη: συνήθως οἱ Ἕλληνες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν θεωροῦσαν ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ Τάρταρου ἦταν ἡμισφαιρικό. Σύμφωνα με μιὰ ἐκδοχή, ἡ γῆ ἐκτεινόταν ἀπεριόριστα πρὸς τὰ κάτω.

3 Ξενοφάνης, ἀπόσπ. 28 (= 180):

*γαίης μὲν τόδε πείρας ἄνω παρὰ πρὸσσιν ὁρᾶται
ἥρι προσπλάζον, τὸ κάτω δ' ἐς ἄπειρον ἰκνεῖται.*

Αὐτὸ ποὺ βλέπουμε στὰ πόδια μας εἶναι τὸ πάνω μέρος τῆς γῆς,
ποὺ ἐφάπτεται μὲ τὸν ἀέρα· ἀλλὰ τὸ κάτω μέρος φτάνει ὡς τὸ ἄπειρο.

(Πρβ. Στράβων I, σ. 12 Cas.)

Αὐτὴ ἡ διατύπωση εἶναι βέβαια μεταγενέστερη, ἀλλὰ καὶ πάλι μᾶλλον λαϊκὴ παρὰ λόγια. Δὲν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ σκέψη ποὺ ἐκφράζει καὶ τὶς ἀντίστοιχες παραδοσιακὲς δοξασίες· ἡ κύρια διαφορὰ εἶναι ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἡ μυθολογικὴ γεωγραφία.

Σύμφωνα με τὴν ἀπλοϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον, γύρω ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ δίσκου τῆς γῆς κυλάει ἓνας ἀχανὲς ποταμός, ὁ Ὡκεανός. Αὐτὴ ἡ δοξασία ἐπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἑλληνικὴ προεπιστημονικὴ σκέψη καὶ θὰ ἀσχοληθοῦμε μαζί της στὴν ἐνότητα ποὺ ἀκολουθεῖ.

2. ΩΚΕΑΝΟΣ

(i) Ὡς ὁ ποταμὸς ποὺ περιβρέχει τὴ γῆ καὶ εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν νερῶν

4 Ὅμηρος, Σ 607 (Ἡφαιστος):

ἐν δὲ τίθει ποταμοῖο μέγα σθένος Ὡκεανοῖο
ἀντιγα πᾶρ πυμάτην σάκεος πύκα ποιητοῖο.

Κι ἀκόμα βάζει τὸ περίτραπεο τοῦ Ὡκεανοῦ ποτάμι
στοῦ σκουταριοῦ τοῦ στέριου ὀλόγυρα τὸ πιὸ ἀκρινὸ στεφάνι.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

5 Ἡρόδοτος IV, 8: τὸν δὲ Ὡκεανὸν λόγῳ μὲν λέγουσι ἀπὸ ἡλίου ἀνατολέων
ἀρξάμενον γῆν περὶ πᾶσαν ῥέειν, ἔργῳ δὲ οὐκ ἀποδεικνύσι.

Λένε [οἱ Ἕλληνες] ὅτι ὁ Ὡκεανός, ἀρχίζοντας ἀπ' τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, κυλάει γύρω
ἀπ' ὀλόκληρη τὴ γῆ, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀποδεικνύουν ἔμπρακτα αὐτό. (Πρβ. ἐπίσης II, 21· II, 23.)

6 Ὅμηρος, Φ 194 (Δίας):

τῷ οὐδὲ κρείων Ἀχελώϊος ἰσοφαρίζει
οὐδὲ βαθυρρεῖται μέγα σθένος Ὡκεανοῖο,
ἐξ οὗ περ πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα
καὶ πᾶσαι κρῆναι καὶ φρεῖατα μακρὰ νάουσιν.

Μῆτε ὁ Ἀχελῷος ὁ ρήγας δύναται νὰ παραβγεῖ μαζὶ του,
μῆτε ὁ Ὡκεανός ὁ τρανοδύναμος, ὁ βαθιορεματάρης,
ᾧθε ἀναβρῦζει κάθε θάλασσα, κάθε ποτάμι, κάθε
πηγὴ καὶ κάθε κεφαλῶβρυσσο, κάθε βαθὺ πηγάδι.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ὡκεανός περιβρέχει τὴν κυκλικὴ ἐπιφάνεια τῆς γῆς, ἂν καὶ
δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὑποδηλώνεται ὥστόσο στὸ 4 (ὅπου ἡ ἀ-
σπίδα ποὺ φτιάχτηκε γιὰ τὸν Ἀχιλλεῖα θεωρεῖται, προφανῶς, στρογγυλὴ), στὸ
8, καθὼς καὶ ἀπὸ μερικὰ ἐπιθετα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ὡκεανό —ιδιαιτέρα ἀ-
φ' ὁρροος, δηλαδὴ αὐτὸς ποὺ κυλάει πρὸς τὰ πίσω (πράγμα ποὺ πιθανότατα ση-
μαίνει αὐτὸς ποὺ ξανακυλάει στὸν ἑαυτό του). Διάφορα χωρία στὸν Εὐριπίδη
καὶ ἄλλους, καθὼς καὶ στὸν Ἡρόδοτο (5) δείχνουν ὅτι ἡ ἰδέα ἑνὸς Ὡκεανοῦ
ποὺ περιρρέει τὴ γῆ ἔβρισκε πλατιὰ ἀποδοχὴ· ἂν καὶ στὸν Ὅμηρο, ἰδιαιτέρα
στὴν Ὀδύσεια, εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζεται μιὰ χαλαρότερη ἐκδοχὴ, ποὺ
ἐβλεπε τὸν Ὡκεανὸ σὰν μιὰ μεγάλῃ ἐξωτερικὴ θάλασσα. Τὸ 4 περιγράφει τὸν
Ὡκεανὸ ὡς ποτάμι. Καὶ αὐτὴ ἐπίσης ἡ ἀποψη ἦταν πολὺ διαδεδομένη: συχνὰ
ἀναφέρονται τὰ ρεύματα (ῥοαί) τοῦ Ὡκεανοῦ. Μὲ αὐτὴ του τὴν ιδιότητα, ὁ Ὡ-
κεανός ἀποτελοῦνταν ἀπὸ γλυκὸ νερό· καὶ τὸ 6 (ὅπου ὁ στίχος 195 ἐξοβελί-

στηκε άδικοιολόγητα από τόν Ζηνόδοτο) τόν περιγράφει ως πηγή όλων τών ύδάτων, γλυκών και άλμυρών, επίγειων ή ύπόγειων, πού περικλείονται από τόν ρού του. 'Η ιδέα ότι τó άλμυρό νερό είναι άπλώς γλυκό νερό πού έχει μιá μικρή πρόσμειξη χώματος ήταν πολύ κοινή στην έπιστημονική περίοδο.

'Ο ποταμός πού περιρρέει τή γή διαφέρει από άλλα στοιχεία του λαϊκού κοσμοειδώλου, από τήν άποψη ότι δέν μπορεί νά δικαιολογηθεί από τήν έμπειρία. 'Ο ούρανός φαίνεται ήμισφαιρικός καί, σέ μερικά μάτια, άδιαπέραστος· γι' αυτό λοιπόν ονομάζεται «χάλκινος», ενώ ακόμα καί ó 'Αναξιμένης καί ó 'Εμπεδοκλής μιλούσαν γι' αυτόν σάν νά ήταν από πάγο ή, έν πάση περιπτώσει, στερεός. 'Η γή φαίνεται επίπεδη καί ó όρίζοντας κυκλικός. 'Αλλά ή έμπειρία δέν μπορεί εύκολα νά υποβάλει στόν άνθρωπο τήν ιδέα ότι ó άπώτατος όρίζοντας περιορίζεται από ένα ποτάμι μέ γλυκό νερό. Οί ταξιδιώτες πού γύριζαν στην 'Ελλάδα μπορεί νά έφερναν μαζί τους περιγραφές για άπέραντες θάλασσες πού βρίσκονταν πέρα από τή Μεσόγειο, αλλά οί θάλασσες αυτές θά ήταν άλμυρές. Οί πηγές πού αναβρύζουν από τή γή μπορούν νά υποβάλουν τήν ιδέα ότι υπάρχουν ύπόγεια ποτάμια, αλλά αυτά τά ποτάμια δέν συνεπάγονται απαραίτητα τήν ιδέα ενός ποταμού πού περιβρέχει όλóκληρη τή γή. Πρέπει, επομένως, νά εξετάσουμε τó ένδεχόμενο αύτ ή συγκεκριμένη αντίληψη νά γεννήθηκε ανατολικότερα, στους μεγάλους παραποτάμιους πολιτισμούς τής Αιγύπτου καί τής Μεσοποταμίας, από όπου πέρασε στην 'Ελλάδα καί πήρε ειδικά έλληνική μορφή. Θά δούμε (σ. 103 κέ.) ότι ή αντίληψη του Θαλή, πού ήθελε τή γή νά επιπλέει στο νερό, αποτελούσε πιθανότατα μιá τέτοια δάνεια ιδέα· καί οί συμπτώσεις στις λεπτομέρειες ανάμεσα στις έλληνικές παραλλαγές όρισμένων μύθων, άφενός, καί τις βαβυλωνιακές ή χεττιτικές παραλλαγές, άφετέρου, αποδεικνύουν ότι πολλές αντίληψεις πού δέν γεννήθηκαν ούτε στην περιοχή του Αιγαίου ούτε στα κέντρα τών έλληνόφωνων λαών, πριν από τήν είσοδό τους στόν έλληνικό χώρο, είχαν ήδη ενσωματωθεί στην έλληνική σκέψη τήν εποχή του 'Ησίοδου (πού υποθέτουμε ότι έζησε τόν 7ο αιώνα π.Χ.) καί, πιθανότατα, ακόμα νωρίτερα. Αυτές τις συμπτώσεις θά τις εξετάσουμε περιληπτικά στις σελίδες 57-60. Στο δεύτερο μέρος αυτού του υποκεφαλαίου για τόν 'Ωκεανό θά δούμε ότι οί μεμονωμένες όμηρικές άναφορές στόν 'Ωκεανό, ως πηγή όλων τών πραγμάτων, ύποδηλώνουν κατά άσφα πιθανότητα μη έλληνικές μυθολογικές ιδέες (σ. 34). Σέ βαβυλωνιακές αγγελήσεις καί σέ μερικές αιγυπτιακές παραλλαγές συναντούμε τήν ιδέα ότι ή ξηρά αναδυθήκε μέσα από τά άρχέγονα νερά.¹ 'Η ανάπτυξη μιās τέτοιας ιδέας δέν είναι παράξενη για τή Μεσοποταμία, όπου ή ξηρά είχε πράγματι σχηματιστεί από τά έλη πού υπήρχαν ανάμεσα στα δύο ποτάμια· ούτε για τήν Αίγυπτο, όπου ή εύφορη γή αναδυόταν κάθε χρόνο όταν τά νερά ύποχωρούσαν έπειτα από τις πλημμύρες του Νείλου. 'Η ξηρά πού αναδύεται μέσα από μιá άκαθόριστη έκταση άρχέγονου νερού εξακολουθεί νά περιβάλλεται από νερό. Αυτό

ἀποτελεῖ ἕνα εὖλογο, ἂν καὶ ὄχι βέβαιο, ἐρέθισμα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν Ὁκεανό.² Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν παραλλαγὴ τοῦ μοτίβου τοῦ ἀρχέγονου νεροῦ, ἡ γῆ ἔχει γερεὺς ρίζες καὶ ἡ ἀκαθόριστη ὑδάτινη ἔκταση (πού, ὅπως φαίνεται, εἶχε πάντα στίς κοινὲς δοξασίες ἕνα ἀνώτερο ὄριο, μιὰ ἐπιφάνεια) συμπτύσσεται σὲ ἕνα τεράστιο, ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητα ἀπεριόριστο ποταμό.³

Ὁ ποταμὸς πού περιρρέει τὴ γῆ προϋποτίθεται στὸ μῦθο ὅπου ὁ ἥλιος, ἀφοῦ διασχίσει τὸν οὐρανὸ μὲ τὰ ἄλογα καὶ τὸ ἄρμα του, μπαίνει σὲ ἕνα χρυσὸ κύπελλο καὶ ἀρμενίζει κυκλικά στὰ νερά τοῦ Ὁκεανοῦ, γιὰ νὰ φτάσει πάλι στὴν ἀνατολὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν αὐγή:

7 Μίνερμος, ἀπόσπ. 10 Diehl:

*Ἡέλιος μὲν γὰρ πόνον ἔλλαχεν ἥματα πάντα,
οὐδὲ κοτ' ἄμπανσις γίγνεται οὐδεμία
ἵπποισιν τε καὶ αὐτῷ, ἐπεὶ ῥοδοδάκτυλος Ἥως
Ὁκεανὸν προλιποῦσ' οὐρανὸν εἰσαναβῆ·
τὸν μὲν γὰρ διὰ κύμα φέρει πολυήρατος εὐνὴ
κοίλῃ Ἥφαίστου χερσὶν ἐληλαμένη
χρυσοῦ τιμήεντος, ὑπόπτερος, ἄκρον ἐφ' ὕδωρ
εὐδονθ' ἀρπαλέως χώρον ἀφ' Ἑσπερίδων
γαῖαν ἐς Αἰθιόπων, ἵνα δὴ θοὸν ἄρμα καὶ ἵπποι
ἐστᾶσ', ὄφρ' Ἥως ἡριγένεια μόλῃ·
ἐνθ' ἐπεβή(σεθ' ἐ)ὼν ὀχέων Ὑπερίονος υἱός.*

Τοῦ Ἥλιου τοῦ ἴαχε μεγάλο βάσανο γιὰ ὅλη του τὴ ζωή, καὶ οὔτε ὑπάρχει ἀναπαμὸς κανένας γι' αὐτὸν καὶ τ' ἄλογά του, ὅταν ἡ ῥοδοδάκτυλη Αὐγή, ἀφήνοντας τὸν Ὁκεανό, ἀνέβει στὸν οὐρανό· γιὰτὶ διασχίζει τὰ κύματα πάνω στὸ θεσπέσιο κρεβάτι του, τὸ γουβωτὸ καὶ καμωμένο ἀπ' τοῦ Ἥφαιστου τὰ χέρια, ἀπὸ ἀτίμητο χρυσάφι φτιαγμένο καὶ φτερωτό· πάνω στὸ κύμα γοργολιστράει κοιμισμένος ἀπ' τῶν Ἑσπερίδων τὴ χώρα στὴ γῆ τῶν Αἰθιόπων, ὅπου τὸ γρήγορο ἄρμα του καὶ τ' ἄλογά του σταματοῦν ὡς νὰ ῥθει ἡ πουρνογέννητη Αὐγή· τότε τοῦ Ὑπερίωνα ὁ γιὸς ἀνεβαίνει πάνω στὸ ἄρμα του.

Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια (γιὰ τὴν ὅποια βλ. ἐπίσης Στγησίχορος, ἀπόσπ. 8, 1-4 Page) δὲν ἀναφέρεται στὸν Ὅμηρο.⁴ Οἱ Αἰγύπτιοι θεωροῦσαν ὅτι ὁ ἥλιος ταξιδεύει μὲ ἕνα πλοῖο ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, διασχίζοντας τὰ ὑπόγεια νερά. Ὁ ἑλληνικὸς μῦθος μπορεῖ νὰ καταγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, μπορεῖ καὶ ὄχι· ἀλλὰ ἡ ἐκλογὴ ἐνὸς κυπέλλου μπορεῖ νὰ βασίζεται στὸ στρογγυλὸ σχῆμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἡλίου καὶ ὑποδηλώνει μιὰ μᾶλλον ἐμπειρικὴ παρά μυθοπλαστικὴ προ-

σέγγιση. Στόν Ἡράκλειτο (224) ὁ ἴδιος ὁ ἥλιος περιγράφεται ὡς κύπελλο γεμάτο φωτιά, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε μιὰ λαϊκὴ δοξασία αὐτοῦ τοῦ εἵδους, πού ὑποχώρησε ἀργότερα στὴ γραφικότερη ἰδέα τοῦ ἡλίου ὡς ἀρματηλάτη.

(ii) Ὁ Ὠκεανὸς ὡς πηγὴ ἢ ἀρχὴ τοῦ παντός

8 Ὅμηρος, Ξ 200 (ἐπαναλαμβάνεται στὸ Ξ 301. Μιλᾷει ἢ Ἡρα):

*εἰμι γὰρ ὀνομένη πολυφόρβου πείρατα γαίης,
Ὠκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν,...*

Πηγαίνω ἐγὼ νὰ ἰδῶ στὴν τέλειωσι τῆς γῆς τῆς πολυθρόφας
τὸν Ὠκεανό, τῶν θεῶν τὸν πρόγονο, καὶ τὴν Τηθὴ τὴ μάνα...

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

9 Ὅμηρος, Ξ 244 (Μιλᾷει ὁ Ὑπνος):

*ἄλλον μὲν κεν ἔγωγε θεῶν αἰιγενετάων
ῥεῖα κατευνήσαιμι, καὶ ἂν ποταμοῖο ῥέεθρα
Ὠκεανοῦ, ὅς περ γένεσις πάντεσσι τέτυκται
Ζηνὸς δ' οὐκ ἂν ἔγωγε Κρονίουκος ἄσπον ἰκοίμην
οὐδὲ κατευνήσαιμ', ὅτε μὴ αὐτὸς γε κελεύοι.*

ἄλλο θεὸ ἀναιώνιο ἂν μοῦ ἔλεγε νὰ σοῦ κοιμίσω τώρα,
θὰ τὸ ἄκανα εὐκόλα, κι ἂς ἦτανε τοῦ ποταμοῦ τὸ ρεῖμα
τοῦ Ὠκεανοῦ, πού ἡ φύτρα ἐστάθηκε σ' ὀλάκερη τὴν πλάση.
Ὅμως τὸν Δία δὲ θὰ τὸν ζύγωνα, τὸ γιὸ τοῦ Κρόνου, κι οὔτε
ἐγὼ ποτέ μου θὰ τὸν κοιμίζα χωρὶς τὴν προσταγὴ του.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

Στὴν προηγούμενη ἐνότητα ἀδρογραφήσαμε τὴ συνηθισμένη ἀντίληψη πού ὑπάρχει γιὰ τὸν Ὠκεανὸ στὸν Ὅμηρο. Ἀλλὰ στὰ παραπάνω χωρία ἢ περιγραφὴ τοῦ Ὠκεανοῦ ὡς ἀρχῆς τῶν θεῶν (8) καὶ ὅλων τῶν πραγμάτων (9) εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀναπάντεχη. Προχωρεῖ πολὺ πὺρ πέρα ἀπὸ αὐτὸ πού ὑποδηλώνεται στὸ 6. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἐπεισόδιο στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται αὐτὰ τὰ δύο χωρία, τὴν Διὸς ἀπάτην, δηλαδὴ τὴν ἐξαπάτησι τοῦ Δία ἀπὸ τὴν Ἡρα (Ξ 153-360 καὶ Ο, ἀρχή) δὲν ὑπάρχει σχεδὸν τίποτα στὸν Ὅμηρο πού νὰ μπορεῖ βάσιμα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει εἰδικὰ κοσμογονικὸ ἢ κοσμολογικὸ περιεχόμενο· δηλαδὴ ὅτι ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτοῦ πού ὀνομάσαμε λαϊκὸ κοσμοεἰδωλο. Ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο δὲν ὑπάρχουν πολλὲς ἐνδείξεις.⁵ Καὶ μάλιστα, λίγα εἶναι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν χωρὶς τὴν εἰσαγωγὴ κοσμολογικῶν ἐρμηνειῶν, ἂν παραβλέψουμε μιὰ κάποια ἐκφραστικὴ παραδοξότητα. Αὐτὸ ἰσχύει ἴσως ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ὠκεανό: τὰ χωρία 8 καὶ 9 θὰ μπορούσαν νὰ μὴν ὑπονοοῦν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ποταμὸς Ὠκεανὸς εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν γλυκῶν ὑδάτων (ὅπως στὸ 6): τὸ νερὸ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴ ζωὴ, ἐπομένως ἡ ζωὴ πρέπει νὰ προῆλθε, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα,

ἀπὸ τὸν Ὁκεανό. Αὐτὸ δὲν θὰ ἐξηγοῦσε τὴν ιδιότητά του ὡς γεννήτορα τῶν θεῶν στὸ 8, ποὺ ὅμως θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μιὰ ποιητικὴ προέκταση. Ἐπίσης, θὰ συνεπαγόταν τὸν περιορισμὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ πάντεσσι (χωρίο 9) σὲ ἔμβια ὄντα, ζῶα καὶ φυτὰ, ἀλλὰ καὶ πάλι θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸ ἴδιο εἶδος ποιητικῆς ἐννοιολογικῆς χαλαρότητας. Πρέπει πάντως νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι οἱ ἐπίμαχες ἀναφορές, ἀν τὴς ἐρμηνεύσουμε ἔτσι, περιορίζονται καὶ δίνουν μιὰ κάπως ἀλλόκοτη ἐντύπωση.

Πάντως, γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη τὰ χωρία 8 καὶ 9 εἶχαν κάποια κοσμολογικὴ σημασία:

10 Πλάτων, *Θεαίτητος* 152 e: ...*Ὁμηρος, (ὅς) εἰπὼν α' Ὁκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν» πάντα εἰρηκεν ἔκγονα ῥοῆς τε καὶ κινήσεως.*

...ὁ Ὁμηρος, ποὺ λέγοντας «τὸν Ὁκεανό, τῶν θεῶν τὸν πρόγονο, καὶ τὴν Τηθὴ τὴ μάνα» ὑποστήριξε ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἀπὸ τὴ ροὴ καὶ τὴν κίνηση. (Πρβ. ἐπίσης 12.)

11 Ἀριστοτέλης, *Μεταφυσικά* Α 3, 983 b 27 (ἀκολουθεῖ μετὰ τὸ 85): *εἰσὶ δέ τινες οἱ καὶ τοὺς παμπάλαιους καὶ πολὺ πρὸ τῆς νῦν γενέσεως καὶ πρώτους θεολογήσαντας οὕτως οἰοῦνται περὶ τῆς φύσεως ὑπολαβεῖν· Ὁκεανόν τε γὰρ καὶ Τηθὴν ἐποίησαν τῆς γενέσεως πατέρας καὶ τὸν ὄρκον τῶν θεῶν ὕδωρ, τὴν καλονμένην ὑπ' αὐτῶν Στύγα τῶν ποιητῶν τιμιώτατον μὲν γὰρ τὸ πρεσβύτατον, ὄρκος δὲ τὸ τιμιώτατόν ἐστιν.*

Ἐπάρχουν μερικοὶ ποὺ πιστεύουν ὅτι οἱ παμπάλαιοι, καὶ μάλιστα οἱ πρῶτοι ποὺ στοχάστηκαν γύρω ἀπὸ τοὺς θεοὺς, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ἔκαναν τὴν ἴδια ὑπόθεση γιὰ τὴ φύση [δηλαδὴ ὅπως ὁ Θαλῆς]· γιὰ ἐγραψαν ὅτι ὁ Ὁκεανὸς καὶ ἡ Τηθὺς ἦταν οἱ γεννήτορες τοῦ κόσμου καὶ ὅτι ὁ ὄρκος τῶν θεῶν εἶναι νερό, αὐτὸ ποὺ οἱ ποιητὲς ὀνομάζουν Στύγα· γιὰτί, τι εἶναι πιὸ παλιὸ εἶναι καὶ πιὸ σεβαστό, καὶ τὸ πιὸ σεβαστὸ πράγμα χρησιμεύει γιὰ ὄρκος. (Πρβ. ἐπίσης 15.)

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Πλάτων, στὸ 10 καὶ ἄλλοι, δὲν μιλάει καὶ πολὺ σοβαρὰ ὅταν λέει ὅτι ὁ Ὁμηρος εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ιδέας τῆς ροῆς, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἡράκλειτο. Γι' αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ποιὰ ἀκριβῶς ἀξία ἔδινε στὸ ὁμηρικὸ χωρίο γιὰ τὸν Ὁκεανό. Ὁ Ἀριστοτέλης, προφανῶς, τὸ ἔπαιρνε σοβαρὰ, καὶ ἔτσι ἔπεισε τὴν ὀψιμότερη ἀρχαιότητα νὰ δεχτεῖ ὅτι ὁ Ὁκεανὸς καὶ ἡ Τηθὺς ἀντιπροσωπεύουν μιὰ πρώιμη κοσμογονικὴ θεωρία, ἀφοῦ ὁ Εὐδήμος παρέθεσε τὸ ἴδιο ἐδάφιο (προφανῶς ἀκολουθώντας τὸν Ἀριστοτέλη στὸ 11) στὴν περιπατητικὴ ἱστορία τῆς θεολογίας.⁶

Συχνὰ ὑποστηρίζεται ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἄλλη παλιότερη κατηγορία μαρτυριῶν γιὰ τὴν κοσμογονικὴ σημασία τοῦ Ὁκεανοῦ: ἡ πρώιμη ὀρφικὴ ποίηση.

12 Πλάτων, *Κρατύλος* 402 b: ...*ὥσπερ αὖ Ὁμηρος α' Ὁκεανόν τε θεῶν γένε-*

σίν» φησιν «καὶ μητέρα Τηθύν»· οἶμαι δὲ καὶ Ἑσίοδος. λέγει δὲ πον καὶ Ὀρφεὺς ὅτι

᾽Ωκεανὸς πρῶτος καλλιέροος ἤρξε γάμοιο,
ὃς ἔα κασιγνήτην ὁμομήτορα Τηθύν ὀνυειν.

...ὅπως πάλι ὁ Ὀμηρος λέει «τὸν ᾽Ωκεανό, τῶν θεῶν τὸν πρόγονο, καὶ τὴν Τηθὴ τὴ μάνα»· καὶ νομίζω καὶ ὁ Ἑσίοδος ἐπίσης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ὀρφεὺς λέει κάπου ὅτι

πρῶτος ὁ καλλιέροος ᾽Ωκεανὸς ἄρχισε τοὺς γάμους,
σὺν παντρεύτηκε τὴν Τηθύ, τὴν ὁμομήτρια ἀδελφή του.

13 Πλάτων, *Τίμαιος* 40 d-e: ...πειστέον δὲ τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐκγόνοις μὲν θεῶν οὖσιν, ὡς ἔφασαν, σαφῶς δὲ πον τοὺς γε αὐτῶν προγόνους εἰδόν· ...Γῆς τε καὶ Οὐρανοῦ παῖδες ᾽Ωκεανὸς τε καὶ Τηθύς ἐγενέσθην, τούτων δὲ Φόρκυς Κρόνος τε καὶ Ῥέα καὶ ὅσοι μετὰ τούτων...

Πρέπει νὰ πιστέψουμε ἐκείνους ποὺ μίλησαν πρὶν ἀπὸ μᾶς καὶ ποὺ, ὅπως ἔλεγαν, ἦταν ἀπόγονοι θεῶν καὶ σίγουρα ἤξεραν καλὰ τοὺς προγόνους τους· ...ἀπὸ τῆ Γῆ καὶ τὸν Οὐρανὸ γεννήθηκαν ὁ ᾽Ωκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Φόρκυς καὶ ὁ Κρόνος καὶ ἡ Ῥέα καὶ ὅσοι ἄλλοι εἶναι μαζί τους...

Ἀλλὰ οἱ ὀρφικοὶ στίχοι τοῦ **12**, ἂν καὶ εἶχαν ἤδη ἐδραιωθεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀνάγονται ὡς τὸν 7ο ἢ ἔστω καὶ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐκφράζουν δὲν διαφέρει ἀναγκαστικὰ πολὺ ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἡσιόδειας *Θεογονίας* —ὅπως θὰ πρέπει νὰ ἀντιλήφθηκε ὁ Πλάτων. Ἐκεῖ, ὁ ᾽Ωκεανός, ἡ Τηθύς καὶ οἱ ἄλλοι Τιτάνες γεννιοῦνται ἀπὸ τὴ Γαία καὶ τὸν Οὐρανὸ σὲ σχετικὰ ὀψιμῇ (ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κοσμογονίας) φάση, ἀλλὰ στὴ δικὴ τους γενιὰ ἀρχίζει ἡ κανονικὴ, δηλαδὴ ἡ ἀμφιγονικὴ, ἀναπαραγωγὴ ὀρισμένων ἐντελῶς ἰδιαίτερων μορφῶν (κατ' ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ συστατικὰ τοῦ κόσμου, ὅπως ὁ Τάρταρος ἢ ὁ Πόντος). Τὸ **13**, ὅπου τὸ «ἀπόγονοι θεῶν» δείχνει ὅτι ὁ Πλάτων περιγράφει μιὰ ὀρφικὴ ἀντίληψη, ἐπισημαίνει ὅτι σύμφωνα μὲ κάποια ὀρφικὴ ἀφήγησις ὁ ᾽Ωκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς εἶναι οἱ *γεννητορες* τῶν Τιτάνων (στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ θεογονικὰ σημαντικώτατο ζευγάρι Κρόνος-Ῥέα) καὶ ὄχι συνομήλικοί τους, ὅπως στὴ *Θεογονία*. Αὐτοὺς εἶναι, πιθανότατα, ἕνας πρόσθετος λόγος γιὰ τὸ πρῶτος στοὺς ὀρφικοὺς στίχους τοῦ **12**: ὁ ᾽Ωκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς εἶναι τὸ πρῶτο ἐντελῶς ἀνθρωπομορφικὸ ζευγάρι (ἂν καί, φυσικὰ, ὁ ᾽Ωκεανὸς εἶναι σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ μιὰ ὀριακὴ περίπτωσις), καὶ εἶναι προγενέστεροι ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Κρόνο καὶ τὴ Ῥέα. Ὁ Ἑσίοδος εἶχε ἀποδώσει στὸν ᾽Ωκεανὸ μικρότερη σημασία ἀπὸ ὅση θὰ περιμέναμε, ἰδιαίτερα ἂν πάρουμε ὑπόψιν μας τὰ γνωστὰ ὁμηρικὰ ἐδάφια **8** καὶ **9**· ἔτσι, εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ ὀρφικοὶ στίχοι διόρθωσαν τὴν ἡσιόδεια ἀφήγησις, τοποθετώντας τὸν ᾽Ωκεανὸ καὶ τὴν Τηθύ μιὰ γενιὰ νωρίτερα ἀπὸ τοὺς Τιτάνες.

Τὰ στοιχεῖα πού υπάρχουν δὲν ἀποδεικνύουν (ἴσως οὔτε κὰν ὑπαινίσσονται) ὅτι ὑπῆρχε στὴν Ἑλλάδα, σὲ μιὰ σχετικὰ δψιμη ἐποχή, ἓνα συστηματικὸ δόγμα γιὰ τὴν κοσμογονικὴ προτεραιότητα τοῦ Ὀκεανοῦ. Ὁ Ἡσίοδος δὲν μᾶς δίνει καμία ἐνδειξὴ γιὰ κάτι τέτοιο, καὶ οἱ μεταγενέστερες ὑποθέσεις φαίνεται νὰ βασίζονται στὰ δύο ἀσυνήθιστα ὁμηρικὰ χωρία, πού παραμένουν ἡ μόνη ἄμεση ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ὑπάρξῃ μιᾶς τέτοιας κοσμογονικῆς θεωρίας. Τὰ χωρία αὐτὰ ἴσως νὰ μὴ σήμαιναν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ νερὸ εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴ ζωὴ, παρόλο πού αὐτὸ θὰ ἦταν ἀρκετὰ παράξενο. Ὅπως εἶδαμε στὴν ἐνότητα (i), ἡ ἰδέα ὅτι ὑπάρχει ἓνας ποταμὸς Ὀκεανὸς πού περιβρέχει τὴ γῆ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ προέρχεται ἀπὸ αἰγυπτιακὲς ἢ βαβυλωνιακὲς δοξασίες. Σὲ αὐτὲς τὲς δοξασίες ἀνήκει ἐπίσης ἡ ἰδέα ὅτι ὁ κόσμος κατὰγεται ἀπὸ τὸ ἀρχέγονο νερό (βλ. σημ. 1)· τὰ μεμονωμένα ὁμηρικὰ χωρία θὰ μπορούσαν λοιπὸν νὰ εἶναι μιὰ ἀναφορὰ σ' αὐτὴ τὴ βασικὴ ἀντίληψη τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Φυσικά, ἡ εἰκόνα ἐνὸς ποταμοῦ πού περιρρέει τὴ γῆ εἶχε ἐνσωματωθεῖ στὴν ἐλληνικὴ σκέψῃ πολὺ νωρίτερα.

3. ΝΥΧΤΑ

(i) Στὸν Ὅμηρο

14 Ὅμηρος, Ξ 258 (Μιλάει ὁ Ὑπνος):

...καὶ κέ μ' αἴστον ἀπ' αἰθέρος ἔμβαλε (ἐνν.: Ζεὺς) πόντῳ,
εἰ μὴ Νύξ δμητήερα θεῶν ἐσάωσε καὶ ἀνδρῶν
τὴν ἰκόμην φεύγων, ὃ δὲ παύσατο χωόμενός περ.
ἄζετο γὰρ μὴ Νυκτὶ θοῇ ἀποθύμια ἔρδοι.

...κι ἄφαντο θὰ μ' ἔριχνε ἀπ' τὰ οὐράνια [ὁ Δίας]
στὸ κύμα, ἡ Νύχτα ἂν δὲ μὲ γλίτωνε, πού δλους, θεοὺς κι ἀνθρώπους,
δαμάζει. Αὐτὴ μὲ δέχτη, ὡς ἔφευγα. Κι ὁ Δίας, καὶ θυμωμένος,
κρατήθη, τὴ γοργὴ μὴ θέλοντας τὴ Νύχτα νὰ πικράνει.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

Αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο μέρος στὰ ὁμηρικὰ ἐπη ὅπου ἡ Νύχτα προσωποποιεῖται ἐντελῶς. Αὐτὸ τὸ μέρος ἐντάσσεται, ὅπως καὶ τὰ δύο εἰδικὰ χωρία γιὰ τὸν Ὀκεανό, στὸ ἐπεισόδιο τῆς ἐξαπάτησης τοῦ Δία καὶ περιέχει, ὅπως ἐκεῖνα, τὸν ἀσυνήθιστο ὑπαινιγμὸ ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὄντοτητα μὲ εἰδικὴ δύναμη ἢ προτεραιότητα ἀπέναντι στοὺς θεοὺς. Ὁ σεβασμὸς πού δείχνει ἐδῶ ὁ Δίας γιὰ τὴ Νύχτα εἶναι ὅπως οἵποτε παράξενος καὶ δὲν ἐκδηλώνεται πουθενά ἄλλου στὸν Ὅμηρο ἢ στὸν Ἡσίοδο. Παίρνοντας ὑπόψῃ μας μεταγενέστερες ἐρμηνεῖες, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς αὐτοῦ τοῦ ἐπεισοδίου ἤξερε κάποια ἱστορία ὅπου

ἡ Νύχτα ἐμφανίζεται ὡς κοσμογονικὴ μορφή. Ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ εἶναι μεμονωμένη καὶ θὰ μπορούσε νὰ μὴν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ποιητικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἰδέας ποὺ ὑπολανθάνει στὴ φράση *Νύξ δμῆτειρα θεῶν* (ἡ Νύχτα ποὺ δαμάζει θεούς): ἀκόμα καὶ οἱ θεοὶ κυριεύονται ἀπὸ τὸν ὕπνο, γι' αὐτὸ καὶ ὁ σχεδὸν παντοδύναμος Δίας διστάζει νὰ προσβάλει τὴ Νύχτα, τὴ μητέρα τοῦ Ὑπνου, μήπως καὶ αὐτὴ τὸν δαμάσει σὲ κάποια ἀκατάλληλη στιγμή.

(ii) *Μιὰ ἀρχαῖκὴ κοσμογονικὴ ἔννοια κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη*

15 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* N 4, 1091 b 4: ...οἱ δὲ ποιηταὶ οἱ ἀρχαῖοι ταύτῃ ὁμοίως, ἥ βασιλεύειν καὶ ἀρχεῖν φασὶν οὐ τοὺς πρώτους οἶον Νύκτα καὶ Οὐρανὸν ἢ Χάος ἢ Ὠκεανόν, ἀλλὰ τὸν Δία.

...παρόμοια καὶ οἱ ἀρχαῖοι ποιητές, ποὺ λένε ὅτι δὲν βασιλεύουν καὶ δὲν κυβερνοῦν οἱ πρῶτες μορφές, δηλαδὴ ἡ Νύχτα καὶ ὁ Οὐρανὸς ἢ τὸ Χάος ἢ ὁ Ὠκεανός, ἀλλὰ ὁ Δίας. (Περβ. *Μετ.* A 6, 1071 b 27: οἱ θεολόγοι οἱ ἐκ Νυκτὸς γεννῶντες· ἐπίσης στὸ ἴδιο, 1072 a 8.)

Ὁ Ἀριστοτέλης δεχόταν ὅτι ὑπῆρχαν ποιητές καὶ συγγραφεῖς ἀσχολούμενοι μὲ θεολογικὰ ζητήματα ποὺ τοποθετοῦσαν τὴ Νύχτα «πρώτῃ» ἢ τὴ θεωροῦσαν γεννῆτορα τῶν θεῶν. Μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶχε στὸ νοῦ του τὸ ὁμηρικὸ χωρίο **14**· ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἀπίθανο ὅτι μόνον αὐτὸ τὸ χωρίο τὸν παρακίνησε νὰ συμπεριλάβει τὴ Νύχτα· εἶναι πιθανὸ νὰ σκεφτόταν ἐν μέρει τοὺς «ὀρφικοὺς» στίχους (γιὰ τοὺς ὁποίους βλ. **30** (2) καὶ σ. 47 κέ.), ἀλλὰ καὶ τὶς μεταησιόδειες κοσμογονίες, ποὺ ἔχουν συντεθεῖ κυρίως τὸν 6ο καὶ 5ο αἰῶνα (τὶς περιγράφουμε στὸ (iii)). Σ' αὐτές, ἡ Νύχτα —ποὺ στὴν ἡσιόδεια περιγραφή τῆς κοσμογονίας (**31**) γεννιόταν σ' ἓνα πολὺ πρῶμο στάδιο (ἔχι ἕμως τὸ πρῶτο) καὶ σὲ ἄλλα, σκόρπια χωρία τῆς *Θεογονίας* (20 καὶ 106 κέ.) κατατάσσεται μαζὶ μὲ τὴ Γαῖα, τὸν Ὠκεανὸ καὶ τὸν Οὐρανὸ—δημιουργεῖται στὸ πρῶτο πρῶτο στάδιο, εἴτε μόνη τῆς εἴτε μαζὶ μὲ ἄλλες μορφές, ὅπως ὁ Ἄηρ ἢ ὁ Τάρταρος. Εἶναι φυσικὸ νὰ ἐμφανιστοῦν ἡ Ἡμέρα καὶ ἡ Νύχτα ἀμέσως μετὰ τὸ διαχωρισμὸ τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, γιὰ νὰ γεμίσουν τὸ κενὸ ποὺ σχηματίστηκε ἀνάμεσά τους.

(iii) *Ἡ Νύχτα σὲ κοσμογονίες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ὀρφέα, τὸν Μουσαῖο, τὸν Ἐπιμενίδη*

16 Δαμάσκιος, *Περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν* 124 (DK 1 b 12): ἡ δὲ παρὰ τῷ Περιπατητικῷ Εὐδῆμῳ ἀναγεγραμμένη ὡς τοῦ Ὀρφέως οὕσα θεολογία πᾶν τὸ νοητὸν ἐσιώπησεν... ἀπὸ δὲ τῆς Νυκτὸς ἐποιήσατο τὴν ἀρχήν, ἀφ' ἧς καὶ Ὁμηρος, εἰ καὶ μὴ συνεχῇ πεποιῆται τὴν γενεαλογία, ἴσῃσιν· οὐ γὰρ ἀποδεκτὸν Εὐδῆμου λέγοντος ὅτι ἀπὸ Ὠκεανοῦ καὶ Τηθύος ἀρχεται...

Ἡ θεολογία ἐκείνη, πού ὁ περιπατητικός φιλόσοφος Εὐδήμος ἀποδίδει στὸν Ὀρφέα, ἀποσιώπησε ὁλόκληρο τὸν νοητὸ κόσμο... ἀλλὰ ἔκανε ἀρχὴ τῶν πάντων τὴ Νύχτα, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινάει καὶ ὁ Ὀμηρος, ἂν καὶ αὐτὸς δὲν παρουσιάζει τὴ γενεαλογία συνεχῇ· γιατί δὲν πρέπει νὰ δεχθοῦμε αὐτὸ πού λέει ὁ Εὐδήμος, ὅτι δηλαδή ὁ Ὀμηρος ξεκινάει ἀπὸ τὸν Ὠκεανὸ καὶ τὴν Τηθύ...

17 Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 47a (DK 3 b 5): *ἐν δὲ τοῖς εἰς Ἐπιμενίδην (ἐννοεῖται: ἀναφερομένοις ἔπαιον) ἐξ Ἀέρος καὶ Νυκτὸς τὰ πάντα συστήναι, (ὥσπερ καὶ) Ὀμηρος (ἀποφαί)νεται Ὠκεανὸν ἐκ Τηθύος τοὺς θεοὺς γεννᾶν...*

Στοὺς στίχους πού ἀποδίδονται στὸν Ἐπιμενίδη τὰ πάντα σχηματίστηκαν ἀπὸ τὸν Ἀέρα καὶ τὴ Νύχτα, καθὼς καὶ ὁ Ὀμηρος δηλώνει ὅτι ὁ Ὠκεανὸς δημιουργεῖ τοὺς θεοὺς ἀπὸ τὴν Τηθύ... (Πρβ. ἐπίσης 27).

18 Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 137, 5: *ἐν μὲν τισιν ἐκ Νυκτὸς καὶ Τάρταρον λέγεται τὰ πάντα, ἐν δὲ τισιν ἐξ Αἰδὸν καὶ Αἰθέρος· ὁ δὲ τὴν Τιτανομαχίαν γράψας ἐξ Αἰθέρος φησίν, Ἀκουσίλαος δὲ ἐκ Χάους πρῶτον τᾶλλα· ἐν δὲ τοῖς ἀναφερομένοις εἰς Μουσαῖον γέγραπται Τάρταρον πρῶτον (καὶ Ν)ύκτα.*

Μερικοὶ λένε ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἀπὸ τὴ Νύχτα καὶ τὸν Τάρταρο, μερικοὶ πάλι ἀπὸ τὸν Ἀἰδῶ καὶ τὸν Αἰθέρα· ὁ συγγραφέας τῆς Τιτανομαχίας λέει ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν Αἰθέρα, ἐνῶ ὁ Ἀκουσίλαος ὅτι ὅλα προέκυψαν ἀπὸ τὸ Χάος, πού ἦταν πρῶτον· ἐνῶ στοὺς στίχους πού ἀποδίδονται στὸν Μουσαῖο ἀναφέρεται ὅτι πρῶτα ἦταν ὁ Τάρταρος καὶ ἡ Νύχτα.

Στὸ ὑποκεφάλαιο 4 θὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς ὀρφικὲς κοσμογονίες· στὸ μεταξὺ, τὸ **16** δείχνει ὅτι ὁ Εὐδήμος δὲν ἐξήγησε τὴν ὀρφικὴ προτεραιότητα τῆς Νύχτας μὲ βάση τὸ ὀμηρικὸ ἐδάφιο, τὸ **14**.⁷ Καὶ αὐτὸ γιατί θεωροῦσε ὅτι ὁ Ὀμηρος ἔδινε σαφῶς κοσμολογικὴ προτεραιότητα στὸν Ὠκεανὸ καὶ τὴν Τηθύ (**8, 9**). Τὰ χωρία **17** καὶ **18** ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ὑπῆρχαν ποιητικὲς ἀφηγήσεις· ἡ σύνθεσή τους πιθανότατα στὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. (ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἱσως καὶ «ὀρφικά» ποιήματα, πρβ. **30, 2**), πού παρουσίαζαν τὴ Νύχτα (σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Ἀέρα ἢ τὸν Τάρταρο, πού ἐκφράζουν καὶ οἱ δύο τὴν ἰδέα τῆς σκοτεινιάς) ὡς ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Ἀλλά, μὲ ἐξαίρεση τὸν Ἀέρα στὸν «Ἐπιμενίδη»,⁸ οἱ κοσμικὲς μορφὲς πού ἀναφέρουν αὐτὲς οἱ ἀφηγήσεις ὑπάρχουν ὅλες στὴν καθαυτὸ ἡσιόδεια κοσμογονία, **31**· καὶ ἀκόμα καὶ ὁ Ἀἴρ, πού σημαίνει μᾶλλον καταχνιά καὶ σκοτεινιά παρὰ τὸ διαφανὲς ὕλικὸ πού ὀνομάζουμε σήμερα ἄερα, ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἡσιόδου, παρόλο πού δὲν προσωποποιεῖται —ἔτσι, στὸ δεύτερο στάδιο τῆς γένεσης, πρὶν ἀπὸ τὴ Νύχτα, ἔρχεται ὁ καταχνησμένος Τάρταρος, *Τάρταρά τ' ἠερόεντα* (ἀλλὰ βλ. σημ. 24). Ὅταν βλέπουμε, ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ πού κάνει ὁ Δαμάσκιος στὸν «Ἐπιμενίδη» στὸ **27**, ὅτι ἡ Νύχτα καὶ ὁ Ἀἴρ παράγουν τὸν Τάρταρο, ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού συνέθεσαν αὐτὰ τὰ ποιήματα δὲν ξέφευγαν καθόλου ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἡσιόδεια ἐκδοχῆς —τουλάχιστον ὡς τὴ δημιουργία ἐνὸς αὐγοῦ

(σ. 41-44). Αυτό συμβαίνει επίσης με τὸν Μουσαῖο⁹ καὶ τὸν Ἀκουσίλαο,¹⁰ σύμφωνα με τὸ 18.

Ἐδῶ μπορούμε νὰ κάνουμε μιὰ καινούρια καὶ σημαντικὴ σκέψη. Μετὰ τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἥττας τῶν Τιτάνων στὴ Θεογονία ἀκολουθεῖ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐδάφια (734-819), ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ τουλάχιστον εἶναι προσθήκες στὸ «ἀρχικὸ» κείμενο· εἶναι διάφορες σύντομες περιγραφές, ποὺ προφανῶς ἔχουν σκοπὸ νὰ βελτιώσουν τὶς ἀναφορὲς τοῦ πρωτότυπου στὸν κάτω κόσμο. Ἄν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε ἀνήκουν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου αἰῶνα, τὸ νωρίτερο, ἐνῶ οἱ ἀρχές τοῦ 6ου αἰῶνα εἶναι μιὰ πιθανότερη περίοδος γιὰ τὴ σύνθεσή τους. Ὅπως εἶναι φυσικὸ, οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς παραλλαγές δίνουν ξεχωριστὴ σημασία στὴ Νύχτα: βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ 2, ὅπου ἡ Νύχτα εἶναι χυμένη γύρω ἀπὸ τὸν «τράχηλο» τοῦ Τάρταρου καὶ ἀπὸ πάνω εἶναι οἱ ρίζες τῆς γῆς (αὕτὴ ἡ τελευταία λεπτομέρεια εἶναι, κατὰ πάσα πιθανότητα, μιὰ πραγματικὰ ἀρχέγονη ἀντίληψη). Ἀλλὰ στὸ 34 (βλ. καὶ σ. 55) αὕτὴ ἡ ἀντίληψη ἀναπτύσσεται παραπέρα, καὶ οἱ πηγές καὶ τὰ ὄρια τοῦ παντὸς ἐντοπίζονται στὸ μεγάλο ἀνεμοδαρμένο χάσμα, ποὺ πιθανότατα εἶναι μιὰ μεταγενέστερη ἐξειδίκευση τοῦ Χάους στὸ στίχο 116 (31)· οἱ θάλαμοι τῆς σκοτεινῆς νύχτας βρίσκονται μέσα ἢ γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ χάσμα. Εὐκόλα καταλαβαίνουμε ὅτι αὕτὴ ἡ τάση τῆς φαντασίας θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ Νύχτα ἀντιπροσωπεύει τὴν πρωταρχικὴ, ἀμορφὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων. Στὴν ἀρχικὴ κοσμογονικὴ ἀφήγηση (31) ἡ Νύχτα ἐμφανίζεται σὲ ἓνα πρῶιμο καὶ σημαντικὸ στάδιο· ἡ τάση νὰ ἀναδιαταχθοῦν οἱ κοσμογονικὲς μορφές τοῦ Ἡσίοδου ἐκδηλώνεται ἤδη τὸν 6ο αἰῶνα (πιθανότατα)· ὁ Ὅμηρος ἐνθάρρυνε ἑμμεσὰ τὴν προσπάθεια νὰ δοθεῖ ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία στὴ Νύχτα· καὶ οἱ μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες τῆς ἡσιόδειας εἰκόνας γιὰ τὸν κάτω κόσμο ἔτειναν νὰ ἐρμηνεύουν τὸν Τάρταρο καὶ τὴ Νύχτα ὡς ἐπιμέρους μορφές ἐνὸς κοσμογονικοῦ Χάους. Οἱ νέες μαρτυρίες ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς γιὰ τὸν ὀρφισμό (σ. 45 κέ.) ἐνισχύουν κάπως τὴν κρίση τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 15, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν ὡς τώρα ἀρκετὲς ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀπόλυτης προτεραιότητος τῆς Νύχτας σχηματίστηκε τόσο νωρὶς ἢ εἶχε τόσο ἀνεξάρτητὴ μορφή ὥστε νὰ ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὴν ἡμιεπιστημονικὴ ἐνασχόληση μετὰ τὸ ζήτημα τῆς κοσμογονίας.

4. ΟΡΦΙΚΕΣ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΕΣ

Διάφορες ἐκδοχὲς τῆς κοσμογονίας ἀποδίδονταν στοὺς ὀρφικούς. Οἱ ὀρφικοὶ συνδέοντας στοιχεῖα ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα (ὡς Καθάρσιου, δηλαδὴ ἐξαγνιστῆ) μετὰ θρακικὲς δοξασίες γιὰ τὴ μετενσάρκωση πίστευαν ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεί νὰ ἐπιζήσει ἂν διατηρηθεῖ ἀγνή, καὶ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν αὕτὴ τὴ θεωρία ἐπε-

ξεργάστηκαν μιά μυθολογία με άρκετες ιδιομορφίες και με τόν Διόνυσο κεντρική μορφή της. 'Ο Θρακιώτης 'Ορφεύς, με τη σεξουαλική του αγνότητα, τις μουσικές του ικανότητες και τη μεταθανάτια προφητική του δύναμη, αντιπροσώπευε τὸ συνδυασμὸ τῶν δύο στοιχείων. Οἱ ὀρφικὲς δοξασιὲς καταγράφηκαν σὲ ἀφηγήσεις πού ὀνομάζονταν *ιεροὶ λόγοι*. 'Ο παραπάνω ὀρισμὸς γιὰ τοὺς ὀρφικοὺς θὰ ἴσχυε σίγουρα τὸν 3ο αἰώνα π.Χ.· ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλὲς ἀντιγνώμεις γύρω ἀπὸ τὸ πόσο νωρὶς ἐμφανίστηκαν ὡς ξεχωριστὴ ὁμάδα μὲ συγκεκριμένους καὶ ἰδιαίτερες πεποιθήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Μιὰ ἀποψη, πού ἀναπτύσσεται διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν W. K. C. Guthrie στὸ κεφάλαιο XI τοῦ βιβλίου *The Greeks and their Gods* (Λονδίνο 1950), εἶναι ὅτι τὸ ὀρφικὸ δόγμα εἶχε ἤδη διατυπωθεῖ σὲ ἱερὰ βιβλία τὸν 6ο αἰώνα π.Χ. Μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀποψη εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Wilamowitz καί, μὲ ἐξαιρετικὴ εὐκρίνεια, ὁ I. M. Linforth στὸ *The Arts of Orpheus* (Berkeley 1941)· ὁ Linforth ἀνέλυσε ὅλα τὰ ὡς τότε γνωστὰ κείμενα πού μνημόνευαν τὸν 'Ορφέα καὶ τοὺς ὀρφικοὺς καὶ ἔδειξε ὅτι, τουλάχιστον ὡς τὸ 300 π.Χ., ὁ χαρακτηρισμὸς «ὀρφικὲς» δινόταν σὲ κάθε λογῆς ιδέες, πού πρακτικὰ συνδέονταν μὲ κάθε εἶδους τελετῇ. "Ἦδη τὸν 6ο π.Χ. αἰώνα ὑπῆρχαν γραπτὰ κείμενα πού ἀποδίδονταν στὸν 'Ορφέα, ὅπως καὶ στὸν Μουσαῖο καὶ τὸν 'Επιμενίδη· ὁ 'Ηρόδοτος ἤξερε, τὸν 5ο αἰώνα, ὅτι οἱ ὀρφικοὶ καὶ οἱ πυθαγόρειοι ἔχαν ἓνα κοινὸ ταμπεύ· οἱ κάπηλοι τῶν ὀρφικῶν χρησμῶν καὶ δοξασιῶν ἦταν γνωστοὶ στὸν Πλάτωνα καὶ οἱ «λεγόμενες ὀρφικὲς ἀφηγήσεις» στὸν 'Αριστοτέλη. 'Αλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἰδιαίτερης αἰρετικῆς γραμματείας (ἀπὸ τὴν ὁποία μᾶς εἶναι γνωστὲς σήμερα περιγραφὲς τοῦ "Ἄδη, θεογονικὲς καὶ κοσμογονικὲς ἀφηγήσεις, ὕμνοι κτλ.) δὲν μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ πιὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο, καὶ στὴ σημερινὴ μορφή του ἀνήκει κατὰ τὸ πλεῖστο στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχῇ.

"Ἰσως, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Linforth, νὰ μὴν ὑπῆρχε στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχῇ κανὴνὰ σῶμα ἀπὸ ἀποκλειστικὰ ὀρφικὲς ἀντιλήψεις. 'Αλλὰ ὁ 'Ορφεύς ἀρχίζει τότε νὰ θεωρεῖται προστάτης διαφόρων τελετουργιῶν, πού εἶχαν σχέση μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο· καὶ τὸ ὄνομά του, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ θρυλικοῦ μαθητῆ τοῦ Μουσαίου, συνδεόταν μὲ διάφορα θεογονικὰ ποιήματα πού ἐμφανίζονταν ἐκεῖνη τὴν περίοδο. 'Ἡ πίστη στὴ μετενσάρκωση ἀρχίζει νὰ διαδίδεται στὸν ἐλληνικὸ κόσμο, ἰδιαίτερα στὶς παρυφές του, καὶ μερικοὶ ὁπαδοὶ αὐτῆς τῆς πίστεως αὐτοαποκαλοῦνταν ὀρφικοὶ (καθὼς καὶ βακχευτές) ἤδη τὸν 5ο αἰώνα. 'Ο σχηματισμὸς μιᾶς συγκεκριμένης αἵρεσης, μὲ ἓνα συγκεκριμένο σῶμα ἱερῶν κειμένων, ἀρχισε ἀπὸ τότε ἀκόμα, ὅπως θὰ ἐπιβεβαιώσουμε στὶς σελίδες 44 κέ.· ἄλλα στοιχεῖα εἶναι σχεδὸν μὲ βεβαιότητα μεταγενέστερα, καὶ συχνὰ φανερώνουν γνώση τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἀνατολικῆς λατρείας καὶ εἰκονογραφίας.¹¹ Παρακάτω θὰ ἐξετάσουμε μερικὰ ἀπὸ αὐτά.

ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ
ΟΡΦΙΚΩΝ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΩΝ

Οι δψιμοι νεοπλατωνιστές (4ος-6ος μ.Χ. αιώνας), και ιδιαίτερα ο Δαμάσκιος, με τις μακροσκελείς, σχηματικές, αλληγορικές έρμηνείες παλιότερων μυθολογικών αντίληψεων, είναι η κυριότερη πηγή μας για τις όρφικες έκδοχές της δημιουργίας του κόσμου. Οι συγγραφείς αυτοί είναι πιό αξιόπιστοι από ό,τι φαίνεται με την πρώτη ματιά, γιατί πολλές από τις πληροφορίες τους προέρχονται από έπιτομές της μεγάλης ιστορίας της θεολογίας που είχε γράψει ο περιπατητικός Εύδημος. Σε μερικές περιπτώσεις μπορούν να επιστρατευθούν αποσπάσματα από δψιμα όρφικα ποιήματα για να επιβεβαιώσουν τις λεπτομέρειες των νεοπλατωνικών περιγραφών, που είναι άπελπιστικά διασκορπισμένες (γι' αυτό σχηματοποιούνται στα (ii) και (iii) παρακάτω) και εκφράζονται με την ιδιότυπη όρολογία αυτής της σχολής. Σώζονται τέσσερις διαφορετικές περιγραφές μιās κοσμογονίας που θεωρείται ειδικά όρφική.

(i) *Καταγωγή από τη Νύχτα*

‘Ο Δαμάσκιος, στο 16 (βλ. πιό πάνω), αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Εύδημο «ή θεολογία που αποδίδεται στον ‘Ορφέα... παρουσιάζει όλα τα πράγματα να προέρχονται από τη Νύχτα». Σύμφωνα με τις Ραψωδίες,¹² η Νύχτα ήταν η θυγατέρα του Φάνη, που ο ίδιος καταγόταν από τον Χρόνο. Προικίστηκε από τον Φάνη με προφητικές ικανότητες, τον διαδέχθηκε στην κυριαρχία του κόσμου και φαίνεται ότι, κατά κάποιο τρόπο, γέννησε για δεύτερη φορά τη Γαία και τον Ουράνο.¹³ ‘Ο δευτερογενής και επαναληπτικός χαρακτήρας αυτής της γέννησης του ουρανού και της γής, καθώς και η διαφανής πρόθεση να παρουσιαστεί ο Φάνης ως ύπερτατος δημιουργός του κόσμου, υποδηλώνουν ότι η κοσμογονική προτεραιότητα της Νύχτας (που δέν πρέπει να συγχέεται με την άναμφισβήτητη θέση της Νύχτας ως σεβάσμιας μορφής ανάμεσα στους θεούς) απορρέει από τον παράγωγο και συγκρητιστικό χαρακτήρα της όρφικης θεογονίας.

(ii) «*Η συνηθισμένη όρφικη θεολογία*» στις *Ραψωδίες*

21* Δαμάσκιος, *Περί πρώτων άρχών* 123 (DK 1 b 12): *έν μέν τοίνυν ταῖς φερομέναις ταύταις ‘Ραψωδίαις ‘Ορφικαῖς ή θεολογία ήδε τίς έστιν ή περί τόν νοητόν, ήν και οι φιλόσοφοι διερμηνεύουσιν, αντί μέν της μιās των όλων άρχής τόν Χρόνον τιθέντες...* (ή πλήρης περιγραφή, για την όποία βλ. DK, είναι σχοινοτενής και εκφράζεται με δύσκολους νεοπλατωνικούς όρους. ‘Η ουσία της δίνεται έδω σχηματικά:

* [Σημ. της έλλην. έκδ.: ‘Ο άναγνώστης θα άναζητεί τα άριθμημένα αποσπάσματα που λείπουν από τó κείμενο στο σώμα των Σημειώσεων.]

$$\text{Χρόνος} \left\langle \begin{array}{l} \text{Αἰθήρ} \\ \text{Χάος} \end{array} \right\}^{14} \rightarrow \phi\acute{o}\nu^{15} \left[\begin{array}{l} \text{ἡ ἀρχὴς χιτῶν,} \\ \text{ἡ νεφέλη} \end{array} \right] \rightarrow \Phi\acute{\alpha}\nu\eta\varsigma^{16} \left[\sim \text{Μῆτις, Ὁρμηπαῖος} \right]$$

...τοιαύτη μὲν ἡ συνήθης Ὀρφικὴ θεολογία.

Σ' αὐτὲς λοιπὸν τίς ραψωδίες, τίς ὀρφικὲς ὅπως εἶναι γνωστές, νά ποιά εἶναι ἡ θεολογία ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ νοητό· τὴν ἴδια θεολογία διερμηνεύουν καὶ οἱ φιλόσοφοι, βάζοντας στὴ θέση τῆς ἀρχῆς τῶν πάντων τὸν Χρόνο... αὐτὴ εἶναι λοιπὸν ἡ συνηθισμένη ὀρφικὴ θεολογία.

(iii) Ἡ παραλλαγὴ τοῦ Ἱερώνυμου καὶ τοῦ Ἑλλάνικου

24 Δαμάσκιος, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν* 123 bis (DK 1 b 13): ἡ δὲ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον φερομένη καὶ Ἑλλάνικον, εἶπερ μὴ καὶ ὁ αὐτός ἐστι, οὕτως ἔχει· ὕδωρ ἦν, φησὶν, ἐξ ἀρχῆς καὶ ὕλη, ἐξ ἧς ἐπάγη ἡ γῆ...

Ἡ (ὀρφικὴ θεολογία) ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο καὶ τὸν Ἑλλάνικον¹⁷ — ἂν δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο — εἶναι ἡ ἐξῆς: ὑπῆρχε, λέει, ἐξαρχῆς τὸ νερὸ καὶ ἡ ὕλη, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία στερεοποιήθηκε ἡ γῆ...

Βλ. DK γιὰ μιὰ πλήρη περιγραφὴ, τῆς ὁποίας δίνουμε ἐδῶ μιὰ σχηματικὴ περιλήψη:

$$\left. \begin{array}{l} \text{ὕδωρ} \\ \text{ὕλη} \rightarrow \gamma\eta \end{array} \right\} \begin{array}{l} \text{Χρόνος ἀγῆραος} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{Αἰθήρ} \\ \text{Χάος} \\ \text{Ἑρεβος} \end{array} \right\}^{18} \rightarrow \phi\acute{o}\nu \rightarrow \text{θεὸς ἀσώματος} \\ \text{(ἓνα φτερωτό, πολυκέφαλο, ἐρμαφρόδιτο φίδι: ὀνομάζεται ἐπίσης Ἡρακλῆς καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν Ἀνάγκη καὶ τὴν Ἀδράστεια)}$$

(iv) Ἡ παραλλαγὴ τοῦ Ἀθηναγόρα γιὰ τὸ (iii)

25 Ἀθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ τῶν Χριστιανῶν* 18, σ. 20 Schwartz (DK 1 b 13): ...ἦν γὰρ ὕδωρ ἀρχὴ κατ' αὐτὸν (δηλ. τὸν Ὀρφέα) τοῖς ὅλοις, ἀπὸ δὲ τοῦ ὕδατος ἰλὺς κατέστη, ἐκ δὲ ἐκατέρων ἐγεννήθη ζῶον, δράκων προσπεφυκυῖαν ἔχων κεφαλὴν λέοντος, διὰ μέσου δὲ αὐτῶν θεοῦ πρόσωπον, ὄνομα Ἡρακλῆς καὶ Χρόνος. οὗτος ὁ Ἡρακλῆς ἐγέννησεν ὑπερμέγεθες φῶν, δ συμπληρούμενον ὑπὸ βίας τοῦ γεγεννηκότος ἐκ παρατριβῆς εἰς δύο ἐρράγη. τὸ μὲν οὖν κατὰ κορυφὴν αὐτοῦ Οὐρανὸς εἶναι ἐτετέλεσθη, τὸ δὲ κάτω ἐνεχθὲν Γῇ· προῆλθε δὲ καὶ θεὸς τις ἀσώματος.¹⁹ Οὐρανὸς δὲ Γῇ μυχθεὶς γεννᾷ θηλείας μὲν Κλωθὴν Λάχεσιν Ἀτρεπὸν...

...γιατί, σύμφωνα μὲ τὸν Ὀρφέα, τὸ νερὸ ἦταν ἡ ἀρχὴ τῶν πάντων, καὶ ἀπὸ τὸ νερὸ κατωκάτισε ἡ λάσπη, κι ἀπὸ τὰ δύο αὐτά γεννήθηκε ἓνα ζῶο, ἓνα φίδι μὲ κεφάλι λιονταριοῦ,

κι ανάμεσά τους υπήρχε τὸ πρόσωπο ἐνὸς θεοῦ, ποὺ λεγόταν Ἡρακλῆς καὶ Χρόνος. [Ἦς ἐδῶ ἡ περιγραφὴ αὐτῇ ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Ἱερώνυμου καὶ τοῦ Ἑλλάνικου.] Αὐτὸς ὁ Ἡρακλῆς γέννησε ἕνα τεράστιο αὐγὸ, ποὺ, γεμάτο καθὼς ἦταν ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ γεννήτορά του, ἔσκασε στὰ δυὸ ἀπὸ τὴν τριβή. Τὸ πάνω μέρος του κατέληξε νὰ γίνεῖ Ὁ οὐρανὸς καὶ τὸ κάτω μέρος του ἡ Γῆ· ξεπρόβαλε μάλιστα κι ἕνας δισώματος θεός. Καὶ ὁ οὐρανός, ἀφοῦ ἔσμιξε μὲ τὴ Γῆ, γεννάει θηλυκοὺς ἀπογόνους τὴν Κλωθὴ, τὴ Λάχεση καὶ τὴν Ἄτροπο... (ἀκολουθεῖ μιὰ θεογονία ἡσιόδειου τύπου).

Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τέσσερις τύπους κοσμογονίας ποὺ θεωρεῖται ὀρφικὴ, ὁ (i) ἀναφέρει ἕνα πρῶτο στάδιο, τὴ Νύχτα, ποὺ δὲν ὑπάρχει στοὺς ἄλλους. Εἶναι πιθανὸ ἢ σημασία τῆς Νύχτας στὸ ὀρφικὸ πάνθεο νὰ ἐξαρτιόταν, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τροποποιήσεις τοῦ ἡσιόδειου κοσμογονικοῦ καὶ θεογονικοῦ σχήματος. Ὁ Εὐδήμος φαίνεται ὅτι γινώριζε ὀρφικὰς δοξασίες παρόμοιες μὲ τὶς παλιότερες παραλλαγές ποὺ συνδέονται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἐπιμενίδη καὶ τοῦ Μουσαίου, καὶ ὁ πάπυρος τοῦ Δερβενίου (30 (2)), ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ Νύχτα ἀποκτοῦσε ἐκεῖ εἰδικὴ κοσμογονικὴ λειτουργία, ὡς δευτερεύων γονέας τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς Γαίας. Ὁ (ii) χαρακτηρίζεται «συνηθισμένη ὀρφικὴ θεολογία», ἐνδεχομένως ἐπειδὴ ἀνταποκρινόταν λίγο πολὺ στὴν πλατιὰ εἰκόνα ποὺ δίνουν οἱ ὄψιμες Ραψωδίες. Ὁ (iii) εἶναι μιὰ ἐπεξεργασμένη ἐκδοχὴ τοῦ (ii). Μὲ τὴ μορφή ποὺ ἔχει, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι προελληνιστικὸς· ἡ συγκεκριμένη, εὐφάνταστη περιγραφὴ τοῦ ἀφηρημένου Χρόνου εἶναι σημάδι ὀψιμης δημιουργίας ἢ τουλάχιστον ὀψιμης ἀνάπλασης. Ὁ (iv) παρατίθεται ἀπὸ ἕναν χριστιανὸ ἀπολογητὴ τοῦ 2ου αἰῶνα μὲ νεοπλατωνικὰς τάσεις· μᾶς δίνει μιὰ σημαντικὴ λεπτομέρεια, τὸ σπάσιμο τοῦ αὐγοῦ γιὰ νὰ σχηματιστοῦν ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, λεπτομέρεια ποὺ λείπει ὁλοτελῆ ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες νεοπλατωνικὰς περιγραφές. Ὁ (iii) καὶ ὁ (iv) ἔχουν ἕνα πρῶτο στάδιο, τὴ λάσπη μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, ποὺ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ ἕνα ἐκλεκτικὸ, φιλοσοφικο-φυσικὸ παρέμβλημα. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πάρθηκε κατευθεῖαν ἀπὸ ἰωνικὰ συστήματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ἀναξίμανδρου, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανότερο νὰ προῆλθε ἀπὸ μιὰ νεότερη, στωικὴ κοσμογονία.

ΤΟ ΑΥΓΟ ΣΕ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ, ΟΧΙ ΕΙΔΙΚΑ ΟΡΦΙΚΕΣ

26 Ἀριστοφάνης, *Ὀρνίθες* 693 (μιλάει ὁ χορὸς τῶν πουλιῶν):
*Χάος ἦν καὶ Νύξ Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον καὶ Τάρταρος ἐνρὺς,
 Γῆ δ' οὐδ' Ἀἴρ οὐδ' Οὐρανὸς ἦν Ἐρέβους δ' ἐν ἀπείροσι κόλποις
 τίκτει πρῶτιστον ὑπὴνέμιον Νύξ ἡ μελανόπτερος ὥν,
 ἐξ οὗ περιτελλομέναις ὥραις ἐβλασταν Ἐρως ὁ ποθεινός,
 στίλβων νῶτον πτερύγοιν χρυσαῖν, εἰκὼς ἀνεμώκεσι δύναις.
 οὗτος δὲ Χάει πτερόεντι μίγξει νυχίῳ κατὰ Τάρταρον ἐνρὺν*

695

ἐνεόττευσεν γένος ἡμέτερον, καὶ πρῶτον ἀνήγαγεν ἐς φῶς.
 πρότερον δ' οὐκ ἦν γένος ἀθανάτων πρὶν Ἐρώς ξυνέμειξεν ἀπαντα· 700
 ξυμμιγνυμένων δ' ἐτέρων ἐτέροις γένετ' Οὐρανὸς Ὠκεανὸς τε
 καὶ Γῆ πάντων τε θεῶν μακάρων γένος ἀφθιτον. ὧδε μὲν ἔσμεν
 πολὺν πρὸς βύτατοι πάντων μακάρων.

Στὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε τὸ Χάος, ἡ Νύχτα, τὸ μαῦρο Ἑρεβος καὶ ὁ πλατὺς Τάρταρος,
 καὶ δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἡ Γῆ, οὔτε ὁ Ἀέρας οὔτε ὁ Οὐρανός· καὶ στοὺς ἀπειρους
 κόλπους τοῦ Ἑρέβους

ἡ μαυροφτέρουγη Νύχτα γεννάει πρῶτα ἓνα ἀνεμόδαρτο αὐγὸν, 695
 ἀπ' ὅπου, σὰν ἥρθε ἡ ὥρα, βγῆκε ὁ φλογερὸς ὁ Ἑρως,
 μὲ χρυσὰ φτερά ν' ἀστράφτουν στὴ ράχη του, ὅμοιος μ' ἀνεμοστρόβιλο.
 Αὐτὸς, σμίγοντας μὲ τὸ φτερωτό, σκοτεινὸ Χάος στὸν πλατὺ Τάρταρο,
 ξεκλώσσει τὴ γενιά μας καὶ τὴν πρωτόβγαλε στὸ φῶς.
 Δὲν ὑπῆρχε γενιά ἀθανάτων πρὶν ὁ Ἑρως ὅλα τ' ἀνακατέψει· 700
 δταν ὁμῶς ἀναμείχθηκαν, δημιουργήθηκε ὁ Οὐρανός, ὁ Ὠκεανός,
 ἡ Γῆ καὶ ἡ ἀφθαρτὴ γενιά τῶν μακαρίων θεῶν. Ἔτσι λοιπὸν εἴμαστε
 ἀπ' ὅλους τοὺς μακάριους οἱ παλιότεροι.

27 Δαμάσκιος, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν* 124 (DK 3 b 5· ἀπὸ τὸν Εὐδήμο): τὸν
 δὲ Ἐπιμενίδην δύο πρώτας ἀρχὰς ὑποθέσθαι Ἀέρα καὶ Νύκτα... ἐξ ὧν γεννη-
 θῆναι Τάρταρον... ἐξ ὧν δύο Τιτᾶνες²⁰... ὧν μιχθέντων ἀλλήλοις ὦν γενέ-
 σθαι... ἐξ οὗ πάλιν ἄλλην γενεὰν προελθεῖν...

Ὁ Ἐπιμενίδης προϋπέθεσε δύο πρώτες ἀρχές, τὸν Ἀέρα καὶ τὴ Νύχτα... ἀπὸ τίς ὁ-
 ποῖες γεννήθηκε ὁ Τάρταρος... ἀπὸ τοὺς ὁποίους γεννήθηκαν δύο Τιτάνες... ἀπὸ τὸ σμίξιμο
 τῶν ὁποίων γεννήθηκε ἓνα αὐγὸ... ἀπὸ τὸ ὁποῖο πάλι προῆλθε μιὰ ἄλλη φύτρα.

Τὸ 26 γράφτηκε τὸ 414 π.Χ. ἢ λίγο πρὶν. Τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε
 μὲ βεβαιότητα γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ 27 εἶναι ὅτι εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὸν Εὐ-
 δῆμο· ἀλλά, ἂν πάρουμε ὑπόψιν μας ὅτι, πιθανότατα πρὸς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα
 π.Χ., ὑπῆρχε ἓνα πλῆθος ἀπὸ μυθολογικὲς ἀφηγήσεις, γραμμένες σὲ ἐξάμετρους
 στίχους, ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ γενεαλογία καὶ ἐπομένως εἶναι πιθανὸ νὰ ἀρ-
 χίζαν μὲ μιὰ θεογονία, θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ τοποθετήσουμε μὲ ἐπιφυλάξεις ἀνά-
 μεσα σ' ἐκείνη τὴν περίοδο καὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα (γιὰ τὸν Ἐπιμενίδη βλ.
 17 καὶ σημ. 8). Ἔτσι, ἓνα αὐγὸ ὡς κοσμογονικὸ στοιχεῖο (χαρακτηριστικὸ γνῶ-
 ρισμα τῶν μεταγενέστερων ὀρφικῶν ἀφηγήσεων, ὅπως τίς ἔχει καταγράψει ἡ
 νεοπλατωνικὴ παράδοση) ἀναφέρεται μὲ βεβαιότητα γύρω στὸ τέλος τοῦ 5ου
 αἰῶνα καὶ ἴσως ἀκόμα νωρίτερα. Μήπως αὐτὲς οἱ παλιότερες ἀφηγήσεις εἶχαν
 εἰδικὰ ὀρφικὰ χαρακτηριστῆρα;

Δὲν ὑπάρχουν ἀπαραίτητα σημαντικὲς διαφορὲς στὸν τρόπο ποὺ δημιουργεῖ-
 ται τὸ αὐγὸ ἀνάμεσα στὶς παλιότερες καὶ τίς μεταγενέστερες (σαφῶς ὀρφικὲς)
 ἀφηγήσεις. Στὶς τελευταῖες, ὁ Χρόνος (σὲ μιὰ διψιμὴ καὶ παράδοξη μορφή) γεν-

νάει τὸ αὐγὸ στὸν Αἰθέρα ἢ στὸν Αἰθέρα-Χάος-Ἐρεβος (23, 24). Στὸ 26 ἡ Νύχτα παράγει τὸ αὐγὸ στὸ Ἐρεβος· στὸ 27 τὸ αὐγὸ γεννιέται ἀπὸ δύο Τιτάνες—ἐνδεχομένως τὸν Κρόνο (πρβ. 52;) καὶ τὴ Ρέα— πού οἱ ἴδιοι ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀέρα-Νύχτα καὶ τὸν Τάρταρο. Φυσικά, δὲν γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὸν Χρόνο, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Φερεκύδης ἀπὸ τὴ Σύρο εἶχε ἤδη συνδέσει τὸν Κρόνο μὲ τὸν Χρόνο καὶ ἴσως νὰ ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ συνάφεια μὲ τὶς μεταγενέστερες ἀφηγήσεις· βλ. ἐπίσης τὸ χωρίο 52 καὶ τὴ σχετικὴ ἀνάλυση.²¹ Ὑπάρχει σαφὴς ὁμοιότητα ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πού παράγεται ἀπὸ τὸ αὐγὸ στὴν ἀφήγηση τῶν πουλιῶν καὶ στίς ὀψιμότερες ὀρφικὲς παραλλαγές: ὁ χρυσοφτέρουγος Ἐρως εἶναι ὀλοφάνερα τὸ πρότυπο τοῦ ὀρφικοῦ Φάνη.²² Ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴν κοσμογονία πού περιγράφει ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Ὀρνίθες εἶναι παρμένο ἀναμφίβολα ἀπὸ τὴ Θεογονία τοῦ Ἡσίοδου, μὲ τὶς ἀπαραίτητες τροποποιήσεις. Τὸ Χάος, ἡ Νύχτα, τὸ Ἐρεβος καὶ ὁ Τάρταρος ἀναφέρονται στὰ πρῶτα στάδια καὶ τῶν δύο ἀφηγήσεων· μόνον ἡ Γῆ μεταχρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ταυτόχρονα μὲ τὸν Οὐρανὸ (πράγμα πού ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις εἶναι λογικότερο). Τὸ αὐγὸ εἶναι «ἀνεμόδαρτο», φυσικά, ἀφενὸς γιὰ νὰ μοιάζει περισσότερο μὲ πουλὶ καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ στὸν Τάρταρο φυσοῦν κατὰ παράδοση δυνατοὶ ἄνεμοι (34). Ἡ Νύχτα, τὸ Χάος, ὁ Ἐρως εἶναι ὅλοι φτερωτοί, γιατί ἡ κοσμογονία αὕτὴ ἐξιστορεῖται ἀπὸ πουλιά. Εἶναι παρωδία ἐνὸς παραδοσιακοῦ τύπου κοσμογονίας· ἀλλὰ τὸ πρωτότυπο μιᾶς παρωδίας πρέπει νὰ εἶναι ἀναγνωρίσιμο, καί, ἐνῶ τὰ ἡσιόδεια στοιχεῖα εἶναι ἀρκετὰ φανερά, τὸ αὐγὸ δὲν εἶναι ἡσιόδειο. Ἄν καὶ ταιριάζει κατεξοχὴν σὲ μιὰ «πηνογονία», τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ἀπίθανο νὰ ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Θὰ πρέπει νὰ ἦταν οἰκεῖο ὡς τρόπος δημιουργίας ὅχι ἀπαραίτητα μιᾶς κοσμογονικῆς μορφῆς, ἀλλὰ τουλάχιστο μιᾶς σημαντικῆς θεότητας, ὅπως ὁ Ἐρως.²³

Ἐνας λόγος νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ ἂν οἱ πρῶτοι ὀρφικοὶ χρησιμοποίησαν τὸ μοτίβο τοῦ αὐγοῦ εἶναι ὅτι, ἂν ὑπῆρχε πράγματι μιὰ τέτοια πρῶμιχη χρήσις, θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ἐκδοχὲς νὰ εἶναι συνεπεῖς μὲ μιὰ καλιότερη παράδοση, πού σὲ μιὰ αἴρεση μὲ ἱερὰ βιβλία θὰ ἔτεινε νὰ θεωρεῖται ἱερὴ καὶ ἀπαραβίαστη. Ὡστόσο, μᾶς εἶναι γνωστὲς τρεῖς ὁλότελα διαφορετικὲς χρήσεις στὴ μεταγενέστερη ἐποχῇ. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, τὸ αὐγὸ δημιουργεῖ ἀπλῶς τὸν Φάνη (21, 24). Σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη, ὅπως ἐκφράζεται στὸ 25, τὸ πᾶν μέρος τοῦ αὐγοῦ σχηματίζει τὸν οὐρανόν, τὸ κάτω μέρος τὴ γῆ· ἐπίσης ἀναδύεται καὶ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Φάνη, καὶ κατόπιν ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ζευγαρώνουν, ὅπως στὸν Ἡσίοδο ἢ στὴ λαϊκὴ παράδοση. Σύμφωνα μὲ τὴν τρίτη χρῆσις τοῦ μοτίβου, ἡ διάταξη τοῦ κελύφους καὶ τῆς μεμβράνης (καὶ ἴσως ἀκόμα τοῦ ἀσπραδιοῦ καὶ τοῦ κρόκου) ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴ διάταξη τοῦ (ἐξωτερικοῦ) οὐρανοῦ καὶ τοῦ αἰθέρα:

28 Ἀχιλλεύς, *Εἰσαγ.* 4 (DK 1 b 12· Kern ἀπόσπ. 70): τὴν δὲ τάξιν ἣν δεδώκαμεν τῷ σφαιρώματι οἱ Ὀρφικοὶ λέγουσι παραπλησίαν εἶναι τῇ ἐν τοῖς ᾠαῖς· ὃν γὰρ ἔχει λόγον τὸ λέπυρον ἐν τῷ ᾠῷ, τοῦτον ἐν τῷ παντὶ ὁ οὐρανός, καὶ ὡς ἐξήρηται τοῦ οὐρανοῦ κυκλοτερεῶς ὁ αἰθήρ, οὕτως τοῦ λεπύρου ὁ ὕμην.

Οἱ ὀρφικοὶ λένε ὅτι ἡ διάταξις τοῦ ἀποδώσαμε στὴν οὐράνια σφαῖρα εἶναι παραπλήσια μὲ ἐκείνη τοῦ ὑπάρχει στὰ αὐγά· γιὰ τὴν ὅποια σχέση ἔχει τὸ κέλυφος μὲ τὸ ὑπόλοιπο αὐγὸ, τὴν ἴδια σχέση ἔχει ὁ [ἐξωτερικὸς] οὐρανὸς μὲ τὸ σύμπαν, καὶ ὅπως ὁ αἰθέρας κρέμεται ὀλόγυρα ἀπὸ τὸν [ἐξωτερικὸ] οὐρανὸ, ἔτσι κρέμεται καὶ ἡ μεμβράνη ἀπὸ τὸ κέλυφος.

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΡΙΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μερικὲς πρόσφατες ἀνακαλύψεις ἔδωσαν κατὰ κάποιον τρόπο νέα διάστασις στὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ βγάλει κανεὶς ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις ποὺ παρουσιάσαμε ὡς ἐδῶ. Πρῶτον, στίς πασίγνωστες χρυσὲς πλάκες ποὺ ἔχουν γραμμένες πάνω τους ὁδηγίες γιὰ τοὺς νεκροὺς καὶ βρέθηκαν σὲ τάφους τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας καὶ τῆς Κρήτης, προστέθηκε τώρα ἕνα σημαντικὸ νέο δεῖγμα ἀπὸ τὸ Ἰππώνιο (τὸ σημερινὸ Vibo Valentia) τῆς νότιας Ἰταλίας. Ἡ πλάκα αὐτὴ χρονολογεῖται στὸ 400 π.Χ. περίπου. Μετὰ τὶς συνηθισμένες ὁδηγίες στὸν νεκρὸ —ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσις εἶναι μιὰ γυναίκα— νὰ μὴν πιεῖ ἀπὸ τὴν πηγὴ ποὺ εἶναι πλάι στὸ ἄσπερο κυπαρίσσι, παρὰ ἀπὸ τὸ νερὸ ποὺ κυλάει ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Μνημοσύνης, πρὸ πέρα (βλ. σχετικὰ G. Zuntz, *Persephone* (Ὁξφόρδη 1971) 355 κέ.), τὸ κείμενο συνεχίζει ὡς ἑξῆς:

29 Χρυσὴ πλάκα ἀπὸ τὸ Ἰππώνιο (σύμφωνα μὲ τὸν G. Pugliese Carratelli, *Parola del Passato* 29 (1974) 108-126 καὶ 31 (1976) 458-466) 10-16:

εἶπον· ὕδς Γαίας καὶ Ὁρανὸ ἀστερόεντος. 10
δίψαι δ' ἐμὶ αἶδος καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλὰ δότ' ὄ[κα
ψυχρὸν ὕδωρ προρέον τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμ[ν]α[ς].
καὶ δέ τοι ἐλεῶσ(ιν) <ο>ί ὑπὸ Χθονίου Βασιλεῖ,
καὶ δέ τοι δόσοσι πιῆν τῆς Μνημοσύνης ἀπ[ὸ] λίμνας.
καὶ δέ καὶ συχρὸν ἡδὸν ἐρχεα(ι), ἄν τε καὶ ἄλλοι 15
μύσται καὶ βάχχοι ἡερὰν στείχοσι κλ[ε]νεινοί.

Πές: «εἰμαι παιδί τῆς Γῆς καὶ τοῦ ἑναστρου Οὐρανοῦ. 10
Στέγνωσα ἀπ' τὴ δίψα καὶ πεθαίνω· γι' αὐτὸ δῶστε μου γρήγορα
κρύον νερὸ, ἀπ' αὐτὸ ποὺ κυλάει ἀπ' τῆς Μνημοσύνης τὴ λίμνη».
Κι οἱ βασιλιάδες ποὺ εἶναι κάτω ἀπὸ τὴ γῆ θὰ σὲ σπλαχνιστοῦν,
καὶ θὰ σοῦ δώσουν νὰ πιεῖς ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Μνημοσύνης.
Καὶ δρόμο παίρνεις πολυσύχναστο, δρόμο ἱερό,
ποὺ κι ἄλλοι μύστες καὶ βακχευτὲς ξακουστοὶ πορεύονται. 15

Στὸν τελευταῖο στίχο, ἡ τυπικὴ ἐσχατολογία τῶν πιστῶν ποὺ μᾶς ἄφησαν τὶς χρυσὲς πλάκες ἀποδίδεται, γιὰ πρώτη φορὰ στὶς μαρτυρίες ποὺ σώθηκαν, σὲ «μύστες βακχευτές» —δηλαδή ὁπαδοὺς τοῦ Διόνυσου μὲ μυστικὲς θρησκευτικὲς δοξασίες. Ὁ Ἡρόδοτος (II, 81) ἐξομοίωε τὶς βακχικὲς ταφικὲς πρακτικὲς μὲ τὶς ὀρφικὲς, προσθέτοντας ἐνδεικτικὰ ὅτι στὴν πραγματικότητά ἦταν πυθαγόρειες καὶ αἰγυπτιακές. Ὁ G. Zuntz (*Persephone*) εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι οἱ χρυσὲς δέλτοι χαρακτῆριζαν τοὺς πυθαγόρειους, ἀλλὰ ἐδῶ ἡ σύνδεση μὲ τὸν Διόνυσο ὑποδηλώνει σχέσεις μᾶλλον μὲ τὸν ὀρφισμό. Ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Ἡρόδοτου σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν σαφὴ ὅρια ἀνάμεσα στὶς αἱρέσεις, ἀλλὰ εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ Διόνυσος ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ἡ κεντρικὴ μορφή τοῦ ὀρφικοῦ μύθου γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὶς στάχτες τῶν Τιτάνων ποὺ σκότωσαν καὶ ἔφαγαν τὸ θεῖο παιδί. Ὑπάρχουν, ἄλλωστε, πρόσφατες ἐνδείξεις καὶ γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιὰ τὸ 1951 βρέθηκαν ὁστέινα πινακία στὸν κεντρικὸ ναὸ τῆς Ὀλβίας, μιᾶς ἀρχαίας ἀποικίας τῶν Μιλησίων στὴν Κριμαία· σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν χαραγμένο τὸ ὄνομα «ὀρφικοὶ» καθὼς καὶ μιὰ συντομογραφία τοῦ «Διόνυσου», ποὺ τὸ ὄνομά του ἐμφανίζεται ἐπίσης σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἄλλες πλάκες· βλ. ἐπίσης σημ. 157 καί, γιὰ διεξοδικότερη πραγμάτευση, τὸ πολῦτιμο ἄρθρο τοῦ M. L. West στὸ *ZPE* 45 (1982) 17-29. Στὴν Ὀλβία, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο (IV, 78-80), κάποιος βασιλιάς Σκύλης εἶχε μνηθεῖ στὴ λατρεία τοῦ Βάκχειου Διόνυσου.

Ἡ ὁδηγία ποὺ δίνει τὸ 29 στὴ νεκρή, νὰ πεῖ δηλαδή «εἰμαι παιδί τῆς Γῆς καὶ τοῦ ἑναστρου Οὐρανοῦ», εἶναι αἰνιγματική, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε προϋποθέτει ἓνα δεσμὸ ἀνάμεσα στὸν νεκρὸ καὶ τοὺς πρῶιμους θεοὺς. Ἐναν τέτοιο δεσμὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράζει ὁ (ἴσως μεταγενέστερος) μύθος γιὰ τὸν Διόνυσο καὶ τοὺς Τιτάνες· ἀλλὰ ἓνας σημαντικὸς πάπυρος, ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1962 στὸ Δερβένι, κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη, φανερώνει ὅτι οἱ ὀρφικοὶ ἐνδιαφέρονταν ἀπὸ ἀρκετὰ νωρὶς γιὰ τὴν ἀλληλοδιαδοχὴ τῶν πρῶτων θεῶν. Ὁ πάπυρος, ποὺ βρέθηκε μισοκαμένος πάνω σὲ ἓναν τάφο τοῦ 330 π.Χ. περίπου, περιεῖχε ἓνα ἀλληγορικὸ σχόλιο, γραμμένο ἀπὸ κάποιον ἐξοικειωμένο μὲ τὴ σκέψη τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη, σχετικὰ μὲ μιὰ θεογονία ποὺ ἀποδίδεται ἐπαυλειημένα στὸν Ὀρφέα. Τὸ σχόλιο δὲν περιέχει κανένα σημάδι πλατωνικῆς ἢ ἀριστοτελικῆς ἐπίδρασης, καὶ ὁ Walter Burkert (λ.χ. στὸ *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Στουτγάρδη 1977), 473) ὑποθέτει ὅτι δὲν πρέπει νὰ γράφτηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸ 400 π.Χ. Αὐτὸ θὰ τοποθετοῦσε τὴν ἴδια τὴν ὀρφικὴ θεογονία — ἦταν συνταγμένη σὲ ἐξάμετρος στίχους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους παρατίθενται — στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ., ἴσως μάλιστα καὶ στὸν 6ο. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς στίχους ποὺ παρατίθενται συμπίπτουν ἢ σχεδὸν συμπίπτουν μὲ κομμάτια ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες «Ὀρφικὲς Ραψωδίες», γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. σημ. 12. Αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτὲς τὶς ρα-

ψωδίες ἀνήκει στὴν ἑλληνιστικὴ ἢ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ περίοδο, ἀλλὰ δείχνει ὅτι οἱ ἀπαρχές τῶν δοξασιῶν ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν καθαυτὸ ὀρφικὲς καὶ καταγράφονταν σὲ ἱεροὺς στίχους εἶναι πολὺ παλιότερες ἀπὸ ἐ,τι δέχονταν ὁ Wilamowitz καὶ ὁ Linforth.

Ἡ πλήρης δημοσίευση τοῦ παπύρου καθυστέρησε πολλὰ χρόνια, ἀλλὰ τώρα ἐτοιμάζεται ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς Τσαντσάνογλου καὶ Παράσογλου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης. Ὡς τὴν ἐμφάνισή της, κάθε συζήτηση εἶναι, ἀναγκαστικά, προσωρινή· ἀλλὰ ὁ καθηγητὴς R. Merkelbach δημοσίευσε πρόσφατα τὴ δική του ἐκδοχὴ γιὰ τὸ κείμενο, σὲ ἓνα παράρτημα (σ. 1-12) τοῦ *ZPE* 47 (1982), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔχουμε πάρει τὰ ἀκόλουθα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὀρφικὸ ποίημα. Ἡ ἐφαρμογὴ καὶ ἡ συμπλήρωσή τους καθορίζονται μερικὲς φορὲς, ἐν μέρει, ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τους στὸ (ἐξαιρετικὰ ἀσυνάρτητο) ἀρχαῖο σχόλιο, ποὺ δὲν παρατίθεται ἐδῶ.

30 Ἐπιλεγμένοι στίχοι ἀπὸ τὸν «Ὀρφέα» τοῦ σχολιαστῆ τοῦ Δερβενίου (οἱ ἀριθμοὶ μέσα σὲ παρενθέσεις εἶναι μόνο γιὰ νὰ διευκολύνουν τὶς παραπομπές μας στὸ ἀντίστοιχο ἀπόσπασμα· οἱ ρωμαϊκοὶ καὶ ἀραβικοὶ ἀριθμοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν ἀναφέρονται στίς στήλες καὶ στοὺς στίχους κάθε στήλης, ἀντίστοιχα):

(1) X, 5	(Κρόνος) δς μέγ' ἔρεξεν (τὸν Οὐρανόν) (πρβ. X, 7-8)
(2) X, 6	Οὐρανὸς Εὐφρονίδης, δς πρῶτιστος βασίλευσεν
(3) XI, 6	ἐκ τοῦ δὴ Κρόνος [α]ῖτις, ἔπειτα δὲ μητίετα Ζεὺς
(4) VII, 1	ἐξ ἀ[δύτοι]ο... χρῆσαι (ἐνν.: τὴν Νύκτα)
VII, 10	[ἡ δὲ] ἔχρησεν ἅπαντα τὰ οἱ θέ[μεις.....]αι
(5) IX, 1	Ζεὺς μὲν ἐπεὶ δὴ πατὴρ δ' εὐὸ πάρα [θέ]σφατ' ἀκούσα[ς]
(6) IX, 4	αἰδοῖον κα[τ]έπινεν, δς αἰθέρα ἔκθορε πρῶτος
(7) XII, 3-6	πρωτογόνου βασιλέως αἰδοίου, τοῦ δ' ἄρα πάντες ἀθάνατοι προσέφην μάκαρες θεοὶ ἡδὲ θέαναι καὶ ποταμοὶ καὶ κρῆναι ἐπήρατοι ἄλλα τε πάντα [δ]σσα τότε ἦν γεγαῶτ', αὐτὸς δ' ἄρα μόνος ἔγεντο.
(8) XIX, 3-6	Ὡκεανός... ἔμησατο... σθένος μέγα... εὐρὺν ῥέοντα, ; δηλ. μῆσατο δ' Ὡκεανοῖο μέγα σθένος εὐρὺν ῥέοντος (ἀνασύστ. Burkert κβ.)
(9) XX, 3	(σελήνη, πρβ. XX, 10) ἡ πολλοῖς φαίνει μερόπεσσι ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν
(10) XXII, 9-10	μητὴρ ἐν φιλότῃ... θέλοντα μιχθῆναι, (πρβ. XXII, 1-2) μη[τρ]ὸς... ἑᾶς, ; δηλ. μητὴρ εἰς ἐθέλων μιχθήμεναι ἐν φιλότῃ (ἀνασύστ. Burkert κβ.)

- (1) [ὁ Κρόνος] πού πράξη ἔκανε μεγάλη [στὸν Οὐρανὸν]
- (2) ὁ Οὐρανός, τῆς Εὐφρόνης (δηλ. τῆς Νύχτας) ὁ γιός, πού πρῶτος βασιλεψε
- (3) ἀμέσως ἔπειτα ἀπ' αὐτὸν ὁ Κρόνος, κι ὕστερα ὁ Δίας ὁ συμβουλάτορας
- (4) πὼς [ἡ Νύχτα] προφήτεψε μέσα ἀπὸ τὸ ἄδυτό της... καὶ προφήτεψε καθετὶ πού ἦταν θεμιτὸ γιὰ...
- (5) ὁ Δίας, ἀφοῦ ἄκουσε τοὺς χρησμούς ἀπ' τὸν πατέρα του,
- (6) κατὰπτε τὸ φαλλὸ [ἐκείνου] πού πρῶτος ξεπήδησε στὰ αἰθέρια
- (7) τοῦ φαλλοῦ τοῦ πρωτογέννητου βασιλιᾶ· κι ἀπ' αὐτὸν [ἀπ' αὐτό·] φῶτρωσαν ὅλοι οἱ ἀθάνατοι μακάριοι θεοὶ καὶ θεές, καὶ τὰ ποτάμια κι οἱ εὐφρόσυνες πηγές καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ὅσα ὑπῆρχαν τότε· αὐτὸς ὅμως μόνος του γεννήθηκε
- (8) μηχανεύτηκε τὴ μεγάλη δύναμη τοῦ Ὀκεανοῦ, μὲ τὰ πλατιά του ρεύματα
- (9) [ἡ σελήνη] πού φέγγει γιὰ πολλοὺς θνητοὺς πάνω ἀπὸ τὴν ἀπέραντη γῆ
- (10) ποθώντας νὰ σμίξει ἐρωτικά μὲ τὴ μητέρα του

“Ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ὀρφικὴ θεογονία πού μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰ παραθέματα τοῦ σχολιαστῆ μοιάζει πολὺ μὲ τὴν ἡσιόδεια θεογονία, πού θὰ τὴν ἐξετάσουμε στὸ ὑποκεφάλαιο 5· αὐτὸ πού εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ ἴσως ἐνδεικτικὸ εἶναι οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ αὐτὴν. Ὁ πρῶτος βασιλιάς στὰ οὐράνια εἶναι ὁ Οὐρανός· εἶναι ὅμως γιὸς τῆς Νύχτας (2) (δηλαδὴ στὸ 30), πού ἐπομένως ἔχει τὴν ἴδια θέση μὲ τὸ ἀρχικὸ Χάος τοῦ Ἡσιόδου (31, 1) —καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφορία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 15. Κατόπιν ὁ Κρόνος γίνεται βασιλιάς μὲ μιὰ «μεγάλῃ (ἢ φοβερῇ) πράξῃ» (1), πού εἶναι μᾶλλον ὁ εὐνουχισμὸς τοῦ Οὐρανοῦ, ὅπως στὸν Ἡσιόδο (39). Ὁ ἐπόμενος βασιλιάς εἶναι ὁ Δίας (3). πού προφανῶς δέχεται χρησμούς τόσο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κρόνο (5) ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ Νύχτα στὸ ἄδυτό της (4). Ὁ Δίας δὲν καταβροχθίζεται ἀπὸ τὸν Κρόνο, ὅπως στὸν Ἡσιόδο, ἀλλὰ καταπίνει ὁ ἴδιος ἓνα φαλλὸ (6), καὶ μάλιστα τὸν ἴδιο τὸ φαλλὸ τοῦ Οὐρανοῦ, πού τὸν εἶχε κόψει ὁ Κρόνος (7, 1). Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πράξης εἶναι νὰ ξεφυτρώσουν ἀπὸ τὸν Δία ὅλα —οἱ θεοὶ καὶ οἱ θεές, τὰ ποτάμια, οἱ πηγές, τὰ πάντα (7, 2-4), σίγουρα χωρὶς νὰ ἐξαιροῦνται ὁ Πόντος καὶ (8) ὁ Ὀκεανός (ὅπως σὲ ἓνα πολὺ ὅμοιο ἐδάφιο τῶν Ραψωδιῶν, ἀπόσπ. 167 Kern), καθὼς καὶ ἡ σελήνη (9). Τέλος, ὁ Δίας σμίγει μὲ τὴ μητέρα του (10) —τὴ Ρέα, πού πιθανότατα ταυτίζεται ἐδῶ, ὅπως καὶ στὶς Ραψωδίες, μὲ τὴ Δήμητρα. Ὁ καρπὸς αὐτῆς τῆς ἐνώσεως πρέπει νὰ ἦταν (ὅπως ὑποδεικνύει ὁ Burkert) ἡ Περσεφόνη, μὲ τὴν ὁποία ἴσως συνουσιάστηκε κατόπιν ὁ Δίας, γιὰ νὰ γεννηθεῖ ἔτσι ἡ χθὼνια μορφή τοῦ Διόνυσου.

Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἀφήγησιν ὑπάρχουν μερικὰ στοιχεῖα τῆς μεταγενέστερης περιγραφῆς πού βρίσκουμε στὶς Ραψωδίες, ἀλλὰ ὅμως ἀποκλείονται —ιδιαίτερα ὁ φτερωτὸς θεὸς Φάνης (βλ. σημ. 16). Ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ τὶς Ραψωδίες (ἀπόσπ. 167 Kern), ὁ Φάνης καταβροχθίστηκε ἀπὸ τὸν Δία στὰ βάθη τῆς Νύχτας, καὶ ἔτσι σχηματίζουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἓνα μεταγενέστερο, πιδ σεμνότυπο γοῦστο ἀντικατέστησε τὸν φαλλὸ μὲ τὸ Φάνη. Ἀπὸ ποῦ προέρχεται ὁ φαλλός; Προ-

φανώς, όπως οι περισσότερες άλλες λεπτομέρειες του μύθου της Διαδοχής (σ. 58 κέ.), από ανατολικές πηγές. Στόν χουρριτοχεττιτικό μύθο για τόν Κουμαρμπί, πού περιγράφεται στη σ. 60, ο Κουμαρμπί κόβει τὸ φαλλὸ τοῦ θεοῦ-οὐρανοῦ τὸν καταπίνει, μένει ἔγκυος καί, ἔπειτα ἀπὸ ἕναν ἐπώδυνο τοκετό, γεννάει τὸ θεὸ τῆς θύελλας. Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ φαίνεται ὅτι ξένισε ὑπερβολικὰ τὸν Ἡσίοδο ἢ τὶς ἀμεσες πηγές του· ἡ πράξη τοῦ εὐνουχισμοῦ διατηρεῖται (βλ. 39), ἀλλὰ στὴν ἑλληνικὴ παραλλαγὴ ὁ φαλλὸς πέφτει, ἀπλῶς, στὴ θάλασσα· αὐτὸ πού καταπίνει ὁ Κρόνος (πού κατὰ τὰ ἄλλα ἀντιστοιχεῖ στόν Κουμαρμπί) εἶναι τὰ παιδιὰ του — μιὰ πιδ «ἡπια» ἀντίληψη, πού εἶναι πιθανὸ νὰ ἀποτελοῦσε ἐπίσης ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα τῆς λαϊκῆς παράδοσης. Ἀρχίζουμε τώρα νὰ ὑποπτευόμαστε ὅτι ὁ «Ὀρφέας» διατήρησε τὴν ἀρχικὴ ἀνατολικὴ ἐκδοχὴ, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἕνας θεὸς μένει ἔγκυος καταπίνοντας τὸν κομμένο φαλλό· ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ εὐνουχιστὴς πού τὸ κάνει αὐτό, οὔτε ἐκτοπιζεται με αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπὸ τὸ θεὸ τῆς θύελλας. Ἀντίθετα, ὁ θεὸς τῆς θύελλας (ὁ Δίας) καταπίνει τὸ φαλλό, πού φαίνεται ὅτι διατηρήθηκε ὡς σύμβολο ἢ ὄργανο τῆς γένεσης, γιὰ νὰ παραγάγει ὁλόκληρο τὸ σύμπαν, σὲ μιὰ δευτέρη καὶ τελικὴ δημιουργία — ἀκριβῶς ὅπως θὰ κάνει καὶ ὁ Φάνης, στὴ μεταγενέστερη ἐκδοχὴ πού περιγράφεται στὶς Ραψωδίες.

Ἀκόμα καὶ με τὶς πρόσφατες ἀνακαλύψεις, ἡ σχέση τῶν ὀρφικῶν δοξασιῶν με τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐπουσιδῶδης. Τὸ νέο ὕλικό πού ἤρθε στὸ φῶς ἐνισχύει τὴν προτεραιότητα τῆς Νύχτας — πού ἴσως σχετίζεται με τὴν ἡσιόδεια ἰδέα τοῦ ἀρχικοῦ Χάους — καθὼς καὶ ἕνα πλήθος ἀπὸ κοσμογονικὰ καὶ θεογονικὰ διανθίσματα τοῦ Ἡσίοδου στὸν 5ο, ἴσως ἀκόμα καὶ στὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα. Οἱ ὀρφικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο δὲν εἶναι πολλές, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ Δερβενίου, ἀλλὰ εἶναι σημαντικὲς ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι φαίνεται νὰ ἀποκαθιστοῦν καὶ νὰ ἀναπτύσσουν μοτίβα παρμένα ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ μύθο τῆς Διαδοχῆς, πού ὁ ἴδιος ὁ Ἡσίοδος τὸν εἶχε ἀμβλύνει, ἰδιαίτερα στὸ θέμα τῆς ἐγκυμοσύνης τοῦ Δία καὶ τῆς συνακόλουθης γέννησης ὁλόκληρης τῆς φύσης. Αὐτὸ κάνει πιθανότερη τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Φερεκύδης ἀπὸ τὴ Σύρο, καὶ ἴσως ἐπίσης ὀρισμένοι προσωκρατικοὶ τοῦ 6ου αἰῶνα, πῆραν μερικὲς ἰδέες τους ἀπὸ ἀνατολικὲς πηγές. Ξέχωρα ἀπὸ αὐτό, ἡ βασικὴ πρωτοτυπία τῆς θεογονίας πού περιγράφεται στὸν πάπυρο τοῦ Δερβενίου βρισκόταν ἴσως στὴν ἰδέα τοῦ ἐνὸς καὶ μοναδικοῦ δημιουργοῦ θεοῦ, ὅπου συνδυάζονταν οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις τοῦ βαβυλωνιακοῦ Μαρδούκ (βλ. σ. 58) με τὸ θέμα τῆς σεξουαλικῆς γένεσης, πού συναντοῦμε στὴ Θεογονίᾳ τοῦ Ἡσίοδου. Ἀλλὰ ἴσως, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον νὰ τὸ ἔχει ἡ νέα διάσταση πού μᾶς ἀποκαλύπτουν οἱ χρυσὲς πλάκες· γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν πλακῶν ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὑπῆρχαν ἄνθρωποι στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, ἀν ὅχι καὶ νωρίτερα, πού συνδύαζαν τὶς κοσμογονικὲς δοξασίες με τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴ μετα-

θανάτια τύχη τῆς ψυχῆς. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ δὲν φαίνεται ὅτι ἔκαναν οἱ μυημένοι στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, καὶ ἐξηγεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν παραγωγικὴ καὶ σφαιρικὴ ἀντίληψη ποὺ εἶχε ἰδιαίτερα ὁ Ἡράκλειτος γιὰ τὸν κόσμο.

5. Η ΗΣΙΟΔΕΙΑ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑ ΚΑΙ Ο ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟ

Ἀπὸ μιὰν ἀποψη, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἔργο τοῦ Ἡσίοδου πρὶν ἀπὸ τὶς ὀρφικὲς δοξασίες, ἀφοῦ ἡ *Θεογονία* καὶ τὸ *Ἔργα καὶ ἡμέραι* ἔχουν συντεθεῖ. πιθανῶς, στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα π.Χ., καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀναπτύσσονται ἀπὸ τοὺς «ὀρφικοὺς» καὶ ἄλλους εἶναι ὀλοφάνερα ἐπηρεασμένα, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ἡσίοδου. Ἀνήκουν ὅμως σὲ μιὰ παράδοση λαϊκῶν, μὴ ἀναλυτικῶν ἰδεῶν γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὴν ἐξέλιξή του, καὶ ἡ παράδοση αὐτὴ ἐκφράζεται σποραδικὰ στὸ ἔργο τοῦ Ὀμήρου (βλ. ὑποκεφ. 1-3). Ὁ Ἡσίοδος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, παρόλο ποὺ συνέθεσε τὰ ἔργα τοῦ μόνο μιὰ γενιὰ περίπου ἔπειτα ἀπὸ τὸ δημιουργὸ (ἢ τοὺς δημιουργοὺς) τῆς *Ἰλιάδας* καὶ τῆς *Ὀδύσσειας*, ἀντιπροσωπεύει μιὰ ὀλοφάνερα νέα προσπάθεια νὰ συστηματοποιηθοῦν οἱ ἀρχαῖοι μῦθοι. Καὶ αὐτὸς ἐπίσης ἀσχολεῖται μὲ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν θεαινῶν ἀλλὰ καὶ πρὸς πῶς πρωτόγονες δυνάμεις, ὅμως ἔχει τὴν ἐκδηλῆ πρόθεσιν ὅχι μόνον νὰ βάλει κάποια τάξιν σὲ ἓνα πανάρχαιο μυθικὸ ὕλικό, ἀλλὰ καὶ νὰ καταδείξει τὶς ἐσχάτες πηγὲς τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ Δία. Στὶς ἐπόμενες σελίδες θὰ ξεχωρίσουμε καὶ θὰ δώσουμε ἰδιαίτερη προσοχὴ στὶς κοσμογονικὲς ἐξελίξεις ποὺ περιγράφονται στὴ *Θεογονία* καὶ ποὺ ὀδηγήσαν σ' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα· ἀλλὰ καὶ τὸ *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, ποὺ τονίζει ὅτι ἡ τελικὴ ἐξουσία τοῦ Δία πάνω στὸν κόσμον βρίσκεται σὲ συμφωνία μὲ τὴν Τάξιν ἢ τὴ Δικαιοσύνη (*Δίκη*), εἶναι πιθανὸ νὰ ἐπηρέασε, ἂν καὶ πῶς ἔμμεσα, τὶς προσωκρατικὲς ιδέες —ἰδιαίτερα, μὲ τὴ μεσολάβησιν τοῦ Ἡράκλειτου, τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὑπάρχει μιὰ κρυμμένη, βαθύτερη ἀρμονία στὸν κόσμον (βλ. σχετικὰ ὑποκεφ. 7).

31 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 116:

<i>Ἦ τοι μὲν πρῶτιστα Χάος γένετ', αὐτὰρ ἔπειτα</i>	116
<i>Γαῖ' εὐρύστεργος, πάντων ἔδος ἀσφαλὲς αἰεῖ,</i>	117
<i>Τάρταρά τ' ἡρόεντα μυχῶ χθονὸς εὐρυοδείης,²⁴</i>	119
<i>ἦδ' Ἔρος, δς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι,</i>	120
<i>λυσιμελής, πάντων δὲ θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων</i>	
<i>δάμναται ἐν στήθεσσι νόον καὶ ἐπίφρονα βουλήν.</i>	
<i>ἐκ Χάος δ' Ἔρεβός τε μέλαινά τε Νὺξ ἐγένοντο·</i>	
<i>Νυκτὸς δ' αὖτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἥμερῃ ἐξεγένοντο,</i>	

- οὗς τέκε κνυσμένη Ἐρέβει φιλότῃ μιγεῖσα. 125
Γαῖα δέ τοι πρώτων μὲν ἐγένετο Ἴσον ἐαυτῇ
Οὐρανὸν ἀστερόενθ', ἵνα μιν περὶ πάντα καλῶπτοι,
ῥφρ' εἴη μακάρεσσι θεοῖς ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ.
γείνατο δ' Οὐρεα μακρὰ, θεῶν χαρίεντας ἐναύλους
Νυμφέων, αἳ ναίουσιν ἄν' οὐρεα βησσήεντα. 130
ἡ δὲ καὶ ἀτρύγετον πέλαγος τέκεν, οἴδαμι θυῖον,
Πόντον, ἄτερ φιλότῃτος ἐφιμέρου· αὐτὰρ ἔπειτα
Οὐρανῷ ἐννηθεῖσα τέκ' Ὠκεανὸν βαθυδίνην,
Κοῖόν τε Κροῖόν θ' Ὑπερίονα τ' Ἰαπετόν τε...²⁵
- Ἔτσι λοιπὸν πρὶν ἀπ' ὅλα γενήθηκε τὸ Χάος, κι ἔπειτα 116
 ἡ εὐρύτερη ἡ Γαῖα, τῶν πάντων στέρεη ἔδρα παντοτινῇ, 117
 καὶ τὰ καταχνησμένα Τάρταρα σὲ μιὰ κόχη τῶν ἀπλωτῶν τῆς γῆς ἐγκάτων, 119
 κι ὁ Ἔρως, ὁ ὠραιότερος ἀπ' τοὺς ἀθάνατους θεοὺς, 120
 αὐτὸς ποὺ λύνει τοῦ κορμοῦ τὰ μέλη καὶ σὲ θεῶν κι ἀνθρώπων
 τὰ στήθια δαμάζει τὸ νοῦ καὶ τῇ συνετῇ ὁρμήναια.
 Καὶ ἀπὸ τὸ Χάος γενήθηκαν τὸ Ἐρεβος κι ἡ μαύρη Νύχτα·
 κι ἀπὸ τῇ Νύχτα πάλι γενήθηκαν ὁ Αἰθέρας καὶ ἡ Ἡμέρα,
 ποὺ τοὺς ἔπαισε καὶ τοὺς γέννησε ἀφοῦ ἔσμιξε ἐρωτικά μὲ τὸ Ἐρεβος. 125
 Καὶ ἡ Γαῖα πρῶτα ἀπ' ὅλα γέννησε τὸν ἑναστρο Οὐρανὸν,
 ἴσο μ' αὐτὴν, γιὰ νὰ τῇ σκεπάζει ὀλοτρόγυρα,
 γιὰ νὰ ἔναι στέρεη ἔδρα παντοτινῇ γιὰ τοὺς μακάριους θεοὺς.
 Ἐπειτὰ γέννησε ψηλὰ βουνά, χαριτωμένες κατοικίες τῶν θεῶν
 Νυμφῶν, ποὺ μένουν στὰ βουνὰ τὰ δασωμένα. 130
 Αὐτὴ γέννησε καὶ τὸ πέλαγος τὸ ἀνήσυχο, ποὺ κοχλάζει φουρτουνιασμένο,
 τὸν Πόντο, χωρὶς ἡδονικὸ σμίξιμο· κι ὕστερα,
 ἀφοῦ πλάγιασε μὲ τὸν Οὐρανὸν, γέννησε τὸν Ὠκεανόν, βαθὺ κι ὁρμητικόν,
 καὶ τὸν Κοῖο καὶ τὸν Κροῖο καὶ τὸν Ὑπερίονα καὶ τὸν Ἰαπετόν...

Ὁ συγγραφέας τῆς Θεογονίας ἀποφάσισε νὰ ἀνιχνεύσει τὴν καταγωγὴ τῶν θεῶν ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, καὶ τὸ 31 εἶναι ἡ περιγραφὴ του γιὰ τὰ πρῶτα στάδια, στὰ ὁποῖα ἡ δημιουργία κοσμολογικῶν στοιχείων, ὅπως ὁ Οὐρανός, ὀδηγεῖ βαθμιαία στὴ γέννηση ἀρίστων, ἀλλὰ ἐντελῶς ἀνθρωπομορφικῶν μυθικῶν προσώπων, ὅπως οἱ Τιτάνες. Ὅμως αὐτὴ ἡ ποιητικὴ κοσμογονία, ποὺ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι συντέθηκε τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ., δὲν ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο: οἱ σποραδικὲς ἀνακολουθεῖς τῆς καὶ οἱ ἐπαναλήψεις τῶν φάσεων ὑποδηλώνουν ὅτι εἶναι σύνθεση τουλάχιστο δύο καλιότερων παραλλαγῶν. Λόγου χάριν, τὸ Ἐρεβος (ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει χεττιτικὴ ἐτυμολογία), ἀν καὶ διακρίνεται γιὰ κάποια ἀοριστία στὸν Ὅμηρο, πρέπει νὰ συσχετιστεῖ τοπικὰ μὲ τὸ ὅλο σύμπλεγμα Γαῖα-Τάρταρος (Ἐρέβεσφιν ὑπὸ χθονός στὴ Θεογονία 669)· ὥστόσο δημιουργεῖται μετὰ τῇ Γαίᾳ καὶ τὸν Τάρταρο. Μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς τοπικὴ διαφοροποίηση,

ὅπως τὰ Ὅρη καὶ ἡ Θάλασσα (Πόντος) παράγονται ἀπὸ τὴ Γαῖα ὡς τοπικὲς διαφοροποιήσεις· ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸν Τάρταρον ἢ τὴ Γαῖα καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Χάος. Χωρὶς ἀμφιβολία, τοποθετεῖται μαζί με τὴ Νύχτα, ἐπεὶδὴ μοιράζεται μαζί της ἓνα σημαντικὸ γνῶρισμα (τὴ σκοτεινιά), ὅπως ὁ Αἰθὴρ τοποθετεῖται μαζί με τὴν Ἡμέρα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ γεννιοῦνται εἶναι ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς γεννήτορες (λ.χ. ὁ Αἰθὴρ καὶ ἡ Ἡμέρα ἀπὸ τὸ Ἑρεβος —στὸ ὁποῖο τὸ οὐδέτερο γένος του δὲν ἀπαγορεύει τίς γονικὲς δραστηριότητες— καὶ τὴ Νύχτα) ἢ παρόμοια (τὸ Ἑρεβος καὶ ἡ Νύχτα ἀπὸ τὸ Χάος) ἢ εἶναι τοπικὲς διαφοροποιήσεις. Ἀλλὰ μερικὲς γεννήσεις δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν με καμιά ἀπὸ αὐτὲς τίς ἀρχές —ἰδιαίτερα ἡ γέννησις τοῦ Οὐρανοῦ ἀπὸ τὴ Γαῖα. Παρατηροῦμε καὶ πάλι μιὰν ἀσυνέπεια στὴ μέθοδο παραγωγῆς. Ὁ Ἑρως παράγεται στὸ πρῶτο στάδιο τῆς διαφοροποίησης, πιθανῶς γιὰ νὰ δώσει μιὰ ἀνθρωπομορφική, σεξουαλικὴ ἐξήγησιν τῶν κατοπινῶν διαφοροποιήσεων. Ὅμως δὲν χρησιμοποιεῖται με συνέπεια. Ἡ Γαῖα, στὸ στίχο 132, παράγει τὸν Πόντο «χωρὶς ἡδονικὸ σμίξιμον»· στὸ στίχο 125 ἡ Νύχτα σμίγει με τὸ Ἑρεβος, ἀλλὰ στὸν 213 γεννάει καὶ πάλι «χωρὶς νὰ πλαγιάσῃ με κανένα»· στὸν 123 τὸ Χάος καὶ στὸν 126 ἡ Γαῖα παράγουν ἀνεξάρτητα ἀπογόνους, ἂν καὶ ὑπάρχει ἤδη ὁ Ἑρως. Ἀμέσως μόλις δημιουργήσῃ μόνη της τὸν Πόντο, στὸν 132, ἡ Γαῖα παράγει τὸν Ὠκεανὸ (μιὰ πῖθ προσωποποιημένη ὄντοτητα), σμίγοντας με τὸ γιὸ καὶ σύζυγόν της Οὐρανόν.²⁶

«Πρὶν ἀπ' ὅλα γεννήθηκε τὸ Χάος»: ἡ προτεραιότητα τοῦ Χάους εἶναι ἀξιοσημειώτη, καὶ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε προσεχτικὰ τί μπορεῖ νὰ ἐννοοῦσε ὁ Ἡσιόδοτος ἐδῶ με τὴ λέξιν Χάος. Μποροῦμε νὰ ἀπορρίψουμε ἀμέσως τρεῖς ἐρμηνεῖς: (α) Ὁ Ἀριστοτέλης (*Φυσ. Δ* 1, 208 b 29) θεωροῦσε ὅτι ἐννοεῖ τὸ διάστημα. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἐννοία εἶναι πολὺ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴ *Θεογονία*. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Πυθαγόρα, κατόπιν με περισσότερη σαφήνεια στὸν Ζήνωνα τὸν Ἐλεάτη καὶ με τὴ μεγαλύτερη σαφήνεια στὸν *Τίμαιον* τοῦ Πλάτωνα. (β) Οἱ στωικοὶ ἀκολούθησαν τὸν Ζήνωνα τὸν Κιτιέα (λ.χ. *SVF* I, 103), ποὺ ἴσως πῆρε τὴν ἰδέαν ἀπὸ τὸν Φερεκύδην τῆς Σύρου (*DK* 7 b 1a), παράγοντας ἐτυμολογικὰ τὸ χάος ἀπὸ τὸ ρῆμα *χέεσθαι* καὶ συνεπῶς ἐρμηνεύοντάς το ὡς αὐτὸ ποὺ χύνεται, δηλαδὴ νερό. (γ) Ἡ σημερινὴ γνωστὴ ἐννοία τοῦ χάους ὡς ἀταξίας φαίνεται λ.χ. στὸν Λουκιανόν (*Ἑρωτες* 32), ὅπου τὸ χάος ἐρμηνεύεται ὡς ἄτακτη, ἄμορφη ὕλη. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία, πάλι, μπορεῖ νὰ ἔχῃ στωικὴ προέλευσιν.

Τὸ οὐσιαστικὸ αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ *Ῥχα*, ποὺ σημαίνει «ἄνοιγμα, χάσμα, χασμουρητό», ὅπως στὰ ρήματα *χαίνειν*, *χάσκειν* κτλ. Ἀπὸ τίς βεβαιωμένες χρήσεις τῆς λέξης πρὶν ἀπὸ τὸ 400 π.Χ., ἡ μία ομάδα ἀναφέρεται ἀπλῶς στὸ κοσμογονικὸ Χάος αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους (ὅπως ὁ Ἀκουσίλαος στὸ 18, ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Ὀρχίμβες* 693 καὶ στίς *Νεφέλες* 627)· ἡ ἄλλη ομάδα ἔχει τὸ εἰδικὸ

νόημα «άέρας», με την έννοια του χώρου ανάμεσα στον οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, τοῦ χώρου ὅπου πετοῦν τὰ πουλιὰ (ὅπως στὸν Βακχυλίδη 5, 27, στὸν Εὐριπίδη ἀπόσπ. 448 (Ναυκ²), στὸν Ἀριστοφάνη *Νεφέλες* 424, **Οἱ Ὀρνίθες* 1218). Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποπτευθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ποιητικὸς καὶ ἴσως πρωτότυπος τρόπος ποῦ ὁ Βακχυλίδης χρησιμοποιοῖ τὴ φράση ἐν ἀτρυτῶι χάει (μετὰ τὴν έννοια τοῦ χώρου ὅπου πετᾶει ὁ αἰετός, τοῦ ἐλευθέρου αἰέρα, κατ' ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὴ γῆ ἢ τὴ θάλασσα) ἔγινε ἀντικείμενο συνειδητῆς μίμησης ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη καὶ τὸν Ἀριστοφάνη, εἴτε λυρικά (**Οἱ Ὀρνίθες* 1218) εἴτε ὡς βολικὴ, ἀν καὶ ὄχι ἀπαραίτητα σοβαρὴ ἐρμηνεία τοῦ κοσμογονικοῦ χάους, γιὰ τὸ ὅποιο μιλάει ὁ Ἡσίοδος. Οἱ ἐνδείξεις λοιπὸν ποῦ ὑπάρχουν δὲν ὑποδηλώνουν καμιά ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ ὅρου χάος μετὰ τὴν έννοια τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, παρόλο ποῦ εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὴ ἡ χρῆση ἦταν γνωστὴ. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τῆς λέξης στὴν ἴδια τὴ *Θεογονία*:

32 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 695 ('Ὁ Δίας ἐξακοντίζει κεραυνούς κατὰ τῶν Τιτάνων):

ἔξε δὲ χθὼν πᾶσα καὶ Ὠκεανοῖο ῥέεθρα 695
 πόντος τ' ἀτρυγέτος· τοὺς δ' ἄμφεπε θερμός· ἀντμῇ
 Τιτῆνας χθονίους, φλόξ δ' αἰθέρα διᾶν ἔκανε
 ἄσπετος, ὅσσε δ' ἄμερδε καὶ ἰφθίμων περ ἐόντων
 αὐγὴ μαρμαίρουσα κεραυνῷ τε στεροπῆς τε.
 καῦμα δὲ θεσπέσιον κατέχεν Χάος· εἴσατο δ' ἅντα 700
 ὀφθαλμοῖσι ἰδεῖν ἥδ' οὔασι ὅσσαν ἀκοῦσαι
 αὐτως ὡς εἰ Γαῖα καὶ Οὐρανὸς εὐρὺς ὑπερθε
 πῖλνατο· τοῖος γάρ κε μέγας ὑπὸ δοῦπος δρώρει...

Κόχλαζε ὅλη ἡ γῆ καὶ τοῦ Ὠκεανοῦ τὰ ρεύματα 695
 καὶ ἡ θάλασσα ἡ ἀνήσυχη· καὶ αὐτούς, τοὺς χθονίους
 Τιτάνες, ζεστὴ πνοὴ τοὺς τύλιξε, καὶ ἄσβεστη φλόγα ἔφτασε
 ὡς τὸν θεῖο αἰθέρα, καὶ ἡ λάμψη ἡ τρεμουλιαστὴ τοῦ κεραυνοῦ
 καὶ τῆς ἀστραπῆς τύφλωσε ὡς καὶ τῶν δυνατῶν τὰ μάτια.
 Καὶ κάψα καταπληκτικὴ κυρίεψε τὸ Χάος· καὶ ἦσαν 700
 τὸ ἔθιο, στ' ἀκουσμα καὶ στὴ θεωρίᾳ, σάμπως ἡ Γαῖα καὶ ὁ πλατὺς
 ὁ Οὐρανὸς πάνωθ' ἐκ τῆς νὰ σίμωναν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο·
 γιὰ τὴν τέτοιον μεγάλον γδοῦπος θετὰ νὰ γεννιόταν...

Ἐπάρχουν διαφωνίες γύρω ἀπὸ τὸ ἐρώτημα ποιά περιοχὴ τοῦ κόσμου ἀντιπροσωπεύει τὸ Χάος στὸ στίχο 700. Εἴτε (α) ἀντιπροσωπεύει ὁλόκληρο τὸν κάτω κόσμον ἢ ἓνα μέρος του: ὑπάρχει μιὰ ἀνάλογη χρῆση στὴ *Θεογονία* 814 (35), σὲ μιὰ ἀπὸ τίς ἐμβόλιμες παραλλαγές· εἴτε (β) ἀντιπροσωπεύει τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν αἰθέρα. Ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ δεχθοῦμε τὴν πρώτη ἐκδοχή: γιὰτί ἄραγε ἡ κάψα νὰ διεισδύει ὡς τὸν κάτω κόσμον; (Στοὺς στίχους 681

κέ. οἱ δονήσεις πού προκαλοῦν τὰ βλήματα ἔχουν πράγματι τέτοια ἐμβέλεια, αὐτὸ ὅμως εἶναι φυσικὸ καὶ ποιητικὰ ἀποτελεσματικόν.) Οἱ Τιτάνες δὲν βρίσκονται στὸν κάτω κόσμον, ἀλλὰ στὸ βουνὸ "Οὐρος (632): ἔχουμε διαβάσει λίγο πιὸ πάνω ὅτι ἡ λάμψη φτάνει ὡς τὸν αἰθέρα, καὶ εἶναι λογικὸ νὰ προσθέσει ὁ ποιητὴς ὅτι καὶ ἡ κάψα ἐπίσης γέμισε ὁλόκληρον τὸν ἐνδιάμεσον χώρον. Στὶς ἐπόμενες γραμμὲς ὁ ποιητὴς φαντάζεται τὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανὸ νὰ συγκρούονται —καὶ πάλι εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἔμφαση δὲν δίνεται στὸν κάτω κόσμον. "Ένας ἀντικειμενικὸς κριτὴς θὰ συμπέρανε ὅπωςδήποτε ὅτι τὸ Χάος στὸ στίχο 700 περιγράφει τὸν ὅλον πῦρ πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανόν.

Παίρνοντας ὑπόψιν μας τὸ βασικὸ νόημα τοῦ ὅρου «χάος» (ὡς χάσματος, δηλαδὴ ὀριοθετημένου διαστήματος, καὶ ὅχι «κενοῦ» ἢ ὅτιδήποτε παρόμοιου),²⁷ μιὰ βεβαιωμένη χρῆση τοῦ ὅρου στὸν 5ο αἰῶνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, καθὼς ἐπίσης καὶ μιὰ ἄλλη χρῆση τῆς λέξης στὴ *Θεογονία*, ὅπου τὸ νόημα εἶναι πιθανότατα τὸ ἴδιο, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μὲ προσοχὴ καὶ σοβαρότητα μιὰ ἐρμηνεία πού προτάθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Cornford (λ.χ. *Principium sapientiae* 194 κέ.), καὶ συγκεκριμένα ὅτι ἡ φράση *Χάος γένετ'* στὸν πρῶτον στίχον τοῦ 31 ὑπονοεῖ ὅτι δημιουργήθηκε τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανόν· δηλαδὴ ὅτι τὸ πρῶτον στάδιον τῆς κοσμογονίας ἦταν ὁ διαχωρισμὸς τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανόν. Αὐτὴ ἡ ἐξήγηση δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμβιβαστεῖ μὲ ἕνα ἀναμφισβήτητον γνῶρισμα τῆς κοσμογονίας: τὴν ἀναβολὴ τῆς γέννησης τοῦ Οὐρανοῦ ὡς ἕνα δεῦτερον στάδιον, στοὺς στίχους 126 κέ. ('Η γέννησις ἀπὸ τὸ Χάος, στοὺς στίχους 123 κέ., καὶ ἡ γέννησις ἀπὸ τὴ Γαῖα, στοὺς στίχους 126 κέ., μποροῦν νὰ γίνουν ταυτόχρονα.) Ἐξῆς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἰδιομορφίαν, οἱ ἄλλοι ὅροι ταιριάζουν στὴν προτεινόμενη ἐρμηνεία: ἡ γῆ, μαζὶ μὲ τὸ προσάρτημά της τὸν Τάρταρον, ἐμφανίζεται ἀμέσως μόλις δημιουργηθεῖ τὸ χάσμα· τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἔρως, πού μὲ τὴν πιὸ συγκεκριμένη μορφή του (ὡς βροχὴ/σπέρμα) ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ σύμφωνα μὲ ποιητικὰς ἀναφορές.²⁸ Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ καθυστέρησε ἡ ρητὴ περιγραφή τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ στὴν ἡσιόδεια κοσμογονία ἐξαιτίας τῆς συγκεχυμένης χρήσης δύο ξεχωριστῶν ἀφηγήσεων (μιὰ σύγχυση πού ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες λεπτομέρειες τῆς ἡσιόδειας κοσμογονίας), καὶ νὰ ὑποδηλώνεται στὸ στίχον 116, στὸ πρῶτον κιόλας στάδιον τῆς κοσμογονίας. Ὁ διαχωρισμὸς τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἐπαναλαμβάνεται βέβαια στὴ *Θεογονία*, αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ ἐντελῶς μυθολογικὴ μορφή, μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Κρόνου (39): ἀλλὰ εἶναι εὐκολότερον νὰ δεχθοῦμε τὴν ἐπανάληψιν ἀφηγήσεων μὲ διαφορετικὸ λογικὸ χαρακτήρα (ἡμιορθολογικὸ καὶ μυθολογικόν) παρὰ τὴν ἐπανάληψίν τους στὸ ἴδιον ἡμιορθολογικὸ ἐπίπεδον.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Cornford ἴσως νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ ρῆμα πού χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ περιγραφεῖ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς κοσμογονίας: ὅχι ἦν ἀλλὰ γένετ', πού ἴσως νὰ ὑπονοεῖ ὅτι τὸ Χάος δὲν ἦταν ἡ αἰώνια προϋπόθεσις ἐνὸς δια-

φοροποιημένου κόσμου, αλλά μιὰ τροποποίηση αὐτῆς τῆς πρωταρχικῆς κατάστασης. (Ὁ Ὅσιος ἢ ἡ πηγὴ τοῦ ἀποκλείεται νὰ θεωροῦσαν ὅτι ἡ γενεσιουργὸς οὐσία δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ τίποτα.) Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ ἦταν ἀρχικὰ ἐνωμένη μὲ τὸν οὐρανὸν μπορεῖ νὰ ἦταν τόσο κοινὴ (βλ. σ. 56-58), ὥστε ὁ Ὅσιος τὴ θεώρηση δεδομένη καὶ ἄρχιζε τὴν ἀφήγησή του γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ πρῶτο στάδιο τῆς διαφοροποίησης. Ἀναμφίβολα, αὐτὴ ἡ ἀφηγηματικὴ μέθοδος θὰ ἦταν ἐλλειπτικὴ καὶ κάπως δυσνόητη· καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ φράση *Χάος γένητ'* ὑπονοεῖ κάτι πρὸς περίπλοκο ἀπὸ τὸ «ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ χωρίστηκαν» — ἂν καὶ τείνω νὰ πιστέψω ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ ἀρχικὸ νόημα τῆς φράσης. Ἡ φύση τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸν καὶ τὴ γῆ, μετὰ τὸν πρῶτο διαχωρισμὸν τοὺς, μπορεῖ κάλλιστα νὰ προσδιορίζοταν σαφέστερα στὶς λαϊκὰς παραδόσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι πιθανὸ νὰ ἐμπνεύστηκε ὁ Ὅσιος. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀπλὸς λαὸς προσπαθοῦσε νὰ φανταστεῖ ποιά ἦταν ἡ ὁψη τῶν πραγμάτων ὅταν δὲν ὑπῆρχε παρὰ μόνον ὁ σκοτεινὸς οὐρανός, ἡ γῆ καὶ τὸ χάσμα ἀνάμεσά τοὺς. Ἐδῶ πρέπει νὰ ζητήσουμε συνεπικουρίαν ἀπὸ δύο μεταγενέστερες παραλλαγὰς (βλ. σ. 37) τῆς ἡσιόδειας περιγραφῆς γιὰ τὸν κάτω κόσμον.

34 Ὅσιος, *Θεογονία* 736:

*ἔνθα δὲ γῆς δνοφερῆς καὶ Ταρτάρου ἡερόεντος
πόντου τ' ἀτρυνέτοιο καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος
ἐξείης πάντων πηγαὶ καὶ πείρατ' ἔασιν
ἀργαλὲ' εὐρώεντα, τὰ τε στυγέουσι θεοὶ περ,
χάσμα μέγ', οὐδὲ κε πάντα τελεσφόρον εἰς ἐνιαυτὸν 740
οὐδας ἴκοιτ', εἰ πρῶτα πυλέων ἔντοσθε γένοιτο.
ἀλλὰ κεν ἔνθα καὶ ἔνθα φέροι πρὸ θύελλα θυέλλης
ἀργαλὴ· δεινὸν δὲ καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσι
τοῦτο τέρας· Νυκτὸς δ' ἐρεβεννῆς οἰκία δεινὰ
ἔστηκεν νεφέλης κεκαλυμμένα κνανέησιν. 745*

Πέρα ἐκεῖ, τῆς σκοτεινῆς γῆς καὶ τοῦ καταχνησμένου Τάρταρου, τῆς θάλασσας τῆς ἀνήσυχης καὶ τοῦ ἑναστρου οὐρανοῦ, ὅλων αὐτῶν βρῖσκονται σὲ μιὰ σειρὰ οἱ πηγὲς καὶ τὰ πέρατα, τὰ μουντὰ καὶ νοτερά, ποὺ ὡς κι οἱ θεοὶ τὰ ἀπεχθάνονται· ἓνα μεγάλο χάσμα, ποὺ δὲν θὰ ἔφτανε οὔτε μιὰ χρονιά ὀλόκερη 740 γιὰ νὰ φτάσει κανεὶς στὸν πάτο του, ἂν πρῶτα περνοῦσε τίς πύλες του. Ὅμως πέρα δῶθε θὰ τὸν πῆγαιναν οἱ χαλεπὲς θυέλλες· ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς ἀθάνατους θεοὺς εἶναι τρομαχτικὸ αὐτὸ τὸ θέαμα· καὶ τὰ φοβερά ἄντρα τῆς ζοφερῆς Νύχτας στέκουν σκεπασμένα μὲ μπλόβα σύννεφα. 745

35 Ἡσίودος, *Θεογονία* 811 (ἔπειτα ἀπὸ μιᾶ ἐπανάληψη τῶν στίχων 736-9, βλ. 34):

*ἐνθα δὲ μαρμάρεαι τε πύλαι καὶ χάλκεος οὐδὸς
ἀστεμφής, ῥίζησι διηνεκέεσσιν ἀρηρώς,
αὐτοφνής· πρόσθεν δὲ θεῶν ἔκτοσθεν ἀπάντων
Τιτῆνες ναίουσι, πέρην Χάος ζοφεροῖο.*

Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἀστραφτερές πύλες κι ἓνα κατώφλι χάλκινο, ἀκλόνητο, στερεωμένο μὲ αἰώνιες ρίζες, φυτρωμένο ἀπὸ μόνου του· καὶ μπροστά, μακριὰ ἀπ' ὅλους τοὺς θεοὺς, μένουν οἱ Τιτάνες, μέσα στὸ ζοφερὸ τὸ Χάος.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο ἐδάφια, τὸ 34 εἶναι προφανῶς μιᾶ προσπάθεια τοῦ Ἡσίοδου νὰ βελτιώσει τὸ 726-8 (2), ὅπου ὁ Τάρταρος (ἴσως τὸ πάνω μέρος του) παρουσιάζεται νὰ περιβάλλεται ἀπὸ τὴ Νύχτα, καὶ πάνω ἀπ' αὐτὸν εἶναι οἱ ρίζες τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσας. Τὸ *πεῖρατ'* ἀποτελεῖ ἐπιστροφή στὴν προφανή πηγὴ τοῦ 2, δηλαδὴ τὴν *Ἰλιάδα*, Θ 478-9, τὰ *νεῖατα πεῖραθ'*... *γαίης καὶ πόντοιο*· ἐνῶ τὸ *πηγαί* (ποῦ φυσικὰ δὲν ἀναφέρεται στὶς ἔσχατες, πρωταρχικὲς πηγές ὅλων τῶν πραγμάτων, ὅπως νόμισαν μερικοὶ εὐφάνταστοι) εἰσάγεται ἐπειδὴ ταιριάζει ἰδιαίτερα στὴ θάλασσα. Οἱ στίχοι 740 κέ. ἀποτελοῦν μιᾶ ἰδιαίτερη καὶ πιὸ ἐξειδικευμένη ἀνάπτυξη τῶν 720 κέ. Τὸ ἐδάφιο 35, ἐξάλλου, ποῦ ἔρχεται ἔπειτα ἀπὸ μιᾶ ἐπανάληψη τῶν τεσσάρων πρώτων στίχων τοῦ 34, ἀρχίζει μὲ μιᾶ ἐλαφρὰ τροποποιημένη παραλλαγὴ τῆς ὁμηρικῆς περιγραφῆς τοῦ Τάρταρου στὸ 1 (Θ 15), συνεχίζει μὲ τὶς «ρίζες» τοῦ 2, ἐντελῶς ἀόριστες αὐτὴ τὴ φορά, καὶ τελειώνει μὲ τὸ *χάσμα μέγ'* τοῦ στίχου 740, ποῦ ἐπαναλαμβάνεται ὡς *Χάος*. Καὶ τὰ δύο χωρία περιέχουν ἀνακολουθίες καὶ ἐξωφρενισμούς, ποῦ ὑποδηλώνουν ὅτι εἶναι κάπως ἐπιπόλαιες ἐπεκτάσεις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἀπὸ ἐπεμβασίες ποῦ ἦταν εἴτε ἀπρόσεχτοι εἴτε ἡλίθιοι· γιὰ παράδειγμα, εἶναι δύσκολο νὰ μᾶς κάνει θετικὴ ἐντύπωση ἡ μετατροπὴ τῆς εὐλογῆς ἰδέας ὅτι οἱ ρίζες τῆς γῆς εἶναι πάνω ἀπὸ τὸν Τάρταρο στὴν ἰδέα ὅτι οἱ «πηγές καὶ τὰ πέρατα» τῆς γῆς, τῆς θάλασσας, τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ Τάρταρου εἶναι στὸν Τάρταρο (34). Αὐτὸ ποῦ ἔχει ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ παρατέρα περιγραφὴ τοῦ Τάρταρου μὲ τὸν ὄρο *χάσμα μέγ'* (πρβ. Εὐριπίδῃ *Φοῖν*. 1605), ἓνα μεγάλο χάσμα ποῦ εἶναι γεμάτο θύελλες καὶ περικλείει τὰ ἄντρα τῆς Νύχτας. Στὸ 35 αὐτὸ τὸ χάσμα περιγράφεται ὡς «ζοφερὸ Χάος» (δὲν χρειάζεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἡ ἰδιαίτερη γεωγραφία του, ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ Χάος δὲν εἶναι ἄπειρο). Αὐτὸ πρέπει νὰ ἐμπεριέχει μιᾶ ἀναφορὰ στὸ ἀρχικὸ Χάος τοῦ στίχου 116 (31), καὶ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ δράστες αὐτῶν τῶν δύο προσθηκῶν θεωροῦσαν ὅτι τὸ ἀρχικὸ Χάος εἶναι σκοτεινὸ καὶ ἀνεμοδαρμένο, ὅπως ὁ Τάρταρος. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεῖα ἐνισχύεται κάπως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀρχικὴ κοσμογονικὴ ἀφήγηση τὸ Ἑρῆβος καὶ

ή Νύχτα (πού πρέπει νά υποθέσουμε ὅτι ἔχουν ὡς κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὸ σκο-
τάδι) δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ Χάος.

Ἔτσι λοιπόν, οἱ ἐνδείξεις μᾶς ὁδηγοῦν στὸ ἐξῆς συμπέρασμα. Τουλάχιστου
γιὰ τὴν πηγὴ τοῦ Ἡσίοδου, ἡ πρώτη φάση στὴ διαμόρφωση ἑνὸς διαφοροποι-
μένου κόσμου ἦταν ἡ δημιουργία ἑνὸς τεράστιου χάσματος ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ
καὶ τὴ γῆ. Στὸν Ἡσίοδο, δίνεται πιά ἔμφαση στὴ φύση τοῦ ἴδιου τοῦ χάσματος,
ὅχι στὴν πράξη ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε. Τὸ χάσμα θεωρεῖται σκοτεινὸ καὶ ἀνε-
μοδαρμένο —γιατί ὁ αἰθέρας καὶ ὁ ἥλιος δὲν εἶχαν γεννηθεῖ ἀκόμα, καὶ ἡ νύχτα
συμβαδίζει μὲ τίς καταγίδες. Τὸ ἴδιο εἶδος περιγραφῆς ἐφαρμόζεται, πράγμα
ἀπόλυτα φυσικὸ, γιὰ τὰ ἀφώτιστα βάραθρα τοῦ Τάρταρου· καὶ στίς μεταγενέ-
στερες προσθήκες ὁ Τάρταρος περιγράφεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως τὸ ἀρχικὸ
χάσμα ἢ ἀκόμα καὶ ὡς τμήμα του.²⁹

Ο ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

36 Εὐριπίδης, ἀπόσπ. 484 (ἀπὸ τὴ *Μελανίππη*):

*νοῦκ ἐμὸς ὁ μῦθος ἀλλ' ἐμῆς μητρὸς πάρα,
ὡς οὐρανὸς τε γαῖά τ' ἦν μορφῇ μία·
ἐπεὶ δ' ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων δίχα
τίκτουσι πάντα κἀνέδωκαν εἰς φάος,
δένδρη, πετεινά, θήρας, οὓς θ' ἄλλη τρέφει,
γένος τε θνητῶν.*

Καὶ τούτῃ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι δική μου, ἀλλὰ τῆς μάνας μου,
πὼς δηλαδὴ κάποτε ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ἦταν ἕνα·
κι ὅταν χωρίστηκαν μετὰξὺ τους
γέννησαν τὰ πάντα καὶ τὰ παρέδωσαν στὸ φῶς
τὰ δέντρα, τὰ πουλιά, τὰ τεράποδα, τὰ πλάσματα πού τρέφει ἡ θάλασσα,
καὶ τὸ γένος τῶν θνητῶν.

37 Διόδωρος I, 7, 1 (DK 68 b 5, 1): *κατὰ γὰρ τὴν ἐξ ἀρχῆς τῶν ὄλων σύ-
στασιν μίαν ἔχειν ἰδέαν οὐρανόν τε καὶ γῆν, μεμειγμένης αὐτῶν τῆς φύσεως·
μετὰ δὲ ταῦτα διαστάντων τῶν σωμάτων ἀπ' ἀλλήλων τὸν μὲν κόσμον περιλα-
βεῖν ἄπασαν τὴν ὁρωμένην ἐν αὐτῷ σύνταξιν...*³⁰

Γιατὶ στὴν ἀρχικὴ σύσταση τοῦ σύμπαντος ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ εἶχαν μίαν μορφὴ καὶ
ἡ φύση τους εἶχε μεικτὸ χαρακτήρα· κατόπιν τὰ σώματά τους χωρίστηκαν καὶ ὁ κόσμος
ἀπέκτησε τὴ διάρθρωση πού βλέπουμε σήμερα...

38 Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος I, 496:

ῥηιδεν δ' ὥς γαῖα καὶ οὐρανὸς ἥδ' ὅθλασσα
τὸ πρὶν ἐπ' ἀλλήλοισι μιῇ συναρηρότα μορφῇ
νεῖκος ἐξ ὁλοοῖο διέκριθεν ἀμφὶς ἕκαστα·
ἥδ' ὥς ἔμπεδον αἰὲν ἐν αἰθέρι τέκμαρ ἔχουσιν
ἄστρο σεληναίη τε καὶ ἡέλιος κέλευθοι...³¹

Τραγουδοῦσε πὼς ἡ γῆ καὶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ θάλασσα,
ποὺ πρῶτα ἦταν ἐνωμένα καὶ εἶχαν μιὰ μορφή,
χωρίσαν ἐξαιτίας τῆς καταστροφικῆς φιλονικίας·
καὶ πὼς τ' ἄστέρια, τὸ φεγγάρι καὶ τοῦ ἡλίου τὰ μονοπάτια
ἔχουν γιὰ πάντα σταθερὰ ὁρια στὸν αἰθέρα...

Ὑποστηρίξαμε πιὸ πάνω ὅτι τὸ ὑπονοούμενο, ἂν καὶ ὄχι ρητὰ ἀναφερόμενο πρῶ-
το στάδιο τῆς ἡσιόδειας κοσμογονίας ἦταν ὁ χωρισμὸς γῆς καὶ οὐρανοῦ. Τὰ ἐδά-
φια 36-38 δείχνουν ὅτι αὕτῃ ἡ ἰδέα ἦταν ἀρκετὰ οἰκεία στὴν Ἑλλάδα. Πρέπει
βέβαια νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι τὸ παλιότερο ἀπὸ αὐτά, τὸ 36, γράφτηκε μόλις
στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 5ου αἰῶνα· ἀλλὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιὰτὶ ἀναφέρει
ἀπερίφραστα ὅτι ὁ μῦθος τοῦ χωρισμοῦ τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ περνάει ἀπὸ μη-
τέρα σὲ παιδί, δηλαδὴ εἶναι μιὰ λαϊκὴ καὶ παραδοσιακὴ ἀφήγηση. Δὲν ξέρουμε
τίποτα ἀνάλογο ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης· ὅμως ἡ ἰδέα αὕτῃ μπορεῖ νὰ εἶχε
συγχωνευθεῖ μὲ πιὸ ἐξειδικευμένες ἰωνικὲς θεωρίες, ὅπως στὸ 37 καὶ στὴ συνέ-
χεια του.

Ο ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΣΕ ΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἡ ἀπόσπαση τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ εἶναι ἓνας κοσμογονικὸς μηχανισμὸς ποῦ,
πολὺ πρὶν ἀπὸ τίς παλιότερες γνωστὲς ἑλληνικὲς κοσμογονικὲς ἰδέες, ἐφαρμολύ-
ταν συχνὰ στὶς μυθολογικὲς ἀφηγήσεις τῶν μεγάλων πολιτισμῶν τῆς Ἑγγύς Ἀ-
νατολῆς. (Εἶναι μάλιστα κοινὸς σὲ πολλοὺς διαφορετικοὺς πολιτισμοὺς: πρβ.,
ἰδιαίτερα, τὸν μῦθο τῶν Μαορί γιὰ τὸ χωρισμὸ τοῦ Ράγγι (οὐρανοῦ) ἀπὸ τὴν
Πάπα (γῆ), χωρισμὸ ποῦ προκάλεσαν οἱ στριμωγμένοι ἀπόγονοί τους· αὐτὸς ὁ
μῦθος παρουσιάζει σημαντικὲς ἀναλογίες μὲ τὸ 39.) Ἔτσι, ἓνα ἐρμηνευτικὸ σχό-
λιο ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 1ης χιλιετίας π.Χ. γιὰ τὸ αἰγυπτιακὸ Βιβλίον τῶν Νεκρῶν
ἐξηγεῖ ὅτι «ὁ Ρά ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται σὰν βασιλιάς, σὰν ἓνας θεὸς ποῦ ὑπῆρχε
πρὶν ὁ Σοὺ ἀνασηκώσει τὴ Νούτ, ὅταν ἦταν πάνω στὸ λόφο ποῦ βρίσκεται στὴν
Ἑρμούπολη» (ANET 4). Ὁ Σοὺ εἶναι ὁ θεὸς τοῦ ἀέρα, ποῦ ἐκτοξεύεται ἀπὸ τὸ
στόμα τοῦ Ρά καὶ ἀνασηκώνει τὴ θεὰ τοῦ οὐρανοῦ, τὴ Νούτ, ἀπὸ τὸ θεὸ τῆς
γῆς, τὸν Κέμπ. Στὸ χουρριτοχεττιτικὸ «Ἀσμα τοῦ Οὐλλικουμμι» (ANET
125· Gurney, *The Hittites*, 190-194) ὁ Οὐπελλούρι, ἓνα ἀντίστοιχο τοῦ Ἀτλαν-

τα, λέει: «Όταν χτίστηκαν πάνω μου ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ δὲν τὸ κατάλαβα καθόλου, καὶ ὅταν ἦρθαν καὶ χώρισαν μὲ ἓνα τσεκούρι τὸν οὐρανὸ ἀπὸ τῆ γῆ δὲν τὸ κατάλαβα καθόλου». Στὸ βαβυλωνιακὸ ἔπος γιὰ τὴ δημιουργία (IV, 137 κέ. ANET 67), ὁ Μαρδούκ χωρίζει στὰ δυὸ τὸ σῶμα τῆς ἀρχέγονης θεᾶς τῶν ὑδάτων Τιαμάτ καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα μισὸ φτιάχνει τὸν οὐρανὸ (ποὺ περιέχει τὰ οὐράνια νερά), ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο φτιάχνει τὸν Ἄψου, τὴν ἄβυσσο, καὶ τὴν Ἑσάρρα, τὴ «μεγάλῃ κατοικίᾳ» ἢ στερέωμα τῆς γῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο στάδιο στὴ συγκρότηση τοῦ κόσμου ὅπως τὸν ξέρουμε, ἂν καὶ εἶναι δευτερεῦον στάδιο στὴν πολὺ παλιότερη ἱστορία τοῦ βαβυλωνιακοῦ πανθέου. Σὲ μιὰ ἄλλη, μεταγενέστερη σημιτικὴ παραλλαγή, ποὺ τὴ συναντοῦμε στὴ Γένεση, τὰ ἀρχέγονα νερά χωρίζονται μὲ παρόμοιο τρόπο: «Καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς· γεννηθήτω στερέωμα ἐν μέσῳ τοῦ ὕδατος καὶ ἔστω διαχωρίζον ἀνὰ μέσον ὕδατος καὶ ὕδατος. Καὶ ἐγένετο οὕτως. Καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸ στερέωμα, καὶ διεχώρισεν ὁ Θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ ὕδατος, ὃ ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος, καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ ὕδατος τοῦ ἐπάνω τοῦ στερεώματος. Καὶ ἐκάλεσεν ὁ Θεὸς τὸ στερέωμα οὐρανόν.» (Γέν. Α, 6-8).³²

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι διάφορες μὴ ἑλληνικὲς μυθολογικὲς ἀφηγήσεις, παλιότερες ἀπὸ τὴ μυθολογία τοῦ Ἡσίοδου, ὑπαινίσσονταν τὸ χωρισμὸ τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανόν. Θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω ὅτι ἡ περιγραφή ποὺ κάνει ὁ Ἡσίοδος γιὰ τὶς πρῶτες γενιὲς θεῶν ἀποτελεῖ παραλλαγή ἐνὸς βασικοῦ μύθου τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ποὺ ἀναπαράγεται ἐπίσης σὲ μιὰ σωζόμενη χουρριτοχεττιτικὴ μορφή. Ἐπομένως, τὸ μοτίβο τοῦ διαχωρισμοῦ στὸν Ἡσίοδο δὲν ἔχει τίποτα τὸ παράξενο —εἴτε ὑπονοεῖται, ὅπως στὴν ἡμιορθολογικὴ ἔκφραση *Χάος γένετ'* τῆς καθαυτοῦ κοσμογονίας, εἴτε ἐκφράζεται ρητά, ἀλλὰ μὲ μυθολογικὴ ἀμφίσηση, ὅπως στὸ μῦθο γιὰ τὸν ἀκρωτηριασμὸ τοῦ Οὐρανοῦ, ποὺ θὰ ἐξετάσουμε ἀμέσως.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΣΜΟΥ ΣΤΗ ΘΕΟΓΟΝΙΑ

39 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 154:

ὅσοι γὰρ Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ ἐξεγένοντο,
 δεινότατοι παίδων, σφετέρῳ δ' ἤχθοντο τοκῇ 155
 ἐξ ἀρχῆς· καὶ τῶν μὲν ὅπως τις πρῶτα γένοιτο
 πάντας ἀποκρύπτασκε, καὶ εἰς φάος οὐκ ἀνίσκε,
 Γαίης ἐν κευθμῶνι, κακῶ δ' ἐπετέρπετο ἔργῳ
 Οὐρανός· ἢ δ' ἐντὸς στοναχίζετο Γαῖα πελώρη
 στενωμένη· δολίην δὲ κακὴν τ' ἐφράσσατο τέχνην. 160
 ...εἰσε δέ μιν (ἐνν.: Κρόνον) κρύψασα λόγῳ ἐνέθηκε δὲ χερσίν
 ἄρπην καρχαρόδοντα, δόλον δ' ὑπεθήκατο πάντα. 175

ἦλθε δὲ Νύκτ' ἐπάγων μέγας Οὐρανός, ἀμφὶ δὲ Γαίῃ
 ἱμείρων φιλότῃτος ἐπέσχετο καὶ ῥ' ἐτανύσθη
 πάντῃ· ὁ δ' ἐκ λοχεοῖο πᾶσι ὠρέξατο χειρὶ
 σκαίῃ, δεξιτερῇ δὲ πελώριον ἔλλαβεν ἄρπην
 μακρὴν, καρχαρόδοντα, φίλον δ' ἀπὸ μήδεα πατρὸς 180
 ἐσσυμένως ἤμυσε, πάλιν δ' ἔρριψε φέρεσθαι
 ἐξοπίσω...

Κι ὅσους γεννήθηκαν ἀπὸ τῆ Γῆ καὶ τὸν Οὐρανό,
 τὰ τρομερότερα παιδιὰ, τὰ μισοῦσε ὁ ἴδιος ὁ γεννήτοράς τους 155
 ἀπ' τὴν ἀρχή· καὶ μόλις γεννιόντουσαν
 τοὺς ἔκρυβε ὅλους, μὴν ἀφήνοντάς τους νὰ δοῦν τὸ φῶς,
 στὰ ἔγκατα τῆς Γῆς, καὶ χαιρόταν ὁ Οὐρανὸς γιὰ τὴν κακὴ του
 πράξη· καὶ ἡ πελώρια Γῆ στέναζε ἐντὸς τῆς,
 φορτωμένη καθὼς ἦταν· καὶ σκαρφίστηκε ἓνα ὑποῦλο, κακὸ τέχνασμα. 160
 ...τὸν ἔκρυψε (δηλαδὴ τὸν Κρόνο) σὲ μιὰ κρυψώνα καί, βάζοντάς του
 στὰ χέρια ἓνα κοφτερὸ δρεπάνι, τὸν μύησε στὸ σκέδιό τῆς. 175
 Κι ἦρθε ὁ μέγας Οὐρανός, φέρνοντας μαζί του τὴ Νύχτα,
 καὶ πᾶνω ἀπὸ τῆ Γῆ ἀπλώθηκε ποθώντας ἔρωτα καὶ τὴ σκέπασε
 ὅλη· κι ὁ γιὸς του ἀπ' τὴν κρυψώνα του ἀπλωσε τ' ἀριστερὸ του χέρι,
 καὶ μὲ τὸ δεξιὸ ἄρπαξε τὸ φοβερὸ δρεπάνι,
 τὸ μακρὺ καὶ κοφτερό, καὶ τοῦ ἀγαπημένου πατέρα του 180
 σβέλτα ἔκοψε τὰ γεννητικὰ ὄργανα, καὶ τὰ ῥιξε ξοπίσω του, νὰ κυλήσουν
 μακριά...

(Οἱ σταγόνες τοῦ αἵματος γονιμοποιοῦν τὴ Γαίᾳ καὶ δημιουργοῦν τίς Ἑρινύες,
 τοὺς Γίγαντες καὶ τίς Μελιάδες νύμφες· τὰ κομμένα μῦρια πέφτουν στὴ θάλασσα,
 καὶ ἀπὸ τὸν ἄφρὸ γεννιέται ἡ Ἀφροδίτη.)

Οἱ λεπτομέρειες τῆς παραπάνω παραλλαγῆς ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ Οὐρανὸς χῶ-
 ριζε ἀπὸ τὴ Γαίᾳ, τουλάχιστο τὴν ἡμέρα: ἀλλὰ, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, γιατί
 δὲν μποροῦσε ἡ Γαίᾳ νὰ ξεγεννήσει τὰ παιδιὰ τῆς στὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας
 του; Εἶναι πιθανὸ ὅτι σὲ ἄλλες παραλλαγές τοῦ μύθου ὁ Οὐρανὸς σκέπαζε τὴ
 Γαίᾳ συνεχῶς (ὅπως ὁ Ράγγι σκεπάζει τὴν Πάπα στὸ μῦθο τῶν Μαορί), ἔτσι
 ὥστε, κατὰ κάποιον τρόπο, «ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ἦταν ἓνα». Δὲν χωροῦν πολλὲς
 ἀμφιβολίες ὅτι αὐτὴ ἡ βάνουση σεξουαλικὴ περιγραφὴ ἐπαναλαμβάνει, σὲ ἓνα
 ἄλλο καὶ λιγότερο ἀφηρημένο ἐπίπεδο, τὸ ἴδιο κοσμογονικὸ γεγονός πού ὑπονοεῖ
 πρῶτα ἡ φράση *Χάος γένετ'* καὶ κατόπιν ἡ φράση *Γαῖα... ἐγένετο ἴσον ἑαυτῇ*
Οὐρανόν στὴν κυρίως κοσμογονίᾳ τοῦ 31.³³

Ἡ ἐντυπωσιακότερη ἀπόδειξη ὅτι ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς Θεογο-
 νίας δὲν ἔχει ἐλληνικὴ προέλευση, καὶ εἶναι πολὺ παλιότερο ἀπὸ ὅσο οἱ ἄμεσοι
 πρόδρομοι τοῦ Ἡσίοδου, εἶναι ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἡσιόδεια ἀφήγησι
 γιὰ τὴν ἀλληλουχία τῶν παλιότερων θεοτήτων καὶ τῇ χεττιτικῇ ἀνεπίγραφῃ πλά-

κα τοῦ Κουμαρμπί, πού ἔχει χουρριτική προέλευση καί στή μορφή τοῦ σώθηκε χρονολογεῖται ἀπό τὰ μέσα περίπου τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ.³⁴ Στή χεττιτική παραλλαγή, ὁ πρῶτος ἐπουράνιος βασιλιάς εἶναι ὁ Ἄλαλού, πού ἐκτοπίζεται ἀπό τὸ θεὸ τοῦ οὐρανοῦ Ἄνου (συγγενικὸ μὲ τὸ σουμερικὸ an = οὐρανός)· ὁ Ἄνου ἐκθρονίζεται ἀπὸ τὸν πατέρα τῶν ἐξελεγμένων θεῶν, τὸν Κουμαρμπί (ἀντίστοιχο μὲ τὸν Κρόνο, τὸν «πατέρα τῶν θεῶν»). Καθὼς ὁ Ἄνου προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει στὸν οὐρανό, ὁ Κουμαρμπί τοῦ κόβει μὲ μιὰ δαγκωνιά τὸ μόριό του καί τὸ καταπίνει. Ὅταν πληροφορεῖται ὅτι ἔτσι ἔμεινε ἔγκυος καί κουβαλάει πιά στὰ σπλάχνα του τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας καί ἄλλους δύο «φοβεροὺς θεοὺς», ὁ Κουμαρμπί φτύνει τὸ μόριο, πού γονιμοποιεῖ τὴ γῆ καί σπέρνει στοὺς κόλπους τῆς τοὺς δύο ἄλλους θεοὺς· ὅμως ὁ Κουμαρμπί δὲν καταφέρει νὰ ξεφορτωθεῖ τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας καί τελικὰ τὸν γεννάει. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἄνου, προφανῶς, ὁ θεὸς τῆς καταιγίδας (τὸ ἑλληνικὸ ἀντίστοιχο τοῦ ὁποίου εἶναι βέβαια ὁ Ζεὺς, ὁ θεὸς τοῦ κεραυνοῦ καί τῆς ἀστραπῆς) ἐκθρονίζει τὸν Κουμαρμπί καί γίνεται βασιλιάς τοῦ οὐρανοῦ. Οἱ ὁμοιότητες μὲ τὸν ἑλληνικὸ μῦθο εἶναι ὁλοφάνερες: ἡ ἀλληλουχία θεὸς τοῦ οὐρανοῦ, πατέρας τῶν θεῶν, θεὸς τῆς καταιγίδας εἶναι κοινὴ καί στοὺς δύο μύθους· τὸ ἴδιο καί ὁ εὐνουχισμὸς τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τὸν Κουμαρμπί/Κρόνο καί ἡ γονιμοποίηση τῆς γῆς ἀπὸ τὸ νομμένο μέλος. Ὑπάρχουν, βέβαια, καί σημαντικὲς διαφορές: ἡ χεττιτικὴ ἐκδοχὴ (ὅπως καί ἄλλες ἀφηγήσεις τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς) ἔχει ἓνα θεό, τὸν Ἄλαλού, πού εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸ θεὸ τοῦ οὐρανοῦ· αὐτὸ πού καταπίνει ὁ Κρόνος εἶναι μιὰ πέτρα (νομίζοντας ὅτι εἶναι ὁ θεὸς τῆς καταιγίδας, Θεογ. 468 κέ.)· καί τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας, τὸν Δία, τὸν γεννάει ἡ Ρέα, ὅχι αὐτός. Πολλοὶ λένε ὅτι στὸ σπασμένο κομμάτι τῆς χεττιτικῆς πλάκας μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε κάποια περιγραφή τοῦ Κουμαρμπί νὰ τρώει μιὰ πέτρα, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀβέβαιο. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι καί στὸν Ἡσίοδο ὁ θεὸς τοῦ οὐρανοῦ (μαζί μὲ τὴ Γαῖα) βοηθᾷ τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας νὰ ἐπιζήσει. Ἡ χεττιτικὴ ἐκδοχὴ δὲν περιέχει καμιὰ νύξη ὅτι ὁ εὐνουχισμὸς τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ εἶχε σχέση μὲ τὸ χωρισμὸ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τὴ γῆ· μάλιστα δὲν μιλάει καθόλου γιὰ θεὰ τῆς γῆς. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ εἶναι σημαντικὴ, ἀλλὰ δὲν υποδηλώνει ὅτι τὸ ἑλληνικὸ μοτίβο τοῦ χωρισμοῦ δὲν εἶχε κανένα ἀρχέτυπο στὴ 2η χιλιετία π.Χ., παρὰ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ ἐνσωματώνει παραλλαγὰς πού δὲν ὑπάρχουν στὴ χεττιτικὴ ἀφήγηση. Φυσικά, ἡ ἑλληνικὴ παραλλαγή δὲν προῆλθε εἰδικὰ ἀπὸ τὴ χεττιτικὴ: ὑπῆρχε κάποια διάχυτὴ κοινὴ ἀφήγηση, μὲ πολλὰς τοπικὰς παραλλαγὰς, καί ἡ χεττιτικὴ πλάκα ἐκφράζει μιὰ ὀρισμένη ἐκδοχή, ἐνῶ ὁ Ἡσίοδος μιᾶν ἄλλη —πού μάλιστα εἶχε περάσει τὶς ἀναπόφευκτες περιπέτειες τῆς μεταφορᾶς σὲ ἕναν νεότερο καί πολὺ διαφορετικὸ πολιτισμό.

6. «ΜΕΙΚΤΕΣ» ΘΕΟΓΟΝΙΕΣ

(A) A Λ K M A N

‘Ο σπαρτιάτης λυρικός ποιητής Ἀλκμάν ἔζησε γύρω στὸ 600 π.Χ. Οἱ μελετητὲς δοκίμασαν μεγάλη ἐκπληξή ὅταν, τὸ 1957, ἡ δημοσίευση τοῦ πάπυρου 2390 τῆς Ὁξυρύγχου ἀποκάλυψε ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματά του περιεῖχε ἓνα εἶδος θεογονικῆς κοσμογονίας (αὐτὸ ἄσμα του ὃ Ἀλκμάν ἀσχολεῖται μὲ τὴ φύση», ὅπως λέει ὁ σχολιαστής, ἀπόσπ. 3, στήλη i, 26), ποὺ ἴσως ξεκינוῦσε μὲ μιὰ ἐπὶ κληση τῶν Μουσῶν ὡς παιδιῶν τῆς Γῆς. Γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ποίημα δὲν ἔχουμε παρὰ πολὺ γενικὴ εἰκόνα· ὁ πάπυρος (ἀπὸ τὸν 2ο αἰῶνα μ.Χ.) διασώζει τμήματα ἀπὸ ἓνα σχόλιο σὲ πεζὸ λόγο, μὲ χαρακτήρα ἐκλαϊκευμένα ἀριστοτελικό. Προφανῶς, τὸ ποίημα φαινόταν πολὺ παράξενο καὶ εἶχαν γίνεи καὶ ἄλλες προσπάθειες νὰ ἐρμηνευθεῖ (στήλη i, 27 κέ.). Τὸ κεντρικὸ μέρος τοῦ σχολίου εἶναι ὅπως ἀκολουθεῖ στὸ 40· πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι περιεῖχε ἐπίσης καὶ «λήμματα», ὃηλαδὴ σύντομες φράσεις τοῦ Ἀλκμάν, στίς ὁποῖες ἐπισυναπτόταν τὸ σχόλιο, καὶ ὅτι τὸ *ἐκ δε τῷ π* στὴν ἀρχὴ τῆς στήλης ii (στίχος 3), ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἐπεξηγήση *πόρον ἀπὸ τῆς πορ.* [στὸ στίχο 6, δείχνει, μὲ τὴ διαλεκτικὴ μορφή *τῷ* ἀντὶ τοῦ, ὅτι ἀναμφισβήτητα ὁ ἴδιος ὁ Ἀλκμάν χρησιμοποίησε τὸν ὅρο *πόρος* — μὲ τὸν ὁποῖο συνδέεται στενὰ ἡ λέξις *τέκμων*, μιὰ ποιητικὴ ἐκφραση. Ἄλλα λήμματα (ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ 40) εἶναι *πρέσγ[υς καὶ κατόπιν ἄμάρ τε καὶ σελάνα καὶ τρίτον σκότος*, δηλαδὴ, ἀντίστοιχα, «σεβάσμιος» καὶ «ἡ μέρα καὶ ἡ σελήνη καί, τρίτο, τὸ σκοτάδι».

40 Ἀλκμάν, ἀπόσπ. 3 (Page), στήλη. ii, 7-20:

ὥς γὰρ ἤρξατο ἡ ὕλη κατασκευα[σθῆναι
 ἐγένετο πόρος τις οἶονεὶ ἀρχή· λ[έγει
 οὖν ὁ Ἀλκμάν τὴν ὕλην πάν[των τετα-
 ραγμένην καὶ ἀπόητον· εἶτα [γενέ- 10
 σθαι τινὰ φησιν τὸν κατασκευά[ζοντα
 πάντα, εἶτα γενέσθαι [πό]ρον, τοῦ [δὲ πό-
 ρου παρελθόντος ἐπακολουθη[σαι] τέ-
 κμων· καὶ ἔστιν ὁ μὲν πόρος οἶον ἀρχή, τὸ δὲ τέ- 15
 κμων οἶονεὶ τέλος. τῆς Θετίδος γενο-
 μένης ἀρχὴ καὶ τέ[λ]ο[ς ταῦτ]α πάντων ἐ-
 γένε[τ]ο, καὶ τὰ μὲν πάντα [όμο]ίαν ἔχει
 τὴν φύσιν τῇ τοῦ χαλκοῦ ὕληι, ἡ δὲ
 Θετίς τ[ῇ] τοῦ τεχνίτου, ὁ δὲ πόρος καὶ τὸ τέ- 20
 κμων τῇ ἀρχῇ καὶ τῷ τέλει...

Γιατί όταν ή ύλη άρχισε νά τακτοποιείται, έγινε ένα είδος πόρου (δρόμου, περάσματος), κάτι σάν άρχή. Λέει λοιπόν ό 'Αλκμάν ότι ή ύλη όλων τών πραγμάτων ήταν παραγμένη και άποίητη· έπειτα γεννήθηκε κάποιος πού τακτοποιούσε τά πάντα, έπειτα έγινε ένας πόρος και, όταν παρήλθε αυτός ό πόρος, άκολούθησε ένα όριο (ή τέρμα, τέκμωρ). Και ό πόρος είναι σάν άρχή, ενώ τó όριο σάν τέλος. "Όταν γεννήθηκε ή Θέτις, αυτά έγιναν ή άρχή και τó τέλος τών πάντων, και τó σύνολο τών πραγμάτων έχει φύση παρόμοια με τó υλικό τού χαλκού, ενώ ή Θέτις με έκείνη τού τεχνίτη, και ό πόρος και τó όριο παρόμοια με έκείνη τής άρχής και τού τέλους...

Ό σχολιαστής προσαρμόζει τόν 'Αλκμάνα στη θεωρία τού 'Αριστοτέλη για τά τέσσερα «αίτια» —δηλαδή προϋποθέσεις ή πτυχές τής φυσικής ύπαρξης— πού αναπτύσσεται στο *Φυσικά Β*. Υπάρχει, πράγματι, έμφανής όμοιότητα ανάμεσα στη Θέτιδα (ιδιαίτερα αν δεχθούμε ότι τó όνομά της συνδεόταν με τή ρίζα *τιθέναι, θέσθαι*, δηλαδή τοποθετώ ή ταξιθετώ) και τó ποιητικό αίτιο ή τόν τεχνίτη, καθώς επίσης ανάμεσα στον Πόρο και τó μορφολογικό αίτιο, ανάμεσα στο Τέκμωρ και τó τελικό αίτιο· αλλά ό 'Αλκμάν σκεφτόταν σίγουρα λιγότερο άφηρημένα και ίσως λιγότερο αναλυτικά. Η ιδέα πού έξέθετε στο ποίημά του έδωσε λαβή για πολλές εικάσιες, καμιά από τις όποιες δέν είναι άπόλυτα πειστική: τó τέκμωρ (ή άμφιταλάντευσή μας για τó αν πρέπει νά γραφτεί με κεφαλαίο *Τ* ή όχι είναι σκόπιμη) είναι τó σημάδι πού δείχνει τó δρόμο ή πόρο (σύμφωνα με τόν Burkert)· ό πόρος άντιπροσωπεύει δρόμους στην άρχέγονη θάλασσα, ενώ τó τέκμωρ κατευθυντήρια σημάδια μέσα από αυτή (West) ή τά άστρα (Vernant)· ό Πόρος σημαίνει κατανομή, έπιμερισμό (πρβ. *πέπρωται* <*πόρω) για νά έξισορροπηθεί ή Αΐσα στον 'Αλκμάνα, άπόσπ. 1, 13 (για τó όποιο βλ. σ. 63) (Page). Η Θέτις είναι, φυσικά, θαλασσινή θεά, πράγμα πού έξηγεί τήν έλκυστική ύπόθεση τού West· αλλά τó όνομά της, με τήν πιθανή έτυμολογία πού αναφέραμε πιό πάνω, καθώς και τó γεγονός ότι ή Θέτις λατρευόταν από παλιά στη Σπάρτη, μπορεί νά έχει περισσότερη σημασία εδώ. Προκειμένου για τόν Πόρο και τó Τέκμωρ, είμαστε υποχρεωμένοι νά άμφιταλαντεύουμε ανάμεσα σέ πιό συγκεκριμένα και πιό άφηρημένα νοήματα, με μιά φυσική τάση νά θεωρούμε πιθανότερα τά πρώτα: ανάμεσα στο μονοπάτι ή πέραςμα και τόν τρόπο διαπεραίωσης ή τήν πορεία· και ανάμεσα στο όρατό σημάδι ή όριο και τó τέλος ή κορύφωση (και οι δύο αυτές έκδοχές είναι όμηρικές). Και ό βαθμός άφαίρεσης, ή τó αντίστροφο, πρέπει νά άφορα και τούς δύο όρους· έτσι, τó «όριο» με μιά πιό συγκεκριμένη έννοια θά μπορούσε νά είναι ό 'Ωκεανός (πρβ. ύποκεφ. 2), ιδιαίτερα αν ή Θέτις νοείται πράγματι και ως θαλασσινή θεά· αλλά, σ' αυτή τήν περίπτωση, δέν είναι εύκολο νά διακρίνουμε τί είναι ό «πόρος».

Τό λήμμα για τó σκότος ύποδηλώνει ίσως μιά συγγένεια με τή Νύχτα (ύποκεφ. 3). Ό σχολιαστής (24 κέ.) τοποθετεί τó σκοτάδι στο στάδιο όπου ή ύλη ήταν ακόμα «άδιαφοροποίητη», πράγμα πού σημαίνει ότι στην έκφραση «και, τρίτον» (σέ σχέση με τή μέρα και τή σελήνη) πρέπει νά δώσουμε λογική και όχι

χρονολογική σημασία. 'Ο σχολιαστής λέει στη συνέχεια ότι «δημιουργήθηκαν μέσο [...] ὁ πόρος καὶ τὸ ὄριο καὶ τὸ σκοτάδι», ὅπου στὸ κενὸ ὑπῆρχε μᾶλλον τὸ ὄνομα τῆς Θέτιδος. 'Εδῶ τὸ σκοτάδι μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχέγονη κατάσταση, νὰ συγγενεὺει δηλαδὴ μὲ τὸ Χάος τοῦ 'Ησίοδου (ὑποκεφ. 5), παρὰ τὸν ὑπαινιγμὸ τοῦ σχολιαστῆ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅτι δὲν προηγείται τοῦ πόρου καὶ τοῦ τέκμωρ.

Οἱ δυσκολίες πολλαπλασιάζονται ἀπὸ τὴν πιθανότητα ὅτι στοὺς ἀποσπασματικούς στίχους 13 κέ. τοῦ ἀπόσπ. 1 (Page) ἀπὸ τὸν 'Αλκμᾶνα, τοῦ λεγόμενου «Παρθενείου», ὁ Πόρος συνδεόταν μὲ τὴν Αἴσα ὡς «πρεσβυτέρα τῶν θεῶν». 'Ο σχολιαστής τοῦ στ. 14 (Page, *Lyrica Graeca Selecta* ('Οξφόρδη 1968), σ. 6) κἀνει τὴν ἐξιοσημεῖωτη παρατήρηση ὅτι ὁ Πόρος ταυτίζεται μὲ τὸ Χάος τοῦ 'Ησίοδου, παρόλο πὺ τὰ συμφραζόμενα, ὅσο ἐλλιπὴ καὶ ἂν εἶναι, θὰ μᾶς ἐδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ γενικὸ νόημα τόσο τῆς Αἴσας ὅσο καὶ τοῦ Πόρου εἶναι τὸ πεπρωμένο ἢ ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου —γι' αὐτὸ ὁ Page πρότεινε τὴ σύνδεση τοῦ Πόρου μὲ τὸ ρῆμα *πέπρωται*, καὶ ὄχι μὲ τὸ πιὸ προφανὲς *περάω*. 'Αλλὰ δὲν εἶναι ἀπίθανο ὅτι ὁ σχολιαστής τοῦ «Παρθενείου» συμπέρανε τὴ στενὴ σχέση μὲ τὸ ἡσιόδειο Χάος ἀπὸ τὸ κοσμογονικὸ μας ἀπόσπασμα· καὶ αὐτὸ ἴσως νὰ μᾶς δίνει μιὰ ἐνδειξὴ γιὰ τὸ νόημα τοῦ Πόρου σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα, ὅποιο ρόλο καὶ ἂν ἔπαιζε στὸ «Παρθέναιο». 'Αλλὰ ὁ πόρος, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ περάσματος ἢ τοῦ δρόμου, δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ Χάος, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ σκοταδιοῦ ἢ τῆς ἀμορφῆς ὕλης κτλ.· πρέπει νὰ τὸ διαδέχεται ἢ νὰ ἐπενεργεῖ πάνω του, ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ σχολιαστής στὸ 40, 8-12. Πάντως, ἡ μνεῖα τοῦ 'Ησίοδου εἶναι ἐνδιαφέρουσα καὶ ἴσως νὰ ὑποδηλώνει (πράγμα πὺ ἔτσι κι ἄλλιῶς θὰ τείναμε νὰ ὑποπτευθοῦμε) ὅτι ὁ 'Αλκμᾶν, ὅπως καὶ ἄλλοι ποιητὲς πὺ μίλησαν γιὰ κοσμογονικὰ ζητήματα, εἶχε πάντα ὑπόψῃ του τὴν ἡσιόδεια κοσμογονία.

'Αλλὰ ὁ Πόρος καὶ τὸ Τέκμωρ, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ Θέτις, δὲν ἀποτελοῦν ἡσιόδεια στοιχεῖα (οὔτε φανερώνουν ἀνατολικὴ ἐπίδραση). Μᾶς προβληματίζουν, ἀναμφίβολα, ἀλλὰ τί ἐπίδραση μπορεῖ νὰ ἄσκησαν στοὺς προσωκρατικούς; 'Οπωσδήποτε, ὄχι σημαντικὴ ἢ εἰδικὴ ἐπίδραση. Δείχνουν ὅμως ὅτι οἱ εἰκασίες γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἦταν διάχυτες γύρω στὴν ἐποχὴ τοῦ Θαλῆ, ὄχι μόνο στὴν 'Ιωνία, ἀλλὰ καὶ στὸ πολὺ διαφορετικὸ πολιτιστικὸ κλίμα τῆς κυρίως 'Ελλάδας —καὶ μάλιστα τῆς Σπάρτης, πὺ φαίνεται ὅτι τὴν ἐπισκέφθηκε ὁ 'Αναξίμανδρος μιὰ γενιὰ ἀργότερα (σ. 113-114). 'Εξάλλου, αὐτὸ τὸ εἶδος «κοσμογονικῆς φαντασίας» δὲν ἐπεξεργαζόταν ἀπλῶς οὔτε τροποποιοῦσε ἐλαφρὰ τίς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις τοῦ 'Ησίοδου (ὅπως εἶχε κάνει ὁ «'Επιμενίδης», βλ. ὑποκεφ. 3 (iii)), παρὰ προχωροῦσε σὲ πρωτότυπες μεταφορικὲς ἐφαρμογὲς ὁρισμένων γενικῶν ιδεῶν, ὅπως αὐτὲς πὺ ἔκρυβαν τὰ διάφορα νοήματα τοῦ τέκμωρ. Μὲ τὴν εὐκαιρία, θὰ ἔμπαινε κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ συνδέσει αὐτὸ τὸ τέκμωρ μὲ τὸ πεζότερο συμπλήρωμά του, τὸ *ἄπειρον* τοῦ 'Αναξίμανδρου.

{B} Ο ΦΕΡΕΚΥΔΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΡΟ

Αὐτὸς ὁ Φερεκύδης ἦταν μυθογράφος καὶ θεογονιστής, καὶ πρέπει νὰ τὸν ἀντι-
διαστείλουμε ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο Ἀθηναῖο γενεαλόγο τοῦ 5ου αἰώνα, καθὼς καὶ
ἀπὸ ἓνα μεταγενέστερο, λιγότερο σημαντικὸ, ποῦ καταγόταν ἀπὸ τὴ Λέρο.³⁵
Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ τρόπος ποῦ προσέγγιζε ὁ Φερεκύδης τὸ θέμα
τοῦ δὲν ἦταν ἐντελῶς μυθολογικός:

41 Ἀριστοτέλης, *Μεταφ.* Ν 4, 1091 b 8: ...ἐπεὶ οἱ γε μεμειγμένοι αὐτῶν (ἐνν.:
τῶν θεολόγων) [καὶ] τῷ μὴ μυθικῶς ἅπαντα λέγειν, οἷον Φερεκύδης καὶ ἑτεροί
τινες, τὸ γεννῆσαν πρῶτον ἄριστον τιθέασι, καὶ οἱ Μάγοι.

...γιατὶ οἱ «μεικτοί» θεολόγοι, αὐτοὶ δηλαδὴ ποῦ δὲν ἀφηγοῦνται τὰ πάντα μὲ μυθικὴ
μορφή, ὅπως λ.χ. ὁ Φερεκύδης καὶ μερικοὶ ἄλλοι, καθὼς καὶ οἱ Μάγοι, ὀρίζουν ὡς ἄριστο
τὸν πρῶτο γεννήτορα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ὁ Φερεκύδης ἔζησε τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ., ἴσως γύρω στὰ μέσα του. Οἱ πληροφο-
ρίες ποῦ μᾶς δίνουν οἱ ἀρχαῖες πηγές διίστανται: σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση,
ἦταν περίπου σύγχρονος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Λυδίας Ἀλυάττη (γύρω στὸ 605-560
π.Χ.) καὶ τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν (ποῦ κατὰ συνθήκη τοποθετοῦνται χρονικὰ γύρω
στὴν ἐκλειψὴ ποῦ προέβλεψε ὁ Θαλῆς, δηλαδὴ γύρω στὸ 585/4, ἢ τὴν ἐποχὴ ποῦ
ἦταν ἄρχοντας στὴν Ἀθήνα ὁ Δαμασσίας, δηλαδὴ τὸ 582/1). σύμφωνα μὲ μιὰ
ἄλλη παράδοση, ποῦ βασίζεται στὸν Ἀπολλόδωρο, ἡ ἀκμὴ τοῦ Φερεκύδη συνέ-
πεσε μὲ τὴν 59ῃ Ὀλυμπιάδα (544-541 π.Χ.) καὶ ὁ Φερεκύδης ἦταν σύγχρονος
τοῦ Κύρου.³⁶ Δηλαδὴ ἡ χρονολογία τοῦ Ἀπολλόδωρου κάνει τὸν Φερεκύδη μιὰ
γενιὰ νεότερο ἀπὸ τὸν Θαλῆ καὶ σύγχρονο τοῦ Ἀναξίμανδρου, ἀλλὰ κάπως νεό-
τερο.

Αὕτῃ ἡ χρονολογία ταιριάζει μὲ τὴ μεταγενέστερη πυθαγόρεια παράδοση,
σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Πυθαγόρας ἔθαψε τὸν Φερεκύδη, ἂν καὶ τὸ πιθανότερο
εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ περιστατικὸ εἶναι φανταστικόν. Καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὲς χρονολο-
γήσεις δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιόπιστη ἱστορικά, καὶ ξέρομε ὅτι οἱ
χρονικογράφοι τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἐπινοοῦσαν τέτοιες χρονικὲς συμπτῶ-
σεις βασισμένοι κυρίως σὲ α priori κριτήρια. Ὡστόσο, εἶναι σίγουρο ὅτι τὸ ἐν-
διαφέρον γιὰ τὸν Φερεκύδη ἦταν ζωντανὸ στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα (μιὰ κρίσιμη ἐποχὴ
γιὰ τὴ μετάδοση πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαῖκή περίοδο), καὶ εἶναι ἀπί-
θανο ἢ τοποθέτηση τοῦ Φερεκύδη στὸν 6ο αἰῶνα νὰ εἶναι λανθασμένη.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΦΕΡΕΚΥΔΗ

42 Διογένης Λαέρτιος I, 119: σώζεται δὲ τοῦ Συρίου τό τε βιβλίον δ συνέγραψεν οὗ ἡ ἀρχή· Ζᾶς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν αἱ καὶ Χθονίη...

Σώζεται τὸ βιβλίον ποὺ ἔγραψε ὁ συγγραφέας ἀπὸ τῆ Σύρου καὶ ποὺ ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια: ὁ Ζᾶς καὶ ὁ Χρόνος ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν, καθὼς καὶ ἡ Χθονίη... (γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ ἐδάφιου βλ. 49).

43 Σούδα, στὸ λῆμμα *Φερεκύδης*: ἔστι δὲ ἅπαντα δ συνέγραψε ταῦτα· Ἐπτάμυχος ἦτοι Θεοκρασία ἢ Θεογονία. (ἔστι δὲ Θεολογία ἐν βιβλίοις ἱ ἐχουσα θεῶν γένεσιν καὶ διαδοχάς).

Ὅλα ὅσα ἔγραψε εἶναι τὰ ἐξῆς: ἡ Ἐπτάμυχος ἢ Θεοκρασία ἢ Θεογονία. (Καὶ ὑπάρχει μὲν Θεολογία ἀπὸ δέκα βιβλία ποὺ περιέχει τὴ γένεση καὶ τίς διαδοχὴς τῶν θεῶν.)

44 Διογένης Λαέρτιος I, 116: τοῦτόν φησι Θεόπομπος πρῶτον περὶ φύσεως καὶ θεῶν γράψαι. Πρβ. Σούδα στὸ λῆμμα *Φερεκύδης*: πρῶτον δὲ συγγραφήν ἐξενεγκεῖν περὶ λόγῳ τινὲς ἱστοροῦσιν.

Ὁ Θεόπομπος λέει ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγραψε γιὰ τὴ φύση καὶ τοὺς θεούς.—Μερικοὶ λένε ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγραψε ἓνα βιβλίον σὲ περὶ λόγῳ.

Σύμφωνα μὲ τὸ **42**, τὸ βιβλίον τοῦ Φερεκύδη (ἡ ὅ,τι τέλος πάντων εἶχε πάρει αὐτὴ τὴν ἐπωνυμία) σωζόταν ἀκόμα στὰ χρόνια τοῦ Διογένη, δηλαδὴ στὸν 3ο αἰῶνα μ.Χ. Ἡ ἐναρκτήρια φράση ἴσως νὰ ἦταν ἀρκετὰ γνωστὴ ἀπὸ τὴν καταχώριση ποὺ ὑπῆρχε στὸν κατάλογο τοῦ Καλλιμάχου γιὰ τὰ ἔργα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας (τὸ πατρώνυμο, ποὺ παραλείπεται ἐδῶ, ἀναφέρεται λίγο πιὸ πρὶν: *Βάβυος*, δηλαδὴ γιὸς τοῦ Βάβυ). Τὸ ὅτι τὸ βιβλίον σώθηκε ἀπὸ τὸ κάψιμο τῆς Βιβλιοθήκης τὸ 47 π.Χ. ἐπιβεβαιώνεται ἴσως ἀπὸ ἓνα ἀρκετὰ μακροσκελὲς παράθεμα, τὸ **50**· ἂν καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τόσο αὐτὸ ὅσο καὶ ἄλλα ἀποσπάσματα μπορεῖ νὰ ἐπιβίωσαν χάρις σὲ ἐγχειρίδια ἢ ἀνθολογίες. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου δίνεται στὸ **43**. Τὸ Ἐπτάμυχος (ἐπτὰ μυχοὶ) φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἀληθινὸς τίτλος τοῦ βιβλίου³⁷ ὅπως συνήθως, πλὴν στὸν καθ'αυτὸ τίτλο προστίθενται διάφορες παραλλαγές ποὺ περιγράφουν τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὲς εἶναι μεταγενέστερες. Ἡ «δεκάτομη θεολογία» ἀποτελεῖ μᾶλλον σύγχυση μὲ ἓνα δεκάτομο ἔργο μὲ θέμα τὴν ἱστορία τῆς Ἀττικῆς (ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἀρχίζει καὶ αὐτὴ ἀπὸ θεοὺς καὶ ἥρωες)· στὶς ἀκόλουθες ἀράδες τῆς Σούδας αὐτὸ τὸ ἔργο ἀποδίδεται στὸν Ἀθηναῖο Φερεκύδη. Δὲν εἶναι καθόλου σαφὲς ποῦ ἀκριβῶς ἀναφέρεται ὁ μυστηριώδης καὶ ἀσυνήθιστος τίτλος «Ἐπτάμυχος» (βλ. σ. 72). Τὸ ἐδάφιο **44** ἐκφράζει τὴν πολὺ διαδεδομένη ἀντίληψη ὅτι

αυτό το βιβλίο ήταν το παλιότερο πεζογραφικό έργο. Αυτό που πρέπει να είχε στην πραγματικότητα ο Θεόπομπος (4ος αιώνας π.Χ.) είναι ότι ο Φερεκύδης ήταν ο πρώτος που έγραψε για τους θεούς σε πεζό λόγο, αντίθετα λ.χ. από τον Ήσιοδο. Είναι πιθανό ότι και πριν από τον Φερεκύδη υπήρχαν χρονικά σε πεζό λόγο, αλλά ο Φερεκύδης και ο Άναξίμανδρος (του οποίου το βιβλίο ίσως να γράφτηκε την ίδια πάνω κάτω εποχή και μπορούμε να το τοποθετήσουμε γύρω στο 547/6 π.Χ.) ίσως να ήταν οι πρώτοι αξιόλογοι πεζογράφοι που διατηρήθηκε η μνήμη τους.

Η ΖΩΗ ΚΑΙ Ο ΘΡΥΛΟΣ ΤΟΥ

(i) Ἡ σύνδεση με τὸν Πυθαγόρα

Στὸν Φερεκύδη ἀποδίδονταν πολλὰ θαύματα, ὅπως λ.χ. ἡ πρόβλεψη ἑνὸς σεισμοῦ, ἑνὸς ναυάγιου, τῆς ἄλωσης τῆς Μεσσήνης κτλ. Αὐτὰ τὰ θαύματα τοποθετοῦνταν σὲ διάφορα μέρη: στὴ Σπάρτη, κοντὰ στὴν Ἔφεσο, στὴ Σάμο, στὴ Σύρο καὶ ἄλλοι. Ἡ δυσκολία εἶναι ὅτι τὰ ἴδια θαύματα ἀποδίδονταν καὶ στὸν Πυθαγόρα. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ παραδοξογράφος, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶπε ὅτι «ὁ Πυθαγόρας κατόπιν ἄρχισε νὰ ἐπιδίδεται στὴ θαυμαστοποιία (τερατοποιία) τοῦ Φερεκύδη» (DK 14, 7)· καί, ὅπωςδήποτε, στοὺς κύκλους τῶν περιπατητικῶν γινόταν δεκτὸ ὅτι, ὅταν ὁ Φερεκύδης ἔπαθε φθειρίαση στὴ Δῆλο, ὁ μαθητὴς του Πυθαγόρας ἦρθε καὶ τὸν περιποιήθηκε ὥς τὸ θάνατό του (Διογ. Λ. I, 118· Διόδωρος X, 3, 4· DK 7 a 1 καὶ 4). Αὐτὸ μᾶς τὸ βεβαιώνει ὁ Ἀριστόξενος, καθὼς καὶ ὁ Δικαίαρχος σύμφωνα με τὸν Πορφύριο, *Πυθαγ. βίος* 56. Ὁ Πορφύριος ἐπίσης ἔλεγε (ὅπως τὸν παραθέτει ὁ Εὐσέβιος, DK 7 a 6) ὅτι σύμφωνα με τὸ συγγραφέα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα Ἀνδρῶνα ἀπὸ τὴν Ἔφεσο τὰ θαύματα ἔγιναν στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα, ἀλλὰ ὅτι ὁ Θεόπομπος ἀντέγραψε ἀπὸ τὸν Ἀνδρῶνα τὶς σχετικὲς ἱστορίες καί, γιὰ νὰ συγκαλύψει τὴ λογοκλοπία ποὺ ἔκανε, τὶς ἀπέδωσε στὸν Φερεκύδη, ἀλλάζοντας παράλληλα ἑλαφρὰ τὶς τοποθεσίες ὅπου ἔγιναν αὐτὰ τὰ θαύματα. Ὅμως ὁ Ἀνδρῶν δὲν τηροῦσε καθόλου κριτικὴ στάση, ὅπως δείχνει τὸ γεγονός ὅτι ἐπινόησε ἕναν νέο Φερεκύδη ἀπὸ τὴ Σύρο, ἕναν ἀστρονόμο (Διογ. Λ. I, 119· DK 7 a 1)· καὶ ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Πορφύριος γιὰ τὶς ἀποκλίσεις δὲν εἶναι πειστικὴ. Ἡ σύγχυση καὶ οἱ διαφωνίες ποὺ ὀλοφάνερα υπῆρχαν τὸν 4ο αἰῶνα δείχνουν ὅτι ἔλειπαν ἀξιόπιστες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Φερεκύδη. Ἄν ὁ Φερεκύδης ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σοφοὺς ἐκείνους ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ δίνουν ἀφορμὴ σὲ ἱστορίες γιὰ θαύματα (ὅπως συνέβαινε μετὰ τὸν Πυθαγόρα), τότε ἡ σύνδεση ἀνάμεσα σὲ δύο παρόμοιες φυσιογνωμίες ποὺ ἔζησαν τὴν ἴδια περίπτω ἐποχὴ θὰ γινόταν ἔτσι κι ἄλλιῶς, εἴτε ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματι-

κότητα είχε όχι· αλλά εκτός από τους άθλους που κατά τὰ ἄλλα ἀποδίδονταν στὸν Πυθαγόρα, ὁ Φερεκύδης δὲν φαίνεται νὰ εἶχε πολλὰ ἀπὸ τὰ γνωρίσματα ἑνὸς σαμάνου ἢ ἑνὸς μάγου. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁλόκληρος ὁ θρύλος γιὰ τὴν φιλία ἀνάμεσα στὸν Φερεκύδη καὶ τὸν Πυθαγόρα μπορεῖ νὰ προῆλθε ἀπὸ ἓνα πασίγνωστο σχόλιο τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.:

45 Ἴων ὁ Χίος, ὅπως τὸν παραθέτει ὁ Διογένης Λαέρτιος I, 120: Ἴων δ' ὁ Χίος φησι περὶ αὐτοῦ (ἐνν.: Φερεκύδου).

ὥς δ' μὲν ἡγορέη τε κεκασμένος ἡδὲ καὶ αἰδοῖ
καὶ φθίμενος ψυχῇ τερπνὸν ἔχει βίοντον,
εἴπερ Πυθαγόρης ἐτύμως σοφός, δς περὶ πάντων
ἀνθρώπων γνώμας εἶδε καὶ ἐξέμαθεν.

Ὁ Ἴων ἀπὸ τὴ Χίο λέει γι' αὐτόν (δηλ. τὸν Φερεκύδη): «ἔτσι λοιπὸν διέπρεψε στὴν ἀντρείσυνη καὶ στὸ φιλότιμο, καὶ τώρα ποὺ εἶχε πεθάνει θὰ ζεῖ ἡ ψυχὴ του ζωὴ χαρισά-μενη, ἂν εἶναι σωστὰ τὰ ὅσα ἔμαθε ὁ σοφὸς Πυθαγόρας γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.»

Ὅπως ἐπισήμανε ὁ H. Gomperz (*Wiener St.* 47 (1929) 14 ὑποσημ. 3), εἶναι πιθανὸ αὐτὸ τὸ σχόλιο νὰ μὴ σημαίνει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι «ἂν ὁ Πυθαγόρας ἔχει δίκιο γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ψυχῆς, τότε ἡ ψυχὴ τοῦ Φερεκύδη θ' ἀπολαμβάνει μιὰ εὐφρόσυνη ζωὴ». Ὅμως τὸ σχόλιο μπορεῖ νὰ παρερμηνεύ-θηκε, ἀκόμα καὶ στὴν ἀρχαιότητα, καὶ νὰ θεωρήθηκε ὅτι ὑπονοεῖ μιὰ φιλία ἀνά-μεσα στοὺς δύο ἄνδρες, ἐνθαρρύνοντας ἔτσι τὴ μεταφορὰ στὸν Φερεκύδη ἱστο-ριῶν ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν Πυθαγόρα. Οἱ ἀρχαῖοι «Ἕλληνες, ἰδιαίτερα στὸν 3ο καὶ στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ., σκαρφίζονταν μὲ τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ τίς πιὸ εὐφράντα-στες βιογραφικὲς λεπτομέρειες» ἀκόμα κι ἔτσι ὅμως διστάζει κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁλόκληρη ἡ διαμάχη ποὺ ὑπῆρχε γύρω ἀπὸ τὸν Φερεκύδη στὸν 4ο αἰῶνα ἦταν ριζωμένη σὲ μιὰ τόσο ἰσχυρὴ ἐνδειξη ὅσο τὸ μικρὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἴωνα. Ὡ-στόσο, καμιά ἀπὸ τίς ἐνδείξεις ποὺ ὑπάρχουν γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι πειστικὴ, καὶ καλὰ θὰ κάνουμε νὰ διατηροῦμε κάποιες ἀμφιβολίες γύρω ἀπὸ τὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄνδρες.

(ii) Ὑποτιθέμενη πρόσβαση σὲ φοινικικὰ ἀπόκρυφα βιβλία

46 Σούδα (στὸ λῆμμα *Φερεκύδης*): *διδασθῆναι δὲ ὑπ' αὐτοῦ Πυθαγόραν λό-γος, αὐτὸν δὲ οὐκ ἐσχηκέναι καθηγητήν, ἀλλ' ἐαυτὸν ἀσκήσαι κτησάμενον τὰ Φοινίκων ἀπόκρυφα βιβλία.*

Λέγεται ὅτι αὐτὸς διδάξε τὸν Πυθαγόρα, ὁ ἴδιος δὲ δὲν εἶχε δάσκαλο, ἀλλὰ μορφώθηκε μόνος του, ἀφοῦ ἀπέκτησε τὰ ἀπόκρυφα βιβλία τῶν Φοινίκων. (Βλ. καὶ ἐδάφιο 60.)

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ βεβαίωση ὅτι ὁ Φερεκύδης ἦταν αὐτοδίδακτος νὰ μὴ ση-

μαίνει τίποτα περισσότερο από το ότι, όταν γράφτηκε ολόκληρη ή βιογραφία του, δεν μπόρεσε να βρεθεί άνθρωπος ικανός να στάθηκε δάσκαλός του. Το ότι χρησιμοποίησε φοινικικά βιβλία (μια ιστορία πραγματικά πολύ δυσκολοπίστευτη) είναι άλλη μια εικάσια από αυτές που ήταν προσφιλείς στους βιογραφικούς ανθολόγους. Πάντως, η πληροφορία αυτή θα πρέπει να είχε κάποιο έρεισμα και ίσως να βασιζόταν στο γεγονός ότι μερικά στοιχεία της σκέψης του έδειχναν ανατολίτικα: ο Φερεκύδης συνδέθηκε αργότερα με το ζωροαστρισμό, και η μάχη ανάμεσα στον Κρόνο και τον Όφιοινα (όπως και η μάχη που περιγράφει ο Ήσιόδος ανάμεσα στον Δία και τον Τιφώνα) είχε πράγματι κάποιες ομοιότητες με αντίστοιχους φοινικικούς μύθους.

(iii) *Το ήλιοτρόπιο*

47 Διογένης Λαέρτιος I, 119: *σώζεται δὲ τοῦ Συρίου τό τε βιβλίον... (πρβ. 49) ...σώζεται δὲ καὶ ήλιοτρόπιον ἐν Σύρῳ τῇ νήσῳ.*

Σώζεται το βιβλίο του Συριανού... και επίσης σώζεται ένα ήλιοτρόπιο στο νησί της Σύρου.

48 "Ομηρος, ο 403-404 με σχόλια:

*νήσος τις Συρίη κυκλήσκειται, εἴ που ἀκούεις,
᾽Ορτυγίης καθύπερθεν, ὅθι τροπαὶ ήελίοιο.*

ὅθι τροπαὶ ήελίοιο] ἔνθα φασὶν εἶναι ήλιου σπήλαιον, δι' οὗ σημαίνονται τὰς τοῦ ήλιου τροπὰς (QV). ὅλον ὡς πρὸς τὰς τροπὰς ήλιου, ὃ ἔστιν ἐπὶ τὰ δυτικά μέρη ὑπεράνωθεν τῆς Δήλου (BHQ).— οὕτως Ἀρίσταρχος καὶ Ἡρωδιανός (H).

Συρία λένε ένα νησί —αν τό 'χεις άκουστά σου,
στην Ὁρτυγία πιδ ψηλά στο γύρισμα του ήλιου.

«Στο γύρισμα του ήλιου»: εκεί λένε ότι υπάρχει μια σπηλιά του ήλιου, με τη βοήθεια της οποίας σηματοδοτούν τις τροπές του ήλιου (QV). Δηλαδή πρὸς τὰ γυρίσματα του ήλιου, πρὸς τὰ δυτικά, πάνω από τη Δήλο (BHQ).— Αυτό υποστηρίζουν ο Ἀρίσταρχος και ο Ἡρωδιανός (H).

Αυτό που υπονοεί το έδαφιο 47, ότι δηλαδή ένα ήλιοτρόπιο που σωζόταν την εποχή του Διογένη στη Σύρο άνῃκε στον Φερεκύδη ή τουλάχιστον είχε χρησιμοποιηθεί από αυτόν, πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη. (Το ήλιοτρόπιο είναι ένα όργανο για να σηματοδοτεί κανείς το σημείο, στο οποίο ο ήλιος «γυρίζει» πάνω στην έκλειπτική, κατά το θερινό και το χειμερινό ήλιοστάσιο.) Όπως φαίνεται, υπάρχει κάποια σχέση με ένα δυσνόητο δίστιχο του Όμήρου, το 48. Τα σχόλια δείχνουν ότι στην Ἀλεξάνδρεια ήταν γνωστές δύο έναλλακτικές έρμηνειές αυτού του δίστιχου: (α) το *ὅθι τροπαὶ ήελίοιο* περιγράφει τη Συρία (όχι

τὴν Ὁρτυγία) καὶ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ μιὰ σπηλιὰ πού χρησίμευε ὡς ἡλιοτρόπιο· (β) τὸ νόημα εἶναι ὅτι ἡ Συρία βρίσκεται «πάνω», δηλαδὴ βόρεια, ἀπὸ τὴν Ὁρτυγία, καὶ ἐπίσης πρὸς τὰ δυτικά της, ὅπου ὁ ἥλιος αὐγρίζει», δηλαδὴ γέρνει, βασιλεύει.³⁸ Τόσο ἡ πρώτη ὅσο καὶ ἡ δεύτερη ἐρμηνεῖα δέχονται τὴν ἀπίθανη ὑπόθεση ὅτι ἡ Ὁρτυγία ἀντιπροσωπεύει τὴ Δῆλο καὶ ἡ Σῦρία τὴ Σῦρο (πού βρίσκεται κάπου εἴκοσι μίλια δυτικά καὶ κάπως βόρεια ἀπὸ τὴ Δῆλο).³⁹ Ὅμως ὅποιο καὶ ἂν εἶναι τὸ νόημα τῆς ὁμηρικῆς φράσης,⁴⁰ ὑπῆρχαν προφανῶς στὰ Ἀλεξανδρινὰ χρόνια ἀναφορὲς γιὰ μιὰ ἡλιοσπηλιὰ πού ὑπῆρχε στὴ Σῦρο, καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ ἡλιοτρόπιου ἀναφέρθηκε ὁ Διογένης τρεῖς ἢ τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα. Μαθαίνουμε γιὰ ἕναν ἄλλο τύπο φυσικοῦ ἡλιοτρόπιου πού ὑπῆρχε στὴν Ἰτανο τῆς Κρήτης τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, καὶ τέτοια φυσικὰ ὄργανα θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνταν ἀρκετὰ συχνὰ γιὰ ἡμερολογιακοὺς σκοπούς. Ὅπως φαίνεται, ἡ ἡλιοσπηλιὰ τῆς Σύρου δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν τὸ ἀρχικὸ κίνητρο τῆς ὁμηρικῆς φράσης, ἀλλὰ τὴν ἐπιστράτευσαν σὲ μιὰ κατοπινὴ ἐποχὴ (ὅπωςδὴποτε μεταγενέστερη ἀπὸ τὸν Φερεκύδη) γιὰ νὰ ἐξηγήσουν αὐτὸ τὸ χωρίο τῆς Ὀδύσσειας. Ὅποιο καὶ ἂν ἦταν τὸ ἱστορικὸ της, ἦταν φυσικὸ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν ἐξοχότερο κάτοικο τοῦ νησιοῦ, τὸν Φερεκύδη. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἄλλες ἐνδείξεις ὅτι ὁ Φερεκύδης ἦταν πρακτικὸς ἐπιστήμονας, εἶναι γνωστὸ ὅτι πολλοὶ ἄλλοι σοφοὶ τοῦ 6ου αἰῶνα, ἰδιαίτερα οἱ μιλῆσιοι, δὲν εἶχαν μόνον θεωρητικὰ ἀλλὰ καὶ πρακτικὰ ἐνδιαφέροντα· καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν σχεδὸν ἀναπόφευκτο γιὰ ἕναν Ἀλεξανδρινὸ λόγιο νὰ συνδέσει ἱστορικὰ τὰ δύο μοναδικὰ ἐπιστημονικὰ προϊόντα τῆς Σύρου —τὸν Φερεκύδη καὶ τὸ ἡλιοτρόπιο. Ἔτσι, ὅσο ἀπρόθυμοι καὶ ἂν εἴμαστε νὰ ἀποσυνδέσουμε ἕνα τόσο ἐξυπνο τέχνασμα ἀπὸ ἕναν τόσο αἰνιγματικὸ ἄνθρωπο, πρέπει καὶ πάλι νὰ εἴμαστε στὸ ἔπακρο ἐπιφυλακτικοί.

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΟΥ ΦΕΡΕΚΥΔΗ

(i) *Οἱ ἀρχέγονες θεότητες· ἀρχικὴ δημιουργία ἀπὸ τὸν Κρόνο· οἱ μυχοὶ*

49 Διογένης Λαέρτιος I, 119: *σώζεται δὲ τοῦ Συρίου τό τε βιβλίον δ συνέγραψεν οὗ ἡ ἀρχή· (ἀπόσπ. 1) Ζᾷς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν αἰεὶ καὶ Χθονίη· Χθονίη δὲ ὄνομα ἐγένετο Γῆ, ἐπειδὴ αὐτῇ Ζᾷς γῆν γέρας διδοῖ.*

Σώζεται τὸ βιβλίον πού ἔγραψε ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴ Σῦρο καὶ πού ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια: ὁ Ζᾷς καὶ ὁ Χρόνος ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν, καθὼς καὶ ἡ Χθονίη· καὶ ἡ Χθονίη πῆρε τὸ ὄνομα Γῆ, ἐπειδὴ ὁ Ζᾷς τῆς χάρισε γῆ.

50 Δαμάσκιος, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν* 124 bis: *Φερεκύδης δὲ ὁ Σύριος Ζάντα μὲν εἶναι αἰεὶ καὶ Χρόνον καὶ Χθονίαν τὰς τρεῖς πρώτας ἀρχάς... τὸν δὲ Χρόνον*

ποιήσαι ἐκ τοῦ γόνου ἑαυτοῦ πῦρ καὶ πνεῦμα καὶ ὕδωρ... ἐξ ὧν ἐν πέντε μυχοῖς διηρημένων πολλὴν ἄλλην γενεὰν συστήναι θεῶν, τὴν πεντέμυχον καλουμένην, ταῦτόν δὲ ἴσως εἰπεῖν πεντέκοσμον.

Ὁ Φερεκύδης ἀπὸ τῆ Σύρου εἶπε ὅτι ὁ Ζᾶς ὑπῆρχε πάντα, τὸ ἴδιο καὶ ὁ Χρόνος καὶ ἡ Χθονίη, ποὺ ἀποτελοῦσαν μαζὶ μετὸν Ζάντα τὶς τρεῖς πρῶτες ἀρχές... καὶ ὁ Χρόνος δημιουργῆσε ἀπὸ τὸ σπέρμα του τὴ φωτιά, τὸν ἀέρα [ἢ τὴν πνοή] καὶ τὸ νερὸ... ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅταν μοιράστηκαν σὲ πέντε μυχοὺς, δημιουργήθηκε μιὰ πολυπληθὴς θεϊκὴ γενιά, ἡ λεγόμενη πεντάμυχη, πράγμα ποὺ ἴσως σημαίνει τὸ ἴδιο μὲ πεντάκοσμη.

Ὁ Ζᾶς, ὁ Χρόνος καὶ ἡ Χθονίη (Χθονία) «ὑπῆρχαν πάντα»: αὐτὸ λύνει τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Μιὰ ἀνάλογη ἀντίληψη συναντοῦμε, κάπου δύο γενεὲς ἀργότερα, στὴν παγκόσμια τάξη τοῦ Ἡράκλειτου, ποὺ δὲν τὴ δημιουργῆσε κανένας, οὔτε θεὸς οὔτε ἄνθρωπος, παρὰ ὑπῆρχε, ὑπάρχει καὶ θὰ ὑπάρχει πάντα (217)· ἐπίσης στὸν Ἐπίχαρμο, ἀπόσπ. 1 (DK 23 b 1 — μᾶλλον γνήσιο), ὅπου ἡ θέση αὐτὴ διατυπώνεται ρητά. Ἀλλὰ ἤδη στὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα ἡ θεία φύση ποὺ ἀποδίδεται στὸ ἄπειρον τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ στὸν ἀέρα τοῦ Ἀναξίμενη ὑποδηλώνει πιθανότατα ὅτι καὶ αὐτὰ ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν. Μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντίληψη διατυπώθηκε τόσο ξεκάθαρα, καὶ σὲ θεογονικὰ πλαίσια, σὲ μιὰ σχετικὰ πρῶιμη ἐποχὴ. Ἀλλὰ εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ θεότητες ποὺ ὑπῆρχαν πάντα θεωροῦνται (κατ' ἐτυμολογία) ὡς πρωταρχικὲς μορφές τῶν συμβατικῶν θεῶν τῆς παραδοσιακῆς θεογονίας· καὶ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὁ Χρόνος, ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ αἰσθάνεται κανεὶς, ἀκόμα καὶ χωρὶς νὰ στοχαστεῖ βαθιά, ὅτι εἶναι ἀγέννητος. Ἔτσι, ὁ Φερεκύδης δὲν προσπαθοῦσε τόσο νὰ ξεπεράσει μιὰ λογικὴ δυσκολία γύρω ἀπὸ τὴ δημιουργία τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου ὅσο νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἀσαφὴ (ἂν καὶ ὀρθολογικότερη) ἀντίληψη ποὺ ἐκφράζει τὸ «γεννήθηκε τὸ Χάος» τοῦ Ἡσίοδου μὲ ἓνα νέο πρῶτο στάδιο, βασισμένο στὴν ἐτυμολογία καὶ κυρίως σὲ μιὰ καινούρια ἀντίληψη γιὰ τὸν Κρόνο, τὸν πατέρα τῶν θεῶν.

Τὰ ὀνόματα εἶναι ἀσυνήθιστα. Ὁ Ζᾶς (αιτιατικὴ: Ζάντα) εἶναι προφανῶς μιὰ ἐτυμολογικὴ μορφή τοῦ Ζεὺς, καὶ ἴσως νὰ ἔχει σκοπὸ νὰ τονίσει τὸ στοιχεῖο ζα- (ἓνα ἐπιτατικὸ πρόθεμα), ὅπως στὶς λέξεις ζᾶθεος, ζαῆς· ἂν καὶ ὑπάρχει κάποια πιθανότητα ὅτι ἡ μορφή Ζᾶς προορίζεται νὰ συνδέσει τὸ θεὸ τοῦ οὐρανοῦ Δία μὲ τὴ θεὰ τῆς γῆς Γαῖα, τῆς ὁποίας ἡ κυπριακὴ μορφή εἶναι ζᾶ. Ἡ Χθονίη (ἀπὸ τὸ χθών) προορίζεται ἐνδεχομένως νὰ περιγράψει τὴ Γῆ σ' ἓνα ἀρχέγονο ρόλο, ἴσως ὡς κατοικία τῶν χθόνιων δαιμόνων, καὶ ὁπωσδήποτε τὸ ὄνομα αὐτὸ δίνει ἔμφαση στὰ κατώτερα τμήματα τῆς γῆς. Ὅσο γιὰ τὸν Χρόνο, ἔχει ὑποστηριχθεῖ (κυρίως ἀπὸ τὸν Wilamowitz) ὅτι ἡ πραγματικὴ ἐκδοχὴ εἶναι Κρόνος: ὁ Κρόνος ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλο στὴ θεογονία τοῦ Φερεκύδη, σύμφωνα μὲ ἓνα ἀπόσπασμα ποὺ σώζεται, τὸ 57, καὶ ὁ «Χρόνος» θὰ ἀποτελοῦσε μιὰ ἐκ-

πληκτικά έκλεπτυσμένη κοσμογονική έννοια για τὸν 6ο αἰώνα π.Χ. Ἄλλα εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ ὄνομα Χρόνος, ποὺ ἐνισχύεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὶς πηγές, εἶναι ἡ σωστὴ ἐκδοχή· οἱ ἄλλες δύο μορφές εἶναι ἐτυμολογικὲς παραλλαγές γνωστῶν θεογονικῶν μορφῶν, καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποπτευόμαστε ὅτι κατὰ τέτοιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν τρίτη μορφή. Ἡ ὑποκατάσταση τοῦ Κρόνου μὲ τὸν Χρόνο εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ θὰ περιμέναμε ἐδῶ.⁴¹ Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὰ κατωπινὰ στάδια τῆς θεογονίας ἡ ἀρχέγονη τριάδα εἶχε πάρει ἤδη τὴ γνωστὴ μορφή τοῦ Δία, τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ἥρας.⁴² Τὸ ὅτι ὁ Φερεκύδης εἶχε μανία μὲ τὴν ἐτυμολογία βγαίνει καθαρά ἀπὸ τὶς λιγοστὲς ἐνδείξεις ποὺ διαθέτουμε: ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιότυπη παραγωγὴ ὀνομάτων, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε ἤδη, ὁ Φερεκύδης συνέδεε ἴσως τὸ Χάος (ὅπως ἔκαναν ἀργότερα καὶ οἱ στωικοὶ) μὲ τὸ ρῆμα χέεσθαι καὶ ἔτσι τὸ ἐρμήνευε ὡς νερό· τὴ Ρέα τὴν ἀποκαλοῦσε Ῥῆ (DK 7 b 9) καὶ ἴσως νὰ τὴ συνέδεε μὲ τὸ ρῆμα ῥεῖν κτλ· τὸν Ὡκεανὸ τὸν ὀνόμαζε Ὡγηγνό (53)· οἱ θεοὶ ἔδωσαν σ' ἓνα τραπέζι τὸ ὄνομα θυωρός, δηλαδὴ αὐτὸς ποὺ ἐπιτηρεῖ τὶς προσφορές, τὶς θυσίες (DK 7 b 12).

Ὁ Δαμάσκιος στὸ 50 ἀκολουθεῖ τὸν Εὐδήμο. Ὁ Χρόνος δημιουργεῖ ἀπὸ τὸ σπέρμα του⁴³ τὴ φωτιά, τὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό, καὶ ὑπονοεῖται ὅτι αὐτὸ συμβαίνει σὲ ἓνα πρῶιμο στάδιο. Αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπινοημένο, ἀν καὶ δὲν ἀποκλείεται καθόλου νὰ ἔχουν ἀλλοιωθεῖ μερικὲς λεπτομέρειές του. Μᾶς ἔρχονται στὸ νοῦ ὁρισμένες αἰγυπτιακὲς κοσμογονικὲς ἀφηγήσεις, ὅπου τὰ πρῶτα συστατικὰ τοῦ κόσμου παράγονται μὲ τὸν αὐνανισμό ἐνὸς ἀρχέγονου θεοῦ, καὶ συγκεκριμένα τοῦ Ἄτουμ-Ρε πού ἀναφέρεται στὴ μεμφικὴ θεολογία (ANET 5)· ἐπίσης μᾶς ἔρχεται στὸ νοῦ ὁ ἀκρωτηριασμός τοῦ Οὐρανοῦ ἀπὸ τὸν Κρόνο στὸ 39, ὅπου ἀπὸ τὸ μῦθος τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τὸ αἷμα ποὺ στάζει γεννιοῦνται ὁρισμένες μυθολογικὲς μορφές. Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σπέρμα εἶναι δημιουργικὸ, καὶ ἐπομένως ὅτι τὸ σπέρμα μιᾶς πρωταρχικῆς θεότητας ἐπαίξε δημιουργικὸ ρόλο στὴν κοσμογονία, δὲν εἶναι οὔτε παράξενη οὔτε ἀτοπ. Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐκπλήσσει ἐδῶ εἶναι τὰ δημιουργήματα τοῦ σπέρματος τοῦ Χρόνου: θυμίζουν τὴ θεωρία τοῦ 5ου αἰῶνα γιὰ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, καὶ ἂν παραλείπεται ἡ γῆ εἶναι ἐπειδὴ οὐσιαστικὰ ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὡς Χθονίη-Γῆ. Τὸ πνεῦμα φαίνεται ὑποπτα ἀναχρονιστικὸ, ἔστω καὶ ἂν ὁ Ἀναξιμένης τόνισε τὴ σημασία του τὴν ἴδια πάνω κάτω ἐποχή. Αὐτὲς οἱ οὐσίες δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσαν τὴν πρώτη ὕλη μεταγενέστερων κοσμολογικῶν ἀντιλήψεων: γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὸ 50 αὐτὸ ποὺ παράγουν δὲν εἶναι ὁ κόσμος, ἀλλὰ διάφορες θεότητες. Θὰ ἔφταναν μάλιστα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι τὸ σπέρμα ποὺ παράγει φωτιά, ἀέρα (πνεῦμα) καὶ νερό εἶναι κατὰ πάσα πιθανότητα μιὰ μεταγενέστερη, ἐξορρολογιστικὴ ἐρμηνεία, μὲ στωικὴ προέλευση ἴσως, βασισμένη στὴν ἀριστοτελικὴ ἀντιλήψη (ποὺ μὲ τὴ σειρά της εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη, πρβ. 616) ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σπέρμα περιέχει σύμφυτον πνεῦμα, ποὺ περιγράφεται μάλιστα ζεστὸ

και αἰθέριο (πρβ. λ.χ. *Περὶ ζώων γενέσεως* B 3, 736 b 33 κέ.). Ἐπίσης, στίς περιγραφές τῆς πρώιμης στρωκτικῆς φυσιολογίας, τὸ σπέρμα ἀναφέρεται ὡς πνεῦμα μεθ' ὕγρου ("Ἀρειος Δίδυμος γιὰ τὸν Ζήνωνα) καὶ συνδέεται μὲ τὸ πνεῦμα ἐν-θερμον. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι τὰ τρία ἀναπάντεχα προϊόντα τοῦ σπέρματος τοῦ Χρόνου — ἡ φωτιά, ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερὸ — εἶναι μιὰ ὁψιμη, παρείσακτη ἐρ-μηνεία τῆς φύσης τοῦ σπέρματος καὶ ὅτι ἀρχικὰ αὐτὸ ποὺ τοποθετήθηκε στοὺς μυχοὺς (στὰ κοιλώματα) ἦταν τὸ ἴδιο τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου. "Ὅσο γι' αὐτοὺς τοὺς μυχοὺς, ὁ ἀριθμὸς ἐφτά ποὺ δίνει ἡ Σοῦδα ἴσως νὰ προκύπτει μὲ τὴν πρό-σθεση στοὺς πέντε μυχοὺς ποὺ ἀναφέρει τὸ 50 τῶν ἄλλων δύο θεοτήτων ποὺ προϋπάρχουν τοῦ Ζάντα καὶ τῆς Χθονίης, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ δευτέρα μποροῦσε πράγματι νὰ σημαίνει συνεκδοχικὰ τὸν μυχό, τὸ κοιλώμα. Ἐναλλακτικὰ, καὶ οἱ ἐφτά μυχοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς Χθονίης: εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴ βαβυλωνιακὴ μυθολογία ὁ κόσμος τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐφτά περιοχές,⁴⁴ καὶ στὸ μῦθο γιὰ τὴν Κάθοδο τῆς Ἰστάρ, ἡ Ἰστάρ πρέπει νὰ περάσει ἀπὸ ἐφτά πύλες (*ANET* 107 κέ.).⁴⁵

"Ἐνα ἐνδεχόμενο κλειδί γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἱστορίας μὲ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου ὑπάρχει στὸ ἀκόλουθο παραμελημένο χωρίο:

52 Σ b στὸ "Ὀμηρος, B 783 Τυφώος: *φασὶ τὴν Γῆν ἀγανακτοῦσαν ἐπὶ τῷ φόνῳ τῶν Γιγάντων διαβαλεῖν Δία τῇ "Ἡρᾷ· τὴν δὲ πρὸς Κρόνον ἀπελθοῦσαν ἐξεῖπειν· τὸν δὲ δοῦναι αὐτῇ δύο ψά, τῷ ἰδίῳ χρίσαντα θορῶ καὶ κελεύσαντα κατὰ γῆς ἀποθέσθαι, ἀφ' ὧν ἀναδοθῆσεται δαίμων ὁ ἀποστήσων Δία τῆς ἀρχῆς· ἡ δέ, ὡς εἶχεν ὀργῆς, ἔθετο αὐτὰ ὑπὸ τὸ "Ἀριμον τῆς Κιλικίας. ἀναδοθέντος δὲ τοῦ Τυφῶνος "Ἡρα διαλλαγεῖσα Διὶ τὸ πᾶν ἐκφαίνει· ὁ δὲ κεραυνώσας Αἴτην τὸ δρὸς ὠνόμασεν.*

Λένε ὅτι ἡ Γῆ, ἀγανακτισμένη γιὰ τὸ φόνο τῶν Γιγάντων, διέβαλε τὸν Δία στὴν "Ἡρα, καὶ ἡ "Ἡρα πῆγε στὸν Κρόνο καὶ τοῦ μίλησε σχετικὰ. Ὁ Κρόνος τότε τῆς ἔδωσε δύο αὐγά, ἀφοῦ τὰ ἄλειψε μὲ τὸ ἴδιο τοῦ σπέρμα, καὶ τῆς εἶπε νὰ τὰ θάψει στὴ γῆ: ἀπὸ αὐτὰ τὰ αὐγά θὰ γεννιόταν ἕνας δαίμονας, ποὺ θὰ ἐκθρόνιζε τὸν Δία. Καὶ ἡ "Ἡρα, ὀργισμένη καθὼς ἦταν, τὰ ἔκρυψε κάτω ἀπὸ τὸ "Ἀριμον τῆς Κιλικίας. "Ὅταν ὁμως γεννήθηκε ὁ Τυφῶν, ἡ "Ἡρα εἶχε πιά μονοιάσει μὲ τὸν Δία καὶ τοῦ φανέρωσε τὰ πάντα· καὶ ὁ Ζεὺς κατακεραυνώσας τὸν Τυφῶνα καὶ ὠνόμασε τὸ βουνὸ Αἴτνα.

Ἡ ἐπεξηγηματικὴ κατηγορία τῶν παλιότερων ὁμηρικῶν σχολίων περιέχει πολὺ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο (H. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem* 1 (Βερολίνο 1969), XII). Αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο σχόλιο προσθέτει ἕνα ὁμη-ρικὸ στοιχεῖο (τὸ "Ἀριμον) σ' ἐκεῖνα ποὺ συναντοῦμε στὴν ποίηση τοῦ 5ου αἰῶνα (Πίνδαρος *Πυθ.* I, 16 κέ., Αἰσχύλος *Πρ.* 351 κέ.). Ἡ ὀρφικὴ ἐπίδραση δὲν πρέ-πει νὰ ἀποκλείεται, ἀν καὶ τὰ αὐγά δὲν τοποθετοῦνται στίς ἀνεμοδαρμένες ἐρη-

μιές τοῦ Αἰθέρα ἢ τοῦ Ἑρέβους (ὅπως στίς Ραψωδίες), ἀλλὰ στή Γαία. Τὸ ὅτι ἀναφέρεται ὁ Κρόνος, καὶ ὄχι ὁ Χρόνος, δὲν εἶναι ἀπαραίτητα σημαντικὸ (βλ. σ. 71). Τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Κρόνος γονιμοποιεῖ δύο αὐγά (γιατί δύο;) μὲ τὸ ἴδιο του τὸ σπέρμα καὶ ὅτι τὰ αὐγά πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, ἴσως σὲ κάποια μορφή κοιλότητας — ἐδῶ κάτω ἀπὸ ἓνα βουνό. Ἀπὸ τὰ γονιμοποιημένα αὐγά βγαίνει ὁ Τυφῶν/Τυφωεύς, ἓνα ἀντίστοιχο τοῦ Ὀφιονέα, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει ὁ Φερεκύδης (σ. 77 κέ.). Φαίνεται πράγματι νὰ ὑπάρχει ἐντυπωσιακὴ ὁμοιότητα μὲ τὴν αἰνιγματικὴ μνεία γιὰ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου στὸ 50· ἂν εἶναι ἔτσι, αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ὑπόθεση ὅτι μία ἢ περισσότερες θεογονικὲς μορφές («πολυάριθμοι ἄλλοι θεοὶ βλαστοῖν») προ-ῆλθαν ἅμεσα ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου.⁴⁶ Δίνει ἐπίσης μιὰ ἀμυδρὴ πιθανότητα ἐγκυρότητας στὴν ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Φερεκύδης μιλοῦσε γιὰ γένεση ἀπὸ ἓνα αὐγὸ (ὄχι ὅμως γένεση κοσμολογικῶν στοιχείων) (βλ. σ. 41-44) — μολονότι ἡ ἰδέα αὕτη ἔγινε τόσο προσφιλεῖς στίς ἐλληνιστικὲς καὶ τίς μεταγενέστερες ἀφηγήσεις ὥστε δὲν ἀποκλείεται καθόλου νὰ προστέθηκε σὲ μιὰ ἀπλούστερη ἱστορία.

(ii) Ὁ γάμος τοῦ Ζάντα μὲ τὴ Χθονίη καὶ τὸ στόλισμα τοῦ νυφικοῦ φορέματος

53 Grenfell καὶ Hunt, *Greek Papyri*, Σειρά II, ἀρ. 11, σ. 23 (3ος αἰώνας μ.Χ.) (DK 7 b 2): αὐτῶ ποιοῦσιν τὰ οἰκία πολλά τε καὶ μεγάλα. ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἐξετέλεσαν πάντα καὶ χρήματα καὶ θεράποντας καὶ θεραπαίνας καὶ τᾶλλα ὅσα δεῖ πάντα, ἐπεὶ δὴ πάντα ἐτοῖμα γίνεταί τὸν γάμον ποιεῦσιν. κάπειδὴ τρίτῃ ἡμέρῃ γίνεταί τῳ γάμῳ, τότε Ζὰς ποιεῖ φᾶρος μέγα τε καὶ καλὸν καὶ ἐν αὐτῷ <ποικίλλει Γῆν> καὶ Ὠγνῷ (νὸν καὶ τὰ Ὠ)γνῶυ <δῶματα *** [στίλη 2] βουλόμενος> γὰρ σέο τοὺς γάμους εἶναι τούτῳ σε τι(μῶ). σὺ δέ μοι χαῖρε καὶ σὺνίσθι. ταῦτά φασιν ἀνακαλυπτήρια πρῶτον γενέσθαι· ἐκ τούτου δὲ ὁ νόμος ἐγένετο καὶ θεοῖσι καὶ ἀνθ(ρώποι)σιν. ἡ δὲ μι(ν ἀμείβε)ται δεξαμ(ένη εὐ τὸ) φᾶ(ρος)...⁴⁷

Τοῦ ἐτοιμάζουσαν τὰ δῶματα, πολλὰ καὶ μεγάλα. Καὶ ὅταν τέλειωσαν μὲ ὅλα, καὶ μὲ τὴν ἐπίπλωση καὶ μὲ τοὺς ὑπηρέτες καὶ τίς ὑπηρετίες καὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἀπαραίτητα, κάνουν τὸ γάμο. Καὶ τὴν τρίτῃ μέρα τοῦ γάμου ὁ Ζὰς φτιάχνει ἓνα μεγάλο καὶ ὠραῖο φῶρεμα καὶ τὸ στολίζει μὲ τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὠγνῶ καὶ τὰ δῶματα τοῦ Ὠγνῶυ*** «μὲ τοῦτο δῶ σέ τιμῶ, θέλοντας τοῦτοι οἱ γάμοι νὰ εἶναι δικοί σου. Χαῖρε καὶ γίνε ταίρι μου.» Καὶ λένε ὅτι αὐτὰ ἦταν τὰ πρῶτα ἀνακαλυπτήρια: ἔτσι γεννήθηκε αὐτὸ τὸ ἔθιμο καὶ γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Κι αὕτη ἀποκρίνεται, ἀφοῦ δέχτηκε τὸ ροῦχο...

Ὁ γάμος ποὺ γίνεται εἶναι ἀνάμεσα στὸν Ζάντα καὶ τὴ Χθονίη, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ ἐδάφιο 56. Ἡ δήλωση τοῦ Ζάντα «θέλοντας [ἢ κάποια ἀνάλογη λέξη] τοῦτοι οἱ γάμοι νὰ εἶναι δικοί σου» ἐνισχύει κατὰ πολὺ τὴν ἀπόψη ὅτι ἡ Χθονίη ἐδῶ ἐξομοιώνεται ἐν μέρει μὲ τὴν Ἥρα, τὴ θεὰ τοῦ γάμου. Οἱ προετοιμασίες ἔχουν παραμυθένιο χαρακτήρα καὶ γίνονται ἀπὸ πρόσωπα ποὺ δὲν

προσδιορίζονται. Τὴν τρίτη μέρα τῶν γαμήλιων ἐκδηλώσεων⁴⁸ ὁ Ζᾶς φτιάχνει ἓνα μεγάλο φόρεμα, πού τὸ στολίζει μὲ τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὀργανὸν (προφανῶς τὸ ὄνομα πού ἔδινε ὁ Φερεκύδης στὸν Ὀκεανό).⁴⁹ Ὁ Ζᾶς δίνει αὐτὸ τὸ ρούχο στὴ Χθονίη: ἡ οὐσιαστικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ δώρου φαίνεται νὰ εἶναι αὐτὴ πού ἀναφέρεται στὸ 49, ὅπου ἡ Χθονίη πῆρε τὸ ὄνομα Γῆ «ἐπειδὴ ὁ Ζᾶς τῆς χάρισε τὴ γῆ». Μὲ τὸ φόρεμα τῆς χαρίζει ἐπίσης τὸν Ὀργανόν, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μέρος τῆς γήινης ἐπιφάνειας μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, ἀλλὰ δὲν γίνεται ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς Χθονίης ὅπως ἡ γῆ. Ἡ Χθονίη ἀντιπροσωπεύει ἀρχικὰ τὸ στερεὸ ὑπέδαφος τῆς γῆς καὶ ὄχι τὴ διαφοροποιημένη ἐπιφάνειά της, τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὀργανόν. Τὸ βασικὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν τὸ στόλισμα τοῦ φορέματος μὲ τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὀκεανὸν εἶναι ἀλληγορία ἢ πραγματικὴ κοσμογονικὴ πράξη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ συμβαίνει τὸ δεύτερο· γιατί ἄλλιῶς τί νόημα θὰ εἶχε νὰ καταπιαστεῖ ὁ Ζᾶς μὲ αὐτὴ τὴν ἀλλόκοτη καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ἀνδρική δουλειά —πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ἡφαίστου, ὅταν στόλισε τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα στὴν Ἰλιάδα; Ὅχι βέβαια νὰ συμβολιστεῖ ἀπλῶς ἡ ἀπονομὴ τῆς Γῆς ὡς δώρου καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα μυθολογικὸ προηγούμενο γιὰ τὰ «ἀνακαλυπτῆρια», τὴν ἀποκάλυψη τοῦ προσώπου τῆς νύφης· ὅπως σιδηροτέλει ὑπάρχει αὐτὸ τὸ αἰτιολογικὸ στοιχεῖο στὴν ἱστορία, ὅπως δηλώνεται ρητὰ, ἀλλὰ τὸ δῶρο δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ εἶναι τόσο ἀλλόκοτο, ἂν δὲν εἶχε ἄλλη σημασία πέρα ἀπὸ αὐτὴν ἐνὸς ἀνακαλυπτῆριου δώρου.⁵⁰ Μιὰ θετικότερη ἐνδειξὴ μᾶς δίνει τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα:

54 Πρόκλος, εἰς *Τίμ.* II, σ. 54 Diehl: ὁ Φερεκύδης ἔλεγεν εἰς Ἑρωτα μεταβελῆσθαι τὸν Δία μέλλοντα δημιουργεῖν, ὅτι δὴ τὸν κόσμον ἐκ τῶν ἐναντίων συσιστάς εἰς ὁμολογίαν καὶ φιλίαν ἤγαγε καὶ ταυτότητα πᾶσιν ἐνέσπειρε καὶ ἔνωσιν τὴν δι' ὧν διήκουσαν.

Ὁ Φερεκύδης ἔλεγε ὅτι ὁ Ζεὺς μεταμορφώθηκε σὲ Ἑρωτα ὅταν ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσει, γιὰ τὸ λόγο ὅτι, ἀφοῦ συνέθεσε τὸν κόσμον ἀπὸ τὰ ἀντίθετα, τὸν ὁδήγησε σὲ ἁρμονία καὶ εἰρήνη, καὶ ἔσπειρε σ' ὅλα τὰ πράγματα τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἐνότητα πού διέπει ὅλο τὸ σύμπαν.

Ὁλόκληρο τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ δὴ καὶ ἔπειτα ἀποτελεῖ μιὰ σαφέστατα στωικὴ ἐρμηνεία, μὲ ἐλαφρὰ νεοπλατωνικὴ χροιά, καὶ δὲν μᾶς λέει τίποτα γιὰ τὸν Φερεκύδη. Ὅμως ἡ πρώτη πληροφορία, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ζεὺς μεταμορφώθηκε σὲ Ἑρωτα ὅταν ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσει, πρέπει νὰ βασιζέται πράγματι σὲ κάποια δῆλωση τοῦ Φερεκύδη. Μᾶς πληροφορεῖ πρῶτα πρῶτα ὅτι ὁ Ζᾶς ἔκανε πράγματι κάποια κοσμογονικὴ πράξη, καὶ δεύτερον ὅτι τὴν ἔκανε μὲ τὴ μορφή τοῦ Ἑρωτα, ἢ τουλάχιστον σὲ κάποια ἐρωτικὴ κατάσταση. Αὐτὸ βέβαια δὲν χρειάζεται νὰ σημαίνει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὰ ἐρωτικὰ σμιξίματα πού περιγράφει

ἡ *Θεογονία* καὶ τοὺς καρπούς τους· ἀλλὰ τὸ ὅτι ὁ Πρόκλος εἶχε στὸ νοῦ του μιὰ ἰδιαίτερη περιγραφή φαίνεται ἀπὸ τὸ 56, ὅπου βλέπουμε νὰ ὑπάρχει ἓνας ξεχωριστὸς Ἑρωτας ἀνάμεσα στὸν Ζάντα καὶ τὴ Χθονίη.⁵¹ Τὸ ἐδάφιο αὐτὸ μᾶς λέει καθαρὰ ὅτι ἡ δημιουργικὴ δραστηριότητα τοῦ Ζάντα ἀφορᾷ μιὰ ἐρωτικὴ κατάσταση ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὴ Χθονίη· μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἐννοεῖται ὁ ἴδιος ὁ γάμος, καὶ ἀφοῦ δὲν μαθαίνουμε τίποτα γιὰ κάποιο καρπὸ αὐτοῦ τοῦ γάμου ποὺ νὰ ἔχει κοσμογονικὴ σημασία, ἐνῶ ἡ ἀπεικόνιση τῆς γῆς καὶ τοῦ Ὠκεανοῦ (εἴτε εἶναι ἓνας ποταμὸς ποὺ περιρρέει τὴ γῆ εἴτε εἶναι ἡ θάλασσα γενικὰ) εἶναι τὸ προοίμιο τῆς ὁλοκλήρωσης τοῦ γάμου καὶ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἀποτελεῖ κοσμογονικὴ πράξη, μπορούμε μὲ κάποια ἐπιφύλαξη νὰ δεχθούμε ὅτι αὕτη εἶναι πράγματι ἡ σωστὴ ἐρμηνεία —ἰδιαίτερα ἂν πάρουμε ὑπόψιν μας τὸ ἐδάφιο 55 (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω).

(iii) Ἡ φτερωτὴ βαλανιδιὰ καὶ τὸ φέρεμα

55 Ἰσίδωρος (ὁ Γνωστικός, 1ος-2ος αἰώνας μ.Χ.), σύμφωνα μὲ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, *Στρωμ.* VI, 53, 5 (DK 7 b 2): ...ἵνα μάθωσι τί ἐστὶν ἡ ὑπόπτερος δρῶς καὶ τὸ ἐπ' αὐτῇ πεποικιλμένον φᾶρος, πάντα ὅσα Φερεκύδης ἀλληγορήσας ἐθεολόγησεν, λαβὼν ἀπὸ τῆς τοῦ Χάμ προφητείας τὴν ὑπόθεσιν.

...γιὰ νὰ μάθουν τί εἶναι ἡ φτερωτὴ βαλανιδιὰ καὶ τὸ στολισμένο φέρεμα ποὺ ἔχει πάνω της, ὅλα ὅσα εἶπε ὁ Φερεκύδης γιὰ τοὺς θεοὺς ἀλληγορικά, παίρνοντας αὕτη τὴν ἰδέα ἀπὸ τὴν προφητεία τοῦ Χάμ.

56 Μάξιμος ὁ Τύριος IV, 4 σ. 45, 5 Hobein: ἀλλὰ καὶ τοῦ Συρίου τὴν ποίησιν σκοπεῖ καὶ τὸν Ζῆνα καὶ τὴν Χθονίην καὶ τὸν ἐν τούτοις Ἑρωτα, καὶ τὴν Ὀφιονέως γένεσιν καὶ τὴν θεῶν μάχην καὶ τὸ δένδρον καὶ τὸν πέπλον.

Ἄλλὰ πάρε ὑπόψιν καὶ τὸ ἔργο τοῦ Συριανοῦ, καὶ τὸν Ζάντα καὶ τὴ Χθονίη καὶ τὸν Ἑρωτα ἀνάμεσά τους καὶ τὴ γέννηση τοῦ Ὀφιονέα καὶ τὴ μάχη τῶν θεῶν καὶ τὸ δένδρο καὶ τὸν πέπλο.

Τὸ ἐδάφιο 55 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ στολισμένο ροῦχο (αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ δώρισε ὁ Ζὰς στὴ Χθονίη) ἦταν κατὰ κάποιο τρόπο πάνω σὲ μιὰ φτερωτὴ βαλανιδιὰ: σ' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρεται ἡ φράση «τὸ δένδρο καὶ τὸν πέπλο» στὸ 56. Μιὰ σύγχρονη ἐρμηνεία (ἀπὸ τὸν H. Gomperz, *Wiener St.* 47 (1929) 22) εἶναι ὅτι ἡ βαλανιδιὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ πλαίσιο τοῦ ἀργαλειοῦ, πάνω στὸν ὁποῖο ὁ Ζὰς ὕφανε τὸ φέρεμα. Αὕτη ἡ ἐρμηνεία συνεπάγεται ὅτι τὸ ὑπόπτερος σημαίνει ἀπλῶς «γρήγορη» καὶ ὑποχωρεῖ ἐντελῶς ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα τῶν φτερῶν· δὲν ὑπάρχει ὅμως ἄλλη περίπτωση ὅπου ἡ λέξη νὰ ἐφαρμόζεται μὲ αὐτὸ τὸ νόημα σ' ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Ὅμως μιὰ ἀκόμα σοβαρότερη δυσκολία εἶναι ὅτι θὰ ἦταν τραβηγμένο ἀπ' τὰ μαλλιά νὰ ἀποκαλέσει κανεὶς τὸν ἀργαλεῖο βα-

λανιδιά, ἔστω καὶ σ' ἓνα κείμενο μὲ φαντασιακὸ περιεχόμενο. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία (Diels, *SB Ber.* 1897, 147 κέ.) ἡ βαλανιδιά μοιάζει μὲ τὸν ἱστό, πάνω στὸν ὁποῖο μεταφερόταν ὁ πέπλος τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τὴν πομπή τῶν Παναθηναίων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ ἐδάφιο 56 χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη *πέπλον*, καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θεωρήσει ὅτι τὸ «φερωτὸν» περιγράφει τὸ ὀριζόντιο ξύλο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρεμόταν τὸ φόρεμα· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὰ κανένας λόγος νὰ σκεφτοῦμε τὰ Παναθήναια, καὶ θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ παράξενο ἂν ὁ ἱστός ἀναφερόταν ὡς βαλανιδιά.⁵² Τόσο ὁ Diels ὅσο καὶ ὁ K. von Fritz (συγγραφέας τοῦ ἄρθρου γιὰ τὸν Φερεκύδη στὸ Pauly-Wissowa) πίστευαν ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ἀλληγορικὴ ἐκδοχὴ τοῦ Ἀναξίμανδρου· ἡ γῆ μοιάζει μὲ κορμὸ δένδρου, γιὰτὶ εἶναι κυλινδρικὴ ὅπως στὸν Ἀναξίμανδρο (βλ. 122)· περιγράφεται ὡς δένδρο, ἐπειδὴ ὁ Ἀναξίμανδρος εἶπε ὅτι μιὰ πύρινη σφαῖρα τυλίγει γύρω γύρω τὸν ἀέρα καὶ τῇ γῇ ὅπως ὁ φλοιὸς τυλίγει τὸ δένδρο (121)· ἡ γῆ εἶναι φτερωτὴ ἐπειδὴ αἰωρεῖται ἐλεύθερα στὸ διάστημα (123)· τὸ στόλισμα τῆς γῆινης ἐπιφάνειας θυμίζει τὸ χάρτη τοῦ Ἀναξίμανδρου (σ. 113 κέ.)· καὶ ἡ περιγραφή τοῦ Ὠκεανοῦ ὡς ἀναπόσπαστου τμήματος τῆς γῆινης ἐπιφάνειας εἶναι μιὰ καινούρια ἐξέλιξη, ποὺ τὴ συναντοῦμε καὶ στὸν Ἀναξίμανδρο. Ἀλλὰ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι ἔγκυρο καὶ πολὺ περισσότερο πειστικὸ: τὸ σχῆμα τῆς γῆς δὲν μπορεῖ νὰ συμβολιστεῖ μὲ τὸ σχῆμα τοῦ κορμοῦ καὶ μόνο, ποὺ δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ ἢ ἔστω τὸ ἐμφανεστερὸ τμήμα μιᾶς βαλανιδιάς· στὸν Ἀναξίμανδρο ὁ φλοιὸς τοῦ δένδρου εἶναι μιὰ *παρομοίωση*· ἡ λέξη «φερωτῇ», ἂν πρέπει νὰ τῆς δώσουμε ἀφηρημένη ἔννοια, μπορεῖ νὰ σημαίνει «γοργή», ὅχι ὅμως «μετέωρη»· ὁ χάρτης τοῦ Ἀναξίμανδρου δὲν εἶχε καμιὰ γνωστὴ συνάφεια μὲ τὴν κοσμολογία του· καὶ ἡ τάση νὰ ἐνοποιεῖται ὁ Ὠκεανὸς μὲ τὶς ἐσωτερικὲς θάλασσες μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ ἀκόμα καὶ στὸν Ὀμηρο. Ἀλλὰ ὑποτιθέμενα δάνεια ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο (Χρόνος, καὶ γόνος ~ γόνιμον) δὲν εὐνοοῦν περισσότερο αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, ποὺ ὁ von Fritz ὀνόμασε παρακινδυνευμένα «πρακτικὰ βέβαια». Ἀλλωστε, εἶναι πολὺ ἀπίθανο, στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, μιὰ ἐπιστημονικὴ περιγραφή νὰ ἐνέπνευσε μιὰ σχεδὸν σύγχρονή της ἀλληγορία.

Θὰ περιγράψω ἐδῶ μιὰ ἐρμηνεία ποὺ τὴ θεωρῶ βασιμότερη ἀπὸ τὶς παραπάνω. Ἡ βαλανιδιά ἀντιπροσωπεύει τὴ σταθερὴ ὑποδομὴ καὶ τὰ θεμέλια τῆς γῆς (τὸ «πλαῖσιον» τῆς γῆς, ὅπως πρότεινε ὁ Zeller). Ὁ κορμὸς καὶ τὰ κλαδιὰ τῆς εἶναι τὸ στήριγμα καὶ οἱ ρίζες τῆς γῆς. Εἶδαμε ἤδη ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ λαϊκὸ κοσμοεἶδωλο ἡ γῆ ἔχει ρίζες, καὶ τὸ χεიმῶνα τὰ κλαδιὰ ἐνὸς δένδρου μοιάζουν μὲ μεγάλες ἀναποδογυρισμένες ρίζες. Τὸ χωρίο 2 ἀπὸ τὴ *Θεογονία* δείχνει καθαρά ὅτι μερικὲς φορές ἡ λαϊκὴ φαντασία τοποθετοῦσε τὶς ρίζες τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσας πάνω ἀπὸ τὸν Τάρταρο, καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς μπορούσαν νὰ φαντάζονται τὸν Τάρταρο σὰν ἓνα στενότερο πηγάδι ποὺ βρισκόταν

ἀπὸ κάτω: «Γύρω ἀπὸ τὸν Τάρταρο ὑπάρχει ἓνας χάλκινος φράχτης· καὶ γύρω γύρω ἀπὸ τὸν τράχηλο εἶναι χυμένη σὲ τρεῖς σειρὲς νύχτα· καὶ ἀπὸ πάνω φυτρῶνουν οἱ ρίζες τῆς γῆς καὶ τῆς ἀνήσυχης θάλασσας». Ὁ τράχηλος ποῦ εἶναι ὁ Τάρταρος (ἢ ἓνα μέρος τοῦ Τάρταρου) ἀντιστοιχεῖ στὸν κορμὸ τῆς βαλανιδιάς, οἱ ρίζες ποῦ φυτρῶνουν ἀπὸ πάνω τοῦ ἀντιστοιχοῦν στὰ κλαδιά.⁵³ Ἡ βαλανιδιά εἶναι φτερωτὴ ἐξαιτίας τῆς ἐμφάνισής τῶν κλαδιῶν της, ποῦ ἀπλώνονται σὰν φτεροῦγες (αὐτὴ εἶναι τουλάχιστο μιὰ μερικὴ ἐξήγηση). Πάνω σ' αὐτὰ τὰ κλαδιά ἀπόθεσε ὁ Ζᾶς τὸ φόρεμα, στολισμένο μὲ τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὠγηνό, ποῦ ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, ἐπίπεδη ἢ ἐλαφρὰ κυρτή, ὅπως πράγματι φαίνεται. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν ὁ Ὠγηνὸς θεωρεῖται ποτάμι ποῦ περιρρέει τὴ γῆ ἢ θάλασσα. Ἡ βαλανιδιά διαλέχθηκε ἐπειδὴ συνδεόταν, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο δένδρο, μὲ τὸν Δία (πρβ. τίς προφητικὲς βαλανιδιὲς στὸ μαντεῖο τῆς Δωδώνης, ξ 328), καθὼς ἐπίσης καὶ ἐπειδὴ εἶναι πολὺ δυνατὸ δένδρο καὶ τὰ κλαδιά της ἔχουν μεγάλο ἄνοιγμα. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία ποῦ προτείνω, ὁ Ζᾶς διᾶλεξε ἢ ἔκανε νὰ φυτρώσει μαγικὰ μιὰ μεγάλη βαλανιδιά, γιὰ νὰ γίνεи θεμέλιο τῆς γῆς· ἢ (σύμφωνα μὲ μιὰ ὑπόδειξη τοῦ T. B. L. Webster) κάλεσε ἀπὸ μακριὰ μιὰ βαλανιδιά, ποῦ πέταξε μὲ μαγικὸ τρόπο ὡς αὐτόν, χρησιμοποιώντας τὰ κλαδιά της γιὰ φτεροῦγες. Κατόπιν ὁ Ζᾶς ὑφαίνει ἓνα ροῦχο, τὸ στολίζει μὲ τὴ γῆ καὶ τὸν Ὠκεανὸ καὶ τὸ ἀποθέτει πάνω στὰ ἀπλωμένα κλαδιά τῆς βαλανιδιάς, γιὰ νὰ σχηματίσει ἔτσι τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς.⁵⁴

(iv) Ἡ μάχη Κρόνου καὶ Ὀφιονέα

57 Κέλσος, σύμφωνα μὲ τὸν Ὠριγένη, *Κατὰ Κέλσου* VI, 42 (DK 7 b 4): *Φερεκῦδην δὲ πολλῶ ἀρχαιότερον γενόμενον Ἡρακλείτου μυθοποιεῖν στρατεῖαν στρατεία παραταττομένην καὶ τῆς μὲν ἡγεμόνα Κρόνον (ἀπο)διδόναι, τῆς ἐτέρας δ' Ὀφιονέα, προκλήσεις τε καὶ ἀμίλλας αὐτῶν ἱστορεῖν, συνθήκας τε αὐτοῖς γίνεσθαι ἵν' ὁπότεροι αὐτῶν εἰς τὸν Ὠγηνὸν ἐμπέσωσι, τούτους μὲν εἶναι νενηκμένους, τοὺς δ' ἐξώσαντας καὶ νικήσαντας, τούτους ἔχειν τὸν οὐρανόν.*

Ὁ Φερεκῦδης, ποῦ ἔζησε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, ἀφηγήθηκε τὸ μῦθο πῶς δυὸ στρατιεὶς παρατάχθηκαν ἢ μιὰ ἀντίκρυ στὴν ἄλλη, δίνοντας ὡς ἀρχηγὸ τῆς μιᾶς τὸν Κρόνο καὶ τῆς ἄλλης τὸν Ὀφιονέα, καὶ ἐξιστόρησε τίς ἀμοιβαῖες προκλήσεις καὶ τίς συγκρούσεις τους· τελικὰ, ὅπως διηγήθηκε, ἔκαναν ἀνάμεσά τους μιὰ συμφωνία ὅτι ὅποιος ἀπ' αὐτοὺς ἔπεφτε στὸν Ὠγηνὸ θά ἦταν ὁ νικημένος, ἐνῶ αὐτὸς ποῦ τὸν πέταξε ἔξω καὶ νίκησε θά γινόταν κύριος τοῦ οὐρανοῦ.

58 Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος I, 503 (ἀμέσως μετὰ τὸ 38):

[Ὀρφεὺς] *ῥηιδεν δ' ὡς πρῶτον Ὀφίων Εὐρυνόμη τε
Ὠκεανὶς νιφόεντος ἔχον κράτος Οὐλύμποιο·
ὡς τε βίῃ καὶ χερσὶν ὁ μὲν Κρόνῳ εἵκαθε τιμῆς.*

ἡ δὲ Ῥέα, ἔπесον δ' ἐνὶ κύμασιν Ὀκεανοῖο·
οἱ δὲ τέως μακάρεσσι θεοῖς Τιτῆσιν ἀνασσον,
ὄφρα Ζεὺς ἔτι κοῦρος ἔτι φρεσὶ νήπια εἰδῶς
Δικταῖον ναῖεσκεν ὑπὸ σπέρος...

Τραγούδησε [ὁ Ὀρφέας] πῶς πρῶτοι ἀπ' ὧν οἱ Ὀφίων καὶ ἡ Εὐρυνόμη, κόρη τοῦ Ὀκεανοῦ, διαφέντεψαν τὸν χιονισμένο Ὀλυμπο· καὶ πῶς νικήθηκαν στὸ χειροπάλαιμα καὶ χάσαν τὴν ἀρχή, ἀπ' τὸν Κρόνο ὁ πρῶτος, καὶ ἡ δευτέρα ἀπ' τῇ Ρέα, καὶ ἔπесαν στοῦ Ὀκεανοῦ τὰ κύματα· καὶ οἱ νικητὲς βασιλεύαν πᾶν τοὺς μακάριους θεοὺς, τοὺς Τιτάνες, ἐνῶ ὁ Δίας, ἀγὼρί ἀκόμα μὲ παιδικὸ μναλό, ζοῦσε κοντὰ στὴ σπηλιά τῆς Δίκτης...

59 Κέλσος, σύμφωνα μὲ τὸν Ὠριγένη, *Κατὰ Κέλσου* VI, 42 (DK 7 b 5): ταῦτα δὲ τὰ Ὀμήρου ἔπη οὕτω νοηθέντα τὸν Φερεκύδην φησὶν (ἐνν.: Κέλσος) εἰρηκέναι τὸ (ἀπόσπ. 5) *Κείνης δὲ τῆς μοίρας ἐνεθρόν ἐστιν ἡ Ταρταρή μοῖρα φυλάσσοις δ' αὐτὴν θυγατέρες Βορέον Ἀρπυιαὶ τε καὶ Θύελλα· ἐνθα Ζεὺς ἐκβάλλει θεῶν ὅταν τις ἐξυβρίσῃ.*

(Ὁ Κέλσος) λέει ὅτι ὁ Φερεκύδης, ἔτσι ἐρμηνεύοντας αὐτοὺς τοὺς ὁμηρικὺς στίχους, εἶπε: «Πιὸ κάτω ἀπὸ αὐτὴ τῇ ζώνῃ ὑπάρχει ἡ ζώνη τοῦ Ταρτάρου· τὴ φυλᾶνε οἱ θυγατέρες τοῦ Βοριᾶ, οἱ Ἀρπυες, καὶ ἡ Θύελλα· ἐκεῖ ξαποστᾶνει ὁ Ζεὺς ὅποιον θεὸ φερθεῖ προσβλητικὰ.»

Προφανῶς, ὁ Φερεκύδης περιέγραψε ἀρκετὰ διεξοδικὰ μιὰ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν Κρόνο (ποὺ πιθανότατα προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη θεότητα Χρόνος: βλ. σ. 71) καὶ τὸν Ὀφιονέα. Τὰ προκαταρκτικὰ αὐτῆς τῆς σύγκρουσης περιγράφονται στὸ **57**. Αὐτὴ ἡ μονομαχία πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε τουλάχιστον ἓνα μέρος τῆς «μάχης τῶν θεῶν», γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Μάξιμος στὸ **56**. Ὁ Ὀφιονεύς συνδέεται προφανῶς μὲ τὸν ὄφιν, τὸ φίδι, καὶ εἶναι ἓνα φιδόμορφο τέρας, ἀνάλογο μὲ τὸν Τυφωέα στὴν ἡσιόδεια *Θεογονία* (στίχος 825, ὁ Τυφωεύς εἶχε ἑκατὸ φιδίσια κεφάλια). Ἡ μονομαχία μὲ τὸν Κρόνο εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα γνωστὴ ἀπὸ σποραδικὰς ἑλληνιστικὰς ἀναφορὰς, ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἡ περιγραφή στὸ **58**. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν περιγραφή, ὁ Ὀφίων (ὅπως ἀποκαλεῖται ἐδῶ) ἔχει μιὰ σύντροφο, τὴν Ὀκεανίδα Εὐρυνόμη, ἐνῶ τὸν Κρόνο τὸν βοηθεῖ ἡ Ρέα. Ὑπάρχουν τόσες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐκδοχὴ ὥστε θὰ πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος δὲν ἀντέγραψε ἀπλῶς τὸν Φερεκύδη,⁵⁵ καὶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μιὰ παλιὰ ἱστορία (ἀνύπαρκτη στὸν Ἡσίοδο, ἀλλὰ μέρος τῆς πλούσιας χαμένης μυθολογίας γύρω ἀπὸ τὸν Κρόνο), ποὺ ἐξιστοροῦσε τὴ σύγκρουσὶ του μὲ ἓνα τέρας. Στὸν Φερεκύδη, ὁ νικητὴς θὰ πάρει γιὰ ἐπαθλο τὸν οὐρανὸ (καὶ ἔτσι θὰ γίνῃ ἢ θὰ παραμείνῃ ὑπέρτατος θεός)· σύμφωνα μὲ τὸν Ἀπολλώνιο στὸ **58** (ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ ἓνα σχόλιο γιὰ τίς *Νεφέλες* 247), ὁ Ὀφίων

καὶ ἡ Εὐρυνόμη βασίλευαν ἦδη στὸν Ὀλυμπο καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἀντεπεξέλθουν σὲ μιὰ πρόκληση. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ ἀναφορά στὴν ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ὠκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς ἦταν οἱ πρῶτοι θεοὶ (8. 9)· ἡ Εὐρυνόμη ἦταν κόρη τοῦ Ὠκεανοῦ,⁶⁶ καὶ μαζί μὲ τὸν Ὀφίονα μπορεῖ νὰ ἀντιπροσώπευε μιὰ δεύτερη γενιά, ποὺ ἀντικατέστησε κατὰ κάποιον τρόπο τὸν Οὐρανὸ καὶ τὴ Γαία. Ἀλλὰ στὸν Φερεκύδῃ δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ νὰ ὑπονοεῖ ὅτι ὁ Ὀφιονεύς ἐξουσίαζε ἀνέκαθεν τὸν οὐρανό· ὁ Μάξιμος, στὸ 56, ἀναφέρει ἀτὴ γέννηση τοῦ Ὀφιονέα καὶ τὴ μάχη τῶν θεῶν, πράγμα ποὺ ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ὀφιονεύς ἦταν, σὰν τὸν Τυφωέα στὸν Ἡσίοδο, ἓνας ἀποτυχημένος διεκδικητὴς τῆς παγκόσμιας ἐξουσίας· καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς (*de corona* 7· DK 7 b 4) βεβαίως ἐπιβεβαιώνει ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Φερεκύδῃ ὁ Κρόνος ἦταν ὁ πρῶτος βασιλιάς τῶν θεῶν. Ἐξάλλου, ὁ Φερεκύδης δὲν μπορεῖ νὰ δεχόταν τὴν κοινὴ ἀποψη, ποὺ συναντοῦμε στὸν Ἀπολλώνιο, ὅτι σ' ἓνα διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Κρόνου ὁ Ζεὺς ἦταν παιδί στὴν Κρήτη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ ἀρχέγονος Ζὰς ἔγινε Ζεὺς (στὸ 59 διαβάζουμε Ζεὺς καὶ ἔχι Ζάς· ἂν καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀβλεψία κατὰ τὴν ἀντιγραφή), ὅπως ἀκριβῶς ὁ Χρόνος ἔγινε πιθανότατα Κρόνος, καὶ πολὺ δύσκολα μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ μετατροπὴ ἔγινε μέσου τοκετοῦ. Στὸν Φερεκύδῃ, ὅπως καὶ στὴν τρέχουσα ἐκδοχή, ὁ Κρόνος-Χρόνος πρέπει νὰ ἐκθρονιστῇ τελικὰ ἀπὸ τὸν Ζάντα, ποὺ τὸν πέταξε κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, (ὅπως στὸν Ὅμηρο, Ε 203 κέ., καὶ στὸν Ἡσίοδο). Δυστυχῶς τὸ 59, ποὺ φαίνεται ὅτι τοποθετεῖ τὴ «ζώνη» τοῦ Τάρταρου κάτω ἀπὸ ἐκείνη τῆς Γαίας (καὶ ἔχι τοῦ Ἀδῃ μὲ τὴν ἔννοια ποὺ περιγράφεται στὸ Θ 16), δὲν ἀναφέρει τὸν Κρόνο· ὅπως φαίνεται, τὸ ἐδάφιο αὐτὸ βασίζεται σὲ μιὰ περιγραφή τῆς μοιρασιάς τοῦ κόσμου ἀνάμεσα στὶς διάφορες θεότητες, ποὺ ἐπακολούθησε τὴν τελικὴ νίκη τοῦ Δία πάνω στοὺς ἀντιπάλους του (κατὰ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο).

Ἡ μάχη τοῦ Κρόνου μὲ τὸν Ὀφίονα ἔχει ὀλοφάνερους ἀντιστοιχίες μὲ τὴ μάχη ποὺ περιγράφεται στὴ *Θεογονία* ἀνάμεσα στὸν Δία καὶ τὸν Τυφωέα. Ὅπως φαίνεται, ὁλόκληρο τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Τυφωέα ἔχει παρεμβληθεῖ λαθραῖα ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ ἡσιόδειο ποίημα· αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σύνθεση καί, ὅπωςδήποτε, εἶναι πιθανὸ νὰ εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὸν Φερεκύδῃ. Φυσικά, ἡ μονομαχία γιὰ τὴν παγκόσμια κυριαρχία δὲν εἶναι ἓνα μοτίβο ποὺ περιορίζεται στὴν Ἑλλάδα· ἀλλὰ τὸ συναντοῦμε σ' ὁλόκληρο τὸ πλῆθος τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, τόσο σὲ σημεϊτικὲς ὅσο καὶ σὲ ἰνδοευρωπαϊκὲς πηγές. Ἀς θυμηθοῦμε τὴ μάχη τοῦ Μαρδούκ μὲ τὴν Τιαμάτ στὸν βαβυλωνιακὸ μῦθο τῆς δημιουργίας (*ANET* 62 κέ.)· τὴ νίκη τοῦ θεοῦ τῆς θύελλας ἐναντίον τοῦ δράκου Ἰλλουγιάνκα στὴν ὁμώνυμη χουρριτοχεττιτικὴ ἱστορία (*ANET* 125 κέ.· Gurney, *The Hittites*, 181 κέ.)· καὶ τὴ νυχτερινὴ κατάτρωση τοῦ δράκου Ἀποφι ἀπὸ τὸν αἰγυπτιακὸ ἡλιακὸ θεὸ Ρὰ στὸ ταξίδι του κάτω ἀπὸ τὴ γῆ (*ANET* 6-7). Σὲ μεταγενέστερες περιγραφές, ἀλλὰ ἔχι στὸν

Ἡσίοδο, ἡ μάχη ἀνάμεσα στὸν Δία καὶ τὸν Τυφωέα-Τυφώνα (ποὺ ταυτιζόταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μὲ τὸν αἰγυπτιακὸ Σέθ) τοποθετοῦνταν στὴν Κιλικία, καὶ πιδ συγκεκριμένα στὸ βουνὸ Κάσιον, κοντὰ στὸ πρωτοφοινικικὸ μινωικὸ ἐμπορεῖο τῆς Ρᾶς-Σάμρα/Οὐγκαρίτ. Συνέπιπτε ὅπωςδῆποτε μὲ μιὰ τοπικὴ παραλλαγὴ τῆς μονομαχίας ἀνάμεσα στὸ θεὸ τοῦ οὐρανοῦ καὶ σὲ ἓνα φιδόμορφο τέρας, καὶ δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ ἡ ἀντιστοιχία νὰ ἦταν ἡ κύρια ἀφορμὴ γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ Φερεκύδης δανείστηκε πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Φοίνικες:

60 Φίλων ὁ Βύβλιος, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο, *Ε.Π.* I, 10, 50: *παρὰ Φοινίκων δὲ καὶ Φερεκύδης λαβὼν τὰς ἀφορμὰς ἐθεολόγησε περὶ τοῦ παρ' αὐτῷ λεγόμενου Ὀφιονέως θεοῦ καὶ τῶν Ὀφιονιδῶν.*⁵⁷

Ἀπὸ τοὺς Φοίνικες ἐμπνεύστηκε καὶ ὁ Φερεκύδης, καὶ ἔγραψε γιὰ ἓνα θεὸ ποὺ ἀποκάλεσε Ὀφιονέα, καθὼς καὶ γιὰ τὰ παιδιὰ τοῦ Ὀφιονέα.

Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὸν παλιότερο Τυφωέα τοῦ Ἡσίοδου κάνει περιττὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Φερεκύδης ἀντλοῦσε ἀπευθείας στοιχεῖα ἀπὸ κάποια ἀνατολικὴ πηγὴ, καὶ ἀναρωτιέται κανεὶς μήπως ἡ πληροφορία τῆς Σούδας (46) γιὰ τὴν πρόσβασή του σὲ ἀπόκρυφα φοινικικὰ βιβλία δὲν βασιζόταν σὲ τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν Ὀφιονέα καὶ τὸν Τυφώνα.

Η ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΦΕΡΕΚΥΔΗ

Οἱ ἐνδείξεις ποὺ σώζονται καὶ ποὺ τίς ἀνασκοπήσαμε στὶς προηγούμενες σελίδες μᾶς ἀποκαλύπτουν διάφορες φάσεις ποὺ περιέγραψε ὁ Φερεκύδης: (α) τίς τρεῖς προϋπάρχουσες θεότητες· (β) τὴ δημιουργία, ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου, διαφόρων στοιχείων ποὺ τοποθετήθηκαν σὲ πέντε μυχοὺς καὶ ποὺ παρήγαγαν καινούριες γενιές θεῶν· (γ) τὴν κατασκευὴ τοῦ φορέματος ἀπὸ τὸν Ζάντα, τὸ ζωγράφισμα τῆς Γῆς καὶ τοῦ Ὠγγηνοῦ πάνω στὸ φόρεμα, τοὺς γάμους τοῦ Ζάντα μὲ τὴ Χθονίη καὶ τὴν παράδοση τοῦ φορέματος στὴ νύφη, πράξη ποὺ τὴν ἀκολούθησε (;) τὸ ἄπλωμα τοῦ φορέματος πάνω στὴ φτερωτὴ βαλανιδιά· (δ) τὴ μάχη ἀνάμεσα στὸν Κρόνο καὶ τὸν Ὀφιονέα· (ε) τὴν ἀπονομὴ τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ κόσμου σὲ διάφορες θεότητες, ὅπως ἴσως ὑπονοεῖται στὸ **59**.

Θὰ πρέπει νὰ συνέβησαν διάφορα περιστατικά, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία: γιὰ παράδειγμα, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Χρόνος-Κρόνος ὑποσκελίστηκε ἀπὸ τὸν Ζάντα-Δία, ὅπως στὸν τρέχοντα μῦθο, ἀλλὰ οἱ ἀπόψεις τοῦ Φερεκύδη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μᾶς εἶναι ἄγνωστες. Ἐνα ἄλλο πρόβλημα εἶναι ἡ γέννηση τοῦ Ὀφιονέα, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Μάξιμο στὸ **56**: ποιοὶ ἦταν οἱ γονεῖς του; Φαίνεται ἀπίθανο ὅτι ἦταν ὁ Ζᾶς καὶ ἡ Χθονίη (παρόλο ποὺ ὅλοι οἱ μυθολογικοὶ γάμοι ἀφήνουν ἀπογόνους καὶ δὲν ξέρομε τοὺς καρποὺς αὐτοῦ τοῦ

γάμου), γιατί πρέπει να δεχθούμε ότι η μάχη ανάμεσα στον Κρόνο και τον Όφιο-
νέα, με έπαθλο τον ουρανό, διαδραματίζεται είτε άμέσως πριν είτε κατά τη διάρ-
κεια της έξουσίας του Χρόνου-Κρόνου, που φαίνεται ότι προηγήθηκε από τους
γάμους του Ζάντα με τη Χθονή και την υποτιθέμενη δημιουργία της γης και
του Όκεανού. Έδώ όμως προβάλλει μια δυσκολία. Στη μονομαχία ανάμεσα
στον Όφιοιόνα και τον Κρόνο, νικημένος θα είναι αυτός που θα πέσει στον Ό-
γηνό· αλλά σύμφωνα με την αλληγορική έρμηνεία, ό Όγηνός δημιουργείται κατά
τους γάμους του Ζάντα με τη Χθονή, που επομένως πρέπει να προηγείται και
όχι να ακολουθεί τη μάχη με τον Κρόνο. Αυτή η δυσκολία ισχύει για όλες τις
άνασυνθέσεις που θεωρούν ότι η κατασκευή του φορέματος είναι μια κοσμογο-
νική αλληγορία: γιατί όλες οι άλλες ένδείξεις (ιδιαίτερα τó 50 και η αναλογία
ανάμεσα στην όμηρική και την ήσιόδεια αφήγηση) ύποδηλώνουν ότι η ούράνια
έξουσία του Χρόνου προηγήθηκε της περιόδου δράσης του Ζάντα. Έπομένως,
είτε ό Φερεκύδης έπεσε σε αντίφαση, προϋποθέτοντας την ύπαρξη του Όγηνού
προτού δημιουργηθεί, είτε ό Όγηνός ύπήρχε πριν ακόμα κεντηθεί πάνω στο φό-
ρεμα. Μια άλλη εξήγηση είναι ότι ό Όγηνός δεν είναι πρωτογενές στοιχείο στην
περιγραφή που έκανε ό Κέλσος για τη μάχη Κρόνου-Όφιοιόνα. Αυτή η τελευ-
ταία ύπόθεση δεν είναι άβάσιμη. Από την έλληνιστική περίοδο μάς είναι γνωστή
μια κάπως διαφορετική έκδοχή αυτής της μονομαχίας, και η έκδοχή αυτή φαί-
νεται καθαρά στο 58. Εκεί ό Όφίων και η γυναίκα του Εύρυνόμη, κόρη του
Όκεανού, έξουσίαζαν τον ουρανό, αλλά έκτοπίστηκαν βίαια από τον Κρόνο και
τη Ρέα και έπεσαν στα κύματα του Όκεανού. Για μια Όκεανίδα και τó σύ-
ζυγό της είναι λογικό να πέφτουν στον Όκεανό· αλλά στον Φερεκύδη δεν φαί-
νεται να ύπάρχει θέση για έναν όποιοδήποτε είδους θηλυκό σύντροφο, και πολύ
λιγότερο για μια Όκεανίδα. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ό Κέλσος ή η πηγή του
να μετέφεραν στην έκδοχή του Φερεκύδη μια λεπτομέρεια από μια άρκετά δια-
φορετική έλληνιστική έκδοχή και να την προσάρμοσαν στη γνωστή όρολογία του
Φερεκύδη.

Αν όμως ό Ζάς και η Χθονή δεν μπορεί να παρήγαγαν μαζί τον Όφιοιόνα
μετά τó γάμο τους, παραμένει γεγονός ότι η θεά της γης Χθονή-Γη είναι ό πιο
εύλογος γονέας ενός φιδιού (που τó σπίτι του τοποθετείται παραδοσιακά μέσα
στη γή), όπως ακριβώς η Γαία είναι κανονικά η μητέρα του φιδόμορφου Τυ-
φωέα. Ένας έρωτικός δεσμός ανάμεσα στον Ζάντα και τη Χθονή πριν από τó
γάμο τους (όπως ύποδηλώνεται στο Ξ 296) θα ταίριαζε στη σειρά που άνα-
φέρεται στο έδάφιο 56: τó πάθος ανάμεσα στον Ζάντα και τη Χθονή, η γέν-
νηση του Όφιοιόνα, η μάχη των θεών, τó δένδρο και ό πέπλος (και, επομένως,
ό γάμος). Άλλά δεν ύπάρχουν άποχρώντες λόγοι να δεχθούμε ότι ό Μάξιμος
άπαρίθμησε αυτά τά γεγονότα με την ακριβή σειρά με την όποία συνέβαιναν
στο βιβλίο του Φερεκύδη και η δραματικότητα της περιγραφής του γάμου, που

έχει ολοφάνερες λογοτεχνικές αξιώσεις, θα αδυνατίζε αναμφίβολα αν ο Ζάς και η Χθονή συζούσαν από αιώνες πρωτύτερα. Φαίνεται πιθανότερο ότι, αν ο Όφιονεύς ήταν παιδί της Χθονής, τότε ο πατέρας του (αν είχε πατέρα) ήταν κάποιος άλλος και όχι ο Ζάς. Έδω μās έρχεται αυτόματα στο νοῦ ο Κρόνος. Τό σπέρμα του, σύμφωνα με τὸ 50, είχε τοποθετηθεῖ σέ «μυχούς», κατὰ πάσα πιθανότητα μέσα στη γῆ· και ὑπῆρχε ένας μύθος, γνωστός μόνον ἀπὸ τὸ 52 (δπου όμως δέν συνδέεται με τὸν Φερεκύδη), ὅτι ὁ Κρόνος γονιμοποίησε δύο αὐγὰ με τὸ σπέρμα του, ἔδωσε τὰ αὐγὰ στὴν Ἥρα γιὰ νὰ τὰ χῶσει μέσα στη γῆ καὶ ἔτσι γεννήθηκε τὸ φιδόμορφο τέρας Τυφωεύς, ποῦ μοιάζει με τὸν Ὀφιονέα. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ὁ Χρόνος ἔκανε μαζί με τὴ Χθονή τὸν Ὀφιονέα καὶ ἴσως κι ἄλλα τέρατα· ὁ Ὀφιονεύς ἐπιτέθηκε στὸν Χρόνο (ποῦ ἴσως νὰ λεγόταν ἤδη Κρόνος) καὶ νικήθηκε· ὁ Ζάς, με τὴ σειρά του, ἐπιτέθηκε στὸν Κρόνο, τὸν ἀνέτρεψε καὶ παντρεύτηκε τὴ Χθονή, ποῦ ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή θὰ λεγόταν Γῆ καὶ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις θὰ ταυτιζόταν με τὴν Ἥρα· ἔτσι, ὁ Ζάς δημιουργήσε τὴ γῆ καὶ τὴ θάλασσα ὅπως τίς ξέρουμε (ἡ ὑπαρξὴ τοῦ οὐρανοῦ προϋποτίθεται κατὰ κάποιο τρόπο, ἴσως μάλιστα νὰ ὑποβόσκει στὸν ἴδιο τὸν Ζάντα). Δέν ξέρουμε πῶς ὁ Ζάς καθυπέταξε τὸν Κρόνο· θὰ μπορούσε νὰ σκεφεῖ κανεῖς ὅτι ὁ Ὀφιονεύς ἔδρασε ὡς πράκτοράς του, ἀλλά, παίρνοντας ὑπόψη μας τὸ 58, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ὀφιονεύς εἶχε νικήθεῖ καὶ ὅτι ὁ Κρόνος ἀνατράπηκε με ἄλλα μέσα. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἡ σειρά τῶν γεγονότων μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ ἐξῆς: τρεῖς προϋπάρχουσες θεότητες· ὁ Χρόνος ἐξουσιάζει τὸν οὐρανό, φυτεύει τὸ σπέρμα του στη Χθονή· γέννηση τοῦ Ὀφιονέα (μαζί με ἄλλα χθόνια πλάσματα)· ὁ Ὀφιονεύς προκαλεῖ τὸν Κρόνο, ἀλλά νικιέται· ὁ Κρόνος δαμάζεται με κάποιο τρόπο ἀπὸ τὸν Ζάντα· γάμος τοῦ Ζάντα με τὴ Χθονή-Γῆ-Ἥρα καὶ δημιουργία τοῦ κόσμου μας· μοιρασιά τοῦ κόσμου, οἱ ἔχθροι τοῦ Δία ρίχνονται στὸν Τάρταρο. Πρέπει όμως νὰ τονίσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνασύνθεση τοῦ μύθου εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὑποθετικῆς.⁵⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Παρ' ὅλη τὴν ἀβεβαιότητά μας, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Φερεκύδης δέν εἶναι ἀμελητέα μορφή στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κοσμογονικῆς σκέψης. Ὅπως ἔγραψε ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 41, ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου δέν εἶναι καθαρά μυθολογική. Ἡ θέση ὅτι ὑπῆρχαν πάντα τρεῖς θεότητες εἶναι μιὰ ὀρθολογικὴ βελτίωση τοῦ παραδοσιακοῦ γενεαλογικοῦ σχήματος· όμως ἡ μέθοδος ποῦ ἀκολούθησε ὁ Χρόνος γιὰ νὰ δημιουργήσει τὸν κόσμο εἶναι τὸ ἴδιο πρωτόγονο ἀνθρωπομορφικὴ ὅσο καὶ ἡ ἡσιόδεια ἐκδοχή, ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε προφανῶς ὁ Φερεκύδης τὸ γενικὸ περίγραμμα τοῦ μύθου τῆς διαδοχῆς. Ἡ ἀλληγορία τοῦ στολισμένου πέπλου, ἂν τὴν ἐρμηνεύσουμε σωστά, εἶναι γνήσια μυθολογική,

και αυτό δείχνει ότι ο Φερεκύδης δεχόταν την άπλοϊκή, αλλά όχι αντιεμπειρική ιδέα για τη δομή του κόσμου που άδρογραφήσαμε στο ύποκεφάλαιο 1. Τò ενδιαφέρον του Φερεκύδη για την έτυμολογία και ή ανάλογη πραγμάτευση τών πρώτων θεών είναι ή πρώτη ξεκάθαρη εκδήλωση ενός τρόπου σκέψης που κατέχει περίοπτη θέση στον Αισχύλο και τόν 'Ηράκλειτο' επιπρόσθετα, εξακολουθούσε προφανώς να έντυπωσιάζει τούς όρφικούς έκλεκτικούς, τρεῖς και περισσότερους αιώνες αργότερα. 'Ο Φερεκύδης άποτελοΰσε ιδιότυπη περίπτωση, τόσο στον τρόπο που διασκέυασε τις παραδοσιακές ιστορίες για τούς θεούς όσο και στα άσυνήθιστα μοτίβα που χρησιμοποίησε. Δέν υπάρχουν πολλές ένδείξεις για άμεση άνατολική επίδραση, έκτός ίσως στη λεπτομέρεια για τούς έπτά μυχούς, αλλά τά άνατολικά μοτίβα είναι ώστόσο σχετικά πυκνά στο έργο του. 'Εξάλλου, από γενική άποψη ή αφήγησή του βρίσκεται πιο κοντά σε άνατολικούς παρά σε έλληνικούς μύθους. Είναι φανερό ότι τò βιβλίο του έξιστορούσε πολλά περιστατικά που άφορούσαν τις τρεῖς προϋπάρχουσες θεότητες, πριν φτάσει στην καθαυτό κοσμογονία (δηλαδή τò σχηματισμό τής γής και τού 'Ωγηνού). 'Από αυτή την άποψη, μπορούμε να τò συγκρίνουμε λ.χ. με τόν βαβυλωνιακό μύθο για τη δημιουργία, όπου ή διχοτόμηση τής Τιαμάτ για να σχηματιστούν ό ούρανός και ή γή έρχεται στο τέλος μιās μακριās αφήγησης για τούς θεούς· και, ταυτόχρονα, να τò αντιδιαστέλλουμε από την ήσιόδεια Θεογονία, όπου τά κοσμικά συστατικά παράγονται σχεδόν άμέσως, ως πρόλογος στην ιστορία τών θεών. Αυτό όμως μπορεί να όφείλεται άπλως στο ότι ό 'ΗΣίοδος, και όχι ο Φερεκύδης και ή βαβυλωνιακή κοσμογονία, έχει ήμιορθολογιστικό χαρακτήρα.

7. ΠΡΟΣ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Οι ιδέες που εξέτάσαμε ως εδώ, όσο και αν προδίδουν μερικά σποραδικά σκιρτήματα έπιστημονικού ενδιαφέροντος, ήταν ώστόσο στενά συνυφασμένες με τόν κόσμο τών θεών και τών μύθων και έβλεπαν τη μορφή και την εξέλιξη τού σύμπαντος κυρίως με μυθολογικούς όρους. 'Η μετάβαση σε έναν τρόπο σκέψης που πλησιάζει στη φιλοσοφία όφείλεται, σε σημαντικό βαθμό, στην ύπερβαση αυτής τής κοσμοαντίληψης και στην υιοθέτηση μιās άλλης, πιο άμεσης, λιγότερο συμβολικής και λιγότερο άνθρωπομορφικής. Για τούς σύγχρονους μελετητές άποτελεῖ προσφιλή άπασχόληση να προσδιορίζουν τά όρόσημα και τις καμπές αυτής τής εξέλιξης, αλλά τò ζήτημα είναι λιγότερο άπλο από όσο ύποθέτουν πολλοί.

Μία από τις άπλούστερες έκτιμήσεις είναι ότι αυτό που χρειαζόταν, κατά κύριο λόγο, ήταν ή έγκατάλειψη τής προσωποποίησης, έτσι ώστε ή άλλη επίδραση άνάμεσα στον ούρανό και τη γή (για παράδειγμα) να μην έχει ανάγκη, για να έκφραστεί, την εικόνα μιās σεξουαλικής σχέσης άνάμεσα στον Ούρανό

και τῇ Γαίᾳ· τὰ κοσμικὰ συστατικὰ μποροῦν τότε νὰ προσδιοριστοῦν ἄμεσα, ὅπως περίπου οἱ «ρίζες» τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, καὶ οἱ ὀργανωτικὲς ἀρχὲς μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν λ.χ. ὡς ἐνωτικὲς καὶ διασπαστικὲς δυνάμεις, ἀντὶ νὰ ἐκφράζονται ὡς Ἄρης καὶ Ἀφροδίτη ἢ ἀκόμα ὡς Πόλεμος καὶ Ἀρμονία. Στὴν πραγματικότητά, οἱ προσωκρατικοὶ ἄργησαν νὰ ἀπορρίψουν ὁλότελα αὐτὰ τὰ χρήσιμα καὶ εὐπλάστα σύμβολα —πού, φυσικά, ἔπρεπε νὰ ἐξαφανιστοῦν τελικὰ, πρὶν μπορέσει νὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ λογικὴ— καὶ συχνὰ ἀρκοῦνταν (ὅπως λ.χ. ὁ Ἡράκλειτος) νὰ ἐπανερμηνεύουν τὶς λειτουργίες καὶ τὶς ἀξίες τους. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ ἴδια ἡ ιδέα τῆς προσωποποίησης δὲν ἦταν ὁλότελα ἀντιορθολογικὴ. Ἡ διαίρεση τοῦ κόσμου σὲ ἕνα πλῆθος ἀπὸ θεοὺς καὶ δαίμονες μὲ διαφορετικὲς ιδιότητες καὶ δυνάμεις ἦταν, ἀπὸ μόνῃ της, μιὰ σπουδαία πράξη ταξινόμησης· αὐτὸ πού, σὲ τελευταία ἀνάληψη, ἦταν πραγματικὰ ὀπισθοδρομικὸ ἦταν ἡ θεσμοποίηση ἐνὸς τρόπου ἐρμηνείας, στὸν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν τάση νὰ βασιζόνται ὑπερβολικά, ἀκόμα καὶ ὅταν κατὰ τὰ ἄλλα σκέφτονται ἀπόλυτα ὀρθολογικά: τὸ νὰ προβάλλει δηλαδὴ κανεὶς στὸν κόσμο ἀνθρώπινες ιδιότητες, νὰ τὸν θεωρεῖ ἔμψυχο ἢ ἀκόμα καὶ σκόπιμο. Ἰδιαίτερα τὸ γενετικὸ πρότυπο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ φύση γεννήθηκε ἀπὸ ἀρχέγονους «γονεῖς», ἀποδείχθηκε πολὺ ἀνθεκτικὸ στὸ χρόνο· ὅμως ὁ Ἡράκλειτος κατάφερε νὰ ἀντιπαρτάξῃ μὲ ἐπιτυχία σ' αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο μυθικοθησκευτικὸ πρότυπο (πού ἐφαρμόζεται μὲ τὸν χαρακτηριστικότερο τρόπο στὴ *Θεογονία* τοῦ Ἡσίοδου) ἕνα ἄλλο καὶ ἀκόμα πιὸ δυναμικὸ, πού ἐκδηλώνεται στὸ *Ἔργα καὶ ἡμέραι*: τὸ πρότυπο τοῦ Δία πού κυβερνᾷ αἰῶνια τὸν διαφοροποιημένο κόσμο μὲ τὴ συμπαράσταση τῆς Δικαιοσύνης.

Εἶναι σημαντικὸ νὰ μὴ διογκώνουμε τὴν ἀνορθολογικότητα τοῦ κοσμοειδώλου πάνω στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε ἡ προσωκρατικὴ παράδοση, γιὰ νὰ τὸ ἀνατρέψῃ τελικὰ. Δὲν χωράει ἀμφιβολία, βέβαια, ὅτι περιεῖχε ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἔντονα στοιχεῖα ἀνορθολογισμοῦ· ἀλλὰ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὀμήρου (τέλη τοῦ 8ου αἰῶνα π.Χ.) ἢ ἀκόμα καὶ τῆς περιόδου πού ἤθελε νὰ ἀπεικονίσει ὁ Ὀμηρος (ἂς ποῦμε τοῦ 13ου αἰῶνα π.Χ.) δὲν ἦταν μὲ κανέναν τρόπο πραγματικὰ πρωτόγονη. Ἡ διοικητικὴ διάρθρωση τῆς τελευταίας καὶ ἡ λογοτεχνικὴ αἰσθησι καὶ ὀργάνωση τῆς πρώτης μαρτυροῦν ὅτι ἔχουμε ἤδη νὰ κάνουμε μὲ κοινωνίες ὅπου ὑπῆρχε λογικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἐκλέπτυνση. Λόγου χάρι, ἡ ὁμηρικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν Ὀδυσσεά μᾶς παρουσιάζει ἕναν ἄνθρωπο ἱκανὸ νὰ φιλοσοφεῖ —ἕναν ἄνθρωπο πού δὲν διακρίνεται τόσο γιὰ τὴν «πανουργία» του ὅσο γιὰ τὴ δυνατότητά του νὰ ἀναλύει πολὺπλοκες καταστάσεις καὶ, τελικὰ, νὰ κάνει ὀρθολογικὲς ἐπιλογές. Τὸ βλέπουμε αὐτὸ ὅταν ἐξετάζῃ τὶς διαφορὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις πού ἀνοίγονται μπροστὰ του καὶ τὶς ἐνδεχόμενες συνέπειές τους, καθὼς ξεμακραίνει ἀποθαρρυνόμενος ἀπὸ τὴ βραχὺδῃ ἀκτὴ τῆς Σχερίας, στὸ ε τῆς Ὀδύσσειας. Ἡ σχέση του μὲ τοὺς θεοὺς καὶ τὶς θεές, ἀκόμα καὶ μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, παίξει μᾶλλον δευτερεύοντα ρόλο στὶς περισσότερες ἀποφάσεις του καὶ στὴ συμπεριφορά του.

είναι ένας ὀρθολογικός ἄνθρωπος, μὲ ὀξυμένη αἴσθηση γι' αὐτὸ πὺν πραγματικὰ μετράει στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο, καὶ ὁ Ἡσίοδος ἐπίσης, ἂν καὶ φαινομενικὰ ἔδωσε μιὰ μυθικὴ καί, ἐπομένως, σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀνορθολογικὴ εἰκόνα γιὰ τὸν κόσμον, κράτησε μιὰ ἐποικοδομητικὰ λογικὴ στάση, ταξινομώντας καὶ συνθέτοντας ἀφηγήσεις ἀπὸ διάφορες περιοχὲς καὶ τονίζοντας περισσότερο ὁρισμένα στοιχεῖα τους. Ἀλλὰ ἔκανε καὶ κάτι περισσότερο — κάτι πὺν ξεπερνοῦσε ἀκόμα καὶ τὴ συγκέντρωση τῶν τόσο σημαντικῶν κοσμογονικῶν θεμάτων τοῦ ὑποκεφαλαίου 5. Γιατὶ τὸ σχέδιό του νὰ συνθέσει μιὰ συστηματικὴ κοσμογονία καὶ θεογονία, καὶ κατόπιν νὰ ἐξετάσει τὴν κυριαρχία τῆς τάξης (ἢ τὴ διατάραξή της) στὸν διαφοροποιημένο κόσμον, προϋποθέτει μιὰ σφαιρικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον (τόσο γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ βασικὴ ἀρχὴ πὺν διέπει τὴ λειτουργία του ὅσο καὶ γιὰ τὸ ρόλο πὺν παίζει ὁ ἄνθρωπος μέσα σ' αὐτόν). Ἄν αὐτὴ ἡ ἀντίληψη δὲν εἶναι φιλοσοφικὴ, αὐτὸ ὀφείλεται μόνο στὴ συμβολικὴ γλῶσσα τῶν μύθων στὴν ὁποία ἐκφράζεται καὶ (ὁμολογουμένως) συλλαμβάνεται ὡς ἓνα βαθμὸ. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, οἱ μελετητὲς μπαίνουν καμιά φορὰ στὸν πειρασμὸ νὰ θεωρήσουν τὸν Ἡσίοδον τὸν πρῶτον προσωκρατικὸ φιλόσοφον· ὅμως ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ (λόγου χάριν) τὸν Ἀναξίμανδρον ὑπάρχει ἓνα πελώριον χάσμα, πὺν, ἂν δὲν μπορούμε νὰ καταλάβουμε ἀπόλυτα τὴ φύση του, πρέπει ὥστόσο νὰ πάρουμε ἔστω μιὰ ἰδέα της.

Γιατὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τοὺς μύθους στὴ φιλοσοφία, ἀπὸ τὸ μῦθον στὸ λόγον ὥπως τὸ διατυπώνουν μερικοί, εἶναι πολὺ πιὸ ἐπαναστατικὴ ἀπὸ ὅσον συνεπάγεται μιὰ ἀπλὴ διαδικασία ἀποπροσωποποίησης ἢ ἀπομυθολογοποίησης, πὺν νοεῖται εἴτε ὡς ἀπόρριψη τῆς ἀλληγορίας εἴτε ὡς ἓνα εἶδος ἀποκρυπτογράφησης της· εἶναι ἀκόμα πιὸ ἐπαναστατικὴ καὶ ἀπὸ ὅσον θὰ συνεπαγόταν (ἂν ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἐξωφρενικὴ) μιὰ σχεδὸν μυστηριακὴ μεταλλαγὴ στοὺς τρόπους σκέψης, στὴν ἴδια τὴ λειτουργία τῆς νόησης. Γιατὶ στὴν πραγματικότητά συνεπιφέρει καὶ μαζὶ προϋποθέτει ἀλλαγὲς πὺν ἔχουν πολιτικὸ, κοινωνικὸ καὶ θρησκευτικὸ χαρακτήρα, ὅχι ἀπλῶς διανοητικὸ· ἀλλαγὲς πὺν σημαίνουν τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν κλειστὴ παραδοσιακὴ κοινωνία (πὺν, στὴν ἀρχετυπικὴ μορφή της, εἶναι μιὰ κοινωνία ὅπου κυριαρχεῖ ὁ προφορικὸς λόγος καὶ ὅπου ἡ ἀφήγηση εἶναι ἓνα σημαντικὸ ὄργανον σταθερότητας καὶ ἀνάλυσης) καὶ τὴν ἐξέλιξη πρὸς μιὰ ἀνοικτὴ κοινωνία, ὅπου οἱ ἀξίες τοῦ παρελθόντος γίνονται σχετικὰ ἀσήμαντες καὶ ὅπου μπορούν νὰ διαμορφωθοῦν πραγματικὰ πρωτότυπες ἰδέες γιὰ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία καὶ γιὰ τὸν διευρυνόμενο περίγυρό της.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀλλαγὴ ἔγινε στὴν Ἑλλάδα ἀνάμεσα στὸν 9ο καὶ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. — μιὰ ἀλλαγὴ πὺν, ὅπως δὴποτε, περιπλέχθηκε ἀπὸ τὸν ἀργὸ ρυθμὸ μὲ τὸν ὁποῖον διαδόθηκε σ' αὐτὴ τὴ χώρα ὁ γραπτὸς λόγος. Ἡ ἐξέλιξη τῆς πόλεως ἀπὸ παλιότερες ἀριστοκρατικὲς δομές, μαζὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπαφῶν

μέ ξένους λαούς και τοῦ νομισματικοῦ συστήματος, ἄλλαξαν τήν ἡσιόδεια ἀντίληψη γιά τήν κοινωνία και ἔκαναν τὰ παλιά θεϊκά και ἥρωικά ἀρχέτυπα νά φαίνονται ξεπερασμένα και (ἀν δὲν προστατεύονταν ἄμεσα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ λατρεία) ἀδιάφορα. Ἀναμφίβολα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ἡμιορθολογικά στοιχεῖα τῆς ὁμηρικῆς παράδοσης ἐπιβίωσαν, ὅπως και ἡ ταξινομικὴ τάση τοῦ Ἡσίοδου· ἀλλὰ στὶς κοσμοπολιτικὲς κοινωνίες τῆς Ἰωνίας (και ἰδιαίτερα τῆς Μιλήτου), ποὺ ἀγαποῦσαν και εὐνοοῦσαν τὴ θεωρητικὴ σκέψη, ἀπέκτησαν ἐντονότερο χαρακτήρα και, χωρὶς νά ἔρθουν σὲ ἄμεση σύγκρουση μὲ τοὺς μύθους και τὴ θρησκεία, προσαρμόστηκαν σὲ ἓνα πλατύτερο και ἀντικειμενικότερο κοσμοεῖδωλο.

ΟΙ ΙΩΝΕΣ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ

Στὴν Ἰωνία ἔγιναν οἱ πρῶτες γνήσια ὀρθολογικὲς προσπάθειες νὰ περιγραφεῖ ἡ φύσις τοῦ κόσμου. Ἐκεῖ, ἡ ὕλικὴ εὐμάρεια καὶ οἱ ἰδιαίτερες εὐκαιρίες γιὰ ἐπαφὲς με' ἄλλους πολιτισμούς — λ.χ. με' τὶς Σάρδεις ἀπὸ τὴν ξηρὰ καὶ με' τὸν Πόντο καὶ τὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὴ θάλασσα — συνοδεύτηκαν, τουλάχιστον γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ μιὰ σφριγηλὴ πολιτιστικὴ καὶ λογοτεχνικὴ παράδοση, ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου. Μέσα σὲ διάστημα ἐνὸς αἰῶνα ἡ Μίλητος ἐβγαλε τὸν Θαλῆ, τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἀναξίμενη. Καθένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς στοχαστὲς δεχόταν ὡς πρώτη ἀρχὴ τοῦ κόσμου ἓνα ὁρισμένο στοιχεῖο, ἡ ἀπομόνωση τοῦ ὁποῖου ἦταν τὸ σημαντικότερο βῆμα γιὰ μιὰ συστηματικὴ περιγραφὴ τῆς πραγματικότητος. Αὐτὴ ἡ θεώρηση τοῦ κόσμου ἀποτέλουσε ὀλοφάνερα μιὰ μετεξέλιξη τῆς γενετικῆς ἡ γενεαλογικῆς προσέγγισης τῆς φύσης, προσέγγισης ποὺ ἀντιπροσωπεύεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὴν ἡσιόδεια Θεογονία καὶ ποὺ τὴν πραγματευθήκαμε στὸ κεφάλαιο I. Ὅμως μετὰ τοὺς μεγάλους μιλῆσιους ἡ στάσις αὐτὴ ἀμβλύνθηκε ἡ καὶ ἐγκαταλείφθηκε. Συγκαταλέγουμε ἐδῶ τὸν Ξενοφάνη ἀνάμεσα στοὺς Ἴωνες (κεφάλαιο V), ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά δὲν ταιριάζει σὲ καμιὰ γενικὴ κατηγορίαν. Γεννημένος καὶ μεγαλωμένος στὸν Κολοφῶνα, βαθὺς γνώστης τῶν ἰωνικῶν ἰδεῶν (βαθύτερος, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ ὅσος ὁ Πυθαγόρας), μετανάστευσε στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ ἐνδιαφέρθηκε μόνον περιστασιακὰ γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῆς κοσμογονίας καὶ τῆς κοσμολογίας. Στὸ μεταξὺ, στὴν Ἐφεσο, ὁ ἀτομιστὴς Ἡράκλειτος ξεπέρασε τὰ ὅρια τοῦ ὕλιστικοῦ μονισμοῦ καί, διατηρώντας τὴν ἰδέαν μιᾶς βασικῆς (ἂν καὶ ὄχι κοσμογονικῆς) οὐσίας, ἀνακάλυψε τὴν ἐσώτερη ἐνότητα τῶν πραγμάτων — μιὰ ἐνότητα ποὺ καὶ αὐτὸς δεχόταν ἀναντίρρηση — στὴ δομὴ ἢ στὴ διάταξί τους. Ἐδῶ ὑπάρχει ἀντιστοιχία με' τὶς πυθαγόρειες θεωρίες στὴ δυτικὴ ἄκρῃ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ὁ πυθαγορισμὸς προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ Παρμενίδου καὶ γιὰ ἓνα διάστημα οἱ σημαντικότερες σχολαὶ ἦσαν οἱ δυτικαί· ἀλλὰ ὁ ἰωνικὸς ὕλιστικὸς μονισμὸς ἀνέκτησε ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν παλιὰ ἰσχύ του χάρις στοὺς συμβιβασμούς τῶν μετὰ τὸν Παρμενίδου συστημάτων.

ΘΑΛΗΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΣΗ

Ὁ Θαλῆς, πού παραδοσιακά θεωρεῖται ὁ ἀρχαιότερος ἑλληνας φυσικός (δηλαδή μελετητῆς τῆς φύσης τῶν πραγμάτων γενικά, βλ. 85) προέβλεψε μιὰ ἐκλειψή ἡλίου πού ἐγινε τὸ 585 π.Χ. (74). Μποροῦμε λοιπὸν νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ δράση του δὲν ἄρχισε πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὴ χαρὰυγὴ τοῦ βου αἰώνα.⁵⁹

ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ

62 Διογένης Λαέρτιος I, 22 (DK 11 a 1 init.): ἦν τοίνυν ὁ Θαλῆς, ὡς μὲν Ἡρόδοτος καὶ Δοῦρις καὶ Δημόκριτός φασι, πατὴρ μὲν Ἐξαμίου μητρὸς δὲ Κλεοβουλίνης, ἐκ τῶν Θηλιδῶν, οἱ εἰσι Φοίνικες, εὐγενέστατοι τῶν ἀπὸ Κάδμου καὶ Ἀγήνορος... ἐπολιτογραφήθη δὲ (ἐνν.: Ἀγήνωρ) ἐν Μιλήτῳ ὅτε ἦλθε σὺν Νείλω ἐκπεσόντι Φοινίκῃς. ὡς δ' οἱ πλείους φασίν, Ἰθαγενὴς Μιλήσιος ἦν (ἐνν.: Θαλῆς) καὶ γένους λαμποῦ.

Ὁ Θαλῆς λοιπὸν, ὅπως λένε ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Δοῦρις καὶ ὁ Δημόκριτος, ἦταν γιὸς τοῦ Ἐξαμίου καὶ τῆς Κλεοβουλίνης, ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Θηλέα, πού εἶναι φοίνικες εὐγενεῖς ἀπὸ τὴ γενιά τοῦ Κάδμου καὶ τοῦ Ἀγήνορα... καὶ πολιτογραφήθηκε (ὁ Ἀγήνωρ) Μιλήσιος ὅταν ἦρθε στὴ Μίλητο μαζί μὲ τὸν Νεῖλω, πού ἐξορίστηκε ἀπὸ τὴ Φοινίκη. Ἀλλὰ οἱ περισσότεροι λένε ὅτι ὁ Θαλῆς ἦταν βέρος Μιλήσιος καὶ ἀπὸ σπουδαῖο σόι.

63 Ἡρόδοτος I, 170 (ἀπὸ τὸ 65): ...Θαλέω ἀνδρὸς Μιλησίου... τὸ ἀνέκαθεν γένος ἐόντος Φοινίκος...

...ὁ Θαλῆς, ἓνας Μιλήσιος... πού ἡ ἀπώτερη καταγωγὴ του ἦταν ἀπὸ τὴ Φοινίκη...

Ἡ ἱστορία γιὰ τὴ φοινικικὴ καταγωγὴ τοῦ Θαλῆ ἀναφέρεται ἀκροθιγῶς ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο στὸ 63, ἀλλὰ τὸ 62 μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἡρόδοτος εἶχε περὶ περισσότερα γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα (οἱ σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ Δοῦρη καὶ τοῦ Δημόκριτου μᾶς εἶναι ἀγνωστες ἀπὸ ἄλλες πηγές). Ἡ ἱστορία αὐτὴ πέρασε ἀργότερα ἀπὸ μεγάλη ἐπεξεργασία, πράγμα πού ὡς ἓνα βαθμὸ ὀφείλεται ὁπωσδήποτε στὴν προσπάθεια νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ συνηθισμένη θεωρία γιὰ τὴν ἀνατολικὴ προέλευση τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης. Ἄν ὁ Θαλῆς ἐστρεφε τὴν προσοχή τῶν Μιλησίων στὴν ἀξία τῆς Μικρῆς Ἀρκτου γιὰ τὴ ναυσιπλοία, αὐτὸ θὰ ἔκανε πιὸ

βάσιμη τὴν ἀποψὲ τοῦ Ἡρόδοτου (οἱ Φοίνικες ναυτικοὶ χρησιμοποιοῦσαν ἀπὸ παλιότερα τὴ Μικρὴ Ἀρκτο γιὰ νὰ προσανατολίζονται, βλ. 78). Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ Θαλῆς ἦταν ἐξίσου Ἕλληνας ὅσο καὶ οἱ περισσότεροί Μιλήσιοι.⁶⁰

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

65 Ἡρόδοτος I, 170: *χρηστὴ δὲ καὶ πρὶν ἢ διαφθαρῆναι Ἰωνίην Θαλέω ἀνδρὸς Μιλησίου ἐγένετο (ἐνν.: ἡ γνώμη), τὸ ἀνέκαθεν γένος ἐόντος Φοίνικος, ὃς ἐκέλευε ἐν βουλευτήριον Ἴωνας ἐκτῆσθαι, τὸ δὲ εἶναι ἐν Τέω (Τέων γὰρ μέσον εἶναι Ἰωνίης), τὰς δὲ ἄλλας πόλεις οἰκομένους μὴδὲν ἤσσαν νομίζεσθαι κατὰ περ εἰ δῆμοι εἶεν.*

Χρήσιμη ἦταν καὶ ἡ ἀποψὲ ποὺ ἐξέφρασε πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἰωνίας ὁ Θαλῆς, ἕνας Μιλήσιος, ποὺ ἡ ἀπώτερη καταγωγὴ του ἦταν ἀπὸ τὴ Φοινίκη· αὐτὸς συμβούλεψε τοὺς Ἴωνες νὰ ἔχουν μόνον ἕνα βουλευτήριον ποὺ νὰ βρίσκεται στὴν Τέω (γιατὶ ἡ Τέως εἶναι στὴ μέση τῆς Ἰωνίας), ἐνῶ οἱ ἄλλες πόλεις θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατοικοῦνται, ἀλλὰ θὰ θεωροῦνταν δῆμοι.

66 Ἡρόδοτος I, 75: *ὥς δὲ ἀπύκετο ἐπὶ τὸν Ἄλυν ποταμὸν ὁ Κροῖσος, τὸ ἐνθεῦτεν, ὥς μὲν ἐγὼ λέγω, κατὰ τὰς ἐούσας γεφύρας διεβίβασε τὸν στρατὸν, ὥς δὲ ὁ πολλὸς λόγος Ἑλλήνων, Θαλῆς οἱ ὁ Μιλήσιος διεβίβασε. ἀπορέοντος γὰρ Κροίσου ὅπως οἱ διαβήσεται τὸν ποταμὸν ὁ στρατὸς (οὐ γὰρ δὴ εἶναι κω τοῦτον τὸν χρόνον τὰς γεφύρας ταύτας) λέγεται παρεόντα τὸν Θαλῆν ἐν τῷ στρατοπέδῳ ποιῆσαι αὐτῷ τὸν ποταμὸν ἐξ ἀριστερῆς χειρὸς ῥέοντα τοῦ στρατοῦ καὶ ἐκ δεξιῆς ῥεῖν, ποιῆσαι δὲ ὧδε· ἄνωθεν τοῦ στρατοπέδου ἀρξάμενον διώρυχα βαθεάν ὀρύσσειν ἄγοντα μνηοειδέα, ὅπως ἂν τὸ στρατόπεδον ἰδρυμένον κατὰ νότον λάβοι, ταύτῃ κατὰ τὴν διώρυχα ἐκτραπόμενος ἐκ τῶν ἀρχαίων ρεέθρων, καὶ αὐτὶς παραμειβόμενος τὸ στρατόπεδον ἐς τὰ ἀρχαῖα ἐσβάλλοι, ὥστε ἐπεῖτε καὶ ἐσχίσθη τάχιστα ὁ ποταμὸς ἀμφοτέρῃ διαβατὸς ἐγένετο.*

Ὅταν λοιπὸν ὁ Κροῖσος ἔφτασε στὸν ποταμὸ Ἄλυ, τότε, ὅπως ἐγὼ ὑποστηρίζω, πέρασε τὸ στρατὸ του ἀπὸ τὶς γεφύρες ποὺ ὑπῆρχαν ἤδη· ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν τρέχουσα ἐκδοχὴ τῶν Ἑλλήνων, τὸ στρατὸ τὸν πέρασε στὴν ἄλλη ὁχθὴ ὁ Θαλῆς ἀπὸ τὴ Μίλητο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Κροίσου. Λέγεται συγκεκριμένα ὅτι ὁ Κροῖσος δὲν ἔβρισκε τρόπο νὰ διαβεῖ ὁ στρατὸς του τὸν ποταμὸ (γιατὶ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα οἱ γεφύρες), ὅποτε ὁ Θαλῆς, ποὺ ἦταν στὸ στρατόπεδο, ἔκανε τὸ ποτάμι, ποὺ κυλοῦσε ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ μεριὰ τοῦ στρατοῦ, νὰ κυλάει καὶ ἀπὸ τὴ δεξιὰ μεριὰ ἐπίσης. Καὶ νὰ πῶς τὸ κατάφερε αὐτό: ἀρχίζοντας πρὶ πάντων ἀπὸ τὸ στρατόπεδο ἔσκαψε μιὰ βαθιὰ διώρυχα μὲ σχῆμα μισοφέγγαρου, ἔτσι ὥστε τὸ ποτάμι νὰ ἐκτραπεῖ ἀπὸ τὴν παλιὰ του κοίτη, νὰ παρακάμψει τὸ στρατόπεδο περνώντας ἀπὸ τὴν πίσω μεριὰ του καί, ἀφοῦ τὸ προσπεράσει, νὰ ἐπανέλθει στὴν παλιὰ του κοίτη. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι τὸ ποτάμι, μόλις χωρίστηκε στὰ δύο, ἐγινε διαβατὸ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές.

‘Ο ‘Ηρόδοτος μᾶς δίνει σημαντικές πληροφορίες για τις δραστηριότητες τοῦ Θαλή ὡς πολιτικοῦ καὶ μηχανικοῦ (καθὼς καὶ ἀστρονόμου, βλ. 74). Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ πολυπραγμοσύνη ἦταν χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν μιλήσιων στοχαστῶν, ποὺ πολλὰς φορὲς μπαίνομε στὸν πειρασμὸ νὰ τοὺς θεωροῦμε ἀποκλειστικὰ θεωρητικούς φυσιολόγους. ‘Ο Θαλῆς, ἰδιαίτερα, ἔγινε σύμβολο μαθηματικῆς καὶ γεωμετρικῆς ἐπινοητικότητος: ἄνθρωπος Θαλῆς (αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶναι σωστὸς Θαλῆς), λέει ἓνα πρόσωπο τοῦ ‘Αριστοφάνη (*‘Ορνίθες* 1009) γιὰ τὸν πολεοδόμο Μένωνα· καὶ ὁ Πλάτων (*Πολ.* 600 a) τὸν τοποθετοῦσε πλάι στὸν ‘Ανάχαρση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ‘Ηρόδοτος δὲν πίστευε τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκτροπῆς τοῦ ‘Αλυ ἀπὸ τὸν Θαλῆ, ἀλλὰ δὲν ἀρνεῖται ὅτι ὁ Θαλῆς ἦταν ἱκανὸς γιὰ τέτοια πράγματα. Εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπῆρχαν περάσματα στὸν ποταμὸ ‘Αλυ, ἀλλὰ μπορεῖ ὁ στρατὸς τοῦ Κροίσου νὰ μὴν τὰ βρῆκε: ὁ ‘Ηρόδοτος ἦταν μὲ τὸ δίκιο τοῦ ἐπιφυλακτικὸς, ἀλλὰ οἱ λόγοι τῆς ἐπιφυλακτικότητάς του δὲν ἦταν καλὰ καὶ σώνει σωστοί. Παρακάτω ὁ ‘Ηρόδοτος ἀναφέρει μιὰ ἄλλη ἐκδοχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁλόκληρος ὁ ποταμὸς ἐκτράπηκε σὲ καινούρια κοίτη· μπορεῖ, ἐπομένως, ἡ ἱστορία αὐτὴ νὰ ἦταν πολὺ διαδεδομένη. ‘Ο λεπτομερὲς καὶ ρεαλιστικὸς χαρακτήρας τῆς ἐκδοχῆς ποὺ ἀναφέρεται στὸ 66 μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἱστορία αὐτὴ ἦταν ἀληθινὴ στὸν πυρῆνα τῆς.⁶¹

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ

67 ‘Αέτιος I, 3, 1: Θαλῆς... φιλοσοφῆσας δὲ ἐν Αἰγύπτῳ ἦλθεν εἰς Μίλητον πρεσβύτερος.

‘Ο Θαλῆς... ἀφοῦ ἀσχολήθηκε μὲ τὴ φιλοσοφία στὴν Αἴγυπτο, γύρισε στὴ Μίλητο γεννιότερος.

68 Πρόκλος, εἰς *Εὐκλείδην*, σ. 65 Friedl. (ἀπὸ τὸν Εὐδῆμο) (DK 11 a 11): Θαλῆς δὲ πρῶτον εἰς Αἴγυπτον ἔλθων μετήγαγεν εἰς τὴν ‘Ελλάδα τὴν θεωρίαν ταύτην (ἐνν.: τὴν γεωμετρίαν)...

‘Ο Θαλῆς, ἀφοῦ πρῶτα ἦρθε στὴν Αἴγυπτο, μετέφερε αὐτὴ τὴν ἐπιστῆμην (δηλαδὴ τὴ γεωμετρίαν) στὴν ‘Ελλάδα...

‘Ηταν καθιερωμένο νὰ πιστώνονται οἱ σοφοὶ τοῦ βου αἰῶνα (λ.χ. ὁ Σόλων) μὲ ἐπισκέψεις στὴν Αἴγυπτο, τὴν παραδοσιακὴ νερομάνα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. ‘Ο Θαλῆς, ὡς ὁ ἀρχαιότερος γνωστὸς Ἕλληνας γεωμέτρης, εἶχε ἓναν ἰδιαίτερο λόγο νὰ συνδέεται μὲ τὴν πατρίδα τῆς χωρομετρίας.⁶² ‘Ο ὑπαινιγμὸς τοῦ 67, ὅτι ὁ Θαλῆς ἔμεινε πολὺ καιρὸ στὴν Αἴγυπτο, εἶναι μιὰ ἀδιασταύρωτη καὶ δεῖ πειστικὴ πληροφορία. ‘Αλλὰ εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ ὁ Θαλῆς νὰ ἐπισκέφθηκε πράγματι τὴν Αἴγυπτο: διάφορα ἐπιτεύγματά του τοποθετοῦνται ἀπόλυτα εὐλόγα ἐκεῖ

(λ.χ. 79· βλ. επίσης σ. 93), και οι σχέσεις της Μιλήτου με την άποικία της Ναύκρατη ήταν τόσο στενές ώστε η επίσκεψη ενός επιφανούς Μιλήσιου, εμπόρου ή όχι, στην Αίγυπτο να είναι κάτι πέρα για πέρα λογικό.

Έξάλλου, ο Θαλής εμφανίζεται στον Αέτιο ως υποστηρικτής μιᾶς από τις τρεις θεωρίες που είχε ήδη αναφέρει ο Ἡρόδοτος για τὸ πλημμύρισμα τοῦ Νείλου:

70 Ἡρόδοτος II, 20: (υπάρχουν δύο πολύ απίθανες θεωρίες για τὴν αἰτία τῆς πλημμύρας) τῶν ἡ ἐτέρῃ μὲν λέγει τοὺς ἐτησίας ἀνέμους εἶναι αἰτίους πληθύνειν τὸν ποταμόν, κωλύοντας ἐς θάλασσαν ἐκρέειν τὸν Νεῖλον.

Ἀπὸ αὐτές, ἡ μία λέει ὅτι ἡ αἰτία ποὺ πλημμυρίζει ὁ ποταμὸς εἶναι τὰ μετέμια, ποὺ ἐμποδίζουν τὸν Νεῖλο νὰ ἐκβάλλει στὴ θάλασσα.

71 Ἀέτιος IV, 1, 1: Θαλῆς τοὺς ἐτησίας ἀνέμους οἶεται πνέοντας τῇ Αἰγύπτῳ ἀντιπροσώπους ἐπαίρειν τοῦ Νείλου τὸν ὄγκον διὰ τὸ τὰς ἐκροὰς αὐτοῦ τῇ παροιδήσει τοῦ ἀντιπαρήκοντος πελάγους ἀνακόπτεσθαι.

Ὁ Θαλῆς θεωρεῖ ὅτι τὰ μετέμια, ποὺ πνέουν ὁλόσια κατὰ τὴν Αἴγυπτο, σηκώνουν τὴ μάζα τῶν νερῶν τοῦ Νείλου, ἀνακόποντας τὴν ἐκροὴ τοῦ ποταμοῦ μὲ τὸ φούσκωμα τῆς θάλασσας ποὺ κυλάει τὰ κύματά της ἀπὸ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀέτιος βασίζεται σὲ μιὰ χαμένη περιπατητικὴ πραγματεία, ἔχνη τῆς ὁποίας διασώθηκαν σὲ ἄλλες πηγές (Diels, *Doxographi Graeci* 226 κέ.): μπορεῖ λοιπὸν ἡ πληροφορία του νὰ εἶναι ἀξιόπιστη καὶ ὅχι ἀπλὴ εἰκοτολογία, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ συμβαίνει τὸ τελευταῖο. Ἄν ὁ Θαλῆς διατύπωνε πράγματι αὐτὴ τὴ θεωρία, τότε μπορεῖ νὰ εἶχε δεῖ μὲ τὰ μάτια του τὸν Νεῖλο· ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι μποροῦσε εὐκόλα νὰ πάρει τὴ σχετικὴ πληροφορία (ὅτι τὰ μετέμια πνέουν καὶ στὴν Αἴγυπτο ἐπίσης), ἢ ἀκόμα καὶ τὴν ἰδέα, ἀπὸ μιλήσιους ἐμπόρους.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΛΗΩΣ ΤΥΠΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΟ

72 Πλάτων, Θεαίτητος 174 a: ...ὥσπερ καὶ Θαλῆν ἀστρονομοῦντα, ὃ Θεόδωρε, καὶ ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θεῶντι τις ἐμμελὴς καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀποσκῶψαι λέγεται, ὥς τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ προθυμοῖτο εἰδέναι, τὰ δ' ὀπισθεν αὐτοῦ καὶ παρὰ πόδας λαμβάνοι αὐτόν.

...ὅπως ἀκριβῶς, Θεόδωρε, λέγεται ὅτι μιὰ πνευματώδης καὶ νόστιμη θρακιώτισσα ὑπηρέτρια πείραξε τὸν Θαλῆ, ποὺ καθὼς παρατηροῦσε τὰ ἄστρα καὶ χάζευε πρὸς τὰ πάνω ἔπεσε σ' ἓνα πηγάδι· τοῦ εἶπε δηλαδὴ ὅτι τὸν ἔτρωγε ἡ ἐπιθυμία νὰ μάθει τί βρίσκεται στὸν οὐρανὸ, ἀλλὰ τοῦ ἔφυγε ὅ,τι βρισκόταν πίσω του καὶ πλάι στὰ πόδια του.

73 Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* Α 11, 1259 a 9: *ὄνειδιζόντων γὰρ αὐτῶ διὰ τὴν πενίαν ὡς ἀνώφελοῦς τῆς φιλοσοφίας οὐσης, κατανόησαντά φασι αὐτὸν ἑλαιῶν φορὰν ἔσομένην ἐκ τῆς ἀστρολογίας, ἔτι χειμῶνος ὄντος, εὐπορήσαντα χρημάτων ὀλίγων ἀρραβῶνας διαδοῦναι τῶν ἑλαιουργείων τῶν τ' ἐν Μιλήτῳ καὶ Χίῳ πάντων, ὀλίγον μισθωσάμενον ἂτ' οὐδενὸς ἐπιβάλλοντος. ἐπειδὴ δ' ὁ καιρὸς ἦκε, πολλῶν ζητουμένων ἅμα καὶ ἐξαίφνης, ἐκμισθοῦντα διὰ τρόπον ἡβούλετο πολλὰ χρήματα συλλέξαντα ἐπιδείξαι ὅτι ῥάδιόν ἐστι πλουτεῖν τοῖς φιλοσόφοις ἂν βούλωνται, ἀλλ' οὐ τοῦτ' ἐστὶ περὶ δ' σπουδάζουσιν.* (Πρβ. ἐπίσης Διογ. Λ. Ι, 26 (DK 11 a 1), ἀπὸ τὸν Ἰερώνυμο τὸν Ρόδιο, καὶ Κικέρωνα *Διν.* Ι, 49, 111.)

Λέγεται ὅτι, καθὼς τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ τὴ φτώχεια τοῦ ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀνώφελη, αὐτὸς προέβλεψε ἀπὸ τὸ χειμῶνα ἀκόμα, χάρη στὶς ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις του, ὅτι ἡ σοδεῖα ἀπὸ τὶς ἐλιές θὰ ἦταν μεγάλη, ὅποτε μάζεψε ἓνα μικρὸ χρηματικὸ ποσὸ καὶ καπάρωσε ὅλα τὰ ἑλαιοτριβεῖα τῆς Μιλήτου καὶ τῆς Χίου, νοικιάζοντάς τα φτηνά, γιὰτὶ δὲν βρέθηκε κανεὶς νὰ πλειοδοτήσῃ. Καὶ ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα, πολλοὶ ἑλαιοπαραγωγοὶ ἄρχισαν ξαφνικά νὰ ζητοῦν ὅλοι μαζὶ ἑλαιοτριβεῖα, ὅποτε ὁ Θαλῆς τοὺς τὰ νοίκιασε μὲ τοὺς δικούς του ὄρους καὶ ἔβγαλε ἓνα σωρὸ λεφτά, ἀποδεικνύοντας ἔτσι ὅτι οἱ φιλόσοφοι μποροῦν νὰ πλουτίσουν εὐκολὰ ἂν τὸ θελήσουν, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοὺς στρέφεται ἄλλοῦ.

Κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀνέκδοτα δὲν πρέπει νὰ εἶναι αὐστηρὰ ἱστορικὸ, ἔστω καὶ ἂν ἐμφανίστηκαν τὸ ἀργότερο στὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη περίοδο τῶν φανταστικῶν βιογραφιῶν, ποὺ ἄνθησαν στὸν 3ο καὶ 2ο αἰῶνα. Δείχνουν πάντως πολὺ γλαφυρὰ ὅτι ἀπὸ ἀρκετὰ νωρὶς οἱ Ἕλληνες ἔβλεπαν στὸν Θαλῆ τὸν τυπικὸ φιλόσοφο: μολονότι τὸ 72, μιὰ ἀπὸ τὶς παλιότερες ἐκδοχὲς γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀφηρημένου καθηγητῆ, θὰ ἦταν πρὶ εὐστοχο ἂν λεγόταν γιὰ ἓνα στοχαστὴ ποὺ δὲν ἦταν τόσο πασίγνωστος γιὰ τὰ πρακτικὰ τοῦ ἐνδιαφέροντα ὅσο ὁ Θαλῆς. Ἡ λεπτομέρεια μὲ τὴν πνευματῶδη δούλα ἔχει προστεθεῖ γιὰ νὰ κάνει τὴν ὅλη κατάστασι πρὶ πικάντικη· δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι κατάλοιπο ἀπὸ ἓνα ξεχωριστὸ καὶ κάπως κακόβουλο ἀστεῖο εἰς βάρος τοῦ φιλόσοφου. Ὁ Πλάτων ἀρεσκόταν νὰ κοροϊδεύῃ τοὺς προσωκρατικούς —μιὰ ἀλήθεια ποὺ συχνὰ παραβλέπουν οἱ μελετητές, ὅταν ἐρμηνεύουν ὀρισμένα ἐδάφια μὲ λιγότερο φανερὸ νόημα.

Η ΠΡΟΒΛΕΨΗ ΤΗΣ ΕΚΛΕΙΨΗΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

74 Ἡρόδοτος Ι, 74: *διαφέρουσι δέ σφι (δηλαδὴ τοῖσι Λυδοῖσι καὶ τοῖσι Μήδοισι) ἐπ' ἴσης τὸν πόλεμον τῷ ἔκτῳ ἔτει συμβολῆς γενομένης συνήνευκε ὥστε τῆς μάχης συνεστεώσης τὴν ἡμέρην ἐξαπίνης νύκτα γενέσθαι. τὴν δὲ μεταλλαγὴν ταύτην τῆς ἡμέρης Θαλῆς ὁ Μιλήσιος τοῖσι Ἰωσι προηγόρευσε ἔσεσθαι, οὐδρὸν προθέμενος ἐνιαυτὸν τοῦτον ἐν τῷ δὴ καὶ ἐγένετο ἡ μεταβολή.*

Τὴν ἑκτὴ χρονιά τοῦ πολέμου ποὺ διεξῆγαν (οἱ Μῆδοι καὶ οἱ Λυδοὶ) ἐπὶ ἴσοις ὅροις, ἔγινε μιὰ μάχη, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ μέρα ἔγινε ξαφνικὰ νύχτα. Αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ τῆς μέρας τὴν εἶχε προεῖπει ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος στοὺς Ἴωνες, τοποθετώντας τὴ στὴ χρονιά στὴν ὁποία ἔγινε πρῶγματοι.

75 Διογένης Λαέρτιος I, 23: *δοκεῖ δὲ κατὰ τινὰς πρῶτος ἀστρολογῆσαι καὶ ἡλιακὰς ἐκλείψεις καὶ τροπὰς προεῖπειν, ὥς φησιν Εὐδήμους ἐν τῇ περὶ τῶν ἀστρολογουμένων ἱστορίᾳ· ὅθεν αὐτὸν καὶ Ξενοφάνης καὶ Ἡρόδοτος θαυμάζει. μαρτυρεῖ δ' αὐτῷ καὶ Ἡράκλειτος καὶ Δημόκριτος.*

Μερικοὶ πιστεύουν ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔκανε ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις καὶ ποὺ προέβλεψε ἡλιακὰς ἐκλείψεις καὶ ἡλιοστάσια, ὅπως λέει ὁ Εὐδήμους στὴν ἱστορία τῆς ἀστρονομίας· γι' αὐτὸ τὸ λόγο τόσο ὁ Ξενοφάνης ὅσο καὶ ὁ Ἡρόδοτος τὸν θαύμαζαν. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴς δραστηριότητές του αὐτὲς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο καὶ τὸν Δημόκριτο.

76 Δερκυλίδης, σύμφωνα μὲ τὸν Θέωνα ἀπὸ τῆ Σμύρνης, σ. 198, 14 Hiller: *Εὐδήμους ἱστορεῖ ἐν ταῖς Ἀστρολογίαις ὅτι Οἰνοπίδης εὗρε πρῶτος τὴν τοῦ ζωδιακοῦ λόξωσιν [Diels: στὰ χειρόγραφα: διάξωσιν] καὶ τὴν τοῦ μεγάλου ἐνιαυτοῦ περίστασιν, Θαλῆς δὲ ἡλίου ἐκλείψιν καὶ τὴν κατὰ τὰς τροπὰς αὐτοῦ περίοδον, ὥς οὐκ ἴση αἰὲ συμβαίνει.*

Ὁ Εὐδήμους ἀναφέρει στὴν Ἀστρονομία ὅτι ὁ Οἰνοπίδης ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ βρῆκε τὴ λόξωση τοῦ ζωδιακοῦ καὶ τὸν κύκλο τοῦ μεγάλου ἔτους, ἐνῶ ὁ Θαλῆς ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀνακάλυψε τὴν ἡλιακὴ ἐκλείψη καὶ τὴ μεταβλητὴ περίοδο τῶν ἡλιοστασιῶν.

Ἡ πρόγνωση τῆς ἐκλείψεως πρέπει νὰ βασίστηκε σὲ μακρόχρονες ἐμπειρικὲς παρατηρήσεις καὶ ὄχι σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀληθινὴ αἰτία τῶν ἐκλείψεων. Ἡ αἰτία ἦταν ἄγνωστη στοὺς ἄμεσους μιλήσιους διαδόχους τοῦ Θαλῆ καὶ ἐπομένως μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οὐτε αὐτοὺς τὴν ἤξερε. Ἄν ὁ Εὐδήμους ὑπονοεῖ τὸ ἀντίθετο στὸ **76** (ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Ἀέτιο, λ.χ. II, 24, 1^ο DK 11 a 17a), τότε ἔβγαλε λάθος συμπέρασμα ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι ὁ Θαλῆς προέβλεψε τὴν ἐκλείψη. Οἱ βαβυλωνιοὶ ἱερεῖς εἶχαν κάνει παρατηρήσεις ἡλιακῶν ἐκλείψεων, τόσο μερικῶν ὅσο καὶ ὀλικῶν, γιὰ θρησκευτικούς σκοπούς, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 721 π.Χ.¹ καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸν 6ο αἰῶνα εἶχαν ἤδη καθορίσει ἕναν κύκλο ἡλιοστασιῶν (ἢ, λιγότερο πιθανόν, σεληνιακῶν μηνῶν), μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ὁποίου μποροῦσαν νὰ συμβοῦν ἐκλείψεις. Εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι ὁ Θαλῆς κατόρθωσε νὰ προβλέψει τὴν ἐκλείψη χάρις στὴν πρόσβασή του σ' αὐτοὺς τοὺς βαβυλωνιακοὺς πίνακες· ξέρουμε ὅτι πολλοὶ καλλιεργημένοι Ἕλληνες ἐπισκέπτονταν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ τῆς Σάρδεις,⁶³ καὶ φυσικὰ οἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἰωνία ἦταν ἰδιαίτερα στενές. Μερικοὶ μελετητὲς ὑποστήριξαν ὅτι οἱ πληροφορίες τοῦ Θαλῆ εἶναι πιθανότερο νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, μὲ τὴν ὁποία εἶχε ἄλλες ἐπαφές· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι οἱ αἰγύπτιοι ἱερεῖς ἔκαναν καὶ

κατέγραφαν για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα λεπτομερείς παρατηρήσεις. Ἀκόμα και με βάση τα βαβυλωνιακά στοιχεία δεν μπορούσε να προβλέψει κανείς ότι μια έκλειψη θα ήταν ὀρατή σε ένα ὀρισμένο σημείο. Ὄποτε ὑπῆρχε ἡ πιθανότητα να γίνει ἡλιακή έκλειψη, οἱ ἱερεῖς σκορπίζονταν σε διάφορα μέρη τῆς βαβυλωνιακῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἀκόμα καὶ μέσα στὰ ὄρια αὐτῆς τῆς μεγάλης ἑκτασῆς τὸ ἀναμενόμενο φαινόμενο ἔμενε μερικὲς φορὲς ἀόρατο. Ἐξάλλου, δὲν μπορούσε νὰ προβλεφθεῖ μιὰ συγκεκριμένη ἡμερομηνία παρὰ μόνο νὰ καθοριστοῦν πλατιά χρονικὰ ὄρια, μέσα στὰ ὁποῖα μπορούσε νὰ γίνει ἡ έκλειψη. Ἔτσι, ὅπως φαίνεται, ὁ Θαλῆς εἶπε ὅτι ήταν πιθανὸ νὰ γίνει έκλειψη μέσα σὲ μιὰ ὀρισμένη χρονιά.⁸⁴ Ἦταν καθαρὴ σύμπτωση ὅτι ἡ έκλειψη ἐγινε τῇ μέρᾳ τῆς μάχης (μετ' ἀποτελεσμα νὰ κάνει ξεχωριστὴ ἐντύπωση) καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ ήταν θέμα τύχης ὅτι ήταν ὀρατὴ κοντὰ στὴν περιοχὴ τῆς Ἰωνίας.

Ἡ πληροφορία ποὺ προσθέτει ὁ Εὐδήμος στὸ 75 καὶ στὸ 76, ὅτι ὁ Θαλῆς προέβλεπε τὰ ἡλιοστάσια καὶ πρόσεξε ὅτι ἡ περιόδός τους δὲν εἶναι πάντα ἴση (πράγμα ποὺ σημαίνει πιθανότατα τὶς ἐλαφρὲς διακυμάνσεις στὴ διάρκεια τῶν ἡλιακῶν ἐποχῶν, ὅπως διαιροῦνται ἀπὸ τὰ ἡλιοστάσια καὶ τὶς ἰσημερίες), εἶναι πὶδ πειστικὴ. Τὸ μόνο ποὺ χρειαζόταν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ήταν μιὰ ἀρκετὰ μακρόχρονη παρατήρηση μετ' ἓνα ἡλιοτρόπιο, σὰν ἐκεῖνο ποὺ συνδεόταν μετ' τὸ ὄνομα τοῦ Φερεκύδη, γιὰ νὰ σημαδεუτοῦν οἱ θέσεις τοῦ ἡλίου στὸ βορειότερο καὶ νοτιότερο σημεῖο τῆς ἐτήσιας τροχιάς του — δηλαδὴ τὸ θερινὸ καὶ τὸ χειμερινὸ ἡλιοστάσιο. Ἐναλλακτικά, θὰ ἀρκοῦσε ἓνας γνώμων, δηλαδὴ ἓνα σταθερὸ ὄρθιο ραβδί, μετ' τὸ ὁποῖο μπορούσε κανεὶς νὰ μετρήσει ἀκριβῶς τὸ μῆκος τῆς σκιᾶς τοῦ ἡλίου. Ὁ Ἡρόδοτος ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὸ ήταν μιὰ βαβυλωνιακὴ ἐφεύρεση (97), καὶ ἡ εἰσαγωγή της στὴν Ἑλλάδα πιστωνόταν στὸν Ἀναξίμανδρο, ὄχι στὸν Θαλῆ (94). Ὡστόσο, ἡ μέτρηση τοῦ μήκους τῶν σκιῶν ἔπαιξε σίγουρα ρόλο στὸν ὑπολογισμό τοῦ ὕψους τῶν πυραμίδων, ποὺ ἀποδιδόταν στὸν Θαλῆ (βλ. πὶδ κάτω), καὶ δὲν μπορούμε ν' ἀποκλείσουμε ἐντελῶς ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ ζενιθ τοῦ ἡλίου μετ' παρόμοια μέσα τοῦ ήταν γνωστὴ. Σήμερα ἡ τεχνικὴ αὕτη μᾶς φαίνεται αὐτονόητη, καὶ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ήταν σὲ θέση νὰ τὴν ἐπινοήσει ὁ ποιοσδήποτε εἶχε φτάσει στὸ κάθε ἄλλο παρὰ πρωτόγονο ἐπίπεδο ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων τοῦ Θαλῆ. Ὁ Διογένης (I, 24· DK 11 a 1) προσθέτει ὅτι ὁ Θαλῆς ἀνακάλυψε τὸ πέρασμα τοῦ ἡλίου ἀπὸ ἡλιοστάσιο σὲ ἡλιοστάσιο καὶ τὴ σχέση τῆς διαμέτρου τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης πρὸς τὴν τροχιά τους. Ἡ πρώτη πληροφορία εἶναι ἀόριστη καὶ ἴσως νὰ μὴν ὑπονοεῖ τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ γνώση ὅτι ὁ ἥλιος κινεῖται ἀνάμεσα στοὺς τροπικούς — μιὰ γνώση ποὺ προφανῶς κατεῖχε ὁ Θαλῆς. Ἴσως ὅμως νὰ ἀναφέρεται στὴν ἀνακάλυψη τῆς λόξωσης (κλίσης) τοῦ ζωδιακοῦ, ποὺ ὁ Εὐδήμος στὸ 76 ἀποδίδει, πιθανότατα, στὸν Οἰνοπίδη τὸν Χίο, πάνω ἀπὸ ἓνα αἰῶνα μεταγενέστερο τοῦ Θαλῆ· εἰκοτολογικὴ εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἀπόδοση ἀπὸ τὸν Ἀέτιο (II, 12, 1· DK 11 a 13 c) λεπτομερειῶν

γνώσεων για τὸν ζωδιακὸ στὸν Θαλῆ καὶ τὸν Πυθαγόρα. Ἡ δευτέρα πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ὁ Διογένης εἶναι ὁλότελα ἀναχρονιστική, γιατί ὁ Θαλῆς δὲν μπορεῖ νὰ πιστεῦε ὅτι τὰ οὐράνια σώματα ἔχουν τροχιές, ἀφοῦ δὲν περνοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴ γῆ (ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο δὲν θεωροῦνταν μετέωρη στὸ διάστημα)· τὸ πολὺ πολὺ νὰ εἶχαν ἡμιτροχιές, καὶ ὁ λόγος τῆς διαμέτρου πρὸς τὴν οὐράνια διαδρομὴ θὰ ἦταν διπλάσιος ἀπὸ αὐτὸν ποὺ δίνει ὁ Διογένης.⁶⁵

Στὸν Θαλῆ ἀποδίδεται καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρηση, πάλι μὲ τὸν ἐνδεχόμενο ὑπαινιγμὸ ὅτι τὴν πῆρε ἀπὸ ξένες πηγές:

78 Καλλίμαχος, *Ἰαμβος* I, 52, ἀπόσπ. 191 Pfeiffer (DK 11 a 3a)

...ἦν γὰρ ἡ νίκη
Θάλητος, δς τ' ἦν ἄλλα δεξιὸς γνώμην
καὶ τῆς Ἀμάξης ἐλέγγο σταθμίσασθαι
τοὺς ἀστερίσκους, ἧ πλέουσι Φοίνικες.

...γιατί ἡ νίκη ἦταν
τοῦ Θαλῆ, ποὺ τὸ μυαλό του ἔκοβε πολὺ
καὶ λένε πὼς τ' ἀστεράκια μέτρησε τῆς
Ἀμαξας, ποὺ τοὺς Φοίνικες βοηθαίει ν' ἀρμενίζουν.

Αὐτὸ εἶναι ἓνα μέρος τῆς ἀπόκρυφης ἱστορίας γιὰ τὸ κύπελλο (σύμφωνα μὲ μερικές ἐκδοχές τρίποδα) ποὺ θὰ ἀπονεμόταν στὸν σοφώτερο ζωντανὸ ἄνθρωπο: ὁ Θαλῆς ἦταν ἡ πρώτη, καὶ σὲ μερικές παραλλαγές καὶ ἡ τελική, ἐπιλογή, ἀλλὰ ἀπὸ μετριοφοροσύνη ἔστειλε τὸ ἔπαθλο στὸν Βίαντα καὶ αὐτὸς σὲ ἄλλους ἀπὸ τοὺς Ἑπτὰ Σοφούς. Τὰ «ἀστεράκια τῆς Ἀμαξας» εἶναι ἡ μικρὴ Ἀρκτος (πρβ. Ἀ-
ρατος, *Φαιν.* 39, μὲ σχόλιο)· αὐτὸς ὁ ἀστερισμός, χάρις στὸ γεγονός ὅτι ἡ περιστροφή του εἶναι μικρότερη, ἀποτελεῖ ἓνα σταθερὸ σημεῖο πρὸς τὸν πολιτικὸ ἀστέρα). Τὸ σταθμίσθαι σημαίνει κυριολεκτικὰ «μετρῶ», ἀλλὰ μερικές φορές, πρὸς ἀόριστα, «καθορίζω, προσδιορίζω» (Σ γιὰ τὸν Πίνδαρο Ὁλ. 10, 53). Τὸ πιθανὸ νόημα εἶναι ὅτι ὁ Θαλῆς προσδιόρισε τὴ θέση τῆς Μικρῆς Ἀρκτος καὶ ἔστρεψε τὴν προσοχὴ τῶν μιλῆσιων ναυτικῶν στὴ χρησιμότητά της γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα. Ὁ Διογένης Λαέρτιος (I, 23) δίνει στοὺς στίχους τοῦ Καλλίμαχου τὴν ἐρμηνεία ὅτι ὁ Θαλῆς «ἀνακάλυψε» τὴ Μικρὴ Ἀρκτο. Μπορεῖ οἱ ἔωνες ναυτικοὶ νὰ τὴν εἶχαν ἀγνοήσει πρωτύτερα, ἀφοῦ ἡ πρὸς εὐδιάκριτη Μεγάλῃ Ἀρκτος ἀρκοῦσε γιὰ τὰ συνηθισμένα ταξίδια καὶ μόνο γιὰ τὰ μεγάλα ταξίδια στὸ ἀνοιχτὸ πέλαγος δὲν ἦταν κατάλληλη.

Ἔτσι, φαίνεται ὅτι ἡ «ἀστρολογία» (ἡ μελέτη τῶν οὐράνιων σωμάτων), ποὺ ὁ Πλάτων (72) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (73) ἀναφέρουν ὡς χαρακτηριστικὴ ἀσχολία τοῦ Θαλῆ,⁶⁶ περιλάμβανε τίς ἐξῆς πράξεις: τὴν πετυχημένη πρόβλεψη μιᾶς ἐ-

κλειψης, πιθανώς με τη βοήθεια βαβυλωνιακών πινάκων· τη μέτρηση των ήλιο-στασιών και των διακυμάνσεών τους, που ίσως να ξγινε ἐν μέρει για ἡμερολογια-κοὺς σκοποὺς· καὶ τὴ μελέτῃ τῶν ἀστερισμῶν, που ἴσως νὰ εἶχε ὡς κύριο σκοπὸ τὴ διευκόλυνση τῆς ναυσιπλοίας.

ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ

79 Διογένης Λαέρτιος I, 27: ὁ δὲ Ἱερώνυμος καὶ ἐκμετρήσαί φησιν αὐτὸν τὰς πυραμίδας ἐκ τῆς σκιάς, παρατηρήσαντα ὅτε ἡμῖν ἰσομεγέθης ἐστίν.

Ὁ Ἱερώνυμος μάλιστα λέει ὅτι (ὁ Θαλῆς) μέτρησε τὸ ὕψος τῶν πυραμίδων ἀπὸ τῆς σκιάς τους, κάνοντας τὶς παρατηρήσεις του τὴ στιγμὴ τῆς μέρας ποὺ ἡ σκιά μας εἶναι ἴση με τὸ ὕψος μας.

80 Πρόκλος, εἰς *Εὐκλείδην*, σ. 352 Friedl. (DK 11 a 20): *Εὐδῆμος δὲ ἐν ταῖς Γεωμετρικαῖς ἱστορίαις εἰς Θαλῆν τοῦτο ἀνάγει τὸ θεώρημα (ὅτι δηλαδὴ τὰ τρίγωνα ποὺ ἔχουν μία πλευρὰ ἴση καὶ τὶς παρακείμενες γωνίες ἴσες εἶναι ἴσα)· τὴν γὰρ τῶν ἐν θαλάττῃ πλοίων ἀπόστασιν δι' οὗ τρόπου φασὶν αὐτὸν δεικνύναι τούτῳ προσχρησθῆναι φησιν ἀναγκαῖον.*

Ὁ Εὐδῆμος, στὴν *Ἱστορία τῆς γεωμετρίας*, ἀνάγει αὐτὸ τὸ θεώρημα στὸν Θαλῆ· γιατί, ὕπως λέει, ἡ μέθοδος μετῆν ὁποία λέγεται ὅτι εἶδεξε τὴν ἀπόσταση τῶν πλοίων στὴ θάλασσα προϋποθέτει τὴν ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ θεωρήματος.

Στὸ **79**, ὁ Ἱερώνυμος ὁ Ρόδιος ἀποδίδει στὸν Θαλῆ τὴν ἀπλούστερη διανοητὴ μέθοδο γιὰ τὸν ὑπολογισμό τοῦ ὕψους μιᾶς πυραμίδας. Μπορεῖ ὁ Θαλῆς νὰ ἔμαθε αὐτὴ τὴ μέθοδο ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους· ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται οἱ πυραμίδες νὰ ἦταν ἀπλῶς ἓνα γραφικὸ στοιχεῖο ποὺ ταιριάζει στὴν παράδοση σχετικὰ μετὴν ἐπίσκεψι τοῦ Θαλῆ στὴν Αἴγυπτο. Ὁ Πλίνιος (*N.H.* XXXVI, 82· DK 11 a 21) διηγεῖται τὴν ἴδια ἱστορία, ἀλλὰ στὸν Πλούταρχο, *Τῶν ἐπτὰ σοφῶν συμ-πόσιον* 2, 147 a (DK 11 a 21), ὑπάρχει μιὰ πιὸ πολύπλοκη παραλλαγή, ὅτι δη-λαδὴ τὸ ὕψος μιᾶς πυραμίδας σχετίζεται μετὸ μῆκος τῆς σκιάς της ὅπως ἀκρι-βῶς σχετίζεται τὸ ὕψος κάθε ἀντικειμένου μετὸ μῆκος τῆς σκιάς του τὴν ἴδια ὥρα τῆς μέρας. Εἶναι πιθανόν, ἀν καὶ ὄχι βέβαιον, ὅτι ὁ Ἱερώνυμος βασίστηκε στὸν σχεδὸν σύγχρονό του Εὐδῆμο (ποὺ τὸ βιβλίο του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γεω-μετρίας καὶ τῶν μαθηματικῶν, ἀντίθετα μετὸ βιβλίο του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀστρονομίας, δὲν φαίνεται νὰ τὸ συμβουλευτῆκε ὁ Διογένης γιὰ τὸν Θαλῆ)· ἀν εἶναι ἔτσι, ὑπάρχει ἡ πιθανότητα ὁ Θαλῆς νὰ ἐφάρμοσε τὴν ἀπλούστερη μέθοδο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πιὸ πολύπλοκη μέθοδος βασίζεται σὲ ἓνα ἐπιχείρημα παρμένο ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν ὁμοίων τριγώνων καὶ ἀνάλογο μετὸ ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἀποδίδει ὁ Εὐδῆμος στὸ **80**, ὡς μέσο γιὰ τὸν ὑπολογισμό τῆς ἀπόστασης τῶν

πλοίων στο πέλαγος. Με την προϋπόθεση ότι το ύψος του παρατηρητή πάνω από τη στάθμη της θάλασσας είναι γνωστό, αυτός ο ύπολογισμός μπορεί να γίνει με τη βοήθεια ενός πρωτόγονου θεοδόλιχου, δύο ξύλων (από τα όποια το ένα αντιπροσωπεύει την οπτική ακτίνα και το άλλο το οριζόντιο επίπεδο) προσαρμωμένων σε ένα καρφί το όποιο περιστρέφεται. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Εϋδημος απέδωσε στον Θαλή τη γνώση των όμοιων τριγώνων βασισμένος μόνο στον *a priori* συλλογισμό ότι δεν μπορούσε αλλιώς να κάνει έναν τέτοιο ύπολογισμό. "Όμως ένας άνθρωπος μπορεί να χρησιμοποιήσει εμπειρικά ένα υποτυπώδεςγωνιόμετρο χωρίς να διαμορφώσει μια σαφή θεωρία για τις άρχες που διέπουν τους ύπολογισμούς του, και όπωσδήποτε χωρίς να διατυπώσει αυτές τις άρχες ως γεωμέτρης.⁶⁷ Ο Πρόκλος, ακολουθώντας τον Εϋδημο, αποδίδει στον Θαλή άλλα τρία θεωρήματα, στο ίδιο σχόλιο όπου και το 80: ότι ο κύκλος διχοτομείται από τη διάμέτρό του· ότι οι παρά την βάση γωνίες ενός ισosκελούς τριγώνου είναι ίσες· και ότι οι κατά κορυφήν γωνίες είναι ίσες. 'Αλλά είναι πιθανό και αυτά τα θεωρήματα να είναι άπλως κομψές άφηρημένες λύσεις συγκεκριμένων πρακτικών προβλημάτων, που συνδέθηκαν με το όνομα του Θαλή. "Όλα αυτά είναι, σε μεγάλο βαθμό, ζήτημα εικάσιων. 'Η δική μου εκτίμηση είναι ότι ο Θαλής απέκτησε πράγματι φήμη άνάμεσα στους συγχρόνους του, έπειδή έκανε διάφορες μετρήσεις που για την έποχή του ήταν άληθινά κατορθώματα, αλλά δεν διατύπωσε άναγκαία τις γεωμετρικές άρχές, στις όποιες στηρίζονταν. Αυτό έπιβεβαιώνεται ίσως από το γεγονός ότι οι μιλήσιοι διάδοχοι του Θαλή δεν φαίνεται να έδωσαν μεγάλη προσοχή στη μαθηματική θεωρία.

ΓΡΑΨΤΑ ΕΡΓΑ

81 Σιμπλίκιος, *εις Φυσ.*, σ. 23, 29 Diels: Θαλής δέ πρώτος παραδέδοται την περί φύσεως ιστορίαν τοίς Έλλησιν έκφηναι, πολλών μὲν και άλλων προγεγονόντων, ως και Θεοφράστῳ δοκεί, αυτός δέ πολύ διενεγκών εκείνων ως αποκρύφαι πάντας τούς πρό αυτού. λέγεται δέ έν γραφαίς μηδέν καταλιπείν πλην τής καλουμένης Ναυτικής άστρολογίας.

"Όπως παραδίδεται, ο Θαλής είναι ο πρώτος που αποκάλυψε στους Έλληνες την έρευνα της φύσης· είχε βέβαια πολλούς προδρόμους, όπως πιστεύει και ο Θεόφραστος, αλλά υπερείχε τόσο πολύ που έπιασσε όλους τούς καλύτερους του. λέγεται ότι δεν άφησε κανένα γραπτό, εκτός από τη λεγόμενη Ναυτική άστρολογία.

82 Διογένης Λαέρτιος I, 23: και κατά τινας μὲν σύγγραμμα κατέλιπεν οὐδέν· ή γάρ εις αυτόν αναφερομένη Ναυτική άστρολογία Φώκον λέγεται είναι του Σαμίον. Καλλίμαχος δ' αυτόν οἶδεν εύρετήν τής άρκτου τής μικρᾶς λέγων έν τοίς 'Ιάμβοις οὕτως... [78, στ. 3-4], κατά τινας δέ μόνα δύο συνέγραψε Περὶ τροπῆς και 'Ισημερίας, τὰ άλλ' ακατάληπτα είναι δοκιμάσας.

Και σύμφωνα με μερικούς δεν άφησε κανένα σύγγραμμα· γιατί ή *Ναυτική άστρολογία* που αποδίδεται σ' αυτόν λέγεται ότι είναι του Φώκου από τη Σάμο. 'Ο Καλλιμαχος, έξάλλου, τόν ήξερε ως εύρετή της Μικρής "Αρκτου, και έγραψε τὰ έξης στους *Ίάμβους* του [78, στ. 3-4]· ενώ σύμφωνα με μερικούς άλλους έγραψε μόνο δύο έργα, τὸ *Περί τροπής* (*Σχετικά με τὸ ήλιοστάσιο*) και τὸ *Περί ίσημερίας*, θεωρώντας ότι τὰ υπόλοιπα είναι άκατάληπτα.

83 Σούδα, στὸ σχετικὸ λήμμα (ἀπὸ τὸν 'Ησύχιο) (DK 11 a 2): *...έγραψε περὶ μετεώρων ἐν έπεσι, περὶ ίσημερίας, και άλλα πολλά.*

...έγραψε γιὰ τὰ οὐράνια σώματα σὲ ἐπικούς στίχους, γιὰ τὴν ίσημερία και γιὰ πολλά άλλα.

Αὐτὰ τὰ χωρία δείχνουν ότι στὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχαν βαθιές ἀμφιβολίες γιὰ τὰ συγγράμματα τοῦ Θαλῆ. Εἶναι ὀλοφάνερο, πάντως, ότι δὲν ὑπῆρχε κανένα ἔργο του στὴ βιβλιοθήκη τῆς 'Αλεξάνδρειας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη «Ναυτικὴ ἀστρολογία» (πρβ. ἐπίσης 96). 'Ο 'Αριστοτέλης δὲν φαίνεται νὰ εἶδε ποτὲ κανένα βιβλίο του, τουλάχιστον γιὰ κοσμολογικά ζητήματα· ἦταν ἐξαιρετικά ἐπιφυλακτικός ὅταν ἦταν νὰ τοῦ ἀποδώσει κάποια γνώμη, χρησιμοποιώντας τις ἐκφράσεις «ὁδηγούμενος ἴσως σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἀπὸ...», «ή θεωρία ποὺ λένε ότι διατύπωσε ὁ Θαλῆς» (85, 84) και «ἀπὸ ὅσα λένε» (89). 'Ο 'Αριστοτέλης δὲν ἦταν ἀπαραίτητα εὐσυνειδήτος στὴ χρῆση πρωτότυπων πηγῶν· ὁ Θεόφραστος, ὡς συστηματικός ἱστορικός τῆς πρώιμης φιλοσοφίας, ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐσυνειδήτος (ἀν και στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν πάντα), ἀλλὰ προφανῶς δὲν εἶχε νὰ προσθέσει πολλά πράγματα στὰ ὅσα εἶπε ὁ 'Αριστοτέλης σχετικὰ με τὸν Θαλῆ (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἥσsonα διόρθωση ποὺ ὑπαινίσσεται ἡ ὑπόθεσή του στὸ 81 ότι ὁ Θαλῆς εἶχε προδρόμους). 'Ο Εὐδήμος διατύπωσε μερικούς θετικούς ἰσχυρισμούς γιὰ τὸν Θαλῆ ὡς γεωμέτρη και ἀστρονόμο (75, 76 και 80), ἀλλὰ εἶδαμε στὸ 80 ότι αὐτοὶ οἱ ἰσχυρισμοὶ ἦταν μερικὲς φορὲς πολὺ ὑποθετικοί· ἴσως νὰ βασίζονταν ὡς ἓνα βαθμὸ στὶς εὐφάνταστες βιογραφίες, και δὲν συνεπάγονται ὅτι ὁ Εὐδήμος εἶχε δεῖ γραπτὰ ἔργα τοῦ Θαλῆ.

Τὴν ἀμφιβολία ποὺ ἐκφράζει ὁ Διογένης στὸ 82 γιὰ τὴ «Ναυτικὴ ἀστρολογία» τὴ συμεριζόταν ὁ Πλούταρχος, *Περί τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 18, 402 e (DK 11 b 1), ποὺ πρόσθεσε ότι τὸ ἐπίμαχο ἔργο ἦταν ἔμμετρο· μπορούμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ότι αὐτὸ ἦταν τὸ ἔμμετρο ἔργο ποὺ περιγράφει ὁ 'Ησύχιος στὸ 83 ὡς *περὶ μετεώρων*. 'Ο Λόβων ὁ 'Αργεῖος (ἓνας ἀνυπόληπτος στιχομέτρης τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.) εἶπε, σύμφωνα με τὸν Διογ. Α. Ι, 34, ότι ὁ Θαλῆς ἔγραψε 200 ἐξάμετρα. Στὸ 81 ἐκφράζεται μόνο μιὰ ἐλαφρὰ ὑπόψια, και ἡ ἀβεβαιότητα ποὺ κρύβει τὸ καλουμένης ἴσως νὰ περιορίζεται στὴ φύση τοῦ τίτλου. 'Αλλὰ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ότι ἡ τελευταία φράση περιέχει τὴν κρίση τοῦ ἴδιου τοῦ Σιμπλίκιου και ὅχι τοῦ Θεόφραστου, ἡ παράφραση τοῦ ὁποῖου φαίνεται νὰ τελειώνει πρὶν ἀπὸ τὸ λέγεται. 'Η πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ὁ Διογένης

στο 82, ότι δηλαδή το έργο αυτό αποδιδόταν επίσης σε κάποιον Φώκο από τη Σάμο, σχεδόν διευθετεί το ζήτημα: ήταν φυσικό κάθε άστρονομικό έργο που φαινόταν αρχαϊκό να αποδίδεται στον Θαλή, αλλά τα πραγματικά έργα του Θαλή δεν θα αποδιδόνταν σε σχετικά άσημους ανθρώπους. Αυτή η «Ναυτική άστρολογία» μπορεί να ήταν ένα γνήσιο έργο του βου αιώνα, παραπλήσιο με την έξαμετρική *Ἀστρολογία* του Κλεοστράτου από την Τένεδο (DK κεφ. 6) ή τη λεγόμενη *ἡσιόδεια Ἀστρονομία* (DK κεφ. 4): αυτό υπέθεσαν ο Diels και άλλοι. Ὑπάρχει επίσης το ἐνδεχόμενο να ήταν ένα πλαστογράφημα της ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὁ Διογένης, στο 82, φαίνεται κάπως ἀμήχανος μπροστά στην πληροφορία του Καλλιμάχου ότι, σύμφωνα με την παράδοση, ὁ Θαλῆς εἶχε ἀνακαλύψει ἕνα ἀστρονομικὸ βοήθημα γιὰ τοὺς ναυτιλλομένους· ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ περιέγραφε ὁ Θαλῆς γραπτὰ αὐτὴ τὴ μέθοδο. Ὡστόσο, τίποτα δὲν ἀποκλείει νὰ κατέγραψε πράγματι ὁ Θαλῆς τέτοιες χρήσιμες γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα γνώσεις, καὶ μάλιστα μιὰ τέτοια δραστηριότητα θὰ ἦταν ἀρκετὰ εὐλογη γιὰ ἕνα πρακτικὸ πνεῦμα ποὺ ζοῦσε σὲ ἕνα ναυτικὸ κέντρο· ἀλλὰ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι δὲν κατέγραψε αὐτὲς τὶς γνώσεις στὴ «Ναυτικὴ ἀστρολογία» ποὺ ἦταν γνωστὴ στὸν ἐλληνιστικὸ κόσμο. Τὰ ἄλλα ἔργα ποὺ ἀναφέρονται στὸ 82, γιὰ τὸ ἡλιοστάσιο καὶ τὴν ἰσημερία (μόνο τὸ τελευταῖο στὸ 83), εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὰ βιβλία, ὅπως δείχνει τὸ παραπλήσιο περιεχόμενό τους. Ὁ Σιμπλίκιος στὸ 81, καθὼς καὶ ἐκεῖνοι ποὺ, ὅπως μᾶς λέει τὸ 82, δὲν πίστευαν ὅτι ὁ Θαλῆς ἄφησε κανένα βιβλίον, δὲν δέχονταν προφανῶς τὴ γνησιότητα αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Σύμφωνα με τὸν Εὐδήμο (75 καὶ 76), ὁ Θαλῆς μελέτησε τὰ ἡλιοστάσια, καὶ ἡ αἰτία ποὺ τοῦ ἀποδόθηκε ἕνα τέτοιο ἔργο θὰ πρέπει νὰ ἦταν αὐτὸ τὸ γνωστὸ ἐνδιαφέρον του. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε καὶ πάλι ὅτι στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο γίνονταν συχνὰ παρατηρήσεις τῶν ἡλιοστασίων, καθὼς καὶ τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσης τῶν ἀστρῶν, καὶ μάλιστα οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς καταγράφονταν σὲ στίχους, πράγμα ποὺ ὡς ἕνα βαθμὸ ἦταν μιὰ προσπάθεια νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα ἱκανοποιητικὸ ἡμερολόγιο: βλ. Κλεόστρατο, ἀπόσπ. 4 (DK 6 b 4) καὶ τὴν ἡσιόδεια *Ἀστρονομία* (DK 4 b 1-5). Στὸν Θαλῆ ἀποδιδόνταν ἐπίσης διάφορες παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τὶς Ὑάδες καὶ τὴ δύση τῶν Πλειάδων (Σ γιὰ τὸν Ἀρατο 172· Πλίνιος, *N.H.* XVIII, 213· DK 11 b 2, 11 a 18)· με τὴν εὐκαιρία, αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση ἦταν ἀκριβὲς γιὰ τὸ γεωγραφικὸ πλάτος τῆς Αἰγύπτου, ὅχι τῆς Ἑλλάδας.

Οἱ ἐνδείξεις ποὺ διαθέτουμε δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ βγάλουμε μὲ σιγουριά ἕνα συμπέρασμα, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Θαλῆς δὲν ἔγραψε κανένα βιβλίον· ἂν καὶ οἱ ἀρχαῖοι ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς ἀποψῆς μπορεῖ νὰ παραπλανήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀπουσία ἑνὸς γνήσιου ἔργου του στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἀποφθεγματικὸ χαρακτήρα τῆς σοφίας ποὺ ἀποδιδόταν στοὺς Ἑπτὰ Σοφοὺς γενικά.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

(i) *Ἡ γῆ ἐπιπλέει στό νερό, πού εἶναι κατά κάποιο τρόπο ἡ πηγὴ τῶν πάντων*

84 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* B 13, 294 a 28: οἱ δ' ἐφ' ὕδατος κεῖσθαι (ἐνν.: *φασὶ τὴν γῆν*). τοῦτον γὰρ ἀρχαιότατον παρειλήφαμεν τὸν λόγον, ὃν φασιν εἰπεῖν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον, ὡς διὰ τὸ πλωτὴν εἶναι μένουσαν ὥσπερ ξύλον ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον (καὶ γὰρ τούτων ἐπ' ἄερος μὲν οὐθὲν ἐφύκε μένειν, ἀλλ' ἐφ' ὕδατος), ὥσπερ οὐ τὸν αὐτὸν λόγον ὄντα περὶ τῆς γῆς καὶ τοῦ ὕδατος τοῦ ὁχοῦντος τὴν γῆν.

Ἄλλοι λένε ὅτι ἡ γῆ ἀκουμπάει στό νερό. Γιατί αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχαιότερη θεωρία πού μᾶς ἔχει παραδοθεῖ καὶ πού λένε ὅτι τὴ διατύπωσε ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος· σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ θεωρία, ἡ γῆ διατηρεῖται στὴ θέση της ἐπειδὴ ἐπιπλέει σὰν ἓνα ξύλο ἢ κάτι παρόμοιο (γιατὶ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πράγματα δὲ μένει ἀπὸ τὴ φύση του στὸν ἀέρα, παρὰ στό νερό) —λές καὶ τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα δὲν ἰσχύει γιὰ τὸ νερό πού στηρίζει τὴ γῆ.

85 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* A 3, 983 b 6: τῶν δὴ πρῶτον φιλοσοφησάντων οἱ πλεῖστοι τὰς ἐν ὕλης εἶδει μόνας ᾤθησαν ἀρχὰς εἶναι πάντων· ἐξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα, καὶ ἐξ οὗ γίνεταί πρῶτον καὶ εἰς ὃ φθίρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενουσῆς τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης, τοῦτο στοιχεῖον καὶ ταύτην ἀρχὴν φασιν εἶναι τῶν ὄντων, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε γίνεσθαι οὐδὲν οἴονται οὔτ' ἀπόλλυσθαι, ὡς τῆς τοιαύτης φύσεως αἰεὶ σφωζομένης... δεῖ γὰρ εἶναι τινα φύσιν ἢ μίαν ἢ πλείους μιάς ἐξ ὧν γίνεταί τᾶλλα σφωζομένης ἐκείνης. τὸ μέντοι πλήθος καὶ τὸ εἶδος τῆς τοιαύτης ἀρχῆς οὐ τὸ αὐτὸ πάντες λέγουσιν, ἀλλὰ Θαλῆς μὲν ὁ τῆς τοιαύτης ἀρχηγὸς φιλοσοφίας ὕδωρ εἶναι φησιν (διὸ καὶ τὴν γῆν ἐφ' ὕδατος ἀπεφαίνετο εἶναι), λαβὼν ἴσως τὴν ὑπόληψιν ταύτην ἐκ τοῦ πάντων ὁρᾶν τὴν τροφὴν ὑγρὰν οὖσαν καὶ αὐτὸ τὸ θερμὸν ἐκ τούτου γιγνόμενον καὶ τούτῳ ζῶν (τὸ δ' ἐξ οὗ γίνεταί, τοῦτ' ἔστιν ἀρχὴ πάντων), διὰ τε δὴ τοῦτο τὴν ὑπόληψιν λαβὼν ταύτην καὶ διὰ τὸ πάντων τὰ σπέρματα τὴν φύσιν ὑγρὰν ἔχειν· τὸ δ' ὕδωρ ἀρχὴ τῆς φύσεως ἔστι τοῖς ὑγροῖς.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πρῶτους φιλοσοφους πίστευαν ὅτι οἱ ὑλικὲς ἀρχές εἶναι οἱ μόνες ἀρχές τῶν πάντων· γιατί αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται ὅλα ὅσα ὑπάρχουν, αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται ἓνα πράγμα καὶ στὸ ὁποῖο ἀποσυντίθεται σὲ τελευταία ἀνάλυση, μὲ τὴν οὐσία του νὰ διατηρεῖται ἀλλὰ τίς ἰδιότητές της νὰ ἀλλάζουν, αὐτὸ λένε ὅτι εἶναι τὸ στοιχεῖο καὶ ἡ πρώτη ἀρχὴ ὅλων τῶν πραγμάτων πού ὑπάρχουν, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο θεωροῦν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτο γίνεσθαι οὔτε ἀπόλυτη φθορά, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ φύση διατηρεῖται αἰώνια... γιατί πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποια φυσικὴ οὐσία, μία ἢ περισσότερες, ἀπὸ τὴν ὁποία γίνονται τὰ ἄλλα πράγματα, ἐνῶ αὐτὴ διατηρεῖται. Ἀλλὰ σ' ἐ, τι ἀφορὰ τὸν πλῆθος καὶ τὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς πρώτης ἀρχῆς δὲν συμφωνοῦν ὅλοι· ὁ Θαλῆς ὅμως, ὁ ἰδρυτὴς αὐτοῦ τοῦ τύπου φιλοσοφίας, λέει ὅτι εἶναι τὸ νερό (καὶ γι' αὐτὸ ἀποφάνθηκε ὅτι ἡ γῆ στηρίζεται στό νερό), ὁδηγημένος ἴσως σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ τροφὴ ὅλων τῶν ὄντων εἶναι

ὕγρη καὶ τὸ ἴδιο τὸ ζεστὸ δημιουργεῖται καὶ συντηρεῖται ἀπὸ τὸ νερό (καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργοῦνται τὰ πάντα εἶναι, βέβαια, ἡ πρώτη ἀρχή), ὀδηγημένος σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεσιν τόσο ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρατήρησιν ὅσο καὶ ἀπὸ τῆ διαπίστωσης ὅτι τὰ σπέρματα ὧλων τῶν ὄντων εἶναι ἀπὸ τῆ φύσιν τους ὕγρὰ· καὶ τὸ νερό εἶναι ἡ φυσικὴ ἀρχὴ ὧλων τῶν ὕγρων πραγμάτων.

Οὐσιαστικά, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν κοσμολογία τοῦ Θαλῆς στηρίζονται ὁλοκληρωτικά σ' αὐτὰ τὰ δύο χωρία, μαζί με τὰ σκοτεινὰ ἐδάφια 89-91. Ἐξέχωρα ἀπὸ τὴν κριτικὴ καὶ τίς εἰκασίες τοῦ Ἀριστοτέλη, τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ἀποδίδουν στὸν Θαλῆ δύο προτάσεις: (1) ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερό (σὰν ξύλο ἢ κάτι παρόμοιο)· (2) ἡ «ἀρχὴ» τῶν πάντων εἶναι τὸ νερό (μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἔδινε ὁ Ἀριστοτέλης στὴ λέξιν ἀρχὴ καὶ ποὺ ἐξηγεῖται στὸ πρῶτο μέρος τοῦ 85, δηλαδὴ τὸ πρωταρχικὸ συστατικὸ ὕλικὸ τῶν πραγμάτων, ποὺ διατηρεῖται πάντα ὡς ὑπόστρωμα καὶ στὸ ὁποῖο ἀποσυντίθενται τὰ πάντα). Ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει ὅτι ἡ πρότασις (1) τοῦ ἦταν γνωστὴ μόνον ἔμμεσα, ἀπὸ πληροφορίες τρίτων· ἐπιπλέον, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποφανθοῦμε ἀν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ στερεὰ σώματα δὲν στέκονται στὸν ἀέρα ἀλλὰ στέκονται στὸ νερό, καὶ ἐπομένως ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερό, προερχόταν καὶ αὐτὸ ἀπὸ τίς πληροφορίες ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τὸν Θαλῆ ἢ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ τελικὴ ἀντίρρηση τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι ὁ Θαλῆς δὲν ἔλυσε κανένα πρόβλημα, γιατί θὰ ἔπρεπε καὶ πάλι νὰ βρεῖ κάτι γιὰ νὰ στηρίξει τὸ νερό ποὺ στηρίζει τὴ γῆ, δείχνει πόσο λίγο καταλάβαινε ὁ Σταγίριτης τὸν πιθανὸ τρόπο ποὺ σκεφτόταν ὁ Θαλῆς: εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὁ Θαλῆς δεχόταν τὴ λαϊκὴ ἀντίληψιν ὅτι ἡ γῆ (ἢ, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, τὸ ἅμεσο στήριγμά της) ἀπλωνόταν τόσο πολὺ πρὸς τὰ κάτω ὥστε τὸ πρόβλημα σχεδὸν ἐξαφανιζόταν, ὅπως στὸν Ὅμηρον (1) καί, πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Θαλῆ, στὸν Ξενοφάνη (3). Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θαλῆ γιὰ τὴ γῆ ποὺ ἐπιπλέει στὸ νερό προερχόταν ἄμεσα ἀπὸ μὴ ἑλληνικὲς μυθολογικὲς ἀφηγήσεις (βλ. παρακάτω)· ἕνας λόγος ποὺ ὁ Θαλῆς τὴ βρῆκε δελεαστικὴ ἦταν ἴσως ὅτι ἔδινε ἕνα ἔρεισμα στὴ γῆ, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ὁ Θαλῆς τὸ θεωροῦσε αὐτὸ σοβαρὸ πρόβλημα, καὶ ὅπωςδήποτε εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπίθανον νὰ ἐπεξεργάστηκε μόνος του αὐτὴ τὴ θεωρία ὡς συνειδητὴ ἀπάντησιν στὸ πρόβλημα. Ὅσο γιὰ τὴν πρότασιν (2), εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἤξερε τίποτα περισσότερον ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἔγραψε, γιατί παραδέχεται ὅτι οἱ λόγοι ποὺ ἀναφέρει γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸν Θαλῆ εἶναι ὑποθετικοί (λαβὼν ἴσως...). Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ 85 τὸ παραθέτω γιὰ νὰ δείξω τὸ εἶδος ἀνάλυσης καὶ ὀρολογίας ποὺ ἐφαρμόζεε ὁ Ἀριστοτέλης (καί, ἀκολουθώντας τὰ ἔχνη του, ὁ Θεόφραστος,⁸⁸ καὶ ἀπὸ αὐτὸν ὁλόκληρη ἡ μεταγενέστερη δοξογραφικὴ παράδοσις) στοὺς πρώτους φυσικούς, δηλαδὴ φυσικούς φιλόσοφους —αὐτοὺς ποὺ, σύμφωνα μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη, δέχονταν μόνον, ἢ κατὰ κύριον λόγον, τὴν πρώτη ἀπὸ τίς δικές του τέσσαρις αἰτίες (τὴν ὕλη). Ἡ ἐνίαία καὶ ἀκαμπτη ἀνάλυσις ποὺ ἐφαρμόζει στοὺς προηγουμένους του, ἀν καὶ τονίζει σωστὰ καὶ χρήσιμα ὁρισμένους ὁμοιότητες ἀνάμεσά τους, εἶναι

πηγή σύγχυσης. Έτσι, ἡ «ἀρχή» τοῦ Θαλῆ (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Ἀριστοτέλη) καὶ ἡ «ἀρχή» τοῦ Ἡράκλειτου (ἡ φωτιά, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη) ἦταν γιὰ τὸν Θαλῆ καὶ τὸν Ἡράκλειτο δύο πολὺ διαφορετικὰ πράγματα. Στὴν πραγματικότητα, τὸ μόνο ποὺ ξέρουμε γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Θαλῆ σχετικά μὲ τὸ νερὸ (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλέει σ' αὐτὸ) εἶναι ὅτι, σὲ μορφή ποῦ πιθανότατα ἦταν πολὺ συντομευμένη καὶ κάπως διαστρεβλωμένη, ἔδιναν στὸν ὄχι καὶ τόσο λεπτολόγο Ἀριστοτέλη τὴν ἐντύπωση ὅτι ταιριάζουν μὲ τὴ δική του ἰδέα γιὰ μιὰ ὕλική «ἀρχή». Μπορεῖ ὁμως, ἀντίθετα μὲ τὴ μηχανικὴ ἐκδοχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Θαλῆς νὰ διακήρυξε ὅτι ἡ γῆ προέρχεται ἀπὸ τὸ νερό (δηλαδὴ στερεοποιήθηκε κατὰ κάποιο τρόπο ἀπὸ τὸ νερό), χωρὶς νὰ πιστεύει ὅτι ἡ γῆ καὶ τὰ περιεχόμενά της εἶναι νερό, ὅτι ἔχουν κάποια συνεχὴ σχέση μὲ αὐτὸ (πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερό), ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ ἔχει ἓνας ἄνθρωπος μὲ τοὺς μακρινούς προγόνους του. Βλ. ἐπίσης σ. 104 κέ.

Σύμφωνα μὲ τὴν ὑπόθεση ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 85, οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Θαλῆς ἔδινε τόσο μεγάλη σημασία στὸ νερὸ ὡς συστατικὸ τῶν πραγμάτων ἦταν κυρίως φυσιολογικοί.⁶⁹ Κρίνοντας ἀπὸ τοὺς ἄμεσους διαδόχους του, θὰ περιμέναμε ὅτι ὁ Θαλῆς ἐπικαλέστηκε μᾶλλον μετεωρολογικοὺς λόγους γιὰ νὰ στηρίξει τὴν κοσμικὴ σημασία τοῦ νεροῦ, ἀφοῦ ἄλλωστε οἱ λόγοι αὐτοὶ εἶναι ἐμφανέστεροι.⁷⁰ Ὡστόσο, πρέπει νὰ φυλαγόμεστε ἀπὸ ὑπερβολικὲς γενικεύσεις, ὅπως αὐτὴ ποὺ συνεπάγεται ἡ ἀποψη τοῦ Burnet ὅτι οἱ στοχαστὲς τοῦ 6ου αἰῶνα ἐνδιαφέρονταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα (μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια, ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὰ ἀστρονομικὰ φαινόμενα). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτῃ τῆς ἱατρικῆς ἄρχισε τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ παραλληλισμοὶ ἀνάμεσα στὸν κόσμον καὶ τὶς λεπτομέρειες τῆς δομῆς τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ἄρχισαν νὰ γίνονται συχνότεροι. Ἀλλὰ στὸ κεφάλαιο I εἶδαμε τὴν ἔντονη γενεαλογικὴ χροιά ποὺ εἶχαν οἱ περισσότερες ἑλληνικὲς προφιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις, καθὼς καὶ τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ ἀναλογία τῆς φυσιολογικῆς ἀναπαραγωγῆς. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Θαλῆ, ὑπάρχουν λόγοι νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ ἐξήγησή του γιὰ τὸν κόσμον ἦταν ἐπηρεασμένη ὄχι μόνον ἀπὸ αὐτὸ τὸ πολύμορφο παραδοσιακὸ ὑπόβαθρον τῶν παλιότερων ἑλληνικῶν ἡμιμυθολογικῶν κοσμογονιῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη κοσμογονικὴ ἀντίληψη, ποὺ ἴσως νὰ προερχόταν ἄμεσα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή.

Ἡ ἀνατολικὴ προσέλευση ἐνὸς μέρους ἀπὸ τὴν κοσμολογία τοῦ Θαλῆ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψή του ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλέει ἢ στηρίζεται στὸ νερό. Στὴν Αἴγυπτον θεωροῦσαν συνήθως ὅτι ἡ γῆ εἶναι ἓνας ἐπίπεδος δίσκος ποὺ στηρίζεται στὸ νερό, ἐνῶ τὸ νερὸ γεμίζει ἐπίσης τὸν οὐρανόν· ὁ ἥλιος διασχίζει κάθε μέρα τὸν οὐρανὸ μὲ μιὰ βάρκα καί, ἐπίσης, ἀρμενίζει κάθε νύχτα κάτω ἀπὸ τὴ γῆ (ὄχι γύρω ἀπὸ αὐτήν, ὅπως στὸν ἑλληνικὸ μῦθον, λ.χ. 7). Στὸ βαβυλωνιακὸ ἔπος τῆς δημιουργίας, ὁ Ἀψὺ καὶ ἡ Τιματ ἀντιπροσωπεύουν τὰ ἀρχέγονα νερά, καὶ

ὁ Ἄψου μένει ἀντιπρόσωπος τῶν νερῶν ποῦ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, ἀφοῦ ὁ Μαρδουκ χωρίζει τὸ σῶμα τῆς Τιαμάτ γιὰ νὰ σχηματίσει τὸν οὐρανὸ (μὲ τὰ νερά του) καὶ τὴ γῆ. Στὴν ἱστορία τοῦ Ἐριντοῦ (7ος αἰώνας π.Χ., στὴ νεότερη ἀπὸ τὶς σωζόμενες παραλλαγές της), ἀρχικά «ὅλη ἡ ξηρὰ ἦταν θάλασσα»· τότε ὁ Μαρδουκ ἐφτιαξε μιὰ σχεδία στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ, καὶ πάνω στὴ σχεδία μιὰ καλαμωτὴ καλύβα, ποῦ ἔγινε ἡ γῆ. Μιὰ ἀνάλογη ἀντίληψη διαφαίνεται καὶ στοὺς Ψαλμούς (ἐκεῖ καὶ ὁ Λεβιάθαν εἶναι κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν Τιαμάτ), ὅπου διαβάζουμε γιὰ τὸν Ἰεχωβά τῷ στερεώσαντι τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων (136, 6), αὐτὸς ἐπὶ θαλασσῶν ἐθεμελίωσεν αὐτὴν καὶ ἐπὶ ποταμῶν ἡτοίμασεν αὐτήν (24, 2).⁷¹ Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν πληθώρα ἀνατολικοῦ ὕλικου ποῦ πιστοποιεῖ τὴν ἀντίληψη ὅτι κάτω ἀπὸ τὴ γῆ ὑπάρχουν νερά, δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχο ἐλληνικὸ ὕλικό ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Θαλῆ. Ἡ ἀπλοϊκὴ ἐλληνικὴ ἀντίληψη γιὰ ἕναν ποταμό, τὸν Ὠκεανό, ποῦ περιρρέει τὴ γῆ (κεφ. I, § 2) δὲν εἶναι συγκρίσιμη, ἂν θέλουμε νὰ ἀκριβολογήσουμε (γιατὶ εἶναι φανερό ὅτι δὲν ὑπάρχει Ὠκεανὸς κάτω ἀπὸ τὴ γῆ)· εἶναι ὅμως πιθανὸ νὰ ἀποτελοῦσε μιὰ πολὺ καλιότερη μετεξέλιξη, πρὸς διαφορετικὴ κατεύθυνση, τῆς πολὺ πλατιὰ διαδεδομένης ἀνατολικῆς δοξασίας ὅτι ἡ γῆ ὑψώνεται καταμεσῆς στὰ ἀρχέγονα νερά —μιὰς δοξασίας ποῦ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἐξαρχῆς στοὺς ἐλληνόφωνους λαούς, ἀφοῦ οἱ λαοὶ αὐτοὶ ζοῦσαν πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα πρὶν μεταναστεύσουν στὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο. Παρόμοια, ἂν καὶ οἱ μεμονωμένες ἀναφορὲς τῆς Ἰλιάδας (8 καὶ 9) στὸν Ὠκεανὸ ὡς γεννήτορα τῶν πάντων βασιζόνταν πιθανότατα στὴν ἴδια δοξασία τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, βλέποντάς τὴν ἀπὸ μιὰ ἐλαφρὰ διαφορετικὴ σκοπιά, δὲν περιέχουν ὥστόσο καμιά νύξη γιὰ τὴν ἰδέα ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερό, καὶ ἐπομένως εἶναι ἀπίθανο ὅτι αὐτὲς ἐνέπνευσαν στὸν Θαλῆ τὴ θεωρία του. Ἄν ὑπῆρχε στὸν Ὀμηρὸ μιὰ γενικότερη ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ προῆλθε ἀπὸ τὸ νερό ἢ ὑποβασιάζεται ἀπὸ τὸ νερό, ὁ Θαλῆς θὰ ἐνθαρρυνόταν ἀναμφίβολα καὶ θὰ χαιρόταν γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ στηριχθεῖ σὲ ἐλληνικὲς πηγές. Ἔτσι, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θαλῆ πῶς ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερό βασίστηκε στὴν ἄμεση ἐπαφὴ του μὲ τὴ μυθολογικὴ κοσμολογία τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ὅπως εἶδαμε, ὁ Θαλῆς εἶχε δεσμούς στὸ νερό ἦταν πιδ ἀποκρυσταλλωμένη καὶ πιδ διαδεδομένη στὴ δεύτερη ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο χῶρες· μπορούμε λοιπὸν νὰ ἀποτολμήσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Θαλῆς χρωστοῦσε αὐτὸ τὸ στοιχεῖο τῆς κοσμοθεωρίας του στὴν Αἴγυπτο.⁷²

Ἡ κοσμολογικὴ ἐμβέλεια αὐτῆς τῆς ἰδέας εἶναι, πάντως, περιορισμένη· καὶ φαίνεται λογικότερο νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 85 ὅτι ὁ Θαλῆς πίστευε ἐπίσης πῶς ὁ κόσμος προῆλθε ἀπὸ τὸ νερό, ἀφοῦ αὐτὸ ὑπονοεῖται ἀπὸ τὶς μυθολογίες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ διατυπώνεται στὰ ὁμηρικὰ χωρία γιὰ τὸν Ὠκεανό, ποῦ πιστεῦεται ὅτι βασίστηκαν σ' αὐτὲς τὶς μυθο-

λογίες. 'Ο Θαλῆς μπορεί νά κατέληξε σ' αὐτὴ τὴ θεωρία ἐκλογικεύοντας κάποια ἑλληνικὴ μυθολογικὴ μορφή σὰν τὴν ὀμηρικὴ· μπορεί ἐπίσης νά ἐπηρεάστηκε ἄμεσα (ὅπως φαίνεται ὅτι συνέβη στὴν περίπτωση τῆς λεπτομέρειας ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερό) ἀπὸ ξένες, ἴσως αἰγυπτιακὲς ἐκδοχές. 'Ακόμα μεγαλύτερη ἀβεβαιότητα ὑπάρχει γύρω ἀπὸ ἕνα πρόβλημα ποὺ ἐπιστημάναμε ἤδη: δικαιολογούμαστε ἄραγε νὰ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸν περιπατητικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ νεροῦ τοῦ Θαλῆ ὡς «ὕλικῆς ἀρχῆς» ὅτι ὁ Θαλῆς πίστευε πὼς ὁ ὁρατός, ἐξελιγμένος κόσμος εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο νερό; Αὐτὴ εἶναι ἡ συνηθισμένη ἐρμηνεία τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Θαλῆ· ἀλλὰ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, αἰτὴ τῆ ἐρμηνείας στηρίζεται στὴν ἀριστοτελικὴ διατύπωση, καὶ ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης, ξέροντας πολὺ λίγα πράγματα γιὰ τὸν Θαλῆ καὶ αὐτὰ ἀπὸ δεύτερο χέρι, θὰ πρέπει νὰ θεώρησε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ κόσμος προῆλθε ἀπὸ τὸ νερὸ ἐπαρκὴ δικαιολογία γιὰ νὰ πεῖ ὅτι τὸ νερὸ ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸν Θαλῆ, ἡ ὕλικὴ ἀρχὴ τῶν πάντων καὶ ἀποτελοῦσε ἕνα μόνιμο ὑπόστρωμα. Πρέπει νὰ τονίσουμε καὶ πάλι ὅτι αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη καὶ ὅτι δὲν τὴν ὑπονοοῦσαν οἱ ἀνατολικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ ἦταν τὸ ἀρχέτυπο τῆς θεωρίας τοῦ Θαλῆ. 'Ο Θαλῆς μπορεί νὰ ὑποστήριζε ὅτι ὁ κόσμος προῆλθε ἀπὸ μιὰ ἀχανὴ ἔκταση⁷³ ἀρχέγονου νεροῦ, στὸ ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιπλέει καὶ τὸ ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νὰ εὐθύνεται γιὰ ὀρισμένα φυσικὰ φαινόμενα, χωρὶς ὅμως νὰ πιστεύει ὅτι ἡ γῆ, οἱ βράχοι, τὰ δένδρα ἢ οἱ ἄνθρωποι εἶναι φτιαγμένοι ἀπὸ νερὸ ἢ ἀπὸ κάποια μορφή τοῦ νεροῦ. Μπορεῖ νὰ πίστευε ὅτι ὑπῆρχε ἀπλῶς κάποια μακρινὴ γενεαλογικὴ σχέση μὲ τὸ νερὸ, τίποτα περισσότερο. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, ὁ Θαλῆς θὰ μπορούσε νὰ ἔχει βγάλει τὸ ἐντελὼς καινούριο συμπέρασμα ὅτι τὸ νερὸ εἶναι τὸ συνεχές, κρυμμένο συστατικὸ ὅλων τῶν πραγμάτων. 'Οπωσδήποτε, ὁ ὄχι πολὺ μεταγενέστερος διάδοχός του 'Αναξίμενης πίστευε ὅτι τὰ πάντα εἶναι καμωμένα ἀπὸ ἀέρα (ἀλλὰ ὁ 'Αναξίμενης σκέφτηκε ἕναν τρόπο γιὰ νὰ ἐξηγήσει πὼς εἶναι δυνατό νὰ συμβαίνει αὐτό: ὁ ἀέρας παίρνει διάφορες μορφές ὅταν συμπυκνώνεται ἢ ἀραιώνεται), καὶ ὅλοι δέχονται ὅτι ἐπέκτεινε καὶ ἐκλέπτυνε ὀρισμένες θεμελιώδεις φιλοσοφικὲς ἀρχές ποὺ ἐγκαινίασε ὁ Θαλῆς. Θὰ ἦταν ἀσύνητο νὰ ἀπορρίψουμε ἐντελῶς αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, ποὺ ἀνάγεται στὸν Θεόφραστο καὶ στὸν 'Αριστοτέλη. Οἱ φυσιολογικοὶ λόγοι ποὺ ἀναφέρει ὁ 'Αριστοτέλης, ὅτι δηλαδὴ ἡ διατροφή ὅλων τῶν ὄντων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ νερὸ, ὅτι τὸ σπέρμα εἶναι ὑγρὸ κτλ., ἂν καὶ ὑποθετικοί, εἶναι τέτοιοι ποὺ μπορεί νὰ ἔκαναν ἐντύπωση στὸν Θαλῆ. Μαζί μὲ ἄλλες ἐνδείξεις (λ.χ. τὴν ὀμηρικὴ ρήση ὅτι ὁ 'Ωκεανὸς ποὺ περιβρέχει τὴ γῆ εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν ποταμῶν καὶ κεφαλόβρυσων, θ) μπορεί νὰ τὸν ὀδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ νερὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἡ κοσμογονικὴ ἀρχή, συμμετέχει ἐπίσης στὴ σύσταση τοῦ σημερινοῦ κόσμου. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζουμε τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης, μὴν ἔχοντας ἄλλες πληροφορίες, ἐβγαλε τὸ δικό του συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἰδέα

του Ὁαλῆ ὅτι ὁ κόσμος προῆλθε ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ ὅτι τὸ νερὸ ἐξακολουθεῖ νὰ παίζει σημαντικὸ ρόλο στὸν κόσμο μας, ὑποβασιάζοντας τὴ γῆ.

Δύο πράγματα, λοιπόν, προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνάλυσή μας: (α) ἡ φράση «τὰ πάντα εἶναι νερὸν» δὲν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητα ἀξιόπιστη ἀνακεφαλαίωση τῶν κοσμολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ὁαλῆ· καὶ (β), ἀκόμα καὶ ἂν δεχθοῦμε τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη (ἔχοντας πάντως ὑπόψην μας ὅτι, ἀναπόφευκτα, ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν βασιζόταν σὲ ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὸν Ὁαλῆ), δὲν ἔχουμε σχεδὸν καμία ιδέα γιὰ τὸ πῶς σχετίζονταν τὰ πράγματα μὲ τὸ νερὸ κατὰ τὸν Ὁαλῆ.

(ii) Ἀκόμα καὶ τὰ φαινομενικὰ ἄψυχα ἀντικείμενα μποροῦν νὰ εἶναι «ζωντανά»· ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος θεοὺς

89 Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* A 2, 405 a 19: *ἔοικε δὲ καὶ Ὁαλῆς, ἐξ ὧν ἀπομνημονεύουσι, κινήτικόν τι τὴν ψυχὴν ὑπολαβεῖν, εἴπερ τὴν λίθον ἔφη ψυχὴν ἔχειν ὅτι τὸν σίδηρον κινεῖ.*

Ἀπ' ὅσα λένε, φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Ὁαλῆς ὑπέθεσε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι τὸ κινήτικο, ἂν εἶπε πράγματι ὅτι ἡ (μαγνήτης) λίθος ἔχει ψυχὴ ἐπειδὴ μπορεῖ καὶ κινεῖ τὸ σίδηρο.

90 Διογένης Λαέρτιος I, 24: Ἀριστοτέλης δὲ καὶ Ἰππίας φασὶν αὐτὸν καὶ τοῖς ἀνύχοις μεταδιδόναι ψυχῆς, τεκμαιρόμενον ἐκ τῆς λίθου τῆς μαγνήτιδος καὶ τοῦ ἡλεκτροῦ.

Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ἰππίας λένε ὅτι ἀπέδιδε ψυχὴ ἀκόμα καὶ στὰ ἄψυχα ἀντικείμενα, παίρνοντας ὡς ἐνδείξεις τὴ μαγνήτιδα λίθο καὶ τὸ ἡλεκτρο.

91 Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* A 5, 411 a 7: *καὶ ἐν τῷ ὄλῳ δέ τινες αὐτὴν (ἐνν.: τὴν ψυχὴν) μεμεῖχθαι φασιν, ὅθεν ἴσως καὶ Ὁαλῆς ᾤθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι.*

Καὶ μερικοὶ λένε ὅτι (ἡ ψυχὴ) εἶναι ἀναμεμιγμένη μὲ τὸ σύμπαν· γι' αὐτὸ ἴσως καὶ ὁ Ὁαλῆς πίστευε ὅτι ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος θεοὺς.

Τὰ δύο χωρία ἀπὸ τὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κάνουμε εἰκασίες (ἀλλὰ τίποτα περισσότερο) σχετικὰ μὲ τὴν ιδέα τοῦ Ὁαλῆ ὅτι ὁλόκληρος ὁ κόσμος εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ζωντανὸς καὶ ἐμψυχος. Ὁ Ἀριστοτέλης μεταδίδει πληροφορίες ἀπὸ δεύτερο χέρι καὶ οἱ διατυπώσεις του εἶναι ξερὲς καὶ ἐπιφυλακτικὲς (ἂν καί, στὸ **89**, τὸ *εἴπερ* δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐκφράζει, καὶ πιθανότατα δὲν ἐκφράζει, ἀμφιβολία, ἐνῶ τὸ ἴσως στὸ **91** ἀναφέρεται στὸ *ὅθεν* καὶ ὅχι στὴν πληροφορία ποὺ ἀκολουθεῖ). Τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ **91**, «ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος θεοὺς», ὑπάρχουν καὶ στὸν Πλάτωνα, ποὺ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ παρέθεσε συνειδητὰ αὐτὴ τὴ ρῆση, χωρὶς ὅμως νὰ κατονομάσει τὸν ἐμ-

πνευστή της.⁷⁴ Τὸ 90 παραθέτει τὸν πολυμαθὴ σοφιστὴ Ἰππία ὡς καλιότερη πηγὴ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Θαλῆς ἀπέδιδε κινήτρια δύναμη στὴ μαγνήτιδα λίθο, καὶ προσθέτει τὸ ἤλεκτρο (κεχριμπάρι), ποὺ ὅταν τρίβεται ἀποκτᾷ μαγνητικὲς ιδιότητες. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ προσθήκη αὐτὴ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰππία, ποὺ μπορεῖ κάλλιστα νὰ ὑπῆρξε ἡ πηγὴ τοῦ Ἀριστοτέλη σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα.⁷⁵

Ὅπως φαίνεται, τὸ μόνο ποὺ ἤξερε ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 89 ἦταν ὅτι ὁ Θαλῆς πίστευε ὅτι ἡ μαγνήτις λίθος ἔχει ψυχὴ ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ κινεῖ τὸ σίδηρο· ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα ποὺ βγάζει, ὅτι δηλαδὴ ἡ ψυχὴ ἦταν γιὰ τὸν Θαλῆ κατὰ τὸ κινήτικόν, εἶναι ὅπως ὁδηγεῖ θεμιτό. Ἡ ψυχὴ, εἴτε συνδεόταν μὲ τὴν πνοὴ εἴτε μὲ τὸ αἷμα εἴτε μὲ τὸ ἐγκεφαλονωτιαῖο ὑγρὸ, θεωροῦνταν γενικὰ πηγὴ τῆς συνείδησης καὶ τῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζωντανός, μπορεῖ νὰ κινεῖ τὰ μέλη του καὶ ἔτσι νὰ κινεῖ ἄλλα ἀντικείμενα· ὅταν λιποθυμᾷ, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ φεύγει προσωρινὰ ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἡδρανοποιεῖται· ὅταν πεθαίνει, ἡ ψυχὴ τὸν ἐγκαταλείπει ὀριστικά, καὶ ἡ ψυχὴ ποὺ κατεβαίνει τσιρίζοντας στὸν Ἄδη κατὰ τὸν Ὅμηρο εἶναι μιὰ ἀπλὴ σκιά, γιατί ἔχει ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ δὲν μπορεῖ πιά νὰ παράγει ζωὴ καὶ κίνηση. Εἶναι συνηθισμένη στοὺς πρωτόγονους λαοὺς ἡ τάση νὰ πιστεύουν ὅτι τὰ ποτάμια, τὰ δένδρα κτλ. εἶναι ἐμψυχα ἢ κατοικοῦνται ἀπὸ πνεύματα: ὡς ἓνα βαθμὸ, αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα δείχνουν νὰ ἔχουν τὴν ἱκανότητα τῆς κίνησης καὶ τῆς ἀλλαγῆς, διαφέρουν ἀπὸ τὰ νεκρά κούτσουρα καὶ τίς πέτρες. Φυσικά, ἡ ἀντίληψη τοῦ Θαλῆ δὲν ἦταν πρωτόγονη, ἀλλὰ συνδεόταν κάπως μὲ αὐτὴ τὴν ὁλότελα ἀφιλοσοφικὴ ψυχολογία. Πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὰ παραδείγματά του ἀνήκουν σὲ μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ κατηγορία: ἡ μαγνήτις λίθος δείχνει πέρα γιὰ πέρα ἄψυχη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μετακινήθῃ ἢ νὰ ἀλλάξῃ ἀπὸ μόνη της. Ἔτσι, φαίνεται ὅτι ὁ Θαλῆς ἄρθρωσε, σὲ ἀκραία μορφή, ἓνα τρόπο σκέψης ποὺ διαπότιζε τὴν ἐλληνικὴ μυθολογία, ἀλλὰ ποὺ οἱ ρίζες του ἔφταναν σχεδὸν ὡς τὴν προλογικὴ σκέψη. Ὑπάρχει ὅμως τὸ ἐνδεχόμενο ἡ δευτέρη εἰδικὴ πληροφορία μας, τὸ 91, νὰ ἀποτελεῖ μιὰ γενίκευση βασισμένη ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ὅτι δηλαδὴ ὀρισμένα φαινόμενικὰ ἄψυχα ἀντικείμενα εἶναι ζωντανά, ἔχουν ψυχὴ, ἐπειδὴ ἔχουν μιὰ περιορισμένη δυνατότητα νὰ κινοῦνται. «Ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος θεοῦς»:⁷⁶ τὰ κύρια διακριτικὰ γνωρίσματα τῶν θεῶν εἶναι ὅτι εἶναι ἀθάνατοι, ζοῦν αἰώνια, καὶ ὅτι ἡ δύναμή τους (ἢ ζωικὴ τους δύναμη, σὰν νὰ λέμε) εἶναι ἀπεριόριστη, ἀπλώνεται τόσο στὸν ἄψυχο ὅσο καὶ στὸν ἐμψυχο κόσμο. Ἔτσι, ἡ διατύπωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὑπονοεῖ ὅτι (ἀφοῦ ἀκόμα καὶ τὰ φαινόμενικὰ νεκρά πράγματα, ὅπως ἡ πέτρα, εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν ἓνα εἶδος ψυχῆς) ὁ κόσμος στὸ σύνολόν του ἐκδηλώνει μιὰ δύναμη νὰ ἀλλάξῃ καὶ νὰ κινεῖται, μιὰ δύναμη ποὺ σίγουρα δὲν εἶναι οὔτε καν κατεξοχὴν προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποῦ, ἐξαιτίας τῆς μονιμότητάς της, τῆς ἑκτασῆς της καὶ τῆς πολυτροπίας της, πρέπει

νά θεωρηθεῖ θεία· ἀπόρροια τοῦ γεγονότος ὅτι στὸ καθετὶ φωλιάζει κάποια μορφή ἀθάνατης ψυχῆς.⁷⁷

Εἶναι φανερό ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ προσδιοριστεῖ ἡ ἀκριβὲς φύση τῆς πεποίθησης τοῦ Θαλῆ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος θεοῦς. Ἀκόμα καὶ ἂν δεχθοῦμε τὴν ἐρμηνεία πού ἀναφέραμε πρὶν πάνω, παραμένει μιὰ σημαντικὴ ἀβεβαιότητα: ἔβγαλε τάχα ὁ Θαλῆς ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς μαγνήτιδος λίθου καὶ τοῦ ἡλεκτρου τὸ τολμηρὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τὰ φαινομενικὰ ἄψυχα ἀντικείμενα ἔχουν, ὡς ἓνα βαθμὸ, ψυχὴ; Ἡ μήπως εἶχε δίκιο ὁ Burnet ὅταν ὑποστήριξε (*EGP* 50) ὅτι «ὅταν λέει κανεὶς πῶς ὁ μαγνήτης καὶ τὸ κεχρὶμπάρει εἶναι ζωντανά, τὸ πολὺ πολὺ ὑπονοεῖ ὅτι τὰ ἄλλα πράγματα δὲν εἶναι»; Τυπικά, αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς εἶναι ἀθέμιτος (ἀφοῦ μόνο ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ ὅσα εἶπε ὁ Θαλῆς μᾶς εἶναι γνωστό), καὶ ἀπὸ μόνη τῆς ἡ ἐπίμαχης ἀποσπασματικῆς παρατήρησης δὲν συνεπάγεται καμία ἀπὸ τίς δύο ἐκδοχές. Ἐπίσης, ἡ πρόταση ὅτι ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος θεοῦς, ἔστω καὶ ἂν συνδέεται στενὰ μὲ τὴν παρατήρηση τῆς μαγνήτιδος λίθου, δὲν συνεπάγεται ἀναγκαῖα ὅτι ὁ Θαλῆς ἔβγαλε ἐπαγωγικὰ ἓνα γενικὸ συμπέρασμα γιὰ ὅλα τὰ πράγματα· γιατί, ὅπως ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς «αὐτὸ τὸ βιβλίον εἶναι γεμάτο ἀνοησίες» χωρὶς νὰ ἐννοεῖ ὅτι κάθε φράση του εἶναι ἀνόητη, ἔτσι καὶ τὸ πλήρες μπορεῖ νὰ σήμαινε «αὐτὸς πού περιέχει ἓνα μεγάλο πλῆθος» καὶ ὄχι ἀπαραίτητα «αὐτὸς πού κάθε σημεῖο του εἶναι γεμάτο». Ἄν κρίνουμε μὲ *a priori* κριτήρια, φαίνεται ἴσως πιθανότερο ὅτι αὐτὸ πού ἐννοοῦσε ὁ Θαλῆς ἦταν ὅτι ὅλα τὰ πράγματα στὸ σύνολό τους (καὶ ὄχι καθένα ἀπὸ αὐτὰ ξεχωριστά) εἶναι διαποτισμένα ἀπὸ κάποια ζωικὴ ἀρχή, ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλὰ εἶδη ὕλης ἀπὸ τὰ ὁποῖα λείπει αὐτὴ ἡ ζωικὴ ἀρχή, μὲ τὴν κινήτηρια δύναμή της. Ἡ οὐσία τῆς ἀντίληψης τοῦ Θαλῆ ἦταν ὅτι ἡ ψυχὴ ἢ ἡ ζωὴ καλύπτει ἓνα φάσμα πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅσο φαίνεται. Ὁ Θαλῆς ἔδινε μιὰ ρητὴ καὶ πρωτότυπη διατύπωση σ' ἓνα ἀξίωμα κοινὸ σὲ ὅλους τοὺς πρώιμους φυσικοὺς φιλοσόφους, ὅτι δηλαδὴ ὁ κόσμος εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο ζωντανός, ὅτι περνάει ἀπὸ αὐθόρμητες ἀλλαγές καὶ ἐπομένως (πράγμα πού ἐξερέθιζε τὸν Ἀριστοτέλη) ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ δοθεῖ κάποια εἰδικὴ ἐξήγηση στὴ φυσικὴ ἀλλαγὴ. Αὐτὸ τὸ ἀξίωμα ἐξακολουθεῖ νὰ ὀνομάζεται μερικὲς φορὲς «ὕλοζωισμός»· ὅμως αὐτὸ τὸ ὄνομα ὑποβάλλει τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι περιγράφει κάτι ἐνιαῖο, προσδιορισμὸ καὶ συνειδητό. Στὴν πραγματικότητά, ὁ ὅρος ἐφαρμόζεται σὲ τουλάχιστον τρεῖς διαφορετικὲς ἰδέες: (α) τὴν παραδοχὴ (συνειδητὴ ἢ ὄχι) ὅτι ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ πράγματα εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο ζωντανά· (β) τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ κόσμος εἶναι διαποτισμένος ἀπὸ ζωὴ, ὅτι πολλὰ μέρη του πού φαίνονται ἄψυχα εἶναι στὴν πραγματικότητά ἔμψυχα· καὶ (γ) τὴν τάσιν νὰ ἀντιμετωπίζεται ὁ κόσμος ὡς σύνολο, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ λεπτομερὴς συγκρότησή του, ὡς ἓνας ἐνιαῖος ζωντανὸς ὀργανισμός. Τὸ (α) εἶναι μιὰ ἀκραία ἀλλά, ἂν πάρουμε ὑπόψιν μας τὴν τάσιν τῆς ἐλληνικῆς σκέψης πρὸς τίς γενικεύσεις, ὄχι ἀπίθανη μορφή τοῦ

γενικού ἀξιώματος· ἀπὸ μιᾶ ἀποψη, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη. Ὅπως ὑπαινιχθήκαμε, ἡ ἀντίληψη τοῦ Θαλῆ πλησιάζει περισσότερο στὸ (β). Τὸ (γ) ἐνυπάρχει στὴν παλιὰ γενεαλογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, ἀντίληψη ποὺ περιγράψαμε στὸ κεφάλαιο I καὶ ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπολανθάνει κάτω ἀπὸ τὴν καινούρια, ἐξορρολογισμένη μορφή τῆς φιλοσοφικῆς κοσμογονίας. Ὁ Ἀριστοτέλης φανερώνει ἐξαιρετικὴ διαύγεια σκέψης στὸ 116, ὅπου, ἔχοντας ἴσως στὸ νοῦ του εἰδικὰ τὸν Θαλῆ, ἀποδεικνύει ὅτι εἶχε ἐπίγνωση τῆς δυνατότητας νὰ ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀντίληψη.⁷⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ὁ Θαλῆς ἦταν γνωστὸς κυρίως γιὰ τὴν ἱκανότητά του ὡς πρακτικοῦ ἀστρονόμου, γεωμέτρη καὶ γενικὰ σοφοῦ. Τὴν ἐκλείψη κατάρφερε νὰ τὴν προβλέψει χρησιμοποiewντας πιθανὸν βαβυλωνιακοὺς πίνακες, ποὺ ἴσως τοὺς βρῆκε στὶς Σάρδεις· εἶναι ἐπίσης πιθανὸ νὰ ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγυπτο. Ἡ θεωρία του ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερὸ φαίνεται νὰ προῆλθε, ἴσως μάλιστα ἄμεσα, ἀπὸ κοσμογονικοὺς μύθους τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς· ἡ καταγωγή τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸ νερὸ ἦταν ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτῶν τῶν μύθων, ἀλλὰ ἦταν μιὰ δοξασία ποὺ εἶχε βρεῖ ἔκφραση στὴν Ἑλλάδα πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Θαλῆ. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Θαλῆς ἀνέπτυξε αὐτὴ τὴν ἀντίληψη μπορεῖ νὰ φάνηκε στὸν Ἀριστοτέλη ἐπαρκὴς λόγος γιὰ νὰ πεῖ ὅτι ὁ Θαλῆς θεωροῦσε τὸ νερὸ «ἀρχή», μὲ τὴν περιπατητικὴ ἔννοια ἑνὸς αἰώνιου ὑποστρώματος. Ὡστόσο, μπορεῖ ὁ Θαλῆς νὰ πίστευε ὅτι, ἀφοῦ τὸ νερὸ εἶναι οὐσιῶδες γιὰ τὴ συντήρηση τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων —δὲν ξέρομε τί μετεωρολογικὰ ἐπιχειρήματα χρησιμοποίησε—, εἶναι τὸ βασικὸ συστατικὸ ὅλων τῶν πραγμάτων. Παρόλο ποὺ οἱ ιδέες αὐτὲς ἦταν ἔντονα ἐπηρεασμένες, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ μυθολογικὰ ἀρχέτυπα, ὁ Θαλῆς ἐγκατέλειψε προφανῶς τὶς μυθολογικὲς διατυπώσεις· αὐτὸ καὶ μόνον δικαιολογεῖ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὑπῆρξε ὁ πρῶτος φιλόσοφος, ὅσο ἀπλοῖκῃ καὶ ἂν ἦταν ἀκόμα ἡ σκέψη του. Ἐξάλλου, διαπίστωσε ὅτι ἀκόμα καὶ μερικὰ εἶδη πέτρας μποροῦσαν νὰ ἔχουν περιορισμένη ἱκανότητα κίνησης καὶ ἐπομένως, ὅπως σκέφτηκε, νὰ ἔχουν ζωοδότρα ψυχὴ· κατὰ συνέπεια, ὁ κόσμος στὸ σύνολό του ἦταν, θὰ ἔλεγε κανεῖς, διαποτισμένος (ἂν καί, πιθανῶς, ὄχι ὁλότελα) ἀπὸ μιὰ ζωικὴ δύναμη ποὺ, λόγω τῆς οἰκουμεινικότητος καὶ τῆς μονιμότητάς της, θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ ὀνομαστεῖ θεία. Δὲν ξέρομε ἂν ὁ Θαλῆς συνέδεε αὐτὴ τὴ ζωικὴ δύναμη μὲ τὸ νερὸ, τὴν πηγὴ καὶ ἴσως τὸ βασικὸ συστατικὸ τοῦ κόσμου.

ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ, ΒΙΒΛΙΟ
ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

94 Διογένης Λαέρτιος ΙΙ, 1-2 (DK 12 a 1): *Ἀναξίμανδρος Πραξιάδου Μιλήσιος οὗτος ἔφασκεν ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον τὸ ἀπειρον, οὐ διορίζων ἀέρα ἢ ὕδωρ ἢ ἄλλο τι... εὗρεν δὲ καὶ γνώμονα πρῶτος καὶ ἔστησεν ἐπὶ τῶν σκιοθήρων ἐν Λακεδαιμόνι, καθὰ φησι Φαβωρίνος ἐν Παντοδαπῇ ἱστορίᾳ, τροπὰς τε καὶ ἰσημερίας σημαίνοντα, καὶ ὥροσκοπεῖα κατεσκεύασε. καὶ γῆς καὶ θαλάσσης περιμετρον πρῶτος ἔγραψεν, ἀλλὰ καὶ σφαῖραν κατεσκεύασε. τῶν δὲ ἀρεσκόντων αὐτῷ πεποίηται κεφαλαιώδη τὴν ἔκθεσιν, ἣ πον περιέτυχεν καὶ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος· ὃς καὶ φησιν αὐτὸν ἐν τοῖς Χρονικοῖς τῷ δευτέρῳ ἔτει τῆς πεντηκοστῆς ὀγδόης Ὀλυμπιάδος (547/6 π.Χ.) ἔτῳ εἶναι ἐξήκοντα τεττάρων καὶ μετ' ὀλίγον τελευτῆσαι (ἀκμάσαντά πη μάλιστα κατὰ Πολυκράτη τὸν Σάμου τύραννον).*

Ἀναξίμανδρος, γιὸς τοῦ Πραξιάδου, ἀπὸ τῆ Μίλητο: αὐτὸς ἔλεγε ὅτι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ στοιχεῖο τῶν πάντων εἶναι τὸ ἀπειρο, χωρὶς νὰ τὸ ἐντοπίζει στὸν ἀέρα ἢ στὸ νερὸ ἢ σὲ οἰτιδήποτε ἄλλο... ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐπινόησε τὸ γνῶμονα καὶ τὸν ἔστησε πάνω στὰ ἡλιακὰ ρολόγια (;) τῆς Σπάρτης, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα λέει ὁ Φαβωρίνος στὴν *Παγκόσμια ἱστορία* του, γιὰ νὰ σηματοθεύει τὰ ἡλιοστάσια καὶ τὶς ἰσημερίες· ἐπίσης κατασκεύασε καὶ ὥροδεικτικὰ ὄργανα. Ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ σχεδίασε τὸ περιγράμμα τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσας, ἀλλὰ ἐπίσης ἐφτιαξε καὶ μιὰ οὐράνια σφαῖρα. Συνέταξε μιὰ συνοπτικὴ ἔκθεση τῶν ἀπόψεών του, ποὺ υποθέτω ὅτι τὴν εἶδε ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος. Ὁ Ἀπολλόδωρος λέει στὰ *Χρονικά* του ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν ἐξήντα τεσσάρων χρόνων τῇ δευτέρῃ χρονίᾳ τῆς πεντηκοστῆς ὀγδόης Ὀλυμπιάδας (547/6 π.Χ.) καὶ ὅτι πέθανε λίγο καιρὸ ἀργότερα (ἀφοῦ μάλιστα ἔφτασε στὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς του τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ποὺ ἦταν τύραννος στὴ Σάμο ὁ Πολυκράτης).

95 Σούδα, βλ. λ.: *Ἀναξίμανδρος Πραξιάδου Μιλήσιος φιλόσοφος συγγενῆς καὶ μαθητῆς καὶ διάδοχος Θάλητος. πρῶτος δὲ ἰσημερίαν εὗρε καὶ τροπὰς καὶ ὥρολογεῖα, καὶ τὴν γῆν ἐν μεσαυιάτῳ κείσθαι. γνῶμόνᾳ τε εἰσάγαγε καὶ ὅλως γεωμετρίας ὑποτίπλωσιν εἰδείξεν. ἔγραψε Περὶ φύσεως, Γῆς περίοδον καὶ Περὶ τῶν ἀπλανῶν καὶ Σφαῖραν καὶ ἄλλα τινά.*

Ἀναξίμανδρος, γιὸς τοῦ Πραξιάδου, ἀπὸ τῆ Μίλητο, συγγενῆς, μαθητῆς καὶ διάδοχος τοῦ Θαλῆ. Αὐτὸς ἀνακάλυψε πρῶτος τὴν ἰσημερία, τὰ ἡλιοστάσια καὶ τὰ ὥρολογιακά ὄργανα, καθὼς ἐπίσης ὅτι ἡ γῆ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ κόσμου. Εἰσάγαγε τὸ γνῶμονα καὶ γενικὰ ἔκανε γνωστὲς τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς γεωμετρίας. Ἐγραψε τὰ βιβλία *Περὶ φύσεως*, *Γῆς περιόδου*, *Περὶ τῶν ἀπλανῶν*, *Σφαῖρα* καὶ μερικὰ ἄλλα.

(i) Χρονολογική τοποθέτηση

Ἄν ὁ Θαλῆς κέρδισε τὸν τίτλο τοῦ πρώτου ἑλληνα φιλοσόφου κυρίως ἐπεὶδὴ ἐγκατέλειψε τὶς μυθολογικὲς διατυπώσεις, ὁ Ἀναξίμανδρος εἶναι ὁ πρῶτος γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχουμε συγκεκριμένες ἐνδείξεις ὅτι ἔκανε μιὰ μεθοδικὴ προσπάθεια νὰ ἐξηγήσει ὅλες τὶς πτυχὲς τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Ἦταν νεότερος ἀπὸ τὸν Θαλῆ, ἀλλὰ κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ διαφορὰ ἡλικίας ἀνάμεσά τους δὲν ἦταν πολὺ μεγάλη. Ὁ Burnet (*EGP* 51) συμπέρανε ἀπὸ τὸ τελευταῖο κομμάτι τοῦ 94 ὅτι ὁ χρονικογράφος Ἀπολλόδωρος εἶχε βρεῖ (ἴσως σὲ μιὰ περιληπτικὴ διασκευὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀναξίμανδρου) ἀδιάφυστα στοιχεῖα ὅτι τὸ 547/6 π.Χ. ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν ἐξήντα τεσσάρων χρόνων· καὶ ὅτι ὁ θάνατός του «λίγο καιρὸ ἀργότερα» τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο στὴν ἐπόμενη χρονιά, τῇ σημαδιακῇ χρονιά πού ἐκπορθήθηκαν οἱ Σάρδεις. (Ἡ τελευταία φράση τοῦ 94 πρέπει νὰ εἶναι λάθος: ὁ Πολυκράτης ἀνέβηκε στὴν ἐξουσία γύρω στὸ 540 π.Χ. καὶ πέθανε περίπου τὸ 522 π.Χ.) Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ὁ Θαλῆς καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος πέθαναν στὴν ἴδια Ὀλυμπιάδα καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν μόνο δεκατέσσερα χρόνια νεότερος ἀπὸ τὸν Θαλῆ.⁷⁹ Ὁ Θεόφραστος (101 A) ἀποκαλοῦσε τὸν Ἀναξίμανδρο «διάδοχο καὶ μαθητὴ» τοῦ Θαλῆ, ἐνῶ ἡ μεταγενέστερη δοξογραφικὴ παράδοση πρόσθετε ὅτι ἦταν συγγενῆς του, φίλος του, γνωστός του ἢ συμπολίτης του. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις αὐτὲς οἱ δηλώσεις δὲν χρειάζεται νὰ σημαίνουν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος καταγόταν ἀπὸ τὴν ἴδια πόλη καὶ ἦταν λίγο νεότερος ἀπὸ τὸν Θαλῆ.⁸⁰ Ἄν ὑπῆρχαν καθορισμένες χρονολογίες τόσο γιὰ τὸν Θαλῆ (ἡ πρόβλεψη τῆς ἔκλειψης τοῦ 585/4) ὅσο καὶ γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο (γιατὶ ἡ πληροφορία ὅτι τὸ 547/6 ἦταν ἐξήντα τεσσάρων χρόνων πρέπει νὰ ἦταν προσιτὴ καὶ στὸν Θεόφραστο), τότε ἡ βάση τῆς εἰκασίας πού διατύπωσε ὁ Θεόφραστος ἦταν εὐλογη.

(ii) Τὸ βιβλίον τοῦ Ἀναξίμανδρου

Οἱ τίτλοι τῶν βιβλίων πού ἀποδίδει ἡ Σούδα στὸν Ἀναξίμανδρο (παίρνοντας αὐτὴ τὴν πληροφορία μᾶλλον ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον) πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μὲ ἐπιφύλαξη. Οἱ ἀλεξανδρινοὶ συγγραφεῖς εἶχαν τὴ συνήθεια, ὅταν ἔλειπαν συγκεκριμένες πληροφορίες, νὰ ἐπινοοῦν τίτλους πού νὰ ταιριάζουν μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα ἐνὸς πρώιμου στοχαστῆ. Τὸ *Περὶ φύσεως* ἦταν ἓνας στερεότυπος γενικὸς τίτλος, πού ἔτεινε νὰ ἀποδίδεται σὲ ὅλους ὅσους ὁ Ἀριστοτέλης ὀνόμαζε *φυσικούς*, δηλαδὴ σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς προσωκρατικούς.⁸¹ Τὸ ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἔγραψε σίγουρα ἓνα βιβλίον φαίνεται τόσο ἀπὸ τὴν ἀδιαμφισβήτητὴ παράθεση πού κάνει ὁ Θεόφραστος στὸ 101 A ὅσο, ἴσως, καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Διογένη στὸ 94 ὅτι ὑπῆρχε μιὰ «συνοπτικὴ ἔκθεσις», πού ὑπέθεσε

ὅτι τὴν εἶχε γράψει ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος. Αὐτὸ ποὺ εἶχε ὑπόψη τοῦ ὁ Διογένης μπορεῖ νὰ ἦταν μιὰ μεταγενέστερη σύνοψη (ποὺ γράφτηκε εἴτε ἀπὸ κάποιον μαθητὴ εἴτε, πιθανότερο, τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. ἢ ἀκόμα ἀργότερα)· ἢ μπορεῖ καὶ νὰ ἦταν τὸ πρωτότυπο ἔργο, ποὺ ὁ λακωνικός, ἴσως ἀσυνεχὴς καὶ ἀποφθεγματικὸς χαρακτήρας τοῦ δὲν ἦταν αὐτὸ ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ ἕνα φιλοσοφικὸ βιβλίον.⁸² Δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν μὲ βάση αὐτὴ τὴν πηγὴ καθόρισε ὁ Ἀπολλόδωρος τὴ χρονιὰ ποὺ ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν ἐξήντα τεσσάρων χρόνων· ὁ Διογένης τὸ θεωροῦσε πιθανόν, παρόλο ποὺ ἡ ἡλικία αὐτὴ εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μέση ἡλικία ποὺ γράφει ἕνας συγγραφέας τὰ κυριότερα ἔργα τοῦ. Ὁ πρεσβύτερος Πλίνιος (*N.H.* II, 31· DK 12 a 5) δῆλωσε ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἀνακάλυψε τὴ λόξωση τοῦ ζωδιακοῦ στὴν ἴδια Ὀλυμπιάδα, δηλαδὴ τὴν πεντηκοστὴ ὕδου ἀλλὰ ἡ ἀπόδοση αὐτῆς τῆς ἀνακάλυψης στὸν Ἀναξίμανδρον εἶναι πιθανότατα λαθασμένη (βλ. σημ. 83) καὶ ἴσως ὁ Πλίνιος νὰ ἐφάρμοσε ἐσφαλμένα τὴ χρονολογία ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀπολλόδωρος. Ἡ λέξη *περιέτυχεν* (κυριολεκτικὰ: «συνάντησε τυχαῖα»), ποὺ χρησιμοποιοῦ ὁ Διογένης, μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὴ ἡ λεγόμενη συνοπτικὴ ἐκθεση ἦταν δυσεῦρετη τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀπολλοδώρου. Ὁ Θεόφραστος, σχεδὸν δύο αἰῶνες νωρίτερα, εἶχε πρόσβαση σὲ τουλάχιστον μία πρωτότυπη φράση τοῦ Ἀναξίμανδρου, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι τοῦ ἔλειπαν πλήρεις πληροφορίες γιὰ τὴν οὐσία ποὺ ὁ Ἀναξίμανδρος θεωροῦσε ὡς πηγὴ τῶν πάντων. Δὲν μπορούμε νὰ ἀγνοήσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι καὶ αὐτὸς χρησιμοποίησε κάποια σύνοψη ἢ κάποιο ἐγχειρίδιο, ποὺ τουλάχιστον ἐν μέρει εἶχε τὴ μορφή μιᾶς συλλογῆς ἀποσπασμάτων καὶ περιστρεφόμεναι μᾶλλον γύρω ἀπὸ τὴν κοσμολογία, τὴν ἀνθρωπολογία κτλ. παρὰ γύρω ἀπὸ τὴ φύση τῆς πρωταρχικῆς οὐσίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μπορεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀναξίμανδρος νὰ μὴν πρόσφερε πολλὰς πληροφορίες γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴν οὐσία.

(iii) *Ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες: (α) ὁ γνώμων*

Ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ἀνακάλυψε τὸ γνώμονα, ὅπως ὑποστηρίζει τὸ 94 (ὁ γνώμων εἶναι ἕνα ὀρθογώνιον τρίγωνο ἢ ἕνα κατακόρυφο ραβδί ποὺ ἡ σκιά τοῦ δείχνει τὴν κατεύθυνση καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἡλίου)· παρὰβαλε:

97 Ἡρόδοτος II, 109: *πόλον μὲν γὰρ καὶ γνώμονα καὶ τὰ δυνάδεκα μέρη τῆς ἡμέρας παρὰ Βαβυλωνίων ἔμαθον οἱ Ἕλληνες.*

Ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους ἔμαθαν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὸν οὐράνιο θόλο, τὸ γνώμονα καὶ τὰ δώδεκα μέρη τῆς ἡμέρας.

Τὸ 95 μπορεῖ πάντως νὰ εἶναι σωστό, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος εἰσήγαγε τὸ γνώμονα στὴν Ἑλλάδα. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ εἰμάστε βέβαιοι ὅτι ὁ

Θαλής δὲν χρησιμοποίησε κάποια μορφή αὐτοῦ τοῦ ὀργάνου (βλ. σ. 95), καὶ ἴσως ὁ Ἀναξίμανδρος νὰ κέρδισε αὐτὴ τὴ φήμη ἀπὸ σύμπτωση ἢ ἐπειδὴ ἔκανε πρὸς περίοπτη χρῆση τοῦ γνώμονα. Πάντως, δὲν ἀπέδιδαν στὸν Ἀναξίμανδρο καμιά εἰδικὴ ἀνακάλυψη ποὺ νὰ προϋπέθετε τὴ χρῆση τοῦ γνώμονα καὶ ποὺ νὰ μὴν ἀποδιδόταν καὶ στὸν Θαλῆ· ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἔγινε διάσημος χάρις στὸ περιστατικὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Φαβωρίνος στὸ 94. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἔστησε ἓνα γνώμονα στὴ Σπάρτη ἐπὶ τῶν σκιοθήρων εἶναι μυστηριώδης. Τὸ σκιοθήρον (ἢ σκιοθήρης) ἦταν ἓνα ἡλιακὸ ρολοῖ, ἀλλὰ ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει «ὡς ἡλιακὸ ρολοῖ» ἢ «γιά τὴν καλὺτερη λειτουργία τῶν ἡλιακῶν ρολογιῶν», καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχε στὴ Σπάρτη ἓνα ὕψωμα ποὺ ἀργότερα ἔγινε γνωστὸ ὡς «ἡλιακὰ ρολόγια», ἀπὸ τὸ γνώμονα ἢ τοὺς γνώμονες ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ· ὁπότε τὸ ἐπὶ θὰ ἔχει τοπικὴ σημασία. Τὸ ὠροσκοπεῖα στὸ 94 καὶ τὸ ὠρολογεῖα στὸ 95 ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ ἔδαφος κοντὰ στὸ γνώμονα ἦταν βαθμονομημένο ἔτσι ὥστε νὰ δείχνει τὴν ὥρα, καθὼς ἐπίσης τὴ θέση τοῦ ἡλιοῦ στὴν ἐκλειπτικὴ καὶ ἐπομένως τὴν ἐποχὴ τοῦ χρόνου. Γιὰ μιὰ ἄλλη συσχέτιση τοῦ Ἀναξίμανδρου μὲ τὴ Σπάρτη⁸³ βλ. σημ. 84.

(iii) Ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες: (β) ὁ χάρτης

98 Ἀγαθήμερος I, 1: Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος ἀκουστής Θαλέω πρῶτος ἐτόλμησε τὴν οἰκουμένην ἐν πίνακι γράφαι μεθ' ὃν Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος ἀνὴρ πολυπλανῆς διηκρίβωσεν, ὥστε θαυμασθῆναι τὸ πρᾶγμα.

Ὁ Ἀναξίμανδρος ἀπὸ τὴ Μίλητο, ἓνας μαθητὴς τοῦ Θαλῆ, ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ τόλμησε νὰ σχεδιάσει τὴν οἰκουμένη πᾶνω σὲ πλάκα· ἔπειτα ἀπὸ αὐτὸν ὁ Ἑκαταῖος ἀπὸ τὴ Μίλητο, ἓνας πολυταξιδεμένος ἄνθρωπος, ἔκανε τὸ χάρτη ἀκριβέστερο, ἔτσι ὥστε ἔγινε αἰτία θαυμασμοῦ.

99 Στράβων I, σ. 7 Casaubon: ...τοὺς πρῶτους μεθ' Ὅμηρον δύο φησὶν Ἑρατοσθένης, Ἀναξίμανδρόν τε Θαλοῦ γεγονότα γνώριμον καὶ πολίτην καὶ Ἑκαταῖον τὸν Μιλήσιον. τὸν μὲν οὖν ἐκδοῦναι πρῶτον γεωγραφικὸν πίνακα, τὸν δὲ Ἑκαταῖον καταλιπεῖν γράμμα πιστούμενον ἐκείνου εἶναι ἐκ τῆς ἄλλης αὐτοῦ γραφῆς.

Ὁ Ἑρατοσθένης λέει ὅτι οἱ πρῶτοι μετὰ τὸν Ὅμηρο ἦταν δύο, ὁ Ἀναξίμανδρος, ἓνας γνώριμος καὶ συμπολίτης τοῦ Θαλῆ, καὶ ὁ Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος. Ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ δημοσίευσε ἓνα γεωγραφικὸ χάρτη, ἐνῶ ὁ Ἑκαταῖος ἄφησε ἓνα σχεδιάγραμμα, ποὺ πιστοποιεῖται ὅτι εἶναι δικό του ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γραπτὰ του.

Εἶναι φανερό ὅτι αὐτὰ τὰ δύο χωρὶα βασίζονται στὴν ἴδια πληροφορία τοῦ Ἑρατοσθένη, ὅπως καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Διογένη στὸ 94 ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος

«ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ σχεδίασε τὸ περίγραμμα τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσας». Ἡ προσθήκη ποὺ κάνει ὁ Διογένης, «ἀλλὰ ἐπίσης ἐφτιαξε καὶ μιὰ οὐράνια σφαῖρα» (δηλαδὴ ἓνα χάρτη τοῦ οὐρανοῦ), εἶναι ἀνεπιβεβαίωτη καί, ἂν τὴ δοῦμε μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς θεωρίας τοῦ Ἀναξίμανδρου γιὰ τὰ οὐράνια σώματα (βλ. σ. 144 κέ.), ἀπίθανη. Μποροῦμε ἴσως νὰ συμπεράνουμε ποιοὺς ἦταν ὁ γενικὸς χαρ-
κτήρας τοῦ χάρτη τοῦ Ἀναξίμανδρου ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο:

100 Ἡρόδοτος IV, 36: *γελῶ δὲ ὁρῶν γῆς περιόδους γράψαντας πολλοὺς ἤδη καὶ οὐδένα νόον ἔχόντως ἐξηγησάμενον· οἱ Ὠκεανὸν τε ῥέοντα γράφουσι πέριξ τὴν γῆν, ἐοῦσαν κυκλοτερέα ὡς ἀπὸ τόρνου, καὶ τὴν Ἀσίην τῇ Εὐρώπῃ ποιεύν-
των ἴσην.*

Γελῶ ὅταν βλέπω πὺς πολλοὶ ὡς τώρα ἔχουν φτιάξει χάρτες τῆς γῆς καὶ κανένας τους δὲν ἐξηγήσει λογικὰ τὸ ζήτημα: σχεδιάζουν τὸν Ὠκεανὸν σὰν νὰ κυλάει γύρω ἀπὸ τὴ γῆ, ἡ ὁποία εἶναι στρογγυλὴ λὲς καὶ βγῆκε ἀπὸ τὸν τόρνο, καὶ παρουσιάζουν τὴν Ἀσία ἴση μὲ τὴν Εὐρώπῃ.

Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ (πιθανότατα ἰωνικοὶ) χάρτες, στοὺς ἠποίους ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Ἡρόδοτος, ἐμοιαζαν μὲ τὸ χάρτη τοῦ Ἀναξίμανδρου, ὅπως τὸν βελτίωσε ὁ συμπατριώτης του Ἐκαταῖος· καί, ἐπομένως, ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος σχεδίασε ἓναν κυκλικὸ χάρτη, ὅπου οἱ γνωστὲς περιοχὲς τοῦ κόσμου ἀπο-
τελοῦσαν περίπου ἴσα τμήματα· βλ. Kahn (ἐδῶ, σημ. 81) 81-84. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ ἐμπειρικὲς γνώσεις τοῦ Ἀναξίμανδρου γιὰ τὴ γεωγραφία βασίζον-
ταν, ἐν μέρει, σὲ ταξιδιωτικὲς ἀφηγήσεις, ποὺ στὴ Μίλητο, ἓνα ἐμπορικὸ κέντρο καὶ μητρόπολη πολλῶν ἀποικιῶν, θὰ πρέπει νὰ ἦταν εὐπρόσιτες ὅσο καὶ πολυ-
ποίκιλες. Λέγεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος ἦταν ἐπικεφαλῆς μιᾶς ἀποικιστικῆς ἐκστρατείας στὴν Ἀπολλωνία (πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὴν πόλη τῆς Μαύρης Θά-
λασσας), πρβ. Αἰλιανός, *Π.Ι.* III, 17 (DK 12 a 3). Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ μόνες γνωστὲς ἐπαφές του μὲ τὸ ἐξωτερικὸ εἶναι μὲ τὴ Σπάρτη.⁸⁴

Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗΣ ΟΥΣΙΑΣ, ΤΟΥ «ΑΠΕΙΡΟΥ»

Ἐνα μέρος ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὴν πρωταρχικὴ οὐσία τοῦ Ἀ-
ναξίμανδρου τὸ διέσωσε ὁ Σιμπλίκιος. Ὑπάρχουν διαφωνίες γιὰ τὸ ἂν ὁ Σιμ-
πλίκιος πῆρε αὐτὸ καὶ ἄλλα παρόμοια δοξογραφικὰ ἀποσπάσματα κατευθεῖαν ἀπὸ κάποια διασκευή τοῦ Θεόφραστου ἢ ἀπὸ τὸ χαμένο σχόλιο τοῦ Ἀλέξανδρου γιὰ τὰ *Φυσικά*· μερικὰ ἀποσπάσματα προῆλθαν σίγουρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν τελευταία πηγὴ. Ἐνα πῶς σημαντικὸ ζήτημα εἶναι ἂν ὁ Σιμπλίκιος ἢ ὁ Ἀλέξανδρος χρη-
σιμοποίησαν τὴν πλήρη ἐκδοσὴ τοῦ Θεόφραστου ἢ τὴ διτομὴ σύνοψη ἢ μιὰ ἀκόμη περιληπτικότερη ἐπιτομή. Τὸ μακροσκελὲς ἀπόσπασμα γιὰ τὴν αἰσθησι, ποὺ

σώζεται και αυτό στον Σιμπλίκιο, είναι πολύ διεξοδικότερο από τα εξαιρετικά βιαστικά αποσπάσματα γύρω από την ύλική ἀρχή, πράγμα που υποδηλώνει ότι ἀντλήθηκαν από διαφορετικές διασκευές του Θεόφραστου· είναι πολύ πιθανό αυτές οι τελευταίες να μην πηγάζουν από την πλήρη έκδοση. Ο Ίππόλυτος και ο συγγραφέας των ψευδοπλουτάρχων *Στρωματέων* μᾶς δίνουν και αυτοί δοξογραφικές συνόψεις του Ἀναξίμανδρου· ἀκολουθούν τον Θεόφραστο λιγότερο πιστά από όσο ο Σιμπλίκιος, ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνουν την ἔκθεση του τελευταίου και την ἐπεκτείνουν σε μερικά σημεία. Ἐπίσης καλύπτουν ἓνα εὐρύτερο φάσμα θεμάτων, μερικά από τα ὁποῖα (λ.χ. ζωογονία, ἀστρονομία) τὰ πραγματεύονται διεξοδικότερα από όσο τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Σιμπλίκιου εἶναι στὴν ἀριστερὴ στήλη τοῦ 101, ἐνῶ οἱ ἄλλες στήλες περιέχουν τὰ ἀντίστοιχα μέρη τῶν δύο ἐπικουρικών ἐκδοχῶν. Συνοτιμότερες καὶ λιγότερο ἀκριβεῖς παραλλαγές αὐτῆς τῆς δοξογραφίας ὑπάρχουν στὸ 94 καὶ στὸν Ἀέτιο (I, 3, 3· DK 12 a 14). Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι τὰ ἀποσπάσματα στὸ 101 εἶναι ἐκδοχὲς τῆς ἀποψῆς τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο· θὰ δοῦμε ὅτι, σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴν ὑλικὴ ἀρχή, δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο μάλιστα ἔχει δανειστεῖ καὶ ἓνα μέρος τῆς φρασεολογίας του. Ὁ Θεόφραστος παρέθεσε μιὰ πρωτότυπη φράση τοῦ Ἀναξίμανδρου (μὲ ἔντονα στοιχεῖα στὸ 101 Α· βλ. σ. 126)· αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι εἶχε δεῖ ὁλόκληρο τὸ βιβλίον τοῦ Ἀναξίμανδρου, ὅπως ὑποθέτουν οἱ περισσότεροι μελετητές. Ἄν πάντως τὸ εἶχε δεῖ ὁλόκληρο, τότε ἢ τὸ βιβλίον ἦταν ἀσφαφές στὸ ζήτημα τῆς πρωταρχικῆς οὐσίας ἢ ὁ Θεόφραστος ἔδειξε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μιὰν ἀσυνήθιστη γι' αὐτὸν ἑλλειψη εὐαισθησίας.

101 Παραλλαγές τῆς ἔκθεσης τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὴν πρωταρχικὴ οὐσία τοῦ Ἀναξίμανδρου:

A. Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσ.* 24,
13· DK 12 a 9

τῶν δὲ ἐν καὶ κινούμενον καὶ
ἄπειρον λεγόντων Ἀναξί-
μανδρος μὲν Πραξιόδου Μι-
λήσιος Θαλοῦ γενόμενος διά-
δοχος καὶ μαθητῆς

ἀρχὴν τε
καὶ στοιχεῖον εἶρηκε τῶν ὄν-
των τὸ ἄπειρον,

πρώτος τοῦτο τοῦνομα κο-
μίσας τῆς ἀρχῆς.

B. Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* I, 6,
1-2· DK 12 a 11

Θαλοῦ τοῖνον Ἀναξίμανδρος
γίνεται ἀκροατής. Ἀ. Πρα-
ξιόδου Μιλήσιος...

οὗτος μὲν
ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον εἶρηκε
τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον,

πρώτος (τοῦτο) τοῦνομα κα-
λέσας τῆς ἀρχῆς.

Γ. Ψευδοπλούταρχος,
Στρωμ. 2· DK 12 a 10

...Ἀναξί-
μανδρον Θάλητος ἑταῖρον
γενόμενον

τὸ ἄπειρον φάναι
τὴν πᾶσαν αἰτίαν ἔχειν τῆς
τοῦ παντός γενέσεώς τε καὶ
φθορᾶς,

(πρὸς δὲ
τούτῳ κίνησιν αἰδίων εἶναι,
ἐν ᾗ συμβαίνει γίνεσθαι τοὺς
οὐρανούς.)

λέγει δ' αὐτὴν μήτε
ὕδωρ μήτε ἄλλο τι τῶν κα-
λουμένων εἶναι στοιχείων,
ἀλλ' ἑτέραν τινὰ φύσιν ἀπει-
ρον,

ἐξ ἧς ἅπαντας γίνεσθαι
τοὺς οὐρανούς καὶ τοὺς ἐν αὐ-
τοῖς κόσμους.

...οὗτος ἀρχὴν ἔφη
τῶν ὄντων φύσιν τινὰ τοῦ
ἀπείρου,

ἐξ ἧς γίνεσθαι τοὺς
οὐρανούς καὶ τὸν ἐν αὐτοῖς
κόσμον.

ταύτην δ' αἰδίων εἶ-
ναι καὶ ἀγήρω, ἣν καὶ πάν-
τας περιέχειν τοὺς κόσμους.

ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις
ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθο-
ρὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ
τὸ χρεῶν·

διδόναι γὰρ αὐτὰ δι-
κην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς
ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρό-
νου τάξιν, ποιητικωτέροις
οὕτως ὀνόμασιν αὐτὰ λέγων.
(“Ὅ, τι ἀκολουθεῖ εἶναι τοῦ
Συμπλίκιου, ὅχι τοῦ Θεόφρα-
στου.”)*

λέγει δὲ χρόνον ὡς ὠρισμέ-
νης τῆς γενέσεως καὶ τῆς
οὐσίας καὶ τῆς φθορᾶς.

(λέγει δὲ χρόνον...)**

ἐξ οὗ δὴ φησι τοὺς τε οὐρα-
νοὺς ἀποκεκρίσθαι καὶ κα-
θόλου τοὺς ἅπαντας ἀπείρους
ὄντας κόσμους.

ἀπεφάνητο δὲ
τὴν φθορὰν γίνεσθαι καὶ πολὺ
πρότερον τὴν γένεσιν ἐξ ἁ-
πείρου αἰώνος ἀνακυκλούμέ-
νων πάντων αὐτῶν.***

* Ἀπὸ αὐτοῦ πού λένε ὅτι
εἶναι ἓνα, κινητὸ καὶ ἀπει-
ρο, ὃ Ἀναξίμανδρος ὁ Μι-
λήσιος, γιὼς τοῦ Πραξιᾶδῃ,
διάδοχος καὶ μαθητὴς τοῦ
Θαλῆ,

εἶπε ὅτι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ
στοιχεῖο ὧν τῶν ὄντων
εἶναι τὸ ἀπειρόν,

καὶ ἦταν ὁ
πρῶτος πού ἔδωκε στὴν ἀρχὴ
αὐτὸ τὸ ὄνομα.

** Ὁ Ἀναξίμανδρος λοι-
πὸν ἦταν μαθητὴς τοῦ Θα-
λῆ. Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλή-
σιος, γιὼς τοῦ Πραξιᾶδῃ·

...αὐτὸς εἶπε ὅτι ἡ ἀρχὴ καὶ
τὸ στοιχεῖο ὧν τῶν ὄντων
εἶναι τὸ ἀπειρόν,

καὶ ἦταν ὁ
πρῶτος πού ὀνόμασε ἔτσι
τὴν ἀρχή.

(Ἐπιπρόσθετα εἶ-
πε ὅτι ἡ κίνηση, μέσα στὴν

*** ...ὁ Ἀναξίμανδρος, πού
ἔγινε σύντροφος τοῦ Θαλῆ,

εἶπε ὅτι τὸ ἀπειρόν περιέχει
ὀλόκληρη τὴν αἰτία γιὰ τὴ
γένεση καὶ τὴ φθορὰ τοῦ
κόσμου·

ὅποια γεννιοῦνται οἱ οὐρανοί,
εἶναι αἰώνια.)

Λέει ὅτι (αὐ-
τὸ τὸ *ἄπειρον*) δὲν εἶναι οὔτε
νερὸ οὔτε κανένα ἄλλο ἀπὸ
τὰ λεγόμενα στοιχεῖα, παρὰ
κάποια ἄλλη οὐσία,

ἀπὸ τὴν
ὅποια ἐγίναν ὅλοι οἱ οὐρανοί
καὶ οἱ κόσμοι ποὺ ὑπάρχουν
σ' αὐτούς.

...εἶπε ὅτι ἡ ἀρ-
χὴ τῶν πάντων εἶναι κάποια
οὐσία μὲ τὶς ιδιότητες τοῦ
ἀπείρου,

ἀπὸ τὴν ὅποια γί-
νονται οἱ οὐρανοὶ καὶ ὁ κό-
σμος ποὺ ὑπάρχει σ' αὐτούς.

ἀπὸ αὐτὸ (τὸ *ἄπει-
ρον*) λέει ὅτι ἀποχωρίστη-
καν οἱ οὐρανοὶ καὶ γενικά
ὅλοι οἱ κόσμοι, ποὺ εἶναι ἄ-
πειροι.

Αὕτῃ ἡ οὐσία εἶναι αἰώνια
καὶ ἀγέραστη καὶ περικλείει
ὅλους τοὺς κόσμους.

Καὶ ἡ μή-τρα, ἀπὸ
τὴν ὅποια γεννήθηκαν τὰ
πράγματα, εἶναι ἡ ἴδια μὲ
αὐτὴ στὴν ὅποια ἀποσυντί-
θενται, «ὅπως εἶναι ἀναγ-
καῖο νὰ γίνει».

γιατὶ τιμω-
ροῦνται καὶ ἐπανορθώνουν ἀ-
μοιβαῖα γιὰ τὴν ἀδικία, σύμ-
φωνα μὲ τὴν τάξη τοῦ χρό-
νου», καθὼς εἶπε μὲ αὐτὰ τὰ
μᾶλλον ποιητικὰ λόγια.

Καὶ μι-
λάει γιὰ τὸ χρόνο ἔτσι ὥστε
ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ γέ-
νεση, ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ φθορὰ
εἶναι περιορισμένες.

Ἀποφάνθηκε ὅτι ἡ
φθορὰ καὶ ἡ πολὺ προγενέ-
στερὴ τῆς γένεσης συμβαίνουν
ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων,
γιατὶ ὅλα αὐτὰ ἀνακυκλώ-
νονται.

(i) Ἀποκάλεσε ὁ Ἀναξίμανδρος τὴν πρωταρχικὴ οὐσία «ἀρχή»;

Οἱ περισσότεροι σύγχρονοι κριτικοὶ θεωροῦν ὅτι ὁ Θεόφραστος πίστευε πὼς ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε τὴ λέξη «ἀρχή» ὡς εἰδικὸ ὄρο γιὰ τὴν πρωταρχικὴ οὐσία, τὸ πρωτογενὲς ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν τὰ πάντα. Αὐτὸ τὸ συμπεραίνουν ἀπὸ τὴ φράση *πρῶτος τοῦτο τοῦτομα κομίσας τῆς ἀρχῆς* στὸ 101 A, τὴν ἀντίστοιχη φράση στὸ 101 B, καθὼς καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη φράση τοῦ Σιμπλίκιου (*εἰς Φυσ.* 150, 23), ὅπου ὁ Ἀναξίμανδρος περιγράφεται ὡς *πρῶτος αὐτὸς ἀρχὴν ὀνομάσας τὸ ὑποκείμενον*. Ἀλλὰ ὁ Burnet (*EGP* 54 σημ. 2) ὑποστήριξε ὅτι αὐτὸ ποὺ εἶπε ὁ Θεόφραστος ἦταν ἀπλῶς ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀποκάλεσε τὴν πρωταρχικὴ οὐσία («ἀρχή») μὲ τὴ συνηθισμένη περιπατητικὴ τῆς ἔννοια) μὲ τὸ ὄνομα *ἄπειρον*, χωρὶς νὰ τὸ προσδιορίσει περισσότερο. Αὐτὸ εἶναι, πράγματι, τὸ προφανὲς νόημα τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν Θεόφραστο, στὸ 101 A, ἐνῶ στὸ 101 B τὸ τοῦτο πρὶν ἀπὸ τὸ *τοῦτομα* φαίνεται ὅτι παραλείφθηκε γιὰ λόγους ἀπλογραφίας. Τὸ ἄλλο ἀπό-

σπασμα του Σιμπλίκιου είναι πιδ δύσκολο: τὸ πιδ εὐλογο νόημα του είναι «ὄντας ὁ πρῶτος πὸν ὀνόμασε τὸ ὑπόστρωμα τῶν ἀντιθέτων ἀρχή», ἀλλὰ ὁ Burnet ἔδωσε τὴν ἔρμηνεία «ὄντας ὁ πρῶτος πὸν θεώρησε τὸ ὑπόστρωμα τῶν ἀντιθέτων ὡς ὕληι αἰτία» (γιατὶ, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, τὰ ἀντίθετα στὸν Ἀναξίμανδρο παράγονταν ἐξειδικευτικά ἀπὸ τὴν πρωταρχική ὕλη). Ἡ ἔρμηνεία τοῦ Burnet, ἀν καὶ ὁμολογουμένως δὲν εἶναι τὸ προφανέστερο νόημα τῆς ἐπιμαχῆς φράσης, ὅπως ὁποῖοτε εἶναι πιδ ταιριαστὴ στὴν τάση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Σιμπλίκιου. Ἀλλωστε, ὁ Θεόφραστος εἶχε χρησιμοποιοῦσε τὴ λέξη ἀρχή στίς παρατηρήσεις του γιὰ τὸν Θαλῆ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Σιμπλίκιος (εἰς Φυσ. 23, 23· DK 11 a 13), χωρὶς νὰ διευκρινίσει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θαλῆς δὲν χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴ λέξη —μιά διευκρίνιση πὸν ἴσως νὰ ἦταν φυσική, ἀν στὴ συνέχεια ὁ Θεόφραστος δῆλωνε ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν ὁ ἐμπνευστὴς τῆς. Φυσικά, δὲν ἀποκλείεται ὁ Σιμπλίκιος νὰ παρεξήγησε τὸ σχόλιο τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὴν ἀρχή καὶ τὸ ἄπειρον. Ὅλο αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν ἔχει μεγάλη σημασία· φαίνεται, πάντως, ὅτι ὁ Θεόφραστος δὲν ὑπαινίχθηκε καμιά τεχνική χρῆση τῆς λέξης ἀρχή ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο —ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀναφερόταν ἦταν ἡ χρῆση τῆς λέξης ἄπειρον.

(ii) *Τί ἐννοῶσε ὁ Ἀναξίμανδρος μὲ τὸν ὄρο «ἄπειρον»;*

102 Ἀριστοτέλης, Φυσ. Γ 4, 203 a 16: οἱ δὲ περὶ φύσεως πάντες ὑποτιθέασιν ἑτέραν τινὰ φύσιν τῷ ἀπείρῳ τῶν λεγομένων στοιχείων, οἷον ὕδωρ ἢ ἀέρα ἢ τὸ μεταξὺ τούτων.

Καθένας ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους ἀποδίδει στὸ ἄπειρο καὶ μιὰ διαφορετικὴ ιδιότητα ἀπὸ αὐτὲς πὸν προσιδιάζουν στὰ λεγόμενα στοιχεῖα, ὅπως τὸ νερὸ ἢ ὁ ἀέρας ἢ τὸ ἐνδιάμεσόν τους.

Πρῶτα πρῶτα, εἶναι σκόπιμο νὰ ἀπομονώσουμε τὴν περιπατητικὴ καὶ τὴ δοξογραφικὴ ἔρμηνεία τοῦ ὄρου «ἄπειρον». Εἶναι ἀξιοπερίεργο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέφερε ὀνομαστικά τὸν Ἀναξίμανδρο μόνο τέσσερις φορές, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἔκανε ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὴν πρωταρχικὴ οὐσία του (λ.χ. 109, τελευταία φράση). Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ἔρμηνεία του, τὸ ἄπειρον τοῦ Ἀναξίμανδρου, καὶ γενικά τῶν μονιστῶν, σήμαινε κατὰ κύριο λόγο τὸ ἀπεριόριστο ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ χώρου. Αὐτὸ ὑποδηλώνεται στὸ 102. Στὸ 108, πὸν εἶναι ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἀνάλυση τῆς ἑνότητας τοῦ ἀπείρου, ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει κάποια ξεχωριστὴ ιδιότητα (στὴν περίπτωσή τοῦ Ἀναξίμανδρου μάλλον τὴν ιδιότητα τοῦ ἐνδιάμεσου) στίς ὕληες ἀρχὲς ὄλων τῶν φυσικῶν πὸν ἀναγνωρίζουν τὸ ἄπειρο. Ὁ Θεόφραστος, ὅπως φαίνεται, εἶχε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἔδωσε στὴν πρωταρχικὴ του οὐσία ἓνα ὄνομα πὸν

περιέγραφε την έκτασή του στο χῶρο, ἀλλὰ δὲν ἔλεγε ἄμεσα τίποτα γιὰ τὶς ποιοτικές του ιδιότητες, ἐκτὸς ὅτι δὲν ταυτιζόταν μὲ κανένα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα «στοιχεῖα». Ἔτσι, στὸ 101 A, ἀράδα 2, καθὼς καὶ σὲ ἄλλες παρόμοιες ταξινομήσεις, τὸ *ἄπειρον* σημαίνει τὸ ἄπειρο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπεριόριστου· δὲν εἶναι «οὔτε νερὸ οὔτε κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ λεγόμενα στοιχεῖα, ἀλλὰ κάποια ἄλλη οὐσία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐγιναν ὅλοι οἱ οὐρανοί...» (οἱ οὐρανοὶ τοῦ Ἀναξίμανδρου εἶναι ἄπειροι τὸν ἀριθμὸ, κατὰ τὸν Θεόφραστο).⁸⁵

Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ἀναξίμανδρος ἐννοοῦσε μὲ τὴ λέξη *ἄπειρον* ἀκριβῶς τὸ ἀπεριόριστο στὸ χῶρο. Δικαιολογούμεστε νὰ ἀμφιβάλλουμε ἂν οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν συλλάβει τὴν ἔννοια τοῦ ἀπείρου πρὶν ὁ Μέλισσος καὶ ὁ Ζήνων θέσουν τὸ ζήτημα τῆς συνεχοῦς ἔκτασης καὶ τῆς συνεχοῦς διαιρετότητας. Τὸ *ἄπειρον* σημαίνει «χωρὶς ὅρια, χωρὶς περιορισμὸ, χωρὶς ὀριοθετήσεις»· αὐτὸ τὸ ἀπεριόριστο ἔχει χωρική σημασία στὶς παλιότερες χρήσεις, ὅπως στὸν *Ἀπείρονα πόντον* τοῦ Ὀμήρου (τὸ *ἄπειρον* τοῦ Ἀναξίμανδρου φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ *ἄπειρος*, μιὰ ποιητικότερη ἐκδοχὴ τοῦ ὁποίου εἶναι *ἄπειρων*) καὶ ὅπως στὸν Ξενοφάνη (3), ποῦ ἔλεγε ὅτι ἡ γῆ ἐκτείνεται πρὸς τὰ κάτω *ἐς ἄπειρον*, ἀπεριόριστα, δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὴ φαντασία ἢ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἀναξίμανδρος σίγουρα δέχθηκε ὅτι ἡ πρωταρχικὴ οὐσία εἶναι ἀπέραντη ὡς πρὸς τὴν ἔκτασή της· ἴσως ὅμως νὰ ἔδωσε παραστατικὴ ἔκφραση στὴν ἰδέα του, λέγοντας ὅτι αὐτὴ ἡ οὐσία «περικλείει ὅλα τὰ πράγματα» (108), καὶ ἴσως νὰ μὴ θεώρησε ὅτι αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ (τὸ ὁποῖο ὁ Θαλῆς θὰ πρέπει νὰ τὸ δεχόταν ὡς αὐτονόητο, βλ. πιὸ πάνω σημ. 73) εἶναι ἀρκετὰ διακριτικὸ ὥστε νὰ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο μιᾶς περιγραφῆς, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπείρου στὸ χῶρο. Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι κάθε τέτοια περιγραφή θὰ ἀναφερόταν πρῶτα ἀπ' ὅλα στὸ εἶδος τῆς οὐσίας, ὅχι στὴν ἀπεριόριστη ἔκτασή της, ποῦ ἔτσι καὶ ἄλλιῶς ἦταν κοινῶς ἀποδεκτὴ. Ἔτσι, ὁ Cornford καὶ ἄλλοι ὑποστήριξαν ὅτι *ἄπειρον* σήμαινε «αὐτὸ ποῦ εἶναι ἐσωτερικὰ ἀπεριόριστο, χωρὶς ἐσωτερικὲς ὀριοθετήσεις», δηλαδὴ αὐτὸ ποῦ εἶναι ἀκαθόριστο, ἀδιαφοροποίητο. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τόνισι κανεὶς τὶς ἐσωτερικὲς διαιρέσεις,⁸⁶ ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀπίθανη: γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο ἡ ἀρχικὴ κοσμογονικὴ ὕλη ἦταν ἀπροσδιόριστη, δὲν ἔμοιαζε μὲ κανένα ἀπὸ τὰ ὑλικά ποῦ ὑπάρχουν στὸν διαφοροποιημένο κόσμος. Ὡστόσο, δὲν ἔχει βρεθεῖ καμιὰ τέτοια πρῶτη χρήση τῆς λέξης *ἄπειρος* μὲ ἔννοια σαφῶς μὴ χωρική, καὶ αὐτὸ εὐνοεῖ τὴν ἐρμηνεία «χωρὶς ὅρια στὸ χῶρο». Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ἔδωσε κανένα θετικὸ προσδιορισμὸ τῆς πρωταρχικῆς οὐσίας. Εἴτε τὸ *ἄπειρον* σήμαινε «χωρὶς ὅρια στὸ χῶρο» καὶ κατ' ἐπέκταση ἦταν καὶ ποιοτικὰ ἀκαθόριστο, γιὰτὶ δὲν προσδιοριζόταν μορφικὰ ὡς φωτιά, ἀέρας, νερὸ ἢ γῆ (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τοὺς ὅρους τοῦ Θεόφραστου στὸ 101 A)· εἴτε ὁ Ἀναξίμανδρος τοῦ ἔδινε κατὰ κύριο λόγον τὴ σημασία «αὐτὸ ποῦ εἶναι

ποιοτικά ἀκαθόριστο», ἀλλὰ ἦταν φυσικό νά δέχεται ὅτι εἶναι ἐπίσης ἀπεριόριστο στήν ἔκταση καί στή διάρκεια —ιδιότητες πού, ἂν ἐκφράζονταν ρητῶ, θά σήμαιναν πανοντότητα (τὸ νά περιέχει κάτι τὰ πάντα) καί θεία ἀθανασία.⁸⁷

(iii) Τὸ ἀπειρον ὡς ἐνδιάμεση οὐσία στὸν Ἀριστοτέλη

103 Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* B 5, 332 a 19: ..οὐκ ἔστιν ἐν τούτων (ἐνν.: πυρὸς, ἀέρος, ὕδατος, γῆς) ἐξ οὗ τὰ πάντα· οὐ μὴν οὐδ' ἄλλο τί γε παρὰ ταῦτα, οἷον μέσον τι ἀέρος καὶ ὕδατος ἢ ἀέρος καὶ πυρὸς, ἀέρος μὲν παχύτερον καὶ πυρὸς, τῶν δὲ λεπτότερον· ἔσται γὰρ ἀήρ καὶ πῦρ ἐκεῖνο μετ' ἐναντιότητος· ἀλλὰ στέρησις τὸ ἕτερον τῶν ἐναντίων· ὥστ' οὐκ ἐνδέχεται μονοῦσθαι ἐκεῖνο οὐδέποτε, ὥσπερ φασὶ τινες τὸ ἀπειρον καὶ τὸ περιέχον.

...δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα (δηλαδή τῇ φωτιά, τὸν ἀέρα, τὸ νερὸ καὶ τῇ γῇ), ἀπὸ τοῦ ὁποῖο νά προέρχονται ὅλα τὰ πράγματα· καὶ ὅπωςδήποτε δὲν ὑπάρχει κανένα ἄλλο στοιχεῖο πλᾶσι σ' αὐτά, κάτι λόγου χάρι ἀνάμεσα στὸν ἀέρα καὶ τὸ νερὸ ἢ στὸν ἀέρα καὶ τῇ φωτιά, πού νά εἶναι παχύτερο ἀπὸ τὸν ἀέρα καὶ τῇ φωτιά καὶ λεπτότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα· γιατί ἓνα τέτοιο στοιχεῖο θά ἦταν, ἀπλούστατα, ἀέρας καὶ φωτιά μαζί μὲ τὰ ἀντίθετά τους· ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς μόνο ἀπὸ τὰ δύο σκέλη μιᾶς ἀντίθεσης ἰσοδυναμεῖ μὲ στέρηση· ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει μεμονωμένα αὐτὴ ἡ ἐνδιάμεση οὐσία, ὅπως λένε μερικοὶ γιὰ τὸ ἀπειρον καὶ αὐτὸ πού περιέχει τὰ πάντα.

104 Ἀριστοτέλης, *Φυσ.* A 4, 187 a 12: ὥς δ' οἱ φυσικοὶ λέγουσι, δύο τρόποι εἰσὶν. οἱ μὲν γὰρ ἐν ποιήσαντες τὸ σῶμα τὸ ὑποκείμενον, ἢ τῶν τριῶν τι ἢ ἄλλο ὃ ἔστι πυρὸς μὲν πυκνότερον ἀέρος δὲ λεπτότερον, τᾶλλα γεννῶσι πυκνότητι καὶ μαρότητι πολλὰ ποιοῦντες... οἱ δ' ἐκ τοῦ ἐνὸς ἐνούσας τὰς ἐναντιότητας ἐκκρίνεσθαι, ὥσπερ Ἀναξίμανδρος φησι καὶ ὅσοι δ' ἐν καὶ πολλὰ φασιν εἶναι, ὥσπερ Ἐμπεδοκλῆς καὶ Ἀναξαγόρας· ἐκ τοῦ μίγματος γὰρ καὶ οὗτοι ἐκκρίνουσι τᾶλλα.

Οἱ φυσικοὶ δίνουν δύο τύπους ἐξήγησης. Αὐτοὶ πού ἀποφάνθηκαν ὅτι τὸ ὑποκείμενο σῶμα εἶναι ἓνα, εἶτε ἓνα ἀπὸ τὰ τρία εἶτε κάτι ἄλλο πού εἶναι πυκνότερο ἀπὸ τῇ φωτιά καὶ ἀραιότερο ἀπὸ τὸν ἀέρα, πιστεύουν ὅτι τὰ ὑπόλοιπα πράγματα προέκυψαν μὲ τὴ συμπύκνωση καὶ τὴν ἀραίωση, παράγοντας ἀπὸ τὸ ἓνα πολλὰ... Οἱ ἄλλοι ὅμως λένε ὅτι τὰ ἀντίθετα ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ ἓνα, στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχουν, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ ὅσοι λένε ὅτι ὑπάρχει ἓνα καὶ πολλὰ μαζί, ὅπως ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας· καὶ αὐτοὶ ἐπίσης πιστεύουν ὅτι τὰ ἐπιμέρους πράγματα ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὸ μίγμα.

Ὁ Ἀριστοτέλης, καταγράφοντας τίς διάφορες μονιστικὲς θεωρίες τῶν φυσικῶν. μιλάει σὲ μερικὲς περιπτώσεις γιὰ μιὰ οὐσία πού κατέχει ἐνδιάμεση θέση ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα —συνήθως ἀνάμεσα στῇ φωτιά καὶ τὸν ἀέρα ἢ ἀνάμεσα στὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό.⁸⁸ Σὲ τρία ἢ τέσσερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ χωρία ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὑποστηρικτὴς αὐτῆς τῆς θεωρίας, ὅχι ἐπειδὴ κατονομάζεται ἄμεσα, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑπονοεῖται ὅτι αὐτὴ

ἡ ἐνδιάμεση οὐσία ὀνομαζόταν ἀπλῶς *ἄπειρον*. Στὸ **103**, ἡ ὁρολογία (πρβ. **108**) ὑποδηλώνει ὅτι οἱ *φυσικοὶ* ποὺ ἔλεγαν ὅτι τὸ *ἄπειρον* καὶ τὸ *περιέχον* ὑπάρχουν ἀπὸ μόνα τους, ξεχωριστὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ἦταν ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ οἱ ὅπαδοί του· βλ. ἐπίσης **109**, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐνδιάμεση οὐσία ἀνάμεσα στὸ νερὸ καὶ τὸν ἀέρα «περιέχει ὅλους τοὺς οὐρανούς, ὄντας ἄπειρη». Στὸ **102** ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει ὅτι ὅλοι οἱ *φυσικοὶ* ποὺ ἀναγνώριζαν τὸ ἄπειρο τοῦ ἔδιναν κάποια εἰδικὴ περιγραφή: μπορούμε λοιπὸν νὰ ρωτήσουμε ποιά ἦταν κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅταν ἔγραφε αὐτὲς τὲς γραμμές, ἡ περιγραφή ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀναξίμανδρος στὸ ἄπειρο, ἂν δὲν τὸ περιέγραψε ὡς ἐνδιάμεση οὐσία — χαρακτηρισμὸς ποῦ, ἄλλωστε, ἀναφέρεται σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ὡς τυπικὴ περιγραφή. Ἄν δὲν ὑπῆρχε ἓνα συγκεκριμένο χωρίο, δηλαδὴ τὸ **104**, δὲν θὰ ὑπῆρχε καμιὰ δυσκολία νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, στίς περισσότερες ἂν ἔχει σὲ ὅλες τὲς ἀναφορὲς του σὲ μιὰ ἐνδιάμεση πρωταρχικὴ οὐσία, εἶχε στὸ νοῦ του τὸν Ἀναξίμανδρο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πιὸ δξυδερεκεῖς ἀρχαίους σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, δεχόταν πράγματι αὐτὴ τὴν ἐκδοχή· τὸ ἴδιο, συνήθως, καὶ ὁ Σιμπλίκιος. Ἀλλὰ στὸ **104**, σύμφωνα μὲ τὴ μόνη δυνατὴ ἐρμηνεία, ὁ Ἀριστοτέλης τοποθετεῖ τὴν ἐνδιάμεση οὐσία καὶ τὸν Ἀναξίμανδρο σὲ ἀντίθετες ὁμάδες.⁸⁹ Ἐχουν γίνεи διάφορες, ἐλάχιστα διαφωτιστικὲς εἰκασίες γιὰ τὸν ἱστορικὸ πρωτοεργὸ τῆς θεωρίας τῆς ἐνδιάμεσης οὐσίας· ἀλλὰ ἡ προσεκτικὴ μελέτη ὅλων τῶν ἀναφορῶν τοῦ Ἀριστοτέλη δείχνει ὅτι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, εἶχε στὸ μυαλὸ του τὸν Ἀναξίμανδρο — ἂν καὶ στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ὑποστήριζε καμιὰ τέτοια θεωρία. Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης νόμιζε ὅτι ἡ «ἄπειρη ἀρχή» τοῦ Ἀναξίμανδρου πρέπει νὰ εἶχε κάποια ἐκφράσιμη σχέση μὲ τὰ λεγόμενα στοιχεῖα· καὶ ὑπάρχουν μερικὰ ἐδάφια (λ.χ. τὸ **105**) ὅπου μιλάει ἀπλῶς γιὰ τὸ *παρὰ τὰ στοιχεῖα*, αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει πλὰι στὰ στοιχεῖα, κάτι δηλαδὴ ποὺ δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα ἀπὸ αὐτά, καὶ ἔχει γιὰ τὸ *μεταξὺ ἢ τὸ μέσον*. Ἄν θέλουμε νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὴ τὴ διατύπωση, μιὰ ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι σημαίνει κάτι ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα σὲ δύο στοιχεῖα· μιὰ ἄλλη ὅτι σημαίνει ἓνα μεῖγμα ἀπὸ ὅλα τὰ στοιχεῖα. Στὸ **104** ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νὰ δέχεται τὴ δεύτερη ἐκδοχή.⁹⁰ ἄλλοι ὅμως εἶχε ὑπόψη του τὴν πρώτη δυνατότητα, καὶ οἱ στοχασμοὶ του γύρω ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο τὸν ὀδήγησαν, *μεταξὺ ἄλλων*, στὴν ὑπόθεση μιᾶς ἐνδιάμεσης οὐσίας (ὑπόθεση ποὺ ὁ ἴδιος θεωροῦσε, *φυσικὰ, ἀστήρικτη*: πρβ. **103**). Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρει διάφορα ζευγάρια στοιχείων, ἀνάμεσα στὰ ὅποια μπορεῖ νὰ βρισκόταν ἡ ἐνδιάμεση οὐσία, δείχνει ὅτι δὲν εἶχε στὸ νοῦ του κανένα συγκεκριμένο ἱστορικὸ παράδειγμα. Θὰ ἔλεγα, λοιπὸν, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προβληματιζόταν γύρω ἀπὸ τὴ φύση τοῦ «ἀπείρου» τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ σκεφτόταν ὅτι, ἂν δὲν εἶναι στοιχεῖο, πρέπει νὰ εἶναι εἴτε κάτι ἐνδιάμεσο εἴτε ἓνα μεῖγμα. Συνήθως, ὅταν ἔβαζε μιὰ ἐνδιάμεση οὐσία· στοὺς καταλόγους τῶν πιθανῶν πρωταρχικῶν ὑλικῶν, εἶχε στὸ μυαλὸ

του τὸν Ἀναξίμανδρο, ἀλλὰ εἶχε ἐπίσης τὴν τάση νὰ προσθέτει αὐτὴ τὴν ἐνδιάμεση οὐσία ἀδιάκριτα σὲ κάθε τέτοιο κατάλογο, γιὰ χάρη τῆς πληρότητας. Ἔτσι τὴν προσθέτει στὸ **104**, ὅπου, ἀσκώντας ἓνα διαφορετικὸ εἶδος κριτικῆς, ἐφαρμόζει τὴν ἐρμηνεία τοῦ μείγματος στὸν Ἀναξίμανδρο ὀνομαστικά.

(iv) *Γιατί («τὸ Ἀπειρον») καὶ ὄχι μιὰ εἰδικὴ πρωταρχικὴ οὐσία;*

105 Ἀριστοτέλης, *Φυσ.* Γ 5, 204 b 22: ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ἐν καὶ ἀπλοῦν εἶναι ἐνδέχεται τὸ ἀπειρον σῶμα, οὔτε ὡς λέγουσιν τινες τὸ παρὰ τὰ στοιχεῖα, ἐξ οὗ ταῦτα γεννῶσιν, οὐθ' ἀπλῶς. εἰσὶ γάρ τινες οἱ τοῦτο ποιοῦσι τὸ ἀπειρον, ἀλλ' οὐκ ἀέρα ἢ ὕδωρ, ὡς μὴ τάλλα φθείρεται ὑπὸ τοῦ ἀπείρου αὐτῶν· ἔχουσι γὰρ πρὸς ἄλληλα ἐναντιώσιν, οἷον ὁ μὲν ἀῆρ ψυχρός, τὸ δ' ὕδωρ ὑγρόν, τὸ δὲ πῦρ θερμόν· ὦν εἰ ἦν ἐν ἀπειρον ἐφθοαρτο ἂν ἦδη τάλλα. νῦν δ' ἕτερον εἶναι φασὶ ἐξ οὗ ταῦτα.

Ἄλλα οὔτε μπορεῖ τὸ ἀπειρο σῶμα νὰ εἶναι ἓνα καὶ ἀπλό, ἀσχέτως ἂν εἶναι (ὅπως λένε μερικοὶ) αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει πλάι στὰ στοιχεῖα καὶ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι τὰ παράγει ἢ ἂν περιγράφεται μὲ ἀπλούστερο τρόπο. Γιατί ὑπάρχουν μερικοὶ ποὺ θεωροῦν ὅτι τὸ ἀπειρο δὲν εἶναι ὁ ἀέρας ἢ τὸ νερό, παρὰ ὑπάρχει πλάι στὰ στοιχεῖα, ἔτσι ὥστε τὰ ὑπόλοιπα νὰ μὴν καταστρέφονται ἀπὸ τὴν ἀπειρὴ οὐσία τους· γιατί τὰ στοιχεῖα ἔχουν ἀντιθετικὴ σχέση τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο (λ.χ. ὁ ἀέρας εἶναι κρύος, τὸ νερὸ ὑγρό, ἡ φωτιὰ ζεστή), καὶ ἂν ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ἀπειρο τὰ ἄλλα θὰ εἶχαν ἤδη καταστραφεῖ. Λένε ὁμοίως ὅτι τὸ ἀπειρον, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ στοιχεῖα, εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτά.

106 Ἀριστοτέλης, *Φυσ.* Γ 4, 203 b 15: τοῦ δ' εἶναι τι ἀπειρον ἢ πίστις ἐκ πέντε μάλιστ' ἂν συμβαίνοι σκοποῦσιν... ἔτι τῷ οὕτως ἂν μόνως μὴ ὑπολείπειν γένεσιν καὶ φθοράν, εἰ ἀπειρον εἶη ὅθεν ἀφαιρεῖται τὸ γιγνόμενον.

Ἡ πίστη ὅτι κάτι εἶναι ἀπειρο προέρχεται, γιὰ ὅσους μελετοῦν τὸ ζήτημα, ἀπὸ πέντε παράγοντες... ἐπιπρόσθετα, ἐπειδὴ ἡ γένεση καὶ ἡ φθορά θὰ συνεχίζονταν ἀέναα μόνον ἂν ὑπῆρχε μιὰ ἀπειρὴ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ ἀπορρέει αὐτὸ ποὺ γίνεται.

Αὐτὰ τὰ ἐδάφια περιέχουν δύο κίνητρα γιὰ νὰ δεχθεῖ κανεὶς τὸ Ἀπειρον ὡς πρωταρχικὴ οὐσία τοῦ κόσμου. Ὁ λόγος ποὺ ἀναφέρεται στὸ **105** —ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀπειρὴ πρωταρχικὴ οὐσία, ἂν ταυτιζόταν μὲ ἓνα ὀρισμένο στοιχεῖο, θὰ κατέκλυζε τὰ ἄλλα στοιχεῖα καὶ δὲν θὰ τὰ ἄφηνε νὰ ἀναπτυχθοῦν— ἀποδίδεται σὲ ἐκείνους ποὺ δέχονταν ὅτι τὸ ἀπειρον ὑπάρχει «πλάι στὰ στοιχεῖα», δηλαδὴ δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα ἀπὸ αὐτά. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῦσε αὐτὴ τὴν διατύπωση, συνήθως (ἂν καὶ ὄχι ἀπαραίτητα σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις) εἶχε στὸ νοῦ του τὸν Ἀναξίμανδρο, καὶ ὁ Σιμπλίκιος, στὸ σχόλιό του γι' αὐτὸ τὸ χωρίο (εἰς *Φυσ.* 479, 33) προσέγραψε πράγματι αὐτὸν τὸν λόγο στὸν Ἀναξίμανδρο. Ἐξάλλου, ὁ ἐντελὴς διαφορετικὸς λόγος ποὺ ἀναφέρεται στὸ **106** —ὅτι μιὰ ἀπειρὴ πηγὴ ἐξασφαλίζει πῶς τὸ παγκόσμιο γίγνεσθαι δὲν θὰ σταματήσει ἀπὸ

ἔλλειψη ὕλικου— ἀποδίδεται στὸν Ἀναξίμανδρο ἀπὸ τὸν Ἀέτιο (I, 3, 3· DK 12 a 4) καὶ τὸν Σιμπλίκιο σὲ ἓνα χωρίο (*Περὶ οὐρανοῦ* 615, 15· DK 12 a 17). Ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀετίου υποδηλώνει ὅτι ὁ Θεόφραστος ἀπέδιδε τὸ κίνητρο ποὺ περιγράφεται στὸ 106 στὸν Ἀναξίμανδρο· ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ὅτι δὲν τοῦ ἀπέδιδε καὶ τὸ κίνητρο τοῦ 105, καὶ ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ ἀνάλυσις τοῦ Θεόφραστου νὰ εἶχε ὡς ἀφετηρίαν τὸν Ἀριστοτέλη.

Οἱ περισσότεροι σύγχρονοι μελετητὲς δέχονται ὅτι τὸ 106 περιγράφει τὸ πραγματικὸ κίνητρο τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ πολλοὶ ἀπορρίπτουν τὸ 105 μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι (παρὰ τὰ φαινόμενα) δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο. Ἐτσι, ὁ Cherniss εἶπε ὅτι τὸ ἐπιχείρημα ποὺ ἀναπτύσσεται στὸ 105 εἶναι «τὸ χαρακτηριστικὸ ἀριστοτελικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀναγκαίαν ἰσορροπία τῶν ἀντίθετων δυνάμεων». Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἐπιχείρημα διατυπώνεται σὲ ἀριστοτελική μορφή, πρᾶγμα ἄλλωστε ἀρκετὰ φυσικόν. Ἀλλὰ ὁ Ἀναξίμανδρος εἶχε δεχθεῖ μιὰ γενικότερη ἰσορροπία ἀνάμεσα στίς ἀντίθετες οὐσίες (βλ. 110 καὶ τὴ σχετικὴ ἀνάλυσις) καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ σκέφτηκε πάνω κάτω ὡς ἐξῆς: «Ὁ Θαλῆς ἔλεγε ὅτι ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὸ νερό· ἀλλὰ τὸ νερό (ποὺ τὸ βλέπουμε μὲ τὴ μορφή τῆς βροχῆς, τῆς θάλασσας καὶ τῶν ποταμῶν) εἶναι ἀντίθετο μὲ τὴ φωτιά (τὸν ἥλιο, τὸν πύρινο αἰθέρα, τὰ ἡφαίστεια κτλ.), καὶ αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα εἶναι καταστρεπτικὰ τὸ ἓνα γιὰ τὸ ἄλλο. Πῶς λοιπὸν μπόρεσε ἡ φωτιά νὰ γίνῃ ἓνα τόσο σημαντικὸ συστατικὸ τοῦ κόσμου μας, ἂν ἀντιμετώπιζε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ συνεχῆ ἀντενέργεια τῆς ἄπειρης μάζας τοῦ ἀντίθετου μὲ αὐτὴ στοιχείου; Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ πῶς μπόρεσε ἀκόμα καὶ νὰ ἐμφανιστεῖ, ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή; Ἐτσι λοιπόν, τὰ ἀντιμαχόμενα συστατικὰ τοῦ κόσμου μας πρέπει νὰ προῆλθαν ἀπὸ μιὰ οὐσία διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ καθένα τους, ἀπὸ κάτι ἀκαθόριστο ἢ ἀπροσδιόριστο.» (Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ δίνει στὸ ἄπειρον τὴ σημασίαν τοῦ «ἀτέλειωτου», δὲν ἐπηρεάζει αὐτὸ τὸ σκεπτικόν.)

«Ὅσο γιὰ τὸ 106, ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέδειξε τὴ σφαλερότητά του:

107 Ἀριστοτέλης, *Φυσ. Γ* 8, 208 a 8: οὔτε γάρ, ἵνα ἡ γένεσις μὴ ἐπιλείπῃ, ἀναγκαῖον ἐνεργεῖν ἄπειρον εἶναι σῶμα αἰσθητόν· ἐνδέχεται γάρ τὴν θατέρου φθορὰν θατέρου εἶναι γένεσιν, πεπερασμένου ὄντος τοῦ παντός.

Οὔτε εἶναι ἀναγκαῖον νὰ εἶναι ἓνα αἰσθητὸ σῶμα πραγματικὰ ἄπειρον, γιὰ νὰ συνεχίζεται ἀέναα ἡ γένεσις· καὶ αὐτὸ γιὰτὶ ἡ γένεσις ἐνὸς πράγματος μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ καταστροφὴ τοῦ ἄλλου καὶ τὸ σύνολο ὄλων τῶν πραγμάτων νὰ εἶναι πεπερασμένον.

Ἀλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἀποψὴ τοῦ Ἀναξίμανδρου γιὰ τὴ φυσικὴ ἀλλαγὴ—ὅτι δὲν ὑπάρχει φθορά: οἱ ἀντίθετες οὐσίες ἐπανορθώνουν ἀμοιβαῖα γιὰ τίς ἐπεκτάσεις ποὺ ἔκανε ἡ μίξις εἰς βάρος τῆς ἄλλης (βλ. σ. 127 κέ.) καί, μὲ τὴν

προϋπόθεση ότι η ισορροπία διατηρείται, κάθε αλλαγή στον διαφοροποιημένο κόσμο γίνεται μέσα στην ίδια αρχική ποσότητα ξεχωριστών, αντίθετων ουσιών. (*Ας σημειωθεί ότι το **105** επιτρέπει την υπόθεση ότι η αρχική ουσία είναι ποιοτικά ακαθόριστη, ενώ το **106** επιτρέπει να δεχθούμε μια χωρικά ακαθόριστη ή άπειρη ουσία.)

(ν) Το *Ἄπειρον* περιέχει και κυβερνᾷ (;) τὰ πάντα, εἶναι θεῖο και ἀθάνατο

108 Ἀριστοτέλης, *Φυσ.* Γ 4, 203 b 7: ...τοῦ δὲ ἀπείρου οὐκ ἔστιν ἀρχή... ἀλλ' αὕτη τῶν ἄλλων εἶναι δοκεῖ, και περιέχειν ἅπαντα και πάντα κυβερνᾷ, ὥς φασιν ὅσοι μὴ ποιούσι παρὰ τὸ ἀπειρον ἄλλας αἰτίας οἷον νοῦν ἢ φιλίαν· και τοῦτ' εἶναι τὸ θεῖον· ἀθάνατον γάρ και ἀνώλεθρον, ὥσπερ φησὶν ὁ Ἀναξίμανδρος και οἱ πλείστοι τῶν φυσιολόγων.

...και τὸ ἀπειρον δὲν ἔχει ἀρχή... ἀλλὰ φαίνεται ότι αὐτὸ εἶναι ἡ ἀρχή τῶν ἄλλων, και τὰ πάντα περιέχει και τὰ πάντα κυβερνᾷ, ὅπως λένε ὅσοι δὲν δέχονται ἄλλες αἰτίες, ὅπως λ.χ. τὸ νοῦ ἢ τὴ φιλία, πλάι στὸ ἀπειρο· και αὐτὸ εἶναι τὸ θεῖο· γιατί εἶναι ἀθάνατο και ἀφθαρτο, ὅπως λέει ὁ Ἀναξίμανδρος και οἱ περισσότεροι φυσιολόγοι.

109 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 5, 303 b 10: ἔνιοι γάρ ἐν μόνον ὑποτίθενται, και τοῦτο οἱ μὲν ὕδωρ, οἱ δ' ἀέρα, οἱ δὲ πῦρ, οἱ δ' ὕδατος μὲν λεπτότερον ἀέρος δὲ πυκνότερον· ὁ περιέχειν φασὶ πάντας τοὺς οὐρανούς ἀπειρον ὄν.

Γιατί μερικοὶ δέχονται ότι ὑπάρχει μόνο μία οὐσία, πού ἄλλοι υποθέτουν ότι εἶναι τὸ νερό, ἄλλοι ὁ ἀέρας, ἄλλοι ἡ φωτιά και ἄλλοι ότι εἶναι κάτι λεπτότερο ἀπὸ τὸ νερό και πυκνότερο ἀπὸ τὸν ἀέρα· αὐτὴ ἡ οὐσία λένε ότι περιέχει ὅλους τοὺς οὐρανούς, ὄντας ἀπειρη.

Ἡ δῆλωση τοῦ **108** ότι ἡ πρωταρχική οὐσία («τὰ πάντα περιέχει και τὰ πάντα κυβερνᾷ») ἀποδίδεται στοὺς φυσιολόγους ἐκείνους πού, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, δέχονταν ἕνα ἀπειρο πρωταρχικὸ ὕλικο, ἀλλὰ δὲν δέχονταν καμιά ξεχωριστὴ αἰτία γιὰ τὴν κίνηση —ἐπομένως, στοὺς μιλησίους φιλοσόφους, στὸν Ἡράκλειτο και στὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη. Τὸ «τὰ πάντα κυβερνᾷ» ἀναπαράγει προφανῶς τὴν προσωκρατικὴ ὁρολογία, και ὁλόκληρη ἡ φράση «τὰ πάντα περιέχει και τὰ πάντα κυβερνᾷ» μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ μιὰ ρυθμικὴ ἐνότητα. Ὁ Ἀναξίμανδρος θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ ἐμπνευστὴς της, καθὼς μάλιστα ἀναφέρεται παρακάτω σὲ συνάρτηση μὲ μιὰ ἄλλη φράση, πού περιγράφει τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, και εἶναι πολὺ πιθανὸ σ' αὐτὸν νὰ ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης στὸ **109**, ὅταν γράφει τὴ λέξη *περιέχειν*.⁹¹

Ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβουμε τί εἶδους ἐλεγχὸ ἀσκούσε σὲ ὅλα τὰ πράγματα τὸ *Ἄπειρον* τοῦ Ἀναξίμανδρου. Ἡ ἐλληνικὴ λέξη δὲν σημαίνει ἀπαίτητα ότι ὁ ἐλεγχὸς ὀφείλεται στὴν ιδιότητα τοῦ Ἀπείρου νὰ περιέχει τὰ πάν-

τα —και οί δύο ιδιότητες, ανεξάρτητα ή μία από την άλλη, είναι φυσικές για κάτι που θεωρείται θεῖο—, αλλά είναι πιθανό νά τὸ ὑπονοεῖ. Ἐξάλλου, ἡ μεταφορική ἔκφραση *κυβερνᾶν* δὲν συνεπάγεται ἀπαραίτητα ἕναν ἐνσυνείδητο καὶ ἐμφρονα παράγοντα, γιατί τὸ κυβερνήμα ἑνὸς πλοίου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καθαρά μηχανική διαδικασία, μετὴν ἔννοια ὅτι οἱ ἄλλαγες στὴν κατεύθυνση ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὸ μηχανισμό πηδαλιουχίας καὶ ὄχι μετὴν ἔννοια τῶν προθέσεων τοῦ θαλασσοπόρου. Ὡστόσο, ἡ ἀρχαία θεομορφική (καὶ ἐπομένως, ὡς ἕνα βαθμῶ, ἀνθρωπομορφική) ἀντίληψη γιὰ τὴν πρωταρχική ὕλη εὐνοεῖ τὴν ἐκδοχὴ τῆς σκόπιμης δράσης. Τὸ Ἄπειρον θὰ μπορούσε νὰ ἐλέγχει τὰ πράγματα μετὴς ἐξῆς μεθόδους: (1) μετὴν νὰ περιβάλλει ἢ νὰ περιέχει τὰ πάντα: εἴτε (α) ἐμποδίζοντας τὴν παραπέρα ἐξάπλωση τοῦ διαφοροποιημένου κόσμου εἴτε (β) ἀντισταθμίζοντας τὴ φθορὰ πού συνεπάγεται ἡ ἀλλαγὴ στὸν κόσμο· (2) μετὴν νὰ ἐνυπάρχει σὲ ὅλα τὰ πράγματα, ἢ ἔστω σὲ μερικά, ἀποτελώντας εἴτε (α) μιὰ κινητήρια ἢ ζωική δύναμη εἴτε (β) μιὰ θεμελιώδη ἀρχὴ ἢ κανόνα ἢ νόμο τῆς ἀλλαγῆς· (3) μετὴν νὰ παράγει τὸν κόσμο ἔτσι ὥστε νὰ στοιχειοθετεῖ ἕναν μόνιμο κανόνα ἢ νόμο πού διέπει κάθε ἀλλαγὴ. Τὸ (1, β) ὑπονοεῖται στὸ 106, ἀλλά, ὅπως ἐξηγήσαμε πρὶν ἀνω, εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ πνεῦμα τοῦ Ἀναξίμανδρου· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ (1, α). Τὸ (2, α) θὰ ἴσχυε ἴσως γιὰ τὸν Θαλῆ· τὸ (2, β), περισσότερο ἀπὸ τὸ (3), θὰ ἴσχυε γιὰ τὸν Ἡράκλειτο. Τὸ (2) καθὼς καὶ τὸ (1) φαίνεται ἀπίθανο νὰ ἰσχύουν γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο, γιατί εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν μπορεῖ νὰ φαντάστηκε ὅτι τὸ Ἄπειρον ἐνυπάρχει στὸν διαφοροποιημένο κόσμο, ἔστω καὶ μετὴν ἴδιο τρόπο πού ὁ κόσμος τοῦ Θαλῆ ἦταν διαποτισμένος κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ μιὰ θεία ζωική οὐσία: εἶναι πολὺ πιθανὸ τὸ Ἄπειρον νὰ ὀνομάστηκε ἔτσι, ἐπειδὴ δὲν ταυτιζόταν μετὴν ἴτιοτα στὴ φύση. Ἀλλὰ τὸ (3) θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύει γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο: μπορεῖ κάλλιστα τὸ Ἄπειρον νὰ ἀσκοῦσε τὸν ἑλεγχό του σὲ ὅλα τὰ πράγματα μέσο τοῦ νόμου τῆς ἀμοιβαίας ἐπανάρθωσης ἀνάμεσα στὰ ἀντίθετα, ἕνα νόμο (ἢ τρόπο συμπεριφορᾶς) πού ἐγκαινιάστηκε ὅταν ἐμφανίστηκαν μέσα στοὺς κόλπους τοῦ Ἀπείρου οἱ πρῶτες ἀντίθετες οὐσίες καὶ πού ἐξακολοθεῖ νὰ διέπει κάθε ἀλλαγὴ στὸν κόσμο. Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴ δυνατότητα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ὑπόψιν του κάποιον ἄλλο καὶ ὄχι τὸν Ἀναξίμανδρο —ἴσως τὸν Ἡράκλειτο ἢ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη— στὸ πρῶτο μέρος τοῦ 108 καὶ ἰδιαίτερα, ἴσως, στὴ φράση «τὰ πάντα κυβερνᾶ».

Ἡ ἀπόδοση τῆς ιδέας τοῦ *περιέχειν* στοὺς μονιστὲς ἐπαναλαμβάνεται στὸ 109· ἐδῶ ἡ ἄπειρη οὐσία ὑποδηλώνει καὶ πάλι τὸν Ἀναξίμανδρο, ἂν καὶ δὲν περιέχει «ὅλα τὰ πράγματα», ἀλλὰ «ὅλους τοὺς οὐρανούς». Φαίνεται ὅτι αὐτὴ τὴ διατύπωση τὴν πῆρε ὁ Θεόφραστος (101), πού προφανῶς σκέφτηκε ὅτι ἐννοοῦσε ξεχωριστοὺς ἀρχέγονους οὐρανούς, καθένας ἀπὸ τοὺς ὁποίους περιέχει καὶ ἕναν ξεχωριστὸν κόσμο (βλ. σ. 131 κέ. γιὰ τὴν ιδέα τῶν ἀναρίθμητων κόσμων). Ἀλλὰ

ή φράση του Ἀριστοτέλη μπορεί νά οφείλεται στή χρησιμοποίηση τῆς λέξης οὐρανοί με ἐιδική ἔννοια, πού δηλώνει τίς σφαῖρες τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καί τῶν ἄστρον (πρβ. *Περὶ οὐρανοῦ*, Α 9, 278 b 9)· θά ἦταν φυσικό νά ἐφαρμόσει ὁ Ἀριστοτέλης τὴ δική του ἀνάλυση γιὰ τὸν κόσμον (ἀνάλυση βασισμένη στὸ σχῆμα τοῦ Εὐδοξου καί τοῦ Κάλλιππου) στὸν Ἀναξίμανδρο, με τοὺς ξεχωριστοὺς κύκλους του γιὰ τὰ οὐράνια σώματα (βλ. σ. 144 κέ.), καί ἐπομένως ἴσως νά μὴν ἐννοοῦσε τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἓναν πολύπλοκο κόσμον.

Στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ 108 μαθαίνουμε ὅτι ἡ οὐσία πού περιέχει τὰ πάντα «εἶναι τὸ θεῖον· γιατί εἶναι ἀθάνατο καί ἀφθαρτο, ὅπως λέει ὁ Ἀναξίμανδρος καί οἱ περισσότεροι φυσιολόγοι». Εἶναι θεμιτὸ νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ λέξεις «ἀθάνατο καί ἀφθαρτο» ἀποδίδονται αὐτούσιες στὸν Ἀναξίμανδρο, ἀν καί δηλώνεται ὅτι καί ἄλλοι φιλόσοφοι εἶπαν κάτι παρόμοιο. Ἀλλὰ σύμφωνα με τὸν Θεόφραστο, ἡ φράση (ὅπως τὴν καταγράφει τὸ 101 Β) ἦταν *αἰδίων καί ἀγήρω*. Ὑπάρχει μιὰ στερεότυπη ὁμηρικὴ φράση, πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς θεοὺς ἡ τὰ ἐξαρτήματά τους, «ἀθάνατος καί ἀγέραστος»: ἔτσι, στὴν *Ὀδύσεια* (ε 218), ὁ Ὀδυσσεὺς λέει στὴν Καλυψὼ *ἡ μὲν γὰρ βροτὸς ἐστί, σὺ δ' ἀθάνατος καί ἀγήρω* (πρβ. ἐπίσης Β 447). Ἡ πεζογραφία τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου χρησιμοποιοῦσε συχνὰ σύντομες ἐπικὲς φράσεις. Ἐπομένως, εἶναι πιθανὸ νά ἦταν αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ μορφή καί ὄχι τὸ κάπως ταυτολογικὸ ἀντίστοιχο πού συναντοῦμε στὸν Ἀριστοτέλη.⁹² Ὅπως καί ἂν ἔχει τὸ ζήτημα, φαίνεται ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἀπέδιδε στὸ Ἄπειρον τίς κύριες ιδιότητες τῶν ὁμηρικῶν θεῶν, ἀθανασία καί ἀπεριόριστη δύναμη (συναρτημένη, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, με τὴν ἀπεριόριστη ἔκταση)· δὲν εἶναι ἀπίθανο νά ἀποκάλεσε πραγματικὰ τὸ Ἄπειρον «θεῖον», καί ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἦταν χαρακτηριστικὸς προσωκρατικὸς στοχαστής.

(vi) Τὸ Ἄπειρον δὲν βρίσκεται σὲ ἀέναη κίνηση, οὔτε εἶναι μείγμα

(Αὐτὰ τὰ σημεῖα πού ἀφοροῦν τὸ Ἄπειρον τὰ ἐξετάζουμε παρακάτω στὸ ὑποκεφάλαιο «Κοσμογονία».)

ΤΟ ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΤΟΥ ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΥ

110 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσ.* 24, 17 (ἐπανάληψη ἀπὸ τὸ 101 Α): ...*ἐτέραν τινὰ φύσιν ἄπειρον, ἐξ ἧς ἅπαντας γίνεσθαι τοὺς οὐρανούς καί τοὺς ἐν αὐτοῖς κόσμους. ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστί τοῖς ὁδοῖς, καί τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι «κατὰ τὸ χρεῶν» διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καί τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν», ποιητικωτέροις οὕτως ὀνόμασιν αὐτὰ λέγων.*

...ἀλλὰ κάποια ἄλλη οὐσία (εἶναι τὸ ἄπειρον), ἀπὸ τὴν ὁποία ἔγιναν ὅλοι οἱ οὐρανοί καί οἱ κόσμοι πού ὑπάρχουν σ' αὐτούς. Καί ἡ μήτρα, ἀπὸ τὴν ὁποία γεννήθηκαν τὰ πράγματα,

είναι ή ίδια με αυτή στην οποία αποσυντίθενται «όπως είναι αναγκαίο να γίνει· γιατί τιμωρούνται και επανορθώνουν αμοιβαία για την αδικία, σύμφωνα με την τάξη του χρόνου», καθώς είπε με αυτά τα μάλλον ποιητικά λόγια.

(i) *Έκταση του αποσπάσματος*

‘Ο Σιμπλικίος παραθέτει άναμφισβήτητα ένα κομμάτι από μια παραλλαγή της θεοφράστειας ιστορίας της πρώιμης φιλοσοφίας, και πιο συγκεκριμένα από το κεφάλαιο *Περί άρχής*. ‘Η τελευταία φράση, ένα σχόλιο για το ύφος του ‘Αναξίμανδρου, δείχνει ότι ή προηγούμενη πρόταση αποτελεί άμεσο παράθεμα. ‘Ετσι, το κατά τήν του χρόνου τάξιν, που πολλοί πίστευαν ότι είναι μια παράφραση του κατά τήν χρεών από τόν Θεόφραστο, πρέπει να γίνει με επιφύλαξη δεκτό ως αυθεντικό.⁹³ Τό κείμενο που υπάρχει ανάμεσα στο διδόναι και τό αδικίας είναι σίγουρα αυθεντικό και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα του ποιητικού ύφους που έπισημαίνει ό Θεόφραστος. ‘Επίσης, πρέπει μάλλον να δεχθούμε ότι και τό κατά τό χρεών είναι του ‘Αναξίμανδρου: ή λέξη χρεών διατήρησε μια έντονη ποιητική χροιά (έκτός από τήν ειδική χρήση χρεών έστι), ώσπου ή έκφραση τό χρεών έγινε τρέχουσα στην έλληνιστική περίοδο ως περιφραστική όνομασία του θανάτου. Στο απόσπασμα 80 από τόν ‘Ηράκλειτο, ή φράση κατ’ έριν και χρεώμενα πρέπει μάλλον να διορθωθεί σε κατ’ έριν και χρεών, γιατί αυτή είναι ή εύλογοφανέστερη αποκατάστασή της. Τά προηγούμενα λόγια, από τό έξ ών ως τό εις ταύτα γίνεσθαι έχουν προκαλέσει πολλές άμφισβητήσεις. ‘Η χρήση τών άφηρημένων έννοιών γένεσις και φθορά, έδραιωμένη στο περιπατητικό λεξιλόγιο, αλλά (άπό ό,τι δείχνουν οι ύπόλοιπες ένδείξεις που σώζονται) όχι στο προσωκρατικό, ύποδηλώνει ότι αυτές οι λέξεις άνήκουν στον Θεόφραστο. ‘Αλλά και τό αίσθημα που εκφράζεται φαίνεται περιπατητικό: είναι μια αναδιατύπωση ενός από τά βασικά δόγματα του ‘Αριστοτέλη για τήν πρωταρχική ουσία τών μονιστών φυσικών, «τά πάντα καταλήγουν σ’ αυτό από τό όποιο δημιουργήθηκαν» (Φυσ. Γ 5, 204 b 33· πρβ. επίσης 85 άράδα 3). ‘Ο Θεόφραστος είχε τήν τάση να παραθέτει μεμονωμένες λέξεις ή φράσεις· μπορεί, έπομένως, να παρέθεσε αυτούσια τήν τελευταία φράση μιάς πρότασης, τό υπόλοιπο της όποιας είχε παραφράσει, για να τονίσει τή συνάφεια με τήν επόμενη πρόταση, που τήν παραθέτει όλόκληρη αυτούσια. Βλ. επίσης § (v).

(ii) *Τό νόημα του αποσπάσματος*

Τά συμφοραζόμενα δείχνουν ότι ό Θεόφραστος θεωρούσε τό παράθεμα σύμμορφο με τήν άποψη που μόλις πριν από λίγο είχε αποδώσει στον ‘Αναξίμανδρο, ότι δηλαδή «όλοι οι ούρανοι και οι κόσμοι που υπάρχουν σ’ αυτούς» προήλθαν από τό ‘Απειρον. Τό έξ ών... (ό πληθυντικός είναι γενικός) προσθέτει ότι, άφοϋ προ-

ἦλθαν ἀπὸ τὸ Ἄπειρον, θὰ ἐπιστρέψουν σ' αὐτὸ «ὅπως εἶναι ἀναγκαῖο νὰ γίνηι· γιατί τιμωροῦνται καὶ ἐπανορθώνουν ἀμοιβαῖα...». Ἡ παραλλαγή πού μᾶς δίνει ὁ Ψευδοπλούταρχος (101 Γ) δείχνει ὅτι ὁ Θεόφραστος, λέγοντας «οἱ οὐρανοὶ καὶ οἱ κόσμοι πού ὑπάρχουν σ' αὐτούς», ἀναφερόταν σὲ «ἄπειρους κόσμους». Ὑπάρχει ὅμως μιὰ πολὺ σοβαρὴ ἀντίρρηση στὴν ἐρμηνεία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀναξίμανδρος ἀναφερόταν σὲ ἀναρίθμητους κόσμους πού προῆλθαν ἀπὸ τὸ Ἄπειρον καὶ θὰ διαλυθοῦν σ' αὐτό. Τὸ ἀλλήλοις δείχνει ὅτι ἡ ἐπανόρθωση γίνεται ἀμοιβαῖα ἀνάμεσα στὰ μέρη πού ἀποτελοῦν τὸ ὑποκείμενο τῆς πρότασης. Εἶναι ἄραγε δυνατὸ νὰ πιστέψουμε ὅτι τὸ θεῖο Ἄπειρον διαπράττει ἀδικία εἰς βάρος τῶν ἰδίων τῶν δημιουργημάτων του καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὰ ἀποζημιώσει; Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι σίγουρα ἄτοπη· τότε ὅμως ὁ Θεόφραστος (πού δὲν ἦταν ἀλάθης σὲ τέτοια ζητήματα ἐρμηνείας, ὅπως δὲν ἦταν ἀλάθης οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης) δὲν κατάλαβε σωστὰ πού ἀναφερόταν ἡ ῥῆσις τοῦ Ἀναξίμανδρου.⁹⁴ Ἐχει παρατηρηθεῖ ἀπὸ παλιά ὅτι τὰ πράγματα πού ἀδικοῦν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο πρέπει νὰ εἶναι ἴσα, διαφορετικὰ μὲν ἀλλὰ συναφή· καὶ ὅτι τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ τίς ἀντίθετες οὐσίες πού συγκροτοῦν τὸν διαφοροποιημένο κόσμο.⁹⁵

(iii) *Τὰ ἀντίθετα*

Θὰ δοῦμε παρακάτω (118, 121) ὅτι ἡ παραγωγή τῶν ἀντιθέτων ἦταν μιὰ πολὺ σπουδαία φάση στὴν κοσμογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου· εἶναι λογικὸ, ἐπομένως, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐπαιζαν σημαντικὸ ρόλο στὸν ἀνεπτυγμένο κόσμο. Ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν ἀντιθέτων ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡράκλειτου, πού φαίνεται ὅτι διόρθωσε ἐσκεμμένα τὸν Ἀναξίμανδρο ὅταν διατύπωσε τὴν παράδοξη θέση του «ἡ διαμάχη εἶναι δικαιοσύνη» (ἀπόσπ. 80, 211). Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶναι ὁ πρῶτος πού χρησιμοποίησε καθαρὰ τὴν ἔννοια τῶν ἀντιθέτων φυσικῶν οὐσιῶν (ἔννοια πού ἐμφανίζεται ἀργότερα στὸν Ἡράκλειτο, τὸν Παρμενίδη, τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὸν Ἀναξαγόρα καὶ στοὺς πυθαγόρειους τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Ἀλκμέωνα καὶ ἔπειτα). Ἀναμφίβολα ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν κυριότερων ἐποχιακῶν ἀλλαγῶν, ὅπου ἡ καλοκαιρινὴ ζέση καὶ ξηρασία φαίνονται νὰ συγκρούονται μὲ τὸ χειμωνιάτικο κρύο καὶ τὴ βροχή. Ἡ συνεχὴς ἐναλλαγή τῶν ἀντιθέτων οὐσιῶν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο μὲ μιὰ νομικιστικὴ μεταφορά, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία: ἡ ὑπεροχὴ μιᾶς οὐσίας εἰς βάρος τῆς ἀντιθέτης της εἶναι «ἀδικία», ὁπότε ἀκολουθεῖ μιὰ ἀντίδραση, ἡ τιμωρία τοῦ «ἐνοχοῦ» μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἰσότητος —πού μάλιστα εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἰσότητα, ἀφοῦ ὁ φταίχτης στερεῖται καὶ αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του ἓνα μέρος τῆς ἀρχικῆς οὐσίας του. Αὐτὸ τὸ μέρος δίνεται στὸ θῆμα, παραπάνω ἀπὸ τὴν ποσότητα πού τοῦ ἀνῆκε, πράγμα πού τώρα

όδηγεῖ (ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε) σὲ κόρο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πρώην θύματος, πού αὐτὴ τῇ φορὰ ἀδικεῖ τὸν πρώην ἀδικητὴ. Ἔτσι, μὲ αὐτὴ τὴν ἀνθρωπομορφικὴ μεταφορὰ ὁ Ἀναξίμανδρος ἐξήγησε τὸ κίνητρο τῆς συνεχοῦς καὶ σταθερῆς ἀλλαγῆς. Οἱ κύριες ἀντίθετες οὐσίες στὴν κοσμογονία ἦταν ἡ θερμὴ καὶ ἡ ψυχρὴ — ἡ φλόγα ἡ φωτιά καὶ ὁ ἄνεμος ἡ ἀέρας. Αὐτές, μὲ τίς ὁποῖες συνδέονται ἡ ξηρότητα καὶ ἡ ὑγρασία, εἶναι ἐπίσης οἱ κύριες κοσμολογικὲς ἀντιθέσεις καὶ σχετίζονται ἅμεσα μὲ τίς μακροαλλαγὰς πού συμβαίνουν στὸν φυσικὸ κόσμο. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτές οἱ οὐσίες ἀπομονώθηκαν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο (ἀπόσπ. 126), πρὶν ἀκόμα ἐξυψωθοῦν ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ σὲ σταθερά, μὴ ἀναγώγιμα στοιχεῖα. Ὅπως δὴποτε, πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ μὲ τίς ἀντιθέσεις γιὰ τίς ὁποῖες μιλάει ὁ Ἀναξίμανδρος: δὲν ἀποκλείεται, λόγου χάρη, οἱ περιπατητικοὶ νὰ ὑποκατέστησαν τίς συγκεκριμένους ἐκφράσεις τοῦ Ἀναξίμανδρου μὲ τίς δικές τους πρὸ ἀφηρημένους διατυπώσεις, ὅπως τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ κτλ. Μπορεῖ ὁ Ἀναξίμανδρος νὰ θεωροῦσε ὅτι ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ οὐσίες πού, ἐνῶ ἡ καθεμιὰ τους ἔχει ἀτομικὲς τάσεις ἀντίθετες ἀπὸ τίς τάσεις μερικῶν ἄλλων οὐσιῶν, ὥστόσο δὲν σχηματίζουν χαρακτηριστικὰ ζευγάρια ἀντιθέσεων (ὅπως λ.χ. τὸ σκληρὸ καὶ τὸ μαλακόν), παρὰ περιγράφονται ἀπλῶς ὡς φωτιά, ἄνεμος, σίδηρο, νερό, ἄνδρας, γυναῖκα καὶ πάει λέγοντας.

(iv) «Ἡ τάξις τοῦ Χρόνου»

Ἡ τελευταία φράση τοῦ παραθέματος, «σύμφωνα μὲ τὴν τάξιν τοῦ χρόνου», ἐπεξεργάζεται ἀκόμα περισσότερο τὴ μεταφορὰ γιὰ τὴν ἀδικία. Ποιὰ εἶναι ἡ τάξις τοῦ Χρόνου; Ἡ λέξις *τάξις* ὑποδηλώνει τὴν ἐπιμέτρηση τῆς ποινῆς ἀπὸ ἕνα δικαστὴ ἢ, ἀκόμα περισσότερο, τὴν ἐπιμέτρηση τοῦ φόρου ὑποτελείας (ὅπως στοὺς σχετικοὺς ἀθηναϊκοὺς καταλόγους). Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ἐκεῖνο πού ὀρίζεται ἢ ἐπιμετρεῖται εἶναι τὸ ὕψος τῆς ποινῆς ἢ τὸ ποσὸ τῆς πληρωμῆς· ἀλλὰ πολὺ δύσκολα μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ σημασία τῆς φράσης «ἡ τάξις τοῦ Χρόνου». Ὁ Χρόνος πρέπει μᾶλλον νὰ ἐλέγχει τὴν προθεσμία γιὰ τὴν πληρωμὴ· τὸ ὕψος τῆς ἐπανόρθωσης θὰ ἦταν δεδομένο, δηλαδὴ μιὰ γενικὴ ἀποζημίωση σὺν ἕνα πρόστιμο ἀνάλογο μὲ τὴν περίπτωση. Ἡ ἰδέα τοῦ χρονικοῦ ὀρίου, τῆς προθεσμίας, εἶναι ταιριαστὴ: ἡ ἀδικία τοῦ καλοκαιριοῦ πρέπει νὰ ἐπανορθωθεῖ μέσα στὸ (χονδρικὰ) ἴσο διάστημα τοῦ χειμῶνα, ἡ ἀδικία τῆς νύχτας μέσα στὸ διάστημα τῆς μέρας, καὶ πάει λέγοντας. Ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐννοοῦσε μιὰ ἐνιαία περίοδο: ὁ χρόνος ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάθε μεμονωμένη περίπτωση. Ἡ ἀξιοπαρατήρητη προσωποποίηση τοῦ Χρόνου ὑποβάλλει τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ἐπανόρθωση εἶναι ἀναπόδραστη. Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει ἴσως ἡ ἐντυπωσιακὰ παρόμοια «δίκη τοῦ Χρόνου», γιὰ τὴν ὁποία μίλησε ὁ Σόλων περίπου μιὰ γενεὰ μετὰ τὸν Ἀναξίμανδρον:

111 Σόλων, απόστ. 24 Diehl, στίχοι 1-7:

ἐγὼ δὲ τῶν μὲν οὐνεκα ξυνήγαγον
 δῆμον, τί τούτων πρὶν τυχεῖν ἐπαυσάμην;
 συμμαρτυροῖη ταῦτ' ἂν ἐν δίκῃ Χρόνον
 μήτηρ μεγίστη δαιμόνων Ὀλυμπίων
 ἄριστα, Γῇ μέλαινα, τῆς ἐγὼ ποτε
 ὄρους ἀνείλον πολλαχῇ πεπηγότας·
 πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν ἐλευθέρα.

Γιατί τάχα σταμάτησα πρὶν πετύχω τὰ ὅσα μ' ἔκαναν νὰ συνάξω τὸ λαό; Στὸ δικαστήριο τοῦ Χρόνου ὁ καλύτερός μου μάρτυρας θὰ ἦταν ἡ μεγάλη μάνα τῶν ὀλύμπιων θεῶν, ἡ μαῦρη Γῆ, ποὺ ἐγὼ τῆς σήκωσα κάποτε τὰ ὄρησима, τὰ μπηγμένα σὲ πολλὰ σημεία· πρῶτα ἦταν σκλαβωμένη, τώρα εἶναι ἐλεύθερη.

Ἐδῶ ἡ Γῆ δίνει δίκιο στὸν Σόλωνα, γιατί *δταν ἤρθε τὸ πλήρωμα τοῦ Χρόνου* ἐλευθερώθηκε· εἶναι τὸ νόημα τῆς φράσης τὸ «δικαστήριο τοῦ Χρόνου». Δὲν πρόκειται γιὰ κανένα προκαθορισμένο χρονικὸ ὄριο. Σὲ ἄλλα σημεία ὁ Σόλων τονίζει καὶ αὐτὸς ἐπανειλημμένα ὅτι ἡ ἐπανάρθωση εἶναι ἀναπόφευκτη· μπορούμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο, ἡ ἀδικία τιμωρεῖται ἀναπόφευκτα ἀργὰ ἢ γρήγορα — ἀλλὰ ἐδῶ οἱ χρονικὲς περίοδοι πρέπει νὰ υπολογίζονται ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσι, ἀφοῦ εἶναι οἱ περίοδοι τῶν μεγάλων ἐποχικῶν ἀλλαγῶν, καθὼς καὶ ἄλλων λιγότερο σημαντικῶν.

(v) Τὸ πρωτότυπο ποὺ παρέφρασε ὁ Θεόφραστος

Ὑπαινιχθήκαμε πρὶν ἀπάνω ὅτι ἡ φράση *ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὐσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι* μπορεῖ νὰ εἶναι παράφραση κάποιας ρήσης τοῦ Ἀναξίμανδρου, ποὺ ὁ Θεόφραστος νόμισε ὅτι μπορούσε νὰ ἀναδιατυπωθεῖ μὲ τοὺς συνηθισμένους ἀριστοτελικούς ὅρους. Ἄν στὸ πρωτότυπο κείμενο αὐτὴ ἡ δήλωση προηγούνταν ἄμεσα ἀπὸ τὴ ρήσι τοῦ Ἀναξίμανδρου γιὰ τὴν ἀμοιβαία ἐπανάρθωση ἀνάμεσα στὰ ἀντίθετα (ὅπως ἴσως δείχνει ἡ ἐνδιάμεση φράση *κατὰ τὸ χρεών*), τότε καὶ αὐτὴ ἐπίσης ἀναφερόταν μᾶλλον στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀντίθετων οὐσιῶν στὸν διαφοροποιημένο κόσμος. Μιὰ ἀποψη ποὺ ἴσως νὰ ἐξεφράζε ὁ Ἀναξίμανδρος σ' ἐκεῖνο τὸ κείμενο καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ξεγέλασε τὸν Θεόφραστο εἶναι ὅτι οἱ ἀντίθετες οὐσίαι ἀποδίδουν ἱκανοποίηση ἢ καθεμιὰ στὴν ἀντίθετή της καὶ σὲ καμία ἄλλη· γιὰ παράδειγμα, ἡ θερμὴ οὐσία στὴν ψυχρὴ καὶ ὄχι στὴ βαριὰ ἢ στὴ σκληρή. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεσις εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Ἀναξίμανδρου σχετικὰ μὲ τὴν παγκόσμια σταθερότητα, πράγμα ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι αὐτονόητο, ἀλλὰ δὲν ἦταν τόσο αὐτονόητο τότε, ἀφοῦ καὶ ὁ Ἡράκλειτος τὸ τό-

νισε για τους δικούς του σκοπούς. Το αξίωμα μπορεί να διατυπώθηκε με τόσο γενικούς όρους, και ίσως σε μία περίπτωση τόσο μεμονωμένη, ώστε ο Θεόφραστος δεν κατάλαβε σωστά ποῦ ἀναφερόταν.

ΑΝΑΡΙΘΜΗΤΟΙ ΚΟΣΜΟΙ

(i) Διαδοχικοί μᾶλλον παρά συνυπάρχοντες

‘Ο Θεόφραστος ἀποδίδει στὸν Ἀναξίμανδρο τὴν πίστη σὲ κάποιου εἶδους πολλὰ-πολὺς κόσμους: «...κάποια ἄλλη οὐσία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔγιναν ὅλοι οἱ οὐρανοὶ καὶ οἱ κόσμοι ποὺ ὑπάρχουν σ’ αὐτούς» (101 A). Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μιλάει γιὰ τὴν ἀμοιβαία τιμωρία καὶ ἐπανόρθωση τὴ παραθέτει ὁ Θεόφραστος θεωρώντας ὅτι κατὰ κάποιο τρόπο σχετίζεται με αὐτὴ τὴ διαδικασία· ὅμως ἐδῶ ὁ Θεόφραστος φαίνεται νὰ ἔκανε λάθος (βλ. σ. 127 κέ.). Ἀπὸ τίς δοξογραφικὲς ἐκδοχὲς τοῦ Θεόφραστου μαθαίνουμε ὅτι αὐτοὶ οἱ πολλαπλοὶ κόσμοι ἦταν ἀπειροὶ, δηλαδὴ ἀτέλειωτοι ἢ ἀναρίθμητοι. Ὑπάρχουν πολλὲς ἀντιγνώμεις γιὰ τὸ ἂν αὐτοὶ οἱ ἀναρίθμητοι κόσμοι ἦταν διαδοχικοὶ στὸ χρόνο (ἔτσι ὥστε ὁ δικὸς μας κόσμος θὰ ἐξαφανιστεῖ τελικὰ γιὰ νὰ τὸν διαδεχθεῖ ἓνας ἄλλος κ.ο.κ.) ἢ ἂν συνυπῆρχαν. Ὁ Zeller ὑποστήριξε τὴν πρώτη ἐρμηνεία, ὁ Burnet τὴ δεύτερη· ὁ Cornford ἀπέδειξε τὴ σφαλερότητα πολλῶν ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Burnet καὶ ἀποκατέστησε τὴν ἐρμηνεία τοῦ Zeller στὴ γενικὴ εὐνοία τῶν φιλολόγων (βλ. *CQ* 28 (1934) 1 κέ., καὶ *Principium Sapientiae* 177 κέ.). Μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι, ἂν ὁ Ἀναξίμανδρος πίστευε σὲ ἀναρίθμητους κόσμους, ἐνοοῦσε μιὰ ἀλληλουχία ἀπὸ διαδοχικοὺς, ἀλλὰ ὄχι συνυπάρχοντες κόσμους· ὅπως ἐπισήμανε ὁ Cornford, δὲν ὑπάρχει «τίποτα στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῆς φύσης» ποὺ νὰ ὑποβάλλει αὐτὴ τὴν τελευταία ἐκδοχὴ (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οὐράνια σώματα, ποὺ ὅμως δὲν περιγράφονται ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο ὡς κόσμοι, ἀλλὰ ἀπλῶς ὡς κενὰ στοὺς πύρινοὺς κύκλους τοῦ ἀέρα). Καὶ μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ὅτι δὲν ὑπῆρχε κα-νένα μυθολογικὸ ἢ ἄλλο μοτίβο ἢ προηγούμενο παράδειγμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ παρακινήσει τὸν Ἀναξίμανδρο νὰ ἀναπτύξει μιὰ ἀντιεμπειρικὴ θεωρία.

(ii) Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ διαδοχικοὶ κόσμοι εἶναι ἄραγε εὐλογη ἰδέα γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο;

Ἐχω ὑπαινιχθεῖ ἄλλοῦ (*CQ* N.S. 5 (1955) 28 κέ.) ὅτι στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀναξίμανδρος μπορεῖ νὰ μὴν πίστευε σὲ κανενὸς τύπου ἀναρίθμητους κόσμους· καὶ αὐτὸν τὸν ὑπαινιγμὸ θὰ τὸν ἀναπτύξω διεξοδικότερα ἐδῶ. Ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψη του ὅτι, σύμφωνα με τὴ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἀπόψη, ὁ Ἀναξίμανδρος πίστευε σὲ μιὰ χρονικὴ ἀλληλουχία μεμονωμένων κόσμων, καθένα

ἀπὸ τοὺς ὁποίους παράγεται ἀπὸ τὸ "Ἀπειρον καὶ ἀποσυντίθεται στὸ "Ἀπειρον. Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ δὲν εἶναι ἀνόμοια μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Θεόφραστου καί, ἐκ πρώτης ὄψεως, φαίνεται βάσιμη. Ἄν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια, τότε πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴν πρωτοτυπία της.

Ἄν τὰ οὐράνια σώματα εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποβάλλουν σὲ μερικοὺς ἀνθρώπους (ὄχι πάντως στὸν Ἀναξίμανδρο) τὴν ἰδέα ὅτι συνυπάρχουν διάφοροι κόσμοι, δὲν ὑπάρχει ὥστόσο τίποτα ἀπολύτως στὴν «ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῆς φύσης» ποὺ νὰ ὑποβάλλει τὴν ἰδέα *διαδοχικῶν κόσμων* —δηλαδὴ *διαδοχικῶν ξεχωριστῶν κόσμων* (γιατὶ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τέτοιους κόσμους ἐννοοῦν ὁ Θεόφραστος καὶ οἱ σύγχρονοι ὁπαδοὶ τῆς ἐρμηνείας του), καὶ ὄχι *διαδοχικῶν ἀλλαγῶν* στὸν ἓνα καὶ συνεχῆ κόσμο ὅπου ζοῦμε. Σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες ἀλλαγὲς ἀνήκουν οἱ μυθικὲς καταστροφές, λόγῳ πυρκαγιᾶς ἢ πλημμύρας, ποὺ περιγράφει ὁ Πλάτων στὸν *Τίμαιο* 22 c-e, καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὑποβάλλουν τὴν ἰδέα τέτοιων μεταβολῶν· πρβ. σ. 148 κέ. Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε δεδομένο ὅτι οἱ μιλῆσιοι προσπαθοῦσαν νὰ ἐξηγήσουν τὸν κόσμο ὅπως τὸν βίωναν· οἱ ἐξηγήσεις τοὺς ἦταν συχνὰ εὐφάνταστες καὶ δογματικὲς, ἀλλὰ ὥστόσο ἦταν προσπάθειες νὰ ἐξηγηθοῦν ὁρατὰ φαινόμενα. Δὲν εἶχαν κανένα λόγο νὰ ὑποθέσουν ὅτι ὁ κόσμος ἐπρόκειτο νὰ καταστραφεῖ ἢ ὅτι, ἂν καταστρεφόταν, θὰ τὸν διαδεχόταν ἓνας ἄλλος —μιὰ ἰδέα ἐξίσου ξένη στὴν ἀπλοῆ μυθοποιητικὴ ἀντίληψη (δὲν ὑποδηλώνεται ἀπὸ καμιὰ ἐλληνικὴ μυθολογικὴ πηγὴ) ὅσο καὶ στὴν ἐμπειρικὴ ἀναλυτικὴ ἀντίληψη. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικὲς φορὲς ὁ κόσμος θεωροῦνταν ἓνα ἔδος ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ, ἀλλὰ ἡ ζωὴ ἦταν ἢ ἀθάνατη ζωὴ τῶν θεῶν, ποὺ γεννήθηκαν βέβαια κάποτε, ὅπως γεννήθηκε καὶ ὁ κόσμος, ἀλλὰ ζοῦν αἰώνια. Θὰ ἦταν ὀλότελα ἀντίθετο μὲ ὀλόκληρο τὸ μυθολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἐλληνικῆς σκέψης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ κελεύσματα τοῦ κοινοῦ νοῦ, νὰ πιστεῦει κανεὶς σ' ἓναν κύκλο ξεχωριστῶν κόσμων· καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐμφάνισή τοὺς στὸν Ἀναξίμανδρο εἶναι κάτι τὸ ἐξαιρετικὸ καὶ ἀσυνήθιστο. Ἀλλὰ ὅποιος ἦταν ἤδη ἐξοικειωμένος μὲ τὶς ριζικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπέφερε ὁ Ἐμπεδοκλῆς στὸν *σφαῖρον* (βλ. 358) καὶ μὲ τὴν ἀτομιστικὴ θεωρίαν τοῦ Λεύκιππου καὶ τοῦ Δημόκριτου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀναρίθμητοι κόσμοι γεννιοῦνται καὶ πεθαίνουν στὸν ἄπειρο χῶρο (βλ. 563, 565), καὶ ἀκόμα ὅποιος εἶχε ἴσως τὴν τάση νὰ παρερμηνεῖ τὸν Ἡράκλειτο πιστεύοντας ὅτι δεχόταν μιὰ ἀλληλουχίαν διαφορετικῶν κόσμων (βλ. σημ. 149), αὐτὸς δὲν θὰ ἀντιλαμβάνονταν ἀμέσως πόσο ἀλλόκοτη εἶναι ἡ ἐμφάνιση μιᾶς τέτοιας σκέψης στὸν Ἀναξίμανδρο. Μπορεῖ λοιπὸν ὁ Θεόφραστος, ἂν εἶχε κάποιο ἰδιαίτερο κίνητρο, νὰ ἀπέδωκε ἐσφαλμένα καὶ ἀναχρονιστικὰ αὐτὴ τὴν ἰδέαν στὸν Ἀναξίμανδρο. Ἐνα τέτοιο κίνητρο ἦταν ἴσως οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἀτομιστῶν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀναρίθμητων κόσμων, ἀντιλήψεις ποὺ ἐπαναδιατυπώθηκαν συνοπτικότερα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καί, μὲ τὴν καινούρια μορφὴ τοὺς, εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση.

(iii) *Μήπως ο Θεόφραστος απέδωσε στον Ἀναξίμανδρο άτομιστικά επιχειρήματα;*

112 Ἀριστοτέλης, *Φυσ.* Γ 4, 203 b 23: ...διὰ γὰρ τὸ ἐν τῇ νοήσει μὴ ὑπολείπεν καὶ ὁ ἀριθμὸς δοκεῖ ἄπειρος εἶναι καὶ τὰ μαθηματικά μεγέθη καὶ τὸ ἔξω τοῦ οὐρανοῦ· ἄπειρον δ' ὄντος τοῦ ἔξω, καὶ σῶμα ἄπειρον εἶναι δοκεῖ καὶ κόσμοι· τί γὰρ μᾶλλον τοῦ κενοῦ ἐνταῦθα ἢ ἐνταῦθα;

...ἐπειδὴ ἡ νόησή μας δὲν ἔχει τέλος, μᾶς φαίνεται ὅτι καὶ ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἄπειρος καὶ τὰ μαθηματικά μεγέθη καὶ ὅ,τι βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ εἶναι κι αὐτὸ ἄπειρο· ἂν ὅμως αὐτὸ πού βρίσκεται ἔξω εἶναι ἄπειρο, τότε καὶ τὸ σῶμα φαίνεται νὰ εἶναι ἄπειρο, καθὼς καὶ οἱ κόσμοι· γιὰ τοὺς ὁ λόγος νὰ ὑπάρχουν μᾶλλον στὸ ἕνα μέρος τοῦ κενοῦ παρὰ στὸ ἄλλο;

Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ἐξηγεῖ τὸ πέμπτο καὶ σημαντικότερο κίνητρο, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἔννοιας τοῦ ἀπείρου. Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἂν αὐτὸ πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ εἶναι ἄπειρο τότε καὶ τὸ σῶμα εἶναι ἄπειρο, καὶ ἂν τὸ σῶμα εἶναι ἄπειρο τότε καὶ οἱ κόσμοι εἶναι ἄπειροι, προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἀτομιστές, τοὺς ὁποίους ἀναμφίβολα εἶχε στὸ νοῦ του ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσοντας αὐτοὺς τοὺς συλλογισμούς. Ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ ἀπειρῶν κόσμων προκύπτει ἀναγκαῖα ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀπείρου σώματος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὸ τὸ ἀξίωμα δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ ἄπειρο κενὸ (ὅπως πίστευαν οἱ ἀτομιστές) ἢ ὄχι. Μπορεῖ λοιπὸν ὁ Θεόφραστος, βασισμένος σ' αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ, νὰ ὑπέθεσε ὅτι ὁ πρῶτος καὶ ἐπιφανέστερος στοχαστὴς πού πίστεψε (ὅπως νόμιζε ὁ Θεόφραστος) στὸ ἄπειρο τοῦ σώματος —δηλαδὴ ὁ Ἀναξίμανδρος— δεχόταν ἐπίσης τὴν ὑπαρξὴ ἀπειρῶν κόσμων. Αὐτοὶ οἱ κόσμοι θὰ συμπεριφέρονταν ὅπως οἱ κόσμοι τῶν ἀτομιστῶν, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι θὰ συνυπῆρχαν καὶ ἐπίσης θὰ διαδέχονταν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο —δηλαδὴ θὰ δημιουργοῦνταν καὶ θὰ διαλύονταν συνεχῶς. Ὅπως φαίνεται στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ **116**, ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται ὅτι ὅλοι οἱ ἀναρίθμητοι κόσμοι ἀνήκουν σ' αὐτὸ τὸ εἶδος. Ἄν βροῦμε ἐνδείξεις ὅτι ὁ Θεόφραστος θεωροῦσε τοὺς κόσμους τοῦ Ἀναξίμανδρου συνυπάρχοντες καὶ διαδοχικούς, αὐτὸ θὰ ἐνισχύσει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀποψὴ ὅτι ἀπέδιδε στὸν Ἀναξίμανδρον ἀτομιστικούς συλλογισμούς.

(iv) *Τὸ δοξογραφικὸ ὕλικὸ ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Θεόφραστος απέδωσε στὸν Ἀναξίμανδρον τὴν πίστη σὲ κόσμους τοῦ τύπου τῶν ἀτομιστῶν*

Ἄν στραφοῦμε στὶς δοξογραφικὲς πηγὲς γιὰ νὰ διαφωτιστοῦμε καλύτερα πάνω στὶς ἀντιλήψεις τοῦ Θεόφραστου, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ μαρτυρίες εἶναι συγκεχυμένες καί, ὡς ἕνα βαθμὸ, παραποιημένες. Ἐτσι, ἡ μία ἀπὸ τίς δύο πηγές μας γιὰ τὸν Ἀέτιο (ὁ Ψευδοπλούταρχος· πρβ. Ἀέτιος II, 1, 3· DK 12 a 17) ἀπο-

δίδει την πίστη στην ύπαρξη αναρίθμητων κόσμων μόνο στους άτομιστές, ενώ ή άλλη (Στοβαίος) την αποδίδει επιπρόσθετα στον 'Αναξίμανδρο, τον 'Αναξίμενη, τον 'Αρχέλαο, τον Ξενοφάνη (!) και τον Διογένη τον 'Απολλωνιάτη. Καμία από τις δύο εκδοχές δεν είναι δυνατό να αντιπροσωπεύει πιστά τον Θεόφραστο· αλλά και οι δύο θα μπορούσαν να έχουν προκύψει από μια γενίκευση των άτομικων επιχειρημάτων. Στόν 'Αέτιο (I, 7, 12· DK 12 a 17) υπήρχε μία ακόμα σύγχυση ανάμεσα στην υπόθεση των αναρίθμητων κόσμων και την κοινή δοξασία ότι τα άστρα είναι θεοί. Αὐτὲς τὶς συγχύσεις (πού τὶς βλέπουμε καὶ στόν Κικέρωνα) εἶναι ἀπίθανο νὰ τὶς προκάλεσε μιὰ ἀπλὴ δήλωση τοῦ Θεόφραστου ὅτι ὁ 'Αναξίμανδρος δεχόταν τὴν ὑπαρξὴ διαδοχικῶν κόσμων. Δύο σημαντικοὶ μάρτυρες εἶχαν ἐντελῶς ξεκαθαρισμένες ἀπόψεις:

113 Σιμπλίκιος, εἰς Φυσ. 1121, 5: οἱ μὲν γὰρ ἀπείρους τῷ πλήθει τοὺς κόσμους υποθέμενοι, ὡς οἱ περὶ 'Αναξίμανδρον καὶ Λεύκιππον καὶ Δημόκριτον καὶ ὕστερον οἱ περὶ 'Επίκουρον, γινομένους αὐτοὺς καὶ φθειρομένους ὑπέθεντο ἐπ' ἀπειρον, ἄλλων μὲν αἰεὶ γινομένων ἄλλων δὲ φθειρομένων, καὶ τὴν κίνησιν αἰδίων ἔλεγον...

Γιατὶ ἐκεῖνοι πού ὑπέθεταν ὅτι οἱ κόσμοι εἶναι ἀπειράριθμοι, ὅπως οἱ ὁπαδοὶ τοῦ 'Αναξίμανδρου, τοῦ Λεύκιππου καὶ τοῦ Δημόκριτου καὶ ἀργότερα οἱ ὁπαδοὶ τοῦ 'Επικούρου, θεωροῦσαν ὅτι οἱ κόσμοι αὐτοὶ δημιουργοῦνται καὶ καταστρέφονται ἐπ' ἀπειρον, μὲ μερικὸς ἀπὸ αὐτοὺς νὰ δημιουργοῦνται πάντα καὶ ἄλλους νὰ καταστρέφονται, καὶ ἔλεγαν ὅτι ἡ κίνησις εἶναι ἀέναη...

Αὐτὸ τὸ σχόλιο γιὰ τὸ 112 εἶναι πιθανότατα τοῦ ἴδιου τοῦ Σιμπλίκιου καὶ δὲν ἀποδίδει αὐτολεξεῖ τὸν Θεόφραστο. 'Αλλὰ δὲν εἶναι αὐθαίρετο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Σιμπλίκιος ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ θεοφράστεια ἑρμηνεία· ἂν καὶ δὲν μποροῦμε νὰ εἰμάστε βέβαιοι ὅτι δὲν ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Σιμπλίκιος πού ἐφάρμοζε καταχρηστικά τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀτομιστῶν, ὅπως θεώρησε ὁ Cornford. 'Αλλὰ ἡ ἴδια ἑρμηνεία ἐμφανίζεται σὲ μιὰ πηγὴ παλιότερη ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο, καὶ μάλιστα μιὰ πηγὴ πού τὴ συνδέει μὲ τὴ θεοφράστεια παράδοση ἑνὸς διαφορετικοῦ ἀγωγός (στὸ πρῶτο μέρος γίνεται μιὰ σύγχυση μὲ τὸν 'Αναξαγόρα):

114 Αὐγουστίνος, *de civ. dei* VIII, 2: *non enim ex una re sicut Thales ex umore, sed ex suis propriis principiis quasque res nasci putavit* (ἐνν.: ὁ 'Αναξίμανδρος). *quae rerum principia singularum esse credidit infinita, et innumerabiles mundos gignere et quaecumque in eis oriuntur; eosque mundos modo dissolvi modo iterum gigni existimavit, quanta quisque aetate sua manere potuerit.*

Γιατὶ (ὁ 'Αναξίμανδρος) θεωροῦσε ὅτι τὰ πράγματα δὲν δημιουργοῦνται ἀπὸ μιὰ οὐσία,

ὅπως πίστευε ὁ Θαλῆς ὅτι γεννιοῦνται ἀπὸ τὸ νερό, ἀλλὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὶς δικῆς του ξεχωριστὲς ἀρχές. Πίστευε ὅτι αὐτὲς οἱ ἀρχὲς τῶν ἐπιμέρους πραγμάτων εἶναι ἀπειρες, καὶ ὅτι παράγουν ἀναρίθμητους κόσμους καθὼς καὶ ὅλα ὅσα ἐμφανίζονται μέσα σ' αὐτούς· καὶ αὐτοὶ οἱ κόσμοι, ὅπως πίστευε, πότε διαλύονται καὶ πότε ξαναγεννιοῦνται, ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία ποὺ μπορεῖ νὰ φθάσει καθένας τους.

Ἐδῶ ὁ Αὐγουστίνος ἐννοεῖ σίγουρα κόσμους ποὺ δημιουργοῦνται καὶ φθείρονται μέσα στὸ χῶρο (ἢ στὸ Ἄπειρο)· τὸ «*quanta... potuerit*» ὑποδηλώνει μιὰ ἀρρυθμία ποὺ εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἰδέα μιᾶς ἀλληλοδιαδοχῆς ξεχωριστῶν κόσμων, ἀλλὰ ποὺ παίζει ζωτικὸ ρόλο στὴν ἀτομιστικὴ ἀντίληψη.⁹⁶

Ἔτσι, δύο πηγὲς ἀνεξάρτητες ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ μία ἔμμεσα (ἐδῶ) καὶ ἡ ἄλλη ἄμεσα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν παράδοση ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Θεόφραστο, ἀποδίδουν στὸν Ἀναξίμανδρο τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ κόσμων ἀτομιστικοῦ τύπου. Ἐξάλλου, ἂν ὁ ἴδιος ὁ Θεόφραστος ἀπέδωσε στὸν Ἀναξίμανδρο τὴν πίστη σὲ συνυπάρχοντες καὶ διαδοχικοὺς κόσμους, αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει τὴ σύγχυση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δύο ἐκδοχὲς σὲ ὁρισμένα μέρη τῆς δοξογραφικῆς παράδοσης γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο.

(ν) Προσθετες σκέψεις ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς παραπάνω ὑπόθεσης

Πρέπει νὰ ἀναφέρουμε δύο δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία.

(α) Ὅπως δείχνει τὸ **109**, μπορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἤθελε νὰ ἀποδώσει τὴν ἀντίληψη ὅτι ὑπάρχουν πολλαπλοὶ κόσμοι σὲ ὅλους τοὺς μονιστὲς φυσιολόγους· ὅπως ἔλεγαν, ἡ ἄπειρη πρωταρχικὴ οὐσία «περιέχει ὅλους τοὺς οὐρανούς». Γιὰ νὰ ἀντεπεξέλθουμε σ' αὐτὴ τὴ δυσκολία, προτείναμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῦσε τὴ λέξη οὐρανοὶ μὲ τὴ δική του εἰδικὴ ἔννοια τῶν «οὐράνιων σφαιρῶν»: ἐννοοῦσε «καθετὶ ποὺ περικλείεται ἀπὸ τὸν πρῶτο οὐρανὸν» καὶ (ἴσως ἐξαιτίας τῆς ἀναλογίας μὲ τοὺς κύκλους τοῦ Ἀναξίμανδρου) ἐξέφρασε αὐτὴ τὴν ἀντίληψη σὲ μιὰ γλώσσα προσαρμοσμένη στὴ δική του κοσμολογία. Πάντως, τὸ **108** μᾶς λέει ὅτι ἡ ἄπειρη πρωταρχικὴ οὐσία περιέχει ἀπλῶς «ὅλα τὰ πράγματα» καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κάνει καμιὰ ἄλλη νύξη γιὰ ἀναρίθμητους ξεχωριστοὺς κόσμους πρὶν ἀπὸ τοὺς ἀτομιστές.

(β) Ἄν ὁ Θεόφραστος πίστευε ὅτι ὅποιοι δεχόταν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄπειρης οὐσίας ἔπρεπε ἐπίσης νὰ δέχεται καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἀναρίθμητων κόσμων, ὅπως οἱ ἀτομιστές, τότε γιατί ἄραγε ὁ Σιμπλίκιος ἔγραψε στὸ **147** (τὴ συνέχεια τοῦ **113**) ὅτι ὁ Ἀναξίμενης, τοῦ ὁποίου τὴν πρωταρχικὴ οὐσία ὁ Θεόφραστος καὶ ὁ Σιμπλίκιος περιγράφουν ὡς ἄπειρη, πίστευε ὅτι ὑπάρχουν διαδοχικοὶ μοναδικοὶ κόσμοι; Ὅποια ἐρμηνεία καὶ ἂν δώσει κανεὶς, ἡ ἀντίστιξη ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο μᾶς προκαλεῖ ἀπορία. Ἀλλὰ στὸ ἴδιο ἐδάφιο ὁ Σιμπλίκιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Διογένης συμμερίζονταν αὐτὴ τὴν πεποίθησιν· εἶναι βέβαιο

ὅτι ὁ Σιμπλίκιος ἀπέδιδε στὸν Ἡράκλειτο τὴν πίστη σὲ διαδοχικοὺς κόσμους καὶ μπορεῖ νὰ σκέφτηκε ὅτι ὁ Ἀναξίμενης ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὸν Ἡράκλειτο, ἐπειδὴ πίστευε σὲ μιὰ συγκεκριμένη πρωταρχικὴ οὐσία, καὶ ὄχι μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τοὺς ἀτομιστές, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ ἦταν ἀδιαφοροποίητη. Ὑπάρχει ἐπίσης τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ὁ Ἀναξίμενης δὲν ἀνήκει καθόλου σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία: βλ. σημ. 113. Ὡστόσο αὐτὲς οἱ δύο ἐνδείξεις, ὅσο προβληματικὲς καὶ ἀν εἶναι, δὲν μποροῦν νὰ ἀναιρεθοῦν ἀπὸ τὰ ὅσα εἴπαμε πρὶν πάνω. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὑπῆρχαν τρία εἰδικὰ γνωρίσματα τῆς κοσμολογίας τοῦ Ἀναξίμανδρου ποὺ μπορεῖ ἀάλλιστα νὰ εὐνόησαν τὴν ἐκδοχὴ τῶν ἀναρίθμητων κόσμων: (1) ἡ θεωρία ὅτι ἡ γῆ περιβάλλεται ἀπὸ τοὺς (ἴσως ἀκαθόριστους στὸν ἀριθμὸ) δακτύλιους τῶν οὐράνιων σωμάτων (βλ. σ. 144 κέ.). (2) ἡ θεωρία ὅτι ἡ γῆ ἀποξηραίνεται, ποὺ εἶναι πιθανὸ νὰ ἀποτελοῦσε μέρος μιᾶς γενικότερης θεωρίας γιὰ κύκλους ἀλλαγῶν στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς —γιὰ μιὰ ἀλληλουχία κόσμων, μὲ τὴν ἔννοια τοπικῶν διατάξεων (βλ. σ. 148 κέ.). (3) ἡ δυνητικὴ ἀμφισημία τοῦ ἀποσπάσματος ποὺ ἦταν γνωστὸ στὸν Θεόφραστο. Ὅπως φαίνεται, αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα περιέγραφε στὴν πραγματικότητα τὴν ἀλληλεπίδραση τῶν οὐσιῶν μέσα στὸν κόσμο, ἀλλὰ ὁ Θεόφραστος τὸ παρανόησε, θεωρώντας ὅτι μιλάει γιὰ τὴν ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὸν κόσμον καὶ τὸ Ἄπειρον. Ἔτσι, τὸ (1) θὰ μπορούσε νὰ ὑπονοεῖ τὴν ἐκδοχὴ ὅτι συνυπάρχουν ἀναρίθμητοι κόσμοι, ἐνῶ τὸ (2) καὶ τὸ (3) τὴν ἐκδοχὴ ὅτι οἱ κόσμοι εἶναι διαδοχικοί. Ὁ Θεόφραστος μπορεῖ νὰ ἐφάρμοσε ἀτομιστικὰ ἐπιχειρήματα καὶ νὰ ἀπέδωσε στὸν Ἀναξίμανδρο τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἄπειροι κόσμοι καὶ συνυπάρχουν καὶ εἶναι διαδοχικοὶ στὸ χροῖον.

ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑ

(i) «*Ἀέναη κίνηση*» καὶ *δίνη*: ἔχουν σχέση μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο;

115 Ἰππολύτος, *Ἑλ.* I, 6, 2 (ἀπὸ τὸ 101 B): ...*κίνησιν αἰδίων εἶναι, ἐν ᾗ συμβαίνει γίνεσθαι τοὺς οὐρανούς.*

...εἶναι ἀέναη ἡ κίνηση, μέσα στὴν ὁποία δημιουργοῦνται οἱ οὐρανοί.

116 Ἀριστοτέλης, *Φυσ. Θ* 1, 250 b 11: *πότερον γέγονέ ποτε κίνησις... ἢ οὐτ' ἐγένετο οὔτε φθείρεται ἀλλ' αἰεὶ ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται, καὶ τοῦτ' ἀθάνατον καὶ ἀπαστον ὑπάρχει τοῖς οὖσιν, ὅσον ζωὴ τις οὖσα τοῖς φύσει συνεστῶσι πᾶσιν;... ἀλλ' ὅσοι μὲν ἀπείρους τε κόσμους εἶναι φασί, καὶ τοὺς μὲν γίνεσθαι τοὺς δὲ φθείρεσθαι τῶν κόσμων, αἰεὶ φασὶν εἶναι κίνησιν... ὅσοι δ' ἓνα, <ἢ αἰεὶ> ἢ μὴ αἰεὶ, καὶ περὶ τῆς κινήσεως ὑποτιθένται κατὰ λόγον.*

Ἄραγε ἡ κίνηση δημιουργήθηκε κάποτε... ἢ μήπως οὔτε δημιουργήθηκε οὔτε φθείρεται,

ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ θὰ ὑπάρχει πάντοτε, καὶ ὑπάρχει ἄραγε ἀθάνατη καὶ ἀκατάπαυστη στὰ πράγματα, σὰν ἓνα εἶδος ζωῆς ποὺ ἐνυπάρχει σὲ ὅλα τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα... Ἀλλὰ ὅσοι λένε ὅτι ὑπάρχουν ἄπειροι κόσμοι καὶ ὅτι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δημιουργοῦνται ἐνῶ ἄλλοι διαλύονται, λένε ὅτι ἡ κίνηση εἶναι ἀέναη... ἐνῶ ὅσοι λένε ὅτι ὑπάρχει μόνο ἓνας κόσμος, αἰώνιος ἢ ὅχι, ἐκφράζουν ἀνάλογη ὑπόθεσι καὶ γιὰ τὴν κίνηση.⁹⁷

117 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* B 13, 295 a 7: ἀλλὰ μὴν εἴ γε ἔστι κινήσεις τις κατὰ φύσιν, οὐκ ἂν ἡ βίαιος εἴη φορὰ μόνον οὐδ' ἡρέμησις· ὥστ' εἰ βία νῦν ἡ γῆ μένει, καὶ συνῆλθεν ἐπὶ τὸ μέσον φερομένη διὰ τὴν δίνησιν. ταύτην γὰρ τὴν αἰτίαν πάντες λέγουσιν ἐκ τῶν ἐν τοῖς ὕδροις καὶ περὶ τὸν ἀέρα συμβαινόντων· ἐν τούτοις γὰρ αἰεὶ φέρεται τὰ μείζω καὶ τὰ βαρύτερα πρὸς τὸ μέσον τῆς δίνης. διὸ δὴ τὴν γῆν πάντες ὅσοι τὸν οὐρανὸν γεννώσιν ἐπὶ τὸ μέσον συνελθεῖν φασίν.

Ἀλλὰ ἂν ὑπάρχει κάποιο εἶδος φυσικῆς κίνησης, τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε μόνο ἐξαναγκαστικὴ κίνηση καὶ ἡρεμία· ἂν λοιπὸν ἡ γῆ μένει στὴ θέση της μὲ τὴ βία, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἤρθε στὸ κέντρο παρασυρμένη ἀπὸ τὴ δίνη. Γιατὶ αὐτὴ τὴν αἰτία ἀναφέρουν ὅλοι, βασισμένοι στὰ ὅσα συμβαίνουν στὰ ὕγρα καὶ στὸν ἀέρα· γιὰτὶ σ' αὐτὰ τὰ ὑλικά τὰ μεγαλύτερα καὶ βαρύτερα ἀντικείμενα παρασύρονται πάντοτε στὸ κέντρο τῆς δίνης. Γι' αὐτὸ λοιπὸν ὅσοι πιστεύουν ὅτι ὁ οὐρανὸς δημιουργήθηκε λένε ὅτι ἡ γῆ μαζεύτηκε στὸ κέντρο.

Ὁ Θεόφραστος, καθὼς φαίνεται, δήλωσε ὅτι τὸ Ἄπειρον χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀέναη κίνηση, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο εὐθύνεται γιὰ τοὺς ἀπειράριθμους κόσμους. Ἐπίσης, ἀπέδωσε στὸν Ἀναξίμενη τὴν πίστη στὴν ἀέναη κίνηση, πιθανότατα ἐπειδὴ ὁ Ἀναξίμενης, ὅπως καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος, δὲν καθόρισε κανένα παράγοντα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει ὡς αἶτιο τῆς ἀλλαγῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης κατηγοροῦσε συχνὰ τοὺς μονιστὲς ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸ μειονέκτημα· ἀλλὰ τὸ **116** δείχνει ὅτι μερικὲς φορές μπορούσε νὰ καταλάβει τὸν τρόπο ποὺ σκέφτονταν ἐκεῖνοι καλύτερα ἀπὸ ὅσο ὁ μαθητὴς του Θεόφραστος. Στὸ ἐδάφιο αὐτὸ ἐξετάζει τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς κίνησης χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος, μιᾶς κίνησης ποὺ ἐνυπάρχει σὲ ὅλα τὰ πράγματα σὰν ἓνα εἶδος ζωῆς. Ἴσως νὰ εἶχε στὸ νοῦ του τὸν Θαλῆ (βλ. σ. 108)· ἀλλὰ ἡ φράσις «ἀθάνατη καὶ ἀκατάπαυστη» μᾶς θυμίζει τὴ φρασεολογία ποὺ ὁ ἴδιος ἀπέδιδε στὸν Ἀναξίμανδρο καὶ ἄλλους (**108**)· εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ πῶς ὁ Ἀριστοτέλης διαπίστωσε ὅτι γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο ἡ ἀλλαγὴ στὸν κόσμον εἶναι στενὰ συνυφασμένη μὲ τὴ θεία οὐσία, τὴ ζωικὴ δύναμη καὶ τὴν κίνηση τοῦ Ἀπείρου. Αὐτὸ ποὺ εἶχε στὸ νοῦ του ὁ Θεόφραστος ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὴν «ἀέναη κίνηση» τοῦ Ἀναξίμανδρου ἦταν, πιθανότατα, κάποιον πιὸ συγκεκριμένο, μηχανικὸ εἶδος κίνησης, ὅπως ἡ κίνηση τῶν ἀτομιστῶν, ποὺ ἀναφέρονται ἔμμεσα στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ **116**· εἶδαμε πιὸ πάνω (σ. 133 κέ.) ὅτι ὁ Θεόφραστος μπορεῖ κάλλιστα νὰ τοποθέτησε τὸν Ἀναξίμανδρο μαζὶ μὲ τοὺς ἀτομιστὲς ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν ἀναριθμητῶν κόσμων. Μερικοὶ σύγχρονοι φιλόλογοι (λ.χ. ὁ Burnet) ὑποστήριξαν ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος δεχόταν

μιὰ συγκεχυμένη ἀνάδευση, σὰν τὸ «λίχνισμα» στὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα· ἄλλοι (λ.χ. ὁ Tannery) ἀπέδωσαν στὸ "Ἀπειρον μιὰ κυκλική κίνηση. Καμία ἀπὸ τὶς δύο ἐκδοχὲς δὲν εἶναι εὐλογοφανής. Εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ ἀπομόνωνε ποτὲ ὁ 'Αναξίμανδρος τὸ ζήτημα τῆς κίνησης· τὸ "Ἀπειρον ἦταν θεῖο καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ κινεῖ καὶ νὰ κινεῖται ὅπου θέλει. "Ἄν ὁ 'Αναξίμανδρος προσπαθοῦσε νὰ προσδιορίσει ἀκριβέστερα τὶς ιδιότητές του, αὐτὸ θὰ ἀναιροῦσε τὸ σκοπὸ του.

Συχνὰ διαβάζουμε ὅτι ὁ 'Αναξίμανδρος μίλησε γιὰ δίνη ἢ δίνες. Στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἐνδειξη γι' αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 117 τοῦ 'Αριστοτέλη, ἓνα ἐξαιρετικὰ δυσνόητο τμήμα μιᾶς α priori συλλογιστικῆς, ὅπου δὲν εἶναι ξεκάθαρο ποῦ ἀναφέρεται τὸ «γι' αὐτὸ» (διὸ) στὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας πρότασης. Ἀλλὰ ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης δὲν εἶχε στὸ μυαλό του τὸν 'Αναξίμανδρο ὅταν ἔγραφε αὐτὸ τὸ χωρίο· γιατί λίγο παρακάτω (123) ἀντιδιαστέλλει τὸν 'Αναξίμανδρο ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν φυσιολόγων, ἐπειδὴ πίστευε ὅτι ἡ γῆ μένει στὸ κέντρο χάρις στὴν ἰσορροπία τῆς καὶ ὅχι χάρις σὲ συμβατικές «δυνάμεις». Αὐτὴ ἡ ἀντιδιαστολὴ καὶ ἡ συνακόλουθη ἀνάλυση ἀποτελοῦν κατὰ κάποιο τρόπο παράρτημα στὴν ἐξέταση τῆς λειτουργίας τῆς δίνης, ποῦ δὲν εἶναι πιά τὸ ἀντικείμενο τῆς συζήτησης· μπορούμε λοιπὸν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ 'Αριστοτέλης δὲν ἀκριβολογοῦσε λέγοντας στὸ 117 ὅτι «ὅσοι πιστεύουν ὅτι ὁ οὐρανὸς δημιουργήθηκε λένε ὅτι ἡ γῆ μαζεύτηκε στὸ κέντρο», ἂν αὐτὴ ἡ φράση εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ταυτολογία. Στὶς δοξογραφικὲς πηγὲς ποῦ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας οἱ δίνες δὲν συνδέονται μὲ κανένα φιλόσοφο προγενέστερο ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, ἂν καὶ ἡ γενίκευση ποῦ κάνει ὁ 'Αριστοτέλης στὸ 117 θὰ εἶχε σίγουρα ὀδηγήσει τὸν Θεόφραστο νὰ ἀναφέρει παλιότερες περιπτώσεις, ἂν εἶχε μπορέσει νὰ τὶς ἐντοπίσει. Ὡστόσο, δὲν ἀποκλείεται ὅτι αὐτὸ ποῦ ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὸ "Ἀπειρον στὸ πρῶτο στάδιο τῆς κοσμογονίας τοῦ 'Αναξίμανδρου ἦταν μιὰ δίνη (βλ. σ. 142)· αὐτὸ ποῦ ἀποκλείεται εἶναι ὅτι ὁλόκληρο τὸ "Ἀπειρον περιστρεφόταν σὰν δίνη ἢ ὅτι ἡ ἡμερήσια κίνηση τῶν οὐράνιων σωμάτων ὀφείλεται σ' αὐτὴ τὴν αἰτία (πράγμα ποῦ δὲν θὰ συμβιβαζόταν μὲ τὴν ἰσορροπία τῆς γῆς στὸ 123). Οἱ περισσότερες πρώιμες κοσμογονίες ἀποδίδουν στὰ οὐράνια σώματα μιὰ κεντρομόλο τάση. Ὅπως ὑποδηλώνει τὸ 117, αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφειλόταν ὡς ἓνα βαθμὸ στὴν καθημερινὴ παρατήρηση τῶν φαινομένων τῆς δίνης· ἀλλὰ ἐπίσης ἀντανάκτοῦσε ἀπλῶς τὴ φαινομενικὴ διάταξη τῶν συστατικῶν τοῦ ὁρατοῦ κόσμου.

(ii) *Πῶς προήλθαν τὰ ἀντίθετα ἀπὸ τὸ "Ἀπειρον;*

118 'Αριστοτέλης, *Φυσ.* Α 4, 187 a 20 (ἀπὸ τὸ 104): οἱ δ' ἐκ τοῦ ἐνὸς ἐνούσας τὰς ἐναντιότητας ἐκκρίνεσθαι, ὥσπερ 'Αναξίμανδρός φησι καὶ ὅσοι δ' ἐν καὶ πολ-

λά φασιν εἶναι, ὥσπερ Ἑμπεδοκλῆς καὶ Ἀναξαγόρας· ἐκ τοῦ μίγματος γὰρ καὶ οὗτοι ἐκκρίνουσι τάλλα.

Ἄλλοι ὅμως λένε ὅτι τὰ ἀντίθετα ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὸ ἓνα, στὸ ὁποῖο ἐνυπάρχουν, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ ὅσοι λένε ὅτι ὑπάρχουν ἓνα καὶ πολλά, ὅπως ὁ Ἑμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας· γιὰ τὴν αὐτοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὅλα τὰ ἄλλα προέκυψαν ἀπὸ τὸ μείγμα.

119 Σιμπλίκιος, εἰς Φυσ. 24, 21 (συνέχεια τοῦ 101 Α): δῆλον δὲ ὅτι τὴν εἰς ἄλληλα μεταβολὴν τῶν τεττάρων στοιχείων οὗτος θεασάμενος οὐκ ἠξίωσεν ἐν τῇ τούτων ὑποκείμενον ποιῆσαι, ἀλλὰ τι ἄλλο παρὰ ταῦτα· οὗτος δὲ οὐκ ἄλλοιον μένου τοῦ στοιχείου τὴν γένεσιν ποιεῖ, ἀλλ' ἀποκρινομένων τῶν ἐναντίων διὰ τῆς αὐδίου κινήσεως.

Εἶναι φανερό ὅτι (ὁ Ἀναξίμανδρος), βλέποντας τὰ τέσσερα στοιχεία νὰ μετατρέπονται τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἔκρινε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρήσει κανένα ἀπὸ αὐτὰ ὡς ὑπόστρωμα τῶν ἄλλων, παρὰ κάτι ἄλλο πλὴν σ' αὐτὰ· καὶ ἀνέγαγε τὴν γένεση ὅχι στὴν ἀλλοίωση τοῦ στοιχείου, ἀλλὰ στὴν ἀπόσπαση τῶν ἀντιθέτων χάρη στὴν ἀέναη κίνηση.

Ἀπὸ τὴν πρώτη πρόταση τοῦ 119, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὁ Σιμπλίκιος δὲν παρθέτει πιά τὸν Θεόφραστο, παρὰ ἐρμηνεύει ὁ ἴδιος αὐτὰ πού μόλις παρέθεσε. Στὴ δεύτερη πρόταση, στηρίζεται ἐν μέρει στὴν ἀνάλυση πού ἔκανε ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 104. Ὑπάρχουν δύο ἀξιοσημείωτες διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ δικό του σχόλιο καὶ τὸ πρωτότυπο ἀριστοτελικὸ κείμενο: (α) στὸν Ἀριστοτέλη τὰ ἀντίθετα ἐκκρίνονται, στὸν Σιμπλίκιο ἀποκρίνονται (ἀποσπῶνται, ἀποχωρίζονται)· (β) ὁ Σιμπλίκιος, ἀλλὰ ὅχι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, λέει ὅτι ὁ ἀποχωρισμὸς τῶν ἀντιθέτων ὀφείλεται στὴν αἰώνια κίνηση. Ὁ U. Hölscher (*Hermes* 81 (1953) 258 κέ.) ὑποστήριξε ὅτι ὁ Σιμπλίκιος, στὴ δεύτερη πρόταση τοῦ 119 (ὅπως καὶ στὸ εἰς Φυσ. 150, 22) ἐπεκτείνει ἀπλούστατα τὴν θέσιν τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ δὲν ἀναπαράγει τὴν ἐρμηνεία τοῦ Θεόφραστου· ἐπομένως, αὐτὸ τὸ χωρίο δὲν ἀποτελεῖ θετικὴ ἔνδειξη γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο, ἐκτὸς ἂν ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀξιόπιστος στὸ 118. Ἀλλὰ (ὅπως συνεχίζει ὁ Hölscher τὴν ἐπιχειρηματολογία του) ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε τὴν τάση νὰ προβάλλει σὲ ἄλλους στοχαστὲς τὴν δική του ἰδέαν γιὰ τὰ ἀπλά σώματα καὶ γιὰ τὰ δύο ζεύγη τῶν βασικῶν ἀντιθέτων· διαστρέβλωσε λοιπὸν τὸν Ἀναξίμανδρο, ὑποκαθιστώντας τὸ ἀποκρίνεσθαι μὲ τὸ ἐκκρίνεσθαι, καὶ ἔτσι ἔκανε τὸ Ἄπειρον ἓνα μείγμα ἀπὸ ἀντίθετες οὐσίες. Ὁ Θεόφραστος ἀπέδιδε στὸν Ἀναξίμανδρο τὴν ἔκφραση ἀποκρίνεσθαι, πού ὅμως ἀναφερόταν στοὺς ἀναριθμητοὺς κόσμους καὶ ὅχι στὰ ἀντίθετα (ἀποκεκρίσθαι στὸ 101 Γ)· καί, σύμφωνα μὲ τὸν Hölscher, αὕτη ἦταν ἡ σωστὴ ἐφαρμογὴ τῆς λέξης.

Ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἔξυπνης θεωρίας μποροῦν νὰ προβληθοῦν οἱ ἐξῆς ἀντιρ-

ρήσεις. Ἡ ἀναφορά τοῦ Σιμπλίκιου στὴν ἀέναη κίνηση ἔχει πηγή της τὸν Θεόφραστο καὶ ὄχι τὸν Ἀριστοτέλη (βλ. 115)· τὸ ἴδιο ἰσχύει, προφανῶς, καὶ γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ρήματος ἀποκρίνεσθαι. Ἐπομένως, ἂν καὶ κατὰ κοινὴ ὁμολογία δὲν παραθέτει ἐδῶ τὰ λόγια τοῦ Θεόφραστου, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι εἶχε στὸ νοῦ του τὴν ἐρμηνεία τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο. Ἐξάλλου, ὁ Hölischer δὲν κατόρθωσε νὰ ἐξουδετερώσει μὲ ἀποτελεσματικὸ τρόπο μιὰ πολὺ σοβαρὴ ἀντένδειξη γιὰ τὴ θεωρία του: τὸ χωρίο 121. Αὐτὸ τὸ χωρίο, ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς ψευδοπλουτάρχειας δοξογραφίας στὸ 101 Γ, μᾶς λέει ὅτι «αὐτὸ ποὺ παρήγαγε ἀπὸ τὸ αἰώνιο τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ ἀποχωρίστηκε στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κόσμου» καὶ συνεχίζει μὲ λεπτομέρειες τῆς κοσμογονίας. Αὐτὴ ἡ περιγραφή, ἂν καὶ ἀλλοιωμένη, ἀντανakλᾷ τὸν Θεόφραστο καὶ δείχνει ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Θεόφραστου, ἡ κοσμογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου μιλοῦσε γιὰ ἀποχωρισμὸ τῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ Ἄπειρον καὶ γιὰ τὰ ἀντίθετα. Καθὼς τὸ σωζόμενο ἀπόσπασμα (110) ὑποδηλώνει ὅτι ὁ κόσμος ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντίθετα, φαίνεται θεμιτὸ νὰ δεχθοῦμε, στηριγμένοι στὴ μαρτυρία τοῦ Θεόφραστου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι τὰ ἀντίθετα ἔπαιζαν σημαντικὸ ρόλο στὴν κοσμογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου.

Ὡστόσο, μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε τὶς ἀμφιβολίες τοῦ Hölischer γιὰ τὸ ἐκκρίνεσθαι στὸν Ἀριστοτέλη: εἶναι, πράγματι, πολὺ πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ παραποίηση τοῦ ἀποκρίνεσθαι. Καί, σύμφωνα μὲ τὸ 121, αὐτὸ ποὺ ἀποχωρίστηκε δὲν ἦταν ἀντίθετες οὐσίες (ἡ φωτιὰ καὶ ἡ καταχνιά) ἀλλὰ κάτι ποὺ τὶς παρήγαγε. Αὐτὸ τὸ «κάτι» μπορεῖ νὰ ἦταν ἓνα εἶδος σπόρου, μπορεῖ πάλι νὰ ἦταν μιὰ δίνη· ἴσως νὰ ὑπῆρχε κάποια σύγχυση στὴν παράδοση γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα (βλ. σ. 142). Πάντως, δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ δεχθοῦμε, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι τὰ ἀντίθετα ἐνυπῆρχαν στὸ Ἄπειρον καὶ ἐκκρίθηκαν ἀπὸ αὐτό· ἀκόμα λιγότερο νομιμοποιούμεστε νὰ ὀρίσουμε τὸ Ἄπειρον ὡς μείγμα, ὅπως ἀναμφίβολα ἔκανε ὁ Ἀριστοτέλης.⁹⁸ Ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν προσδιόρισε καθαρὰ καὶ δὲν ἀνέλυσε τὸ Ἄπειρον· ἀλλὰ φυσικὰ, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀποκλείεται νὰ τὸ ἔκανε νὰ συμπεριφέρεται, σὲ σχέση μὲ τὰ προϊόντα του, σὰν ἓνα εἶδος σύνθετου σώματος —ἐνὸς μηχανικοῦ μείγματος ἢ μιᾶς χημικῆς ἐνώσεως.⁹⁹ Ἄν τὰ ἀντίθετα προέκυψαν ἅμεσα ἀπὸ τὸ Ἄπειρον μὲ τὸν ἀποχωρισμὸ, ὅπως λέει ὁ Σιμπλίκιος στὸ 119, τότε ὁ Ἀναξίμανδρος ἀντιμετώπιζε ἀσυναίσθητα τὸ Ἄπειρον ὡς κάτι ἀνομοιογενές· γιὰ τὸ ἀποκρίνεσθαι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπονοεῖ ἀπλῶς τὴν ἀπομόνωση ἐνὸς τμήματος τοῦ Ἀπείρου, τοῦ τμήματος ποὺ καταλήγει νὰ γίνει ὁ κόσμος μας· ὑποδηλώνει, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, καὶ κάποια ἀλλαγὴ στὸ ἀπομονωμένο μέρος. Ἄν αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ δὲν ἦταν ἡ ἐμφάνιση τῶν ἀντιθέτων ἀλλὰ κάποιας ὀντότητας ποὺ τὰ παρήγαγε, τότε μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ Ἄπειρον ἦταν κάτι ποὺ περιεῖχε λ.χ. σπέρματα ἢ ἐμβρυα: ἀλλὰ καὶ πάλι αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος τοῦ προσέδωσε κάποιον εἰδικὸ χαρακτήρα.

(iii) *Ἡ καθαντὸ δημιουργία τοῦ κόσμου*

121 Ψευδοπλούταρχος, *Στρωμ.* 2 (συνέχεια τοῦ **101 Γ** καὶ τοῦ **122 Α· DK 12 a 10**): *φησὶ δὲ τὸ ἐκ τοῦ αἰδίου γόνιμον θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ κατὰ τὴν γένεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου ἀποκριθῆναι καὶ τινα ἐκ τούτου φλογὸς σφαῖραν περιφυῆναι τῷ περὶ τὴν γῆν ἄερί ὡς τῷ δένδρῳ φλοιόν· ἥστινος ἀπορραγείσης καὶ εἰς τινας ἀποκλεισθείσης κύκλους ὑποστῆναι τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας. (Συνεχίζεται στὸ **134**.)*

Λέει ὅτι αὐτὸ πού παρήγαγε ἀπὸ τὸ αἰώνιο τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ ἀποχωρίστηκε στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κόσμου καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὸ σχηματίστηκε, γύρω ἀπὸ τὸν ἀέρα πού περιβάλλει τὴ γῆ, ἓνα εἶδος πύρινης σφαίρας, σὰν φλοιὸς γύρω ἀπὸ ἓνα δένδρο. "Ὅταν αὐτὴ ἡ σφαῖρα ἔσκασε καὶ κλείστηκε σὲ μερικοὺς κύκλους, δημιουργήθηκαν ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὰ ἀστρα.

Αὐτὸ τὸ χωρίο (πού, ὅσον ἀφορᾷ τὰ οὐράνια σώματα, συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν Ἰππόλυτο στὸ **125**) εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ μόνη πηγὴ πληροφοριῶν μας γιὰ τίς λεπτομέρειες τῆς κοσμογονίας τοῦ Ἀναξίμανδρου, ὅπως τίς περιέγραψε ὁ Θεόφραστος. Συνήθως οἱ *Στρωματεῖς* εἶναι λιγότερο ἀκριβεῖς ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο ἢ τὸν Ἰππόλυτο στὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ θεοφράστειου κειμένου (πρβ. **101**)· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ παραπάνω χωρίο βασίζεται σ' αὐτὸ τὸ κείμενο, καὶ ἡ παρομοίωση μὲ τὸ φλοιὸ τοῦ δένδρου, πού δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι προέρχεται κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο, ὑποδηλώνει ὅτι, τουλάχιστον σὲ ὁρισμένα σημεῖα, τὸ χωρίο ἀκολουθεῖ ἀρκετὰ πιστὰ τὸν Θεόφραστο.

Ἡ ἔκφραση *ἐκ τοῦ αἰδίου* (ἀπὸ τὸ αἰώνιο) σημαίνει ἴσως «ἀπὸ τὸ Ἄπειρον», πού περιεγραφόταν ὡς ἀθάνατο.¹⁰⁰ Ἀλλὰ καὶ ἔτσι ἀκόμα τὸ νόημα τῆς φράσης «αὐτὸ πού παρήγαγε ἀπὸ τὸ αἰώνιο τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ ἀποχωρίστηκε» εἶναι δύσκολο. Ἡ λέξη *γόνιμος* (αὐτὸς πού παράγει) ἦταν ἓνας προσφιλὴς περιπατητικὸς ὅρος, πού συνήθως διατηροῦσε μιὰ ἔστω ἀνεπαίσθητη ἀπόχρωση βιολογικῆς δημιουργίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πάλι, τὸν 5ο αἰῶνα ἡ λέξη *γόνιμος* ἐμφανίζεται μόνο δύο φορές, στὸν Εὐριπίδην καὶ στὸν Ἀριστοφάνη —ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος τὴ χρησιμοποιοῖ σὲ μιὰ ἐξασθενημένη μεταφορὰ— ἀν ἐξαιρέσουμε μιὰ εἰδικὴ ἱατροτεχνικὴ χρῆση τῆς στίς *Ἐπιθιμίεις* τοῦ Ἰπποκράτη (ὅπου σημαίνει τίς κρίσιμες φάσεις μιᾶς ἀρρώστιας καὶ τὸ βιολογικὸ τῆς νόημα σχεδὸν ἐξαφανίζεται). Φαίνεται λοιπὸν ἀπίθανο νὰ χρησιμοποίησε ὁ Ἀναξίμανδρος αὐτὴ τὴ λέξη· καί, παίρνοντας ὑπόψιν μας τίς μεταγενέστερες χρήσεις τῆς λέξης, ιδιαίτερα ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, ὡς νεκρῆς μεταφορᾶς χωρὶς καμιά βιολογικὴ συνεκδοχὴ, δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ βεβαιότητα ἀν στὸ παραπάνω χωρίο ἡ λέξη *γόνιμον* ὑποδηλώνει, ἔστω καὶ ἀμυδρά, κάποιο εἶδος βιολογικῆς δημιουργίας. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ τονίσουμε, γιατί ἔχει τύχει μεγάλης ἀποδοχῆς ἡ ἀπόψη τοῦ Cornford ὅτι αὐτὸ τὸ στάδιο στὴν κοσμογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου ἀντι-

στοιχειῖ στήν παραγωγή ἑνὸς κοσμογονικοῦ αὐγοῦ στὶς «ὀρφικὰς» ἀφηγήσεις. Δὲν θὰ ἦταν βέβαια παράξενο ὁ Ἀναξίμανδρος νὰ κατέφυγε στὸ παλιὸ μυθολογικὸ μέσο τῆς σεξουαλικῆς γένεσης γιὰ νὰ περιγράψει τὴν πρὸ δύσκολη φάση τῆς κοσμογονίας —τὴν ἐκπόρευση ἑνὸς πλήθους ἑτερογενῶν πραγμάτων ἀπὸ μία καὶ μόνη πηγή, ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι μάλιστα ἦταν ἀπειρη. Ἀλλὰ δὲν θὰ περὶμενε κανεὶς ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο ἕνα ἐπινόημα τόσο χονδροειδὲς καὶ ἀπλοϊκὸ ὅσο τὸ αὐγόν· καὶ ὅπωςδὴποτε οἱ ἐνδείξεις ποὺ ὑπάρχουν δὲν συνηγοροῦν ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς, ἔστω καὶ ἂν τῆς δώσουμε μεταφορικὴ σημασία. Μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ πρότασι ἔκανε ὁ Βλαστός (CP 42 (1947) 171 σημ. 140), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὸ γόνιμον ἦταν μᾶλλον διαδικασία παρὰ πράγμα. Μιὰ δίνη, λόγου χάρι, θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἐξηγήσει τὴν ἐμφάνισι τῶν ἀντιθέτων· γιὰ τὴ φρασεολογία μπορούμε νὰ κάνουμε παραβολὴ μὲ τὴ φράσι τοῦ Δημόκριτου (ἀπόσπ. 167) *δινον ἀπὸ τοῦ παντός ἀποκριθῆναι* (μιὰ δίνη ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὸ Ὅλο).¹⁰¹ Ἀλλὰ γιὰτί τάχα ὁ Θεόφραστος δὲν χρησιμοποίησε ἀπλὰ καὶ ὠραῖα τὴ λέξι *δίνος* ἢ *δίνη* γιὰ νὰ περιγράψει μιὰ διαδικασία ποὺ τοῦ ἦταν πολὺ οἰκεία καὶ ποῦ, ἐξάλλου, θὰ ὑπογράμμιζε τὴν ὁμοιότητα τοῦ Ἀναξίμανδρου μὲ τὸν Ἀναξαγόρα (βλ. σημ. 99); Ἄν εἶχε χρησιμοποίησι τὴ λέξι, τότε δὲν θὰ εἶχαμε αὐτὴ τὴν ἀόριστη περίφρασι στὸν Ψευδοπλούταρχο. Εἶναι, τὸ λιγότερο, ἐνδεχόμενο ὁ ἴδιος ὁ Θεόφραστος νὰ εἶχε ἀμφιβολίες γι' αὐτὸ τὸ πρῶτο στάδιο, ἴσως ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἐπαρκεῖς πληροφορίες, καὶ γιὰ νὰ καλυφθεῖ προτίμησε νὰ χρησιμοποίησι μιὰ ἀόριστη ἔκφρασι· ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐπινόησε κάτι ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὸ Ἀπειρον καὶ τὰ ἀντίθετα (ποῦ θὰ μπορούσαν εὐκολότερα νὰ παραχθοῦν ἄμεσα, ὅπως στὸ 118), καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ σχετικὰ μὲ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἔκφρασις *γόνιμον*.

Ἡ φύσι τῆς θερμῆς καὶ τῆς ψυχρῆς οὐσίας, ποὺ παράγονται μὲ αὐτὸ τὸν μυστηριώδη τρόπο, φαίνεται παρακάτω: εἶναι φλόγα καὶ νεφελώδης ἀέρας (τὸ ἐσωτερικὸ μέρος τοῦ ὁποίου ὑποτίθεται ὅτι συμπυκνώθηκε καὶ σχημάτισε τὴ γῆ). Ἡ πύρινη σφαῖρα τυλίγει τὸν ἀέρα τὸ ἴδιο σφιχτὰ ὅσο ἡ φλούδα τὸ δένδρον· ἴσως αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ νόημα τῆς παρομοίωσις, ποὺ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημαίνει ὅτι ἡ φλόγα εἶναι δακτυλιοειδής (ἂν καὶ τὸ τελικὸ σχῆμα τῆς γῆς εἶναι κυλινδρικό, βλ. 122). Ὡς ἐδῶ, λοιπόν, ἀπὸ τὸ Ἀπειρον ξεχώρισε κάτι ποὺ παρήγαγε τὴ φλόγα καὶ τὸν νεφελώδη ἀέρα· στὸν πυρήνα αὐτοῦ τοῦ νεφελώματος συμπυκνώθηκε ἡ γῆ, ἐνῶ ἡ φλόγα ἔζωνε σφιχτὰ τὸν ἀέρα. Ἐπειτα ἡ φλόγινη σφαῖρα ἔσκασε, διαλύθηκε σὲ κύκλους περιτυλιγμένους ἀπὸ νεφελώδη ἀέρα, ποὺ καὶ αὐτὸς ἀπλώθηκε (πρβ. 125), καὶ σχημάτισε τὰ οὐράνια σώματα. Ἀπὸ τὸ 132 μαθαίνουμε ὅτι ὁ ἥλιος στέγνωσε τὴν ὑγρὴ γῆ καὶ τὰ κατὰλοιπα τῆς ἀρχικῆς ὑγρῆς ἔκτασις εἶναι ἡ θάλασσα.¹⁰²

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ: Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

(i). Ἡ γῆ

122 Α. Ψευδοπλούταρχος, *Στρωμ.*
2: *ὑπάρχειν δέ φησι τῷ μὲν σχήματι*
τὴν γῆν κυλινδροειδῆ, ἔχειν δὲ τό-
σουτον βάθος ὅσον ἂν εἴη τρίτον πρὸς
τὸ πλάτος.

Λέει ὅτι ἡ γῆ ἔχει κυλινδρικό σχῆ-
μα καὶ ὅτι τὸ βάθος της εἶναι τὸ ἓνα τρίτο
τοῦ πλάτους της.

Β. Ἰππόλυτος, **Ελ.* I, 6, 3: *τὸ δὲ*
σχῆμα αὐτῆς (ἐνν.: τῆς γῆς) γυρόν,
στρογγύλον, κίονος λίθω παραπλή-
σιον.¹⁰³ τῶν δὲ ἐπιπέδων ᾧ μὲν ἐπι-
βεβήκαμεν, ὁ δὲ ἀντίθετον ὑπάρχει.

Τὸ σχῆμα τῆς γῆς εἶναι κυρτό, στρογγυλό,
παρόμοιο μὲ τὸν σπόνδυλο ἐνὸς κίονα· στή
μία ἀπὸ τῆς ἐπίπεδης ἐπιφανείας της βαδί-
ζουμε, ἐνῶ ἡ ἄλλη εἶναι στὴν ἀντίθετη
πλευρά.

123 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* B 13, 295 b 10: *εἰσὶ δὲ τινες οἳ διὰ τὴν ὁμοιό-*
τητά φασιν αὐτὴν (ἐνν.: τὴν γῆν) μένειν, ὥσπερ τῶν ἀρχαίων Ἀναξίμανδρος.
μᾶλλον μὲν γὰρ οὐθὲν ἂν ἢ κάτω ἢ εἰς τὰ πλάγια φέρεσθαι προσήκει τὸ ἐπὶ
τοῦ μέσου ἰδρυμένον καὶ ὁμοίως πρὸς τὰ ἔσχατα ἔχον· ἅμα δ' ἀδύνατον εἰς τί-
ναντία ποιεῖσθαι τὴν κίνησιν, ὥστ' ἐξ ἀνάγκης μένειν.

Ἵπάρχουν μερικοί, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀναξίμανδρος ἀνάμεσα στοὺς παλιούς, ποὺ λένε ὅτι ἡ
γῆ μένει ἀκίνητη χάρις στὴν ἰσορροπία της. Γιατί σὲ κάτι ποὺ διατηρεῖται σταθερὰ στὸ κέντρο
καὶ ἰσαπέχει ἀπὸ τὰ ἄκρα προσιδιάζει νὰ μὴν παρασύρεται καθόλου πρὸς τὰ πάνω ἢ πρὸς
τὰ κάτω ἢ πρὸς τὰ πλάγια· καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ κινηθεῖ ταυτόχρονα πρὸς ἀντίθετες κατευ-
θύνσεις, ἐπομένως μένει ἀναγκαῖα ἀκίνητο.

124 Ἰππόλυτος, **Ελ.* I, 6, 3 (προηγεῖται τοῦ **122** Β): *τὴν δὲ γῆν εἶναι μετέωρον*
ὑπὸ μηδενὸς κρατουμένην, μένουσαν δὲ διὰ τὴν ὁμοίαν πάντων ἀπόστασιν.

Ἡ γῆ εἶναι μετέωρη καὶ δὲν στηρίζεται πουθενά, ἀλλὰ μένει ἀκίνητη χάρις στὴν ἴση
ἀπόστασή της ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα.

Ἡ γῆ λοιπὸν ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ σπονδύλου ἐνὸς κίονα· οἱ ἄνθρωποι ζοῦν στὴν
πάνω ἐπιφάνειά της. Τὸ πλάτος της εἶναι τριπλάσιο ἀπὸ τὸ βάθος της —μιὰ
ἀναλογία ἀντίστοιχη μὲ τῆς ἀποστάσεις τῶν οὐράνιων σωμάτων (βλ. ἀμέσως πα-
ρακάτω). Ἡ φαινόμενη ἀκίνησία της ἐξηγεῖται μὲ ἓναν καινούριο τρόπο, ποὺ
ἀντιπροσωπεύει μιὰ ριζικὴ πρόοδο σὲ σχέση μὲ τὴν ἰδέα τοῦ Θαλή ὅτι ἡ γῆ ἐπι-
πλέει στὸ νερό (μιὰ ἰδέα ποὺ ἀναζωογονήθηκε καὶ τροποποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνα-
ξίμανη, παρακάτω, σ. 161). Ἐκεῖνο ποὺ στὸ κέντρο τοῦ βρίσκεται ἡ γῆ εἶ-
ναι μᾶλλον οἱ κύκλοι τῶν οὐράνιων σωμάτων, τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ὅποια
εἶναι ὁ ἥλιος (**125**). Ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν μιλοῦσε γιὰ τὸ σύνολο τοῦ κόσμου,

ούτε ἔλεγε ὅτι αὐτὸς ὁ κόσμος βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ Ἀπείρου, ἀν καὶ χωρὶς ἀμφιβολία θὰ δεχόταν αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀν τοῦ τὴν ὑπέβαλλε κανεῖς. Ὅπως δὲ ἴσως ἔκοψε δλότελα ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ κάτι συγκεκριμένο, ὅτι πρέπει νὰ ἔχει «ρίζες»· ἡ θεωρία του γιὰ τὴν ἰσορροπία ἦταν ἓνα μεγαλειῶδες ἄλμα στὸ βασίλειο τοῦ ἀφηρημένου στοχασμοῦ —καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι δὲν θὰ εἶχε μπεῖ στὸν πειρασμὸ νὰ κάνει αὐτὸ τὸ ἄλμα, ἀν εἶχε ἐφαρμόσει στὴν κοσμογονία του τὴν ἰδέα τῆς δίνης καὶ χρησιμοποιοῦσε τὴ λειτουργία της γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ σταθερότητα τῆς γῆς. Γιὰ τὶς γενικότερες συνέπειες τῆς θεωρίας τοῦ Ἀναξίμανδρου βλ. Kahn, *δ.π.*, σ. 76-81.

(ii) Τὰ οὐράνια σώματα

125 Ἰππόλυτος, *Ἔλ.* I, 6, 4-5: τὰ δὲ ἄστρα γίνεσθαι κύκλον πυρὸς ἀποκριθέντα τοῦ κατὰ τὸν κόσμον πυρὸς, περιληφθέντα δ' ὑπὸ ἀέρος (πρβ. 121). ἐκπνοὰς δ' ὑπάρξαι, πόρους τινὰς αὐλώδεις, καθ' οὓς φαίνεται τὰ ἄστρα· διὸ καὶ ἐπιφρασσομένων τῶν ἐκπνοῶν τὰς ἐκλείψεις γίνεσθαι. τὴν δὲ σελήνην ποτὲ μὲν πληρουμένην φαίνεσθαι ποτὲ δὲ μειουμένην παρὰ τὴν τῶν πόρων ἐπίφραξιν ἣ ἀνοῖξιν. εἶναι δὲ τὸν κύκλον τοῦ ἡλίου ἐπτακακαιοκοσάπλασιονα <τῆς γῆς, ὀκτωκαίδεκαπλάσιονα δὲ τὸν> τῆς σελήνης, καὶ ἀνωτάτω μὲν εἶναι τὸν ἡλίον, κατωτάτω δὲ τοὺς τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων κύκλους.

Ὅσο γιὰ τὰ οὐράνια σώματα, δημιουργοῦνται τὸ καθένα ὡς ἓνας πύρινος κύκλος ποὺ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸ πῦρ τοῦ κόσμου καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἀέρα. Ὑπάρχουν σ' αὐτοὺς τοὺς πύρινους κύκλους τρύπες ἐκπνοῆς, κάτι πόροι σὰν αὐλάκια, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους φαίνονται τὰ οὐράνια σώματα· γι' αὐτὸ καὶ ὅταν φράζονται αὐτὲς οἱ τρύπες, προκαλοῦνται οἱ ἐκλείψεις. Ἡ σελήνη φαίνεται πότε νὰ γεμίζει, πότε νὰ φθίνει, ἀνάλογα μὲ τὸ ἀν οἱ πόροι αὐτοὶ φράζουν ἢ ἀνοίγουν. Ὁ κύκλος τοῦ ἡλίου εἶναι 27 φορές μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ γῆ, ἐνῶ ὁ κύκλος τῆς σελήνης εἶναι 18 φορές μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ γῆ· ὁ ἥλιος βρίσκεται ψηλότερα ἀπὸ ὅλα τὰ οὐράνια σώματα, ἐνῶ οἱ κύκλοι τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων χαμηλότερα.

126 Ἀέτιος II, 20, 1: Ἀναξίμανδρος (ἐνν.: τὸν ἡλίον φησι) κύκλον εἶναι ὀκτωκακαιοκοσάπλασιονα τῆς γῆς, ἄρματιῶ τροχῷ παραπλήσιον, τὴν ἄψιδα ἔχοντα κοίλην, πλήρη πυρὸς, κατὰ τι μέρος ἐκφαίνουσιν διὰ στομίον τὸ πῦρ ὥσπερ διὰ πρηστῆρος αὐλοῦ. (Πρβ. Ἀέτιος II, 25, 1· DK 12 a 22, γιὰ τὴ σελήνη.)

Ὁ Ἀναξίμανδρος λέει ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι ἓνας κύκλος 28 φορές τὸ μέγεθος τῆς γῆς, παρόμοιος μὲ τὴ ρόδα ἐνὸς ἄρματος, ποὺ ἔχει τὴ στεφάνη της κοίλη, γεμάτη φωτιά, καὶ σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο ἀφήνει νὰ φαίνεται ἡ φωτιά μέσα ἀπὸ ἓνα στόμιο, ὅπως μέσα ἀπὸ τὸ ἀκροφύσιο ἐνὸς φουερού.

127 Ἀέτιος II, 21, 1: Ἀναξίμανδρος (ἐνν.: φησὶ) τὸν μὲν ἡλίον ἴσον εἶναι τῇ

γῆ, τὸν δὲ κύκλον ἀφ' οὗ τὴν ἐκπνοὴν ἔχει καὶ ὅφ' οὗ περιφέρεται ἑπτακαίικο-
σαπλασίῳ τῆς γῆς.

Ὁ Ἀναξίμανδρος λέει ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι ἰσομεγέθης μὲ τὴ γῆ, ἀλλὰ ὁ κύκλος, μέσα ἀπὸ
μιὰ τρύπα τοῦ ὁποίου φαίνεται καὶ στὸν ὁποῖο περιφέρεται ὁ ἥλιος, εἶναι 27 φορές τὸ μέγε-
θος τῆς γῆς.

128 Ἀέτιος II, 16, 5: Ἀναξίμανδρος ὑπὸ τῶν κύκλων καὶ τῶν σφαιρῶν ἐφ' ὧν
ἐκαστος βέβηκε φέρεσθαι (ἐνν.: τοὺς ἀστέρας φησίν).

Ὁ Ἀναξίμανδρος λέει ὅτι τὰ οὐράνια σώματα φέρονται ἀπὸ τοὺς κύκλους καὶ τὶς σφαί-
ρες, στὶς ὁποῖες ἐπιβαίνει τὸ καθένα τους.

Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, λοιπόν, εἶναι δύο ἀνοίγματα, πού τὸ καθένα τους βρίσκε-
ται σ' ἓναν ξεχωριστὸ συμπαγῆ κύκλο, σάν τὴ στεφάνη τοῦ τροχοῦ ἐνὸς ἄρματος.
Αὐτοὶ οἱ κύκλοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ φωτιά πού περιβάλλεται ἀπὸ ἀέρα (μὲ τὴν
ἐννοια μιᾶς νεφέλης πού τοὺς κρύβει), καὶ μέσα ἀπὸ ἓνα ἀνοίγμα πού ὑπάρχει
στὸν καθένα τους βγαίνει ἡ φωτιά, ὅπως βγαίνει ὁ ἀέρας ἀπὸ τὸ ἀκροφύσιο ἐνὸς
φουσεροῦ· οἱ παρομοιώσεις μὲ τὶς ρόδους τῶν ἄρμάτων καὶ τὰ φουσερά ἴσως νὰ
προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναξίμανδρο. Οἱ ἐκλείψεις καὶ οἱ φάσεις τῆς σε-
λήνης ὀφείλονται στὴν ὀλικὴ ἢ μερικὴ ἀπόφραξη τοῦ ἀνοίγματος· εἶναι ἐνδει-
κτικὸ ὅτι δὲν ἀναφέρεται καμιά αἰτία γι' αὐτὴ τὴν ἀπόφραξη. Τὸ ἀνοίγμα τοῦ
ἡλίου ἔχει τὸ ἴδιο μέγεθος μὲ τὴν ἐπιφάνεια (μᾶλλον) τῆς γῆς (127) —ἀξιοση-
μειωτὴ ἀποψη, πού ἀντικρούεται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο (ἀπόσπ. 3)· ἡ διάμετρος
τοῦ «τροχοῦ» τοῦ εἶναι 27 φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ γῆ (28 φορές στὸ 126).¹⁰⁴
Ἡ διάμετρος τοῦ «τροχοῦ» τῆς σελήνης εἶναι 19 (ἢ, πιθανότερα, 18) φορές με-
γαλύτερη ἀπὸ τὴ διάμετρο τῆς γῆς· τὸ προφανές κενὸ στὸ 125 συμπληρώθηκε
σύμφωνα μὲ τὸν Ἀέτιο II, 25, 1, πού δίνει τὴν ἀντίστοιχη μὲ τὸ 126 πληροφο-
ρία γιὰ τὴ σελήνη, προσθέτοντας μόνον ὅτι οἱ κύκλοι τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης
ἔχουν λοξὴ θέση. Οἱ «τροχοὶ» τῶν ἄστρων (γιὰ τὰ ὁποῖα βλέπε παρακάτω) ἦταν
μᾶλλον ἐννιά ἢ δέκα φορές μεγαλύτεροι ἀπὸ τὴ διάμετρο τῆς γῆς (ἀν καὶ αὐτὸ
δὲν ἀναφέρεται ρητᾶ), καὶ ἔτσι ἦταν οἱ κοντινότεροι πρὸς τὴ γῆ οὐράνιοι κύκλοι
(125 τέλος). Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Ἀναξίμανδρος ἔδωσε στὴ δομὴ τοῦ κόσμου
μιὰ μαθηματικὴ βάση, ἀναπτύσσοντας τὴν ἰδέα (πού διαφαίνεται ἤδη στὸν Ὀ-
μηρο καὶ στὸν Ἡσίοδο, πρβ. 1 μὲ σχόλιο) ὅτι ἡ δομὴ αὐτὴ εἶναι κανονικὴ καὶ
προσδιορισίμη. Οἱ κανονικὲς ἀποστάσεις πού ἔδωσε γιὰ τὰ οὐράνια σώματα μπο-
ρεῖ νὰ ἐπηρέασαν τὸν Πυθαγόρα.

Τὰ ἄστρα παρουσιάζουν ὀρισμένες δυσκολίες. (α) Τὸ 125 (τέλος) ἀναφέρει
ὅτι οἱ ἀπλανεῖς ἀστέρες εἶναι οἱ πιὸ κοντινοὶ στὴ γῆ. Ἰσως, ὅπως πιστεύει ὁ
Diels, νὰ ὑπάρχει ἐδῶ ἄλλο ἓνα κενὸ καὶ νὰ ἀναφέρονταν καὶ οἱ πλανῆτες. Τὸ
ὅτι οἱ ἀπλανεῖς ἀστέρες καὶ οἱ πλανῆτες ἰσαπέχουν ἀπὸ τὴ γῆ ἴσως ὑπονοεῖται

ἀπὸ τὸν Ἀέτιο στὸ II, 15, 6 (DK 12 a 18) καί, ἐξάλλου, ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴ σειρά τῶν κανονικῶν ἀποστάσεων: 1 (διάμετρος τῆς γῆς) — x — 18 (κύκλος τῆς σελήνης) — 27 (κύκλος τοῦ ἡλίου). Ἐδῶ τὸ x , ἡ ἀπόσταση ποὺ λείπει, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀπόσταση τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων καὶ τῶν πλανητῶν: πρέπει νὰ εἶναι 9, γιὰ νὰ ταιριάζει στὴν ἀριθμητικὴ σειρά, καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλο κενὸ σ' αὐτὴ τὴ σειρά ποὺ νὰ μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἡ ἀπόσταση τῶν ἀπλανῶν καὶ τῶν πλανητῶν ἦταν διαφορετικὴ. (β) Τὸ χωρίο 128 ἀναφέρει κύκλους καὶ σφαῖρες τῶν ἄστρων (ἐνῶ τὸ 125 μιλάει γιὰ κύκλο ἄστρων στὴν ἀρχὴ καὶ γιὰ κύκλους στὸ τέλος). Αὐτὰ τὰ δύο εἶναι ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους· εἶναι πιθανὸ αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖται νὰ εἶναι μιὰ σφαῖρα γιὰ τοὺς ἀπλανεῖς καὶ κύκλοι γιὰ τοὺς πλανῆτες. Αὐτὸ ὅμως ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ συλλογισμὸ ὅτι οἱ ἀπλανεῖς ἀστέρες καὶ οἱ πλανῆτες πρέπει νὰ ἔχουν τὴν ἴδια ἀπόσταση ἀπὸ τὴ γῆ· γιατί δὲν θὰ ὑπῆρχε χώρος τόσο γιὰ μιὰ σφαῖρα ὅσο καὶ γιὰ κύκλους. Μάλιστα ἡ σφαῖρα, ἂν καὶ εἶναι ἡ ἀπλούστερη ἐξήγηση γιὰ τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρες, εἶναι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν κοσμογονικὴ περιγραφή τοῦ 121: γιατί τὸ χωρίο ἐκεῖνο λέει ὅτι μιὰ πύρινη σφαῖρα ἐξερράγη ἢ ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τὴν ἀεριώδη μάζα ποὺ περιβάλλει τὴ γῆ καὶ κατόπιν περιορίστηκε σὲ κύκλους (προφανῶς νεφελῶδεις), ποὺ συγκρότησαν τὸν ἥλιο, τὴ σελήνη καὶ τὰ ἄστρα. Εἶναι ἀδύνατο (καὶ ἄλλωστε πιθανὸν δὲν ἀναφέρεται) ἓνα τμήμα αὐτῆς τῆς πύρινης σφαίρας νὰ παρέμεινε σφαῖρα μετὰ τὴν ἀπόσπασή της ἀπὸ τὴ γῆ. Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθοῦμε ὅτι κάθε ἀστὲρ, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν πλανητῶν, ἔχει τὸν δικό του «τροχὸν»· αὐτοὶ οἱ «τροχοὶ» ἔχουν ἴσες διαμέτρους καὶ κεῖνται σὲ ἀναριθμητὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Δὲν σκοτεινιάζουν τὸν ἥλιο καὶ τὴ σελήνη (πρβ. λ.χ. "Ὀμηρος Y 444 κέ. Φ 549). Ἄν τὸ κέντρο τους εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ κέντρο τῆς γῆς, τότε οἱ αἰφανεῖς ἀστέρες (ποὺ δὲν δύνουν) μένουν ἀνεξήγητοι — ὅπως θὰ ἔμεναν ἀνεξήγητοι ἀκόμα καὶ ἂν δεχόμασταν τὴν ἐκδοχὴ τῆς σφαίρας· ἂν πάλι τὰ κέντρα τους βρίσκονταν σὲ διαφορετικὲς ἀποστάσεις κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα τῆς γῆς (πράγμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει γιατί μερικὰ ἄστρα δὲν δύνουν), τότε θὰ ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ διαταράζουν τὴν ἰσορροπία ποὺ περιγράφεται στὰ χωρία 123 καὶ 124. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν σκέφτηκε ὅλες αὐτὲς τίς δυσκολίες. Τὴν κίνηση τοῦ ἡλίου κατὰ μῆκος τῆς ἐκλειπτικῆς, τὴν κλίσιν τῆς σελήνης καὶ τίς περιπλανήσεις τῶν πλανητῶν τίς ἐξηγοῦσε, πιθανότατα, μὲ τὸν ἄνεμο (βλ. 132)· οἱ κινήσεις ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ ὀφείλονταν στὴν περιστροφὴ τῶν τροχῶν (πρβ. τὸ φέρεσθαι στὸ 128) στὰ ἐπίπεδα τῶν περιφερειῶν τους.

(iii) Μετεωρολογικὰ φαινόμενα

129 Ἰππόλυτος, *Ἔλ.* I, 6, 7: ἀνέμους δὲ γίνεσθαι τῶν λεπτοτάτων ἀτμῶν τοῦ ἀέρος ἀποκρινομένων καὶ δταν ἀθροισθῶσι κινουμένων, ὑετοὺς δὲ ἐκ τῆς ἀτμίδος

τῆς ἐκ τῶν ὑφ' ἡλίον ἀναδιδομένης· ἀστραπὰς δὲ ὅταν ἄνεμος ἐκπίπτων διιστᾷ τὰς νεφέλας.¹⁰⁵

Οἱ ἄνεμοι σηκώνονται ὅταν ἀποχωρίζονται οἱ λεπτότεροι ἀτμοὶ τοῦ ἀέρα καί, ἀφοῦ συναθροιστοῦν, ἀρχίζουν νὰ κινοῦνται· οἱ βροχῆς ὀφείλονται στοὺς ἀτμούς πού ἀναδίνονται ἀπὸ τὰ σώματα πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο· οἱ ἀστραπῆς πάλι προκαλοῦνται ὅταν ὁ ἄνεμος ξεφεύγει καὶ σκίζει τὰ σύννεφα.

130 Ἀέτιος III, 3, 1-2: (περὶ βροντῶν ἀστραπῶν κεραυνῶν πρηστήρων τε καὶ τυφῶνων.) Ὁ Ἀναξίμανδρος ἐκ τοῦ πνεύματος ταυτὶ πάντα συμβαίνειν· ὅταν γὰρ περιληφθὲν νέφει παχεῖ βιασάμενον ἐκπέσῃ τῇ λεπτομερείᾳ καὶ κουφότητι, τότε ἢ μὲν ῥῆξις τὸν ψόφον, ἢ δὲ διαστολὴ παρὰ τὴν μελανίαν τοῦ νέφους τὸν διαυγασμὸν ἀποτελεῖ.

(Σχετικὰ μὲ τὶς βροντές, τὶς ἀστραπές, τοὺς κεραυνούς, τοὺς ἀνεμοστρόβιλους καὶ τοὺς τυφῶνες.) Ὁ Ἀναξίμανδρος λέει ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα ὀφείλονται στὸν ἄνεμο· ὅταν δηλαδὴ ὁ ἄνεμος τυλιχθεῖ ἀπὸ ἓνα παχὺ σύννεφο καὶ ἔπειτα ξεφύγει βίαια, χάρη στὴ λεπτὴ καὶ ἐλαφριά ὑφὴ του, τότε ἡ βίαιη διαφυγὴ προκαλεῖ τὸν κρότο, ἐνῶ ἡ ρωγμὴ στὴ μαύρῃ μάζᾳ τοῦ σύννεφου ἀποτελεῖ τὴ λάμψη.

131 Σενέκας, *Qu. nat.* II, 18: *Anaximandrus omnia ad spiritum rettulit: tonitrua, inquit, sunt nubis ictae sonus...* (βλ. DK 12 a 23).

Ὁ Ἀναξίμανδρος ἀπέδιδε τὰ πάντα στὸν ἄνεμο: ἡ βροντὴ, ἔλεγε, εἶναι ὁ θόρυβος ἀπὸ τὸ χτύπημα ἐνὸς σύννεφου...

Αὐτὰ τὰ χωρία δείχνουν ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος συμμεριζόταν, καὶ ἴσως σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐγκαινίασε, ἓναν λίγο πολὺ στερεότυπο ἰωνικὸ τρόπο ἐξήγησης τῶν μετεωρολογικῶν (μὲ τὴ δική μας ἔννοια) φαινομένων. Τὰ κύρια στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ σχήματος εἶναι ὁ ἄνεμος, ἡ ἐξάτμιση ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ οἱ συμπυκνωμένες μάζες ὑδρατμῶν πού σχηματίζουν τὰ σύννεφα. Φυσικά, ὅλες οἱ μαρτυρίες γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα βασίζονται στὸν Θεόφραστο, πού μπορούμε νὰ ὑποφιαστούμε ὅτι δὲν ἀντιστάθηκε πάντοτε στὸν πειρασμὸ νὰ δώσει ὁ ἴδιος «κατάλληλες» ἐξηγήσεις ὀρισμένων φυσικῶν φαινομένων πού, ὅπως νόμιζε, ἐνδιέφεραν ὅλους τοὺς προσωκρατικούς. Ἡ ἐξήγηση τοῦ ἀνέμου στὸ **129** (πρβ. ἐπίσης Ἀέτιος III, 7, 1· DK 12 a 24) εἶναι πολὺ δυσνόητη· ἂς σημειωθεῖ ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο στηρίζεται στὸν «ἀποχωρισμὸ» τοῦ λεπτότερου μέρους τοῦ ἀέρα. Ἡ βροχὴ ὀφείλεται στὴ συμπύκνωση (μᾶλλον) ὑγρῶν ἀτμῶν πού τοὺς σηκώνει ὁ ἥλιος· ὁ ἄνεμος προκαλεῖ τὰ περισσότερα ἄλλα φαινόμενα (**130**, **131**), στὰ ὁποῖα ἀνήκουν πιθανότατα καὶ οἱ κινήσεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης πρὸς τὰ βόρεια καὶ πρὸς τὰ νότια. Τὸ **132**, μαζί μὲ τὸ **133**, εἶναι διφορούμενο σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο —ἴσως ἡ αἰτία αὐτῶν τῶν κινήσεων εἶναι ἡ ἐξάτμιση (ὅπως πιστεύει ὁ Kahn, δ.π.,

σ. 66) και όχι οι άνεμοι, αν και το 131 υποδηλώνει ότι ο 'Αριστοτέλης έννοούσε τούς τελευταίους. 'Η έμφαση που δίνεται στον άνεμο (ένα προϊόν του αέρα) ίσως να υποδηλώνει μιá μερική συγχώνευση του 'Αναξίμανδρου με τον 'Αναξίμενη· ό τελευταίος έδωσε στην άστραπή την ίδια εξήγηση όπως ό 'Αναξίμανδρος, αλλά σ' ένα παράρτημα του 130 μνημονεύεται ξεχωριστά ως έμπνευστής ενός ιδιαίτερου παραλληλισμού (με το άστραφτοβόλημα του νερού όταν το χτυπούν τά κουπιά· βλ. 158). Βλ. παραπέρα την ένδιαφέρουσα ανάλυση του Kahn, δ.π., σ. 98-109.

(iv) 'Η γη ξηραίνεται

132 'Αριστοτέλης, *Μετεωρ.* Β 1, 353 b 6: *είναι γάρ το πρώτον υγρόν άπαντα τον περι την γην τόπον, υπό δέ του ήλιου ξηραίνόμενον το μὲν διατμίσαν πνεύματα και τροπὰς ήλιου και σελήνης φασί ποιείν, το δέ λειφθέν θάλατταν είναι· διό και ελάττω γίνεσθαι ξηραίνομένην οίονται και τέλος έσσεσθαι ποτε πάσαν ξηράν...* 'Αλέξανδρος, εις *Μετεωρ.*, σ. 67, 11 (DK 12 a 27): *...ταύτης τής δόξης έγινετο, ως ιστορεί Θεόφραστος, 'Αναξίμανδρός τε και Διογένης.*

Γιατί στην άρχή όλόκληρη ή έκταση γύρω από τη γη είναι υγρή, αλλά, καθώς ξηραίνεται από τον ήλιο, το μέρος που εξατμίζεται προκαλεί, όπως λένε, τούς άνέμους και τις τροπές του ήλιου και της σελήνης, ενώ το υπόλοιπο άποτελεί τη θάλασσα· γι' αυτό και πιστεύουν ότι, λόγω της ξήρανσης, ή θάλασσα ελαττώνεται και στο τέλος θα γίνει όλόκληρη ξηρά. ...αυτή τη γνώμη είχαν, όπως ιστορεί ό Θεόφραστος, ό 'Αναξίμανδρος και ό Διογένης.

'Η πληροφορία του 'Αλέξανδρου ότι ό Θεόφραστος απέδιδε αυτές τις ιδέες στον 'Αναξίμανδρο και τον Διογένη (πληροφορία που επιβεβαιώνεται από τον 'Αέτιο ΙΙΙ, 16, 1) μᾶς βοηθάει, αν και πρέπει να σημειώσουμε ότι το μόνο όνομα που μνημονεύει ό 'Αριστοτέλης σε σχέση με το στέγνωμα της θάλασσας είναι του Δημόκριτου (*Μετεωρ.* Β 3, 356 b 10· DK 68 a 100). 'Ο 'Αριστοτέλης είχε άναφέρει προηγουμένως (*Μετεωρ.* Α 14, 352 a 17) ότι όσοι πίστευαν στο στέγνωμα της θάλασσας ήταν έπηρεασμένοι από τοπικά παραδείγματα αυτής της διαδικασίας (που, πρέπει να σημειώσουμε, ήταν ολοφάνερη γύρω από τη Μίλητο του 6ου αιώνα)· ό ίδιος τούς μέμφθηκε για το έσφαλμένο συμπέρασμα που έβγαλαν και έπισήμανε ότι σε άλλα μέρη ή θάλασσα επέκτεινόταν εις βάρος της ξηράς· επίσης, υπήρχαν μακρόχρονες περίοδοι σχετικής ξηρασίας και πλημμυρών, περίοδοι που ό 'Αριστοτέλης όνόμασε αντίστοιχα «μεγάλο καλοκαίρι» και «μεγάλο χειμώνα» σε μιá «μεγάλη χρονιά».¹⁰⁸

Είναι φανερό ότι, αν ό 'Αναξίμανδρος θεωρούσε ότι κάποτε ή θάλασσα θα στέγνωνε μιá για πάντα, θα πρόδιδε και θα καταστρατηγούσε την άρχή που εξαγγείλε στο σωζόμενο απόσπασμα (110), ότι δηλαδή όλα τά πράγματα τιμω-

ροῦνται γιὰ τὴν ἀδικία τους: γιὰτὶ ἡ ξηρὰ θὰ ἐπεκτεινόταν ἀνεπανόρθωτα εἰς βάρος τῆς θάλασσας. Ἐξάλλου, παρόλο πὺ μόνον ἡ θάλασσα ἀναφέρεται, εἶναι λογικὸ νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἀφοῦ ἡ βροχὴ εἶχε ὡς αἰτία τῆς τῆ συμπύκνωση τῶν ὕδρατμῶν (129), ἡ ξήρανση τῆς θάλασσας θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποξήρανση ὁλόκληρης τῆς γῆς. Μήπως ὁμως ἐρμηνεύσαμε λάθος τὸ ἀπόσπασμα, ὅταν τὸ θεωρήσαμε ὡς διακήρυξη πίστεως στὴν παγκόσμια σταθερότητα; Μήπως ἡ βαθμιαία ξήρανση τῆς γῆς εἶναι τὸ προοίμιο τῆς ἐπαναπορρόφησης τῆς ἀπὸ τὸ Ἄπειρον; Αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατό νὰ συμβαίνει. Γιατὶ, ἂν ἡ γῆ καταστρεφόταν ἀπὸ τὴν ξηρασίαν, αὐτὸ θὰ προσδιόριζε ἔμμεσα τὸ Ἄπειρον ὡς ξηρὸ καὶ πύρινον, ὁπότε θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ἴδιαν του τῆ φύση· καί, ἐπιπρόσθετα, ἡ συλλογιστικὴ πὺ στῆριζαμε στὴ μορφὴ τοῦ ἀποσπάσματος ἐξακολουθεῖ νὰ εὐσταθεῖ. Ὡστόσο, ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ πὺ ἐξαγγέλλεται στὸ ἀπόσπασμα θὰ μπορούσε νὰ διατηρηθεῖ, ἂν ἡ ἐλάττωσις τῆς θάλασσας ἦταν μόνον ἓνα μέρος μιᾶς κυκλικῆς διαδικασίας: ὅταν ἡ θάλασσα εἶναι στεγνὴ, ἀρχίζει ἓνας «μεγάλος χειμῶνας» (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὅρο τοῦ Ἀριστοτέλη, πὺ μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι παρμένος ἀπὸ παλιότερες θεωρίες) καὶ τελικὰ φτάνουμε στὸ ἄλλο ἄκρο, ὅπου ἡ ξηρὰ ὅλη κατακλύζεται ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ μετατρέπεται ἴσως σὲ ἰλῦ.

Τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἀναξίμανδρου ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ξενοφάνης, ἓνας ἄλλος Ἴωνας πὺ ἦταν μόνον μιὰ γενιὰ νεότερος ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρον, πίστευε ὅτι ἡ γῆ ἐναλλάξ ἀποξηραίνεται καὶ μετατρέπεται σὲ βούρκο (βλ. σ. 186 κ.ε.). Ὁ Ξενοφάνης εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὰ ἀπολιθώματα φυτῶν καὶ ζῶων πὺ βρίσκονταν κλεισμένα σὲ βράχους πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ σημερινὴ θάλασσα καὶ συμπεράνε ὅτι κάποτε ὁλόκληρη ἡ γῆ ἦταν μιὰ ἀπέραντη ἔκταση λάσπης. Ἀλλὰ δὲν ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ θάλασσα θὰ στεγνώσει ἀκόμα περισσότερο, παρὰ ὅτι ὅλα θὰ μετατραποῦν ξανά σὲ λάσπη· οἱ ἄνθρωποι θὰ ἀφανιστοῦν, ἀλλὰ τότε θὰ συνεχιστεῖ ὁ κύκλος, ἡ ξηρὰ θὰ στεγνώσει καὶ θὰ ἐμφανιστοῦν καινούριοι ἄνθρωποι. Καὶ γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρον, ἐπίσης, οἱ ἄνθρωποι προέρχονται σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴ λάσπη (133, 135). Ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὸν Ξενοφάνη δὲν εἶναι πλήρης, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε εἶναι ἐξαιρετικὰ στενός: μπορεῖ ὁ Ξενοφάνης νὰ διόρθωνε ἢ νὰ τροποποιοῦσε τὸν Ἀναξίμανδρον. Ἐπίσης, ὁ Ἀναξίμανδρος ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ τὶς μεγάλες θρυλικὲς περιόδους τῆς φωτιᾶς καὶ τῆς πλημμύρας, στίς ἀντίστοιχες ἐποχὲς τοῦ Φαέθοντα καὶ τοῦ Δευκαλίωνος· ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὴν ἀπόσυρση τῆς θάλασσας ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ ἀκτὴ, μπορεῖ κάλλιστα νὰ χώρισε ὁλόκληρη τὴν ἱστορίαν τῆς γῆς σὲ τέτοιες περιόδους.

ΖΩΟΓΟΝΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΟΝΙΑ

133 Ἀέτιος V, 19, 4: Ἀναξίμανδρος ἐν ὕγρῳ γεννηθῆναι τὰ πρῶτα ζῶα φλοι-

οἷς περιεχόμενα ἀκανθώδεσι, προβαίνουσας δὲ τῆς ἡλικίας ἀποβαίνειν ἐπὶ τὸ ξηρότερον καὶ περιζορηγνυμένον τοῦ φλοιοῦ ἐπ' ὀλίγον χρόνον μεταβιβῶναι.

Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶπε ὅτι τὰ πρῶτα ζῶα γεννήθηκαν στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, τυλιγμένα μέσα σὲ ἀγκαθωτοὺς φλοιούς, καὶ ὅτι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐβγαίναν στὸ στεγνότερο μέρος τῆς γῆς καί, ὅταν ἔσκαζε ὁ φλοιός τους, ζοῦσαν γιὰ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα ἓνα διαφορετικὸ εἶδος ζῶης.

134 Ψευδοπλούταρχος, *Στρωμ.* 2: ἔτι φησὶν ὅτι κατ' ἀρχὰς ἐξ ἀλλοειδῶν ζώων ὁ ἄνθρωπος ἐγεννήθη, ἐκ τοῦ τὰ μὲν ἄλλα δι' ἑαυτῶν ταχὺ νέμεσθαι, μόνον δὲ τὸν ἄνθρωπον πολυχρονίου δεῖσθαι τιθνήσεως· διὸ καὶ κατ' ἀρχὰς οὐκ ἂν ποτε τοιοῦτον ὄντα διασωθῆναι.

Λέει, ἀκόμα, ὅτι ἀρχικὰ ὁ ἄνθρωπος γεννήθηκε ἀπὸ διαφορετικὰ ζῶα, γιατί τὰ ἄλλα ζῶα μποροῦν ἔπειτα ἀπὸ λίγο καιρὸ νὰ συντηρηθοῦν μόνα τους καὶ μόνο ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται τὴ μακρόχρονη μητρικὴ φροντίδα· γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ εἶχε ἐπιβιώσει, ἂν αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχικὴ του μορφή.

135 Κηνσωρίνος, *de die nat.* 4, 7: *Anaximander Milesius videri sibi ex aqua terraque calefactis exortos esse sive pisces seu piscibus simillima animalia; in his homines concrevisse fetusque ad pubertatem intus retentos; tunc demum ruptis illis viros mulieresque qui iam se alere possent processisse.*

Ὁ Ἀναξίμανδρος ἀπὸ τὴ Μίλητο θεωροῦσε ὅτι ἀπὸ τὸ ζεστὸ νερὸ καὶ τὴ ζεστὴ γῆ βγῆκαν ψάρια ἢ πλάσματα ποὺ ἔμοιαζαν πολὺ μὲ ψάρια· μέσα σ' αὐτὰ μεγάλωσε ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴ μορφή ἐμβρύων ποὺ ἔμειναν ἐγκλειστα ὡς τὴν ἐφηβεία· τότε ἐπιτέλους αὐτὰ τὰ ἰχθυόμορφα πλάσματα ἀνοῖξαν καὶ ἀπὸ μέσα τους βγῆκαν ἄνδρες καὶ γυναῖκες ποὺ ἦταν πιά σὲ θέση νὰ τρέφονται μόνονι τους.

136 Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* I, 6, 6: τὰ δὲ ζῶα γίνεσθαι (ἐξ ὕγρου) ἐξατμιζόμενον [Diels, -όμενα στὰ χειρόγραφα] ὑπὸ τοῦ ἡλίου. τὸν δὲ ἄνθρωπον ἐτέρω ζῳῷ γεγονέναι, τουτέστι ἰχθύι, παραπλήσιον κατ' ἀρχάς.

Τὰ ζῶα δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ποὺ τὸ ἐξάτμιζε ὁ ἥλιος. Ὅσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀρχικὰ ἦταν παρόμοιος μὲ ἓνα ἄλλο πλάσμα, καὶ συγκεκριμένα μὲ ψάρι.

137 Πλούταρχος, *Συμποσιακὰ ζητήματα* VIII, 730 e (DK 12 a 30): διὸ καὶ σέβονται (ἐνν.: Σύροι) τὸν ἰχθύν ὡς ὁμογενῆ καὶ σύντροφον, ἐπιεικέστερον Ἀναξίμανδρον φιλοσοφοῦντες· οὐ γὰρ ἐν τοῖς αὐτοῖς ἐκείνος ἰχθύς καὶ ἄνθρώπους, ἀλλ' ἐν ἰχθύσιν ἐγγενέσθαι τὸ πρῶτον ἄνθρώπους ἀποφαίνεται καὶ τραφέντας, ὥσπερ οἱ γαλεοί,¹⁰⁷ καὶ γενομένους ἱκανοὺς ἑαυτοῖς βοηθεῖν ἐκβῆναι τηρικαῦτα καὶ γῆς λαβέσθαι.

Γι' αὐτὸ καὶ (οἱ Σύροι) σέβονται τὸ ψάρι, θεωρώντας το ὁμογενὲς καὶ ὁμότροφό τους. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη φιλοσοφοῦν σωστότερα ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο· γιατί ἐκείνος δὲν λέει

ὅτι τὰ ψάρια καὶ οἱ ἄνθρωποι γεννήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἰδίους γονεῖς, ἀλλὰ ὅτι ἀρχικὰ οἱ ἄνθρωποι γεννήθηκαν μέσα σὲ ψάρια καὶ ἀφοῦ τράφηκαν, ὅπως οἱ γαλοὶ, καὶ ἔγιναν ἱκανοὶ νὰ φροντίζουν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν βγῆκαν καὶ πῆραν τὴ στεριά.

Αὐτὲς εἶναι οὐσιαστικὰ ὅλες οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὶς ἑξοχες ὑποθέσεις τοῦ Ἀναξίμανδρου γύρω ἀπὸ τὴν καταγωγή τῶν ζώων καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ πρῶτα ζῶα γεννιοῦνται ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο (ποὺ ἀλλοῦ ἀναφέρεται ὡς ἰλὺς) χάρις στὴν ἡλιακὴ θερμότητα: αὐτὴ ἡ ἐξήγηση ἔγινε κλασικὴ, καὶ ἀκόμα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δεχόταν τὴν αὐτόματη γένεση σὲ τέτοιες περιπτώσεις. Ἡ θεωρία αὐτὴ βασίστηκε ἴσως στὴν παρατήρηση τῶν μυγῶν τῆς λάσπης καὶ τῶν σκουληκιῶν τῆς ἄμμου, ποὺ ἀφθονοῦν στὴ ζεστὴ ἄμμο τῆς ἀκροθαλασσιᾶς. Ἀλλὰ τὰ πρῶτα πλάσματα δὲν εἶχαν τέτοια μορφή, παρὰ περιβάλλονταν ἀπὸ ἀγκυθωτοὺς φλοιούς —σὰν τοὺς ἀχινούς, ὅπως πρότεινε ὁ Cornford. Ὁ Ἀέτιος (133) φαίνεται νὰ διασώζει εἰδικὲς πληροφορίες γι' αὐτὰ τὰ πρῶτα ζῶα, ποὺ μᾶλλον ἦταν προγενέστερα ἀπὸ τὰ ἰχθυόμορφα πλάσματα, μέσα στὰ ὁποῖα ἀναπτύχθηκαν οἱ ἄνθρωποι. Ἐδῶ ἡ χρῆση τῆς λέξης φλοιὸς μᾶς θυμίζει τὴν παρομοίωση μὲ τὸ φλοιὸ τοῦ δένδρου στὴν περιγραφὴ τῆς κοσμογονίας (121)· τόσο ἡ πύρινη σφαῖρα ὅσο καὶ τὸ ἀγκυθωτὸ κέλυφος ἔσκασαν γύρω ἀπὸ τὸν πυρήνα (ἐδῶ περι- καὶ ὄχι ἀπορρηγνυσθαι).

Τὸ νόημα τῶν τελευταίων λέξεων τοῦ 133 εἶναι ἀμφίβολο· ἀλλὰ τὸ μετα-, σὲ σύνθετους νεολογισμοὺς τῆς ὀψιμῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, σημαίνει συνήθως τὴν ἀλλαγὴ μᾶλλον παρὰ τὴ διαδοχὴ, καὶ τὸ νόημα εἶναι πιθανῶς ὅτι τὰ ζῶα, ἀφοῦ βγῆκαν ἀπὸ τὰ κελύφη τους, ἔζησαν γιὰ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα μιὰ ἀλλιώτικη ζωὴ (δηλαδὴ στὴν ξηρὰ). Ἴσως ὁ Ἀναξίμανδρος νὰ εἶχε κάποια ἰδέα γιὰ τὶς δυσκολίες τῆς προσαρμογῆς στὸ περιβάλλον.¹⁰⁸ Αὐτὸ δὲν θὰ μᾶς σάστιζε περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἡ εὐφυέστατη παρατήρησή του ὅτι ὁ ἄνθρωπος (ποὺ κυοφορεῖται ἐννιὰ ὀλόκληρους μῆνες καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀνήμερος γιὰ πολλὰ χρόνια μετὰ τὴ γέννησή του) δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβιώσει στὶς πρωτόγονες συνθῆκες χωρὶς κάποια προστασία. Αὐτὴ ἡ σκέψις ὁδήγησε τὸν Ἀναξίμανδρο στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύχθηκε μέσα σ' ἓνα εἶδος ψαριοῦ —μᾶλλον ἐπειδὴ ἡ γῆ ἦταν ἀρχικὰ ὑγρὴ καὶ τὰ πρῶτα πλάσματα ἦταν ὑδρόβια.

Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶναι, ἀπὸ ὅσα ξέρουμε, ὁ πρῶτος ποὺ προσπάθησε νὰ ἐξηγήσει ὀρθολογικὰ τὴν προέλευση τοῦ ἀνθρώπου, παράλληλα μὲ τὴν προέλευση τοῦ κόσμου. Δὲν ἀσχολήθηκαν ὅλοι οἱ διάδοχοί του μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου (ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ τὴν τωρινὴ του κατάσταση) καὶ κανένας τους δὲν τὸν ξεπέρασε στὴ στοχαστικότητα καὶ τὴν πρωτοτυπία τῶν θεωριῶν του. Οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε, ἀτελεῖς καὶ ἐνίοτε ἀντιφατικές, δείχνουν ὥστόσο ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς φύσης ποὺ ζωγράφισε ὁ Ἀναξίμανδρος, ἂν καὶ ἀπὸ τὶς παλιότερες, ἦταν ἀπὸ τὶς εὐρύτερες καὶ ὁπωσδήποτε ἡ πιὸ εὐφάνταστη ἀπὸ ὅλες.

ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΣΗ, Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ

138 Διογένης Λαέρτιος II, 3: 'Αναξιμένης Εὐρύστρατον Μιλήσιος ἤκουσεν Ἀναξιμάνδρου, ἔνιοι δὲ καὶ Παρμενίδου φασὶν ἀκοῦσαι αὐτόν. οὗτος ἀρχὴν ἀέρα εἶπε καὶ τὸ ἀπειρον. κινεῖσθαι δὲ τὰ ἄστρα οὐχ ὑπὸ γῆν ἀλλὰ περὶ γῆν. κέχρηται τε λέξει Ἰάδι ἀπλῇ καὶ ἀπερίττω. καὶ γεγένηται μὲν, καθά φησιν Ἀπολλόδωρος, περὶ τὴν Σάρδεων ἄλωσιν, ἐτελεύτησε δὲ τῇ ἐξηκοστῇ τρίτῃ Ὀλυμπιάδι (528-525 π.Χ.).

Ὁ Ἀναξιμένης ἀπὸ τῆ Μίλητο, γιὸς τοῦ Εὐρύστρατου, ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξίμανδρου, μερικοὶ μάλιστα λένε ὅτι ἦταν καὶ μαθητὴς τοῦ Παρμενίδη. Αὐτὸς εἶπε ὅτι ἡ θεμελιώδης ὕλη ἀρχὴ εἶναι ὁ ἀέρας καὶ τὸ ἀπειρο· καὶ ὅτι τὰ ἄστρα δὲν κινοῦνται κάτω ἀπὸ τῆ γῆ, ἀλλὰ γύρω ἀπὸ αὐτήν. Χρησιμοποίησε ἀπλή καὶ ἀπερίττη ἰωνικὴ γλῶσσα. Ὅπως λέει ὁ Ἀπολλόδωρος, ἄκμασε γύρω στὴν ἐποχὴ πού ἔγινε ἡ ἄλωση τῶν Σάρδεων καὶ πέθανε στὴν 63ῃ Ὀλυμπιάδα.

Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ χρονογραφικὴ παράδοση ἤξερε γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ Ἀναξιμένη περισσότερα ἀπὸ τὴ δήλωση τοῦ Θεόφραστου (140) ὅτι ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξίμανδρου. Οἱ συγγραφεῖς τῶν Διαδοχῶν θὰ τὸν τοποθετοῦσαν στὴν ἐπόμενη φιλοσοφικὴ γενιὰ μετὰ τὸν Ἀναξίμανδρο, καὶ ὁ Ἐρατοσθένης, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο, θὰ διάλεγε ἓνα κατάλληλο χρονικὸ ὁρόσημο γιὰ τὴν ἀκμὴ του, δηλαδὴ τὴν ἡλικία τῶν σαράντα. Προφανῶς, αὐτὴ ἡ χρονολογία-σταθμὸς ἦταν ἡ ἄλωση τῶν Σάρδεων ἀπὸ τὸν Κύρο τὸ 546/5 π.Χ. (= Ὀλ. 58, 3· ὁ Ἰππόλυτος, Ἑλ. I, 7, 9 (DK 13 a 7), ἔδωσε Ὀλ. 58, 1· στὴ Σούδα, 13 a 2, τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας εἶναι περιπλεγμένο). Αὐτὸ τοποθετεῖ τὴ γέννηση τοῦ Ἀναξιμένη γύρω στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ Θαλῆ, τὸ θάνατό του γύρω στὴ συμβατικὰ ἐπιλεγμένη ἡλικία τῶν ἐξήντα χρόνων καὶ κάνει τὸν τρίτο μεγάλο μιλῆσιο φιλόσοφο εἴκοσι τέσσερα χρόνια νεότερο ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἐντελῶς ὑποθετικά· ἀλλὰ μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἦταν νεότερος ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο, πράγμα πού φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ σκέψη του· ἐνῶ εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ἡ δημιουργικὴ φάση τῆς ζωῆς του νὰ συνεχίστηκε γιὰ πολὺ μετὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ 5ου αἰῶνα (ἡ Μίλητος καταστράφηκε τὸ 494 π.Χ.).¹⁰⁹

Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τίς πρακτικὲς δραστηριότητες τοῦ Ἀναξιμένη δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτα. Πάντως, ἀπὸ τὴν ὑφολογικὴ κρίση πού διατυπώνεται στὸ **138** εἶναι φανερό ὅτι ἔγραψε ἓνα βιβλίον, πού τουλάχιστον ἓνα μέρος του θὰ πρέπει

νά ήταν γνωστό στον Θεόφραστο. Είναι πολύ πιθανό, άλλωστε, ότι σ' αὐτὸν τὸν τελευταῖο ἀνάγεται ἡ παραπάνω κρίση. Τὰ «ἀπλά καὶ ἀπέριττα ἰωνικά» μπορεῖ νὰ ἀντιπαρτίθενται σκόπιμα στὴ «μᾶλλον ποιητικὴ ὀρολογία» τοῦ Ἀναξίμανδρου (110).

Ο ΑΕΡΑΣ ΣΤΟΝ ΑΝΑΞΙΜΕΝΗ

(i) Ὁ ἀέρας εἶναι ἡ πρωταρχικὴ οὐσία καὶ ἡ βασικὴ μορφή τῆς ὕλης· ἀλλάζει μὲ τὴ συμπίκνωση καὶ τὴν ἀραίωση

139 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Α 3, 984 a 5: Ἀναξίμενης δὲ ἀέρα καὶ Λιογένης πρότερον ὕδατος καὶ μάλιστα ἀρχὴν τιθέασιν τῶν ἀπλῶν σωμάτων.

Ὁ Ἀναξίμενης καὶ ὁ Διογένης τοποθετοῦν τὸν ἀέρα πρὶν ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ μάλιστα τὸν θεωροῦν ἀρχὴ τῶν ἀπλῶν σωμάτων.

140 Θεόφραστος, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο, εἰς *Φυσ.* 24, 26: Ἀναξίμενης δὲ Εὐρύστρατου Μιλήσιος, ἐταῖρος γεγονώς Ἀναξίμανδρου, μίαν μὲν καὶ αὐτὸς τὴν ὑποκειμένην φύσιν καὶ ἄπειρόν φησιν ὥσπερ ἐκεῖνος, οὐκ ἀόριστον δὲ ὥσπερ ἐκεῖνος ἀλλὰ ὀρισμένην, ἀέρα λέγων αὐτήν· διαφέρειν δὲ μανότητι καὶ πυκνότητι κατὰ τὰς οὐσίας. καὶ ἀραιούμενον μὲν πῦρ γίνεσθαι, πυκνούμενον δὲ ἄνεμον, εἴτα νέφος, ἐτι δὲ μᾶλλον ὕδωρ, εἴτα γῆν, εἴτα λίθους, τὰ δὲ ἄλλα ἐκ τούτων. κίνησιν δὲ καὶ οὗτος αἰδίων ποιεῖ, δι' ἣν καὶ τὴν μεταβολὴν γίνεσθαι.

Ὁ Ἀναξίμενης ἀπὸ τῆ Μίλητο, γιὸς τοῦ Εὐρύστρατου, σύντροφος τοῦ Ἀναξίμανδρου, λέει καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ θεμελιώδης οὐσία εἶναι μία καὶ ἄπειρη, ὅπως ἀκριβῶς ὑποστήριζε καὶ ἐκεῖνος, ἀλλὰ δὲν τὴν ἄφησε ἀπροσδιόριστη ὅπως ὁ Ἀναξίμανδρος, παρὰ τὴν προσδιόρισε, ταυτίζοντάς τη μὲ τὸν ἀέρα· καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς μεταβάλλεται μὲ τὴν πύκνωση καὶ τὴν ἀραίωση. Ὅταν ὁ ἀέρας ἀραιώνεται γίνεται φωτιά, ἐνῶ ὅταν πυκνώνεται γίνεται ἄνεμος, κατόπιν σύννεφο, ὅταν πυκνωθεῖ ἀκόμα περισσότερο γίνεται νερὸ, ἔπειτα γῆ, ἔπειτα πέτρες· καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὕλικά προέρχονται ἀπὸ αὐτά. Καὶ ὁ Ἀναξίμενης ἐπίσης θεωρεῖ τὴν κίνηση ἀέναη καὶ λέει ὅτι αὐτὴ προκαλεῖ τὴ μεταβολή.

141 Ἱππόλυτος, *Ἔλ.* I, 7, 1: Ἀναξίμενης... ἀέρα ἄπειρον ἔφη τὴν ἀρχὴν εἶναι, ἐξ οὗ τὰ γινόμενα καὶ τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἐσόμενα καὶ θεοὺς καὶ θεῖα γίνεσθαι, τὰ δὲ λοιπὰ ἐκ τῶν τούτου ἀπογόνων. (2) τὸ δὲ εἶδος τοῦ ἀέρος τοιοῦτον· ὅταν μὲν ὁμαλώτατος ᾖ, ὅψει ἀδηλον, δηλοῦσθαι δὲ τῷ ψυχρῷ καὶ τῷ θερμῷ καὶ τῷ νοτερῷ καὶ τῷ κινουμένῳ. κινεῖσθαι δὲ αἰεὶ· οὐ γὰρ μεταβάλλειν ὅσα μεταβάλλει, εἰ μὴ κινεῖτο. (3) πυκνούμενον γὰρ καὶ ἀραιούμενον διάφορον φαίνεσθαι· ὅταν γὰρ εἰς τὸ ἀραιότερον διαχυθῇ, πῦρ γίνεσθαι, ἄνεμος δὲ πάλιν εἶναι ἀέρα πυκνούμενον, ἐξ ἀέρος (δὲ) νέφος ἀποτελεῖσθαι κατὰ τὴν πύλησιν, ἐτι δὲ μᾶλλον

ὄδω, ἐπὶ πλείον πυκνωθέντα γῆν καὶ εἰς τὸ μάλιστα πυκνότατον λίθους. ὥστε τὰ κυριώτατα τῆς γενέσεως ἐναντία εἶναι, θερμόν τε καὶ ψυχρόν.

‘Ο Ἀναξίμενης... εἶπε ὅτι ὁ ἄπειρος ἀέρας εἶναι ἡ θεμελιώδης ἀρχή, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται ὅσα γεννιήθηκαν, ὅσα γεννιοῦνται καὶ ὅσα θὰ γεννηθοῦν, οἱ θεοὶ καὶ τὰ θεῖα, ἐνῶ τὰ υπόλοιπα προέρχονται ἀπὸ τὰ παράγωγά του. Ἡ μορφή τοῦ ἀέρα εἶναι τέτοια ὥστε, ὅταν εἶναι ὁμοίομορφα κατανεμημένος, εἶναι ἀόρατος, ἀλλὰ φανερώνεται ἀπὸ τὸ κρύο καὶ τὴ ζέστη καὶ τὴν ὑγρασία καὶ τὴν κίνηση. ‘Ο ἀέρας κινεῖται συνεχῶς· γιατί τὰ πράγματα ποὺ ἀλλάζουν δὲν ἀλλάζουν ἂν δὲν ὑπάρχει κίνηση. ‘Όταν γίνεται πυκνότερος ἢ ἀραιότερος παίρνει διαφορετική ὄψη· γιατί ὅταν διαλύεται σὲ κάτι ἀραιότερο γίνεται φωτιά, ἐνῶ οἱ ἄνεμοι εἶναι ἀέρας ποὺ πυκνώνεται καὶ τὸ σύννεφο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀέρα συμπυκνωμένο. ‘Όταν πυκνώνεται ἀκόμα περισσότερο, παράγει τὸ νερό, καὶ σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη πυκνότητα σχηματίζει χῶμα, ἐνῶ στὴ μέγιστη δυνατὴ πυκνότητά του ἀποτελεῖ τὶς πέτρες. Ἔτσι λοιπόν, τὰ βασικότερα συστατικά τῆς δημιουργίας εἶναι ἀντίθετα, τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρό.

Τὸ 139, μαζὶ μὲ τὸ 150 καὶ τὸ 159, εἶναι ὅλα ὅσα εἶχε νὰ πεῖ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν Ἀναξίμενη ὀνομαστικά, καὶ οἱ περισσότερες πληροφορίες μας βασίζονται στὸν Θεόφραστο, πού, σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη Λαέρτιο (V, 42), ἔγραψε μιὰ εἰδικὴ μονογραφία γι’ αὐτόν. Στὸ 140 ὁ Σιμπλίκιος διασώζει σὲ περιληπτικὴ μορφή τὴν ἀνάλυση τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὴν ὕλική ἀρχή. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι ἡ ἐκδοχὴ ποὺ μᾶς δίνει ὁ Ἰππόλυτος εἶναι μακροσκελέστερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Σιμπλίκιου, ἀλλὰ ἡ προσεκτικότερη ἐξέτασι τοῦ 141 δείχνει ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως σὲ πλατειαστικές ἐπεκτάσεις καὶ σὲ παρέμβλητες ἐρμηνεῖες. Πάντως, ἡ ἔκφρασι *πίλῃσις* (ἀπὸ τὸ ρῆμα *πιλεῖσθαι*) γιὰ τὴ συμπίκνωσι τοῦ ἀέρα ὑπάρχει καὶ στὴ σύνοψι τοῦ Ψευδοπλουτάρχου (148) καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνάγεται στὸν Θεόφραστο· ἦταν ἓνας συνηθισμένος ὅρος τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ χρησιμοποιοῖθηκε σ’ αὐτὴ τὴ μορφή ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναξίμενη, ἀντίθετα μὲ ὅσα λένε ὁ Diels καὶ ἄλλοι.

‘Ο Ἀναξίμενης θεωροῦσε σαφῶς ὅτι ἡ πρωταρχικὴ οὐσία ἦταν ἡ βασικὴ μορφή τῆς ὕλης ποὺ ὑπάρχει στὸν διαφοροποιημένο κόσμον, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σκεφτόταν μ’ ἓναν τρόπο ποὺ ἐπέτρεπε σ’ αὐτὴ τὴν πρωταρχικὴ οὐσία νὰ μετατρέπεται σὲ ἄλλα συστατικά τοῦ κόσμου, ὅπως ἡ θάλασσα ἢ τὸ χῶμα, χωρὶς ὥστόσο νὰ χάνει τὴν ιδιουσυστασία της. Γινόταν ἀπλῶς πυκνότερη ἢ ἀραιότερη —δηλαδὴ ἀλλάζε ἐμφάνισι ἀνάλογα μὲ τὴν ποσότητά της σὲ μιὰ ὀρισμένη θέση. Αὐτὴ ἡ λύσι ἐξουδετέρωνε τὴν ἀντίρρηση ποὺ ἴσως νὰ εἶχε ὁ Ἀναξίμανδρος γιὰ τὸ νερὸ τοῦ Θαλῆ (105) καὶ ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ τὸν ἐνθάρρυνε νὰ δεχθεῖ ὅτι ἡ πρωταρχικὴ οὐσία εἶναι ἀκαθόριστη. ‘Ο ἀέρας τοῦ Ἀναξίμενη ἐκτεινόταν καὶ αὐτὸς χωρὶς ὅρια, περιέκλειε ὅλα τὰ πράγματα (108 καὶ 160) καὶ γι’ αὐτὸ ὁ Θεόφραστος τὸν περιέγραψε ἄπειρο. Δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρο τί ἀκριβῶς ἐννοοῦσε ὁ Ἀναξίμενης μὲ τὸν ὅρο *ἀήρ*. Στὸν Ὅμηρο καί, μερικὲς φορές, στὴ μεταγενέστερη ἰωνικὴ πεζογραφία ἡ λέξι *ἀήρ* σήμαινε τὴν

καταχνιά, κάτι δρατό και θολό· και ἡ κοσμογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου περιλάμβανε μιὰ ὑγρὴ καταχνιά, ἓνα μέρος τῆς ὁποίας στερεοποιήθηκε καὶ σχηματίσε ἓνα εἶδος λάσπης. Ὁ Ἀναξίμενης εἶπε πιθανότατα (160) ὅτι τὰ πάντα περιβάλλονται ἀπὸ «πνεῦμα καὶ ἀέρα» καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ σχετίζεται μὲ αὐτὸν τὸν ἀέρα· πράγμα πού ὑποδηλώνει ὅτι γι' αὐτὸν ὁ ἀήρ δὲν ἦταν καταχνιά παρὰ, ὅπως θεώρησε ὁ Ἰππόλυτος στὸ 141, ὁ ἀόρατος ἀτμοσφαιρικός ἀέρας. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀναξίμενης περιέγραψε, ὅπως φαίνεται, τοὺς ἀνέμους ὡς ἐλαφρὰ συμπυκνωμένη μορφή ἀέρα (140, 141).

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀέρας δὲν ἀποτελοῦσε κοσμικὸ συστατικὸ στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου (λ.χ. 218), καὶ ἡ ὑλικότητά του ἔπρεπε νὰ περιμένει τὸν Ἐμπεδοκλῆ γιὰ νὰ τὴν τονίσει (ἀπόσπ. 100, πρβ. 471). Ὅπως φαίνεται, λοιπόν, ὁ Ἀναξίμενης ὑπέθεσε ἀπλῶς ὅτι τουλάχιστον ἓνα μέρος τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρα εἶναι ὑλικὸ καί, ἀκόμα περισσότερο, ὅτι ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ μορφή τῆς ὕλης, ἀλλὰ δὲν πρόσφερε καμιὰ συγκεκριμένη ἀπόδειξη τῆς ὑλικότητάς του καὶ ἔτσι δὲν ἔπεισε τοὺς ἄμεσους διαδόχους του. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση — ἂν πράγματι τὴν ἔκανε ὁ Ἀναξίμενης — ἦταν πολὺ ἀξιόλογη· ἂν καὶ πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι τὸ πνεῦμα, μὲ τὴν ἔννοια τῆς πνοῆς, θεωροῦνταν σίγουρα ὑπαρκτὸ καὶ ὥστόσο ἦταν ἀόρατο. Ὅμως δὲν ἦταν ἐντελῶς ἀνεπαίσθητο· τὴν παρουσία του τὴ φανέρωναν χειροπιαστὲς ιδιότητες — μὲ τοὺς ὄρους τοῦ Ἰππόλυτου «τὸ κρύο καὶ ἡ ζέστη καὶ ἡ ὑγρασία καὶ ἡ κίνησις». Ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀέρας, σὲ μερικές περιπτώσεις, δὲν γίνεται αἰσθητὸς μὲ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ φαινόμενα.

Οἱ κυριότερες μορφές πού παίρνει ὁ ἀέρας ὅταν συμπυκνώνεται καὶ ὅταν ἀραιώνεται περιγράφηκαν ἀπὸ τὸν Θεόφραστο. Εἶναι ἀρκετὰ προφανεῖς καὶ σίγουρα βασίζονται στὴν παρατήρηση φυσικῶν φαινομένων — τῆς βροχῆς πού ἔρχεται ἀπὸ τὰ σύννεφα, τοῦ νεροῦ πού φαινομενικὰ συμπυκνώνεται σὲ γῆ, τῆς ἐξάτμισης κτλ. Τέτοιες μεταβολές τίς δέχονταν ὅλοι οἱ προσωκρατικοί· ἀλλὰ μόνο ὁ Ἀναξίμενης τίς ἐξήγησε ἀπλά, μὲ τὴν πυκνότητα μιᾶς καὶ μοναδικῆς οὐσίας.¹¹⁰ Θὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς γιατί ὁ Ἀναξίμενης ἀνήγαγε εἰδικὰ τὸν ἀέρα σὲ κανονικὴ ἢ βασικὴ μορφή τῆς ὕλης· ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν φυσικῶν μεταβολῶν πού συμβαίνουν στὸν κόσμον, ἡ βασικὴ οὐσία θὰ μπορούσε ἐξίσου καλὰ νὰ εἶναι τὸ νερό, καὶ ὁ ἀέρας νὰ εἶναι μιὰ ἀραιωμένη μορφή νεροῦ. Παίρνοντας ὑπόψη τὸ χωρίο 160, ὅπου ὁ κοσμικός ἀέρας συγκρίνεται μὲ τὸ πνεῦμα (πού κατὰ παράδοση ταυτιζόταν μὲ τὴ ζωοδότρα ψυχὴ), φαίνεται ὅτι ὁ Ἀναξίμενης θεώρησε τὸν ἀέρα πνοὴ τοῦ κόσμου, καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὴν αἰζῶσι (καὶ ἐπομένως θεία) πηγὴ του. Ἐπιπλέον, μπορεῖ ὁ ἀέρας νὰ ἔδινε στὸν Ἀναξίμενη τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει μερικές ἀπὸ τίς ιδιότητες πού χαρακτηρίζαν τὸ Ἄπειρον τοῦ Ἀναξίμανδρου (καθὼς δὲν ἔχει κανένα συγκεκριμένο ἀντίθετο)· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, εἶχε τὸ πλεονέκτημα ὅτι καταλάμβανε μιὰ πολὺ μεγάλῃ ἔκτασιν τοῦ διαφοροποιημένου κόσμου. Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ φαίνεται ὅτι ὁ Ἀναξίμενης ἐγκατέλειψε

τὴν ἀρχὴ τῶν παγκόσμιων ἀντιθέσεων (ποὺ θὰ τὴν ἀναζωογονήσει γιὰ ἓνα σύντομο διάστημα ὁ Ἡράκλειτος, ἀλλὰ σὲ μιὰ πιὸ ἀναξιμάνδρεια μορφή καὶ μὲ ἀρκετὲς τροποποιήσεις) καὶ ἔτσι δὲν μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ μεταφορικὰ μοτίβα τῆς ἀδικίας καὶ τῆς ἐπανόρθωσης γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὶς φυσικὲς μεταβολές. Ὅμως ἓνα ζευγὸς ἀντιθέτων, τὸ ἀραιὸ καὶ τὸ πυκνὸ, ἀπέκτιψε καινούρια καὶ εἰδικὴ σημασία, καὶ θὰ ἦταν εὐλόγο νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς ὅτι κάθε ἀλλαγὴ ὀφείλεται στὴν ἀντίδραση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο. Ἐπιπλέον, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἀναξιμένης συμμεριζόταν τὴν ἀντίληψή τοῦ Θαλῆ ὅτι ἡ ὕλη εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ζωντανή, πράγμα ποὺ ἴσως πίστευε ὅτι ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ συνεχὴ κινητικότητα τοῦ ἀέρα —ἰδιαίτερα ἂν δεχόταν ὅτι εἶναι πράγματι ἀέρας μόνον ὅταν εἶναι αἰσθητός. Ὁ Θεόφραστος, κατὰ τὴ συνήθειά του, ἀνήγαγε αὐτὲς τὶς ἰδέες στὴ φόρμουλα «ἀένα κίνηση», προσθέτοντας ὅτι κάθε μεταβολὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὴ τὴν κίνηση.

Φαίνεται ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Θεόφραστο («τὰ ὑπόλοιπα ὕλικά, ἀπὸ αὐτὰ» στὸ τέλος τοῦ 140, καθὼς ἐπίσης σὲ μιὰ ἀόριστη καὶ ἀνακριβὴ παράφραση στὴν ἀρχὴ τοῦ 141· πρβ. Κικέρων, *Acad. pr.* II, 37, 118· DK 13 a 9), ὁ Ἀναξιμένης δὲν θεωροῦσε ὅτι κάθε λογῆς φυσικὴ οὐσία μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς ἄμεση μορφή τοῦ ἀέρα, παρὰ ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες βασικὲς μορφές (φωτιά, ἀέρας, ἄνεμος, σύννεφο, νερὸ, γῆ, πέτρα), ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν ὁποίων προκύπτουν ἄλλες μορφές. Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει, εἶναι πολὺ σημαντικὸ, γιατί κάνει τὸν Ἀναξιμένην πρωτοεργὸ τῆς ἰδέας ὅτι ὑπάρχουν στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συντίθενται τὰ ἄλλα ἀντικείμενα —μιὰ ἰδέα ποὺ μορφοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλή. Ὅμως εἶναι ἀμφίβολο ἂν αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι δικαιολογημένη. Δὲν ὑπάρχουν ἄλλες ἐνδείξεις ὅτι ὁποιοσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλή προσπάθησε νὰ περιγράψῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ κάτι ἄλλο πέρα ἀπὸ τὶς κοσμικὲς οὐσίες· καθὼς ὁ Ἀναξιμένης εἶχε βρεῖ ἓναν τρόπο νὰ ἐξηγῇ τὴν ἀνομοιότητα, θὰ ταίριαζε πιὸ πολὺ στὴν ιδιότητα τοῦ μιλῆσιου φιλοσόφου νὰ προσκολληθεῖ σ' αὐτόν· καὶ ὁ Θεόφραστος εἶχε τὴν τάση νὰ προσθέτῃ σ' ἓναν εἰδικὸ κατάλογο τέτοιες γενικευτικὲς ἀνακεφαλαιώσεις, ποὺ συχνὰ εἶναι κάπως παραπλανητικὲς.¹¹¹ Ἀλλὰ μπορεῖ πράγματι ἡ δυσκολία τῆς μετατροπῆς τοῦ ἀέρα σὲ βράχια καὶ μυρτιές νὰ ἀπασχόλησε τὸν Ἀναξιμένην καὶ νὰ τοῦ ὑπέδειξε τὰ πλεονεκτήματα ποὺ εἶχε τὸ μεῖγμα, ὡς πρόσθετος μηχανισμός (βλ. Guthrie, *HGP* I, 122 κέ.). Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ ζήτημα, ὁ J. Barnes ἔχει ἀρκετὲς δικαιολογίες ὅταν ἀπορρίπτει τὴν ἰδέα ὅτι ὁ Ἀναξιμένης ἦταν ἓνας «προσωκρατικὸς Boyle» καὶ ὅτι ἡ φυσικὴ του ἦταν «κατὰ βάση ποσοτική» (δ.π., I, 45 κέ.).

(ii) Τὸ ζεστὸ καὶ τὸ ψυχρὸ ὀφείλονται στὴν ἀραίωση καὶ τὴ συμπύκνωση

143 Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ πρώτως ψυχροῦ* 7, 947 f (DK 13 b 1): ...ἡ καθάπερ

Ἀναξίμενης ὁ παλαιὸς ᾤετο, μήτε τὸ ψυχρὸν ἐν οὐσίᾳ μήτε τὸ θερμὸν ἀπολείπωμεν, ἀλλὰ πάθῃ κοινὰ τῆς ὕλης ἐπιγιγνώμενα ταῖς μεταβολαῖς· τὸ γὰρ συστελλόμενον αὐτῆς καὶ πυκνούμενον ψυχρὸν εἶναι φησι, τὸ δ' ἀραιὸν καὶ τὸ 'χαλαρὸν' (οὕτω πως ὀνομάσας καὶ τῷ ῥήματι) θερμὸν. ὅθεν οὐκ ἀπεικόντως λέγεσθαι τὸ καὶ θερμὰ τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ στόματος καὶ ψυχρὰ μεθίεναι· ψύχεται γὰρ ἡ πνοή πιεσθεῖσα καὶ πυκνωθεῖσα τοῖς χεῖλεσιν, ἀνεμνόμενον δὲ τοῦ στόματος ἐκπίπτουσα γίγνεται θερμὸν ὑπὸ μανότητος. τοῦτο μὲν οὖν ἀγνόημα ποιεῖται τοῦ ἀνδρός ὁ Ἀριστοτέλης... (Πρβ. Προβλήματα 34, 7, 964 a 10.)

...ἢ, ὅπως πίστευε ὁ ἀρχαῖος Ἀναξίμενης, δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι τὸ ψυχρὸ καὶ τὸ θερμὸ ἔχουν οὐσιαστικὴ ὑπόστασις, ἀλλὰ ὅτι εἶναι κοινὰ παθήματα τῆς ὕλης, ποὺ συνακολουθοῦν διάφορες μεταβολές· γιατί, ὅπως λέει, ἡ ὕλη ποὺ συστέλλεται καὶ συμπυκνώνεται εἶναι ψυχρὴ, ἐνῶ αὐτὴ ποὺ εἶναι ἀραιὴ καὶ 'χαλαρὴ' (αὐτὴ τὴ λέξη χρησιμοποίησε) εἶναι θερμὴ. Ἐπομένως, ὑποστήριξε, δὲν εἶναι ἀτοπὴ ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος βγάζει ἀπὸ τὸ στόμα του καὶ ζέστη καὶ κρύο· γιατί ἡ ἀνάσα του ψύχεται ὅταν συμπίεζεται καὶ συμπυκνώνεται μὲ τὰ χεῖλια, ἐνῶ ὅταν τὸ στόμα του χαλαρώνει ἡ ἀνάσα ξεφεύγει καί, λόγω τῆς ἀραιότητάς της, γίνεται ζεστὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι αὐτὴ ἡ θεωρία ὀφείλεται στὴν ἄγνοια τοῦ Ἀναξίμενη...

Ὅπως φαίνεται, ὁ Πλούταρχος εἶχε πρόσβαση σὲ μιὰ αὐθεντικὴ ρήση τοῦ Ἀναξίμενη: μᾶς λέει ὅτι ἡ λέξη χαλαρὸς χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναξίμενη, καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτό. Ἴσως ὁ Πλούταρχος νὰ στηρίζεται σὲ ἓνα χαμένο χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλη· τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ ἀριστοτελικά *Προβλήματα* πραγματεύεται τὸ φαινόμενο μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὑπονοεῖ ἡ συνέχεια τοῦ 143, ἀλλὰ χωρὶς νὰ κατονομάζει τὸν Ἀναξίμενη. Προφανῶς, ὁ Ἀναξίμενης παρέθεσε τὸ παραδείγμα τῆς ἀναπνοῆς γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἀραίωση καὶ ἡ συμπύκνωση τοῦ ἀέρα μποροῦν νὰ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο πρόσθετες ἀλλαγές, ὅπως τὴ σκληρότητα καὶ τὴ μαλακότητα, τὴν παχύτητα καὶ τὴ λεπτότητα ἐνὸς ὕλικου, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἀλλαγὴ στὴ θερμοκρασία, ποὺ φαινομενικά δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν πυκνότητα. Μὲ βάση αὐτὴ καὶ μόνο τὴν ἐνδειξη, θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐντασσόταν σὲ ἓνα γενικότερο ἐπιχείρημα ὅτι ἡ συμπύκνωση καὶ ἡ ἀραίωση μποροῦν νὰ προκαλέσουν τίς πρὸ ἀπροσδόκητες μεταβολές καί, ἐπομένως, θὰ μπορούσαν νὰ εὐθύνονται γιὰ κάθε λογῆς ποικιλία.

Ἀλλὰ ὁ Ἰππόλυτος, στὸ 141, ὑπαινίσσεται ὅτι τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ παίζουν ζωτικὸ ρόλο στὸ γίγνεσθαι· μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Ἀναξίμενης ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία στὶς κύριες κοσμογονικὲς οὐσίες τοῦ Ἀναξίμανδρου, τὴ θερμὴ καὶ τὴν ψυχρὴ ὕλη. Ὁ Σιμπλίκιος, στὴν περιληπτικὴ ἀπόδοση τῆς ἐκθεσης τοῦ Θεόφραστου (140), δὲν τὸ ἀναφέρει αὐτό, ἀλλὰ εἶναι ἀπίθανο ὁ Ἰππόλυτος ἢ ἡ ἄμεση πηγὴ του νὰ ἐπινόησαν αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια. Πάντως, εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε μὲ ποιὸν τρόπο αὐτὲς οἱ δύο ἀντίθετες οὐσίες ἦταν βασικὲς στὸ κοσμογονικὸ σχῆμα τοῦ Ἀναξίμενη, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ πῶς ὁ

Θεόφραστος, βλέποντας ότι ο 'Αναξιμένης έδινε ξεχωριστή σημασία στο θερμό και στο ψυχρό, αποφάνθηκε ότι τὰ θεωρούσε από τὰ οὐσιώδη στοιχεία τῆς γενέσεως, όπως άλλωστε έκανε ο 'Αριστοτέλης και ο 'Ιδιος ο Θεόφραστος. (Τὰ ἀπλά σώματα τῶν περιπατητικῶν ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πρώτη ὕλη ποὺ τῇ μορφοποιῶσε τὸ θερμὸ ἢ τὸ ψυχρὸ και τὸ ὑγρὸ ἢ τὸ ξηρό.) Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀναχρονιστικὴ και μᾶς ἀφήνει ἐλεύθερους νὰ δεχθούμε τὴ φυσικὴ ἐρμηνεία ποὺ πρότεινε ο 'Ιδιος ο 'Πλουτάρχος, ἔστω και ἂν τὴν ἐξέφρασε και αὐτὸς μὲ περιπατητικούς δρους. Ἀλλὰ εἶναι ἄραγε δυνατό νὰ πιστεῦε ο 'Αναξιμένης ότι ἡ θερμοκρασία μεταβάλλεται ἄμεσα ἀνάλογα μὲ τὴν πυκνότητα; Στὸ κάτω κάτω, ὑπάρχουν και ζεστὲς πέτρες, όπως ἐπίσης ὑπάρχει κρύος ἀέρας. Ἴσως ο 'Αναξιμένης νὰ μὴ σκέφτηκε αὐτὴ τὴ δυσκολία, γιατί σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι ἀλήθεια ότι ἡ ἀνοδικὴ κλίμακα τῆς πυκνότητας ἀποτελεῖ ἐπίσης και μιὰ καθοδικὴ κλίμακα θερμοκρασιῶν, ἀπὸ τὴ φωτιά ὡς τὶς πέτρες· και ο ἀέρας συνήθως δὲν κάνει ἰδιαίτερη ἐντύπωση (τουλάχιστον στὸν μεσογειακὸ χῶρο), γιατί μένει σταθερὰ θερμὸς ἢ ψυχρὸς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ παράδειγμα τῆς ἀναπνοῆς ποὺ συμπίεζεται ἀπὸ τὰ χεῖλη ἐπισημαίνει ἴσως ότι ἡ πυκνότητα μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει τὴ θερμοκρασία, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ότι πάντα τὴν ἐπηρεάζει στὸν ἴδιο βαθμό.¹¹²

(iii) Ὁ ἀέρας εἶναι θεός

144 Κικέρων, *de natura deorum* I, 10, 26: *post Anaximenes aera deum statuit eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu, quasi aut aer sine ulla forma deus esse possit... aut non omne quod ortum sit mortalitas consequatur.*

Κατόπιν, ο 'Αναξιμένης ὅρισε πῶς ο ἀέρας εἶναι θεὸς και εἶπε ότι γίνεται και ότι εἶναι ἀχανὴς και ἀπειρος και ἀεικίνητος· σάμπως ο ἄμορφος ἀέρας νὰ μπορούσε νὰ εἶναι θεός... ἢ ἡ θνητότητα νὰ μὴ συνόδευε τὸ καθετὶ ποὺ ἔγινε.

145 Ἀέτιος I, 7, 13: Ὁ 'Αναξιμένης τὸν ἀέρα (ἐνν.: θεὸν εἶναι φησι)· δεῖ δ' ὑπακούειν ἐπὶ τῶν οὕτως λεγομένων τὰς ἐνδηκούσας τοῖς στοιχείοις ἢ τοῖς σώμασι δυνάμεις.

Ὁ 'Αναξιμένης (λέει) τὸν ἀέρα (θεό)· στὴν περίπτωση τέτοιων περιγραφῶν, πρέπει νὰ ἐννοεῖ κανεὶς τὶς δυνάμεις ποὺ διαποτίζουν τὰ στοιχεῖα ἢ τὰ σώματα.

146 Αὐγουστίνος, *de civ. dei* VIII, 2: *iste (ἐνν.: Anaximander) Anaximenen discipulum et successorem reliquit, qui omnes rerum causas aeri infinito dedit, nec deos negavit aut tacuit; non tamen ab ipsis aerem factum, sed ipsos ex aere ortos credidit.*

Αὐτὸς (ὁ Ἀναξίμανδρος) ἄφησε στὸ πόδι τοῦ τὸν Ἀναξιμένη μαθητὴ καὶ διάδοχό του, ποὺ ἀπέδιδε τὶς αἰτίες ὄλων τῶν πραγμάτων στὸν ἀπειρο ἄέρα καὶ δὲν ἀρνιόταν ὅτι ὑπάρχουν θεοὶ οὔτε ἀποσιώπησε τὴν ὑπαρξή τους· ἀλλὰ δὲν πίστευε ὅτι ὁ ἄέρας ἐγίνε ἀπὸ αὐτοῦς, παρὰ ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸν ἄέρα.

Τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ παραπάνω χωρία μᾶς πληροφοροῦν ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀναξιμένη, ἀπὸ τὸν ἀρχέγονο ἄέρα προῆλθε ἓνας θεὸς ἢ θεοί· καὶ ὁ Ἰππόλυτος ἐπίσης, στὴν πρώτη πρόταση τοῦ 141, ἔγραψε ὅτι ἀπὸ τὸν ἄέρα προῆλθαν «οἱ θεοὶ καὶ τὰ θεῖα». Ἐπομένως, εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ὁ Θεόφραστος εἶπε κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι ἀπλῶς ὁ ἴδιος ὁ ἀρχέγονος ἀέρας τοῦ Ἀναξιμένη ἦταν θεῖος (πρβ. τὴν πληροφορία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 108 ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ οἱ περισσότεροι φυσικοὶ φιλόσοφοι θεωροῦσαν τὴν πρωταρχικὴ οὐσία θεία, ὅποια καὶ ἂν ἦταν). Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ νὰ εἶπε ὁ Ἀναξιμένης κάτι γιὰ τοὺς θεοὺς· εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸ ποὺ εἶπε εἶχε πάνω κάτω τὸ νόημα ὅτι οἱ θεοὶ ποὺ ὑπάρχουν στὸν κόσμον προῆλθαν ἀπὸ τὸν ἄέρα, ποὺ περι- κλείει τὰ πάντα καὶ εἶναι ἀληθινὰ θεῖος. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ὁ Ἀναξιμένης θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πρόδρομος τοῦ Ξενοφάνη καὶ τοῦ Ἡράκλειτου, ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησαν αὐτοὶ οἱ δύο φιλόσοφοι στὶς θεότητες τῆς συμβατικῆς θρησκείας· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὁ Ἀναξιμένης ἔφτασε ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξή τους, κάτι ποὺ ἄλλωστε δὲν ἔκανε οὔτε ὁ Ἡράκλειτος. Τὸ ὅτι ὁ ἄέρας εἶναι θεῖος προκύπτει τόσο ἀπὸ τὴ γενίκευση ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο 145 τοῦ Ἀέτιου, ποὺ δίνει μιὰ στοιχειζούσα περιγραφή τοῦ θεοῦ, χαρακτηρίζοντάς το ὡς «δυνάμεις ποὺ διαποτίζουν τὰ στοιχεῖα ἢ τὰ σώματα», δηλαδή μιὰ κινήτρια δύναμη καὶ μιὰ ὀργανωτικὴ ικανότητα ποὺ ἐνυπάρχει σὲ διάφορους βαθμοὺς στὰ συστατικὰ τοῦ κόσμου.¹¹³

ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑ

148 Ψευδοπλούταρχος, *Στρωμ.* 3 (πρβ. DK 13 a 6): *...γεννάσθαι τε πάντα κατὰ τινα πύκνωσιν τούτου (ἐνν.: ἀέρος) καὶ πάλιν ἀραιώσιν. τὴν γε μὴν κίνησιν ἐξ αἰῶνος ὑπάρχειν· πιλουμένου δὲ τοῦ ἀέρος πρώτῃν γεγενῆσθαι λέγει τὴν γῆν πλατεῖαν μάλα· διὸ καὶ κατὰ λόγον αὐτὴν ἐποχεῖσθαι τῷ ἀέρι· καὶ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τὰ λοιπὰ ἄστροι τὴν ἀρχὴν τῆς γενέσεως ἐκ γῆς ἔχειν. ἀποφαίνεται γοῦν τὸν ἥλιον γῆν, διὰ δὲ τὴν ὀξεῖαν κίνησιν καὶ μάλ' ἱκανῶς θερμότητα λαβεῖν (Zeller· θερμότητῃν κίνησιν λαβεῖν codd. plurimi).*

...καὶ τὰ πάντα παράγονται ἀπὸ ἓν εἶδος πύκνωσης καὶ πάλι ἀραίωσης τοῦ ἀέρα. Πράγματι, ἡ κίνησις ὑπάρχει ἀνέκαθεν· λέει λοιπὸν ὅτι ὅταν ὁ ἀέρας συμπυκνώνεται, πρῶτα ἀπ' ὅλα γεννιέται ἡ γῆ, ποὺ εἶναι πολὺ πλατιά —γι' αὐτὸ καὶ ἐπιβαίνει στὸν ἄέρα· καὶ ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὰ ὑπόλοιπα οὐράνια σώματα προέρχονται ἀπὸ τὴ γῆ. Ἡ τουλάχιστον δηλώνει ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι γῆ, ποὺ ὁμως χάρις στὴ γρήγορῃ κίνησή του ἀποκτὰ μεγάλη θερμότητα.

149 Ἴππόλυτος, *Ἔλ.* I, 7, 5: *γεγονέναι δὲ τὰ ἄστρον ἐκ γῆς διὰ τὸ τὴν ἰκμάδα ἐκ ταύτης ἀνίστασθαι, ἥς ἀραιουμένης τὸ πῦρ γίνεσθαι, ἐκ δὲ τοῦ πυρὸς μετεωριζομένου τοὺς ἀστέρας συνίστασθαι.*

Τὰ οὐράνια σώματα δημιουργήθηκαν ἀπὸ τῆ γῆ, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὶς ἐξατμίσεις ποὺ ἀνεβαίνουν ἀπ' αὐτὴ· ὅταν αὐτὲς οἱ ἐξατμίσεις ἀραιώνονται παράγεται ἡ φωτιά, καὶ ἀπὸ τῆ φωτιά ποὺ ἀνεβαίνει ψηλὰ δημιουργοῦνται τὰ ἄστρον.

Ὅπως φαίνεται, ὁ Ἀναξιμένης περιέγραψε πῶς προέκυψε ὁ κόσμος ἀπὸ τὸν ἀδιαφοροποίητο ἀέρα· ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἀναξίμανδρου, μόνο ὁ Ψευδοπλούταρχος δίνει μιὰ γενικὴ περίληψη τοῦ ἀντικειμένου καὶ δὲν κάνει σχεδὸν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐφαρμόζει τὶς φαινομενικὲς ἀλλαγὲς τοῦ ἀέρα (ποὺ περιγράφονται ἄδρὰ ἀπὸ τὸν Θεόφραστο καὶ συσχετίζονται μὲ συνεχιζόμενες ὡς σήμερα φυσικὲς διαδικασίες, πρβ. τὸν ἐνεστῶτα γίνεσθαι στὸ **140**) σὲ κάτι ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα *a priori* κοσμογονικὸ σχῆμα. Μόνο στὴν περίπτωση τοῦ σχηματισμοῦ τῶν οὐράνιων σωμάτων μᾶς δίνονται λεπτομερεῖς πληροφορίες· ἐδῶ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὁ Ἴππόλυτος, στὸ **149**, ἔχει δίκιο ἀπέναντι στὴν τελευταία πρόταση τοῦ **148**, ποὺ φαίνεται νὰ προβάλλει στὸν Ἀναξιμένη ἰδέες τοῦ Ξενοφάνη (πυράκτωση μὲ τὴν κίνηση) καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα (τὸ ἴδιο, καθὼς καὶ ὅτι ὁ ἥλιος προῆλθε ἀπὸ τῆ γῆ· πρβ. σ. 163 γιὰ μιὰ παρόμοια σύγχυση μὲ τὸν Ἑμπεδοκλῆ). Τὰ οὐράνια σώματα (ἄστρον) προέρχονται σίγουρα ἀπὸ τῆ γῆ, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὕγροι ἄτμοι ἀναδίνονται ἢ ἐξατμίζονται ἀπὸ τὰ ὑγρὰ μέρη τῆς γῆς· αὐτοὶ οἱ ἄτμοι ἀραιώνονται ἀκόμα περισσότερο καὶ ἔτσι γίνονται φωτιά, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποτελοῦνται τὰ οὐράνια σώματα. Ἡ γῆ σχηματίστηκε μὲ τὴ συμπίκνωση ἑνὸς μέρους τοῦ ἀπειρου ἀρχέγονου ἀέρα. Δὲν ὑπάρχει οὔτε καν ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς ἀρχικῆς συμπίκνωσης, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν «αἰώνια κίνηση»· ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἀναξίμανδρου, αὐτὸς ἦταν ὁ τρόπος τοῦ Θεόφραστο γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἰκανότητα τῆς θείας πρωταρχικῆς οὐσίας νὰ προκαλεῖ ἀλλαγὴ καὶ κίνηση ὅπου θέλει.¹¹⁴

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ

(i) *Ἡ γῆ εἶναι ἐπίπεδη καὶ «ἐφιππεύει» τὸν ἀέρα*

150 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* B 13, 294 b 13 (DK 13 a 20): *Ἀναξιμένης δὲ καὶ Ἀναξαγόρας καὶ Δημόκριτος τὸ πλάτος αἴτιον εἶναι φασὶ τοῦ μένειν αὐτὴν (ἐνν.: τὴν γῆν)· οὐ γὰρ τέμνειν ἀλλ' ἐπιπωματίζειν τὸν ἀέρα τὸν κάτωθεν, ὅπερ φαίνεται τὰ πλάτος ἔχοντα τῶν σωμάτων ποιεῖν· ταῦτα γὰρ καὶ πρὸς τοὺς ἀνέμους ἔχει δυσκινήτως διὰ τὴν ἀντέρευσιν.*

‘Ο Ἀναξιμένης, ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Δημόκριτος λένε ὅτι τὸ πλάτος (τῆς γῆς) εἶναι ἡ αἰτία ποὺ μένει ἀκίνητη· γιατί δὲν σκίζει τὸν ἀέρα ποὺ βρίσκεται ἀπὸ κάτω της, ἀλλὰ τὸν σκεπάζει σὰν καπάκι, ὅπως φαίνεται ὅτι κάνουν τὰ πλατιά σώματα· γιατί, ἐξαιτίας τῆς ἀντίστασης ποὺ προβάλλουν, εἶναι δυσκίνητα ἀκόμα καὶ στοὺς ἀνέμους.

Φαίνεται ὅτι ὁ Ἀναξιμένης παγίωσε τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ εἶναι πλατιά, ἐπίπεδη καὶ ἀβαθής —«τραπεζοειδής», σύμφωνα μὲ τὸν Ἀέτιο III, 10, 3 (DK 13 a 20)— καὶ ὅτι στηρίζεται ἀπὸ τὸν ἀέρα. Τὴν ἰδέα αὕτη τὴν ἀκολουθοῦσαν πιστὰ ὁ Ἀναξαγόρας καὶ οἱ ἀτομιστές (502 ἀρχὴ καὶ σ. 418), ποὺ στὶς κοσμολογικὲς λεπτομέρειες ἔκαναν συντηρητικὴ ἐπιλογὴ ἀπὸ τὴν παλιότερη ἰωνικὴ παράδοση. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ γῆ ὑποβαστάζεται ἀπὸ τὸν ἀέρα ἦταν προφανῶς μιὰ διασκευὴ (ἐνισχυμένη ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν φύλλων ποὺ «πλέουν» στὸν ἀέρα) τῆς ἰδέας τοῦ Θαλῆ ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλέει στὸ νερό. Στὴ συνέχεια τοῦ 150 ὁ Ἀριστοτέλης κάνει λάθος, ὅταν λέει ὅτι ὁ ἀέρας στηρίζει τὴ γῆ ἐπειδὴ παγιδεύεται κάτω ἀπὸ αὕτη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει· ὁ Ἀναξιμένης πίστευε ὅτι ὁ ἀέρας ἦταν ἀπὸ κάθε ἀποψη ἀπεριόριστος καὶ ἀναμφίβολα ὑπέθετε, ἀστόχαστα, ὅτι ὑποβαστάζει τὴ γῆ χάρις στὸ ἀπειρο βάθος του —καὶ ἐπειδὴ τὰ φύλλα πλέουν στὸν ἀέρα. Ὁ Θεόφραστος, κρίνοντας ἀπὸ τὰ ἐδάφια 148, 151 καὶ ἀπὸ τὸν Ἀέτιο III, 15, 8 (DK 13 a 20), ἔγραψε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀναξιμένη, ἡ γῆ ἐποχεῖται, δηλαδὴ καβαλάει τὸν ἀέρα· τὸ ρῆμα ἐποχεῖσθαι ὑπάρχει στὸν Ὅμηρο καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένη. Τὰ λόγια τοῦ Ἀριστοτέλη «σκεπάζει τὸν ἀέρα σὰν καπάκι» εἶναι πιθανότατα δική του διατύπωση· ἴσως ἀποτελοῦν βελτιωμένη ἔκφραση τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Πλάτωνα (Φαῖδων 99 b) σ’ ἓναν φυσικὸ ὁ ὁποῖος δὲν κατονομάζεται —τὸν Ἀναξιμένη ἢ τὸν Ἀναξαγόρα ἢ τοὺς ἀτομιστές ἢ ὅλους αὐτοὺς— καὶ ποὺ «τοποθετεῖ τὸν ἀέρα ἀπὸ κάτω, σὰν στήριγμα τῆς γῆς, ποὺ εἶναι σὰν μιὰ πλατιά σκάφη γιὰ ζύμωμα».

(ii) Τὰ οὐράνια σώματα

151 Ἰππόλυτος, *Ἔλ.* I, 7, 4: *τὴν δὲ γῆν πλατεῖαν εἶναι ἐπ’ ἀέρος ὀχουμένην, ὁμοίως δὲ καὶ ἥλιον καὶ σελήνην καὶ τὰ ἄλλα ἄστροι πάντα πύρινα ὄντα ἐποχεῖσθαι τῷ ἀέρι διὰ πλάτος.*

Ἡ γῆ εἶναι ἐπίπεδη καὶ στηρίζεται ἀπὸ τὸν ἀέρα, καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸν ἥλιο, τὴν σελήνη καὶ τὰ ὑπόλοιπα οὐράνια σώματα, ποὺ εἶναι ὅλα πύρινα καὶ ἐπιβαίνουν στὸν ἀέρα χάρις στὸ πλάτος τους.

152 Ἀέτιος II, 13, 10: *Ἀναξιμένης πυρίνην μὲν τὴν φύσιν τῶν ἀστρων, περιέχειν δὲ τινα καὶ γεώδη σώματα συμπεριφερόμενα τούτοις ἀόρατα.*

Ὁ Ἀναξιμένης λέει ὅτι ἡ φύσις τῶν ἀστρων εἶναι πύρινη καὶ ὅτι ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους καὶ μερικὰ σώματα σὰν τὴ γῆ, ποὺ περιφέρονται μαζὶ τους, ἀλλὰ εἶναι ἀόρατα.

153 Ἀέτιος II, 23, 1: Ἀναξιμένης ὑπὸ πεπυκνωμένου ἀέρος καὶ ἀντιτύπου ἐξω-
θούμενα τὰ ἄστροι τὰς τροπὰς ποιεῖσθαι.

Ὁ Ἀναξιμένης λέει ὅτι τὰ ἄστροι περιστρέφονται σπρωγμένα ἀπὸ συμπυκνωμένο καὶ ἀντίθετο ἀέρα.

154 Ἀέτιος II, 14, 3-4: Ἀναξιμένης ἤλων δίκην καταπεπηγέναι τὰ ἄστροι τῷ
κρυσταλλοειδεῖ· ἔνιοι δὲ πέταλα εἶναι πύρινα ὥσπερ ζωγραφήματα.

Ὁ Ἀναξιμένης λέει ὅτι τὰ οὐράνια σώματα εἶναι μπηγμένα σὰν καρφιά στὸ κρυσταλ-
λοειδές· μερικοὶ ὅμως λένε ὅτι εἶναι πύρινα φύλλα, σὰν ζωγραφικοὶ πίνακες.

155 Ἀέτιος II, 22, 1: Ἀναξιμένης πλατὺν ὥς πέταλον τὸν ἥλιον.

Ὁ Ἀναξιμένης λέει ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι ἐπίπεδος σὰν φύλλο.

156 Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* I, 7, 6: οὐ κινεῖσθαι δὲ ὑπὸ γῆν τὰ ἄστροι λέγει, καθὼς
ἔτεροι ὑπειλήφασιν, ἀλλὰ περὶ γῆν, ὥσπερ περὶ τὴν ἡμετέραν κεφαλὴν στρέ-
φεται τὸ πῦλον. κρύπτεσθαι τε τὸν ἥλιον οὐχ ὑπὸ γῆν γενόμενον ἀλλ' ὑπὸ τῶν
τῆς γῆς ὑψηλοτέρων μερῶν σκεπόμενον καὶ διὰ τὴν πλείονα ἡμῶν αὐτοῦ γενο-
μένην ἀπόστασιν.

Λέει ὅτι τὰ οὐράνια σώματα δὲν κινεῖνται κάτω ἀπὸ τῆ γῆ, ὅπως ὑπέθεσαν ἄλλοι, παρὰ
γύρω τῆς, ἀκριβῶς σὰν νὰ στριφογυρίζει ἡ σκούφια γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι μας· καὶ ὁ ἥλιος κρύ-
βεται ὅχι ἐπειδὴ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τῆ γῆ, παρὰ ἐπειδὴ τὸν σκεπάζουν τὰ ψηλότερα μέρη
τῆς γῆς καὶ ἡ ἀπόστασή του ἀπὸ ἐμᾶς μεγαλώνει.

157 Ἀριστοτέλης, *Μετεωρ.* B 1, 354 a 28: πολλοὺς πεισθῆναι τῶν ἀρχαίων με-
τεωρολόγων τὸν ἥλιον μὴ φέρεσθαι ὑπὸ γῆν ἀλλὰ περὶ τὴν γῆν καὶ τὸν τόπον
τοῦτον, ἀφανίζεσθαι δὲ καὶ ποιεῖν νύκτα διὰ τὸ ὑψηλὴν εἶναι πρὸς ἄρκτον τὴν γῆν.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἀστρονόμους εἶχαν τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ ἥλιος δὲν περνáει
κάτω ἀπὸ τῆ γῆ, ἀλλὰ γύρω ἀπὸ τῆ γῆ καὶ ἀπὸ αὐτῆς τὴν περιοχὴ· καὶ ὅτι γίνεται ἄφαντος
καὶ φέρνει τὴ νύκτα, ἐπειδὴ ἡ γῆ βρίσκεται ψηλὰ πρὸς τὰ βόρεια.

Στὸ **149** διαβάσαμε ὅτι τὰ οὐράνια σώματα προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἀραίωση τοῦ ἀ-
τμοῦ, ποὺ ἀνεβαίνει ἀπὸ τῆ γῆ, σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ ὥστε νὰ γίνεи φωτιά. Ὁ-
πως ἡ γῆ, ἔτσι καὶ αὐτὰ ἐπιβαίνουν στὸν ἀέρα (**151**)· ἀφοῦ ὅμως εἶναι πύρινα,
ὅπως μᾶς διαβεβαιώνουν τὰ χωρία **151** καὶ **152**, καὶ ἀφοῦ ἡ φωτιά εἶναι ἀραιό-
τερη ἀπὸ τὸν ἀέρα, ὑπάρχει μιὰ δυσκολία ποὺ ἴσως νὰ μὴν τὴν ἀντιλήφθηκε ὁ
Ἀναξιμένης ὅταν τὰ ἔβαλε νὰ στηρίζονται στὸν ἀέρα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως ἡ
πυκνότερη γῆ. Τὸ **153** δηλώνει ὅτι ἡ κίνησις τοῦ ἡλίου στὴν ἐκλειπτικὴ, ἡ ἀπό-
κλισις τῆς σελήνης καὶ ἴσως ἡ κίνησις τῶν πλανητῶν ὀφείλονται σὲ ἀνέμους (ποὺ

είναι έλαφρά συμπυκνωμένος άέρας, πρβ. 140)· στο *Μετεωρ.* Β 1, 353 b 5 και Β 2, 355 a 21 (609), ό 'Αριστοτέλης είχε άναφερθεί σέ άρχαίους συγγραφείς που είχαν εξηγήσει τίς δύο πρώτες από αυτές τίς τρείς ούράνιες κινήσεις μέ τόν ίδιο άκριβώς τρόπο. 'Αλλά τό 154 δημιουργεί ένα πρόβλημα, καθώς δηλώνει ότι τά άστρα (πράγμα που μπορεί νά σημαίνει όλα τά ούράνια σώματα ή τούς άπλανείς και τούς πλανήτες ή μόνο τούς άπλανείς) είναι καρφωμένα στόν κρυσταλλοειδή έξώτερο ούρανό (που σύμφωνα μέ τό 156 θά πρέπει νά είναι ήμισφαιρικός) και δέν αιώρουνται ελεύθερα. Αυτό θά μπορούσε νά ισχύει μόνο για τούς άπλανείς άστέρες· άλλα δέν άκούμε τίποτε άλλο για τό «κρυσταλλοειδές», και μάλιστα ή αντίληψη ενός συμπαγούς έξώτερου ούρανού είναι ξένη πρós τά λίγα που ξέρουμε για τήν κοσμογονία του 'Αναξιμένη και πρós τίς άλλες λεπτομέρειες τής κοσμολογίας του. Τόν ίδιο όρο χρησιμοποίησε ό 'Αέτιος τρείς φορές για τόν ούρανό του 'Εμπεδοκλή (που θά πρέπει νά ήταν σφαιρικός), και στο II, 13, 11 είπε ότι οί άπλανείς άστέρες του 'Εμπεδοκλή είναι στερεωμένοι στο «κρυσταλλοειδές», ενώ οί πλανήτες είναι ελεύθεροι. Δέν αποκλείεται αυτή ή αντίληψη νά μεταφέρθηκε κατά λάθος στόν 'Αναξιμένη. Τό δεύτερο μέρος του 154 εισάγεται ως γνώμη που πρεσβεύεται από «μερικούς»· άφού όμως ό 'Αναξιμένης θεωρούσε σίγουρα ότι τά ούράνια σώματα είναι πύρινα, και άφού άκόμα τό 155 συγκρίνει τόν ήλιο μέ ένα φύλλο, μάς δίνεται ή έντύπωση ότι αυτός είναι ό έμπνευστής τής ιδέας ότι τά άστρα είναι πύρινα φύλλα, θά λέγαμε δηλαδή ότι τό κείμενο σφάλλει. Είναι πολύ άβέβαιο τί σημαίνει ή σύγκριση μέ ζωγραφικούς πίνακες. 'Αν έννοείται ό 'Αναξιμένης, τότε τά έπίμαχα άστρα θά μπορούσαν νά είναι τά ούράνια σώματα γενικά, ή (άν δεχθοΰμε τό πρώτο μέρος) θά μπορούσαν νά είναι οί πλανήτες, που θά ξεχώριζαν (όπως τούς ξεχώριζε ό 'Εμπεδοκλής) από τούς άπλανείς άστέρες πάνω στο «κρυσταλλοειδές». Αυτός ό τελευταίος όρος είναι πιθανό νά άναφέρεται στη φαινομενική διαφάνεια του ούρανού· από τήν έμπειρική άποψη, αντιπροσωπεύει μιá βελτίωση του συμπαγούς μεταλλικού κυτέλλου, για τό όποιο κάνει λόγο ό "Όμηρος. Μία τέτοια βελτίωση θά ήταν άρκετά χαρακτηριστική για τόν 'Αναξιμένη· άλλα ή πίστωσή του μέ αυτή τήν ιδέα παρμένει πολύ άμφίβολη.¹¹⁵

Είναι πολύ πιθανό ότι τό δεύτερο μέρος του 152 δείχνει άνάγλυφα πόση άνακρίβεια ύπάρχει στίς δοξογραφικές προσγραφές διαφόρων ιδεών σέ όρισμένους φιλοσόφους —ιδιαίτερα μέσα στα γραπτά του 'Αέτιου. Συνήθως ύποτίθεται ότι ό 'Αναξιμένης δέχθηκε τήν ύπαρξη αυτών των άόρατων ούράνιων σωμάτων για νά εξηγήσει τίς έκλείψεις· άλλα, σύμφωνα μέ τόν 'Ιππόλυτο I, 8, 6 (DK 59 a 42), και ό 'Αναξαγόρας έπίσης πίστευε ότι ύπάρχουν τέτοια σώματα. 'Ο 'Αναξαγόρας όμως ήξερε τήν άληθινή αίτία των έκλείψεων, έπομένως δέν είναι δυνατό νά δεχόταν τήν ύπαρξη των άόρατων σωμάτων γι' αυτόν τό σκοπό. 'Η προηγούμενη πρόταση του 'Αέτιου τά εξηγεί όλα: ό Διογένης ό 'Απολλωνιάτης

ἐπινόησε αὐτὰ τὰ σώματα γιὰ νὰ ἐξηγήσει μετεωρίτες σὰν τὸν περίφημο ἐκεῖνο ποῦ ἔπεσε στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς τὸ 467 π.Χ. (608). Εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ὁ Ἀναξαγόρας ἐπίσης παρακινήθηκε ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀξιοσημείωτο γεγονός νὰ ψάξει νὰ βρεῖ μιὰ ἐξήγηση γιὰ τοὺς μετεωρίτες· ἀλλὰ ὁ Ἀναξιμένης δὲν εἶχε καμιά τέτοια ἄμεση ἀφορμή, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν αὐτὴ ἡ θεωρία νὰ προβλήθηκε στὸ πρόσωπό του ἐπειδὴ ὁ Διογένης, ποῦ τὴν ἐμπνεύστηκε, θεωροῦνταν ὁπαδὸς του. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ ζήτημα, ἡ θεωρία ἀφοροῦσε τοὺς μετεωρίτες καὶ ὄχι τὶς ἐκλείψεις.¹¹⁶

Τὰ οὐράνια σώματα δὲν περνοῦν κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, ἀλλὰ (ὅπως στὸ προφίλο-σοφικὸ κοσμοεἰδωλό, ὅπου ὁ ἥλιος, τουλάχιστον, ἀρμενίζει στὸν ποταμὸ Ὁκεανὸ πρὸς τὰ βόρεια) κινοῦνται γύρω ἀπὸ αὐτή, σὰν μιὰ σκούφια ποῦ στριφογυρίζει γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι μας, ὅπως προσθέτει ὁ Ἰππόλυτος στὸ 156. Εἶναι πολὺ ἀπίθανο αὐτὴ ἡ παρομοίωση νὰ ἐπινοήθηκε ἀπὸ κάποιον ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένη. Ἡ σκούφια γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος εἶναι μιὰ ἐφαρμοστή, χονδρικά ἡμισφαιρικὴ σκούφια ἀπὸ κετσέ· δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει σκοπὸ νὰ ἐνισχύσει τὸν ἀβέβαιο ὑπαινιγμὸ τοῦ 154 ὅτι ὁ οὐρανὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πεπερασμένο (ἂν καὶ ἴσως παχύρρευστο) ἡμισφαίριο, ποῦ κουβαλάει πάνω του τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρες. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, αὐτὴ ἡ ἀντίληψη δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἐκλεπτυσμένη ἐκδοχὴ τῆς ἀπλοῦκῆς ιδέας ὅτι ὁ οὐρανὸς εἶναι μιὰ μετὰλλινη κούπα.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ 156 προσθέτει ὅτι ὁ ἥλιος κρύβεται (δηλαδὴ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ του ἀπὸ τὴ δύση στὴν ἀνατολή) ἀπὸ «τὰ ψηλότερα μέρη τῆς γῆς» (καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ἀπόστασή του· αὐτὸ τὸ τελευταῖο ὅμως μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ δοξογραφικὴ προσθήκη). Ἄν ὁ ἥλιος δὲν πάει κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ γιατί δὲν εἶναι δρατὸς τῇ νύχτα. Ἀλλὰ τὰ «ψηλότερα μέρη» σημαίνουν ἄραγε τὰ ψηλὰ βουνὰ τοῦ βορρᾶ —τὰ μυθικὰ Ριπαῖα ὄρη— ἢ μήπως τὴν κλίση τῆς ἐπίπεδης γῆς πάνω στὸν ὀριζόντιο ἄξονά της; Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐξήγηση ἀποδιδόταν ὅπωςδῆποτε στὸν Ἀναξαγόρα, τὸν Λεύκιππο καὶ τὸν Διογένη, ποῦ σὲ κοσμολογικὰ ζητήματα ἤταν ἔντονα ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένη. Αὐτὴ ἡ κλίση θὰ ἐξηγοῦσε γιὰτί δύνουν τὰ ἀστέρια, ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο στερεωμένα στὸν οὐρανό: περιστρέφονται πάνω στὸ ἡμισφαίριο (ποῦ ἔχει πόλο τὸν ἀστερισμὸ τῆς Ἀμαξας) καὶ περνοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλότερη, τὴ βορινὴ παρυφὴ τῆς γῆς, ἀλλὰ ὄχι κάτω ἀπὸ τὸν μεσαῖο ὀριζόντιο ἄξονά της. Ὅμως, ὅσο ἐλκυστικὴ καὶ ἂν εἶναι αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία, τὸ χωρίο 157 τὴν κάνει πολὺ ἀμφισβητήσιμη· ἐκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στὴ θεωρία τῶν «ψηλότερων μερῶν» (καὶ πάλι μὲ ἀμφίσημους ὅρους) λέγοντας ὅτι τὴν ὑποστήριζαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἀστρονόμους. Ἀλλὰ τὰ συμφοραζόμενα, ποῦ προσπαθοῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι τὰ μεγαλύτερα ποτάμια πηγάζουν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα βουνά, στὰ βορινά, δείχνουν καθαρὰ ὅτι, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης λέει «ἐπειδὴ ἡ γῆ

βρίσκεται ψηλά πρὸς τὰ βόρεια», ἐννοεῖ τις βόρειες ὀρεινὲς ἐκτάσεις της. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἐν μέρει στὸ νοῦ του τὸν Ἀναξιμένη, γιὰ τὶς κοσμολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ὁποῖου ἤξερε λεπτομέρειες (πρβ. 150, 159). ἔπομένως, ἡ ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Λεύκιππος βελτίωσαν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀναξιμένη ἢ παρερμηνεύθηκαν οἱ ἴδιοι ἀργότερα. Μιὰ σοβαρὴ δυσκολία στὴν ἐρμηνεία ποὺ στηρίζεται στὴν κλίση τῆς γῆς εἶναι ὅτι ἔτσι ἡ γῆ δὲν θὰ «ἐπέπλεε» στὸν ἀέρα, ἀλλὰ θὰ κυλοῦσε πρὸς τὰ κάτω, ὅπως κάνουν τὰ φύλλα· αὐτὸ ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ γῆ τοῦ Λεύκιππου. Ἡ παρομοίωση μὲ τὴ σκούφια πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὸ ἡμισφαιρικὸ σχῆμα τοῦ οὐρανοῦ, ὅχι στὴν κλίση του· πράγματι, εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιατί πρέπει νὰ φανταστοῦμε τὴ σκούφια νὰ γέρνει πάνω στὸ κεφάλι. Ἔτσι, ὁ Ἀναξιμένης φαίνεται ὅτι δεχόταν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ ἀπλοῖχό κοσμοεἶδωλο, ἀλλὰ τὸ ἀπάλλαξε ἀπὸ τὶς πιὸ κατὰφωρα μυθολογικὲς λεπτομέρειές του, ὅπως τὸ χρυσὸ κύπελλο τοῦ ἥλιου (ποῦ ἴσως νὰ συντελοῦσε στὸ νὰ κρύβεται τὸ φῶς του ὅταν ὁ ἥλιος ταξίδευε πρὸς τὰ βόρεια).

(iii) Μετεωρολογικὰ φαινόμενα

158 Ἀέτιος III, 3, 2: Ἀναξιμένης ταυτὰ τούτῳ (ἐνν.: Ἀναξιμάνδρῳ), προστιθεὶς τὸ ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ἣτις σχιζομένη ταῖς κώπαις παραστίλβει. III, 4, 1: Ἀναξιμένης νέφη μὲν γίνεσθαι παχυνθέντος ἐπὶ πλεῖον τοῦ ἀέρος, μᾶλλον δ' ἐπισυναχθέντος ἐκθλίβεσθαι τοὺς ὄμβρους, χάλαζαν δὲ ἐπειδὰν τὸ καταφερόμενον ὕδωρ παγῇ, χιόνα δ' ὅταν συμπεριληφθῇ τι τῷ ὑγρῷ πνευματικόν.

Ὁ Ἀναξιμένης εἶπε τὰ ἴδια (ὅπως ὁ Ἀναξιμάνδρος), προσθέτοντας αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὴν περίπτωση τῆς θάλασσας, ποὺ ἀστραφτοβολεῖ ὅταν τὴ σχίζουν τὰ κουπιά. — Ὁ Ἀναξιμένης εἶπε ὅτι τὰ σύννεφα σχηματίζονται ὅταν ὁ ἀέρας πυκνώνει περισσότερο· ὅταν ὁ ἀέρας συμπιέζεται ἀκόμα περισσότερο, ξεστίβεται ἀπὸ μέσα του ἡ βροχὴ, ἐνῶ τὸ χαλάζι σχηματίζεται ὅταν πῆζει τὸ νερὸ ποὺ πέφτει, καὶ τὸ χιόνι ὅταν στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο προστεθεῖ μιὰ ποσότητα ἀερίου.

159 Ἀριστοτέλης, Μετεωρ. Β 7, 365 b 6: Ἀναξιμένης δὲ φησι βρεχομένην τὴν γῆν καὶ ξηραينوμένην ῥήγνυσθαι καὶ ὑπὸ τούτων τῶν ἀπορρηγνυμένων κολωνῶν ἐμπιπτόντων σείεσθαι· διὸ καὶ γίνεσθαι τοὺς σεισμοὺς ἐν τε τοῖς αὐχοῖς καὶ πάλιν ἐν ταῖς ὑπερομβροῖαις· ἐν τε γὰρ τοῖς αὐχοῖς, ὥσπερ εἴρηται, ξηραينوμένην ῥήγνυσθαι καὶ ὑπὸ τῶν ὑδάτων ὑπερυγραινομένην διαπίπτειν.

Ὁ Ἀναξιμένης λέει ὅτι ἡ γῆ, ὅταν βρέχεται καὶ ξεραίνεται, σκᾶει καὶ σείεται ἀπὸ τὶς κορφὲς τῶν ὑψωμάτων ποὺ σπᾶνε καὶ πέφτουν μέσα της· γι' αὐτὸ καὶ οἱ σεισμοὶ γίνονται σὲ περιόδους ξηρασίας καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὑπερβολικῶν βροχοπτώσεων· γιατί σὲ ἐποχὴ ξηρασίας, ὅπως εἴπαμε, ἡ γῆ ξεραίνεται καὶ σχηματίζει ρωγμὲς, ἐνῶ ὅταν ὑπερυγραίνεται ἀπὸ τὰ νερά κομματιάζεται καὶ διαλύεται.

Λέγεται ότι ο 'Αναξιμένης έδωσε στον κεραυνό και την άστραπη την ίδια εξέγηση όπως ο 'Αναξίμανδρος, με βάση δηλαδή τον άνεμο· βλ. 130 και σχόλιο. Η παρομοίωση με τὰ κουπιά μπορεί να είναι αυθεντική. Τὰ σύννεφα, ή βροχή, τὸ χαλάζι και τὸ χιόνι οφείλονται κυρίως στη συμπύκνωση τοῦ αέρα, όπως άλλωστε θὰ περίμενε κανείς· αὐτὸ ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν Θεόφραστο στὸ 140, και ὁ 'Αέτιος (καθὼς και ὁ 'Ιππόλυτος, "Ελ. I, 7, 7-8· DK 13 a 7) προσθέτει και άλλες λεπτομέρειες. Και οἱ άνεμοι ἐπίσης εἶναι ἐλαφρὰ συμπυκνωμένος αέρας (140), ἐνῶ σύμφωνα με τὸν 'Ιππόλυτο τὸ οὐράνιο τόξο οφειλόταν στὴν ἀνάκλαση διαφόρων ἡλιακῶν ἀκτίνων ἀπὸ τὸν αέρα. Στὸ 159 ὁ 'Αριστοτέλης μᾶς δίνει μιὰ σχετικὰ πλήρη περιγραφή τῆς εξέγησης ποῦ ἔδινε ὁ 'Αναξιμένης γιὰ τοὺς σεισμούς, και εἶναι ἀξιοσημειωτοὺς ὅτι σ' αὐτὴ τὴν εξέγηση ὁ αέρας δὲν παίζει κανέναν ἀπολύτως ρόλο.

Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΙΚΟ ΑΕΡΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΨΥΧΗ-ΠΝΕΥΜΑ

160 'Αέτιος I, 3, 4: 'Αναξιμένης *Εὐρύστρατος Μιλήσιος ἀρχὴν τῶν ὄντων αέρα ἀπεφάνετο· ἐκ γὰρ τούτου πάντα γίνεσθαι και εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναλθεσθαι. οἶον ἢ ψυχῇ, φησίν, ἢ ἡμετέρεα ἀήρ οὐσα συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὅλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἀήρ περιέχει· λέγεται δὲ συνωνύμως ἀήρ και πνεῦμα. ἁμαρτάνει δὲ και οὗτος ἐξ ἁπλοῦ και μονοειδοῦς αέρος και πνεύματος δοκῶν συνεστάναι τὰ ζῶα...* (Γιὰ τὴ συνέχεια βλ. DK 13 b 2.)

Ὁ 'Αναξιμένης, ὁ γιὸς τοῦ Εὐρύστρατου, ἀπὸ τῆ Μίλητο, ἀποφάνθηκε ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν ὄντων εἶναι ὁ αέρας· γιὰτὶ ἀπὸ αὐτὸν γεννιοῦνται τὰ πάντα και σ' αὐτὸν διαλύονται πάλι. "Ὅπως ἡ ψυχὴ μας, λέει, ὄντας αέρας μᾶς συγκρατεῖ, ἔτσι και τὸ πνεῦμα [ἢ νοῦς] και ὁ αέρας περιέχουν ὁλόκληρο τὸν κόσμον· ἐδῶ ὁ αέρας και τὸ πνεῦμα εἶναι συνώνυμοι ὄροι. Σφάλλει δηλαδὴ και αὐτός, νομιζοντας ὅτι τὰ ζωντανὰ πλάσματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἅπλο και ὁμοιογενὴ αέρα και πνεῦμα...

Συχνὰ γίνεται δεκτὸ ὅτι ἡ πρόταση με ἀραιὰ στοιχεῖα στὸ ἐδάφιο εἶναι γνήσιο παράθεμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ 'Αναξιμένη. Πρέπει πάντως νὰ μεσολάβησε κάποια ἀλλοίωση και ἀναδιατύπωση· γιὰτὶ ἡ φράση αὐτὴ δὲν εἶναι σὲ ἰωνικὴ διάλεκτο (πρβ. 138) και περιέχει μιὰ λέξη, τὸ συγκρατεῖ, ποῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν 'Αναξιμένη, καθὼς και μιὰ ἄλλη, τὸ κόσμον, ποῦ εἶναι ἀπίθανο νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ φιλόσοφο με αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ σημασία.¹¹⁷ Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ πρόταση με ἀραιὰ στοιχεῖα ἀναπαράγει πράγματι, κατὰ κάποιο τρόπο, μιὰ δήλωση τοῦ 'Αναξιμένη φαίνεται ἀπὸ τὸ σχόλιο τοῦ 'Αέτιου ὅτι οἱ λέξεις «αέρας» και «πνεῦμα» ἔχουν ἐδῶ τὸ ἴδιο νόημα, καθὼς ἐπίσης και ἀπὸ

τὸ γεγονός ὅτι ἡ σύγκριση μὲ τὴν ψυχὴ περιπλέκει τὴν ἀπλὴ ἀριστοτελικὴ κριτικὴ, ποὺ ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἀέτιος, ὅτι ὁ Ἀναξιμένης δὲν προσδιόρισε τὴν αἰτία τῆς κίνησης. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ὅμως, ἡ χρῆση τοῦ *φησί*, δηλαδὴ «λέει», δὲν ἐγγυᾶται ὅτι πρόκειται γιὰ ἄμεση παράθεση σὲ σύγγραμμα αὐτοῦ τοῦ εἰδους. Τὸ περιέχει, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀέρα ποὺ περικλείει ὅλα τὰ πράγματα, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναξιμένη, πρβ. 108· ἐνῶ ἡ ἀντίληψη τῆς ψυχῆς ὡς πνεύματος, δηλαδὴ πνοῆς (ὑποπτευόμαστε ὅτι στὴν πρωτότυπη φράση ὑπῆρχε ἡ λέξις *πνεῦμα* καὶ ὄχι *ἀήρ*), εἶναι σίγουρα ἀρχαϊκὴ — ἄς τὴ συγκρίνουμε μὲ τὴν ὁμηρικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ ζωοποιὸ ψυχὴ, ποὺ συνήθως φαίνεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν πνοή, καὶ τὴν αἰσθητήρια-διανοητικὴ ψυχὴ, ποὺ συνήθως ἀποκαλεῖται *θυμός*. Ἡ ἔκφραση *τὸν κόσμον* θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀντικαταστήσει ἀπλῶς μιὰ λέξις ὅπως *ἅπαντα*. Εἶναι δηλαδὴ πιθανὸ νὰ μὴν εἶναι πολὺ μεγάλος ὁ βαθμὸς τῆς ἀναδιατύπωσης· δυστυχῶς δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν, ἢ σὲ ποιά ἔκταση, ἡ ἀναδιατύπωση ἐπηρέασε τὸ ἀκριβὲς νόημα καὶ τὸ βαθμὸ τῆς σύγκρισης.

Μὲ τὴ μορφή ποὺ μᾶς τὴν παραδίδει ὁ Ἀέτιος, ἡ σύγκριση δὲν εἶναι πολὺ σαφής: «Ἡ πνοὴ καὶ ὁ ἀέρας περικλείουν ὁλόκληρο τὸν κόσμον μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ ψυχὴ μας, ὄντας πνοή, μᾶς συγκρατεῖ (δηλαδὴ συγκρατεῖ τὰ σώματά μας)». Ἡ ὁμοιότητα στὶς δύο περιπτώσεις δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ ἀπλῶς τὸ ὑποκείμενο, τὸν ἀέρα, χωρὶς παραπέρα ἐπιπτώσεις· δὲν θὰ εἶχε νόημα ἂν ἔλεγε κανεὶς λ.χ. «ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἀέρας ξεραίνει τὴ λάσπη, ἔτσι φουσκώνει καὶ τὰ μπάλονια». Μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τέσσερις δυνατότητες ἀπὸ τίς πολλὰς ποὺ ὑπάρχουν: (α) Τὸ *συγκρατεῖ* στὸν Ἀέτιο ἀντικατέστησε μιὰ ἀπλὴ ἔννοια ὅπως *συνέχει*, καὶ τὸ νόημα εἶναι «ὁ ἀέρας μᾶς συγκρατεῖ ἀπομέσας καὶ ἐπίσης συγκρατεῖ τὸν κόσμον ἀπέξω, (καὶ γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος μοιάζουν περισσότερο ἀπὸ ὅσο φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιὰ) ἢ (καὶ γι' αὐτὸ ὁ ἀέρας ἐπενεργεῖ στὰ πιδι διαφορετικὰ ἀντικείμενα)». (β) Τὸ *περιέχει* ἔχει τὴ συνεκδοχὴ τοῦ καὶ *κυβερνᾷ*, πρβ. 108. Τὸ νόημα τότε θὰ ἦταν «ὅπως ἡ ψυχὴ μας συγκρατεῖ τὸ σῶμα καὶ ἐπομένως τὸ ἐλέγχει, ἔτσι καὶ ἡ πρωταρχικὴ οὐσία (ποὺ κατὰ βάσιν εἶναι τὸ ἴδιο ὕλικὸ ὅπως ἡ ψυχὴ) συγκρατεῖ τὸν κόσμον καὶ ἐπομένως τὸν ἐλέγχει». (γ) «Ἡ ψυχὴ, ποὺ εἶναι πνοή, συγκρατεῖ καὶ ἐλέγχει τὸν ἄνθρωπον· ἐπομένως, αὐτὸ ποὺ συγκρατεῖ καὶ ἐλέγχει τὸν κόσμον πρέπει νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ πνοὴ ἢ ὁ ἀέρας, γιατί ὁ κόσμος εἶναι σὰν ἓνας μεγεθυμένος ἄνθρωπος ἢ ζῶον.» (δ) «Ἡ ζωτικὴ ἀρχὴ καὶ ἡ κινητήρια δύναμις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι, κατὰ παράδοση, τὸ *πνεῦμα*· (τὸ *πνεῦμα* τὸ βλέπουμε στὸν ἔξω κόσμον μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀνέμου)· ἐπομένως, ἡ ζωτικὴ ἀρχὴ τοῦ ἔξω κόσμου εἶναι τὸ *πνεῦμα*· (ἐπομένως ὁ ἄνεμος, ἡ πνοὴ ἢ ὁ ἀέρας εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἡ οὐσία τῶν πάντων).»

Εἶδαμε ὅτι ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποίησε ὁ Ἀναξιμένης τὸν τύπον *συγκρατεῖ*, ἀλλὰ γεννιέται τὸ ἐρώτημα ἂν ἔστω καὶ ἓνα ρῆμα ὅπως τὸ *συνέχει* θὰ μπο-

ρουσε, κατά την αντίληψή του, να περιγράψει τη σχέση της ψυχής με το σώμα. Ἡ ιδέα ὅτι ἡ ψυχὴ συγκρατεῖ τὸ σῶμα δὲν ἀπαντᾷ σὲ καμιὰ ἄλλη προσωκρατική πηγὴ, καὶ μάλιστα σὲ καμιὰ ἄλλη ἐλληνικὴ πηγὴ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁμολογουμένως, ἡ ιδέα αὕτη δὲν εἶναι πολὺπλοκὴ· γιατί ὅταν φεύγει ἡ ζωοποιὸς ψυχὴ, τὸ σῶμα (ἡ τουλάχιστον τὸ μεγαλύτερο μέρος του) ἀποσυντίθεται ὁλοφάνερα, χάνει τὴ συνοχή του. Ὡστόσο, ἡ ἀπουσία αὐτῆς τῆς ἀντίληψης σὲ ἄλλες πηγές, μαζὶ μὲ τὴ γνώση μας ὅτι ἡ ὁρολογία τοῦ Ἀναξιμένη ἀλλοιώθηκε ὁπωσδήποτε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, δείχνουν ὅτι δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ δεχθοῦμε ἐδῶ ἔστω καὶ τὴν ἔννοια τοῦ *συνέχει*. Αὐτὸ ζημιώνει τὸ (β), ἀλλὰ ὅχι τὸ (α) καὶ τὸ (γ)· τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς συλλογιστικῆς τους μποροῦν νὰ ἀναδιατυπωθοῦν, ἂν ὑποκαταστήσουμε τὸ «συγκρατῶ» μὲ ἓνα ῥῆμα ὅπως τὸ «ἔχω» (κατέχω)· γιατί ὁ Ἀναξιμένης μπορεῖ κάλλιστα νὰ ὑποστήριξε ὅτι ἡ ψυχὴ κατέχει τὸ σῶμα, ἐννοώντας ὅτι τὸ διαποτίζει ὁλόκληρο (πρβ. λ.χ. Ἡράκλειτος, ἀπόσπ. 67 α)· καὶ ἴσως ἀκόμα ὅτι τὸ ἐλέγχει. Ἡ ἐκδοχὴ (δ) ἀποφεύγει νὰ δώσει ἐμφαση στὴ συγκρατεῖ καὶ ἐξαρτᾶται ἐν μέρει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀπὸ τὰ ὅσα ξέρομε, ὁ Ἀναξιμένης ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε τὴ λέξη *πνεῦμα*, ποὺ διαδόθηκε καὶ καθιερώθηκε μὲ τοὺς τραγικούς (τόσο μὲ τὴ σημασία τῆς ἀνάσας ὅσο καὶ μὲ τὴ σημασία τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου)· ἡ ἐνδεχόμενη διττὴ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς λέξης *μπορεῖ* νὰ ὀδηγήσει τὸν Ἀναξιμένη στὸν παραλληλισμὸ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο. Μάλιστα, καὶ οἱ τρεῖς ἐρμηνεῖες ποὺ ἀπομένουν, ἡ (δ) καὶ οἱ ἀναθεωρημένες μορφές τῆς (α) καὶ τῆς (γ), ἐκφράζουν μὲ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη μορφή αὐτὸν τὸν παραλληλισμό· αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε εἶναι ἡ οὐσία τῆς δήλωσης.

Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ προχωρήσουμε πρὸς πέρα καὶ νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ βεβαιότητα ποια ἦταν ἡ μορφή τοῦ συμπεράσματος ποὺ ἐβγαλε ὁ Ἀναξιμένης ἀπὸ αὐτὸν τὸν παραλληλισμό. Ἀλλὰ ἡ ὁλοκληρωμένη καὶ σαφὴς ἐξαγωγή συμπερασμάτων ἀπὸ τὸν γνωστὸ μικρόκοσμο, δηλαδὴ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὸν ἄγνωστο μακρόκοσμο, δηλαδὴ τὸν κόσμον ὡς σύνολο, δὲν ἐμφανίζεται κατὰ τὰ ἄλλα παρὰ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση (ὅπως πιστεύουν) τοῦ νέου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ θεωρητικὴ ἱατρικὴ· ἴσως εἶναι ἀπίθανο νὰ ἔγινε μὲ τόσο σαφὴ μορφή ὅπως τὸ (γ) σὲ μιὰ τόσο πρῶιμη ἐποχὴ ὅπως τοῦ Ἀναξιμένη. Ἐξάλλου, μπορεῖ ὁ Ἀναξιμένης νὰ μὴν ἐπιχειρηματολόγησε τόσο λογικὰ ὅσο δείχνουν τὸ (α) καὶ τὸ (δ)· εἶναι πιθανότερο ὅτι διατύπωσε *παραστατικά* μιὰ ὑπόθεσή του γιὰ τὸν κόσμον κάνοντας ἀναφορὰ στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ψυχὴ, ὅπως ἀκριβῶς τὸ δόγμα γιὰ τὴν αἰτία τῆς ἀστραπῆς ἐπεξηγήθηκε *παραστατικά* μὲ τὸ παράδειγμα τῶν κουπιῶν ποὺ χτυποῦν τὸ νερὸ ἢ ὅπως ἡ εἰκασία γιὰ τὰ οὐράνια σώματα ἐξεικονίστηκε μὲ τὸ παράδειγμα τῆς σκούφιας ποὺ γυρίζει πάνω στὸ κεφάλι. Αὐτὸ θὰ ἦταν πρὸς εὐλόγον ὡς πρῶτον στάδιον στὴν ἐξέλιξη τῆς συλλογιστικῆς ποὺ στηρίζεται στὴ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον,

και ἐξάλλου συμφωνεῖ μὲ τὸν γνωστὸ τρόπο πού χρησιμοποιοῦσε ὁ Ἀναξίμενης τὶς παρομοιώσεις καὶ τὶς μεταφορές.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι, κατ' ἀνάγκη, πολὺ ὑποθετικά. Παραμένει ἀβέβαιο ὡς ποιοὶ βαθμοὶ ὁ Ἀναξίμενης ἔτεινε νὰ θεωρεῖ τὸν κόσμον τεράστιο ζωντανὸ ὄργανισμό· ἐπισημάναμε ὅτι ὁ Ἀναξίμενης, ἂν καὶ εἰσήγαγε μιὰ σαφῶς ὀρθολογικὴ περιγραφή τῆς ἀλλαγῆς, ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις παρέμενε προσκολλημένος στὸ δημῶδες, μὴ φιλοσοφικὸ κοσμοεἶδωλο, καὶ ἐπομένως δὲν ἀποκλείεται νὰ διατήρησε περισσό-τερα στοιχεῖα τῆς παλιᾶς ἀνθρωπομορφικῆς στάσης ἀπὸ ὅσα φαίνονται πιθανὰ μὲ τὴν πρώτη ματιά. Ὡστόσο, ἡ ἀντίληψή του ὅτι ὁ ἀέρας εἶναι τὸ κοσμικὸ ἰσο-δύναμο τῆς ζωοποιοῦ ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου προχωρεῖ πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ στάση· Ὡὰ πρέπει μάλιστα νὰ ἦταν ἓνα σημαντικὸ κίνητρο στὴν ἐπιλογή τοῦ ἀέρα ὡς πρωταρχικῆς οὐσίας.¹¹⁸ Ἡ ἀναφορὰ τῆς ψυχῆς εἶναι ἀπὸ μόνη της ση-μαντικὴ· ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 89; εἶναι ἡ πρώτη προσωκρατικὴ ψυχολογικὴ θέση πού ἔφτασε ὡς ἐμᾶς — ἂν καὶ ἡ δομὴ πού ἀποδίδει στὴν ψυχὴ, θεωρώντας τὴν πνοή, ἀνῆκε σὲ μιὰ προαιώνια λαϊκὴ παράδοση. Μιὰ ἄλλη ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ πύρινο αἶθερα (πού καὶ αὐτὸς γεμίζει τὸν ἐξώ-τερο οὐρανό), υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, πού τὴν παρέλαβε ἀπὸ ἓνα ἄλλο κανάλι τῆς λαϊκῆς παράδοσης. Ὁ Ἡράκλειτος ἐπρόκειτο νὰ ἀναπτύξει καὶ αὐτὸς τὴν ἄποψη (πού ἴσως ὑπολανθάνει στὸν Ἀναξίμενη) ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ ἐξω κόσμος ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ καὶ συμπεριφέρονται σύμφωνα μὲ παρό-μοιους νόμους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ὁ Ἀναξίμενης εἶναι ὁ τελευταῖος ἀπὸ τοὺς μεγάλους μιλήσιους στοχαστές. Ἦ-ταν ὀλοφάνερα ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο, ἀλλὰ ἴσως καὶ ἀπὸ τὸν Θα-λῆ, στὴν ἀντίληψή του ὁποῖοι ὅτι ἡ πρωταρχικὴ οὐσία ἀποτελεῖ συστατικὸ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου μπόρεσε νὰ ἐπανέλθει χάρη στὴ σπουδαία ἰδέα του γιὰ τὴ συμ-πύκνωση καὶ τὴν ἀραίωση — ἓναν παρατηρήσιμο τρόπο μεταβολῆς, χάρη στὸν ὁ-ποῖο ἡ ποσότητα ἐλέγχει τὴν ποιότητα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο καὶ ἐντάχθηκε σ' ἓνα σύστημα μὲ ἀρκετὰ διαφορετικὸ χαρακτήρα· γιατί μετὰ τοὺς μιλήσιους, ἡ παλιὰ κοσμογονικὴ προσέγγιση, σύμ-φωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ σημαντικότερος σκοπὸς τοῦ στοχαστῆ ἦταν νὰ προσδιορίσει ἓνα καὶ μοναδικὸ ὑλικὸ πού νὰ παρήγαγε ὁλόκληρο τὸν διαφοροποιημένο κόσμον, ἐπεκτάθηκε καὶ μαζὶ τροποποιήθηκε. Νέα προβλήματα, πού ἀφοροῦσαν μᾶλλον τῇ θεολογίᾳ καὶ τὴν ἐνότητα τῆς δομῆς τῶν πραγμάτων παρὰ τὴν ὑλικὴ τους σύσταση, ἀπασχόλησαν τοὺς διαδόχους τοῦ Ἀναξίμενη Ξενοφάνη καὶ Ἡράκλει-το — μολονότι καὶ αὐτοὶ ἦταν Ἰωνες (ἔστω καὶ ἂν ὁ πρῶτος μετανάστευσε). Στὴ Δύση οἱ Ἕλληνες στοχαστές ἀπομακρύνθηκαν ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴ μιλήσια

παράδοση. Όταν όμως τον 5ο αιώνα οι φιλόσοφοι της ανατολικής και της κυρίως Ελλάδας (Ἀναξαγόρας, Διογένης, Λεύκιππος και Δημόκριτος) ἀντεπεξῆλθαν στὸν ἔλεγχο πὺ ἀσκήσαν οἱ ἑλεατικοί, στράφηκαν κατὰ κύριο λόγο στοὺς μιλήσιους, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Ἀναξίμενη, γιὰ κοσμολογικὲς λεπτομέρειες· ὅχι τόσο ἐξαιτίας τῆς μεγάλης διαίσθησης πὺ φανέρωνε ἡ ἰδέα τῆς κοσμικῆς πνοῆς-ψυχῆς, ὅσο ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ παρμένες ἀπὸ τὴ λαϊκὴ, μὴ ἐπιστημονικὴ παράδοση καὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ προστατεύονται ἀπὸ αὐτή.

ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ Ο ΚΟΛΟΦΩΝΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ
ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

161 Διογένης Λαέρτιος IX, 18 (DK 21 a 1): *Ξενοφάνης Δεξίου ἢ, ὡς Ἀπολλόδωρος, Ὀρθομένους Κολοφώνιος... οὗτος ἐκπεσὼν τῆς πατρίδος ἐν Ζάγκλῃ τῆς Σικελίας διέτριβε καὶ ἐν Κατάνῃ... γέγραφε δὲ ἐν ἔπαισι καὶ ἐλεγείαις καὶ ἰάμβους καθ' Ἡσιόδου καὶ Ὀμήρου, ἐπικρίπτων αὐτῶν τὰ περὶ θεῶν εἰρημένα. ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐρραψώδει τὰ ἑαυτοῦ. ἀντιδοξάσαι τε λέγεται Θαλῇ καὶ Πυθαγόρῃ, καθάψασθαι δὲ καὶ Ἐπιμενίδου. μακροβιώτατός τε γέγονεν, ὥς πον καὶ αὐτὸς φησιν* (Ἀπόσπ. 8) *ἤδη δ' ἑπτά τ' ἔασι καὶ ἐξήκοντ' ἐνιαυτοὶ*

*βλῆστροῖζοντες ἐμὴν φροντίδ' ἄν' Ἑλλάδα γῆν·
ἐκ γενετῆς δὲ τότε ἦσαν εἴκοσι πέντε τε πρὸς τοῖς,
εἵπερ ἐγὼ περὶ τῶνδ' οἶδα λέγειν ἐτύμως.*

...(20) *καὶ ἤκμαζε κατὰ τὴν ἐξηκοστὴν Ὀλυμπιάδα.*

Ξενοφάνης ἀπὸ τὸν Κολοφώνα, γιὸς τοῦ Δέξιου ἢ, ὅπως λέει ὁ Ἀπολλόδωρος, τοῦ Ὀρθομένη... αὐτός, διωγμένος ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ζοῦσε στὴ Ζάγκλη τῆς Σικελίας καὶ στὴν Κατάνη... Ἐγραψε σὲ ἐπικὸ μέτρο, ἐπίσης ἔγραψε ἐλεγείες καὶ ἰάμβους ἐναντίον τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Ὀμήρου, ἐπικρίνοντάς τους γιὰ τὰ ὅσα εἶπαν σχετικὰ μὲ τοὺς θεοὺς. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἀπάγγελλε τὰ δικὰ του ποιήματα. Λέγεται ὅτι διαφώνησε μὲ τὸν Θαλῆ καὶ τὸν Πυθαγόρα, καὶ ὅτι τὰ ἔβαλε καὶ μὲ τὸν Ἐπιμενίδη ἐπίσης. Ἐζῆσε ὡς τὰ βαθιὰ γεράματα, ὅπως λέει κάπου καὶ ὁ ἴδιος: «Εἶναι τώρα ἐξήντα ἑπτὰ χρόνια ποὺ βολοδέρνει ὁ νοῦς μου στὰ χρώματα τῆς Ἑλλάδας· κι ἀπὸ τότε ποὺ γεννήθηκα ἔχουν περάσει ἄλλα εἴκοσι πέντε, ἂν ξέρω νὰ μιλῆσω σωστά γι' αὐτὰ τὰ πράγματα.» ...Καὶ ἦταν στὴν ἀκμὴ του κατὰ τὴν ἐξηκοστὴ Ὀλυμπιάδα.

162 Κλήμης, Στρωμ. I, 64, 2: *τῆς δὲ Ἑλεατικῆς ἀγωγῆς Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος κατάρχει, ὃν φησι Τίμαιος κατὰ Ἱέρωνα τὸν Σικελίας δυνάστην καὶ Ἐπίχαρμον τὸν ποιητὴν γεγονέναι, Ἀπολλόδωρος δὲ κατὰ τὴν τεσσαρακοστὴν Ὀλυμπιάδα γενόμενον παρατετακέναι ἄχρι Δαρείου τε καὶ Κύρου χρόνων.*

Ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἐλεατικῆς σχολῆς εἶναι ὁ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Τίμαιος λέει ὅτι ἐζῆσε τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἱέρωνα, τυράννου τῆς Σικελίας, καὶ τοῦ ποιητῆ Ἐπίχαρμου, ἐνῶ ὁ Ἀπολλόδωρος λέει ὅτι γεννήθηκε κατὰ τὴν τεσσαρακοστὴ Ὀλυμπιάδα καὶ ἐζῆσε ὡς τὸν καιρὸ τοῦ Δαρείου καὶ τοῦ Κύρου.

Ὁ Ξενοφάνης, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς μιλήσιους φιλοσόφους, ἔγραψε ἑμμετρὰ καὶ

σώζονται όρισμένα αποσπάσματα από τó έργο του. *Αν δεχθούμε ότι έφυγε από τόν Κολοφώνα τής 'Ιωνίας γύρω στην εποχή τής κατάληψής του από τούς Μήδους τó 546/5 π.Χ. (σίγουρα τόν γνώρισε πρίν από αύτή την εποχή, γιατί στο απόσπ. 3, DK 21 b 3, μιλάει για τή διαφθορά τών Κολοφωνίων από τή λυδική χλιδή), τότε, όπως προκύπτει από τά ίδια του τά λόγια στο 161, πρέπει νά γεννήθηκε γύρω στο 570 π.Χ., δηλαδή είκοσι πέντε χρόνια νωρίτερα. *Έστω και με αύτή την παραδοχή, ή μεγάλη ήλικία του — όπως δείχνουν τά λόγια του στο 161 έζησε τουλάχιστον 92 χρόνια— δέν μās επιτρέπει νά τοποθετήσουμε τή σωζόμενη ποιήσή του σέ κάποια στενά χρονικά πλαίσια. *Ο Ξενοφάνης έκανε αναφορές στόν Πυθαγόρα (260) και στόν Σιμωνίδη (DK 21 b 21), καθώς επίσης στόν Θαλή και στόν Έπιμενίδη—δέν ξέρουμε τίποτα περισσότερο σχετικά, έκτός από τó γεγονός ότι αναφέρθηκε στούς τρείς τελευταίους— και μνημονεύθηκε ó ίδιος από τόν 'Ηράκλειτο (190)· αργότερα υπέθεσαν ότι ó Παρμενίδης ήταν μαθητής του.

"Όλα αυτά είναι αρκετά πιθανά, αν έζησε από τó 570 ως τó 475 περίπου. *Η πληροφορία του Τίμαιου (του ιστορικού από τή Σικελία, πού έζησε τόν 4ο-3ο αιώνα π.Χ.) στο 162 συμβιβάζεται με αύτή την παραδοχή, γιατί ó 'Ιέρων κυβέρνησε από τó 478 ως τó 467 π.Χ. και ó 'Επίχαρμος βρισκόταν στίς Συρακούσες εκείνο τόν καιρό. *Η αναφορά του Κλήμεντα στόν 'Απολλόδωρο (162) είναι ίσως λανθασμένη: ή τεσσαρακοστή 'Ολυμπιάδα συμπίπτει με τó χρονικό διάστημα 620-617 π.Χ. και είναι άπίθανο νά γεννήθηκε ó Ξενοφάνης τόσο νωρίς, ενώ ή φράση «ώς τόν καιρό του Δαρείου και του Κύρου» είναι παράξενη, αφού ó Κύρος πέθανε τó 529 και ó Δαρείος ανέβηκε στο θρόνο τó 521. Πάντως, δέν υπάρχει καμιά απόλύτως θετική ένδειξη ότι ó Ξενοφάνης πέθανε αργότερα από τó 525 π.Χ., όταν ó Πυθαγόρας δέν είχε ακόμα πολú καιρό πού βρισκόταν στην 'Ιταλία. *Άλλά στο 161 ó Διογένης, αφού ανέφερε τόν 'Απολλόδωρο, τοποθέτησε τήν άκμή του Ξενοφάνη στην έξηκοστή 'Ολυμπιάδα (540-537 π.Χ.)· φαίνεται ότι αύτή είναι ή πραγματική χρονολογία πού έδωσε ó 'Απολλόδωρος, βασισμένος στο χρονικό όρόσημο τής ίδρυσης τής 'Ελέας (για τήν όποία λέγεται ότι ó Ξενοφάνης έγραψε ένα ποίημα) τó 540 π.Χ.

Οί λεπτομέρειες τής ζωής του Ξενοφάνη είναι ακόμα πιό άβέβαιες. Γεννημένος και μεγαλωμένος στην 'Ιωνία, και προφανώς εξοικειωμένος με τίς τάσεις τής ιωνικής σκέψης, αναγκάστηκε νά έκπατριστεί σέ νεαρή ήλικία και από τότε έζησε τή ζωή του πλάνητα, περνώντας ίσως τó μεγαλύτερο διάστημα στη Σικελία· ή σύνδεσή του με τήν 'Ελέα μπορεί νά είναι μιá μεταγενέστερη επινόηση (βλ. σ. 173 κέ.). *Ήταν ποιητής και φιλόσοφος, έκτελεστής τών δικών του μάλλον άσμάτων παρά τών τραγουδιών τών άλλων: όπωσδήποτε δέν ήταν όμηρικός ραψωδός, όπως συμπεράναν έσφαλμένα μερικοί από τó 161. Στην έκτενέστερη από τίς σωζόμενες έλεγείες του (άπόσπ. 1, ένα ενδιαφέρον ποίημα χωρίς άμηση

σχέση με τη φιλοσοφία) έχει αρκετό κύρος ώστε να προδιαγράψει τους κανόνες συμπεριφοράς για τὸ συμπόσιο πού πρόκειται νὰ ἀκολουθήσει· φαίνεται λοιπὸν ὅτι γίνονταν δεκτὸς με τιμὲς στοὺς ἀριστοκρατικούς κύκλους.

Η ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΑΝΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΕΑ

163 Πλάτων, *Σοφιστής* 242 d (DK 21 a 29): τὸ δὲ παρ' ἡμῶν Ἑλεατικὸν ἔθνος, ἀπὸ Ξενοφάνους τε καὶ ἔτι πρόσθεν ἀρξάμενον, ὡς ἐνὸς ὄντος τῶν πάντων καλουμένων οὕτω διεξέρχεται τοῖς μύθοις.

Στὴν πατρίδα μου ἡ ἐλεατικὴ σχολή, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη καὶ ἀκόμα πρωτύτερα, ἐξηγεῖ με τοὺς μύθους της ὅτι αὐτὰ πού ὀνομάζουμε «ἐλα» εἶναι στὴν πραγματικότητα ἓνα ὄν.

164 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Α 5, 986 b 18: Παρμενίδης μὲν γὰρ εἴοικε τοῦ κατὰ τὸν λόγον ἐνὸς ἄπτεσθαι, Μέλισσος δὲ τοῦ κατὰ τὴν ἕλην· διὸ καὶ ὁ μὲν πεπερασμένον, ὁ δ' ἄπειρόν φησιν εἶναι αὐτό· Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων ἐνίσας (ὁ γὰρ Παρμενίδης τούτου λέγεται γενέσθαι μαθητῆς) οὕθην διεσαφήνισεν... (Γιὰ τὴ συνέχεια βλ. 174.)

Γιατὶ φαίνεται ὅτι ὁ Παρμενίδης προσηλώθηκε σ' αὐτὸ πού εἶναι ἓνα κατὰ τὸν ὀρισμό, ἐνῶ ὁ Μέλισσος σ' αὐτὸ πού εἶναι ἓνα κατὰ τὸ ὕλικό· γι' αὐτὸ καὶ ὁ πρῶτος λέει ὅτι εἶναι πεπερασμένο, ἐνῶ ὁ δεῦτερος ὅτι εἶναι ἄπειρο· ὅσο γιὰ τὸν Ξενοφάνη, τὸν πρῶτο ἀπὸ αὐτοὺς πού δέχθηκαν τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου (γιατὶ, ὅπως λέγεται, ὁ Παρμενίδης ἦταν μαθητῆς του), δὲν διασαφήνισε τίποτα...

Συνήθως οἱ δοξογράφοι ὑπέθεταν ὅτι ὁ Ξενοφάνης πέρασε τουλάχιστον ἓνα μέρος τῆς ζωῆς του στὴν Ἑλέα καὶ ὅτι ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἐλεατικῆς σχολῆς. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε, γιὰ παράδειγμα, στὸ **162**. Ἡ πληροφορία ὅτι ἦταν δάσκαλος τοῦ Παρμενίδη προέρχεται ἀπὸ τὸ χωρίο **164** τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἐπιβεβαιώνεται κατηγορηματικά ἀπὸ τὸν Θεόφραστο, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο (**165**). Ἀλλὰ ἡ κρίση τοῦ Ἀριστοτέλη μπορεῖ νὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ Πλάτωνα στὸ **163**. Αὕτῃ ἡ παρατήρηση δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ εἶχε τὸ χαρακτηριστὴρ αὐστηρῆς ἱστορικῆς κρίσης (ὡς παραβάσουμε τίς δηλώσεις στὸν *Θεαίητο* (152 d-e, 160 d), σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἐπίχαρμος ἦταν οἱ θεμελιωτὲς τῆς ἡρακλείτειας παράδοσης), ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν προσθήκη τῶν λέξεων καὶ ἔτι πρόσθεν. Προφανῶς, ἡ συσχέτιση τοῦ Ξενοφάνη μὲ τὸν Παρμενίδη ὀφείλεται στὴν ἐπιφανειακὴ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴ μία καὶ ἀκίνητη θεότητα τοῦ πρώτου καὶ στὴν ἀκίνητη σφαῖρα τοῦ Εἶναι, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Παρμενίδης —ἀν καὶ θὰ δοῦμε ὅτι ὁ Παρμενίδης κατέληξε στὴ θεωρητικὴ κατασκευή του μὲ τρόπο ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι ὁ Ξενοφάνης, τρόπο

μάλιστα ασυμβίβαστο με τις ιδέες του Ξενοφάνη. Τό άκραίο παράδειγμα τής αντιμετώπισης του Ξενοφάνη ως έλεατικού μās τó προσφέρει τó ψευδοαριστοτελικό έργο *Περί Μελλίσσου, Ξενοφάνους, Γοργίου* (DK 21 a 28), μιá πραγματεία που γράφτηκε μᾶλλον γύρω στήν έποχή του Χριστού. Σ' αυτό τó έργο ó θεός του Ξενοφάνη έξηγεΐται με δρους καθαρά έλεατικούς καί, με βάση τήν κρίση του 'Αριστοτέλη στο 164, εξάγεται τó συμπέρασμα ότι ó θεός αυτός δέν ήταν ούτε πεπερασμένος, όπως στόν Παρμενίδη, ούτε άπειρος, όπως στόν Μέλισσο. Δυστυχώς ó Σιμπλίκιος, που δέν είχε υπόψη του αυτό τó μέρος τής ποιήσης του Ξενοφάνη (*Περί ούρανοῦ* 522, 7· DK 21 a 47), βασίστηκε σ' αυτή τήν πραγματεία και παρέθεσε από τόν Θεόφραστο πολύ λιγότερα από ό, τι συνήθιζε. Οί ύπόλοιπες ένδείξεις που συνδέουν τόν Ξενοφάνη με τήν 'Ελέα είναι άμυδρές: ó Διογένης Λαέρτιος (IX, 20· DK 21 a 1) λέει ότι έγραψε 2.000 στίχους για τήν έδρυση του Κολοφώνα και τόν άποικισμό τής 'Ελέας, αλλά ή πληροφορία αυτή προέρχεται πιθανότατα από τó στιχομέτρη και πλαστογράφο Λόβωνα τόν 'Αργεΐο και είναι άναξιόπιστη· ένω ó 'Αριστοτέλης (*Ρητ.* B 23, 1400 b 5· DK 21 a 13) διηγήθηκε ένα ανέκδοτο για κάποια συμβουλή που έδωσε ó Ξενοφάνης στους κατοίκους τής 'Ελέας —άλλά τó ανέκδοτο αυτό ήταν «κινητό», άφου συσχετιζόταν επίσης με τόν 'Ηράκλειτο και άλλους. Δέν είναι άπίθανο ó Ξενοφάνης νά επισκέφθηκε τήν 'Ελέα· αυτός ήταν ίσως ó βαθμός τής σχέσης του μαζί της. Δέν ήταν με κανένα τρόπο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος τής νέας δυτικής τάσης στή φιλοσοφία, που εγκαινίασε ó Πυθαγόρας· ούτε ήταν χαρακτηριστικός ίωνας φιλόσοφος, αλλά άφου οί ιδέες του άποτελοῦσαν άμεση αντίδραση στις ίωνικές θεωρίες και στόν "Όμηρο (που ήταν, πρωταρχικά, "Ιωνας) τόν τοποθετοῦμε σε αυτό τó βιβλίο μαζί με τούς "Ιωνες και όχι στήν πιθανή χρονολογική του θέση μετά τόν Πυθαγόρα —που ήταν και αυτός μετανάστης από τήν άνατολική στή δυτική 'Ελλάδα.

ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ

Μερικά από τά σωζόμενα άποσπάσματα του Ξενοφάνη είναι γραμμένα σε έλεγειακό μέτρο, μερικά είναι σε εξάμετρο· ένω τó 167 άποτελείται από έναν ιαμβικό τρίμετρο στίχο, που τόν άκολουθεΐ ένας εξάμετρος. Αυτό συμφωνεί με τó χωρίο 161, όπου ó Διογένης αναφέρει και τά τρία αυτά μέτρα. Μερικά τουλάχιστον από τά ποιήματα του Ξενοφάνη ονομάζονταν *σίλλοι*, που σημαίνει *άλληθωρισμοί* ή *σάτιρες*, και ó Σέξτος μās λέει (DK 21 a 35) ότι ó «σιλλογράφος» του 3ου αΐωνα π.Χ. Τίμων ó Φλιάσιος άφιέρωσε τούς σίλλους του στόν Ξενοφάνη, σχετικά με τόν όποιο έγραψε σίγουρα· βλ. επίσης DK 21 a 20-23. Σύμφωνα με τρεις ύψιμες πηγές, τόν Στοβαίο (που πήρε τήν πληροφορία από ένα συγγραφέα άλληγοριών), τόν άνώνυμο σχολιαστή τής 'Ιλιάδας που τó έργο του

βρέθηκε στη Γενεύη και τὸν Πολυδεύκη (DK 21 a 36, 21 b 30, 21 b 39), ὁ Ξενοφάνης ἔγραψε ἕνα ἐπιστημονικὸ σύγγραμμα μὲ τίτλο *Περὶ φύσεως*. Ἐχομε ἤδη μιλήσει γιὰ τὴν αὐθεντικότητά αὐτοῦ τοῦ τίτλου καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπλαγοῦμε ἀν μερικές, τουλάχιστον, ἀπὸ τὶς νεότερες παραπομπές στὶς ἀντίληψεις τοῦ Ξενοφάνη γιὰ τὴ φύση εἶχαν αὐτὴ τὴ μορφή. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Ἀέτιος, ποὺ παραθέτει καὶ αὐτὸς τὰ ἐδάφια 163 καὶ 164, δὲν λέει τίποτε γιὰ ἕνα σύγγραμμα μὲ τίτλο *Περὶ φύσεως* (DK 21 a 36 καὶ 46). Εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ ἔγραψε ὁ Ξενοφάνης ἕνα συστηματικὸ ἔργο γύρω ἀπὸ φυσικὰ ζητήματα. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁ Θεόφραστος εἶπε πὼς ἡ μονιστικὴ ἀντίληψη τοῦ Ξενοφάνη δὲν ἦταν «φυσικὴ» μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὄρου.¹¹⁹ Ὁ Ξενοφάνης, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Ἀναξίμενη ἢ τὸν Ἡράκλειτο, δὲν εἶχε πρωταρχικὸ τοῦ μέλημα νὰ δώσει μιὰ συνεκτικὴ ἐξήγηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὴ θεολογία, καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ φυσικὰ ζητήματα σχετίζονται μὲ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον· ἄλλες θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι εἰρωνικὲς ἀνασκευὲς προηγούμενων θεωριῶν καὶ ἄλλες πάλι θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ ἀντανάκλουν τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἶχαν πολλοὶ καλλιεργημένοι Ἕλληνες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς γιὰ φυσικὰ προβλήματα. Τέτοιες παρατηρήσεις, μαζὶ μὲ σχόλια γιὰ διάφορους ποιητὲς καὶ στοχαστὲς (λ.χ. 166^a πρβ. ἐπίσης DK 21 a 22), μπορεῖ νὰ διατυπώθηκαν ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη σὲ χωριστὰ ποιήματα καὶ σὲ ποικίλα μέτρα —παρόλο ποὺ τὰ σωζόμενα θεολογικὰ καὶ φυσικὰ ἀποσπάσματα εἶναι γραμμένα σχεδὸν ὅλα σὲ ἐξάμετρα. Μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε μιὰ ξεχωριστὴ συλλογὴ μὲ συμποσιακὰ ἄσματα σὲ ἐλεγειακοὺς στίχους.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σημασία τοῦ Ξενοφάνη ὑπάρχουν πολὺ διαφορετικὲς ἀπόψεις. Ὁ Jaeger (*Theology* 52) γράφει γιὰ τὴν «τεράστια ἐπίδρασή του στὴ μεταγενέστερη θρησκευτικὴ ἐξέλιξη», ἐνῶ ὁ Burnet (*EGP* 129) ὑποστήριξε ὅτι «θὰ χαμογελοῦσε ἀν ἤξερε ὅτι μιὰ μέρα θὰ τὸν θεωροῦσαν θεολόγο». Ὅπως δὲποτε ὁ Burnet ὑποτιμᾷ ὑπερβολικὰ τὴ σημασία τοῦ Ξενοφάνη. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅμως ὅτι ὁ Ξενοφάνης διέφερε σημαντικὰ ἀπὸ τοὺς μιλήσιους ἢ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ἢ ἀπὸ τὸν Παρμενίδη. Ἦταν ἕνας ποιητὴς μὲ φιλοσοφικὲς ἀνησυχίες, ἰδιαίτερα γύρω ἀπὸ τὴ θρησκεία καὶ τοὺς θεοὺς, πράγμα ποὺ τὸν ἔκανε νὰ στραφεῖ ἐναντίον τοῦ ἀρχέτυπου τῶν ποιητῶν καὶ στυλοβάτη τῆς ἐκπαίδευσης στὴν ἐποχὴ του: τοῦ Ὀμήρου. Οἱ ἐπιθέσεις του ἐναντίον τῆς ὁμηρικῆς θεολογίας θὰ πρέπει νὰ ἄσκησαν βαθιὰ ἐπίδραση τόσο στοὺς κοινούς ἀνθρώπους ποὺ ἀκούγαν τὰ ποιήματά του ὅσο καὶ σὲ ἄλλους στοχαστὲς· γιὰ παράδειγμα, εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ ἐπικρίσεις τοῦ Ἡράκλειτου ἐναντίον τοῦ τελετουργικοῦ ἐξαγνισμού μὲ αἷμα καὶ τῆς λατρείας τῶν ἀγαλμάτων (241) ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη. Ἡ θετικὴ

περιγραφή πού έδωσε στη θεότητα είναι δυνατό να ένέπνευσε στόν Αίσχύλο την περιγραφή τής θείας έξουσίας στις *Ίκέτιδες* (173). 'Η άποτίμηση τής άληθινής σχετικής άξίας τών ποιητών και τών άθλητών (άπόσπ. 2) άναπτύχθηκε από τόν Εύριπίδη στόν *Αυτόλυκο* (άπόσπ. 282 Nauck². DK 21 c 2): αυτό είναι ένα λιγότερο έξειδικευμένο παράδειγμα τής όρθολογικής νοησιарχίας του Ξενοφάνη. Έξάλλου, δέν είναι σωστό να υπερβάλλουμε τόν μη έπιστημονικό χαρακτήρα του εξαίτίας τών θεολογικών ένδιαφερόντων του· ή μελέτη τών θεών δέν ήταν ξεκομμένη από τη μελέτη τής φύσης, και ή έξαγωγή συμπερασμάτων από τά άπολιθώματα (βλ. σ. 184 κέ.), είτε άντανανκλᾶ άμεσες παρατηρήσεις είτε όχι, δείχνει ότι ό Ξενοφάνης προχωρούσε προσεχτικά και κάθε άλλο παρά αυθαίρετα από παρατηρημένα γεγονότα σέ γενικότερες ύποθέσεις —μια διαδικασία πού είναι πασίγνωστο πόσο σπάνια ήταν στους προσωκρατικούς. Μερικές από τίς άλλες φυσικές ιδέες του είναι άπερίγραπτα παράδοξες, αλλά δέν μπορούμε να άποφανθούμε πόσο σοβαρά τίς έπαιρνε ό ίδιος. 'Ο Ξενοφάνης ήταν κατά κύριο λόγο ένα κριτικό πνεύμα, με μια μέθοδο προσέγγισης πρωτότυπη και συχνά ιδιότυπη· δέν ήταν έμπειρογνώμονας, αλλά άληθινός σοφιστής, δηλαδή έραστής τής σοφίας, έτοιμος να στρέψει τη διάνοια και την εύφυα του σχεδόν σέ όποιοδήποτε πρόβλημα (άν και δέν ξέρουμε να διατύπωσε πολιτικές θέσεις) —και γι' αυτόν άκριβώς τó λόγο τόν κατηγόρησε ό 'Ηράκλειτος στο 190. Οί άπόψεις του για όλα σχεδόν τά θέματα άξίζουν προσεκτική εξέταση.

Θ Ε Ο Λ Ο Γ Ι Α

(i) *Μομφές* (α) για την άνηθικότητα και (β) για την άνθρωπομορφική φύση τών θεών τής συμβατικής θρησκείας

166 'Απόσπ. 11, Σέξτος, *Πρός μαθηματικούς* IX, 193:

πάντα θεοίς άνέθηκαν "Ομηρός θ' 'Ησιόδός τε
δσσα παρ' άνθρώποισιν όνειδεα και φόγος έστίν,
κλέπτειν μοιχεύειν τε και άλλήλους άπατεύειν.

'Ο "Όμηρος και ό 'Ησιόδος απέδωσαν στους θεούς όλα δσα είναι έπαίσχυντα και άξιοκατάκριτα στους άνθρώπους: τήν κλοπή, τη μοιχεία και την άπάτη μεταξύ τους.

167 'Απόσπ. 14, Κλήμης, *Στρωμ.* V, 109, 2:

άλλ' οί βροτοί δοκέουσι γεννᾶσθαι θεούς,
τήν σφετέρην δ' έσθῆτα έχειν φωνήν τε δέμας τε.

'Αλλά οί θνητοί νομίζουν ότι οί θεοί γεννιούνται και ότι έχουν φορέματα και φωνή και σώμα σαν τó δικό τους.

168 Ἀπόσπ. 16, Κλήμης, Στρωμ. VII, 22, 1:

*Αἰθιοπές τε (θεοὺς σφετέρους) σιμονὺς μέλανάς τε
Θρηῆκές τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς (φασὶ πέλεσθαι).*

Οἱ Αἰθιοπες λένε ὅτι οἱ θεοὶ τοὺς εἶναι πλακουτσομύτηδες καὶ μαῦροι, οἱ Θράκες ὅτι οἱ δικοὶ τοὺς θεοὶ εἶναι γαλανομάτηδες καὶ κοκκινोटρίχηδες.

169 Ἀπόσπ. 15, Κλήμης, Στρωμ. V, 109, 3:

*ἀλλ' εἰ χεῖρας ἔχον βόες (ἵπποι τ') ἢ ἐλέοντες,
ἢ γράφαι χεῖρεςσι καὶ ἔργα τελεῖν ἅπερ ἄνδρες,
ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίας
καὶ (κε) θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποιοῦν
τοιαῦθ' οἷόν περ αὐτοὶ δέμας εἶχον (ἕκαστοι).¹²⁰*

Ἄλλὰ ἂν τὰ βόδια καὶ τὰ ἄλογα ἢ τὰ λιοντάρια εἶχαν χέρια ἢ μπορούσαν νὰ σχεδιάσουν μὲ τὰ χέρια τοὺς καὶ νὰ κάνουν τὰ ἔργα ποὺ κάνουν οἱ ἄνθρωποι, τὰ ἄλογα θὰ ἀπεικονίζαν τοὺς θεοὺς σὰν ἄλογα, τὰ βόδια σὰν βόδια, καὶ θὰ ἔκαναν τὸ σῶμα τοὺς σὰν τὸ δικό τους.

Ἡ κριτικὴ τοῦ Ξενοφάνη εἶναι ἀρκετὰ σαφής: πρῶτον, οἱ θεοὶ τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Ἡσίοδου εἶναι συχνὰ ἀνήθικοι —πράγμα ποὺ δὲν ἐπιδέχεται καμιά ἀμφισβήτηση· δεύτερον (καὶ αὐτὸ εἶναι πῶς οὐσιώδες), δὲν ὑπάρχει σοβαρὸς λόγος νὰ πιστεύουμε ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι ἀνθρωπόμορφοι. Ὁ Ξενοφάνης ἀντιλαμβάνεται μὲ θαυμαστὴ ὀξυδέρκεια δύο πράγματα: πρῶτον, ὅτι οἱ διαφορὲς φυλὲς ἀποδίδουν στοὺς θεοὺς τὰ δικά τους εἰδικὰ χαρακτηριστικά (αὐτὸ εἶναι ἓνα πρῶτιμο παράδειγμα τῆς νέας ἀνθρωπολογικῆς προσέγγισης ποὺ διαπιστώνουμε στὸν Ἡρόδοτο καὶ ποὺ κορυφώνεται μὲ τὴν ἀντιδιαστολὴν ἀνάμεσα στὴ φύση καὶ τὸ νόμο)· δεύτερον, διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς, ὅτι καὶ τὰ ζῶα θὰ ἔκαναν τὸ ἴδιο. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι τέτοιες ἀποφάνσεις εἶναι ὑποκειμενικὲς καὶ δὲν ἔχουν καμιά ἀξία, καὶ ὅτι ἡ καθιερωμένη εἰκόνα τῶν θεῶν ποὺ ὑπάρχει στὸν Ὀμηρο («σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο δασκαλεύτηκαν ὅλοι», ἀπόσπ. 10) πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ.

(ii) Ἐποικοδομητικὴ θεολογία: ὑπάρχει μία καὶ μοναδικὴ μὴ ἀνθρωπόμορφη θεότητα

170 Ἀπόσπ. 23, Κλήμης, Στρωμ. V, 109, 1:

*εἰς θεός, ἐν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος,
οὗτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοῖος οὐδὲ νόημα.*

Ἕνας θεός, ὁ μέγιστος ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, καθόλου ὁμοῖος μὲ τοὺς θνητοὺς στὸ σῶμα ἢ στὸ πνεῦμα.

171 Ἀπόσπ. 26+25, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσ. 23, 11+23, 20:

*αἰεὶ δ' ἐν ταυτῷ μένει κινούμενος οὐδὲν
οὐδὲ μετέρχεσθαι μιν ἐπιπρέπει ἄλλοτε ἄλλῃ,
ἀλλ' ἀπάνευθε πόνοιο νόον φρενὶ πάντα κραδαίνει.*

Πάντα μένει στὸ ἴδιο μέρος καὶ δὲν κινεῖται καθόλου· οὔτε ἄλλωστε ταιριάζει σ' αὐτὸν νὰ μετακινεῖται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸ ἄλλο, ἀλλὰ χωρὶς κόπο μὲ τὴ σκέψη τοῦ νοῦ του σείει τὰ πάντα.

172 Ἀπόσπ. 24, Σέξτος, Πρὸς μαθηματικούς IX, 144:

οὐλος ὄρα, οὐλος δὲ νοεῖ, οὐλος δέ τ' ἀκούει.¹²¹

Βλέπει, σκέφτεται καὶ ἀκούει ὁλόκληρος.

Τὴ φράση «ὁ μέγιστος ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους», στὸ **170**, δὲν πρέπει νὰ τὴν πάρουμε κατὰ λέξη· οἱ ἄνθρωποι ἀναφέρονται ἀντιστικτικῶς, ὅπως στὸν Ἡράκλειτο, ἀπόσπ. 30 (**217**), ὅπου ἡ παγκόσμια τάξη δὲν δημιουργήθηκε ἀπὸ «κἀνέναν ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἢ τοὺς ἀνθρώπους». Εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτὴ ἡ ἔκφραση νὰ μὴν εἶναι παρὰ τρόπος ἔμφασης, καὶ ὅχι (ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Barnes. δ.π., σημ. 2, 89-92) μέρος μιᾶς συλλογιστικῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία εἶναι λογικὰ ἀδύνατο νὰ ὑπάρχει ἱεραρχία θεῶν. Ὁ Ξενοφάνης, μάλιστα, ἔγραψε γιὰ «θεοὺς» καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα, λ.χ. στὸ **188**· χωρὶς ἀμφιβολία, αὐτὸ ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ μιὰ παραχώρηση (ἴσως ὅχι ἐντελῶς συνειδητὴ) στὴ δημόδη θρησκευτικὴ ὁρολογία. Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν ὁ Ξενοφάνης ἀναγνώριζε ἄλλες, ἥσσονες θεότητες ποὺ σχετίζονταν μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο τρόπο μὲ τὸν «ἓνα θεὸ» ἂν ὅχι ὡς χλωμὲς ἀνθρώπινες προβολές του. Ὁ ἓνας καὶ μοναδικὸς θεὸς εἶναι ἀνόμοιος μὲ τοὺς ἀνθρώπους στὸ σῶμα καὶ στὸ πνεῦμα —ἐπομένως (καί, ἐπίσης, παίρνοντας ὑπόψη τὸ **172**) ἔχει σῶμα· ἀλλὰ εἶναι ἀκίνητος,¹²² γιὰ τὸν ἐνδιαφέροντα λόγο ὅτι «δὲν ταιριάζει» σ' αὐτὸν νὰ μετακινεῖται ἐδῶ κι ἐκεῖ. Ἔτσι, ὁ Ξενοφάνης φαίνεται νὰ δέχεται τὸ καθιερωμένο ἐλληνικὸ κριτήριό τοῦ ἀρμόζοντος, τοῦ δέοντος.¹²³ Ὅχι· μόνο εἶναι ἀταίριαστο στὸ θεὸ νὰ κινεῖται, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ κίνησις εἶναι περιττή, γιατί ὁ θεὸς «σειεὶ τὰ πάντα μὲ τὴ δραστήρια θέλησις ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ διορατικότητά του» (**171**, στίχος 3).¹²⁴ Αὐτὴ ἡ διορατικότης σχετίζεται μὲ τὴν ὄρασι καὶ τὴν ἀκοή, ἀλλὰ, ὅπως αὐτές, δὲν ἀπορρέει ἀπὸ εἰδικὰ ὄργανα, παρὰ ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ ἀκίνητο σῶμα τοῦ θεοῦ. Εἶναι πιθανὸ νὰ ἔφτασε σ' αὐτὴ τὴν ἀξιοσημεῖωτη περιγραφὴ ὁ Ξενοφάνης παίρνοντας τὰ ἀντιθετὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα ἐνὸς ὁμηρικῶν θεοῦ. Τὸ ὅτι ἡ σκέψη ἢ ἡ διάνοια μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει πράγματα ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν σκεπτόμενο, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ὁποιοδήποτε μελῶν, εἶναι μιὰ ἀνάπτυξη —ἀλλὰ πολὺ τολμηρὴ— τῆς ὁμηρικῆς ιδέας ὅτι ἓνας θεὸς μπορεῖ νὰ πετύχει τὸ σκοπὸ του ἀπλῶς μὲ τὸ νὰ ἐνσταλάξει σ' ἓναν ὄντη λ.χ. ἀτὴν (παραφροσύνη). Τὸ ὅτι ἡ ιδέα αὐτὴ φαινόταν εὐλογητὴ δείχνει ἡ ἀποδοχὴ καὶ ἡ ἐπέκτασις τῆς ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο.¹²⁵

(iii) *Ἐκτείνεται ἄραγε ὁ ἕνας θεὸς ὅσο καὶ ὁ κόσμος;*

174 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Α 5, 986 b 21 (γὰρ τὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται βλ. **164**):
...Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων ἐνίσας (ὁ γὰρ Παρμενίδης τούτου λέγεται γενέσθαι μαθητῆς) οὐθὲν διεσαφῆνισεν, οὐδὲ τῆς φύσεως τούτων οὐδετέρας (ἐνν.: τῆς τυπικῆς ἢ ὑλικῆς ἐνότητας) ἔοικε θιγεῖν, ἀλλ' εἰς τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀποβλέψας τὸ ἐν εἶναι φησι τὸν θεόν.

...ὅσο γὰρ τὸν Ξενοφάνη, τὸν πρῶτο ἀπὸ αὐτοῦ ποὺ δέχθηκαν τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου (γιατὶ, ὅπως λέγεται, ὁ Παρμενίδης ἦταν μαθητῆς του), δὲν διεσαφῆνισε τίποτα, οὔτε φαίνεται νὰ ἔθιξε τὴ φύση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης (δηλαδὴ τῆς τυπικῆς ἐνότητας τοῦ Παρμενίδη ἢ τῆς ὑλικῆς ἐνότητας τοῦ Μέλισσου)· ἀλλά, μὲ τὸ βλέμμα τοῦ στραμμένο σ' ὁλόκληρο τὸν οὐρανό, λέει ὅτι τὸ "Ἐνα εἶναι ὁ θεός.

Ὁ Ξενοφάνης κατέληξε στὴν ἔννοια τοῦ ἑνὸς θεοῦ ἀπὸ ἀντίδραση στὸν ὁμηρικὸ ἀνθρωπομορφικὸ πολυθεϊσμό· ὁ Παρμενίδης κατέληξε στὴ σφαῖρα τοῦ εἶναι βγάζοντας ἕνα λογικὸ συμπέρασμα ἀπὸ ἕνα καθαρὰ ὑπαρξιακὸ ἀξίωμα. Οἱ δύο διαδικασίες εἶναι ὁλότελα διαφορετικὲς καί, ὅπως ἔχει ἤδη τονιστεῖ, εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑπῆρξε ὁ Παρμενίδης μαθητῆς τοῦ Ξενοφάνη, ἔστω καὶ ἂν ἔδειξε κάποιον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀποψη τοῦ παλιότερου του ποιητῆ. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μπορούσε νὰ καταλάβει τί ἐννοοῦσε ὁ Ξενοφάνης μὲ τὸν ἕνα καὶ ἀκίνητο θεό του, ἀλλὰ παραπονέθηκε ὅτι ὁ Ξενοφάνης «δὲν διεσαφῆνισε τίποτα» καὶ στὴ συνέχεια ἀπέρριψε τόσο τὸν ἴδιο ὅσο καὶ τὸν Μέλισσο, βρίσκοντας ὅτι «μᾶλλον παραῖταν ἄξεστοι» (*μικρὸν ἀγροικότεροι*). Αὐτὴ ἡ ἀμνηχανία τοῦ Ἀριστοτέλη ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ξενοφάνης δὲν ἐπεξεργάστηκε ἀναλυτικὰ τίς θεολογικὲς του ἀπόψεις, ποὺ ἴσως μάλιστα νὰ μὴν προχωροῦσαν πολὺ πρὸ πέρα ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται. Ὁ ὑπαινιγμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὁ ἕνας θεός δὲν ἦταν οὔτε ἄυλος (ὅπως πίστευε ὁ Παρμενίδης γιὰ τὸ "Ἐνα) οὔτε ὑλικός (ὅπως τὸ "Ἐνα τοῦ Μέλισσου) (πρβ. **164**) ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περιγραφή ποὺ δίνει ὁ Ξενοφάνης περιέχει τόσο σωματικὰ ὅσο καὶ μὴ σωματικὰ στοιχεῖα —τὸ σῶμα (*δέμας*) ἀπὸ τῆς **μία** (**170**) καὶ ἡ δόνηση τῶν πάντων μὲ τὸ νοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη (**171**). Εἶναι ἐνδεικτικὸ ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐπικαλέστηκε τὸ Νοῦ τοῦ Ἀναξαγόρα (ποὺ ἦταν ἡ ἔσχατη πηγὴ τῆς κίνησης καὶ τὸ λεπτοφύεστερο εἶδος σώματος, καὶ ποὺ διαπότιζε μερικὰ πράγματα, ἀλλὰ ὄχι ὅλα) γιὰ νὰ συγκεκριμενοποιήσει τὴ θεότητα τοῦ Ξενοφάνη. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ἔκανε τὴν αἰνιγματικὴ παρατήρηση ὅτι ὁ Ξενοφάνης «μὲ τὸ βλέμμα τοῦ στραμμένο σ' ὁλόκληρο τὸ σύμπαν εἶπε ὅτι τὸ "Ἐνα εἶναι ὁ θεός» (γιατὶ ἡ λέξη οὐρανός εἶναι ἀπίθανο ἐδῶ νὰ σημαίνει «πρῶτος οὐρανός»). Αὐτὸ συνεπάγεται σαφῶς ὅτι ὁ θεός ταυτίζεται μὲ τὸν κόσμον, πράγμα ποὺ φαίνεται ὅτι ὑπέθεσε ὁ Θεόφραστος (**165**). Ἐδῶ ὁμως ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει νὰ κάνει λάθος: πῶς θὰ μπο-

ροῦσε ὁ θεὸς νὰ εἶναι ἀκίνητος, ἂν ταυτιζόταν μὲ ἓναν κόσμον ποὺ ἔμμεσα ἀναγνωρίζεται ὅτι κινεῖται (171); Εἶναι πιθανό, μάλιστα, ὅτι, παρόλο ποὺ ὁ θεὸς τοῦ Ξενοφάνη δὲν ἀποτελεῖ ἄμεση μετεξέλιξη τῆς παραδοσιακῆς κοσμογονίας, ὡστόσο βασίζεται ὡς ἓνα βαθμὸ στὴν ιδέα τῶν μιλησίων ὅτι ὑπάρχει μιὰ θεία οὐσία ποὺ, στὴν περίπτωσή τοῦ Θαλῆ καὶ τοῦ Ἀναξίμενη, διαποτίζει κατὰ κάποιον τρόπο τὰ ἀντικείμενα αὐτοῦ τοῦ κόσμου καὶ τοὺς δίνει ζωὴ καὶ κίνηση. Ἀλλὰ ὁ Ξενοφάνης δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιόρισε μὲ ἀκρίβεια τὴν τοπικὴ σχέση τοῦ θεοῦ, ἀφενός, καὶ τοῦ πολυειδοῦς κόσμου (ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σκόπευε νὰ τὸν ἀρνηθεῖ), ἀφετέρου. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντιμετωπίζοντάς τον ὡς πρωτόγονο ἑλεατικὸ, παραπλάνησε ὀλόκληρη τὴν ἀρχαία παράδοση σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅπως φαίνεται, ὅτι ὁ Ξενοφάνης ἀντιλαμβάνονταν τὸ θεὸ ὡς ἄρνηση τῶν ὁμηρικῶν θείων ιδιοτήτων καὶ δὲν προσδιόρισε τὴ θέση του στὸ χῶρο —ὅπως καὶ οἱ σύγχρονοι τοῦ Ξενοφάνη δὲν πίστευαν πιά ὅτι οἱ παλαιοὶ ὁμηρικοὶ θεοὶ κατοικοῦσαν ἀπαραίτητα στὸν Ὀλυμπο. Ὁ θεὸς εἶχε κατιτὶ σὰν σῶμα, γιατί ἡ ἐντελὴς ἀσώματη ὑπαρξὴ ἦταν ἀδιανόητη, ἀλλὰ αὐτὸ τὸ σῶμα, ξέχωρα ἀπὸ τὴν αἰσθητηριακὴ-διανοητικὴ λειτουργία του, εἶχε δευτερεύουσα σημασία, καὶ ἐπομένως τὸ ἴδιο ἔσχυε καὶ γιὰ τὴ θέση του στὸ χῶρο.

ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΗ

(i) Τὰ οὐράνια σώματα

175 Ἰππόλυτος, *Ἔλ.* I, 14, 3: τὸν δὲ ἥλιον ἐκ μικρῶν πυριδίων ἀθροισζομένων γίνεσθαι καθ' ἐκάστην ἡμέραν, τὴν δὲ γῆν ἄπειρον εἶναι καὶ μήτε ὑπ' αἰέρος μήτε ὑπὸ τοῦ οὐρανοῦ περιέχεσθαι. καὶ ἀπείρους ἡλίους εἶναι καὶ σελήνας, τὰ δὲ πάντα εἶναι ἐκ γῆς.

Ὁ ἥλιος δημιουργεῖται κάθε μέρα ἀπὸ μικρὰς φωτίτσες ποὺ συναθροίζονται, ἐνῶ ἡ γῆ εἶναι ἀπείρη καὶ δὲν περιέχεται οὔτε ἀπὸ τὸν αἶρα οὔτε ἀπὸ τὸν οὐρανό. Ὑπάρχουν ἄπειροι ἥλιοι καὶ φεγγάρια, καὶ τὰ πάντα εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ γῆ.

176 Ψευδοπλούταρχος, *Στρωμ.* 4 (DK 21 a 32): τὸν δὲ ἡλιόν φησι καὶ τὰ ἄστρα ἐκ τῶν νεφῶν γίνεσθαι.

Λέει ὅτι ὁ ἥλιος καὶ τὰ ἄστρα δημιουργοῦνται ἀπὸ τὰ σύννεφα.

177 Ἀέτιος II, 20, 3: Ξενοφάνης ἐκ νεφῶν πεπυρωμένων εἶναι τὸν ἥλιον. Θεόφραστος ἐν τοῖς Φυσικοῖς γέγραπεν ἐκ πυριδίων μὲν τῶν συναθροισζομένων ἐκ τῆς ἕρως ἀναθυμιάσεως, συναθροισζόντων δὲ τὸν ἥλιον.

Ὁ Ξενοφάνης λέει ὅτι ὁ ἥλιος ἀποτελεῖται ἀπὸ διάπυρα σύννεφα. Ὁ Θεόφραστος, στοὺς

Φυσικούς, Έγραψε ότι αποτελείται από μικρές φωτίτσες, που συναθροίζονται προερχόμενες από τις ύγρες αναθυμιάσεις και συναποτελούν τον ήλιο.

178 'Απόσπ. 32, Σ bT, εις 'Ιλιάδα Λ 27:

*ἦν τ' Ἴριον καλέονσι, νέφος καὶ τοῦτο πέφυκε,
πορφύρεον καὶ φοινίκεον καὶ χλωρὸν ιδέσθαι.*

Αὐτὸ πού ὀνομάζουν Ἴριδα [οὐράνιο τόξο] εἶναι καὶ αὐτὸ σύννεφο, πορφυρὸ, κόκκινο καὶ κίτρινο στὴν ὄψη.

179 'Αέτιος II, 24, 9: Ξενοφάνης πολλοὺς εἶναι ἡλίους καὶ σελήνας κατὰ κλίματα τῆς γῆς καὶ ἀποτομὰς καὶ ζώνας, κατὰ δέ τινα καιρὸν ἐκπίπτειν τὸν δίσκον εἰς τινα ἀποτομὴν τῆς γῆς οὐκ οἰκουμένην ὑφ' ἡμῶν καὶ οὕτως ὥσπερ κενεμβροῦντα ἐκλειψιν ὑποφαίνειν· ὁ δ' αὐτὸς τὸν ἥλιον εἰς ἄπειρον μὲν προϊέναι, δοκεῖν δὲ κυκλεῖσθαι διὰ τὴν ἀπόστασιν.

Ὁ Ξενοφάνης λέει ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ ἥλιοι καὶ φεγγάρια πού ἀντιστοιχοῦν στὶς διάφορες περιοχές, τομεῖς καὶ ζώνες τῆς γῆς, καὶ ὅτι σὲ ὀρισμένες χρονικὲς στιγμὲς ὁ ἥλιος ξεπέφτει σὲ κάποιο τομέα τῆς γῆς πού δὲν κατοικεῖται ἀπὸ ἐμᾶς καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, σὰν νὰ περπατάει νὰ ποῦμε στὸ κενό, προκαλεῖ τὸ φαινόμενο τῆς ἐκλειψῆς. Ὁ ἴδιος στοχαστὴς λέει ὅτι ὁ ἥλιος προχωρεῖ ἀδιάκοπα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι κινεῖται κυκλικά ἐξαιτίας τῆς ἀπόστασης.

Ὑπάρχει μιὰ ἀπόκλιση στὶς δοξογραφικὲς περιγραφὲς τῆς συγκρότησης τῶν οὐράνιων σωμάτων: ἦταν ἄραγε μιὰ συγκέντρωση διάπυρων σωματιδίων, ὅπως λέγεται ὅτι εἶναι ὁ ἥλιος στὸ **175**, στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ **177** καὶ στὸν Ψευδοπλούταρχο, λίγες προτάσεις πρὶν ἀπὸ τὸ **176**; Ἡ μήπως ἦταν διάπυρα σύννεφα, ὅπως λέγεται γιὰ τὸν ἥλιο καὶ τὰ ἄστρα στὸ **176**, γιὰ τὸν ἥλιο στὸ **177** καὶ γιὰ τὰ ἄστρα, πού ἀκοῦμε ὅτι ξαναανάβουν κάθε νύχτα σὰν θράκες, στὸν 'Αέτιο II, 13, 14 (DK 21 a 38); Ὁ Θεόφραστος ἀναφέρεται στὸ **177** ὡς ὑποστηρικτὴς τῆς πρώτης ἀποψῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ δεύτερη, πού ἔχει μεγάλη διάδοση στοὺς δοξογράφους, πρέπει κατὰ κάποιον τρόπο νὰ προέρχεται ἀπὸ αὐτόν. Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἥλιος (ἂν ὄχι καὶ τὰ ἄλλα οὐράνια σώματα) εἶναι μιὰ συγκέντρωση φωτιᾶς, πού προέρχεται ἀπὸ τὴ θαλάσσια ἐξάτμιση, ἴσως νὰ ὀφείλεται ἐν μέρει στὴ συγχώνευση τοῦ Ξενοφάνη μὲ τὸν Ἡράκλειτο, πού πιθανότατα πίστευε ὅτι οἱ σκάφες τῶν οὐράνιων σωμάτων εἶναι γεμάτες φωτιά, πού τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὶς ἀναθυμιάσεις (**224**). Ὁ Ἡράκλειτος πίστευε ἐπίσης ὅτι ὁ ἥλιος ξαναγεννιέται κάθε μέρα, πράγμα πού συμφωνεῖ μὲ τὸν Ξενοφάνη στὸ **175**. Ὅμως εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἦταν ἐπηρεασμένος σὲ ἄλλα ζητήματα ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη, καὶ ἴσως αὐτὴ νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὁμοιότητος πού διαπιστώνουμε καὶ ἐδῶ. Ἀλλὰ εἶναι τάχα οἱ δύο θεωρίες τόσο διαφορετικὲς μεταξὺ τους ὅσο φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιά; Οἱ συγκεντρώσεις σωματιδίων φωτιᾶς μπορεῖ νὰ μοιάζουν μὲ πύρινα σύννεφα, καὶ ἴσως κάποια σχετικὴ δήλωση τοῦ Θεόφραστου νὰ ἀναλυόταν διεξοδικά

στις έπιτομές. Μιά άλλη έκδοχή είναι ότι μόνο ό ήλιος, εξαιτίας τής ιδιαίτερης λαμπρότητάς του, είναι μια «συγκέντρωση» φωτιάς, ενώ τά άλλα ούράνια σώματα είναι άπλως διάπυρα σύννεφα. Τό 178 δείχνει ότι ό Ξενοφάνης έξηγοΰσε τό ούράνιο τόξο ως σύννεφο (άναπτύσσοντας ίσως έτσι μια ιδέα του 'Αναξίμενη, πρβ. σ. 166)· σύμφωνα με τόν 'Αέτιο II, 18, 1 (DK 21 a 39), αυτό που όνομάζουμε σήμερα «φωτιά του 'Αγίου 'Ελμου»* όφείλεται σε μικρά σύννεφα που πυρακτώνονται με την κίνηση, και ίσως αυτό έξηγει τό και στο στίχο 1 του 178. Δέν είναι φρόνιμο νά συμπεράνουμε από αυτό τό μόριο ότι μερικά ούράνια σώματα ήταν σύννεφα, αλλά δέν αποκλείεται αυτή νά ήταν πράγματι ή γνώμη του Ξενοφάνη. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι αυτή ή ιδέα (άντίθετα από μερικές άλλες άντιλήψεις του) είναι μια απόλυτα λογική φυσική θεωρία, που αποδεικνύει ότι ό Ξενοφάνης δέν μπορεί νά θεωρηθεί άπλως θεολόγος· είναι όμως αρκετά πιθανό ότι εκείνο που τόν έσπρωξε νά δώσει φυσικές έξηγήσεις για τά ούράνια σώματα ήταν ή έπιθυμία του νά καταρρίψει τή λαϊκή άντίληψη, που τά ήθελε θεούς. 'Οπωσδήποτε αυτό ύποδηλώνει ή φράση «αυτό που όνομάζουν 'Ιριδα» στο 178.

'Η πληροφορία του 'Ιππόλυτου στο 175 ότι ύπάρχουν «άπειροι ήλιοι και φεγγάρια» φαίνεται νά αναφέρεται στην άναδημιουργία του ήλιου (και ίσως επίσης τής σελήνης) κάθε μέρα· αλλά στο 179 μάς δίνεται μια έντελώς διαφορετική και πολύ πιό άλλόκοτη έξήγηση. 'Υπάρχουν πολλοί ήλιοι και φεγγάρια σκορπισμένα σε διάφορες περιοχές, ζώνες ή τμήματα τής γής· οι έκλείψεις ήλιου έκδηλώνονται όταν ό ήλιος περπατάει, θά λέγαμε, στο κενό και εξορίζεται σε μια περιοχή που δέν κατοικείται από «έμάς». 'Η τελευταία πρόταση του 179, πάντως, συμφωνεί με την άποψη που εκφράζεται στο 175 ότι ό ήλιος άνανεώνεται καθημερινά. 'Εδώ ό 'Αέτιος ή ή πηγή του έχουν κάνει σίγουρα κάποια σύγχυση. Είναι πολύ πιθανό ότι τό πλήθος τών ήλιων και τών φεγγαριών όφείλεται άπλως στο γεγονός ότι άνανεώνονται κάθε μέρα· ότι ό Ξενοφάνης έξήγησε τις έκλείψεις ως αποτέλεσμα τής άπόσυρσης του ήλιου σε μια άλλη περιοχή τής γής· και ότι έγινε μια σύγχυση ανάμεσα σ' αυτές τις δύο ιδέες. 'Η ιδέα ότι ό ήλιος συνεχίζει επ' άπειρο την πορεία του προς τά δυτικά φαίνεται νά είναι μια σκόπιμα άφελής διατύπωση τής συναφούς άντιεπιστημονικής άντίληψης (με άνάλογο τρόπο άντέδρασε ίσως και ό 'Ηράκλειτος στον ύπέμετρο δογματισμό γύρω από την άστρονομία, πρβ. άπόσπ. 3). Δέν αποκλείεται οι τομείς τής γής νά θεωρούνταν κούφιος κοιλότητες, όπως στο μύθο που ύπάρχει στον Φαίδωνα του Πλάτωνα· ίσως αυτή ή ιδέα φαινόταν ικανή νά έξηγήσει την άνατολή και τή δύση του ήλιου, όχι όμως την έξαφάνισή του κατά τις έκλείψεις. 'Οποια και άν είναι ή άληθινή έξήγηση, είναι φανερό ότι ό Ξενοφάνης επέτρεψε εδώ στον έαυτό του νά παρασυρθεί κάπως από τή φαντασία (και ίσως από μια χιουμοριστική διάθεση, άν κρίνουμε από την εκ-

* (Σημ.τ.μετ.) Στην 'Ελλάδα αυτό τό φαινόμενο λέγεται και «φώς τών Διοσκούρων».

φραση «περπατώντας στο κενό»). Ίσως επίσης να είχε και μιὰ κάποια εἰρωνική διάθεση· ὅπως ὁπότε, ἡ ἐξήγηση τῶν ἐκλείψεων πρέπει νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὶς πρὸ ἐμπειρικές, ἂν καὶ ὄχι ἀπαραίτητα πρωτότυπες, ἀπόψεις τοῦ γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν οὐράνιων σωμάτων.¹²⁶

(ii) *Οἱ ρίζες τῆς γῆς*

180 Ἀπόσπ. 28, Ἀχιλλεύς, *Εἰσαγ.* 4, σ. 34, 11 Maass:

γαίης μὲν τότε πείρας ἄνω παρὰ ποσσὶν ὄραται
ἥερι προσπλάζον, τὸ κάτω δ' ἐς ἅπειρον ἰκνεῖται.¹²⁷

Τῆς γῆς ἡ πάνω ἄκρη εἶναι αὐτὴ ποὺ βλέπουμε στὰ πόδια μας καὶ ποὺ ἀγγίζει τὸν ἀέρα, ἐνῶ ἡ κάτω ἄκρη τῆς φτάνει ὡς τὸ ἅπειρο.

Ὁ Ξενοφάνης φαίνεται νὰ ἀντιδρᾷ στὴν ὁμηρικὴ καὶ τὴν ἡσιόδεια περιγραφὴ τοῦ Τάρταρου (τοῦ κατώτερου μέρους τῆς γῆς, μὲ κάποια ἔννοια), ποὺ παρουσιάζεται νὰ βρίσκεται τόσο πρὸς τὸ κάτω ἀπὸ τὴ γῆ ὅσο εἶναι ὁ οὐρανὸς πάνω ἀπὸ αὐτήν (Θ 116, 1· *Θεογ.* 720). Ὅπως ὁπότε, αὐτὴ ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρη, καὶ στὴ *Θεογ.* 727 κέ., 2, διαβάζουμε ὅτι οἱ «ρίζες» τῆς γῆς εἶναι πάνω ἀπὸ τὸν Τάρταρο· ἀλλὰ, ὅπως καὶ ἂν τὸ πάρουμε, ἡ ἀπόσταση στὴν ὁποία τοποθετεῖται ὁ Τάρταρος εἶναι τεράστια, οὐσιαστικὰ μάλιστα ἅπειρη. Ίσως ὅμως ὁ Ξενοφάνης νὰ μὴν εἶχε τὴν πρόθεση νὰ διορθώσει ἢ νὰ ἀντικρούσει τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο σ' αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα (ὅπως εἶχε κάνει στὸ ζήτημα τῆς θεολογίας, πρβ. 166 πρὸς πάνω), παρὰ νὰ ἀμφισβητήσει, ἴσως μὲ τὸ σκεπτικιστικὸ πνεῦμα ποὺ φανερῶνει τὸ 186 παρακάτω, τὸ δογματισμὸ τῶν μιλησίων σὲ τέτοια θέματα (πρβ. λ.χ. 84 (Θαλῆς), 122 (Ἀναξίμανδρος), 150 (Ἀναξίμενης)). Ὁ Ἀριστοτέλης (*Περὶ οὐρανοῦ* Β 13, 294 a 21· DK 21 a 47) τὸν κατηγορεῖ γιὰ ὀλιγωρίαν, ἐπειδὴ δὲν ἔψαξε νὰ βρεῖ μιὰ κατάλληλη ἐξήγηση!

(iii) *Νερό (ἢ θάλασσα) καὶ γῆ*

181 Ἀπόσπ. 29, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσ.* 189, 1:

γῆ καὶ ὕδωρ πάντ' ἐστ' ὅσα γίνοντ' ἡδὲ φύονται.

Ὅλα τὰ πράγματα ποὺ γεννιοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται εἶναι γῆ καὶ νερό.

182 Ἀπόσπ. 33, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* X, 34:

πάντες γὰρ γαίης τε καὶ ὕδατος ἐκγενόμεσθα.

Γιατὶ ὅλοι μας προερχόμαστε ἀπὸ γῆ καὶ νερό.

183 Ἀπόσπ. 30, Σ Γενεύης, εἰς Ἰλιάδα Φ 196:

πηγή δ' ἐστὶ θάλασσ' ὕδατος, πηγή δ' ἀνέμοιο·
οὔτε γὰρ ἐν νέφεσιν <γίνονται κε ἰς ἀνέμοιο
ἐκπνεύοντος> ἔσωθεν ἄνευ πόντου μεγάλοιο
οὔτε ῥοαὶ ποταμῶν οὔτ' αἰ(θέρος) δμβριον ὕδωρ,
ἀλλὰ μέγας πόντος γενέτωρ νεφέων ἀνέμων τε
καὶ ποταμῶν.

Ἡ θάλασσα εἶναι ἡ πηγή τοῦ νεροῦ καὶ τοῦ ἀνέμου· γιατί χωρίς τὸν μεγάλο ὠκεανὸ δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε ἡ δύναμη τοῦ ἀνέμου ποὺ βγαίνει μέσα ἀπὸ τὰ σύννεφα, οὔτε οἱ ροῆς τῶν ποταμῶν, οὔτε τὸ βρόχινο νερὸ τοῦ αἰθέρα· ἀλλὰ ὁ μέγας ὠκεανὸς εἶναι ὁ γεννήτορας τῶν σύννεφων καὶ τῶν ἀνέμων καὶ τῶν ποταμῶν.

Ἡ ἰδέα ὅτι τὰ πάντα, ἀκόμα καὶ οἱ ἄνθρωποι, ἀποτελοῦνται καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ τῇ γῇ εἶναι μιὰ ἀπλοῦκῃ λαϊκῇ δοξασία: ἡ σάρκα καὶ τὰ κόκαλα μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὸ χῶμα καὶ τίς πέτρες, τὸ αἷμα μὲ τὸ νερὸ. Ἄς θυμηθοῦμε τὴ φράση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας «χοῦς εἰ καὶ εἰς χοῦν ἀπελεύσει». Ἐξάλλου, ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς, αὕτῃ ποὺ βρίσκεται στὰ πόδια μας (180), ἀποτελεῖται χονδρικὰ ἀπὸ γῆ καὶ νερὸ. Ὁ Ξενοφάνης παίρνει αὕτῃ τὴν ἀπλὴ ἀντίληψη καὶ τὴν ἀναπτύσσει σὲ μιὰ ὑποτυπώδη φυσικὴ θεωρία στὸ 183 (δπου τὸ κύριο συμπλήρωμα προέρχεται ἀπὸ τὸν Diels): ἡ θάλασσα, ποὺ εἶναι ἡ πιὸ ἐκτεταμένη μορφή τοῦ νεροῦ, χαρακτηρίζεται πηγή ὄλων τῶν ποταμῶν, ὅπως στὸν Ὅμηρο (6), ἀλλὰ καὶ τῆς βροχῆς καὶ τῶν σύννεφων (ποὺ ὁ Ἀναξίμανδρος εἶχε ὑποθέσει ὅτι εἶναι συγκεντρώσεις τῶν ὑδρατμῶν ποὺ ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὴ θάλασσα), καθὼς καὶ τῶν ἀνέμων, ποὺ φαίνονται νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὰ σύννεφα. Αὕτῃ ἡ σημασία ποὺ ἀποδίδεται στὴ θάλασσα ἀποκτᾷ πρόσθετο βάρος ἀπὸ τὴν παρατήρηση καὶ τὸ συμπέρασμα ποὺ θὰ περιγράψουμε στὴν ἐπόμενη παράγραφο, ὅτι ἡ γῆινῃ ἐπιφάνεια, μὲ τὴ σημερινή μορφή της, πρέπει νὰ προῆλθε ἀπὸ τὴ θάλασσα.

(iv) Ἡ γῆινῃ ἐπιφάνεια ξαναγίνεται θάλασσα

184 Ἰππόλυτος, Ἔλ. I, 14, 5: ὁ δὲ Ξενοφάνης μίξιν τῆς γῆς πρὸς τὴν θάλασσαν γίνεσθαι δοκεῖ καὶ τῷ χρόνῳ ὑπὸ τοῦ ὕγροῦ λύεσθαι, φάσκων τοιαύτας ἔχειν ἀποδείξεις, ὅτι ἐν μέσῃ γῇ καὶ ὄρεσιν εὐρίσκονται κόγχαι, καὶ ἐν Συρακούσαις δὲ ἐν ταῖς λατομίαις λέγει εὐρεῖσθαι τύπον ἰχθύος καὶ φυκῶν [Gomperz· στὰ χειρόγραφα: φωκῶν], ἐν δὲ Πάρῳ τύπον δάφνης ἐν τῷ βάθει τοῦ λίθου, ἐν δὲ Μελίτῃ πλάκας συμπλάντων τῶν θαλασσίων. (6) ταῦτα δὲ φησι γενέσθαι ὅτε πάντα ἐπηλώθησαν πάλαι, τὸν δὲ τύπον ἐν τῷ πηλῷ ξηρανθῆναι. ἀναιρεῖσθαι δὲ τοὺς ἀνθρώπους πάντας διὰ τὴ γῆ κατενεχθεῖσα εἰς τὴν θάλασσαν πηλὸς γένηται,

εἶτα πάλιν ἀρχεσθαι τῆς γενέσεως, καὶ ταύτην πᾶσι τοῖς κόσμοις γίνεσθαι καταβολήν [H. Lloyd-Jones' στὰ χειρόγραφα καταβάλλειν, ἐνῶ ὁ Diels διορθώνει σὲ μεταβολήν].

Ὁ Ξενοφάνης θεωρεῖ ὅτι γίνεται ἓνα μείγμα τῆς γῆς μὲ τὴ θάλασσα καὶ ὅτι μὲ τὸν καιρὸ ἡ γῆ διαλύεται ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο. Λέει ὅτι ἔχει τέτοιου εἶδους ἀποδείξεις: στὴν ἐνδοχώρα καὶ στὰ βουνὰ βρίσκει κανεῖς κοχύλια, καὶ στὰ λατομεῖα τῶν Συρακουσῶν λέει ὅτι βρέθηκε τὸ ἀποτύπωμα ἐνὸς ψαριοῦ καὶ φυκιῶν, ἐνῶ στὴν Πάρο βρέθηκε στὸ βάθος τῆς πέτρας τὸ ἀποτύπωμα ἐνὸς φύλλου δάφνης καὶ στὴ Μάλτα πλάκες μὲ ὧλων τῶν εἰδῶν θαλάσσιους ὁργανισμούς. Αὐτά, λέει, δημιουργήθηκαν ὅταν πρὶν ἀπὸ πολὺ καιρὸ ὅλα ἦταν σκεπασμένα μὲ λάσπη καὶ τὸ ἀποτύπωμα ξεράθηκε στὴ λάσπη. Ἡ ἀνθρωπότητα ἀφανίζεται ὅποτε ἡ γῆ μεταφέρεται στὴ θάλασσα καὶ γίνεται λάσπη· κατόπιν ἡ διαδικασία τῆς γένεσης ξαναρχίζει, καὶ αὕτη τὴν καταβολὴ ἔχουν ὅλοι οἱ κόσμοι.

185 Ἀπόσπ. 37, Ἡρωδιανός, *Περὶ μονήρους λέξεως* 30, 30:

καὶ μὲν ἐνὶ σπεάτεσσί τειος καταλείβεται ὕδωρ.

Καὶ σὲ μερικὲς σπηλιὲς στάζει νερό.

Ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων ἀπὸ τὰ ἀπολιθώματα εἶναι ἀξιοσημείωτη καὶ ἐντυπωσιακή. Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων ἐμφανίσεων ἀπολιθωμάτων εἶναι, ἀπὸ μόνῃ της, ἀσυνήθιστα ἐπιστημονική· ὁ ἰσχυρισμὸς ποὺ ἀποδίδει στὸν Ξενοφάνη τὸ ἀριστοτελικὸ *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* (DK 21 a 48), ὅτι τὸ ἡφαίστειο τοῦ Στρόμπολι ἔχει τὴν τάση νὰ ἐκρήγνυται κάθε δεκαεπτὰ χρόνια, δείχνει μιὰ παρόμοια μέθοδο. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρατήρησε ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἀπολιθώματα καὶ στὰ τρία μέρη. Τὰ ἀπολιθωμένα λείψανα ζῶων καὶ φυτῶν θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ διεγείρουν τὴν περιέργεια τοῦ λαοῦ καὶ ἔτσι νὰ γίνονται γνωστά. Πρέπει πάντως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἀπὸ αὐτὰ τὰ τρία μέρη τὰ δύο βρίσκονταν μέσα στὰ ὅρια τοῦ σικελικοῦ χώρου, στὸν ὁποῖο κινοῦνταν ὁ Ξενοφάνης. (Γιὰ τὴν Πάρο εἶχαν ἐκφραστεῖ ἀμφιβολίες, λόγῳ τῆς γεωλογικῆς σύστασής της· ἀλλὰ ἡ βορειοανατολικὴ πλευρὰ της δὲν ἀποτελεῖται οὔτε ἀπὸ μάρμαρο οὔτε ἀπὸ σχιστόλιθο καὶ θὰ μπορούσε νὰ περιέχει ἀπολιθώματα. Ὁ διευθυντὴς τοῦ Γεωλογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀθῆνας βεβαιώνει ὅτι ἔχουν βρεθεῖ ἐκεῖ ἀπολιθώματα φυτῶν.)

Δὲν μπορούμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι οἱ παρατηρήσεις τῶν ἀπολιθωμάτων ἔγιναν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν καιρὸ ποὺ ζοῦσε ὁ Ξενοφάνης· δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν γνωστὲς καὶ στὸν Ἀναξίμανδρο. Ἴσως ὅμως ὁ Ξενοφάνης νὰ ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τῶν ἀνθρώπων στὴν πραγματικὴ σημασία τῶν ἀπολιθωμάτων. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ γῆνι ἐπιφάνεια ἦταν ἄλλοτε λάσπη ἢ ἱλὺς δὲν ἦταν οὔτε καὶ αὕτῃ καινούρια· ἦταν μιὰ μιλήσια θεωρία, ποὺ ἴσως προῆλθε ἀπὸ τὸν Θαλῆ καὶ ὅπωςδῆποτε ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο, ποὺ πίστευε ὅτι ἡ ζωὴ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ λάσπη. Τὰ ἀπολιθώματα, ὅμως, ἔδειχναν νὰ

ἀποτελοῦν θετική ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς θεωρίας. Εἶδαμε (σ. 148 κέ.) ὅτι ὁ Ἀ-
λέξανδρος ἀπέδιδε στὸν Ἀναξίμανδρο (καθὼς καὶ στὸν Διογένη) τὴν πεποίθη-
ση ὅτι ἡ θάλασσα περιορίζεται συνεχῶς καὶ τελικὰ θὰ στεγνώσει. Στὸν Ἀναξίμαν-
δρο, ὅμως, δὲν ὑπάρχουν θετικές πληροφορίες ὅτι ἡ διαδικασία αὐτὴ εἶναι κυ-
κλική. Ὁ Ἰππόλυτος, στὸ τέλος τοῦ 184, ἀποδίδει σαφῶς στὸν Ξενοφάνη τὴν
πίστη ὅτι ἡ διαδικασία ἐπαναλαμβάνεται περιοδικά: ἡ γῆ πρέπει κάποτε νὰ ἦταν
λασπώδης, γιατί ἐκεῖ πού σήμερα ὑπάρχουν βράχια φύτρωναν κάποτε φυτὰ, ἐκεῖ
πού ὑπάρχει σήμερα στεριά ζοῦσαν ἄλλοτε ψάρια, καὶ οἱ ἄνθρωποι ἀφανίζονται
ὅταν ἡ ξηρὰ μετατρέπεται ξανά σὲ ἰλύ· κατόπιν δημιουργοῦνται ξανά, καὶ τὸ ἴδιο
συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς σχηματισμούς τῆς γῆινης ἐπιφάνειας. Ἔτσι, ὁ Ξενο-
φάνης δεχόταν, ὅπως καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος, ὅτι οἱ ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ προέρ-
χονται ἀπὸ τὴ λάσπη· ἀλλὰ ἐνῶ ὁ Ἀναξίμανδρος πίστευε, ὅπως φαίνεται, ὅτι ἡ
ἐξόντωσή τους εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀκραίας ξηρασίας, ὁ Ξενοφάνης θεωροῦσε
ὅτι ὀφείλεται στὶς πλημμύρες· ἔχουμε ἤδη ἐξηγήσει ὅτι οἱ μῦθοι πού μιλοῦσαν
γὰρ μεγάλες καταστροφές, ἰδιαίτερα ὁ κατακλυσμὸς τοῦ Δευκαλίωνα καὶ τῆς
Πύρρας καὶ τὸ κάψιμο τῆς γῆς στὸ μῦθο τοῦ Φαέθοντα, ἴσως νὰ ἀποτελέσαν ἓνα
εἶδος προηγούμενου γὰρ τὴ διατύπωση τέτοιων θεωριῶν. Αὐτὴ ἡ ἀπόκλιση ἀνά-
μεσα στοὺς δύο στοχαστὲς συνδεόταν μὲ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖς τῆς σημερινῆς
τάσης γὰρ ἀλλαγὴ πού παρατηρεῖται στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς: γὰρ τὸν Ἀναξί-
μανδρο ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς ξεραινόταν, γὰρ τὸν Ξενοφάνη εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ
μετατρέπεται ξανά σὲ θάλασσα ἢ ἰλύ. Αὐτὴ ἡ δευτέρη ἐρμηνεία μπορεῖ νὰ ἦταν
μιὰ συνειδητὴ διόρθωση ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Ξενοφάνη· γιατί ἴσως νὰ μὴν εἶναι
σύμπτωση τὸ ὅτι ἡ θάλασσα ἀποτραβιόταν τότε στὴν περιοχὴ τῆς Μιλήτου,
ἀλλὰ στὴ Σικελία εἶχε καταπιεῖ τὴ γέφυρα ξηρὰς πού ἔγινε τὸ στενὸ τῆς Μεσ-
σήνης.

Οἱ περιοδικοὶ μετασχηματισμοὶ τῆς γῆς σὲ θάλασσα καὶ ἀντίστροφα —κατὰ
τοὺς ὁποίους ὅμως κανένα ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαφανιζόταν ὁλό-
τελα— σχετίζονταν ὁλοφάνερα μὲ τὴ θέση πού διατυπώνεται στὰ ἐδάφια 181 καὶ
182 ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἀπὸ τὴ γῆ καὶ τὴ θάλασσα· ἐνῶ τὰ παράγωγα
τῆς θάλασσας στὸ 183 ἔδειχναν ὅτι ἡ θάλασσα ἔχει ἐκπληκτικὲς δυνατότητες.
Τὸ 185, ἀποσπασματικὸ ὅπως εἶναι, μπορεῖ νὰ εἶχε σκοπὸ του νὰ περιγράψει
παραστατικὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἓνα βασικὸ ὑλικὸ στὸ ἄλλο· ὁ Diels καὶ ἄλλοι
σκέφθηκαν τίς σπηλιές μὲ σταλακτίτες, δηλαδὴ τὴ μετατροπὴ τοῦ νεροῦ σὲ γῆ
(καθὼς ἡ πέτρα δὲν διαφοροποιεῖται σαφῶς ἀπὸ τὴ γῆ), ἐνῶ ὁ Eichgräber
(*Rh. M.* 87 (1938) 16) θεωρῆσε ὅτι ὁ Ξενοφάνης μπορεῖ νὰ ἐννοοῦσε τόσο αὐτὴ
τὴ διαδικασία ὅσο καὶ τὴν ἀντίστροφὴ τῆς· ὅπωςδὴποτε, οἱ νοτερὲς σπηλιές μπο-
ροῦν νὰ δώσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ γῆ παράγει νερό. Αὐτό, ὅπως ἄλλωστε καὶ
πολλὰ ἄλλα, παραμένει ἀβέβαιο (λόγου χάριν, σὲ ποιά ἀκριβῶς φάση ἀντιστρέ-
φεται τὸ στέγνωμα τῆς θάλασσας;). Ἡ σαφὴς παρουσίαση μιᾶς θεωρίας πού δε-

χόταν τὴν κυκλικὴ ἀλλαγὴ καὶ ποὺ ἐνισχυόταν ἀπὸ συγκεκριμένες ἐνδείξεις εἶναι ἀδιαμφισβήτητη καὶ δείχνει· γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ ὅτι πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε σοβαρὰ τὸν Ξενοφάνη.¹²⁸

ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

186 Ἀπόσπ. 34, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 49 καὶ 110, πρβ. Πλούταρχος, *Πῶς δεῖ τὸν νέον τῶν ποιημάτων ἀκούειν* 2, 17 e:

καὶ τὸ μὲν οὖν σαφές οὕτις ἀνὴρ ἴδεν οὐδέ τις ἔσται
εἰδώς ἀμφὶ θεῶν τε καὶ ἄσσα λέγω περὶ πάντων·
εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τῶν τετελεσμένων εἰπών,
αὐτὸς ὁμῶς οὐκ οἶδε· δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται.

Κανένας ἄνθρωπος δὲν ξέρει, οὔτε θὰ μάθει ποτέ, τὴν ἀλήθεια γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ γιὰ τὰ ὅσα λέω· γιὰτὶ ἀκόμα κι ἂν κατὰ τύχη κάποιος εἶπε τὴν πλήρη ἀλήθεια, δὲν τὸ ξέρει· γιὰ ὅλα τὰ πράγματα ὑπάρχουν μόνον γινῶμες.

187 Ἀπόσπ. 35, Πλούταρχος, *Συμποσιακὰ ζητήματα* IX, 7, 746 b:

ταῦτα δεδοξάσθω μὲν εὐκότα τοῖς ἐτύμοισιν...

*Ὡς θεωρηθεῖ ὅτι αὐτὰ τὰ πράγματα μοιάζουν μὲ τὴν ἀλήθεια...

188 Ἀπόσπ. 18, Στροβαῖος, *Ἀνθ.* I, 8, 2:

οὗτοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖς ὑπέδειξαν,
ἀλλὰ χρόνῳ ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον.

Οἱ θεοὶ δὲν τὰ φανέρωσαν ὅλα ἐξαρχῆς στοὺς ἀνθρώπους· ἀλλὰ ψάχνοντας οἱ ἄνθρωποι βρίσκουν μὲ τὸν καιρὸ τὸ καλύτερο.

189 Ἀπόσπ. 38, Ἡρωδιανός, *Περὶ μονήρους λέξεως* 41, 5:

εἰ μὴ χλωρὸν ἔφυσε θεὸς μέλι, πολλὸν ἔφασκον
γλύσσονα σῦκα πέλεσθαι.

*Ἄν ὁ θεὸς δὲν εἶχε φτιάξει τὸ κεχριμπαρένιο μέλι, οἱ ἄνθρωποι θὰ θεωροῦσαν τὰ σύκα πολὺ πιὸ γλυκά.

*Ο Κ. Deichgräber (*Rh. M.* 87 (1938) 23 κέ.) διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ξενοφάνης, μὲ τὰ ὅσα λέει γιὰ τὴν ἀτέλεια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, ἀναπτύσσει μιὰ συνηθισμένη ποιητικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ σχετικὴ ἄγνοια τοῦ ποιητῆ καὶ τὴν παντογνωσίαν τῆς Μούσας, ποὺ τὴν παρακαλεῖ νὰ τὸν συντρέξει: πρβ. λ.χ. "Ὀμηρος B 485 κέ., Πίνδαρος, *Παιὰν* 6, 51 κέ. "Ὁμῶς ἡ ἀντίθεση αὕτη δὲν εἶναι παρὰ μιὰ εἰδικὴ μορφή τῆς ἀντίθεσης ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς ἱκανότητες τῶν

θεῶν γενικά και τούς περιορισμούς τῶν ἀνθρώπων και πού, μετά τόν Ξενοφάνη, τονίζεται ξανά ἀπό τόν Ἡράκλειτο στο ἀπόσπ. 78 (205), καθώς και ἀπό τόν Ἀλκμέωνα στο ἀπόσπ. 1 (439). Στόν ἴδιο τόν Ξενοφάνη αὐτή ἡ ἀντίθεση ὑπολανθάνει και στή διακήρυξη τοῦ 170 ὅτι ὁ ἕνας και μοναδικός θεός δέν μοιάζει μέ τούς ἀνθρώπους οὔτε στο σῶμα οὔτε στο πνεῦμα. Ὁ Παρμενίδης, ὅταν κατέληξε νά προτείνει δογματικές ἀπόψεις πού δέν ἦταν δυνατὸ νά ἐπιβεβαιωθοῦν ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἐμπειρία, τούς ἔδωσε τή μορφή μιᾶς θείας ἀποκάλυψης. Ἀλλά δέν ὑπάρχει καμία ἐνδειξη ὅτι ὁ Ξενοφάνης διεκδικοῦσε γιά τίς ἀπόψεις του τὸ χαρακτήρα τῆς ἀποκάλυψης· τὸ 188 ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ ἐπίπονη ἔρευνα ἀνταμείβεται, και τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ Ξενοφάνης, ὅπως και ὁ Ἡράκλειτος, αἰσθάνοταν ὅτι γι' αὐτόν ἀκριβῶς τὸ λόγο εἶχε ἀποκτήσει ξεχωριστὴ ἱκανότητα ἐνόρασης.

Ὁ Deichgräber πίστευε ἐπίσης ὅτι τὸ 186 προορίζοταν γιά προοίμιο τῆς φυσικῆς θεωρίας τοῦ Ξενοφάνη, ὅχι τῆς θετικῆς θεολογίας του· ἀλλὰ φαίνεται πολὺ ἀπίθανο ὅτι πρέπει νά πάrouμε κατὰ λέξη τόν πληθυντικὸ ἀμφὶ θεῶν και νά θεωρήσουμε ὅτι σημαίνει «γύρω ἀπὸ τούς θεούς τῆς συμβατικῆς θρησκείας»· ἡ φράση σημαίνει ἀπλῶς «γύρω ἀπὸ τὴ θεολογία». Τὸ ἐνδεχόμενο νά ὑπῆρχαν δύο ξεχωριστὰ ποιήματα εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ἀπίθανο· και αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σύζευξη τῆς «θεολογίας» μέ «τὰ ὅσα λέω γιά ὅλα τὰ πράγματα». Ἡ θετικὴ περιγραφή τοῦ ἐνός και μοναδικοῦ θεοῦ πρέπει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νά ἐντασσόταν στο πλαίσιο τοῦ 186· ἦταν ἡ ἀντίθεση τῆς σφαλερῆς ὁμηρικῆς ἀντίληψης, ἀλλά, παρόλο πού θά μπορούσε «νά μαιάζει μέ τὴν ἀλήθεια», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ 187, δέν μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Αὐτὸ δέν ἦταν δυνατὸ νά τὸ ἐγγυηθεῖ οὔτε ἡ ἰδιαιτέρη τριβὴ πού εἶχε ὁ Ξενοφάνης μέ τὸ ζήτημα. Ὁ Ξενοφάνης ὅμως δέν ὑπαινίχθηκε ὅτι ἕνας ἀνθρωπος δέν μπορεί νά εἶναι βέβαιος γιά τὸ σφάλμα μιᾶς δοξασίας· και ἡ καταλυτικὴ κριτικὴ πού ἔσκησε στοὺς ὁμηρικοὺς θεούς, βασισμένη στήν κατάδειξη τοῦ ὑποκειμενικοῦ χαρακτήρα τους, μπορούσε νά γίνει δεκτὴ ὡς ἀληθινή.

Τὸ 189 δείχνει ὅτι ὁ Ξενοφάνης καταγινόταν μέ προβλήματα σχέσεων, ἀπὸ αὐτὰ πού θά εἶχαν ἰδιαιτέρη σημασία γιά τόν Ἡράκλειτο (σ. 196 κέ.). Γιά τόν Ξενοφάνη, ἡ παρατήρηση σχετικὰ μέ τὸ μέλι (πού ἴσως νά εἶχε παροιμιακὸ χαρακτήρα) μᾶλλον ἐπιβεβαίωνε τίς πεποιθήσεις του γιά τόν περιορισμὸ τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Ἐδῶ ἔχουμε και πάλι ἀνάγλυψη τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στο θεὸ (ἢ τούς θεούς) και τὸν ἄνθρωπο. Γιά μιὰ φορὰ ἀκόμα ὁ Ξενοφάνης ἀνέπτυξε μιὰ ἰδέα πού ὑπέβασκε στή λαϊκὴ ποίηση και τῆς ἔδινε εἰδικὴ φιλοσοφικὴ σημασία. Μετὰ τὸ δογματισμὸ τῶν μιλησίων (ἀλλὰ και τοῦ Πυθαγόρα, πού τὸν εἰρωνεύεται ὁ Ξενοφάνης στο 260 γιά τὴν ἐξωφρενικὴ θεωρία του γιά τὴ μετεμψύχωση), μιὰ ἔκκληση γιά ἐπιφυλακτικότητα ἦταν ὅπως ὁδηγοῦν ἐπιβεβλημένη, και εἶναι γεγονὸς ὅτι ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ και ἔπειτα οἱ στοχαστὲς ἀναφέρονταν

συχνότερα στις γενικότερες πλευρές τῆς ἐπιστημολογίας. Ἀλλὰ ὁ Ξενοφάνης, ἀναβιώνοντας (σὲ ἓνα πλαίσιο ποῦ ἐν μέρει ἦταν φιλοσοφικὸ) τὸ παραδοσιακὸ δόγμα γιὰ τοὺς ἀνθρώπινους περιορισμούς, δὲν ἔκανε καμία ἄλλη ἐμφανὴ προσπάθεια νὰ χαλιναγωγήσει τὴν, ἀπὸ τὴ φύση της, ὑπερδογματικὴ τάση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας στὸ στάδιο τοῦ νεανικοῦ ἐνθουσιασμοῦ της.¹²⁹

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ Ο ΕΦΕΣΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ
ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

190 Διογένης Λαέρτιος IX, 1 (DK 22 a 1): *‘Ηράκλειτος Βλόσωνος ἦ, ὥς τινες, ῥάκωντος ῥεφέσιος. οὗτος ἤμαζε μὲν κατὰ τὴν ἐνάτην καὶ ἐξηκοστὴν ὀλυμπιάδα. μεγαλόφρων δὲ γέγονε παρ’ ὀντιναοῦν καὶ ὑπερόπτης, ὥς καὶ ἐκ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ δηλόν, ἐν ᾧ φησι· (ἀπόσπ. 40) Πολυμαθὴν νόον ἔχειν οὐ διδάσκει· ῥσίοδον γάρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά τε καὶ ῥεκαταῖον... (3)... καὶ τέλος μισανθρωπήσας καὶ ἐκπατήσας ἐν τοῖς ὄρεσι διητᾶτο, πῶας σιτούμενος καὶ βοτάνας. καὶ μέντοι καὶ διὰ τοῦτο περιτραπεῖς εἰς ὕδρουν κατήλθεν εἰς ἄστυ καὶ τῶν ἱατρῶν αἰνιγματωδῶς ἐπυνθάνετο εἰ δύναιτο ἐξ ἐπομβρίας αὐχμὸν ποιῆσαι· τῶν δὲ μὴ συνιέντων αὐτὸν εἰς βούστασιν κατορύξας τῇ τῶν βολίτων ἀλέᾳ ἤλπισεν ἐξατμισθῆσθαι. οὐδὲν δὲ ἀνύων οὐδ’ οὕτως ἐτελεύτα βιὸς ἐτη ἐξήκοντα.*

ῥράκλειτος ὁ ῥεφέσιος, γιὸς τοῦ Βλόσωνα ἦ (ὅπως ὑποστηρίζουν μερικοὶ) τοῦ ῥάκωντα. Αὐτὸς βρισκόταν στὴν ἀκμὴ του κατὰ τὴν 69ῃ ῥολυμπιάδα. Κατέληξε νὰ γίνε πολὺ ξιπασμένος καὶ ὑπερόπτης, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ σύγγραμμά του, ὅπου λέει: «ῥ πολυμαθεῖα δὲν κάνει κανέναν ἔξυπνο· ἀλλιῶς θὰ εἶχε βάλει μυαλὸ στὸν ῥσίοδο καὶ στὸν Πυθαγόρα, καθὼς ἐπίσης στὸν Ξενοφάνη καὶ στὸν ῥεκαταῖο.» ...Τελικὰ ἔγινε μισάνθρωπος, ἔφυγε ἀπὸ τὸν κόσμο καὶ ζοῦσε στὰ βουνά, τρώγοντας χόρτα καὶ βότανα. ῥπειδὴ ὁμως ἔτσι ἔπαθε ὕδρωπικία, κατέβηκε στὴν πόλη καὶ ἔκανε στοὺς γιατροὺς τὴν αἰνιγματικὴ ἐρώτηση ἂν μπορούσαν νὰ μετατρέψουν τὸν βροχερὸ καιρὸ σὲ Ξηρασία. ῥφοῦ αὐτοὶ δὲν κατάλαβαν τί ἐννοοῦσε, θάφτηκε μόνος του σ’ ἓνα γελαδόσταβλο, ἐλπίζοντας νὰ ἐξατμισεὶ τὸ ὕγρὸ χάρη στη θερμότητα τῆς κοπριάς. ῥλλά κι ἔτσι: ἀκόμα δὲν κατάφερε τίποτα, καὶ πέθανε σὲ ἡλικία ἐξήντα ἐτῶν.

ῥ πληροφορία ὅτι ὁ ῥράκλειτος βρισκόταν στὴν ἀκμὴ του, δηλαδὴ στὴν ἡλικία τῶν σαράντα, κατὰ τὴν 69ῃ ῥολυμπιάδα (504-501 π.Χ.) προέρχεται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸν χρονικογράφο ῥπολλόδωρο: ἡ μέση ἡλικία τοῦ ῥράκλειτου τοποθετεῖται σαράντα περίπου χρόνια μετὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἀκμὴ τοῦ ῥναξιμένη καὶ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ξενοφάνη ἀπὸ τὸν Κολοφῶνα. Δὲν συντρέχουν σοβαροὶ λόγοι νὰ ἀμφιβάλουμε ἐδῶ γιὰ τὴ χρονολογία ποὺ μᾶς δίνει ὁ ῥπολλόδωρος, γιὰτι, ὅπως λέει ὁ Διογένης, ὁ ῥράκλειτος μίλησε γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ τὸν ῥεκαταῖο ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ξενοφάνη.¹³⁰ καὶ ἴσως ὁ Παρμενίδης νὰ ἀναφῆρθηκε ἔμμεσα σ’ αὐτόν (293· ἐπίσης ἀπόσπ. 8, 55 κέ., 302). ῥχουν γίνε πάν-

τως προσπάθειες νά τοποθετηθεῖ ἡ φιλοσοφική δραστηριότητα τοῦ Ἡράκλειτου ἀργότερα ἀπὸ 8, τι θὰ ἦταν λογικὸ νά ὑποθέσουμε ἀπὸ τὴ χρονολογία τοῦ Ἀπολλόδωρου, καὶ συγκεκριμένα μετὰ τὸ 478 π.Χ. (ἀκόμα μάλιστα καὶ μετὰ τὸν Παρμενίδη, ἐκδοχὴ ἐντελῶς ἀπίθανη)· ἀλλὰ οἱ προσπάθειες αὐτὲς δὲν εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση καὶ ξεκινοῦν ἀπὸ ἀβάσιμες ὑποθέσεις, ὅπως λ.χ. ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά ὑπῆρχε στὴν Ἐφεσο ὁποιαδήποτε μορφή αὐτοδιοίκησης (ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὁποίας ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ ἀποσπ. 121 ὅτι οἱ Ἐφέσιοι εἶχαν ἐξορίσει τὸ φίλο τοῦ Ἡράκλειτου Ἑρμόδωρο) πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποτίναξη τοῦ περσικοῦ ζυγοῦ γύρω στὸ 478 π.Χ. Ἴσως ὁ Ἡράκλειτος νά ἔζησε περισσότερο ἀπὸ ἐξήντα χρόνια (ἡλικία, στὴν ὁποία λέγεται ὅτι πέθανε καὶ ὁ Ἀναξίμενης, καθὼς καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη)· μποροῦμε ὅμως νά δεχθοῦμε μὲ ἐπιφύλαξη ὅτι εἶχε φτάσει στὴ μέση ἡλικία του κατὰ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰῶνα καὶ ὅτι ἡ κύρια φιλοσοφική δραστηριότητά του εἶχε τελειώσει γύρω στὸ 480.

Παραθέσαμε τὸ ὑπόλοιπο κείμενο τοῦ 190 ὡς δεῖγμα τῆς ψευδοβιογραφικῆς ἀνεκδοτολογίας πού ἀνθοῦσε γύρω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡράκλειτου. Ὁ Διογένης μᾶς λέει ἀκόμα ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἀρνήθηκε νά φτιάξει νόμους γιὰ τοὺς Ἐφέσιους καὶ προτιμοῦσε νά παίξει μὲ τὰ παιδιὰ στὸ ναὸ τῆς Ἀρτεμης. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τίς ἱστορίες βασίζονται σὲ πασίγνωστα ἀποφθέγματα τοῦ Ἡράκλειτου· πολλὲς εἶχαν σκοπὸ νά τὸν γελοιοποιήσουν καὶ ἐπινοήθηκαν κακόβουλα ἀπὸ σοφολογιότατους τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, πού τὸν ἐχθρεύονταν γιὰ τὸ ἀγέρωχο ὕφος του. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀντίληψη ὅτι ἦταν μισάνθρωπος προῆλθε ἀπὸ τίς ἐπικρίσεις του γιὰ τὴ μάζα (λ.χ. 194), τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦταν χορτοφάγος βγήκε ἀπὸ ἐκεῖνα πού εἶπε γιὰ τὴ μίανση μὲ τὸ αἶμα (241), ἡ ἱστορία γιὰ τὴ μοιραία ὕδρωπικία ἀνάγεται στὸν ἰσχυρισμὸ του ὅτι «εἶναι θάνατος γιὰ τίς ψυχὲς νά γίνονται νερό» (229). Ὁ Ἡράκλειτος ἦταν ἄνθρωπος πού ἔβαζε στοὺς ἄλλους δύσκολα αἰνίγματα, καὶ φημολογεῖται ὅτι αὐτὸ τοῦ στοίχισε τὴ ζωὴ του: οἱ γιατροί, πού φαίνεται ὅτι τοὺς ἐπικρίνει στὸ ἀπόσπ. 58, δὲν κάνουν τίποτα γιὰ νά τὸν σώσουν. Ὑποτίθεται ὅτι χώθηκε μόνος του στὴν κοπριά ἐπειδὴ εἶχε πεῖ. στὸ ἀπόσπ. 96, ὅτι τὰ πτώματα ἔχουν μικρότερη ἀξία ἀπὸ τὴν κοπριά· τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐξάτμιση τοῦ παθολογικοῦ σωματικοῦ ὑγροῦ του ἀναφέρονται στὴ θεωρία του γιὰ τὴν ἐξάτμιση τῆς θάλασσας. Οἱ μόνες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἡράκλειτου πού θὰ μπορούσαμε νά δεχθοῦμε μὲ βεβαιότητα ὡς ἀληθινὲς εἶναι ὅτι ἔζησε στὴν Ἐφεσο, ὅτι καταγόταν ἀπὸ παλιὰ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια,¹³¹ καὶ ὅτι ἦταν στὰ μαχαίρια μὲ τοὺς συμπολίτες του.

«Ο ΣΚΟΤΕΙΝΟΣ»

Ὁ Τίμων ὁ Φλιάσιος, ὁ σατιρικός ποιητὴς τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., ἀποκάλεσε τὸν Ἡράκλειτο *αἰνικτὴν*, δηλαδὴ αἰνιγματοποιό (Διογ. Λ. IX, 6). Αὐτὴ ἡ δίκαιο-

λογημένη κριτική του ύφους του είχε ως αποτέλεσμα να προσονομάζεται αργότερα σχεδόν μόνιμα σκοτεινός, στα λατινικά *obscurus* (Κικέρων, *de finibus* II, 5, 15 κτλ.). "Ενας άλλος κοινός χαρακτηρισμός του 'Ηράκλειτου στη ρωμαϊκή περίοδο ήταν «ο πολυδάκρυτος φιλόσοφος». Αυτή η τελευταία κρίση είναι πέρα για πέρα επιπόλαιη, γιατί βασίζεται εν μέρει σε χιουμοριστικές αναφορές στην άποψη του 'Ηράκλειτου ότι τα πάντα κυλούν όπως οι ποταμοί (πρβ. λ.χ. Πλάτων, *Κρατ.* 440 c, όσοι πιστεύουν στη ροή μοιάζουν με εκείνους που έχουν συνάχι), και εν μέρει στην ιδιότητα της μελαγχολίας, που όπως ήταν γνωστό απέδιδε ο Θεόφραστος στον 'Ηράκλειτο (*Διογ.* Λ. IX, 6). 'Αλλά με τον όρο μελαγχολία ο Θεόφραστος έννοούσε «παρορμητικότητα» (βλ. την περιγραφή του 'Αριστοτέλη στα *'Ηθ. Νικ.* Η 8, 1150 b 25) και όχι «μελαγχολία» με τη μεταγενέστερη και τη σημερινή σημασία της λέξης.

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

192 Διογένης Λαέρτιος IX, 5: τὸ δὲ φερόμενον αὐτοῦ βιβλίον ἐστὶ μὲν ἀπὸ τοῦ συνέχοντος *Περὶ φύσεως*, διήρηται δὲ εἰς τρεῖς λόγους, εἰς τε τὸν περὶ τοῦ παντός καὶ πολιτικὸν καὶ θεολογικόν. (6) ἀνέθηκε δ' αὐτὸ εἰς τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν, ὥς μὲν τινες, ἐπιτηδεύσας ἀσαφέστερον γράφαι ὅπως οἱ δυνάμειοι προσίοιεν αὐτῷ καὶ μὴ ἐκ τοῦ δημώδους εὐκαταφρόνητον ἦ... τοσαύτην δὲ δόξαν ἔσχε τὸ σύγγραμμα ὥς καὶ αἰρετιστὰς ἀπ' αὐτοῦ γενέσθαι τοὺς κληθέντας Ἡρακλειτεῖους.

Τὸ βιβλίο πὺν φέρεται ὡς δικό του ὀνομάζεται *Περὶ φύσεως*, ἀπὸ τὸ κύριο περιεχόμενό του, καὶ διαιρεῖται σὲ τρία μέρη: γιὰ τὸ σύμπαν, γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ γιὰ τὴ θεολογία. Τὸ ἀφιέρωσε καὶ τὸ κατέθεσε στὸ ναὸ τῆς Ἀρτεμῆς, ὅπως λένε μερικοί, ἀφοῦ τὸ ἔγραψε μὲ ἀρκετὴ ἀσάφεια, ἔτσι ὥστε μόνο ἄνθρωποι μὲ δύναμη καὶ ἐπιτροπὴ νὰ ἔχουν πρόσβαση σ' αὐτὸ καὶ νὰ μὴν μπορεῖ εὐκόλα νὰ καταφρονηθεῖ ἀπὸ τὸν ὄγλο... Τὸ ἔργο ἔγινε τόσο φημισμένο ὥστε ἀπέκτησε ὁπαδούς, πὺν ὀνομάστηκαν ἡρακλειτεῖοι.

Οἱ ἀρχαῖοι βιογράφοι καὶ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας δέχονταν ὅτι ὅλοι οἱ προσωκρατικοὶ ἔγραψαν ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα βιβλία (ἂν καὶ ὑπῆρχαν ἀμφιβολίες γιὰ τὸν Θαλῆ). Ὅπως δὴποτε ὑπέθεταν ὅτι ὁ 'Ηράκλειτος ἔγραψε ἓνα σύγγραμμα, καὶ ὁ Διογένης μᾶς λέει ὅτι ὁ τίτλος του ἦταν *Περὶ φύσεως*. Αὐτὸς ὁ τίτλος ἀποδιδόταν τακτικὰ στὰ ἔργα τῶν στοχαστῶν πὺν ὁ 'Αριστοτέλης καὶ οἱ περιπατητικοὶ ἀποκαλοῦσαν «φυσικούς» καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ αὐθεντικὸς σ' ὅλες τῖς περιπτώσεις. Ἡ διαίρεση τοῦ συγγράμματος σὲ τρία μέρη εἶναι ἀπίθανο νὰ ἔγινε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν 'Ηράκλειτο, καὶ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Διογένης ἢ ἡ πηγὴ του εἶχαν ὑπόψη τους μιὰ ἔκδοση ἢ συλλαγὴ ἀποφθεγμάτων, πὺν πιθανὸν νὰ ἔγινε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ συνόδευε μιὰ στωικὴ ἀνάλυση τῶν κλάδων τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Diels ὑποστήριξε ὅτι ὁ 'Ηράκλειτος δὲν ἔγραψε κανένα ἐνιαῖο βιβλίο, ἀλλὰ ἀπλῶς ἐξέφρασε ἐπανειλημμένα διάφορες προσεκτικὰ διατυπωμένες γνώ-

μες. Αὐτὴ ἡ ἄποψη δὲν βρῆκε πολλοὺς ὑποστηρικτές, ἀλλὰ ἴσως περιέχει ἓνα στοιχεῖο ἀλήθειας. Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα μοιάζουν πολὺ μὲ προφορικές ρήσεις, διατυπωμένες μὲ συνοπτικὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ μορφή, ποὺ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀπομνημονεύεται εὐκολά· δὲν θυμίζουν ἀποσπάσματα ἀπὸ ἓνα συνεχὲς γραπτὸ ἔργο. Ἡ κύρια δυσκολία γιὰ τὴν ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς ἀποψῆς εἶναι τὸ ἀπόσπ. 1 (194), μιὰ συντακτικὰ πολὺπλοκὴ πρόταση ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ γραπτὴ εἰσαγωγὴ ἑνὸς βιβλίου. Ἰσως, ὅταν ὁ Ἡράκλειτος ἀπέκτησε φήμῃ γιὰ τὴ σοφία του, νὰ ἔγινε μιὰ συλλογὴ τῶν γνωστότερων ἀποφθεγμάτων του καὶ νὰ γράφτηκε ἓνας πρόλογος εἰδικά γι' αὐτὴ τὴ συλλογὴ. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα, εἶναι φανερό ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς (καὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς αὐθεντικά ὅλα ὅσα περιέχει τὸ DK) διατυπώθηκαν πιὸ πολὺ ὡς προφορικὰ ἀποφθέγματα παρὰ ὡς τμήματα μιᾶς ἀναλυτικῆς πραγματείας· αὐτὸ συμφωνοῦσε μὲ τὶς χρησιμοδοτικὰ προθέσεις τοῦ Ἡράκλειτου (βλ. σ. 215).¹³² Ἐπίσης ταιριάζει μὲ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ θεία γνώση (205 καὶ 206) καὶ γιὰ τὴν ἀδυναμία τῶν περισσότερων ἀνθρώπων νὰ ἀνταποκριθοῦν στὴν ἀληθινὴ φύση τῶν πραγμάτων, ἀκόμα καὶ ὅταν τοὺς βοηθᾷ ἓνας λόγος ἢ μιὰ ἀποκάλυψη σὰν τοῦ Ἡράκλειτου. Ἡ πληροφορία τοῦ 192 ὅτι οἱ «Ἡρακλείτειοι» (ποὺ τοὺς ἀναφέρουν ἐπίσης ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης) ἦταν θιασῶτες τοῦ βιβλίου τοῦ Ἡράκλειτου εἶναι σχεδὸν σίγουρα εἰκοτολογικὴ ἢ σημασία της βρίσκεται στὴ σιωπηρὴ ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμιὰ «σχολή» ἄμεσων ὁπαδῶν τοῦ Ἡράκλειτου στὴν Ἐφεσο.¹³³ Δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸς κανένας ὀνομαστὸς ὁπαδὸς πρὶν ἀπὸ τὸν Κρατύλο, ἓναν σύγχρονο (κατὰ πάσα πιθανότητα) τοῦ Πλάτωνα, ἀλλὰ μεγαλύτερο στὴν ἡλικία, ποὺ ἀνέπτυξε μιὰ νοθευμένη μορφή Ἡρακλειτισμοῦ, ὑπερτονίζοντας καὶ συνδέοντας τὴν πίστη τοῦ Ἐφέσιου στὸ ἀναπόδραστο τῆς ἀλλαγῆς μὲ τὴν πίστη του (πολὺ συνηθισμένη στὴν ἐποχὴ του) στὴ σημασία τῶν ὀνομάτων.

ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Ἡράκλειτος ἦταν περιλάλητος στὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὸ δυσνόητο τῶν λόγων του. Ἀναμφισβήτητα οἱ ρήσεις του ἦταν συχνὰ μυστηριώδεις καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Ἡράκλειτος νὰ τοὺς ἔδωσε σκόπιμα αὐτὸν τὸ χαρακτηριστῆρα. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προσπάθησαν καὶ πολὺ σοβαρὰ νὰ διεισδύσουν στὸ ἀληθινὸ νόημα τῶν λόγων του. Ὁ Θεόφραστος, στὸν ὁποῖο στηρίζεται ἡ μεταγενέστερη δοξογραφικὴ παράδοση, βάσισε δυστυχῶς τὴν ἐρμηνεία του στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὅπως φαίνεται, δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του κανένα πλῆρες σύγγραμμα τοῦ Ἡράκλειτου ἢ ἔστω (ἂν κρίνουμε λ.χ. ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες ἀναφορὰς τοῦ ἔργου του *Περὶ αἰσθήσεως* στὸν Ἡράκλειτο) μιὰ ἀπόλυτα ἀντιπροσωπευτικὴ συλλογὴ ἀπὸ ξεχωριστὰ ἀποφθέγματα· παραπονιόταν

μάλιστα ότι οι ρήσεις του Ἡράκλειτου ήταν είτε κολοβές είτε αντιφατικές. Οι στωικοί θόλωσαν ακόμα περισσότερο τὰ πράγματα, υιοθετώντας τὸν Ἡράκλειτο ὡς ἀρχαία αὐθεντία τους σὲ φυσικά ζητήματα. Ἀπὸ μερικές ἀπόψεις, βέβαια, ἀνέπτυξαν μὲ συνέπεια τὶς ἰδέες του, λόγου χάρι στὸ ἰδανικό τους γιὰ τὸ ὁμολογουμένως ζῆν, δηλαδή τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς σὲ ἀρμονία μὲ τὴ φύση (πρβ. λ.χ. 195)· ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις, ὅμως, ἀναπροσάρμοσαν ριζικά τὶς ἰδέες του, γιὰ νὰ τὶς κάνουν νὰ ἀνταποκρίνονται στὰ δικά τους εἰδικὰ φιλοσοφικά αἰτήματα —τοῦ ἀπέδωσαν, γιὰ παράδειγμα, τὴν ἰδέα τῆς ἐκπυρώσεως, δηλαδή τῆς περιοδικῆς ἀνάλωσης ὁλόκληρου τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ φωτιά. Οἱ πηγές μας ποὺ τοποθετοῦνται χρονολογικά μετὰ τὸν ἰδρυτὴ τοῦ στωικισμοῦ, τὸν Ζήνωνα τὸν Κιτιέα, ἀποδέχθηκαν αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἡράκλειτου, ποὺ μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ μερικές ἀπὸ τὶς σωζόμενες ρήσεις του καὶ ἴσως νὰ τὴν ἐνίσχυσε ὁ Θεόφραστος, ἀλλὰ εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ ἄλλες καὶ συγκρούεται μὲ τὴ θεμελιώδη ἡρακλείτεια ἀντίληψη τοῦ μέτρου στὶς φυσικὲς μεταβολές· βλ. ἐπίσης σ. 202 κέ. καὶ σημ. 149.

“Ὅσο γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, σὲ πολὺ λίγες περιπτώσεις παρθέτουν αὐτολεξεῖ τὸν Ἡράκλειτο.” Ἀλλωστε δὲν ἐνδιαφέρονταν πραγματικά γιὰ τὴν ἀκριβὴ καὶ ἀντικειμενικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου τῶν ἀρχαιότερων τους στοχαστῶν. Ὁ Πλάτων ἀναφέρει σποραδικὰ τὸν Ἡράκλειτο, συνήθως μὲ χιουμοριστικὴ ἢ εἰρωνικὴ διάθεση καὶ δίνοντας ἔμφαση σὲ μιὰ ἀποψη ποὺ τοῦ ἀποδίδεται ἀβασάνιστα στοὺς διαλόγους, ὅτι δηλαδή ὁ κόσμος ὁλόκληρος βρίσκεται σὲ συνεχὴ ροή —πάντα δεῖ ἢ πάντα χωρεῖ. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη στὰ *Μετ.* Α 6, 987 a 32, ὁ Πλάτων ἦταν ἐπηηρεασμένος στὰ νιάτα του ἀπὸ τὴν ἔμφαση ποὺ ἔδινε ὁ Κρατύλος σ’ αὐτὴ τὴν ἰδέα. “Ὅμως ὅλοι οἱ προσωκρατικοὶ στοχαστὲς εἶχαν ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀλλαγῆς στὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας μας. Ὁ Ἡράκλειτος, προφανῶς, δὲν ἀποτελοῦσε ἐξάιρεση, εἶναι μάλιστα πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐξέφρασε τὴν παγκοσμιότητα τῆς ἀλλαγῆς σαφέστερα καὶ δραματικότερα ἀπὸ τοὺς προγενέστερους. ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε ζωτικὴ σημασία γι’ αὐτὸν ἦταν ἡ συμπληρωματικὴ ἰδέα, ἡ ἰδέα τοῦ μέτρου ποὺ ἐνυπάρχει στὴν ἀλλαγὴ, τῆς σταθερότητας ποὺ τὴν παρακολουθεῖ ἀδιάλειπτα καὶ τὴν ἐλέγχει. Ὁ Πλάτων, μεταθέτοντας τὴν ἔμφαση ποὺ ἔδινε ἐδῶ ὁ Ἡράκλειτος, μπορεῖ νὰ παραπλανήθηκε πραγματικά, ἰδιαίτερα ἀπὸ σοφιστικὲς ὑπερβολές τοῦ 5ου αἰώνα· καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀσπάσθηκε τὴν πλατωνικὴ ἐρμηνεία τῆς ροῆς καὶ τὴ μεταλαμπάδευσε στοὺς διαδόχους του. Σὲ ἄλλες ἀναφορές του στὸν Ἡράκλειτο, ὁ Ἀριστοτέλης τὸν κατηγορεῖ ὅτι ἀρνιόταν τὸ νόμο τῆς ἀντίφασης, ὅταν ἔλεγε ὅτι τὰ ἀντίθετα εἶναι «τὰ ἴδια». Καὶ ἐδῶ ἐπίσης πρόκειται γιὰ παρανόηση ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἐφάρμοσε τὰ δικά του αὐστηρὰ λογικὰ κριτήρια μὲ ἀναχρονιστικὸ τρόπο· λέγοντας «τὰ ἴδια» ὁ Ἡράκλειτος ἐννοοῦσε, προφανῶς, ὅχι τόσο «ταυτόσημα» ὅσο «ὄχι ριζικὰ διαφορετικά».

Παίρνοντας υπόψη μας αυτά τὰ μειονεκτήματα τῶν ἀρχαίων ἐρμηνευτῶν τοῦ Ἡράκλειτου, εἶναι φρονιμότερο νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀνασυστήσουμε τὴ σκέψη του, σὲ πρώτη φάση, μὲ βάση τὰ γνήσια ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται. Ἀκόμα καὶ ἔτσι ὅμως δὲν ἔχουμε ἐλπίδες νὰ πετύχουμε τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ πολὺ περιορισμένη κατανόηση τοῦ Ἡράκλειτου. Αὐτὸ ὀφείλεται, ὡς ἓνα βαθμό, στὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἡράκλειτος, ὅπως διαπίστωσε ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν χρησιμοποίησε τίς κατηγορίες τῆς τυπικῆς λογικῆς καὶ εἶχε τὴν τάση νὰ περιγράφει τὸ ἴδιο πράγμα (ἢ χονδρικὰ τὸ ἴδιο πράγμα) ἄλλοτε ὡς θεό, ἄλλοτε ὡς μορφὴ τῆς ὕλης καὶ ἄλλοτε ὡς κανόνα συμπεριφορᾶς ἢ θεμελιώδη ἀρχή, ποὺ ὥστόσο ἀποτελοῦσε φυσικὸ συστατικὸ τῶν πραγμάτων. Ὁ Ἡράκλειτος ἦταν, πράγματι, πιὸ μεταφυσικὸς ἀπὸ τοὺς ἱωνες προδρόμους του. Ἐνδιαφερόταν λιγότερο γιὰ τὴ μηχανικὴ τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς ἀλλαγῆς καὶ περισσότερο γιὰ τὴν ἐνοποιητικὴ πραγματικότητά, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὑπόβαθρό τους.

Η ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

(1) *Οἱ ἄνθρωποι ὀφείλουν νὰ κατανοήσουν τὴ βαθύτερη ἐνότητα τῶν πραγμάτων: ἐκφράζεται μὲ τὸ Λόγο, τὸν τύπο ἢ τὸ στοιχεῖο τῆς διάταξης, ποὺ εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα τὰ πράγματα*

194 Ἀπόσπ. 1, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 132: τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν εἰκάσι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων ὁκοίων ἐγὼ διηγέσθαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει· τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν ὁκωσπερ ὁκόσα εὖδοντες ἐπιλανθάνονται.

Τὸ Λόγο, ποὺ εἶναι ὅπως τὸν περιγράφω, ποτὲ δὲν τὸν καταλαβαίνουν οἱ ἄνθρωποι, οὔτε πρὶν τὸν ἀκούσουν οὔτε κατόπιν. Γιατὶ, παρόλο ποὺ ὅλα συμβαίνουν σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸ Λόγο, οἱ ἄνθρωποι μοιάζουν μὲ ἐκείνους ποὺ δὲν ἔχουν καθόλου πείρα, ἀκόμα καὶ ἂν γνωρίζουν ἀπὸ τὴν πείρα τους τέτοια λόγια καὶ ἔργα ὅπως αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα μιλάω, ὅταν ξεχωρίζω καθεστὶ ἀνάλογα μὲ τὴ φύση του καὶ ἐξηγῶ πῶς εἶναι· ὅμως ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους διαφεύγουν τὰ ὅσα κάνουν ἀφοῦ ξεπνήσουν, ὅπως ἀκριβῶς ξεχνοῦν καὶ τὰ ὅσα κάνουν ὅταν κοιμοῦνται.

195 Ἀπόσπ. 2, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 133: διὸ δεῖ ἐπεσθαὶ τῷ (ξυνῶ) τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν.¹³⁴

Γι' αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀκολουθοῦμε τὸ κοινό· ἀλλὰ, παρόλο ποὺ ὁ Λόγος εἶναι κοινός, οἱ πολλοὶ ζοῦν σὰν νὰ εἶχαν δική τους ἀντίληψη.

196 Ἀπόσπ. 50, Ἰππόλυτος, *Ἔλ. IX, 9, 1*: οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι.

Ἐχοντας ἀκούσει ὅχι ἐμένα, ἀλλὰ τὸ Λόγο, εἶναι φρόνιμο νὰ παραδεχθεῖτε ὅτι τὰ πάντα εἶναι ἓνα.

Αὐτὲς οἱ διακηρύξεις δείχνουν καθαρὰ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος θεωροῦσε ὅτι κατεῖχε καὶ προσπαθοῦσε μάταια νὰ διαδώσει μιὰ βαρυσήμαντη ἀλήθεια γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ κόσμου, ἓνα μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ ἄνθρωποι. Ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων δὲν μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια,¹³⁵ πού εἶναι «κοινὴ» —δηλαδὴ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ πράγματα καὶ εἶναι προσιτὴ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀρκεῖ νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν παρατηρητικότητα καὶ τὴ φρόνησή τους¹³⁶ καὶ νὰ μὴν κατασκευάζουν μιὰ ἰδιωτικὴ καὶ ἀπατηλὴ ἀντίληψη. Αὐτὸ πού πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουν εἶναι ὁ Λόγος, πού ἴσως πρέπει νὰ τὸν ἐρμηνεύσουμε ὡς ἐνοποιητικὴ ἀρχὴ ἢ συμμετρικὴ διάταξη τῶν πραγμάτων, κάτι πού σχεδὸν θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «δομικὸ σχέδιο», τόσο ἀτομικὸ ὅσο καὶ γενικὸ. Ἡ τεχνικὴ χρῆση τῆς λέξης λόγος ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὸ γενικὸ νόημα ὅρων ὅπως «μέτρο», «ὑπολογισμός» ἢ «ἀναλογία» δὲν μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται ἀπλῶς στὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἡράκλειτου (γιατὶ ἄλλιῶς ἡ διάκριση πού κάνει τὸ **196** ἀνάμεσα στὸ ἐμοῦ καὶ τὸ τοῦ λόγου δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα), παρόλο πού τὰ λόγια αὐτὰ ἀποκαλύπτουν τὸ Λόγο καί, κατὰ κάποιο τρόπο, συμπίπτουν μὲ αὐτόν. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διάταξης σύμφωνα μὲ ἓνα κοινὸ σχέδιο ἢ μέτρο εἶναι ὅτι ὅλα τὰ πράγματα, ἂν καὶ φαινομενικὰ διαφέρουν καὶ εἶναι ξεχωριστὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, στὴν πραγματικότητα εἶναι ἐνωμένα σὲ ἓνα ἐνιαῖο σύμπλεγμα (**196**), τοῦ ὁποίου οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι ἀποτελοῦν τμῆμα καί, ἐπομένως, ἡ κατανόησή του εἶναι λογικὰ ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ζήσουν ὅπως πρέπει. Ὡστόσο, οἱ ὅροι «ἐνοποιητικὴ ἀρχή», «συμμετρικὴ διάταξη» κτλ. εἶναι παραπλανητικὰ ἀφηρημένοι, ὅταν χρησιμοποιοῦνται ὡς μεταφράσεις αὐτῆς τῆς τεχνικῆς σημασίας τοῦ λόγου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ὁ Ἡράκλειτος νὰ ἐνοοῦσε τὸ Λόγο ὡς ὑπαρκτὸ συστατικὸ τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων, καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ὁ Λόγος νὰ ἔχει τὸ ἴδιο εὖρος ἐφαρμογῆς μὲ τὸ πρωταρχικὸ κοσμικὸ συστατικὸ, τὴ φωτιά.

(2) Διόφορες ἐκφάνσεις τῆς βαθύτερης ἐνότητος τῶν ἀντιθέτων

199 Ἀπόσπ. 61, Ἰππόλυτος, *Ἔλ. IX, 10, 5*: θάλασσα ὕδωρ καθαρώτατον καὶ μισρώτατον, ἰχθύσι μὲν πότιμον καὶ σωτήριον, ἀνθρώποις δὲ ἄποτον καὶ ὀλέθριον.

Τὸ θαλασσινὸ νερὸ εἶναι τὸ πιὸ καθαρὸ καὶ τὸ πιὸ μολυσμένο· γιὰ τὰ ψάρια εἶναι πόσιμο καὶ εὐεργετικὸ, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους μὴ πόσιμο καὶ βλαβερό.

200 Ἀπόσπ. 60, Ἰππόλυτος, *Ἔλ.* IX, 10, 4: *ὁδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὠντή.*

Ὁ ἀνήφορος καὶ ὁ κατήφορος εἶναι ὁ ἴδιος δρόμος.

201 Ἀπόσπ. 111, Στοβαῖος, *Ἀνθ.* III, 1, 177: *νοῦσος ὑγίειν ἐποίησεν ἡδὺ καὶ ἀγαθόν, λιμός κόρον, κάματος ἀνάπαυσιν.*

Ἡ ἀρρώστια κάνει τὴν υἰεῖα γλυκιά καὶ καλή, ἡ πείνα τὴ χόρταση, ἡ κούραση τὴν ἀνάπαυση.

202 Ἀπόσπ. 88, Ψευδοπλούταρχος, *Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον* 10, 106 e: *ταυτό τ' ἐν ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ τὸ ἐργηγορὸς καὶ τὸ καθεῦδον καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι κἀκεῖνα [πάλιν] μεταπεσόντα ταῦτα.*

Καὶ τὸ ἴδιο πράγμα εἶναι στὸν ἄνθρωπο ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος, ὁ ξύπνος καὶ ὁ ὕπνος, τὰ νιάτα καὶ τὰ γερατειά: γιὰτὶ ἂν αὐτὰ τὰ πράγματα ἀλλάξουν γίνονται ἐκεῖνα, καὶ ἂν ἐκεῖνα πάλι ἀλλάξουν γίνονται αὐτά.

Τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα ἐπισημαίνουν τέσσερα διαφορετικὰ εἶδη δεσμοῦ ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὰ φαινόμενα:

(i) Στὸ **199**, τὸ ἴδιο πράγμα παράγει ἀντίθετα ἀποτελέσματα σὲ διαφορετικὲς κατηγορίες ὑποκειμένων· τὸ ἴδιο βλέπουμε καὶ στὸ ἀπόσπ. 13 (στὰ γουρούνια ἀρέσει ἡ λάσπη (ἀλλὰ στοὺς ἀνθρώπους ὄχι)) καὶ στὸ ἀπόσπ. 9 (τὰ γαῖ-δούρια προτιμοῦν τὰ σκουπίδια ἀπὸ τὸ χρυσάφι, (ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι τὸ χρυσάφι ἀπὸ τὰ σκουπίδια)).

(ii) Στὸ **200**, οἱ διαφορετικὲς πλευρὲς τοῦ ἴδιου πράγματος δικαιολογοῦν διαφορετικὲς περιγραφές.¹³⁷ τὸ ἴδιο καὶ στὸ ἀπόσπ. 58 (τὸ κόψιμο καὶ ἡ καυτηρίαση (ποὺ συνήθως εἶναι κακὰ) πληρώνονται μὲ χρῆμα, ὅταν γίνονται ἀπὸ ἓνα χειροῦργο), καθὼς καὶ στὸ ἀπόσπ. 59 (τὸ γράψιμο συνδυάζει τὴν εὐθεία γραμμὴ, ὅσον ἀφορᾷ ὁλόκληρη τὴν ἀράδα, μὲ τὴν τεθλασμένη, ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων).

(iii) Στὸ **201**, βλέπουμε ὅτι τὰ καλὰ καὶ ἐπιθυμητὰ πράγματα, ὅπως ἡ υἰεῖα καὶ ἡ ἀνάπαυση, εἶναι δυνατό νὰ ἐκτιμηθοῦν μόνο ἂν δοκιμάσουμε τὰ ἀντίθετά τους, τὴν ἀρρώστια ἢ τὴν κούραση· τὸ ἴδιο σημαίνει πιθανότατα καὶ τὸ ἀπόσπ. 23 (δὲν θὰ ὑπῆρχε δίκισ ἂν δὲν ὑπῆρχε ἄδικο).

(iv) Στὸ **202**, ὀρισμένα ἀντίθετα φαινόμενα συνδέονται οὐσιαστικὰ μεταξύ τους (ἐπὶ λέξει εἶναι («τὸ ἴδιο», πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ βραχυλογικὴ ἔκφραση)), γιὰτὶ ἐναλλάσσονται μεταξύ τους καὶ δὲν διαδέχονται τίποτε ἄλλο. Ἐπίσης καὶ στὸ ἀπόσπ. 126 ἡ θερμὴ καὶ ἡ ψυχρὴ οὐσία συναποτελοῦν κάτι ἐνιαῖο, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «συνεχὲς θερμότητος καὶ ψύχους» (δηλαδὴ θερμοκρασία). Τὸ ἴδιο βλέπουμε καὶ στὸ ἀπόσπ. 57: ἡ νύχτα καὶ ἡ ἡμέρα, ποὺ ὁ Ἡ-

σίοδος τις είχε χαρακτηρίσει μάνα και κόρη, συνδέονται και αλληλεξαρτώνται, και αυτό θα πρέπει να συνέβαινε πάντοτε.

Αυτά τα τέσσερα είδη δεσμού ανάμεσα στα αντίθετα μπορούν να αναχθούν σε δύο κατηγορίες: (α) i-iii, αντίθετα που συνυπάρχουν σε ένα και μόνο υποκείμενο ή παράγονται ταυτόχρονα από αυτό· (β) iv, αντίθετα που συνδέονται μετὰ τούς ἐπειδὴ ἀποτελοῦν διαφορετικές φάσεις σε μια ένιαία διαδικασία.

Συλλογισμοί σάν κι αυτούς (πρβ. επίσης ἀποσπάσματα 103, 48, 126, 99), για ἀντικείμενα που συμβατικά θεωρούνται ἐντελῶς διαφορετικά και ἀντίθετα, ἔπεισαν προφανῶς τὸν Ἡράκλειτο ὅτι δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνει πραγματικὸς καὶ ἀπόλυτος διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σε δύο ἀντίθετα πράγματα. (Γιὰ μιὰ πιὸ κατηγορηματικὴ διατύπωση αὐτῆς τῆς ἀποψῆς ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα βλ. παρακάτω κεφάλαιο XII, § Τὰ ἀντίθετα.)

(3) Κάθε ζευγάρι ἀντιθέτων λοιπὸν ἀποτελεῖ μαζὶ μιὰ ἐνότητα καὶ μιὰ πολλαπλότητα. Καὶ τὰ διαφορετικὰ ζευγάρια ἐπίσης εἶναι ἀλληλένδετα

203 Ἀπόσπ. 10, [Ἀριστοτέλης] *Περὶ κόσμου* 5, 396 b 20: *συλλάβεις ὅλα καὶ οὐχ ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾶδον διᾶδον· ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἐνὸς πάντα.*¹⁸⁸

Τὰ πράγματα που θεωροῦνται ὅτι σχηματίζουν σύνολα εἶναι καὶ δὲν εἶναι ἓνα ὅλο, συναρθρώνονται καὶ διαλύονται, βρίσκονται καὶ δὲν βρίσκονται σε ἁρμονία· ἀπὸ ὅλα προέρχεται τὸ ἓνα καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα ὅλα.

204 Ἀπόσπ. 67, Ἱππόλυτος, *Ἔλ.* IX, 10, 8: *ὁ θεὸς ἡμέρην εὐφρόνην, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνην, κόρος λιμός [τᾶναντία ἅπαντα, οὗτος ὁ νοῦς]· ἀλλοιοῦται δὲ ὅκωσπερ <πῦρ> ὁπότεν συμμιγῇ θυώμασιν ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἐκάστου.* [πῦρ συμπλ. Diels.]

Ὁ θεὸς εἶναι μέρα καὶ νύχτα, χειμῶνας καὶ καλοκαίρι, χόρταση καὶ πείνα (ὅλα τὰ ἀντίθετα, αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα)· ἀλλάζει ὅπως ἡ φωτιά, ὅταν ἀνακατεῦεται μὲ διάφορα μυρωδικά, ὀνομάζεται ἀνάλογα μὲ τὴ μυρωδιὰ τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτά.

Στὸ **203** ἡ ἔκφραση «πράγματα που θεωροῦνται ὅτι σχηματίζουν σύνολα» πρέπει νὰ σημαίνει, κυρίως, ἀντίθετα πράγματα: γιὰ παράδειγμα, αὐτὸ που θεωρεῖται ὅτι σχηματίζει ἓνα σύνολο μὲ τὴ νύχτα εἶναι ἡ μέρα. (Παρατηροῦμε ἐδῶ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἐκφράζει αὐτὸ που θὰ ὀνομάζαμε «ποιότητα» μὲ δίπολα, που μπορεῖ κατόπιν νὰ τὰ ταξινομήσει ὡς ἀντίθετα· ἔτσι, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι κάθε ἀλλαγὴ συμβαίνει ἀνάμεσα σε ἀντίθετα.) Τέτοια «πράγματα που θεωροῦνται ὅτι σχηματίζουν σύνολα» μᾶς δικαιολογοῦν, ἀπὸ μιὰ ἀποψη, νὰ τὰ περιγράψουμε ὡς σύνολα, δηλαδὴ ὡς ἀντικείμενα που σχηματίζουν ἓνα συνεχές, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν

ἄλλη δὲν εἶναι σύνολα, δηλαδή εἶναι μεμονωμένα συστατικά. Ἐφαρμόζοντας αὐτὲς τὶς δύο ἐναλλακτικὲς περιγραφὲς στοὺς σύμπτωμα τῶν «πραγμάτων πού θεωροῦνται ὅτι σχηματίζουν σύνολα», βλέπουμε ὅτι «ἀπὸ ὅλα προέρχεται τὸ ἓνα», καὶ ἐπίσης ὅτι ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἓνα (ἐξ ἑνός) μποροῦν νὰ προκύψουν οἱ ἐπιφανειακὲς, διαφορετικὲς ἐκφάνσεις τῶν πραγμάτων (πάντα).

Τὸ 204 ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχει μιὰ σχέση ἀνάμεσα στοὺς θεὸ καὶ σὲ διάφορα ζευγάρια ἀντιθέτων. Κάθε ζευγάρι συνδέεται χάρις στὴν αὐτόματη διαδοχὴ. Ὅπως διέκρινε ὁ σχολιαστής, αὐτὰ τὰ ζευγάρια ἀντιπροσωπεύουν ὅλα τὰ ζευγάρια ἀντιθέτων, ὅπως καὶ ἂν συνδέονται. Ἡ σχέση τοῦ θεοῦ μὲ τὰ ζευγάρια τῶν ἀντιθέτων εἶναι θετική, ἀλλὰ μὲ κάπως ἀόριστο τρόπο· καὶ ὁ Ἡράκλειτος, ἐπεκτείνοντας ἴσως τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ξενοφάνη, φαίνεται ὅτι θεωροῦσε τὸ «θεὸ» κάτι πού κατὰ κάποιον τρόπο ἐνυπάρχει στὰ πράγματα ἢ τὸ συνολικὸ ἄθροισμα τῶν πραγμάτων.¹³⁹ Ἐδῶ θυμόμαστε τὴν μιλῆσια ἀποψη ὅτι ἡ πρωταρχικὴ οὐσία, πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ στὸν σημερινὸ κόσμον, εἶναι θεία. Ὁ Ἡράκλειτος, παρόλο πού ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ θεῖον δὲν ἦταν τόσο ξεκάθαρα ὀλιστικὴ, δὲν εἶχε περισσότερον συμβατικὲς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις ἀπὸ ὅσο οἱ μιλῆσιοι. μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν συνδέει τὸ «θεὸ» μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ λατρεία καὶ ἱεροτελεστίες (ἂν καὶ δὲν ἀπέριπτε κατηγορηματικὰ κάθε μορφὴ λατρείας, βλ. σ. 215). Τὸ ἰδιαιτέρον νόημα τοῦ 204 εἶναι ὅτι κάθε ἀντίθετον μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ ὅρους πού ἀναφέρονται στοὺς θεοὺς: ἐπειδὴ ἡ εἰρήνη εἶναι θεία, δὲν βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πόλεμος δὲν εἶναι ἐξίσου θεῖος, ὅτι δὲν διαποτίζεται ἐξίσου ἀπὸ τὸ κατευθυντήριο καὶ ἐνωτικὸ συστατικὸ πού, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἐξισώνεται μὲ δλόκληρον τὸν τακτοποιημένον κόσμον (σ. 196, 206). Ἐδῶ ὁ θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὸ Λόγον· καὶ ὁ Λόγος εἶναι, μετὰξὺ ἄλλων, τὸ συστατικὸ ἐκεῖνο τῶν πραγμάτων πού τὰ κάνει ἀντίθετα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο καὶ ἐξασφαλίζει ὅτι ἡ ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα στὰ ἀντίθετα διέπεται ἀπὸ μέτρο καὶ ἰσορροπία. Ὁ θεός, λοιπόν, εἶναι τὸ κοινὸ συνδετικὸ στοιχεῖον τῶν κάθε λογῆς ἄκρων, ὅπως ἀκριβῶς ἡ φωτιὰ εἶναι τὸ κοινὸ στοιχεῖον διαφόρων ἀτμῶν (γιατὶ ὁ Ἡράκλειτος πίστευε ὅτι οἱ ἀτμοὶ εἶναι ἓνα μείγμα τῆς φωτιᾶς μὲ διάφορα εἶδη θυμιάματος). Ἡ ἀλλαγὴ ἀπὸ τὸ ἓνα στοὺς ἄλλους συνεπιφέρει πλήρη ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος, πού εἶναι παραπλανητικὴ, γιατί μόνο ἓνα ἐπιφανειακὸ στοιχεῖον ἔλλαξε καὶ τὸ πιὸ σημαντικὸ συστατικὸ παραμένει ἀναλλοίωτον. Αὐτὴ ἡ δυσνόητη ρῆσις ὑπονοεῖ ὅτι, ἐνῶ κάθε ζευγάρι ἀντιθέτων ἀποτελεῖ ἓνα συνεχές, τὰ διάφορα συνεχῆ συνδέονται καὶ αὐτὰ ἐπίσης μετὰξὺ τους, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Ἔτσι, τὸ συνολικὸ πλῆθος τῶν πραγμάτων ἀποτελεῖ ἓνα ἑνιαῖον, συνεκτικὸ καὶ προσδιορίσιμο σύμπλεγμα —αὐτὸ πού ὁ Ἡράκλειτος ἀποκαλοῦσε «ἐνότηταν».

(4) *Ἡ ἐνότητα τῶν πάντων κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια· ἐξαεῖται ἀπὸ μιὰ ἰσορροπία ἀντίδραση μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων*

207 Ἀπόσπ. 54, Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* IX, 9, 5: *ἀρμονίη ἀφανῆς φανερῆς κρείτων.*

Ὁ ἀφανῆς δεσμός εἶναι ἰσχυρότερος ἀπὸ τὸν φανερό.

208 Ἀπόσπ. 123, Θεμιστοῖος, *Λόγοι* 5, σελ. 69 D: *φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ.*

Ἡ ἀληθινὴ δομὴ τῶν πραγμάτων συνήθως κρύβεται.

209 Ἀπόσπ. 51, Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* IX, 9, 1: *οὐ ξυνιάσιν ὅκως διαφερόμενον ἐων-
τῷ ξυμφέρεται· παλίντονος ἀρμονίη ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρης.*¹⁴⁰

Δὲν καταλαβαίνουν πῶς εἶναι δυνατό, ἐνῶ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση, νὰ συμφωνεῖ μὲ τὸν ἑαυτὸ του (ἐπὶ λέξει: πῶς, ἐνῶ ἔρχεται σὲ διάσταση, συγκλίνει μὲ τὸν ἑαυτὸ του): ὑπάρχει ἓνας παλίντονος δεσμός, ὅπως στὸ τόξο καὶ τὴ λύρα.

Αὐτὸ ποὺ διατυπώνεται στὸ **207** ἀποτελεῖ γενικὸ κανόνα· ἡ σύγκριση μὲ τὸ **208** (ὅπου φύσις σημαίνει πιθανότατα ὅχι «Φύση», ἀλλὰ «ἡ ἀληθινὴ δομὴ τῶν πραγμάτων»), καὶ ἐπίσης μὲ τὸ **209**, φανερῶνει ὅτι ὁ κανόνας αὐτὸς ἰσχύει γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου ὡς συνόλου, ὡς ἀθροίσματος τῶν συστατικῶν μερῶν, ποὺ ὁ δεσμός τους δὲν φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιά. Ὁ ἀόρατος δεσμός ἀνάμεσα στὰ ἀντίθετα εἶναι πράγματι ἰσχυρότερος ἀπὸ ἄλλους, πῶς ἐμφανεῖς τύπους δεσμοῦ.¹⁴¹ Τὸ **209**, μιὰ ἀπὸ τίς πῶς γνωστὲς ῥήσεις τοῦ Ἡράκλειτου, ἔχει μιὰ χαρακτηριστικὴ συντακτικὴ χαλαρότητα: τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ξυμφέρεται δὲν εἶναι <τὸ> διαφερόμενον, δηλαδὴ τὸ ἓνα σκέλος ἐνὸς ἀκόμα συγκεκριμένου ζευγαριοῦ ἀντιθέτων, ἀλλὰ διαφερόμενόν <τι>, ὅπου «τὸ καθεστὶ ποὺ ἔρχεται σὲ διάσταση» σημαίνει γενικὰ «κάθε ζευγάρι ἀντιθέτων». Ἔτσι, τὸ νόημα ποὺ προκύπτει εἶναι παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ ὑπονοεῖται στὴ φράση *συμ-φερόμενον διαφερόμενον* τοῦ **203**: κάθε ζευγάρι ἢ σύνολο ζευγαριῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ (α) ὅτι εἶναι ἑτερογενὲς καὶ μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ σὲ ἀντίθετους πόλους ἢ ἄκρα, ἢ (β) ὅτι συγκλίνει μὲ τὸν ἑαυτὸ του, γιὰ νὰ σχηματίσει μιὰ ἐνότητα. Τώρα ἔρχεται μιὰ πολὺ σημαντικὴ προσθήκη: ὑπάρχει (δηλαδὴ σ' αὐτὸ) ἓνας δεσμός ἢ τρόπος σύζευξης (αὐτὸ σημαίνει κυριολεκτικὰ ὁ ὅρος *ἀρμονίη*) μέσο ἀντιθέτων τάσεων,¹⁴² ποὺ ἐξασφαλίζει αὐτὴ τὴ συνοχή —ὅπως ἀκριβῶς τὸ τέντωμα τῆς χορδῆς τοῦ τόξου ἢ τῆς λύρας, τέλεια ἐξισορροπημένο ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τάση ποὺ ἀσκοῦν οἱ βραχίονες τοῦ ὄργανου, παράγει ἓνα συνεκτικὸ, ἐνιαῖο, σταθερὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ σύμπλεγμα. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἀν δὲν διατηροῦνταν ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὰ ἀντίθετα, γιὰ παράδειγμα ἀν «τὸ θερμὸ» (δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν θερμῶν οὐσιῶν) ἄρχιζε νὰ ὑπερῖσχει σημαντικὰ

ἀπέναντι στο ψυχρό, ἢ ἡ νύχτα ἀπέναντι στὴ μέρα, τότε ἡ ἐνότητα καὶ ἡ συνοχή τοῦ κόσμου θὰ ἔπαυε, ὅπως ἀκριβῶς τὸ τόξο καταστρέφεται ἂν τὸ τέντωμα τῆς χορδῆς του γίνεи ἐντονότερο ἀπὸ τὴν τάση τῶν βραχιόνων.

(5) Ἡ γενικὴ ἰσορροπία τοῦ κόσμου μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ μόνο ἂν ἡ ἀλλαγὴ πρὸς τὴ μία κατεῦθυνση προκαλεῖ τελικὰ μιὰ ἀλλαγὴ πρὸς τὴν ἄλλη, δηλαδὴ ἂν ὑπάρχει ἀέναος ἀνταγωνισμὸς τῶν ἀντιθέτων

211 Ἀπόσπ. 80, Ὠριγένης, *Κατὰ Κέλσου* VI, 42: εἰδέναι χρὴ τὸν πόλεμον εἶναι τὰ ξυγόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεών.¹⁴³

Πρέπει νὰ ξέρομε ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι κοινὸ φαινόμενο καὶ τὸ δίκιο σημαίνει ἀνταγωνισμὸ καὶ ὅτι ὅλα συμβαίνουν σύμφωνα μὲ τὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα.

212 Ἀπόσπ. 53, Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* IX, 9, 4: πόλεμος πάντων μὲν πατὴρ ἐστίν, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.

Ὁ πόλεμος εἶναι ὁ πατέρας τῶν πάντων καὶ ὁ βασιλιάς τῶν πάντων, καὶ μερικὸς τοὺς ἔκανε θεοὺς, ἄλλους ἀνθρώπους· μερικὸς τοὺς ἔκανε δούλους, ἄλλους ἐλεύθερους.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς (ἔρις) ἢ ὁ πόλεμος εἶναι ἡ προσφιλές μεταφορὰ τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν κυριαρχία τῆς ἀλλαγῆς στὸν κόσμο. Εἶναι φανερὸ ὅτι αὐτὸς ὁ ἀνταγωνισμὸς σχετίζεται μὲ τὴν ἀντίδραση ἀνάμεσα σὰ ἀντίθετα· θὰ μπορούσε νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι τὰ περισσότερα εἶδη ἀλλαγῆς (ἐκτὸς λ.χ. ἀπὸ τὴν αὔξησι, ποὺ εἶναι ἡ προσθήκη ὁμοίων σὲ ὁμοία) μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἀλλαγὴ ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετα. Ὅπως δὴποτε, θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ ὅτι ἡ μεταβολὴ ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο στοῦ ἄλλο εἶναι ἡ πιὸ ριζικὴ ἀλλαγὴ ποὺ μπορεῖ νὰ διανοηθεῖ κανεὶς. Ὁ «πόλεμος», ποὺ διέπει ὅλα τὰ συμβάντα, εἶναι «κοινὸς» στοῦ **211** μὲ εἰδικὴ ἔννοια (ὁ Ὅμηρος εἶχε χρησιμοποιήσει τὸν ἴδιο ὄρο, ἀλλὰ μὲ τὸ νόημα «ἀμερόληπτος»): εἶναι παγκόσμιος καὶ εὐθύνεται γιὰ τίς διαφορές, καὶ μάλιστα ἀντιθετικές, καταστάσεις τῶν ἀνθρώπων —ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν τύχη τους μετὰ τὸ θάνατο, γιατί ὁ θάνατος στὴ μάχη (**212**) μπορεῖ νὰ ἀναδείξει μερικὸς σὲ «θεοὺς», πρβ. **237** καὶ **239**. Ἀποκαλεῖται ἐπίσης καὶ δίκη, ποὺ σημαίνει: «ὁ ἐνδεδειγμένος τρόπος» (ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα μὲ τὸ ρῆμα δέικνυμι) ἢ ὁ συνηθισμένος κανόνας συμπεριφορᾶς. Ἐδῶ ὁ Ἡράκλειτος πρέπει νὰ διορθώνει σκόπιμα τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Ἀναξίμανδρου (**110**) ὅτι ὅλα τὰ πράγματα παρέχουν ἀμοιβαία ἐπανόρθωση γιὰ τὴν ἀδικία ποὺ διαπράττει τὸ καθένα, ὅταν ἐπεκτείνεται εἰς βάρος τοῦ ἄλλου κατὰ τίς διαδικασίες τῶν φυσικῶν μεταβολῶν. Ὁ Ἡράκλειτος ἐπισημαίνει ὅτι ἂν ὁ ἀνταγωνισμὸς —δηλαδὴ ἡ δράσις καὶ ἡ ἀντίδρασις ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετες οὐσίες— ἔπαυε, τότε ὁ νικητὴς σὲ κάθε σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ

ἀντίθετα θὰ ἐγκαθίδρυσεν τὴν μόνιμη κυριαρχία του καὶ ὁ κόσμος, ἔτσι, θὰ καταστρεφόταν.¹⁴⁴ Ἀλλά, ὅπως ἀκριβῶς σὲ μιὰ μάχη ὑπάρχουν προσωρινές τοπικὲς διακοπὲς τῶν ἐχθροπραξιῶν ἢ ἀδιέξοδα ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν ἰσοπαλία τῶν ἀντιπάλων, ἔτσι καὶ ὁ Ἡράκλειτος πρέπει νὰ δέχθηκε ὅτι στὸ παγκόσμιο πεδίο τῆς μάχης εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρξει ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μιὰ προσωρινὴ σταθερότητα, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅμως ὅτι εἶναι προσωρινή καὶ ἐξισορροπεῖται ἀπὸ μιὰ ἀντίστοιχη κατάσταση ἄλλου. Αὐτὸ δὲν αἶρει τὴν ἰσχὺ τοῦ νόμου γιὰ τὴν παγκόσμια κυριαρχία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ (ποῦ, ὅπως στὸν Ἀναξίμανδρο, ἀποτελεῖ μιὰ μεταφορικὴ ἐξήγηση τῆς ἀλλαγῆς), ἀλλὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ νόμου στὸν κόσμον τῆς πραγματικῆς ἐμπειρίας μας, ὅπου ὅλα τὰ πράγματα εἶναι προορισμένα νὰ ἀλλάξουν σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἀλλὰ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν προσωρινὴ σταθερότητα.

(6) *Ἡ εἰκόνα τοῦ ποταμοῦ αἰσθητοποιεῖ τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἐνότητος ποὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διατήρηση τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἰσορροπίας στὴν ἀλλαγὴ*

214 Ἀπόσπ. 12, Ἄρειος Δίδυμος, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο, *Ε.Π.* XV, 20, + ἀπόσπ. 91, Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφοῖς* 18, 392 b: *ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουνσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ* (= ἀπόσπ. 12).¹⁴⁵ ...*σπίδῃσι καὶ... συνάγει... συνίσταται καὶ ἀπολείπει... πρόσεισι καὶ ἀπεισι* (= ἀπόσπ. 91).

Διαφορετικὰ νερά βρέχουν αὐτοὺς ποὺ μπαίνουν στὰ ἴδια ποτάμια... Σκορπίζονται καὶ... μαζεύονται... σμίγουν καὶ χωρίζουν... ζυγώνουν καὶ ξεμακραίνουν.

Σύμφωνα μὲ τὴν πλατωνικὴ ἐρμηνεία, ποῦ τὴν ἀσπάστηκαν καὶ τὴν ἐπέκτειναν ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Θεόφραστος καὶ οἱ δοξογράφοι, ὁ Ἡράκλειτος χρησιμοποίησε τὴν εἰκόνα τοῦ ποταμοῦ γιὰ νὰ τονίσει τὴν ἀπόλυτη συνέχεια τῆς ἀλλαγῆς σὲ κάθε πράγμα: τὸ καθετὶ βρίσκεται σὲ ἀένανη ροή, σὰν ἓνα ποτάμι. Παράδειγμα τὸ **215**, Πλάτων, *Κρατύλος* 402 a: *λέγει πον Ἡράκλειτος ὅτι πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει, καὶ ποταμοῦ ὁρῇ ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει ὥς δις ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἂν ἐμβαίης*. [Ὁ Ἡράκλειτος λέει κάπου ὅτι τὰ πάντα προχωροῦν καὶ τίποτα δὲν μένει ἀμετακίνητο, καί, παρομοιάζοντας τὰ πράγματα μὲ τὴ ροὴ ἐνὸς ποταμοῦ, λέει ὅτι δὲν μπορείς νὰ μπεῖς δύο φορές στὸ ἴδιο ποτάμι.] Σ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης στὸ **216**, Ἀριστοτέλης, *Φυσ. Θ* 3, 253 b 9: *καὶ φασὶ τινες κινεῖσθαι τῶν ὄντων οὐ τὰ μὲν τὰ δ' οὐ, ἀλλὰ πάντα καὶ αἰεὶ, ἀλλὰ λανθάνειν τοῦτο τὴν ἡμετέραν αἴσθησιν*. [Καὶ μερικοὶ λένε ὅχι ὅτι μερικὰ πράγματα κινεῖνται καὶ ἄλλα ὅχι, ἀλλὰ ὅτι ὅλα τὰ πράγματα κινεῖνται αἰώνια, μόνο ποῦ αὐτὸ διαφεύγει ἀπὸ τὴν ἀντίληψή μας.] Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει ἐδῶ ρητὰ αὐτὸ ποῦ ὑπονοεῖται στὸν Πλάτωνα, ὅτι δηλαδὴ πολλὰ πράγματα (ἐκεῖνα

πού φαινομενικά είναι σταθερά) πρέπει να περνοῦν ἀπὸ ἀόρατες ἢ ἀνεπαίσθητες ἀλλαγές. Εἶναι τάχα δυνατό νὰ πιστεῦε πραγματικά ὁ Ἡράκλειτος ὅτι μὴ πέτρα ἢ ἓνα μπρούντζινο καζάνι, λόγου χάρη, περνοῦν πάντα ἀπὸ ἀόρατες ἀλλαγές τῆς ὕλης τους; Ἴσως· ἀλλὰ τίποτα στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα δὲν ὑποδηλώνει ὅτι ἔτσι ἦταν, καὶ μάλιστα ἡ ἀπερίφραστη ἐμπιστοσύνη του στὶς αἰσθήσεις, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἐρμηνεύονται σωστά, ἴσως νὰ ὑποδεικνύει ὅτι δὲν πίστευε κάτι τέτοιο.¹⁴⁶ Πρὶν ὁ Παρμενίδης ἀποδείξει μὲ ἀληθοφανῆ τρόπο ὅτι οἱ αἰσθήσεις εἶναι ὁλότελα ἀναξιόπιστες —ἀπόδειξη πού σίγουρα συγκλόνισε τοὺς συγχρόνους του— κάθε σημαντικὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν κοινὸ νοῦ πρέπει, ὅπως πιστεύουμε, νὰ γίνεται δεκτὴ μόνο ἂν ὑπάρχουν ἰσχυρές ἐνδείξεις πού νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσουν. Στὴν περίπτωση πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, δὲν ἀποκλείεται ὁ Πλάτων νὰ παραπλανήθηκε ἀπὸ μεταηρακλείτειες ὑπερβολές καὶ διαστρεβλώσεις τῆς ἐμφάνσεως πού ἔδινε ὁ Ἡράκλειτος στὴν ἀναπόφευκτη ἀλλαγὴ· ἰδιαίτερα, ἴσως, ἀπὸ τὸν Κρατύλο, πού, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶχε ἐπηρεάσει τὸν νεαρὸ Πλάτωνα (*Μετ.* Α 6, 987 a 32).

Οἱ περισσότεροι μελετητές, ὅμως, δὲν δέχονται αὐτὴ τὴν ἀποψη, γιατί αἰσθάνονται ὅτι ὁ Πλάτων δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἄδικο —ἐν μέρει ἐξαιτίας τῆς σπουδαιότητάς του, ἐν μέρει λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι ἔζησε νωρίτερα ἀπὸ τὸν Ἀρειο Δίδυμο (τὴν πηγὴ τοῦ ἀποσπ. 12), ἐν μέρει πάλι ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης τὸν πίστευε, καὶ τέλος ἐπειδὴ ἡ παραλλαγή τοῦ Κρατύλου («δὲν μπορεῖς νὰ μπεῖς στὸ ἴδιο ποτάμι οὔτε κὰν μὴ φοράν», Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Γ 5, 1010 a 13) φαίνεται νὰ βασίζεται στὴν πλατωνικὴ ἐκδοχὴ αὐτοῦ πού εἶπε ὁ Ἡράκλειτος, ἡ τέλος πάντων σὲ κάτι παρόμοιο. Ἀλλὰ συχνὰ διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Πλάτων βάζει τὸν Σωκράτη νὰ παραποιεῖ τίς ἀπόψεις τῶν προγενεστέρων του γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς (ἢ γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ Πλάτωνα)· καὶ ἡ παραλλαγή τοῦ Κρατύλου δὲν στηρίζεται ἀπαραίτητα στὴν πλατωνικὴ ἐκδοχή, ἀλλὰ θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ ἀναδιατυπωθεῖ ὡς σχόλιο γιὰ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Ἀρείου. Ἴσως λοιπὸν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρῶμε ὑπόψιν μας τὴ γενικὴ ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν γιὰ τὴν αἴσθηση καὶ τὴν ἀλλαγὴ, καθὼς καὶ τίς ἐνδείξεις πού περιέχονται στὰ ἄλλα ἀποσπάσματα τοῦ Ἡράκλειτου. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ ζήτημα τῆς φαινομενικῆς ἡρακλείτειας ρήσεως τοῦ ἀποσπ. 12, μὲ τίς ἰωνικὲς δοτικὲς πληθυντικῶ καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐκφραση *ἔτερα καὶ ἔτερα ὕδατα*. Ὁ Guthrie (ὅπως καὶ ὁ Βλαστός στὸ *AJP* 76 (1955) 338 κέ.) ἀντιτείνει ὅτι εἶναι λιγότερο πυκνὴ καὶ παράδοξη, καὶ ἐπομένως λιγότερο ἡρακλείτεια, ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ ἐκδοχή, ἀλλὰ ἡ συνολικὴ μας ἐντύπωση εἶναι ὅτι τὸ ἀποσπ. 12 δείχνει ἀπὸ κάθε ἀποψη νὰ ἀνήκει στὸν Ἡράκλειτο, γιατί εἶναι διατυπωμένο σὲ φυσικὴ, ἀβίαστη ἰωνικὴ διάλεκτο καὶ ἔχει τὸν χαρακτηριστικὸ ρυθμὸ τῆς ἀρχαϊκῆς πρόζας· ἐνῶ ἡ δευτέρη ἐκδοχὴ δείχνει πλατωνικὴ καὶ θὰ ἦταν πιθανότερο νὰ εἶναι ἀναδιατύπωση τοῦ ἀποσπ. 12 παρὰ νὰ συμβαίνει τὸ ἀντίστροφο.

Για τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ὑπάρξει βεβαιότητα· δώσαμε ἰδιαίτερο βάρος στὴ μία ἀπὸ τὶς δύο προτεινόμενες ἐρμηνεῖες, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀναπτύσσεται λ.χ. ἀπὸ τὸν Guthrie στὸ *HGP* 1, 449-454. Ἡ διεξοδικότερη ἀνάλυση τῶν ἐπιπτώσεων ποὺ κυφοροῦν οἱ ἐναλλακτικὲς ἐκδοχὲς ἴσως νὰ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ποὺ ὑποστηρίξαμε ἐδῶ. Ἡ πλατωνικὴ διατύπωση συνεπάγεται ὅτι τὸ ποτάμι δὲν εἶναι ποτὲ τὸ ἴδιο σὲ διαδοχικὲς στιγμὲς (ἄρα ὁ Κρατύλος εἶχε πράγματι δίκιο) καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ δήλωση ὅτι, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὸ καθετὶ στὴ φύση μοιάζει μὲ τὸ ποτάμι — οὐδὲν μένει, τίποτα δὲν μένει ἀμετακίνητο, ἀμετάβλητο. Ἡ διατύπωση τοῦ Ἀρείου (ἀπόσπ. 12) εἶναι λιγότερο αὐστηρή· τὸ ποτάμι εἶναι ἀπὸ μιὰ ἄποψη τὸ ἴδιο, ἀλλὰ εἶναι καὶ διαφορετικό. Ἔτσι, αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ παρουσιάζει δύο ἀντίθετες ἐννοιες («τὸ ἴδιο» καὶ «διαφορετικό») νὰ συνυπάρχουν στὸ ἴδιο πράγμα, καὶ ἐπομένως μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸν ἴδιο κατάλογο μὲ τὰ ἄλλα παραδείγματα τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὴ σύμπτωση τῶν ἀντιθέτων. Ἄν ὅμως ἐννοεῖ κάτι περισσότερο ἀπὸ αὐτό (ὅπως ὑπαινίσσεται τουλάχιστον ὁ Πλάτων), τότε τὸ νόημα δὲν εἶναι ὅτι κάθε ἀντικείμενο πρέπει νὰ μοιάζει μὲ ποτάμι, παρὰ ὅτι ἓνα πολὺπλοκο σύνολο, ὅπως ὁ κόσμος, μπορεῖ νὰ παραμένει «τὸ ἴδιο» ἐνῶ τὰ συστατικὰ μέρη του ἀλλάζουν ἀκατάπαυστα. Αὐτὴ ἡ τελευταία ἐκδοχὴ θὰ ταίριαζε καὶ θὰ ἐπιβεβαίωνε τὶς ἰδέες τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὴ φύση, ποὺ τὶς ἀναπτύσσουμε ἀμέσως παρακάτω (§ 7). Ἄν δοῦμε τὸ ζήτημα μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀποσπ. 12 (στὸ 214) μὲ τὰ ῥήματα ποὺ συνθέτουν τὸ ἀπόσπ. 91 (τὰ ῥήματα αὐτά, ὅπως δείχνουν τὰ συμφραζόμενα ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια τους ἡ φύση, περιγράφουν τὴ ροὴ τοῦ νεροῦ, δίνοντας ἰδιαίτερη ἐμφαση στὴν κανονικότητα τῆς ἀντικατάστασής του) ἀναδεικνύει αὐτὸ ποὺ ὑπολανθάνει στὸ ἀπόσπ. 12: ὅτι ἡ ἐνότητα τοῦ ποταμοῦ ὡς συνόλου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν κανονικότητα (ποὺ ὑποδηλώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη *ἕτερα καὶ ἕτερα*) τῆς ροῆς τῶν νερῶν ποὺ τὸν ἀποτελοῦν. Ὁ ποταμός, λοιπόν, εἶναι ἴσως μιὰ μεταφορικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἰσορροπία τῶν συστατικῶν τοῦ κόσμου. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι μιὰ πέτρα ἢ ἓνα βουνὸ ἢ ἓνα τραπέζι βρίσκονται προσωρινὰ σὲ στατικὴ κατάσταση καὶ ἴσως νὰ παραμένουν σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση γιὰ πολὺ καιρό· αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Ἡράκλειτου γύρω ἀπὸ τὴν ἰσορροπία ἀντίδραση καὶ τὸν ἀνταγωνισμό εἶναι ὅτι τελικὰ ἀκόμα καὶ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα θὰ ἀλλάξουν καὶ ἔτσι θὰ συντελέσουν στὴ συνέχιση τῆς ἀένης πορείας τῶν κοσμικῶν συστατικῶν. Στὸ μεταξὺ, ἡ σταθερότητα ἐνὸς βουνοῦ, ὥς ποῦμε, ἐξισορροπεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη σταθερότητα ἀντίστοιχων θαλάσσιων μαζῶν ἢ μαζῶν ἀπὸ φωτιά ἢ αἰθέρα (καθὼς τὸ βουνὸ ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ γῆ)· σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα βλ. τὴν ἐπόμενη παράγραφο.

(7) Ὁ κόσμος εἶναι μιὰ αἰώνια φωτιά, τμήματα τῆς ὁποίας σβήνουν πάντα γιὰ νὰ σχηματίσουν τις δύο ἄλλες βασικὲς κοσμικὲς μάξες: τὴ θάλασσα καὶ τὴ γῆ. Οἱ ἀλλαγὲς ποὺ συμβαίνουν ἀνάμεσα στὴ φωτιά, τὴ θάλασσα καὶ τὴ γῆ ἐξισορροποῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη· ἡ ἀμιγῆς (ἢ αἰθέρια) φωτιά ἔχει τὴ δύναμη νὰ κατευθύνει

217 Ἀπόσπ. 30, Κλήμης, Στρωμ. V, 104, 1: κόσμον τόνδε [τὸν αὐτὸν ὑπάντων]¹⁴⁷ οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

Αὐτὸν τὸν κόσμο [ποῦ εἶναι ἓνας στὴν ὁλότητά του] δὲν τὸν ἐπλάσε κανένας θεὸς ἢ ἄνθρωπος, παρὰ ὑπῆρχε πάντα, ὑπάρχει καὶ θὰ ὑπάρχει: μιὰ αἰώνια, ζωντανὴ φωτιά, ποὺ ἀνάβει μὲ μέτρο καὶ σβήνει μὲ μέτρο.

218 Ἀπόσπ. 31, Κλήμης, Στρωμ. V, 104, 3: πυρὸς τροπαί· πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἡμῖς γῆ τὸ δὲ ἡμῖς πρηστήρ... <γῆ> θάλασσα διαχέεται, καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον ὁκοῖος πρόσθεν ἦν ἢ γενέσθαι γῆ.

Μετατροπὲς τῆς φωτιᾶς: πρῶτα θάλασσα, καὶ τὸ ἓνα μισὸ τῆς θάλασσας εἶναι γῆ, τὸ ἄλλο μισὸ «φλογιστής» [δηλαδὴ ἀστραπὴ ἢ φωτιά]... <ἡ γῆ> διαλύεται στὴ θάλασσα, καὶ ἡ ποσότητά της εἶναι τέτοια ὥστε νὰ ἔχει τὴν ἴδια ἀναλογία ὅπως πρὶν γίνεи γῆ.

219 Ἀπόσπ. 90, Πλούταρχος, Περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφοῖς 8, 388 d: πυρὸς τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ ὑπάντων δκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός.

Ὅλα τὰ πράγματα ἀνταλλάσσονται μὲ φωτιά καὶ ἡ φωτιά μὲ ὅλα τὰ πράγματα, ὅπως ἀκριβῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνταλλάξει χρυσάφι μὲ ἐμπορεύματα καὶ ἐμπορεύματα μὲ χρυσάφι.

220 Ἀπόσπ. 64, Ἱππύλυτος, Ἑλ. IX, 10, 6: τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κεραυνός.

Τὰ πάντα τὰ κατευθύνει ὁ κεραυνός.

Ἡ φωτιά λοιπὸν εἶναι ἡ ἀρχετυπικὴ μορφή τῆς ὕλης. Ὁ κόσμος ὡς σύνολο μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ ὡς πελώρια φωτιά, ὀρισμένα τμήματα τῆς ὁποίας σβήνουν, ἐνῶ ἀντίστοιχα ἀνάβουν ἄλλα τμήματα· δὲν καίει ὁλόκληρη ἡ φωτιά ταυτόχρονα. Ὑπῆρχε καὶ θὰ ὑπάρχει παντοτινὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση (217). Ἐπομένως, στὸν Ἡράκλειτο δὲν θὰ βροῦμε κοσμογονία μὲ τὴ μιλήσια ἔννοια. Ἡ φωτιά δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πρωταρχικὴ οὐσία ὅπως ἦταν τὸ νερὸ γιὰ τὸν Θαλῆ ἢ ὁ ἀέρας γιὰ τὸν Ἀναξίμενη, καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς μαθητὲς του δὲν εἶναι πιὰ ἀπειρὴ ἢ πεπερασμένη (πρβ. Θεόφραστος, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο, εἰς Φυσικὰ 24, 1· DK 22 a 5): ὥστόσο εἶναι ἡ ἀστείρευτὴ πηγὴ τῶν φυσικῶν

διαδικασιῶν (218). Ἄν θεωρηθεῖ ὡς μέρος τοῦ κόσμου, ἡ φωτιά εἶναι ἰσότημη μὲ τὴ θάλασσα (ποῦ μᾶλλον ἀντιπροσωπεύει τὸ νερὸ γενικά, ὅπως στὸν Ξενοφάνη) καὶ τὴ γῆ, εἶναι δηλαδή μία ἀπὸ τὶς τρεῖς κοσμικὲς μάζες, ποῦ ὀλοφάνερα ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν ἄλλων σωμάτων. Ὁ Ἡράκλειτος ταύτιζε, πιθανότατα, τὴν ἀμιγῆ κοσμικὴ φωτιά μὲ τὸν αἰθέρα, τὴ λαμπρὴ φλόγινη οὐσία ποῦ γεμίζει τὸν ἀστραφτερὸ οὐρανὸ καὶ περιβάλλει τὸν κόσμον· στὴν ἀρχαιότητα εἶχε μεγάλη διάδοση ἡ ἀντίληψη ὅτι αὐτὸς ὁ αἰθέρας εἶναι θεὸς καὶ παράλληλα ἀποτελεῖ ἓναν τόπο ὅπου μένουν οἱ ψυχές.¹⁴⁸ Ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι φωτιά ἢ αἰθέρας, καὶ ὄχι πνοὴ ὅπως πίστευε ὁ Ἀναξίμενης, θὰ πρέπει νὰ ἔπαιξε ρόλο στὴν ἀπόφαση τοῦ Ἡράκλειτου νὰ διαλέξει τὴ φωτιά ὡς κυρίαρχη μορφή τῆς ὕλης (πρβ. σ. 169). Τὸ 220 δείχνει ὅτι ἡ φωτιά τοῦ Ἡράκλειτου —καὶ συγχεριμένα ἡ ἀμιγέστερη καὶ ἀστραφτερότερη μορφή της, ὁ αἰθέριος καὶ θεὸς κεραυνὸς— ἔχει τὴ δύναμη νὰ κατευθύνει. Ὡς ἓνα βαθμὸ, αὐτὸ ἀντανakλᾷ τὸν θεῖο χαρακτήρα ποῦ ἀπέδιδε ἡ λαϊκὴ πίστη στὸν αἰθέρα· ἀλλὰ πιὸ σημαντικὸ εἶναι ἴσως τὸ γεγονός ὅτι κάθε εἶδος φωτιᾶς (ἀκόμα καὶ ἡ κατώτερη, ἡ ἐπίγεια), χάρις στὴν κανονικότητα μὲ τὴν ὁποία ἀπορροφᾷ καύσιμη ὕλη καὶ ἐκπέμπει καπνὸ, διατηρώντας ἓνα εἶδος ἰσορροπίας ἀνάμεσά τους, ἐνσαρκώνει ὀλοφάνερα τὸν κανόνα τοῦ μέτρου στὴν ἀλλαγὴ, κανόνα ποῦ ἐνυπάρχει στὴν παγκόσμια διαδικασία καὶ ἔκφρασή του ἀποτελεῖ ὁ Λόγος (σ. 196). Εἶναι φυσικὸ, ἐπομένως, νὰ θεωρεῖται ἡ φωτιά τὸ κατεξοχὴν συστατικὸ στοιχεῖο τῶν πραγμάτων, αὐτὸ ποῦ καθορίζει ἐνεργὰ τὴ δομὴ τους καὶ τὴ συμπεριφορὰ τους —αὐτὸ ποῦ ἐξασφαλίζει ὄχι μόνον τὴν ἀντίθεση τῶν ἀντιθέτων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνότητά τους μέσο τοῦ «ἀνταγωνισμού».

Ὁ κόσμος ἀποτελεῖται, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀπὸ τὶς μάζες τῆς γῆς (ποῦ εἶναι ἀνακατεμένη μὲ δευτερογενὴ φωτιά, ὅπως στὰ ἡφαίστεια) καὶ τῆς θάλασσας, ποῦ περιβάλλονται ἀπὸ ἓνα λαμπρὸ περικάλυμμα: τὴ φωτιά ἢ τὸν αἰθέρα. Ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ 218, ὁ Ἡράκλειτος θεώρουσε αὐτὴ τὴ φωτιά κεντρικὸν κόμβον τῶν κοσμολογικῶν διεργασιῶν: ἀπὸ τὴν περιοχὴ της φαίνεται νὰ προέρχεται ἡ βροχὴ, ποῦ τελικὰ τροφοδοτεῖ τὴ θάλασσα, καὶ ἀνατροφοδοτεῖται ἡ ἴδια ἀπὸ τοὺς ὕδρατμοὺς ποῦ ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὴ θάλασσα (γιατὶ ἡ φωτιά «καταναλώνει» τὴν ὕγρασιā). Ἡ θάλασσα, ὅπως εἶχε δεῖξει ὁ Ξενοφάνης, μετατρέπεται σὲ γῆ καὶ ἡ γῆ, σὲ ἄλλες χρονικὲς στιγμὲς καὶ τόπους, διαλύεται στὸ νερό. Ἔτσι, ἡ θάλασσα καὶ ἡ γῆ εἶναι αὐτὰ στὰ ὁποῖα «μετατρέπεται» ἡ κοσμικὴ ἢ αἰθέρια φωτιά (218).¹⁴⁹ Οἱ μεταβολὲς ἀνάμεσα στὶς τρεῖς παγκόσμιες μάζες γίνονται ταυτόχρονα, ἔτσι ὥστε ἡ συνολικὴ ποσότητα καθεμιᾶς παραμένει πάντα ἡ ἴδια. Ἄν μιὰ ποσότητα γῆς διαλυθεῖ στὴ θάλασσα, τότε σὲ κάποια ἄλλα μέρη μιὰ ἴση ποσότητα θάλασσας μετατρέπεται μὲ τὴ συμπύκνωση σὲ γῆ, καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὶς ἀλλαγὲς ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ τὸ «φλογιστὴ» (τὴ φωτιά): αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ νόημα τοῦ 218. Ὁ λόγος (ἀναλογία) παρα-

μένει πάντα ὁ ἴδιος: πάλι ὁ Ἡράκλειτος τονίζει τὸ μέτρο καὶ τὴν κανονικότητα τῆς ἀλλαγῆς, αὐτὴ τὴ φορά τῆς μακροσκοπικῆς, κοσμολογικῆς ἀλλαγῆς. Τὸ μόνο ποὺ μᾶς ξαφνιάζει σ' αὐτὴ τὴν κοσμολογία εἶναι ὅτι ἀποφεύγει τὴν ἀνάλυση σὲ ἀντίθετα, καθὼς καὶ τὴ διευκρίνιση τῆς σχέσης τῶν ἀντιθέτων μὲ τὸ τρίπτυχο φωτιά-θάλασσα-γῆ. Ἡ πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι τὰ ἀντίθετα ἐπιστρατεύονται γιὰ τὴ λογικὴ ἐξέταση τῆς ἀλλαγῆς, ἀλλὰ κατὰ τὴ μελέτη τῶν μακροσκοπικῶν ἀλλαγῶν μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ μιὰ πιὸ ἐμπειρικὴ περιγραφή, ἰδιαίτερα ἀφοῦ ὁ Λόγος σχετίζεται στενὰ μὲ τὴ φωτιά. Ὁ δεσμὸς ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς δύο τύπους ἀνάλυσης εἶναι ἡ βασικὴ ἔννοια τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἀναλογίας, ἀλλὰ ἡ φωτιά καθ' ἑαυτὴ (ὅπως παρατηρεῖ ὁ Guthrie, *HGP* 1, 457) εἶναι μιὰ ἀκραία ὀντότητα καὶ ὄχι ἕνας δυνητικὸς μεσολαβητής, ὅπως τὸ νερό, τὸ "Ἀπειρον ἢ ὁ ἀέρας τῶν μιλησίων.

(8) Ἀστρονομία. Τὰ οὐράνια σώματα εἶναι σκάφες γεμάτες φωτιά, ποὺ τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴ θάλασσα· τὰ ἀστρονομικὰ γεγονότα ἔχουν καὶ αὐτὰ ἐπίσης τὰ μέτρα τους

224 Διογένης Λαέρτιος IX, 9-10 (DK 22 a 1): τὸ δὲ περιέχον ὁποῖόν ἐστιν οὐ δηλοῖ· εἶναι μέντοι ἐν αὐτῷ σκάφας ἐπεστραμμένης κατὰ κοῖλον πρὸς ἡμᾶς, ἐν αἷς ἀθροιζομένης τὰς λαμπρὰς ἀναθυμιάσεις ἀποτελεῖν φλόγας, ὡς εἶναι τὰ ἄστρα. (10) λαμπροτάτην δὲ εἶναι τὴν τοῦ ἡλίου φλόγα καὶ θερμοτάτην... ἐκλείπειν τε ἥλιον καὶ σελήνην ἄνω στρεφομένων τῶν σκαφῶν· τοὺς τε κατὰ μῆνα τῆς σελήνης σχηματισμοὺς γίνεσθαι στρεφομένης ἐν αὐτῇ κατὰ μικρὸν τῆς σκάφης.

Δὲν ἀποκαλύπτει τὴ φύση τοῦ περιέχοντος· ὑπάρχουν ὁμως σ' αὐτὸ σκάφες, στραμμένες μὲ τὴν κοίλῃ πλευρὰ τους πρὸς τὸ μέρος μας, ὅπου συγκεντρώνονται οἱ λαμπρὲς ἀναθυμιάσεις καὶ σχηματίζουν φλόγες· αὐτὲς οἱ φλόγες εἶναι τὰ οὐράνια σώματα. Ἡ λαμπρότερη καὶ θερμότερη ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς φλόγες εἶναι τοῦ ἡλίου... Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη παθαίνουν ἐκλείψη ὅταν οἱ σκάφες στρέφονται πρὸς τὰ πάνω· καὶ οἱ μηνιαῖες φάσεις τῆς σελήνης συμβαίνουν ὅταν ἡ σκάφη τῆς στρέφεται βαθμιαῖα.

225 Ἀπόσπ. 6, Ἀριστοτέλης, *Μετεωρ.* Β 2, 355 a 13: ὁ ἥλιος... νέος ἐφ' ἡμέρῃ ἐστίν.

Ὁ ἥλιος... εἶναι νέος κάθε μέρα.

226 Ἀπόσπ. 94, Πλούταρχος, *Περὶ φυγῆς* 11, 604 a: "Ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν.

Ὁ ἥλιος δὲν θὰ ξεπεράσει τὰ μέτρα του (δηλαδή δὲν θὰ παραβεῖ τοὺς νόμους ποὺ τὸν διέπουν)· ἀλλιῶς οἱ Ἐρινύες, οἱ θεραπαινίδες τῆς Δικαιοσύνης, θὰ τὸν ἀνακαλύψουν.

Κανένα σωζόμενο απόσπασμα δὲν ἀποκαλύπτει καθαρὰ τίς ἰδέες τοῦ Ἡράκλει-
του γιὰ τὴ φύση τῶν οὐράνιων σωμάτων· ἀλλὰ ὁ Θεόφραστος ἔκανε, ὅπως φαί-
νεται, ἓνα σχετικὰ λεπτομερὲς ἀπολογισμὸ τῶν ἀπόψεών του, καὶ ἴσως τὰ μὴ πε-
ριπατητικὰ σημεῖα αὐτοῦ τοῦ ἀπολογισμοῦ νὰ ἦταν σχετικὰ ἀκριβῆ — ἂν καὶ
εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τίς ἀστρονομικὲς λε-
πτομέρειες τόσο ὅσο οἱ μιλήσιοι φιλόσοφοι. Ὁ Διογένης διασώζει τὴν πληρέ-
στερη ἐκδοχὴ αὐτοῦ τοῦ ἀπολογισμοῦ, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ τὸ 224· γιὰ τίς
ὑπόλοιπες λεπτομέρειες (τὰ ἄστρα ἀπέχουν ἀπὸ τὴ γῆ περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὁ
ἥλιος, ἢ σελήνη λιγότερο) βλ. DK 22 a 1. Τὰ οὐράνια σώματα εἶναι σκάφες γε-
μάτες φωτιά. Αὐτὴ ἡ φωτιά συντηρεῖται ἀπὸ τίς ὑγρὲς ἀναθυμιάσεις τῆς θά-
λασσας, πού κατὰ κάποιον τρόπο συγκεντρώνονται μέσα τους καὶ καίγονται ὡς
καύσιμη ὕλη.¹⁵⁰ Ὅπως φαίνεται, αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ νερὸ με-
τατρέπεται σὲ φωτιά κατὰ τὴν ἰσόρροπη ἀλληλεπίδραση τῶν παγκόσμιων μα-
ζῶν, πού περιγράφεται στὸ 218. Ἡ ἰδέα ὅτι, ἀφοῦ ἡ φωτιά ἐξατμίζει τὴν ὑ-
γρασία, ἡ ὑγρασία τροφοδοτεῖ τὴν φωτιά εἶναι ἀπλοϊκὴ καὶ λαϊκὴ. Παρόμοια καὶ
οἱ στερεὲς οὐράνιες σκάφες εἶναι, πιθανότατα, μιὰ ἡμιεπιστημονικὴ ἐπεξεργασία
τοῦ λαϊκοῦ μύθου ὅτι κάθε νύχτα ὁ ἥλιος ἀρμενίζει στὸν βόρειο ροῦ τοῦ Ὠκεανοῦ
μέσα σὲ μιὰ χρυσὴ σκάφη, ταξιδεύοντας ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ (βλ.
7). Ὁ Ἡράκλειτος ἐξήγησε τίς ἐκλείψεις καὶ τίς σεληνιακὲς φάσεις μὲ τὴ στρέψη
τῶν σκαφῶν πρὸς τὰ πάνω. Ἀλλὰ δὲν καθόρισε καμιὰ ἀληθινὴ αἰτία τῶν ἐκλεί-
ψεων (κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ μηχανισμό τους), καὶ ὁ Διογένης (IX, 11· DK
22 a 1), μᾶλλον ἀκολουθώντας τὸν Θεόφραστο, δήλωσε ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δὲν
εἶπε τίποτα γιὰ τὴ σύσταση τῶν οὐράνιων σκαφῶν· φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁ Ἡ-
ράκλειτος περιορίστηκε σὲ διασκευὲς τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν, ἀρκεῖ νὰ συμφω-
νοῦσαν μὲ τὴ γενικὴ θεωρία του γιὰ τίς κοσμολογικὲς μεταβολές. Τὸ 225 συμ-
φωνεῖ μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Θεόφραστο γιὰ τὰ οὐράνια σώματα· ὁ ἥλιος εἶναι
«νέος» κάθε μέρα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ φωτιά του ἀνανεώνεται κάθε νύχτα ἀπὸ
καινούριες ἀναθυμιάσεις. Φυσικὰ, αὐτὴ ἡ ἀνανέωση καὶ ἡ ἀνάλωση ἀποτελοῦν
ἓναν κανονικὸ κύκλο, πού ὁμως ἐπιδέχεται ὀρισμένες ἐλαφρὲς ἀλλαγές. Ἡ ἀρχὴ
τοῦ μέτρου στὴ φυσικὴ μεταβολὴ ἐκφράζεται καὶ στὸ 226, ὅπου ὁ ἥλιος ἐμποδί-
ζεται ἀπὸ τὴ Δίκη (τὴν προσωποποίηση τοῦ φυσιολογικοῦ καί, ἐπομένως, τοῦ
κανονικοῦ) νὰ ξεπεράσει τὰ μέτρα του — λ.χ. νὰ πλησιάσει στὴ γῆ περισσό-
τερο ἀπὸ ὅσο πρέπει ἢ νὰ λάμπει στὸν οὐρανὸ περισσότερες ὥρες ἀπὸ τὸ κα-
νονικόν.

(9) Σοφία εἶναι νὰ κατανοεῖ κανεὶς πῶς λειτουργεῖ ὁ κόσμος

227 Ἀπόσπ. 41, Διογένης Λαέρτιος IX, 1: *ἐν τὸ σοφόν· ἐπίστασθαι γνῶμην, ὅκη κυβερνᾶται πάντα διὰ πάντων.*¹⁵¹

Ἐνα εἶναι τὸ σοφόν: νὰ γνωρίζει κανεὶς μὲ ὀρθοκρισία πῶς κυβερνοῦνται τὰ πάντα μὲ κάθε τρόπο.

228 Ἀπόσπ. 32, Κλήμης, Στρωμ. V, 115, 1: ἐν τῷ σοφὸν μόνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηγὸς ὄνομα.

Ἐνα πράγμα, τὸ μόνον ἀληθινὰ σοφόν, θέλει καὶ δὲν θέλει νὰ ἀποκαλεῖται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δία.

Τὸ **227** ἀποκαλύπτει τὸ πραγματικὸ κίνητρο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡράκλειτου: δὲν ἦταν ἡ ἀπλή περιέργεια (παρόλο ποὺ καὶ αὐτὴ ἔπαιξε, ὅπως ὁποῦντε, τὸ ρόλο της), ἀλλὰ ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου συνδέεται ἀναπόσπαστα μὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἡ σοφία —καὶ ἐπομένως, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε, ἡ ἀληθινὴ εὐζωία— συνίσταται στὴν κατανόησις τοῦ Λόγου, τῆς ἀναλογικῆς δομῆς ἢ τοῦ κοινοῦ στοιχείου στὴ διάταξιν τῶν πραγμάτων, ποὺ ἐμπεριέχει τὸ μέτρο, ἔτσι ὥστε ἡ ἀλλαγὴ νὰ μὴν παράγει μιὰ χαώδη, ἀσύνδετη πολλαπλότητα. Τὴν ἀπόλυτη κατανόησις ἐδῶ μπορεῖ νὰ τὴν πετύχει μόνον ὁ θεός (**228**· πρβ. ἐπίσης **206**), ποὺ ἐπομένως μοιάζει ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις μὲ τὸν Δία τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας (ἀλλὰ ὄχι, φυσικά, στὴν ἀνθρωπομορφικὴ του εἰκόνα καὶ στὴν τελετουργικὴ λατρεία του). Ἐτσι, ὁ θεός, μὲ τὴν ἐποπτικὴν του ἀντίληψιν γιὰ τὸν κόσμον, εἶναι «τὸ μόνον ὃν ποὺ εἶναι (τέλεια) σοφόν». Ἡ Φωτιά (**220**) καὶ ὁ ἴδιος ὁ Λόγος (**196**) εἶναι σὲ μεγάλῳ βαθμῷ ταυτόσημες ἔννοιες μὲ αὐτὸ τὸ πάνσοφο ὃν ἢ διαφορητικὲς ἐκφάνσεις του.

Ἀπομένει νὰ περιγράψουμε τίς ἀπόψεις τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τοὺς ἀνθρώπους —τὴν ψυχὴν τους, τοὺς θεσμούς τους, τίς ιδέες τους. Ἀλλὰ γιὰ τὸν Ἡράκλειτον αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν ἦταν μὲ κανένα τρόπο ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου· σὲ κάθε σφαῖρα βρίσκουμε τὰ ἴδια ὕλικά καὶ τοὺς ἴδιους νόμους. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὸ **227** βασίζεται σ' αὐτὴ τὴν ἀξιωματικὴν παραδοχὴν, ποὺ ὑπολανθάνει καὶ στὸ **194** (ἀπόσπ. 1).

(10) Ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ φωτιά· προέρχεται ἀπὸ τὴν ὕγρασι καὶ μετατρέπεται σὲ ὕγρασι, ἢ ὀλικὴ ἀπορροφήσις ἀπὸ τὴν ὁποία σημαίνει γι' αὐτὴν θάνατον. Ἡ ψυχὴ-φωτιά συγγενεῦει μὲ τὴν παγκόσμιαν φωτιά

229 Ἀπόσπ. 36, Κλήμης, Στρωμ. VI, 17, 2: ψυχῇσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι· ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχὴ.

Γιὰ τίς ψυχὰς εἶναι θάνατος νὰ γίνονται νερό, γιὰ τὸ νερό εἶναι θάνατος νὰ γίνονται γῆ· ἀπὸ τῆ γῆ γίνεται τὸ νερό καὶ ἀπὸ τὸ νερό ἡ ψυχὴ.

230 Ἀπόσπ. 118, Στοβαῖος, Ἀνθ. III, 5, 8: αὕη ψυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη.

Ἡ ξηρὴ ψυχὴ εἶναι ἡ σοφότερη καὶ ἡ καλύτερη.

231 Ἀπόσπ. 117, Στοβαῖος, Ἀνθ. III, 5, 7: *ἀνὴρ ὁκότεν μεθυσθῇ ἄγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου, σφαλλόμενος, οὐκ ἐπαῖων δὴν βαίνει, ὕγρην τὴν ψυχὴν ἔχων.*

Ὁ μεθυσμένος ὁδηγεῖται ἀπὸ ἑνα ἀμούστακο παιδί, παραπατώντας καὶ μὴ ξέροντας ποῦ πηγαίνει, μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ ὕγρῃ.

232 Ἀπόσπ. 45, Διογένης Λαέρτιος IX, 7: *ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει.*

Τὰ ὅρια τῆς ψυχῆς δὲν θὰ τὰ βρεῖς ὅποιον δρόμο καὶ ἂν πάρεις· τόσο βαθὺ εἶναι τὸ μέτρο της.

Ὁ Ἀναξιμένης εἶχε βγάλει, πιθανότατα, κοσμολογικά συμπεράσματα ἀπὸ τὴ φύση τῆς ψυχῆς, τὴν ὁποία, ἀκολουθώντας τὴν ὁμηρικὴ ἀντίληψη, θεωροῦσε πνοή. Ὁ Ἡράκλειτος ἐγκατέλειψε αὐτὴ τὴν ἰδέα καὶ στράφηκε σὲ μιὰ ἄλλη λαϊκὴ δοξασία, ποὺ ἤθελε τὴν ψυχὴ καμωμένη ἀπὸ πύρινο αἰθέρα. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ θεμέλιο οἰκοδόμησε μιὰ ὀρθολογιστικὴ ψυχολογικὴ θεωρία, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ (ἐκτὸς ἂν ὁ Πυθαγόρας προχώρησε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὑποπτευόμαστε) ἡ δομὴ τῆς ψυχῆς συγγενεῖται ὀχι μόνο μὲ τὴ δομὴ τοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ δομὴ ὁλόκληρου τοῦ κόσμου.

Ἡ ψυχὴ, στὴ γήϊσια καὶ ἐνεργὸ μορφή της, ἀποτελεῖται ἀπὸ φωτιά· στὸ **229** ἀντικαθιστᾷ τὴ φωτιά σ' ἓναν κατάλογο ἀλληλομετατροπῶν ποῦ, διαφορετικὰ, θὰ νομίζαμε ὅτι εἶναι οἱ κύριες ἀλληλεπιδράσεις τῶν παγκόσμιων μαζῶν (πρβ. **218**). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ψυχὴ ὀχι μόνο εἶναι φωτιά, ἀλλὰ παίζει καὶ κάποιον ρόλο στὸν μεγάλο κύκλο τῶν φυσικῶν μεταβολῶν. Προέρχεται ἀπὸ τὴν ὕγρασία (καί, ἂν εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν κοσμικὴ φωτιά, συντηρεῖται, τουλάχιστον ἐν μέρει, ἀπὸ κάποιο εἶδος ὕγρασίας —βλ. σ. 208) καὶ καταστρέφεται ὅταν μετατραπεῖ ὁλόκληρη σὲ νερό.¹⁵² Ἡ ἱκανὴ καὶ δραστήρια ψυχὴ εἶναι ξηρὴ (**230**), δηλαδὴ πύρινη. Ἡ ψυχὴ ποὺ ὕγραίνεται, λ.χ. ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ οἶνοποσία, ὅπως στὸ **231** (ποῦ δείχνει καθαρὰ ὅτι ἡ ψυχολογία τοῦ Ἡράκλειτου ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀπλοϊκὴ), χάνει ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἱκανότητά της καὶ κάνει τὸν κάτοχό της νὰ συμπεριφέρεται παιδιᾶστικα, χωρὶς μυαλὸ καὶ φυσικὴ ρώμη. Ἔτσι, ἡ ἀνθρώπινη διάνοια τοποθετεῖται ρητὰ στὴν ψυχὴ. Ἡ ψυχὴ, ποῦ ὅταν εἶναι ἀνάγκη μπορεῖ νὰ μετακινηθεῖ σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ σώματος,¹⁵³ ἔχει ὅρια ποῦ κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει (**232**)· εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὸ ποῦ σκεφτόταν ἐδῶ ὁ Ἡράκλειτος δὲν ἦταν τόσο τὸ πρόβλημα τῆς αὐτοσυνείδησης ὅσο ὅτι ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ τμήμα τῆς κοσμικῆς φωτιᾶς —ποῦ, σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἄτομο, ἔχει βέβαια ἀχανεῖς διαστάσεις. Ἔτσι, ἡ ψυχὴ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ νοθευμένο κομμάτι τῆς κοσμικῆς φωτιᾶς¹⁵⁴ καί, ἐπομένως, κάτοχος ὁρισμένων στοιχείων τῆς διευθυντικῆς δύναμης ποῦ χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴ φω-

τιά (218). "Όπως είπαμε, όλα αυτά είναι μετεξέλιξη μιᾶς ἀντίληψης πού εὐλογα μπορεί νά θεωρηθεῖ λαϊκή δοξασία γιά τή φύση τοῦ αἰθέρα (σημ. 148): ἀλλά ὑπῆρχε μιᾶ ἀπλούστερη καί ἐμπειρικότερη ἐνδειξη γιά τήν πύρινη φύση τῆς ψυχῆς: θά πρέπει νά ἦταν κοινή ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ ζέστη συνδέεται μέ τὸ ζωντανό κορμί καί ὅτι τὸ νεκρό, ἄψυχο κορμί εἶναι κρύο (βλ. Βλαστός, ὁ.π., 364 κέ.).

(11) Ἡ ἐγρίγορση, ὁ ὕπνος καί ὁ θάνατος σχετίζονται μέ τὸ βαθμὸ πυράκτωσης τῆς ψυχῆς. Στὸν ὕπνο ἡ ψυχὴ ἀποκόπτεται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν παγκόσμια φωτιὰ καί ἔτσι οἱ δραστηριότητές της ἐξασθενοῦν

233 Ἀπόσπ. 26, Κλήμης, Στρωμ. IV, 141, 2: ἄνθρωπος ἐν εὐφρόνῃ φῶς ἄπτεται ἑαυτῷ [ἀποθανῶν] ἀποσβεσθεὶς ὄψεις, ζῶν δὲ ἄπτεται τεθνεῶτος εὐδῶν [ἀποσβεσθεὶς ὄψεις], ἐγρηγορῶς ἄπτεται εὐδοντος. (Τὸ κείμενο ἔπως στὸ DK, κατὰ Wilamowitz.)

Τὴ νύχτα ὁ ἄνθρωπος ἀνάβει γιά τὸν ἑαυτό του ἕνα φῶς, ὅταν σβῆσει τὸ βλέμμα του· ὅσο ζεῖ βρίσκεται σὲ ἐπαφή μέ τοὺς νεκροὺς ὅταν κοιμᾶται, καί μέ τοὺς κοιμισμένους ὅταν εἶναι ξύπνιος.

234 Σέξτος, Πρὸς μαθηματικούς VII, 129 (DK 22 a 16): τοῦτοιν οὖν τὸν θεῖον λόγον καθ' Ἡράκλειτον δι' ἀναπνοῆς σπᾶσαντες νοεροὶ γινόμεθα, καί ἐν μὲν ὕπνοις ληθαῖοι, κατὰ δὲ ἐγερσιν πάλιν ἐμφρονες· ἐν γὰρ τοῖς ὕπνοις μυσάντων τῶν αἰσθητικῶν πόρων χωρίζεται τῆς πρὸς τὸ περιέχον συμφυΐας ὁ ἐν ἡμῖν νοῦς, μόνῃς τῆς κατὰ ἀναπνοὴν προσφύσεως σφωζομένης οἰοῖται τιнос ὀρίξης, χωρισθεὶς τε ἀποβάλλει ἣν πρότερον εἶχε μνημονικὴν δύναμιν. (130) ἐν δὲ ἐγρηγόρσει πάλιν διὰ τῶν αἰσθητικῶν πόρων ὥσπερ διὰ τινων θυρίδων προκύψας καί τῷ περιέχοντι συμβαλὼν λογικὴν ἐνδύεται δύναμιν...

Σύμφωνα μέ τὸν Ἡράκλειτο, ἀποκτοῦμε τὴ νήσή μας εἰσπνέοντας αὐτὸν τὸν θεῖο λόγο. "Όταν κοιμόμαστε τὰ ξεχνοῦμε όλα, ἀλλὰ ὅταν ξυπνοῦμε ξαναγινόμαστε νουνεχεῖς. Γιατί στὸν ὕπνο, ὅταν κλείνουν οἱ πόροι τῶν αἰσθήσεων, ὁ νοῦς μας χάνει τὴν ἐπαφή του μέ τὸ περιβάλλον, καί ἡ μόνῃ ἐπαφή πού διατηρεῖται, σὰν ἕνα εἶδος ρίζας, εἶναι μέ τὴν ἀναπνοή· ξεκομμένοι τότε ὁ νοῦς μας ἀπὸ τὸ περιβάλλον, χάνει τὴ μνημονικὴ του δύναμη. Ἀλλὰ στὴν κατάσταση τῆς ἐγρήγορης κοιτάζει πάλι πρὸς τὰ ἔξω μέσα ἀπὸ τοὺς πόρους τῶν αἰσθήσεων, σὰν νὰ κοιτάζει ἀπὸ ἕνα παράθυρο, καί σμίγοντας μέ τὸ περιβάλλον ξαναγίνεται τὴ δύναμη τοῦ λογικοῦ του...

Τὸ φῶς πού ἀνάβει τὴ νύχτα, στὸ 233, πρέπει νὰ εἶναι αὐτὸ πού βλέπει ὁ ἄνθρωπος ὅταν ὄνειρεύεται, ὁπότε τὸ σκοτάδι μοιάζει σὰν νὰ φωτίζεται· ἐπίσης μαθαίνουμε ὅτι «οἱ κοιμισμένοι εἶναι ἐργάτες» (ἀπόσπ. 75) καί ὅτι «αὐτὸ πού βλέπουμε ὅταν κοιμόμαστε εἶναι ὕπνος» (ἀπόσπ. 21). Φυσικά, αὐτὸ τὸ φῶς εἶναι ἀπατηλό: βλ. τὴν τελευταία πρόταση τοῦ ἀποσπ. 1 (194). Εἶναι μιὰ ἀτομικὴ,

ιδιωτική φωταφία πού υποκαθιστᾷ τὴν πραγματική φωτοχυσία τοῦ Λόγου, τὴν κοινὴ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους (195). Στὸν ὕπνο ὁ ἄνθρωπος εἶναι «σὲ ἐπαφὴ μὲ» τὸ θάνατο (στὸ 233 ὑπάρχει ἓνα χαρακτηριστικὸ ἡρακλείτειο λογοπαίγνιο μὲ τὶς δύο σημασίες τοῦ ρήματος *ἄπτεσθαι*: «ἀνάβω» καὶ «ἀγγίζω»). ἡ ψυχὴ-φωτιά του σιγοκαίει, εἶναι μισοσβησμένη, καὶ ἀπὸ τὶς περισσότερες ἀπόψεις μοιάζει μὲ νεκρό. Ὁ ὕπνος, λοιπόν, εἶναι μιὰ μέση κατάσταση ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο.

Ἡ πληροφορία πού μᾶς δίνει ὁ Σέξτος στὸ 234 εἶναι ὅπωςσδήποτε σημαντική, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε μὲ ἐπιφύλαξη· ὅπως ἦταν φυσικό, ὁ Σέξτος πρόβαλε σκεπτικές ἐπιστημολογικὲς ἐρμηνεῖες στὸν Ἡράκλειτο, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ πηγές του ἦταν, ἐπιπλέον, ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴ στωικὴ φιλοσοφία. Στὴ συνέχεια ὁμοῦς παραθέτει μὲ ἀκρίβεια περικοπὲς ἀπὸ τὸ μακροσκελὲς ἀπόσπ. 1 καὶ ἀπὸ τὸ ἀπόσπ. 2 (194 καὶ 195). Ἐχοντας διαβάσει τὸ 229, θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουμε ὅτι ἡ ψυχὴ-φωτιά ἔχει κάποιο εἶδος φυσικῆς συγγένειας, καὶ ἐπομένως δεσμοῦ, μὲ τὴν ἐξωτερικὴ κοσμικὴ φωτιά. Ὁ Σέξτος μᾶς λέει ὅτι στὴν κατάσταση τῆς ἐγρήγορης ὁ δεσμὸς αὐτὸς ἐξασφαλίζεται χάρις σὲ μιὰ ἄμεση ἐπαφή, μέσο τῶν αἰσθήσεων, μὲ τὴν αἰώνια φωτιά —μὲ τὸ «περιέχον», σύμφωνα μὲ τὴ δικὴ του ὁρολογία· μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι αὐτὸ τὸ «περιέχον» εἶναι ὁ περιβάλλων αἰθέρας ἢ μᾶλλον τὸ στοιχεῖο τοῦ Λόγου πού ὑπάρχει στὰ πράγματα καὶ πού μπορεί νὰ θεωρηθεῖ ἄμεσο ἐκβάσθημα τῆς καθαρῆς αἰθέρας φωτιᾶς. Ἀπὸ ὅλες τὶς αἰσθήσεις ἡ ὁραση ἔχει ξεχωριστὴ σημασία, γιὰτὶ δέχεται καὶ ἀπορροφᾷ τὶς πύρινες ἐντυπώσεις τοῦ φωτός. Στὸν ὕπνο, ἡ μόνη ἐπαφὴ μὲ τὸ περιβάλλον γίνεται μὲ τὴν ἀναπνοή· ἐδῶ ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν ἡ ἀναπνοὴ ἀπορροφᾷ φωτιά ὅσο καὶ ὑγρασία (ὥστόσο πρβ. σημ. 158), ἀφοῦ «οἱ ψυχὲς προέρχονται ἀπὸ τὸ νερὸ» (229) καὶ πρέπει νὰ ἀντλοῦν τὴν τροφὴ τους ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀέτιο IV, 3, 12, DK 22 a 15 (ὅπου διαφαίνεται κάποια στωικὴ ἐπίδραση), οἱ ψυχὲς τρέφονται τόσο ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς ἀναθυμιάσεις· οἱ ἐσωτερικὲς ἀναθυμιάσεις, ἂν ὑπάρχουν, θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ αἷμα καὶ ἄλλα σωματικὰ ὑγρά, ἐνῶ οἱ ἐξωτερικὲς θὰ πρέπει νὰ εἶναι αὐτὲς πού ἀπορροφοῦνται μὲ τὴν ἀναπνοὴ καὶ εἶναι ὑγρές. Δυστυχῶς, τὰ ἀποσπάσματα πού σώζονται δὲν μᾶς διαφωτίζουν ἐδῶ.¹⁵⁵ Δὲν ἀποκλείεται ὅτι στὸν ὕπνο ἡ ὑγρὴ τροφὴ τῆς ψυχῆς-φωτιᾶς, καθὼς δὲν ἐξισορροπεῖται πιά ἀπὸ τὴν πύρινη οὐσία πού ἀπορροφοῦν οἱ αἰσθήσεις σὲ κατάσταση ἐγρήγορης, ὑποτάσσει τὴν ψυχὴ καὶ τὴ φέρνει σὲ κατάσταση παρόμοια μὲ τὸ θάνατο. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ πνευματικὴ διαύγεια πού συνακολουθεῖ τὴν κατανόηση τοῦ Λόγου (βλ. ἀπόσπ. 1, 194) θὰ σήμαινε, μὲ ψυχολογικοὺς ὁρους, ὅτι τὸ ἐνεργό, πύρινο πᾶν τῆς ψυχῆς ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πύρινο Λόγο, πού ἐνυπάρχει στὴν ἀντικειμενικὴ κατάσταση, καὶ αὐξήθηκε ἀπὸ αὐτόν.¹⁵⁶

(12) *Οἱ ἐνάρετες ψυχὰς δὲν γίνονται νερὸ ὅταν πεθαίνει τὸ σῶμα, ἀλλὰ ἐπιζοῦν γὰρ νὰ ἐνωθοῦν τελικὰ μὲ τὴν κοσμικὴ φωτιὰ*

235 Ἀπόσπ. 25, Κλήμης, *Στρωμ.* IV, 49, 3: *μόροι γὰρ μέζονες μέζοντας μοίρας λαγχάνουσι καθ' Ἡράκλειτον.*

Γιατὶ οἱ καλύτεροι θάνατοι παίρνουν καλύτερα μερίδια, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡράκλειτο.

236 Ἀπόσπ. 63, Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* IX, 10, 6: *†ἐνθα δ' ἐόντι† ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγγεῖτι ζώντων καὶ νεκρῶν.*

† Ὅταν αὐτὸς (ἢ αὐτὸ) εἶναι ἐκεῖ, † ἀνασταίνονται καὶ γίνονται ἄγρυπνοι φύλακες τῶν ζωντανῶν καὶ τῶν νεκρῶν.

237 (Ἀπόσπ. 136), Σ Bodl. ad Epictetum, σ. lxxxiii Schenkl:

ψυχὰι ἀρηίφατοι καθαρώτεραι ἢ ἐνὶ ρούσοις.

Οἱ ψυχὲς ποὺ χάνονται στὸν πόλεμο εἶναι καθαρότερες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ πᾶνε ἀπὸ ἀρρώστιας.

Τὰ «καλύτερα μερίδια», ποὺ κερδίζονται στὸ **235**, πρέπει νὰ ἀνήκουν μόνο στὴν ψυχὴ, ἀφοῦ μετὰ τὸ θάνατο τὸ σῶμα «ταிரιάζει γιὰ πέταμα περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἡ κοπριά» (ἀπόσπ. 96). Ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ ὑφίστανται ὅλες οἱ ψυχὲς στὸν ἴδιο βαθμὸ τὸ «θάνατο» (**229**) ποὺ συνεπάγεται ἡ ὑγροποίησή τους, δηλαδή νὰ παύουν νὰ εἶναι ψυχὲς, ἀφοῦ ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσιαστικὰ πύρινη. Τὸ **236** (τοῦ ὁποίου τὰ πρῶτα λόγια εἶναι, πιθανότατα, νόθα) φαίνεται νὰ ὑποστηρίζει ὅτι ὁρισμένες ψυχὲς υπερνικοῦν τὸ θάνατο καὶ γίνονται δαίμονες· εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι αὐτὴ ἡ ιδέα προέρχεται ἀπὸ ἓνα γνωστότατο ἐδάφιο τοῦ Ἡσίοδου.¹⁵⁷ Ἐδῶ, τὸ κλειδί γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς ἀντίληψης τοῦ Ἡράκλειτου μᾶς τὸ δίνει ἴσως τὸ **237**, ποὺ φαίνεται καθαρὰ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἐπὶ λέξει παράθεση, ἀλλὰ μιὰ ἑμμετρὴ σύνοψη γραμμμένη ἴσως πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡράκλειτου (ἂν καὶ ξέρουμε ἀπὸ τὸν Διογ. Λ. IX, 16, DK 22 a 1, ὅτι ὁ Σκυθίνος ἔγραψε μιὰ ἑμμετρὴ ἐκδοχὴ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἡράκλειτου στὰ τέλη τοῦ 4ου ἢ τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ.). Ἡ ιδέα ποὺ ἐκφράζεται στὸν παραπάνω στίχο ἔχει πιθανότατα κάποια γενετικὴ σχέση μὲ τὸ ἀπόσπ. 24, «Οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι τιμοῦν ὅσους πέφτουν στὴ μάχη», ἀλλὰ ἡ σύγκριση μὲ ἐκείνους ποὺ πεθαίνουν ἀπὸ ἀρρώστια εἶναι καινούρια καὶ εἶναι ἀπίθανο νὰ ἐπινοήθηκε ἀπλῶς μετὰ τὸν Ἡράκλειτο. Πῶς μποροῦν οἱ ψυχὲς ἐκείνων ποὺ πεθαίνουν στὴ μάχη νὰ εἶναι «καθαρότερες» ἀπὸ τίς ψυχὲς ἐκείνων ποὺ πεθαίνουν ἀπὸ ἀρρώστια; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἴσως ὅτι οἱ ψυχὲς τῶν τελευταίων ὑγραίνονται καὶ ἀδρανοποιοῦνται, καὶ οἱ κάτοχοί τους βρίσκονται σὲ μιὰ ἡμισυνειδητὴ κατὰστασις ποὺ

μοιάζει με τὸν ὕπνο. Ἀντίθετα, ἐκεῖνοι ποὺ σκοτώνονται στὴ μάχη φεύγουν ἀπὸ τὴ ζωὴ στὸ ἀποκορύφωμα τῆς σφριγηλότητάς τους, ὅταν οἱ ψυχές τους φλέγονται ἀπὸ τὴν ἐνάρετη καὶ γενναία πράξη τους.¹⁶⁸ Τὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου, οἱ ἐξασθενημένες ψυχές τῶν ἀρρώστων χάνουν καὶ τὰ τελευταῖα φλόγινα κατὰλοιπά τους καὶ γίνονται ὕδαρεῖς, ἔτσι ποὺ παύουν νὰ ὑπάρχουν ὡς ψυχές· ἐνῶ οἱ ψυχές ἐκείνων ποὺ σκοτώνονται στὴ μάχη (συνήθως ἀκαριαῖα ἢ σχεδὸν ἀκαριαῖα) εἶναι κατεξοχὴν πύρινες. Φαίνεται λοιπὸν εὐλόγο ὅτι αὐτὲς οἱ τελευταῖες ψυχές ἀποφεύγουν τὸ θάνατο ἀπὸ ὑγροποίηση.¹⁶⁹ Ἀφήνουν τὸ σῶμα καί, ὅπως μπορούμε νὰ μαντέψουμε, ἐνώνονται ξανά μετὰ τὴν αἰθέρια φωτιά. Πρὶν γίνεῖ αὐτό, εἶναι πολὺ πιθανὸ γιὰ ἓνα διάστημα νὰ εἶναι ἀσώματοι δαίμονες, σύμφωνα με τὸ ἡσιόδειο πρότυπο. Ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ πείσμε ὁ Ἡράκλειτος ὅτι ὑπάρχει ἀτομικὴ ἐπιβίωση πέρα ἀπὸ αὐτό, καὶ μάλιστα συνεχῆς ἐπιβίωση μετὰ τὴ μορφὴ τῆς αἰθέριας φωτιᾶς· γιατί ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτὴ τὴ φωτιά παρασύρεται διαρκῶς στὴν κοσμολογικὴ διαδικασίᾳ καὶ περνάει ἀπὸ τίς ἀλλαγές ποὺ περιγράφει τὸ 218 (βλ. σημ. 149 γιὰ τὴν πιθανότητα νὰ πείσμε ὁ Ἡράκλειτος σὲ μιὰ περιοδικὴ κίνηση τῶν ψυχῶν). Ἔτσι, ὁ Ἡράκλειτος δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάσθηκε ἐδῶ ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα.

(13) *Οἱ ἱεροπραξίαι τῆς συμβατικῆς θρησκείας εἶναι ἀνόητες καὶ παράλογες, ἂν καὶ μερικὲς φορὲς ὑποδεικνύουν τυχαῖα τὴν ἀλήθεια*

241 Ἀπόσπ. 5, Ἀριστόκριτος, Θεοσοφία 68: *καθαίρονται δ' ἄλλως <αἷμα> αἵματι μαινόμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. μαινεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα, καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται, ὁκοῖον εἴ τις δόμοισι λεσχηγένοιτο, οὗ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας οὔτινές εἰσι. [*<αἷμα>* D. S. Robertson.]*

Μάταια προσπαθοῦν νὰ ἐξαγριστοῦν ἀπὸ τὸ αἷμα μαινόμενοι τὸν ἑαυτὸ τους μετὰ νεο αἷμα, σὰν κάποιος ποὺ ἔπεσε στὴ λάσπη καὶ θέλει νὰ ξεπλυθεῖ μετὰ λάσπη. Θὰ φαίνονταν τρελὸς αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος σὲ κάποιον ποὺ θὰ τὸν ἐβλεπε νὰ κάνει κάτι τέτοιο. Ἀκόμα, προσεύχονται σὲ τοῦτα τὰ ἀγάλματα, σὰν νὰ ἤθελε κάποιος νὰ κουβεντιάσει μετὰ τὰ σπῆτια, ἀγνοώντας τὴν ἀληθινὴ φύση τῶν θεῶν καὶ τῶν ἥρώων.

242 Ἀπόσπ. 14, Κλήμης, Προτρεπτικὸς 22: *τὰ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστὶ μυνεῦνται.*

Τὰ θρησκευτικὰ μυστήρια τῶν ἀνθρώπων τελοῦνται μετὰ ἀνιερὸ τρόπο.

243 Ἀπόσπ. 15, Κλήμης, Προτρεπτικὸς 34: *εἰ μὴ γὰρ Διονύσω πομπὴν ἐποι- οῦντο καὶ ὕμνον ᾄσμα αἰδοίοισιν, ἀναιδέστατα εἰργασί' ἂν ὡντὸς δὲ Αἰδῆς καὶ Διδόνσος, δτέφω μαινόμενοι καὶ ληναῖζουσιν.*

Γιατί ἂν δὲν ἦταν ὁ Διόνυσος αὐτὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἔκαναν τὴν πομπή καὶ ἐφαλλαν τὸ ἄσμα γιὰ τὸ φαλλό, ὅλα αὐτὰ θὰ ἦταν πέρα γιὰ πέρα ἀναίσχυντα· ἀλλὰ ὁ "Ἀθης καὶ ὁ Διόνυσος, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποῖου παραληροῦν καὶ γιορτάζουν τὰ Λήνια, εἶναι ἡ ἴδια θεότητα.

244 Ἀπόσπ. 93, Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 21, 404 e: ὁ ἀναξ οὐ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει.

Ὁ ἄρχοντας, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν, δὲν μιλάει οὔτε κρύβει, παρὰ στέλνει σημάδια.

Ὁ Ἑράκλειτος, ἀκολουθώντας τὸν Ξενοφάνη, γελοιοποίησε τὸν ἀνθρωπομορφισμό καὶ τὴν εἰδωλολατρία τῆς Ὀλύμπιας θρησκείας. Ἀλλὰ οἱ τελευταῖες λέξεις τοῦ **241** (ὅπως καὶ ἄλλα ἀποσπάσματα, λ.χ. τὸ **204** καὶ τὸ **236**) δείχνουν ὅτι δὲν ἀπέρριπτε ὁλότελα τὴν ἰδέα τοῦ θείου, οὔτε ἀκόμα μερικές συμβατικές περιγραφές της. Τὸ **242** ὑπαινίσσεται ὅτι τὰ μυστήρια δὲν θὰ ἦταν ἐντελῶς ἄχρηστα ἂν γίνονταν σωστά. Τὸ **243** ἐξηγεῖ ἔμμεσα γιατί: τέτοιες ἱεροτελεστίες εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουν (καὶ μερικές φορές τυχαίνει νὰ ἔχουν) θετικὴ ἀξία, γιατί ὁδηγοῦν ἔμμεσα τοὺς ἀνθρώπους στὴν κατανόηση τοῦ Λόγου. Δὲν ξέρουμε γιατί ἀκριβῶς ὁ Ἑράκλειτος ταυτίζει ἐδῶ τὸν "Ἀθῃ μὲ τὸν Διόνυσον, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὁ πρῶτος ἀντιπροσωπεύει τὸ θάνατο, ἐνῶ ὁ δεύτερος τὴν ὀργιαστικὴ ζωὴ· καὶ ἡ σιωπηρὴ ταύτιση αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερα σημαντικῶν ἀντιθέτων (πρβ. **202**, **239**) ἐμποδίζει τὴ λατρευτικὴ ἐκδήλωση νὰ ξεπέσει στὴν ἄκρα ἀναισχυντία.¹⁶⁰ Ἡ μέθοδος ποὺ διάλεξε ὁ Ἀπόλλων γιὰ νὰ δίνει τοὺς δελφικοὺς χρησμούς του ἐπαινεῖται ἀπὸ τὸν Ἑράκλειτο στὸ **244**, γιατί ἓνα σημάδι μπορεῖ νὰ συμφωνεῖ περισσότερο ἀπὸ ὅσο μιὰ παραπλανητικὰ σαφὴς δήλωση μὲ τὴ φύση τῆς κρυμμένης ἀλήθειας, τῆς ἀλήθειας τοῦ Λόγου (πρβ. **207-9**). Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι μὲ αὐτὸ τὸν παραλληλισμὸ ὁ Ἑράκλειτος ἤθελε νὰ δικαιολογήσει τὸ δικό του ἀνιγματικὸ καὶ δυσνόητο ὕφος.¹⁶¹

(14) Ἡθικὲς καὶ πολιτικὲς ὑποθήκες· ἡ αὐτογνωσία, ὁ κοινὸς νοῦς καὶ ἡ μετριοπάθεια εἶναι ἰδανικὰ πού γιὰ τὸν Ἑράκλειτο ἔχουν ἔρεισμα στὴ φιλοσοφία του γιὰ τὸν κόσμον ὡς σύνολο

246 Ἀπόσπ. 101, Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 20, 1118 c: ἐδιζησάμην ἐμεῖοντόν.

Ἐρευνῶσα τὸν ἑαυτό μου.

247 Ἀπόσπ. 119, Στοβαῖος, *Ἀνθ. IV*, 40, 23: ἦθος ἀνθρώπων δαίμων.

Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ μοῖρα του.

248 Ἀπόσπ. 43, Διογένης Λαέρτιος IX, 2: ὕβριν χρη σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν.

Εἶναι πιό ἀναγκαῖο νά σβήνει κανεῖς τήν ὕβρη παρά τήν πυρκαϊά.

249 Ἀπόσπ. 44, Διογένης Λαέρτιος IX, 2: μάχεσθαι χρη τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὡκωσπερ τείχεος.

Ὁ λαὸς πρέπει νά ὑπερασπίζεται τὸ νόμο ὥπως τὰ τεῖχη τῆς πόλης.

250 Ἀπόσπ. 114, Στοβαῖος, Ἀνθ. III, 1, 179: ξὺν νόῳ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρη τῷ ξυνῷ πάντων, ὡκωσπερ νόμῳ πόλις καὶ πολλὸ ἰσχυροτέρως τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θεοῦ κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὁκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται.

Ὅσοι μιλοῦν μυαλωμένα πρέπει νά στηρίζονται σ' αὐτὸ ποῦ εἶναι κοινὸ σὲ ὅλους, ὥπως μιὰ πόλη πρέπει νά στηρίζεται στὸ νόμο τῆς, καὶ μὲ πολὺ μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη· γιατί ὅλοι οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι τρέφονται ἀπὸ ἓνα νόμο, τὸν θεοῦ· γιατί αὐτὸς ἔχει ὅση δύναμη θέλει καὶ ὄχι μόνο φτάνει γιὰ ὅλους, παρά μένει καὶ ὑπόλοιπο.

Οἱ ἠθικὲς ὑποθήκες τοῦ Ἡράκλειτου ἔχουν τὴ μορφή ἀποφθεγμάτων καὶ οἱ περισσότερες μοιάζουν στὸ γενικὸ τους περιεχόμενο μὲ τὶς ἀντίστοιχες συμβουλὲς τῶν προηγουμένων καὶ τῶν συγχρόνων του· μερικὲς φορές δ' Ἡράκλειτος τὶς διατυπώνει γραφικότερα καὶ συχνὰ σκληρότερα.¹⁶² Τονίζουν τὴ σημασία τῆς μετριοπάθειας, ποῦ ἐξαρτᾶται μὲ τὴ σειρά τῆς ἀπὸ τὴ σωστὴ ἐκτίμηση τῶν δυνατοτήτων ποῦ ἔχει ὁ καθένας. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ συμβουλὴ (ποῦ εἶναι φυσικὸ νά τὴν παραλληλίσουμε μὲ τὶς δελφικὲς παραινέσεις *Γινῶθι σαυτὸν καὶ Μηδὲν ἄγαν*) ἔχει βαθύτερη σημασία στὸν Ἡράκλειτο, γιατί βασίζεται στὶς φυσικὲς θεωρίες του (πράγμα ποῦ δὲν δηλώνεται ρητὰ, ἀλλὰ ὑπονοεῖται σαφῶς στὸ 194 κἀ.) καὶ ἐπειδὴ ὁ Ἡράκλειτος πίστευε ὅτι μόνον μὲ τὴν κατανόηση τοῦ βασικοῦ σχεδίου τοῦ κόσμου ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά γίνεῖ σοφὸς καὶ οἱ πράξεις του νά εἶναι τελεῖως ἀποτελεσματικὲς· βλ. 194, 196, 227, 234. Αὐτὸ εἶναι τὸ πραγματικὸ ἐπιμῦθον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡράκλειτου, στὴν ὁποία ἡ ἠθικὴ γιὰ πρώτη φορὰ συνυφίνεται ἐπίσημα μὲ τὴ φυσική.

Μποροῦμε λοιπὸν νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ «ἀναζήτηση τοῦ ἑαυτοῦ» στὸ 246 ὁδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψη ὅτι ἡ ψυχὴ ἐνὸς ἀνθρώπου ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὸν ἴδιο (βλ. 232, 234). Τὸ 247 ἀποτελεῖ τὴν ἄρνηση τῆς κοινῆς στὸν Ὅμηρο ἀντίληψης ὅτι συχνὰ τὸ ἄτομο δὲν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὑπεύθυνο γιὰ τὶς πράξεις του. Ἡ λέξη *δαίμων* σημαίνει ἐδῶ ἀπλῶς τὴν προσωπικὴ μοῖρα ἐνὸς ἀνθρώπου· ἡ μοῖρα αὐτὴ καθορίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸ χαρακτήρα, τὸν ὁποῖο μπορεῖ νά ἐλέγξει ὡς ἓνα βαθμὸ. καὶ ὄχι ἀπὸ ἐξωτερικὲς καὶ συχνὰ ιδιότροπες δυνάμεις, ποῦ ἐπε- νεργοῦν ἴσως μέσα ἀπὸ ἓνα «δαϊμόνιο» παραχωρημένο σὲ κάθε ἄτομο ἀπὸ τὴν

Τύχη ἢ τὴν Εἰμαρμένη. Κατὰ παράδοση, ἡ Ἑλένη φόρτωνε τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ παράπτωμά της στὴν Ἀφροδίτη, ἀλλὰ γιὰ τὸν Ἡράκλειτο (ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὸν Σόλωνα, ποὺ εἶχε ἤδη ἀντιδράσει στὴν ἠθικὴ ἀδράνεια τῆς ἡρωικῆς νοοτροπίας) ἡ ἔλλογη καὶ συνετὴ συμπεριφορὰ παίζει σημαντικό ρόλο. Τὸ 248 δὲν ἔχει εἰδικὲς προεκτάσεις: δείχνει πόσο συμβατικὴ ἦταν συχνὰ ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἡράκλειτου, καθὼς ἐπίσης ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δὲν ἔβλεπε πάντα τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς πύρινης φύσης τῆς ψυχῆς (γιατὶ ἡ ὕβρις θὰ προκαλοῦσε τὴν ὑγρανση τῆς ψυχῆς, ὅχι τὴν ἀνάφλεξή της). Ἀντίθετα, ἡ ἐπιμονὴ στὸ σεβασμὸ τοῦ νόμου στὸ 249, ἂν καὶ ἐκφράζεται πάλι μὲ συμβατικούς ὅρους, ἀποκτᾷ πολὺ οὐσιαστικότερη σημασίαν χάρις στὸ 250, ποὺ τῆς δίνει μιὰ βαθύτερη δικαιολογία (ἃς παραβληθεῖ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα μὲ τὰ 194, 195 καὶ 196). Οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι τρέφονται ἀπὸ τὸν θεοὺ οἰκουμενικὸ νόμο· συμφωνοῦν μὲ τὸ Λόγο, τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ διαρθρώνει καὶ τακτοποιεῖ τὸν κόσμο. Ἡ ἔκφραση «τρέφονται» εἶναι μεταφορικὴ, ἀλλὰ ὅχι ἀπόλυτα· ἡ ἐπαφὴ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπινους νόμους καὶ τὸ Λόγο εἶναι ἔμμεση, ἂν καὶ δὲν τῆς λείπει ἡ ὕλική βάση, γιατί οἱ καλοὶ νόμοι εἶναι προϊόντα σοφῶν ἀνθρώπων μὲ πύρινες ψυχές (230), ποὺ χάρις σ' αὐτὲς κατανόησαν (ὅπως κατανοοῦσε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἡράκλειτος) τὴν πραγματικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Παρὰ τίς ἀσάφειες καὶ τίς ἐρμηνευτικὲς ἀβεβαιότητες, φαίνεται ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Ἡράκλειτου χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἐνότητα ποὺ (ἴσως ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο) φαίνεται ὁλότελα καινούρια. Οὐσιαστικὰ ὅλες οἱ πλευρὲς τοῦ κόσμου ἐξηγοῦνται συστηματικὰ μὲ ἀφετηρία τὴν κεντρικὴ ἀνακάλυψη ὅτι ὅλες οἱ φυσικὲς ἀλλαγές εἶναι κανονικὲς καὶ ἰσορροπες καὶ ὅτι ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας εἶναι ἡ φωτιά, τὸ κοινὸ συστατικὸ τῶν πραγμάτων, ποὺ ὁ Ἡράκλειτος ὀνόμαζε ἐπίσης Λόγο. Ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ διέπεται ἀπὸ τὸν ἴδιο Λόγο ὅπως καὶ οἱ ἀλλαγές ποὺ συμβαίνουν στὸν ἐξωτερικὸν κόσμον· ἡ ψυχὴ εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ φωτιά, ἓνα μέρος τῆς ὁποίας (ποὺ εἶναι καὶ μέρος ὁλόκληρης τῆς παγκόσμιας τάξης) σβήνει. Ἡ κατανόηση τοῦ Λόγου, τῆς ἀληθινῆς συγκρότησης τῶν πραγμάτων, εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ μὴν ὑγρανθεῖ ὑπέρμετρα ἡ ψυχὴ μας καὶ ἀδρανοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ μωρία. Ἡ σχέση ψυχῆς-κόσμου κατὰ τὸν Ἡράκλειτο ἦταν πιὸ πειστικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Πυθαγόρα, γιατί ἦταν πιὸ ὀρθολογικὴ· ὑποδείκνυε μιὰ κατεύθυνση ποὺ, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπιγόνους ὥσπου ἤρθαν οἱ ἀτομιστές καί, ἀργότερα, ὁ Ἀριστοτέλης. Στὰ διαστήματα ποὺ μεσολάβησαν ἔκλυσε μιὰ καινούρια τάση, μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ της τὴν ἀπόρριψη τῆς Φύσης καὶ μὲ βασικούς ἐκπροσώπους τοὺς ἐλεατικούς, τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα.

**Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΙΤΑΛΙΑ**

‘Από όσο ξέρουμε, οι πρώτοι φιλόσοφοι που διδασκαν στις ελληνικές πόλεις της νότιας ‘Ιταλίας ήταν δύο μετανάστες από την ‘Ιωνία, ο Ξενοφάνης και ο Πυθαγόρας, που άκμασαν πρὸς τὰ τέλη τοῦ δού αἰῶνα π.Χ. “Όμως οἱ φιλοσοφίες που ἀναπτύχθηκαν στὴ νότια ‘Ιταλία εἶχαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πολὺ διαφορετικὰ κίνητρα καὶ χαρακτηριστὰ ἀπὸ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τῶν μιλησίων. Ἐνῶ οἱ μιλῆσιοι, σπρωγμένοι ἀπὸ τὴ φιλοπερίεργεια καὶ ἀπὸ τὴ δυσπιστία τους γιὰ τὶς παλιὲς μυθολογικὲς ἀφηγήσεις, προσπάθησαν νὰ δώσουν μιὰ συστηματικὴ φυσικὴ ἐξήγηση στὰ φυσικὰ φαινόμενα, τὸ ἐλατήριο τοῦ πυθαγορισμοῦ ἦταν θρησκευτικὸ καὶ οἱ ἐλεάτες Παρμενίδης καὶ Ζήνων παρουσίασαν μεταφυσικὲς ἀντινομίες που ὑπονόμευαν τὴν πίστη στὴν ἰδίαν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ὁ μόνος σημαντικὸς στοχαστὴς στὴ Δύση που συνέχισε τὴν ἰωνικὴ παράδοση τῆς μελέτης τῆς φύσης, μὲ πνεῦμα παραπλήσιο μὲ τὸ ἰωνικὸ, ἦταν ὁ σικελὸς φιλόσοφος Ἐμπεδοκλῆς. Ἦταν ὅμως βαθιὰ ἐπηηρεασμένος τόσο ἀπὸ τὸν πυθαγορισμὸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Παρμενίδη· καὶ τὸ σύστημά του ἐπικαλύπτεται ἀπὸ μεταφυσικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀνησυχίες, καθὼς καὶ ἀπὸ μιὰ τολμηρὴ (γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἐκκεντρικὴ) φαντασία, που εἶναι καθαρὰ ἀτομικὸ τοῦ γνώρισμα.

Μπαίνει κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ υποθέσει ὅτι αὐτὲς οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴ δυτικοελληνικὴ καὶ τὴν ἰωνικὴ φιλοσοφία σχετίζονται μὲ διαφορὲς στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς σ’ αὐτὲς τὶς δύο γωνιὲς τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ἢ ἀκόμη καὶ ὅτι εἶναι συνάρτηση αὐτῶν τῶν διαφορῶν. Ὅπως δὲ ποτε ἡ νότια ‘Ιταλία καὶ ἡ Σικελία ἦταν ἔδρα μυστικιστικῶν τελετουργιῶν, που ἀναφέρονταν στὸ θάνατο καὶ στὴ λατρεία τῶν θεῶν τοῦ κάτω κόσμου, ἐνῶ στὶς ἰωνικὲς πόλεις πολὺ λίγα πράγματα ἀκούμε γιὰ θρησκευτικὲς δραστηριότητες αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἐξάλλου, πολλοὶ ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι οἱ πόλεις τῆς «Μεγάλης Ἑλλάδας» ἦταν ἀπὸ τὴ φύση τους λιγότερο σταθερὲς καὶ ἡ ἀφοσίωση τῶν πολιτῶν τους στὶς χαρακτηριστικὲς πολιτικὲς ἀξίες τῆς ἐλληνικῆς πόλεως εἶχε λιγότερο γερὲς ρίζες ἀπὸ ὅσο στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα (φαίνεται, πράγματι, ὅτι οἱ πόλεμοι ἀνάμεσα στὰ ἰταλικά καὶ τὰ σικελικά κράτη ἦταν ἀσυνήθιστα ἄγριοι, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἐκτοπισμὸ ὀλόκληρων πληθυσμῶν καὶ τὸ ξεμεμέλιωμα τῶν σπειτῶν τους: γνωστότερη, ἡ καταστροφὴ τῆς Σύβαρης τὸ 510 π.Χ.). “Όση ἀλήθεια καὶ ἂν ὑπάρχει σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς εἰκασίες, τὰ δύο βασικά γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τὴ σημερινὴ μας ἀντίληψη γιὰ τὴ φιλοσοφία γεννήθηκαν στὴ νότια ‘Ιταλία καὶ ὄχι στὴν ‘Ιωνία. Ὁ Πυθαγόρας εἶναι τὸ ἀρχέτυπο τοῦ φιλόσοφου, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ σοφοῦ που διδάσκει τὸ νόημα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἐνῶ ὁ Παρμενίδης εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τῆς φιλοσοφίας, ἂν θεωρήσουμε ὅτι φιλοσοφία δὲν εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς φύσης τῶν πραγμάτων (αὐτὴ σήμερα ἀνήκει στὴ δικαιοδοσία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν), ἀλλὰ ἡ διερεύνηση τοῦ τι σημαίνει νὰ λέμε ὅτι κατὰ τι ἀρχὴν ἡ κινεῖται ἢ εἶναι πολλαπλὸ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι εὐθὺς ἐξαρχῆς αὐτὲς οἱ δύο ἐνασχολήσεις συνδέθηκαν μὲ δύο πολὺ διαφορετικὲς πνευματικὲς ἰδιουσυνκρασίες, ἀλλὰ ὡστόσο δὲν ἐπαψαν ποτὲ νὰ ἀνήκουν καὶ οἱ δύο στὸν ἴδιο τομέα: τὴ φιλοσοφία.

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ Ο ΣΑΜΙΟΣ

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ

252 Πλάτων, *Πολιτεία* 600 a-b (DK 14, 10): 'Αλλὰ δὴ εἰ μὴ δημοσία, ἰδίᾳ τισὶν ἡγεμῶν παιδείας αὐτὸς ζῶν λέγεται Ὅμηρος γενέσθαι, οἱ ἐκείνον ἡγάπων ἐπὶ συνουσίᾳ καὶ τοῖς ὑστέροις ὁδὸν τινα παρέδωσαν βίου Ὅμηρικὴν, ὥσπερ Πυθαγόρας αὐτὸς τε διαφερόντως ἐπὶ τούτῳ ἡγαπήθη, καὶ οἱ ὕστεροι ἔτι καὶ νῦν Πυθαγόρειον τρόπον ἐπονομάζοντες τοῦ βίου διαφανεῖς πη δοκοῦσιν εἶναι ἐν τοῖς ἄλλοις;

Ἄν ὅμως δὲν ἀπέκτησε φήμη γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του πρὸς τὸ δημόσιο, μήπως ἄραγε ἀκοῦμε ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦταν, ὅσο ζοῦσε, προσωπικὸς παιδαγωγὸς κάποιων ἰδιωτῶν; Ὑπῆρχαν τάχα ἄνθρωποι πού τὸν ἀγαποῦσαν γιὰ τὴ συντροφιά του καὶ παρέδωσαν στὶς κατοπινὲς γενιὲς ἕναν ὁμηρικὸ τρόπο ζωῆς; Ὅλα αὐτὰ ὅμως ἰσχύουν γιὰ τὸν Πυθαγόρα, πού ἀγαπήθηκε ξεχωριστὰ γι' αὐτὸν τὸ λόγο καὶ οἱ ὁπαδοὶ του εἶναι φημισμένοι γιὰ ἕναν τρόπο ζωῆς πού ὡς τὰ σήμερα ὀνομάζουν «πυθαγόρειο».

253 Πλάτων, *Πολιτεία* 530 d (DK 47 b 1): *Κινδυνεύει, ἔφην, ὡς πρὸς ἀστρονομίαν ὄμματά πέπηγεν, ὡς πρὸς ἐναρμόνιον φορὰν ὧτα παγῆναι, καὶ αὐτὰ ἀλλήλων ἀδελφαὶ τινες αἱ ἐπιστῆμαι εἶναι, ὡς οἱ τε Πυθαγόρειοί φασι καὶ ἡμεῖς, ὦ Γλαῦκων, συγχωροῦμεν.*

Φαίνεται, εἶπα, ὅτι ὅπως τὰ μάτια εἶναι φτιαγμένα γιὰ τὴν ἀστρονομία, ἔτσι καὶ τ' αὐτιά εἶναι φτιαγμένα γιὰ τὴν ἁρμονία, καὶ αὐτὲς οἱ δύο ἐπιστῆμες εἶναι ἀδελφές, ὅπως λένε οἱ πυθαγόρειοι καὶ συμφωνοῦμε κι ἐμεῖς, Γλαῦκων.

Τὸ **252** καὶ τὸ **253** εἶναι οἱ μόνες ὀνομαστικὲς ἀναφορὲς τοῦ Πλάτωνα στὸν Πυθαγόρα ἢ τοὺς πυθαγόρειους. Τὰ χωρία αὐτὰ μᾶς δείχνουν τὶς δύο ὀψεις τοῦ πυθαγορισμοῦ: τὴ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ, ἀφενός, καὶ τὴ φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ, ἀφετέρου. Πῶς συνδέονταν μετὰξὺ τους αὐτὲς οἱ δύο πλευρὲς τῆς πυθαγόρειας διδασκαλίας; Προῆλθαν ἄραγε καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ ἰδίου τοῦ Πυθαγόρα; Αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα θὰ δεσπόσουν στὴν ἀνάλυση πού θὰ κάνομε ἐδῶ καὶ στὸ κεφάλαιο XI, ὅπως ἄλλωστε δεσπάζουν γενικὰ στὴ μελέτη τοῦ πυθαγορισμοῦ ἐδῶ καὶ ἕναν αἰῶνα, ἂν ὅχι περισσότερο: αὐτὸ τὸ μαρτυροῦν συχνὰ οἱ τίτλοι τῶν σχετικῶν μελετῶν, ὅπως λ.χ. τὸ δοκίμιο τοῦ F. M. Cornford, «Mysticism and Science in the Pythagorean Tradition» («Μυστικι-

σμός και ἐπιστήμη στην πυθαγόρεια παράδοση») και τὸ βιβλίο τοῦ Walter Burkert *Weisheit und Wissenschaft* (Σοφία και ἐπιστήμη), αὐτὸ τὸ ἀριστούργημα στὸ χῶρο τῶν μεταπολεμικῶν κλασικῶν σπουδῶν, ποὺ τώρα ὑπάρχει καὶ σὲ μιὰ καλὴ ἀγγλικὴ μετὰφραση μὲ τὸν σεμνὸ τίτλο *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism* ('Απόρρητες γνώσεις καὶ ἐπιστήμη στὸν ἀρχαῖο πυθαγορισμὸς, Cambridge, Mass., 1972). Ἡ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὸν πυθαγορισμὸ διαιωνίζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐνδείξεις ποὺ διαθέτουμε εἶναι πολὺ πενιχρές. Γι' αὐτὸ φταίει (ἐμμεσα) κυρίως ὁ Πλάτων.

Εἶναι πασίγνωστο ὅτι ἡ μεταφυσικὴ τοῦ Πλάτωνα ἦταν βαθιὰ ποτισμένη μὲ ιδέες ποὺ ἐμεῖς ἀναγνωρίζουμε ὅτι εἶναι πυθαγόρειες (ἂν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων δὲν τὸ παραδεχόταν). Ὁ Φαίδων, λόγου χάρι, ἀναπαράγει μὲ γλαφυρὸ τρόπο μιὰ γνήσια πυθαγόρεια ἀντίληψη, ποὺ ἀποτελεῖ μείγμα μιᾶς ἐσχατολογικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς μὲ διάφορες ἠθικοθηρησκευτικὲς ἐπιταγές. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, παρὰ βάζει αὐτὴ τὴν ἀντίληψη νὰ ἀναπτύσσεται μέσα σ' ἓνα πυθαγόρειο σκηνικόν: μιὰ φιλοσοφικὴ συζήτηση ἀνάμεσα σὲ φίλους. (Ὁ Burnet ἔκανε τὴν εὐστοχὴ παρατήρηση ὅτι «θα μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Φαίδων εἶναι ἀφιερωμένος στὴν πυθαγόρεια κοινότητα ποὺ λειτουργοῦσε στὸν Φλειούντα», *EGP*, 83 σσμ. 1.) Ἀλλὰ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ Πλάτων ἀναπλάθει πυθαγόρειο ὕλικόν, ὁ ἱστορικὸς τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας πρέπει νὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὸς ὅταν χρησιμοποιοῦ τὸν Φαίδωνα ὡς πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸν πυθαγορισμό — ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν πυθαγορισμὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνα, καὶ φυσικὰ πολὺ περισσότερο γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ ἴδιου τοῦ Πυθαγόρα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅμως, θὰ ἦταν λάθος καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀδύνατον νὰ μὴν ἀφήσουμε καθόλου τὸν Φαίδωνα καὶ ἄλλους διαλόγους νὰ ἐπηρεάσουν τὴν εἰκόνα μας γιὰ τὸν πρῶτον πυθαγορισμό.

Ὅπως ὁ Πλάτων ἔχει βάλει ἀρκετὲς πινελιὲς στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Πυθαγόρα, ἔτσι καὶ ἐπηρέασε ἢ, ἂν θέλετε, ἀποπροσανατόλισε ἓνα τεράστιον πλῆθος ἀπὸ τὰ βιβλία καὶ τίς ιδέες ποὺ κυκλοφοροῦσαν γι' αὐτὸν τὸ στοχαστὴ στὴν ἀρχαιότητα. Ἰδιαίτερα μεγάλῃ ἐπίδραση ἄσκησε ἡ ἀποδοχὴ διαφόρων ἀριθμολογικῶν ιδεῶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν *Τίμαιο*, τὸν *Φίληβο* καὶ τὰ περίφημα, ἀλλὰ σκοτεινὰ «ἄγραφα δόγματα» (γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. λ.χ. W. D. Ross, *Plato's Theory of Ideas*, Ὁξφόρδη 1951, κεφ. IX-XVI). Αὐτὲς οἱ ιδέες δημιουργήσαν μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας τὴ μὸδα μιᾶς μεταφυσικῆς «πυθαγόρειου στίλ». Ἡ μεταφυσικὴ αὐτοῦ τοῦ εἵδους καλλιεργήθηκε πιὸ συστηματικὰ καὶ ἀφοσιωμένα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Πλάτωνα παρὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ψευδοπλατωνικὸν *Εἰννομίς* καὶ ἀπὸ τὰ ὅσα ξέρουμε γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Σπεύσιππου καὶ τοῦ Ξενοκράτη. Αὐτοὶ οἱ ἐπίγονοι δὲν ἐνδιαφέρονταν νὰ κάνουν διάκριση ἀνάμεσα στὶς δικές τους πλατωνίζουσες μεταπλάσεις τῶν πυθαγóreων ἀρχῶν καὶ τίς ιδέες τοῦ ἴδιου τοῦ Πυθαγόρα. Εἶναι πολὺ πιθανόν

ὅτι ὁ ἰδιόμορφος πλατωνισμός τους δὲν στερήθηκε ποτὲ ὑποστηρικτές, καὶ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ἄρχισε νὰ ἀναζωογονεῖται ἀπὸ «νεοπυθαγόρειους» συγγραφεῖς ὅπως ὁ Μοδεράτος καὶ ὁ Νουμήνιος. Αὕτῃ εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τοῦ πυθαγορισμοῦ ποὺ οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς παρουσιάζουν ὡς αὐθεντικὴ μεταφυσικὴ διδασκαλία τῶν πυθαγορείων ἢ καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Πυθαγόρα (βλ. Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* X, 248-309). Μόνο ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιστάθηκε σθεναρὰ στὴν προσπάθεια τῶν πλατωνικῶν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν πυθαγορισμὸ «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν τους». Ἐπισήμαινε μὲ ἐπιμονὴ πόσο πρωτόγονος καὶ συγκεχυμένος εἶναι ὁ τρόπος σκέψης ποὺ ἀντιπροσωπεύει ὁ πυθαγορισμός καὶ πόσο διαφορετικὸς εἶναι στὴν πραγματικότητά ἀπὸ τὸν πλατωνισμό, ποὺ τὸν ἐκμεταλλεύεται. Στὸ κεφάλαιο XI θὰ ἀντλήσουμε πολλὰς πληροφορίες ἀπὸ τίς πλήρεις καὶ σχετικὰ ἀντικειμενικὲς περιγραφές τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν πυθαγόρεια μεταφυσικὴ καὶ κοσμολογία τοῦ 5ου αἰῶνα. Σὲ τοῦτο ἐδῶ τὸ κεφάλαιο θὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ ἀποσπάσματα τῶν μονογραφιῶν του γιὰ τοὺς πυθαγόρειους ὡς πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα, καθὼς καὶ γιὰ τίς παλιότερες πυθαγόρειες θεωρίες καὶ παραδόσεις.

Ὁ Πυθαγόρας δὲν ἔγραψε τίποτα.¹⁶³ Ἔτσι ἄφησε ἓνα κενό, ποὺ ἔμελλε νὰ γεμίσει ἀπὸ ἓνα τεράστιο πλῆθος συγγραμμάτων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι ἄχρηστα ὡς ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ ἰδίου τοῦ Πυθαγόρα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ συγγράμματα ὑπῆρχαν περιγραφές τῆς πυθαγόρειας φυσικῆς, ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς θεωρίας, καθὼς καὶ μεταφυσικῆς, βιογραφίες τοῦ Πυθαγόρα καὶ δεκάδες πραγματείες (πολλὰ ἀπὸ αὐτὲς σώζονται), ποὺ ἀποδίδονταν σὲ πρώιμους πυθαγόρειους — ἂν καὶ ὅλες τους (ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Φιλόλαου καὶ τοῦ Ἀρχύτα) θεωροῦνται σήμερα ψευδεπίγραφα ἔργα, ποὺ γράφτηκαν ἀργότερα. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τεράστιο ὕλικο, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ μόνο οἱ βιογραφίες ποὺ ἔγραψαν ὁ Διογένης Λαέρτιος, ὁ Πορφύριος καὶ ὁ Ἰάμβλῖχος. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐτερόκλητα συμπλήματα, ποὺ γράφτηκαν στὴ χριστιανικὴ ἐποχὴ. Ἀλλά, μαζὶ μὲ μερικὲς ἐντελῶς ἀναξιόπιστες πληροφορίες, περιέχουν ἀποσπάσματα ἢ ἐπιτομὲς συγγραφῶν τῆς περιόδου 350-250 π.Χ., ποὺ εἶχαν πρόσβαση σὲ ἀρκετὰ παλιὰς παραδόσεις γύρω ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς πυθαγόρειους: τοῦ Ἀριστόξενου, τοῦ Δικαίαρχου καὶ τοῦ Τίμαιου (ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἐπίσης σὲ γενικὲς ἱστορικὲς πηγές).

Αὕτῃ τῇ σκεπτικιστικῇ ἀποψῇ γιὰ τὸν Πυθαγόρα ὡς συγγραφέα τὴν ἀσπάζονταν λ.χ. ὁ Πλούταρχος (*Περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχης* 328 a) καὶ ὁ Ποσειδώνιος (Γαληνός, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* 459 m), ἀλλὰ τὴν ἀπέρριπτε ὁ Διογένης Λαέρτιος (VIII, 6): κείμενα στὸ DK 14, 18-19.

ΠΡΩΙΜΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΠΥΘΑΓΟΡΑ

Παίρνοντας υπόψη μας πόσο πενιχρές είναι οι ένδειξεις που έχουμε, είναι μεγάλο εύτυχημα ότι σώζονται πολλές αναφορές συγγραφέων του 5ου αιώνα στον Πυθαγόρα και τους όπαδούς του. Αυτές οι αναφορές συνθέτουν μια εικόνα που χαρακτηρίζεται από τρία βασικά στοιχεία.

(i) *Ἀμφίβολη φήμη ὡς σοφοῦ*

255 Ἡράκλειτος, απόσπ. 40, Διογένης Λαέρτιος IX, 1: πολυμαθὴν νόον ἔχειν οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἑκαταῖον.

Ἡ πολυμαθία δὲν διδάσκει τὴν εὐθυκρισία, ἀλλῶς θὰ τὴν εἶχε διδάξει στὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Πυθαγόρα, καθὼς καὶ στὸν Ξενοφάνη καὶ τὸν Ἑκαταῖο.

256 Ἡράκλειτος, απόσπ. 129, Διογένης Λαέρτιος VIII, 6: Πυθαγόρης Μνησάρχου ἱστορίῃν ἡσκησεν ἀνθρώπων μάλιστα πάντων καὶ ἐκλεξάμενος ταῦτα ἐποίησατο ἑαυτοῦ σοφίην, πολυμαθίην, κακοτεχνίην.¹⁶⁴

Ὁ Πυθαγόρας, γιὸς τοῦ Μνήσαρχου, ἄσκησε τὴν ἐρευνα περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καί, διαλέγοντας αὐτὲς τὲς ιδιότητες, οἰκιοποιήθηκε τὴ σοφία, τὴν πολυμαθία καὶ τὴ δολιοτεχνία.

257 Ἡρόδοτος IV, 95 (DK 14, 2): ὡς δὲ ἐγὼ πυνθάνομαι τῶν τὸν Ἑλλήσποντον καὶ Πόντον οἰκεόντων Ἑλλήνων, τὸν Σάλμοξιν τοῦτον ἐόντα ἀνθρώπων δουλεῦσαι ἐν Σάμῳ, δουλεῦσαι δὲ Πυθαγόρῃ τῷ Μνησάρχῳ· ...ἅτε δὲ κακοβίῳν τε ἐόντων τῶν Θρηίκων καὶ ὑπαφρονεστέρων, τὸν Σάλμοξιν τοῦτον ἐπιστάμενον δαίταν τε Ἰάδα καὶ ἦθεα βαθύτερα ἢ κατὰ Θρηίκας, οἶα Ἑλλήσι τε ὁμιλήσαντα καὶ Ἑλλήνων οὐ τῷ ἀσθενεστάτῳ σοφιστῇ Πυθαγόρῃ, κατασκευάσασθαι ἀνδρεῶνα, ἐς τὸν πανδοκεύοντα τῶν ἀστῶν τοὺς πρῶτους καὶ εὐχέοντα ἀναδιδάσκειν ὡς οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ συμπόται αὐτοῦ οὔτε οἱ ἐκ τούτων αἰεὶ γινόμενοι ἀποθανέονται, ἀλλ' ἥξουσι ἐς χώρον τοῦτον ἵνα αἰεὶ περιέοντες ἔξουσι τὰ πάντα ἀγαθὰ.

Ὅπως μοῦ εἶπαν οἱ Ἕλληνες πού ζοῦν στὸν Ἑλλήσποντο καὶ στὸν Εὐξείνιο Πόντο, αὐτὸς ὁ Σάλμοξης ἦταν ἕνας ἀνθρώπος πού ἔκανε δοῦλος στὴ Σάμο, καὶ συγκεκριμένα δοῦλος τοῦ Πυθαγόρα, γιου τοῦ Μνήσαρχου· ...Οἱ Θράκες ζοῦσαν ἄβλια ζωὴ καὶ δὲν ἦταν πολὺ ἐξυπνοί, ἐνῷ αὐτὸς ὁ Σάλμοξης ἤξερε τὸν ἱωνικὸ τρόπο ζωῆς καὶ τὰ ἱωνικά ἤθη βαθύτερα ἀπὸ ὅσο τὰ ἀντίστοιχα τῶν Θρακῶν, γιατί εἶχε συναναστραφεῖ μὲ Ἕλληνες καί, ἀνάμεσά τους, μὲ τὸν Πυθαγόρα, πού δὲν ἦταν ὁ κατώτερος ἀπὸ τοὺς σοφοὺς. Ἐφτιαξε λοιπὸν μιὰ μεγάλη αἰθουσα, στὴν ὁποία δεξιώθηκε τοὺς πιδ ὀνομαστοὺς πολῖτες καί, ἐνῷ τοὺς παρέθετε γεῦμα, τοὺς διδάσκει ὥστε αὐτὸς οὔτε οἱ καλεσμένοι του οὔτε οἱ ἀπόγονοί τους θὰ πέθαιναν, ἀλλὰ

θά πήγαιναν σὲ κάποιο μέρος ὅπου θά ζοῦσαν αἰώνια καὶ θά εἶχαν ὅ,τι ποθοῦσε ἡ ψυχὴ τους.

258 Ἴων, ἀπόσπ. 4, Διογένης Λαέρτιος I, 120: Ἴων δ' ὁ Χίος φησι περὶ αὐτοῦ (ἐνν.: Φερεκῦδον)

ὥς ὁ μὲν ἠγορῆν τε κεκασμένος ἡδὲ καὶ αἰδοῖ
καὶ φθίμενος ψυχῇ τερπνὸν ἔχει βίοντον,
εἴπερ Πυθαγόρης ἐτόμως σοφός, <ὅς> περὶ πάντων
ἀνθρώπων γνώμας εἶδε καὶ ἐξέμαθεν.¹⁶⁵ (= 45)

Ὁ Ἴων ἀπὸ τῆ Χίο λέει γι' αὐτὸν (τὸν Φερεκῦδη): «Ἔτσι λοιπὸν διέπρεψε στὴν ἀνδρεία καὶ στὸ φιλότιμο, καὶ τώρα ποὺ ἔχει πεθάνει θά ζεῖ ἡ ψυχὴ του ζωὴ χαρισάμενη, ἂν ἦταν στ' ἀλήθεια σοφὸς ὁ Πυθαγόρας, ποὺ ἤξερε περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλον καὶ ἔμαθε τίς γνώμες τῶν ἀνθρώπων.

Στὸ **256** ὁ Πυθαγόρας περιγράφεται εἰρωνικὰ ὡς ὑποδειγματικὸς ἐκφραστῆς τῆς ἀκόρεστης φιλομάθειας, τῆς ἐρευνητικῆς διάθεσης καὶ τοῦ κριτικοῦ πνεύματος ποὺ χαρακτηρίζαν τοὺς Ἴωνες διανοοῦμενους. Ὁ Ἡράκλειτος δὲν περὶφρονοῦσε αὐτὲς τίς ιδιότητες (πρβ. ἀπόσπ. 35: «Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀγαποῦν τὴ σοφία (φιλόσοφοι) πρέπει νὰ ἐρευνοῦν πολλὰ πράγματα.)). Ἀλλὰ, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ἐρευνα ποὺ ἀσκοῦσε ὁ Πυθαγόρας συνίστατο ἀπλῶς στὸ νὰ ἐπιλέγει καὶ νὰ ἐκμεταλλεύεται μὲ τὸν δικό του τρόπο ἀρετὲς καὶ ἱκανότητες ποὺ ἀνακάλυπτε σὲ ἄλλους. Τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο σκέλος τῆς τριάδας, ἡ «κακοτεχνία» (δηλαδὴ ἡ ἐντεχνὴ ἐξαπάτηση τῶν ἀνθρώπων, ἡ δολιοτεχνία), ὑπονομεύει ἀκόμη περισσότερο τὴν ὑπόληψη τῶν δύο πρώτων: ἡ σοφία τοῦ Πυθαγόρα ἦταν κίβδηλη, ἡ πολυμαθειά του δὲν συνοδευόταν ἀπὸ ὀρθοκρισία (**255**). Μήπως τὸ **256** ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ Πυθαγόρας παρουσιαζόταν ὡς θεράπων τῆς ἱστορίας, δηλαδὴ τῆς ἐρευνας, ἢ τουλάχιστον ὅτι ἔτσι τὸν ἐβλεπαν οἱ ἄλλοι; Ἡ μήπως ἰσχυρίζοταν ὅτι ἦταν «ἐραστὴς τῆς σοφίας» (πρβ. καὶ πάλι τὸ ἀπόσπ. 35 τοῦ Ἡράκλειτου);

Ὁ Ἴων, ποὺ ἔγραψε στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, ἀπηχεῖ στὸ **258** τὰ λόγια τοῦ Ἡράκλειτου στὸ **256**. Φαίνεται περισσότερο διατεθειμένος νὰ πιστέψει ὅτι ὁ Πυθαγόρας ἦταν ἀληθινὸς σοφὸς καὶ νὰ δεχθεῖ τὸ δόγμα τῆς μεταθανάτιας ζωῆς, ποὺ ἀποδίδει σ' αὐτόν. Καὶ ὁ Ἡρόδοτος ἐπίσης ἀναφέρεται ἀκροθιγῶς στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Πυθαγόρας ἦταν ἀγύρτης, ὅπως δείχνουν ἡ ἀμφίσημη ἐπιλογὴ τῶν λέξεων στὸ **257** («δὲν ἦταν ὁ κατώτερος ἀπὸ τοὺς σοφοὺς») καὶ τὰ συμφοραζόμενα τοῦ χωρίου (ποὺ περιγράφει τὸν Σάλμοξιν ὡς ἀπατεῶνα).

Ἐντελῶς διαφορετικὸς εἶναι ὁ ἐνθουσιασμός, μὲ τὸν ὁποῖο μιλάει γιὰ τὸν Πυθαγόρα ὁ Ἐμπεδοκλῆς:

259 Ἐμπεδοκλῆς, ἀπόσπ. 129, Πορφύριος, *Πυθαγόρειος βίος* 30: τοῦτοις καὶ

Ἐμπεδοκλῆς μαρτυρεῖ λέγων περὶ αὐτοῦ (ἐνν.: Πυθαγόρου)

ἦν δέ τις ἐν κείνοισιν ἀνὴρ περιούσια εἰδὼς
παντοίων τε μάλιστα σοφῶν (τ') ἐπιήρανος ἔργων
ὃς δὴ μήκιστον πραπίδων ἐκτήσατο πλοῦτον·
ὁππότε γὰρ πάσῃσιν ὀρέξατο πραπίδεςσιν,
ὄρεϊα γε τῶν ὄντων πάντων λεύσσεσκεν ἕκαστον
καὶ τε δέκ' ἀνθρώπων καὶ τ' εἴκοσιν αἰώνεσσιν.¹⁶⁶

Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ποὺ λέει γι' αὐτόν (τὸν Πυθαγόρα): «Καὶ ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους ἓνας ἄνθρωπος μὲ ἀπειρες γνώσεις, αὐθεντία ἰδιαίτερα στὰ κάθε λογῆς σοφὰ ἔργα, ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ἀπροσμέτρητο πνευματικὸ πλοῦτο· γιατί ὅποτε ἐπιστράτευε τὸ πνεῦμα του σὲ ὅλο του τὸ μεγαλεῖο, ἐβλεπε εὐκόλα τὸ καθεστὶ ποὺ ὑπάρχει σὲ δέκα ἢ ἀκόμη καὶ εἴκοσι γενιές.»

Ὅπως ὁ Ἡράκλειτος, ἔτσι καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ὑπῆρχε ζήτημα, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Πυθαγόρας νὰ μὴν εἶχε κάτι νὰ πεῖ, καὶ ἐπίσης ὅτι οἱ μέθοδοι του δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ ὀρθολογικὲς ἢ ἐπιστημονικὲς. Ἡ φράση «κάθε λογῆς σοφὰ ἔργα» ὑπαινίσσεται ὅτι δὲν ἦταν μόνο θεωρητικός, παρὰ καὶ ἄνθρωπος μὲ πρακτικὲς δεξιότητες, πρακτικὴ σοφία. Θὰ δοῦμε αὐτὸ τὸ θέμα νὰ ἀναπτύσσεται διαφορετικὰ στὴ φιλολογία γύρω ἀπὸ τὰ θαύματα ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἔκανε ὁ Πυθαγόρας, καθὼς καὶ στὶς μαρτυρίες γιὰ τὶς δραστηριότητές του στὸν Κρότωνα.

(ii) Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴ μετενσάρκωση

260 Ξενοφάνης, ἀπόσπ. 7, Διογένης Λαέρτιος VIII, 36: *περὶ δὲ τοῦ ἄλλοτ' ἄλλον γεγενῆσθαι Ξενοφάνης ἐν ἐλεγείᾳ προσμαρτυρεῖ, ἧς ἀρχή,*
νῦν αὖτ' ἄλλον ἔπειμι λόγον, δεῖξω δὲ κέλευθον.

ὁ δὲ περὶ αὐτοῦ (ἐνν.: Πυθαγόρου) φησιν οὕτως ἔχει·

*καὶ ποτέ μιν στυφελιζομένον σκύλακος παριόντα
φασὶν ἐποικτίζειν καὶ τόδε φάσθαι ἄπος·
Παῦσαι μὴδὲ ῥάπιζ', ἐπεὶ ἡ φίλον ἄνερος ἐστὶν
ψυχή, τὴν ἔγνων φθεγξαμένης αἴων.*

Γιὰ τὸ θέμα τῆς μετενσάρκωσης, ὁ Ξενοφάνης μᾶς δίνει μιὰ μαρτυρία σὲ μιὰ ἐλεγεία του ποὺ ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια: «Τώρα θὰ πῶ μιὰν ἄλλη ἱστορία καὶ θὰ δεῖξω τὸ δρόμο». Αὐτὰ ποὺ λέει γιὰ τὸν Πυθαγόρα εἶναι τὰ ἑξῆς: «Λένε ὅτι κάποτε ποὺ πῆρνούσε στὸ δρόμο καὶ εἶδε κάποιον νὰ δέρνει ἓνα σκυλάκι, τὸ λυπήθηκε καὶ εἶπε: “Σταμάτησε καὶ μὴν τὸ χτυπᾷς, γιατί εἶναι ἡ ψυχὴ ἐνὸς φίλου μου, ποὺ τὴν ἀναγνώρισα ὅταν ἀκουσα τὴ φωνὴ της.”»

261 Ἡρόδοτος II, 123: *πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοι εἰσιν οἱ εἰ-*

πόντες ὡς ἀνθρώπου ψυχῇ ἀθάνατός ἐστι, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος ἐς ἄλλο ζῶον αἰεὶ γινόμενον ἐσδύεται, ἐπεὰν δὲ πάντα περιέλθῃ τὰ χερσαῖα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινὰ αὐτὶς ἐς ἀνθρώπου σῶμα γινόμενον ἐσδύνειν, τὴν περιήλυσιν δὲ αὐτῇ γίνεσθαι ἐν τρισχιλίοις ἔτεσι. τούτῳ τῷ λόγῳ εἰσι οἱ Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, οἱ μὲν πρότερον οἱ δὲ ὕστερον, ὡς ἰδίῳ ἑωυτῶν ἐόντι· τῶν ἐγὼ εἰδὼς τὰ οὐνόματα οὐ γράφω.

Ἐξάλλου, οἱ Αἰγύπτιοι εἶναι οἱ πρῶτοι πού ἐξέφρασαν τὴ δοξασία ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀθάνατη καὶ ὅτι, ὅταν τὸ σῶμα ἀποσυντίθεται, αὐτὴ μπαίνει σ' ἕνα ἄλλο ζῶο πού γεννιέται ἐκεῖνῃ τῇ στιγμῇ, καὶ ὅταν συμπληρώσει ἕναν πλήρη κύκλο μπαίνοντας σὲ ὅλα τὰ χερσαῖα καὶ θαλάσσια καὶ ἱπτάμενα ζῶα ξαναμπαίνει στὸ σῶμα ἐνὸς ἀνθρώπου πού γεννιέται· αὐτὸς ὁ κύκλος συμπληρώνεται σὲ 3.000 χρόνια. Μερικοὶ Ἕλληνες ἀσπάστηκαν αὐτὸ τὸ δόγμα, ἄλλοι παλιότερα καὶ ἄλλοι ἀργότερα, σὰν νὰ ἦταν δική τους ἐπινόηση· τὰ ὀνόματά τους τὰ ξέρω, ἀλλὰ δὲν τὰ ἀναφέρω.

Κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο κείμενα δὲν κατονομάζει τὸν Πυθαγόρα. ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἀναφέρονται καὶ τὰ δύο σ' αὐτόν, μολοντοὶ ὁ Ἡρόδοτος μπορεῖ νὰ εἶχε στὸ νοῦ του καὶ τὸν Ἐμπεδοκλῆ (πρβ. 401). Ἡ παρατήρηση τοῦ Ξενοφάνη ἀνήκει στὸ χῶρο τοῦ ἀστεϊσμοῦ, ἀλλὰ, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Barnes. «τὸ ἀστεῖο δὲν ἔχει νόημα, ἂν ὁ στόχος του δὲν εἶναι ἡ θεωρία τῆς μετενσάρκωσης» (*The Presocratic Philosophers* I, 104). Ὁ Ἡρόδοτος ἀποδίδει αὐτὴ τὴ δοξασία στοὺς Αἰγύπτιους. Ἀλλὰ, ἐνῶ ἡ πίστη στὴ μετενσάρκωση μπορεῖ πράγματι νὰ ἦταν ἕνα ξένο προῖον πού μεταφέρθηκε στὴν Ἑλλάδα (λ.χ. ἀπὸ τὴν Ἰνδία ἢ τὴν κεντρικὴ Ἀσία ἢ τὴ νότια Ρωσία), ἡ μετεμψύχωση, ἀντίθετα μὲ τὴ μεταμόρφωση σὲ ζωικὲς μορφές, δὲν πιστοποιεῖται σὲ γραπτὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα ἢ στὴν αἰγυπτιακὴ τέχνη: ὁ Ἡρόδοτος θεωρεῖ συχνὰ ὅτι ὀρισμένες γνήσια ἐλληνικὲς ἰδέες καὶ πρακτικὲς ἔχουν αἰγυπτιακὴ προέλευση.

Κρίνοντας ἀπὸ τὸ 260 καὶ τὸ 261, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ 258, εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πυθαγόρας διατύπωσε τὸ δόγμα τῆς μετενσάρκωσης, χρησιμοποιώντας τὸν ὄρο *ψυχῇ*. Ὁ Φαίδων τοῦ Πλάτωνα δείχνει πόσο ἐλαστικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς *ψυχῆς*: ἄλλοτε σημαίνει «ζωικὴ ἀρχή», ἄλλοτε «πνεῦμα» καὶ ἄλλοτε πάλι «τὸ ἐγώ». Φαίνεται ἀρκετὰ καθαρά ὅτι ὁ Πυθαγόρας ἀναφέρεται στὸ ἐγώ, στὸ πρόσωπο, ἐνῶ παράλληλα ἐκμεταλλεύεται καὶ τὴν ἔννοια «ζωικὴ ἀρχή». Ὁ Ἴων, στὸ 258 (πρβ. 257), ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ Πυθαγόρας ὀραματιζόταν μιὰ μακάρια ζωὴ γιὰ μερικὲς ἀνθρώπινες ψυχὲς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ σώματος. Τί σχέση εἶχε αὐτὴ ἡ ἀντίληψη μὲ τὴν ἰδέα ἐνὸς κύκλου ἀπὸ διαδοχικὲς μετενσαρκώσεις; Καὶ πίστευε τάχα ὁ Πυθαγόρας ὅτι θὰ ἐρχόταν κάποτε κάτι σὰν «Ἡμέρα τῆς Κρίσεως»; Αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα εἶναι προτιμότερο νὰ τὰ πραγματευθοῦμε παρακάτω, ὅταν θὰ ἔχουμε ἀναλύσει περισσότερες ἐμμεσες ἐνδείξεις γιὰ τὴν πυθαγόρεια διδασκαλία.

(iii) *Συσχέτιση με όρφικες ιεροπραξίες και συγγράμματα*

262 Κλήμης, *Στρωμ.* I, 131 (DK 36 b 2· 15): "Ιων δὲ ὁ Χίος ἐν τοῖς Τριαγμοῖς καὶ Πυθαγόραν εἰς Ὅρφέα ἀνευγκείν τινα ἱστορεῖ. Ἐπιγένης δὲ ἐν τοῖς περὶ τῆς εἰς Ὅρφέα <ἀναφερομένης> ποιήσεως Κέρκωπος εἶναι λέγει τοῦ Πυθαγορείου τὴν εἰς Ἄιδου κατάβασιν καὶ τὸν ἱερὸν λόγον, τὸν δὲ πέπλον καὶ τὰ φυσικὰ Βροντίνου.

Ὁ Ἴων ἀπὸ τῆς Χίῳ λέει, στοὺς Τριαγμούς, ὅτι καὶ ὁ Πυθαγόρας ἀπέδιδε ὁρισμένα γραπτὰ στὸν Ὅρφέα. Ἀλλὰ ὁ Ἐπιγένης, στὸ ἔργο του γιὰ τὴν ποίηση ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ὅρφέα, λέει ὅτι ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδη καὶ ὁ Ἱερὸς λόγος εἶναι ἔργα τοῦ πυθαγορείου Κέρκωπα, ἐνῶ ὁ Πέπλος καὶ τὰ Φυσικὰ εἶναι ἔργα τοῦ Βροντίνου.

263 Ἡρόδοτος II, 81 (DK 14, 1): οὐ μέντοι ἔς γε τὰ ἱρὰ ἐσφέρεται εἰρίνεα οὐδὲ συγκαθάπτεται σφι· οὐ γὰρ ὄσιον. δμολογέει¹⁶⁷ δὲ ταῦτα τοῖσι Ὀρφικοῖσι καλεομένοισι καὶ Βακχικοῖσι, ἐοῦσι δὲ Αἰγυπτίοισι καὶ Πυθαγορείοισι. οὐδὲ γὰρ τούτων τῶν ὀργίων μετέχοντα ὄσιόν ἐστι ἐν εἰρινέοισι εἶμασι θαφθῆναι. ἔστι δὲ περὶ αὐτῶν ἱρὸς λόγος λεγόμενος.

Ἀλλὰ τὰ μάλλινα ρούχα δὲν μπαίνουν μέσα στοὺς ναοὺς, οὔτε οἱ νεκροὶ θάβονται φορώντας τα, γιατί αὐτὸ εἶναι ἀνόσιο. Αὐτὲς οἱ πρακτικὲς συμφωνοῦν μὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀποκαλοῦνται ὀρφικὲς καὶ βακχικὲς, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά εἶναι αἰγυπτιακὲς καὶ πυθαγόρειες. Γιατί εἶναι ἀνιέρω νὰ θάβεται ντυμένος μὲ μάλλινα ρούχα ἕνας ἄνθρωπος ποὺ συμμετέχει σ' αὐτὲς τίς ἱεροτελεστίας. Γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα κυκλοφορεῖ μιὰ ἱερὴ διήγηση.

Τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. ὑπῆρχαν διάφορα ὀρφικὰ «συγγράμματα» (πρβ. Εὐριπίδης, *Ἰππ.* 953-4· Ἀριστοφάνης, *Βάτραχοι* 1030-2· Πλάτων, *Πολ.* 364 e). Στὸ κεφάλαιο I § 4 ἐκθέσαμε τίς περιορισμένες γνώσεις μας γι' αὐτὰ τὰ ποιήματα. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἀποδίδονταν στὸν Ὅρφέα γιὰ νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴ φήμη ἐνὸς ποιητῆ πού, ὅπως πίστευαν οἱ ἀρχαῖοι, ἔζησε πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Ἡ περίπτωσις νὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα δὲν εἶναι πολὺ πιθανότερη, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 262 μπορούμε ἴσως νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ περιεχόμενό τους εἶχε κάποια ὁμοιότητα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρα.¹⁶⁸

Τὸ 263 δείχνει ὅτι καὶ σὲ λατρευτικὰ ἐπίσης ζητήματα θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν σημαντικὲς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴν πρακτικὴ τῶν πυθαγορείων καὶ τὴν ἀποκαλούμενη «ὀρφικὴ». Δὲν εἶναι ξεκάθαρο τί ἀκριβῶς θεωροῦσαν οἱ ἀρχαῖοι ὡς «ὀρφικὸν» τελετουργικό, ἀλλὰ μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα καὶ ἔπειτα, τὸ ὄνομα τοῦ Ὅρφέα συνδεόταν μὲ τὴν καθιέρωσις διαφόρων τελετῶν, ὅπως λ.χ. ἡ μύηση σὲ μυστήρια ποὺ ἀπεικόνιζαν τὴ φρίκη τοῦ Ἄδη· σκοπὸς αὐτῶν τῶν τελετῶν ἦταν νὰ ἐξασφαλίσουν στοὺς μυημένους τὴν εὐτυχία πρὶν καὶ μετὰ τὸ θάνατο. Ὁ Ἡρόδοτος ὑποστη-

ρίζει, όπως φαίνεται, ότι τις τελετές αυτές δεν τις καθιέρωσε ο Όρφεύς αλλά ο Πυθαγόρας, που τις πήρε από την αιγυπτιακή θρησκεία.

Αναμφίβολα υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στους όρφικούς και τους πυθαγόρειους. Για παράδειγμα, οι όρφικοί στήριζαν το κύρος της διδασκαλίας τους σε βιβλία, ενώ οι πυθαγόρειοι απέφευγαν τον γραπτό λόγο. Οι πυθαγόρειοι αποτελούσαν, αναμφισβήτητα, μιὰ αίρεση (ή αίρέσεις), ενώ η έκφραση «όρφικοί» φαίνεται ότι χαρακτηρίζει συνήθως μεμονωμένα άτομα που εφαρμόζουν διάφορες έξαγνιστικές τεχνικές. Άλλωστε, σε γενικές γραμμές οι όρφικοί και οι πυθαγόρειοι δεν συνταυτίζονται ούτε συσχετίζονται στενά στις μαρτυρίες που σώζονται από τον 5ο και τον 4ο αιώνα. Το πιθανότερο είναι ότι επρόκειτο για ξεχωριστά θρησκευτικά κινήματα, που όμως δανείζονταν πολλές ιδέες και πρακτικές το ένα από το άλλο.

Μπορούμε νά σχηματίσουμε μιὰ γενική ιδέα για το τί ήταν αυτά τὰ «δά-νεια». Οι όρφικοί δίδασκαν ότι το σώμα είναι ένα είδος φυλακής, όπου η ψυχή κρατείται, φυλάγεται (σώζεται, από εκεί και η λέξη σώμα) ώσπου νά εκτίσει την ποινή της (Πλάτων, Κρατ. 400 b-c). Ίσχυρίζονταν ότι με διάφορες ιεροτελεστίες μπορούσαν νά έξαγνίσουν και νά απαλλάξουν τους ανθρώπους και τις πόλεις από τὰ κρίματά τους (Πλάτων, Πολ. 363 c-e). Και ποτέ δεν έτρωγαν ούτε θυσίαζαν ζώα, παρά αντίθετα δίδασκαν τους ανθρώπους νά αποφεύγουν κάθε αίματοχυσία (Ευριπίδης, Ίππ. 952· Άριστοφάνης, Βάτραχοι 1032· Πλάτων, Νόμοι 782 c). Όλες αυτές οι ιδέες και πρακτικές άπηχούν και άπηχούνται από τον πρώιμο πυθαγορισμό. Έξάλλου, στὰ όρφικα ποιήματα υπήρχαν λεπτομερειακές κοσμογονίες, με αρκετά δάνεια στοιχειά από τον Ήσιοδο και διατυπωμένες σε μυθική μορφή (βλ. σ. 37-49). Μερικά από τὰ πυθαγόρεια άκούσματα φανερώνουν σημάδια μυθολογικών είκασιών του ίδιου είδους.¹⁶⁹

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΠΥΘΑΓΟΡΑ

Είναι καιρός όμως νά τοποθετήσουμε αυτό το άδρδ σχεδιαγράφημα του Πυθαγόρα και τής διδασκαλίας του σ' ένα ιστορικό πλαίσιο βασισμένο στις νεότερες ένδειξεις.

(i) Ό Άριστόξενος σχετικά με τή ζωή του Πυθαγόρα

264 Άριστόξενος, άπόσπ. 11 a Wehrli, Διογένης Λαέρτιος VIII, 1 (DK 14, 8): ...Πυθαγόρας Μνησάρχου δακτυλιολύφου, ως φησιν Έρμιππος Σάμιος, ή ως Άριστόξενος Τυρρηνός από μιās τών νήσων, ως έσχον Άθηναίοι Τυρρηνούς έκβαλόντες.

...ὁ Πυθαγόρας, γιὸς τοῦ δακτυλιογλύφου Μνήσαρχου, Σάμιος ὅπως λέει ὁ Ἑρμιππος ἦ, ὅπως λέει ὁ Ἀριστόξενος, Τυρρηνός, ἀπὸ ἑνα ἀπὸ τὰ νησιὰ ποὺ κατέλαβαν οἱ Ἀθηναῖοι ἀφοῦ ἐδίωξαν τοὺς Τυρρηνοὺς.

265 Ἀριστόξενος, ἀπόσπ. 14, Διογένης Λαέρτιος I, 118 (DK 14, 8): Ἀριστόξενος δ' ἐν τῷ περὶ Πυθαγόρου καὶ τῶν γνωρίμων αὐτοῦ φησι νοσήσαντα αὐτὸν (ἐνν.: Φερεκύδην) ὑπὸ Πυθαγόρου ταφῆναι ἐν Δήλῳ.

Ἄλλὰ ὁ Ἀριστόξενος, στὸ ἔργο του γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς συντρόφους του, λέει ὅτι ὁ Φερεκύδης ἀρρώστησε καὶ θάφτηκε ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα στὴ Δῆλο.

266 Ἀριστόξενος, ἀπόσπ. 16, Πορφύριος, Πυθαγόρειος βίος 9 (DK 14, 8): γεγονότα δ' ἐτῶν τεσσαράκοντα, φησὶν ὁ Ἀριστόξενος, καὶ ὁρῶντα τὴν τοῦ Πολυκράτους τυραννίδα συντονωτέραν οὖσαν ὥστε καλῶς ἔχειν ἐλευθέρῳ ἀνδρὶ τὴν ἐπιστατείαν τε καὶ δεσποτείαν [μῆ] ὑπομένειν, οὕτως δὴ τὴν εἰς Ἰταλίαν ἀπαρσιν ποιήσασθαι.

Ὅπως λέει ὁ Ἀριστόξενος, ὅταν ἔγινε σαράντα χρόνων, βλέποντας τὴν τυραννία τοῦ Πολυκράτη νὰ γίνεται τόσο καταπιεστικὴ ὥστε νὰ μὴν ταιριάζει σ' ἕναν ἐλεύθερο ἄνθρωπο νὰ ὑπομένει αὐτὴ τὴν ποδηγέτηση καὶ τὸ δεσποτισμὸ, ἔφυγε γιὰ τὴν Ἰταλία.

267 Ἀριστόξενος, ἀπόσπ. 18, Ἰάμβλιχος, Περὶ τοῦ πυθαγορικοῦ βίου 248-9 (DK 14, 16): Κύλων, ἀνὴρ Κροτωνιάτης, γένει μὲν καὶ δόξῃ καὶ πλούτῳ πρωτεύων τῶν πολιτῶν, ἄλλως δὲ χαλεπὸς τις καὶ βίαιος καὶ θορυβώδης καὶ τυραννικὸς τὸ ἦθος, πᾶσαν προθυμίαν παρασχόμενος πρὸς τὸ κοινωνῆσαι τοῦ Πυθαγορείου βίου καὶ προσελθὼν πρὸς αὐτὸν τὸν Πυθαγόρα ἤδη πρεσβύτην ὄντα, ἀπεδοκιμάσθη διὰ τὰς προειρημένους αἰτίας. γενομένου δὲ τούτου πόλεμον ἰσχυρὸν ἤρατο καὶ αὐτὸς καὶ οἱ φίλοι αὐτοῦ πρὸς αὐτόν τε τὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς ἐταίρους, καὶ οὕτω σφοδρὰ τις ἐγένετο καὶ ἄκρατος ἡ φιλοτιμία αὐτοῦ τε τοῦ Κύλωνος καὶ τῶν μετ' ἐκείνου τεταγμένων, ὥστε διατεῖναι μέχρι τῶν τελευταίων Πυθαγορείων. ὁ μὲν οὖν Πυθαγόρας διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν ἀπῆλθεν εἰς τὸ Μεταπόντιον, κακεῖ λέγεται καταστρέψαι τὸν βίον.

Ὁ Κύλων, γόνος μιᾶς ἀπὸ τὶς πρὸ παλιῆς οἰκογένειας τοῦ Κρότωνα, ἦταν ὁ κορυφαῖος πολίτης αὐτῆς τῆς πόλης χάρι στὴν καταγωγή του, τὴ φήμη του καὶ τὰ πλούτη του· ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἦταν δύστροπος ἄνθρωπος, μὲ βίαιο, παραχώδης καὶ τυραννικὸ χαρακτήρα. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος εἰδείξε μεγάλη προθυμία νὰ συμμεριστεῖ τὸν πυθαγόρειο τρόπο ζωῆς καὶ πλησίασε τὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα, ποῦ ἦταν ἤδη ἡλικιωμένος, ἀλλὰ ὁ τελευταῖος τὸν ἀπέριψε γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προαναφέραμε. Τότε ὁ Κύλων καὶ οἱ φίλοι του κήρυξαν ἀνηλεῆ πόλεμο στὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς συντρόφους του, καὶ ἡ ἀντιζήλια τοῦ Κύλωνος καὶ τῶν ὁπαδῶν του ἔγινε τόσο σφοδρὴ καὶ ἀδιάλλακτη, ὥστε συνεχίστηκε ὡς τοὺς τελευταίους πυθαγόρειους. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὁ Πυθαγόρας ἔφυγε καὶ πῆγε στὸ Μεταπόντιο, ὅπου λέγεται ὅτι πέθανε.

‘Ο Ἀριστόξενος, ἓνας μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ εἰδικὸς στὴ μουσικὴ θεωρία, καταγόταν ἀπὸ τὸν Τάραντα, μιὰ πόλη ὅπου οἱ πυθαγόρειοι κράτησαν περισσότερο παρὰ ὅπουδῆποτε ἄλλου στὴ νότια Ἰταλία καὶ ὅπου ὁ πυθαγόρειος φίλος τοῦ Πλάτωνα Ἀρχύτας ὑπῆρξε ἡ κορυφαία πολιτικὴ φυσιογνωμία γιὰ πολλὰ χρόνια στὸ πρῶτο μισό τοῦ 4ου αἰώνα (Διογ. Λ. VIII, 79). ‘Ο ἴδιος ὁ Ἀριστόξενος γνώριζε προσωπικὰ πολλοὺς ἀπὸ τὴν τελευταία «γενιὰ» τῶν πυθαγορείων — αὐτοὺς δηλαδὴ ποὺ προέρχονταν κατευθεὶαν ἀπὸ τὶς διαλυμένες ἰταλικὲς κοινότητες τοῦ 5ου αἰώνα (Διογ. Λ. VIII, 46 (= 421). Ἰάμβλιχος, *Πυθ. βίος* 251). Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στηρίχθηκε σὲ προφορικὲς παραδόσεις ποὺ διασώζονταν ἀπὸ αὐτοὺς, καθὼς καὶ σὲ ἀναμνήσεις τοῦ πατέρα του Σπίνθαρου (Ἰάμβλιχος, *Πυθ. βίος* 197).

Τὶς μαρτυρίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ Ἀριστόξενος στὰ ἀποσπάσματα 264-267 εἶναι ἀδύνατο νὰ τὶς ἐπαληθεύσουμε ἢ νὰ τὶς διαψεύσουμε. Ἡ ἀξία τους εἶναι ὅτι συμπυκνώνουν καὶ διατυπώνουν μὲ σχετικὴ ἐπιφυλακτικότητα καὶ ἀξιοπιστία τὰ περισσότερα στοιχεῖα τῆς βιογραφίας τοῦ Πυθαγόρα, τὰ ὁποῖα ἄλλοι συγγραφεῖς ἐπεξεργάζονται πιὸ ἐλεύθερα. Σχολιάσαμε ἤδη τὴν ὑποτιθέμενη σχέση τοῦ Πυθαγόρα μὲ τὸν Φερεκύδη (σ. 66 κέ.). Πιὸ ἀληθοφανὴς εἶναι ἡ σύνδεσή του μὲ τὴ Σάμο καὶ ὁ ἐκπατρισμός του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τυραννίας τοῦ Πολυκράτη, ποὺ κατὰ πάσα πιθανότητα ἄρχισε κάπου ἀνάμεσα στὸ 540 καὶ τὸ 532 καὶ τελείωσε γύρω στὸ 522 π.Χ. (Εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει μεγαλύτερη χρονολογικὴ ἀκρίβεια γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Πυθαγόρα: οἱ ἀρχαῖες ἐκδοχὲς ἀλληλοσυγκρούονται καὶ περιπλέκονται ἀπὸ ἓνα λεπτομερειακό, ἀλλὰ ἀβάσιμο χρονολόγιο γιὰ τὰ ὑποτιθέμενα ταξίδια του στὴν Ἀνατολή, λ.χ. Ἰάμβλ., *Πυθ. βίος* 11-19.) ‘Ο Κρότων ἦταν ἓνας φυσικὸς προορισμός γιὰ τὸν ἐκπατρισμένο φιλόσοφο, γιατί ἦταν ἡ πιὸ φημισμένη πόλη τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ οἱ ἀθλητὲς τῆς διακρίνονταν τακτικὰ στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες. Ἴσως ὁ Πυθαγόρας γνώριζε τὸ γιατρό Δημόκῃδη, μέλος τῆς περίφημης ἱατρικῆς «σχολῆς» τοῦ Κρότωνα (Ἡρόδοτος III, 125, 131-2). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρὶν ἀκόμη πεθάνει ὁ Πυθαγόρας οἱ ὁπαδοὶ του ἀπέκτησαν μεγάλη πολιτικὴ ἐπιρροή σ’ αὐτὴ τὴν πόλη, καθὼς ἐπίσης καὶ πολλὲς ἀντιπάθειες, ἂν καὶ αὐτὸ τὸ τελευταῖο παρακάμπτεται κάπως ἀπὸ τὸν Ἀριστόξενο, ποὺ θέλει νὰ περιγράψει τὸν Πυθαγόρα ὡς ἐχθρὸ τῆς τυραννίας. ‘Ο Ἀριστόξενος πιστοποιεῖ ἐπίσης τὴν ἐπέκταση τῆς ἐπιρροῆς ἢ τοῦ ἐλέγχου τῶν πυθαγορείων σὲ ἄλλες νοτιοϊταλικὲς πόλεις κατὰ τὴν περίοδο 500-450 (ὅταν ὁ Κρότων ἦταν πράγματι τὸ κυρίαρχο κράτος σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ὅπως δείχνουν τὰ νομίσματα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ), καθὼς καὶ τὴν τελικὴ κατάλυσή της γύρω στὸ 450 (πρβ. Πολύβιος II, 39, μὲ Walbank, *ad loc.*). Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ἀριστόξενος ἦταν πολὺ καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὴν τύχη τῶν δύο πυθαγορείων ποὺ γλίτωσαν ἀπὸ τὴν καταστροφή, δηλαδὴ τοῦ Ἀρχίππου καὶ τοῦ Λύση:

268 Ἀριστόξενος, ἀπόσπ. 18 (συνέχεια), Ἰάμβλιχος, *Περὶ τοῦ πυθαγορικοῦ βίου* 249-51 (DK 14, 16): οἱ δὲ Κυλώνειοι λεγόμενοι διετέλουν πρὸς Πυθαγορείους στασιάζοντες καὶ πᾶσαν ἐνδεικνύμενοι δυσμένειαν. ἀλλ' ὅμως ἐπεκράτει μέχρι τινὸς ἡ τῶν Πυθαγορείων καλοκαγαθία καὶ ἡ τῶν πόλεων αὐτῶν βούλησις, ὥστε ὑπ' ἐκείνων οἰκονομεῖσθαι βούλεσθαι τὰ περὶ τὰς πολιτείας. τέλος δὲ εἰς τοσοῦτον ἐπεβούλευσαν τοῖς ἀνδράσιν, ὥστε ἐν τῇ Μίλωνος οἰκίᾳ ἐν Κρότωνι συνεδρεόντων τῶν Πυθαγορείων καὶ βουλευομένων περὶ πολιτικῶν πραγμάτων ὑφάπαντες τὴν οἰκίαν κατέκαυσαν τοὺς ἄνδρας πλὴν οὐεῖν, Ἀρχίππου τε καὶ Λύσιδος. οὗτοι δὲ νεώτατοι ὄντες καὶ εὐρωστότατοι διεξεπαίσαντο ἕξω πως. γενομένου δὲ τούτου καὶ λόγον οὐδένα ποιησαμένων τῶν πόλεων περὶ τοῦ συμβάντος πάθους ἐπαύσαντο τῆς ἐπιμελείας οἱ Πυθαγόρειοι... τῶν δὲ δύο τῶν περισωθέντων, ἀμφοτέρων Ταραντίνων ὄντων, ὁ μὲν Ἀρχίππος ἀνεχώρησεν εἰς Τάραντα, ὁ δὲ Λύσις μισήσας τὴν ὀλιγωρίαν ἀπῆρεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐν Ἀχαΐᾳ διέτριβε τῇ Πελοποννησιακῇ, ἔπειτα εἰς Θήβας μετοκίστατο σπουδῆς τινας γενομένης, οὐπερ ἐγένετο Ἐπαμεινώνδας ἀκροατῆς καὶ πατέρα τὸν Λύσιν ἐκάλεσεν. ὧδε καὶ τὸν βίον κατέστρεψεν. οἱ δὲ λοιποὶ τῶν Πυθαγορείων ἀθροισθέντες εἰς τὸ Ῥήγιον ἐκεῖ διέτριβον μετ' ἀλλήλων. προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ τῶν πολιτευμάτων ἐπὶ τὸ χειρὸν προβαίνόντων ἀπέστησαν τῆς Ἰταλίας πλὴν Ἀρχύτου τοῦ Ταραντίνου.¹⁷⁰

Οἱ κυλώνειοι (ὅπως ἀποκαλοῦνταν) ἐξακολουθοῦσαν νὰ δολοπλοκοῦν ἐναντίον τῶν πυθαγορείων καὶ νὰ τοὺς δείχνουν μὲ κάθε τρόπο τὴν ἔχθρα τους. Ἀλλὰ γιὰ ἓνα διάστημα ἐπικράτησε ὁ ἀνώτερος χαρακτήρας τῶν πυθαγορείων, καθὼς καὶ ἡ θέληση τῶν ἰδίων τῶν πόλεων νὰ ἐμπιστευοῦνται σ' αὐτοὺς τὴ διαχείριση τῶν ὑποθέσεών τους. Τελικὰ ὅμως ἡ ἐπιβουλὴ τῶν κυλωνείων ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της: μὴ μέρᾳ ποὺ οἱ πυθαγόρειοι συνεδρίαζαν στὸ σπῆτι τοῦ Μίλων, στὸν Κρότωνα, καὶ συζητοῦσαν γιὰ πολιτικὰ ζητήματα, ἐκεῖνοι ἐβάλαν φωτιά στὸ σπῆτι καὶ τοὺς ἔκαψαν ὅλους ἐκτὸς ἀπὸ δύο, τὸν Ἀρχίππου καὶ τὸν Λύση. Αὐτοὶ οἱ δύο, καθὼς ἦταν οἱ νεότεροι καὶ οἱ πῶ γεροὶ ἀπὸ ὅλους, βρῆκαν τρόπο νὰ βγοῦν ἔξω. Σὰν ἔγινε αὐτὸ καὶ οἱ πόλεις δὲν ἔδωσαν σημασίᾳ σ' αὐτὸ τὸ μακελειό, οἱ πυθαγόρειοι ἔπαψαν νὰ ἀνακατεῦνται στὴν πολιτικὴ... Ἀπὸ τοὺς δύο ποὺ σώθηκαν, καὶ ποὺ ἦταν καὶ οἱ δύο Ταραντῖνοι, ὁ Ἀρχίππος ἐπέστρεψε στὸν Τάραντα, ἐνῷ ὁ Λύσης ἔφυγε γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀηδιασμένος γιὰ τὴν ἀδιαφορία ποὺ ἔδειξαν οἱ πόλεις, καὶ πέρασε ἓνα διάστημα στὴν Ἀχαΐα τῆς Πελοποννήσου, γιὰ νὰ μετεγκατασταθεῖ κατόπιν στὴ Θῆβα, ὅπου εἶχε δημιουργηθεῖ κάποιο ἐνδιαφέρον γι' αὐτόν. Στὴ Θῆβα ὁ Ἐπαμεινώνδας ἔγινε μαθητῆς του καὶ τὸν προσφωνοῦσε «πατέρα». Ἐκεῖ καὶ πέθανε. Οἱ ὑπόλοιποι πυθαγόρειοι μαζεύτηκαν στὸ Ῥήγιον καὶ ἔζησαν ἐκεῖ μαζί γιὰ ἓνα διάστημα. Ἀλλὰ, καθὼς περνοῦσε ὁ καιρὸς καὶ ἡ πολιτικὴ κατάστασις χειρότερε, ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Ἰταλία, μὲ ἐξαίρεση τὸν Ἀρχύτα ἀπὸ τὸν Τάραντα.

(ii) Ἡ δράση τοῦ Πυθαγόρα στὸν Κρότωνα

269 Ἰουστίνος, ἐπιτομὴ τοῦ ἔργου τοῦ Πομπηίου Τρόγου *Historiae Philippicae* XX, 4, 1-2 καὶ 5-8: *Post haec Crotoniensibus nulla virtutis exercitatio, nulla*

armorum cura fuit. oderant enim quae infelicititer sumpserant, mutassentque vitam luxuria, ni Pythagoras philosophus fuisset... quibus omnibus instructus Crotonam venit populumque in luxuriam lapsum auctoritate sua ad usum frugalitatis revocavit. laudabat cotidie virtutem et vitia luxuriae casumque civitatum ea peste perditarum enumerabat tantumque studium ad frugalitatem multitudinis provocavit, ut aliquos ex his luxuriatos incredibile videretur. matronarum quoque separatam a viris doctrinam et puerorum a parentibus frequenter habuit.

"Επειτα από αυτό (δηλαδή τη μάχη στα Σάγγρα) οι Κροτωνιάτες έπαψαν να νοιάζονται για τις άντρίκιες άρετές και να ασκούνται στα όπλα. "Αρχισαν να μισούν αυτό που είχαν επιχειρήσει με τόσο κακή έκβαση, και θά είχαν παραδοθεί στην τρυφηλότητα, αν δεν υπήρχε ο φιλόσοφος Πυθαγόρας... Έφοδιασμένος με όλη αυτή την πείρα (δηλαδή τη σοφία της Άνατολής και τους νόμους της Κρήτης και της Σπάρτης), ήρθε στον Κρότωνα και βρίσκοντας το λαό έκδοτο στην πολυτέλεια τον ανάκλεσε, χάρη στο κύρος του, στη λιτή ζωή. Καθημερινά έζηρε την άρετή και άράδιαζε τις όλέςτριες συνέπειες που έχει ή τρυφηλότητα, εξιστορώντας τη μοίρα των πόλεων που καταστράφηκαν από αυτή τη μάστιγα. Ένέπνευσε στον άπλο λαό τόσον ένθουσιασμό για τη λιτότητα, ώστε φαινόταν άδύνατο να πιστέψει κανείς ότι μερικοί από αυτούς είχαν έντρυφήσει στην πολυτέλεια. Συχνά δίδασκε τις παντρεμένες γυναίκες χωριστά από τους άνδρες τους και τά άγόρια χωριστά από τους γονείς τους.

270 Δικαίαρχος, άπόσπ. 33 Wehrli, Πορφύριος, Πυθαγόρειος βίος 18 (DK 14, 8 a): *έπει δέ της Ίταλίας επέβη και έν Κρότωνι έγένετο, φησίν ο Δικαίαρχος, ως άνδρός άφικομένου πολυπλάνου τε και περιττού και κατά την ίδιαν φύσιν υπό της τύχης εδ κεχορηγημένου, τήν τε γάρ ιδέαν είναι έλευθέριον και μέγαν χάριν τε πλείστην και κόσμον επί τε της φωνής και του ήθους και επί των άλλων άπάντων έχειν, ούτως διαθείναι την Κροτωνιατών πόλιν, ώστ' έπει τό των γερόντων άρχείον έψυχαγόγησεν πολλά και καλά διαλεχθείς, τοίς νέοις πάλιν ήθήτικας έποιήσατο παραινήσεις υπό των άρχόντων κελευσθείς, μετά δέ ταύτα τοίς παισίν έν των διδασκαλείων άθρόοις συνελθοϋσιν, είτα ταίς γυναίξί, <έπει> και γυναικών σύλλογος αυτω κατεσκευάσθη.*

"Όπως λέει ο Δικαίαρχος, όταν πάτησε τό πόδι του στην Ίταλία και έφτασε στον Κρότωνα, έγινε δεκτός ως άνθρωπος με σπουδαίες ικανότητες, πολυταξιδεμένος και πολύπειρος, προικισμένος από την τύχη με σπάνια χαρίσματα. Γιατί τό φέρισμό του ήταν άνετο και επιβλητικό, και στη φωνή του, τό χαρακτήρα του και καθετί άλλο υπήρχε περίσσεια χάρη και άρμονία. Κατόρθωσε λοιπόν να όργανώσει την πόλη του Κρότωνα έτσι ώστε, αφού με τά πολλά έπεισε τό συμβούλιο των δημογερόνων, χάρη στην ύψηλοφροσύνη των ιδεών του, άρχισε κατά διαταγή των κυβερνώντων να άπευθύνει στους νέους κατάλληλες παραινήσεις, και κατόπιν έκανε τό ίδιο με τά παιδιά, που συνέρρευσαν άθρόα από τά σχολεία τους, και έπειτα με τις γυναίκες, αφού συγκάλεσε και μιá συγκέντρωση γυναικών.

Τό 269 (που στηρίζεται στον Τίμαιο, έναν ιστορικό του 3ου αιώνα από τη Σι-

κελία) και τὸ 270 (βασισμένο στὸν Δικαίαρχο, ἕναν ἄλλο μαθητὴ τοῦ Ἀριστοτέλη) θυμίζουν πὺς πολὺ «βίους ἀγίων» παρὰ νηφάλια ἱστορία. Ἴσως ὅμως νὰ περικλείουν ὀρισμένους πυρῆνες ἀλήθειας. Μιὰ πιθανοφανὴς ἐρμηνεία θὰ ἦταν ὅτι «ὅταν ὁ Πυθαγόρας ἔφτασε στὸν Κρότωνα, βρισκόταν στὸ ἀπόγειο τῶν γνώσεων καὶ τῆς φήμης του ὡς σοφοῦ. Ἀμέσως τοῦ ζητήθηκε νὰ ἐπιδώσει τὰ διαπιστευτήριά του στὸ κροτωνιάτικο ἀντίστοιχο τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀρείου Πάγου. Κατόπιν τὸν παρακάλεσαν, ὅπως τὸν Ἐπιμενίδη στὴν Ἀθήνα, νὰ κάνει ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὸ ἡθικὸ τῆς πόλης [πού, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰουστίνου, ἦταν πεσμένο ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀναπάντεχη ἥττα στὴ μάχη]» (J. S. Morrison, *CQ* N.S. 6 (1956) 144-145). Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε τί κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Πυθαγόρας ἀπευθύνθηκε διαδοχικὰ στοὺς νέους, τὰ παιδιὰ καὶ τίς γυναῖκες. Ἴσως ἡ ἱστορία αὕτη («νὰ ἀντανακλᾷ μιὰ ἀρχαῖκὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας κατὰ ὁμάδες πού θυμίζαν συλλόγους» (Berkert, *Lore*, 115). Πάντως, ἐλάχιστες ἀμφιβολίες ὑπάρχουν ὅτι γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Πυθαγόρα σχηματίστηκε μιὰ ἐταιρεία νέων:

271 Τίμαιος, ἀπόσπ. 13 a Jacoby, σχόλιο στὸν Φαῖδρο 279 c: *φησὶ γοῦν ὁ Τίμαιος ἐν τῇ θ οὕτω* «προσιόντων δ' οὖν αὐτῷ τῶν νεωτέρων καὶ βουλομένων συνδιατρίβειν, οὐκ εὐθὺς συνεχώρησεν, ἀλλ' ἔφη δεῖν καὶ τὰς οὐσίας κοινὰς εἶναι τῶν ἐντυγχανόντων». εἶτα μετὰ πολλὰ φησί· «καὶ δι' ἐκείνους πρῶτον ῥηθεῖναι κατὰ τὴν Ἰταλίαν ὅτι «κοινὰ τὰ τῶν φίλων»».

Πάντως, ὁ Τίμαιος λέει στὸ ὄγδο βιβλίο: «Ὅταν λοιπὸν οἱ νέοι τὸν πλησίασαν θέλοντας νὰ συναναστραφοῦν μαζὶ του, αὐτὸς δὲν συγκατατέθηκε ἀμέσως, παρὰ τοὺς εἶπε ὅτι ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἔχουν κοινὴ τὴν περιουσία τους μὲ κάθε ἄλλον πού θὰ γινόταν μέλος τῆς συντροφίᾳς. Καί, ἔπειτα ἀπὸ πολλὰ ἄλλα, λέει: «Καὶ αὐτοὶ ἔγιναν ἀφορμὴ νὰ εἰπωθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἰταλία: «“Ὅ,τι ἔχουν οἱ φίλοι εἶναι κοινὴ περιουσία”»».

272 Ἰουστίνος, ἐπιτομὴ τοῦ *Historiae Philippicae* XX, 4, 14: *Sed CCC ex iuvenibus cum sodalicii iure sacramento quodam nexi separatam a ceteris civibus vitam exercerent, quasi coetum clandestinae coniurationis haberent, civitatem in se converterunt.*

Τριακόσιοι νέοι, δεμένοι μεταξὺ τους μὲ ἕρκο σὰν μιὰ ἀδελφότητα, ζοῦσαν χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους πολῖτες, σὰν νὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ μυστικὴ ὁμάδα συναμοτῶν, καὶ ἀπέκτησαν τὸν ἑλεγχὸ τῆς πόλης (δηλαδὴ τοῦ Κρότωνα).

Ἡ πληροφορία τοῦ Πολύβιου ὅτι ὑπῆρχαν *συνέδρια* (λέσχες, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα) σὲ διάφορες ἰταλικὲς πόλεις (II, 39, 1) ὑποδηλώνει ὅτι οἱ πυθαγόρειοι ἀπέκτησαν καὶ ἄλλου ἐξουσία, μὲ μέσα παρόμοια μὲ ἐκεῖνα πού περιγράφει τὸ **272**. Ἡ ὑπαρξὴ *ἐταιρειῶν*, δηλαδὴ θρησκευτικῶν σωμάτων ἀφοσιωμένων σ' ἑ-

ναν ιδιαίτερο τρόπο ζωής, μᾶς βοηθάει νὰ ἐξηγήσουμε διάφορα φαινόμενα, ὅπως ἡ μορφή καὶ ἡ οὐσία τῶν ἀκουσμάτων, ἡ ἐχεμύθεια ποὺ ἔπρεπε νὰ τηροῦν τὰ μέλη καὶ οἱ ἐνδείξεις ὅτι ὑπῆρχε ἓνα ιδιόμορφο πυθαγόρειο τελετουργικό. Καὶ τὸ ρητὸ κοινὰ τὰ τῶν φίλων ἀφῆσε ἓναν ἀπόηχο στὰ ἀνέκδοτα ποὺ διηγεῖται ὁ Ἀριστοξένος καὶ ἄλλοι γιὰ τὴ φιλία ἀνάμεσα στοὺς πυθαγόρειους (Ἰάμβλιχος, *Πυθ. βίος* 233-237 = ἀπόσπ. 31 Wehrli· πρβ. π.χ. *Πυθ. βίος* 127, 239).

ΘΡΥΛΟΙ ΓΙΑ ΘΑΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΥΘΑΓΟΡΑ

273 Ἀριστοτέλης, ἀπόσπ. 191 Rose, *Αἰλιανός, Ποικίλη ἱστορία* II, 26 (DK 14, 7): *Ἀριστοτέλης λέγει ὑπὸ τῶν Κροτωνιατῶν τὸν Πυθαγόραν Ἀπόλλωνα Ὑπερβόρειον προσαγορεύεσθαι. κακεῖνα δὲ προσεπιλέγει ὁ τοῦ Νικομάχου ὅτι τῆς αὐτῆς ἡμέρας ποτὲ καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν καὶ ἐν Μεταποντίῳ ὤφθη ὑπὸ πολλῶν καὶ ἐν Κρότωνι. (καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ δὲ ἐν) τῷ ἀγῶνι ἐξανιστάμενος ἐν θεάτρῳ καὶ τῶν μηρῶν ὁ Πυθαγόρας παρέφηνε τὸν ἕτερον χρυσοῦν. λέγει δὲ ὁ αὐτὸς καὶ ὅτι ὑπὸ τοῦ Κόσα τοῦ ποταμοῦ διαβαίνων προσεζήθη καὶ πολλοὺς φησιν ἀκηκεῖναι τὴν πρόσρηνιν αὐτήν.*¹⁷¹

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι οἱ Κροτωνιάτες προσαγόρευαν τὸν Πυθαγόρα «Ὑπερβόρειο Ἀπόλλωνα». Ὁ γιὸς τοῦ Νικομάχου (δηλαδὴ ὁ Ἀριστοτέλης) προσθέτει ὅτι κάποτε τὸν Πυθαγόρα τὸν εἶδαν πολλοὶ ἄνθρωποι, τὴν ἴδια μέρα καὶ τὴν ἴδια ὥρα, τόσο στὸ Μεταπόντιο ὅσο καὶ στὸν Κρότωνα. Καὶ στὴν Ὀλυμπία, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀγώνων, σηκώθηκε στὸ θέατρο καὶ ἔδειξε στοὺς θεατὲς ὅτι ὁ ἓνας μηρὸς τοῦ ἦταν χρυσός. Ὁ ἴδιος συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι, καθὼς μιὰ φορὰ ὁ Πυθαγόρας διάβαινε τὸν ποταμὸ Κόσα, τὸ ποτάμι τὸν χαιρετήσε καὶ πολλοὶ ἄνθρωποι ἀκουσαν αὐτὸν τὸ χαιρετισμό.

274 Ἀριστοτέλης, ἀπόσπ. 191, Ἀπολλώνιος, *Ἰστ. θαυμ.* 6 (DK 14, 7): *πάλιν δ' ἐν Καυλωνίᾳ ὥς φησιν Ἀριστοτέλης, (προουσήμηνε τὴν λευκὴν ἄρκτον. καὶ ὁ αὐτὸς Ἀριστοτέλης) γράφων περὶ αὐτοῦ πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα λέγει καὶ «τὸν ἐν Τυρρηγίᾳ φησίν, δάκνοντα θανάσιμον ὄφιν αὐτὸς δάκνων ἀπέκτεινεν». καὶ τὴν γινομένην δὲ στάσιν τοῖς Πυθαγορείοις προειπεῖν. διὸ καὶ εἰς Μεταπόντιον ἀπῆρεν ὑπὸ μηδενὸς θεωρηθείς.*¹⁷²

Πάλι στὴν Καυλωνία, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, προφήτεψε τὸν ἐρχομὸ μιᾶς ἀσπρῆς ἀρκούδας. Καὶ ὁ ἴδιος συγγραφέας, πλὴν σ' ἓνα σωρὸ ἄλλες πληροφορίες γι' αὐτὸν, λέει ὅτι στὴν Τυρρηγία σκότωσε ἓνα φίδι, ποὺ τὸ δάγκωμά του ἦταν θανάσιμο, δαγκώνοντάς το ὁ ἴδιος. Ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι ὁ Πυθαγόρας προσῆλθε στοὺς πυθαγόρειους τὴν ἐπερχόμενη πολιτικὴ ἀναστάτωση. Γι' αὐτὸ ἔφυγε γιὰ τὸ Μεταπόντιο, χωρὶς νὰ τὸν ἀντιληφθεῖ κανένας.

Ὅπως δὴποτε, ἡ ἐπιτυχία τοῦ Πυθαγόρα δὲν ἦταν ἡ ἐπιτυχία ἐνὸς ἀπλοῦ μάγου ἢ ἀποκρυφιστῆ ποὺ ἀσκεῖ ἑλξη στοὺς ὀλιγόνοισι καὶ τοὺς ἀνασφαλεῖς. Ἀλλὰ τὰ ἐδάφια **273, 274** ὑπαινίσσονται ὅτι εἶχε, ἢ τουλάχιστον ἰσχυριζόταν ὅτι εἶχε,

ἀσυνήθιστες ψυχικὲς δυνάμεις. Εἶναι βέβαιο ὅτι, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα κιόλας, ὁ Πυθαγόρας συγκρινόταν μὲ διάφορες μυστηριώδεις μορφές τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, ὅπως ὁ Ἀριστέας, ὁ Ἀβάρης καὶ ὁ Ἐπιμενίδης. Σ' αὐτὲς τὲς μορφές ἀποδίδονταν διάφορα ὑπερφυσικά κατορθώματα, ὅπως προφητείες, ἐπιδείξεις δυνάμεις πάνω στὸ Κακό, μακροχρόνιες νηστείες, μυστηριώδεις ἐμφανίσεις καὶ ἐξαφανίσεις. Εἶναι πιθανὸ ὅτι, στὸ Μεταπόντιο, τὸ ὄνομα τοῦ Πυθαγόρα μπερδεύτηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐξωτικοῦ ταξιδευτῆ Ἀριστέα, ποὺ ὁ Ἡρόδοτος τὸν συνδέει μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς λατρείας τοῦ Ὑπερβόρειου Ἀπόλλωνα σ' αὐτὴ τὴν πόλη (Ἡρόδοτος IV, 15· πρβ. Burkert, *Lore*, 147 κέ.). Μερικοί, βασισμένοι σὲ τέτοιου εἶδους μαρτυρίες, θεώρησαν τὸν Πυθαγόρα σαμάνο. Ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ στηριχθεῖ σὲ μιὰ συγκεκριμένη ἱστορικὴ περίπτωσι γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἐπίδραση τῶν σαμανιστικῶν πολιτισμῶν τῆς κεντρικῆς Ἀσίας στὴν ἀρχαϊκὴ Ἑλλάδα, ὅπως ἐπίσης εἶναι ἀμφίβολο κατὰ πόσο ἓνας θεσμὸς μὲ καίρια σημασία γιὰ τὴ ζωὴ διαφόρων πολιτικῶν πρωτόγων νομαδικῶν λαῶν μπορεῖ νὰ φωτίσει τὲς δραστηριότητες ἐνὸς ἑλλήνα σοφοῦ, ποὺ δροῦσε στὴ σύνθετη κοινωνία μιᾶς πλούσιας καὶ ἰσχυρῆς πόλης-κράτους.¹⁷⁸

Τ Α «Α Κ Ο Υ Σ Μ Α Τ Α»

Διάφοροι συγγραφεῖς τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος διαφυλάσσουν συλλογές ἀφορισμῶν, ποὺ τοὺς παρουσιάζουν ὡς τμῆμα τῆς πυθαγόρειας διδασκαλίας. Φαίνεται ὅτι οἱ ἀφορισμοὶ αὐτοὶ μεταδίδονταν προφορικὰ ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, ὅπως δείχνει τὸ ὄνομα ἀκούσματα. Κατὰ πάσα πιθανότητα, ὁ μυημένος στὸν πυθαγορισμὸ ὀφείλει νὰ τοὺς ἀποστηθίσει, ὡς θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς ὁδηγίες. Ἡ ἐναλλακτικὴ τοὺς ὀνομασία, *σύμβολα*, ὑποδηλώνει ὅτι, σύμφωνα μὲ τὲς πεποιθήσεις τῶν πυθαγορείων, ἐξασφάλιζαν στὸν νεοπροσλήλυτο ἀναγνώριση τῆς νέας θέσης τοῦ ἀπὸ τοὺς ὁμοϊδεάτες τοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς θεοὺς, σ' αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ στὸν ἄλλο. Εἶναι φανερό ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος αὐτοῦ τοῦ ὕλικου εἶναι πολὺ παλιό, ἀλλὰ ἡ ἡλικία τοῦ δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια: τὸν 4ο αἰῶνα, τὰ ἀκούσματα ἀποτελοῦσαν ἤδη ἀντικείμενο ἐπισταμένης μελέτης καὶ ἐρμηνείας ἀπὸ διάφορους λογίους, π.χ. ἀπὸ κάποιον Ἀναξίμανδρον ἀπὸ τὴ Μίλητον, γνωστὸ στὸν Ξενοφῶντα (πρβ. Σούδα, στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα = DK 58 c 6· Ξενοφῶν, *Συμπ.* 3, 6). Μποροῦμε λοιπὸν μὲ ἀρκετὴ ἐμπιστοσύνη, ὅχι ὅμως μὲ βεβαιότητα, νὰ συμπεριλάβουμε μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα σ' ἓνα κεφάλαιο ἀφιερωμένο στὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέψη τοῦ ἴδιου τοῦ Πυθαγόρα.

(i) Κανόνες ἀποχῆς

275 Ἀριστοτέλης, ἀπόσπ. 195, Διογένης Λαέρτιος VIII, 34-35 (DK 58 c 3):

φησὶ δ' Ἀριστοτέλης ἐν τῷ περὶ τῶν Πυθαγορείων παραγγέλλειν αὐτὸν ἀπέχεσθαι τῶν κυάμων ἥτοι ὅτι αἰδοίοις εἰσὶν ὅμοιοι ἢ ὅτι Ἄιδου πύλαις (ἀγόνατον γὰρ μόνον) ἢ ὅτι φθείρει ἢ ὅτι τῇ τοῦ ὄλου φύσει ὅμοιον ἢ ὅτι ὀλιγαρχικὸν κληροῦνται γοῦν αὐτοῖς. τὰ δὲ πεσόντα μὴ ἀναιρεῖσθαι, ὑπὲρ τοῦ ἐθίζεσθαι μὴ ἀκολάστως ἐσθίειν ἢ ὅτι ἐπὶ τελευτῇ τινος· καὶ Ἀριστοφάνης δὲ τῶν ἡρώων φησὶν εἶναι τὰ πίπτοντα, λέγων ἐν τοῖς Ἡρώσι

μηδὲ γεύεσθ' ἅττ' ἂν ἐντὸς τῆς τραπέζης καταπέσῃ.

ἄλεκτρονός μὴ ἄπτεσθαι λευκοῦ, ὅτι ἱερὸς τοῦ Μηνὸς καὶ ἰκέτης· τὸ δ' ἦν τῶν ἀγαθῶν· τῷ τε Μηνὶ ἱερὸς· σημαίνει γὰρ τὰς ὥρας, καὶ τὸ μὲν λευκὸν τῆς τὰ γαθοῦ φύσεως, τὸ δὲ μέλαν τοῦ κακοῦ. τῶν ἰχθύων μὴ ἄπτεσθαι, ὅσοι ἱεροί· μὴ γὰρ δεῖν τὰ αὐτὰ τετάχθαι θεοῖς καὶ ἀνθρώποις, ὥσπερ οὐδ' ἐλευθέρους καὶ δούλοις. (35) ἄρτον μὴ καταγνύνειν, ὅτι ἐπὶ ἓνα [δηλαδὴ ἄρτον] οἱ πάλοι τῶν φίλων ἐφοίτων, καθάπερ ἔτι καὶ νῦν οἱ βάρβαροι· μηδὲ διαιρεῖν, ὅς συνάγει αὐτούς· οἱ δὲ πρὸς τὴν ἐν Ἄιδου κοίσιν, οἱ δ' εἰς πόλεμον δειλίαν ποιεῖν· οἱ δέ, ἐπεὶ ἀπὸ τούτου ἄρχεται τὸ ὄλον.

Ὁ Ἀριστοτέλης λέει, στὸ ἔργο του ποῦ ἀναφέρεται στοὺς πυθαγόρειους, ὅτι ὁ Πυθαγόρας τοὺς παράγγειλε νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὰ κουκιά, εἴτε ἐπειδὴ μοιάζουν μὲ τὰ ἀπόκρυφα μέρη εἴτε ἐπειδὴ εἶναι σὰν τις πύλες τοῦ Ἄδη (γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο φυτὸ ποῦ δὲν ἔχει γόνατα), εἴτε ἐπειδὴ εἶναι ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν ὑγεία εἴτε ἐπειδὴ μοιάζουν μὲ τὴ φύση τοῦ σύμπαντος, ἢ ἀκόμα ἐπειδὴ εἶναι ὀλιγαρχικά (γιατὶ μὲ αὐτὰ κληρώνονται οἱ ἄρχοντες). Τοὺς παράγγειλε ἐπίσης νὰ μὴ σηκώνουν ὅ,τι πέφτει ἀπὸ τὸ τραπέζι, γιὰ νὰ συνηθίσουν νὰ τρῶνε μὲ μέτρο ἢ ἐπειδὴ τέτοια πράγματα σημάδευαν τὸ θάνατο ἐνὸς προσώπου. Καὶ ὁ Ἀριστοφάνης, ἐπίσης, λέει ὅτι ὅσα πέφτουν ἀνήκουν στοὺς ἥρωες, γιατί στὸ ἔργο του Ἡρώες γράφει: «Μὴ βάζεις στὸ στόμα σου ὅ,τι πέφτει μέσα στὸ τραπέζι». Ἐπιπλέον, τοὺς παράγγειλε νὰ μὴν ἀγγίζουν ἄσπρο κόκορα, γιατί αὐτὸ τὸ ζῶο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Μῆνα καὶ εἶναι ἰκέτης, καὶ ἡ ἱεσία εἶναι κάτι καλὸ. Ὁ κόκορας ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Μῆνα ἐπειδὴ σημαίνει τίς ὥρες· ἐπίσης, τὸ λευκὸ προσιδιάζει στὴ φύση τοῦ καλοῦ, ἐνῶ τὸ μαῦρο στὴ φύση τοῦ κακοῦ. Δὲν ἔπρεπε νὰ ἀγγίζουν ὅσα ψάρια ἦταν ἱερά, γιατί δὲν εἶναι πρέπον νὰ σερβίρονται τὰ ἴδια φαγητὰ στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἀνθρώπους, ὅπως δὲν ἀρμόζει νὰ τρῶνε τὰ ἴδια φαγητὰ οἱ ἐλεύθεροι καὶ οἱ δούλοι. Δὲν ἔπρεπε νὰ τεμαχίζουν τὸ ψωμί (γιατὶ στοὺς παλιούς καιροὺς οἱ φίλοι συναντιόνταν πάνω ἀπὸ ἓνα καρβέλι, ὅπως κάνουν ἀκόμη καὶ σήμερα οἱ βάρβαροι), οὕτε νὰ μοιράζον τὸ ψωμί ποῦ τοὺς φέρνει μαζί. Ἄλλοι ἐξηγοῦν αὐτὸν τὸν κανόνα μὲ τὴν κρίση τῶν νεκρῶν στὸν Ἄδη· ἄλλοι λένε ὅτι τὸ μοίρασμα τοῦ ψωμιτοῦ θὰ ἔφερνε δειλία στὸν πόλεμο· ἄλλοι πάλι ὑποστηρίζουν ὅτι αὐτὸς ὁ κανόνας θεσπίστηκε ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ ψωμί ἀρχίζει ὁλόκληρο τὸ σύμπαν.

Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κανόνες (π.χ. αὐτοὶ ποῦ ἀναφέρονται στὰ κουκιά, τοὺς κοκόρους καὶ τὰ ψάρια) μοιάζουν μὲ τελετουργικὲς προφυλάξεις ποῦ ἔπρεπε νὰ τηροῦν οἱ μυημένοι σὲ διάφορα ἐλληνικὰ θρησκευτικὰ μυστήρια, ὅταν προετοιμάζονταν νὰ πάρουν μέρος στὴν τελετή. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις (ψίχουλα, καρβέλια) ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἀναμφισβήτητα δίκιο, ὅταν συγκρίνει τίς λαϊκὲς δο-

ξασίες με βαρβαρικές πρακτικές. Γενικά, είναι ένδεικτικό ότι οι εξηγήσεις που αναφέρει ο Ἀριστοτέλης είναι πολλές και διάφορες: είναι πολύ πιθανό ότι ακόμη και οι ίδιοι οι πυθαγόρειοι ήξεραν καλύτερα ποιές ήταν οι απαγορεύσεις που έπρεπε να τηρούν παρά για ποιά λόγο είχαν επιβληθεί. Πιο συγκεκριμένα, είναι αξιοσημείωτο ότι οι κανόνες που αναφέρονται στο 275 δεν παραγγέλλουν την απόλυτη χορτοφαγία, που θα ήταν μία φυσική απόρροια του δόγματος της μετενσάρκωσης (πρβ. Διογ. Λ. VIII, 19 [Ἀριστοτέλης, απόσπ. 194], που δείχνει ότι μόνο όρισμένα μέρη του σώματος ήταν απαγορευμένα). Πράγματι, στον 5ο αιώνα δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι πυθαγόρειοι ήταν εναντίον της ζωοθυσίας. Καί, στο κάτω κάτω, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η ζωοθυσία ήταν βασικό στοιχείο στο τελετουργικό της θρησκείας των ελληνικών πόλεων, στις υποθέσεις των οποίων έπαιζαν τόσο σημαντικό ρόλο οι πυθαγόρειοι της νότιας Ἰταλίας. Οι αντιφάσεις που διαπιστώνουμε στις μαρτυρίες του 4ου αιώνα (DK 14, 9-58 e) δείχνουν ότι αυτό το ζήτημα επρόκειτο να προκαλέσει διαφωνίες μέσα στους κόλπους του κινήματος.

(ii) Ἄλλες απαγορεύσεις

276 Ἀριστοτέλης, απόσπ. 197, Πορφύριος, *Πυθαγόρειος βίος* 42 (DK 58 c 6): *ἦν δὲ καὶ ἄλλο εἶδος τῶν Συμβόλων τοιοῦτον, «ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν», τουτέστι μὴ πλεονεκτεῖν, «μὴ τὸ πῦρ τῇ μαχαίρᾳ σκαλεύειν», ὅπερ ἦν μὴ τὸν ἀνοιδοῦντα καὶ ὀργιζόμενον κινεῖν λόγοις παρατετηγμένοις, «στέφανόν τε μὴ τίλλειν», τουτέστι τοὺς νόμους μὴ λυμαίνεσθαι· στέφανοι γὰρ πόλεων οἶτοι. ἄλλιν δ' αὖ ἔτερα τοιαῦτα («μὴ καρδίαν ἐσθλίνειν»), οἷον μὴ λυπεῖν ἑαυτὸν ἀνίας, («μὴδ' ἐπὶ χοῖνικος καθέζεσθαι»), οἷον μὴ ἀργὸν ζῆν, («μὴδ' ἀποδημοῦντα ἐπιστρέφεσθαι»), μὴ ἔχεσθαι τοῦ βίου τούτου ἀποθνήσκοντα.*

Ἵππηρχε καὶ ἓνα ἄλλο εἶδος συμβόλων,¹⁷⁴ παραδείγματα τῶν ὑποίων ἀποτελοῦν οἱ φράσεις: «μὴν περναῖς τὰ ὄρια τῆς ζυγαριᾶς», δηλαδή μὴν εἶσαι πλεονέκτης· «μὴ σκαλίζεις τῇ φωτιά με τὸ μαχαίρι», δηλαδή μὴν ἐρεθίζεις με αἰχμηρὲς κουβέντες ἕναν ἄνθρωπο ἥδη ἐξοργισμένο· «μὴ μαδᾷς τὸ στεφάνιν», δηλαδή μὴν παραβαίνεις τοὺς νόμους, ποὺ εἶναι τὰ στεφάνια τῶν πόλεων. Ἡ πάλι: «μὴν τρώς τὴν καρδιά σου», δηλαδή μὴν ἀφήνεις τίς στενοχώριες νὰ σὲ τυραννοῦν· «μὴ στοργυλοκάθεσαι πάνω στὴν καθημερινὴ μερίδα σταριοῦ», δηλαδή μὴ μένεις ἄπρακτος· «ὅταν ἔχεις ξεκινήσει γιὰ ταξίδι, μὴ γυρίζεις πίσω», δηλαδή ὅταν πεθαίνεις μὴ γαντζώνεσαι ἀπὸ αὐτὴ τὴ ζωή.

Αὐτὰ τὰ ἀκούσματα (τὰ πρῶτα μισὰ σ' ἓναν μακροσκελὲς κατάλογο ποὺ διασώζει ὁ Πορφύριος) ἔχουν τὴ μορφή παροιμιακῆς σοφίας, παρόλο ποὺ ἐπιλέγονται καὶ ἐρμηνεύονται μετέωρο τρόπο ὥστε νὰ στοιχειοθετοῦν μιὰ ἠθικὴ πιὸ πουριτανικὴ ἀπὸ ὅσο θὰ δέχονταν συνειδητὰ οἱ περισσότεροι Ἕλληνες. Προφανῶς, οἱ παροιμίες αὐτὲς δὲν εἶχαν ποτὲ τὴν ἀξίωση νὰ τίς παίρνει κανεὶς κατὰ γράμμα,¹⁷⁵

ἀλλὰ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες ποὺ τοὺς δίνονται (π.χ. οἱ σχετικὲς μὲ τοὺς νόμους καὶ τῇ ζωῇ καὶ τὸ θάνατο) ἀντανακλοῦν φιλοσοφικὰ μελήματα ποὺ τραβοῦσαν ἰδιαίτερα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πυθαγορείων: μπορεῖ, ἐπομένως, οἱ ἀφορισμοὶ ποὺ ἐρμηνεύονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ εἶχαν ἀρχικὰ πλατύτερη ἐφαρμογή.

(iii) Ὑποθέσεις καὶ ἀρμονία

277 Ὑποθέσεις, Περὶ τοῦ πυθαγορικοῦ βίου 82 (DK 58 c 4): πάντα δὲ τὰ οὕτως <καλούμενα> Ὑποθέσεις διήρηται εἰς τρία εἶδη· τὰ μὲν γὰρ αὐτῶν τί ἐστι σημαίνει, τὰ δὲ τί μάλιστα, τὰ δὲ τί δεῖ πράττειν ἢ μὴ πράττειν. τὰ μὲν οὖν τί ἐστι τοιαῦτα, οἷον τί ἐστιν αἱ μακάρων νῆσοι; ἥλιος καὶ σελήνη. τί ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον; τετρακτὺς· ὅπερ ἐστὶν ἡ ἀρμονία, ἐν ἣ αἱ Σειρήνες. τὰ δὲ τί μάλιστα, οἷον τί τὸ δικαιοτάτον; θύειν. τί τὸ σοφώτατον; ἀριθμὸς, δεύτερον δὲ ὁ τοῖς πράγμασι τὰ ὀνόματα θέμενος. τί σοφώτατον τῶν παρ' ἡμῖν; ἱατρικὴ. τί κάλλιστον; ἀρμονία. τί κράτιστον; γνῶμη. τί ἀριστον; εὐδαιμονία. τί δὲ ἀληθέστατον λέγεται; ὅτι πονηροὶ οἱ ἄνθρωποι.

Ὅλα τὰ λεγόμενα ἀκούσματα διαιροῦνται σὲ τρεῖς κατηγορίες: μερικὰ σημαίνουν τί εἶναι ἓνα πράγμα, ἄλλα ποῖο εἶναι τὸ ἄκρο ἄνω ἐνὸς πράγματος καὶ ἄλλα τί πρέπει καὶ τί δὲν πρέπει νὰ κάνει κανεὶς. Παραδείγματα τοῦ τύπου «τί εἶναι» ἀποτελοῦν: Ποιὰ εἶναι τὰ νησιά τῶν μακάρων; Ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη. Τί εἶναι τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν; Ἡ τετρακτὺς, δηλαδὴ ἡ ἀρμονία μὲ τὴν ὅποια τραγουδοῦν οἱ Σειρήνες. Παραδείγματα τοῦ τύπου «ποῖο εἶναι τὸ ἄκρο ἄνω» εἶναι: Ποῖο εἶναι τὸ πιὸ δίκαιο πράγμα; Νὰ θυσιάζει κανεὶς. Ποῖο εἶναι τὸ πιὸ σοφόν; Ὁ ἀριθμὸς, καὶ κατόπιν ἐκεῖνος ποὺ ἔδωσε στὰ πράγματα ὀνόματα. Ποῖο εἶναι τὸ πιὸ σοφὸ ἀπὸ τὰ ὅσα εἶναι στὸ χέρι μας; Ἡ ἱατρικὴ. Ποῖο εἶναι τὸ πιὸ ὠραῖο; Ἡ ἀρμονία. Ποῖο εἶναι τὸ πιὸ δυνατό; Ἡ γνῶσις. Ποῖο εἶναι τὸ ἀριστό; Ἡ εὐτυχία. Ποῖο εἶναι τὸ πιὸ ἀληθινὸ πράγμα ποὺ λέγεται; Ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι κακοί.

Δὲν εἶναι γνωστὸ ποῖος ἔκανε πρῶτος αὐτὴ τὴ διαίρεση σὲ τρεῖς κατηγορίες, ἀν καὶ μερικοὶ νεότεροι μελετητὲς τὴν ἀποδίδουν στὸν Ἀριστοτέλη. Ἐξετάσαμε ἤδη παραδείγματα τῆς τρίτης κατηγορίας ποὺ ἀναφέρει ὁ Ὑποθέσεις (275, 276). Ὅσο γιὰ τὴ δεύτερη κατηγορία, ἀν καὶ ἡ μορφή της (ἡ μορφή τῆς παροιμιακῆς σοφίας) εἶναι παλιά, ὥστόσο τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει ὁ Ὑποθέσεις φαίνονται ἔντονα ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη φιλοσοφία, τόσο στὸ περιχόμενον ὅσο καὶ στὴν ὀρολογία. Πιὸ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν πυθαγόρεια διδασκαλία εἶναι τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου «τί εἶναι;», καὶ ἰδιαίτερα σημαντικὸ ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρεται στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν.¹⁷⁸ Ἡ ἀληθινὴ πηγὴ τῆς σοφίας εἶναι ἡ τετρακτὺς, δηλαδὴ οἱ τέσσερις πρῶτοι φυσικοὶ ἀριθμοί, ποὺ θεωρεῖται ὅτι συνδέονται μεταξὺ τους μὲ διάφορες σχέσεις. Τὸ νόημα τῆς τετρακτὸς, καθὼς καὶ τοῦ μαντείου, χρειάζεται ἐρμηνεία (πρβ. Ὑποθέσεις 244)· καὶ πράγ-

ματι μᾶς δίνεται μια ένδειξη: ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τέσσερις ἀριθμοὺς μπορεῖ κανεὶς νὰ κατασκευάσει τὶς ἀρμονικὲς ἀναλογίες τῆς τετάρτης, τῆς πέμπτης καὶ τῆς ὀγδόης (πρβ. τὸ *ἄκουσμα* γιὰ τὸ ὥραϊο).¹⁷⁷ Μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ ζωτικὴ σημασία αὐτῶν τῶν ἀναλογιῶν γιὰ τοὺς πρῶιμους πυθαγόρειους μᾶς δίνει ἡ ἀναφορὰ στὶς Σειρήνες, πού τὸ τραγούδι τους ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μὲ τὴ μουσικὴ τῶν σφαιρῶν στὶς ὁποῖες κινοῦνται τὰ οὐράνια σώματα (*Πολ.* 616 b-617 e· πρβ. 449 πιδ κάτω). Ἡ ἀρμονία εἶχε γιὰ τοὺς πυθαγόρειους ὄχι ἀπλῶς γενική, ἀλλὰ κυριολεκτικὰ κοσμικὴ σημασία.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὴ ἡ θεωρία γιὰ τὴν ἀρμονία καὶ τὴν ἀριθμητικὴ ἀναλογία ἀνάγεται στὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα. Ὅπωςδὴποτε, τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀριθμητικῆς θεωρίας στὴ μουσικὴ ἀποτελοῦσε ἤδη ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα μελήματα τῶν πυθαγορείων· καὶ εἶναι μεγάλος ὁ πειρασμὸς νὰ δοῦμε τὸν Πυθαγόρα ὡς ἐμπνευστὴ τῆς συναρπαστικῆς ἰδέας τῆς παγκόσμιας ἀρμονίας, ἰδέας πού τὴ βρίσκουμε σὲ τόσο διαφορετικοὺς φιλοσόφους ὅπως ὁ Ἡράκλειτος (207-209), ὁ Ἐμπεδοκλῆς (ἰδιαίτερα 348, 349, 360, 373, 374, 388) καὶ ὁ Φιλόλαος (424, 429). Ἀμεσες ἐνδείξεις ὅτι ὁ Πυθαγόρας ἀνακάλυψε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπαρασταθοῦν οἱ θεμελιώδεις μουσικὲς σχέσεις στὴν ὁκτάβα μὲ ἀπλὲς ἀριθμητικὲς ἀναλογίες ὑπάρχουν μόνον σὲ ὀψιμους καὶ ἀναξιόπιστους συγγραφεῖς, πού ἴσως σὲ τελευταία ἀνάλυση νὰ στηρίζονται στὸν Ξενοκράτη (ἀπόσπ. 9 Heinze, Πορφύριος, *in Ptol.* 30, 2 κέ.), χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ τοὺς κάνει πιστευτούς. Ὁ Ἀριστόξενος συνδέει μιὰ πρακτικὴ ἐπίδειξη αὐτῆς τῆς ἰδέας (πού ἐγινε μὲ τὴ χρῆση μπρούτζινων δίσκων) ὄχι μὲ τὸν Πυθαγόρα, ἀλλὰ μὲ ἓνα πρῶιμο πυθαγόρειο τοῦ 5ου αἰῶνα πού λεγόταν Ἰππασος (ἀπόσπ. 90 Wehrli, σχόλια εἰς *Φαῖδρον* τοῦ Πλάτωνα 108 d = DK 18, 12). Οἱ ἀντιφάσεις στὶς μαρτυρίες πού ὑπάρχουν γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο σχετίζονται, πιθανότατα, μὲ μιὰ διχογνωμία πού εἶχε ξεσπάσει ἀπὸ πολὺ παλιὰ ἀνάμεσα στοὺς πυθαγόρειους ἀναφορικὰ μὲ τὴν προέλευση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἢ θεωρητικοῦ στοιχείου τῆς παράδοσής τους:

280 Ἰάμβλιχος, *Περὶ τῆς κοινῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης*, σ. 76, 16-77, 2 Festa: δύο ὃ ἐστὶ τῆς Ἱταλικῆς φιλοσοφίας εἶδη, καλουμένης δὲ Πυθαγορικῆς. δύο γὰρ ἦν γένη καὶ τῶν μεταχειριζομένων αὐτῇ, οἱ μὲν ἀκουσματικοί, οἱ δὲ μαθηματικοί, τούτων δὲ οἱ μὲν ἀκουσματικοὶ ὁμολογοῦντο Πυθαγόρειοι εἶναι ὑπὸ τῶν ἐτέρων, τοὺς δὲ μαθηματικοὺς οὗτοι οὐχ ὁμολογοῦν, οὔτε τὴν πραγματείαν αὐτῶν εἶναι Πυθαγόρου, ἀλλὰ Ἰππασου. τὸν δ' Ἰππασον οἱ μὲν Κροτωνιάτην φασίν, οἱ δὲ Μεταποντίνον. οἱ δὲ περὶ τὰ μαθήματα τῶν Πυθαγορείων τούτους τε ὁμολογοῦσιν εἶναι Πυθαγορείους, καὶ αὐτοὶ φασιν ἔτι μᾶλλον, καὶ ἂ λέγουσιν αὐτοὶ ἀληθῆ εἶναι.

Ἵπάρχουν δύο παραλλαγές τῆς ἰταλικῆς φιλοσοφίας ποῦ ἀποκαλεῖται πυθαγορική. Γιατί ὅσοι τὴν ἀσκοῦν ἀνήκουν καὶ αὐτοὶ σὲ δύο ὁμάδες, τοὺς «ἀκουσματικούς» καὶ τοὺς «μαθηματικούς». Οἱ «ἀκουσματικοὶ» ἀναγνωρίζονταν ὡς πυθαγόρειοι ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμάδα, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι δὲν δέχονταν ὅτι οἱ «μαθηματικοὶ» ἦταν πυθαγόρειοι καὶ πίστευαν ὅτι οἱ φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις τοὺς δὲν ξεκινουῦσαν ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ἴππασο. Γι' αὐτὸν τὸν Ἴππασο ἄλλοι λένε ὅτι ἦταν Κροτωνιάτης καὶ ἄλλοι ὅτι ἦταν Μεταποντίνος. Ὅσοι ὅμως ἀπὸ τοὺς πυθαγόρειους καταγίνονται μὲ τὶς ἐπιστῆμες παραδέχονται ὅτι οἱ «ἀκουσματικοὶ» εἶναι πυθαγόρειοι, ἀλλὰ ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ ἴδιοι εἶναι ἀκόμη περισσότερο καὶ ὅτι ὅσα λένε εἶναι ἢ ἀλήθεια.

Ἀκολουθεῖ ἡ πληροφορία (ποῦ ὁ Ἰάμβλιχος ὑποστηρίζει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τοὺς «μαθηματικούς») ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε μιὰ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Πυθαγόρα: ἀπὸ τῆ μιᾶ ἦταν οἱ γεροντότεροι, οἱ ἐνεργὰ ἀνακατεμένοι μὲ τὴν πολιτικὴ, ποῦ δέχονταν τὸν πυθαγορισμὸ ἀπλῶς ὡς τρόπο ζωῆς (ἔχοντας ἀναμφίβολα γιὰ ὁδηγό τοὺς τὰ ἀκούσματα), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ νεότεροι, ποῦ εἶχαν περισσότερο ἐλεύθερο χρόνο καὶ περισσότερη ἐρευνητικὴ διάθεση. Μαθαίνουμε ὅτι οἱ «μαθηματικοὶ» δὲν ἀναγνώριζαν τὸν Ἴππασο καὶ ἀπέδιδαν στὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα τὸ δόγμα ποῦ τοῦ ἀρνοῦνταν οἱ «ἀκουσματικοί».

Ἡ ἐκδοχὴ ὅτι οἱ ἔρευνες τῶν πυθαγορείων γύρω ἀπὸ τὴ σχέση τῆς μουσικῆς μὲ τὰ μαθηματικὰ ξεκίνησαν μὲ τὸν Ἴππασο εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπίθανη. Ἀλλὰ δὲν θὰ εἶχε κὰν διατυπωθεῖ, ἂν τὸ ὄνομα τοῦ Πυθαγόρα ἦταν δεμένο μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἀρμονικῶν ἀναλογιῶν (φέρ' εἰπεῖν) τὸ ἴδιο ἄρρηκτα ὅσο μὲ τὴν πίστη στὴ μετενσάρκωση. Μιὰ πιθανὴ ἐρμηνεία εἶναι ἡ ἐξῆς: (α) Οἱ ἀριθμητικὲς ἀναλογίες τῶν τριῶν συγχορδιῶν ποῦ ἀναφέρονται στὸ 279 ἦταν ἤδη γνωστὲς στὶς μέρες τοῦ Πυθαγόρα — ἴσως ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς διαφορᾶς στὸ ὕψος τοῦ ἤχου ἀνάμεσα σὲ χορδὲς ποῦ εἶναι ἐξίσου τεντωμένες, ἀλλὰ τὰ μήκη τοὺς διαφέρουν ὅπως οἱ ἀναλογίες τῶν ἀριθμῶν τῆς τετρακτύος. (β) Ὁ Πυθαγόρας ἔδωσε τεράστια γενικὴ σημασία στὴν ἐφαρμοσιμότητα αὐτῶν τῶν ἀναλογιῶν στὰ μουσικὰ διαστήματα. (γ) Στὴ συνέχεια, ἓνας πρῶτος πυθαγόρειος, ἃς ποῦμε ὁ Ἴππασος, προσπάθησε ἴσως νὰ βρεῖ καινούριες καὶ ἐντυπωσιακὲς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἐφαρμοσιμότητά τοὺς (ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἡ περίφημη ἱστορία μὲ τὸν ἀρμονικὸ σιδερά, λ.χ. Ἰάμβλ., *Πυθ. βίος* 115 κέ· Μακρόβιος, *S. Scip.* II, 1, 9 κέ· βλ. σχετικὰ Burkert, *Lore*, 375-377).

Τὸ ἀκουσμα ποῦ ἀναφέρεται στὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν περιέχει μιὰ μουσικὴ ἐπαγγελία, ὅτι τὸ σύμπαν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τάξη καὶ ὀρθολογικότητα. Αὐτὸ τὸ δόγμα ἐπιδέχεται διπλὴ μεταχείριση: ἓνας στοχαστὴς μὲ ἐκλεπτυσμένη διάνοια μπορεῖ νὰ τοῦ δώσει μεταφυσικὲς καὶ κοσμολογικὲς-μαθηματικὲς προεκτάσεις, ἐνῶ ἓνας εὐθύης ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ τὸ ἀναπτύξει μὲ κριτήριο μιὰ παιδαριώδη ἀριθμολατρία (σημειωτέον ὅτι αὐτὲς οἱ δύο κατηγορίες ἀνθρώπων δὲν ἀποκλείονται ἀμοιβαίᾳ). Ἡ παρουσία καὶ τῶν δύο τάσεων στὸν μεταγενέστερο πυ-

θαγορισμό είναι φυσιολογική, αν δεχθούμε ότι το δόγμα αυτό διατυπώθηκε από τον ίδιο τον Πυθαγόρα.

(vi) *Ἡ τύχη τῆς ψυχῆς*

281 Ἀριστοτέλης, ἀπόσπ. 196, Πορφύριος, *Πυθαγόρειος βίος* 41 (DK 58 c 2): ἔλεγε δέ τινα καὶ μυστικῶ τρόπῳ συμβολικῶς, ἃ δὴ ἐπὶ πλέον Ἀριστοτέλης ἀνέγραψεν, οἷον ὅτι τὴν θάλατταν μὲν ἐκάλει εἶναι Κρόνου δάκρυον, τὰς δὲ ἄρκτους Ῥέας χεῖρας, τὴν δὲ Πλειάδα Μουσῶν λύραν, τοὺς δὲ πλανήτας κύνας τῆς Περσεφόνης, τὸν δ' ἐκ χαλκοῦ κρουόμενον γινόμενον ἦχον φωνὴν εἶναι τινος τῶν δαιμόνων ἐναπειλημμένην τῷ χαλκῷ.

Ὁ Πυθαγόρας εἶπε ὁρισμένα πράγματα μὲ μυστικὸ καὶ συμβολικὸ τρόπο· τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κατέγραψε ὁ Ἀριστοτέλης. Ἔλεγε λ.χ. ὅτι ἡ θάλασσα εἶναι τὸ δάκρυ τοῦ Κρόνου, ὅτι ἡ Μεγάλη καὶ ἡ Μικρὴ Ἀρκτος εἶναι τὰ χεῖρα τῆς Ῥέας, ἡ Πούλια ἡ λύρα τῶν Μουσῶν, οἱ πλανῆτες τὰ σκυλιὰ τῆς Περσεφόνης· ἐπίσης ἔλεγε ὅτι ὁ ἦχος ποῦ βγάζει ὁ χαλκὸς ὅταν κρούεται εἶναι ἡ φωνὴ κάποιου θεοῦ ὄντος φυλακισμένη μέσα στὸν χαλκὸ.

282 Ἀριστοτέλης, ἀπόσπ. 196, Αἰλιανός, *Π.Ι.* IV, 17 (DK 58 c 2): καὶ τὸν σεισμὸν ἐγενεαλόγει οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ σύνοδον τῶν τεθνεώτων, ἡ δὲ ἱρις ἐφασκεν ὥς αὐγὴ τοῦ ἡλίου ἐστὶ καὶ ὁ πολλάκις ἐμπίπτων τοῖς ὥσιν ἦχος φωνῇ τῶν κρειττόνων.

Ὅπως ἔλεγε ὁ Πυθαγόρας, ἡ αἰτία τῶν σεισμῶν δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τῆς σύναξης τῶν νεκρῶν· γιὰ τὸ οὐράνιο τόξο ἔλεγε ὅτι εἶναι ἡ λάμψη τοῦ ἡλίου, καὶ γιὰ τὴν ἡχὴ ποῦ συχνὰ πέφτει στ' αὐτὰ μας ὅτι εἶναι ἡ φωνὴ ὄντων δυνατότερων ἀπὸ ἐμᾶς.

283 Ἀριστοτέλης, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* 94 b 32-34 (DK 58 c 1): εἰ βροντᾷ ...εἰ ὡς οἱ Πυθαγόρειοι φασιν, ἀπειλῆς ἕνεκα τοῖς ἐν τῷ Ταρτάρῳ, ὅπως φοβῶνται.

Ὅταν ἀκούγονται βροντές, τότε —αν εἶναι ἀλήθεια αὐτὸ ποῦ λένε οἱ πυθαγόρειοι— αὐτὸ εἶναι ἀπειλὴ γιὰ ὅσους βρίσκονται στὸν Τάρταρο, γιὰ νὰ φοβηθοῦν.

Ὁ μυημένος στὴν πυθαγόρεια διδασκαλία θὰ πρέπει νὰ ἔλπιζε ὅτι, χάρις στὴν εὐσυνειδήτη τήρηση ὁρισμένων κανόνων συμπεριφορᾶς (275, 276) καὶ στὴν ἀνώτερη ἀντίληψή του γιὰ τὴ φύση τῶν πραγμάτων (πρβ. 277), θὰ ἐξασφάλιζε γιὰ τὴν ψυχὴ του τὴ μεταθανάτια μακαριότητα. Τὰ χωρία 281-283 (μαζί μὲ τὸ ἀκουσμα στὸ 277 γιὰ τὰ νησιὰ τῶν μακάρων), καθὼς ἐπίσης καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πρακτικὸς κανόνες (πρβ. Ἰάμβλ., *Πυθ. βίος* 85), φέρνουν ἄμεσα στὸ μυαλό του τὴ σκέψη τοῦ θανάτου. Στοιχειοθετοῦν μιὰ συστηματικὴ καὶ ἐξορθολογιστικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ μύθου (στὰ πλαίσιά της γίνονται καὶ μερικὲς τροποποιήσεις στὴν ὀνοματολογία τῶν ἀστερισμῶν), ποῦ σκοπὸ της ἔχει κυρίως τὴν ἐξυπηρέ-

τηση μιᾶς εἰδικῆς ἐσχατολογίας. Τὰ μυθικὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα ἐρμηνεύονται ὡς γνωρίσματα τοῦ φυσικοῦ κόσμου ποὺ ὑπάρχει γύρω μας, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ὁ κόσμος αὐτὸς δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς φύση, παρὰ ὡς ἓνας χῶρος κατοικημένος ἀπὸ ἀόρατα, αὐτὰ ὄντα ποὺ μετέχουν σ' ἓνα δράμα ζωῆς καὶ θανάτου. Σήμερα τὸ σχῆμα αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπόλυτα καταληπτὸ στὸ σύνολό του, ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι τὰ ἐστιακὰ σημεῖα του εἶναι ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, τόποι ἀνάπαυσης γιὰ τοὺς μακάριους, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ ὑποχθόνιος κόσμος τῆς κόλασης (πρβ. τὴν ἐλευσίνα ἐσχατολογία τοῦ "Υμνου πρὸς τὴν Ἀΐμητρα 480-482). Ἐπίσης καθρεφτίζεται σὲ μιὰ περιώνυμη ἐπινίκια ὠδή, γραμμένη ἀπὸ τὸν Πίνδαρο τὸ 476 π.Χ. γιὰ τὸν Θήρωνα τὸν Ἀκραγαντίνου (ἀπὸ τῆ Σικελίας):

284 Πίνδαρος, Ὀλυμπιονικοὶ II, 56-77:

θανόντων μὲν ἐν-
 θὰδ' αὐτίκ' ἀπάλαμνοι φρένες
 ποινὰς ἔτεισαν —τὰ δ' ἐν τᾷδε Διὸς ἀρχῇ
 ἀλιτρὰ κατὰ γᾶς δικάζει τις ἐχθρῷ
 λόγον φράσας ἀνάγκη·
 ἴσας δὲ νύκτεσσιν αἰεῖ,
 ἴσας δ' ἀμέραις ἄλιον ἔχοντες, ἀπονέστερον
 ἐσλοὶ δέκονται βίοντον, οὐ χθόνα τα-
 ράσσοντες ἐν χειρὸς ἀκμῇ
 οὐδὲ πόντιον ὕδωρ
 κεινὰν παρὰ δίαίταν, ἀλλὰ παρὰ μὲν τιμίους
 θεῶν οἵτινες ἔχαιρον εὐδοκίαις
 ἄδακρυν νέμονται
 αἰῶνα, τοὶ δ' ἀπροσόρατον ὀκχέοντι πόνον.
 ὅσοι δ' ἐτόλμασαν ἐστρὶς
 ἐκατέρωθι μείναντες ἀπὸ πάμπαν ἀδίκων ἔχειν
 ψυχάν, ἔτειλαν Διὸς ὁδὸν παρὰ Κρό-
 νου τύρσιν· ἐνθα μακάρων
 νᾶσον ὠκεανίδες
 αὔραι περιπνέουσιν· ἄνθεμα δὲ χρυσοῦ φλέγει,
 τὰ μὲν χειρσόθεν ἀπ' ἀγλαῶν δεινδρέων,
 ὕδωρ δ' ἄλλα φέρβει,
 ὀρμοῖσι τῶν χέρας ἀναπλέκοντι καὶ στεφάνους
 βουλαῖς ἐν ὀρθαῖσι Ῥαδαμάνθυος,
 ὃν πατήρ ἔχει μέγας ἐτοῖμον αὐτῷ πάρεδρον,
 πόσις ὁ πάντων Ῥέας
 ὑπέρετατον ἐχοίσας θρόνον.

Ἄπ' τοὺς νεκροὺς οἱ ὕβριστές, οἱ ἀνόσιοι,
 ἐδῶ στῇ γῇ πληρώνουν γιὰ
 τ' ἀνομήματά τους —ἀλλὰ ὅσα κρίματα γίνονται
 σὲ τοῦτο τοῦ Δία τὸ βασίλειο τὰ δικάζει κάτω ἀπ' τῇ γῇ
 κάποιος ποῦ ἀπαίσια ἀναγκαιότητα οἱ ἀποφάσεις του ἔχουν.
 Μὰ οἱ καλοί, ποῦ ἀδιάκοπα ὁ ἥλιος τοὺς φωτίζει,
 τόσες νύχτες ὅσες καὶ μέρες, ζοῦνε
 πρὸ ἀκόπιαστη ζωῇ, τὸ χῶμα δὲν ταραζοῦν
 μὲ τοῦ χειριοῦ τῇ δυνάμει,
 ὄχι, οὔτε τὰ θαλασσιὰ νερά,
 γιὰτὶ εἶν' ἀλλιώτικη ἡ ζωὴ σ' ἐκεῖνα 'κεῖ τὰ μέρη.
 Ἀλλὰ, κοντὰ στοὺς τιμημένους θεοὺς,
 ὅσοι πιστοὶ ἔμειναν στοὺς ὅρκους ποῦ εἶχαν πάρει
 χαίρονται μιὰν ἀδάκρυτη ζωῇ,
 ἐνῶ οἱ ἄλλοι βάσανα φριχτὰ ὑποφέρουν.
 Κι ὅσοι περίσσεια εἶχαν λεβεντιά, σὲ τοῦτον καὶ
 στὸν ἄλλο κόσμῳ, καὶ τὴν ψυχὴν τους κράτησαν μακριὰ
 ἀπὸ κάθε ἀδικία, αὐτοὶ στοῦ Δία τὸ δρόμο ταξιθεύουν
 καὶ φτάνουν στοῦ Κρόνου τὸν πύργῳ, ὅπου τοῦ ὤκεανου
 οἱ αὖρες φυσοῦν γύρω ἀπ' τῶν μακάρων τὸ νησί.
 Κι ἄνθη χρυσὰ στραφτοβολοῦν ἐκεῖ,
 ἄλλα σὲ φεγγοβόλα δέντρα τῆς στεριᾶς
 κι ἄλλα θρεμμένα ἀπὸ τὸ κύμα.
 Καὶ μὲ γιρλάντες πλέκουν τὰ χέρια τους καὶ μὲ στεφάνια,
 γιὰτὶ αὐτὴ εἶν' ἡ δίκαιη βουλὴ τοῦ Ραδάμανθη,
 ποῦ κάθεται συμβουλάτορας πλάι στὸν μεγάλο πατέρα,
 τὸν κύρη τῆς Ρέας, μὲ τὸ θρόνο του
 στημένο ψηλότερα ἀπ' τὸ καθετί.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτὸ τὸ ποίημα, ὅπως καὶ τὸ 410 πρὶο κάτω, νὰ γράφτηκε γιὰ ἓνα παραγγελιοδότῃ μυημένῳ στὶς πυθαγόρειες δοξασίες. Ἄν καί, ἀναγκαστικά, πολλὰ πράγματα μένουν σκοτεινὰ γύρω ἀπὸ τίς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν κρίση τῶν νεκρῶν, τὴν τιμωρίαν καὶ τὴ μετενσάρκωση, ὥστόσο τὸ 284, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἐδάφια 281-283, ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Πυθαγόρας κήρυξε μιὰ ἐσχολογίαν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία: (α) μετὰ τὸ θάνατο ἡ ψυχὴ ὑπόκειται σὲ θεῖαν κρίση· (β) ἀκολουθεῖ ἡ τιμωρία τῶν κακῶν στὸν κάτω κόσμῳ (ἴσως ὅμως μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς τελικῆς λύτρωσης: 410)· ἀλλὰ (γ) μιὰ καλὴτερὴ τύχη γιὰ τοὺς καλοῦς, ποῦ —ἂν παραμείνουν ἐνῆρτοι στὸν ἄλλο κόσμῳ καὶ σὲ μιὰ νέα μετενσάρκωση σ' αὐτὸν ἐδῶ— μποροῦν τελικὰ νὰ φτάσουν στὰ νησιὰ τῶν μακάρων (πρβ. Πλάτων, *Γοργίας* 523 a-b).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

285 Πορφύριος, *Πυθαγόρειος βίος* 19 (DK 14, 8 a): ἃ μὲν οὖν ἔλεγε τοῖς

συννοῦσιν, οὐδὲ εἰς ἔχει φράσαι βεβαίως· καὶ γὰρ οὐδ' ἡ τυχοῦσα ἦν πωρ' αὐτοῖς σιωπῇ. μάλιστα μέντοι γνώριμα παρὰ πᾶσιν ἐγένετο πρῶτον μὲν ὡς ἀθάνατον εἶναι φησι τὴν ψυχὴν, εἶτα μεταβάλλουσιν εἰς ἄλλα γένη ζώων, πρὸς δὲ τούτοις ὅτι κατὰ περιόδους τινὰς τὰ γενόμενά ποτε πάλιν γίνεται, νέον δ' οὐδὲν ἀπλῶς ἔστι καὶ ὅτι πάντα τὰ γινόμενα ἔμψυχα ὁμογενῇ δεῖ νομίζειν. φαίνεται γὰρ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ δόγματα πρῶτος κομίσαι ταῦτα Πυθαγόρας.

Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ μὲ βεβαιότητα τί ἔλεγε στοὺς μαθητὲς του· γιατί ἡ σιωπὴ ποὺ τηροῦσαν ἦταν ἀσυνήθιστα αὐστηρή. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ὅμως ἔγιναν πασίγνωστα: πρῶτον, ἔλεγε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη· ἔπειτα, ὅτι μεταμορφώνεται σὲ ἄλλα εἶδη ζώων· ἐπίσης ὅτι ὅλα ὅσα συμβαίνουν ἐπαναλαμβάνονται περιοδικὰ καὶ ὅτι τίποτα δὲν εἶναι ἐντελῶς καινούριο· καὶ τέλος, ὅτι ὅλα τὰ ἔμψυχα πλάσματα πρέπει νὰ θεωροῦνται συγγενικά. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Πυθαγόρας ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ εἰσήγαγε στὴν Ἑλλάδα αὐτὲς τὲς ἀντιλήψεις.

Τὸ 285 (ποὺ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ στηρίζεται στὸν Δικαίαρχο) συνοψίζει μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρα ποὺ ἡ ἀνάλυσή μας ἐπιβεβαίωσε, ἂν καὶ ἀφήνει ἀπέξω ἓνα δυὸ σημεῖα, στὰ ὁποῖα ἐμεῖς δώσαμε ἀρκετὴ ἔμφαση (ιδιαίτερα τὶς ιδέες τὶς σχετικὲς μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ἁρμονία) καὶ περιλαμβάνει μερικὰ ποὺ δὲν τὰ ἀναφέραμε, ὅπως τὴ σιωπὴ ποὺ τηροῦσαν οἱ πυθαγόρειοι (πρβ. Ἀριστοτέλης, ἀπόσπ. 192 (DK 14, 7)· Διογ. Λ. VIII, 15) καὶ τὴν πίστη στὴν περιοδικὴ ἐπανάληψη τῶν πάντων (πρβ. Εὐδήμος, κατὰ τὸν Σιμπλίκιο, εἰς Φυσικά 732, 30· DK 58 b 34). "Ὅπως καὶ οἱ ἄλλες πηγὲς ποὺ γνωρίζουμε, δὲν μᾶς δίνει καμιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸ σκεπτικὸ μὲ τὸ ὁποῖο αἰτιολογοῦσε ἐνδεχομένως ὁ Πυθαγόρας τὰ δόγματά του. Γενικά, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσουμε κάτι τὸ καθαρὰ φιλοσοφικὸ ἢ ἐπιστημονικὸ στὸ περιεχόμενο τῆς σκέψης του. Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Πυθαγόρας δὲν ἦταν φιλόσοφος, ἀλλὰ ἓνας χαρισματικὸς θρησκευτικὸς ἡγέτης. Ἀλλὰ ἡ συμβολὴ του στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη, μὲ τὴν εὐρύτερή της ἔννοια, ἦταν πρωτότυπη, συναρπαστικὴ καὶ ἀνθεκτικὴ στὸ χρόνο.

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ
ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

286 Πλάτων, *Παρμενίδης* 127 a (DK 29 a 11): ἔφη δὲ δὴ ὁ Ἀντιφῶν λέγειν τὸν Πυθόδωρον ὅτι ἀφίκοντό ποτε εἰς Παναθήναια τὰ μεγάλα Ζήνων τε καὶ Παρμενίδης. τὸν μὲν οὖν Παρμενίδην εὖ μάλα δὴ πρεσβύτην εἶναι, σφόδρα πολὺν, καλὸν δὲ κάγαθόν τὴν ὄψιν, περὶ ἔτη μάλιστα πέντε καὶ ἐξήκοντα· Ζήνωνα δὲ ἐγγὺς ἐτῶν τετταράκοντα τότε εἶναι, εὐμήκη δὲ καὶ χαρίεντα ἰδεῖν· καὶ λέγεσθαι αὐτὸν παιδικὰ τοῦ Παρμενίδου γεγονέναι· καταλύειν δὲ αὐτοὺς ἔφη παρὰ τῷ Πυθόδωρῳ ἐκτὸς τείχους ἐν Κεραμεικῷ· οἱ δὲ καὶ ἀφικέσθαι τὸν τε Σωκράτη καὶ ἄλλους τινὰς μετ' αὐτοῦ πολλοὺς, ἐπιθυμοῦντας ἀκοῦσαι τῶν τοῦ Ζήνωνος γραμμάτων —τότε γὰρ αὐτὰ πρῶτον ὑπ' ἐκείνων κομισθῆναι— Σωκράτη δὲ εἶναι τότε σφόδρα νέον.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀντιφῶντα, ὁ Πυθόδωρος ἔλεγε ὅτι κάποτε ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Ζήνων ἦρθαν στὴν Ἀθήνα γιὰ τὰ Μεγάλα Παναθήναια. Ὁ Παρμενίδης ἦταν σὲ πολὺ προχωρημένη ἡλικία, ἐξηνταπεντάρης καὶ γκριζομάλλης, ἀλλὰ μὲ ἀρχοντικὴ ὄψη. Ὁ Ζήνων κόντευε τότε τὰ σαράντα, ἦταν ψηλὸς καὶ εὐπαρουσίαστος· κυκλοφοροῦσε ἡ φήμη ὅτι ἦταν ἡ προτίμηση τοῦ Παρμενίδη. Οἱ δύο τους κατέλυσαν στὸ σπίτι τοῦ Πυθόδωρου, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, στὸν Κεραμεικὸ. Ἐκεῖ πῆγε ὁ Σωκράτης καὶ πολλοὶ ἄλλοι μαζί του, θέλοντας νὰ ἀκούσουν τὸ σύγγραμμα τοῦ Ζήνωνα· γιατί ἦταν ἡ πρώτη φορὰ πού ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Ζήνων τὸ ἔφεραν στὴν Ἀθήνα. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Σωκράτης ἦταν ἀκόμα πολὺ νέος.

287 Διογένης Λαέρτιος IX, 21-23 (DK 28 a 1): Ξενοφάνους δὲ διήκουσε Παρμενίδης Πύρητος Ἐλεάτης (τοῦτον¹⁷⁸ Θεόφραστος ἐν τῇ Ἐπιτομῇ Ἀναξιμανδρου φησὶν ἀκοῦσαι). ὁμως δ' οὖν ἀκούσας καὶ Ξενοφάνους οὐκ ἠκολούθησεν αὐτῷ. ἐκοινώνησε δὲ καὶ Ἀμεινία Διοχαίτα τῷ Πυθαγορικῷ, ὡς ἔφη Σωτίων, ἀνδρὶ πένητι μὲν, καλῷ δὲ καὶ ἀγαθῷ. ὃ καὶ μᾶλλον ἠκολούθησε καὶ ἀποθανόντος ἡρώων ἰδρύσατο γένους τε ὑπάρχων λαμπροῦ καὶ πλούτου, καὶ ὑπ' Ἀμεινίου, ἀλλ' οὐχ ὑπὸ Ξενοφάνους εἰς ἡσυχίαν προετράπη... ἤκμαζε δὲ κατὰ τὴν ἐνάτην καὶ ἐξηκοστὴν ὀλυμπιάδα... λέγεται δὲ καὶ νόμους θεῖναι τοῖς πολίταις, ὡς φησι Σπεύσιππος ἐν τῷ Περὶ φιλοσόφων.

Ὁ Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης, γιὸς τοῦ Πύρη, ἦταν μαθητὴς τοῦ Ξενοφάνη (καὶ αὐτός, ὡπως λέει ὁ Θεόφραστος στὴν Ἐπιτομὴ του, μαθητὴς τοῦ Ἀναξιμανδρου). Ἀλλὰ, ἂν καὶ μαθητὴς τοῦ Ξενοφάνη, δὲν τὸν ἀκολούθησε. Συναναστράφηκε ἐπίσης, ὡπως ἀναφέρει ὁ Σωτίων,

μέ τον πυθαγόρειο Ἀμεινία, γιὸ τοῦ Διοχαίτα, ἄνθρωπο φτωχὸ ἀλλὰ μὲ ἀνώτερο ἦθος, τὸν ὁποῖο καὶ προτίμησε νὰ ἀκολουθήσει. "Ὅταν ὁ Ἀμεινίας πέθανε, ὁ Παρμενίδης, πού κρατοῦσε ἀπὸ ὄνομαστὸ σὺν καὶ ἦταν πλούσιος, τοῦ ἔκτισε μνημεῖο. Καὶ μᾶλλον ὁ Ἀμεινίας παρὰ ὁ Ξενοφάνης τὸν προέτρεψε νὰ ἀφοσιωθεῖ ὁλόψυχα στὸ στοχασμὸν... Ἐφτάσε στὴν ἀκμὴ του κατὰ τὴν 69ῃ Ὀλυμπιάδα [τὸ 500 π.Χ.]... Λέγεται ἐπίσης ὅτι ἔκανε καὶ νόμους γιὰ τοὺς πολῖτες τῆς Ἑλέας, ὅπως ἀναφέρει ὁ Σπεύσιππος στὸ ἔργο του *Περὶ φιλοσόφων*.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Ζήνων ἐπισκέφθηκαν πράγματι τὴν Ἀθήνα καὶ συνάντησαν ἐκεῖ τὸν νεαρὸ Σωκράτη, ὁ Πλάτων δὲν χρειάζοταν νὰ εἶναι τόσο λεπτολόγος στὸ ζήτημα τῆς ἡλικίας τους. Τὸ γεγονός ὅτι μᾶς δίνει ὅλες αὐτὲς τίς λεπτομέρειες ἐνισχύει πολὺ τὴν ἐκδοχὴ ὅτι γράφει μὲ χρονολογικὴ ἀκρίβεια. Ὁ Σωκράτης μὲν εἶχε κλείσει τὰ ἑβδομήντα ὅταν καταδικάστηκε σὲ θάνατο τὸ 399 π.Χ., πράγμα πού σημαίνει ὅτι γεννήθηκε τὸ 470/69 π.Χ. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἔκφραση *σφόδρα νέον* σημαίνει ὅτι ἦταν γύρω στὰ 20, τότε ἡ συνάντηση μπορεῖ νὰ ἔγινε τὸ 450 π.Χ. Αὐτὸ τοποθετεῖ τὴ γέννηση τοῦ Παρμενίδη γύρω στὸ 515 π.Χ. καὶ τοῦ Ζήνωνα γύρω στὸ 490 π.Χ. Φυσικά, εἶναι γεγονός ὅτι ἡ χρονολογία πού μᾶς δίνει ὁ Διογένης (καὶ πού πιθανότατα τὴν πῆρε ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο) δὲν συμφωνεῖ καθόλου μὲ τίς πληροφορίες τοῦ Πλάτωνα· ἀλλὰ, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Burnet (*EGP*, 170), «ἡ χρονολογία πού δίνει ὁ Ἀπολλόδωρος βασίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἵδρυση τῆς Ἑλέας (540 π.Χ.), γιὰ τὴν ὁποία εἶχε δεχθεῖ ὅτι συνέπεσε μὲ τὴν "ἀκμὴ" τοῦ Ξενοφάνη. Ὁ Παρμενίδης γεννιέται ἐκείνῃ τῇ χρονίᾳ, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Ζήνων γεννιέται τῇ χρονίᾳ πού ἔφτασε "στὴν ἀκμὴ του" ὁ Παρμενίδης». "Ὅσες ἐπιφυλάξεις καὶ ἂν προκαλεῖ ἓνας πλατωνικὸς διάλογος ὡς χρονολογικὴ ἐνδειξη, δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι εἶναι πιὸ ἀξιόπιστος ἀπὸ αὐτὸ τὸ μᾶλλον αὐθαίρετο χρονολογικὸ σύστημα.

Οἱ ὑπόλοιπες πληροφορίες πού μᾶς δίνει τὸ 287 προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ παλαιὰς παραδόσεις, πού μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι ἀληθινές, καὶ μάλιστα οἱ λεπτομέρειες πού ἀναφέρει ὁ Σωτῆων. Μπορεῖ ὁ Παρμενίδης νὰ μὴ ἦτο ὁ φιλοσοφία ἀπὸ ἓνα πυθαγόρειο, δὲν ὑπάρχουν πάντως παρὰ ἐλάχιστα σημάδια ὅτι ἐξακολούθησε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τίς πυθαγόρειες ιδέες στὴ φάση τῆς πνευματικῆς του ὀριμότητος, ἂν ἐξαίρεσουμε ἴσως τὴ γνώμη του ὅτι ἡ γέννηση εἶναι κάτι τὸ ἄθλιο (306) καὶ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς, πού καταγράφει σύντομα καὶ ὑπαινικτικὰ ὁ Σιμπλίκιος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀπόσπ. 13 (*εἰς Φυσ.* 39, 18). Τὴν ιδέα ὅτι ὁ Παρμενίδης εἶχε δάσκαλό του τὸν Ξενοφάνη τὴν παρέλαβε ὁ Θεόφραστος ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, πού μὲ τὴ σειρά του μπορεῖ νὰ τὴ σχημάτισε ἀπὸ μιὰ παρατήρηση (ἴσως ὅχι ἐντελῶς σοβαρῇ) τοῦ Πλάτωνα στὸν *Σαρπητή* (βλ. 163, μαζὶ μὲ τὴν ἀνάλυση στίς σ. 173 κέ.). Ὁπωσδήποτε, ὑπάρχει στὸν Παρμενίδη ἓνας ἀπόηχος τῆς θεολογίας (170 καὶ 171) καὶ τῆς ἐπιστημολογίας (186-189) τοῦ Ξενοφάνη, καὶ μάλιστα ὁ ἀπόηχος αὐτός

δὲν περιορίζεται στὸ ἐπίπεδο τῆς φρασεολογίας. Ἐξάλλου, ἡ ἀπόφαση τοῦ Παρμενίδη νὰ ἐκφράσει τὴ φιλοσοφία του μὲ ἐξάμετρους στίχους μπορεῖ κάλλιστα νὰ ὑποκινήθηκε, ἐν μέρει, ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Ξενοφάνη, ποὺ πέρασε τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς μακρόχρονης σταδιοδρομίας του στὴ Σικελία καὶ τὴν Κάτω Ἰταλία.

ΤΟ ΕΞΑΜΕΤΡΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΠΑΡΜΕΝΙΔΗ

Ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Παρμενίδη ἐξαντλεῖται σὲ ἓνα μόνο «σύγγραμμα» (Διογ. Α. Ι, 16· DK 28 a 13). Ἐχουν σωθεῖ μεγάλα ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου —ἐνὸς ἐξάμετρου ποιήματος—, χάρις κυρίως στὸν Σέξτο Ἐμπειρικὸ (ποὺ διαφύλαξε τὸ προοίμιο) καὶ τὸν Σιμπλίκιο (ποὺ ἀντέγραψε διάφορα ἄλλα κομμάτια στὰ σχόλιά του γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη *Περὶ οὐρανοῦ καὶ Φυσικά*, «ἐπειδὴ τὸ σύγγραμμα εἶναι πολὺ σπάνιο»). Οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ σύγχρονοι μελετητὲς συμφωνοῦν ὅτι ὁ Παρμενίδης δὲν εἶχε σπουδαῖα χαρίσματα ὡς συγγραφέας. Τὸ ὕψος του εἶναι δύσκαμπτο καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ ἐκφράσει καλὰ καὶ σώνει μὲ ἑμμετρο τρόπο πρωτότυπες, δύσκολες καὶ ἐξαιρετικὰ ἀφηρημένες φιλοσοφικὲς ἰδέες καταλήγει συχνὰ σὲ ἀξεπέραστη ἀσάφεια, ἰδιαίτερα συντακτικὴ ἀσάφεια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὰ λιγότερο ἐπιχειρηματολογικὰ ἐδάφια τοῦ ποιήματος, πετυχαίνει μιὰ ἄκομψη ἐπιβλητικότητα.

Μετὰ τὸ προοίμιο, τὸ ποίημα διαιρεῖται σὲ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο ἀνατέμνει τὴν «ἡσυχὴ καρδιὰ τῆς στρογγυλῆς Ἀλήθειας» (288, 29). Ἐδῶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Παρμενίδη εἶναι ριζοσπαστικὴ καὶ ρωμαλέα. Ὑποστηρίζει ὅτι σὲ κάθε ἐρευνητικὸ ἐγχείρημα τοῦ νοῦ ὑπάρχουν δύο καὶ μόνο δύο λογικὰ εὐσταθεῖς περιπτώσεις, ποὺ ἀποκλείονται ἀμοιβαῖα: εἴτε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας ὑπάρχει εἴτε δὲν ὑπάρχει. Γιὰ ἐπιστημολογικοὺς λόγους ὁ Παρμενίδης ἀποκλείει τὴ δεύτερη περίπτωση, θεωρώντας τὴν ἀδιανόητη. Κατόπιν καταφέρεται ἐναντίον τῶν κοινῶν θνητῶν, γιὰτὶ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τους ἀποδεικνύουν ὅτι ποτὲ δὲν κάνουν ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκδοχές (τὸ «εἶναι» καὶ τὸ «μὴ εἶναι»), παρὰ ἀκολουθοῦν ἀδιάκριτα καὶ τὶς δύο. Στὸ τελευταῖο κομμάτι αὐτοῦ τοῦ πρώτου μέρους ὁ Παρμενίδης ἐξερευνᾷ τὸ μόνο σίγουρο μονοπάτι, τὸ μονοπάτι τοῦ «εἶναι», καὶ μὲ μιὰ σειρά ἐκπληκτικὰ λεπτοὺς παραγωγικοὺς συλλογισμοὺς ἀποδεικνύει ὅτι ἂν κάτι ὑπάρχει, δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ γεννηθεῖ οὔτε νὰ καταστραφεῖ, οὔτε νὰ ἀλλάξει οὔτε νὰ μετακινήθεῖ, οὔτε ἐπίσης νὰ ἔχει ὅποιαδήποτε ἀτέλεια. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Παρμενίδη καὶ τὰ παράδοξα συμπεράσματά του ἀσκήσαν κολοσσιαία ἐπίδραση στὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ φιλοσοφία· δικαιοδογημένα ἢ μέθοδός του καὶ ὁ ἀντίκτυπός τῆς σκέψης του παραλλήλιστα καὶ μὲ τὴ μέθοδο καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ Καρτέσιου.

Ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἡ ἐπιστημολογία τοῦ Παρμενίδη δὲν ἀφήνουν περιθώρια

για τὴν ἀνάπτυξη κοσμολογιῶν παρόμοιων μὲ ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν οἰκοδομήσει οἱ Ἴωνες πρόδρομοὶ του· δὲν ἀφήνουν κἀν περιθώρια γιὰ τὴν πίστη στὸν κόσμο ποὺ μᾶς φανερώνουν οἱ αἰσθήσεις μας. Ὡστόσο, στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ποιήματος (ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν σωθεῖ πολὺ λιγότερα ἀποσπάσματα), ὁ Παρμενίδης κάνει ἕναν ἀπολογισμό «τῶν ἰδεῶν τῶν θνητῶν, ποὺ δὲν ἔχουν ἀληθινὴ βάση». Ἡ σημασία καὶ τὸ κίνητρο αὐτοῦ τοῦ ἀπολογισμοῦ δὲν εἶναι καθόλου ξεκάθαρα.

ΤΟ ΠΡΟΟΙΜΙΟ

288 Ἀπόσπ. 1 (Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 3 (στίχοι 1-30)· Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 557, 25 κέ. (στίχοι 28-32)):

- ἵπποι ταί με φέρουσιν ὅσον τ' ἐπὶ θυμὸς ἰκάνοι
πέμπον, ἐπεὶ μ' ἔς ὁδὸν βῆσαν πολύφημον ἄγουσαι
δαίμονος, ἣ κατὰ πάντ' ἄστη¹⁷⁹ φέρει εἰδότα φῶτα·
τῇ φερόμην· τῇ γάρ με πολύφραστοι φέρον ἵπποι
5 ἄρμα τιταίνουσαι, κοῦραι δ' ὁδὸν ἡγεμόνευον.
ἄξων δ' ἐν χοίρησιν ἴει σύριγγος ἀντὴν
αἰθόμενος (δοιοῖς γὰρ ἐπείγεται δινωτοῖσιν
κύκλοις ἀμφοτέρωθεν), ὅτε σπερχοίατο πέμπειν
Ἥλιάδες κοῦραι, προλιποῦσαι δώματα Νυκτός
10 εἰς φάος, ὥσάμεναι κράτων ἄπο χειρὶ καλύπτρας.
ἔνθα πύλαι Νυκτός τε καὶ Ἥματός εἰσι κελεύθων·
καὶ σφας ὑπέρθυρον ἀμφὶς ἔχει καὶ λάνος οὐδός.
αὐταὶ δ' αἰθέριαι πλῆνται μεγάλοισι θυρέτοις·
τῶν δὲ Δίκη πολύποινος ἔχει κληϊδας ἀμοιβούς.
15 τὴν δὴ παρφάμεναι κοῦραι μαλακοῖσι λόγοισιν
πεῖσαν ἐπιφραδέως, ὥς σφιν βαλανωτὸν ὀχῆα
ἄπτερέως ὥσειε πυλέων ἄπο· ταὶ δὲ θυρέτρων
χάσμ' ἄχανές ποίησαν ἀναπτάμεναι πολυχάλκονος
ἄξοντας ἐν σύριγγιν ἀμοιβαδὸν εἰλιξασαι
20 γόμοφους καὶ περόνησιν ἀρηρότε· τῇ ῥα δι' αὐτέων
ἰθὺς ἔχον κοῦραι κατ' ἀμαξιτὸν ἄρμα καὶ ἵππους.
καί με θεὰ πρόφρων ὑπεδέξατο, χεῖρα δὲ χειρὶ
δεξιτερὴν ἔλεν, ὣδε δ' ἔπος φάτο καί με προσηύδα·
ὦ κοῦρ' ἀθανάτοισι συνάρορος ἡνιόχοισιν,
25 ἵπποις ταί σε φέρουσιν ἰκάνων ἡμέτερον δῶ,
χαῖρ', ἐπεὶ οὐτι σε μοῖρα κακὴ προὔπεμπε νέεσθαι
τήνδ' ὁδόν (ἣ γὰρ ἀπ' ἀνθρώπων ἐκτός πάτου ἐστίν).
ἀλλὰ θέμις τε δίκη τε. χρεὼ δέ σε πάντα πυθέσθαι

30 ἤμην Ἀληθείης εὐκυκλέος¹⁸⁰ ἀτρεμές ἦτορ
 ἤδὲ βορῶν δόξας, ταῖς οὐκ ἐν πίστις ἀληθείης.
 ἀλλ' ἔμπης καὶ ταῦτα μαθήσεται, ὥς τὰ δοκοῦντα
 χρῆν δοκίμως εἶναι διὰ παντὸς πάντα περῶντα.¹⁸¹

Οἱ φοράδες πού με πάνε ὅσο μακριὰ ποθεῖ ἡ ψυχὴ μου
 μ' ἐκτόξευσαν μπροστά, σὰν μ' ἔφεραν στοῦ θεοῦ τὸ ξακουστὸ
 στρατὶ, πού σηκώνει τὸν ἄνθρωπο τὸν γνῶστη ὅλων τῶν πόλεων.
 5 Σ' αὐτὸν λοιπὸν βρέθηκα τὸ δρόμο, ὅπου μ' ἔφεραν τ' ἄτια τὰ σοφὰ
 σέρνοντας τὸ ἄρμα μου, καὶ μπροστά μου κόρες πήγαιναν.
 Κι ὁ ἄξοντας στοὺς τὸρμους ταίριζε σὰ σφυρίχτρα,
 ἀναμμένος (γιατὶ ἦταν στριμωγμένος ἀνάμεσα στὶς τορνευτὲς
 τὶς ρόδες), καθὼς τοῦ Ἥλιου οἱ θυγατέρες σπεῦδαν
 10 νὰ με συνοδέψουν, ἀφοῦ ἄφησαν τὰ δώματα τῆς Νύχτας γιὰ τὸ φῶς
 καὶ μὲ τὰ χέρια τους ἐβγαλαν τὰ πέπλα ἀπ' τὰ κεφάλια τους.
 Ἐκεῖ εἶναι οἱ πύλες τῶν μονοπατιῶν τῆς Νύχτας καὶ τῆς Μέρας,
 ἀνάμεσα σ' ἓνα ἀνῶφλι κι ἓνα κατῶφλι πέτρινο.
 Ψηλὰ ὀρθωμένες στὸν ἀέρα, κλείνουν μὲ μεγάλες πόρτες,
 15 καὶ ἡ τιμωρὸς Δικαιοσύνη κρατᾷ τοὺς διπλοσύρτες.
 Μὰ οἱ κόρες τὴν ξεγέλασαν μὲ τὰ ὁμορφὰ τους λόγια
 καὶ πονηρὰ τὴν ἐπεισαν γρήγορα νὰ τραβήξει τὸ μάνταλο
 ἀπ' τὶς πύλες. Κι οἱ πύλες, ὅταν ἀνοιξαν, ἄφησαν ἀνάμεσά τους
 ἓνα τεράστιο χάσμα, διαδοχικὰ στρίβοντας μὲς στὶς θῆκες τους
 20 τοὺς χαλκόδετους ρεζέδες, τοὺς στερεωμένους
 μὲ ξυλοκάρφια καὶ πιρτσίνια. Κι εὐθὺς ἀνάμεσά τους, στὸν
 πλατὺ τὸ δρόμο, πέρασε τ' ἄρμα ὀδηγημένο ἀπ' τὶς κόρες.
 Κι ἡ θεὰ μὲ καλοδέχτηκε, πῆρε τὸ χέρι τὸ δεξιὸ μου
 στὸ δικό της καὶ μὲ τοῦτα τὰ λόγια μὲ προσφώνησε:
 25 «Καλῶς ὄρισες, νέε, ἐσὺ πού ἔρχεσαι στὸ σπίτι μου συνοδευμένης
 ἀπὸ ἀθάνατους ἡνίοχους, μὲ τ' ἄλογα πού σέ κουβαλοῦν.
 Δὲν σ' ἔβαλε μοίρα κακὴ σ' αὐτὸ τὸ δρόμο, πού τόσο μακριὰ
 εἶναι ἀπ' τῶν ἀνθρώπων τὰ βήματα,
 ἀλλὰ ἡ δικαιοσύνη. Πρέπει ὅλα νὰ τὰ μάθεις,
 30 τὴν ἥσυχη καρδιά τῆς στρογγυλῆς Ἀλήθειας
 καὶ τὶς ἰδέες τῶν θνητῶν τὶς ψεύτικες.
 Ἀλλὰ θὰ μάθεις καὶ πῶς πρέπει νὰ 'ναι οἱ γνῶμες τῶν ἀνθρώπων
 γιὰ νὰ ἔχουν βάση καὶ νὰ διαπερνοῦν τὰ πάντα.»

Ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Παρμενίδη σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους εἶναι νὰ ὑποστηρίξει
 ὅτι κατέχει μιὰν ἀλήθεια πού τὴν ἀγνοοῦν οἱ κοινοὶ θνητοί. Διατυπώνει αὐτὸν
 τὸν ἰσχυρισμὸ σὲ δραματικὴ μορφή, ἔμμετρα καὶ μὲ ποιητικὲς ἐκφράσεις, χρη-
 σιμοποιώντας μοτίβα σὲ μεγάλο βαθμὸ δανεισμένα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡ-
 σίοδο. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ ταξίδι τοῦ Παρμενίδη γιὰ νὰ συναντήσῃ
 τὴ θεὰ θυμίζει τὰ μαγικὰ ταξίδια τῶν σαμάνων. Ἀλλὰ, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω
 (σ. 236), οἱ ἐνδείξεις ὅτι ὑπῆρχε σαμανιστικὴ παράδοση στὴν ἀρχαίᾳ Ἑλλάδα

είναι ἀμφίβολες. Ὁ Σέξτος, τὸν ὁποῖο ἀκολουθοῦν πολλοὶ σύγχρονοι μελετητές, θεωροῦσε ὅτι τὸ ταξίδι εἶναι μιὰ ἀλληγορία ποῦ θέλει νὰ ἐκφράσει τὸ διαφωτισμὸ τοῦ Παρμενίδη, τῇ μετὰβασί του ἀπὸ τὴν ἀγνοία τῆς Νύχτας στὴ γνώση τῆς Ἡμέρας. Ἀλλὰ ὁ Παρμενίδης ἀρχίζει τὸ ταξίδι του μέσα σὲ ἄπλετο φῶς, ὅπως ταιριάζει σ' ἓναν ποῦ «ξέρει». Ἡ οὐσία τῆς ἀφήγησης βρίσκεται μᾶλλον στὸ ἐμπόδιο ποῦ πρέπει νὰ ξεπεράσει ὁ ποιητὴς καὶ στὸν προορισμὸ του. Ἀλλωστε, ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὴν περιγραφὴ τοῦ ἄρματος καὶ τῆς κίνησός του, γύρω ἀπὸ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ δύο στοιχεῖα περιστρέφονται οἱ παραπάνω στίχοι. Ὁ Παρμενίδης θέλει νὰ ἐγκαταλείψει τὸν γνώριμο κόσμο τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, ὅπου ἡ νύχτα ἐναλλάσσεται μὲ τὴν ἡμέρα (ἐναλλαγὴ ποῦ διέπεται —ὅπως θὰ συμφωνοῦσε ὁ Ἀναξίμανδρος (110)— ἀπὸ τὸ νόμο ἢ τῇ «δικαιοσύνῃ»). Ἀρχίζει λοιπὸν μιὰ πνευματικὴ πορεία, ποῦ τὸν ὀδηγεῖ στὴν ὑπερβατικὴ κατανόηση τῆς ἀμετάβλητης ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ τῶν πρόσκαιρων ιδεῶν τῶν θνητῶν. Ὅχι λιγότερο σημαντικὸ εἶναι τὸ μήνυμά του γιὰ τὸ ἐμπόδιο ποῦ δυσχεραίνει τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου: ὁ φραγμὸς ποῦ χωρίζει τὸν θνητὸ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια εἶναι μεγάλος, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ τὸν ξεπεράσει κανεὶς ὅταν ἡ σκέψη του εἶναι εὐέλικτη.

Ἡ εἰκόνα τῶν πυλῶν τῆς Ἡμέρας καὶ τῆς Νύχτας, καθὼς καὶ ἡ ιδέα τῆς θείας ἀποκάλυψης εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴ Θεογονίαν τοῦ Ἡσίοδου καὶ θέλουν νὰ ἐκφράσουν δύο πράγματα: ἀφενὸς τὸ τεράστιο χάσμα ποῦ, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Παρμενίδη, χωρίζει τὴ λογικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὶς κοινὲς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀφετέρου τὸν ἀναπάντεχο χαρακτήρα τῶν ὅσων τοῦ ἀποκάλυψε τὸ λογικὸ του (πρβ. γιὰ τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα τὸν Ἡράκλειτο, λ.χ. 205, 206, 210). Καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀποκάλυψη ἀπὸ τὴ μιὰ τονίζει τὴ μεγάλη σοβαρότητα τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι ἐγγύηση κύρους —ἐνὸς κύρους, ὅμως, ποῦ δὲν εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτηση: «Κρίνε μὲ τὴ λογικὴ τὴν πολεμικὴ ποῦ ἄσκησα» λέει πιὸ κάτω ἡ θεά (294).

289 Ἀπόσπ. 5, Πρόκλος, σχόλια εἰς Παρμ. I, σ. 708, 16 Cousin:

...ξυνὸν δέ μοί ἐστιν

ὀπποθεν ἄρξωμαι· τόθι γὰρ πάλιν ἴξομαι αὖθις.

...κοινὸ εἶναι τὸ σημεῖο

ἀπ' ὅπου θ' ἀρχίσω· γιὰτὶ σ' αὐτὸ θὰ ἐπανέρχομαι ὁλοένα.

Τὰ συμφραζόμενα τοῦ 289 στὸ ποίημα δὲν εἶναι γνωστά, ἀλλὰ τὸ κείμενο αὐτὸ ταιριάζει μιὰ χαρὰ μετὰ τὸ 288 καὶ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ 291, τουλάχιστον ἂν ἐρμηνεύσουμε τὰ λόγια τῆς θεᾶς ὡς ὑπόσχεση ὅτι ὅλες οἱ ἀποδείξεις ποῦ θὰ προσκομίσει στὴ συνέχεια θὰ ἔχουν κοινὴ ἀφετηρία τὴν ἐπιλογὴ ποῦ κάνει στὸ 291 καὶ στὴν ὁποία θὰ ἐπανέρχεται κάθε τόσο (πρβ. ἐπίσης 294).¹⁸²

ΑΛΗΘΕΙΑ

(i) Ἡ ἐπιλογή

291 Ἀπόσπ. 2, Πρόκλος, εἰς *Τίμαιον* I, 345, 18· Συμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 116, 28 (στίχοι 3-8):

εἰ δ' ἄγ' ἐγὼν ἐρέω, κόμισαι δὲ σὺ μῦθον ἀκούσας,
 αἴτερ' ὁδοὶ μοῦναι διζήσιός εἰσι νοῆσαι·
 ἢ μὲν ὅπως ἔστιν τε καὶ ὥς οὐκ ἔστι μὴ εἶναι,
 πειθοῦς ἔστι κέλευθος (Ἀληθείη γὰρ ὁπῃδεῖ),
 5 ἢ δ' ὥς οὐκ ἔστιν τε καὶ ὥς χρεῶν ἔστι μὴ εἶναι,
 τὴν δὴ τοι φράζω παναπευθέα ἔμμεν ἀταρπὼν·
 οὔτε γὰρ ἂν γνοίης τό γε μὴ ἔδ' (οὐ γὰρ ἀνυστόν)
 οὔτε φράσαις.

Ἔλα τώρα καὶ θὰ σοῦ πῶ (κι ἐσύ μετάφερέ το)
 ποιοὶ εἶναι οἱ μόνοι δρόμοι ποὺ θὰ μπορούσε ἡ ἔρευνα νὰ πάρει.
 Ὁ ἕνας, ὅτι ἕνα πράγμα εἶναι καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι,
 εἶναι τὸ μονοπάτι τῆς Πειθῶς (γιατὶ αὐτὴ συνοδεύει τὴν Ἀλήθεια),
 5 ὁ ἄλλος, ὅτι δὲν εἶναι κι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ μὴν εἶναι,
 αὐτὸς σοῦ λέω πὼς εἶναι ἕνα στρατὶ ὁλωσδιόλου ἀδιόρατο·
 γιατί δὲν μπορεῖς νὰ μάθεις τί δὲν εἶναι, αὐτὸ εἶν' ἀδύνατο,
 οὔτε νὰ τὸ δείξεις δὲν μπορεῖς.

Ἡ θεὰ ἀρχίζει προσδιορίζοντας τοὺς δύο μοναδικούς δρόμους ἔρευνας ποὺ μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς νὰ ἀκολουθήσει. Εἶναι φανερό ὅτι αὐτοὶ οἱ δρόμοι ἀποκλείονται ἀμοιβαίᾳ: ἂν κανεὶς ἀκολουθήσει τὸν ἕνα, εἶναι ἀδύνατο νὰ πορευθεῖ τὸν ἄλλο. Ἐξίσου φανερό εἶναι ὅτι ἀποκλείονται ἀμοιβαίᾳ ἐπειδὴ εἶναι ἀσύμβατοι (πρβ. **296**, 15-16: «σ' αὐτὰ τὰ πράγματα ἡ ἀπόφαση ἀφορᾷ τοῦτο δῶ τὸ ἐρώτημα: εἶναι ἢ δὲν εἶναι»).¹⁸³ Ἀλλὰ σὲ τί ἀναφέρεται τὸ «εἶναι» (ἐστίν), γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάει ὁ Παρμενίδης; Μᾶλλον στὸ ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας: ὅταν κανεὶς διερευνᾷ ἕνα ζήτημα, πρέπει νὰ δεχθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἢ ὅτι τὸ ἀντικείμενό του εἶναι ἢ ὅτι δὲν εἶναι. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ «εἶναι» (ἐστίν) εἶναι πιὸ δύσκολη. Ὑπάρχουν προφανῶς δύο ἐκδοχές: ἡ ὑπαρξιακὴ (ὑπάρχει) καὶ ἡ κατηγορηματικὴ (εἶναι αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο). Γιὰ νὰ διαλέξουμε τὴ μία ἀπὸ τίς δύο, πρέπει πρῶτα νὰ ἐξετάσουμε τὰ ἐπιχειρήματα ὅπου δεσπόζει τὸ ἐστίν, ιδιαίτερα τὸ ἐπιχείρημα ποὺ ἀπορρίπτει τὸν ἀρνητικὸ δρόμο ἔρευνας, στοὺς στίχους 5-8 τοῦ **291**.

Δυστυχῶς, ἡ ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος δὲν μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα. Ὅπωςδήποτε, φαίνεται ἀδύνατο νὰ μάθουμε ἢ νὰ δείξουμε αὐτὸ ποὺ δὲν ὑπάρχει: κανένας δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει προσωπικὰ ἕναν ἄνθρωπο ποὺ

δὲν ὑπάρχει ἢ νὰ τὸν δείξει σ' ἓναν ἄλλο. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ κατηγορούμενου εἶναι εὐλογη: φαίνεται ἀδύνατο νὰ μάθουμε ἢ νὰ δεῖξουμε ποῖο πράγμα δὲν εἶναι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, δηλαδὴ ποῖο πράγμα δὲν ἔχει ιδιότητες οὔτε κατηγορούμενα πού νὰ τὸ περιγράφουν. Πιὸ σαφὲς εἶναι τὸ 296, 5-21, ὅπου μιὰ ἀνάλογη θέση — «γιατὶ εἶν' ἄφατο κι ἀδιανόητο ὅτι ὑπάρχει τὸ μὴ ὄν», στίχοι 8-9 — χρησιμοποιεῖται ὡς ἐπιχειρήμα γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει γένεση οὔτε φθορά. Ἡ ἄποψη πού ἐκφράζει ἐδῶ ὁ Παρμενίδης εἶναι ὅτι ἂν κάτι γεννιέται, τότε πρέπει νὰ μὴν ὑπῆρχε πρὶν — ὁπότε, ἐκεῖνο τὸ χρονικὸ διάστημα, θὰ ἦταν σωστὸ νὰ πεῖ κανεὶς γι' αὐτὸ ὅτι «δὲν εἶναι»: ἀλλὰ αὐτὸ ἀκριβῶς μᾶς ἀπαγορεύει νὰ τὸ ποῦμε ἢ ἀρχικὴ παραδοχὴ μας: ἐπομένως, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχει γίγνεσθαι. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν τὸ «γίγνεσθαι» ἔχει σαφῶς τὴν ἐννοια «ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει». Ἐπομένως, ἐδῶ τὸ «δὲν εἶναι» σημαίνει «δὲν ὑπάρχει».

Ἀλλὰ ἀμέσως κατόπιν, στὸ 296, 10, ὁ Παρμενίδης ἀποκαλεῖ αὐτὸ πού δὲν ὑπάρχει (ὑποθετικά, βέβαια) «μηδέν» (πρβ. 293, 2). Αὐτὸ ὑποδηλώνει ὅτι, κατὰ τὴν ἀντίληψή του, ἡ μὴ ὑπαρξὴ σημαίνει τὸ νὰ μὴν εἶναι κάτι τίποτε ἀπολύτως. Δηλαδὴ νὰ μὴν ἔχει καθόλου ιδιότητες: ἐπομένως, γιὰ τὸν Παρμενίδη «ὑπάρχω» σημαίνει οὐσιαστικά «εἶμαι αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο». Ὅταν ἀργότερα (λ.χ. 297, 22-25· 299, 46-48) χρησιμοποιεῖ τὴ μετοχὴ ἑόν, εἶναι πολὺ εὐκολότερο νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὴ τὴ λέξη ὡς «πραγματικότητα» ἢ «τὸ πραγματικὸ» παρὰ ἀπλῶς ὡς «ὑπαρξὴ». Καί, βέβαια, αὐτὸ πού κάνει κάτι πραγματικὸ εἶναι ὅτι μπορεῖ νὰ περιγραφεῖ μὲ ὁρισμένα κατηγορήματα (λ.χ. «κατέχει χώρον»). Ἄν αὐτὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ συλλογιστικὴ εἶναι σωστὴ, τότε ὁ Παρμενίδης χρησιμοποιεῖ τὸ ἐστίν μὲ τὴν ὑπαρξιακὴ καὶ ταυτόχρονα μὲ τὴν κατηγορηματικὴ σημασίαν του (ὅπως ὑποστήριξαν οἱ KR), ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ χρησιμοποιεῖ συγκεχυμένα (ὅπως συμπέραναν οἱ KR).

Ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ μάθουμε τί δὲν ὑπάρχει ὁ Παρμενίδης συμπεραίνει ἄμεσα ὅτι ὁ ἀρνητικὸς δρόμος ἐρευνας εἶναι «ἀδιόρατος», δηλαδὴ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐκφράσουμε μιὰ σαφὴ σκέψη μὲ μιὰν ἀρνητικὴ ὑπαρξιακὴ δήλωσιν. Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ διατυπώσουμε ὡς ἐξῆς: «Πάρτε ὅποιο ἀντικείμενο ἐρευνας θέλετε (λ.χ. τὸν κ. τάδε). Τότε ἡ πρότασις "Ὁ κ. τάδε δὲν ὑπάρχει" δὲν ἐκφράζει καμιὰ γνήσια σκέψη. Γιατὶ ἂν ἦταν γνήσια σκέψη, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γνωρίσουμε τὸ ἀντικείμενό της, τὸν κ. τάδε. Αὐτὴ ἡ δυνατότητα ὁμως δὲν ἰσχύει, ἐκτὸς ἂν ὁ κ. τάδε ὑπάρχει —πράγμα πού, ἀκριβῶς, ἀρνεῖται ἡ πρότασις». Αὐτὴ ἡ συλλογιστικὴ, μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀμφίσηση, συγκίνησε ἔντονα πολλοὺς φιλοσόφους, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς τὸν Russell. Τὸ συμπέρασμά της εἶναι παράδοξο, ἀλλὰ, ὅπως κάθε νόστιμη παραδοξολογία, μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἐξετάσουμε βαθύτερα τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τίς ἐννοίας πού χρησιμοποιεῖ —καὶ συγκεκριμένα, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, τίς σχέσεις ἀνά-

μεσα στὸ νόημα μιᾶς πρότασης, τὸ ἀντικείμενό της καὶ τὴν ὑπαρξή του.¹⁸⁴

(ii) *Τὸ σφάλμα τῶν θνητῶν*

293 Ἀπόσπ. 6, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 86, 27-28· 117, 4-13:

χορὴ τὸ λέγειν τε νοεῖν τ' ἐὼν ἔμμεναι· ἔστι γὰρ εἶναι,
μηδὲν δ' οὐκ ἔστιν· τὰ σ' ἐγὼ φράζεσθαι ἄνωγα.
πρώτης γάρ σ' ἀφ' ὁδοῦ ταύτης διζήσιος (εἵργω),
αὐτὰρ ἔπειτ' ἀπὸ τῆς, ἣν δὴ βροτοὶ εἰδότες οὐδὲν
πλάττονται, δίκρανοι· ἀμηχανίη γὰρ ἐν αὐτῶν
στήθεσιν ἰθύνει πλακτὸν νόον· οἱ δὲ φοροῦνται
κωφοὶ ὁμῶς τυφλοὶ τε, τεθηπότες, ἄκριτα φῦλα,
οἷς τὸ πέλειν τε καὶ οὐκ εἶναι ταυτὸν νενόμισται
κοῦ ταυτὸν, πάντων δὲ παλίντροπὸς ἔστι κέλευθος.

Ἄ,τι λέγεται καὶ νοεῖται πρέπει ἀναγκαῖα νὰ εἶναι· γιατί ὑπάρχει μόνο τὸ εἶναι,
τὸ μηδὲν δὲν ὑπάρχει. Τοῦτο κάτσε καὶ σκέψου το,
γιατί εἶν' αὐτὸς ὁ πρῶτος τῆς ἔρευνας ὁ δρόμος ἀπ' ὅπου σ' ἀποτρέπω,
καὶ ὁ δεῦτερος ἐκεῖνος πού βολοδέρνουν οἱ ἀνίδεοι θνητοί,
διχασμένοι· γιατί ἡ ἀμηχανία κυβερνάει τὴ σκέψη τὴν πλανόβια
μέσ στα στήθια τους, καὶ αὐτοὶ ὅλο παραδέρνουν,
κουφοὶ καὶ τυφλοὶ συνάμα, σαστισμένοι, μπουλούκια δίχως κρίση,
πού νομίζουν πῶς τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι εἶναι τὸ ἴδιο
καὶ ὄχι τὸ ἴδιο, καὶ ὁ δρόμος τους τοὺς φέρνει ὁλοένα πίσω.

Ὁ Παρμενίδης ἀνακεφαλαιώνει τὰ ἐπιχειρήματά του ἐναντίον τοῦ ἀρνητικοῦ
δρόμου ἔρευνας (στίχοι 1-3) καὶ λέει οὐσιαστικά ὅτι κάθε ἀντικείμενο τῆς σκέ-
ψης πρέπει νὰ εἶναι πραγματικό. Αὐτὸ δείχνει ἀκόμη καθαρότερα ἀπὸ τὸ **291**
ὅτι τὸ κίνητρο πού τὸν κάνει νὰ ἀπορρίψει τὸ «μὴ ὄν» εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον του
γιὰ τὸ περιεχόμενο πού μπορεῖ νὰ ἔχει μιὰ γνήσια σκέψη. Στὴ συνέχεια ἔχουμε
μιὰ προειδοποίηση τῆς θεᾶς πρὸς τὸ φιλόσοφο νὰ μὴν κάνει τὸ λάθος καὶ πάρει
ἐναν δεῦτερο πλανερὸ δρόμο, αὐτὸν πού ἀκολουθοῦν οἱ θνητοί. Στὸ **291** δὲν γί-
νεται καμιὰ μνεῖα γι' αὐτὸν τὸν τρίτο δρόμο καὶ ὁ λόγος δὲν εἶναι δύσκολο νὰ
βρεθεῖ. Σ' ἐκεῖνο τὸ χωρίο ἡ θεὰ προσδιόριζε τίς λογικὰ συνεπεῖς κατευθύν-
σεις, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες πρέπει νὰ διαλέξει τὸ ὀρθολογικὸ πνεῦμα. Ὁ τρίτος
δρόμος εἶναι, ἀπλῶς, τὸ μονοπάτι πού θὰ ἀκολουθήσει κανεὶς θέλει δὲν θέλει
ἄν, ὅπως κάνει ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν θνητῶν, δὲν πάρει μιὰ ἀπόφαση
(**293**, 7), ἀφήνοντας ἀναξιοποίητες τίς κριτικές του ικανότητες (**293**, 6-7). Τότε
θὰ βρεθεῖ νὰ λέει ἢ νὰ ἐννοεῖ ὅτι ἓνα πράγμα εἶναι καὶ ταυτόχρονα δὲν εἶναι
(λ.χ. μὲ τὸ νὰ δέχεται τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴ γένεση)· καὶ ἔτσι θὰ περιπλανιέται
σὰν χαμένος ἀνάμεσα στοὺς δύο δρόμους πού ἐντοπίζονται στὸ **291**. Ἐπομένως,

τὰ βήματά του θὰ τὸν «φέρνουν ὁλοένα πρὸς τὰ πίσω», δηλαδὴ θὰ εἶναι ἀντιφατικά. Φυσικά, θὰ ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ «ὄν» καὶ τὸ «μὴ ὄν» δὲν εἶναι τὸ ἴδιο. Ἀλλά, ἐπειδὴ δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ἀποφασίσει ἀνάμεσά τους, θὰ τὰ ἀντιμετωπίζει σὰν νὰ ἦταν τὸ ἴδιο.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ 293 τὸ ἀκολουθοῦσε, ἔπειτα ἀπὸ ἓνα ἐνδιάμεσο ἐδάφιο, ἓνα ἀπόσπασμα ὅπου ἡ θεὰ καλοῦσε τὸν Παρμενίδη νὰ κρίνει (ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς θνητοὺς, ποὺ ἐλεεινολογοῦνται στὸ 293) τὴν ἀπορριπτικὴ στάση τῆς ἀπέναντι στὸν δεῦτερο δρόμο:

294 Ἀπόσπ. 7, Πλάτων, Σοφιστής 242 a (στίχοι 1-2). Σέξτος, Πρὸς μαθηματικούς VII, 114 (στίχοι 2-6):

οὐ γὰρ μήποτε τοῦτο δαμῇ εἶναι μὴ ἔόντα·
ἀλλὰ σὺ τῆσδ' ἀφ' ὁδοῦ διζήσιος εἶργε νόημα
μηδὲ σ' ἔθος πολὺπειρον ὁδὸν κατὰ τήνδε βιάσθω
νωμᾶν ἄσκοπον ὄμμα καὶ ἡχῆεσαν ἀκουήν
καὶ γλώσσαν, κρῖναι δὲ λόγῳ πολύδην ἔλεγχον
ἐξ ἐμέθεν ῥηθέντα.

5

Γιατὶ ποτὲ δὲν μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ μὲ τὸ στανιὸ πὼς τὸ μὴ ὄν εἶναι, ἀλλὰ ἐσένα ἡ σκέψη σου πρέπει αὐτὸν τὸ δρόμο ν' ἀποφύγει, καὶ μὴν ἀφήσεις τὴ συνήθεια ποὺ βγῆκε ἀπ' τὴν πείρα τὴν πολλή σ' αὐτὸν τὸ δρόμο νὰ σὲ σπρώξει,
κάνοντάς σε νὰ βλέπεις μὲ μάτι ἀπόρσεκτο ἢ ν' ἀκοῦς καὶ νὰ βγάζεις
ἤχους ἀσυνάρτητους: κρίνε μὲ τὴ λογικὴ τὴν πολεμικὴ
ποὺ ἄσκησα.

5

(iii) Σημάδια τῆς ἀλήθειας

295 Ἀπόσπ. 8, 1-4, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 78, 5· 145, 1:

μόνος δ' ἔτι μῦθος ὁδοῖο
λείπεται ὡς ἔστιν· ταύτῃ δ' ἐπὶ σήματ' ἔασι
πολλὰ μάλ', ὡς ἀγέννητον ἔόν καὶ ἀνώλεθρόν ἐστιν,
οὐλον μονογενές τε καὶ ἀτρεμές ἡδὲ τέλειον.¹⁸⁵

ἓνας μόνο δρόμος μένει,
ὁ δρόμος τοῦ «εἶναι». Σ' αὐτὸν ὑπάρχουν σημάδια
πολλὰ ὅτι τὸ ὄν εἶναι ἀγέννητο καὶ ἀφθαρτο,
ὁλόκληρο, μονοειδές, ἀκλόνητο καὶ τέλειο.

Ἄν πρέπει νὰ ἀποφύγουμε τὸ δρόμο τοῦ «μὴ ὄντος», ἡ μόνη μας ἐλπίδα εἶναι νὰ ἀκολουθήσουμε τὸ δρόμο τοῦ «ὄντος», τοῦ εἶναι. Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ θὰ νομίζαμε ὅτι, ἂν στραφοῦμε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, μᾶς ἀνοίγονται ἀπε-

ριόριστες δυνατότητες έρευνας: τὸ αἴτημα ὅτι καθετὶ ποὺ ἐξετάζουμε πρέπει ἀναγκαῖα νὰ ὑπάρχει φαίνεται νὰ μὴν ἐπιβάλλει σχεδὸν κανέναν περιορισμὸ στὰ ὅσα μπορούμε νὰ ἀνακαλύψουμε γύρω ἀπὸ αὐτό· καὶ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι καθετὶ ποὺ μπορούμε νὰ διανοηθοῦμε πρέπει νὰ ὑπάρχει (293, 1-2) μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ φάσμα τῶν ἀντικειμένων ποὺ μπορούμε νὰ διερευνήσουμε εἶναι τεράστιο, ἀπὸ τὰ ποντίκια καὶ τὰ ἐστιατόρια ὡς τοὺς κενταύρους καὶ τὶς χίμαιρες. Ἀλλὰ μέσα σὲ 49 ὅλους κι ὅλους στίχους ὁ Παρμενίδης καταφέρει νὰ περιορίσει αὐτὲς τὶς ἄπειρες δυνατότητες σὲ μία καὶ μόνη. Γιατὶ στὴν πραγματικότητά τὰ «σημάδια» ποὺ ἀπαριθμοῦνται προγραμματικὰ στὸ 295 ἀποτελοῦν πρόσθετα τυπικὰ αἰτήματα, ποὺ κάθε ἀντικείμενο έρευνας πρέπει νὰ τὰ ἱκανοποιεῖ· καὶ ἐπιβάλλουν αὐστηρότατους περιορισμοὺς (σημειώστε τὴ μεταφορὰ γιὰ τὰ λουριὰ στὰ ἐδάφια 296 καὶ 298, πιδὸ κάτω) στὶς ἐρμηνεῖες ποὺ ἐπιδέχεται ἡ δήλωση ὅτι κάτι ὑπάρχει. Στὴ συνέχεια ὁ Παρμενίδης ἀναλύει αὐτὰ τὰ αἰτήματα, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάλυσης εἶναι μιὰ μορφή μονισμοῦ: ὅλα ὅσα ὑπάρχουν πρέπει ἀναγκαῖα νὰ ἔχουν ἓνα καὶ τὸν αὐτὸ χαρακτήρα· καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν κάτι μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὸν τὸ χαρακτήρα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα στὸ σύνολό της.

(iii) (α) Ἀγέννητο καὶ ἀφθαρτο

296 Ἀπόσπ. 8, 5-21, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικὰ 78, 5· 145, 5 (συνέχεια τοῦ 295):

- 5 οὐδέ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἐστὶν ὁμοῦ πᾶν,
 ἐν, συνεχές· τίνα γὰρ γένναν διζήσεαι αὐτοῦ;
 πῇ πόθεν ἀυξηθέν; οὐδ' ἐκ μὴ ἐόντος ἐάσσω
 φάσθαι σ' οὐδὲ νοεῖν· οὐ γὰρ φατὸν οὐδὲ νοητὸν
 ἐστὶν ὅπως οὐκ ἔστι. τί δ' ἂν μιν καὶ χρεὸς ὤρσειν
 10 ὕστερον ἢ πρόσθεν, τοῦ μηδενὸς ἀρξάμενον, φῦν;
 οὕτως ἢ πάμπαν πελέναι χρεῶν ἐστὶν ἢ οὐχί.
 οὐδέ ποτ' ἐκ μὴ¹⁸⁸ ἐόντος ἐφήσει πίστιος ἰσχὺς
 γίγνεσθαι τι παρ' αὐτό· τοῦ εἴνεκεν οὔτε γενέσθαι
 οὐτ' ἄλλυσθαι ἀνῆκε Δίκη χαλάσασα πέδησιν,
 15 ἀλλ' ἔχει· ἡ δὲ κρίσις περὶ τούτων ἐν τῷδ' ἐστίν·
 ἐστὶν ἢ οὐκ ἐστὶν· κέκριται δ' ὄν, ὥσπερ ἀνάγκη,
 τὴν μὲν εἶν ἀνόητον ἀνώνυμον (οὐ γὰρ ἀληθὴς
 ἐστὶν ὁδός), τὴν δ' ὥστε πέλειν καὶ ἐτήτυμον εἶναι.
 πῶς δ' ἂν ἔπειτα πέλοι τὸ ἐόν; πῶς δ' ἂν κε γένοιτο;
 20 εἰ γὰρ ἔγεντ', οὐκ ἔστ', οὐδ' εἰ ποτε μέλλει ἔσεσθαι.
 τῶς γένεσις μὲν ἀπέσβεσται καὶ ἄπυστος ὄλεθρος.
 5 Οὐτε ἦταν οὔτε θά εἶναι, γιατί εἶναι τώρα ὅλο μαζί,

- ένα, συνεχές. Γιατί ποιά γέννα θ' ἀναζητήσεις γι' αὐτό;
 Πῶς κι ἀπὸ ποῦ ξεφύτρωσε; Δὲν θὰ σ' ἀφήσω νὰ πείς
 ἢ νὰ σκεφτεῖς «ἀπ' τὴν ἀνυπαρξία», γιατί εἶν' ἄφατο κι ἀδιανόητο
 10 ὅτι ὑπάρχει τὸ «μὴ ὄν». Καὶ ποιά τάχα ἀνάγκη τὸ ἔκανε
 νὰ ξεφύτρωσει ἀργότερα κι ὄχι νωρίτερα, ξεκινώντας ἀπ' τὸ μηδέν.
 Ἔτσι λοιπόν, ἢ πρέπει νὰ εἶναι ὁλότελα ἢ νὰ μὴν εἶναι καθόλου.
 Καὶ τῆς πειθῶς ἡ δύναμη δὲ θ' ἀφήσει ποτὲ νὰ γεννηθεῖ ἀπ' τὸ μὴ ὄν
 15 κάτω πλάι σ' αὐτό. Γι' αὐτὸ κι ἡ δικαιοσύνη δὲ χαλάρωσε
 ποτὲ τὰ λουριά της γιὰ νὰ τ' ἀφήσει νὰ γεννηθεῖ ἢ νὰ χαθεῖ,
 ἀλλὰ τὸ συγκρατεῖ. Κι ἡ κρίση σχετικὰ μ' αὐτὰ τὰ πράγματα ἀφορᾷ
 τοῦτο δῶ: εἶναι ἢ δὲν εἶναι; Ἄλλ' ὅμως ἀποφασίσαμε, ὅπως ἦταν ἀνάγκη,
 ν' ἀφήσουμε τὸν ἕνα δρόμο ἀνεξέταστο κι ἀνώνυμο (γιατί δὲν εἶναι
 ἀληθινὸς δρόμος), καὶ γιὰ τὸν ἄλλο ὅτι ὑπάρχει κι εἶναι γνήσιος.
 20 Καὶ πῶς θὰ μπορούσε τὸ ὄν νὰ ὑπάρχει στὸ μέλλον; Πῶς νὰ γεννηθεῖ:
 Γιατί ἂν γέγινε, τότε δὲν εἶναι, οὔτε καὶ πρόκειται ποτὲ νὰ ὑπάρξει.
 Ἔτσι, ἡ γένεση ξεγράφτηκε κι ἡ φθορὰ εἶν' ἀνήκουστη.

Αὐτοὶ οἱ στίχοι (ὅπως δείχνει τὸ συμπέρασμα στὸ στίχο 21) προορίζονται νὰ ἀποδείξουν ὅτι αὐτὸ ποῦ εἶναι δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ δημιουργηθεῖ οὔτε νὰ πα-
 ρέλθει.¹⁸⁷ Ὁ Παρμενίδης περιορίζεται νὰ ἀραδιάσει ἐπιχειρήματα μόνο ἑναν-
 τίων τῆς δημιουργίας, τῆς γένεσης, καὶ θεωρεῖ αὐτόδηλο ὅτι μὲ ἀνάλογο σκε-
 πτικὸ μπορεῖ νὰ ἀνασκευαστεῖ ἡ πίστη στὴ φθορά, στὸν ἀφανισμό. Ἀναπτύσσει
 δύο κυρίως συλλογισμούς, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ διπλὸ ἐρώτημα: «Πῶς καὶ ἀπὸ
 ποῦ ξεφύτρωσε;» (στίχος 7). Θεωρεῖ ὅτι ἡ μόνη λογικὴ ἀπάντηση στὸ «ἀπὸ
 ποῦ» θὰ ἦταν «ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία», ἀπάντηση ὅμως ποὺ ἔχει ἤδη ἀνασκευαστεῖ
 ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ του ἑναντίον τοῦ «μὴ ὄντος» (στίχοι 7-9). Ὅσο γιὰ τὸ
 «πῶς;», ὁ Παρμενίδης ἐπικαλεῖται τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου. Θεωρεῖ
 ὅτι καθετὶ ποῦ γίνεται, ποῦ γεννιέται, πρέπει νὰ ἐμπεριέχει κάποιον στοιχεῖο
 ἐξέλιξης (χρῆος, δηλαδὴ ἀνάγκη) ἱκανὸ νὰ ἐξηγήσει τὴ γένεσή του. Ἀλλὰ, ἂν
 κάτι δὲν ὑπάρχει, πῶς εἶναι δυνατό νὰ κλείνει μέσα του ἕνα τέτοιο στοιχεῖο:

(iii) (β) *Ἔνα καὶ συνεχές*

297 Ἀπόσπ. 8, 22-25, Συμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 144, 29 (συνέχεια τοῦ **296**):

οὐδὲ διαιρετόν ἐστιν, ἐπεὶ πᾶν ἐστιν ὁμοῖον·
 οὐδὲ τι τῇ μᾶλλον, τό κεν εἴργοι μιν συνέχεσθαι,
 οὐδὲ τι χειρότερον, πᾶν δ' ἔμπλεόν ἐστιν ἐόντος.
 τῷ ξυνεχές πᾶν ἐστιν· ἐὸν γὰρ ἐόντι πελάζει.

Οὔτε εἶναι διαιρετό, γιατί εἶναι ὅλο ὁμοῖο·

οὔτε εἶναι πῶς πολὺ ἐδῶ παρὰ ἐκεῖ, πράγμα ποῦ θὰ ἐβλαπτε τὴ συνοχή του·
 οὔτε ἀλλοῦ ἁραιότερο, παρὰ εἶν' ὁλόκληρο γεμάτο ἀπὸ τοῦ εἶναι.

Γι' αὐτὸ εἶναι ὅλο συνεχές· γιατί τὸ εἶναι πάει κοντὰ στὸ εἶναι.

Ἄραγε ὁ Παρμενίδης ἐννοεῖ ἐδῶ τὴ συνέχεια στὸ χῶρο ἢ τὴ συνέχεια στὸ χρόνο; Ὅπωςδὴποτε θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ εἶναι εἶναι συνεχές σὲ κάθε διάσταση πού καταλαμβάνει· ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ 296 ἔχει ἤδη ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξή του στὸ χρόνο. Μήπως ὁ Παρμενίδης θέλει νὰ πεῖ ὅτι κάθε ἀντικείμενο ἐρευνας πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐσωτερικὴ συνέχεια ἢ μήπως διατυπώνει τὸν πολὺ πιὸ φιλόδοξο ἰσχυρισμὸ ὅτι ὅλη ἡ πραγματικότητα εἶναι ἓνα πράγμα; Δύσκολα μποροῦμε νὰ ἀντισταθοῦμε στὴν ἐντύπωση ὅτι θέλει νὰ ἐκφράσει τὴ δεύτερη, τὴν πιὸ φιλόδοξη ἰδέα, ἀν καὶ δὲν εἶναι ξεκάθαρο γιατί θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του νομιμοποιημένο νὰ τὸ βεβαιώσῃ αὐτὸ (ἴσως νὰ βασίζεται λ.χ. στὴν ταυτότητα τῶν πραγμάτων πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιδιασταλοῦν: δὲν ὑπάρχουν ἐρείσματα γιὰ νὰ διακρίνουμε κάτι πού εἶναι ἀπὸ κάτι ἄλλο πού εἶναι). Ἡ ἴδια ἀμφισβησία ὑπάρχει καὶ στὰ ἐδάφια 298 καὶ 299, γιὰ τὰ ὁποῖα ἰσχύει τὸ ἴδιο σκεπτικὸ.

(iii) (γ) Ἀκίνητο (ἀμετάβλητο)

298 Ἀπόσπ. 8, 26-31, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικὰ 145, 27 (συνέχεια τοῦ 297):

αὐτὰρ ἀκίνητον μεγάλων ἐν πείρασι δεσμῶν
 ἔστιν ἄναρχον ἅπανστον, ἐπεὶ γένεσις καὶ ὄλεθρος
 τῆλε μάλ' ἐπλάχθησαν, ἀπῶσε δὲ πίστις ἀληθῆς.
 ταυτὸν τ' ἐν ταυτῷ τε μένον καθ' ἑαυτὸ τε κείται
 30 χοῦτως ἐμπεδον αὖθι μενεῖ· κρατερὴ γάρ Ἀνάγκη
 πείρατος ἐν δεσμοῖσιν ἔχει, τό μιν ἀμφὶς ἐέρχει.

Ἄλλ' ἀκίνητο, ἀπὸ δεσμῶν γερὰ σφιχτοδεμένο,
 ὑπάρχει χωρὶς ἀρχῆς οὔτε τέλους, γιατί γένεση καὶ ἀφάνισμός
 ἐξορίστηκαν μακριὰ καὶ ἡ πίστη ἢ ἀληθινὴ τ' ἀπόδομα.
 Μένοντας ἴδιο, στὸ ἴδιο μέρος, κείτεται μόνο του
 30 καὶ ἔτσι στεριωμένο θὰ μένει. Γιατί ἡ τρανὴ Ἀνάγκη
 τὸ κρατáει στὰ δεσμῶν τοῦ ὀρίου, πού γύρω γύρω τὸ στριμώχνει.

Οἱ στίχοι 26-28 στοιχειοθετοῦν τὴν ἀκόλουθη συλλογιστικὴ:

- (1) εἶναι ἀδύνατο γιὰ τὸ ὄν νὰ γεννηθεῖ ἢ νὰ ἀφανιστεῖ. Ἐπομένως
- (2) ὑπάρχει ἀκίνητο, δηλαδὴ ἀμετάβλητο, μέσα σὲ αὐστηρὰ καθορισμένα ὅρια. Εἶναι φυσικὸ λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ στίχοι 29-31 ἐκφράζουν πληρέστερα τὸ περιεχόμενο τοῦ (2). Ἄν τοὺς ἐρμηνεύσουμε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, τότε ἐπιβάλλουν ἓνα πιὸ σύνθετο συμπέρασμα ἀπὸ τὸ (1):
- (2α) συγκρατεῖται ἀπὸ τὰ δεσμῶν ἐνὸς ὀρίου πού τὸ περιορίζει ἀπὸ παντοῦ. Ἔτσι

(2β) μένει πάντα τὸ ἴδιο, στὸ ἴδιο μέρος, καὶ διατηρεῖται σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἀπὸ μόνο του.

Ἡ ἔννοια τοῦ ὁρίον, ποὺ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Παρμενίδης, εἶναι σκοτεινὴ. Τὸ εὐκολότερο εἶναι νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε ὡς ὄριο χώρου, ὅποτε τὸ (2β) ἀπορρέει εὐλόγα ἀπὸ τὸ (2α). Ἄν ὁμως δεχθοῦμε αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, τότε γιατί τὸ (2α) πρέπει νὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ (1); Ἴσως λοιπὸν τὸ ὄριο νὰ εἶναι μιὰ μεταφορικὴ ἔκφραση ποὺ σημαίνει τὴν ἐντέλεια. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ, αὐτὸ ποὺ προσπαθεῖ νὰ πεῖ ὁ Παρμενίδης στὸ (2α) εἶναι ὅτι τὸ ὄν δὲν ἔχει καμιά δυνατότητα νὰ εἶναι διαφορετικὸ —σὲ ὅποιαδήποτε χρονικὴ στιγμὴ καὶ ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἀποψη— ἀπὸ ὅ,τι εἶναι τώρα.

(iii) (δ) *Τέλειο*

299 Ἀπόσπ. 8, 32-49, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 146, 5 (συνέχεια τοῦ **298**):

οὐνεκεν οὐκ ἀτελεύτητον τὸ ἐὼν θέμις εἶναι·
ἔστι γὰρ οὐκ ἐπιδευές· [μὴ] ἐὼν δ' ἂν παντὸς ἐδεῖτο.
ταῦτόν δ' ἔστι νοεῖν τε καὶ οὐνεκεν ἔστι νόημα.

35 οὐ γὰρ ἄνευ τοῦ ἐόντος, ἐν ᾧ πεφασισμένον ἔστιν,
εὐρήσεις τὸ νοεῖν· οὐδὲν γὰρ <ῆ> ἔστιν ἢ ἔσται
ἄλλο πάρεξ τοῦ ἐόντος, ἐπεὶ τό γε Μοῖρ' ἐπέδησεν
οὐλον ἀκίνητόν τ' ἔμεναι· τῷ πάντ' ὀνόμασται,¹⁸⁸
ὅσσα βροτοὶ κατέθεντο πεποιοότες εἶναι ἀληθῆ,

40 γίγνεσθαι τε καὶ ὀλλυσθαι, εἶναί τε καὶ οὐχί,
καὶ τόπον ἀλλάσσειν διὰ τε χρόα φανὸν ἀμείβειν.
αὐτὰρ ἐπεὶ πείρας πύματον, τετελεσμένον ἔστί,
πάντοθεν εὐκύκλου σφαίρης ἐναλίγκιον ὄγκω,
μεσσοθέν ἰσοπαλές πάντη· τὸ γὰρ οὔτε τι μεῖζον

45 οὔτε τι βαιότερον πελέναι χρεόν ἔστι τῇ ἢ τῇ.
οὔτε γὰρ οὐκ ἐὼν ἔστι, τό κεν παύοι μιν ἰκνεῖσθαι
εἰς ὁμόν, οὔτ' ἐὼν ἔστιν ὅπως εἴη κεν ἐόντος
τῇ μᾶλλον τῇ δ' ἥσσον, ἐπεὶ πᾶν ἔστιν ἄσυλον·
οἷ γὰρ πάντοθεν ἴσον, ὁμῶς ἐν πείρασι κύρει.

Σωστό λοιπὸν καὶ δίκαιο εἶναι νὰ μὴν εἶναι τὸ ὄν ἀτελές·
γιατὶ δὲν εἶναι ἐλλιπές —ἂν ἦταν, θὰ ἦταν σ' ὅλα του.
Τὸ ἴδιο πράγμα εἶν' αὐτὸ ποὺ σκέφτεται κι ἡ αἰτία ποὺ τὸ σκέφτεται.

35 Γιατὶ, σ' ὅ,τι ἔχει εἰπωθεῖ, δὲ θὰ ἔβρεις σκέψη καμιά
χωρὶς τὸ ὄν. Γιατὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε καὶ θὰ ὑπάρξει
ἄλλο τίποτα ἀπ' τὸ ὄν, ἀφοῦ ἡ Μοῖρα τὸ ἀνάγκασε

- ὀλόκληρο κι ἀκίνητο νά εἶναι. Γι' αὐτό κι οἱ θνητοί τοῦ ὄωσαν
 10 δλα τὰ δνόματα πού σκαρφίστηκαν, θεωρώντας τα ἀληθινά:
 πὼς τάχα γεννιέται κι ἀφανίζεται, εἶναι καὶ δὲν εἶναι,
 μετακινεῖται κι ἀλλάζει τὸ λαμπρό του χρώμα.
 Ὅμως ἀφοῦ ἔχει ἕνα ἔσχατο δριο, εἶναι ὀλοκληρωμένο,
 σὰν τὸν ὄγκο μιᾶς σφαίρας ὀλοστρόγγυλλο,
 15 πὺν ἀπ' τὸ κέντρο ἀπλώνεται ἐξίσου πρὸς κάθε μεριά. Γιατὶ ἀναγκαῖα
 δὲν πρέπει νὰ εἶναι κάτι παραπάνω ἐδῶ καὶ κάτι λιγότερο ἐκεῖ.
 Γιατὶ οὔτε εἶναι ἀνύπαρκτο, πράγμα πὺν θὰ τὸ ἐμπόδιζε νὰ φτάσει
 τὸ ὁμοίό του, οὔτε ὑπάρχει ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι περισσότερο ἐδῶ
 καὶ λιγότερο ἐκεῖ, ἐπειδὴ εἶν' ὀλόκληρο ἀπαραβίαστο:
 γιὰτι, ἴσν παντοῦ μὲ τὸν ἐαυτό του, ὑπάρχει ὁμοίμορφο μὲς στὰ δριά του.

Αὐτὸ τὸ μακροσκελὲς καὶ δύσκολο ἐδάφιο, τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς ἐνόητας πὺν ἀναφέρεται στὴν Ἀλήθεια, ἀνακεφαλαιώνει ὀλόκληρο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ποιήματος καὶ ταυτόχρονα συνάγει τὴν τελειότητα τῆς πραγματικότητας ἀπὸ τὸν ἐντελὴ, δηλαδὴ ὀριστικό, χαρακτήρα της. (Αὐτὸς ὁ χαρακτήρας ἀναπτύσσεται διεξοδικὰ στοὺς στίχους 42-49, πὺν συχνὰ θεωροῦνται —ὅπως στὸ KR— ἔκφραση μιᾶς συλλογιστικῆς ἐντελῶς διαφορετικῆς ἀπὸ αὐτὴ πὺν ἀντιπροσωπεύουν οἱ στίχοι 32-33 (συνήθως οἱ στίχοι αὐτοὶ ὑπολογίζονται ὡς μέρος τοῦ 298) καὶ ἀπὸ ἐκείνη πὺν ἀναπτύσσεται στοὺς στίχους 34-41.) Στὴν ἀρχὴ ὁ Παρμενίδης ἐκθέτει περιληπτικὰ τὸ κύριο ἐπιχείρημά του ὅτι τὸ εἶναι, ἂν εἶναι περιορισμένο ἢ ἐντελές, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλλιπὲς καὶ, ἂν δὲν εἶναι ἐλλιπές, τότε δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι τέλειο (32-33). Κατόπιν μᾶς ἐπαναφέρει ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ξεκίνησε: ἂν κανεὶς σκέφτεται κάτι γιὰ ἕνα ἀντικείμενο μελέτης, πρέπει ἀναγκαῖα νὰ σκέφτεται γιὰ κάτι πὺν ὑπάρχει (34-36). Ἴσως νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι μπορεῖ ἐπίσης νὰ σκεφετῇ καὶ κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ πὺν ἤδη ὑπάρχει, κάτι πὺν βρίσκεται ὑπὸ διαμόρφωση. Ἀλλὰ οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Παρμενίδη ἐδειξαν ὅτι αὐτὸ πὺν ὑπάρχει εἶναι πλήρες καὶ ἀμετάβλητο —ποτὲ δὲν βρίσκεται «ἐν τῷ γίνεσθαι» (36-38). Ἐπομένως, ἐκφράσεις ὅπως «γίνεσθαι» καὶ «ἀλλάζει», πὺν τίς χρησιμοποιοῦν οἱ θνητοί, μποροῦν στὴν πραγματικότητα νὰ ἀναφέρονται (παρὰ τίς σφαλερὲς προθέσεις τῶν ἐμπνευστῶν τους) μόνο στὴν πλήρη καὶ ἀμετάβλητη πραγματικότητα (38-41). Ἀπὸ τὸ γεγονός μάλιστα ὅτι τὸ εἶναι εἶναι περιορισμένο ἢ ἐντελές μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τὴν τελειότητά του (42-44). Γιατὶ ἡ ἐντέλειά του δὲν ἀποκλείει μονάχα τὴ δυνατότητα νὰ περάσει ἀπὸ ἀλλαγές, παρὰ καὶ κάθε λογῆς ἐλλείψεις στὴν πραγματικότητά του (44-49).

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ στέκουμε ἀμήχανοι μπροστὰ στὸ δίλημμα ἂν ὁ ὄρος «ὄριο» ἔχει κυριολεκτικὴ ἢ μεταφορικὴ σημασία. Γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη φαίνεται ὅτι αὐτὸ πὺν ἐννοεῖ ὁ Παρμενίδης εἶναι ἀπλῶς κάποια μορφή ἐντέλειας (πρβ. 296, 14-15). Ἀλλὰ καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ δὲν μποροῦμε νὰ διώξουμε ἀπὸ τὸ

μυαλό μας τις χωρικές συνεκδοχές της λέξης (ἄς παρατηρήσουμε τὸ ἐπίθετο *πύματον*, δηλαδή «ἔσχατο, ἀκραῖο ὄριο»). Καὶ εὐκολα μπορούμε νὰ φανταστοῦμε τὸν Παρμενίδη νὰ συμπεραίνει ὅτι, ἂν ἡ πραγματικότητα ἐκτείνεται στὸ χῶρο καὶ εἶναι ἐντελής, τότε πρέπει νὰ ἔχει πεπερασμένη ἔκταση. Τελικὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε τόσο τὴν κυριολεκτικὴ ὅσο καὶ τὴ μεταφορικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὄρου.

Ἔτσι λοιπόν, ἀκολουθώντας τὸ δρόμο τοῦ «εἶναι», φτάνουμε σ' ἓνα συμπέρασμα ἐξίσου ἀλλόκοτο ὅσο καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ δρόμου τοῦ «μὴ εἶναι». Πράγματι, ἡ τελικὴ θέση τοῦ Παρμενίδη στὸ 299 εἶναι διπλὰ παράδοξη. Ὅχι μόνο ἀρνεῖται τὴ λογικὴ συνοχὴ ὅλων τῶν πεποιθήσεών μας γιὰ τὸν κόσμο, ἀλλὰ καί, παρουσιάζοντας ὁλόκληρη τὴν πραγματικότητα ὡς πεπερασμένη σφαῖρα, ἐκφράζει μιὰ ἀντίληψη τῆς ὁποίας καὶ ἐμεῖς μὲ τὴ σειρά μας πρέπει νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴ λογικὴ συνοχή.¹⁸⁹

ΟΙ ΓΝΩΜΕΣ ΤΩΝ ΘΗΤΩΝ

(i) Ὁ *χαρακτήρας τῆς ἔκθεσης* ποὺ κάνει ὁ Παρμενίδης

300 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 30, 14 (συνέχεια τοῦ 299, πρβ. εἰς *Φυσικά* 146, 23): *μετελθὼν δὲ ἀπὸ τῶν νοητῶν ἐπὶ τὰ αἰσθητὰ ὁ Παρμενίδης, ἤτοι ἀπὸ ἀληθείας, ὡς αὐτὸς φησιν, ἐπὶ δόξαν, ἐν οἷς λέγει*

(ἀπόσπ. 8, στ. 50) *ἐν τῷ σοι παύω πιστὸν λόγον ἠδὲ νόημα
ἀμφὶς ἀληθείης· δόξας δ' ἀπὸ τοῦδε βροτείας
μάνθανε κόσμον ἐμῶν ἐπέων ἀπατηλὸν ἀκούων.*

Ὁ Παρμενίδης περνáει ἀπὸ τὰ νοητὰ πράγματα στὰ αἰσθητὰ, ἢ, ὡς λέει ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὴν ἀλήθεια στὴ γνώμη, ὅταν γράφει:

Ἐδῶ τελειῶν τις ἐγκυρες κουβέντες καὶ τις σκέψεις μου
γύρω ἀπ' τὴν ἀλήθεια· ἀπὸ δῶ καὶ πέρα μάθε τῶν θνητῶν
τις γνώμες, τὴν τάξιν τὴν ἀπατηλὴν ἀκούγοντας τῶν λόγων μου.

Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα, λοιπόν, τὰ λόγια τῆς θεᾶς θὰ εἶναι ἀναξιόπιστα καὶ ἀπατηλά, γιατί θὰ παρουσιάζουν δοξασίες, ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι πέρα γιὰ πέρα συγκεχυμένες, σὰν νὰ ἦταν συνεκτικὲς καὶ ξεκάθαρες (πρβ. 293). Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ποιήματος δὲν περιέγραφε οὔτε ἀνέλυε ἀπλῶς τις διαφορὲς τρέχουσες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν κόσμο. Περιεῖχε μιὰ ἐπιμελημένη καὶ ἰδιόμορφη θεογονία καὶ κοσμολογία, ποὺ ἄλλοτε θύμιζε τὸν Ἡσίοδο καὶ ἄλλοτε τὸν Ἀναξίμανδρο. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ Παρμενίδη εἶναι νὰ παρουσιάσει τις γνώμες τῶν θνητῶν ὅχι ὅπως πράγματι εἶναι, ἀλλὰ ὅπως θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι στὴν καλύτερη περίπτωσι. Ἔτσι ὁμως ἡ ἔκθεσις αὐτῶν τῶν γνωμῶν γίνεται ἀπατηλὴ μὲ μιὰ πρόσθετη ἔννοια: ἀποτελεῖ μιὰ ἀπατηλά

εὐλογία (ἀλλὰ ὄχι γνήσια πειστική) παρουσίαση τῆς πραγματικότητας.

Γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τί συνδέει τὴν κοσμολογία τοῦ Παρμενίδη με τὶς κοινὲς δοξασίες γενικά, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τοὺς δύο τελευταίους στίχους τοῦ 301:¹⁹⁰

301 Ἀπόσπ. 1, 28-32, Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 557, 25 (ἀπὸ τὸ 288):

χρεὼ δέ σε πάντα πυθέσθαι
 ἡμὲν Ἀληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμέης ἦτορ
 30 ἡδὲ βροτῶν δόξας, ταῖς οὐκ ἐν πίστις ἀληθής.
 ἀλλ' ἐμψης καὶ ταῦτα μαθήσεται, ὥς τὰ δοκοῦντα
 χρῆν δοκίμως εἶναι διὰ παντός πάντα περῶντα.

Πρέπει ὅλα νὰ τὰ μάθεις,
 τὴν ἀτάραχην καρδίᾳ τῆς στρογγυλῆς Ἀλήθειας
 30 καὶ τὶς ἰδέες τῶν θνητῶν τὶς ψεύτικες.
 Ἀλλὰ θὰ μάθεις καὶ πῶς πρέπει νὰ ᾖ οἱ γνῶμες τῶν ἀνθρώπων
 γιὰ νὰ ἔχουν βάση καὶ νὰ διαπερνοῦν τὰ πάντα.

Ἡ φυσιολογικὴ ἐρμηνεία τῶν στίχων 31-32 εἶναι ὅτι διατυπώνουν τὸν ὅρο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ τῇ γνήσια ὑπαρξῇ τῶν ἀντικειμένων, στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται οἱ γνῶμες τῶν θνητῶν: πρέπει νὰ διαπερνοῦν ὅλα τὰ πράγματα. Αὐτὸς ὁ ὅρος εἶναι συναφὴς με τὸ αἶτημα ποὺ διατυπώνεται στὴν Ἀλήθεια ὅτι κάθε ἀντικείμενο ἔρευνας πρέπει νὰ ὑπάρχει ἐντελῶς. Αὐτὸ ποὺ ὁ Παρμενίδης θεωρεῖ λάθος στοὺς στίχους 31-32 δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ὅρος ποὺ διατυπώνει ἡ θεά, ἀλλὰ ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς ὅτι αὐτὸς ὁ ὅρος μπορεῖ νὰ ἐκπληρωθεῖ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῶν κοινῶν δοξασιῶν. Ἐπομένως, ἡ κοσμολογία ποὺ περιεῖχε τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ποιήματος ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ ἐπανερμηνεία τοῦ κόσμου στὸν ὁποῖο πιστεύουν οἱ θνητοί, με τρόπο ποὺ νὰ τὸν παρουσιάζει (ἐσφαλμένα, ἀλλὰ ἐκυστικά) σύμμορφο με τὸν παραπάνω ὅρο.

(ii) Φῶς καὶ νύχτα

302 Ἀπόσπ. 8, 53-61, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 38, 28 (συνέχεια τοῦ 300):

μορφὰς γὰρ κατέθεντο δύο γνώμας ὀνομάζειν,
 τῶν μίαν οὐ χρεῶν ἐστίν — ἐν ᾗ πεπληνημένοι εἰσὶν —
 55 τὰντία δ' ἐκρίναντο δέμας καὶ σήματ' ἔθεντο
 χωρὶς ἀπ' ἀλλήλων, τῇ μὲν φλογὸς αἰθέριον πῦρ,
 ἥπιον ὄν, μέγ' ἐλαφρόν, ἑωυτῷ πάντοσε τωτόν,
 τῷ δ' ἐτέρῳ μὴ τωτόν· ἀτὰρ κάκεινο κατ' αὐτὸ
 τὰντία νύκτ' ἀδαῇ, πυκινὸν δέμας ἐμβροθές τε.

60 τόν σοι ἐγὼ διάκοσμον ἑοικότα πάντα φατίζω,
ὡς οὐ μὴ ποτέ τις σε βροτῶν γνώμη παρελάσσει.

Γιατί ἀποφάσισαν νὰ ὀνομάζουν δυὸ μορφές,
ἐκεῖ πού μία δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζονται¹⁹¹ — νὰ γιατί γελιοῦνται—
55 καὶ τὶς θεώρησαν ἀντίθετες στὴν ὕψη καὶ τοὺς ἔβαλαν σημάδια
διαφορετικὰ ἀνάμεσά τους: ἡ μία εἶν' ἡ αἰθέρια φλόγα τῆς φωτιᾶς.
ἀπαλὴ καὶ πανάλαφρη, ἴδια παντοῦ μὲ τὸν ἑαυτὸ της,
ἀλλ' ὅχι μὲ τὸ ἄλλο· κι αὐτὸ τὸ ἄλλο εἶναι ἀκριβῶς
τὸ ἀντίθετο: νύχτα σκοτεινὴ, πηχτὴ καὶ βαριά.
60 Σοῦ περιγράφω ὅλην αὐτὴ τὴ διάταξιν πού φαίνεται εὐλογη,
γὰρ νὰ μὴ σὲ παρασύρει ποτὲ καμιά ἀπ' τὶς γνώμες τῶν θνητῶν.

303 Ἀπόσπ. 9, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικὰ 180, 8:

*αὐτὰρ ἐπειδὴ πάντα φῶς καὶ νὺξ ὀνόμασαι
καὶ τὰ κατὰ σφετέρας δυνάμεις ἐπὶ τοῖσί τε καὶ τοῖς,
πᾶν πλεόν ἐστὶν ὁμοῦ φάεος καὶ νυκτὸς ἀφάντου,
ἴσων ἀμφοτέρων, ἐπεὶ οὐδετέρῳ μετὰ μηδέν.*

Ἄλλ' ἐπειδὴ ὅλα ὀνομάστηκαν φῶς καὶ νύχτα
κι ὅσα ἀντιστοιχοῦν στὶς δυνάμεις τοὺς ἀποδόθηκαν στὸ ἓνα ἀπ' τὰ δύο,
τὸ καθετὶ εἶναι γεμάτο φῶς καὶ νύχτα σκοτεινὴ συνάμα,
πού καὶ τὰ δυὸ εἶναι ἴσα, ἀφοῦ κανένα τοὺς δὲν ἔχει μερίδιο ἀπ' τὸ μηδέν.

Τὰ ἐδάφια 302 καὶ 303 ἀναπτύσσουν μιὰ εἰδικὴ ὑπόθεση, μὲ τὴν ὁποία ὁ Παρ-
μενίδης προσπαθεῖ νὰ κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ σώσει τὶς γνώμες τῶν θνητῶν.
Ὁ Παρμενίδης ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ γνώμες αὐτὲς στηρίζονται στὴν πεποίθησιν
ὅτι ὑπάρχουν δύο βασικὲς μορφές, πού δὲνμποροῦν νὰ ἀναχθοῦν ἡ μία στὴν
ἄλλη: τὸ φῶς καὶ ἡ νύχτα. Σὲ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο μορφές ἀποδίδεται
κάτι σὰν τὴν ἐντέλεια πού, ὅπως μάθαμε στὴν Ἀλήθεια, πρέπει νὰ ἔχουν τὰ
ἀντικείμενα τῆς ἔρευνας. Αὐτὲς οἱ δύο μορφές μαζὶ ἐκπληρώνουν τὸν ὁρο πού
διατυπώνεται στὸ 301, 31-32, ὅτι δηλαδὴ πρέπει νὰ διαπερνοῦν ὁλόκληρη τὴν
πραγματικότητα. Τὰ ἄλλα πράγματα θεωροῦνται ἀπλῶς ἐκδηλώσεις τοῦ φωτὸς
ἢ τῆς νύχτας (ἢ ἴσως καὶ τῶν δύο) καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ εἰδικὲς δυνάμεις,
πού συνδέονται μὲ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ Παρμενίδου ὅτι οἱ θνητοὶ ἀποφάσισαν αὐθαίρετα νὰ καθε-
ρώσουν τὰ ὀνόματα «φῶς» καὶ «νύχτα» θεωρεῖται ἀπὸ μερικοὺς ἐξήγηση γιὰ
τὸ πῶς μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἓνας κόσμος σὰν αὐτὸν στὸν ὁποῖο πιστεύουν οἱ θνη-
τοί. Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ δὲν εἶναι πειστικὴ. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ ὑπόθεση τοῦ
Παρμενίδου ἐκφράζει μὲ δραματικὸ τρόπο ἓναν ἐπιστημολογικὸ χαρακτηρισμὸ
τῆς πίστεως τῶν θνητῶν. Οἱ γνώμες τοὺς δὲν ἀντανάκλουν τὴν ἀνακάλυψιν μιᾶς
ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας· ἐπομένως, ἡ μόνη ἐναλλακτικὴ λύση εἶναι νὰ τὶς ἐρ-

μηνεύσουμε ως προϊόντα συμβάσεων που κάνει το ανθρώπινο μυαλό. Ἀπό αὐτό όμως βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι τίποτε στὸν κόσμος δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει γιατί οἱ θνητοὶ ἔχουν τέτοιες συμβάσεις ἢ γιατί τὶς ἐπενδύουν μὲ τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο που τοὺς δίνουν. Κατὰ συνέπεια, ἡ μεγάλη διάδοση που ἔχουν αὐτὲς οἱ συμβάσεις μπορεῖ νὰ ὀφείλεται μόνο σὲ μιὰ αὐθαίρετη ἀπόφαση, που τὶς ἐπέβαλε.

Ὅπως φαίνεται, ὁ Παρμενίδης χρησιμοποιοῦσε συστηματικὰ τὸ φῶς καὶ τὴ νύχτα γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ χωρία 305-307 πρὸ κάτω καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Πλούταρχου (πού ἐπισημαίνει καὶ αὐτὴ ἐπίσης τὰ κύρια θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα μιλήσαμε πρὸ πάνω· πρβ. ἀπόσπ. 11. Σιμπλ., *Περὶ οὐρανοῦ* 559, 20):

304 Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 1114 b (DK 28 b 10): *ὅς γε καὶ διάκοσμον πεποιήται καὶ στοιχεῖα μινγνὸς τὸ λαμπρὸν καὶ σκοτεινὸν ἐκ τούτων τὰ φαινόμενα πάντα καὶ διὰ τούτων ἀποτελεῖ· καὶ γὰρ περὶ γῆς εἶρηκε πολλὰ καὶ περὶ οὐρανοῦ καὶ ἡλίου καὶ σελήνης καὶ γένεσιν ἀνθρώπων ἀφήγεται· καὶ οὐδὲν ἄρρητον ὡς ἀνὴρ ἀρχαῖος ἐν φυσιολογίᾳ καὶ συνθεῖς γραφὴν ἰδίαν, οὐκ ἀλλοτρίαν διαφορῶν τῶν κυρίων παρήκεν.*

Ὁ Παρμενίδης οἰκοδόμησε μάλιστα καὶ ἓνα κοσμολογικὸ σύστημα, καὶ ἀνακατεύοντας σὰν στοιχεῖα τὸ λαμπρὸ καὶ τὸ σκοτεινὸ παράγει ἀπὸ αὐτά, καὶ μὲ αὐτά, ὅλα τὰ φαινόμενα. Γιατὶ εἶπε πολλὰ γιὰ τὴ γῆ καὶ γιὰ τὸν οὐρανὸ, τὸν ἥλιο καὶ τὴ σελήνη, καὶ ἐξιστόρησε τὴ γένεση τῆς ἀνθρωπότητας. Καί, ὅπως ταιριάζει σ' ἓνα ἀρχαῖο φυσικὸ φιλόσοφο, που συνέθεσε δικό του βιβλίο καὶ δὲν λεηλάτησε τὸ σύγγραμμα κανενὸς ἄλλου, δὲν ἄφησε κανένα σημαντικὸ θέμα που νὰ μὴν τὸ ἐξετάσει.

Ἐνῶ ὁ Παρμενίδης δὲν αἰτιολογεῖ ὀρθολογικὰ τὴν ἀπόφασή του νὰ διαλέξει τὸ φῶς καὶ τὴ νύχτα ὡς κοσμολογικὲς ἀρχές, εἶναι πιθανὸ νὰ ἀκολουθοῦσε συνειδητὰ τὴ *Θεογονία* τοῦ Ἡσίοδου (123 κέ., 31 πρὸ πάνω), τὴν ὁποία σίγουρα χρησιμοποίησε ὡς πρότυπο ὅταν πραγματεύθηκε τὴν προέλευση τοῦ Ἑρώτα (ἀπόσπ. 13· πρβ. 31, 116-122) καὶ τοῦ Πολέμου καὶ τῆς Ἑριδος (Κικέρων, *de natura deorum* I, 11, 28 (DK 28 a 37)· πρβ. *Θεογ.* 223-232).

(iii) Κοσμολογία

305 Ἀπόσπ. 10, Κλήμης, *Στρωματεῖς* V, 138:

*εἶση δ' αἰθερίαν τε φύσιν τὰ τ' ἐν αἰθέρι πάντα
σήματα καὶ καθαρᾶς εὐαγέος ἡελίοιο
λαμπάδος ἔργ' ἀίδηλα καὶ ὀππόθεν ἐξεγένοντο,
ἔργα τε κύκλωπος πύση περίφοιτα σελήνης*

- 5 και φύσιν, εἰδήσεις δὲ καὶ οὐρανὸν ἀμφὶς ἔχοντα
 ἔνθεν ἔφω τε καὶ ὥς μιν ἄγουσ(α) ἐπέδωκεν Ἀνάγκη
 πείρατ' ἔχειν ἄστρον.

Καὶ θὰ μάθεις τὴ φύσιν τοῦ αἰθέρα καὶ ὅλα τὰ ἐν-τός του
 σήματα (δηλαδὴ ἀστερισμούς) καὶ τὰ ὀλέθρια ἔργα
 τῆς καθαρῆς λαμπάδας τοῦ ἡλίου τοῦ λαμπροῦ, καὶ πῶς γινῆκαν.
 Καὶ γιὰ τὰ πολυπλόκητα θ' ἀκούσεις ἔργα τῆς στρογγυλομάτας σελήνης
 5 καὶ γιὰ τὴ φύσιν τῆς. Καὶ γιὰ τὸν οὐρανὸν ὀλόγυρα θὰ μάθεις
 ποῦθε ξεφύτρωσε καὶ πῶς ἡ Ἀνάγκη ἡ ὀδηγήτρια τὸν ἔβαλε
 τὰ πέρατα τῶν ἄστρον νὰ κρατάει.

- 306 Ἀπόσπ. 12, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικὰ 39, 14 καὶ 31, 13:

αἱ γὰρ στεινότεραι (ἐνν.: στεφάναι) πληνται πυρὸς ἀκρόητοι,
 αἱ δ' ἐπὶ ταῖς νυκτός, μετὰ δὲ φλογὸς ἵεται αἶσα·
 ἐν δὲ μέσῳ τούτων δαίμων ἢ πάντα κυβερνᾷ·
 πάντων γὰρ στυγεροῖο τόκου καὶ μίξιος ἄρχει
 5 πέμπουσ' ἄρσενι θῆλυ μιγῆν τό τ' ἐναντίον αὐτῆς
 ἄρσεν θηλυτέρῳ.

Οἱ στενότεροι δακτύλιοι εἶναι γεμάτοι καθαρὴ φωτιά,
 καὶ οἱ ἀμέσως ἐπόμενοι ἀπὸ νύχτα, ποὺ μέσα τῆς ἔχουν χυθεῖ σταγόνες φλόγας.
 Καὶ καταμεσίς τους εἶν' ἡ θεὰ ποὺ κυβερνᾷ τὰ πάντα·
 γιὰτὶ διαφεντεύει τὴ γέννηση τὴ θλίβερὴ καὶ τ' ἀνακάτεμα τῶν πάντων,
 5 στέλνοντας τὸ θηλυκὸ μὲ τ' ἄρσενικὸ νὰ σμίξει καὶ ἀντίστροφα
 τ' ἄρσενικὸ μὲ τὸ θηλυκὸ.

- 307 Ἀέτιος II, 7, 1 (DK 28 a 37): Παρμενίδης στεφάνας εἶναι περιπεπλεγμέ-
 νας ἐπαλλήλους, τὴν μὲν ἐκ τοῦ ἄραιου, τὴν δὲ ἐκ τοῦ πυκνοῦ· μικτὰς δὲ ἄλλας
 ἐκ φωτὸς καὶ σκότους μεταξὺ τούτων. καὶ τὸ περιέχον δὲ πάσας τείχους δίκην
 στερεὸν ὑπάρχειν, ὅφ' ὃ πυρώδης στεφάνη, καὶ τὸ μεσαίτατον πασῶν στερεόν,
 περὶ δὲ πάλιν πυρώδης (ἐνν.: στεφάνη). τῶν δὲ συμμιγῶν τὴν μεσαιτάτην ἀπά-
 σαις (ἀρχήν) τε καὶ (αἰτίαν) κινήσεως καὶ γενέσεως ὑπάρχειν, ἦντινα καὶ δαί-
 μονα κυβερνήτην καὶ κληδοῦχον ἐπονομάζει Δίκην τε καὶ Ἀνάγκην. καὶ τῆς μὲν
 γῆς ἀποκρίσιν εἶναι τὸν ἄερα διὰ τὴν βιαιοτέραν αὐτῆς ἐξατμισθέντα πύλῃσιν,
 τοῦ δὲ πυρὸς ἀναπνοὴν τὸν ἥλιον καὶ τὸν γαλαξίαν κύκλον. συμμιγῇ δ' ἐξ ἀμ-
 φοῖν εἶναι τὴν σελήνην, τοῦ τ' ἄερος καὶ τοῦ πυρὸς. περιστάντος δ' ἀνωτάτω
 πάντων τοῦ αἰθέρος ὑπ' αὐτῷ τὸ πυρώδες ὑποταγῆναι τοῦθ' ὅπερ κεκλήκαμεν
 οὐρανόν, ὅφ' ὃ ἤδη τὰ περιέγει.

Ὁ Παρμενίδης ἔλεγε ὅτι ὑπάρχουν δακτύλιοι, κουλουριασμένοι ὁ ἓνας γύρω ἀπὸ τὸν
 ἄλλο, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀραιὴ καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴν πυκνὴ οὐσία·
 καὶ ὅτι ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν ἄλλοι, μεικτοὶ δακτύλιοι, ἀπὸ φωὸς καὶ σκοτᾶδι. Καὶ αὐτὸ ποὺ

τούς περιέχει όλους σάν ένα τείχος είναι, λέει, από τη φύση του στερεό· κάτω από αυτό είναι ένας πύρινος δακτύλιος· και ό,τι βρίσκεται στη μέση όλων αυτών των δακτυλίων είναι και αυτό στερεό, και γύρω του υπάρχει πάλι ένας πύρινος δακτύλιος. 'Ο κεντρικός από τούς μεικτούς δακτύλιους είναι ή πρωταρχική αιτία της κίνησης και της γένεσης όλων των άλλων. 'Ο Παρμενίδης την αποκαλεί θεά που κυβερνά τα πάντα, κλειδοκρατόρισα, Δικαιοσύνη και 'Ανάγκη. 'Ο αέρας, λέει, είναι απόκριμα της γης, που εξατμίστηκε λόγω της μεγαλύτερης συμπίκνωσης της γης. 'Ο ήλιος είναι έκπομπή φωτιάς, τὸ ἴδιο και ὁ γαλαξίας. 'Η σελήνη έχει μεικτή σύνθεση: αποτελείται από αέρα και φωτιά. 'Ο αἰθέρας κατέχει τὴν ἀνώτερη ζώνη από όλες και περιβάλλει τα πάντα· ἀμέσως κάτω από αυτόν είναι τὸ πύρινο πράγμα που ὀνομάζουμε οὐρανό, και τελευταία έρχεται ή ζώνη της γης.

Τὸ 305 ἀποτελοῦσε, προφανῶς, μέρος τῆς εἰσαγωγῆς στὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ τοῦ σύμπαντος. Τὸ κομμάτι αὐτὸ εἶναι γεμάτο ἀπὸ τὸν ἀπόηχο τῆς 'Αλήθειας, λ.χ. ὅταν ἀποκαλεῖ τὸν οὐρανὸ *περιέχον* (πρβ. 298, 31), ὅταν μιλάει γιὰ τὰ «πέ-
ρατα τῶν ἄστρον» (πρβ. 298, 26, 31· 299, 42, 49) και ὅταν λέει ὅτι ἡ 'Ανάγκη ἔβαλε τὸν οὐρανὸ νὰ συγκρατεῖ τὰ ὅρια τῶν ἄστρον (πρβ. 296, 14· 298, 30-31). 'Ισως ὅλα αὐτὰ ἔχουν σκοπὸ νὰ ἐπισημάνουν ὅτι, ὅταν προσπαθοῦμε νὰ σώσουμε τίς γνώμες τῶν θνητῶν, οἱ περιγραφές μας γιὰ τὸν κόσμον ποὺ ἐπιννοοῦν αὐτὲς οἱ γνώμες πρέπει νὰ πλησιάζουν ὅσο γίνεται περισσότερο σ' ἐκεῖνες ποὺ χρη-
σιμοποιήσαμε ὅταν μιλήσαμε γιὰ τὴν «ἀληθινή» πραγματικότητα.

Τὰ πενιχὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸ ἀστρονομικὸ σύστημα τοῦ Παρμενίδη εἶναι τόσο σύντομα (306) και τόσο δυσνόητα (307) ὥστε εἶναι ἀδύ-
νατο νὰ ἀναπλάσουμε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα και συνοχή τὴν περίεργη θεωρία του γιὰ τίς «στεφάνες» ἢ δακτύλιους.¹⁹² 'Ολόκληρο τὸ κοσμολογικὸ οἰκοδόμημα τοῦ Παρμενίδη ἦταν χτισμένο μὲ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ φωτὸς και τῆς νύχτας, ὅπως μαρτυρεῖ ἐπιπρόσθετα ὁ ἀξιωματικὸς στίχος τοῦ Παρμενίδη γιὰ τὸ δανεικὸ φῶς τῆς σελήνης:

308 'Απόσπ. 14, Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 1116 a:

νυκτιφαές περι γαῖαν ἀλώμενον ἀλλότριον φῶς

'Ένα νυχτερινό, ξένο φῶς, ποὺ πλανιέται γύρω ἀπ' τὴ γῆ.

'Όπως φαίνεται, ἡ θεωρία αὐτὴ ἄσκησε ἐκπληκτικὰ μεγάλη ἐπίδραση. 'Ο Φι-
λόλαος (446-447) ἴσως ἀκολουθοῦσε τὸν Παρμενίδη ὅταν τοποθετοῦσε τὴ φω-
τιά στὴν ἄκρη και στὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος, ἐκτοπίζοντας τὴ γῆ ἀπὸ τὴν παρα-
δοσιακὴ τῆς θέση (ἀλλὰ ἡ ἰδέα τοῦ Παρμενίδη μπορεῖ νὰ ἦταν ὅτι ἡ κεντρικὴ
φωτιά εἶναι μέσα στὴ γῆ). Καὶ ὁ Πλάτων ἀνέπτυξε τὴ δική του παραλλαγή
αὐτοῦ τοῦ συστήματος και τῆς θεότητος ποὺ τὸ ἐξουσιάζει, στὸ μῦθο τοῦ 'Ηρα
στὴν *Πολιτεία* (617-618). 'Ο Παρμενίδης, ἐξάλλου, εἶναι πιθανὸ νὰ δανείστηκε
μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τούς δακτύλιους τοῦ 'Αναξίμανδρου (125-128), παρόλο ποὺ

ὁ Ἡσίοδος εἶχε ἤδη μιλήσει γιὰ «τὰ λαμπερὰ ἀστέρια ποῦ στεφανώνουν τὸν οὐρανό» (Θεογ. 282).

Ἡ ὑπόθεση ὅτι στὸ σύστημα τοῦ Παρμενίδη μιὰ θεότητα ἦταν ἡ πρώτη αἰτία τῆς κοσμογονικῆς μείξης ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παρμενίδης ἐπικαλεῖται τὴ λειτουργία της στὴ ζωικὴ ἀναπαραγωγή (306, 4-6), ποῦ ξέρουμε ὅτι ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα αὐτοῦ τοῦ μέρους τοῦ ποιήματος (πρβ. 304). Ἔχει σωθεῖ ἓνας καὶ μοναδικὸς στίχος ἀπὸ τὴν ἐμβρυολογία τοῦ Παρμενίδη:

309 Ἀπόσπ. 17, Γαληνός, εἰς Ἐπιδ. VI, 48:

δεξιτεροῖσιν μὲν κούρους, λαιοῖσι δὲ κούρας...

Δεξιὰ τ' ἀγόρια, ἀριστερὰ τὰ κορίτσια...

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Παρμενίδη γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα ἴσως νὰ εἶχε διεγερθεῖ ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ παράδοση τοῦ Κρότωνα· ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴ μείξη τῶν ἀντιθέτων μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ θεωρία τοῦ Ἀλκμαίωνα γιὰ τὴν ὑγεία (ὁ Ἀλκμαίων ἦταν περίπου σύγχρονος τοῦ Παρμενίδη):

310 Ἀέτιος V, 30, 1 (DK 24 b 4): Ἀλκμαίων τῆς ὑγείας εἶναι συνεκτικὴν τὴν αἰσωνομίαν» τῶν δυνάμεων, ὑγροῦ, ξηροῦ, ψυχροῦ, θερμοῦ, πικροῦ, γλυκέος καὶ τῶν λοιπῶν, τὴν δ' ἐν αὐτοῖς «μοναρχίαν» νόσον ποιητικὴν» φθοροποιὸν γὰρ ἐκατέρου μοναρχίαν. καὶ νόσον συμπίπτειν ὥς μὲν ὕφ' οὗ ὑπερβολῇ θερμότητος ἢ ψυχρότητος, ὥς δὲ ἐξ οὗ διὰ πλῆθος τροφῆς ἢ ἔνδειαν, ὥς δ' ἐν οἷς ἢ <περὶ Diels> αἶμα ἢ μυελὸν ἢ ἐγκέφαλον. ἐγγίνεσθαι δὲ τούτοις ποτὲ κακὰ τῶν ἐξωθεν αἰτιῶν, ὑδάτων ποιῶν ἢ χώρας ἢ κόπων ἢ ἀνάγκης ἢ τῶν τούτοις παραπλησίων. τὴν δ' ὑγείαν τὴν σύμμετρον τῶν ποιῶν κοᾷσιν.

Ὁ Ἀλκμαίων ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μυστικὸ τῆς ὑγείας εἶναι ἡ ἰσοτιμὴ ἰσορροπία τῶν δυνάμεων, τοῦ ὑγροῦ καὶ τοῦ ξηροῦ, τοῦ ψυχροῦ καὶ τοῦ θερμοῦ, τοῦ πικροῦ καὶ τοῦ γλυκοῦ καὶ τῶν ὑπόλοιπων, ἐνῶ ἡ ἐπικράτηση ἑνὸς ἀπὸ αὐτὰ εἶναι αἰτία ἀρρώστιας· γιατί ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου εἶναι φθοροποιός. Ἡ ἀρρώστια προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴν ζέση ἢ τὸ ὑπερβολικὸ κρύο, ἔμμεσα ἀπὸ τὸν ὑπερσυναισθητικὸ ἢ τὸν ὑποσυναισθητικὸ καὶ ἡ ἔσθια της εἶναι ἢ τὸ αἶμα ἢ τὸ μεδοῦλι ἢ ὁ ἐγκέφαλος. Μερικὲς φορές γεννιέται σ' αὐτὲς τὲς ἐσθίες ἀπὸ ἐξωτερικὲς αἰτίες, ἀπὸ κάποιας μορφῆς ὑγρασίας ἢ ἀπὸ τὸ περιβάλλον ἢ ἀπὸ τὴν ἐξάντληση ἢ ἀπὸ τὲς κακουχίες ἢ ἀπὸ παραπλησίες αἰτίες. Ἡ ὑγεία, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, εἶναι ἡ σύμμετρο ἀνάμειξη τῶν διαφόρων ἰδιοτήτων.

Δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν ἡ θεία πρώτη αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Παρμενίδης, εἶναι τίποτε παραπάνω ἀπὸ μιὰ μεταφορικὴ ἔκφραση γιὰ τὴν ἀμοιβαία ἑλξη ποῦ ἀσχοῦν οἱ ἀντίθετες μορφές, ἂν καὶ στὴν ὄντολογία ποῦ ἀναπτύσσεται στὰ ἐδάφια 302 καὶ 303 δὲν ὑπάρχει χώρος γιὰ μιὰ τέτοια αἰτία. Αὐτὸ ποῦ

είναι ξεκάθαρο και σημαντικό στην παρμενίδεια κοσμογονία είναι η γενική ιδέα. ότι η πλάση δεν είναι το προϋόν της διαφοροποίησης μιᾶς ἀρχικῆς ἐνότητας (δπως πίστευαν οἱ μιλήσιοι), ἀλλὰ τῆς ἀλληλεπίδρασης καὶ τῆς ἀρμονίας ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετες δυνάμεις. Αὐτὴ τὴν ιδέα ἐπρόκειτο νὰ τὴν παραλάβει καὶ νὰ τὴ μετεξελίξει ὁ Ἑμπεδοκλῆς καὶ (μὲ χαρακτηριστικὰ πυθαγόρεια μορφή) ὁ Φιλόλαος.

(iv) Θεωρία γιὰ τὴ σκέψη τῶν θνητῶν

311 Θεόφραστος, *Περὶ αἰσθήσεως* 1 κέ. (DK 28 a 46): *περὶ δ' αἰσθήσεως αἱ μὲν πολλαὶ καὶ καθόλου δοῖται δὴ εἶσιν· οἱ μὲν γὰρ τῷ ὁμοίῳ ποιοῦσιν, οἱ δὲ τῷ ἐναντίῳ. Παρμενίδης μὲν καὶ Ἑμπεδοκλῆς καὶ Πλάτων τῷ ὁμοίῳ, οἱ δὲ περὶ Ἀναξαγόραν καὶ Ἡράκλειτον τῷ ἐναντίῳ... (3) Παρμενίδης μὲν γὰρ ὅλως οὐδὲν ἀφώρικεν ἀλλὰ μόνον ὅτι δοοῖν ὄντοιν στοιχεῖον κατὰ τὸ ὑπερβάλλον ἐστὶν ἢ γνῶσις. ἐὰν γὰρ ὑπεραίρη τὸ θερμὸν ἢ τὸ ψυχρὸν, ἄλλην γίνεσθαι τὴν διάνοιαν, βελτίῳ δὲ καὶ καθαρωτέρῳ τὴν διὰ τὸ θερμὸν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ταύτην δεῖσθαι τινος συμμετρίας·*

(Ἀπόσπ. 16) *ὥς γὰρ ἐκάστοτ' (φησὶν) ἔχει κρᾶσις μελέων πολυπλάγκτων, τὼς νόος ἀνθρώποισι παρέστηκεν· τὸ γὰρ αὐτὸ ἐστὶν ὅπερ φρονέει μελέων φύσις ἀνθρώποισιν καὶ πᾶσιν καὶ παντί· τὸ γὰρ πλέον ἐστὶ νόημα.*

τὸ γὰρ αἰσθάνεσθαι καὶ τὸ φρονεῖν ὥς ταῦτὸ λέγει· διὸ καὶ τὴν μνήμην καὶ τὴν λήθην ἀπὸ τούτων γίνεσθαι διὰ τῆς κρᾶσεως· ἂν δ' ἰσάζωσι τῇ μίξει, πότερον ἔσται φρονεῖν ἢ οὐ, καὶ τίς ἢ διάθεσις, οὐδὲν ἔτι διώρικεν. ὅτι δὲ καὶ τῷ ἐναντίῳ καθ' αὐτὸ ποιεῖ τὴν αἴσθησιν, φανερόν ἐν οἷς φησι τὸν νεκρὸν φωτὸς μὲν καὶ θερμοῦ καὶ φωνῆς οὐκ αἰσθάνεσθαι διὰ τὴν ἐκλειψιν τοῦ πυρός, ψυχροῦ δὲ καὶ σιωπῆς καὶ τῶν ἐναντίων αἰσθάνεσθαι. καὶ ὅλως δὲ πᾶν τὸ ὄν ἔχειν τινὰ γνῶσιν.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς γενικῆς ἀπόψεως ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὴν αἴσθηση χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες· μερικοὶ τὴν ἀνάγουν στὴν ἐπίδραση ὁμοίων, ἄλλοι στὴν ἐπίδραση ἀντιθέτων. Ὁ Παρμενίδης, ὁ Ἑμπεδοκλῆς καὶ ὁ Πλάτων λένε ὅτι παράγεται ἀπὸ ὁμοία, ἐνῶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Ἡράκλειτου ὅτι παράγεται ἀπὸ ἀντίθετα... Ὁ Παρμενίδης δὲν ἔδωσε κανένα σαφὲ ὅρισμό, παρὰ εἶπε μόνο ὅτι ὑπάρχουν δύο στοιχεῖα, ἀπὸ τὴν περίσσεια τῶν ὁμοίων ἐξαρτᾶται ἡ γνῶσις. Ἄν δηλαδὴ ὑπερτερεῖ τὸ θερμὸ ἢ τὸ ψυχρὸ, μεταβάλλεται ἀνάλογα καὶ ἡ σκέψη, καὶ μάλιστα αὐτὴ ποὺ ὀφείλεται στὸ θερμὸ εἶναι καλύτερη καὶ καθαρότερη· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ χρειάζεται μιὰ κάποια ἰσορροπία· γιατί, ὅπως λέει ὁ Παρμενίδης:

«Ἀνάλογα μὲ τὸ πῶς εἶναι κάθε στιγμή τὸ μείγμα τῶν πολυπαθῶν μελῶν, ἔτσι εἶναι καὶ ὁ νοῦς τῶν ἀνθρώπων· γιατί αὐτὸ ποὺ σκέφτεται εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, δηλαδὴ ἡ οὐσία τῶν μελῶν τους, στὸν καθένα καὶ σ' ὅλους· γιατί αὐτὸ ποὺ περισσεύει εἶναι ἡ σκέψη.»

Γιατὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ αἴσθηση καὶ ἡ σκέψη εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα. Ἀπὸ τίς ἰδίας αἰτίες παρά-

γονται επίσης ή μνήμη και ή λήθη, εξαρτώνται δηλαδή από τὸ μείγμα· ἀλλὰ ποτὲ δὲν διευκρίνισε τί θὰ συμβεῖ ἂν ἀναμειχθοῦν σὲ ἴσες ἀναλογίες, θὰ ὑπάρξει δηλαδή σκέψη ἢ ὄχι, καί, ἂν ναί, ποῖος θὰ εἶναι ὁ χαρακτήρας της. Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ αἴσθησις ὀφείλεται ἐπίσης καὶ στοῦ ἀντίθετο ἀπὸ μόνο του, γιατί λέει ὅτι ἓνα πτώμα δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸ φῶς, τὴ θερμότητα ἢ τοὺς ἤχους, ἐπειδὴ τοῦ λείπει ἡ φωτιά, ἀλλὰ ἀντιλαμβάνεται τὰ ἀντιθετά τους, δηλαδή τὸ κρύο, τὴ σιωπὴ κτλ. Καὶ προσθέτει ὅτι, γενικά, καθεὶ ποῦ ὑπάρχει ἔχει κάποια γνώση.

Τὸ ἀπόσπασμα 16 ἀποκτᾷ πρόσθετη βαρύτητα ἂν τὸ ἐρμηνεύσουμε ὡς ἓνα τελικὸ ἀπορριπτικὸ σχόλιο στὶς γνώμες τῶν θνητῶν. Στὴν Ἀλήθεια, ἡ γνήσια σκέψη ταυτίστηκε κατὰ κάποιο τρόπο μὲ τὸ ἀντικείμενό της. Ἀλλὰ οἱ γνώμες τῶν θνητῶν εἶναι ἀπλὰ ἐπινοήματα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, δὲν καθορίζονται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Οἱ σκέψεις τῶν θνητῶν «ἐξηγοῦνται» τώρα μὲ βάση τις ἴδιες τίς μορφές ποὺ ἐπινόησαν, δηλαδή ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἀναλογίας φωτὸς-νύχτας στοῦ ἀνθρώπινο σῶμα.

Σ Υ Μ Π Ε Ρ Α Σ Μ Α

312 Ἀπόσπ. 19, Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 558, 8:

*οὕτω τοι κατὰ δόξαν ἔφν τάδε καὶ νυν ἔασι
καὶ μετέπειτ' ἀπὸ τοῦδε τελευτήσουσι τραφέντα·
τοῖς δ' ὄνομ' ἀνθρωποι κατέθεντ' ἐπίσημον ἑκάστωι.*

Ἔτσι, κατὰ πῶς πιστεύουν οἱ θνητοί, αὐτὰ γεννήθηκαν καὶ τώρα εἶναι.
καὶ ἀφοῦ ὠριμάσουν θὰ τελειώσουν κάποτε·
καὶ οἱ ἄνθρωποι τοὺς ἔδωσαν ἀπὸ ἓνα ὄνομα γιὰ νὰ τὰ ξεχωρίζουν.

313 Ἀπόσπ. 4, Κλήμης, *Στρωμ.* V, 15, 5:

*λεῦσσε δ' ὅμως ἀπεόντα νόῳ παρεόντα βεβαίως·
οὐ γὰρ ἀποτμήξει τὸ ἐὼν τοῦ ἐόντος ἔχθεθαι
οὔτε σκιδνάμενον πάντη πάντως κατὰ κόσμον
οὔτε συνιστάμενον.*

Κοίταξε ὅμως αὐτὰ ποῦ, ἂν καὶ μακρινά, σίγουρα ὑπάρχουν στοῦ νοῦ·
γιατί δὲν θ' ἀποκόψεις τὸ εἶναι ἀπ' τὸ εἶναι,
οὔτε ὅταν μὲ τάξη σκορπίζεται παντοῦ μὲ κάθε τρόπο,
οὔτε ὅταν συγκεντρώνεται.

Ἴσως ἡ θεὰ νὰ ἐκλείνει τὴν ὁμιλία της γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν γνωμῶν τῶν θνητῶν (ποῦ ὀλοκληρώνεται στοῦ **312**) ἀπευθύνοντας στὸν Παρμενίδη τὴ δυσνόητη παραίνεση τοῦ **313** νὰ στοχαστεῖ τὴν ἀλήθεια. Εἶναι μυστήριο γιὰ ποιὸ λόγο προστέθηκε στοῦ ποίημα αὐτὴ ἡ λεπτομερειακὴ ἔκθεσι: ἡ θεὰ προσπαθεῖ

ὅσο μπορεῖ νὰ σώσει τὰ φαινόμενα, ἀλλὰ ξέρει καὶ μᾶς τὸ λέει ὅτι τὸ ἐγγεῖρημα αὐτὸ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καταδικασμένο σὲ ἀποτυχία. Ἴσως τελικὰ ἡ ἐξήγηση νὰ εἶναι, ἀπλούστατα, ὅτι ὁ Παρμενίδης δὲν μπόρεσε νὰ ἀντισταθεῖ στὸν πειρασμὸ νὰ κάνει μιὰ ἐπίδειξη διανοητικῆς εὐκαμψίας, δηλαδὴ, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἡσίοδος, νὰ πεῖ πολλὰς ἀνακρίβειες ποὺ νὰ μοιάζουν μὲ ἀλήθειες καί, ὅταν τὸ θελήσει, νὰ ἐκφράσει καὶ γνήσιες ἀλήθειες.

ΖΗΝΩΝ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ
ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ἡ πιὸ ἀξιόπιστη μαρτυρία γιὰ τὴ χρονολογικὴ θέση τοῦ Ζήνωνα εἶναι τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Παρμενίδη* τοῦ Πλάτωνα ποὺ χρησιμοποίησαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο γιὰ νὰ προσδιορίσουμε πότε ἔζησε ὁ Παρμενίδης. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ μαρτυρία, ὁ Ζήνων πρέπει νὰ γεννήθηκε γύρω στὸ 490-485 π.Χ. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, ἡ χρονολογία ποὺ δίνει ὁ Ἀπολλόδωρος γιὰ τὴν ἀκμὴ τοῦ Ζήνωνα, δηλαδὴ τὸ διάστημα 464-461 (Διογ. Λ. ΙΧ, 29 = DK 29 a 1: δυστυχῶς τὸ κείμενο παρουσιάζει κενά), συγκρούεται μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ· ἀλλὰ εἶδαμε ἤδη ὅτι οἱ χρονολογίες ποὺ δίνει ὁ Ἀπολλόδωρος γιὰ τοὺς ἐλεατικούς ἐξαρτῶνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἑλέας. Κατὰ σύμπτωση, ὅμως, ἡ ἐποχὴ στὴν ὁποία τοποθετεῖ τὴν ἀκμὴ τοῦ Ζήνωνα εἶναι μόνο πέντε περίπου χρόνια μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν πιθανὴ χρονολογία τοῦ συγγραμματος τοῦ Ζήνωνα, ἂν τὸ σύγγραμμα αὐτὸ γράφτηκε πράγματι (ὅπως μᾶς λέει τὸ 314) στὰ νιάτα του.

Ἐλάχιστα εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ζήνωνα. Ὁ Διογένης Λαέρτιος μᾶς λέει (ΙΧ, 28: DK 29 a 1: ἓνα ἐδάφιο ποῦ, ὅπως φαίνεται, ἔχει σκοπὸ νὰ ἀντικρούσει τὴν ἱστορία τοῦ 286) ὅτι ἀγαποῦσε τὴν Ἑλέα, «παρόλο ποῦ ἦταν ταπεινὴ καὶ ἡ μόνη τῆς τέχνης ἦταν νὰ κάνει τοὺς ἄνδρες ἐνάρετους, γιατί τὴν προτιμοῦσε ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἀλαζονεία». Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ, ὁ Ζήνων δὲν ἐπισκέφθηκε ποτὲ τὴν Ἀθῆνα καὶ πέρασε ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του στὴ γενέτειρά του. Σὲ μιὰ περίπτωση ὅπου τὸ ὄνομά του ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα —στὴν ἱστορία γιὰ τὴ συμμετοχὴ του σὲ μιὰ συνωμοσίαν ἐναντίον ἐνὸς τυράννου καὶ γιὰ τὸ θάρος μὲ τὸ ὁποῖο ὑπέμεινε τὰ βασανιστήρια (βλ. DK 29 a 1, 2, 6, 7, 8 καὶ 9)— οἱ λεπτομέρειες διαφέρουν τόσο πολὺ, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποκαταστήσουμε τὰ πραγματικὰ γεγονότα.

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΖΗΝΩΝΑ

314 Πλάτων, *Παρμενίδης* 127 d-128 a: *Τὸν οὖν Σωκράτη ἀκούσαντα πάλιν τε κελεῦσαι τὴν πρώτην ὑπόθεσιν τοῦ πρώτου λόγου ἀναγνῶναι, καὶ ἀγνωσθείσης, Πῶς, φάναι, ὦ Ζήνων, τοῦτο λέγεις; εἰ πολλὰ ἐστί τὰ ὄντα, ὥς ἄρα δεῖ*

αὐτὰ ὁμοιά τε εἶναι καὶ ἀνόμοια, τοῦτο δὲ δὴ ἀδύνατον· οὔτε γὰρ τὰ ἀνόμοια ὁμοια οὔτε τὰ ὁμοια ἀνόμοια οἷόν τε εἶναι; οὐχ οὕτω λέγεις;

Οὕτω, φάναι τὸν Ζήνωνα.

Οὐκοῦν εἰ ἀδύνατον τὰ τε ἀνόμοια ὁμοια εἶναι καὶ τὰ ὁμοια ἀνόμοια, ἀδύνατον δὴ καὶ πολλὰ εἶναι; εἰ γὰρ πολλὰ εἶη, πάσχοι ἂν τὰ ἀδύνατα. ἄρα τοῦτό ἐστιν ὃ βούλονται σου οἱ λόγοι, οὐκ ἄλλο τι ἢ διαμάχεσθαι παρὰ πάντα τὰ λεγόμενα ὥς οὐ πολλά ἐστι; καὶ τούτου αὐτοῦ οἶε σοι τεκμήριον εἶναι ἕκαστον τῶν λόγων, ὥστε καὶ ἡγῇ τοσαῦτα τεκμήρια παρέχεσθαι, ὅσους περ λόγους γέγραπας, ὥς οὐκ ἐστὶ πολλά; οὕτω λέγεις, ἢ ἐγὼ οὐκ ὀρθῶς καταμανθάνω;

Οὐκ, ἀλλὰ, φάναι τὸν Ζήνωνα, καλῶς συνήκας ὄλον τὸ γράμμα ὃ βούλεται.

“Ὅταν ὁ Σωκράτης τὰ ἄκουσε αὐτά (δηλαδὴ τὰ ὅσα τοὺς διάβασε ὁ Ζήνων ἀπὸ τὸ βιβλίου του), τὸν παρακάλεσε νὰ τοὺς ξαναδιαβάσει τὴν πρώτην ὑπόθεσιν τοῦ πρώτου συλλογισμοῦ. Καὶ ὅταν τὴν διάβασε, εἶπε: «Πῶς πρέπει νὰ ἐνοήσουμε αὐτὸ πού λές, Ζήνωνα; Ἄν τὰ ὅσα ὑπάρχουν εἶναι πολλὰ, λές ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ὁμοια καὶ συνάμα ἀνόμοια, ὁμῶς αὐτό, λές, εἶναι ἀδύνατο· γιατί οὔτε τὰ ἀνόμοια μποροῦν νὰ εἶναι ὁμοια οὔτε τὰ ὁμοια ἀνόμοια. Αὐτὸ δὲν ὑποστηρίζεις;»

«Ναί» εἶπε ὁ Ζήνων.

«Ἄν λοιπὸν εἶναι ἀδύνατο τὰ ἀνόμοια νὰ εἶναι ὁμοια καὶ τὰ ὁμοια ἀνόμοια, εἶναι καὶ ἀδύνατο νὰ ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα. Γιατί ἂν ὑπῆρχαν πολλὰ, θὰ τοὺς συνέβαιναν τὰ ἀδύνατα. Μήπως σ’ αὐτὸ ἀποσκοποῦν οἱ συλλογισμοὶ σου, δηλαδὴ νὰ ὑποστηρίζεις, ἀντίθετα μετὰς κοινὰς ἀπόψεις, ὅτι δὲν ὑπάρχουν πολλὰ; Καὶ θεωρεῖς κάθε συλλογισμόν σου ἀπόδειξιν αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος, ἔτσι ὥστε νὰ φρονεῖς ὅτι προσκομίζεις τόσες ἀποδείξεις ὅσοι καὶ οἱ συλλογισμοὶ πού ἀνέπτυξες ὅτι δὲν ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα; Αὐτὸ λές ἢ μήπως δὲν σὲ καταλαβαίνω σωστά;»

«Ὅχι» εἶπε ὁ Ζήνων «κατάλαβες μιὰ χαρὰ τὸ σκοπὸ ὁλόκληρου τοῦ συγγράμματος.»

Πολλοὶ θεωροῦν ὅτι τὸ σύγγραμμα πού περιγράφει ὁ Πλάτων εἶναι τὸ μόνον συγγραφικὸ προῖδον τοῦ Ζήνωνα: ἓνας κατάλογος τίτλων πού διασώζει ἡ Σούδα (DK 29 a 2) δὲν ἐμπνέει καμιὰ ἐμπιστοσύνη. Οἱ γνώμες γιὰ τὴν μορφήν καὶ τὸ σχέδιον ὀργάνωσης αὐτοῦ τοῦ βιβλίου διαφέρουν, ἂν καὶ κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι ἦταν κάτι σὰν ἓνα φιλοσοφικὸ ἀνιγματολόγιον, πού τὸ διέκρινε ἐκπληκτικὴ σπιρτάδα. Εἶναι φυσικὸ νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ 314 (βλ. ἐπίσης 315-316) ὅτι τὸ βιβλίον ἦταν ἀπλῶς ἓνα σύνολον συλλογισμῶν, καθένας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀντέκρουε ρητὰ τὴν θέσιν ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα, παράγοντας ἀπὸ αὐτὴν ἀντιφατικὰς συνέπειας. Ὅμως αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἔρχεται σὲ σύγκρουσιν μετὰ ἄλλας πληροφορίες, σύμφωνα μετὰ τις ὁποῖες οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Ζήνωνα δὲν ἦταν οὔτε ἀντινομίαι οὔτε διέψευδαν ρητὰ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς περιέχονται στὶς περιγραφὰς τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὰ περίφημα παράδοξα τῆς κινήσεως (βλ. 317-326 πρὸ κάτω). Ὑπάρχουν τρεῖς τρόποι γιὰ νὰ ἄρουμε αὐτὴ τὴν ἀντίφασιν: (α) Ἡ μορφή τοῦ βιβλίου γιὰ τὸ ὅποῖον μιλάει τὸ 314 ἦταν ὅπως εἶπαμε πρὸ πάντων. Ἀλλὰ ὁ Ζήνων ἔγραψε τουλάχιστον

ένα ακόμη βιβλίο, πού συμπεριλάμβανε τὰ παράδοξα τῆς κίνησης, τὸ παράδοξο τοῦ μεδίμνου ('Αριστοτέλης, *Φυσικά* 250 a 19 κέ.· DK 29 a 29), τὸ παράδοξο τῆς θέσης ('Αριστοτέλης, *Φυσικά* 210 b 22 κέ., 209 a 23 κέ.· DK 29 a 24) καὶ ὅπωςδήποτε καὶ ἄλλα. (β) 'Ο Ζήνων ἔγραψε μόνο ἓνα βιβλίο, ἀλλὰ οἱ εἰκασίες μας γιὰ τὴ μορφή του πρέπει νὰ εἶναι λαθεμένες. 'Ισως τὸ σύγγραμμα νὰ περιεῖχε συλλογισμοὺς πού εἶχαν ἄμεσο στόχο ὅχι τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ πολλῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τὴν κίνηση. 'Ισως νὰ μὴν ἦταν ὅλοι οἱ συλλογισμοὶ του ἀντινομίες, ἀλλὰ νὰ χρησιμοποιοῦνταν καὶ ἄλλες μορφές τῆς εἰς αἰτοπον ἀπαγωγῆς. 'Ο Πλάτων ἢ παρουσιάζει διαστρεβλωτικὰ τὴ μορφή τοῦ βιβλίου ἢ αὐτὸ πού μᾶς δίνει δὲν εἶναι ἡ περιγραφὴ τῶν συλλογισμῶν τοῦ Ζήνωνα, ἀλλὰ μιὰ ἐρμηνεία (ἴσως μάλιστα παρερμηνεία) τοῦ ἀπώτερου στόχου του. (γ) 'Υπῆρχε ἓνα καὶ μόνο σύγγραμμα τοῦ Ζήνωνα, καὶ ὅλοι οἱ συλλογισμοὶ πού ἀναπτύσσονταν ἐκεῖ εἶχαν τὴ μορφή ἀντινομιῶν πού ἀντέκρουαν τὴν ἰδέα ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα. Αὐτὴ τὴ μορφή εἶχαν ἀρχικὰ καὶ τὰ ἄλλα παράδοξα πού ἀναφέρονται στὸ (α). Γιὰ παράδειγμα, ὁ «'Αχιλλέας» (322) ἴσως νὰ ἤθελε νὰ ἀποδείξει ὅτι, ἂν ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα, τότε τὸ καθένα τους πρέπει νὰ εἶναι ταχύτερο καὶ συνάμα βραδύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα (ἃς προσέξουμε τὴ φρασεολογία στὴν περιγραφὴ τοῦ 'Αριστοτέλη, πού ὑποδηλώνει ὅτι οἱ γραφικὲς μορφές τοῦ 'Αχιλλέα καὶ τῆς χελώνας ἴσως νὰ μὴν ἀνῆκαν στὴν ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ συλλογισμοῦ).

Δὲν ξέρουμε ποιά ὀργανωτικὴ ἀρχὴ ἀκολούθησε ὁ Ζήνων στὴ διάταξή τῶν συλλογισμῶν τοῦ συγγράμματος ἢ τῶν συγγραμμάτων του, ἂν καὶ ἔχουν γίνεῖ στὴ νεότερη ἐποχὴ ἀρκετὲς προσπάθειες νὰ διαπιστωθεῖ μιὰ ὀρισμένη ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ ἢ τουλάχιστον μιὰ γενικὴ στρατηγικὴ στὴν ἀνάπτυξή τους. Σύμφωνα μὲ μιὰ δημοφιλεῖς ἄποψη (πού υἱοθετεῖται ἀπὸ τοὺς KR), τὰ τέσσερα παράδοξα τῆς κίνησης πού περιγράφονται ἀπὸ τὸν 'Αριστοτέλη σχηματίζουν δύο ζευγάρια: στὸ ἓνα ζευγάρι (πού τὸ ἀποτελοῦσαν τὸ «Στάδιο» καὶ ὁ «'Αχιλλέας») γινόταν δεκτὸ ὅτι ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνοςμποροῦν νὰ διαιροῦνται ἐπ' ἀπειρον. ἐνῶ στὸ ἄλλο (πού τὸ συγκροτοῦσαν τὸ «Βέλος» καὶ οἱ «Κινούμενες σειρές») ὅτι ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀδιαίρετα κλάσματα. Σύμφωνα πάντα μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχή, σὲ κάθε ζευγάρι ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο συλλογισμοὺς ἐπισημαίνει ἀντιφάσεις στὴν ἰδέα τῆς ἀπόλυτης κίνησης ἐνὸς σώματος, ἐνῶ ὁ ἄλλος στὴν ἰδέα τῆς σχετικῆς κίνησης ὡς πρὸς τὴν κίνηση ἐνὸς ἄλλου σώματος. 'Ενα πῶς περίπλοκο καὶ φιλόδοξο σχῆμα, πού καλύπτει τόσο τὰ 315-316 ὅσο καὶ τὰ 318-326, δημοσιεύθηκε τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἀπὸ τὸν G. E. L. Owen (βλ. *Studies in Presocratic Philosophy* II, 143-165). 'Οπωςδήποτε, ὅλα αὐτὰ τὰ σχήματα εἶναι ἐλκυστικά, ἀλλὰ κανένα τους δὲν ἐπικυρώνεται ἀπὸ κάποια ἀρχαία πηγὴ, οὔτε ἀντέχουν σὲ αὐστηρὴ κριτικὴ. 'Ιδιαίτερα ἐντονὲς ἀντιρροήσεις προκάλεσε ἡ ἄποψη ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ παράδοξα τῆς κίνησης ὑποθέτουν ὅτι ὁ

χῶρος καὶ ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἐπ' ἄπειρον διαιρετοί (βλ. λ.χ. D. J. Furley, *Two Studies in the Greek Atomists*, Princeton 1967, 71-75).

ΟΙ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΠΟΥ ΣΩΖΟΝΤΑΙ

315 Ἀποσπ. 3, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 140, 28: *πάλιν γὰρ δεικνύς, ὅτι εἰ πολλὰ ἐστὶ, τὰ αὐτὰ πεπερασμένα ἐστὶ καὶ ἄπειρα, γράφει ταῦτα κατὰ λέξιν ὁ Ζήνων· «εἰ πολλὰ ἐστὶν, ἀνάγκη τοσαῦτα εἶναι ὅσα ἐστὶ καὶ οὔτε πλείονα αὐτῶν οὔτε ἐλάττωνα. εἰ δὲ τοσαῦτά ἐστὶν ὅσα ἐστὶ, πεπερασμένα ἂν εἴη.*

εἰ πολλὰ ἐστὶν, ἄπειρα τὰ ὄντα ἐστὶν· αἰ γὰρ ἕτερα μεταξὺ τῶν ὄντων ἐστὶ, καὶ πάλιν ἐκείνων ἕτερα μεταξὺ. καὶ οὕτως ἄπειρα τὰ ὄντα ἐστὶ.»

Ἀποδεικνύοντας καὶ πάλι ὅτι ἂν ὑπάρχουν πολλὰ, τότε τὰ ἴδια πράγματα εἶναι μαζὶ πεπερασμένα καὶ ἄπειρα, ὁ Ζήνων γράφει κατὰ λέξιν:

«Ἄν ὑπάρχουν πολλὰ, τότε ἀναγκαῖα εἶναι ὅσα εἶναι, οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα. Ἄν ὁμῶς εἶναι ὅσα εἶναι, τότε εἶναι πεπερασμένα.

Ἄν ὑπάρχουν πολλὰ, τότε τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν εἶναι ἄπειρα· γιατί πάντα ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πράγματα ἀνάμεσα στὰ ὅσα ὑπάρχουν, καὶ ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα πάλι ἄλλα. Ἐπομένως, τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν εἶναι ἄπειρα.»

Τὸ **315** εἶναι τὸ μόνο ἀδιαμφισβήτητα αὐθεντικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ζήνωνα ποὺ ἔφτασε ἀκέραιο ὡς ἐμᾶς. Μερικοὶ πιστεύουν ὅτι ἡ σπαζοκεφαλιά ποὺ μᾶς βάζει δὲν εἶναι καὶ τόσο... σπαζοκεφαλιά. Ἀλλὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο σκέλη τοῦ συλλογισμοῦ ἔχει ἀρκετὴ δύναμη γιὰ νὰ μᾶς φέρει σὲ ἀμνηχανία. Λόγου χάρη, τὸ δεύτερο σκέλος περιστρέφεται πιθανότατα γύρω ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι δύο ὁποιαδήποτε στοιχεῖα ἐνὸς συνόλου, γιὰ νὰ εἶναι δύο ξεχωριστὰ πράγματα καὶ ὄχι ἓνα, πρέπει νὰ χωρίζονται ἀπὸ κάτι. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀντιτείνουμε ὅτι ἡ ἀρχὴ ποὺ διατυπώνεται ἐδῶ ἰσχύει μόνο ἂν ἐφαρμοστεῖ σὲ σύνολα μὲ πυκνὴ διάταξη τῶν στοιχείων ποὺ τὰ ἀποτελοῦν, ὅπως π.χ. σὲ σύνολα ἀπὸ σημεῖα. Ἀλλὰ ἴσως ὁ Ζήνων νὰ ἔμενε, καὶ μὲ τὸ δίκιο του, ἀσυγκίνητος ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀντίρρηση, ἐκτὸς ἂν τὸν πείθαμε ὅτι στὰ τριδιάστατα ἀντικείμενα ἰσχύουν ἄλλες συνθήκες ἀσυνέχειας καὶ τοῦ ἐξηγοῦσαμε γιατί καὶ πῶς διαφέρουν ἀπὸ τὶς συνθήκες ἀσυνέχειας ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὰ σημεῖα. Καὶ γιὰ νὰ βροῦμε πειστικὲς ἀπαντήσεις σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδοθοῦμε σ' ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ εἶδος φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ποὺ θέλει νὰ διεγείρει μέσα μας τὸ **315**, γύρω ἀπὸ τὸ τί κάνει ἓνα πρᾶγμα νὰ εἶναι ἓνα καὶ ὄχι πολλὰ.

316 Ἀποσπ. 2 καὶ 1, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 139, 9 καὶ 140, 34: (α) *ἐν δὴ τούτῳ δείκνυσιν, ὅτι οὐ μήτε μέγεθος μήτε πάχος μήτε ὄγκος μηθείς ἐστὶν, οὐδ' ἂν εἴη τοῦτο. αἰ γὰρ ἄλλω ὄντι, φησί, προσγένειτο, οὐδὲν ἂν μείζον ποιήσειεν· μεγέθους γὰρ μηδενὸς ὄντος, προσγενομένου δέ, οὐδὲν οἷόν τε εἰς μέγεθος ἐπι-*

δοῦναι. καὶ οὕτως ἂν ᾗδῃ τὸ προσγιγνόμενον οὐδὲν εἶη. εἰ δὲ ἀπογιγνόμενον τὸ ἔτερον μηδὲν ἔλαττον ἔστι μηδὲ αὐτὸ προσγιγνόμενον αὐξήσεται, δηλὸν ὅτι τὸ προσγιγνόμενον οὐδὲν ἦν οὐδὲ τὸ ἀπογιγνόμενον.» καὶ ταῦτα οὐχὶ τὸ ἐν ἀναιρῶν ὁ Ζήνων λέγει, ἀλλ' ὅτι μέγεθος ἔχει ἕκαστον τῶν πολλῶν καὶ ἀπείρων¹⁹³ τῇ πρὸ τοῦ λαμβανομένου ἀεὶ τι εἶναι διὰ τὴν ἐπ' ἄπειρον τομὴν· ὃ δείκνυσι προδείξας, ὅτι οὐδὲν ἔχει μέγεθος ἐκ τοῦ¹⁹⁴ ἕκαστον τῶν πολλῶν ἐαυτῷ ταῦτόν εἶναι καὶ ἐν. (β) τὸ δὲ κατὰ μέγεθος (ἐνν.: ἄπειρον ἔδειξε) πρότερον κατὰ τὴν αὐτὴν ἐπιχείρησιν. προδείξας γὰρ ὅτι εἰ μὴ ἔχοι μέγεθος τὸ ὄν, οὐδ' ἂν εἶη, ἐπάγει «εἰ δὲ ἔστιν, ἀνάγκη ἕκαστον μέγεθός τι ἔχειν καὶ πάχος καὶ ἀπέχειν αὐτοῦ τὸ ἔτερον ἀπὸ τοῦ ἑτέρου. καὶ περὶ τοῦ προύχοντος ὁ αὐτὸς λόγος. καὶ γὰρ ἐκεῖνο ἔξει μέγεθος καὶ προέξει αὐτοῦ τι. ὅμοιον δὴ τοῦτο ἅπαξ τε εἰπεῖν καὶ ἀεὶ λέγειν· οὐδὲν γὰρ αὐτοῦ τοιοῦτον ἔσχατον ἔσται οὔτε ἕτερον πρὸς ἕτερον οὐκ ἔσται. οὕτως εἰ πολλὰ ἔστιν, ἀνάγκη αὐτὰ μικρὰ τε εἶναι καὶ μεγάλα· μικρὰ μὲν ὥστε μὴ ἔχειν μέγεθος, μεγάλα δὲ ὥστε ἄπειρα εἶναι.»

(α) Σ' αὐτὸν τὸ συλλογισμό (δηλαδή αὐτὸν ποῦ ἀποδεικνύει ὅτι τὰ πολλὰ εἶναι μεγάλα καί, ταυτόχρονα, μικρὰ) ἀποδεικνύει ὅτι κάτι ποῦ δὲν ἔχει οὔτε μέγεθος οὔτε πυκνότητα οὔτε ὄγκο δὲν θὰ μπορούσε κἀν νὰ ὑπάρξει. «Διότι» λέει «ἂν τὸ πρόσθετε κανεῖς σὲ κάτι ἄλλο ποῦ ὑπάρχει, δὲν θὰ ἔκανε αὐτὸ τὸ ἄλλο μεγαλύτερο· γιατί ἂν τὸ πρόσθετε χωρὶς νὰ ἔχει κανένα μέγεθος, ἐκεῖνο (στὸ ὑποῖο θὰ προσετίθετο) δὲν θὰ μεγάλωνε καθόλου. Καί, ἐπομένως, αὐτὸ ποῦ θὰ προσετίθετο δὲν θὰ ἦταν στὴν πραγματικότητα τίποτε. Ἄν ὅταν ἀφαιρεῖται τὸ ἄλλο πράγμα δὲν μικραίνει οὔτε μεγάλωνει ὅταν προστίθεται, εἶναι φανερό ὅτι αὐτὸ ποῦ προστέθηκε δὲν ἦταν τίποτε, ὅπως τίποτε δὲν ἦταν καὶ αὐτὸ ποῦ ἀφαιρέθηκε.» Καὶ αὐτὰ τὰ λέει ὁ Ζήνων χωρὶς νὰ ἀναιρεῖ τὸ ἓνα, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ ἄπειρα πράγματα ἔχει μέγεθος, γιατί πάντα ὑπάρχει κάτι μπροστὰ ἀπὸ αὐτὸ ποῦ ἀφαιρεῖται, λόγω τῆς ἐπ' ἄπειρον διαίρεσης· καὶ αὐτὸ τὸ ἀποδεικνύει ὁ Ζήνων ἀφοῦ πρῶτα ἀπέδειξε ὅτι κανένα μέλος ἐνὸς πλήθους πραγμάτων δὲν ἔχει μέγεθος, ἐπειδὴ εἶναι ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ ἓνα.

(β) Τὸ ἄπειρο μέγεθος τὸ ἀπέδειξε νωρίτερα (ἐνν.: πρὶν ἀπὸ τὸ 315) μὲ τὴν ἰδία ἐπιχειρηματολογία. Διότι, ἀφοῦ πρῶτα ἀπέδειξε (βλ. (α) πῶς πάνω) ὅτι ἂν αὐτὸ ποῦ ὑπάρχει δὲν εἶχε μέγεθος δὲν θὰ ὑπῆρχε κἀν, συνεχίζει: «Ἄν ὅμως ὑπάρχει, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔχει τὸ καθένα κάποιο μέγεθος καὶ κάποια πυκνότητα καὶ τὸ ἓνα μέρος του νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸ ἄλλο. Καὶ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ ἰσχύει γιὰ τὸ μέρος του ποῦ προεἶχει· γιατί καὶ ἐκεῖνο ἐπίσης θὰ ἔχει μέγεθος καὶ ἓνα μέρος του θὰ προεἶχει ἀπὸ αὐτό. Καὶ μάλιστα εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα ἂν τὸ ποῦμε αὐτὸ μία φορὰ καὶ ἂν τὸ λέμε συνεχῶς· γιατί κανένα τέτοιο κομμάτι του δὲν θὰ εἶναι τὸ τελευταῖο, οὔτε θὰ ὑπάρχει ἓνα κομμάτι ποῦ νὰ μὴ συνδέεται μὲ ἓνα ἄλλο. Ἔτσι λοιπόν, ἂν ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ εἶναι συνάμα μικρὰ καὶ μεγάλα· τόσο μικρὰ ὥστε νὰ μὴ ἔχουν μέγεθος καὶ τόσο μεγάλα ὥστε νὰ εἶναι ἄπειρα.»

Ὁ Σιμπλικίος παραθέτει μόνο ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πολὺπλοκὴ ἀντινομία τοῦ Ζήνωνα, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὀρισμένες θέσεις ποῦ ὑποστηρίζει στὰ σχόλιά του εἰς *Φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὡστόσο, τὰ ὅσα μᾶς λέει γιὰ τὴ δομὴ τῆς εἶναι ἀρκετὰ ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ τὴν ἀποκαταστήσουμε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα.

Στὸ πρῶτο σκέλος τῆς ἀντινομίας ὁ Ζήνων προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι, ἂν ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα, εἶναι τόσο μικρὰ ὥστε νὰ μὴν ἔχουν καθόλου μέγεθος. Δυστυχῶς δὲν ἔχει σωθεῖ τίποτε ἀπὸ τὴν ἀποδεικτικὴ διαδικασία ποὺ ἀκολουθοῦσε. Τὸ μόνο ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Σιμπλίκιου (στὸ τέλος τοῦ 316 (α)) ὅτι ὁ Ζήνων ἔβγαζε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι κάθε μέλος ἐνὸς πλήθους πραγμάτων πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ἓνα —καὶ ἐπομένως (θὰ μπορούσαμε νὰ μαντέψουμε ἐμεῖς) δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὰ ἀπαραιτήτα μέρη γιὰ νὰ ἔχει μέγεθος (πρβ. τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Μέλισσου στὸ 538). Ἀκολουθοῦσε τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ συλλογισμοῦ (316 (α)). Τόνιζε ὅτι τὸ συμπέρασμα τοῦ πρώτου σκέλους εἶναι ἀπαράδεκτο καὶ προετοιμάζε τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ δεῦτερο σκέλος: ἂν κάτι δὲν ἔχει μέγεθος, τότε οὔτε κὰν ὑπάρχει —πράγμα ποὺ ἀντιφάσκει μὲ τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα.

Τὸ 316 (β) διασώζει τὸ δεῦτερο σκέλος, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι, ἂν ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα, τὸ καθένα τους πρέπει νὰ ἔχει μέγεθος. Τὰ ἐληγικά τοῦ συλλογισμοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἀσαφὴ καὶ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε πῶς ὁ Ζήνων τεκμηρίωνε τὸ συμπέρασμα ὅτι κάτι ποὺ ἔχει μέγεθος πρέπει νὰ ἔχει ἄπειρο μέγεθος. Ἴσως πιστεῦε ὅτι ἡ ἀνάλυσή του τοῦ ἔδινε τὸ δικαίωμα νὰ ὑποστηρίξει (1) ὅτι κάθε μέγεθος ἔχει ἄπειρα μέρη· ἀπὸ αὐτὸ συμπεράινε (2) ὅτι τὸ ἄθροισμα ἐνὸς ἀπειρου πλήθους μερῶν μὲ θετικὸ μέγεθος εἶναι καὶ αὐτὸ ἄπειρο· καὶ ἔτσι κατέληγε (3) ὅτι τὸ μέγεθος ποὺ ἔχει κάθε μέλος ἐνὸς πλήθους πραγμάτων εἶναι ἄπειρο. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι παράλογο, ὅπως ἦταν καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦ πρώτου σκέλους τῆς ἀντινομίας, ποὺ ἐπομένως δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀντινομία, ἀλλὰ δίλημμα.

Ὅπως λέει ὁ J. Barnes, «προφανῶς, ὁ συλλογισμὸς εἶναι σαθρὸς καὶ δὲν βρῆκε σοβαροὺς ὑποστηρικτές [δηλαδὴ στὴ νεότερη ἐποχῇ]. Ἀλλὰ οἱ πολέμιοί του βρίσκονται σὲ σύγχυση καὶ δὲν συμφωνοῦν ποῦ ἀκριβῶς ἐντοπίζονται τὰ ψεγάδια του —ἢ ἔστω τὰ κύρια ψεγάδια» (*The Presocratic Philosophers* I, 244). Ὅπως στὸ 315, ἔτσι καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἰσχύει (καὶ μάλιστα ἀκόμη περισσότερο) ἡ διαπίστωση ὅτι, γιὰ νὰ βροῦμε ποῦ χωλαίνει ὁ συλλογισμὸς, πρέπει νὰ καταπιαστοῦμε ἐμπεριστατωμένα μὲ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τοῦ ἀπειροῦ. Συνεπῶς, μιὰ πρόχειρη προσπάθεια νὰ ἐντοπίσουμε κάποιο «λάθος» τοῦ Ζήωνα δὲν θὰ ἀποτελοῦσε γόνιμη ἀντιμετώπιση τῆς ἀντινομίας, οὔτε θὰ εἶχε πολλὰς πιθανότητες νὰ εἶναι πειστικὴ. Ἀλλὰ ἴσως ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ (2) δὲν ἔχει ἀπεριόριστὴ ἰσχύ καὶ εἶναι λάθος στὴν περίπτωσιν τῶν ἀπειρων σειρῶν ποὺ συγκλίνουν πρὸς τὸ μηδέν (ὅπως λ.χ. $\frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}, \dots$). Εἶναι πολὺ

πιθανὸ ὅτι στὸ 316 (β) ὁ Ζήνων εἶχε στὸ νοῦ του ἀκριβῶς μιὰ τέτοια σειρά· ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία του θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ ἀναδιατυπωθεῖ ἔτσι ὥστε

νά βρεθεῖ μιὰ σειρά ὅπου πράγματι νά ἰσχύει τὸ (2), λ.χ. μιὰ σειρά πού νά καταλήγει σέ ἰσομεγέθη μέρη. Εἶναι λοιπὸν προτιμότερο νά στρέψουμε τὴν προσοχή καὶ τὴν κριτική μας στὸ (1) καὶ στὸν ἰσχυρισμὸ του (τὸν ὅποιο ἐκφράζουμε τώρα μὲ παραπλανητικὴ ἀκρίβεια) ὅτι ἂν ἓνα μέγεθος εἶναι ἐπ' ἄπειρον διαιρετό, πρέπει νά ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σύνολο μερῶν πού νά περιέχει ἄπειρα μέλη.

Ὁ στόχος τοῦ Ζήνωνα στὸ 316 εἶναι ἡ θέση ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα. Ἀλλὰ μήπως τὰ ἐπιχειρήματά του δὲν μποροῦν νά στραφοῦν ἐξίσου ἀποτελεσματικά καὶ ἐναντίον τῆς ἀντίληψης πού εἶχε γιὰ τὴν πραγματικότητα ὁ Παρμενίδης; Γιατὶ ὁ Παρμενίδης θεωροῦσε ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι ἐνιαία καὶ ταυτόχρονα ὅτι ἔχει ἑκταση: αὐτὸ τὸν κάνει τρωτὸ σὲ καθένα ἀπὸ τὰ δύο σκέλη τῆς ἀντινομίας. Μερικοί, γιὰ νά σώσουν τὸν Παρμενίδη, ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Ζήνων θεωροῦσε τὴν ἐπ' ἄπειρον διαιρετότητα συνέπεια ὅχι ἀπλῶς τῆς ἑκτασης (μεγέθους), ἀλλὰ καὶ τῆς πυκνότητος (πάχους) ἢ τοῦ ὄγκου. Ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία του δέχεται ξεκάθαρα (καὶ σωστά) ὅτι ἡ ἑκταση ἀρκεῖ ἀπὸ μόνη της γιὰ νά διατυπωθεῖ τὸ δεύτερο σκέλος τῆς ἀντινομίας. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ ἐλεατικός μονισμὸς ἀρνεῖται, στὴν πραγματικότητα, τὴν ἑκταση. Αὐτὸ ὅμως φαίνεται ὅτι εἶναι πέρα γιὰ πέρα λάθος. Εἶναι δύσκολο νά ἀντισταθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ 316 ὑπονομεύει πράγματι τὴν Ἀλήθεια τοῦ Παρμενίδη καὶ ὅτι ὁ Ζήνων τὸ ἤξερε αὐτὸ μιὰ χαρά. Ἴσως νά ἐνιωθε ἀπόλαυση στὴ σκέψη ὅτι τόσο ἡ κοινὴ λογικὴ ὅσο καὶ ἡ παρμενίδεια μεταφυσικὴ μποροῦν νά γίνουν ἄνω κάτω μὲ τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς διαλεκτικούς ἐλιγμούς.

ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ ΤΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ

317 Ἀριστοτέλης, *Φυσικά Ζ* 9, 239 b 9 (DK 29 a 25): *τέτταρες δ' εἰσὶν οἱ λόγοι περὶ κινήσεως Ζήνωνος οἱ παρέχοντες τὰς δυσκολίας τοῖς λύουσιν.*

Τέσσερις εἶναι οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Ζήνωνα γιὰ τὴν κίνηση, πού τόσο δυσκολεύουν ὅσους προσπαθοῦν νά λύσουν τὰ προβλήματα πού ἐκθέτουν.

Ὅπως φαίνεται, οἱ ἀντινομίες αὐτῆς τῆς ξεχωριστῆς ομάδας εἶχαν ἀποκτήσει ἤδη στὶς μέρες τοῦ Ἀριστοτέλη τὴ φήμη πού ἐξακολουθοῦν νά ἀπολαμβάνουν καὶ σήμερα, καὶ συγκαταλέγονταν στὰ πιὸ δύσκολα αἰνίγματα, παρόλο πού δὲν ξέρομε ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ζήνων ἤθελε νά θεωρηθοῦν ἔτσι. Θὰ προσπαθήσουμε τώρα νά ἐκθέσουμε τὴ δομὴ τοῦ κάθε αἰνίγματος καὶ τὰ ἐμφανέστερα χαρακτηριστικά του.

Ἄν ὁ ἀναγνώστης θέλει διεξοδικότερη φιλοσοφικὴ ἀνάλυση, τὸν παραπέμπουμε στὴν ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία.

(i) Τὸ «Στάδιο»

318 Ἀριστοτέλης, *Φυσικά* Ζ 9, 239 b 11 (DK 29 a 25: συνέχεια τοῦ **317**):
..πρῶτος μὲν ὁ περὶ τοῦ μὴ κινεῖσθαι διὰ τὸ πρότερον εἰς τὸ ἥμισυ δεῖν ἀφί-
κείσθαι τὸ φερόμενον ἢ πρὸς τὸ τέλος...

Ὁ πρῶτος συλλογισμὸς ἀντικρούει τὴν ἰδέα ὅτι ὑπάρχει κίνηση, γιατί ἓνα κινούμενο πρᾶγμα πρέπει νὰ φτάσει στὰ μισὰ τῆς διαδρομῆς πρὶν φτάσει στὸ τέρμα...

319 Ἀριστοτέλης, *Τοπικά* Θ 8, 160 b 7 (DK 29 a 25): πολλοὺς γὰρ λόγους ἔχουμε ἐναντίους ταῖς δόξαις, καθάπερ Ζήνωνος, ὅτι οὐκ ἐνδέχεται κινεῖσθαι οὐδὲ τὸ στάδιον διελθεῖν.

Γιατὶ ἔχουμε πολλὰ ἐπιχειρήματα ἀντίθετα μὲ τίς κοινὲς ἀντιλήψεις, ὅπως λ.χ. τὸ ἐπι-
χείρημα τοῦ Ζήωνα ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει κίνηση καὶ ὅτι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ δια-
σχίσει τὸ στάδιον.

320 Ἀριστοτέλης, *Φυσικά* Ζ 2, 233 a 24 (DK 29 a 25): διὸ καὶ ὁ Ζήνωνος λόγος ψεῦδος λαμβάνει τὸ μὴ ἐνδέχεσθαι τὰ ἄπειρα διελθεῖν ἢ ἄφασθαι τῶν ἀ-
πείρων καθ' ἕκαστον ἐν πεπερασμένῳ χρόνῳ. διχῶς γὰρ λέγεται καὶ τὸ μῆκος καὶ ὁ χρόνος ἄπειρον, καὶ ὅλως πᾶν τὸ συνεχές, ἥτοι κατὰ διαίρεσιν ἢ τοῖς ἐ-
σχάτοις. τῶν μὲν οὖν κατὰ ποσὸν ἀπείρων οὐκ ἐνδέχεται ἄφασθαι ἐν πεπερασμέ-
νῳ χρόνῳ, τῶν δὲ κατὰ διαίρεσιν ἐνδέχεται· καὶ γὰρ αὐτὸς ὁ χρόνος οὕτως ἄπει-
ρος. ὥστε ἐν τῷ ἀπείρῳ καὶ οὐκ ἐν τῷ πεπερασμένῳ συμβαίνει διεῖναι τὸ ἄπει-
ρον, καὶ ἄπτεσθαι τῶν ἀπείρων τοῖς ἀπείροις, οὐ τοῖς πεπερασμένοις.

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ συλλογισμὸς τοῦ Ζήωνα ξεκινáει ἀπὸ λάθος βάσης, ὅταν δέχεται ὅτι ἓνα πρᾶγμα δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπὸ ἄπειρα ἄλλα πρᾶγματα ἢ νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ χωριστὰ σὲ πεπερασμένο χρόνο. Γιατὶ ὅταν λέμε ὅτι τὸ μῆκος καὶ ὁ χρόνος καὶ γενικά καθελὶ τὸ συνεχές εἶναι ἄπειρο, αὐτὸ ἔχει δύο ἔννοιες: ἢ ἀναφερόμαστε στὴ διαι-
ρετότητά τους ἢ στὰ ὅριά τους. Ἐτσι, ἐνῶ ἓνα πρᾶγμα δὲν μπορεῖ σὲ πεπερασμένο χρόνο νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ πρᾶγματα ποὺ εἶναι ποσοτικά ἄπειρα, μπορεῖ ὥστόσο νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ πρᾶγματα ἄπειρα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διαιρετότητας· γιατί μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ ὁ ἴδιος ὁ χρόνος εἶναι ἄπειρος. Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι τὸ ἄπειρο διασχίζεται σὲ ἄπειρο καὶ ὄχι σὲ πεπερασμένο χρόνο, καὶ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἄπειρα γίνεται σὲ ἄπειρους καὶ ὄχι πεπερασμένους τὸν ἀριθμὸ χρόνων.

- Ἡ περιγραφὴ αὐτοῦ τοῦ αἰνίγματος (γνωστοῦ μερικὲς φορὲς καὶ ὡς «διχοτο-
μίας») ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἐξαιρετικά σύντομη καὶ ὑπαινικτική: δὲν εἶναι
κὰν σαφὲς ἂν ὁ δρομέας ποὺ τρέχει στὸ στάδιο πρέπει νὰ φτάσει στὴ μέση τοῦ
πρώτου μισοῦ τῆς συνολικῆς διαδρομῆς (καὶ κατόπιν στὴ μέση τοῦ πρώτου
μισοῦ αὐτοῦ τοῦ ἡμιδιαστήματος κ.ο.κ.) ἢ στὴ μέση τοῦ δεύτερου μισοῦ τῆς

διαδρομῆς (κ.ο.κ.). Μπορούμε όμως, από τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε, νὰ συνθέσουμε τὸν ἀκόλουθο συλλογισμό:

(1) Γιὰ νὰ φτάσει στὸ τέρμα, ὁ δρομέας πρέπει νὰ περάσει ἀπὸ ἄπειρα σημεία, πού εἶναι ὅροι τῆς ἀκολουθίας $\frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}, \dots$

(2) Εἶναι ἀδύνατο νὰ περάσει κανεὶς ἀπὸ ἄπειρα σημεία σὲ πεπερασμένο χρόνο. Ἐπομένως

(3) ὁ δρομέας δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει στὸ τέρμα.

Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι εἶναι εὐκόλο νὰ ἀνασκευάσουμε τὸ παράλογο συμπέρασμα (3) ἀπορρίπτοντας τὸ (2): ἓνας πεπερασμένος χρόνος εἶναι ἐπ' ἄπειρον διαιρετὸς καὶ ἓνας ἐπ' ἄπειρον διαιρετὸς χρόνος εἶναι ἀρκετὸς γιὰ νὰ διανύσει ὁ δρομέας μιὰ ἐπ' ἄπειρον διαιρετὴ ἀπόσταση καὶ νὰ περάσει ἀπὸ τὰ σημεία πού σηματοδοτοῦν τὶς ὑποδιαίρεσεις τῆς.

321 Ἀριστοτέλης, *Φυσικὰ* Θ 8, 263 a 15-18, b 3-9: ἀλλ' αὕτη ἡ λύσις πρὸς μὲν ἐρωτῶντα ἱκανῶς ἔχει (ἡρωτῶτο γὰρ εἰ ἐν πεπερασμένῳ ἄπειρα ἐνδέχεται διεξελθεῖν ἢ ἀριθμῆσαι), πρὸς δὲ τὸ πρᾶγμα καὶ τὴν ἀλήθειαν οὐκ ἱκανῶς... ὥστε λεκτέον πρὸς τὸν ἐρωτῶντα εἰ ἐνδέχεται ἄπειρα διεξελθεῖν ἢ ἐν χρόνῳ ἢ ἐν μήκει, ὅτι ἔστιν ὥς, ἔστιν δ' ὥς οὐ. ἐντελεχεῖα μὲν γὰρ ὄντα οὐκ ἐνδέχεται, δυνάμει δὲ ἐνδέχεται· ὁ γὰρ συνεχῶς κινούμενος κατὰ συμβεβηκὸς ἄπειρα διελήλυθεν, ἀπλῶς δ' οὐ· συμβέβηκε γὰρ τῇ γραμμῇ ἄπειρα ἡμίσεα εἶναι, ἢ δ' οὐσία ἐστὶν ἑτέρα καὶ τὸ εἶναι.

Ἀλλά, παρόλο πού αὕτὴ ἡ λύση εἶναι ἱκανοποιητικὴ γι' αὐτὸν πού ρωτᾷει (γιατὶ τὸ ἐρώτημα ἦταν ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ διασχίσει ἢ νὰ μετρήσει ἄπειρα πράγματα σὲ πεπερασμένο χρόνο), ὥστόσο δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ γιὰ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀλήθεια... Ἔτσι λοιπόν, ὅταν κάποιος ρωτᾷει ἂν εἶναι δυνατὸ νὰ διασχίσει κανεὶς ἄπειρα πράγματα — ἄπειρα κατὰ τὸ χρόνο ἢ τὴν ἀπόσταση —, πρέπει νὰ ἀπαντήσουμε ὅτι μὲ μιὰ ἔννοια εἶναι δυνατὸ, ἀλλὰ μὲ μιὰ ἄλλη ἔννοια δὲν εἶναι. Γιατὶ ἂν τὰ πράγματα αὐτὰ ὑπάρχουν πραγματικά, τότε δὲν εἶναι δυνατὸ, ἂν ὅμως ὑπάρχουν δυνατὰ εἶναι· γιατί ἓνας ἄνθρωπος πού κινεῖται συνεχῶς διασχίζει πράγματα πού εἶναι ἄπειρα μόνο κατὰ συμβεβηκὸς, ὅχι δηλαδὴ χωρὶς περιορισμούς· γιατί κατὰ συμβεβηκὸς ἡ γραμμὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄπειρα μισὰ, ἀλλὰ ἡ οὐσία καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῆς εἶναι διαφορετικὴς.

Τώρα ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει καινούριες σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸ ἐπίμαχο αἰνίγμα. Ἡ λύση πού δίνει τὸ **320** ἀποτελεῖ μιὰν ἀπάντηση στὸν Ζήνωνα ἱκανοποιητικὴ μόνο *ad hominem*. Ἀλλὰ τὸ (2) εἶναι δυσκολότερο νὰ ἀντικρουστεῖ ἂν ἀναδιατυπωθεῖ καὶ πάρει τὴν ἐξῆς μορφή:

(2') Εἶναι ἀδύνατο νὰ διεκπεραιώσι κανεὶς τὸ καθῆκον νὰ περάσει ἀπὸ ἄπειρα σημεία.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ στο ἀναδιατυπωμένο αὐτὸ ἐπιχείρημα παρατηρώντας ὅτι τὸ (2') θὰ ἦταν ἀληθινὸ μόνο ἂν ἡ ἔκφραση «ἄπειρα σημεῖα» σήμαινε «ἄπειρα πράγματι ὑπαρκτὰ σημεῖα»· προφανῶς, πιστεύει ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν τὸ ἐπιχείρημα θὰ ἦταν σωστό, ἐπειδὴ θεωρεῖ ἀδύνατο νὰ ἐκτελέσει κανεὶς ἄπειρες φυσικὲς πράξεις, καθεμιᾶ ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ σήμαινε τὴ διάβαση ἢ τὴν ἐπαφὴ μὲ ἓνα μέλος μιᾶς ἄπειρης σειρᾶς ὑπαρκτῶν σημείων (263 a 19-b 3). Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά, ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ (1) ἐπιβάλλει μιὰ ἐλαστικότερη ἐρμηνεία τῆς ἔκφρασης «ἄπειρα σημεῖα»: ὁ δρομέας πρέπει νὰ διανύσει μιὰ πεπερασμένη ἀπόσταση διαιρεμένη ἀπὸ ἄπειρα σημεῖα ποὺ ὑπάρχουν μόνο δυνητικά (δηλαδή, ἂν θέλαμε νὰ τὴν παραστήσουμε μὲ ἀπλὰ μαθηματικά, μιὰν ἀπόσταση ποὺ διαιρεῖται σύμφωνα μὲ τὴν ἄπειρη ἀκολουθία $1, \frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}, \dots$). Καὶ ἂν υἱοθετήσουμε στο (2') αὐτὴ τὴν ἐλαστικότερη ἐρμηνεία, τότε τὸ (2') εἶναι λάθος.

Αὕτῃ ἡ δεύτερη λύση ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης φέρνει στο φῶς τὰ θεμελιώδη προβλήματα ποὺ θέτει αὕτῃ ἡ ἀντινομία καὶ ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ προκαλοῦν ἔντονες συζητήσεις, χωρὶς νὰ ἔχει βρεθεῖ ὡς σήμερα καμιὰ κοινῶς ἀποδεκτὴ ἀπάντησις. Ἐκεῖ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συμφωνήσουν οἱ φιλόσοφοι εἶναι κυρίως τὸ ζήτημα ἂν ἡ ἀδυναμία νὰ ὁλοκληρώσει κανεὶς ἓνα ἄπειρο πλῆθος ξεχωριστῶν φυσικῶν πράξεων (ἂν πράγματι εἶναι ἀδύνατο αὐτὸ) εἶναι λογικὴ ἢ ἀπλῶς φυσικὴ ἀδυναμία, ἐνῶ ἐπίσης δὲν συμφωνοῦν σὲ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὕτῃ ἡ ἀδυναμία στὴ μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωσιν.

(ii) Ὁ «Ἀχιλλέας καὶ ἡ χελώνα»

322 Ἀριστοτέλης, *Φυσικά* Z 9, 239 b 14: δεύτερος δ' ὁ καλούμενος Ἀχιλλεύς. ἔστι δ' οὗτος ὅτι τὸ βραδύτατον οὐδέποτε καταληφθήσεται θεόν ὑπὸ τοῦ ταχίστου· ἔμπροσθεν γὰρ ἀναγκαῖον ἔλθεῖν τὸ διώκον ὅθεν ὥρμησε τὸ φεῦγον, ὥστ' αἰεὶ τι προέχειν ἀναγκαῖον τὸ βραδύτερον. ἔστι δὲ καὶ οὗτος ὁ αὐτὸς λόγος τῶ διχοτομεῖν, διαφέρει δ' ἐν τῷ διαιρεῖν μὴ δίχα τὸ προσλαμβάνονμενον μέγεθος.

Ὁ δεύτερος συλλογισμὸς εἶναι ὁ λεγόμενος «Ἀχιλλέας». Αὐτὸς λέει ὅτι σὲ μιὰ κατάδιωξιν ὁ πιὸ γρήγορος δρομέας δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ξεπεράσει τὸν πιὸ ἄργό· γιατί ὁ διώκτης πρέπει πρῶτα νὰ φτάσει στο σημεῖο ἀπὸ ὅπου ξεκίνησε ὁ διωκόμενος, καὶ ἐπομένως ὁ βραδύτερος δρομέας ἔχει πάντα ἓνα προβάδισμα. Αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς εἶναι καταρχὴν ὁ ἴδιος μὲ τὸ συλλογισμὸ ποὺ βασίζεται στὴ διχοτόμηση, ἀλλὰ διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνον ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ προστιθέμενο μέγεθος δὲν διαιρεῖται σὲ δύο μισά.

Ἐνῶ στὰ 318-319 ὁ δρομέας ἔπρεπε νὰ περάσει ἀπὸ μιὰν ἄπειρη σειρά μεσαίων σημείων, ὁ Ἀχιλλέας πρέπει νὰ φτάσει στο σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκί-

νησε ἡ χελώνα καὶ κατόπιν στὸ σημεῖο ὅπου εἶχε φτάσει ἡ χελώνα ὅταν αὐτὸς ἔφτασε στὴν ἀφετηρία της, καὶ πάλι λέγοντας ὡς τὸ ἄπειρο. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ὁ διώκτης καὶ ὁ διωκόμενος τρέχουν μὲ ὁμαλὴ ταχύτητα, τότε οἱ δρόμοι ποὺ κάνει ὁ Ἀχιλλέας συγκροτοῦν καὶ πάλι μιὰ γεωμετρικὴ πρόοδος ποὺ συγκλίνει πρὸς τὸ μηδέν. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης (239 b 24-25), ὁ «Ἀχιλλέας» εἶναι ἀπλῶς μιὰ θεατρικὴ παραλλαγή τοῦ «Σταδίου».

(iii) Τὸ «Βέλος»

323 Ἀριστοτέλης, *Φυσικά* Z 9, 239 b 30-33, 5-9 (DK 29 a 27):

(α) τρίτος δ' ὁ νῦν ῥηθείς, ὅτι ἡ οἰστός φερομένη ἔστηκεν. συμβαίνει δὲ παρὰ τὸ λαμβάνειν τὸν χρόνον συγκεῖσθαι ἐκ τῶν νῦν· μὴ δίδομένου γὰρ τούτου οὐκ ἔσται ὁ συλλογισμός.

(β) Ζήνων δὲ παραλογίζεται· εἰ γὰρ αἰεὶ, φησίν, ἡρεμεῖ πᾶν | ἢ κινεῖται |¹⁹⁵ ὅταν ᾗ κατὰ τὸ ἴσον, ἔστιν δ' αἰεὶ τὸ φερόμενον ἐν τῷ νῦν, ἀκίνητον τὴν φερομένην εἶναι οἰστόν. τοῦτο δ' ἐστὶ ψεῦδος· οὐ γὰρ σύγκειται ὁ χρόνος ἐκ τῶν νῦν τῶν ἀδιαίρετων, ὥσπερ οὐδ' ἄλλο μέγεθος οὐδέν.

(α) Ὁ τρίτος συλλογισμὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ μόλις ἀναφέραμε, ὅτι δηλαδὴ τὸ βέλος ποὺ κινεῖται μένει ἀκίνητο. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁ χρόνος ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ «τώρα»· γιατί ἂν δὲν ἰσχύει αὐτὴ ἡ προϋπόθεση, καταρρέει καὶ ὁ συλλογισμὸς.

(β) Ἀλλὰ ὁ Ζήνων κάνει λάθος· γιατί λέει ὅτι ἂν τὸ κάθε πράγμα ἡρεμεῖ ὅταν καταλαμβάνει χώρο ἴσο μὲ τὸν ἑαυτοῦ καὶ ἂν ἓνα πράγμα ποὺ κινεῖται βρίσκεται πάντα στὸ «τώρα», τότε τὸ κινούμενο βέλος εἶναι ἀκίνητο. Αὐτὸ ὅμως εἶναι λάθος· γιατί ὁ χρόνος δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀδιαίρετα «τώρα», οὔτε ἄλλωστε συμβαίνει αὐτὸ μὲ κανένα ἄλλο μέγεθος.

324 Ἀπόσπ. 4, Διογένης Λαέρτιος IX, 72: Ζήνων δὲ τὴν κίνησιν ἀναιρεῖ λέγων «τὸ κινούμενον οὐτ' ἐν ᾧ ἔστι τόπιον κινεῖται οὐτ' ἐν ᾧ μὴ ἔστι».

Ὁ Ζήνων ἀρνεῖται τὴν κίνηση, λέγοντας «ἓνα κινούμενο ἀντικείμενο δὲν κινεῖται οὔτε στὴ θέση ὅπου βρίσκεται οὔτε στὴ θέση ὅπου δὲν βρίσκεται».

Τὸ κείμενο στὸ **323** (β) εἶναι ἀβέβαιο καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ περιγραφή ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι πολὺ συμπυκνωμένη· δὲν ἀφήνει νὰ φανεῖ ὅτι ὁ συλλογισμὸς τοῦ «Βέλους» ἀποτελοῦσε πιθανότατα τὸ πρῶτο σκέλος τῆς ἀντινομίας ποὺ ἀποδίδει τὸ **324** στὸν Ζήωνα καὶ ποὺ ἀργότερα τὴ δανείστηκε ὁ Διόδωρος ὁ Κρόνος (Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* X, 87). Νά μιὰ ἀνασυσταση τοῦ συλλογισμοῦ ποὺ συνοψίζει ὁ Ἀριστοτέλης:

- (1) Κάθε πράγμα ποὺ καταλαμβάνει χώρο ἴσο μὲ τὸ μέγεθός του ἡρεμεῖ.
- (2) Στὸ παρόν, κάθε πράγμα ποὺ κινεῖται καταλαμβάνει χώρο ἴσο ἀκριβῶς μὲ τὸ μέγεθός του. Ἐπομένως

- (3) στο παρόν, κάθε πράγμα που κινεῖται ἡρεμεῖ. Ἀλλά
 (4) κάθε πράγμα που κινεῖται κινεῖται πάντα στο παρόν. Ἐπομένως
 (5) κάθε πράγμα που κινεῖται μένει πάντα —δηλαδή σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς
 κίνησής του— ἀκίνητο.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντικρούει τὴ συνεπαγωγή τοῦ (5) ἀπὸ τὸ (3) καὶ τὸ (4). Ὑποθέτει ὅτι ὁ Ζήνων, λέγοντας «τώρα», ἐννοεῖ ὅ,τι ἀκριβῶς ἐννοεῖ καὶ ὁ ἴδιος, δηλαδή τὸ παρόν ὡς ἀδιαίρετη στιγμή· καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ἐγκυρὸ τὸ συμπέρασμα μόνο ἂν δεχθοῦμε (λανθασμένα), ὅπως ὁ Ζήνων, ὅτι μιὰ χρονικὴ περίοδος εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν ἀδιαίρετων στιγμῶν πού ὑπάρχουν μέσα στὰ ὅριά της. Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι σφαλερὸς καὶ εὐθύνεται γιὰ τὴν ἐξίσου σφαλερῇ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ζήνων ὑποθέτει στὸ «Βέλος» πὼς ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἐπ' ἄπειρον διαιρετοί. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ζήωνα δὲν προϋποθέτει καμιά συγκεκριμένη παραδοχὴ γιὰ τὴ δομὴ τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου· ἡ μόνη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ συμπεράσματός του εἶναι ὅτι αὐτὸ πού ἰσχύει γιὰ ἕνα πράγμα σὲ κάθε στιγμή μιᾶς χρονικῆς περιόδου (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν οἱ στιγμὲς εἶναι ἀδιαιρέτες μονάδες ἢ ὅχι) ἰσχύει γι' αὐτὸ τὸ πράγμα σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο.

Ἡ ἀντινομία αὐτὴ ἀποτελεῖ πράγματι μιὰ προκλητικὴ ἀμφισβήτηση τῆς ἐλκυστικῆς ιδέας ὅτι ἡ κίνηση πρέπει νὰ συμβαίνει —ἂν συμβαίνει καθόλου— στὸ παρόν. Δείχνει ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ συμβιβαστεῖ αὐτὴ ἡ ιδέα μὲ τὴν ἐξίσου ἐλκυστικὴ σκέψη ὅτι, στὸ παρόν, αὐτὸ πού κινεῖται δὲν μπορεῖ νὰ διανύσει καμιά ἀπόσταση. Ἴσως νὰ ὑπείσέρχονται ἐδῶ δύο ἀσύμβατες ἀντιλήψεις γιὰ τὸ «τώρα»: ὅτι τὸ «τώρα» ἐκφράζει τὴ διάρκεια τοῦ παρόντος καὶ ὅτι τὸ «τώρα» εἶναι μιὰ ἀδιαίρετη στιγμή, σὰν μιὰ γραμμὴ πού χωρίζει τὸ παρελθὸν ἀπὸ τὸ μέλλον. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη εἶναι ἔτσι, αὐτὸ δὲν κάνει τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ζήωνα λιγότερο ἐντυπωσιακό. Γιατὶ ἀκριβῶς τέτοια ἐπιχειρήματα μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ κάνομε αὐτὴ τὴ διάκριση. Καὶ ἡ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στὶς δύο ἐναλλακτικὲς προτάσεις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἐνδόμυχες προτιμήσεις πού ἔχει κάποιος στὴ φιλοσοφία τοῦ χρόνου. Ὅπως δείχνει ὁ J. D. Lear (*Phronesis* 26 (1981) 91-104).

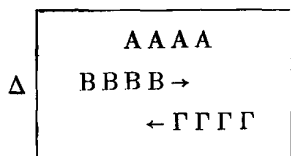
(iv) Οἱ «Κινούμενες σειρές»

325 Ἀριστοτέλης. *Φυσικά* 239 b 33 (DK 29 a 28): *τέταρτος δ' ὁ περὶ τῶν ἐν σταδίῳ κινουμένων ἐξ ἐναντίας ἴσων ὄγκων παρ' ἴσους, τῶν μὲν ἀπὸ τέλους τοῦ σταδίου τῶν δ' ἀπὸ μέσου, ἴσῳ τάχει, ἐν ᾧ συμβαίνειν οἶεται ἴσον εἶναι χρόνον τῷ διπλασίῳ τὸν ἡμισυν. ἔστι δ' ὁ παραλογισμὸς ἐν τῷ τὸ μὲν παρὰ κινούμενον τὸ δὲ παρ' ἡρεμοῦν τὸ ἴσον μέγεθος ἀξιοῦν τῷ ἴσῳ τάχει τὸν ἴσον φέρεσθαι χρόνον. τοῦτο δ' ἐστὶ ψεῦδος. οἷον ἔστωσαν οἱ ἐστῶτες ἴσοι ὄγκοι ἐφ' ὧν τὰ ΑΑ, οἱ δ' ἐφ' ὧν τὰ ΒΒ ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ μέσου,¹⁹⁶ ἴσοι τὸν ἀριθμὸν τούτοις ὄντες*

καὶ τὸ μέγεθος, οἱ δ' ἐφ' ὧν τὰ ΓΓ ἀπὸ τοῦ ἐσχάτου, ἴσοι τὸν ἀριθμὸν ὄντες τούτοις καὶ τὸ μέγεθος, καὶ ἰσοταχεῖς τοῖς Β. συμβαίνει δὴ τὸ πρῶτον Β ἅμα ἐπὶ τῷ ἐσχάτῳ εἶναι καὶ τὸ πρῶτον Γ, παρ' ἄλληλα κινουμένων. συμβαίνει δὲ καὶ τὸ Γ παρὰ πάντα [τὰ Α]¹⁹⁷ διεξελθυθέναι, τὸ δὲ Β παρὰ τὰ ἡμίση· ὥστε ἡμισὺν εἶναι τὸν χρόνον· ἴσον γὰρ ἐκάτερόν ἐστιν παρ' ἑκαστον. ἅμα δὲ συμβαίνει τὸ πρῶτον Β¹⁹⁸ παρὰ πάντα τὰ Γ παρελθυθέναι· ἅμα γὰρ ἔσται τὸ πρῶτον Γ καὶ τὸ πρῶτον Β ἐπὶ τοῖς ἐναντίοις ἐσχάτοις [ἴσον χρόνον παρ' ἑκαστον γινόμενον τῶν Β ὅσον περ τῶν Α, ὡς φησι],¹⁹⁹ διὰ τὸ ἀμφοτέρω ἴσον χρόνον παρὰ τὰ Α γίνεσθαι. ὁ μὲν οὖν λόγος οὕτως ἐστίν, συμβαίνει δὲ παρὰ τὸ εἰρημένον πεῦδος.

(^ο) Τέταρτος συλλογισμὸς ἀναφέρεται σὲ ἴσα σώματα πού κινοῦνται μέσῃ σὲ ἓν στάδιον μὲ τὴν ἴδια ταχύτητα, ἀλλὰ πρὸς ἀντίθετες κατευθύνσεις, ἡ μία σειρὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ σταδίου καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τῆ μέσης, περνώντας μπροστὰ ἀπὸ ἄλλα ἴσα σώματα. (^ο) Ζήνων νομίζει ὅτι σ' αὕτῃ τὴν περίπτωσιν ὁ μισὸς χρόνος εἶναι ἴσος μὲ τὸν διπλάσιό του. Τὸ λάθος σ' αὐτὸν τὸ συλλογισμὸ βρίσκεται στὴν ὑπόθεσιν ὅτι πράγματα πού τρέχουν μὲ τὴν ἴδια ταχύτητα χρειάζονται τὸν ἴδιο χρόνο γιὰ νὰ προσπεράσουν ἓν κινούμενο σῶμα καὶ ἓν ἀκίνητο σῶμα μὲ τὸ ἴδιο μέγεθος. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀληθεύει. Γιὰ παραδειγμα, ἂς ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ἀκίνητα ἴσα σώματα εἶναι Α, Α..., ὅτι Β, Β... εἶναι αὐτὰ πού ἀρχικὰ καταλαμβάνουν τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀφετηρία ὡς τὴ μέση τῶν Α, ἰσάριθμα καὶ ἰσομεγέθη μὲ ἐκεῖνα, καὶ Γ, Γ... αὐτὰ πού ἀρχικὰ καταλαμβάνουν τὸ ἄλλο μισό, ἀπὸ τὸ τέρμα ὡς τὴ μέση τῶν Α, ἰσάριθμα καὶ ἰσομεγέθη μὲ τὰ Α καὶ ἰσοταχὴ μὲ τὰ Β. Τί θὰ συμβεῖ τότε: Καθὼς τὰ Β καὶ τὰ Γ προσπερνοῦν τὰ μὲν τὰ δέ, τὸ πρῶτο Β θὰ φτάσει τὸ τελευταῖο Γ τὴν ἴδια στιγμή πού τὸ πρῶτο Γ θὰ φτάσει τὸ τελευταῖο Β. Ἀλλὰ τὴ στιγμή ἐκείνη τὸ πρῶτο Γ θὰ ἔχει προσπεράσει ὅλα τὰ Β, ἐνῶ τὸ πρῶτο Β θὰ ἔχει προσπεράσει μόνον τὰ μισὰ Α. Ἐπομένως, ὁ χρόνος πού ἀναλογεῖ στοῦ πρῶτο Β εἶναι ὁ μισὸς ἀπὸ ἐκεῖνον πού ἀναλογεῖ στοῦ πρῶτο Γ, γιὰτὶ καὶ τὰ δύο τους χρειάζονται τὸν ἴδιο χρόνο γιὰ νὰ προσπεράσουν τὸ κάθε σῶμα. Καὶ ταυτόχρονα θὰ συμβεῖ τὸ πρῶτο Β νὰ ἔχει προσπεράσει ὅλα τὰ Γ· γιὰτὶ τὸ πρῶτο Γ καὶ τὸ πρῶτο Β θὰ βρίσκονται ταυτόχρονα στὰ ἀντίθετα ἄκρα, ἐπειδὴ καὶ τὰ δύο χρειάζονται τὸν ἴδιο χρόνο γιὰ νὰ προσπεράσουν τὰ Α. Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ὁ συλλογισμὸς τοῦ Ζήνωνος, καὶ βασιζέται στὴ λανθασμένη παραδοχὴ πού ἀναφέραμε.²⁰⁰

326 Διάγραμμα τοῦ Ἀλέξανδρου, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο, εἰς *Φυσικὰ* 1016, 14:

Α ὄγκοι ἐστῶτες
Β ὄγκοι κινούμενοι ἀπὸ τοῦ Δ ἐπὶ τὸ Ε
Ε Γ ὄγκοι κινούμενοι ἀπὸ τοῦ Ε ἐπὶ τὸ Δ
Δ ἀρχὴ τοῦ σταδίου
Ε τέλος τοῦ σταδίου

Α = ἀκίνητα σώματα

Β = σώματα πού κινοῦνται ἀπὸ τὸ Δ πρὸς τὸ Ε

Γ = σώματα πού κινοῦνται ἀπὸ τὸ Ε πρὸς τὸ Δ

Δ = ἀφετηρία

Ε = τέρμα

Τὸ διάγραμμα στὸ 326 παριστάνει τὴν ἀρχικὴ διάταξη τῶν σωμάτων (ποὺ μᾶλλον ἐφάπτονται) στὶς τρεῖς σειρὲς ποὺ κατασκευάζει ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ ἐκθέσει πὺδ παραστατικὰ τὸ συλλογισμό τοῦ Ζήνωνα. Προφανῶς ὁ Ἀριστοτέλης προϋποθέτει, χωρὶς νὰ τὸ λέει ρητὰ, ὅτι τὰ Α βρίσκονται στὴ μέση τοῦ σταδίου καὶ ὅτι τὸ πρῶτο Γ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κεντρικὸ σημεῖο, ὅπως καὶ τὸ πρῶτο Β. Κατόπιν συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ του σὲ μιὰ νέα θέση, στὴν ὁποία πράγματι πρέπει νὰ φτάσουν τὰ σώματα, ἂν πάrouμε ὑπόψη μας τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση ποὺ διατυπώνεται στὴν πρώτη πρόταση τοῦ 325 γιὰ τὸ μέγεθος, τὴν ταχύτητα καὶ τὴν κατεύθυνσή τους: δηλαδὴ τὴ θέση ἐκείνη στὴν ὁποία οἱ τρεῖς σειρὲς εἶναι ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένες μεταξύ τους («τὸ πρῶτο Β θὰ φτάσει τὸ τελευταῖο Γ τὴν ἴδια στιγμή ποὺ τὸ πρῶτο Γ θὰ φτάσει τὸ τελευταῖο Β»). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει δύο ἀπλὲς ἀλήθειες: ὅταν τὸ πρῶτο Γ θὰ ἔχει περάσει ὅλα τὰ Β, τότε τὸ πρῶτο Β: (i) θὰ ἔχει περάσει μόνο δύο Α, ἀλλὰ (ii) θὰ ἔχει περάσει ὅλα τὰ Γ. Τὸ λάθος τοῦ Ζήνωνα, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἦταν ὅτι στὴ συνέχεια δέχθηκε ὅτι κάθε κινούμενο σῶμα πρέπει νὰ βρίσκεται γιὰ ἴσα χρονικὰ διαστήματα ἀντίκρυ στὰ σώματα ποὺ προσπερνάει. Αὐτὸ τὸν ὡδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι (i') τὸ πρῶτο Β χρειάζεται γιὰ νὰ περάσει τὰ Α μόνο τὸν μισὸ χρόνο ἀπὸ αὐτὸν ποὺ χρειάζεται τὸ πρῶτο Γ γιὰ νὰ περάσει ὅλα τὰ Β. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ (i') καὶ τὸ (ii) ἐπεταὶ (ii') ὅτι ὁ χρόνος ποὺ τοῦ χρειάζεται γιὰ νὰ περάσει τὰ μισὰ Α εἶναι ἐπίσης ὁ μισὸς ἀπὸ αὐτὸν ποὺ τοῦ χρειάζεται γιὰ νὰ περάσει ὅλα τὰ Γ. Ἔτσι λοιπόν, τὸ πέρασμα τοῦ πρώτου Β ἀπὸ τὰ μισὰ Α διαρκεῖ τὸ ἴδιο καὶ συγχρόνως τὸ μισὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ ὅσο τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὰ Γ.

Πολλοὶ (ὅπως λ.χ. οἱ KR) ὑπέθεσαν ὅτι, παρόλο ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης παραλείπει νὰ τὸ ἀναφέρει, ὁ Ζήνων πρέπει νὰ δεχόταν ὅτι τὰ σώματά του εἶναι ἀπειροελάχιστα, ἀδιαίρετα σώματα, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρειάζεται ἀπειροελάχιστο, ἀδιαίρετο χρόνο γιὰ νὰ προσπεράσει ἓνα ἀκίνητο σῶμα. Ἡ ἀντινομία, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ, ἀποτελεῖ ἀμφισβήτηση τῆς ἀρχικῆς παραδοχῆς, ἀφοῦ κάθε Β πρέπει νὰ προσπερνάει κάθε Γ στὸ μισὸ ἐνὸς ἀδιαίρετου χρόνου. Ἀλλὰ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη στοιχειοθετεῖ ἓνα αἰνίγμα πὺδ δυσεπίλυτο ἀπὸ ὅσο παραδέχεται ὁ ἴδιος. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ βασικὴ ὑπόθεση ποὺ ἀποδίδει ὁ Ἀριστοτέλης στὸν Ζήνων φαίνεται πράγματι σὰν χοντρὸ λάθος. Ἀλλὰ ὁ Ζήνων, γιὰ νὰ μᾶς ὡδηγήσει ἀναγκαῖα στὸ συμπέρασμα ποὺ βγάζει στὸ 325, δὲν χρειάζεται τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ μᾶς κάνει νὰ δεχθοῦμε τὴν εὐλογοφανὴ ἰδέα ὅτι ἂν ἓνα σῶμα προσπερνάει ν σώματα μὲ μέγεθος μ, καλύπτει ἀπόσταση ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μν μονάδες· ἡ ἀπλὴ ἀριθμητικὴ δείχνει ὅτι γιὰ νὰ διανυθοῦν μν μονάδες χρειάζεται ὁ μισὸς χρόνος ἀπὸ ὅσο γιὰ νὰ διανυθοῦν 2μν μονάδες μὲ τὴν ἴδια ταχύτητα. Ἐξάλλου, δὲν εἶναι εὐκολο νὰ ἐγκαταλείψουμε αὐτὴ τὴν ἰδέα, ποὺ ἀναφέρεται στὴ μέτρηση τῆς κίνησης,

για χάρη μιᾶς «σχετικιστικῆς» θεωρίας. Γιατί, ἂν ἡ ἀπόσταση ποῦ διανύει ἓνα σῶμα εἶναι ἀπλῶς συνάρτηση τῶν σχετικῶν θέσεων του ὡς πρὸς ἄλλα σώματα. ὑπάρχει τάχα κανένα ἀπόλυτο ἔρεισμα γιὰ νὰ θεωρήσουμε ὅτι κινεῖται;

Εἶναι ἐνδεδουλευμένο νὰ κάνουμε μιὰ σύγκριση αὐτῆς τῆς ἀντινομίας μὲ τὸ «Βέλος». Καὶ τὰ δύο παράδοξα ἐκθέτουν προβλήματα ποῦ παρουσιάζει ἡ τρέχουσα, μὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψή μας γιὰ τὴν κίνηση: συχνὰ ὑποθέτουμε ὅτι ἂν ἡ κίνηση εἶναι πραγματικὴ καὶ προσιτὴ στὴν ἐμπειρία, πρέπει νὰ γίνεται στὴν παρούσα στιγμή καὶ νὰ μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ μὲ ἓνα ἀπόλυτο μέτρο. Μιὰ προφανῆς ἐναλλακτικὴ ἐκδοχή, τόσο στὴ μία περίπτωση ὅσο καὶ στὴν ἄλλη, εἶναι νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ κίνηση ἐνὸς σώματος εἶναι ζήτημα σχετικῆς θέσης: εἴτε δηλαδὴ τῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς κατοπινῆς θέσης του σὲ ἀδιαίρετες στιγμές (ὅπως ἴσως στὴν περίπτωση τοῦ βέλους) εἴτε τῆς θέσης του σὲ σχέση μὲ τὴ θέση ἄλλων σωμάτων (ὅπως ἴσως στὴν περίπτωση τῶν κινούμενων σειρῶν). Ἀλλὰ καὶ στὴ μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση ἡ κίνηση, προφανῶς, δὲν εἶναι πιά προσιτὴ στὴν ἄμεση ἐμπειρία, καὶ ἐπομένως τῆς λείπει ἡ πραγματικὴ ὑπόσταση —τουλάχιστον ἐκείνη ποῦ νομίζαμε ὅτι ἔχει.

ΟΙ ΕΠΙΔΙΩΞΕΙΣ ΤΟΥ ΖΗΝΩΝΑ

327 Πλάτων, *Παρμενίδης* 128 c (DK 29 a 12): ...ἔστι δὲ τό γε ἀληθὲς βοί-
θειά τις ταῦτα [τὰ γράμματα] τῷ Παρμενίδου λόγῳ πρὸς τοὺς ἐπιχειροῦντας
αὐτὸν κωμωδεῖν ὥς, εἰ ἐν ἔστι, πολλὰ καὶ γελοῖα συμβαίνει πάσχειν τῷ λόγῳ
καὶ ἐναντία αὐτῷ. ἀντιλέγει δὴ οὖν τοῦτο τὸ γράμμα πρὸς τοὺς τὰ πολλὰ λέ-
γοντας, καὶ ἀνταποδίδωσι ταῦτα καὶ πλείω, τοῦτο βουλούμενον δηλοῦν, ὥς ἐτι
γελοιότερα πάσχοι ἂν αὐτῶν ἡ ὑπόθεσις, εἰ πολλὰ ἔστιν, ἢ ἡ τοῦ ἐν εἶναι, εἴ
τις ἱκανῶς ἐπεξίει. διὰ τοιαύτην δὴ φιλονικίαν ὑπὸ νέου ὄντος ἐμοῦ ἐγράφη...

Στὴν πραγματικότητα τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι κάτι σὰν ὑπεράσπιση τῶν ἀπόψεων τοῦ Παρμενίδου ἀπέναντι σ' ἐκείνους ποῦ ἐπιχειροῦν νὰ τὸν διακωμωδίσουν λέγοντας ὅτι, ἂν ὑπάρχει μόνο ἓνα πράγμα, ἀπορρέουν ἓνα σωρὸ παράλογες συνέπειες, ποῦ ἀντιφάσκουν μὲ τοὺς συλλογισμούς του. Αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶναι μιὰ ἀπάντηση σὲ ὅσους πιστεύουν στὴν ὑπαρξὴ πολλῶν πραγμάτων· τοὺς ἀνταποδίδει τὰ ἴσα καὶ μάλιστα κάτι παραπάνω, θέλοντας νὰ ἀποδείξει ὅτι, ἂν κάποιοι ἐξετάσει τὸ ζήτημα διεξοδικά, ἡ ὑπόθεσή τους ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα ὁδηγεῖ σὲ συνέπειες ἀκόμη πιὸ παράλογες παρὰ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὑπάρχει μόνο ἓνα. Μὲ τέτοιο μαχητικὸ πνεῦμα τὸ ἔγραψα ὅταν ἦμουν νέος...

Ὁ Παρμενίδης ἀσχολεῖται ἐκτεταμένα (127 d - 128 e) μὲ τὸ ἐρώτημα τί σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσε τὸ σύγγραμμα τοῦ Ζήνωνα, προφανῶς ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ὁ Ζήνων δὲν ἐξήγησε τίς ἐπιδιώξεις του. Ἡ ἐξήγηση τοῦ Πλάτωνα στὸ **327** γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητές. Ἰσως μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζήνωνα (λ.χ. τὰ παράδοξα τῆς κίνησης) νὰ μὴν εἶχαν στόχο τὴ συγκεκρι-

μένη αντίληψη ότι υπάρχουν πολλά πράγματα. "Όλα όμως στρέφονται έναντίον τῆς κοινῆς λογικῆς· καὶ αὐτὸ πού λείπει οὐσιαστικά ὁ Πλάτων εἶναι ὅτι ὁ Ζήνων ὑπεράσπισε τὸν Παρμενίδη ἀπὸ τὴν ἀντεπίθεση τῆς θιγμένης κοινῆς λογικῆς.²⁰¹ Ἐξάλλου, ὁ μονισμὸς δὲν ἦταν ὁ κεντρικὸς ἄξονας τῆς φιλοσοφίας τοῦ Παρμενίδη, ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, ὁ Παρμενίδης ἦταν σίγουρα προσηλωμένος σὲ κάποια μορφή μονισμοῦ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικά ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζήνωνα δὲν ὑπονομεύουν μόνο τὴν πλουραλιστικὴ κοινὴ λογικὴ, ἀλλὰ καὶ τὶς θέσεις τοῦ Παρμενίδη (σ. 275-277).²⁰² Ὅμως δὲν πρέπει νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ αὐτὸ ὅτι ὁ Ζήνων δὲν ἦταν παρμενιδικός. Τὸ πιθανότερο εἶναι, ἴσως, ὅτι ἦταν παρμενιδικός στὴ μέθοδο μᾶλλον παρὰ στὴ θεωρία. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἀντινομίες του δείχνουν οὐσιαστικά ὅτι δὲν εἶναι πειστικὴ ἔνσταση γιὰ μιὰ φιλοσοφικὴ θέση τὸ γεγονὸς ὅτι ὁδηγεῖ ἢ φαίνεται νὰ ὁδηγεῖ σὲ παράλογα συμπεράσματα — ἢ τουλάχιστον δείχνουν ὅτι, ἂν μιὰ τέτοια ἔνσταση εἶναι πράγματι πειστικὴ, ἢ κοινὴ λογικὴ εἶναι τὸ ἴδιο τρωτὴ ὅσο καὶ ἡ ἐλεατικὴ λογικὴ. Καὶ τὸ γενικὸ διδάγμα πού ἤθελε νὰ μεταδώσει ὁ Ζήνων θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ ὁλότελα παρμενίδεια παραίτηση (πρβ. 294 πιδό πάνω): «Μὴ σκέφτεσαι μονάχα τὰ συμπεράσματα. Ἐφάρμοσε τὶς κριτικὲς ικανότητές σου στοὺς συλλογισμοὺς πού τὰ παράγουν.» Αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία ἴσως νὰ τὴν ἐνισχύει ἡ ἀποτίμηση τοῦ Ζήνωνα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη:

328 Διογένης Λαέρτιος VIII, 57 (DK 29 a 10): Ἀριστοτέλης δ' ἐν τῷ Σοφιστῇ φησι πρῶτον Ἐμπεδοκλέα ἡγετορικὴν εὐρεῖν, Ζήνωνα δὲ διαλεκτικὴν.

Ὁ Ἀριστοτέλης λείπει στὸν Σοφιστὴ ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἦταν ὁ πρῶτος πού βρῆκε τὴ ρητορικὴ καὶ ὁ Ζήνων ὁ πρῶτος πού βρῆκε τὴ διαλεκτικὴ.

Λέγοντας διαλεκτικὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει στὸ νοῦ του τὸ εἶδος ἐκεῖνο φιλοσοφικῆς διερεύνησης πού κάνει ὁ Σωκράτης στοὺς παλαιότερους πλατωνικοὺς διαλόγους: ὁ διαλεκτικὸς κάνει τὸ συνομιλητὴ του νὰ παραδεχθεῖ ἓνα ἐνδοξον, μιὰ θέση πού τὴν ἀσπάζονται ὅλοι ἢ οἱ περισσότεροι ἢ τέλος πάντων οἱ ἐπαίοντες, καὶ κατόπιν τὸν ἀναγκάζει νὰ τὴν ἐγκαταλείψει, εἴτε βγάζοντάς τὴν παράλογη εἴτε ἀποδεικνύοντας ὅτι συγκρούεται μὲ ἄλλες θέσεις πού ὑποστηρίζει ὁ συνομιλητής. Ἄν κανεὶς ὑποπτεῖται τὰ κίνητρα ἢ τὴν τακτικὴ τοῦ διαλεκτικοῦ, θὰ ἔχει τὴν τάση νὰ τὸν κατηγορήσει ὅτι δὲν εἶναι παρὰ πνεῦμα ἀντιλογίας (ἀντιλογικός). Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶχε στὸ νοῦ του ὁ Πλάτων, ὅταν περιέγραψε τὸν Ζήνωνα στὸν Φαῖδρο ὡς ἐξῆς:

329 Πλάτων, Φαῖδρος 261 d (DK 29 a 13): τὸν οὖν Ἐλεατικὸν Παλαμήδη λέγοντα οὐκ ἴσμεν τέχνη ὥστε φαίνεσθαι τοῖς ἀκούουσιν τὰ αὐτὰ ὁμοία καὶ ἀνόμοια, καὶ ἐν καὶ πολλὰ, μένοντά τε αὐτὰ καὶ φερόμενα;

Τάχα δὲν ξέρουμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἐλεάτης Παλαμήδης ἐπιχειρηματολογεῖ μὲ τόση τέχνη, ὥστε τὰ ἴδια πράγματα νὰ φαίνονται στοὺς ἀκροατὲς τοῦ ὁμοῖα καὶ ἀνόμοια, ἓνα καὶ πολλὰ, ἀκίνητα καὶ κινούμενα;

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΖΗΝΩΝΑ

Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο ἂν τὸ ἔργο τοῦ Ζήνωνα προηγήθηκε καὶ ἐπηρέασε τὴ φιλοσοφία τοῦ Μέλισσου καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα ἢ ἂν συνέβη τὸ ἀντίθετο. Ἀλλὰ πολὺ πιὸ ἀποφασιστικὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ Ζήνων στὸν ἀτομισμό τοῦ Λεύκιππου καὶ τοῦ Δημόκριτου (ὅπως θὰ ἀναπτύξουμε πιὸ κάτω). Στὸ χῶρο τῶν σοφιστῶν, τὸ παράξενο ἔργο τοῦ Γοργία *Περὶ τοῦ μὴ ὄντος* εἶναι βαθιὰ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴ μεθοδολογία τοῦ Ζήνωνα καὶ ἀπηχεῖ ὁρισμένους χαρακτηριστικὰ ζηνώνειους συλλογισμούς, ἐνῶ ὁ Πρωταγόρας, ὅταν ὑποστήριξε ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ στοιχειοθετηθοῦν ἀλληλοσυγκρουόμενα ἐπιχειρήματα γιὰ κάθε ζήτημα, πρέπει νὰ εἶχε ἐμπνευστεῖ ἀπὸ τὸν Ζήνωνα. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸν Ζήωνα ἐκδηλώθηκε σὲ ἓνα σχετικὰ ὀψιμο στάδιο τῆς φιλοσοφικῆς σταδιοδρομίας του καὶ κατέληξε στὶς περίπλοκες ἀντινομίες ποὺ γεμίζουν τὶς τελευταῖες τριάντα σελίδες τοῦ *Παρμενίδη* μὲ γόνιμες σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴν κίνηση, τὴ θέση καὶ τὸ χρόνο (μεταξὺ ἄλλων). Αὐτὲς οἱ σκέψεις ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσουν ἰσχυρὰ ἐρεθίσματα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅταν πραγματεύθηκε ὁ ἴδιος αὐτὰ τὰ θέματα στὰ *Φυσικά* του. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀνάλυση ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Φυσικά* γιὰ τὴ συνέχεια τῆς κίνησης χρωστάει στὸν Ζήωνα περισσότερα ἀπὸ ὅσα ἡ ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀνέπτυξε ἐναντίον τῆς κίνησης ὁ διαλεκτικὸς τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς περιόδου Διόδωρος ὁ Κρόνος (Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* X, 85 κέ.). Ἀλλὰ ποτὲ οἱ φιλόσοφοι δὲν ἀπασχολήθηκαν τόσο ἔντονα ἀπὸ τὶς ἀντινομίες τοῦ Ζήνωνα ὅσο στὴ δική μας ἐποχή, ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Russell ὑπέκυψε στὴ σαγήνη τους, τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας. Ἀπὸ ὅλους τοὺς προσωκρατικούς, ὁ Ζήνων εἶναι σήμερα ὁ πιὸ ἐπίκαιρος.

ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ Ο ΑΚΡΑΓΑΝΤΙΝΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ

332 Διογένης Λαέρτιος VIII, 51 (DK 31 a 1): Ἐμπεδοκλῆς, ὡς φησιν Ἰππόβοτος, Μέτωνος ἦν υἱὸς τοῦ Ἐμπεδοκλέους Ἀκραγαντίνος... λέγει δὲ καὶ Ἐρατοσθένης ἐν τοῖς Ὀλυμπιονίκαις τὴν πρώτην καὶ ἑβδομηκοστὴν ὀλυμπιάδα νενικημένοι τὸν τοῦ Μέτωνος πατέρα, μάρτυρι χρώμενος Ἀριστοτέλει. Ἀπολλόδωρος δ' ὁ γραμματικὸς ἐν τοῖς Χρονικοῖς φησιν ὡς

ἦν μὲν Μέτωνος υἱός, εἰς δὲ Θουρίους
αὐτὸν νεωστὶ παντελῶς ἐκτισμένους
〈ὁ〉 Γλαῦκος ἐλθεῖν φησιν.

εἰθ' ὑποβάς·

οἱ δ' ἰστοροῦντες, ὡς πεφευγὼς οἴκοθεν
εἰς τὰς Συρακούσας μετ' ἐκείνων ἐπολέμει
πρὸς Ἀθηναίους ἐμοί 〈γε〉 τελέως ἀγνοεῖν
δοκοῦσιν· ἢ γὰρ οὐκέτ' ἦν ἢ παντελῶς
ὑπεργεγενηκώς, ὅπερ οὐχὶ φαίνεται.

Ἀριστοτέλης γὰρ αὐτόν, ἔτι τε Ἡρακλείδης, ἐξήκοντα ἑτῶν φησὶ τετελευτη-
κεῖν.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἰππόβοτο, ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἦταν γιὸς τοῦ Μέτωνα, γιοῦ κάποιου Ἐμπεδοκλῆ, καὶ καταγόταν ἀπὸ τὸν Ἀκράγαντα... Ὁ Ἐρατοσθένης, στοὺς Ὀλυμπιονίκες του, λέει ὅτι ὁ πατέρας τοῦ Μέτωνα νίκησε στὴν ἑβδομηκοστὴ πρώτη Ὀλυμπιάδα καὶ ἐπικαλεῖται ὡς μάρτυρα γι' αὐτὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ γραμματικὸς Ἀπολλόδωρος γράφει στὰ Χρονικά του ὅτι «ἦταν γιὸς τοῦ Μέτωνα καὶ ὁ Γλαῦκος λέει ὅτι ἦρθε στοὺς Θουρίους λίγο καιρὸ μετὰ τὴν ἴδρυσή τους». Καὶ παρακάτω: «Ὅσοι λένε ὅτι, ἐξόριστος ἀπὸ τὴν πατρίδα του, πῆγε στὶς Συρακοῦσες καὶ πολέμησε μαζί μὲ τοὺς κατοίκους τῆς ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων, νομίζω ὅτι σφάλουν πέρα γιὰ πέρα· γιατί ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶτε δὲν ζοῦσε πιά εἶτε ἦταν ὑπέργηρος, πράγμα ποὺ δὲν φαίνεται πιθανό.» Γιατὶ, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἡρακλείδης, πέθανε σὲ ἡλικία ἐξήντα χρόνων.

333 Διογένης Λαέρτιος VIII, 74 (DK 31 a 1): ἤκμαζε δὲ κατὰ τὴν τετάρτην καὶ ὀγδοηκοστὴν ὀλυμπιάδα.

Βρισκόταν στὴν ἀκμὴ του κατὰ τὸ διάστημα τῆς ὀγδοηκοστῆς τέταρτης Ὀλυμπιάδας.

334 Ἀριστοτέλης, Μετ. Α 3, 984 a 11 (DK 31 a 6): Ἀναξαγόρας δὲ ὁ Κλα-

ζομένιος τῇ μὲν ἡλικίᾳ πρότερος ὢν τούτου (ένν.: Ἐμπεδοκλέους) τοῖς δ' ἔργοις ὕστερος...

Ὁ Ἀναξαγόρας ἀπὸ τῆς Κλαζομενῆς, ποὺ στὴν ἡλικία ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, ἀλλὰ στὸ φιλοσοφικὸ ἔργο νεότερος...

335 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 25, 19, παράθεμα ἀπὸ τὸν Θεόφραστο (DK 31 a 7): Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος οὐ πολὺ κατόπιν τοῦ Ἀναξαγόρου γεγονώς, Παρμενίδου δὲ ζηλωτῆς καὶ πλησιαστῆς καὶ ἔτι μᾶλλον τῶν Πυθαγορείων...

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος γεννήθηκε ὀχι πολὺ μετὰ τὸν Ἀναξαγόρα. Ἦταν ζηλωτῆς καὶ ὁπαδὸς τοῦ Παρμενίδου, καὶ ἀκόμη περισσότερο τῶν πυθαγορείων...

336 Διογένης Λαέρτιος VIII, 58 (DK 31 a 1): φησὶ δὲ Σάτυρος ἐν τοῖς *Βίοις* ὅτι καὶ ἱατρὸς ἦν καὶ ῥήτωρ ἄριστος. Γοργίαν γοῦν τὸν Λεοντῖνον αὐτοῦ γένεσθαι μαθητὴν.

Ὁ Σάτυρος, στοὺς *Βίους* του, λέει ὅτι ἦταν καὶ γιατρὸς καὶ ἄριστος ῥήτορας. Ὅπως δὴποτε, λέει, ὁ Γοργίας ὁ Λεοντίνος ὑπῆρξε μαθητῆς του.

Ἄν ὁ Ἀναξαγόρας γεννήθηκε γύρω στὸ 500 π.Χ. (βλ. σ. 362 κέ.) καὶ ὁ Γοργίας περὶπου τὸ 485 π.Χ. (πρβ. DK 82 a 6, 7), τότε ὁ Ἐμπεδοκλῆς θὰ πρέπει νὰ ἔζησε στὸ διάστημα 495-435 περὶπου. Αὐτὲς οἱ χρονολογίαι ταιριάζουν μὲ τὰ ὅσα μᾶς λέει ὁ Θεόφραστος γιὰ τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἀσκήθηκαν στὸν Ἐμπεδοκλῆ (335), καθὼς καὶ μὲ τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στοὺς Θουρίους (ποὺ ἱδρύθηκαν τὸ 445/4 π.Χ.). Ὅπως φαίνεται, αὐτὴ ἡ τελευταία πληροφορία ὀδήγησε τὸν Ἀπολλόδωρο (τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ ἀναμφίβολα ὁ Διογένης στὸ 333) νὰ τοποθετήσῃ τὴν ἀκμὴ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ στὴν περίοδο 444-441 π.Χ., δηλαδὴ τουλάχιστον δέκα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ ὅσο θὰ ἔπρεπε.

Η ΖΩΗ ΤΟΥ

Ὅπως ὁ Πυθαγόρας καὶ ὁ Ἡράκλειτος, ἔτσι καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἔγινε ἥρωας πολλῶν ἀπόκρυφων ἱστοριῶν. Πολλὲς ἀπὸ αὐτές, μὲ προέλευση διάφορες πηγές, σώζονται ἀπὸ τὸν Διογένη. Οἱ περισσότερές τους ἀναφέρονται εἴτε στῆς πολιτικές του δραστηριότητες εἴτε στὸ θάνατό του. Μόνο οἱ ἱστορίες τῆς πρώτης κατηγορίας περιέχουν ἴσως ἓνα σπέρμα ἀλήθειας, ἂν καὶ αὐτὸ ποὺ πάντα κυριαρχοῦσε στὴ φαντασία τῶν ἀνθρώπων ἦταν ἡ ἱστορία γιὰ τὸ πῆδημά του στὸν κρατῆρα τῆς Αἴτνας (Διογ. Α. VIII, 67-72· DK 31 a 1). Ὅρισμένες πληροφορίες, ποὺ στηρίζονται στὴν αὐθεντία τοῦ Ἀριστοτέλη, λένε ὅτι ἦταν φλογερὸς δημοκράτης (Διογ. Α. VIII, 63· DK 31 a 1)· μαθαίνουμε ὅτι ἀρνήθηκε νὰ γίνῃ βασιλιάς τῆς πόλης του καὶ ὅτι διέλυσε μιὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἄγνωστη ὀργάνωση. ποὺ

ονομαζόταν «Οἱ Χίλιοι» (Διογ. Α. VIII, 63 και 66· DK 31 a 1· πρβ. Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 1126 b· DK 31 a 14). Ἐδῶ τουλάχιστον φαίνεται ὅτι ἔχουμε πράγματι κάτι διαφορετικό ἀπὸ ἓναν παραπλανητικό ἐξωραϊσμό τῶν ὄσων λέει ὁ ἴδιος στὰ ποιήματά του καὶ πού θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς κάνουν νὰ υποθέσουμε ὅτι εἶχε μᾶλλον ἀντιδημοκρατικές ἰδέες (ὅπως παρατήρησε ὁ ἱστορικός Τίμαιος, σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη Α. VIII, 66· DK 31 a 1). Ὅπως δὲ ποτε, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐπαιξε κορυφαῖο ρόλο μὲ τὴν παράταξη τῶν δημοκρατικῶν στὰ πολιτικά πράγματα τῆς γενέτειράς του, ὅπως ἄλλωστε θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ ἓνα γόνου ἐπιφανοῦς οἰκογένειας, πού μάλιστα ἦταν, ὅπως φαίνεται, δόκιμος ρήτορας (336· ὁ Ἀριστοτέλης ἔφτασε ὡς τὸ σημεῖο νὰ τὸν ὀνομάσει πατέρα τῆς ρητορικῆς, 328). Μερικοὶ θεωροῦν ὅτι ἡ μεταγενέστερη φήμη του ὡς γιατροῦ (336· πρβ. λ.χ. Κέλσος, *Προοίμιον* 2, 11· Γαληνός, *Μέθ. θερ.* I, 1) εἶναι ἓνα αὐθαίρετο συμπέρασμα, στηριγμένο στοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὅτι εἶχε θεραπευτικές δυνάμεις (399, 9-11· 345, 1-2, 9). Ἀναμφισβήτητα, οἱ ἰσχυρισμοὶ αὗτοι ἔδωσαν λαβὴ γιὰ διάφορα μυθεύματα, ὅπως ἡ ἱστορία ὅτι ἀνάστησε μιὰ γυναίκα πού εἶχε πάψει νὰ ἀναπνέει (Διογ. Α. VIII, 60-61· DK 31 a 1). Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ ὀλοφάνερος θαυμασμός του γιὰ τοὺς γιατροὺς (πρβ. ἐπίσης 409, 1) ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ αὐτοθαυμασμός.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

337 Διογένης Λαέρτιος VIII, 77 (DK 31 a 1): τὰ μὲν οὖν *Περὶ φύσεως αὐτῶ καὶ οἱ Καθαρμοὶ εἰς ἔπη τείνουσι πεντακισχίλια, ὁ δὲ Ἱατρικὸς λόγος εἰς ἔπη ἑξακόσια. περὶ δὲ τῶν τραγωδιῶν προειρήκαμεν.*

Τὰ ἔργα του *Περὶ φύσεως καὶ Καθαρμοὶ* φτάνουν σὲ ἑκτασὴ τοὺς 5.000 στίχους, ἐνῶ ὁ *Ἱατρικὸς λόγος* τοὺς 600. Γιὰ τὶς τραγωδίες μιλήσαμε πρὶν πάντων [στὸ VIII, 58].

338 Σούδα, στὸ λῆμμα Ἐμπεδοκλῆς (DK 31 a 2): καὶ ἔγραψε δι' ἐπῶν *Περὶ φύσεως τῶν ὄντων βιβλία β* (καὶ ἐστὶν ἔπη ὡς δισχίλια), *Ἱατρικὰ καταλογάδην καὶ ἄλλα πολλὰ.*

Ἐγράψε τὸ ἑμμετρο ἔργο *Περὶ φύσεως τῶν ὄντων*, σὲ δύο βιβλία (καὶ γύρω στοὺς 2.000 στίχους), ἐνῶ σὲ πεζῷ λόγῳ τὰ *Ἱατρικὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα.*

Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ τὰ ποιήματα πού ὀνομάστηκαν (ἀλλὰ μᾶλλον ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἐμπεδοκλῆ) *Περὶ φύσεως καὶ Καθαρμοί*. Ἄν πιστέψουμε τὰ 337 καὶ 338,²⁰³ οἱ στίχοι πού σώζονται ἀπὸ τὸ *Περὶ φύσεως* ἀντιπροσωπεύουν λιγότερο ἀπὸ τὸ ἓνα πέμπτο τοῦ ἀρχικοῦ ποιήματος, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς *Καθαρμούς* σώζεται ἓνα ἀκόμη μικρότερο τμήμα. Πάντως, τὰ

ἀποσπάσματα πού σώζονται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἐμπεδοκλῆ εἶναι ἐκτενέστερα ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλου προσωκρατικοῦ, γι' αὐτὸ καὶ μποροῦμε νὰ στηρίξουμε τὴν ἔρμηνεία μας σὲ γερῇ βάσει. Πολὺ λίγα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ κατατάσσονται ἀπὸ τὶς πηγὲς στὸ ἓνα ἢ στὸ ἄλλο ποιῆμα, καὶ πολὺ λιγότερα σὲ ἓνα συγκεκριμένο βιβλίο. Ὡστόσο, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ μποροῦμε νὰ τὰ κατατάξουμε μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη βεβαιότητα σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἔργα —μεγαλύτερη στὴν περίπτωση τῶν σημαντικότερων ἀποσπασμάτων (βλ. M. R. Wright, *Empedocles: the Extant Fragments* (New Haven, Conn., 1981) κεφ. IV). Πολὺ δυσκολότερο εἶναι νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἀρχικὴ σειρὰ τῶν ἀποσπασμάτων ἢ νὰ μαντέψουμε τὸ ὁργανωτικὸ σχέδιο καθενὸς ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα. Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο θὰ παρουσιάσουμε τὰ περισσότερα ἀποσπάσματα μὲ τὴ σειρὰ πού πιστεύουμε ὅτι εἶχαν στὰ ἀρχικὰ ποιήματα.

Ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ νὰ γράψει σὲ ἐξάμετρος ἐξηγεῖται εὐκολότερα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Παρμενίδη. Σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Θεόφραστου στὸ 335, ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἦταν ζηλωτὴς τοῦ Παρμενίδη. Τὰ ἀποσπάσματα πού σώζονται ἀπὸ τὸ *Περὶ φύσεως* δείχνουν ὅτι, στοὺς τομεῖς τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς κοσμολογίας, ἦταν βαθιὰ ζυμωμένοι μὲ τὴ σκέψη τοῦ Παρμενίδη, μερικὰ στοιχεῖα τῆς ὁποίας δεχόταν καὶ ἄλλα ἀπέρριπτε· στοὺς στίχους τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὑπάρχουν φραστικοὶ ἀπόηχοι τοῦ ποιήματος τοῦ Παρμενίδη καὶ ἔμμεσες νύξεις γι' αὐτό. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ μᾶς ἐκπλήσσει τὸ ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς χρησιμοποίησε τὸ ἴδιο ἐκφραστικὸ μέσο ὅπως ὁ προγενέστερός του καί, ὅπως ἐκεῖνος, προσπάθησε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὸ διδακτικὸ κύρος πού κατὰ παράδοση εἶχε τὸ ἔπος. Ἐξάλλου, τὸ θέμα τῶν *Καθαρῶν* — ἡ πτώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ οἱ πράξεις πού χρειάζονται γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του — προσφέρεται ἀπὸ φυσικοῦ του γιὰ ἐπικὴ παρουσίαση, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἡσίοδου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι ἔντονα ἐπηρεασμένος ἐδῶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς. Τέλος, οἱ περισσότεροι ἀναγνώστες, συμφωνώντας μὲ τὸν Πλούταρχο καὶ διαφωνώντας μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, θαυμάζουν τὰ ποιητικὰ προσόντα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ.²⁰⁴ Αὐτὰ τὰ προσόντα εἶναι προτιμότερο νὰ τὰ ἐξεικονίσει κανεὶς μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα παρὰ νὰ τὰ ἀπαριθμήσει ξερὰ καὶ ἀφηρημένα. Ἀξίζει ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐκμεταλλεύθηκε τὸ μέσο πού διάλεξε γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸ σύνθετο ὄραμά του γιὰ τὸν κόσμον, χρησιμοποιώντας ἰδιαίτερα δύο τεχνάσματα: μιὰ πρωτότυπη ἐφαρμογὴ τῆς ὁμηρικῆς τεχνικῆς τῶν ἐπαναλαμβανόμενων στίχων καὶ ἡμιστίχων καὶ μιὰ ἐξίσου ἰδιόμορφη χρῆση τῆς παρομοίωσης καὶ τῆς μεταφορᾶς.

ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ: ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

341 Ἀπόσπ. 1, Διογένης Λαέρτιος VIII, 60:

Πανσανίη, σὺ δὲ κλῦθι, δαίφρονος Ἀγχίτεω νιέ.

Κι ἐσύ, Πausανία, γιὰ τοῦ σοφοῦ Ἀγχιτῆ, ἀκουσέ με.

Τίποτε δὲν εἶναι γνωστὸ γι' αὐτὸν τὸν Πausανία, στὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ *Περὶ φύσεως*, καὶ ὅλες οἱ ὑποθέσεις ποὺ ἐγίναν γιὰ τὸ πρόσωπό του στὴν ἀρ-
χαιότητα (λ.χ. Διογ. Α. VIII, 67-69, 71) εἶναι ἀστήρικτες.

(i) Ὑπεράσπιση τῶν αἰσθήσεων

342 Ἀπόσπ. 2, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 123:

στενωποὶ μὲν γὰρ παλάμαι κατὰ γυῖα κέχνται·
πολλὰ δὲ δεῖλ' ἐμπαια, τά τ' ἀμβλύνουσι μέριμνας.
παῦρον δ' ἐν ζωῇσι βίου μέρος ἀθρήσαντες
ὠκύμοροι καπνοῖο δίκην ἀρθέντες ἀπέπταν
5 αὐτὸ μόνον πεισθέντες, ὅτι προσέκυρσεν ἕκαστος
πάντοσ' ἐλαννόμενοι· τὸ δ' ὅλον <τίς ἄρ'>²⁰⁵ εὐχεται εὐρεῖν;
οὕτως οὐτ' ἐπιδερχτὰ τὰδ' ἀνδράσιν οὐτ' ἐπακουστὰ
οὔτε νόῳ περιληπτὰ. σὺ δ' οὖν, ἐπεὶ ὧδ' ἐλιάσθης,
πεύσεαι· οὐ πλεῖον γε²⁰⁶ βροτεῖη μῆτις ὀρωρεν.

Στενά τὰ ὄρια τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου
καὶ πολλὰ τὰ δεινὰ ποὺ στομώνουν τὴ σκέψη του.
Ἐνα τόσο δὲ κομμάτι τῆς ζωῆς βλέπουν οἱ ἄνθρωποι ὅσο ζοῦν,
κι ὕστερα, γοργοθάνατοι, πετοῦν σὰν καπνός,
5 σίγουροι μόνο γι' αὐτὸ ποὺ σύντυχε ὁ καθένας τους
καθὼς πλανιοῦνται ἐδῶ κι ἐκεῖ· ποιὸς τάχα καυχίεται πῶς βρῆκε τὸ ὅλο;
Αὐτὰ δὲν γίνεται ἔτσι νὰ τὰ δοῦν οἱ ἄνθρωποι, μήτε νὰ τ' ἀκούσουν,
μήτε μὲ τὸ νοῦ νὰ τ' ἀδράξουν. Ἐσὺ λοιπόν, ἀφοῦ ἤρθες ὡς ἐδῶ,
θὰ μάθεις πῶς μακρύτερα νὰ φτάσει δὲν μπορεῖ ἡ διάνοια τοῦ θνητοῦ.

343 Ἀπόσπ. 3, στίχος 9, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 125:

ἀλλ' ἄν' ἄθρει πάση παλάμη, πῇ δῆλον ἕκαστον,
10 μήτε τιν' ὄψιν ἔχων πίστει πλέον ἢ κατ' ἀκοήν
ἢ ἀκοήν ἐπίδουπον ὑπὲρ τρανώματα γλώσσης,
μήτε τι τῶν ἄλλων, ὁπόση πόρος ἐστὶ νοῆσαι,
γυῖων πίστιν ἔρυκε, νόει δ' ἢ δῆλον ἕκαστον.

Ἐλα τώρα καὶ κοίτα καλὰ πόσο φανερό εἶν' τὸ καθένα,
10 χωρὶς οὔτε τὴν δραση νὰ ἐμπιστευεσαι πῶς πολὺ ἀπ' τὴν ἀκοή,
οὔτε τὴν πολυθρόμβη ἀκοή νὰ βάζεις πῶς πάνω ἀπ' τῆς γλώσσας τὴ σαφήνεια,
οὔτε ν' ἀρνίεσαι τὴν πίστη σου σὲ κάποιο ἄλλο ὄργανο
ποὺ πέρασμα εἶναι γιὰ τὴ νόηση, ἀλλ' ἄδραξε τὸ καθετὶ ὅπως φανερώνεται.

Ἡ θέση αὐτῶν τῶν στίχων στὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος (ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἐπί-

κληση τῆς Μούσας στο απόσπ. 3, 1-8) και οἱ ἀντιστοιχίες με τὸν Παρμενίδη (ἄς προσέξουμε τὴν ἔκφραση «ἡ διάνοια τοῦ θνητοῦ» στο 342 και ἄς συγκρίνουμε τὸ 343 με τὸ 294) μᾶς κάνουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀναγνώριζε στὸ ἔργο τοῦ Παρμενίδη μιὰ τεράστια ἐπιστημολογικὴ πρόκληση στὸ χῶρο τῆς κοσμολογίας καὶ γι' αὐτὸ ἐνίωθε ὑποχρεωμένος νὰ ξεκαθαρίσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴ θέση του. Ἀντιδρᾷ ἐδῶ με ἐντονα ἡρακλείτειο πνεῦμα. Παραδέχεται ὅτι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι πετυχαίνουν με τὶς αἰσθήσεις τους μιὰ πολὺ περιορισμένη ἀντίληψη τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι (ἀντίθετα με τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Παρμενίδη) ἡ ἔλλογη χρῆση τῶν αἰσθητηριακῶν ἐνδείξεων πὺ εἶναι προσιτὲς στοὺς θνητοὺς, σὲ συνδυασμὸ με τὶς ὁδηγίες τοῦ ἴδιου, θὰ μᾶς κάνουν νὰ ἀντιληφθοῦμε ξεκάθαρα τὸ κάθε πράγμα (πρβ. 194, 197, 198).²⁰⁷

(ii) Ἡ δύναμη τῆς γνώσης

345 Ἀπόσπ. 111, Διογένης Λαέρτιος VIII, 59:

5 φάρμακα δ' ὅσσα γεγῶσι κακῶν καὶ γήραος ἄλκαρ
 πεύση, ἐπεὶ μούνῳ σοὶ ἐγὼ κρανέω τάδε πάντα.
 παύσεις δ' ἀκαμάτων ἀνέμων μένος οἱ τ' ἐπὶ γαῖαν
 ὀρνύμενοι πνοιᾷσι καταφθινύθουσιν ἀρούρας
 καὶ πάλιν, ἣν ἐθέλησθα, παλίντιτα πνεύματ(α) ἐπάξεις·
 θήσεις δ' ἐξ ὄμβροιο κελαινοῦ καίριον αὐχμὸν
 ἀνθρώποις, θήσεις δὲ καὶ ἐξ αὐχμοῖο θερείον
 ῥεύματα δεινδρεόθρεπτα, τά τ' αἰθέρι ναιετάουσιν,
 ἄξεις δ' ἐξ Ἀΐδ' ἰο καταφθιμένον μένος ἀνδρός.

Θὰ μάθεις ὅλα τὰ γιατρικὰ γιὰ τὶς ἀρρώστιες καὶ τὰ γερατιά,
 γιατί μόνο γιὰ σένα θὰ τὰ κάνω ἐγὼ ὅλ' αὐτά.

5 Θ' ἀνακόψεις τὴ μαγία τῶν ἀκούραστων ἀνέμων πὺ παρώνουν
 τὴ γῇ καὶ με τὸ φύσημά τους ξεχερσώνουν τὰ χωράφια,
 κι ἂν πάλι θὲς θὰ ξαναφέρεις, γιὰ ἐπανόρθωση, τοῦ ἀέρα τὶς πνοές.
 Καὶ μετὰ τὴ μαύρη τὴ βροχὴ θὰ φέρεις στοὺς ἀνθρώπους
 ἀναβροχιά, καὶ μετὰ τὴν καλοκαιρινὴ ἀναβροχιά
 τοῦ αἰθέρα τὶς νεροσυρμές πὺ τρέφουνε τὰ δέντρα,
 καὶ θὰ ξαναφέρεις ἀπ' τὸν Ἄδη τὴ δύναμη τοῦ πεθαμένου.

Μπορεῖ λοιπὸν οἱ φυσικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἶναι περιορισμένες, ἀλλὰ ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὑπόσχεται νὰ τὸν κάνει ἱκανὸ γιὰ κατορθώματα πὺ μόνο μαγικὰ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν, ἂν καὶ ἡ ἐπακόλουθη συζήτηση γιὰ τὰ τέσσερα στοιχεῖα (στίχοι 3-8) καὶ γιὰ τὴ σύνθεση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος (στίχοι 1-2, 9) εἶναι καθαρὰ φιλοσοφικὴ.

(iii) *Οἱ τέσσερις ρίζες*

346 Ἀπόσπ. 6, Ἀέτιος I, 3, 20:

*τέσσαρα γὰρ πάντων ῥιζώματα πρῶτον ἄκουε·
Ζεὺς ἀρχῆς Ἦρη τε φερέσβιος ἥδ' Ἀιδωνεὺς
Νῆστις θ' ἡ δακρυοὺς τέγγει κρούνωμα βρότειον.*

Ἀκουσε πρῶτα τίς τέσσερις ρίζες ὄλων τῶν πραγμάτων:
ὁ λαμπρὸς Ζεὺς, ἡ ζωοδότρα Ἥρα, ὁ Ἀιδωνεὺς
καὶ ἡ Νῆστις, ποὺ μὲ τὰ δάκρυά της ποτίζει τοὺς θνητοὺς κρουνούς.

347 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Α 4, 985 a 31-33 (DK 31 a 37): *ἔτι δὲ τὰ ὡς ἐν ὅλῃς
εἶδε λεγόμενα στοιχεῖα τέτταρα πρῶτος εἶπεν.*

Ἐπιπλέον, ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ εἶπε ὅτι τὰ ὕλικά «στοιχεῖα» εἶναι τέσσερα.

Ἐδῶ εἰσάγονται καὶ ἐπίσημα οἱ τέσσερις «ρίζες». Ἡ ὀνομασία τους δηλώνει ὅτι πρόκειται γιὰ βασικά στοιχεῖα, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθοῦν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σχηματίζονται ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα (πρβ. τὸ φῶς καὶ τὴ νύχτα τοῦ Παρμενίδη, 302-303). Ἡ ἰδέα μιᾶς τετράδας στοιχείων φαίνεται (ὅπως μᾶς λέει τὸ 347) ὅτι ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλή. Ἡ ἐπιχειρηματολογία του γιὰ τὰ τέσσερα στοιχεῖα ποὺ διάλεξε ἀναπτύσσεται στὸ 355. Τὸ ὅτι ἀρχικά χαρακτηρίζονται θεοὶ ἐξυπηρετεῖ μᾶλλον δύο σκοποὺς: ἀφενὸς νὰ ἐπισημάνει αὐτὸ ποὺ εἶναι σωστὸ στὶς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ θεῖο καὶ ἀφετέρου νὰ ἀποδώσει στὰ τέσσερα στοιχεῖα δυνάμεις καὶ ιδιότητες, ἀπροσδιόριστες ἀκόμη, ποὺ τὰ κάνουν νὰ ἐμπνέουν στοὺς ἀνθρώπους δέος καὶ σεβασμό. Ἡ Νῆστις εἶναι ὀλοφάνερα τὸ νερό, ἀλλὰ γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν ἄλλων τριῶν θεοτήτων ὑπῆρχαν διαφωνίες ἀκόμη καὶ στὴν ἀρχαιότητα (βλ. DK 31 a 33). Ὁ Θεόφραστος, ὅπως φαίνεται, ταύτιζε τὸν Δία μὲ τὴ φωτιά, τὴν Ἥρα μὲ τὸν ἀέρα καὶ τὸν Ἀιδωνέα (δηλαδὴ τὸν Ἀδῆ) μὲ τὴ γῆ (Ἀέτιος I, 3, 20).

(iv) *Ὁ κύκλος τῆς ἀλλαγῆς*

348 Ἀπόσπ. 17, 1-13, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 158, 1:

*διπλ' ἐρέω· τοτὲ μὲν γὰρ ἐν ἡϋξήθῃ μόνον εἶναι
ἐκ πλεόνων, τοτὲ δ' αὖ διέφν πλέον' ἐξ ἐνὸς εἶναι.
δοιῇ δὲ θνητῶν γένεσις, δοιῇ δ' ἀπόλειψις·
τὴν μὲν γὰρ πάντων σύνοδος τίκτει τ' ὀλέκει τε,
ἡ δὲ πάλιν διαφνομένων θρεφθεῖσα διέπτει.*

5

καὶ ταῦτ' ἀλλάσσοντα διαμπερὲς οὐδαμὰ λήγει,
 ἄλλοτε μὲν Φιλότῃτι συνερχόμεν' εἰς ἓν ἅπαντα,
 ἄλλοτε δ' αὖ δίχ' ἕκαστα φορεύμενα Νείκεος ἔχθει.
 <οὕτως ἢ μὲν ἐν ἓκ πλεόνων μεμάθηκε φύεσθαι>
 10 ἦδὲ πάλιν διαφύντος ἐνὸς πλέον' ἐκτελέθουσι,
 τῇ μὲν γίνονται τε καὶ οὐ σφισιν ἔμπεδος αἰών·
 ἢ δὲ διαλλάσσοντα διαμπερὲς οὐδαμὰ λήγει,
 ταύτῃ δ' αἰὲν ἔασιν ἀκίνητοι κατὰ κύκλον.²⁰⁸

Διπλὴ ἱστορία θὰ σοῦ πῶ: κάποτε ἀπ' τὰ πολλὰ βγῆκε
 τὸ ἓνα καὶ μί' ἄλλη φορὰ ἀπ' τὸ ἓνα τὰ πολλά.

Διπλὴ εἶν' ἡ γέννηση τῶν θνητῶν, διπλὴ καὶ ἡ φθορὰ τους·
 5 τῇ μιᾷ τὴ φέρνει καὶ τῇ χαλαεὶ ἡ σύναξη τῶν πραγμάτων,
 τὴν ἄλλη τὴ θρέφει καὶ τὴ σταματάει ὁ χωρισμός τους.

Κι αὐτὴ ἡ ἐναλλαγὴ δὲν ἔχει τελειωμό: ἄλλοτε
 ἡ Ἀγάπη ἐνώνει τὰ πράγματα καὶ τὰ κάνει ἓνα,
 10 καὶ ἄλλοτε ἡ ἔχθρα τῆς Φιλονικίας τὰ χωρίζει.

Ἔτσι λοιπόν, ὅσο ἔχουν μάθει νὰ γίνονται ἓνα ἀπὸ πολλὰ
 10 καὶ ὅταν τὸ ἓνα διασπᾶται νὰ γίνονται πάλι πολλὰ,
 τόσο γεννιοῦνται καὶ δὲν ἔχουν σταθερὴ ζωὴ·
 ὅσο ὅμως δὲν τελειώνει ἡ ἀδιάκοπη ἐναλλαγὴ τους,
 τόσο ὑπάρχουν πάντα ἀπαράλλαχτα τοῦ κύκλου τὴν πορεία.

Τὸ 348 ἐκθέτει τὴ βασικὴ ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐμπεδοκλῆ. Ἡ ἀρχὴ τοῦ χωρίου μιμεῖται σκόπιμα καὶ παράλληλα ἀντικρούει μὲ τόλμη τὸν Παρμενίδη: «διπλὴ ἱστορία» (ἀντίθεση μὲ τὸ 295, 1), «κάποτε» (ἀντίθεση μὲ τὸ 296, 5), «βγῆκε», δηλαδὴ ἔγινε (ἀντίθεση μὲ τὸ 296, 7) κτλ. Ἀλλὰ τὸ χωρίο κορυφώνεται (στίχοι 12-13) μὲ μιὰ διακηρύξη πού, ὅπως φαίνεται, ἔχει σκοπὸ νὰ διαφυλάξει κατιτὶ ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τοῦ Παρμενίδη.

Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα χωρίζεται σὲ τρία μέρη. Οἱ στίχοι 1-5 μιλοῦν γιὰ μιὰ διττὴ διαδικασίᾳ, πού τὴ συνιστᾷ ἡ δημιουργία τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ κατόπιν τῶν πολλῶν ἀπὸ τὸ ἓνα (στίχοι 1-2· ἡ περιγραφὴ αὐτῆς τῆς διαδικασίας συνεχίζεται στοὺς σκοτεινοὺς στίχους 3-5). Οἱ στίχοι 6-8 διατυπώνουν τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι αὐτὴ ἡ διττὴ διαδικασίᾳ ἐπαναλαμβάνεται ἀέναα καὶ τὴν ἐξηγοῦν μὲ τὴν ἐναλλασσόμενην δράση τῆς Ἀγάπης καὶ τῆς Φιλονικίας. Στούς στίχους 9-13 αὐτὰ τὰ δύο σημεῖα συνδυάζονται καὶ ἀντιδιαστέλλονται, γιὰ νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἓνα ἀπροσδόκητο καὶ ἀρκετὰ ἥρακλείτειο συμπέρασμα. Οἱ στίχοι 9-11 συνάγουν ἀπὸ τὴ διπλὴ γέννηση τῶν πραγμάτων ὅτι τὰ πράγματα δημιουργοῦνται καὶ (ἢ ἀλλὰ) δὲν ἔχουν σταθερὴ ζωὴ· ὅμως οἱ στίχοι 12-13 διακηρύσσουν ὅτι τὰ πράγματα, χάρις στὴν ἀέναη κίνησή τους ἀνάμεσα στὴν ἐνότητα καὶ τὴν πολυπλοκότητα, μένουν πάντα ἀμετάβλητα.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς δὲν ἀναπτύσσει πουθενὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ αὐτοῦ τοῦ δόγ-

ματος. Ἐπομένως, τὸ καλύτερο εἶναι νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ περικοπὲς αὐτὲς παρουσιάζουν μιὰ ὑπόθεση ποὺ ἔχει σκοπὸ νὰ συμβιβάσει τὶς φαινομενικὰ ἀντιφατικὲς ἀντιλήψεις ὅτι ἡ γέννηση, ὁ θάνατος καὶ γενικὰ ἡ ἀλλαγὴ ὑπάρχουν καὶ ὥστόσο, ὅπως ὑποστήριζε ὁ Παρμενίδης, τὸ εἶναι εἶναι ἀμετάβλητο καὶ αἰώνιο. Ἡ ἀξονικὴ ἰδέα αὐτῆς τῆς συμβιβαστικῆς ὑπόθεσης εἶναι ὅτι, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ διττὴ διαδικασία τῶν στίχων 1-5 ἐπαναλαμβάνεται ἀδιάκοπα, τὰ πράγματα ποὺ ἐνέχονται σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀμετάβλητα. Ἡ ἐνότητα προέρχεται πάντα ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα καὶ ἀντίστροφα· καὶ εἶναι πάντα ἡ ἴδια ἐνότητα καὶ ἡ ἴδια πολλαπλότητα. (Ἐναντιβόλα ἡ ἐνότητα καὶ ἡ πολλαπλότητα διαλέχτηκαν ἐπειδὴ εἶναι οἱ ἀπλούστεροι διανοητοὶ πόλοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ ἀλλαγὴ.) Ὅπως στὸν Ἡράκλειτο, «ὑπάρχει τοπικὴ ἀλλαγὴ», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τοῦ Barnes, «ἀλλὰ παγκόσμια σταθερότητα» (*The Presocratic Philosophers* II, 13).

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τὴν ἀέναη ἐπανάληψη ἀποκαλεῖται μερικὲς φορὲς «κοσμικὸς κύκλος τοῦ Ἐμπεδοκλῆ». Ἐδῶ ὅμως παρουσιάζεται ὡς ἐντελῶς γενικὴ μεταφυσικὴ θέση. Ἡ σαφέστερη καὶ σημαντικότερη ἐφαρμογὴ τῆς εἶναι, ἀναμφισβήτητα, στὴ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τὴ γέννηση καὶ τὸ θάνατο τοῦ σύμπαντος, ἀλλὰ ὁ Ἀκραγαντίνος φιλόσοφος τὴν ἐφάρμοσε ἐπίσης στὸν κύκλο τῆς ζωῆς τῶν ζώων (ὅπως στὸ ἀπόσπασμα 26).²⁰⁹

(v) Οἱ κινήσεις δυνάμεις καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ κύκλου

349 Ἀπόσπ. 17, στίχος 14, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 158, 13 (συνέχεια τοῦ 348):

ἀλλ' ἄγε μύθων κλυθί· μάθη γάρ τοι φρένας αἰθεῖ·
 15 ὥς γὰρ καὶ πρὶν εἵπτα πιφαύσκων πείρατα μύθων,
 δίπλ' ἐρέω· τοτὲ μὲν γὰρ ἐν ἠϋξήθη μόνον εἶναι
 ἐκ πλεόνων, τοτὲ δ' αὖ διέφνυ πλεόν' ἐξ ἐνὸς εἶναι,
 πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ ἡέρος ἀπλετον ὕψος,
 20 *Νεϊκὸς τ' οὐλόμενον δίχα τῶν, ἀτάλαντον ἀπάντη,*
καὶ Φιλότης ἐν τοῖσιν, ἴση μῆκος τε πλάτος τε·
τὴν σὺ νόῳ δέρκεν, μῆδ' ὀμμασιν ἥσο τεθηπῶς·
ἦτις καὶ θνητοῖσι νομίζεται ἔμφυτος ἄρθροις,
τῇ τε φίλα φρονέουσι καὶ ἄρθρια ἔργα τελοῦσι,
Γηθοσύνην καλέοντες ἐπώνυμον ἡδ' Ἀφροδίτην·
 25 *τὴν οὐ τις μετὰ τοῖσιν ἐλισσομένην δεδάηκε*
θνητὸς ἀνὴρ· σὺ δ' ἄκουε λόγον· στόλον οὐκ ἀπατηλόν.

ταῦτα γὰρ ἴσα τε πάντα καὶ ἥλικα γένναν ἔασι,
 τιμῆς δ' ἄλλης ἄλλο μέδει, πάρα δ' ἦθος ἐκάστω,
 ἐν δὲ μέρει κρατέουσι περιπλομένοιο χρόνιοι.

- 30 και πρὸς τοῖς οὖτ' ἄρ τι ἐπιγίγνεται οὐδ' ἀπολήγει·
 33 πῇ δέ κε κῆξαπόλοιο, ἐπεὶ τῶνδ' οὐδὲν ἐρημον;
 31 εἴτε γὰρ ἐφθείροντο διαμπερές, οὐκέτ' ἂν ἦσαν.
 32 τοῦτο δ' ἐπαυξήσῃε τὸ πᾶν τί κε; καὶ πόθεν ἔλθόν;²¹⁰
 ἀλλ' αὖτ' ἔστιν ταῦτα, δι' ἀλλήλων δὲ θέοντα
 35 γίγνεται ἄλλοτε ἄλλα καὶ ἡνεκές αἰὲν ὁμοῖα.

Μὰ ἔλα, ἄκου τὰ λόγια μου, γιατί ἡ μάθηση αὐξάνει τῇ σοφίᾳ.

- 15 "Ὅπως εἶπα καὶ πρὶν, δηλώνοντας τῶν λόγων μου τὰ ὅρια,
 διπλὴ θὰ πῶ ἱστορία: κάποτε ἀπ' τὰ πολλὰ βγήκε
 τὸ ἕνα καὶ μι' ἄλλη φορὰ ἀπ' τὸ ἕνα τὰ πολλὰ,
 ἢ φωτιά καὶ τὸ νερὸ κι ἡ γῆ καὶ τοῦ ἀγέρα το θεύρατο ὕψος,
 καί, χωριστά ἀπ' αὐτά, ἡ ὀλέθρια Φιλονικία, ἴδια ἀπ' ὅπου κι ἂν τῇ δεῖς,
 20 κι ἀνάμεσά τους ἡ 'Αγάπη, ἴση στὸ μήκος καὶ στὸ πλάτος.
 Αὐτὴν νὰ τὴν κοιτάξεις μὲ τὸ νοῦ σου, μὴ στέκεσαι μὲ θαμπωμένα μάτια.
 Αὐτὴ 'ναὶ πού τῇ θεωροῦνε ἐμφυτὴ ὥς καὶ στὰ μέλη τῶν θνητῶν,
 χάρη σ' αὐτὴ κάνουνε σκέψεις φιλικές κι ἔργα ἀρμονικά,
 Χαρὰ λέγοντάς τῃ μὲ τ' ὄνομα καὶ 'Αφροδίτῃ.
 25 Αὐτὴν ποτὲ δὲν τῇ βλέπουν οἱ θνητοί, ὅταν γυρίζει
 ἀνάμεσά τους. 'Εστὶ ὅμως ἄκουσε τίς ντόμπρες μου κουβέντες.
 "Ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἴσα καὶ συνομήλικα,
 μὰ τὸ καθένα ἔχει δικὰ του προνόμια καὶ χαρακτῆρα,
 κι ἄρχουν διαδοχικά, σὰν ἔρχεται τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου.
 30 Πέρα ἀπ' αὐτά, τίποτα δὲν γεννιέται οὔτε πεθαίνει.
 33 Πῶς θὰ μπορούσε, ἀλήθεια, νὰ χαθεῖ, ἀφοῦ τίποτα δὲν εἶν' ἄδειο ἀπ' αὐτά:
 31 Γιατὶ μόνον ἂν φθείρονταν ἀδιάκοπα δὲν θὰ ὑπῆρχαν πιά.
 32 Καὶ τί θὰ μπορούσε νὰ τ' αὐξήσῃ ὅλ' αὐτά; Ποῦθε θὰ 'χε ἔρθει;
 "Ὅχι, μονάχ' αὐτὰ ὑπάρχουν, ἀλλά, διατρέχοντας τὸ νὰ τ' ἄλλο,
 35 γίνονται ἄλλοτε ἄλλα κι ὥστόσο εἶναι πάντα τὰ ἴδια.

Τώρα ὁ Ἐμπεδοκλῆς κατεβαίνει λίγο ἀπὸ τὰ ὕψη τῆς ἀφαίρεσης. Ὅπου μετεωριζόταν στὸ 348. Μᾶς διευκρινίζει ὅτι οἱ ὄντότητες πού ἐνέχονται στὸν κύκλο τῆς ἀλλαγῆς εἶναι οἱ τέσσερις ρίζες, ἐνῶ μᾶς δίνει ἐπίσης μερικές εἰδικότερες πληροφορίες γι' αὐτές, καθὼς καὶ γιὰ τὴν 'Αγάπη καὶ τῇ Φιλονικία, τίς κινητήριες δυνάμεις τοῦ κύκλου.

"Ἐνας ὕμνος γιὰ τὴν 'Αγάπη καταλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χώρου πού ἀφιερώνει ὁ Ἐμπεδοκλῆς σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο θέμα. Ἡ κεντρικὴ ἰδέα του ἔχει ἐπιστημολογικὸ χαρακτήρα. Τὴν 'Αγάπη δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τῇ δεῖ· ἀλλά, σὲ μιὰ γλώσσα πού μᾶς θυμίζει ιδιαίτερα ἔντονα τὸν Παρμενίδη, ὁ Πausανίας καλεῖται νὰ συναγάγει τὴν παρουσία καὶ τὴ δύναμή της γενικά ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά της στὸν χώρο τῶν ἀνθρώπινων ὑποθέσεων. Στους στίχους 19-20 ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ Φιλονικία βρίσκεται σὲ διάσταση μὲ τίς τέσσερις ρίζες, ἐνῶ ἡ 'Αγάπη βρίσκεται σὲ ἀρμονία μαζί τους. "Ὅταν μιλάει ἐδῶ

για την ισότητά τους, μάλλον δὲν ἐννοεῖ ὅτι ἡ Ἀγάπη καὶ ἡ Φιλονικία εἶναι σώματα. Τὸ νόημα αὐτῆς τῆς ισότητος διαφαίνεται στοὺς στίχους 27-29, ὅπου ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξαγγέλλει τὴ θεωρία του γιὰ τὴν ἐναλλαγὴ κυριαρχία τῶν στοιχείων (πρβ. 365-366) καὶ τῆς Ἀγάπης καὶ τῆς Φιλονικίας (πρβ. 359). Ἡ θεωρία αὕτη ὀρίζει τὸ μηχανισμό, χάρις στὸν ὁποῖο ἡ συνεχὴς ἀλλαγὴ ἐξασφαλίζει τὴν παγκόσμια σταθερότητα. Ὁ πυρήνας τῆς θεωρίας εἶναι μιὰ ἰδέα ποὺ ἀνάγεται στὸν Ἀναξίμανδρο (110 καὶ 111) καὶ στὸν Ἡράκλειτο (211, 217-219). Ὁ Ἐμπεδοκλῆς προσδιορίζει μιὰ προϋπόθεση γιὰ τὴ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ, ποὺ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ ἀπὸ τοὺς προδρόμους του καὶ μάλιστα ἀπορρίπτεται ἔμμεσα ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, ὅταν ὁ ἐφέσιος φιλόσοφος δίνει τὰ πρωτεῖα στὴ φωτιά: καθένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐνέχονται στὸν κύκλο πρέπει νὰ εἶναι ἴσο μὲ καθένα ἀπὸ τὰ ἄλλα (πρβ. σ. 128 πρὸ πάνω): καί, γιὰ νὰ ρυθμίζεται ἡ διαδικασία ἀπὸ τὴν Ἀγάπη καὶ τὴ Φιλονικία, ἡ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς δύο δυνάμεις πρέπει κατὰ κάποιον τρόπο νὰ εἶναι ἴση μὲ ὅλα μαζί τὰ στοιχεῖα. Τὸ ζήτημα πῶς ἀκριβῶς πρέπει νὰ ἐννοηθοῦν αὐτὲς οἱ ἰσότητες ἐνδιαφέρει τὸν Ἐμπεδοκλῆ πολὺ λιγότερο ἀπὸ ὅσο τὸ τυπικὸ αἶτημα ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἴσα στοιχεῖα καὶ ἴσες δυνάμεις ποὺ νὰ τὰ ἐλέγχουν.

Στοὺς τελευταίους στίχους τοῦ 349 (30-35) ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐπισημαίνει ποῖο εἶναι, κατὰ τὴν ἀντίληψή του, τὸ ἄλλο βασικὸ θέλητρο τῆς θεωρίας γιὰ τὰ τέσσερα στοιχεῖα. Ὑποθέτοντας ὅτι τὰ στοιχεῖα ἀναμειγνύονται («διατρέχουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο») γιὰ νὰ σχηματίσουν θνητὲς ἐνώσεις, μποροῦμε νὰ ἀποφύγουμε μιὰ ἰδέα ποὺ ὁ Παρμενίδης εἶχε δεῖξει (296) πόσο προβληματικὴ εἶναι: ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτη γένεση ἢ ἀπόλυτη φθορά. Τὰ ἀποσπάσματα τῆς ἐπόμενης ἐνόητας ἀναλύουν λεπτομερέστερα αὐτὴ τὴ συνέπεια τῆς θεωρίας τῶν τεσσάρων στοιχείων.

(vi) Γέννηση καὶ θάνατος

350 Ἀπόσπ. 8, Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 1111 f:

ἄλλο δέ τοι ἔρέω· φύσις οὐδενὸς ἔστιν ἀπάντων
θνητῶν, οὐδέ τις οὐλομένον θανάτοιο τελευτή,
ἀλλὰ μόνον μίξις τε διάλλαξις τε μίγνεντων
ἔστι, φύσις δ' ἐπὶ τοῖς ὀνομάζεται ἀνθρώποισιν.

Ἄλλο πάλι θά σοῦ πῶ: ἀπ' ὅλα τὰ θνητά, κανένα
δὲ γεννιέται, οὔτε τελειώνει μὲ τὸν ἐπάραιο θάνατο.
Ἐπάρχει μόνο ἀνάμειξη καὶ ἀναλλαγὴ τῶν ἀναμειγμένων,
καὶ γέννηση εἶναι τ' ὄνομα ποὺ ἔδωσαν σ' αὐτὲς οἱ ἄνθρωποι.

351 Ἀπόσπ. 9, Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 1113 a-b:

οἱ δ' ὅτε μὲν κατὰ φῶτα μίγν' εἰς αἰθέρ' ἵκωνται)²¹¹
 ἢ κατὰ θηρῶν ἀγροτέρων γένος ἢ κατὰ θάμνων
 ἢ κατ' οἰωνῶν, τότε μὲν τὸ <λέγουσι> γενέσθαι,²¹²
 εὖτε δ' ἀποκριθῶσι, τὸ δ' αὖ δυσδαίμονα πότμον·
 5 ἢ θέμις <οὐ> καλέουσι, νόμῳ δ' ἐπίφημι καὶ αὐτός.

Κι ὅταν (οἱ ρίζες) ξεπροβάλλουν στ' ἀνθρώπου τὴ μορφὴ ἀναμειγμένες,
 ἢ στὴ μορφὴ τοῦ γένους τῶν θηρίων ἢ τῶν φυτῶν
 ἢ τῶν πουλιῶν, τότε μιλοῦν γιὰ γέννηση οἱ ἀνθρώποι.
 "Ὅταν ὁμως χωρίζουν, θάνατο θλιβερό τὸ λένε αὐτό.

5 Δὲν τὰ ὀνομάζουν ὅπως πρέπει, ἀλλ' ἐγὼ συμμορφώνομαι μὲ τὸ ἔθιμο.

352 Ἀπόσπ. 11, Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 1113 c:

νήπιοι· οὐ γάρ σφιν δολιχόφρονές εἰσι μέριμναι,
 οἱ δὴ γίγνεσθαι πάρος οὐκ ἐὼν ἐλπίζουσιν
 ἢ τι καταθνήσκειν τε καὶ ἐξόλλυσθαι ἀπάντη.

Ἀνόητοι, γιατί οἱ σκέψεις τους μακριὰ δὲ φτάνουν,
 ἀφοῦ νομίζουν πὼς ὅ,τι πρὶν δὲν ὑπῆρχε γεννιέται
 καὶ πὼς κάτι πεθαίνει κι ὁλότελα ἀφανίζεται.

353 Ἀπόσπ. 12, [Ἀριστοτέλης] *Μ.Ε.Γ.* 2, 975 b 1:

ἔκ τε γὰρ οὐδὰμ' ἐόντος ἀμήχανόν ἐστι γενέσθαι
 καὶ τ' ἐὼν ἐξαπολέσθαι ἀνήνυστον καὶ ἄπυστον·
 αἰεὶ γὰρ τῇ γ' ἔσται, ὅπη κέ τις αἰὲν ἐρείδῃ.

Γιατὶ εἰν' ἀδύνατο νὰ γεννηθεῖ κάτι ἀπ' αὐτὸ ποὺ δὲν ὑπάρχει,
 κι εἰν' ἀκατόρθωτο κι ἀνήκουστο νὰ ἐκμηδενίζεται αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει·
 γιατί ὅπου κι ἂν τὸ βάλεις, ἐκεῖ θά 'ναι γιὰ πάντα.

Ἡ νέα θέση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ (ἄλλο πάλι θὰ σοῦ πῶ), **350**) εἶναι ἓνα πόρισμα σχετικὸ μὲ τὴ γλῶσσα, μιὰ κατὰ μέτωπο ἐπίθεση στὰ οὐσιαστικὰ «γέννηση» καὶ «θάνατος» (τὸ **349**, 30-35, ἐκφράζεται μὲ ρήματα ποὺ σχετίζονται ἅμεσα μὲ αὐτὲς τὶς δύο ἔννοιες). Τὰ ἐδάφια **352** καὶ **353** δείχνουν ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν ὄρων «γέννηση», «θάνατος» κτλ. ἐπειδὴ, μὲ τὴν τρέχουσα σημασία τους, συνεπάγονται τὴν ἰδέα τῆς δημιουργίας ἀπὸ τὸ μηδὲν καὶ τῆς ἀποσύνθεσης στὸ μηδέν. Ἀλλοῦ (πρβ. **351**, 5) ὁ Ἐμπεδοκλῆς χρησιμοποιοῖ εὐχαρίστως τὶς ἐπίμαχες λέξεις χωρὶς νὰ δεσμεύεται ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνεκδοχές τους, ὅπως ὅταν, στὸ **348**, 11, λέει ὅτι οἱ ρίζες γεννιοῦνται, στὸ βαθμὸ ποὺ γίνονται ἀπὸ πολλὰ ἓνα καὶ ἀπὸ ἓνα πολλὰ.

Ὁ Πλούταρχος, λίγο ἀφοῦ παραθέσει τὰ ἐδάφια **350-352**, παραθέτει ἓνα

άλλο απόσπασμα, πού είναι λογικό νά υποθέσουμε ὅτι ἀνήκε στό ἴδιο σημασιο-
λογικό πλαίσιο:

354 Ἀπόσπ. 15, Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 1113 d:

οὐκ ἂν ἀνὴρ τοιαῦτα σοφὸς φρεσὶ μαντεύσαιοτο,
ὥς ὄφρα μὲν τε βιώσι, τὸ δὴ βίοντον καλέουσι,
τόφρα μὲν οὖν εἰσὶν, καὶ σφιν πάρα δειλὰ καὶ ἐσθλά,
πρὶν δὲ πάγειν τε βροτοὶ καὶ <ἐπει> λύθεν, οὐδὲν ἄρ' εἰσιν.

Ἦνας σοφὸς τέτοια πράγματα δὲν θά 'βαζε στό νοῦ του
πῶς, ὅσο ζοῦν αὐτὸ πού λέγεται ζωή,
ὑπάρχουν καὶ παθαίνουν πολλὰ καλὰ καὶ κακά,
ἐνῶ πρὶν σχηματιστοῦν κι ἀφοῦ διαλυθοῦν δὲν ὑπάρχουν.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐπισημαίνει ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ κοινὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ «ζωή»
εἶναι λαθεμένη καὶ (ὅπως σωστά ἐρμηνεύει ὁ Πλούταρχος τοὺς παραπάνω στί-
χους) ὅτι ἡ πραγματικὴ μας ὑπαρξὴ ἐκτείνεται πρὶν ἀπὸ τὴ «γέννηση» καὶ μετὰ
τὸ «θάνατο». Ἔτσι, τὸ **354** ὑπαινίσσεται τὸ δόγμα τῆς μετενσάρκωσης πού
ἀναπτύσσεται στοὺς *Καθαροὺς*, παρόλο πού ἡ σύνδεση αὐτοῦ τοῦ δόγματος
μὲ τὴ θεωρία τῆς ἀνάμειξης τῶν ριζῶν εἶναι πολὺ λιγότερο εὐλογη (μὲ βάση
τὰ ἀποσπάσματα πού σώζονται) ἀπὸ ὅσο τὸ πόρισμα πού διατυπώνεται στὰ
χωρία **350-351**.

(vii) Ἡ ἀνάμειξη τῶν ριζῶν

355 Ἀπόσπ. 21, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 159, 13:

ἀλλ' ἄγε, τῶνδ' ὁάρων προτέρων ἐπιμάρτυρα δέρεκεν,
εἴ τι καὶ ἐν προτέροισι λιπόξυλον ἔπλετο μορφῇ,
ἥλιον μὲν θερμὸν ὁρᾶν καὶ λαμπρὸν ἀπάντη,
ἄμβροτα δ' ὅσ' εἶδει τε καὶ ἀργέτι δέυεται ἀνγῇ,
5 ὄμβρον δ' ἐν πᾶσι οὐροφόντά τε ῥιγαλέον τε·
ἐκ δ' αἴης προρέουσι θελεμνά τε καὶ στερεωπά.
ἐν δὲ Κότῳ διάμορφα καὶ ἄνδιχα πάντα πέλονται,
σὺν δ' ἔβη ἐν Φιλότῃ καὶ ἀλλήλοισι ποθεῖται.
ἐκ τῶν πάνθ' ὅσα τ' ἦν ὅσα τ' ἔστι καὶ ἔσται ὀπίσω,²¹³
10 δένδρεά τ' ἐβλάστησε καὶ ἄνδρες ἡδὲ γυναῖκες,
θῆρες τ' οἰωνοὶ τε καὶ ὕδατοθρέμμονες ἰχθῦς,
καὶ τε θεοὶ δολιχαῖωνες τιμῇσι φέριστοι.
αὐτὰ γὰρ ἔστιν ταῦτα, δι' ἀλλήλων δὲ θέοντα

γίγνεται ἀλλοιωπά· τόσον διὰ κρήσις ἀμείβει.

Μὰ ἔλα, δὲς τὰ ὅσα μαρτυροῦν τοῦ λόγου μου τὴν ἀλήθειαν.

ἂν ἴσως πρὶν τοῦ ἔλαιπε ἡ ὁμορφιά:

τὸν ἥλιο τὸν ὀλόλαμπρο, ποῦ πυρπολεῖ τὸ βλέμμα,

ὅλα τ' ἀθάνατα²¹⁴ ποῦ λούζονται στοῦ ἡλίου τὶς ἀχτίδες.

5 τὴ σκοτεινὴ καὶ δροσερὴ βρογχή, ποῦ εἶναι μέσα σ' ὅλα.

Κι ἀπὸ τῇ γῇ ἀναβλύζουν πράγματα ριζωμένα καὶ στερεά.

Στὸ Μίσος, ὅλα διαφέρουν στὴ μορφὴ καὶ εἶναι χωρισμένα.

μὰ στὴν Ἀγάπῃ συνάζονται καὶ ποθοῦνε τὸ 'να τ' ἄλλο.

'Απ' αὐτὰ βγαίνουν ὅλα ὅσα ἦταν, εἶναι καὶ θὰ εἶναι στὸ μέλλον.

10 βλάστησαν δέντρα κι ἄνδρες καὶ γυναῖκες,

θηρία καὶ πουλιὰ καὶ νερόθρεφτα ψάρια,

καὶ οἱ θεοὶ οἱ μακρόβιοι, οἱ πρῶτοι στίς τιμές.

Γιατὶ μονάχ' αὐτὰ ὑπάρχουν, ἀλλὰ διατρέχοντας τὸ 'να τ' ἄλλο.

γίνετ' ἡ ὄψη τους ἀλλιώτικη. Τόσο τὰ ἀλλάζει τὸ μείγμα.

356 Ἀπόσπ. 23, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 159, 27 (συνέχεια τοῦ **355**): καὶ πα-
ράδειγμα δὲ ἐναργὲς παρέθετο τοῦ ἐκ τῶν αὐτῶν γίνεσθαι τὰ διάφορα·

ὡς δ' ὅποτεν γραφῆες ἀναθήματα ποικίλλουσιν

ἄνδρες ἀμφὶ τέχνης ὑπὸ μήτιος εὖ δεδαῶτε,

οἷτ' ἐπεὶ οὖν μάρωσι πολύχροα φάρμακα χερσίν.

ἁρμονίῃ μείξαντε τὰ μὲν πλέω, ἄλλα δ' ἐλάσσιν.

5 ἐκ τῶν εἶδεα πᾶσιν ἀλίγκια πορσύνουσι,

δένδρεά τε κτίζοντε καὶ ἄνδρας ἠδὲ γυναῖκας

θῆράς τ' οἰωνούς τε καὶ ὕδατοθρέμοντας ἰχθύς

καὶ τε θεοὺς δολιχαίωνας τιμῇσι φερίστους·

οὕτω μὴ σ' ἀπάτη φρένα καινύτω ἄλλοθεν εἶναι

10 θνητῶν, ὅσσα γε δῆλα γεγάκασιν ἄσπετα, πηγὴν.

ἀλλὰ τορῶς ταῦτ' ἴσθι, θεοῦ πάρα μῦθον ἀκούσας.

Καὶ ἔφερε ἓνα γλαφυρὸ παράδειγμα, γιὰ νὰ ἐξηγήσει πῶς ἀπὸ τὰ ἴδια πράγματα γί-
νονται διάφορα ἄλλα:

«Ὅπως ὅταν στολίζουν τ' ἀναθήματα οἱ ζωγράφοι.

ἄνδρες παιδέξιοι καὶ γοργόστροφοι στὴν τέχνη τους,

ὅταν πιάνουν στὰ χέρια τους πολύχρωμες βαφές,

ἁρμονικὰ ἀνακατευοντας περισσότερο ἀπ' τὴ μιά, λιγότερο ἀπ' τὴν ἄλλη,

5 φτιάχνουν μορφές ποῦ μοιάζουν μ' ὅλα,

δέντρα καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες,

θηρία, πουλιὰ καὶ νερόθρεφτα ψάρια

καὶ θεοὺς μακρόβιους, πρῶτους στίς τιμές.

Μὴ σὲ πλανέψει λουπὸν ἡ ἀπάτη καὶ φανταστεῖς πῶς ἄλλη

10 εἶν' ἡ πηγὴ τῶν ἀμέτρητων θνητῶν πραγμάτων ποῦ γύρω βλέπεις,

παρὰ βάλ' τα καλὰ στὸ νοῦ σου αὐτά, γιὰτὶ θεοῦ τὸ λόγο ἀκούσες.»

Τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τῶν χωρίων 355 καὶ 356 εἶναι ὅτι μᾶς δείχνουν τὸν Ἐμπεδοκλῆ νὰ ἐπιχειρηματολογεῖ μὲ ἐμπειρικότερο τρόπο ἀπὸ ὅσο στοὺς μεταφυσικοὺς συλλογισμοὺς ποὺ ἀνέπτυξε στὰ 352-353. Γιὰ νὰ μᾶς πείσει ὀριστικὰ ὅτι οἱ τέσσερις ρίζες ταυτίζονται μὲ τὰ θεμελιώδη ὕλικά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι φτιαγμένα ὅλα τὰ πράγματα, ἐπικαλεῖται τὴ μαρτυρία τῶν αἰσθήσεών μας: τίς βλέπουμε νὰ διαποτίζουν τὰ πάντα καὶ νὰ εἶναι συνεχῶς παρούσες στὸν γύρω μας κόσμο (355, 1-6). Γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἰδέα ὅτι ἡ τεράστια πολυμορφία ποὺ παρατηροῦμε στὸν κόσμο ἐξηγεῖται ἱκανοποιητικὰ μὲ τὴ θεωρία τῆς ἀνάμειξης λίγων στοιχείων, κάνει, μὲ ὁμηρικὸ ὕφος, ἕναν παραλληλισμὸ μὲ τὸ ζωγράφο, ποὺ δημιουργεῖ ἕναν φανταστικὸν κόσμον ἀπὸ λίγες χρωστικές οὐσίες, ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη τῶν ὁποίων μποροῦν νὰ προκύψουν ἕνα σωρὸ χρώματα καὶ ἀποχρώσεις (356). Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὲς οἱ δύο περικοπὲς ἦταν κοντὰ στὸ τέλος τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ποιήματος, ποὺ προφανῶς ἐκλείνει μὲ μιὰ πλήρη διατύπωση τῆς θεωρίας γιὰ τὸν κύκλο τῆς ἀλλαγῆς, ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς ζωντανὲς ἐνώσεις. Οἱ στίχοι μὲ τοὺς ὁποίους τελεῖωνε αὐτὸ τὸ πρῶτο μέρος ἦταν σχεδὸν ὅλοι ἐπαναλήψεις ἢ διασκευὲς στίχων ἀπὸ τὰ χωρία 348 καὶ 349 (ἀπόσπ. 26).

ΣΦΑΙΡΑ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΣ

Εἶναι ἀβέβαιο καὶ πολὺ ἀμφιλεγόμενο πῶς εἶχε διατάξει ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὸ ὕλικὸ τοῦ ἐπόμενου μέρους τοῦ *Περὶ φύσεως*. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἄρχιζε μὲ μιὰ γενικὴ περιγραφή τοῦ κύκλου τῆς ἀλλαγῆς, ὅπως ξετυλίγεται στὴν κοσμικὴ φάση (χονδρικά, ἀποσπ. 27-36 DK), καὶ ἀκολουθοῦσε μιὰ λεπτομερειακὴ, ἀλλὰ σήμερα πιά πολὺ ἀποσπασματικὴ κοσμογονία καὶ ζωογονία (χονδρικά, ἀποσπ. 37-70).

(i) Ἡ Σφαῖρα

357 Ἀπόσπ. 29, Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* VII, 29, 13: καὶ περὶ μὲν τῆς τοῦ κόσμου ἰδέας, ὅποια τίς ἐστὶν ὑπὸ τῆς φιλίας κοσμουμένη, λέγει τοιοῦτόν τινα τρόπον·
οὐ γὰρ ἀπὸ νῶτοιο δύο κλάδοι αἰσσονται,
οὐ πόδες, οὐ θοᾶ γοῦν', οὐ μήδεα γεννηέντα
ἀλλὰ «σφαῖρος ἔην» καὶ ἴσος ἐστὶν αὐτῷ.

Καὶ ὅσο γιὰ τὴ μορφή τοῦ κόσμου ἔταν τὴν καθορίζει ἡ Ἀγάπη, νὰ πῶς τὴν περιγράφει:

«Δὲν ξεφυτρῶνουν ἀπ' τὴν πλάτη τῆς δύο κλαριά,
δὲν ἔχει πόδια, οὔτε σβέλτα γόνατα, οὔτε μόρια γεννηέντα,
παρὰ ἦταν μιὰ σφαῖρα» καὶ εἶναι ἴση μὲ τὸν ἑαυτὸ της.»

358 Ἀποσπ. 27 καὶ 31, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 1183. 28: *Εὐδημος δὲ τὴν ἀκινήσιαν ἐν τῇ τῆς φιλίας ἐπικρατεία κατὰ τὸν σφαῖρον ἐκδέχεται. ἔπειδ' ἄπαντα συγκριθῇ*

*ἐνθ' οὗτ' ἡελίοιο διείδεται ὠκέα γυῖα
ἀλλ', ὥς φησιν,*

*οὕτως ἁρμονίης πυκινῷ κρυφῷ ἐστήρικται
σφαῖρος κυκλοτερὴς μονή περιγηθεί γαίων.*

ἀρξαμένον δὲ πάλιν τοῦ νείκους ἐπικρατεῖν τότε πάλιν κίνησις ἐν τῷ σφαίρῳ γίνεται

πάντα γὰρ ἐξείης πελεμίζετο γυῖα θεοῖο.

Ὁ Εὐδημος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀκινήσια (γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Φυσ. 252 a 9) ἰσχύει γιὰ τὴ Σφαῖρα ὅταν ἐπικρατεῖ ἡ Ἀγάπη καὶ ὅλα εἶναι ἐνωμένα:

«δὲν ξεχωρίζουν οὔτε τὰ γρήγορα τοῦ ἡλίου μέλη»

ἀλλά, ὅπως λέει,

*«ἔτσι στηρίζεται στῆς Ἀρμονίας τὸ πυκνὸ σκοτάδι,
μιά σφαῖρα ὁλοσρόγγυλη, ποὺ ἀγάλλεται στὴ χαρωπὴ τῆς μοναξιά».*

Ὅταν ὅμως ἀρχίζει πάλι νὰ ἐπικρατεῖ ἡ Φιλονικία, τότε καὶ πάλι ἐκδηλώνεται κίνηση στὴ Σφαῖρα:

«γιατὶ, ἕνα ἕνα, τὰ μέλη τοῦ θεοῦ ἀρχίζουν νὰ τρεμουλιάζουν».

359 Ἀπόσπ. 30. Ἀριστοτέλης, Μετ. Β 4, 1000 b 12: *καὶ ἅμα δὲ αὐτῆς τῆς μεταβολῆς αἴτιον οὐθὲν λέγει, ἀλλ' ἢ ὅτι οὕτως πέφνεν*

*αὐτὰρ ἐπεὶ μέγα νεῖκος ἐνὶ μελέεσσιν ἐθρόεφθη,
ἐς τιμὰς τ' ἀνόρουσε τελειομένοιο χρόνιοι,
ὅς σφιν ἀμοιβαῖος πλατέος παρ' ἐλήλαται ὄρκον...*

Καὶ ταυτοχρόνα δὲν ἀναφέρει καμιὰ αἰτία γιὰ τὴν ἀλλαγὴ, ἐκτὸς ὅτι ἔτσι εἶναι τὰ πράγματα ἀπὸ τῆ φύση τους:

*«Μὰ ὅταν ἡ τρανὴ Φιλονικία φούντωσε στὰ μέλη
καὶ πῆρε τὰ πρωτεῖα, σὰν ἦρθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου
ποὺ μ' ὄρκο πλατὺ ὀρίστηκε ἐναλλάξ στὴν καθεμιὰ τους...»*

Ὅταν οἱ τέσσερις ρίζες ἐνώνονται ὁλωσδιόλου, χάρη στὴν Ἀγάπη. σχηματίζεται ἡ Σφαῖρα, ποὺ (ὅπως λέει ὁ Σιμπλίκιος, Περὶ ψυχῆς 70, 17) ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὴν «ὑμνεῖ ὡς θεό» (πρβ. 358). Ἡ περιγραφή τῆς ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, ἐνῶ ἀντανακλᾷ ἀναμφίβολα τὴν ἐπίδραση τῆς κριτικῆς τοῦ Ξενοφάνη στὶς ἀνθρωπομορφικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τοὺς θεούς, ἔχει ὡς ἀναμφισβήτητο πρότυπο τοὺς στίχους τοῦ Παρμενίδη στὸ 299, 42-44. Ἡ Σφαῖρα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Παρμενίδη σὲ ἕνα βασικὸ σημεῖο: εἶναι θνητή. Ἴσως ὁ Ἐμπεδοκλῆς νὰ ὑπονοεῖ ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ Παρμενίδη γιὰ τὸ τέλειο εἶναι κατὰ βάση σωστή, ἀλλὰ παρουσιάζεται ἐσφαλμένα ὡς γενικὴ κατὰσταση τῆς ὑπαρξῆς.

(ii) Ἡ δίνη

360 Ἀπόσπ. 35, Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 529, 1 (στίχοι 1-15)· εἰς *Φυσικά* 32, 13 (στίχοι 3-17):

αὐτὰρ ἐγὼ παλίνορσος ἐλεύσομαι ἐς πόρον ὕμνων
τὸν πρότερον κατέλεξα λόγῳ λόγον ἐξοχετεύων,
κεῖνοι· ἐπεὶ Νεῖκος μὲν ἐνέρτατον ἔκετο βένθος
δίνης, ἐν δὲ μέσῃ Φιλότης στροφάλιγγι γένηται,
5 ἐν τῇ δὴ τάδε πάντα συνέρχεται ἐν μόνον εἶναι,
οὐκ ἄφαρ, ἀλλὰ θελημὰ συνιστάμεν' ἄλλοθεν ἄλλα.
τῶν δέ τε μισγομένων χειτ' ἔθνεα μυρία θνητῶν·
πολλὰ δ' ἄμικτ' ἔστηκε κεραιομένοισιν ἐναλλάξ,
ὅσος ἔτι Νεῖκος ἔρυκε μετάρσιον· οὐ γὰρ ἀμεμφέως
10 πῶ πᾶν ἐξέστηκεν ἐπ' ἔσχατα τέρματα κύκλου,
ἀλλὰ τὰ μὲν τ' ἐνέμιμνε μελέων τὰ δέ τ' ἐξεβεβήκει.
ὅσσον δ' αἰὲν ὑπεκπροθέοι, τόσον αἰὲν ἐπήει
ἠπιόφρων Φιλότης ἀμεμφέος ἄμβροτος ὁρμῇ·
αἶψα δὲ θνήτ' ἐφύοντο τὰ πρὶν μάθον ἀθάνατ' εἶναι,
15 ζωρὰ τε τὰ πρὶν ἄκρητα διαλλάξαντα κελεύθους·
τῶν δέ τε μισγομένων χειτ' ἔθνεα μυρία θνητῶν
παντοίαις ιδέησιν ἀρηρότα, θαῦμα ιδέσθαι.

Μὰ θὰ γυρίσω στοῦ τραγουδιοῦ τῇ στράτα, ἐκεῖ ποῦ
πρὶν πορεύτηκα, κουβέντες ξεστομίζοντας τῇ μιᾷ μετὰ τὴν ἄλλη,
σ' ἐκεῖνο, ναί. Σὰν ἔφτας' ἡ Φιλονικία στὰ τρισβαθα
τῆς δίνης κι ἦρθε ἡ Ἀγάπη στὴ μέση τοῦ στροβίλου,
5 ὅλα τοῦτα ἄρχισαν νὰ συνάζονται καὶ νὰ γίνοντ' ἓνα μόνο,
ὄχι ἄξαφνα, μὰ σμίγοντας κατὰ βούληση ἀπὸ 'δῶ κι ἀπὸ 'κεῖ.
Κι ἀπὸ τὸ σμίξιμό τους μύριες ράτσες θνητῶν βλαστῆσαν.
Πολλὰ ὅμως ποῦ ἦταν ἄσμιχτα ἐναλλάσσονταν μὲ τ' ἄλλα, τὰ ποῦ σμίγαν:
ἦταν αὐτὰ ποῦ συγκρατοῦσε ἀπὸ ψηλὰ ἡ Φιλονικία· γιὰτὶ ἀκόμα
10 δὲν εἶχε ἄψογα ἀποσυρθεῖ στοῦ κύκλου τὰ ἔσχατα ὄρια,
παρὰ σ' ἄλλα μέλη ἔμεινε, ἐνὼ εἶχε φύγει ἀπ' ἄλλα.
Ὅσο ἔτρεχε ὀλοένα νὰ ξεφύγει, τόσο τὴν κυνηγοῦσε πάντα
ἡ εὐγενική, ἀθάνατη ὁρμὴ τῆς ἄψογης Ἀγάπης.
'Αμέσως τότε ἔγιναν θνητὰ ὅσα εἶχαν μάθει πρὶν ἀθάνατα νὰ εἶναι.
15 Κι ὅσα πρὶν ἦταν ἄσμιχτα ἀναμείχτηκαν, ἀλλάζοντας πορεία.
Κι ἀπὸ τὸ σμίξιμό τους μύριες ράτσες θνητῶν βλαστῆσαν,
ποῦ ἔγαν χάθε λογῆς μορφὴ —θαῦμα σωστὸ στὸ μάτι.

Ὅπως τὰ χωρία 358-359 περιγράφουν τί συνέβη ὅταν ἄρχισε νὰ ἐξασθενεῖ ἡ

κυριαρχία της Ἀγάπης, ἔτσι τὸ 360 μᾶς μιλάει γιὰ τὴν ἀντίστροφη διαδικασία, ὅταν δηλαδὴ ἡ Φιλονικία, ἀφοῦ ἔφτασε στὸ ζενιθ τῆς δυνάμεώς της, ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὴν προέλαση τῆς Ἀγάπης ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ παγκόσμιου στροβίλου (ὅπου εἶχε περιοριστεῖ) πρὸς τὰ ἐξώτερα ὄριά του. Ἀφοῦ ἡ Φιλονικία χωρίζει τὶς τέσσερις ρίζες, ἡ Ἀγάπη ἀρχίζει νὰ τὶς ἐνώνει ξανά. Τὸ κυριότερο ἐπίτευγμα τῆς Ἀγάπης σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τοῦ κύκλου εἶναι, προφανῶς, ἡ ζωογονία: σχηματίζονται «μύριες ράτσες θνητῶν». Ἡ καθαυτὸ κοσμογονία ἦταν, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἔργο τῆς Φιλονικίας στὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας της, πρὶν ἀπὸ τὸ «σημεῖο καμπῆς» ποὺ περιγράφεται στὸ 360. Ἡ δίνη ποὺ χώρισε τὶς τέσσερις ρίζες θὰ πρέπει νὰ προκάλεσε τὸ σχηματισμὸ τῶν τεσσάρων «παγκόσμιων μαζῶν» (βλ. 365) —ἐπομένως ἡ βασικὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος, ἂν ὄχι ἡ σημερινὴ μορφή του, θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἤδη σταθεροποιηθεῖ στὸ ἀπώγειο τῆς κυριαρχίας τῆς Φιλονικίας, ποὺ κατὰ συνέπεια δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται περίοδος χάους καὶ τυχαίων κινήσεων (στὸ κάτω κάτω, οἱ δίνες εἶναι ὀργανωμένες). Ἔτσι, τὸ μεταφυσικὸ δόγμα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τὴν ἐναλλάξ κυριαρχία τῆς Ἀγάπης καὶ τῆς Φιλονικίας ἔχει δελεαστικὲς ἐρμηνευτικὲς ιδιότητες. Μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τόσο τὸ διαχωρισμὸ τῶν στοιχείων (ποὺ παίζει βασικὸ ρόλο στὴν κοσμογονία, ἀλλὰ δὲν τὸν ἐξηγοῦσε οὔτε μπορούσε νὰ τὸν ἐξηγήσει τὸ σύστημα τοῦ Παρμενίδη, ὅπου ἡ Ἀγάπη ἦταν ἡ μόνη κοσμικὴ αἰτία) ὅσο καὶ τὰ μείγματα ποὺ ἀποτελοῦν τὸν ὀργανικὸ κόσμο (κάτι ποὺ οἱ μιλῆσιοι δὲν μπόρεσαν ποτὲ νὰπραγματευθοῦν ἱκανοποιητικὰ, γιὰτὶ ἦταν προσκολλημένοι στὸ μηχανισμὸ τοῦ διαχωρισμοῦ, θεωρώντας τὸν τὴ βασικὴ αἰτία ποὺ διαμορφώνει τὸν κόσμο).²¹⁵

Ἀλλοῦ ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νὰ θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὑποστήριζε μιὰ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κοσμογονία (καὶ ὄχι ἀπλῶς ἡ ζωογονία) συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὸ σημεῖο καμπῆς ποὺ περιγράφεται στὸ 360:

362 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 2, 301 a 14: *ἐκ διεστώτων δὲ καὶ κινουμένων οὐκ ἐλλογον ποιεῖν τὴν γένεσιν. διὸ καὶ Ἐμπεδοκλῆς παραλείπει τὴν ἐπὶ τῆς Φιλότητος· οὐ γὰρ ἂν ἠδύνατο συστήσαι τὸν οὐρανὸν ἐκ κεχωρισμένων μὲν κατασκευάζων, σύγκρισιν δὲ ποιῶν διὰ τὴν Φιλότητα· ἐκ διακεκριμένων γὰρ συνέστηκεν ὁ κόσμος τῶν στοιχείων, ὥστ' ἀναγκαῖον γίνεσθαι ἐξ ἐνὸς καὶ συγκεκριμένου.*

Δὲν εἶναι λογικὸ νὰ θεωροῦμε ὅτι ἡ κοσμογονία ἀρχίζει μὲ σώματα ποὺ εἶναι διαχωρισμένα καὶ κινοῦνται. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς παραλείπει τὴν κοσμογονία ποὺ συντελεῖται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀγάπης. Γιὰτὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ οἰκοδομήσει τὸ σύμπαν κατασκευάζοντάς το ἀπὸ χωριστὰ στοιχεῖα καὶ συνενώνοντάς τα μέσο τῆς Ἀγάπης. Κι αὐτὸ γιὰτὶ ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ χωριστὰ στοιχεῖα, ἔτσι ὥστε θὰ ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ ἀπὸ κάτι ποὺ εἶναι ἓνα καὶ σύνθετο.

Ἄν ὅμως ὁ Ἐμπεδοκλῆς δὲν περιέγραψε τὴν κοσμογονία πού ἀκολουθεῖ τὸ σημεῖο καμπῆς (ὅπως παραπονιέται ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 362), ὁ λόγος εἶναι, χωρίς ἀμφιβολία, ὅτι δὲν πίστευε στὴν ὑπαρξὴ τέτοιας κοσμογονίας. Μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὴν πηγὴ τῆς πλάνης τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀν ἐξετάσουμε μιὰν ἀλλή ἀντίρρηση του:

363 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* B 13, 295 a 29: ἔτι δὲ πρὸς Ἐμπεδοκλέα κἂν ἐκεῖνό τις εἴπειεν. ὅτε γὰρ τὰ στοιχεῖα διειστήκει χωρὶς ὑπὸ Νείκους, τίς αἰτία τῇ γῇ τῆς μονῆς ἦν; οὐ γὰρ δὴ καὶ τότε αἰτιάσεται τὴν δίνην. ἄτοπον δὲ καὶ τὸ μὴ συννοεῖν ὅτι πρότερον μὲν διὰ τὴν δίνην ἐφέρετο τὰ μόρια τῆς γῆς πρὸς τὸ μέσον, νῦν δὲ διὰ τίν' αἰτίαν πάντα τὰ βάρος ἔχοντα φέρεται πρὸς αὐτήν; οὐ γὰρ ἢ γε δίνη πλησιάζει πρὸς ἡμᾶς.

Ἐπίσης, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀντιτείνει στὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸ ἐξῆς: ὅταν ἡ Φιλονικία εἶχε χωρίσει τὰ στοιχεῖα, ποιά ἦταν ἡ αἰτία τῆς ἀκινήσιος τῆς γῆς; Γιατὶ, βέβαια, δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀποδώσει καὶ πάλι στὴ δίνη. Ἐξάλλου, εἶναι περίεργο πού δὲν ἀντιλήφθηκε ὅτι, ἀν πρωτύτερα τὰ μόρια τῆς γῆς συνέκλιναν πρὸς τὸ κέντρο λόγω τῆς δίνης, ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσει γιὰ ποιά αἰτία ὅλα ὅσα ἔχουν βάρος παρασύρονται τώρα πρὸς τὸ κέντρο. Γιατὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ δίνη αὐτὸ πού τὰ φέρνει κοντὰ μας.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποθέτει ὅτι, ἀφοῦ ἡ Φιλονικία πέτυχε τὸν πλήρη διαχωρισμὸ τῶν στοιχείων στὴν περίοδο πού προηγήθηκε τοῦ σημείου καμπῆς, ἡ δίνη δὲν ἔχει πιὰ νὰ κάνει τίποτε ἄλλο (γιατὶ δὲν ὑπάρχει πιὰ τίποτε ἄλλο γιὰ νὰ διασπαστεῖ). Ὡστόσο, κάτι πρέπει νὰ κρατάει τὰ στοιχεῖα χωρισμένα (τῇ γῇ στὸ κέντρο κτλ.) στὴ σημερινὴ φάση, ἔστω καὶ ἀν ἡ φάση αὕτὴ δὲν εἶναι (ὅπως ἔδειχνε νὰ ὑπονοεῖ τὸ 362) περίοδος ἐντονης κοσμογονικῆς δράσης. Καὶ —ὅπως ἐπισημαίνει καὶ τὸ 363— ὁ Ἐμπεδοκλῆς δὲν ἔχει, οὔτε μπορεῖ νὰ βρεῖ, καμιά δύναμη ὑποψήφια γι' αὕτὴ τὴ λειτουργία. Ἀλλὰ ὁ Σιμπλίκιος θεωρεῖ σαφῶς ὅτι τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τοῦ Ἀριστοτέλη βασίζεται σὲ παρανόηση καὶ παραθέτει τὸ 360 γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ δίνη ἐξακολουθεῖ νὰ λειτουργεῖ καὶ μετὰ τὸ σημεῖο καμπῆς, ὅταν δηλαδὴ ἀρχίζει νὰ αὐξάνεται ἡ κυριαρχία τῆς Ἀγάπης (βλ. *Περὶ οὐρανοῦ* 528, 11-14· 530, 16-22).

Κανένας ἄλλος ἀρχαῖος συγγραφέας δὲν ἀποδίδει στὸν Ἐμπεδοκλῆ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ κοσμογονία συνεχίζεται καὶ μετὰ τὸ σημεῖο καμπῆς. Μερικοὶ ὅμως πιστεύουν ὅτι ἓνα ἄλλο κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποδίδει ἔμμεσα στὸν Ἐμπεδοκλῆ αὕτὴ τὴν ἀντίληψη:

364 Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* B 7, 334 a 5: ἅμα δὲ καὶ τὸν κόσμον ὁμοίως ἔχειν φησὶν ἐπὶ τε τοῦ Νείκους νῦν καὶ πρότερον ἐπὶ τῆς Φιλίας.

Ταυτόχρονα θεωρεῖ ὅτι σήμερα, πού κυριαρχεῖ ἡ Φιλονικία, ὁ κόσμος βρίσκεται σὲ παρόμοια κατάσταση ὅπως πρωτύτερα, πού κυριαρχοῦσε ἡ Ἀγάπη.

Ἄλλὰ ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐννοοῦσε, πιθανότατα, ἀπλῶς ὅτι ἡ βασικὴ διάταξη τοῦ σύμπαντος, ὅπως τὴ διαμόρφωσε ἡ δίνη, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ ὅταν αὐξάνεται ἡ ἐπενέργεια τῆς Ἀγάπης. (Ἡ παράξενη ἀντίστιξη ἀνάμεσα στὸ παρὸν καὶ τὸ παρελθὸν πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ ἀπροσεξία τοῦ Ἀριστοτέλη: ἔρχεται σὲ κατάφωρη ἀντίφαση μὲ τὸ 363, ποὺ δέχεται ὅτι τὸ παρὸν εἶναι ἡ φάση ὅπου αὐξάνεται ἡ κυριαρχία τῆς Ἀγάπης, ὅπως θὰ συμπεραίναμε ἔτσι καὶ ἀλλιῶς ἀπὸ τὴ σύζευξη αὐτῆς τῆς φάσης μὲ τὴ ζωογονία.)

(iii) *Κοσμογονία*: τὰ πρῶτα στάδια

365 Ἀέτιος II, 6, 3 (DK 31 a 49): *Ἐμπεδοκλῆς τὸν μὲν αἰθέρα πρῶτον διακριθῆναι, δεύτερον δὲ τὸ πῦρ, ἐφ' ᾧ τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἄγαν περισφιγγομένης τῇ ῥύμῃ τῆς περιφορᾶς ἀναβλύσαι τὸ ὕδωρ.*

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὑποστηρίζει ὅτι πρῶτος ξεχώρισε ὁ αἰθέρας, δευτέρη ἡ φωτιά καὶ κατόπιν ἡ γῆ. Ἀπὸ τῇ γῇ, καθὼς περισφιγόταν ἐντονα ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς περιστροφῆς, ἀνάβλυσε τὸ νερό.

366 Ψευδοπλούταρχος, *Στρωμ.*, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο, *Π.Ε.* I, 8, 10 (DK 31 a 30): *Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος... ἐκ πρώτης φησὶ τῆς τῶν στοιχείων κρᾶσεως ἀποκριθέντα τὸν ἀέρα περιχυθῆναι κύκλῳ· μετὰ δὲ τὸν ἀέρα τὸ πῦρ ἐκδραμὸν καὶ οὐκ ἔχον ἐτέραν χώραν ἄνω ἐκτρέχειν ὑπὸ τοῦ περὶ τὸν ἀέρα πάγου.*

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντίνος... ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀέρας ποὺ ξεχώρισε ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ μείγμα τῶν στοιχείων χύθηκε γύρω γύρω σὲ ἓναν κύκλο· καὶ μετὰ τὸν ἀέρα ἀποσπάστηκε ἡ φωτιά, ποὺ, ἐπειδὴ δὲν εἶχε ποὺ ἀλλοῦ νὰ πάει, ξεχύθηκε πρὸς τὰ πάνω, κάτω ἀπὸ τὸ στερεοποιημένο περίβλημα τοῦ ἀέρα.

367 Ἀπόσπ. 27, Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τοῦ κύκλῳ τῆς σελήνης* 12, 926 e:

*ἐνθ' οὗτ' ἡελίοιο δεδίσκεται²¹⁶ ἀγλαὸν εἶδος,
οὐδὲ μὲν οὐδ' αἴης λάσιον μένος,²¹⁷ οὐδὲ θάλασσα.*

*Ἐκεῖ δὲν φαίνεται τοῦ ἥλιου ἡ ὄψη ἡ λαμπρή,
οὔτε τῆς γῆς ἡ ἄγρια δύναμη, οὔτ' ἡ θάλασσα.*

Καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν αἰθέρα (τὸν ἐξώτερο, καθαρό ἀέρα, ποὺ κακῶς ταυτίζεται στὸ 366 μὲ τὸν κατώτερο, ἀτμώδη ἀέρα), ξεχωρίζει μὲ τὴ σειρά του (πρβ. 349, 28-29) —μᾶλλον ἐξαιτίας τῆς λειτουργίας τῆς δίνης στὴ φάση τῆς κυριαρχίας τῆς Φιλονικίας, μὲ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ συνδέσουμε ἐδῶ τίς ἀναφορὲς στὴν περιστροφή. Ἄν καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο παγιώνεται ἡ βασικὴ δομὴ τοῦ κόσμου μας, δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἥλιος οὔτε διάκριση ἀνάμεσα σὲ ξηρὰ καὶ θάλασσα στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς.

(iv) *Κοσμογονία: ὁ σημερινὸς κόσμος*

368 Ἀπόσπ. 38, Κλήμης, *Στρωμ.* V, 48, 3:

*εἰ δ' ἄγε τοι λέξω πρῶτ' ἐξ ὧν ἥλιος ἀρχὴν
τᾶλλά τε δῆλ'²¹⁸ ἐγένοντο τὰ νῦν ἐσορῶμεν ἅπαντα,
γαῖά τε καὶ πόντος πολυκύμων ἡδ' ὕγρὸς ἀήρ
Τιτὰν ἡδ' αἰθήρ σφίγγων περὶ κύκλον ἅπαντα.*

Μὰ ἔλα, πρῶτα θὰ σοῦ πῶ πῶς ξεχώρισε ὁ ἥλιος
κι ὅλα τ' ἄλλα ποὺ βλέπουμε,
ἡ γῆ κι ἡ θάλασσα ἡ πολυκυματούσα κι ὁ ἀέρας ὁ ὕγρὸς
κι ὁ Τιτάνας ὁ αἰθέρας, ποὺ ὁλόγυρα σφίγγει τὰ πάντα.

369 Ἀέτιος II, 6, 3 (DK 31 a 49· συνέχεια τοῦ **365**): *ἐξ οὗ θυμιαθῆναι τὸν
ἀέρα, καὶ γενέσθαι τὸν μὲν οὐρανὸν ἐκ τοῦ αἰθέρος, τὸν δὲ ἥλιον ἐκ τοῦ πυρός,
πιληθῆναι δὲ ἐκ τῶν ἄλλων τὰ περιγεία.*

Ἀπὸ τὸ νερὸ προῆλθε, μὲ τὴν ἐξάτμιση, ὁ ἀέρας. Ὁ οὐρανὸς δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν
αἰθέρα, ἐνῶ ὁ ἥλιος ἀπὸ τῆ φωτιά, καὶ τὰ περιγεία σώματα ἀπὸ τὰ ἄλλα.

370 Ψευδοπλούταρχος, *Στρωμ.*, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο, *Π.Ε.* I, 8, 10 (DK
31 a 30· συνέχεια τοῦ **366**): *εἶναι δὲ κύκλῳ περὶ τὴν γῆν φερόμενα δύο ἡμι-
σφαίρια τὸ μὲν καθόλου πυρός, τὸ δὲ μικτὸν ἐξ ἀέρος καὶ ὀλίγου πυρός, διπερ
οἶται τὴν νύκτα εἶναι. τὴν δὲ ἀρχὴν τῆς κινήσεως συμβῆναι ἀπὸ τοῦ τετυχηκέ-
ναι κατὰ <τι> τὸν ἀθροισμὸν ἐπιβρίσαντος τοῦ πυρός. ὁ δὲ ἥλιος τὴν φύσιν οὐκ
ἐστὶ πῦρ, ἀλλὰ τοῦ πυρός ἀντανάκλασις ὁμοία τῇ ἀφ' ὕδατος γινομένη. σελήνην
δὲ φησὶν συστῆναι καθ' ἑαυτὴν ἐκ τοῦ ἀποληφθέντος ἀέρος ὑπὸ τοῦ πυρός. τοῦ-
τον γὰρ παγῆναι καθάπερ καὶ τὴν χάλαζαν. τὸ δὲ φῶς αὐτὴν ἔχειν ἀπὸ τοῦ ἡ-
λίου. (Πρβ. Ἀέτιος II, 20, 13 (DK 31 a 56).)*

Ἵπάρχουν δύο ἡμισφαίρια ποὺ περιστρέφονται μὲ κέντρο τῆ γῆ: τὸ ἓνα ἀποτελεῖται
ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ φωτιά καὶ τὸ ἄλλο εἶναι ἓνα μείγμα ἀπὸ ἀέρα καὶ λίγη φωτιά. Γι' αὐτὸ
τὸ δεύτερο ἡμισφαίριο υποθέτει ὅτι εἶναι ἡ νύχτα. Ἡ ἀρχὴ τῆς κίνησης ὀφείλεται στὴ σύμ-
πτωσις ὅτι ὑπῆρχε ὑπερσυγκέντρωση φωτιάς σὲ μιὰ περιοχὴ. Ὁ ἥλιος δὲν ἔχει τὴν ἴδια φύση
μὲ τὴ φωτιά, παρὰ εἶναι ἀντανάκλαση τῆς φωτιάς, ὅμοια μὲ αὐτὴ ποὺ κάνει τὸ νερό. Ἡ σε-
λήνη, λέει, δημιουργήθηκε χωριστά, ἀπὸ τὸν ἀέρα ποὺ τὸν ἀπέκλεισε ἡ φωτιά· γιατί ὁ ἀέρας
αὐτὸς στερεοποιήθηκε, ὅπως τὸ χαλάζι. Τὸ φῶς τῆς τὸ ἔχει ἡ σελήνη ἀπὸ τὸν ἥλιο.

371 Ἀριστοτέλης, *Μετεωρ.* B 3, 357 a 24 (DK 31 a 25) καὶ B 1, 353 b 11:

(α) *ὁμοίως δὲ γελοῖον καὶ εἰ τις εἰπὼν*

γῆς ἰδρωτὰ θάλασσαν

οἶταί τι σαφὲς εἰρηκέναι, καθάπερ Ἑμπεδοκλῆς.

(β) ἔνιοι δ' αὐτῶν θερμαινομένης φασὶν ὑπὸ τοῦ ἡλίου τῆς γῆς οἷον ἰδρώτα γίνεσθαι, διὸ καὶ ἄλμυράν εἶναι· καὶ γὰρ ὁ ἰδρῶς ἄλμυρός.

(α) Παρόμοια, εἶναι γελοῖο ἂν κάποιος πού εἶπε

«τῇ θάλασσᾳ ἰδρώτα τῆς γῆς»

νομίζει ὅτι εἶπε κάτι ξεκάθαρο, ὅπως ὁ Ἑμπεδοκλῆς.

(β) Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοῦς λένε ὅτι, ἔταν ἡ γῆ θερμαίνεται ἀπὸ τὸν ἥλιο, δημιουργεῖται ἡ θάλασσα σὰν ἰδρώτας, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἄλμυρή· γιατί ὁ ἰδρώτας εἶναι ἄλμυρός.

372 Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* B 6, 334 a 1: *διέκρινε μὲν γὰρ τὸ Νεῖκος, ἠνέχθη δ' ἄνω ὁ αἰθήρ οὐχ ὑπὸ τοῦ Νείκους, ἀλλ' ὅτ' ἐν μὲν φησιν ὥσπερ ἀπὸ τύχης*

(Ἀπόσπ. 53) οὕτω γὰρ συνέκυρσε θεῶν τοτέ, πολλάκι δ' ἄλλοις ὅτε δέ φησι πεφνέκναι τὸ πῦρ ἄνω φέρεσθαι, ὁ δ' αἰθήρ, φησί,

(Ἀπόσπ. 54) μακρῇσι κατὰ χθόνα δύτεο ῥίζαις.

Τὰ στοιχεῖα τὰ διαχώρισε ἡ Φιλονικία, ἀλλὰ δὲν ἦταν ἡ Φιλονικία πού σήκωσε ψηλὰ τὸν ἀέρα· ἀπεναντίας, ὁ Ἑμπεδοκλῆς δίνει μερικές φορές τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὸ συνέβη τυχαῖα:

«γιατὶ τότε ἔτυχε νὰ τρέχει, συχνὰ ὅμως γινότανε ἄλλιῶς»

ἐνῶ ἄλλες φορές λέει ὅτι ἀπὸ τῆ φύσης τῆς ἡ φωτιά ἀνεβαίνει πρὸς τὰ πάνω, ἀλλὰ ὁ αἰθέρας, ὅπως λέει,

«βούλιαξε στὴ γῆ μὲ ρίζες μακριές».

Τὸ **368** ἀναγγέλλει τὴ δεύτερη φάση τῆς κοσμογονίας. Τὸ ἐπίκεντρό της ἦταν ὁλοφάνερα ὁ ἥλιος. Πρῶτα σχηματίζονται τὸ ἡμερήσιο καὶ τὸ νυχτερινὸ ἡμισφαίριο, ἀποτέλεσμα τῆς εἰσβολῆς τοῦ ὕγρου ἀέρα στὴν περιοχὴ ὅπου ὡς τότε ἐπικρατοῦσε ἐντελῶς ἡ φωτιά. Ὁ ἥλιος ἐξηγεῖται ὡς ἀντανάκλαση τῆς φωτιᾶς (ἴσως κατ' ἀναλογία μὲ τὸ φῶς τῆς σελήνης)· κατὰ πάσα πιθανότητα, τὸ φῶς πού στέλνει στὴ γῆ τὸ πύρινο ἡμισφαίριο ἀνακλᾶται ἀπὸ τὴ γῆ καὶ ἐπιστρέφει στὸ ἴδιο αὐτὸ ἡμισφαίριο (ἀντίθετα μὲ αὐτὸ πού λέει ὁ Ἀέτιος II, 20, 13· DK 31 a 56) «σὲ μιὰ συγκεντρωμένη λάμψη» (Burnet, *EGP* 238· πρβ. Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 12, 400 b· DK 31 b 44). Τὰ ἄλλα οὐράνια σώματα ἐξηγοῦνται μὲ συμβατικότερο τρόπο. Ἀκολουθεῖ ὁ σχηματισμὸς τῆς θάλασσας καί, μᾶλλον, τῆς γῆς μὲ τὴ σημερινή της μορφή.

Ὅλα αὐτὰ τὰ συμβάντα —σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκεῖνα πού περιγράφονται στὰ χωρία **365-366**— πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν μετὰ τὸ σημεῖο καμπῆς τοῦ κύκλου. Γιατὶ ἀκοῦμε ὅτι φύτρωσαν δέντρα (δηλαδὴ μερικές ἀπὸ τίς «μύριες ράτσες θνητῶν») πρὶν ἀκόμη γίνεῖ ἡ διαφοροποίηση σὲ μέρα καὶ νύχτα (Ἀέτιος V, 26, 4· DK 31 a 70). Στὴν ἴδια περίοδο πρέπει νὰ τοποθετήσουμε μερικοὺς συνδυα-

σμούς τῶν στοιχείων, ὅπως λ.χ. τῇ διείσδυση τοῦ αἰθέρα στή γῆ: ὁ αἰθέρας βυθίζεται πρὸς τὰ κάτω, κατεύθυνση πού ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἀφύσικη καὶ ἀπορεῖ γιὰ τὴν ἰδέα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως δὲν πρόσεξε ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα σημάδι τῆς ἐπίδρασης τῆς Ἀγάπης, πού εἶναι μάλιστα μία ἀπὸ τίς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς ζωῆς στή γῆ. Μποροῦμε ὅμως νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ περιγραφή τῆς κοσμογονίας γινόταν κυρίως μὲ φυσικοὺς καὶ βιολογικοὺς ἥρους καὶ ὅτι ὑπῆρχαν συνεχεῖς ἀναφορὲς στὴν τύχη, ἀλλὰ πολὺ λίγες στὴν Ἀγάπη ἢ ἀκόμη καὶ στὴ Φιλονικία.

(v) Ζωογονία

Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ἀφοῦ θύμιζε στὸν ἀναγνώστη του ὅτι ἡ ζωογονία εἶναι εἰδικὴ ἀρμοδιότητα τῆς Ἀγάπης, προσπαθοῦσε πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἐξηγήσει τὴ γένεση τῶν μελῶν τῶν διαφόρων ζώων (πρβ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* 300 b 25 κέ.· DK 31 b 57. Φαίνεται ὅτι τὸ 374 ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ 381 στὸ ποίημα: βλ. Σιμπλ., εἰς *Φυσικά* 300, 20· 381, 29). Ἔχουν σωθεῖ ὀρισμένα ἀποσπάσματα γιὰ τὸ αἷμα καὶ τὴ σάρκα, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ὀστά. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ὁ Ἐμπεδοκλῆς χρησιμοποιεῖ ἀριθμητικὲς ἀναλογίες φανερώνει ἴσως τὴν ἐπίδραση τῶν πυθαγορείων.

373 Ἀπόσπ. 98, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 32, 6:

ἡ δὲ χθὼν τούτοισιν ἴση συνέκυρσε μάλιστα,
Ἥφαιστον τ' ὄμβρον τε καὶ αἰθέρι παμφανόωντι,
Κύπριδος ὀρμισθεῖσα τελείοις ἐν λιμένεσσιν,
εἴτ' ὀλίγον μείζων εἴτ' ἐν πλεόνεσσιν ἐλάσσων
ἐκ τῶν αἱμάτων τε γέντο καὶ ἄλλης εἶδεα σαρκός.

Κι ἡ γῆ, σὲ ἴση περίπου ποσότητα, σύντυχε
τὸν Ἥφαιστο, τὴ βροχὴ καὶ τὸν αἰθέρα τὸν ἀστραφτερό,
ἀραγμένη στῆς Κύπριδος (τῆς Ἀγάπης) τὰ τέλεια τὰ λιμάνια,
εἴτε λίγο περισσότερη εἴτε λιγότερη σὲ περισσότερα.
Κι ἔτσι ἔγινε τὸ αἷμα καὶ τῆς σάρκας τὰ διάφορα εἶδη.

374 Ἀπόσπ. 96, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 300, 21:

ἡ δὲ χθὼν ἐπίηρος ἐν εὐστέροισι χοάνοισι
τὰς δύο τῶν ὀκτῶ μοιρῶων λάχε Νήστιδος αἰγλης,
τέσσαρα δ' Ἥφαιστοιο· τὰ δ' ὀστέα λευκὰ γέγοντο
Ἀρμονίης κόλλησιν ἀρηρότα θεσπεσίηθεν.

Κι ἡ γῆ πρόθυμα δέχτηκε στὶς χοάνες τίς φαριδιές τῆς

ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ

δυὸ ἀπ' τὰ ὀχτῶ μέρη τῆς λάμψης ποῦ 'χει ἡ Νήστη
καὶ τέσσερα ἀπ' τὸν 'Ηφαιστο' κι ἔγιναν τ' ἄσπρα κόκαλα,
θεσπέσια ἐνωμένα ἀπ' τῆς 'Αρμονίας τὴν κόλλα.

Τὰ πλάσματα, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν αὐτὰ τὰ μέλη, περιγράφονταν παρακάτω, στὴν ἀξιόλογη ἐξελικτικὴ θεωρία τοῦ 'Εμπεδοκλῆ:

375 'Αέτιος V, 19, 5 (DK 31 a 72): 'Εμπεδοκλῆς τὰς πρώτας γενέσεις τῶν ζώων καὶ φυτῶν μηδαμῶς ὀλοκλήρους γενέσθαι, ἀσυμφυέσι δὲ τοῖς μορίοις διευγυμέναις, τὰς δὲ δευτέρας συμφυομένων τῶν μερῶν εἰδωλοφανεῖς, τὰς δὲ τρίτας τῶν ὀλοφυῶν, τὰς δὲ τετάρτας οὐκέτι ἐκ τῶν ὁμοίων ὡς ἐκ γῆς καὶ ὕδατος, ἀλλὰ δι' ἀλλήλων ἦδη, τοῖς μὲν πυκνωθείσης [τοῖς δὲ καὶ τοῖς ζώοις] τῆς τροφῆς, τοῖς δὲ καὶ τῆς εὐμορφίας τῶν γυναικῶν ἐπερεθισμὸν τοῦ σπερματικοῦ κινήματος ἐμποισάσης· τῶν δὲ ζώων πάντων τὰ γένη διακριθῆναι διὰ τὰς ποιάς κράσεις...

Ὁ 'Εμπεδοκλῆς ὑποστήριζε ὅτι οἱ πρῶτες γενέσεις τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν δὲν ἦταν ὀλοκληρωμένες, ἀλλὰ τίς συνιστοῦσαν χωριστὰ μέλη ποῦ δὲν ἦταν συναρθρωμένα· οἱ δεύτερες, ποῦ προέκυψαν ἀπὸ τῆ σύναψη αὐτῶν τῶν μελῶν, ἦταν σὰν τὰ πλάσματα ποῦ βλέπουμε στὰ ὄνειρά μας· οἱ τρίτες ἔδωσαν ὀλοφυεῖς μορφές· καὶ οἱ τέταρτες γενέσεις δὲν προέκυψαν πιά ἀπὸ ὁμοιογενεῖς οὐσίες, ὅπως λόγου χάρις ἡ γῆ καὶ τὸ νερό, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη, ποῦ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς συμπίκνωσης τῆς τροφῆς τους καὶ σὲ ἄλλες ἔγινε ἐπειδὴ ἡ γυναικεία ὁμορφιά διέγειρε τὴ σεξουαλικὴ ὁρμή· καὶ τὰ διάφορα εἶδη ζώων ξεχώρισαν τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ βάση τὴν ποιότητά τοῦ μείγματος...

Σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο (*Περὶ οὐρανοῦ* 587, 18-19), στὸ πρῶτο στάδιο τὰ μεμονωμένα μέλη περιπλανιόνταν ψάχνοντας νὰ βροῦν ἄλλα μέλη γιὰ νὰ σμίξουν μαζί τους:

376 'Απόσπ. 57. 'Αριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 2, 300 b 30 (στίχος 1) καὶ Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 587, 1 (στίχοι 2-3):

ἥ παλλαὶ μὲν κόρσαι ἀναύχενες ἐβλάστησαν,
γυμνοὶ δ' ἐπλάζοντο βραχιόνες εὐνίδες ὦμων,
ὄμματα τ' οἷ' ἐπλανᾶτο πενητεύοντα μετώπων.

Ἐδῶ πολλὲς βλάστησαν μορφές χωρὶς αὐχένα,
μπράτσα γυμνά πλανιόνταν χωρὶς ὦμους,
μάτια τριγύριζαν μονάχα, ψάχνοντας νὰ 'βρουν μέτωπα.

Ἡ ἔνωση, ποῦ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἦταν ἀτελής, ἔγινε στὸ δεύτερο στάδιο:

377 Ἀπόσπ. 59, Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 587, 20:

αὐτὰρ ἐπεὶ κατὰ μεῖζον ἐμίσγετο δαίμονι δαίμων
ταυτὰ τε συμπίπτεσκον, ὅπη συνέκρυσεν ἕκαστα,
ἄλλα τε πρὸς τοῖς πολλὰ διηνεκῇ ἐξεγέροντο.

Μὰ καθὼς τὰ θεῖα στοιχεῖα ὅλο κι ἔσμιγαν τό 'να με τ' ἄλλο,
τοῦτα τὰ πράματα κολλοῦσαν ὅπως τύχαινε ν' ἀνταμώσουν,
κι ἄλλα πολλὰ πλάι σ' αὐτὰ γεννιόνταν ὁλοένα.

378 Ἀπόσπ. 60, Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 28, 1123 b:

...εἰλίποδ' ἀκριτόχειρα...

...μέ βάδισμα ἐλικοειδὲς κι ἀμέτρητα χέρια...

379 Ἀπόσπ. 61, Αἰλιανός, *Περὶ ζῴων ιδιότητος* XVI. 29:

πολλὰ μὲν ἀμφιπρόσωπα καὶ ἀμφίστερνα φύεσθαι,
βουγενῇ ἀνδρόπρωρα, τὰ δ' ἐμπαλιν ἐξαντέλλειν
ἀνδροφυῇ βούκρانا, μεμειγμένα τῇ μὲν ἀπ' ἀνδρῶν
τῇ δὲ γυναικοφυῇ σκιεροῖς [στεῖροις Diels] ἡσκημένα γυῖοις.

Γεννήθηκαν πολλὰ πλάσματα μὲ δυὸ πρόσωπα καὶ δυὸ στέρνα.
βόδια μὲ φάτσα ἀνθρώπου, ἐνῶ ξεπρόβαλαν καὶ ἀνθρώπου
μὲ κεφάλι βοδιοῦ, πλάσματα μὲ φύση ἀρσενικοὴ/ἡλυκη
καὶ μὲ σκιερὰ (ἢ στεῖρα Diels) μέλη.

Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο λοιπὸν κυριαρχοῦν τερατόμορφα ὄντα. Ἐκεῖνα ποὺ κατὰ τύχη
βρέθηκαν νὰ εἶναι καλύτερα ἐφοδιασμένα ἐπιβίωσαν (ἀλλὰ μᾶλλον χωρὶς νὰ ἀνα-
παραχθοῦν). ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀφανίστηκαν:

380 Ἀριστοτέλης, *Φυσικά* B 8, 198 b 29 (DK 31 b 61): ὅπου μὲν οὖν ἅπαντα
συνέβη ὥσπερ κἂν εἰ ἐνεκά του ἐγίνετο, ταῦτα μὲν ἐσώθη ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου
συστάντα ἐπιτηδείως· ὅσα δὲ μὴ οὕτως, ἀπώλετο καὶ ἀπόλλυται, καθάπερ Ἐμ-
πεδοκλῆς λέγει τὰ «βουγενῇ ἀνδρόπρωρα».

Στις περιπτώσεις λοιπὸν ποὺ ὅλα ἔγιναν ἔτσι ὅπως θὰ συνέβαινε ἂν ὑπῆρχε κάποια
σκοπιμότητα, αὐτὰ τὰ πλάσματα ἐπιβίωσαν, γιατί ἔτυχε νὰ ἔχουν συσταθεῖ μὲ τὸν κατάλ-
ληλο τρόπο· ὅσα ὅμως δὲν εἶχαν συσταθεῖ ἔτσι, χάθηκαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ χάνονται, ὅπως
λέει ὁ Ἐμπεδοκλῆς γιὰ τὰ βόδια μὲ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο.

Ἀκολουθεῖ ἕνα τρίτο στάδιο:

381 Ἀπόσπ. 62, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 381, 31:

νῦν δ' αἶψ', ὅπως ἀνδρῶν τε πολυκλαύτων τε γυναικῶν

ἐννουχίους ὀρηκας ἀνήγαγε κρινόμενον πῦρ,
 τῶνδε κλυ΄· οὐ γὰρ μῦθος ἀπόσκοπος οὐδ' ἀδαήμων.
 οὐλοφνεῖς μὲν πρῶτα τύποι χθονὸς ἐξανέτελλον,
 ἀμφοτέρων ὕδατός τε καὶ εἶδος αἶσαν ἔχοντες·
 τοὺς μὲν πῦρ ἀνέπεμπε θέλον πρὸς ὁμοῖον ἰκέσθαι,
 οὔτε τί πω μελέων ἔρατὸν δέμας ἐμφαίνοντας
 οὔτ' ἐνοπήν οἷη τ' ἐπιχώριον ἀνδράσι γυνίων.

Ἦλα τώρα, ἀκου πῶς ἡ φωτιά, καθὼς ξεχωρίζει, σήκωσε ψηλὰ
 τοὺς νυχτερινούς καρπούς τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν δύσμοιρων
 γυναικῶν· δὲν εἶν' αὐτὸς λόγος ἀστόχαστος μήτε παραμῦθι.
 Πρῶτα ξεπρόβαλλαν ἀπ' τῇ γῇ μορφές ὀλοφνεῖς,
 ποὺ εἶχαν μεράδι κι ἀπ' τὸ νερὸ κι ἀπὸ τῇ φλόγα.
 Αὐτὲς τίς ἔστειλε ψηλὰ ἡ φωτιά, θέλοντας νὰ φτάσει τὸ ὅμιλό της·
 δὲν εἶχαν ἀκόμα τὴν ποθητὴ μορφὴ τῶν μελῶν
 οὔτε φωνή, ποὺ ξεχωρίζει τοὺς ἀνθρώπους.

“(Ὅπως φαίνεται, αὐτὲς οἱ μορφές ὀνομάζονται «ὀλοφνεῖς» ἐπειδὴ (σὲ ἀντίθεση
 μὲ τὰ πλάσματα ποὺ περιγράφονται στὰ 376-379) εἶναι πλήρη ὄντα (καὶ ὄχι
 ἀπλὰ κομμάτια) καὶ ὀργανικὰ σύνολα (ὄχι τυχαῖες συναθροίσεις μερῶν), ἀν καὶ
 παρυσιάζονται ὡς «προνομφικὲς» μορφές σὲ σύγκριση μὲ τὰ ζῶα τοῦ τέταρτου
 σταδίου (375). Ἀναμφίβολα, ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν μορφῶν ἀνάγεται κυ-
 ρίως στὴ λειτουργία τῆς Ἀγάπης, ἀν καὶ ἡ ἀνάδυσή τους μέσα ἀπὸ τῇ γῇ ὀφεί-
 λεται στὴ συμπεριφορὰ τοῦ μέρους ἐκείνου τῆς φωτιᾶς ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ὑπο-
 ταγεῖ στὴ δύναμη τῆς Ἀγάπης.²¹⁹

382 Ἀέτιος V, 18, 1 (DK 31 a 75): Ἐμπεδοκλῆς ὅτε ἐγεννᾶτο τὸ τῶν ἀνθρώ-
 πων γένος ἐκ τῆς γῆς, τοσαύτην γενέσθαι τῷ μήκει τοῦ χρόνου διὰ τὸ βραδυ-
 πορεῖν τὸν ἥλιον τὴν ἡμέραν, ὅποση νῦν ἔστιν ἡ δεκάμηνος· προϊόντος δὲ τοῦ
 χρόνου τοσαύτην γενέσθαι τὴν ἡμέραν, ὅποση νῦν ἔστιν ἡ ἐπτάμηνος· διὰ τοῦτο
 καὶ τὰ δεκάμηνα καὶ τὰ ἐπτάμηνα, τῆς φύσεως τοῦ κόσμου οὔτι· μεμελετηκνίας,
 αἰξέσθαι ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ἢ τίκεται | νυκτὶ | τὸ βρέφος.

(¹) Ἐμπεδοκλῆς λέει ὅτι, ὅταν βγῆκε μέσα ἀπὸ τῇ γῇ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἡ μέρα διαρ-
 κοῦσε ὅσο διαρκοῦν σήμερα δέκα μῆνες, γιατί ἡ κίνησή τοῦ ἡλίου ἦταν βραδύτερη. Ἀλλὰ μὲ
 τὸν καιρὸ ἡ μέρα διαρκοῦσε ὅσο διαρκοῦν σήμερα ἐφτά μῆνες. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο τὰ δεκαμη-
 νίτικα καὶ τὰ ἐπταμηνίτικα παιδιὰ μεγαλώνουν μέσα σὲ μία μόνο μέρα, τὴ μέρα δηλαδὴ ποὺ
 γεννιέται τὸ μωρὸ, ἀφοῦ ἔτσι προέβλεψε ἡ φύση τοῦ κόσμου.

Τὸ **382** φαίνεται νὰ ἀσχολεῖται μὲ τίς «ὀλοφνεῖς» μορφές, ἐκτὸς ἀν ὁ Ἐμπε-
 δοκλῆς δεχόταν καὶ μιὰ ὑστερότερη γένεση γιγάντων ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τῇ γῇ.
 Τὸ ἐδάφιο αὐτὸ δείχνει ὅτι τὰ τρία πρῶτα στάδια τῆς ἐξέλιξης πρέπει νὰ δια-

δραματίστηκαν σὲ πολὺ πρῶιμες φάσεις τῆς περιόδου ποὺ ἀκολούθησε τὸ σημεῖο καμπῆς.

ΒΙΟΛΟΓΙΑ

Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ *Περὶ φύσεως* πραγματευόταν μὲ λεπτομέρειες θέματα ἀπὸ τὴ βιολογία τοῦ σημερινοῦ κόσμου, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ἦταν ἡ ἀναπαγωγὴ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων καὶ ἡ φυσιολογία τῆς ἀναπνοῆς καὶ τῆς αἰσθησις. Οἱ βιολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ἀσκήσαν συχνὰ μεγάλη ἐπίδραση, ἀλλὰ ἐδῶ δὲν μποροῦμε νὰ ἀναφερθοῦμε παρὰ μόνον σὲ ἀποσπάσματα καὶ μαρτυρίες μὲ πολὺ γενικὸ ἐνδιαφέρον.

(i) *Θεμελιώδεις ἐρμηνευτικὲς ἀρχές*

383 Ἀπόσπ. 82, Ἀριστοτέλης, *Μετεωρ.* Δ 9, 387 b 4:

ταῦτά τρίχες καὶ φύλλα καὶ οἰωνῶν πτερὰ πυκνά
καὶ φλονίδες γίνονται ἐπὶ στιβαροῖσι μέλεσιν.

Τὰ ἴδια πράγματα εἶναι οἱ τρίχες καὶ τὰ φύλλα καὶ τὸ πυκνὸ φτέρωμα τῶν πουλιῶν καὶ τὰ λέπια ποὺ φυτρώνουν στὰ στιβαρὰ μέλη.

384 Ἀπόσπ. 83, Πλούταρχος, *Περὶ τύχης* 3, 98 d: τὰ μὲν γὰρ ὤπλισται κέρασι καὶ ὁδοῦσι καὶ κέντροις,

αὐτὰρ ἐχίνοις
ὀξυβελεῖς χαῖται νώτοις ἐπιπεφρίκασιν.

Γιατὶ μερικά εἶναι ὀπλισμένα μὲ κέρατα, δόντια καὶ κεντριά, «ἀλλὰ οἱ σκαντζόχοιροι ἔχουν μυτερὲς τρίχες ποὺ ὀρθώνονται στὴν πλάτη τους».

385 Ἀπόσπ. 79, Ἀριστοτέλης, *Περὶ ζώων γενέσεως* Α 23, 731 a 4: καὶ τοῦτο καλῶς λέγει Ἐμπεδοκλῆς ποιήσας

οὕτω δ' ὥτοκεῖ μακρὰ δένδρεα' πρῶτον ἐλαίας
τό τε γὰρ ὥν κύημά ἐστι, καὶ ἔκ τινος αὐτοῦ γίγνεται τὸ ζῶον, τὸ δὲ λοιπὸν τροφή.

Καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς θέτει σωστὰ τὸ ζήτημα στοὶ ποίημά του, ὅταν λέει: «Ἔτσι τὰ δέντρα τὰ ψηλόκορμα γεννοῦν αὐγά: πρῶτα ἐλαῖες...», γιατί τὸ αὐγὸ εἶναι ἓνα ἐμβρυο καὶ ἀπὸ ἓνα μέρος του γίνεται τὸ ζῶο, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος εἶναι τροφή.

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐγκωμιάζε μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐκμεταλλευόταν συστηματικὰ τὸ ἐντυπωσιαχότερο γινώρισμα τῆς βιολογίας τοῦ Ἐμπεδοκλῆ: τὴ διαπίστωσή του ὅτι στὰ πιδ διαφορετικὰ εἶδη ἐμβριων ὄντων ὑπάρχουν φαινομενικὰ ἀνόμοια

ὄργανα, πού ὅμως ἐπιτελοῦν ὁμόλογες λειτουργίες. Τὸ 383 διατυπώνει ρητὰ αὐτὴ τὴ βασικὴ σύλληψη· τὰ 384-385 δείχνουν πόσο συναρπαστικά τὴν ἐφάρμοσε ὁ Ἐμπεδοκλῆς, γιὰ νὰ κάνει μὲ τις περιγραφές του τὸν ἀναγνώστη του νὰ δεῖ ὁ ἴδιος τὴν ἀναπάντεχη συγγένεια ὅλης τῆς φύσης.

Κατὰ τὰ ἄλλα, ὅμως, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπικρίνει σφοδρὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξηγεῖ τὸν κόσμος:

386 Ἀριστοτέλης, *Περὶ ζώων μορίων* Α 1, 640 a 18 (DK 31 b 97): ἡ γὰρ γένεσις ἐνεκα τῆς οὐσίας ἐστίν, ἀλλ' οὐχ ἡ οὐσία ἐνεκα τῆς γενέσεως. διόπερ' Ἐμπεδοκλῆς οὐκ ὀρθῶς εἴρηκε λέγων ὑπάρχειν πολλὰ τοῖς ζώοις διὰ τὸ συμβῆναι οὕτως ἐν τῇ γενέσει οἷον καὶ τὴν ὁάχιν τοιαύτην ἔχειν ὅτι στραφέντος καταχθῆναι συνέβη.

Ἡ γένεση ἀνάγεται στὴν οὐσία, δὲν ἀνάγεται ἡ οὐσία στὴ γένεση. Γι' αὐτὸ καὶ εἶχε ἄδικο ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὅταν εἶπε ὅτι πολλὲς ἰδιότητες τις ἔχουν τὰ ζῶα ἐπειδὴ ἔτσι ἔτυχε νὰ γεννηθοῦν, λόγου χάρις ὅτι ἡ ραχοκοκαλιά τους εἶναι τέτοια ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ σπάσει μὲ τὸ στρίψιμο.

Ὁ Ἀριστοτέλης διαφωνεῖ μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τὴ σημαντικὴ συμβολὴ τῆς τύχης (μὲ τὴν αὐθαίρετη χρῆση της: *Φυσ.* 196 a 19-24) στὴν ἐξήγηση κανονικῶν βιολογικῶν φαινομένων. Ἐμεῖς, ἀντίθετα, θὰ τὸν ἐπαινίσουμε γιὰτὶ ὑπῆρξε ὁ πρῶτος στοχαστὴς πού κατάλαβε ὅτι ἡ βιολογία, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὰ φαινόμενα πού μελετᾷ, δὲν χρειάζεται μόνο ὀργανωτικὲς ἀρχές, ἀλλὰ καὶ τὸν παράγοντα τύχη.

387 Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 6, 333 b 30: ταύτην οὖν ἡ Φιλία κινεῖ; ἢ οὐ; τοῦναντίον γὰρ τὴν γῆν κάτω, καὶ διακρίσει ἔοικεν, καὶ μᾶλλον τὸ Νεῖκος αἴτιον τῆς κατὰ φύσιν κινήσεως ἢ ἡ Φιλία, ὥστε καὶ ὅλως παρὰ φύσιν ἡ Φιλία ἂν εἴη μᾶλλον. ἀπλῶς δέ, εἰ μὴ ἡ Φιλία ἢ τὸ Νεῖκος κινεῖ, αὐτῶν τῶν σωμάτων οὐδεμία κινήσις ἐστὶν οὐδὲ μονή· ἀλλ' ἄτοπον.

Εἶναι ἄραγε λοιπὸν ἡ Ἀγάπη ἡ αἰτία τῆς φυσικῆς κίνησης; Ἡ ὄχι; Γιατὶ, ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη ὅτι εἶναι ἡ Ἀγάπη, ἡ φυσικὴ κίνηση κινεῖ τὴ γῆ πρὸς τὰ κάτω καὶ μοιάζει μὲ τὸ διαχωρισμό, ἐνῶ ἡ Φιλονικία ἔχει περισσότερες πιθανότητες νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῆς φυσικῆς κίνησης παρὰ ἡ Ἀγάπη, ἔτσι ὥστε ἡ Ἀγάπη θὰ ἦταν μᾶλλον ἡ αἰτία τῆς ἀφύσικης κίνησης. Καὶ ἂν ἡ Ἀγάπη ἢ ἡ Φιλονικία δὲν προκαλοῦν κίνηση, τότε, ἀπλούστατα, δὲν ὑπάρχει καθόλου κίνηση οὔτε ἡρεμία στὰ ἴδια τὰ σώματα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἄτοπο.

Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ δραστηριότητα τῆς Ἀγάπης καὶ τῆς Φιλονικίας, ἀφενὸς, καὶ τὴ «φυσικὴ» κίνηση τῶν στοιχείων τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, ἀφετέρου, εἶναι πράγματι σκοτεινὴ, ὅπως δείχνει ἡ μελέτη τοῦ ἀκόλουθου ἀποσπάσματος:

388 Ἀπόσπ. 22, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 160, 26:

ἄρθρια μὲν γὰρ ταῦτα ἑαυτῶν πάντα μέρεσσιν,
 ἡλέκτωρ τε χθών τε καὶ οὐρανὸς ἡδὲ θάλασσα,
 ὅσα φιν ἐν θνητοῖσιν ἀποπλαχθέντα πέφυκεν
 ὥς δ' αὖτως ὅσα κρήσιν ἐπαρκέα μᾶλλον ἔασιν,
 5 ἀλλήλοις ἔστερκεται ὁμοιωθέντ' Ἀφροδίτῃ
 ἐχθρὰ μάλισθ' (ὅσα) πλεῖστον ἀπ' ἀλλήλων διέχουσι²²⁰
 γέννη τε κρήσει τε καὶ εἶδесιν ἐκμάκτοισι,
 πάντῃ συγγίνεσθαι ἀήθεα καὶ μάλα λυγρὰ
 Νείκεος ἐννεσίησιν, ὅτι σφίσι γένναν ἔοργεν.

Γιατὶ δ' αὐτὰ —ὁ ἥλιος ὁ λαμπρὸς, ἡ γῆ, ὁ οὐρανὸς
 καὶ ἡ θάλασσα— εἶναι ἓνα μὲ τὰ μέρη τους
 ποὺ εἶναι σκορπισμένα στὰ θνητὰ πράγματα.

Μὰ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ὅσα εἶναι πιδ κατὰλληλα γι' ἀνάμειξη
 5 ἐξομοιώνονται ἀπ' τὴν Ἀφροδίτῃ καὶ ἀγαπᾶνε τὸ 'να τ' ἄλλο,
 ἐνῶ τὰ πιδ ἐχθρικά εἶν' ἐκεῖνα ποὺ ἀπέχουν πιδ πολὺ ἀνάμεσά τους
 στὴ γέννηση, στὸ μείγμα καὶ στίς χυτὲς μορφές,
 ὁλότελα ἀσυνήθιστα νὰ σμίγουν καὶ ἄγρια πολὺ
 σὰν τὰ διατάζει ἡ Φιλονικία, γιατί αὐτὴ τὰ γέννησε.

Ἡ φυσικὴ συγγένεια ποὺ ἔχει λ.χ. ἡ φωτιά μὲ τὴ φωτιά (στίχοι 1-3) ἀντιπα-
 ρατίθεται ὁλοφάνερα (μὲν... δὲ) στὴ συγχώνευση τῶν διαφόρων στοιχείων, ποὺ
 πετυχαίνει ἡ Ἀγάπη (στίχοι 4-5)· καὶ ἡ συγγένεια αὐτὴ φτάνει στὴν πλήρη
 τῆς πραγμάτωσης ὅταν κυριαρχεῖ ἡ Φιλονικία (πρβ. 361). Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά,
 ὅμως, περιγράφεται μὲ ὅρους ποὺ μᾶς θυμίζουν πολὺ ἔντονα τὴ δραστηριότητα
 τῆς Ἀγάπης (ἂς συγκρίνουμε τὸ στίχο 1 μὲ τὸ 349, 23 καὶ ἂς προσέξουμε
 ἰδιαίτερα τὸ 381, 6). Αὐτὸ ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι κάθε εἶδος ἑλξης, εἴτε γίνεται
 ἀνάμεσα σὲ ὅμοια εἴτε ἀνάμεσα σὲ ἀνόμοια. ὀφείλεται στὴν Ἀγάπῃ, ἂν καὶ
 βέβαια ἡ δεύτερη μορφή ἑλξης ἀποτελεῖ μιὰ πληρέστερη καὶ σημαντικότερη ἐκ-
 δήλωση τῆς δυνάμεώς της. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφύγουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι
 οἱ μεταφορικὲς ἐκφράσεις τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τὴν ἀγάπῃ καὶ τὴ φιλονικία τὸν
 παγίδεψαν κάπως.

Καλῶς ἢ κακῶς, ἡ ἀναλογία καὶ ἡ μεταφορὰ εἶναι τὰ δύο μέσα ποὺ χρη-
 σιμοποιεῖ συχνότερα ὁ Ἐμπεδοκλῆς γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸν κόσμον. Ἄς κλείσουμε
 αὐτὴ τὴν ἐνόητα μὲ μιὰ ἀξιωματημὸν ἐκτεταμένη παρομοίωση, ποὺ θυμίζει
 Ὅμηρο.²²¹

389 Ἀπόσπ. 84, Ἀριστοτέλης, Περὶ αἰσθήσεως 2, 437 b 23:

ὥς δ' ὅτε τις πρὸ ὁδὸν ροέων ὠπλίσσατο λύχρον
 χειμαρὶν διὰ νύκτα, πυρὸς σέλας αἰθομένοιο,

ἄψας παντοίων ἀνέμων λαμπτήρας ἀμοργούς,
 οἱ τ' ἀνέμων μὲν πνεῦμα διασκιδνῶσιν ἀέντων,
 5 φῶς δ' ἔξω διαθροῶσκον, ὅσον ταναώτερον ἦεν,
 λάμπεσκεν κατὰ βηλὸν ἀτειρέσιν ἀκτίνεσσιν·
 ὡς δὲ τότ' ἐν μίγνιξι ἐλμένον ὠγύγιον πῦρ
 λεπτήσιν (τ') ὀθόνησι λοχεύσατο²²² κύκλοπα κούρη·
 αἶ δ' ὕδατος μὲν βένθος ἀπέστεγον ἀμφινάεντος,
 10 πῦρ δ' ἔξω διέσκεον, ὅσον ταναώτερον ἦεν.

"Ὅπως ἐκεῖνος ποῦ ἐτοιμάζεται νὰ ταξιδέψῃ μιὰ νύχτα τοῦ χειμῶνα
 λυχναρί ἐτοιμάζει, φλόγα φωτιάς λαμπρῆς,
 ἀνάβοντας γιὰ κάθε καιρὸ ἕνα λινόφαναρο,
 5 ποῦ τοῦ ἀνέμου τὴν πνοὴ σκορπίζει ὅταν φυσάει,
 ἀλλὰ τὸ φῶς τὸ πιὸ ἀνάερο γλιστράει πρὸς τὰ ἔξω
 καὶ λάμπει πέρα ἀπ' τὸ κατώφλι μ' ἀδάμαστες ἀχτίδες,
 ἔτσι κι ἐκεῖνη (ἡ Ἀφροδίτη) γέννησε τότε τὸ στρογγυλὸ μάτι,
 φωτιὰ προαιώνια κλεισμένη σὲ μεμβράνες καὶ φῖνα ὑφάσματα.
 Αὐτὰ κρατοῦσαν ἔξω τὰ βαθιὰ νερά ποῦ ὀλόγυρα κυλοῦσαν,
 10 ἀλλ' ἄφηναν νὰ βγεῖ ἔξω τὸ φῶς τὸ πιὸ ἀνάερο.

(ii) Αἴσθησις καὶ νόησις

390 Πλάτων, *Μένων* 76 c (DK 31 a 92):

Σ. Οὐκοῦν λέγετε ἀπορροάς τινας τῶν ὄντων κατὰ Ἑμπεδοκλέα;

Μ. Σφόδρα γε.

Σ. Καὶ πόρους εἰς οὓς καὶ δι' ὧν αἱ ἀπορροαὶ πορεύονται;

Μ. Πάνυ γε.

Σ. Καὶ τῶν ἀπορροῶν τὰς μὲν ἀρμόττειν ἐνίοις τῶν πόρων, τὰς δὲ ἐλάττους
 ἢ μείζους εἶναι;

Μ. Ἔστι ταῦτα.

Σ. Οὐκοῦν καὶ ὄψιν καλεῖς τι;

Μ. Ἐγωγε.

Σ. Ἐκ τούτων δὴ «σύνες δ' τοι λέγω», ἔφη Πίνδαρος· ἔστιν γὰρ χρὸς ἀπορροὴ
 σχημάτων ὅφει σύμμετρος καὶ αἰσθητός.

Μ. Ἀριστά μοι δοκεῖς, ὦ Σώκρατες, ταύτην τὴν ἀπόκρισιν εἰρηκέναι.

Σ. Ἴσως γάρ σοι κατὰ συνήθειαν εἴρηται· καὶ ἅμα, οἶμαι, ἐννοεῖς ὅτι ἔχους ἂν
 ἐξ αὐτῆς εἰπεῖν καὶ φωνὴν ὃ ἔστι, καὶ ὁσμὴν καὶ ἄλλα πολλὰ τῶν τοιούτων.

Μ. Πάνυ μὲν οὖν.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ: Συμφωνεῖς λοιπὸν μὲ τὸν Ἑμπεδοκλῆ ὅτι τὰ διάφορα πράγματα ἐκπέμπουν
 ὁρισμένες ἀπορροές;

ΜΕΝΩΝ: Βεβαίως.

Σ.: Και ὅτι ἔχουν πόρους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους περνοῦν αὐτὲς οἱ ἀπορροές:

Μ.: Ναί.

Σ.: Καὶ ὅτι μερικὲς ἀπὸ τῆς ἀπορροῆς ταιριαζοῦν ἀκριβῶς σὲ μερικοὺς πόρους, ἐνῶ ἄλλες εἶναι πρὸς μικρὰς ἢ πρὸς μεγάλας;

Μ.: Ἔτσι εἶναι.

Σ.: Καὶ ὑπάρχει κάτι πρὸς τὸ λὲς δραση;

Μ.: Ὑπάρχει.

Σ.: Ἐἰ τότε, μετὰ τὴν δὴ τοῦτα «νῶσε καλὰ αὐτὸ πρὸς τοῦ λέω», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Πίνδαρος: τὸ χρῶμα εἶναι μιὰ ἀπορροή τῶν σχημάτων, πρὸς εἶναι σύμμετρη μετὰ τὴν δραση καὶ αἰσθητή.

Μ.: Νομίζω, Σωκράτη, πῶς αὐτὴ σου ἡ ἀπόκριση εἶναι ἀριστη.

Σ.: ἴσως εἶναι ἐκεῖνη πρὸς ἣς συνηθίσει. Καὶ ταυτόχρονα, ὑποθέτω, καταλαβαίνει καλὰ ὅτι θὰ σοῦ ἐπιτρέψει νὰ πείς καὶ ὅτι εἶναι ἡ φωνὴ καὶ ἡ ὁσμὴ καὶ πολλὰ ἄλλα πράγματα.

Μ.: Πράγματι.

391 Θεόφραστος, *Περὶ αἰσθήσεως* 7 (DK 31 a 86): Ἐμπεδοκλῆς δὲ περὶ ἀπασῶν (ἐνν.: αἰσθήσεων) ὁμοίως λέγει καὶ φησι τῷ ἐναρμόττειν εἰς τοὺς πόρους τοὺς ἐκάστης αἰσθάνεσθαι· διὸ καὶ οὐ δύνασθαι τὰ ἀλλήλων κρίνειν, ὅτι τῶν μὲν εὐρύτεροι πρὸς, τῶν δὲ στενότεροι τυγχάνουσιν οἱ πόροι πρὸς τὸ αἰσθητόν, ὥς τὰ μὲν οὐχ ἀπτόμενα διευτνεῖν τὰ δ' ὅλως εἰσελθεῖν οὐ δύνασθαι.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἔχει τὴν ἴδια θεωρίαν γιὰ ὅλες τῆς αἰσθήσεις, ὑποστηρίζοντας ὅτι αἰσθανόμεστε κάτι ὅταν αὐτὸ ταιριαζέι στοὺς πόρους τῆς καθεμῆς αἴσθησης. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πρὸς ἣν μιὰ αἴσθησις δὲν μπορεῖ νὰ κρίνει τὰ ἀντικείμενα τῆς ἄλλης, γιὰτὶ ἄλλων οἱ πόροι εἶναι φαρδύτεροι καὶ ἄλλων στενότεροι ἀπὸ τὸ αἰσθητὸ ἀντικείμενο, καὶ ἔτσι μερικὰ πράγματα περνοῦν μέσα ἀπὸ τοὺς πόρους χωρὶς νὰ τοὺς ἀγγίξουν, ἐνῶ ἄλλα δὲν μποροῦν οὔτε καν νὰ μπουῖν.

Στὴ συνέχεια ὁ Θεόφραστος περιγράφει διεξοδικὰ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τῆς ἐπιμέρους αἰσθήσεις, ἰδιαίτερα τὴν δραση²²³ καὶ τὴν ἀκοή, καὶ ἀφιερώνει ἀκόμη μεγαλύτερο ὥρο γιὰ νὰ ἐπικρίνει αὐτὴ τὴ θεωρίαν. Ἀλλὰ κείμενα δείχνουν καθαρά ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς, χρησιμοποιώντας τὴν εὐφυέστατην ἰδέαν τῶν πόρων καὶ τῶν ἀπορροῶν, ἦταν ὁ πρῶτος Ἕλληνας φιλόσοφος πρὸς ὃν ἔδωκε λεπτομερεῖς ἐξηγήσεις ὅχι μόνο γιὰ τὴν αἴσθησις, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα φαινόμενα (πρβ. 545), ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν τὸ χημικὸ μείγμα (Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* 324 b 26-35· DK 31 a 87· παραδείγματα στὰ ἀποσπάσματα 91-92) καὶ ὁ μαγνητισμός (Ἀλέξανδρος, *Ἀπορίαι* II, 23· DK 31 a 89). Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θεόφραστος παραπονιέται ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς δὲν μπορεῖ νὰ κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὸ μείγμα, τὴν αἴσθησις καὶ τὴν αὐξησις (*Περὶ αἰσθήσεως* 12· DK 31 a 86). Ὁ Ἐμπεδοκλῆς πίστευε ὀλοφάνερα ὅτι μόνο τὰ ὅμοια πράγματα (ἢ τὰ πράγματα πρὸς ὅμοιωνονται ἀπὸ τὴν Ἀγάπη) μποροῦν νὰ ἔχουν συμμετρικοὺς πόρους καὶ ἀπορροές, ἀφοῦ δεχόμεν ὅτι ὑπάρχει μιὰ φωτιὰ στὸ μάτι γιὰ νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰ φωτεινὰ χρώματα, ἕνα κουδούνι στὸ αὐτὸ

για τούς ήχους και ἄχνα στὴ μύτη γιὰ τὶς ὁσμές (*Περὶ αἰσθήσεως* 7 καὶ 9· γιὰ τὴ γενικὴ ἀρχὴ βλ. 388, 1-5).

392 Θεόφραστος, *Περὶ αἰσθήσεως* 9 (DK 31 a 86): ὡσαύτως δὲ λέγει καὶ περὶ φρονήσεως καὶ ἀγνοίας. (10) τὸ μὲν γὰρ φρονεῖν εἶναι τοῖς ὁμοίοις, τὸ δ' ἀγνοεῖν τοῖς ἀνομοίοις, ὡς ἡ ταυτὸν ἢ παραπλήσιον ὄν τῇ αἰσθήσει τὴν φρόνησιν. διαριθμησάμενος γὰρ ὡς ἕκαστον ἐκάστω γνωρίζομεν, ἐπὶ τέλει προσέθηκεν ὡς ('Απόσπ. 107) ἐκ τούτων <γὰρ> πάντα πεπήγασιν ἀρμοσθέντα καὶ τούτοις φρονέουσι καὶ ἤδοντ' ἢ δ' ἀνιώνται.

διὸ καὶ τῷ αἵματι μάλιστα φρονεῖν· ἐν τούτῳ γὰρ μάλιστα κεκραῖσθαι [ἐστὶ] τὰ στοιχεῖα τῶν μερῶν.

Καὶ τὴν ἴδια θεωρίαν ἔχει γιὰ τὴ νόηση καὶ τὴν ἄγνοια. Ἡ νόηση ἀφορᾷ τὰ ὅμοια, ἐνῷ ἡ ἄγνοια τὰ ἀνόμοια, καὶ ἡ νόηση εἶναι ταυτόσημη ἢ παραπλήσια μὲ τὴν αἴσθησι. Γιατὶ, ἀφοῦ ἀπαρίθμησε πῶς γνωρίζουμε τὸ καθεστὶ ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχό του, πρόσθεσε στὸ τέλος ὅτι

«ἀπὸ τούτα συνταίριαξαν καὶ σχηματίστηκαν τὰ πάντα
καὶ χάρη σ' αὐτὰ σκέφτονται καὶ νιώθουν ἡδονὴ ἢ πόνο».

Γι' αὐτὸ καὶ σκέφτονται κυρίως μὲ τὸ αἷμα· διότι στὸ αἷμα τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀναμειγμένα περισσότερο ἀπὸ ὅσο στὰ ἄλλα μέρη.

393 'Απόσπ. 109, 'Αριστοτέλης, *Μετ.* Β 4, 1000 b 6:

γαίῃ μὲν γὰρ γαῖαν ὀπώπαμεν, ὕδατι δ' ὕδωρ,
αἰθέρι δ' αἰθέρα διόν, ἀτὰρ πυρὶ πῦρ αἰδήλον,
στοργὴν δὲ στοργῇ νεῖκος δέ τε νεῖκει λυγρῶ.

Γιατὶ μὲ χῶμα βλέπουμε τὸ χῶμα, μὲ νερὸ τὸ νερὸ,
μὲ αἰθέρα τὸν λαμπρὸ αἰθέρα, μὲ φωτιά τὴν ἀχόρταχη φωτιά,
μὲ ἀγάπη βλέπουμε τὴν ἀγάπη, μὲ φιλονικία τὴ φοβερὴ φιλονικία.

394 'Απόσπ. 105, Πορφύριος, σύμφωνα μὲ τὸν Στοβαῖο, 'Ανθολ. Ι, 49, 53:

αἵματος ἐν πελάγεσσι τεθραμμένη (ἢ καρδιά) ἀντιθορόντος,
τῇ τε νόημα μάλιστα κικλήσκεται ἀνθρώποισιν·
αἷμα γὰρ ἀνθρώποις περικάρδιόν ἐστι νόημα.

(Ἡ καρδιά) ἡ θρεμμένη στὴ θάλασσα τοῦ αἵματος τοῦ ἀγαλῆνευτου,
ἐκεῖ ποὺ εἶναι προπάντων ὅ,τι οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν σκέψη·
γιατὶ τὸ αἷμα ποὺ κυλάει γύρω ἀπ' τὴν ἀνθρώπινη καρδιά εἶν' ἡ σκέψη.

Τὸ 393 κάνει τὴν ἀπαρίθμηση, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει τὸ 392· καὶ τὸ 394 (μαζὶ μὲ τὸ 373) πρέπει νὰ εἶναι οἱ μαρτυρίες στὶς ὁποῖες στηρίζει ὁ Θεόφραστος τὴν τελευταία πληροφορία τοῦ 392. Σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη μερικῶν, τὰ κείμενα αὐτὰ ὑπονοοῦν ὅτι τὰ στοιχεῖα αἰσθάνονται κυριολεκτικὰ, καὶ ὅτι τὸ αἷμα, τὸ

ὁποῖο συναποτελοῦν τὰ στοιχεῖα, σκέφτεται κυριολεκτικά. Εἶναι ὁμῶς προτιμότερο νὰ δώσουμε ἔμφαση στὸ «ἐμεῖς» τοῦ 393 καὶ στὸ «αὐτοὶ» (ἢ «αὐτὰ») τοῦ 392, προσέχοντας τὶς δοτικὲς γαίῃ (μὲ χῶμα) κτλ., καὶ νὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὸ πού ἐννοεῖ ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἶναι ὅτι χάρη στὴν κατοχὴ μιᾶς οὐσίας, πού περιέχει τὰ στοιχεῖα ἀναμειγμένα σὲ ἴσες ἀναλογίες, μποροῦμε νὰ σκεφτόμαστε (πρβ. Πλούταρχος, *Περὶ ψυχῆς* 607 d). Ἀναμφισβήτητα, ὁ Ἐμπεδοκλῆς δίνει τόση σημασίαν στὶς ἴσες ἀναλογίες τοῦ μείγματος ἐπειδὴ, κατὰ τὴν ἀποψή του, μόνο τότε μποροῦμε νὰ ἀποφανθοῦμε ἀμερόληπτα πῶς εἶναι ὁ κόσμος. Ἐνα ἄλλο ἀπόσπασμα ἐπισημαίνει ὅτι ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ καταλήξουμε σὲ μιὰ τέτοια ἀπόφανση εἶναι νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ αὐτὸ πού εἶναι παρὸν στὶς αἰσθήσεις μας (πρβ. 343):

395 Ἀπόσπ. 106, Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* Γ 3, 427 a 21:

πρὸς παρεὸν γὰρ μῆτις ἀέξεται ἀνθρώποισιν.

Γιατὶ ἡ φρόνηση τῶν ἀνθρώπων αὐξάνεται ὅσο δέχονται αὐτὸ πού εἶναι παρὸν.

Ὁ Ἐμπεδοκλῆς θὰ πρέπει νὰ ἔκλινει τὸ *Περὶ φύσεως* μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ «ἱεροῦ νοῦ» ἐνὸς θεοῦ πού ἔχει μερικὲς ἀπὸ τὶς φυσικὲς ιδιότητες τῆς Σφαίρας, ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ του εἶναι, προφανῶς, σύγχρονη μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου:

396_x Ἀπόσπ. 133, Κλήμης, *Στρωμ.* V, 81, 2:

*οὐκ ἔστιν πελάσασθαι (τὸ θεῖον) ἐν ὀφθαλμοῖσιν ἐφικτόν
ἡμετέροις ἢ χερσὶ λαβεῖν, ἥπερ τε μεγίστη
πειθοῦς ἀνθρώποισιν ἀμαξιτὸς εἰς φρένα πίπτει.*

Δὲν γίνεται νὰ φέρουμε κοντά μας (τὸ θεῖο) ὥστε νὰ τὸ δοῦν τὰ μάτια μας ἢ νὰ τ' ἀδράξουν τὰ χέρια μας, μὴν πού αὐτὸς εἶναι τῆς πειθῶς ὁ κύριος δρόμος, πού μπαίνει στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων.

397 Ἀπόσπ. 134, Ἀμμώνιος, *Περὶ ἐρμηνείας* 249, 6 Busse:

*οὐδὲ γὰρ ἀνδρομέη κεφαλῇ κατὰ γυνῖα κέκασται,
οὐ μὲν ἀπὸ νότοιο δύο κλάδοι αἰσσοῦνται,
οὐ πόδες, οὐ θοὰ γοῦν', οὐ μήδεα λαχνήεντα,
ἀλλὰ φρενὴν ἱερὴ καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μοῦνον,
φροντίσι κόσμον ἅπαντα καταΐσσουσα θοῇσιν.*

Γιατὶ δὲν ἔχει κεφάλι ἀνθρώπινο πάνω σὲ μέλη, οὔτε φυτρώνουν δυὸ κλαδιά ἀπ' τὴ ράχη του, δὲν ἔχει πόδια οὔτε σβέλτα γόνατα, οὔτε γεννητικὰ μόρια μαλλιαρά, παρὰ εἶναι μόνον νοῦς, ἱερὸς καὶ ὑπερμέγιστος, πού μὲ γοργὰς σκέψεις διασχίζει ὅλο τὸν κόσμον.

Ὅπως τὸ σῶμα τοῦ θεοῦ ἔχει μιὰ τελειότητα πού λείπει ἀπὸ τὰ δικά μας σώματα, ἔτσι καὶ ἡ δύναμη τοῦ νοῦ του ξεπερνάει τὰ ὅρια τοῦ δικοῦ μας νοῦ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

398 Ἀπόσπ. 110, Ἰππόλυτος, Ἑλ. VII, 29, 25:

εἰ γὰρ καὶ σφ' ἀδινῇσιν ὑπὸ πραπίδεσσιν ἐρείσας
 εὐμενέως καθαρῇσιν ἐποπτεύσεις μελέτησιν,
 ταῦτά τέ σοι μάλα πάντα δι' αἰῶνος παρέσσονται,
 ἄλλα τε πόλλ' ἀπὸ τῶνδε κτήσεαι· αὐτὰ γὰρ αὔξει
 5 ταῦτ' εἰς ἦθος ἕκαστον, ὅπη φύσις ἐστὶν ἐκάστω.
 εἰ δὲ σύ γ' ἀλλοίων ἐπορέξεαι, οἷα κατ' ἄνδρας
 μυρία δειλὰ πέλονται ἃ τ' ἀμβλύνουσι μερίμνας,
 ἢ σ' ἄφαρ ἐκλείψουσι περιπλομένοιο χρόνιο
 σφῶν αὐτῶν ποθέοντα φίλην ἐπὶ γένναν ἰκέσθαι·
 10 πάντα γὰρ ἴσθι φρόνησιν ἔχειν καὶ νόματος αἴσαν·

Ἄν τὰ στεριώσεις στὸν ρωμαλέο σου νοῦ
 καὶ τὰ στοχάζεσαι μὲ θέληση καλὴ καὶ καθαρὴ μελέτη,
 ὅλα τοῦτα θά 'ναι μαζὶ σου σίγουρα σ' ὅλη σου τὴ ζωὴ
 κι ἄλλα πολλὰ χάρεθ' αὐτὰ θεὸς ν' ἀποκτήσεις. Γιατὶ ἀπὸ μόνου τοὺς θὰ κάνουνε
 ν' αὐξάνει

5 τὸ καθένα μὲ τὸν τρόπο του, σύμφωνα μὲ τοῦ καθενὸς τὴ φύση.

Ἄν ὅμως ζητήσεις ἄλλα πράγματα, ἀπὸ κεῖνα πού ἀφθονοῦνε
 στοὺς ἀνθρώπους, δεινὰ πού στομώνουνε τίς σκέψεις τοὺς,
 τότε ἀμέσως θὰ σ' ἀφήσουνε στὸ γύρισμα τοῦ χρόνου,
 ποθώντας νά 'βρουν τὴ δική τους τὴν ἀγαπημένη γενιά.

10 Γιατὶ μάθε πῶς ὅλα τοὺς ἔχουν διάνοια καὶ σκέφτονται κομμάτι.

Τὸ ποίημα τελειώνει ἐνθαρρύνοντας καὶ παραλλάγηλα προειδοποιώντας τὸν Πausanias. Αὐτὸ πού καλεῖται νὰ στοχαστεῖ ὁ τελευταῖος εἶναι, μᾶλλον, οἱ ὁδηγίες πού τοῦ δόθηκαν. Τὰ διδάγματα τοῦ Ἑμπεδοκλῆ εἶναι τὰ πράγματα ἐκεῖνα πού, καθὼς εἶναι λογικὰ καὶ εὐαίσθητα, θὰ ἐγκαταλείψουν τὸν Pausanias καὶ θὰ βροῦν καταλλήλοτερη συντροφιά, ἂν αὐτὸς ἀφοσιωθεῖ σὲ ἐπιδιώξεις ἀταίριαστες μὲ τὴ φιλοσοφία.

ΟΙ «ΚΑΘΑΡΜΟΙ»

399 Ἀπόσπ. 112, Διογένης Λαέρτιος VIII, 62 (στίχοι 1-10) καὶ Κλήμης, Στρωμ. VI, 30 (στίχοι 9-11):

ὦ φίλοι, οἱ μέγα ἄστυ κατά ξανθοῦ Ἀκράγαντος

- ναίετ' ἂν' ἄκρα πόλεος, ἀγαθῶν μελεδήμονες ἔργων,
 χαίρετ'· ἐγὼ δ' ὑμῖν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητὸς
 πωλευῖμαι μετὰ πᾶσι τετιμένος, ὥσπερ ἔοικα,
 5 ταινίαις τε περιστέπτος στέφεσιν τε θαλείοις·
 (πᾶσι δέ) τοῖς ἂν ἴκωμαι ἐς ἄστεα τηλεθάοντα,
 ἀνδράσιν ἡδὲ γυναιξί, σεβίζομαι· οἱ δ' ἄμ' ἔπονται
 μυριοὶ ἐξερέοντες, ὅπη πρὸς κέρδος ἀταρπός,
 οἱ μὲν μαντοσυνέων κεχηρημένοι, οἱ δ' ἐπὶ νούσων
 10 παντοίων ἐπύθοντο κλύειν εὐηκέα βάξιν,
 δηρὸν χαλεπῇσι πεπαρμένοι (ἄμφ' ὁδύνησιν).

- Χαίρετε φίλοι, ἐσεῖς ποῦ ζεῖτε στήν Ξακουστή πόλιν τοῦ Ξανθοῦ Ἀκράγαντα,
 καὶ πάντα στήν ἀκρόπολιν, καὶ ἔργα καλὰ μελετᾶτε.
 Θεὸς ἀθάνατος ἐγὼ καὶ ὄχι πιά θνητὸς
 πορεύομαι ἀπ' ὅλους τιμημένος, καθὼς τ' ἀέλιος,
 5 μὲ κορδέλες στολισμένος καὶ χλωρὰ στεφάνια·
 καὶ ὅλοι σὲ ὅσων τίς πόλεις φτάνω τίς θαλερές,
 ἄνδρες καὶ γυναῖκες, μὲ σέβονται. Μ' ἀκολουθοῦν
 χιλιάδες, ρωτώντας ποῦ 'ναὶ τὸ στρατὶ τοῦ κέρδους,
 ἄλλοι μαντεῖες γυρεύοντας, ἄλλοι ν' ἀκούσουν
 10 τὸ λόγο ποῦ γιαντρεύει κάθε ἀρρώστια,
 ἀπ' ἀβάσταχτους πόνους καιρὸ τώρα σουβλισμένοι.

Ὁ πρῶτος στίχος τῶν *Καθαρμῶν* φανερώνει ὅτι εἶναι ἓνα ποίημα ποῦ, σὲ ἀντί-
 θεση μὲ τὸ *Περὶ φύσεως*, ἀπευθύνεται σὲ μιὰ μεγάλη ὁμάδα ἀνθρώπων (ἴσως
 σὲ μιὰ πυθαγορική *ἐταιρεία*), ἂν ὄχι στὸ κοινὸ γενικὰ. Προφανῶς, ὁ Ἐμπεδο-
 κλῆς γράφει ἀπὸ τὴν ξενιτιά. Οἱ Diels καὶ Wilamowitz, μάλιστα, τὸν φαν-
 τάστηκαν ἐξόριστο (πρβ. Διογ. Λ. VIII, 52 καὶ 57· DK 31 a 1), νὰ ἔχει πρό-
 σφατα μεταστραφεῖ ἀπὸ τὴ νηφάλια ὑλιστικὴ φιλοσοφία τοῦ *Περὶ φύσεως* στὴ
 μεταφυσικὴ ἔξαρση τοῦ πυθαγορισμοῦ ἢ τῶν θρησκευτικῶν μυστηρίων. Ἀπο-
 δείχθηκε ὅμως ὅτι οἱ ἐνδείξεις ποῦ ἐπιστρατεύθηκαν γιὰ νὰ στηρίξουν αὐτὴ τὴ
 βιογραφικὴ εἰκασία ἦταν πολὺ τρωτές, ἂν καὶ ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι οἱ *Καθαρμοὶ*
 εἶναι μεταγενέστεροι ἀπὸ τὸ *Περὶ φύσεως*. Περιέχουν πολλὰ ἀναφορὰς σὲ θέ-
 ματα καὶ ἐννοιεῖ (λ.χ. τὴν Ἀγάπην, τὴ Φιλονικίαν, τὰ τέσσερα στοιχεῖα, τὸν ὄρκο)
 ποῦ ἡ καίρια λειτουργία τους στὸ κείμενο μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὁλοκληρωμένα
 μόνο μέσα στὸ θεωρητικὸ πλαίσιο τοῦ *Περὶ φύσεως*.

Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὅτι ἔχει γίνεи θεὸς (στίχος 3) ἀπηχεῖ τὸ φα-
 νέρωμα τοῦ Ἑρμῆ στὸν Πρίαμο, στήν τελευταία ραψωδία τῆς *Ιλιάδας* (Ω 460·
 πρβ. ἐπίσης τὴν προσφώνηση τῆς Δήμητρας, Ὑμ. Δημ. 120). Ἐπίσης μᾶς θυ-
 μίζει τὸ χαιρετισμὸς μὲ τὸν ὅποιο γίνεται ἡ ὑποδοχὴ τοῦ πεθαμένου μύστη τῶν
 μυστηρίων (προφανῶς ἀπὸ τὴν Περσεφόνη) στὶς «χρυσὰς δέλτους» τῶν Θου-

ρίων (ὁ χαιρετισμὸς αὐτὸς χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ ἀργότερα):

400 *Inscriptiones Graecae*² XIV, 641, 1 (στίχος 10)· DK I b 18 (= a 1 Zuntz):

ὄλβιε καὶ μακαριστέ, θεὸς δ' ἔσῃ ἀντὶ βροτοῖο.

Καλότυχε καὶ μακάριε, θεὸς θὲ νά 'σαι ἀντὶ θνητός.

Στὸ κύριο σῶμα τοῦ ποιήματος ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἔλεγε ὅτι, ὅπως καὶ ἄλλα θεῖα πνεύματα (δαίμονες), ἔτσι καὶ αὐτὸς καταδικάστηκε νὰ εἶναι θνητός, ἀλλὰ ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ ξαναγίνει θεῖος καὶ ἀθάνατος ἔπειτα ἀπὸ ἓναν κύκλο ἐνσαρκώσεων. Καὶ στὴ συνέχεια διευκρίνιζε τὸ ἁμάρτημα, ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου αὐτὸς καὶ τὰ ἄλλα πνεύματα ἐκπύπτουν ἀπὸ τὴ θεία χάρη, καθὼς καὶ τὶς τελετουργικὲς πράξεις πού εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴ γνήσια θρησκεία.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΕΝΣΑΡΚΩΣΗΣ

(i) Τὸ ψήφισμα

401 Ἀπόσπ. 115, Ἰππόλυτος, *Εἰλ. VII, 29, 14 (στ. 1-2, 4-14) καὶ Πλούταρχος, *Περὶ φηγῆς* 17, 607 c (στίχοι 1, 3, 5, 6, 13):

ἔστι τι Ἀνάγκης χρῆμα, θεῶν ψήφισμα παλαιόν,

αἰδίων, πλατέεσσι κατεσφρηγισμένον ὄρκοις·

εὐδὲ τις ἀμπλακίῃσι φόνῳ φίλα γυνῖα μῆνῃ,

ὅς κεν τὴν ἐπίορκον ἁμαρτήσας ἐπομόσσει,

5

δαίμονες οἷτε μακραιῶνος λελάχασι βίοιο,

τρὶς μιν μυρίας ὥρας ἀπὸ μακάρων ἀλάλῃσθαι,

φύομενον παντοῖα διὰ χρόνου εἶδεα θνητῶν,

ὑγραλέας βιότοιο μεταλλάσσοντα κελεύθους.

αἰθέριον μὲν γάρ σφε μένος πόντονδ' ἐκ δῶκει,

10

πόντος δ' ἐς χθονὸς οἶδας ἀπέπτυσσε, γαῖα δ' ἐς αἰγὰς

ἡελίου φαέθοντος, ὃ δ' αἰθέρος ἔμβαλε δίναις·

ἄλλος δ' ἐξ ἄλλου δέχεται, στυγέουσι δὲ πάντες.

τῶν καὶ ἐγὼ νῦν εἰμι, φυχὰς θεόθεν καὶ ἀλήτης,

Νείκει μαινομένῳ πίσυνος.

Ἰπάρχει τῆς Ἀνάγκης ἓνας χρησμός, τῶν θεῶν ἀρχαῖο ψήφισμα, χιώνιο, μὲ ὄρκους πλατιοὺς σφραγισμένο:

ὅποιος ἁμαρτήσῃ καὶ τὰ μέλη του μὲ φονικὸ μῖανει,

ὅποιος ἀπὸ δικό του φταίξιμο πατήσῃ τὸν ὄρκο πού 'δωσε

5

πνεύματα πού μακραιῶνη τοὺς ἔλαχε ζωῇ—

γιὰ τριάντα χιλιάδες χρόνια μακριὰ ἀπ' τοὺς μακάριους πλανιέται,
περνώντας δλ' αὐτὰ τὰ χρόνια ἀπ' ὅλες τις θνητὲς μορφές
κι ἀπ' τὸ 'να κακοτράχαλο στρατὶ στὸ ἄλλο.
Τοῦ αἰθέρα ἡ δύναμη στὴ θάλασσα τὸν διώχνει,
ἡ θάλασσα τὸν φτύνει στὴ στεριά, ἡ στεριά τὸν πετάει στοῦ ἡλίου
τὶς καυτὲς ἀχτίνες κι ὁ ἥλιος στὶς δίνες τοῦ αἰθέρα·
ὁ ἕνας τὸν παίρνει ἀπ' τὸν ἄλλο, μὰ ὅλοι τὸν ἀποστεργουν.
"Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς εἶμαι τώρα κι ἐγώ, ἀπ' τοὺς θεοὺς ἐξόριστος καὶ πλάνης,
ἐμπιστοσύνη ἔχοντας στὴ μανιασμένη Φιλονικία.

10

Ὁ νόμος ποὺ ὀρίζει μιὰ σειρὰ ἐνσαρκώσεις ὡς ἐξιλέωση γιὰ τὸ ἀμάρτημα ποὺ διαπράχθηκε περιγράφεται μὲ ὅρους σχεδὸν ταυτόσημους μὲ ἐκείνους ποὺ χρησιμοποιήσε ὁ Ἐμπεδοκλῆς γιὰ νὰ διατυπώσει τὸ νόμο τῆς διάσπασης τῆς Σφαίρας ἀπὸ τὴ Φιλονικία· ἡ ἀμαρτία συνδέεται ρητὰ μὲ τὴν «ἐμπιστοσύνη στὴ μανιασμένη Φιλονικία»· καὶ ὁ κύκλος τῶν στοιχείων ποὺ διατρέχουν οἱ δαίμονες μᾶς θυμίζει τὴν ἐναλλὰξ κυριαρχία τῶν διαφορῶν στοιχείων, ποὺ ἐπακολουθεῖ τὸν κατακερματισμὸ τῆς Σφαίρας στὸ *Περὶ φύσεως*. Ἀλλά, παράλληλα, τὸ **401** ἀντιστοιχεῖ σὲ μερικοὺς στίχους τῆς *Θεογονίας* (775-806), ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴν τύχη ὁποιοῦ θεοῦ μπλέκεται σὲ μιὰ διαμάχη καὶ φιλονικία καὶ κατόπιν καταπατᾷ τὸν ὄρκο νὰ σταματήσει τὴ διένεξη: «ὁ ἔκπτωτος θεὸς ποὺ περιγράφει ὁ Ἡσίοδος εἶναι ὁ "Ἀνθρωπος» (Zuntz, *Persephone*, 267). Καί, ὅπως φαίνεται, ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀνέπτυσε στὴ συνέχεια διεξοδικότερα τὴν πτώση τῶν δαιμόνων χρησιμοποιώντας καθαρὰ μυθολογικοὺς ὅρους, παρμένους ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο (ιδιαίτερα, ἴσως, ἀπὸ τὴν κάθοδο στὸν κάτω κόσμο, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὴν Ὀδύσεια).

(ii) Ἡ δυστυχία τῆς ἐνσάρκωσης

402 Ἀπόσπ. 118, Κλήμης, *Στρωμ.* III, 14, 2 (στίχος 1) καὶ ἀπόσπ. 121, Ἰεροκλῆς, σχόλια γιὰ τὰ *Χρυσὰ ἔπη* 24 (στ. 2 καὶ 3):

κλαυσά τε καὶ κώκυσα ἰδὼν ἀσυνήθεα χῶρον,
ἐνθα Φόνος τε Κότος τε καὶ ἄλλων ἔθνεα Κηρῶν

.....

Ἄτης ἂν λειμῶνα κατὰ σκότος ἠλάσκουσιν.

Ἐκλαψα καὶ θρήνησα σὰν εἶδα ἕνα μέρος ἀσυνήθιστο,
ἔπου ὁ Φόνος, τὸ Μῖσος κι ἄλλων θανάτων γένη

.....

πλανιοῦνται (οἱ δαίμονες) στὰ σκοτάδια, στῆς Ἄτης τὸ λιβάδι τριγυρίζοντας.

403 Ἀπόσπ. 124, Κλήμης, *Στρωμ.* III, 14, 2:

ὦ πόποι, ὦ δειλὸν θνητῶν γένος, ὦ δυσάνολβον,
τοίων ἐκ τ' ἐρίδων ἐκ τε στοναχῶν ἐγένεσθε.

Ἄλῃ, δόλια καὶ δύσμοιρη ράτσα τῶν θνητῶν,
ἀπὸ τῆς γυναικὸς καὶ βογγητῶν γεννήθηκες.

404 Ἀπόσπ. 119, Κλήμης, *Στρωμ.* IV, 13, 1:

ἐξ οἷας τιμῆς τε καὶ ὅσπου μίλκεος ὄλβου...

Ἀπὸ ποιῶν τιμῆς καὶ ἀπὸ ποιάς ὕψους εὐτυχίας...

405 Ἀπόσπ. 120, Πορφύριος, *Περὶ ἄντρον νυμφῶν* 8:

ἡλύθομεν τόδ' ὑπ' ἄντρον ὑπόστεγον...

Μπήκαμε σ' αὐτὴ τὴ σκεπαστὴ σπηλιά...

406 Ἀπόσπ. 122, Πλούταρχος, *Περὶ εὐθυμίας* 15, 474 b:

ἐνθ' ἦσαν Χθονίη τε καὶ Ἡλιόπη ταναῶπις,
Δηροίς θ' αἱματόεσσα καὶ Ἀρμονίη θεμερῶπις,
Καλλιστώ τ' Αἰσχροίη τε, Θώσά τε Δηναΐη τε,
Νημερτής τ' ἐρέεσσα μελάγκουρός τ' Ἀσάφεια.

Ἐκεῖ ἦσαν ἡ Γῆ καὶ ὁ Ἥλιος ὁ μακρύθωρος,
ἡ αἱμοσταγὴς Ἀμάχη καὶ ἡ ἀτάραχη Ἀρμονία,
ἡ Ὀμορφιά καὶ ἡ Ἀσχήμια, ἡ Βιάση καὶ ἡ Ἀργητα,
ἡ θελκτικὴ Ἀλήθεια καὶ ἡ τυφλὴ Ἀσάφεια.

407 Ἀπόσπ. 126, Στοβαῖος, *Ἀνθολ.* I, 49, 60:

σαρκῶν ἀλλογνῶτι περιστέλλουσα χιτῶνι.

ντύνοντάς τον (τὸ δαίμονα) μὲ ξένο ρούχο σάρκινο.

Αὐτὰ τὰ σκόρπια καὶ ἀσύνδετα ἀποσπάσματα ἀντιπροσωπεύουν τὰ περισσότερα κομμάτια πού σώθηκαν ἀπὸ μιὰ περικοπή, ὅπου ὁ Ἐμπεδοκλῆς μιλοῦσε, ὅπως φαίνεται, πρῶτα γιὰ τὴν καθοδὸ τοῦ σὲ ἕνα τόπο δυστυχίας ὅπου ἦταν συγκεντρωμένοι καὶ ἄλλοι τιμωρημένοι δαίμονες, καὶ κατόπιν γιὰ τὴν εἰσόδὸ τοῦ σὲ μιὰ σπηλιά ὅπου οἱ δαίμονες ἦταν ντυμένοι μὲ ξένη σάρκα καὶ ὑπόκεινταν στὶς ἀλληλοσυγκρουόμενες δυνάμεις πού κυβερνοῦν τὴν ὑπαρξὴ τῶν θνητῶν. Ἀραγε διαδραματίζεται ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο στὸν κάτω κόσμος; Ἡ μήπως ὁ Ἐμπεδοκλῆς μιλάει μεταφορικὰ γιὰ τὴ φύση τῆς ἐπίγειας ζωῆς τῶν θνητῶν; Περιέργως, οἱ μελετητὲς θεώρησαν ὅτι αὐτὲς οἱ δύο ἐκδοχὲς ἀποκλείουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς χρησιμοποίησε τὸν ἐσχατολογικὸ μῦθο (σημάδια τοῦ ὁποίου εἶδαμε στὸν πυθαγορισμὸ) ἀφενὸς γιὰ νὰ ἐκ-

φράσει με γλαφυρό τρόπο την πεποίθησή του ότι η θνητή ύπαρξη είναι κάτι τὸ ξένο καὶ ἀξιοθρήνητο καὶ ἀφετέρου γιὰ νὰ δώσει ὅσο γινόταν πιδὺ ζωντανή μορφή στὴν ιδέα ότι ἡ ζωὴ ἀπλώνεται σὲ ἓνα χῶρο καὶ χρόνον ποὺ ξεπερνάει τὶς ἀνθρώπινες διαστάσεις.

(iii) *Ἡ ἐλπίδα τῆς λείτρωσης*

408 Ἀπόσπ. 127, Αἰλιανός, *Περὶ ζώων ιδιότητος* XII, 7:

*ἐν θήρεσσι λέοντες ὀρειλεχέες χαμαιεῦναι
γίγνονται, δάφναι δ' ἐνὶ δένδροσιν ἡνκόμοισιν.*

Μὲς στὰ θηρία γεννιοῦνται, λιοντάρια ποὺ φωλιάζουν στὰ βουνὰ καὶ κατ'αρχῆς κοιμοῦνται, δάφνες ἀνάμεσα στὰ δέντρα τὰ ὁμορφόφυλλα.

409 Ἀποσπάσματα 146 καὶ 147, Κλήμης, *Στρωμ.* IV, 150, 1. καὶ V, 122, 3:

*εἰς δὲ τέλος μάντιες τε καὶ ὕμνοπόλοι καὶ ἱητροὶ
καὶ πρόμοι ἀνθρώποισιν ἐπιχθονίοισι πέλονται.
ἔνθεν ἀναβλαστοῦσι θεοὶ τιμῇσι φέριστοι,
ἀθανάτοις ἄλλοισιν ὁμέστιοι, αὐτοτράπεζοι
†έόντες†, ἀνδρείων ἀχέων ἀπόκληροι, ἀτειρεῖς.*

Στὸ τέλος ὅμως ἔρχονται στοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐπίγειους
σὰν προφῆτες, ραψῳδοί, γιάτροι καὶ ἡγεμόνες,
κι ἐκεῖθε ἀνυψώνονται σὰν πρῶτοι στὶς τιμὲς θεοί,
ποὺ μὲ τοὺς ἄλλους ἀθανάτους τὴν ἴδια ἐστία μοιράζονται,
τὸ ἴδιον τραπέζι, μακριὰ ἀπ' τῶν ἀνθρώπων τὶς ἐγνοῖες καὶ τὰ βάσανα.

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀνῆκαν, πιθανότατα, σὲ ἓνα χωρίο ὅπου ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξηγοῦσε πῶς ἓνας δαίμονας, περνώντας ἀπὸ τὴ μιὰ ζωὴ στὴν ἄλλη, ἀνεβαίνει σὲ ὅλο καὶ ψηλότερες βαθμίδες τῆς δημιουργίας (φυτὰ, θηλαστικά, ἄνθρωπος). παίρνει τὴν καλύτερη μορφή ποὺ εἶναι δυνατὴ σὲ κάθε βαθμίδα καὶ τελικὰ ξαναγίνεται θεός, ὅπως ἦταν πρῶτα. Συχνὰ θεωρεῖται (πράγμα εὐλογο, ἐξάλλου) ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς πίστευε πῶς ὅλες οἱ ἀπολλώνιες ιδιότητες ποὺ μνημονεύονται στὸ **409** ἦταν ἐνωμένες στὸ δικό του πρόσωπο. Τόσο στὴν περιγραφή τῶν ζωικῶν μορφῶν ὅσο καὶ στὴν περιγραφή τῶν θεῶν βρίσκουμε ἀπόηχους ἀπὸ τὴ φρασεολογία ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἐμπεδοκλῆς στὸ *Περὶ φύσεως* γιὰ νὰ προσδιορίσει τὶς «μύριες ράτσες τῶν θνητῶν» (πρβ. λ.χ. **355-356**)· καὶ ἡ ἀναφορά στὶς εὐωχίες τῶν θεῶν μᾶς θυμίζει πάλι τὴν ἐπάνοδο στὰ συμπόσια τῶν θεῶν, ποὺ ὑπόσχεται ὁ Ἡσίοδος στὸν ἐκπτωτο θεό, ἔπειτα ἀπὸ 9 χρόνια ἐξορίας (*Θεογ.* 801-804). Ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς δανεῖζεται στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὴν ἐσχατολογία τῆς πυθαγορικῆς θρησκείας, ὅπως θὰ δεῖξει ἡ

σύγκριση με ένα περίφημο απόσπασμα του Πίνδαρου (πρβ. σ. 243-244 πιο πάνω):

410 Πίνδαρος, απόσπ. 133 Snell (Πλάτων, *Μένων* 81 b):

οἷσι δὲ Φερσεφόνα ποινὰν παλαιοῦ πένθεος
δέξεται, ἐς τὸν ὑπερθεὶν ἄλιον κείνων ἐνάτω ἔτει
ἀνδιδοῖ ψυχὰς πάλιν, ἐκ τῶν βασιλῆες ἀγανοὶ
καὶ σθένει κραιπνοὶ σοφίᾳ τε μέγιστοι
ἄνδρες αὔξοντ'· ἐς δὲ τὸν λοιπὸν χρόνον ἥροες ἄ-
γνοι πρὸς ἀνθρώπων καλέονται.

Ἄπ' ὅσους ἡ Περσεφόνη παίρνει ἐκδίκηση γιὰ τὸ παλιό της
πένθος, αὐτῶν τίς ψυχὴς ξανά στὸν ἥλιο ὑψώνει
τὴν ἑνάτη χρονιά. Ἄπ' αὐτούς βγαίνουν βασιλιάδες εὐγενεῖς
κι ἀνθρωποὶ γρήγοροὶ στὴν παλικάριά καὶ πρῶτοι
στὴ σοφία· κι ἀπὸ τότε ἤρωες κι ἄγιοι λογιάζονται
ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους.

ΟΙ ΘΥΣΙΕΣ

(i) Ἡ ἀρχικὴ κατάσταση

411 Ἀπόσπ. 128, Πορφύριος, *Περὶ ἀποχῆς* II, 21:

οὐδὲ τις ἦν κείνοισιν Ἄρης θεὸς οὐδὲ Κυδοιμὸς
οὐδὲ Ζεὺς βασιλεὺς οὐδὲ Κρόνος οὐδὲ Ποσειδῶν,
ἀλλὰ Κύπρις βασίλεια.

5 τὴν οἷ γ' εὐσεβέεσσιν ἀγάλμασιν ἱλάσκοντο
γραπτοῖς τε ζώοισι μύροισι τε δαιδαλεόδομοις
σμύρνης τ' ἀκρότητον θυσίαις λιβάνον τε θυώδους,
ξανθῶν τε σπονδὰς μελίτων ῥίπτοντες ἐς οὐδας·
ταύρων τ' ἀρρήτοισι φόνους οὐ δέυετο βωμὸς,
10 ἀλλὰ μύσος τοῦτ' ἔσκεν ἐν ἀνθρώποισι μέγιστον,
θυμὸν ἀπορραΐσαντας ἐέδμεναι ἡέα γυναι.

Δὲ λάτρευαν κανένα θεὸ Ἄρη οὔτε τῆς μάχης τὴν ἀντάρα,
οὔτ' ἦταν ὁ Δίας βασιλιάς τους οὔτ' ὁ Κρόνος οὔτ' ὁ Ποσειδῶνας,
παρὰ βασίλευε ἡ Κύπρις.

5 Αὐτὴν ἐξευμενίζανε μὲ ἀγάλματα ἱερά,
μὲ ζώων ζωγραφιές, μ' ἀρώματα λογῆς λογιῆς,
ἀτόφια σμύρνα θυσιάζοντας κι εὐωδιαστὸ λιβάνι,
σπονδὲς στὸ χῶμα χύνοντας ἀπὸ ξανθὸ μέλι.
Δὲν ποτιζόταν ὁ βωμὸς τους ἀπὸ ἀνέπιωτες ταύρων σφαγές,

παρά λογιζόταν τούτο στους ανθρώπους τὸ μεγαλύτερο βδέλυγμα,
νὰ ξεριζώνεις τὴ ζωὴ ἀπὸ εὐγενικά μέλη καὶ νὰ τὴν τρῶς.

412 Ἀπόσπ. 130, Σχόλ. in Nic. Ther. 453:

ἦσαν δὲ κτίλα πάντα καὶ ἀνθρώποισι προσηνῇ,
θῆρες τ' οἰωνοὶ τε, φιλοφροσύνη τε δεδήει.

Κι ἦταν ὅλα ἡμερα καὶ προσηνῇ τοὺς ἀνθρώπους,
τετράποδα καὶ πουλιά, κι ἡ καλοσύνη τοὺς λαμποκοποῦσε.

Ὁ Θεόφραστος μᾶς λέει (σύμφωνα μὲ τὸν Πορφύριο, *Περὶ ἀποχῆς* II, 21) ὅτι τὸ **411** ἀνῆκε στὸ τμήμα ἐκεῖνο τῶν *Καθαρμῶν* ὅπου ὁ Ἐμπεδοκλῆς μιλοῦσε γιὰ «τίς θυσιῆς καὶ τῇ θεογονίᾳ». Ὅπως δὴποτε, αὐτοὶ οἱ στίχοι μᾶς δείχνουν τὸν ποιητὴ νὰ χρησιμοποιεῖ καὶ πάλι τὸ μῦθο, ἀλλὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ ἐμπνέεται τόσο ἀπὸ τὴ *Θεογονία*, ὅσο ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἡσίοδου γιὰ τὸν Χρυσὸ Αἰῶνα στὸ *Ἔργα καὶ ἡμέραι* (109 κέ.). Ὁ Ἐμπεδοκλῆς διορθώνει τὴν παραδοσιακὴ θεολογία, λέγοντας ὅτι στὴν ἀρχὴ ἡ ὑπέρτατη θεότητα δὲν ἦταν ὁ Κρόνος, ἀλλὰ ἡ Ἀγάπη· καὶ ἔτσι θυμώμαστε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὸ *Περὶ φύσεως*, καὶ συγκεκριμένα τὴν περίοδο ἐκείνη τῆς Σφαίρας ὅπου ἡ Ἀγάπη ἐξουσιάζει ἀπόλυτα τίς ρίζες.

(ii) Αἵματοχυσία καὶ κανιβαλισμός

413 Ἀπόσπ. 135, Ἀριστοτέλης, *Ρητορικὴ* A 13, 1373 b 6:

ἀλλὰ τὸ μὲν πάντων νόμιμον διὰ τ' εὐνυμέδοντος
αἰθέρος ἡνεκέως τέταται διὰ τ' ἀπλέτου αὐγῆς.

Ἀλλὰ τοῦτος ὁ νόμος, ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλα, ἀπλώνεται ἀτέλειωτα
μέσ' ἀπ' τὸν ἀχανῆ αἰθέρα καὶ τὸ ἀπλετο φῶς τοῦ ἥλιου.

414 Ἀπόσπ. 136, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* IX, 129:

οὐ παύσεσθε φόνοιον δυσχεές; οὐκ ἐσορᾶτε
ἀλλήλους δάπτοντες ἀκηδείησι νόιοι;

Δὲ θὰ σταματήσετε τὸν ἀπᾱίσιο θόρυβο τῶν σφαγῶν; Δὲ βλέπετε
πῶς μ' ἀφροσύνη καταβροχθίζετε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο;

415 Ἀπόσπ. 137, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* IX, 129:

μορφήν δ' ἀλλάξαντα πατὴρ φίλον υἱὸν αἰέρας
σφάζει ἐπενχόμενος μέγα νήπιος οἰκτρὰ τορεύντα²²⁴
μισσόμενον θύοντος·²²⁵ ὁ δὲ νήκουστος ὁμοκλέων
σφάξας ἐν μεγάροισι κακὴν ἀλεγύνετο δαῖτα.

ὥς δ' αὖτως πατέρ' υἱὸς ἐλὼν καὶ μητέρα παῖδες
θυμὸν ἀπορραΐσαντε φίλας κατὰ σάρκας ἔδουσιν.

ἽΟ πατέρας σηκώνει τὸν ἴδιο του τὸ γιό, ποὺ ἔχει ἀλλάξει ὄψη,
καὶ τὸν σφάζει μὲ μιὰ προσευχή, ὁ ἄμυαλος, καθὼς φριχτὰ οὐρλιάζει,
τὸν θύ-τῃ ἱκετεύοντας. Αὐτὸς ὁμῶς, κουφὸς στὰ οὐρλιαχτά,
τὸν σφάζει κι ἐτοιμάζει στὶς αἰθουσές του μακάβριο συμπόσιο.
Ἔτσι ὁ πατέρας ἀρπάζει τὸ γιό καὶ τὰ παιδιὰ τῆ μάνας,
καὶ παίρνοντάς τους τῇ ζωῇ τρῶνε τίς σάρκες τῶν ἀκριβῶν τους.

416 Ἀπόσπ. 139, Πορφύριος, *Περὶ ἀποχῆς* II, 31:

οἴμοι ὅτι οὐ πρόσθεν με διώλεσε νηλεὲς ἡμῶ,
πρὶν σκέτλι' ἔργα βορᾶς περὶ χεῖλεσι μητίσασθαι.

Ἀλίμονο, ἡ ἀμελίχτη μέρα τοῦ θανάτου δὲ μ' ἐξόντωσε
πρὶν μοῦ ῥθει ἡ ἄθλια ἰδέα κρέας νὰ φάω μὲ τὰ χεῖλια μου.

417 Ἀπόσπ. 117, Διογένης Λαέρτιος VIII, 77:

ἦδη γὰρ ποτ' ἐγὼ γενόμην κοῦρός τε κόρη τε
θάμνος τ' οἰωνός τε καὶ ἔξαλος ἔμπορος ἰχθύς.

Γιατὶ ἤμουν ἄλλοτε ἀγόρι καὶ κορίτσι,
θάμνος, πουλι καὶ ψάρι ταξιδιάρικο, πὺν ἔξω πηδοῦσε ἀπ' τὸ νερό.

Φάνηκε ἤδη ἀπὸ τὸ **411** ὅτι τὰ πρωταρχικὰ ἁμαρτήματα εἶναι οἱ αἱματηρὲς
θυσιές καὶ ἡ βρώση κρέατος (πρβ. **401**, 3-4). Ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει
(δ.π.) ὅτι ὁ «φυσικὸς νόμος» ποὺ διακηρύσσεται στὸ **413** ἀπαγόρευε ἀπόλυτα
τὸ φόνο ζώων. Τὰ ἐδάφια **414** καὶ **415** προσπαθοῦν νὰ μᾶς κάνουν νὰ αἰσθαν-
θοῦμε τὴ φρίκη τῆς αἱματοχυσίας καὶ τῆς κρεοφαγίας, ἐπιστώντας τὴν προσοχή
μας σὲ μιὰ συνέπεια τῆς θεωρίας τῆς μετενσάρκωσης ποὺ εἶχε ἐπισημάνει μὲ
κάπως χιουμοριστικὴ διάθεση ὁ Ξενοφάνης (βλ. **260**): ὅταν κάποιος σκοτώνει
ἓνα πλάσμα ποὺ τὸ θεωρεῖ ἀπλῶς ζῶο χωρὶς λαλιά καὶ λογικό, μπορεῖ στὴν
πραγματικότητα νὰ σκοτώνει μιὰ μετενσάρκωση τοῦ γιοῦ του ἢ τοῦ πατέρα του.
Στὰ χωρία **416** καὶ **417** ὁ Ἑμπεδοκλῆς θρηνεῖ, μὲ τὸν προσωπικὸ τόνο ποὺ
χαρκτηρίζει τοὺς *Καθαρούς*, τὴ δική του πτώση ἀπὸ τὴ θεία κατὰσταση καὶ
ἀναφέρει, παραδοξολογώντας, τίς ἐνσαρκώσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες πέρασε.

(iii) Ἀναίμακτες θυσιές

418 Ἀπόσπ. 140, Πλούταρχος, *Συμποσιακὰ* III, 1, 646 d:

δάφνης φύλλων ἅπο ἀμπαν ἔχεςθαι.

...ν' ἀπέχετε δόλοτελα ἀπ' τὰ δαφνόφυλλα,

419 Ἀπόστ. 141, Ἀδλος Γέλλιος IV, 11, 9:

δεῖλοί, πάνδειλοι, κυάμων ἀπο χείρας ἔχεσθαι.

Ἄθλιοι, τρισάθλιοι, κουκιά στὰ χέρια σας μὴν πιάνετε.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Ἑμπεδοκλῆς τέλειωνε τοὺς *Καθαυμοὺς* μὲ ὁδηγίες γιὰ διάφορες καθαρτήριες τελετουργικὲς πράξεις (πράγμα πού ἐξηγεῖ τὸν ἀρχαῖο τίτλο αὐτοῦ τοῦ ἔργου). Πολὺ λίγες ἀπὸ αὐτὲς τίς ὁδηγίες σώζονται (ἀλλὰ πρβ. 411). Τὸ αἰτιολογικὸ τοῦ 418 βρίσκεται, χωρὶς ἀμφιβολία, στὸ 408. Τὸ 419, μιὰ σερέτυπη παραγγελία πού ἀποδίδεται σὲ διάφορους συγγραφεῖς, δίνει, ἂν ὅχι τίποτε ἄλλο, ζωντανή ἐκφραση στὴν περιάληπτη ἀποστροφή τῶν πυθαγορείων γιὰ τὰ κουκιά, ἂν καὶ ὁ ἀναγνώστης εἶναι φυσικὸ νὰ ἀπογοητεύεται, μένοντας μὲ αὐτὴ τὴν τελευτήρια γεύση ἀπὸ τὸν Ἑμπεδοκλῆ ὡς ποιητὴ καὶ φιλόσοφο.

Η ΣΧΕΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΔΥΟ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Ὁ Ἑμπεδοκλῆς δὲν κάνει καμιά προσπάθεια νὰ δικαιολογήσει τὴ διδασκαλία τῶν *Καθαυμῶν* μὲ βάση τίς θεωρίες τοῦ ἔργου του *Περὶ φύσεως*. Ἀλλὰ δείχνει καθαρά ὅτι οἱ ἴδιες δυνάμεις καὶ ὁ ἴδιος τύπος ἀλλαγῆς πού κυβερνοῦν τὸ ἀνθρώπινο πεπρωμένο ἐξουσιάζουν καὶ ὁλόκληρο τὸν κόσμος. Εἶναι δελεαστικὸ, ἂν καὶ παρακινδυνευμένο, νὰ συνδέσει κανεὶς τὰ δόγματα τῶν δύο ποιημάτων ἀκόμη πιὸ στενὰ ἀπὸ ὅσο νοιάστηκε νὰ τὰ συνταιριάζει ὁ ἴδιος ὁ Ἑμπεδοκλῆς.

Ἄν ὁ Ἑμπεδοκλῆς θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο ἐκπεσόντα θεοῦ (ἢ θεοῦ πνεύμα), αὐτὸ συμβαίνει ἀνκμφισβήτητα ἐπειδὴ βλέπει μιὰ συγγένεια ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ θεὸ τοῦ *Περὶ φύσεως*, τὴ Σφαίρα, καὶ πιστεύει ὅτι ἡ συγγένεια αὐτὴ ξεπερνάει τίς διαφορὲς πού ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους. Χωρὶς ἀμφιβολία, αὐτὴ ἡ συγγένεια ὑφέλειται στὴν κοινὴ τους ἰκανότητα νὰ σκέφτονται. Ὁ Ἑμπεδοκλῆς βλέπει τὴν τελειότητα στὴ νόηση. ὥπως φαίνεται τόσο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι συνδέει τὸν «ἱερὸ νοῦ» μὲ τὸ θεῖο (397) ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίληψή του ὅτι τὸ αἶμα —τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο σκεφτόμαστε (394)— εἶναι ἓνα μεῖγμα τῶν τεσσάρων στοιχείων σὲ σχεδὸν ἴση ἀναλογία (373), ἐνῶ στὴ Σφαίρα τὰ τέσσερα στοιχεῖα εἶναι, φυσικά, τέλεια ἀναμειγμένα. Ἴσως μάλιστα ὁ θεὸς πού ἐνυπάρχει στὸν καθένα μας νὰ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὴ Σφαίρα, πού σήμερα εἶναι ὑποταγμένο στὴ φιλονικία ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ κάποια μέρα θὰ ἐνωθεῖ μὲ ἅλα τὰ ἄλλα κομμάτια τῆς Σφαίρας καὶ μὲ ἅλα τὰ ἄλλα πράγματα σὲ ἓναν τέλειο νοῦ. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ὁ Ἑμπεδοκλῆς δὲν μιλάει στοὺς *Καθαυμοὺς* γιὰ τὴν ψυχὴ, μολονότι ἡ πίστη του στὴ μετενσάρκωση εἶναι, ὁλοφάνερα, μιὰ παραλλαγή τοῦ πυθαγόρειου δόγματος γιὰ τὴ μετεμψύχωση. Ἡ ἀντίληψή του ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι

ένας εξόριστος θεός βελτιώνει την πυθαγόρεια διδασκαλία, προσδιορίζοντας το υποκείμενο του κύκλου του ανθρώπινου πεπρωμένου με τέτοιο τρόπο ώστε να υποσημαίνεται η θέση του στο παγκόσμιο σχήμα.

Συχνά εκφράζεται η άποψη ότι οι *Καθαρμοί* έρχονται σε σύγκρουση με το *Περί φύσεως* ακριβώς σ' αυτό το ζήτημα της φύσης της ψυχής. Γιατί θεωρείται ότι το *Περί φύσεως* προτείνει μια άτεγκτα ύλιστική έρμηνεία όλων των ψυχολογικών λειτουργιών, ενώ οι *Καθαρμοί*, σύμφωνα με την έρμηνεία που τους δίνεται, υποστηρίζουν ή έξυπνοοούν ότι η ψυχή (ή ο *δαίμων*) μπορεί να έχει και θά έχει κάποια μέρα μια ασώματη ύπαρξη, όπως άλλωστε συνέβαινε πριν από την πτώση της. Έμείς διαφωνήσαμε και με τις δύο αυτές έρμηνείες. Ο *δαίμων* είναι πάντα σαρκωμένος: είναι καταδικασμένος να ζήσει σε ένα αταίριαστο και άφυσικο σῶμα από ανθρώπινη σάρκα· λαχταράει να επιστρέψει στο τέλειο σῶμα της Σφαίρας. Η ψυχολογία του *Περί φύσεως* δέν είναι άτεγκτα ύλιστική, αν και δέν ξεκαθαρίζει τί είναι το «έγώ» που σκέφτεται και αίσθάνεται με τὰ στοιχεΐα.

Κάτι άλλο που δέν ξεκαθαρίζεται είναι σε τί συνίσταται η διηνεκής ταυτότητα ενός *δαίμονα*, καθώς μεταπηδάει από στοιχείο σε στοιχείο και μεταμορφώνεται από φυτό σε τετράποδο και από τετράποδο σε άνθρωπο. Σαφής είναι μόνο η ακράδαντη πεποίθηση του Έμπεδοκλή ότι υπάρχει ένα «έγώ» που επιβιώνει από όλες αυτές τις αλλαγές και που η προοπτική του για τη ζωή, το θάνατο και καθετί άλλο δέν μπορεί ποτέ να ύπαρχει όλοτελα σε μια κοσμική προοπτική, είτε την προοπτική της θείας Σφαίρας είτε την προοπτική του φιλοσόφου που οίκοδομεί ένα μεταφυσικό σύστημα θεώρησης του κόσμου. Ο Έμπεδοκλής φανερώνει ένα έντονο αίσθημα προσωπικής ένοχής σε όλα όσα λεί για την αίματοχυσία, άκόμη και για την πτώση του από τη θεία χάρη: είναι ολοφάνερο ότι δέν θεωρεί την πτώση αυτή άναπόφευκτο έπειςόδιο στην παγκόσμια αποσύνθεση, που την άπεργάζεται ή άπρόσωπη δύναμη της Φιλονικίας. Το «έγώ» είναι άφθαρτο και δέν είναι άμοιρο εύθυνών.

ΦΙΛΟΛΑΟΣ Ο ΚΡΟΤΩΝΙΑΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΥΘΑΓΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 5ου ΑΙΩΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τώρα πού εξετάσαμε τὸ σχετικὰ πλούσιο ἀπόθεμα γνήσιων ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ ἔργα τόσο σπουδαίων πνευματικῶν μορφῶν ὅσο ὁ Παρμενίδης, ὁ Ζήνων καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, θὰ ἀπογοητευθοῦμε ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι, ἂν θέλουμε νὰ μελετήσουμε τὴ διδασκαλία τοῦ πυθαγορισμοῦ τὸν 5ο αἰῶνα, πρέπει νὰ στραφοῦμε καὶ πάλι σὲ ὕλικὸ πού, στὸ μεγαλύτερο μέρος του, ἔχει δοξογραφικὸ χαρακτήρα. Τὰ γενικὰ γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ ὕλικου τὰ περιγράψαμε πρὶ πάντων (σ. 221-223). Εὐτυχῶς, πάντως, σώζονται μερικὰ γνήσια ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ κορυφαίου πυθαγόρειου φιλοσόφου τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα: τοῦ Φιλόλαου. Καὶ θὰ ἀρχίσουμε τὴν ἀνάλυση τῆς πυθαγόρειας διδασκαλίας ἐξετάζοντας τὰ σημαντικότερα ἀπὸ αὐτά. Κατόπιν θὰ συζητήσουμε τὴ σχέση τους μὲ τὴ φιλοσοφία πού ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στοὺς «λεγόμενους πυθαγόρειους» —καὶ πού ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

ΦΙΛΟΛΑΟΣ Ο ΚΡΟΤΩΝΙΑΤΗΣ

(i) Χρονολογικὴ τοποθέτηση καὶ βιογραφικὰ στοιχεῖα

420 Πλάτων, *Φαίδων* 61 d· DK 44 b 15: τί δέ, ὦ Κέβης; οὐκ ἀκηκόατε σύ τε καὶ Σιμμίας περὶ τῶν τοιούτων Φιλόλαφ συγγεγονότες;

οὐδέν γε σαφές, ὦ Σώκράτες... ἤδη γὰρ ἔγωγε, ὅπερ νυνδὴ σὺ ἤρου, καὶ Φιλόλαον ἤκουσα, ὅτε παρ' ἡμῖν διητᾶτο, ἤδη δὲ καὶ ἄλλων τινῶν, ὥς οὐ δέοι τοῦτο ποιεῖν· σαφές δὲ περὶ αὐτῶν οὐδενὸς πώποτε οὐδὲν ἀκήκοα.

— Γιά πές μου, Κέβη, δὲν ἀκούσατε τίποτα ἐσὺ καὶ ὁ Σιμμίας γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα (ἴτι δηλαδὴ ἡ αὐτοκτονία εἶναι λάθος), ὅταν κάνατε παρέα μὲ τὸν Φιλόλαο:

— Τίποτα τὸ ξεκάθαρο, Σωκράτη... Ἐγὼ ἀκούσει βέβαια καὶ ἀπὸ τὸν Φιλόλαο, ὅταν ἔμεινε μαζί μας (στὴ Θῆβα), καὶ ἀπὸ ἄλλους ὅτι —γιὰ νὰ ξαναπιάσω τὸ ἐρώτημα πού ἔθεσες— δὲν πρέπει νὰ τὸ κάνει κανεὶς αὐτό· ἀλλὰ δὲν ἔχω ἀκούσει τίποτα ξεκάθαρο γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπὸ κανένα.

421 Διογένης Λαέρτιος VIII, 46· DK 44 a 4: τελευταῖοι γὰρ ἐγένοντο τῶν Πυθαγορείων, οὗς καὶ Ἀριστόξενος εἶδε, Ξενοφίλος τε ὁ Χαλκιδεὺς ἀπὸ Θράκης καὶ Φάντων ὁ Φλιάσιος καὶ Ἐχεκράτης καὶ Λιοκλῆς καὶ Πολύμναστος

Φιλιάσιοι καὶ αὐτοί. ἦσαν δὲ ἀκροαταὶ Φιλόλαου καὶ Εὐρύτου τῶν Ταραντίνων.

Γιατὶ οἱ τελευταῖοι πυθαγόρειοι, πρὶν τοὺς εἶδε καὶ ὁ Ἀριστόξενος, ἦσαν ὁ Ξενοφίλος ἀπὸ τῆ Χαλκιδικῆ, ὁ Φάντων ἀπὸ τὸν Φλιούντα, ὁ Ἐχεκράτης, ὁ Διοκλῆς καὶ ὁ Πολύμναστος, ἀπὸ τὸν Φλιούντα καὶ αὐτοί. Ἦσαν μαθητὲς τοῦ Φιλόλαου καὶ τοῦ Εὐρύτου, τῶν δὲ Ταραντίνων.²³⁶

422 Διογένης Λαέρτιος IX, 38· DK 44 a 2: *φησὶ δὲ καὶ Ἀπολλόδωρος ὁ Κυζικηνὸς Φιλόλαφ αὐτὸν (ἐνν.: Δημόκριτον) συγγεγονέναι.*

Ἐπίσης καὶ ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Κυζικηνός²³⁷ λέει ὅτι ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Φιλόλαος ἦσαν σύγχρονοι.

Τὸ **420** ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Φιλόλαος ἔμεινε στὴ Θήβα καὶ δίδαξε ἐκεῖ ὄχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη τὸ 399 π.Χ. Ὁ Ἐχεκράτης, ὅπως καὶ ὁ Σιμμίας καὶ ὁ Κέβης, ἀνήκει στὰ *dramatis personae* τοῦ *Φαίδωνα*, καὶ ἔτσι τὸ **421** ἐπιβεβαιώνει τὶς χρονολογικὲς πληροφορίες πού μᾶς δίνει τὸ **420**, ὑπονοώντας ἐπιπλέον ὅτι ὁ Φιλόλαος ἦταν ἀπὸ τὶς ἡγετικὲς μορφὲς σὲ μιὰ ομάδα πού φαίνεται ὅτι ἦταν μιὰ πυθαγόρεια κοινότητα στὸν Φλιούντα, μιὰ πόλη κοντὰ στὴν Κόρινθο. Τὸ **422** εἶναι μιὰ λιγότερο ἀξιόπιστη μαρτυρία, ἐξαιρετικὰ συνοπτικὴ καὶ ἀπὸ σκοτεινὴ πηγὴ. Ἀπὸ τὰ ἐδάφια **420-422** καὶ ἀπὸ τὸ **542** πῶς κάτω (πού μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Δημόκριτος γεννήθηκε γύρω στὸ 460-457 π.Χ.), μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι, χρονολογικά, ἡ ζωὴ τοῦ Φιλόλαου συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Σωκράτη (πού γεννήθηκε τὸ 470 π.Χ.). Δὲν ὑπάρχουν ἄλλες ἀξιόπιστες βιογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Φιλόλαο.

(ii) Συγγράμματα

423 Διογένης Λαέρτιος VIII, 84 (DK 44 a 1): *Φιλόλαος Κροτωνιάτης Πυθαγορικός. παρὰ τούτου Πλάτων ὠνήσασθαι τὰ βιβλία τὰ Πυθαγορικά Δίωμι γράφει... γέγραφε δὲ βιβλίον ἓν. (ὃ φησιν "Ερμιππος λέγειν τινὰ τῶν συγγραφέων Πλάτωνα τὸν φιλόσοφον παραγενόμενον εἰς Σικελίαν πρὸς Λιονύσιον ὠνήσασθαι παρὰ τῶν συγγενῶν τοῦ Φιλόλαου ἀργυρίου Ἀλεξανδρινῶν μνῶν τετταράκοντα καὶ ἐντεῦθεν μεταγεγραφέναι τὸν Τίμαιον. ἕτεροι δὲ λέγουσι τὸν Πλάτωνα λαβεῖν αὐτά, παρὰ Λιονυσίου παραιτησάμενον ἐκ τῆς φυλακῆς νεανίσκον ἀπηγμένον τῶν τοῦ Φιλόλαου μαθητῶν.)*

Φιλόλαος ὁ Κροτωνιάτης, πυθαγόρειος φιλόσοφος. Ἀπὸ αὐτὸν ἔγραψε ὁ Πλάτων στὸν Δίωνα νὰ ἀγοράσει τὰ πυθαγορικὰ βιβλία... Ἐγραψε ἓνα βιβλίο. (Ὁ Ἐρμιππος λέει ὅτι, σύμφωνα μὲ ἓνα συγγραφέα, ὁ φιλόσοφος Πλάτων πήγε στὴ Σικελία, στὴν αὐλὴ τοῦ Λιονύσιου, ἀγόρασε τὸ βιβλίο ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Φιλόλαου γιὰ σαράντα ἀνεξανδρινὲς μνῆς καὶ ἀπὸ αὐτὸ ἀντέγραψε τὸν *Τίμαιο*. Ἄλλοι πάλι λένε ὅτι ὁ Πλάτων ἀπέκτησε τὰ βιβλία

ἀφ' οὗ ἐπεισε τὸν Διονύσιον νὰ ἀποφυλακίσῃ ἕνα νεαρό, ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς μαθητὰς τοῦ Φιλόλαου.)

Ἡ ἱστορία ποὺ διηγοῦνταν ὁ Ἑρμιππος χαλκεύθηκε προφανῶς (ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα ἀνέκδοτα) μὲ σκοπὸ νὰ ἀμαυρώσῃ τὴ φήμην τοῦ Πλάτωνα, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀμφισβητώντας τὴν πρωτοτυπία του. Ἡ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία τὴν πῆρε ὁ Ἑρμιππος, ἦταν ἴσως ἕνας συγγραφέας τοῦ 4ου αἰώνα (ὁ ἴδιος, ὡς μαθητὴς τοῦ Καλλίμαχου, ἀνήκει στὸν ἐπόμενον αἰώνα). Τὸ γράμμα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Πλάτων παράγγελλε στὸν Δίωνα νὰ ἀγοράσῃ τὰ πυθαγορικά συγγράμματα μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε πραγματικὰ καὶ νὰ ἦταν ἕνα πλαστογράφημα ποὺ κατασκευάστηκε γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴν αὐθεντικότητά ἄλλων πλαστογραφημάτων, ἴσως τῶν τριῶν βιβλίων ποὺ ἀποδίδονταν στὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα (πρβ. Διογ. Α. VIII, 6· DK 14, 19· Ἰάμβλ., *Π.Β.* 199· DK 14, 17, μὲ Burkert, *Lore*, 223-225). Πάντως, τὸ 423 δείχνει ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Φιλόλαου συνδέθηκε ἀπὸ νωρὶς μὲ μιὰ γραπτὴ μορφή τῆς πυθαγόρειας διδασκαλίας· καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς συγγράμματος γραμμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Μένωνα στὶς βιολογικὲς θεωρίες του (βλ. 445 πρὸ κάτω).

Διασώζονται σὲ μερικοὺς ὄψιμους συγγραφεῖς διάφορα ἀποσπάσματα ποὺ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἀπὸ ἔργα τοῦ Φιλόλαου. Παλιότερα, ἡ αὐθεντικότητά τους ἀμφισβητήθηκε ἔντονα. Ἀλλὰ ὁ Burkert ἔπεισε (σωστά, κατὰ τὴ γνώμην μας) τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους μελετητὰς ὅτι τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται σὲ μεταφυσικὰ καὶ κοσμολογικὰ ζητήματα εἶναι γνήσια (κεφ. III). Ὁ Burkert ὑποστήριξε ἐπίσης (α) ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Φιλόλαου εἶναι ἡ κύρια πηγὴ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ προσεγγίσῃ τὸν πυθαγορισμό, στὸ 430 καὶ ἄλλοι, καὶ (β) ὅτι ὁ Φιλόλαος δημιούργησε πραγματικὰ «τὴ φιλοσοφία τοῦ Ὀρίου καὶ τοῦ Ἀπείρου καὶ τῆς μεταξύ τους ἁρμονίας, ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν ἀριθμό», στὴν ἀφηρημένη της μορφή, σὲ μιὰ προσπάθειά του «νὰ διατυπώσῃ ξανά, μὲ τὴ βοήθειά τῆς φυσιολογίας τοῦ 5ου αἰώνα, μιὰ κοσμοθεωρία ποὺ παρέλαβε, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα» (*Lore*, 298). Αὐτὲς οἱ πρόσθετες θέσεις τοῦ Burkert δὲν βρῆκαν γενικὴ ἀποδοχὴ (βλ. λ.χ. J. A. Philip, *Pythagoras and Early Pythagoreanism* (Toronto 1966), 32-33. 121-122· C. J. de Vogel, *Philosophia* I (Assen 1970), 33-34, 84-85· J. Barnes, *The Presocratic Philosophers* II, 88, 92-93). Ἡ δική μας κρίσις πάντως θὰ εἶναι πρὸ εὐνοϊκῇ γιὰ τὸν Burkert.

(iii) Τὰ «περαίνοντα» καὶ τὰ «ἄπειρα»

424 Ἀπόσπ. 1, Διογένης Λαέρτιος VIII, 85: ἡ φύσις δ' ἐν τῷ κόσμῳ ἀρμόχθη ἔξ ἁπείρων τε καὶ περαινόντων, καὶ ὁλος <δ> κόσμος καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πάντα.

Ἡ φύση στοῦ σύμπαν συνταιριάχτηκε ἀπὸ ἄπειρα καὶ ἀπὸ περαίνοντα —τόσο ὁ κόσμος ὡς σύνολο ὅσο καὶ καθεὶ σ' αὐτόν.

425 Ἀπόσπ. 2, Στοβαῖος, Ἀνθολ. I, 21, 7α: ἀνάγκα τὰ ἐόντα εἶμεν πάντα ἢ περαίνοντα ἢ ἄπειρα ἢ περαίνοντά τε καὶ ἄπειρα· ἄπειρα δὲ μόνον οὐ κα εἶη.²²⁸ ἐπεὶ τοίνυν φαίνεται οὐτ' ἐκ περαιόντων πάντων ἐόντα οὐτ' ἐξ ἀπείρων πάντων, δῆλον τᾶρα ὅτι ἐκ περαιόντων τε καὶ ἀπείρων ὃ τε κόσμος καὶ τὰ ἐν αὐτῷ συναρμόχθη. δηλοῖ δὲ καὶ τὰ ἐν τοῖς ἔργοις. τὰ μὲν γὰρ αὐτῶν ἐκ περαιόντων περαίνοντι, τὰ δ' ἐκ περαιόντων τε καὶ ἀπείρων περαίνοντί τε καὶ οὐ περαίνοντι, τὰ δ' ἐξ ἀπείρων ἄπειρα φανέονται.

Ἀναγκαῖα, ὅλα τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν εἶναι ἢ περαίνοντα ἢ ἄπειρα ἢ περαίνοντα καὶ ἄπειρα μαζὶ. Ἀλλὰ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι μόνον ἄπειρα... Ἀφοῦ λοιπόν, ὅπως φαίνεται, δὲν ὀφείλουν τὴν ὑπαρξή τους οὔτε σὲ πράγματα ποὺ εἶναι ὅλα περαίνοντα οὔτε σὲ πράγματα ποὺ εἶναι ὅλα ἄπειρα, εἶναι φανερό ὅτι τόσο ὁ κόσμος ὅσο καὶ τὰ ὅσα ὑπάρχουν σ' αὐτὸν συναρμόσθηκαν ἀπὸ περαίνοντα καὶ ἀπὸ ἄπειρα μαζὶ. Αὐτὸ τὸ μαρτυροῦν καὶ τὰ πράγματα ὅπως εἶναι στὴν πράξη. Γιατὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτά, ποὺ προέρχονται ἀπὸ περαίνοντα, περιορίζουν· ἄλλα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ περαίνοντα καὶ ἀπὸ ἄπειρα, περιορίζουν καὶ δὲν περιορίζουν· καὶ ἄλλα πάλι, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἄπειρα, εἶναι προφανῶς ἀπεριόριστα.

426 Ἀπόσπ. 3, Ἰάμβλιχος, *Περὶ τῆς Νικομάχου ἀριθμητικῆς*, σ. 7, 24 Pist.: ἰσχυρὰν γὰρ οὐδὲ τὸ γνωσσομένον ἐσσεῖται πάντων ἀπείρων ἐόντων.

Γιατὶ ἀρχικὰ δὲν θὰ ὑπάρχει τίποτα ποὺ νὰ ξέρει ἂν ὅλα τὰ πράγματα εἶναι ἄπειρα.

Τὸ **424**, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Φιλόλαου, εἰσάγει τίς κύριες ἔννοιες καὶ τὴν κύρια θέση τοῦ συστήματός του. Ὁ συλλογισμὸς ποὺ διατυπώνεται στοῦ **425** εἶναι στρυφνὸς καὶ δυσνόητος.²²⁹ Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι διαιρεῖται σὲ (α) ἓνα σκέλος μὲ α *priori* χαρακτηριστὰ καὶ (β) ἓνα σκέλος ποὺ ἐπικαλεῖται τὴν ἐμπειρία. Ἀπὸ τὸ (β) φαίνεται ὅτι τὸ συμπέρασμα ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὁ συλλογισμὸς εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ περαίνοντα («περιοριστές», ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα) καὶ ἄπειρα καὶ συνθέσεις τῶν δύο. Μποροῦμε λοιπόν νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ (α) ὡς ἐξῆς: ἐπειδὴ δὲν εἶναι ὅλα τὰ πράγματα περαίνοντα οὔτε εἶναι ὅλα τὰ πράγματα ἄπειρα, πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ μερικὰ πράγματα (δηλαδὴ ὁ κόσμος καὶ τὰ περιεχόμενά του) ποὺ ἀποτελοῦν συνθέσεις περαιόντων καὶ ἀπείρων. Ἐτσι, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, τὸ (α) ὑπερασπίζεται ἔμμεσα τὴ θέση τοῦ **424** (λέμε «ἔμμεσα» γιατί τὸ «δηλαδὴ» τῆς παράφρασής μας παραμένει ὀλότελα ἀστήριχτο). Ὁ συλλογισμὸς, μὲ τὴ μορφή ποὺ ἔχει, παρουσιάζει κραυγαλέα λογικὰ χάσματα, ἀλλὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι τὸ κείμενο εἶναι ἐλλιπές.

Οὔτε ἐδῶ οὔτε πουθενά ἄλλου ἐξηγεῖ ὁ Φιλόλαος γιατί τὸ περαῖνον καὶ τὸ ἄπειρον εἶναι οἱ βασικὲς ἔννοιες ποὺ χρειαζόμαστε στὴ φιλοσοφικὴ ἀνάλυση.

Και όχι μόνον αυτό, αλλά παραλείπει και να προσδιορίσει ποιὰ εἶναι τὰ περαίνοντα και τὰ ἄπειρα πού ἔχει στο νοῦ του, με ἀποτέλεσμα νὰ ἀποδυναμώνει τὸ συλλογισμό πού ἀναπτύσσει στο (β). Ὁ Barnes (*The Presocratic Philosophers* II, 85-87) πιστεύει ὅτι τὰ περαίνοντα εἶναι σχήματα (κυρίως γεωμετρικά σχήματα) και τὰ ἄπειρα εἶναι οὐσίες (λ.χ. χαλκός, κασσίτερος, λάδι, ξίδι) και ὅτι ὁ Φιλόλαος συλλαμβάνει φευγαλέα τὴ διάκριση πού θὰ ἔκανε ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης ἀνάμεσα στὴ μορφή και τὴν ὕλη. Εἶναι ὅμως πιθανότερο ὅτι ὁ Φιλόλαος προϋποθέτει πὼς οἱ ἀναγνώστες του εἶναι ἐξοικειωμένοι με τὴν πυθαγόρεια θεωρία γιὰ τὸν ἀριθμὸ (ὡς προσέζουμε τὴν ἀναπάντεχη ἔκφραση «περιορίζουν και δὲν περιορίζουν»). Τὰ περαίνοντα, ἐπομένως, θὰ πρέπει νὰ εἶναι οἱ περιττοὶ ἀριθμοί, τὰ ἄπειρα οἱ ἄρτιοι ἀριθμοί, ἐνῶ τὰ παράγωγά τους («πράγματα πού προέρχονται ἀπὸ περαίνοντα» κτλ.) τὰ σχήματα γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος στο 437. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ δύο ἀποσπασμάτων πού μιλοῦν ἀπερίφραστα γιὰ τὸν ἀριθμὸ και πού ὁ Στοβαῖος τὰ παραθέτει ἀμέσως μετὰ τὸ 425.

(iv) Ἀριθμός

427 Ἀπόσπ. 4, Στοβαῖος, Ἀνθολ. I, 21, 7b: και πάντα γα μὴν τὰ γινγνωσκόμενα ἀριθμὸν ἔχοντι· οὐ γὰρ οἷον τε οὐδὲν οὔτε νοηθῆμεν οὔτε γνωσθῆμεν ἄνευ τούτου.

Και μάλιστα ὅλα τὰ πράγματα πού γνωρίζουμε ἔχουν ἀριθμὸ· γιατί χωρὶς αὐτὸν εἶναι ἀδύνατο νὰ σκεφτοῦμε ἢ νὰ γνωρίσουμε κάτι.

428 Ἀπόσπ. 5, Στοβαῖος, Ἀνθολ. I, 21, 7c: ὁ γα μὴν ἀριθμὸς ἔχει δύο μὲν ἴδια εἶδη, περισσὸν και ἄρτιον, τρίτον δὲ ἀπ' ἀμφοτέρων μειχθέντων ἄρτιοπέριττον· ἐκατέρω δὲ τῷ εἶδους πολλαὶ μορφαί, ὡς ἕκαστον αὐταντὸ σημαίνει.

Ὁ ἀριθμός, μάλιστα, ἔχει δύο χαρακτηριστικὰ εἶδη, τὸν περιττὸ και τὸν ἄρτιο, ἐνῶ ὑπάρχει και ἕνα τρίτο εἶδος, ὁ ἀρτιοπέριττος, πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη τῶν δύο ἄλλων. Καθένα ἀπὸ τὰ δύο εἶδη ἔχει πολλὰς μορφάς, πού τις φανερώνει κάθε πρᾶγμα ἀπὸ μόνο του.²³⁰

Τὸ 427 δείχνει ὅτι, ἂν τὸ περαῖνον και τὸ ἄπειρον εἶναι οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες τοῦ Φιλόλαου, ὁ ἀριθμὸς παίζει και αὐτὸς καίριο ρόλο στὴ σκέψη του. Αὐτὸ πού ἔννοεῖ ὁ Φιλόλαος εἶναι, πιθανότατα, ὅτι ἂν τὰ πράγματα δὲν εἶναι μετρήσιμα δὲν μπορούμε νὰ τὰ σκεφτοῦμε οὔτε νὰ τὰ γνωρίσουμε. Τὰ λόγια του θυμίζουν ἴσως τὸν Παρμενίδη (λ.χ. τὸ 291), ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ τὰ ἐρμηνεύσουμε ὡς συνειδητὴ προσπάθειά του νὰ ἀντικρούσει τοὺς ἐλεατικούς ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ πλουραλισμός, και όχι ὁ μονισμός, εἶναι ἡ ἀπαραίτητη λογικὴ προϋπό-

θεση τῆς γνώσης καὶ τῆς σκέψης.²³¹ Ὁ σκοπὸς τους εἶναι μᾶλλον νὰ στηρίξουν μιὰ παλιὰ πυθαγορική ἰδέα μὲ νέα ἐπιστημολογικά ἐπιχειρήματα.

(v) Φύση καὶ ἀρμονία

429 Ἀπόσπ. 6, Στοβαῖος, Ἀνθολ. I, 21, 7 d: περὶ δὲ φύσιος καὶ ἀρμονίας ὧδε ἔχει· ἡ μὲν ἐστὼ τῶν πραγμάτων αἰδῖος ἔσσα καὶ αὐτὰ μὲν ἡ φύσις θεῖαν τε καὶ οὐκ ἀνθρωπίνην ἐνδέχεται γνῶσιν πλάν γὰρ ἦ ὅτι οὐχ οἷόν τ' ἦν οὐθενὶ τῶν ἐόντων καὶ γιγνωσκομένων ὑφ' ἁμῶν γεγενῆσθαι μὴ ὑπαρχούσας τᾷς ἐστοῦς τῶν πραγμάτων, ἐξ ὧν συνέστα ὁ κόσμος, καὶ τῶν περαινόντων καὶ τῶν ἀπείρων. ἐπεὶ δὲ ταὶ ἀρχαὶ ὑπάρχον οὐχ ὁμοῖαι οὐδ' ὁμόφυλοι ἔσσαι, ἥδη ἀδύνατον ἦς κα αὐταῖς κοσμηθῆναι, εἰ μὴ ἀρμονία ἐπεγένετο ὠτινῶν ἀδε τρόπῳ ἐγένετο. τὰ μὲν ὦν ὁμοῖα καὶ ὁμόφυλα ἀρμονίας οὐδὲν ἐπεδέοντο, τὰ δὲ ἀνόμοια μὴδὲ ὁμόφυλα μὴδὲ ἰστοταγῇ ἀνάγκη τὰ τοιαῦτα ἀρμονίᾳ συγκεκλεῖσθαι, αἱ μέλλοντι ἐν κόσμῳ κατέχεσθαι.

Ἔτσι ἔχει τὸ ζήτημα μὲ τὴ φύση καὶ τὴν ἀρμονία. Ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων, καθὼς εἶναι αἰώνια, καὶ ἡ ἴδια ἡ φύση ἐπιτρέπουν μόνο τὴ θεία καὶ ὄχι τὴν ἀνθρώπινη γνώση, μὲ τὴν ἐξαίρεση ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν καὶ ποὺ τὰ γνωρίζουμε δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ δημιουργηθεῖ, ἀν δὲν ὑπῆρχε ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων ἐκείνων ἀπὸ τὰ ὁποῖα συγκροτήθηκε ὁ κόσμος: τῶν περαινόντων καὶ τῶν ἀπείρων. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ ἀρχὲς ὑπῆρχαν χωρὶς νὰ εἶναι οὔτε ὅμοιες οὔτε ὁμόφυλες, θὰ ἦταν ἀδύνατο γι' αὐτὲς νὰ συνταιριάξουν καὶ νὰ ἀποτελέσουν τὸ σύμπαν ἀν δὲν εἶχε ἐπέμβει ἡ ἀρμονία, μὲ ὅποιον τρόπο καὶ ἀν συνέβη αὐτό. Τὰ πράγματα ποὺ ἦταν ὅμοια καὶ ὁμόφυλα δὲν εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἀρμονία, ἀλλὰ ἐκεῖνα ποὺ ἦταν ἀνόμοια καὶ δὲν ἦταν οὔτε ὁμόφυλα οὔτε τῆς ἴδιας τάξεως ἔπρεπε νὰ συναρθρωθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρμονία, ἀν ἐπρόκειτο νὰ σχηματίσουν ἓνα συνεκτικὸ σύμπλεγμα μέσα σὲ ἓνα τακτοποιημένο κόσμον.

Τὸ **429** εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὸν Φιλόλαο. Οἱ σκεπτικιστικοὶ στοχασμοὶ τοῦ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη γνώση ἐντάσσονται σὲ μιὰ παράδοση ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη (**186**), τὸν Ἡράκλειτο (**205**) καὶ τὸν Ἀλκμαίωνα (**439**). Εἶναι ὅμως ἐντελῶς πρωτότυπη ἡ λεπτὴ παρατήρησή του ὅτι αὐτὸ ποὺ μπορούμε νὰ μάθουμε γιὰ τὴν πραγματικὴ οὐσία τῶν πραγμάτων (ποὺ ὁ Φιλόλαος, ἀκολουθώντας τοὺς ἑλεατικούς, τὴ θεωρεῖ αἰώνια) εἶναι μόνο τοῦτο δῶ (ποὺ ὅμως εἶναι βασικό): πρέπει νὰ εἶναι τέτοια ὥστε νὰ ἐξασφαλίζει τὶς ἀπαραίτητες συνθήκες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν φθαρτῶν πραγμάτων ποὺ γνωρίζουμε. Ὁ Φιλόλαος ὑποθέτει, προφανῶς, ὅτι μὲ βάση αὐτὴ τὴ διαπίστωση ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ συμπεράνουμε τὴν ὑπαρξὴ τῶν περαινόντων καὶ τῶν ἀπείρων, ὡς πρώτων ἀρχῶν ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἐπειτα, μὲ ἓνα ἄλλο *a priori* ἐπιχείρημα, συμπεραίνει ὅτι ἀν ἓνα πράγμα (ἢ, πιὸ συγκεκριμένα, τὸ σύμπαν) συγκροτεῖται ἀπὸ περαινόντα καὶ ἄπειρα.

αὐτὰ πρέπει νὰ ἀκολουθήσαν μιὰ διαδικασία ἀρμονίας, δηλαδή ἀμοιβαίας προ-
σαρμογῆς.

(vi) Συμπέρασμα

Ὁ Φιλόλαος ἐφοδιάζει τὸ πυθαγόρειο δόγμα μὲ κάτι ποὺ μάταια ἀναζητήσαμε
στὸ κεφάλαιό μας γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρα: φιλοσοφικά ἐπιχειρήματα.
Φέρνει ἔτσι τὸν πυθαγορισμὸ πρὸ κοντὰ στὸ κύριο ρεῦμα τῆς προσωκρατικῆς
σκέψης τοῦ 5ου αἰώνα, τῆς ὁποίας τὶς ὄντολογικὲς καὶ ἐπιστημολογικὲς ἀνη-
συχίες συμμερίζεται, ὅπως εἶδαμε. Μᾶς παρουσιάζει μάλιστα τὸν πυθαγορισμὸ
μὲ πλήρη προσωκρατικὴ ἐξάρτηση, μὲ μιὰ πανοπλία ἀπὸ χαρακτηριστικὰ φι-
λοσοφικὲς ἔννοιες ὅπως φύση, κόσμος, οὐσία, ἀρχή κτλ. Δύσκολα μποροῦμε νὰ
κρίνουμε πόσες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἔννοιες ἀποτελοῦσαν ἤδη μέρος τῆς πυθαγορικῆς
κληρονομιάς. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἀρμονία καὶ ὁ ἀριθμὸς ἀνῆκαν στὶς βα-
σικὲς ἰδέες τοῦ ἴδιου τοῦ Πυθαγόρα. Ἀλλὰ ὁ Φιλόλαος καὶ οἱ σύγχρονοί του
μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ εἰσήγαγαν στὸν πυθαγορισμὸ τὶς ἄλλες
βασικὲς ἔννοιες τῶν χωρίων 424-429, ἢ τουλάχιστον ἐκεῖνοι ποὺ ἀξιοποίησαν
πρῶτοι τὸ φιλοσοφικὸ δυναμικὸ τους. Ἡ ἐξέταση τῆς κύριας ἐκθεσης τοῦ Ἀ-
ριστοτέλη γιὰ τὸν πυθαγορισμὸ (430) θὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψη ὅτι οἱ πυθαγό-
ρειοι, γενικά, δὲν θεωροῦσαν τὸ περαῖον (τὸ ἕριο) καὶ τὸ ἄπειρο κυρίαρχες
ἔννοιες τοῦ συστήματός τους. Οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες ἀποκτοῦν τὴ θεμελιώδη ση-
μασία τους μόνο μὲ τὸν Φιλόλαο καί, ἴσως, μὲ ἄλλους (ἀνώνυμους) πυθαγόρει-
ους, γιὰ τοὺς ὁποίους κάνει λόγο ὁ Ἀριστοτέλης (438). Εἶναι καιρὸς τώρα νὰ
ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τοὺς «λεγόμενους» πυθα-
γόρειους. Ἐξετάζοντας τὶς μαρτυρίες αὐτές, θὰ παρουσιάσουμε κείμενα ποὺ σχε-
τίζονται μὲ ἄλλες πλευρὲς τοῦ ἔργου τοῦ Φιλόλαου.

Η ΚΥΡΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΥΘΑΓΟΡΙΣΜΟ

430 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Α 5, 985 b 23 (DK 58 b 4 καὶ 5): ἐν δὲ τούτοις καὶ
πρὸ τούτων (ἐνν.: *Λευκίππου καὶ Δημοκρίτου*) οἱ καλούμενοι Πυθαγόρειοι τῶν
μαθημάτων ἀφάμενοι πρῶτοι ταῦτα προήγαγον, καὶ ἐντραφέντες ἐν αὐτοῖς τὰς
τούτων ἀρχὰς τῶν ὄντων ἀρχὰς ᾤκηθησαν εἶναι πάντων. ἐπεὶ δὲ τούτων οἱ ἀ-
ριθμοὶ φύσει πρῶτοι, ἐν δὲ τοῖς ἀριθμοῖς ἐδόκουν θεωρεῖν ὁμοιώματα πολλὰ τοῖς
ὁδοῖς καὶ γιγνομένοις, μᾶλλον ἢ ἐν πυρὶ καὶ γῇ καὶ ὕδατι, ὅτι τὸ μὲν τοιονδί τῶν
ἀριθμῶν πάθος δικαιοσύνη, τὸ δὲ τοιονδί ψυχὴ καὶ νοῦς, ἕτερον δὲ καιρὸς καὶ
τῶν ἄλλων ὡς εἰπεῖν ἕκαστον ὁμοίως, ἔτι δὲ τῶν ἀρμονιῶν ἐν ἀριθμοῖς ὁρῶντες
τὰ πάθη καὶ τοὺς λόγους, ἐπεὶ δὴ τὰ μὲν ἄλλα τοῖς ἀριθμοῖς ἐφαίνετο τὴν φύσιν

ἀφομοιωῖσθαι πᾶσαν, οἱ δ' ἀριθμοὶ πάσης τῆς φύσεως πρῶτοι, τὰ τῶν ἀριθμῶν στοιχεῖα τῶν ὄντων στοιχεῖα πάντων ὑπέλαβον εἶναι, καὶ τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀρμονίαν εἶναι καὶ ἀριθμὸν· καὶ ὅσα εἶχον ὁμολογούμενα δεικνύειν ἐν τε τοῖς ἀριθμοῖς καὶ ταῖς ἀρμονίαις πρὸς τὰ τοῦ οὐρανοῦ πάθη καὶ μέρη καὶ πρὸς τὴν ὅλην διακόσμησιν, ταῦτα συνάγοντες ἐφήρμοττον. κἂν εἴ τί πον διέλεγετε, προσεγγίχοντο τοῦ συνειρομένην πᾶσαν αὐτοῖς εἶναι τὴν πραγματείαν. λέγω δ' ὅλον, ἐπειδὴ τέλειον ἢ δεκάς εἶναι δοκεῖ καὶ πᾶσαν περιειληφέναι τὴν τῶν ἀριθμῶν φύσιν, καὶ τὰ φερόμενα κατὰ τὸν οὐρανὸν δέκα μὲν εἶναι φασιν, ὄντων δὲ ἐννέα μόνον τῶν φανερῶν διὰ τοῦτο δεκάτην τὴν ἀντίχθονα ποιοῦσιν. διώρισται δὲ περὶ τούτων ἐν ἑτέροις ἡμῖν ἀκριβέστερον... (986 a 15) φαίνονται δὴ καὶ οὗτοι τὸν ἀριθμὸν νομίζοντες ἀρχὴν εἶναι καὶ ὡς ὕλην τοῖς οὐσι καὶ ὡς πάθη τε καὶ ἔξεις, τοῦ δὲ ἀριθμοῦ στοιχεῖα τό τε ἄρτιον καὶ τὸ περιττόν, τούτων δὲ τὸ μὲν ἄπειρον, τὸ δὲ πεπερασμένον, τὸ δ' ἐν ἑξ ἄμφοτέρων εἶναι τούτων (καὶ γὰρ ἄρτιον εἶναι καὶ περιττόν), τὸν δ' ἀριθμὸν ἐκ τοῦ ἐνός, ἀριθμοὺς δέ, καθάπερ εἴρηται, τὸν ὅλον οὐρανόν.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ αὐτοὺς τοὺς φιλόσοφους (δηλαδή τὸν Λεύκιππο καὶ τὸν Δημόκριτο), καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτούς, οἱ λεγόμενοι «πυθαγόρειοι» καταπιάστηκαν μὲ τὰ μαθηματικά καὶ ἤταν οἱ πρῶτοι ποὺ τὰ προήγαγαν. Ἐχοντας γαλουχηθεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τῶν μαθηματικῶν, νόμισαν ὅτι οἱ ἀρχαὲς αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης εἶναι οἱ ἀρχαὲς ὧν ὄντων. Ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς οἱ ἀριθμοὶ εἶναι ἀπὸ τῆ φύσης τοὺς οἱ πρῶτες καὶ ἐκεῖνοι νόμιζαν ὅτι βλέπουν στοὺς ἀριθμοὺς πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν καὶ γίνονται —περισσότερες ὁμοιότητες ἀπὸ ὅσες στὴ φωτιά, στὴ γῆ ἢ στὸ νερὸ— θεωρώντας ὅτι ἡ τὰδε μεταβολὴ τῶν ἀριθμῶν εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ἡ δέικα εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ ὁ νοῦς, ἄλλη πάλι μεταβολὴ εἶναι ὁ εὐθετος χρόνος καὶ ὅτι μὲ ἀνάλογο τρόπο μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν ἀριθμητικὰ σχεδὸν ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα· ἐπειδὴ, ἀκόμα, ἔβλεπαν ὅτι οἱ ἰδιότητες καὶ οἱ λόγοι τῶν μουσικῶν ἀρμονιῶν μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν μὲ ἀριθμούς· ἐπειδὴ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα σ' ὁλόκληρη τῇ φύσει ἐδειχναν νὰ εἶναι διαμορφωμένα σύμφωνα μὲ τοὺς ἀριθμούς καὶ οἱ ἀριθμοὶ φαίνονταν νὰ εἶναι οἱ πρῶτες ὀντότητες σ' ὁλόκληρη τῇ φύσει, ὑπέθεσαν ὅτι τὰ στοιχεῖα τῶν ἀριθμῶν εἶναι τὰ στοιχεῖα ὧν ὄντων καὶ ὅτι ὁλόκληρος ὁ οὐρανὸς εἶναι ἀρμονία καὶ ἀριθμός. Καὶ ὅλες ἐκεῖνες τῆς ἰδιότητος τῶν ἀριθμῶν καὶ τὰς ἀρμονιῶν, γιὰ τῆς ὁποῖας μπορούσαν νὰ ἀποδείξουν ὅτι συμφωνοῦν μὲ τῆς ἰδιότητος καὶ τὰ μέρη καὶ τὴν ὅλην διάταξιν τοῦ οὐρανοῦ, τῆς μάζουαν καὶ τῆς συνταίριαζαν στὸ σύστημά τους. Καὶ ἂν κάπου ὑπῆρχε κάποιο κενό, πρόθυμα ἔκαναν προσθήκες γιὰ νὰ κάνουν τὴν ὅλη θεωρίαν τοὺς συνεκτικὴ. Λόγου χάριν, ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς 10 θεωρεῖται τέλειος καὶ περιέχει ὁλόκληρη τῇ φύσει τῶν ἀριθμῶν, λένε ὅτι τὰ σώματα ποὺ κινοῦνται στὸν οὐρανὸν εἶναι δέκα, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ ὁρατὰ σώματα εἶναι μόνο ἐννιά ἐπισκοποῦν ἕνα δέκατο σῶμα, τὴν «ἀντιγῆ». Αὐτὰ τὰ θέματα τὰ πραγματευθήκαμε μὲ περισσότερη ἀκρίβεια ἄλλου³³²... Προφανῶς, λοιπόν, καὶ αὐτοὶ οἱ στοχαστὲς θεωροῦν ὅτι ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἡ πρώτη ἀρχή, τόσο ὡς ὕλη γιὰ τὰ πράγματα ὅσο καὶ ὡς αὐτὸ ποὺ συνιστᾷ τῆς ἀλλαγῆς τοὺς καὶ τῆς σταθερῆς καταστάσεως τοὺς, καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀριθμοῦ εἶναι τὸ ἄρτιο καὶ τὸ περιττό, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ πρῶτο εἶναι ἄπειρο καὶ τὸ δεύτερο πεπερασμένο· ὅσο γιὰ τὸ 1, προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ δύο (γιατὶ εἶναι καὶ ἄρτιο καὶ περιττό), καὶ ὁ ἀριθμὸς προκύπτει ἀπὸ τὸ 1· καὶ ὁλόκληρος ὁ οὐρανός, καθὼς εἴπαμε, εἶναι ἀριθμοί.

Ἐδῶ, ὅπως καὶ ἄλλου, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μιλάει γιὰ τὸν Πυθαγόρα, ἀλλὰ γιὰ τοὺς πυθαγόρειους, ὅταν ἀναφέρεται στὶς θεωρίες πού ἀποδίδει στοὺς «ἰταλιῶτες» (*Μετ.* 987 a 31, *Περὶ οὐρανοῦ* 293 a 20, *Μετεωρ.* 342 b 30). Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ὀφειλόταν στὶς ἀμφιβολίες του γιὰ τὸ πόσα πράγματα ἀπὸ αὐτὴ τὴ διδασκαλία προέρχονταν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα.²³³ Πιθανότατα, αὐτὸν τὸ σκεπτικισμὸ θέλει νὰ ἐκφράσει ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴ λέξη «λεγόμενοι». Σκόπιμα ἀφήνει ἀπροσδιόριστη τὴν ἀρχαιότητα τῶν θεωριῶν πού παρουσιάζει. Ἄν ἔχουμε δίκιο νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἐναρξὴ τῆς φιλοσοφικῆς δράσης τῶν ἀτομιστῶν γύρω στὸ 440 π.Χ. (βλ. σ. 407 πιδ κάτω), τότε ὁ Ἀριστοτέλης χρονολογεῖ αὐτὲς τὶς θεωρίες στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα ἢ καὶ ἀκόμη νωρίτερα (πρβ. ἐπίσης *Μετ.* 1078 b 19· DK 58 b 4).

Αὐτὴ ἡ ἐσκεμμένη ἀοριστία, ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρονολογία καὶ τὴν πατρότητα τῶν δογμάτων πού διατυπώνονται στὸ 430, ἀντιβαίνει στὴν ἀποψη τοῦ Burkert ὅτι ἡ ἔκθεση τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχει πηγὴ τὸν Φιλόλαο, πού ὥστόσο μνημονεύεται μόνο μία φορὰ σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων, καὶ μάλιστα παρεμπιπτόντως (*Ηθ. Εὐδῆμ.* 1225 a 30· DK 44 b 16). Ἄλλωστε, παρὰ τὶς ἐμφανεῖς ὁμοιότητες πού παρουσιάζουν μερικὰ σημεῖα, ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ 430 καὶ τὰ 424-429, διαφορὲς πού ἀποδυναμώνουν ἀκόμη περισσότερο τὴν ὑπόθεση τοῦ Burkert. Τὸ 430 κάνει τὸν ἀριθμὸ καὶ τὰ δύο στοιχεῖα του (περιττὸ καὶ ἄρτιο) κεντρικὴ ἐστία τῶν πυθαγορείων θεωριῶν, ἐνῶ τὰ 424-429 παίρνουν ὡς βάση τὸ *περαῖνον* καὶ τὸ *ἄπειρο* (πού, φυσικά, εἶναι γενικότερες ἔννοιες). Στὸ 430 ἡ *ἁρμονία* συνίσταται σὲ μουσικοὺς λόγους, ἐνῶ στὸ 429 εἶναι ζήτημα ἀμοιβαίας προσαρμογῆς τῶν περαινόντων καὶ τῶν ἀπείρων.²³⁴ Τὸ 430 περιστρέφεται κυρίως γύρω ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη χρῆση τῆς ὁμοιότητος ἀπὸ τοὺς πυθαγορείους (πρβ. *Μετ.* 1092 b 26 κέ· DK 58 b 27), ἐνῶ τὰ 425 καὶ 429, ἰδιαίτερα, παρουσιάζουν ἀφηρημένα ἐπιχειρήματα. Τὸ 430, βέβαια, διευκρινίζει ὅτι ὁ περιττὸς ἀριθμὸς εἶναι πεπερασμένος καὶ ὁ ἄρτιος ἄπειρος· καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἄπειρου κατέχουν πιδ περίοπτη θέση σὲ ἄλλες ἐκθέσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ θεωρία τῶν πυθαγορείων (λ.χ. 438 καὶ 442-444· ἐπίσης *Μετ.* 987 a 9 κέ· DK 58 b 8), ὅπου καὶ παίζουν τὸ ρόλο πού θὰ περίμενε κανεὶς μὲ βάση τὰ 424-429. Ἐπιπλέον, εἶναι πολὺ πιθανὸ τὸ παράδειγμα τοῦ 430 πού ἀναφέρεται στὴν παράξενη θεωρία τῆς ἀντιγῆς νὰ περιγράφει μιὰ ὑπόθεση πού συνδέθηκε εἰδικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Φιλόλαου (πρβ. 447 πιδ κάτω). Ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα πού πρέπει νὰ βγάλουμε ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐνδείξεων εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατέφευγε στὸ βιβλίο τοῦ Φιλόλαου ὅποτε χρειαζόταν συγκεκριμένες καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν πυθαγορεῖα κοσμογονία, ἃς ποῦμε, ἢ ἀστρονομία· ὅταν ὅμως (ὅπως στὸ 430) ἤθελε νὰ δώσει ἓνα ἀδρὸ περίγραμμα τῶν κινήτρων καὶ τοῦ γενικοῦ χαρακτήρα τῆς πυθαγορείας διδασκαλίας, βασιζόταν ἀναμφισβήτητα καὶ σὲ ἄλλες

μαρτυρίες (ίσως κατά κύριο λόγο προφορικές), πού μάλιστα τις προτιμοῦσε ἀπὸ τὸν Φιλόλαο.

Στὸ **430** (ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι στὰ **424-429** καὶ τὸ **438** πιὸ κάτω) δὲν ὑπάρχει τίποτε πού νά μὴν μποροῦμε νά τὸ ἐξηγήσουμε ὡς ἀπλὴ ἐπεξεργασία τῆς διδασκαλίας ἐκείνης γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ἁρμονία πού κρίναμε βάσιμο νά ἀποδώσουμε στὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα. Τὸ ἐδάφιο αὐτὸ δὲν ἀσχολεῖται, ὅπως τὸ **438**, μὲ μιὰ δυαδικὴ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας. Τοῦ λείπουν σχεδὸν ὁλότελα οἱ τεχνικοὶ ὅροι τῶν **424-429**, τουλάχιστον μὲ τὴν ἔννοια πού χρησιμοποιοῦνται σ' ἐκεῖνα τὰ ἐδάφια, καὶ αὐτὸ μᾶς δείχνει ὅτι πρέπει νά ἐρμηνεύσουμε τὸ περιεχόμενο τῶν τελευταίων ὡς προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Φιλόλαου στὸν πυθαγορισμό. Στὸ τέλος τοῦ **430** ὁ Ἀριστοτέλης πασχίζει νά ἐκφράσει τὴ σχέση ἀριθμῶν καὶ πραγμάτων μὲ τὶς δικές του μεταφυσικὲς ἔννοιες τῆς ὕλης, τῶν παθῶν καὶ τῶν ἔξων. Ἀλλὰ τὰ ὅσα λέει πρωτίτερα γιὰ τὶς ὁμοιότητες φαίνεται ὅτι βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὸ στόχο (ὅπως ἀκριβῶς ἐνώνονται τὰ δύο φύλα στὸ γάμο, ἔτσι καὶ ὁ ἀριθμὸς 5, λόγου χάρη, ἀποτελεῖ ἔνωση τοῦ περιττοῦ καὶ τοῦ ἄρτιου στοιχείου· οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ οὐράνια σώματα εἶναι ὅταν τὶς σχέσεις τῶν ἡχῶν σὲ μιὰ συγχορδία). Δὲν ταιριάζουν ὅμως σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις (ὁ ἀριθμὸς τοῦ εὐθετου χρόνου εἶναι τὸ 7, γιὰτὶ οἱ γεννήσεις συμβαίνουν τὸν ἑβδομο μῆνα μετὰ τὴ σύλληψη, τὰ δόντια βγαίνουν τὸν ἑβδομο μῆνα μετὰ τὴ γέννηση κτλ.: Ἀριστοτέλης ἀπόσπ. 203, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, εἰς Μετ. 38, 16). Ὁ σκοπὸς ὅλης αὐτῆς τῆς διδασκαλίας εἶναι, σίγουρα, νά διακηρύξει ὅτι ὁ κόσμος —καὶ ὅλα ὅσα συμβαίνουν μέσα σ' αὐτὸν— χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτα καταληπτὴ τάξη. Ἐπομένως, ἡ ταύτιση τῶν πραγμάτων μὲ τοὺς ἀριθμοὺς ἔχει ὡς βασικότερη λειτουργία νά δώσει συμβολικὴ ἐκφραση σὲ αὐτὴ τὴν τάξη. Ὅρισμένοι ἀριθμοὶ (πού ἐπιλέγονται γιὰ διάφορους λόγους) χρησιμοποιοῦνται γιὰ νά ἐκφράσουν τὴν οὐσία τῶν ἐπιμέρους πραγμάτων· καὶ αὐτὸ ἐπιτρέπει στὸν ὁπαδὸ τῆς πυθαγόρειας διδασκαλίας νά ἐκφράσει τὴν τάξη πού διέπει ὅλα τὰ πράγματα ἐπισημαίνοντας ὅτι κάθε τέτοιος ἀριθμὸς ἀνήκει σὲ μιὰ τακτοποιημένη σειρά (καὶ συγκεκριμένα στὴ σειρά ἀπὸ τὸ 1 ὡς τὸ 10: ὁ ἀριθμὸς 10 θεωρεῖται ὅτι ἐμπεριέχει καὶ ὁλοκληρώνει ὅλους τοὺς ἄλλους).

Η ΓΕΝΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΟΝ ΠΥΘΑΓΟΡΙΣΜΟ

431 Ἀριστοτέλης, Μετ. Μ 6, 1080 b 16 (DK 58 b 9): καὶ οἱ Πυθαγόρειοι δ' ἐνα, τὸν μαθηματικόν (ἐνν.: ἀριθμόν), πλὴν οὐ κχωρισμένον ἀλλ' ἐκ τούτου τὰς αἰσθητὰς οὐσίας συνεστάναι φασίν. τὸν γὰρ ὅλον οὐρανὸν κατασκευάζουσιν ἐξ ἀριθμῶν, πλὴν οὐ μοναδικῶν, ἀλλὰ τὰς μονάδας ὑπολαμβάνουσιν ἔχειν μέγεθος·

ὅπως δὲ τὸ πρῶτον ἐν συνέστη ἔχον μέγεθος, ἀπορεῖν εἰκόσιν.

Καὶ οἱ πυθαγόρειοι ἐπίσης πιστεύουν σ' ἓνα εἶδος ἀριθμοῦ, τὸν μαθηματικό· μόνο πού λένε ὅτι δὲν εἶναι ξεχωριστός, ἀλλὰ ὅτι ἀπὸ αὐτὸν δημιουργοῦνται αἰσθητὲς οὐσίες. Γιατὶ κατασκευάζουν ὁλόκληρο τὸ σύμπαν ἀπὸ ἀριθμούς, ἔχι ὅμως ἀριθμούς πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀφηρημένες μονάδες, ἀλλὰ θεωροῦν ὅτι οἱ μονάδες ἔχουν ὕλικές διαστάσεις. Φαίνεται ὅμως ὅτι δυσκολεύονται νὰ ἐξηγήσουν πῶς δημιουργήθηκε ἡ πρώτη μονάδα πού εἶχε ὕλικὸ μέγεθος.

432 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* M 8, 1083 b 8 (DK 58 b 10): ὁ δὲ τῶν Πυθαγορείων τρόπος τῇ μὲν ἐλάττους ἔχει δυσχερείας τῶν πρότερον εἰρημένων, τῇ δὲ ἰδίας ἐτέρας. τὸ μὲν γὰρ μὴ χωριστὸν ποιεῖν τὸν ἀριθμὸν ἀφαιρεῖται πολλὰ τῶν ἀδυνάτων· τὸ δὲ τὰ σώματα ἐξ ἀριθμῶν εἶναι συγκείμενα, καὶ τὸν ἀριθμὸν τοῦτον εἶναι μαθηματικόν, ἀδυνάτον ἐστίν. οὔτε γὰρ ἄτομα μεγέθη λέγειν ἀληθές, εἴ θ' ὅτι μάλιστα τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, οὐχ αἶ γε μονάδες μέγεθος ἔχουσιν. μέγεθος δὲ ἐξ ἀδιαίρετων πῶς δυνατόν; ἀλλὰ μὴν δ γ' ἀριθμητικὸς ἀριθμὸς μοναδικός ἐστιν. ἐκεῖνοι δὲ τὸν ἀριθμὸν τὰ ὄντα λέγουσιν. τὰ γοῦν θεωρήματα προσάπτουσι τοῖς σώμασιν ὥς ἐξ ἐκείνων ὄντων τῶν ἀριθμῶν.²³⁵

Ἀπὸ μιᾶ πλευρᾶ, ἡ θεωρία τῶν πυθαγορείων παρουσιάζει λιγότερες δυσκολίες ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἀναφέραμε πρίν, ἀλλὰ ἔχει ἄλλες ἰδιαιτέρες δυσκολίες. Γιατὶ, ναί μὲν τὸ νὰ θεωροῦμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωριστὰ αἶρει πολλές ἀπὸ τίς ἀδύνατες συνέπειες· ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποτελοῦνται τὰ σώματα ἀπὸ ἀριθμούς καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς νὰ εἶναι μαθηματικός. Γιατὶ δὲν εἶναι σωστὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀδιαίρετα ὕλικὰ μεγέθη, καὶ ἐξάλλου, ἀκόμη καὶ ἂν ὑπάρχουν τέτοια μεγέθη, οἱ μονάδες πάντως δὲν ἔχουν μέγεθος. Πῶς εἶναι δυνατό νὰ ἀποτελεῖται ἓνα μέγεθος ἀπὸ ἀδιαίρετα μέρη; Ἀλλὰ τουλάχιστον ὁ ἀριθμητικὸς ἀριθμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀφηρημένες μονάδες, ἐνῶ οἱ στοχαστὲς ἐκεῖνοι ταυτίζουν τὸν ἀριθμὸ μὲ τὰ ὕλικὰ ὄντα· ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐφαρμόζουν τίς θεωρίες τους στὰ σώματα σὰν νὰ ἦταν φτιαγμένα ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἀριθμούς.

Μὲ λιγότερο εὐμενὴ διάθεση ἀπὸ ὅ,τι στο **430**, ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ πυθαγόρειοι ταυτίζουν κυριολεκτικὰ τοὺς ἀριθμούς μὲ τὰ πράγματα καὶ τοὺς κατηγορεῖ ὅτι σ' αὐτὸ κάνουν μεγάλο λάθος. Φαίνεται ἀπίθανο ὅτι οἱ πυθαγόρειοι, γενικά, ἤθελαν νὰ ποῦν αὐτὸ ἢ ὅτι ὑποστήριζαν τὴν ἄποψη πού ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει ὥς ἀπόρροια αὐτῆς τῆς ταύτισης, ὅτι δηλαδὴ τὰ μεγέθη εἶναι ἀδιαίρετες μονάδες (πρβ. λ.χ. D. J. Furley, *Two Studies in the Greek Atomists* I, κεφ. 3). Στὸ **431** ὁ Ἀριστοτέλης κάνει εὐστοχὴ κριτικὴ στὴν κοσμογονία τοῦ Φιλόλαου (βλ. σ. 350 πῶς κάτω), ὅμως στο **432** χρησιμοποιοῖ μὲ διαλεκτικό, ἀλλὰ ἀνθιστορικὸ τρόπο τὸν πυθαγορισμὸ γιὰ νὰ πραγματευθεῖ ζητήματα πού σχετίζονται κυρίως μὲ τὸν πλατωνισμό. Σὲ ἄλλα σημεῖα ἀποκαλύπτει, μὲ τὰ ἴδια του τὰ παράπονα, ὅτι οἱ θέσεις τῶν πυθαγορείων ἦταν πολὺ λιγότερο ξεκάθαρες ἀπὸ ὅσο ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ τὰ ἐδάφια **431-432**:

433 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* N 5, 1092 b 8 (DK 45, 3): οὐθὲν δὲ διώρισται οὐδὲ ὁποτέρως οἱ ἀριθμοὶ αἰτίοι τῶν οὐσιῶν καὶ τοῦ εἶναι, πότερον ὡς δοῖ, οἷον αἱ στιγμαὶ τῶν μεγεθῶν, καὶ ὡς Εὐρυτος ἔταττε τίς ἀριθμὸς τίνος, οἷον ὁδὶ μὲν ἀνθρώπου ὁδὶ δὲ ἵππου, ὥσπερ οἱ τοὺς ἀριθμοὺς ἄγοντες εἰς τὰ σχήματα τρίγωνον καὶ τετράγωνον, οὕτως ἀφομοιῶν ταῖς ψήφοις τὰς μορφὰς τῶν φυτῶν, ἢ ὅτι [δ] λόγος ἢ συμφωνία ἀριθμῶν, ὁμοίως δὲ καὶ ἄνθρωπος καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον;

Καθόλου δὲν ἔχει διευκρινιστεῖ μὲ ποιά ἔννοια οἱ ἀριθμοὶ εἶναι οἱ αἰτίες τῶν οὐσιῶν καὶ τοῦ εἶναι — ἄραγε (1) ὡς δοῖα (ὅπως εἶναι τὰ σημεῖα γιὰ τὰ μεγέθη στὸ χῶρο); Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο καθόρισε ὁ Εὐρυτος ποιὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς ποιοῦ (λ.χ. τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀλόγου κτλ.), δηλαδὴ παριστάνοντας τίς μορφές τῶν ἐμβίων ὄντων μὲ χαλίκια, ὅπως μερικοὶ ἄνθρωποι ἀνάγουν τοὺς ἀριθμοὺς στὰ σχήματα τοῦ τριγώνου καὶ τοῦ τετραγώνου. Ἡ μήπως ἄραγε (2) ἐπειδὴ ἡ ἁρμονία εἶναι μιὰ ἀναλογία ἀριθμῶν, καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ μὲ καθεστὶ ἄλλο;

Ὅπως φαίνεται, ὁ Εὐρυτος, πού ἔζησε πρὸς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα (πρβ. 421), προσπάθησε νὰ δώσει μεγαλύτερη ἀκρίβεια στὴν πυθαγόρεια διδασκαλία ἐπεκτείνοντας τὴν ἰδέα ὅτι τὰ γεωμετρικὰ σχήματα ὀρίζονται ἀπὸ φυσικοὺς ἀριθμοὺς (ὅπως μποροῦσε νὰ δείξει κανεὶς παριστάνοντας διάφορους ἀριθμοὺς μὲ ὀρισμένους σχηματισμοὺς ἀπὸ χαλίκια: πρβ. 437), γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀλόγου κτλ.

ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

434 Διογένης Λαέρτιος VIII, 12: φησὶ δ' Ἀπολλόδωρος ὁ λογιστικὸς ἐκατόμβην θῆσαι αὐτόν, εὐρόντα ὅτι τοῦ ὀρθογωνίου τριγώνου ἡ ὑποτείνουσα πλευρὰ ἴσον δύναται ταῖς περιεχούσαις. καὶ ἔστιν ἐπίγραμμα οὕτως ἔχον·

ἡνίκα Πυθαγόρης τὸ περικλεές εὗρετο γράμμα,
κεῖν' ἐφ' ὅτῳ κλεινὴν ἤγαγε βουθυσίην.

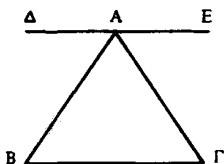
Ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ λογιστικὸς λέει ὅτι ἐκεῖνος (ὁ Πυθαγόρας) θυσιάσει ἐκατὸ βόδια ὅταν ἀνακάλυψε ὅτι τὸ τετράγωνο τῆς ὑποτείνουσας ἐνὸς ὀρθογωνίου τριγώνου εἶναι ἴσο μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν τετραγώνων τῶν δύο πλευρῶν πού περιέχουν τὴν ὀρθή γωνία. Καὶ ὑπάρχει ἓνα ἐπίγραμμα πού λέει:

Σὰν βρῆκε ὁ Πυθαγόρας τὸ σχῆμα τὸ περίφημο,
κεῖνο πού τὸ τίμησε μὲ τὴν ξακουστή του ἐκατόμβην.

435 Πρόκλος, εἰς *Εὐκλείδην* I, 44 (σ. 419 Friedl.· DK 58 b 20): ἔστι μὲν ἀρχαῖα, φασὶν οἱ περὶ τὸν Εὐῶδημον, καὶ τῆς τῶν Πυθαγορείων μούσης εὐρήματα ταῦτα ἢ τε παραβολὴ τῶν χωρίων καὶ ἢ ὑπερβολὴ καὶ ἢ ἑλλειψις.

Σύμφωνα με τὸν Εὐδήμῳ καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του, αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι ἀρχαῖα καὶ ἀνακαλύφθηκαν ἀπὸ τὴ μούσα τῶν πυθαγορείων —μιλοῦμε γιὰ τὴ σύγκριση τῶν ἐπιφανειῶν τῶν σχημάτων καὶ τὴ διαπίστωση ὅτι ἐφαρμόζουν ἢ ὅτι ἡ μία ὑπερκαλύπτει τὴν ἄλλη ἢ ὑπολείπεται.

436 Πρόκλος, εἰς *Εὐκλείδην* I, 32 (σ. 379 Friedl. · DK 58 b 21): *Εὐδήμος δὲ ὁ Περιπατητικὸς εἰς τοὺς Πυθαγορείους ἀναπέμπει τὴν τοῦδε τοῦ θεωρήματος εὗρεσιν, ὅτι τρίγωνον ἅπαν δυσὶν ὀρθαῖς ἴσας ἔχει τὰς ἐντὸς γωνίας, καὶ δει-*

κνῖναι φησὶν αὐτοὺς οὕτω τὸ προκείμενον· «ἔστω τρίγωνον τὸ ΑΒΓ, καὶ ἤχθω διὰ τοῦ Α τῇ ΒΓ παράλληλος ἡ ΔΕ. ἐπεὶ οὖν παράλληλοι εἰσιν αἱ ΒΓ ΔΕ, καὶ αἱ ἐναλλὰξ ἴσαι εἰσὶν· ἴση ἄρα ἡ μὲν ὑπὸ ΔΑΒ τῇ ὑπὸ ΑΒΓ, ἡ δὲ ὑπὸ ΕΑΓ τῇ ὑπὸ ΑΓΒ. κοινὴ προσκείσθω ἡ (ὑπὸ) ΒΑΓ. αἱ ἄρα ὑπὸ ΔΑΒ ΒΑΓ ΓΑΕ, τούτέστιν αἱ ὑπὸ ΔΑΒ ΒΑΕ, τούτέστιν αἱ δύο ὀρθαί, ἴσαι εἰσὶ

ταῖς τοῦ ΑΒΓ τριγώνου τρισὶ γωνίαις. αἱ ἄρα τρεῖς τοῦ τριγώνου δύο ὀρθαῖς εἰσιν ἴσαι»).

Ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος Εὐδήμος ἀποδίδει στοὺς πυθαγορείους τὴν ἀνακάλυψη τοῦ θεωρήματος ὅτι οἱ ἐσωτερικὲς γωνίες κάθε τριγώνου εἶναι ἴσες μετὰ δύο ὀρθές, καὶ λέει ὅτι ἀπέδειξαν αὐτὴ τὴν πρόταση ὡς ἑξῆς: «Ἐστω ἓνα τρίγωνο ΑΒΓ. Ἀς χαράξουμε μιὰ εὐθεῖα ΔΕ ποὺ νὰ περνάει ἀπὸ τὸ Α καὶ νὰ εἶναι παράλληλη πρὸς τὴ ΒΓ. Τότε, ἐπειδὴ οἱ ΒΓ καὶ ΔΕ εἶναι παράλληλες, οἱ ἐναλλὰξ γωνίες εἶναι ἴσες. Ἀρα ἡ γωνία ΔΑΒ εἶναι ἴση μετὰ τὴν ΑΒΓ καὶ ἡ ΕΑΓ ἴση μετὰ τὴν ΑΓΒ. Ἀς βάλουμε τώρα μαζί καὶ τὴ ΒΑΓ. Τότε οἱ γωνίες ΔΑΒ, ΒΑΓ, ΓΑΕ, δηλαδὴ οἱ γωνίες ΔΑΒ, ΒΑΕ, δηλαδὴ δύο ὀρθές, εἶναι ἴσες μετὰ τῶν τρεῖς γωνίαις τοῦ τριγώνου ΑΒΓ. Ἐπομένως, οἱ τρεῖς γωνίες τοῦ τριγώνου εἶναι ἴσες μετὰ δύο ὀρθές γωνίαις.»

Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι, ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα καὶ ἔπειτα, οἱ πυθαγόρειοι συνετέλεσαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης. Στὴ γεωμετρία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σημαντικὴ τεχνικὴ τῆς σύγκρισης τῶν ἐπιφανειῶν τῶν σχημάτων (**435**) καὶ μερικὰ ἐπιμέρους θεωρήματα ὅπως στὸ **436**, τὰ σχόλια τοῦ ἀποδίδουν τὴν ἀνακάλυψη τῶν θεωρημάτων τοῦ τέταρτου βιβλίου τοῦ Εὐκλείδη (Σχολ. Εὐκλ. 273, 3· 13). Ἰδιαίτερα ὁ Ἀρχύτας, ποὺ ἔζησε στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα (πρβ. **268**), ἦταν ἓνας σημαντικὸς μαθηματικὸς, ποὺ ἐκτόνησε μιὰ σοβαρὴ ἀριθμητικὴ θεωρία γιὰ τὴ μουσικὴ (πρβ. Πτολεμαῖος, *Ἀρμ.* I, 13· DK 47 a 16· Βοήθιος, *de mus.* III, 11· DK 47 a 19). Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι, φυσικά, τὸ εἶδος ἐκεῖνο μαθηματικῶν ποὺ ὁ Πλάτων μᾶς κάνει νὰ περιμένουμε ἀπὸ ἓνα πυθαγόρειο (**253**) καὶ φαίνεται νὰ εἶναι φυσικὴ μετεξέλιξη τῆς ἀρχικῆς πυθαγόρειας ἀντίληψης γιὰ τὴν ἁρμονία. Αὐτὸ ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ κρίνουμε, εἶναι ἡ ἔκταση καὶ ὁ συνολικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου τῶν πυθαγορείων στὰ

μαθηματικά. Για παράδειγμα, πολλές δψιμες πηγές συνδέουν τούς πυθαγόρειους με την ανακάλυψη ότι ή διαγωνίος ενός τετραγώνου είναι άρρητος αριθμός (λ.χ. Σχολ. Εὐκλ. 417, 12 κέ.· Ἰάμβλ., *Π.Β.* 246 κέ.· DK 18, 4), ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν βάσιμοι λόγοι νὰ τὶς πιστέψουμε (βλ. Burkert, *Lore*, 455-465· ἐπίσης J. A. Philip, *Pythagoras and Early Pythagoreanism*, Παράρτημα 2). Καὶ οἱ μαρτυρίες πού ἀποδίδουν τὴν ἀνακάλυψη τοῦ «πυθαγόρειου θεωρήματος» στὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα ἔχουν ὅλες τὸ χαρακτηριστὴρα δψιμου ἀνεκδοτολογικοῦ ὕλικου, ὅπως τὸ 434. Μπαίνουμε στὸν πειρασμὸ νὰ πιστέψουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν οἱ πυθαγόρειοι, τουλάχιστον στὴν ἀρχή, δὲν εἶχαν σκεφετῆ νὰ ψάξουν γιὰ γεωμετρικὴ ἀπόδειξιν, ἀλλὰ εἶχαν ἀντιληφθεῖ τὶς ἀντίστοιχες ιδιότητες ὁρισμένων ἀριθμητικῶν συνόλων, ὅπως 3, 4, 5. Μπορεῖ νὰ χρησιμοποίησαν χαλκία (πρβ. 433 καὶ 437) γιὰ νὰ παραστήσουν ὀρθογώνια τρίγωνα καὶ ἔτσι νὰ βρῆκαν κατὰ τύχη μιὰ γενικὴ μέθοδο·γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν κάθετων πλευρῶν τους (πρβ. Burkert, *Lore*, 427-430). Μιὰ ἀριθμητικὴ τεχνικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἦταν ἤδη γνωστὴ στοὺς Βαβυλώνιους (βλ. O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity* (2η ἐκδ., Providence, R.I., 1957), κεφ. II).

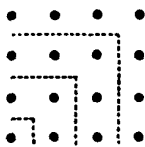
Ἀπὸ τὴν πρώτη πρότασιν τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 430²³⁶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι οἱ πυθαγόρειοι ἦταν οὐσιαστικὰ ἐκεῖνοι πού *δημοῦργησαν* τὰ ἑλληνικὰ μαθηματικά—ἀποψη πού ἔχει πιά ἀπορριφθεῖ ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα, ἂν καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι δημοφιλής. Στὴν πραγματικότητά, ἐκεῖνοι πού ἐβαλαν τὰ θεμέλια τῆς γεωμετρίας καὶ ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς σημαντικὲς προόδους τῆς ὥς τὸν 4ο αἰῶνα ἦταν οἱ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν περιφημὴ σύνοψιν τοῦ Πρόκλου γιὰ τὴν ἱστορία τῶν μαθηματικῶν πού ἔγραψε ὁ Εὐδήμος (εἰς *Εὐκλ.* σ. 65, 3 κέ.).²³⁷ Ἀκόμα λιγότερο ἀληθοφανὴς εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ἡ δουλειὰ τους στὰ μαθηματικά ὀδήγησε τοὺς πυθαγόρειους στοὺς στοχασμοὺς τοὺς γύρω ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν *ἀρμονία*. Αὐτὸ εἶναι σὰν νὰ ζεῦει κανεὶς τὴν ἀμαξία μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄλογο. Ἐκεῖνο πού ἐκφράζουν οἱ ἰδέες πού περιγράφονται στὸ 430 εἶναι ἡ γοητεία τῶν φανταστικῶν συμβολικῶν δυνάμεων τῶν ἀριθμῶν, ὅχι κάποια βαθύτερη μαθηματικὴ ἔρευνα. Ἐκεῖνο πού κάνει τοὺς πυθαγόρειους νὰ ταυτίζονται λ.χ. τὸ γάμο μὲ τὸν ἀριθμὸ 5, ὡς ἄθροισμα τοῦ πρώτου (θηλυκοῦ) καὶ τοῦ πρώτου «ἀρσενικοῦ» ἀριθμοῦ (Ἀριστοτέλης, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, εἰς *Μετ.* 39, 8 (ἀπόσπ. 203)), εἶναι ὁ στοχασμὸς γύρω ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀλήθεια ὅτι $2+3=5$.

Μιὰ ἄλλη ἐνδειξιν πού ἐνισχύει αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία τῶν κινήτρων τῆς πυθαγόρειας μεταφυσικῆς μᾶς τὴ δίνει καὶ πάλι ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, σὲ ἓνα κείμενο πού φανερώνει ἐπίσης τὴν τάσιν τους νὰ παριστάνουν τοὺς ἀριθμοὺς μὲ τὴ μορφὴ σχημάτων παρόμοιων μὲ αὐτὰ πού βρίσκουμε σήμερα στὰ ντόμινο καὶ στὰ ζάρια.

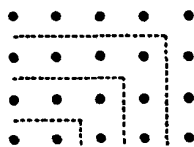
437 Ἀριστοτέλης, *Φυσικά Γ* 4, 203 a 10 (DK 58 b 28): *καὶ οἱ μὲν (ἐνν.: φασί) τὸ ἄπειρον εἶναι τὸ ἄρτιον (τοῦτο γὰρ ἐναπολαμβανόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ περιττοῦ περαινόμενον παρέχειν τοῖς οὐσι τὴν ἀπειρίαν· σημείον δ' εἶναι τούτου τὸ συμβαῖνον ἐπὶ τῶν ἀριθμῶν· περιτιθεμένων γὰρ τῶν γνωμόνων περὶ τὸ ἐν καὶ χωρὶς ὅτε μὲν ἄλλο αἰεὶ γίνεσθαι τὸ εἶδος, ὅτε δὲ ἓν).*

Οἱ πυθαγόρειοι λένε ὅτι τὸ ἄπειρο εἶναι τὸ ἄρτιο. Γιατί ὅταν περικλείεται καὶ περιορίζεται ἀπὸ τὸ περιττὸ στοιχεῖο, δίνει τὸ στοιχεῖο τοῦ ἄπειρου σὲ ὅλα τὰ πράγματα. Μιὰ ἐνδειξή γι' αὐτὸ εἶναι ὅ,τι συμβαίνει μὲ τοὺς ἀριθμούς. Ἄν δηλαδὴ οἱ γνώμονες τοποθετηθοῦν γύρω ἀπὸ τὸ ἓν καὶ χωρὶς τὸ ἓν, τότε στὴ μίᾳ περίπτωση τὸ σχῆμα ποὺ προκύπτει ἀλλάζει συνεχῶς, ἐνῶ στὴν ἄλλη μένει πάντα τὸ ἴδιο.

Τόσο τὸ δόγμα ποὺ περιγράφεται στὸ **437** ὅσο καὶ τὸ παράδειγμα ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν ὑποστήριξή του εἶναι δυσνόητα (προπάντων οἱ λέξεις *καὶ χωρὶς*, ποὺ ἐδῶ τίς μεταφράζουμε «καὶ χωρὶς τὸ ἓν»). Τὰ δύο σχήματα, στὰ ὅποια ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης, φαίνεται ὅτι εἶναι αὐτὰ ἐδῶ:

Σχ. 1

Σχ. 2

Φυσικά, καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο σχήματα μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ μὲ τὴν προσθήκη καὶ ἄλλων «γνωμόνων». Στὸ σχῆμα 1, ὅπου «οἱ γνώμονες τοποθετοῦνται γύρω ἀπὸ τὸ ἓν», οἱ διαδοχικὲς προσθήκες παριστάνουν τὴ σειρά τῶν περιττῶν ἀριθμῶν, ἐνῶ τὸ σχῆμα 2 ἀντιπροσωπεύει τὴ σειρά τῶν ἄρτιων ἀριθμῶν. Ἐνῶ ὅμως τὸ σχῆμα 1 παραμένει μὲ κάθε προσθήκη τὸ ἴδιο, δηλαδὴ ἓν τετράγωνο, στὸ σχῆμα 2, ἀντίθετα, ἀλλάζει μὲ κάθε προσθήκη ὁ λόγος τοῦ μήκους πρὸς τὸ ὕψος του. Αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴ συμπερίληψη τοῦ ζεύγους *τετράγωνον καὶ ἐτερόμηκες* στὸν κατάλογο τοῦ **438**.

Τὸ παραπάνω παράδειγμα καταφέρνει ὅπωςδήποτε νὰ συσχετίσει κατὰ κάποιον τρόπο τὸ περιττὸ μὲ τὸ πεπερασμένο (μέσο τῆς ὁμοιομορφίας) καὶ τὸ ἄρτιο μὲ τὸ ἄπειρο (μέσο τῆς ἐπ' ἄπειρον ἀλλαγῆς). Ἄλλὰ δὲν ἐξηγεῖ γιατί τὸ ἄρτιο εὐθύνεται γιὰ τὸ στοιχεῖο τοῦ ἄπειρου στὰ πράγματα, οὔτε τί ἐννοεῖ ἡ ἔκφραση ὅτι περικλείεται καὶ περιορίζεται ἀπὸ τὸ περιττό. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ καμιὰ ἀκριβὴς ἐξήγηση γιὰ τοὺς συλλογισμοὺς ποὺ ἀκολουθήσαν ἐδῶ οἱ πυθαγόρειοι, ἀν καὶ ὀρισμένοι ἀρχαῖοι σχολιαστὲς ἔκαναν (ἀνεπιτυχεῖς) προσπάθειες νὰ διατυπώσουν μιὰ τέτοια ἐξήγηση (Σιμπλ., εἰς *Φυσ.* 455, 20 - 456, 15). Ὅπως φαίνεται, οἱ πυθαγόρειοι ἤθελαν νὰ χρησιμοποιήσουν ὡς θε-

μελιώδεις ἀρχές τόσο τὸ περιττὸ καὶ τὸ ἄρτιο ὅσο καὶ τὸ πεπερασμένο καὶ τὸ ἄπειρο, καὶ προσπάθησαν νὰ συνδέσουν αὐτὰ τὰ δύο ζεύγη. Ἀλλὰ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ποτὲ δὲν κατάφεραν νὰ καταλήξουν σὲ ὀριστική ἀπόφαση πῶς ἔπρεπε νὰ τὰ συνδέσουν. Στὸ 437, ὅπως καὶ στὸ 430, ἀλλὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ 424-429 καὶ 443-444, τὰ στοιχεῖα ποὺ θεωροῦνται θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ ἀριθμοῦ καί, συνεπῶς, ὅλων τῶν ἄλλων πραγμάτων εἶναι τὸ περιττὸ καὶ τὸ ἄρτιο, ὅχι τὸ πεπερασμένο καὶ τὸ ἄπειρο.

Ο ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΑΝΤΙΘΕΤΩΝ

438 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Α 5, 986 a 22 (DK 58 b 5· συνέχεια τοῦ 430): *ἕτεροι δὲ τῶν αὐτῶν τούτων τὰς ἀρχὰς δέκα λέγουσιν εἶναι τὰς κατὰ συστοιχίαν λεγόμενας·*

πέρας καὶ ἄπειρον
περιττὸν καὶ ἄρτιον
ἐν καὶ πλῆθος
δεξιὸν καὶ ἀριστερόν
ἄρρεν καὶ θῆλυ
ῥεῖσιν καὶ κινούμενον
εὐθὺ καὶ καμπύλον
φῶς καὶ σκότος
ἀγαθὸν καὶ κακὸν
τετραγώνον καὶ ἑτερόμηκες·

ὅνπερ τρόπον ἔοικε καὶ Ἀλκμαίων ὁ Κροτωνιάτης ὑπολαβεῖν, καὶ ἦτοι οὗτος παρ' ἐκείνων ἢ ἐκεῖνοι παρὰ τούτου παρέλαβον τὸν λόγον τούτου· καὶ γὰρ Ἀλκμαίων ἀπεφήνατο παραπλησίως τούτοις.²³⁸ φησὶ γὰρ εἶναι δύο τὰ πολλὰ τῶν ἀνθρωπίνων, λέγων τὰς ἐναντιότητας οὐχ ὥσπερ οὗτοι διωρισμένας ἀλλὰ τὰς τυχούσας, οἷον λευκὸν μέλαν, γλυκὺ πικρόν, ἀγαθὸν κακόν, μέγα μικρόν. οὗτος μὲν οὖν ἀδιορίστως ἀπέρριψε περὶ τῶν λοιπῶν, οἱ δὲ Πυθαγόρειοι καὶ πόσαι καὶ τίνες αἱ ἐναντιώσεις ἀπεφήναντο. παρὰ μὲν οὖν τούτων ἀμφοῖν τοσοῦτον ἔστι λαβεῖν ὅτι τὰναντία ἀρχαὶ τῶν ὄντων· τὸ δὲ ὅσαι, παρὰ τῶν ἑτέρων, καὶ τίνες αὐταὶ εἰσιν. πῶς μέντοι πρὸς τὰς εἰρημέναις αἰτίας ἐνδέχεται συναγαγεῖν, σαφῶς μὲν οὐ διήρθρωται παρ' ἐκείνων, εἰκάσι δ' ὥς ἐν ὕλης εἶδει τὰ στοιχεῖα τάττειν· ἐκ τούτων γὰρ ὥς ἐνυπαρχόντων συνεστάναι καὶ πεπλάσθαι φασι τὴν οὐσίαν.

Ἄλλα μέλη τῆς ἰδίας σχολῆς λένε ὅτι ὑπάρχουν δέκα βασικὲς ἀρχές, ποὶ τις διατάσσουν σὲ μιὰ συστοιχία:

ὄριο καὶ ἄπειρο
περιττὸ καὶ ἄρτιο

ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

ένα και πλήθος
δεξιό και άριστερό
άρσενικό και θηλυκό
άκίνητο και κινητό
εύθυ και καμπύλο
φώς και σκοτάδι
καλό και κακό
τετράγωνο και στενόμακρο.

Με τόν ίδιο τρόπο φαίνεται πώς είδε τὸ ζήτημα καὶ ὁ Ἀλκμαίων ὁ Κροτωνιάτης, καὶ εἴτε πήρε τὴν ιδέα αὐτὴ ἀπὸ ἐκείνους εἴτε ἐκείνοι τὴν πήραν ἀπὸ αὐτόν· γιατί ἐκφράστηκε μὲ παρόμοιο τρόπο ὅπως ἐκείνοι. Λέει δηλαδὴ ὅτι τὰ περισσότερα ἀνθρώπινα φαινόμενα σχηματίζουν ζευγάρια, χωρὶς πάντως νὰ ἐννοεῖ ὁρισμένες ἀντιθέσεις, ὅπως οἱ πυθαγόρειοι, ἀλλὰ τυχαῖες ἀντιθέσεις, ὅπως λ.χ. ἄσπρο καὶ μαῦρο, γλυκὸ καὶ πικρὸ, καλὸ καὶ κακὸ, μεγάλο καὶ μικρὸ. Ἐνῷ λοιπὸν αὐτὸς ἔκανε ἀρίστες νύξεις γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἀντιθέσεις, οἱ πυθαγόρειοι δὴλωσαν ρητὰ πόσες καὶ ποιὲς εἶναι οἱ ἀντιθέσεις. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς σχολές, λοιπὸν, μᾶς λένε ὅτι οἱ βασικὲς ἀρχὲς τῶν ὄντων εἶναι τὰ ἀντίθετα. Ὅσο γιὰ τὸ πόσες καὶ ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ ἀρχές, αὐτὸ μᾶς τὸ μαθαίνει ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο. Ἀλλὰ δὲν μᾶς διευκρινίζει πὼς μποροῦν νὰ ἐνωθοῦν αὐτὲς οἱ ἀρχὲς σύμφωνα μὲ τὶς αἰτίες ποὺ ἀναφέραμε. Φαίνεται, πάντως, ὅτι διατάσσουν τὰ στοιχεῖα σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ὕλη· γιατί λένε ὅτι ἀπὸ αὐτά, ὡς ἐνυπάρχοντα, συντίθεται καὶ διαμορφώνεται ἡ οὐσία.

Προφανῶς, ὁ Ἀριστοτέλης πήρε τὸν πίνακα τῶν ἀντιθέτων ἀπὸ μιὰ πυθαγόρεια πηγὴ διαφορητικὴ ἀπὸ ἐκείνες ποὺ χρησιμοποίησε στὸ 430 καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Φιλόλαου. Ὁ πίνακας τοῦ θυμίζει τὴ χρῆση τῶν ἀντιθέτων ἀπὸ τὸν κροτωνιάτῃ ἱατροφιλόσοφον Ἀλκμαίωνα (πρβ. 310 πιδὸ πάνω), ποὺ ἴσως ἔγραψε στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα (βλ. τὴ σημείωση στὸ ἀρχαῖο κείμενο).²³⁹ Σ' αὐτὴ τὴν ὑποκειμενικὴ ὁμοιότητα βασίζει τὴν ὑπόθεσή του γιὰ τὴ σχέση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀλκμαίωνα καὶ τῶν πυθαγορείων, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παραβαίνει τὴν ἀοριστία ποὺ τηρεῖ κατὰ τὰ ἄλλα σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ πίνακα. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς εἰκασίες ποὺ διατυπώνονται στὸ 430, ὁ πίνακας τῶν ἀντιθέτων δὲν μᾶς θυμίζει καμιὰ ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς πυθαγόρειες ιδέες ποὺ συζητήσαμε στὸ κεφάλαιον VII. Μοιάζει νὰ εἶναι τὸ ἔργο κάποιου ποὺ ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὸν κοσμολογικὸ δυῖσμό τοῦ Παρμενίδη καὶ ἀπὸ τὰ σχήματα ποὺ ἀναφέρει τὸ 437· αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα φαίνεται ὅτι προσπάθησε νὰ τὰ συνδέσει μὲ ἄλλες ἐλεατικὲς καὶ μαθηματικὲς ἐννοιες καὶ νὰ τὰ ὑπαγάγει στὶς πυθαγόρειες ἀρχὲς τοῦ ὅριου καὶ τοῦ ἀπείρου, τοῦ περιττοῦ καὶ τοῦ ἄρτιου. Ὁ πίνακας ἔχει ἐλάχιστη ἐσωτερικὴ συνοχή, ἀλλὰ μπαίνουμε στὸν πειρασμὸ νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ ὄριο καὶ τὸ ἀπείρο θεωροῦνται τὰ βασικὰ ἀντίθετα, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο ἀποτελοῦν τὴ ρίζα ὅλων τῶν ἄλλων, ἀκόμα καὶ τοῦ ζεύγους περιττοῦ-ἄρτιου.²⁴⁰

ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑ

441 Φιλόλαος, ἀπόσπ. 7, Στοβαῖος, Ἀνθολ. I, 21, 8: τὸ πρῶτον ἀρμοσθέν, τὸ ἕν, ἐν τῷ μέσῳ τῆς σφαίρας ἐστία καλεῖται.

Τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ συναρμολογήθηκε, τὸ ἕνα, στὴ μέση τῆς σφαίρας, ὀνομάζεται ἐστία.

442 Ἀριστοτέλης, Μετ. Ν 3, 1091 a 12 (DK 58 b 26): ἄτοπον δὲ καὶ γένεσιν ποιεῖν αἰδίων ὄντων, μᾶλλον δ' ἐν τι τῶν ἀδυνάτων. οἱ μὲν οὖν Πυθαγόρειοι πότερον οὐ ποιοῦσιν ἢ ποιοῦσι γένεσιν οὐδὲν δεῖ διστάζειν· φανερώς γὰρ λέγουσιν ὡς τοῦ ἐνὸς συσταθέντος, εἴτ' ἐξ ἐπιπέδων εἴτ' ἐκ χοιρίας εἴτ' ἐκ σπέρματος εἴτ' ἐξ ὧν ἀποροῦσιν εἰπεῖν, εὐθὺς τὸ ἔγγιστα τοῦ ἀπείρου ὅτι εἴλετο καὶ ἐπεραίνετο ὑπὸ τοῦ πέρατος.

Εἶναι ἐπίσης παράξενο νὰ μιλάει κανεὶς γιὰ γένεση αἰώνιων πραγμάτων, ἢ μᾶλλον εἶναι κάτι ἀδύνατο. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ ἂν οἱ πυθαγόρειοι ἀποδίδουν σ' αὐτὰ τὰ πράγματα γένεση ἢ ὄχι· γιατί λένε καθαρά ὅτι δταν δημιουργήθηκε τὸ ἕνα, εἶτε ἀπὸ ἐπίπεδα εἶτε ἀπὸ μιὰ ἐπιφάνεια εἶτε ἀπὸ ἕνα σπέρμα εἶτε ἀπὸ στοιχεῖα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ τὰ κατονομάσουν, ἀμέσως τὸ κοντινότερο μέρος τοῦ ἀπείρου ἄρχισε νὰ ἔλκεται καὶ νὰ περιορίζεται ἀπὸ τὸ ὄριο.

443 Ἀριστοτέλης, Φυσ. Δ 6, 213 b 22 (DK 58 b 30): εἶναι δ' ἔφασαν καὶ οἱ Πυθαγόρειοι κενόν, καὶ ἐπεισίνειν αὐτὸ τῷ οὐρανῷ ἐκ τοῦ ἀπείρου πνεύματος ὡς ἀναπνέοντι καὶ τὸ κενόν, ὃ διορίζει τὰς φύσεις, ὡς ὄντος τοῦ κενοῦ χωρισμοῦ τινος τῶν ἐφεξῆς καὶ τῆς διορίσεως· καὶ τοῦτ' εἶναι πρῶτον ἐν τοῖς ἀριθμοῖς· τὸ γὰρ κενὸν διορίζει τὴν φύσιν αὐτῶν.

Καὶ οἱ πυθαγόρειοι ἐπίσης ὑποστήριζαν ὅτι ὑπάρχει κενὸ καὶ ὅτι μπαίνει στὸν οὐρανὸ ἀπὸ τὴν ἀπειρὴ πνοή, σάμπως ὁ οὐρανὸς νὰ ἀναπνέει καὶ τὸ κενό. Τὸ κενὸ καθορίζει τὴ φύση τῶν πραγμάτων, σὰν κάτι ποὺ χωρίζει καὶ καθορίζει τὰ διαδοχικὰ μέλη μιᾶς σειρᾶς. Αὐτὸ συμβαίνει πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν περίπτωσι τῶν ἀριθμῶν· γιατί τὸ κενὸ καθορίζει τὴ φύση τους.

444 Στοβαῖος, Ἀνθολ. I, 18, 1 c (παραθέτοντας τὸν Ἀριστοτέλη· DK 58 b 30): ἐν δὲ τῷ περὶ τῆς Πυθαγόρου φιλοσοφίας πρώτῳ γράφει τὸν μὲν οὐρανὸν εἶναι ἕνα, ἐπεισάγεσθαι δὲ ἐκ τοῦ ἀπείρου χρόνον τε καὶ πνοὴν καὶ τὸ κενόν, ὃ διορίζει ἐκάστων τὰς χῶρας αἰεῖ.

Στὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ ἔργου του γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Πυθαγόρα γράφει ὅτι τὸ σύμπαν εἶναι ἕνα καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ ἀπείρο μπαίνουν σ' αὐτὸ ὁ χρόνος, ἡ πνοὴ καὶ τὸ κενό, ποὺ πάντα καθορίζει τὴ θέση κάθε πράγματος.

Στὸ **442** ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀντλεῖ πληροφορίες ἀπὸ τουλάχιστον ἕναν γραπτὸ ἀπολογισμὸ τῶν πυθαγόρειων ἀντιλήψεων γιὰ τὴν κο-

σμογονία. Ἡ κύρια πηγή του ἐδῶ (ἀντίθετα λ.χ. μετὰ τὸ 430) ἦταν πιθανότατα τὸ βιβλίο τοῦ Φιλόλαου — ἂν καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν σωθεῖ αὐθεντικά ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν κοσμογονία τοῦ Φιλόλαου, μετὰ ἐξαίρεση ἴσως τὸ 441, ποὺ κατὰ εὐτυχὴ συγκυρία ἐκθέτει τὴν ἴδια ἀντίληψιν μετὰ τὸ 442. Ἀναμφίβολα, ὁ Φιλόλαος δὲν εἶχε καμιά διάθεσιν νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι ἤξερε περισσότερα ἀπὸ ὅσα προϋπέθετε ἡ γενικὴ θεωρία του (ἃς προσέξουμε τὴ συνετὴ ἐπιφυλακτικότητά ποὺ δείχνει στὸ 429, ὅταν μιλάει γιὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ἐπιτεύχθηκε ἡ ἁρμονία), καὶ ἔτσι ἦταν ἐπόμενο νὰ μείνει ἐκθετος στὴν κριτικὴ ποὺ διατυπώνει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 442 (καθὼς καὶ στὸ 431). Ὅσο γιὰ τὰ 443-444, οἱ πληροφορίες τους γιὰ τὸ ρόλο τῆς «πνοῆς» στὴν κοσμογονία εἶναι διατυπωμένες μετὰ ὁρους ποὺ μᾶς θυμίζουν ἐκείνους ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Φιλόλαος στὴ βιολογία του, ὅταν ἀνέπτυξε τὴ θεωρία τῆς ἀναπνοῆς.²⁴¹ Ὑπάρχουν πολλές διαφορές γιὰ τὸ ἂν αὐτὴ ἡ κοσμογονία ἦταν κατὰ κύριο λόγο δημιούργημα τοῦ Φιλόλαου ἢ μιὰ καλιότερη θεωρία. Ὁ πρωτογονισμὸς τῆς θά μπορούσε νὰ μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ἀνῆκε ἀρχικὰ σὲ μιὰ πνευματικὴ ἐξέλιξιν τοῦ 6ου αἰῶνα, καθὼς μάλιστα ἀπηχεῖ τις κοσμογονικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ τοῦ Ἀναξίμανη (πρβ. ἐπίσης 172 πρὸ πάνων καὶ βλ. λ.χ. Philip, *Pythagoras*, 68-70, 93-95· C. H. Kahn, «Pythagorean Philosophy before Plato», στὸ *The Presocratics*, ἐπιμ. Α. Π. Δ. Μουρελάτος (Garden City, N.Y., 1974), 183-184). Ἀλλὰ ὁ πρωτογονισμὸς εἶναι ἐνδημικὸ γνῶρισμα τοῦ πυθαγορισμοῦ καὶ ἡ ἐμφάνισιν τῆς ἔννοιας τοῦ κενοῦ (ποὺ πιθανῶς ἀποτελεῖ ἐλαττικὴ ἐπινόησιν) στὰ ἐδάφια 443-444, ὅπου ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀέρος (πρβ. 470 πρὸ κάτω), ὑποδηλώνει ὅτι ἔχουμε μᾶλλον νὰ κάνουμε μετὰ μιὰ ἰδέαν ποὺ διαμορφώθηκε στὸν προχωρημένο 5ο αἰῶνα.²⁴²

Ἡ κοσμογονία ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Ἐμπεριέχει τὴν ἀντίληψιν ὅτι τόσο ὁ χρόνος ὅσο καὶ τὰ φυσικὰ σώματα εἶναι (μετὰ διαφορετικὸς τρόπους, θὰ ἐπιμέναμε ἑμεῖς) μετρήσιμα καὶ ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα θεμελιῶδες γνῶρισμά τους. Ἐκεῖ ποὺ ἡ θεωρία φαντασιοκοπεῖ εἶναι στὴν προσπάθειά της νὰ δώσει φυσικὴ ἐξήγησιν στὶς ἀριθμητικὰ καὶ γενικὰ στὶς τυπικὰς ἔννοιες· δέχεται ὅτι οἱ ἀριθμοὶ μιᾶς σειρᾶς χωρίζονται μετὰ τὸν χρόνον.

ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ

(i) Τὸ πλανητικὸ σύστημα

446 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* B 13, 293 a 18 (DK 58 b 37): τῶν πλείστων ἐπὶ τοῦ μέσου καίσθαι λεγόντων (ἐνν.: τὴν γῆν)... ἐναντίως οἱ περὶ τὴν Ἰτα-

λίαν, καλούμενοι δὲ Πυθαγόρειοι, λέγουσιν. ἐπὶ μὲν γὰρ τοῦ μέσου πῦρ εἶναι φασί, τὴν δὲ γῆν ἐν τῶν ἄστρον οὖσαν κύκλῳ φερομένην περὶ τὸ μέσον νύκτα τε καὶ ἡμέραν ποιεῖν. ἔτι δ' ἐναντίαν ἄλλην ταύτη κατασκευάζουσι γῆν, ἣν ἀντίχθονα ὄνομα καλοῦσιν, οὐ πρὸς τὰ φαινόμενα τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας ζητοῦντες, ἀλλὰ πρὸς τινας λόγους καὶ θόξας αὐτῶν τὰ φαινόμενα προσέλκοντες καὶ πειρώμενοι συγκοσμεῖν. πολλοῖς δ' ἂν καὶ ἑτέροις συνδόξειε μὴ δεῖν τῇ γῇ τὴν τοῦ μέσου χώραν ἀποδιδόναι, τὸ πιστὸν οὐκ ἔκ τῶν φαινομένων ἀθροῦσιν ἀλλὰ μᾶλλον ἔκ τῶν λόγων. τῷ γὰρ τιμιωτάτῳ οἴονται προσήκειν τὴν τιμιωτάτην ὑπάρχειν χώραν, εἶναι δὲ πῦρ μὲν γῆς τιμιώτερον, τὸ δὲ πέρας τοῦ μεταξὺ, τὸ δ' ἔσχατον καὶ τὸ μέσον πέρας· ὥστ' ἔκ τούτων ἀναλογιζόμενοι οὐκ οἴονται ἐπὶ τοῦ μέσου τῆς σφαίρας κεῖσθαι αὐτήν, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πῦρ. (b 1) ἔτι δ' οἱ γε Πυθαγόρειοι καὶ διὰ τὸ μάλιστα προσήκειν φυλάττεσθαι τὸ κυριώτατον τοῦ παντός· τὸ δὲ μέσον εἶναι τοιοῦτον· ὁ Διὸς φυλακὴν ὀνομάζουσι, τὸ ταύτην ἔχον τὴν χώραν πῦρ, ὥσπερ τὸ μέσον ἀπλῶς λεγόμενον καὶ τὸ τοῦ μεγέθους μέσον καὶ τοῦ πρᾶγματος ὄν μέσον καὶ τῆς φύσεως. καίτοι καθάπερ ἐν τοῖς ζώοις οὐ ταυτὸν τὸ τοῦ ζώου καὶ τοῦ σώματος μέσον, οὕτως ὑποληπτέον μᾶλλον καὶ περὶ τὸν ὄλον οὐρανόν.

Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι λένε ὅτι ἡ γῆ εἶναι στὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος,... ἀλλὰ αἱ ἰταλιῶτες φιλόσοφοι ποὺ εἶναι γνωστοὶ ὡς πυθαγόρειοι πρεσβεύουν τὸ ἀντίθετο. Στὸ κέντρο, λένε, ὑπάρχει φωτιά, καὶ ἡ γῆ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἄστρα, ποὺ μὲ τὴν κυκλικὴ κίνησή της γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο προκαλεῖ τὴ μέρα καὶ τὴ νύκτα. Ἐπιπλέον, πιστεύουν ὅτι ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη γῆ, ἀντίθετη μὲ τὴ δική μας, στὴν ὁποία δίνουν τὸ ὄνομα «ἀντιγῆ». Δὲν ψάχνουν δηλαδὴ γιὰ θεωρίες καὶ αἰτίες ποὺ νὰ ἐξηγοῦν τὰ παρατηρούμενα φαινόμενα, ἀλλὰ μᾶλλον βιάζονται τὰ φαινόμενα προσπαθώντας νὰ τὰ συμβιβάσουν μὲ ὀρισμένες δικές τους θεωρίες καὶ δοξασίες. Ὑπάρχουν ὅμως πολλοὶ ἄλλοι ποὺ θὰ συμφωνοῦσαν ὅτι εἶναι λάθος νὰ τοποθετεῖται ἡ γῆ στὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος, ζητώντας ἐπιβεβαίωση μᾶλλον στὴ θεωρία παρὰ στὴν παρατήρηση. Ἡ ἀποψή τους εἶναι ὅτι ἡ πιὸ τιμητικὴ θέση ἀρμόζει στὸ πιὸ πολυτίμο πρᾶγμα· ἡ φωτιά, λένε, εἶναι πολυτιμότερη ἀπὸ τὴ γῆ, τὸ ὄριο εἶναι πολυτιμότερο ἀπὸ τὸ ἐνδιάμεσο, καὶ ἡ περιφέρεια καὶ τὸ κέντρο εἶναι ὅρια. Μὲ βάση αὐτὸν τὸ συλλογισμὸ θεωροῦν ὅτι στὸ κέντρο τῆς σφαίρας δὲν εἶναι ἡ γῆ, ἀλλὰ ἡ φωτιά. Οἱ πυθαγόρειοι μάλιστα ἔχουν καὶ ἓνα ἀκόμη λόγο. Ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ σημαντικότερο μέρος τοῦ κόσμου, ποὺ εἶναι τὸ κέντρο του, πρέπει νὰ φυλάσσεται καλύτερα· καὶ ὀνομάζουν τὴ φωτιά ποὺ κατέχει αὐτὴ τὴ θέση «σκοπιά τοῦ Δία», λὲς καὶ ἡ λέξη «κέντρο» ἔχει μόνο μιὰ σημασία καὶ τὸ κέντρο (μέσο) τοῦ μαθηματικοῦ σχήματος εἶναι πάντα τὸ ἴδιο μὲ τὸ κέντρο τοῦ πρᾶγματος καὶ μὲ τὸ φυσικὸ κέντρο. Ὅπως ὅμως στὰ ζῶα τὸ κέντρο τοῦ ζώου δὲν συμπίπτει μὲ τὸ κέντρο τοῦ σώματος, ἔτσι πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρήσουμε ὅτι συμβαίνει καὶ μὲ ὁλόκληρο τὸ σύμπαν.

447 Ἀέτιος II, 7, 7 (DK 44 a 16): Φιλόλαος πῦρ ἐν μέσῳ περὶ τὸ κέντρον ὅπερ ἐστὶν τοῦ παντός καλεῖ καὶ Διὸς οἶκον καὶ μητέρα θεῶν βιωμόν τε καὶ συνοχὴν καὶ μέτρον φύσεως. καὶ πάλιν πῦρ ἕτερον ἀνωτάτω τὸ περιέχον. πρῶτον δ' εἶναι φύσει τὸ μέσον, περὶ δὲ τοῦτο δέκα σώματα θεῖα χορεύειν, [οὐρανόν] <μετὰ τὴν τῶν ἀπλανῶν σφαῖραν> τοὺς ἑ̄ πλανήτας, μεθ' οὗς ἥλιον, ὕψ' ὧ σε-

λήνην, ὅφ' ἢ τὴν γῆν, ὅφ' ἢ τὴν ἀντίχθονα, μεθ' ἃ σύμπαντα τὸ πῦρ ἐστίας περὶ τὰ κέντρα τάξιν ἐπέχον.

Ὁ Φιλόλαος δέχεται ὅτι ὑπάρχει φωτιά γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος καὶ τὴν ἀποκαλεῖ «ἐστία τοῦ παντός», «σπίτι τοῦ Δία», «μητέρα τῶν θεῶν», «βωμό, δεσμὸ καὶ μέτρο τῆς φύσης». Ἐπειτα πάλι ὑπάρχει μιὰ ἄλλη φωτιά ποὺ βρίσκεται στὴν περιφέρεια καὶ τυλίγει ὁλόκληρο τὸ σύμπαν. Ὁ Φιλόλαος ὁμῶς λέει ὅτι τὸ κέντρο εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του πρῶτο, καὶ γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο χορεύουν δέκα θεῖα σώματα: πρῶτα ἡ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων, ἔπειτα οἱ πέντε πλανῆτες, κατόπιν ὁ ἥλιος, ὕστερα ἡ σελήνη, κατόπιν ἡ γῆ, ἔπειτα ἡ ἀντιγῆ καὶ τέλος ἡ φωτιά τῆς «ἐστίας», ποὺ ἐδρεῖ γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο.

Τὸ 447 ἀποτελεῖ ἀξιόπιστη ἔνδειξη ὅτι ὁ Φιλόλαος ἦταν ὁ ἐμπνευστὴς τῆς θεωρίας ποὺ περιγράφεται στὸ 446. Μποροῦμε τάχα νὰ ποῦμε ὅτι, ἐκτοπίζοντας τὴ γῆ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ σύμπαντος, ἔγινε προάγγελος τῆς κοπερνίκειας ἐπανάστασης; Αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα προοριζόταν νὰ δώσει ἀπάντηση τὸ σύστημά του, καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ αἰτιολόγησε. Τὸ μόνο ἀστρονομικὸ φαινόμενο ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἡ ἐναλλαγὴ ἡμέρας-νύχτας. πού, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία αὐτή, ὀφείλεται στὴν περιστροφή τῆς γῆς (φυσικά, ἡ περιστροφή τῆς γῆς γύρω ἀπὸ τὸν ἑξῶν τῆς θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει τὸ φαινόμενο ἐξίσου καλὰ ὅσο καὶ ἡ περιφορὰ τῆς γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ φωτιά). Ἕνας ἀστρονόμος λοιπὸν θὰ εἶχε ἴσως ἀντιληφθεῖ ὅτι δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ βάλει τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρες νὰ κινοῦνται: ἀλλὰ ὁ Φιλόλαος τοὺς θέλει νὰ χορεύουν. Γενικά, φαίνεται ὅτι ὁ Φιλόλαος προσπάθησε νὰ ἐξηγήσει μὲ τὴ θεωρία του φαινόμενα ὅπως οἱ ἐκλείψεις καὶ ἡ προέλευση τοῦ ἡλιακοῦ φωτός, καὶ μάλιστα μὲ χαρακτηριστικὰ προσωκρατικὸ στίλ,²⁴³ ὅχι ὁμῶς ἄλλα φαινόμενα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ ἀσχοληθεῖ περισσότερο ἐπίμονα ἢ ἑλληνικὴ ἀστρονομία, ὅπως λ.χ. οἱ τροχιᾶς τῶν οὐράνιων σωμάτων.* Ὁ Ἀριστοτέλης θεώρησε ὅτι τὸ κίνητρο τοῦ συστήματος τοῦ Φιλόλαου ἦταν ἡ εὐλάβειά του στὴ φωτιά καὶ τὸν ἀριθμὸ δέκα (πρβ. 430), καθὼς ἐπίσης καὶ μιὰ θρησκευτικὴ πεποίθηση ὅτι ἡ γῆ δὲν εἶναι τόσο σημαντικὴ γιὰ νὰ κατέχει τὴν κεντρικὴ θέση στὸν κόσμῳ.²⁴⁴

(ii) Ἡ ἁρμονία τῶν σφαιρῶν

449 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* B 9, 290 b 12 (DK 58 b 35): *φανερὸν δ' ἐκ*

* (Σ.τ.Μ.) Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἓνας ἄλλος πυθαγόρειος φιλόσοφος, ὁ Ἰκέτας ὁ Συρακόσιος, λίγο προγενέστερος ἀπὸ τὸν Φιλόλαο, δίδαξε ὅτι ἡ γῆ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἑξῶν τῆς. Τὴν ἴδια ἀποψὴ ὑποστήριξε καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Ἰκέτα Ἐκφαντος. Φυσικά, ὁ πρῶτος ποὺ ὑποστήριξε μὲ ἐπιστημονικὴ συστηματικότητά τὴν περιστροφή τῆς γῆς γύρω ἀπὸ τὸν ἐαυτοῦ τῆς καὶ γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο ἦταν ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος (320-250 π.Χ.), ὁ πατέρας τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος.

τούτων διὰ καὶ τὸ φάναι γίνεσθαι φερομένων (ἐνν.: τῶν ἄστρον) ἁρμονίαν, ὡς συμφώνων γινομένων τῶν ψόφων, κομψῶς μὲν εἴρηται καὶ περιττῶς ὑπὸ τῶν εἰπόντων, οὐ μὴν οὕτως ἔχει τᾷληθές. δοκεῖ γάρ τιςιν ἀναγκαῖον εἶναι τηλικούτων φερομένων σωμάτων γίγνεσθαι ψόφον, ἐπεὶ καὶ τῶν παρ' ἡμῖν οὔτε τοὺς ὄγκους ἔχόντων ἴσους οὔτε τοιοῦτω τάχει φερομένων· ἡλίου δὲ καὶ σελήνης, ἔτι τε τοσούτων τὸ πλῆθος ἄστρον καὶ τὸ μέγεθος φερομένων τῷ τάχει τοιαύτην φορὰν, ἀδύνατον μὴ γίγνεσθαι ψόφον ἀμήχανόν τινα τὸ μέγεθος. ὑποθέμενοι δὲ ταῦτα καὶ τὰς ταχυτήτας ἐκ τῶν ἀποστάσεων ἔχειν τοὺς τῶν συμφωνιῶν λόγους, ἐναρμόνιον φασὶ γίγνεσθαι τὴν φωνὴν φερομένων κύκλῳ τῶν ἄστρον. ἐπεὶ δ' ἄλογον δοκεῖ τὸ μὴ συνακούειν ἡμᾶς τῆς φωνῆς ταύτης, αἴτιον τούτου φασὶν εἶναι τὸ γιγνομένοις εὐθὺς ὑπάρχειν τὸν ψόφον, ὥστε μὴ διάδηλον εἶναι πρὸς τὴν ἐναντίαν σιγὴν· πρὸς ἄλληλα γὰρ φωνῆς καὶ σιγῆς εἶναι τὴν διάγνωσιν, ὥστε καθάπερ τοῖς χαλκοτύποις διὰ συνήθειαν οὐθὲν δοκεῖ διαφέρειν, καὶ τοῖς ἀνθρώποις ταῦτο συμβαίνειν.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι φανερόν· ὅτι ἡ θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κίνησις τῶν ἄστρον δημιουργεῖ ἁρμονία, γὰρ οἱ ἤχοι ποὺ παράγουν εἶναι σύμφωνα, εἶναι μὲν κομψὴ καὶ πρωτοτυπία, ἀλλὰ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια. Μερικοὶ στοχαστὲς υποθέτουν ὅτι ἡ κίνησις σωμάτων μὲ τόσο μεγάλο μέγεθος πρέπει ἀναγκαῖα νὰ παράγει θόρυβο, ἐπειδὴ καὶ στὴ γῇ ἡ κίνησις σωμάτων μὲ πολὺ μικρότερο μέγεθος καὶ ταχύτητα ἔχει αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Ἐπομένως, λένε, ὅταν ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ ὅλα τὰ ἄστρα, τὰ τόσο πολυάριθμα καὶ μεγάλα, κινεῖν μὲ τόσο μεγάλη ταχύτητα, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν παράγουν ἓνα ἦχο μὲ τεράστιο μέγεθος. Ξεκινώντας λοιπὸν ἀπὸ αὐτὸν τὸ συλλογισμό καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρησις ὅτι οἱ ταχύτητες τῶν οὐράνιων σωμάτων, ὅπως ὑπολογίζονται ἀπὸ τίς ἀποστάσεις τους, ἔχουν τοὺς ἴδιους λόγους ὅπως οἱ συγχορδίες, λένε ὅτι ὁ ἦχος ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν κυκλικὴ κίνησις τῶν ἄστρον εἶναι ἐναρμόνιος. Ἐπειδὴ ὁμοῦ φαίνεται ἀνεξήγητο τὸ ὅτι δὲν ἀκοῦμε αὐτὴ τὴ μουσικὴ, λένε ὅτι ἡ αἰτία εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἦχος αὐτὸς εἶναι στὰ αὐτιά μας ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γεννιόμαστε καὶ ἔτσι δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀντίθετὴ τοῦ σιωπῆ· γιὰ τὴν ὁ ἦχος καὶ ἡ σιωπὴ ξεχωρίζουν μετὰξὺ τους χάρις στὴν ἀμοιβαία ἀντίθεσή τους. Συμβαίνει δηλαδὴ στοὺς ἀνθρώπους ὅ,τι καὶ στοὺς χαλκωματάδες, ποὺ ἔχουν τόσο συνηθίσει τὸ θόρυβο τοῦ ἐργαστηρίου τους ὥστε δὲν τὸν ἀκοῦνε πιά.

Τὸ 449 πιστοποιεῖ μιὰ προσπάθεια τῶν πυθαγορείων νὰ ἐπεξεργαστοῦν λεπτομερεσιώτερη τὴν παλιὰ πυθαγόρεια ἀντίληψη γιὰ τὴν ἁρμονία τῶν σφαιρῶν (βλ. σ. 240 πρὸ πάνω). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐντυπωσιάσθηκε ἀπὸ τὴν κομψότητα καὶ τὴν πρωτοτυπία αὐτῆς τῆς θεωρίας (ποὺ μπαίνομε στὸν πειρασμό νὰ υποθέσουμε ὅτι τὴ διατύπωσαν μέλη τοῦ κύκλου τοῦ Φιλόλαου). Δὲν ὑπάρχουν ὁμοῦς ἐνδείξεις ὅτι ἔγιναν παρατηρήσεις ἢ ἔστω ὅτι χρησιμοποιήθηκαν παρατηρήσεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐνισχύσουν αὐτὴ τὴν ἀποψή.

H ΨΥΧΗ

(i) Ἡ φύσις της

450 Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* A 2, 404 a 16 (DK 58 b 40): *ἔοικε δὲ καὶ τὸ παρὰ τῶν Πυθαγορείων λεγόμενον τὴν αὐτὴν ἔχειν διάνοιαν· ἔφασαν γάρ τινες αὐτῶν ψυχὴν εἶναι τὰ ἐν τῷ ἀέρι ξύσματα, οἱ δὲ τὸ ταῦτα κινοῦν. περὶ δὲ τούτων εἰρηται, διότι συνεχῶς φαίνεται κινούμενα, κἂν ἢ νηνεμία παντελής.*

Ἡ θεωρία πού υποστηρίζουν οἱ πυθαγόρειοι φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἴδια ἔννοια· γιατί εἶπαν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι τὰ μόρια σκόνης πού αἰωροῦνται στὸν ἀέρα, ἄλλοι πάλι ὅτι εἶναι αὐτὸ πού τὰ κινεῖ. Μίλησαν γιὰ μόρια σκόνης ἐπειδὴ αὐτὰ τὰ σωματίδια φαίνονται νὰ κινοῦνται συνεχῶς, ἀκόμα καὶ ὅταν ἐπικρατεῖ ἀπόλυτη νηνεμία.

451 Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* A 4, 407 b 27 (DK 44 a 23): *καὶ ἄλλη δέ τις δόξα παραδέδοται περὶ ψυχῆς... ἁρμονίαν γάρ τινα αὐτὴν λέγουσι· καὶ γὰρ τὴν ἁρμονίαν κρᾶσιν καὶ σύνθεσιν ἐναντίων εἶναι καὶ τὸ σῶμα συγκεῖσθαι ἐξ ἐναντίων.*

Μᾶς ἔχει παραδοθεῖ καὶ μιὰ ἄλλη θεωρία γιὰ τὴν ψυχὴ... Λένε ὅτι εἶναι ἓνα εἶδος ἁρμονίας· γιατί ἡ ἁρμονία σημαίνει ἀνάμειξη καὶ σύνθεση ἀντιθέτων, καὶ τὸ σῶμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντίθετα. (Πρβ. Ἀριστοτέλης, *Πολ.* Θ 5, 1340 b 18 (DK 58 b 41).)

452 Πλάτων, *Φαῖδων* 88 d: *θανμαστῶς γάρ μιν ὁ λόγος οὗτος ἀντιλαμβάνεται καὶ νῦν καὶ αἰεὶ, τὸ ἁρμονίαν τινὰ ἡμῶν εἶναι τὴν ψυχὴν, καὶ ὥσπερ ὑπέμνησέν με ῥηθεὶς ὅτι καὶ αὐτῷ μοι ταῦτα προυδέδοκτο.*

Πάντα μὲ σαγίνευσεν (ἐνν.: τὸν Ἐχεκράτη) αὐτὴ ἡ θεωρία, ὅτι δηλαδὴ ἡ ψυχὴ μᾶς εἶναι ἓνα εἶδος ἁρμονίας, καὶ ὅταν διατυπώθηκε μοῦ θύμισεν, θαρρεῖς, ὅτι κάποτε καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος υποστήριξα αὐτὴ τὴν ἀποψή.

Τὸ **450** περιγράφει μιὰ πρωτόγονη δοξασία (ἀνάλογη μὲ τὴν ἰδέα ὅτι ὁ ἥχος πού βγάζει ὁ χαλκὸς ὅταν κρούεται εἶναι ἡ φωνὴ ἐνὸς θαύμονος, βλ. **281**), μαζὶ μὲ μιὰ ὀρθολογιστικὴ ἐρμηνεία της. Τὸ **451** μᾶς παρουσιάζει μᾶλλον μιὰ ἐξηγήτη ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴ γενικὴ πυθαγορικὴ θεωρία τῶν ἀριθμῶν.²⁴⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης, προσδιορίζοντας τὸ εἶδος τῆς ἁρμονίας μὲ τὸ ὁποῖο ἔχουμε νὰ κάνομε ἐδῶ, βασιζεται προφανῶς στὸν *Φαῖδωνα* τοῦ Πλάτωνα, καὶ δὲν ἀποκλείεται οἱ πυθαγόρειοι νὰ ἔχαν ἀρχικὰ στὸ νοῦ τους κάποια ἄλλη ἐκδοχὴ τῆς ἁρμονίας (θὰ ἦταν λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ταύτιζαν τὴν ψυχὴ μὲ ἓναν ἀριθμητικὸ λόγον: πρβ. **430**). Τὸ **452** παρατίθεται γιὰ νὰ θυμηθοῦμε πόσο δύσκολο εἶναι νὰ συμβιβαστεῖ αὐτὴ ἡ διδασκαλία μὲ τὴ θεωρία τῆς μετενσάρκωσης.

(ii) *Ἡ ἀθανασία της*

453 Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* A 2, 405 a 29 (DK 24 a 12): *παραπλησίως δὲ τούτοις καὶ Ἀλκμαίων ἔοικεν ὑπολαβεῖν περὶ ψυχῆς· φησὶ γὰρ αὐτὴν ἀθάνατον εἶναι διὰ τὸ εἰκέναι τοῖς ἀθανάτοις· τοῦτο δ' ὑπάρχειν αὐτῇ ὡς αἰεὶ κινουμένη· κινεῖσθαι γὰρ καὶ τὰ θεῖα πάντα συνεχῶς αἰεὶ, σελήνην, ἥλιον, τοὺς ἀστέρας καὶ τὸν οὐρανὸν ὅλον.*

Φαίνεται ὅτι καὶ τοῦ Ἀλκμαίωνα ἡ ἀποψη περὶ ψυχῆς ἦταν παραπλήσια μετὰ τις ἀντιλήψεις ἐκείνων (δηλαδὴ τοῦ Θαλῆ, τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη καὶ τοῦ Ἡράκλειτου). γιὰτὶ ὁ Ἀλκμαίων λέει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη, λόγῳ τῆς ὁμοιότητός της μετὰ τὰ ἀθάνατα· καὶ ἔχει αὐτὴ τὴν ιδιότητα ἐπειδὴ εἶναι πάντα σὲ κίνηση· γιὰτὶ ὅλα τὰ θεῖα κινουῦνται συνεχῶς — ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη, τὰ ἄστρα καὶ ὅλο τὸ στερέωμα.

454 Ἀέτιος IV, 2, 2, (DK 24 a 12): *Ἀλκμαίων φύσιν αὐτοκίνητον κατ' αἰδίον κίνησιν καὶ διὰ τοῦτο ἀθάνατον αὐτὴν καὶ προσεμφερῆ τοῖς θεοῖς ὑπολαμβάνει.*

Ὁ Ἀλκμαίων ὑποθέτει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ οὐσία ποὺ κινεῖται ἀπὸ μόνῃ της ἀέναα, καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἀθάνατη καὶ παρόμοια μετὰ τὰ θεῖα.

455 Ἀλκμαίων ἀπόσπ. 2, [Ἀριστοτέλης] *Προβλήματα* XVII, 3, 916 a 33: *τοὺς ἀνθρώπους φησὶν Ἀλκμαίων διὰ τοῦτο ἀπόλλυσθαι, ὅτι οὐ δύνανται τὴν ἀρχὴν τῷ τέλει προσάψαι.*

Ὁ Ἀλκμαίων λέει ὅτι οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ ἐνώσουν τὴν ἀρχὴν μετὰ τὸ τέλος.

Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀλκμαίων δὲν ἦταν πυθαγόρειος (πρβ. σημ. 239 πιδό κάτω). Ἀλλὰ τὰ παραπάνω κείμενα περιέχουν τὰ πρῶτα πραγματικὰ ἐπιχειρήματα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς (πρβ. 285 πιδό πάνω). Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ σύνδεση ψυχῆς καὶ κίνησης (πρβ. 450). Τὸ 454 δείχνει ὅτι ὁ Ἀλκμαίων πέρασε ἄμεσα ἀπὸ τὸ ἄξιωμα ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται συνεχῶς στοὺ συμπεράσμα ὅτι εἶναι ἀθάνατη, καὶ ἀνέφερε τὰ οὐράνια σώματα (βλ. 453) ἀπλῶς ὡς ἐνισχυτικὴ ἀναλογία. Τὸ ἄξιωμα ὅτι ἡ ψυχὴ κινεῖται ἀέναα βασίζεται ἴσως στὴ σκέψη ὅτι μόνον τὰ ἐμψυχα ὄντα κινουῦνται ἀπὸ μόνον τους, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἔχουν ψυχὴ. Ἄν ὅμως ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ αὐτοκίνηση, ἡ ψυχὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ πάψει νὰ κινεῖται καί, συνεπῶς, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ πάψει νὰ ζεῖ: ἄρα λοιπὸν εἶναι ἀθάνατη (πρβ. Πλάτων, *Φαῖδρος* 245 c - 246 a, ἓνα χωρίο ποὺ προφανῶς εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν Ἀλκμαίωνα). Τὸ 455 εἶναι ἀκόμη πιδό δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ. Ἰσως ὁ Ἀλκμαίων ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο τὰ οὐράνια σώματα συνεχίζουν ἀσταμάτητα τὴν κίνησή τους, δηλαδὴ ἡ ἐπανάληψη τῶν περιστρο-

φῶν τους, εἶναι ἀνέφικτος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἐπειδὴ ἡ διαδικασία τοῦ γηρασμοῦ δὲν εἶναι ἀντιστρεπτή. "Ἐνας ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи ἀπὸ γέρος μωρό («δὲν μπορεῖ νὰ ἐνώσει τὴν ἀρχὴ μὲ τὸ τέλος»), ὅσο εἶναι κλεισμένος στὸ ἴδιο σῶμα. "Ἄν λοιπὸν εἶναι ἀθάνατος, ὅπως μᾶς διδάσκουν τὰ χωρία 453-454, πρέπει νὰ ὑποστῇ φυσικὸ θάνατο καὶ νὰ ἀκολουθήσει ἡ μετενσάρκωσή του σὲ ἕνα νέο σῶμα.

ΗΘΙΚΗ

456 Ἰάμβλιχος, *Περὶ τοῦ πυθαγορικοῦ βίου* 137 (DK 58 d 2): βούλομαι δὲ ἄνωθεν τὰς ἀρχὰς ὑποδεῖξαι τῆς τῶν θεῶν θρησκείας, ἃς προεστῆσατο Πυθαγόρας τε καὶ οἱ ἀπ' αὐτοῦ ἄνδρες. ἅπαντα ὅσα περὶ τοῦ πράττειν ἢ μὴ πράττειν διορίζουσιν, ἐστόχασται τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁμιλίας, καὶ ἀρχὴ αὕτη ἐστὶ καὶ βίος ἅπας συντέτακται πρὸς τὸ ἀκολουθεῖν τῷ θεῷ καὶ ὁ λόγος οὗτος ταύτης ἐστὶ τῆς φιλοσοφίας, ὅτι γελοῖον ποιοῦσιν ἄνθρωποι ἄλλοθεν ποθεν ζητοῦντες τὸ εἶ ἢ παρὰ τῶν θεῶν, καὶ ὅμοιον, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἐν βασιλευμένῃ χώρᾳ τῶν πολιτῶν τινα ὑπαρχον θεραπεύσαι, ἀμελήσας αὐτοῦ τοῦ πάντων ἀρχοντος καὶ βασιλεύοντος. τοιοῦτον γὰρ οἶονται ποιεῖν καὶ τοὺς ἀνθρώπους. ἐπεὶ γὰρ ἐστὶ τε θεὸς καὶ οὗτος πάντων κύριος, δεῖν δὲ ὠμολόγηται παρὰ τοῦ κυρίου τὰγαθὸν αἰτεῖν, πάντες τε, οὐδὲ μὲν ἂν φιλῶσι καὶ οἷς ἂν χαίρωσι, τούτοις διδῶσι τὰγαθὰ, πρὸς δὲ οὐδὲ ἐναντίως ἔχουσι, τὰναντία, δῆλον ὅτι ταῦτα πρακτέον, οἷς τυγχάνει ὁ θεὸς χαίρων.

Θέλω νὰ ἐπισημάνω τὶς πρῶτες ἀρχὲς τῆς λατρείας τῶν θεῶν ποὺ εἰσηγήθηκαν ὁ Πυθαγόρας καὶ οἱ ὄπαδοί του. "Οἱ οἱ κανόνες ποὺ ὀρίζουν καὶ ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐκτέλεση ὀρισμένων πράξεων ἢ στὴν ἀποχή ἀπὸ ἄλλες παίρνουν ὑπόψη τὴν ἐπικοινωνία μας μὲ τὸ θεῖο. Αὐτὴ εἶναι ἡ βασικὴ ἀρχὴ τους. "Ολόκληρη ἡ ζωὴ ρυθμίζεται ἔτσι ὥστε νὰ ἀκολουθεῖ ὁ ἄνθρωπος τὸ θεό. Καὶ ἡ λογικὴ αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι συμπεριφέρονται γελοῖα ἂν γυρεῦουν τὸ ἀγαθὸ ἄλλου καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς θεούς. Εἶναι τὸ ἴδιο σὰν νὰ κανάκευε ἕνας ἄνθρωπος, σὲ μιὰ μοναρχία, κάποιον κατώτερο ἀξιωματοῦχο ἀνάμεσα στοὺς πολῖτες, ἀγνοώντας τὸ βασιλεῖα καὶ κυρίαρχο ὄλων. Πιστεύουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ συμπεριφέρονται ὅπως συμπεριφέρεται κανεὶς σὲ μιὰ μοναρχία. Γιατί, ἀφοῦ ὑπάρχει θεὸς καὶ εἶναι ἐξουσιαστὴς τῶν πάντων καὶ ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ ζητάει τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ ἐκείνου ποὺ ἔχει τὴν ἐξουσία, καὶ ὅλοι δίνουν ἀγαθὰ σὲ ἐκείνους ποὺ ἀγαποῦν καὶ εὐαρεστοῦνται, ἐνῶ δίνουν τὸ ἀντίθετο σὲ ὅσους μισοῦν, εἶναι φανερό ὅτι πρέπει νὰ κάνουμε αὐτὸ ποὺ συμβαίνει νὰ εὐαρεστεῖ τὸ θεό.

457 Ἰάμβλιχος, *Περὶ τοῦ πυθαγορικοῦ βίου* 175 (DK 58 d 3): μετὰ δὲ τὸ θεῖον τε καὶ τὸ δαιμόνιον πλείστον ποιεῖσθαι λόγον γονέων τε καὶ νόμου, καὶ τούτων ὑπήκοον αὐτὸν κατασκευάζειν, μὴ πλαστῶς, ἀλλὰ πεπεισμένως. καθόλου δὲ φροντο δεῖν ὑπολαμβάνειν, μηδὲν εἶναι μεῖζον κακὸν ἀναρχίας· οὐ γὰρ πεφνκέναι τὸν ἄνθρωπον διασφύζεσθαι μηδενὸς ἐπιστατούντος. (176) τὸ μένειν ἐν τοῖς πα-

τρίοις ἔθεσί τε καὶ νομίμοις ἐδοκίμαζον οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, κἂν ἡ μικρῶ χεῖρῳ ἐτέρων· τὸ γὰρ ῥαδίως ἀποπηδᾷ ἀπὸ τῶν ὑπαρχόντων νόμων καὶ οἰκείους εἶναι καινοτομίας οὐδαμῶς εἶναι σύμφορον καὶ σωτήριον.

Μετὰ τοὺς θεοὺς καὶ τὰ θεῖα πνεύματα, ἀφιερώνουν τοὺς περισσότερους λόγους τοὺς στοὺς γονεῖς καὶ στοὺς νόμους, καὶ λένε ὅτι πρέπει νὰ ὑποτάσσεται κανεὶς σ' αὐτούς, ὅχι προσποιητά, ἀλλὰ ἀπὸ πεποίθησι. Γενικὰ πρέπει νὰ δέχεται κανεὶς, ὅπως πίστευαν, ὅτι δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερο κακὸ ἀπὸ τὴν ἀναρχίαν· γιατί δὲν εἶναι στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιβιώνει, ὅταν κανεὶς δὲν φροντίζει γι' αὐτόν. Οἱ φιλόσοφοι ἐκεῖνοι ἐπιδοκίμαζαν τὴν ἐμμονὴ μιᾶς πόλης στὰ πάτρια ἥθη καὶ νόμους, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι λίγο χειρότεροι ἀπὸ ἄλλων πόλεων· γιατί τὸ νὰ ἐγκαταλείπει κανεὶς εὐκόλα τοὺς ἰσχύοντες νόμους καὶ νὰ ἐντρυφεῖ σὲ καινοτομίες δὲν εἶναι καθόλου ὠφέλιμο καὶ εὐεργετικόν.

458 Πλάτων, *Φαίδων* 62 b (DK 44 b 15): ὁ μὲν οὖν ἐν ἀπορρήτοις λεγόμενος περὶ αὐτῶν λόγος, ὥς ἐν τινι φρουρᾷ ἔσμεν οἱ ἄνθρωποι καὶ οὐ δεῖ δὴ ἑαυτὸν ἐκ ταύτης λύειν οὐδ' ἀποδιδράσκειν, μέγας τέ τις μοι φαίνεται καὶ οὐ ῥάδιος διιδεῖν· οὐ μέντοι ἀλλὰ τόδε γέ μοι δοκεῖ, ὦ Κέβης, εὖ λέγεσθαι, τὸ θεοὺς εἶναι ἡμῶν τοὺς ἐπιμελουμένους καὶ ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἐν τῶν κτημάτων τοῖς θεοῖς εἶναι.

Ἡ θεωρία ποὺ διδάσκεται κρυφὰ γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα —ὅτι δηλαδὴ ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε σὲ μιὰ φυλακὴ καὶ ὅτι κανένας δὲν πρέπει νὰ βγαίνει μόνος του ἀπὸ αὐτὴ καὶ νὰ ἀποδρᾷ— μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι μεγάλη κουβέντα καὶ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διακρίνουμε τὴν ἀλήθεια τῆς. Ὅπως δὴποτε ὅμως, Κέβη, νομίζω ὅτι κάτι ποὺ σωστά λέγεται εἶναι τοῦτο δῶ: ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ μᾶς φροντίζουν εἶναι οἱ θεοὶ καὶ ὅτι ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε ἕνα ἀπὸ τὰ κτήματα τῶν θεῶν.

Οἱ πληροφορίες ποὺ περιέχονται στὰ ἐδάφια **456-457** προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν Ἀριστόξενο (πρβ. *Στοβαῖος*, *Ἀνθολ.* IV, 25, 45 καὶ IV, 1, 40· DK 58 d 4). Ἡ λεπτομερὴς ἔκθεσή του γιὰ τὴν πυθαγόρεια ἠθικὴ εἶναι γεμάτη πλατωνικοὺς ἀπὸηχους καὶ (ἂν εἶναι ἱστορικὰ ἀκριβὴς καὶ ὅχι ἀπλῶς μιὰ προσπάθεια νὰ δυσφημηθεῖ ὁ Πλάτων ὡς λογοκλόπος) παρουσιάζει πιθανότατα τὶς ἀπόψεις τῆς «τελευταίας γενιᾶς τῶν πυθαγορείων», ἐκείνων δηλαδὴ ποὺ ἔδρασαν στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. (πρβ. **421**). Ἀλλὰ οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ ἦταν μαθητὲς τοῦ Φιλόλαου, καὶ ἡ σύγκριση μὲ τὸ **458** (τὴ διδασκαλίαν τοῦ Φιλόλαου: βλ. **420**) μᾶς δείχνει ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ περιγράφει ὁ Ἀριστόξενος τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς πυθαγόρειας ἠθικῆς τοῦ ὅψιμου 5ου αἰῶνα. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ ζήτημα, τὰ κείμενα αὐτὰ μᾶς ὑπενθυμίζουν ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ διαρκὴ γοητεία τοῦ πυθαγορισμοῦ ὀφειλόταν στὶς θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς βεβαιότητες ποὺ πρόσφερε στοὺς ὁπαδοὺς του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ὁ πυθαγορισμὸς ποὺ περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ **430** (στηριγμένος, κατὰ πάσα πιθανότητα, σὲ προφορικές κυρίως πηγές) μοιάζει πολὺ, στὶς βασικές του ιδέες, στὶς προτεραιότητές του καὶ στὴ γενικὴ του ἔκλειψη ἐκλέπτυνσης, μὲ τὴ διδασκαλία ποὺ ἀποδώσαμε στὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα. Ἡ ἰδιαίτερη συμβολὴ τῶν πυθαγορείων τοῦ 5ου αἰώνα (προπάντων τοῦ Φιλόλαου, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ὅχι μόνο αὐτοῦ) φανερώνεται σὲ ἄλλα κείμενα. Αὐτοὶ ἐπεξεργάστηκαν μὲ πῶς ἀφηρημένο καὶ μερικές φορές πῶς λεπτομερῆ τρόπο μεταφυσικές καὶ κοσμολογικές ιδέες ποὺ ἀνάγονται ὡς τοὺς πρώτους πυθαγόρειους. Τὸ ἔκαναν αὐτὸ σὲ ἕνα στὶλ ἐμπνευσμένο ἐν μέρει ἀπὸ παλιότερους φυσικοὺς φιλόσοφους (καὶ ἑλεατικούς) τοῦ ἴδιου αἰώνα. Ὑπάρχει κάτι τὸ μεγαλεπήβολο στὴν προσπάθειά τους νὰ δείξουν ὅτι ἡ κυρίαρχη ἔννοια τῆς ἁρμονίας ἀποτελεῖ τὸ κλειδί γιὰ κάθε τὸμὲα τῆς φιλοσοφίας: τὴν κοσμολογία, τὴν ἀστρονομία, τὴν ψυχολογία· ἀκόμη καὶ ἡ ἰδεοληπτικὴ ἐπικρότηση τῆς τάξης στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀντανάκλαση αὐτῆς τῆς κεντρικῆς ιδέας. Ὅσο γιὰ τὴ μαθηματικοποίηση τῆς ἐπιστήμης, ἐλάχιστα προχώρησαν πέρα ἀπὸ μιὰ εὐφάνταστη ἀριθμομαγεία, ἀν καὶ μερικές σκέψεις τοὺς διακρίνονται γιὰ τὴν τολμηρότητα καὶ τὴν πρωτοτυπία τους. Ἀλλὰ ἡ ιδέα ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα αὐτῆς τῆς φιλοδοξίας — ἂν εἶναι θεμιτὸ νὰ πιστεύουμε ὅτι εἶναι ἡ ἴδια ιδέα μὲ ἐκείνη ποὺ συνέλαβαν οἱ πυθαγόρειοι — ἀπέδωσε σήμερα ἀφθονοὺς καρπούς.

Η ΙΩΝΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Ἡ μεταφυσικὴ τοῦ Παρμενίδη δέσποσε στὴν ἰωνικὴ φιλοσοφίᾳ τοῦ 5ου αἰῶνα, πού ἀποτελεῖ τὴν τελευταία φάση τῆς προσωκρατικῆς σκέψης. Ὅσο ἀνεξάρτητοι, πρωτότυποι καὶ συχνὰ δημιουργικοὶ καὶ ἂν ἦταν οἱ κορυφαῖοι Ἴωνες στοχαστές, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι καθενὸς τὸ ἔργο ἦταν μιὰ ἀπάντηση στὴ ριζοσπαστικὴ κριτικὴ πού ἄσκησε ὁ Παρμενίδης στὴν κοινὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν γύρω μας κόσμο. Αὐτὸ εἶναι πρόδηλο στὴν περίπτωσι τοῦ Μέλισσου, τοῦ ὁποῖου τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα στοιχειοθετοῦν μιὰν ἀναθεωρημένη ἐκδοχὴ τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Παρμενίδη. Ἀλλὰ ἰσχύει ἐξίσου καὶ γιὰ τὸν πλουραλισμὸ τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τῶν ἀτομιστῶν Λεύκιππου καὶ Δημόκριτου. Ἀκόμα καὶ ὁ τελειοποιημένος ὕλικὸς μονισμὸς τοῦ Διογένη, πού ἀπὸ ὅλα τὰ συστήματα τοῦ 5ου αἰῶνα εἶναι ἴσως ἐκεῖνο πού βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸ πνεῦμα τῶν μιλησίων, βασίζεται ὥστόσο στὴ σταθερὴ ἀπόφασι τοῦ ἐμπνευστῆ του νὰ μὴν παραβεῖ τὴν ἐλεατικὴ ἀρχὴ ὅτι τὸ ὄν δὲν μπορεῖ νὰ γίνη ἀπὸ τὸ μὴ ὄν —μιὰ ἀρχὴ πού τὴν ἀσπάζονταν ὅλοι αὐτοὶ οἱ φιλόσοφοι, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐντοπίσουμε ἄλλες ἐλεατικὲς ἀρχές μὲ τις ὁποῖες συμφωνοῦσαν ὅλοι οἱ παραπάνω στοχαστές. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ Μέλισσος καὶ οἱ ἀτομιστὲς (καθὼς καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς) πίστευαν ὅτι ἡ πολλαπλότητα δὲν μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ μιὰ ἀρχικὴ ἐνότητα: ἂν ὑπάρχει πολλαπλότητα, πρέπει νὰ εἶναι ἀπόλυτη, ὅπως ἡ πραγματικότητα. Ἀλλὰ θὰ συμφωνοῦσε ἄραγε σ' αὐτὸ ὁ Διογένης; Οἱ περισσότεροὶ τοὺς (μαζί πάλι καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς) δὲν θεωροῦν πιά τὴν κίνησι ὡς κάτι δεδομένο καὶ αὐτονόητο στὶς κοσμογονίες τοὺς (ὅπως εἶχαν κάνει οἱ μιλήσιοι): προσπαθοῦν νὰ ἐξηγήσουν τὴν ὑπαρξὴ τῆς. Ἀλλὰ οἱ ἀτομιστὲς ἀρκοῦνταν, ὅπως φαίνεται, νὰ λένε ὅτι ἡ κίνησι ὑπῆρχε ἀνέκαθεν, χωρὶς νὰ ἐνδιατρίβουν περισσότερο σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Ἐπομένως, θὰ ἦταν λάθος ἂν προσπαθοῦσε κανεὶς νὰ δώσει μιὰ ὑπερβολικὰ ἀπλὴ καὶ σχηματικὴ εἰκόνα τῆς ἐλεατικῆς ἐπίδρασις στὴν ἰωνικὴ σκέψι. Ἐπειδὴ ὅμως μιὰ ἀπὸ τις πιὸ ἐνδιαφέρουσες καὶ σημαντικὲς πλευρὲς στὴν ἱστορία τῆς πρώιμης ἐλληνικῆς φιλοσοφίας —μιὰ πλευρὰ πού εὐκόλα μπορούμε νὰ τὴν παραβλέψουμε— εἶναι ἡ ἰδιόμορφη συνοχὴ τῆς, θὰ ἀφιερῶσουμε ἓνα μέρος καθενὸς ἀπὸ τὰ κεφάλαια πού ἀκολουθοῦν γιὰ νὰ δείξουμε (ὅπου εἶναι δυνατό μὲ τὰ λόγια τῶν ἰδίων τῶν φιλοσόφων) ὅτι αὐτὰ τὰ μεταπαρμενιδεῖα συστήματα καταστρώθηκαν ἐπίτηδες γιὰ νὰ ἀξιοποιήσουν τις ἀποκαλύψεις τῆς Ἀλήθειας τοῦ Παρμενίδη (πού στοὺς ἀτομιστὲς μεταδόθηκαν μὲ τὴ μεσολάβησι τοῦ Μέλισσου).

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ Ο ΚΛΑΖΟΜΕΝΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ
ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

459 Διογένης Λαέρτιος II, 7 (DK 59 a 1): λέγεται δὲ κατὰ τὴν Ξέρξον διάβασιν εἴκοσιν ἐτῶν εἶναι, βεβιωκέναι δὲ ἑβδομήκοντα δύο. φησὶ δ' Ἀπολλόδωρος ἐν τοῖς Χρονικοῖς γεγενῆσθαι αὐτὸν τῇ ἑβδομηκοστῇ Ὀλυμπιάδι (500-497 π.Χ.), τεθνηκέναι δὲ τῷ πρώτῳ ἔτει τῆς ἑβδομηκοστῆς ὀγδοῆς (468/7· ὀγδοηκοστῆς ὀγδοῆς κατὰ Σκαλίγερο, δηλαδὴ 428/7). ἤρξατο δὲ φιλοσοφεῖν Ἀθήνησιν ἐπὶ Καλλίου (456/5) ἐτῶν εἴκοσιν ὧν, ὡς φησι Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς ἐν τῇ τῶν Ἀρχόντων ἀναγραφῇ, ἐνθα καὶ φασιν αὐτὸν ἐτῶν διατρεῖναι τριάκοντα... (12) ...περὶ δὲ τῆς δίκης αὐτοῦ διάφορα λέγεται. Σωτίων μὲν γάρ φησιν ἐν τῇ Διαδοχῇ τῶν φιλοσόφων ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν ἀσεβείας κριθῆναι, διότι τὸν ἥλιον μύδρον ἔλεγε διάπυρον· ἀπολογησαμένον δὲ ὑπὲρ αὐτοῦ Περικλέους τοῦ μαθητοῦ, πέντε ταλάντοις ζημιωθῆναι καὶ φυγαδευθῆναι. Σάτυρος δ' ἐν τοῖς Βίοις ὑπὸ Θουκυδίδου φησὶν εἰσαχθῆναι τὴν δίκην ἀντιπολιτευομένον τῷ Περικλεῖ· καὶ οὐ μόνον ἀσεβείας, ἀλλὰ καὶ μηδισμού· καὶ ἀπόντα καταδικασθῆναι θανάτῳ... (14) ...καὶ τέλος ἀποχωρήσας εἰς Λάμψακον αὐτόθι κατέστρεψεν. ὅτε καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως ἀξιούντων τί βούλεται αὐτῷ γενέσθαι, φάναι, τοὺς παῖδας ἐν ᾧ ἂν ἀποθάνῃ μηνὶ κατ' ἔτος παίζειν συγχωρεῖν. καὶ φυλάττεται τὸ ἔθος καὶ νῦν. (15) τελευτήσαντα δὴ αὐτὸν ἔθαψαν ἐντίμως οἱ Λαμψακηνοί...

Λέγεται ὅτι τὴ χρονιά πού ἔγινε ἡ διάβαση τοῦ Ξέρξη ἦταν εἴκοσι χρόνων καὶ ὅτι ἔζησε ἑβδομήντα δύο χρόνια. Ὁ Ἀπολλόδωρος ἀναφέρει στὰ Χρονικά του ὅτι γεννήθηκε τὴν ἑβδομηκοστὴ Ὀλυμπιάδα (500-497 π.Χ.) καὶ πέθανε τὸν πρώτο χρόνο τῆς ὀγδοηκοστῆς ὀγδοῆς (428/7). Ἀρχισε τὴ φιλοσοφικὴ σταδιοδρομία του στὴν Ἀθήνα ὅταν ἦταν ἄρχοντας ὁ Καλλίας (456/5 π.Χ.), σὲ ἡλικία εἴκοσι χρόνων, ὅπως λέει ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς στὸν Κατάλογο τῶν ἀρχόντων, καὶ λέγεται ὅτι ἔμεινε ἐκεῖ τριάντα χρόνια... Γιὰ τὴ δίκη του λέγονται διάφορα. Ὁ Σωτίων, στὸ ἔργο του Διαδοχὴ τῶν φιλοσόφων, ἀναφέρει ὅτι μὴνύθηκε ἀπὸ τὸν Κλέωνα γιὰ ἀσέβεια, ἐπειδὴ διακήρυξε ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι μιὰ διάπυρη μεταλλικὴ μάζα, καὶ ὅτι, ἀφοῦ τὸν ὑπερασπίστηκε ὁ μαθητὴς του Περικλῆς, καταδικάστηκε σὲ πρόστιμο πέντε ταλάντων καὶ ἐξορίστηκε. Ὁ Σάτυρος πάλι, στοὺς Βίους του, λέει ὅτι τὴ μήνυση τὴν ἔκανε ὁ Θουκυδίδης, πού ἀντιπολιτευόταν τὸν Περικλῆ· καὶ προσθέτει ὅτι δὲν κατηγορήθηκε μόνο γιὰ ἀσέβεια, ἀλλὰ καὶ γιὰ μηδισμό· καὶ καταδικάστηκε ἐρήμην σὲ θάνατο... Τελικὰ ἀποσύρθηκε στὴ Λάμψακο, ὅπου καὶ πέθανε. Λέγεται ὅτι ὅταν οἱ ἄρχοντες τῆς πόλης τὸν ρώτησαν ποῖο προνόμιο ἤθελε νὰ τοῦ παραχωρήσουν, αὐτὸς ζήτησε νὰ ἔχουν τὰ παιδιὰ κάθε χρόνο διακοπὲς τὸ μῆνα πού θὰ πέθαινε. Αὐτὸ τὸ ἔθιμο διατηρεῖται ὡς σήμερα. Ὅταν πέθανε, οἱ Λαμψακηνοὶ τὸν ἔθαψαν μὲ τιμὲς...

460 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Α 3, 984 a 11 (= 334): Ἀναξαγόρας δὲ ὁ Κλαζομέ-
νιος τῇ μὲν ἡλικίᾳ πρότερος ὢν τούτου (ἐνν.: Ἐμπεδοκλέους), τοῖς δ' ἔργοις
ὕστερος...

Ὁ Ἀναξαγόρας ἀπὸ τῆς Κλαζομενέας, πού στὴν ἡλικία ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Ἐμ-
πεδοκλή, ἀλλὰ στὰ ἔργα μικρότερος (δηλαδὴ νεότερος ἢ κατώτερος)...

461 Πλάτων, *Φαῖδρος* 270 a (DK 59 a 15): δ (ἐνν.: τὸ ὑψηλόνουν) καὶ Πε-
ρικλῆς πρὸς τῷ εὐφυῆς εἶναι ἐκτίσαστο· προσπεσὼν γὰρ οἶμαι τοιούτῳ ὄντι
Ἀναξαγόρα, μετεωρολογίας ἐμπλησθεὶς καὶ ἐπὶ φύσιν νοῦ τε καὶ ἀνοίας ἀφι-
κόμενος, ὃν δὴ πέρι τὸν πολλὸν λόγον ἐποιεῖτο Ἀναξαγόρας, ἐντεῦθεν εἰλκυσεν
ἐπὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην τὸ πρόσφορον αὐτῇ.

Ὁ Περικλῆς πρόσθεσε στὰ φυσικά του χαρίσματα καὶ τὴν ὑψηλοφροσύνη· γιατί, ὅπως
νομίζω, γνωρίστηκε μὲ τὸν Ἀναξαγόρα, πού εἶχε ἤδη αὐτὴ τὴν ιδιότητα, καὶ ἐνδιατρίβοντας
στὴ μελέτῃ τῆς φύσης, κατανοώντας τὴν ἀληθινὴ φύση τοῦ νοῦ καὶ τῆς μωρίας (θέματα
γιὰ τὰ ὁποῖα εἰδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὁ Ἀναξαγόρας), ἀντλήσει ἀπὸ αὐτὴ τὴν πηγὴ ὅ,τι
μποροῦσε νὰ συμβάλει στὴν τέχνη τοῦ λόγου.

Αὐτὲς οἱ περικοπὲς εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ δείξουν πόσο δύσκολο εἶναι νὰ δώσουμε
ἀκριβεῖς χρονολογίες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀναξαγόρα. Τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ **459**
(πού κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀποτελεῖ πιθανότατα ἀπλὴ εἰκασία τοῦ Ἀ-
πολλόδωρου, βασιμμένη σὲ μιὰ δήλωση τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα πού εἶναι
ἀδύνατο νὰ τὴν ἀνασυνθέσουμε), παρουσιάζει ἀμέσως χρονολογικὰ προβλήματα·
γιατὶ ἀκόμα καὶ ἂν δεχτοῦμε —ὅπως προφανῶς πρέπει νὰ κάνουμε— τὴ διόρ-
θωση τοῦ Σκαλίγερου καὶ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἔζησε περίπου ἀπὸ
τὸ 500 ὥς τὸ 428 π.Χ., εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴ λογικὴ συνοχὴ τοῦ ἐδαφίου
νὰ διορθώσουμε καὶ τὸ ἐπὶ Καλλίου (ὅταν ἦταν ἄρχοντας ὁ Καλλίας) σὲ ἐπὶ
Καλλιᾶδου (ὅταν ἦταν ἄρχοντας ὁ Καλλιᾶδης, δηλαδὴ τὸ 480 π.Χ.). Αὐτὸ θὰ
μᾶς ἔδινε τὸ ἀκόλουθο χρονοδιάγραμμα:

Γεννήθηκε

500/499 π.Χ.

Ἦρθε στὴν Ἀθῆνα καὶ ἄρχισε τὴ

φιλοσοφικὴ σταδιοδρομία του

480/479 π.Χ.

Πέθανε στὴ Λάμψακο

428/427 π.Χ.

Τὸ μόνο πούμποροῦμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι οἱ χρονολογίες αὐτὲςμπορεῖ πράγματι
νὰ εἶναι χονδρικά σωστές· γιατί τὸ ἐδάφιο **460**, πού θὰμποροῦσε νὰ φωτίσει
κάπως τὸ πρόβλημα, χάνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀξίας του, ὅχι μόνο ἐπειδὴ
δὲν ξέρουμε πότε ἀκριβῶς ἔζησε ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ τελευταία
φράση τοῦ κειμένου εἶναι διφορούμενη: σημαίνει ἢ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἔγραψε
τὸ βιβλίον του μετὰ τὸν Ἐμπεδοκλή (ἐρμηνεία πού εἶναι καὶ ἡ πιὸ εὐλογη) ἢ
ὅτι ἦταν πιὸ σύγχρονος (ἢ ἀκόμα καὶ κατώτερος, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία
τοῦ Ἀλέξανδρου) στίς ἀπόψεις του.²⁴⁸

Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῆς δίκης του εἶναι ἀκόμα πιὸ δυσεπίλυτο. Μερικοὶ ἀμφιβάλλουν ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ ἂν ἡ δίκη ἐγινε πραγματικά (ὅπως λ.χ. ὁ K. J. Dover, *Talanta* 7 (1975) 24-54), ἀλλὰ οἱ περισσότεροι μελετητὲς δέχονται τὴν πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου²⁴⁷ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἔπεσε θύμα ἐνὸς ψηφίσματος ἐναντίον τῶν ἀθέων, ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὸν Διοπίθην γύρω στὸ 433 π.Χ.· εἴτε δικάστηκε εἴτε ὄχι, τὸ ψήφισμα αὐτὸ ἐγινε ἡ αἰτία νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ὁ A. E. Taylor, ὅμως, ὑποστήριξε ὅτι «ἡ ἐκδοχὴ ποὺ περιέγραψε ὁ Σάτυρος (πρβ. 459) ἦταν σωστή, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τοποθετοῦσε τὴ δίκωξή τοῦ Ἀναξαγόρα στὴν ἀρχὴ καὶ ὄχι στὸ τέλος τῆς πολιτικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Περικλῆ», δηλαδὴ γύρω στὸ 450 π.Χ. (CQ 11 (1917) 81-87). Ὁ πωσδὴποτε ὑπάρχουν πολλὲς ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἄμεση ἀπήχηση τοῦ Ἀναξαγόρα ὡς φιλοσόφου ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της στὴν Ἀθήνα πρὶν ἀπὸ τὸ 450 π.Χ.²⁴⁸ Ὁ Πλάτων μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι στὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο (431-404 π.Χ.) ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ κλεινοῦ ἄστεως εἶχε πρωταγωνιστὲς τοὺς σοφιστὲς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀντιδιαστέλλει τὸν Ἀναξαγόρα ὡς τὸν τελευταῖο ἀπὸ τοὺς καλιοὺς φιλοσόφους (*Ἰππίας Μείζων* 281 c, 282 e-283 b)· καὶ παρουσιάζει τὸν Σωκράτη νὰ πληροφορεῖται τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀναξαγόρα μόνον ἀπὸ μιὰν ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου του (*Φαίδων* 97 b-99 c). Ἐπίσης καὶ ἡ ἱστορία γιὰ τίς τιμὲς ποὺ ἀπέδωσαν οἱ Λαμψακηνοὶ στὸν Ἀναξαγόρα μετὰ τὸ θάνατό του²⁴⁹ δείχνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ πέρασε ἐκεῖ, καὶ ὄχι στὴν Ἀθήνα, ἓνα μεγάλο διάστημα τῆς ὥριμης ἡλικίας του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ὄνομα τοῦ Ἀναξαγόρα συνδέεται μὲ τὴν πτώση ἐνὸς μεγάλου μετεωρίτη στοὺς Αἰγὸς Ποταμοὺς τῆς Θράκης γύρω στὸ 467 π.Χ. (ὅπως λέγεται, ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε προβλέψει τὸ γεγονός αὐτό: βλ. 503 πρὸ κάτω). Ὁ Αἰσχύλος ἀπηχεῖ θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα στὶς *Ἰκέτιδες* (; 463 π.Χ.: οἱ αἰτίες τῶν πλημμυρῶν τοῦ Νείλου, *Ἰκέτ.* 559-561· πρβ. 502 πρὸ κάτω) καὶ στὶς *Εὐμενίδες* (458 π.Χ.: ἡ μητέρα δὲν συνεισφέρει τίποτα στὴν τεκνοποιία, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ὑποδοχὴ ὅπου βλασταίνει ὁ σπέρμας τοῦ πατέρα, *Εὐμ.* 657-666· πρβ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ ζώων γενέσεως* Δ 1, 763 b 30-33· DK 59 a 107). Ὁ μόνος φιλόσοφος τοῦ 5ου αἰῶνα ποὺ ἐπηρέασε ὀλοφάνερα τὸν Ἀναξαγόρα εἶναι ὁ Παρμενίδης (βλ. σ. 365 κέ.), ἃν καὶ δὲν ἀποκλείεται τὸ σύστημα τοῦ Κλαζομένιου νὰ εἶναι μιὰ ἀντίδραση στὸν Ζήνωνα (βλ. σ. 367 κέ.) καὶ στὸν Ἐμπεδοκλῆ (βλ. λ.χ. σ. 376, 389). Ὅλα αὐτὰ συγκλίνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας πρέπει νὰ ἄκμασε γύρω στὸ 470-460 π.Χ.²⁵⁰

Σ Υ Γ Γ Ρ Α Μ Μ Α Τ Α

465 Πλάτων, *Ἀπολογία* 26 d: *μὰ Δί', ὦ ἄνδρες δικασταί, ἐπεὶ τὸν μὲν ἥλιον λίθον φησὶν εἶναι, τὴν δὲ σελήνην γῆν. Ἀναξαγόρου οἶε κατηγορεῖν, ὦ φίλε*

Μέλητε, και οὕτω καταφρονεῖς τῶνδε και οἶει αὐτοὺς ἀπείρους γραμμάτων εἶναι, ὥστε οὐκ εἰδέναι ὅτι τὰ Ἀναξαγόρου βιβλία τοῦ Κλαζομενίου γέμει τούτων τῶν λόγων; και δὴ και οἱ νέοι ταῦτα παρ' ἐμοῦ μαθάνουσιν ἃ ἔξεστιν ἐνίστε, εἰ πάνν πολλοῦ, δραχμῆς ἐκ τῆς δρχήστρας πριαμένους Σωκράτους καταγελαῖν, ἐὰν προσποιῆται ἑαυτοῦ εἶναι, ἄλλως τε και οὕτως ἄτοπα ὄντα.

«Μά τὸν Δία, ἀξιότιμοι δικαστές, εἶναι ἐπειδὴ λέει ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι πέτρα και τὸ φεγγάρι χῶμα.» Φαντάζεσαι, φίλε Μέλητε, ὅτι κατηγορεῖς τὸν Ἀναξαγόρα και περιφρονεῖς τὸ δικαστήριον και φαντάζεσαι τοὺς δικαστές τόσο ἀγράμματους ὥστε νὰ μὴν ξέρουν ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Ἀναξαγόρα τοῦ Κλαζομενίου εἶναι γεμάτο ἀπὸ τέτοιες θεωρίες; Οἱ νέοι, λέει, μαθαίνουν ἀπὸ μὲνα αὐτὰ τὰ πράγματα, ποὺ μερικὲς φορές μποροῦν νὰ τὰ ἀγοράσουν στὴν δρχήστρα γιὰ μίαν δραχμὴν, ὅσο ὑπέρογκη και ἂν εἶναι αὐτὴ ἡ τιμὴ, και νὰ περιγελάσουν τὸν Σωκράτη ἂν ἰσχυριστεῖ ὅτι εἶναι δικὰ του, ἰδιαίτερα ὅταν εἶναι τόσο παράλογα.

466 Διογένης Λαέρτιος I, 16: οἱ δὲ ἀνὰ ἓν σύγγραμμα Μέλισσος, Παρμενίδης, Ἀναξαγόρας.

Ἐκεῖνοι ποὺ ἔγραψαν μόνο ἓνα σύγγραμμα εἶναι ὁ Μέλισσος, ὁ Παρμενίδης και ὁ Ἀναξαγόρας.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἔγραψε πράγματι μόνο ἓνα βιβλίον· τὰ διάφορα ἄλλα συγγράμματα ποὺ τοῦ ἀποδίδονται ἀπὸ ὅσες και ἀναξιόπιστες πηγές —μιά πραγματεία γιὰ τὴν προοπτική, μιά ἄλλη γιὰ τὸν τετραγωνισμό τοῦ κύκλου και ἓνα βιβλίον προβλημάτων— ἂν ὑπῆρχαν, εἶναι πολὺ ἀπίθανον νὰ ἦταν γνήσια ἔργα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀναξαγόρα. Ἐξάλλου, τὸ ἓνα και μοναδικὸ σύγγραμμά του, παρόλο ποὺ ὁ Burnet ὑποθέτει ὅτι ἦταν «ἀρκετὰ ἐκτενές» (προφανῶς λόγῳ τοῦ πληθυντικοῦ βιβλία στὸ 465, ποὺ «ἴσως σημαίνει ὅτι γέμιζε περισσότερο ἀπὸ ἓνα εἰλητάριον»),²⁵¹ φαίνεται ὥστόσο πιθανότερον ὅτι ἦταν πολὺ σύντομον. Ὅχι μόνο τὰ ἀποσπάσματα ποὺ διασώζει ὁ Σιμπλίκιος φαίνεται νὰ δίνουν, μὲ πολλὰς ἐπαναλήψεις, ὁλόκληρη τὴ βάση τοῦ συστήματός του, ἀλλὰ και ἡ δῆλωση στὸ 465 ὅτι μποροῦσε νὰ ἀγοράσει κανεὶς τὸ σύγγραμμα μίαν δραχμὴν ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἐνδειξη ὅτι δὲν εἶχε μεγάλο ὄγκον. Δὲν εἶναι βέβαια καθόλου εὐκολὸ νὰ ἀνασυνθέσουμε τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἀθήνας τοῦ 399 π.Χ., ἀλλὰ οἱ πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν δείχνουν ὅτι ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη μιᾶς δραχμῆς ἦταν πολὺ μικρὴ. Χωρὶς ἀμφιβολία, στὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ Ἀναξαγόρας ἐφάρμοζε τίς γενικὲς ἀρχές του σὲ ἐξειδικευμένους τομεῖς ὅπως ἡ ἀστρονομία, ἡ μετεωρολογία, ἡ φυσιολογία και ἡ αἴσθησις —ζητήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἀμύπητες μαρτυρίες ἀπὸ δεύτερον χέρι, ἀλλὰ πολὺ λίγα και σκόρπια αὐθεντικὰ ἀποσπάσματα. Θὰ πρέπει ὁμως νὰ τὰ πραγματεύτηκε μὲ τὴν ἴδια συνοπτικὴτητα ποὺ χαρακτηρίζει μερικὰ ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ πρώτου μέρους. Τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς, και ποὺ περιλαμβάνουν συνολικὰ γύρω στὶς χίλιες λέξεις, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀντι-

προσωπεύουν λιγότερο από το ένα δγδοο του ἀρχικοῦ συνόλου καὶ μπορεῖ κάλιστα νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ἀκόμη μεγαλύτερο τμήμα τοῦ συγγράμματος.²⁵²

Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΑΞΑΓΟΡΑ ΣΤΟΝ ΠΑΡΜΕΝΙΔΗ
ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΥΣ ΠΛΟΥΤΑΡΙΣΤΕΣ

467 Ἀπόσπ. 1, Σιμπλίκιος, *εἰς Φυσικὰ* 155, 26: ὁμοῦ χρήματα πάντα ἦν, ἄπειρα καὶ πλήθος καὶ σμικρότητα· καὶ γὰρ τὸ σμικρὸν ἄπειρον ἦν. καὶ πάντων ὁμοῦ ἐόντων οὐδὲν ἐνδηλον ἦν ὑπὸ σμικρότητος· πάντα γὰρ αἴῃ τε καὶ αἰθήρῃ κατεῖχεν, ἀμφοτέρω ἄπειρα ἐόντα· ταῦτα γὰρ μέγιστα ἐνεστὶν ἐν τοῖς σύμπασι καὶ πλήθει καὶ μεγέθει.

Ὅλα τὰ πράγματα ἦταν μαζί, ἄπειρα τόσο στὸ πλῆθος ὅσο καὶ στὴ μικροσκοπικότητα· γιατί καὶ τὸ μικρὸ ἦταν ἄπειρο. Καὶ καθὼς ὅλα ἦταν μαζί, κανένα δὲν ξεχώριζε, λόγω τῆς μικροσκοπικότητάς τους· γιατί ὁ ἀέρας καὶ ὁ αἰθέρας κρατοῦσαν ὑποταγμένα ὅλα τὰ πράγματα, ὄντας καὶ οἱ δύο ἄπειροι· γιατί αὐτὰ εἶναι τὰ μεγαλύτερα συστατικὰ στὸ μείγμα ὅλων τῶν πραγμάτων, τόσο στὸ πλῆθος ὅσο καὶ στὸ μέγεθος.

468 Ἀπόσπ. 4 (τὸ δεύτερο μισό του), στὸ ἴδιο 34, 21 (γιατὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἀποσπ. 4 βλ. **483** καὶ **498**): πρὶν δὲ ἀποκριθῆναι ταῦτα πάντων ὁμοῦ ἐόντων οὐδὲ χροιοῦ ἐνδηλος ἦν οὐδεμία· ἀπεκώλυε γὰρ ἡ σύμμιξις ἀπάντων χρημάτων, τοῦ τε διεροῦ καὶ τοῦ ξηροῦ καὶ τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ καὶ τοῦ λαμπροῦ καὶ τοῦ ζοφεροῦ, καὶ γῆς πολλῆς ἐνεούσης καὶ σπερμάτων ἀπείρων πλῆθος οὐδὲν ἑοικότων ἀλλήλοις. οὐδὲ γὰρ τῶν ἄλλων οὐδὲν ἔοικε τὸ ἕτερον τῷ ἑτέρῳ. τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων ἐν τῷ σύμπαντι χρὴ δοκεῖν ἐνεῖναι πάντα χρήματα.

Ἀλλὰ πρὶν ἀποχωρισθοῦν αὐτὰ τὰ πράγματα, ὅσο ἦταν ἀκόμα ὅλα μαζί, δὲν φαίνονταν οὔτε καν χρώματα· γιατί αὐτὸ τὸ ἐμπόδιζε τὸ ἀνακάτεμα ὅλων τῶν πραγμάτων, τοῦ ὑγροῦ καὶ τοῦ ξηροῦ, τοῦ ζεστοῦ καὶ τοῦ κρύου, τοῦ φωτεινοῦ καὶ τοῦ σκοτεινοῦ, ἐπειδὴ ὑπῆρχε στὸ μείγμα πολλὴ γῆ καὶ σπέρματα ἄπειρα στὸ πλῆθος καὶ χωρὶς καμιά ὁμοιότητα μεταξὺ τους. Γιατί καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα πράγματα κανένα δὲν μοιάζει μὲ τὸ ἄλλο. Καὶ ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὅλα τὰ πράγματα ἐνυπῆρχαν στὸ σύνολο.

Ὁ Σιμπλίκιος, στὸν ὅποιο χρωστοῦμε τὴ διατήρηση σχεδὸν ὅλων τῶν ἀποσπασμάτων, μᾶς λέει ὅτι τὸ **467** ἦταν ἡ ἀρχὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀναξαγόρα. Τὸ ἐδάφιο αὐτὸ δείχνει εὐθύς ἀμέσως πόσο ἐντονα ἀντιτάχθηκε ὁ Ἀναξαγόρας στὸν ἐλεατικὸ μονισμό. Ἐνῶ ὁ Παρμενίδης εἶχε γράψει (στὸ **296**):

οὐδέ ποτ' ἦν οὐδ' ἔσται, ἐπεὶ νῦν ἐστὶν ὁμοῦ πᾶν,
ἐν, συνεχές

(«οὔτε ἦταν οὔτε θὰ εἶναι, γιατί εἶναι τώρα ὁλόκληρο, ἓνα, συνεχές»), ὁ Ἀναξαγόρας, στὴν πρώτη κίολας πρόταση τοῦ συγγράμματός του, ἀντικαθιστᾷ τὴν

φράση ὁμοῦ πᾶν, ἐν μὲ τῇ φράσει ὁμοῦ πάντα χρήματα· κατόπιν δέχεται τὸ ἀπαγορευμένο ἀπὸ τὸν Παρμενίδη «ἦταν» καὶ τέλος, μὲ τὰ λόγια «ἄπειρα στὴ μικροσκοπικότητα», ἀρνίεται καὶ τὴν ἔμμεση θέση τοῦ Παρμενίδη ὅτι τὸ «συνεχές» εἶναι ἀδιαίρετο. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀναξαγόρα, ὁ κόσμος προῆλθε ἀπὸ ἓνα παγκόσμιο μείγμα ὧν τῶν ἐπιμέρους πραγμάτων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ξεχωρίσουν τελικὰ ἀπὸ αὐτό· μόνο βάζοντας «ὅλα τὰ πράγματα μαζί» σ' αὐτὸ τὸ ἀρχέγονο μείγμα μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεπεράσει πραγματικὰ τὶς ἔννοιες τῆς γένεσης καὶ τῆς φθορᾶς. Αὐτὸ ἐκφράζεται ξεκάθαρα στὸ ἀκόλουθο χωρίο:

469 Ἀπόσπ. 17, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 163, 20: τὸ δὲ γίνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι οὐκ ὀρθῶς νομίζουσιν οἱ Ἕλληνες· οὐδὲν γὰρ χρῆμα γίνεται οὐδὲ ἀπόλλυται, ἀλλ' ἀπὸ ἐόντων χρημάτων συμμίσγεται τε καὶ διακρίνεται. καὶ οὕτως ἂν ὀρθῶς καλοῖεν τό τε γίνεσθαι συμμίσγεσθαι καὶ τὸ ἀπόλλυσθαι διακρίνεσθαι.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν δίκιο ὅταν πιστεύουν ὅτι ὑπάρχει γένεση καὶ φθορά· γιατί τίποτα δὲν γίνεται οὔτε φθίρεται, ἀλλὰ συντίθεται ἀπὸ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν καὶ ἀποσυντίθενται. Ἔτσι λοιπόν, θὰ μιλοῦσαν σωστά ἂν ὀνόμαζαν τὴ γένεση «σύνθεση» καὶ τὴ φθορά «ἀποσύνθεση».

Ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας δέχεται ρητὰ ἓνα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τοῦ Παρμενίδη. Ἐπίσης, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἐξίσου συνειδητὰ ἀπορρίπτει, στὸ **467**, τὰ ἄλλα αἰτήματα τοῦ ἐλεάτη φιλοσόφου.

Τὸ ἀρχικὸ μείγμα, ὅπως λέει ὁ Ἀναξαγόρας τόσο στὸ **467** ὅσο καὶ στὸ **468**, ἦταν ἓνα τόσο ὁμοιόμορφο κράμα διαφορετικῶν συστατικῶν ὥστε ἓνας ὑποθετικὸς παρατηρητὴς δὲν θὰ μπορούσε νὰ ξεχωρίσει τίποτα σ' αὐτό, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸν «ἀέρα»²⁵³ καὶ τὸν αἰθέρα» (βλ. σ. 378 κέ.). Ὁ κατάλογος τῶν συστατικῶν στὴ μακροσκελὴ πρόταση τοῦ **468**, ποὺ προβληματίζει τοὺς σύγχρονους σχολιαστές, μᾶλλον δὲν φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι ἐξαντλητικός. Ἐξωρᾶ ἀπὸ τὰ «ἄπειρα σπέρματα», γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ μιλήσουμε ἐκτενέστερα παρακάτω, τὰ ἄλλα συστατικὰ ποὺ ἀναφέρονται μπορούμε νὰ τὰ ἐξηγήσουμε ἱκανοποιητικὰ μὲ βάση τὶς ἀντιλήψεις ἄλλων προκατόχων τοῦ Ἀναξαγόρα. Ὑπῆρχαν παλιότερα δύο κυρίως τύποι πλουραλισμοῦ. Ὑπῆρχαν ἐκεῖνοι ποὺ, ὅπως ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ ὁ Ἡράκλειτος, θεωροῦσαν τὸν κόσμον, μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, πεδίο μάχης τῶν ἀντιθέτων· ἐνῶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς (ἂν βέβαια τὸ ἔργο του προηγήθηκε χρονικὰ τοῦ Ἀναξαγόρα) εἶχε ἐνοποιήσει τὰ ἀντιμαχόμενα ἀντίθετα στὰ τέσσερα αἰώνια καὶ ἀμετάβλητα στοιχεῖα. Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ἀναξαγόρα, κανένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο τύπους πλουραλισμοῦ δὲν ἔφτανε ἀρκετὰ μακριά. Τὸ δικό του ἀρχικὸ μείγμα ἔπρεπε νὰ περιέχει ὅχι μόνο τὰ παραδοσιακὰ ἀντίθετα, οὔτε μόνο τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ —ποὺ ἐδῶ ἀντιπροσωπεύονται μᾶλλον ἀπὸ τὴ γῆ, γιατί δύο ἀπὸ τὰ ἄλλα, ὁ ἀέρας καὶ ὁ αἰθέρας (ἡ φωτιά), μνημονεύτηκαν

ἤδη στὸ 467 ὡς συστατικὰ— ἀλλὰ καὶ «ἄπειρα σπέρματα χωρὶς καμιά ὁμοιότητα μεταξὺ τους».

Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΑΞΑΓΟΡΑ ΣΤΟΝ ΖΗΝΩΝΑ

472 Ἀπόσπ. 3, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 164, 17: οὔτε γὰρ τοῦ μικροῦ ἔστι τό γε ἐλάχιστον, ἀλλ' ἔλασσον αἰεὶ (τὸ γὰρ ἐὼν οὐκ ἔστι τὸ μὴ οὐκ εἶναι) — ἀλλὰ καὶ τοῦ μεγάλου αἰεὶ ἔστι μείζον. καὶ ἴσον ἔστι τῷ μικρῷ πλῆθος, πρὸς ἑαυτὸ δὲ ἑκαστὸν ἔστι καὶ μέγα καὶ μικρόν.

Οὔτε καὶ ὑπάρχει τὸ ἐλάχιστο κομμάτι τοῦ μικροῦ, ἀλλὰ ὑπάρχει πάντα ἓνα μικρότερο κομμάτι (γιατὶ αὐτὸ ποὺ εἶναι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πάψει νὰ εἶναι). Ἐπίσης, ὑπάρχει πάντα κάτι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μεγάλο. Καί, ὡς πρὸς τὸ πλῆθος, εἶναι ἴσο μὲ τὸ μικρὸ, γιατί κάθε πράγμα εἶναι πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ μεγάλο καὶ μικρό.

473 Ἀπόσπ. 5, στὸ ἴδιο 156, 10: τούτων δὲ οὕτω διακεκριμένων γινώσκειν *χρηὶ* ὅτι πάντα οὐδὲν ἐλάσσω ἔστιν οὐδὲ πλείω· οὐ γὰρ ἀνυστὸν πάντων πλείω εἶναι, ἀλλὰ πάντα ἴσα αἰεὶ.

Καὶ ἀφοῦ αὐτὰ τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι χωριστεῖ, πρέπει νὰ ξέρομε ὅτι ὅλα τους δὲν εἶναι οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα· γιατί δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχουν περισσότερα ἀπὸ ὅλα, ἀλλὰ ὅλα τὰ πράγματα εἶναι πάντα ἴσα στὸν ἀριθμό.

Ἔχουμε λόγους νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σ' αὐτὰ τὰ δύο σύντομα ἀποσπάσματα ὁ Ἀναξαγόρας ἀπαντᾷ συνειδητὰ στὸν Ζήνωνα.²⁵⁴ Ὅπωςδὴποτε, εἶναι ἐκπληκτικὴ ἡ σύμπτωση ὅτι, ἀπὸ τοὺς δύο μόνο συλλογισμοὺς τοῦ Ζήνωνα ἐναντίον τῆς πολλαπλότητας ποὺ ἔφτασαν αὐτοῦσιοι ὡς ἐμᾶς, ὁ ἓνας τελειώνει ὡς ἐξῆς:

474 Ζήνων ἀπόσπ. 1, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 141, 6 (= 316): οὕτως εἰ πολλὰ ἔστιν, ἀνάγκη αὐτὰ μικρὰ τε εἶναι καὶ μεγάλα· μικρὰ μὲν ὥστε μὴ ἔχειν μέγεθος, μεγάλα δὲ ὥστε ἄπειρα εἶναι.

Ἔτσι, ἂν ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα, πρέπει ἀναγκαῖα νὰ εἶναι καὶ μικρὰ καὶ μεγάλα· τόσο μικρὰ ὥστε νὰ μὴν ἔχουν κανένα μέγεθος καὶ τόσο μεγάλα ὥστε νὰ εἶναι ἄπειρα.

Καὶ ὅτι ὁ ἄλλος συλλογισμὸς ἀρχίζει ἔτσι:

475 Ζήνων ἀπόσπ. 3, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 140, 29 (= 315): εἰ πολλὰ ἔστιν, ἀνάγκη τοσαῦτα εἶναι ὅσα ἔστι καὶ οὔτε πλείονα αὐτῶν οὔτε ἐλάττωνα.

Ἄν ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα, πρέπει ἀναγκαῖα νὰ εἶναι τόσα ὅσα εἶναι, οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα.

Ἐπειδὴ καὶ οἱ δύο αὐτὲς δηλώσεις ἔχουν κάπως ἀλλόκοτο χαρακτήρα, εἶναι

πολύ πιθανό, όταν ο 'Αναξαγόρας τις επαναλαμβάνει και τις δύο με τόση ακρίβεια, να το κάνει σκόπιμα.

Το 473 έχει σχετικά μικρή σημασία μέσα στο γενικό πλαίσιο του συστήματος του 'Αναξαγόρα. Το νόημά του είναι μάλλον ότι, όποιες αλλαγές και αν συμβαίνουν στον κόσμο, το πλήθος των πραγμάτων (ή το πλήθος των διαφόρων ειδών πραγμάτων) πρέπει να μένει πάντα σταθερό. "Αν όμως το εδάφιο αυτό γράφτηκε ως απάντηση στο 475, αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Γιατί ο Ζήνων είχε συμπεράνει από την πρότασή του ότι τα πολλά πρέπει να είναι περιορισμένα ως προς τον αριθμό τους. 'Ο 'Αναξαγόρας όμως, καθώς πιστεύει ότι η πραγματικότητα αποτελείται από άπειρο πλήθος πραγμάτων (467), είναι επόμενο να απορρίπτει αυτό το συμπέρασμα. Το ότι δεν υπάρχουν ούτε περισσότερα ούτε λιγότερα πράγματα από όσα υπάρχουν δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το πλήθος τους είναι πεπερασμένο. Αυτή η διαπίστωση δείχνει ότι ο 'Αναξαγόρας είχε πιο ξεκάθαρη αντίληψη για τη φύση του άπειρου από όσο ο Ζήνων.

Το ίδιο δείχνει και το 472. Το δεύτερο σκέλος του συλλογισμού, του οποίου το συμπέρασμα διατυπώνεται στο 474, είχε σκοπό να δείξει ότι η έννοια της ἐπ' ἄπειρο διαιρετότητας είναι πέρα για πέρα άτοπη — αν ένα πράγμα μπορεί να διαιρεθῇ σὲ ἄπειρα μέρη, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει θετικό μέγεθος, πρέπει να είναι ἄπειρα μεγάλο. Οἱ ἄτομιστές Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος δέχτηκαν αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα καὶ συμπέραναν ἀπὸ αὐτὸ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἐπ' ἄπειρο διαιρετότητας πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ. "Ἐθεσαν λοιπὸν ὡς βασικὴ ἀρχὴ τῆς φυσικῆς τους ὅτι ἡ πραγματικότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀδιαίρετα σώματα ἢ ἄτομα (545-546 πιδ κάτω). 'Ο 'Αναξαγόρας, ἀντίθετα, δείχνει στὸ 472 ὅτι δὲν βρίσκει τίποτα τὸ παράδοξο στὴν ἔννοια τῆς ἐπ' ἄπειρο διαιρετότητας. Καὶ ἐδῶ ἐπίσης, ἀν γνῶριζε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ζήωνα γιὰ τὴ θέση ποὺ διατυπώνεται στὸ 474, εἶχε τὴν ὀξυδέρκεια νὰ τὸ ἀπορρίψει: ὅσο μικρὰ καὶ ἂν εἶναι τὰ κομμάτια στὰ ὁποῖα διαιρεῖται ἓνα πρᾶγμα (ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Zeller τομῇ ἀντὶ τὸ μὴ εἶναι πολὺ ἐλκυστική), ἔχουν θετικὸ μέγεθος (ὄχι τὸ μηδενικὸ μέγεθος ποὺ ἀναφέρει τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Ζήωνα), ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ φοβούμεστε ὅτι, ἐπειδὴ ἡ διαίρεση δὲν ἔχει κανέναν τελευταῖο ὄρο, βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἄθροισμα τῶν ὄρων τῆς εἶναι ἄπειρο (ὅπως συμπεραίνει ὁ Ζήνων στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ συλλογισμοῦ του). Κάθε πρᾶγμα μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ μεγάλο ἢ μικρὸ ἀδιάφορα, γιατί ὁποῖο μέγεθος καὶ ἂν ἔχει ἓνα πρᾶγμα περιέχει ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ πάντα (481-482). "Ἐτσι, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ θεωρία τοῦ 'Αναξαγόρα γιὰ τὴν ὕλη ἐκπονήθηκε ὡς ἀπάντηση στὸν Ζήωνα, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴ θεωρία τῶν ἄτομιστῶν καὶ ἂν προσθέσουμε αὐτὴ τὴν ἀπάντηση στὴν ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε στὸν Παρμενίδη, θὰ ἔχουμε ἥδη συμπληρώσει τὴ μισὴ βάση τοῦ συστήματός του. 'Ο 'Αναξαγόρας, χάρι στὴν πεποίθησή του ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἐπ' ἄπειρο διαιρετὴ, εἶναι σὲ θέση νὰ καταστρώσει μιὰ κοσμο-

γονία και νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀλλαγὴ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἐξουδετερώσει πραγματικά τὴν ἀπαγορευμένη ἰδέα τῆς γένεσης ἀπὸ τὸ μηδέν.

Ο ΝΟΥΣ

476 Ἀπόσπ. 12, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 164, 24 καὶ 156, 13: τὰ μὲν ἄλλα παντὸς μοῖραν μετέχει, νοῦς δέ ἐστιν ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμεικται οὐδενὶ χρήματι, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐφ' ἑαυτοῦ ἐστιν. εἰ μὴ γὰρ ἐφ' ἑαυτοῦ ἦν, ἀλλὰ τεφρὸ ἐμέμεικτο ἄλλω, μετεῖχεν ἂν ἀπάντων χρημάτων, εἰ ἐμέμεικτό τεφρὸ ἐν παντὶ γὰρ παντὸς μοῖρα ἔνεστιν, ὥσπερ ἐν τοῖς πρόσθεν μοι λέλεκται· καὶ ἂν ἐκώλυεν αὐτὸν τὰ συμμεμειγμένα, ὥστε μηδενὸς χρήματος κρατεῖν ὁμοίως ὡς καὶ μόνον ἔοντα ἐφ' ἑαυτοῦ. ἔστι γὰρ λεπτότατόν τε πάντων χρημάτων καὶ καθαρώτατον, καὶ γνώμην γε περὶ παντὸς πᾶσαν ἴσχει καὶ ἰσχύει μέγιστον· καὶ τῆς περιχωρήσιος τῆς συμπάσης νοῦς ἐκράτησεν, ὥστε περιχωρῆσαι τὴν ἀρχήν. καὶ πρῶτον ἀπὸ τοῦ σμικροῦ ἤρξατο περιχωρεῖν, ἐπὶ δὲ πλέον περιχωρεῖ, καὶ περιχωρήσει ἐπὶ πλέον. καὶ τὰ συμμिशγόμενά τε καὶ ἀποκρινόμενα καὶ διακρινόμενα πάντα ἔγνω νοῦς. καὶ ὅποια ἐμελλεν ἔσεσθαι καὶ ὅποια ἦν καὶ ὅσα νῦν ἔστι καὶ ὅποια ἔσται, πάντα διεκόσμησε νοῦς, καὶ τὴν περιχώρησιν ταύτην ἦν νῦν περιχωρεῖ τὰ τε ἄστρα καὶ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη καὶ ὁ ἀήρ καὶ ὁ αἰθήρ οἱ ἀποκρινόμενοι. ἡ δὲ περιχώρησις αὕτη ἐποίησεν ἀποκρίνεσθαι. καὶ ἀποκρίνεται ἀπὸ τοῦ ἀραιοῦ τὸ πυκνὸν καὶ ἀπὸ τοῦ ψυχροῦ τὸ θερμὸν καὶ ἀπὸ τοῦ ζοφεροῦ τὸ λαμπρὸν καὶ ἀπὸ τοῦ διεροῦ τὸ ξηρόν. μοῖραι δὲ πολλαὶ πολλῶν εἰσι. παντάπασι δὲ οὐδὲν ἀποκρίνεται οὐδὲ διακρίνεται ἕτερον ἀπὸ τοῦ ἑτέρου πλὴν νοῦ. νοῦς δὲ πᾶς ὁμοίος ἐστι καὶ ὁ μείζων καὶ ὁ ἐλάττων. ἕτερον δὲ οὐδὲν ἐστιν ὁμοιον οὐδενί, ἀλλ' ὅτων πλεῖστα ἔνι, ταῦτα ἐνδηλότατα ἐν ἑκαστὸν ἐστι καὶ ἦν.

Ἔλα τὰ ἄλλα ἔχουν ἓνα μέρος ἀπὸ τοῦ καθετί, ἀλλὰ ὁ Νοῦς εἶναι ἄπειρος καὶ αὐτοκυβέρνητος καὶ δὲν εἶναι ἀνάμεικτος μὲ τίποτα, ἀλλὰ εἶναι μόνος καὶ αὐτοσυστάτος. Γιατὶ ἂν δὲν ἦταν αὐτοσυστάτος ἀλλὰ ἀνακατεμένος μὲ κάτι ἄλλο, θὰ εἶχε ἓνα μέρος ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα ἂν ἦταν ἀνακατεμένος μὲ ἓνα ὁποιοδήποτε· γιατί σὲ ὅλα ὑπάρχει ἓνα μέρος ἀπὸ ὅλα, ὅπως εἶπα πρὶν· καὶ τὰ πράγματα ποὺ θὰ ἦταν ἀνακατεμένα μαζί του θὰ τὸν ἐμποδίζαν, ἔτσι ὥστε δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐλέγχει κανένα πράγμα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ τὰ ἐλέγχει τώρα, ὄντας αὐτοσυστάτος. Γιατὶ εἶναι τὸ λεπτότερο καὶ τὸ καθαρότερο ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα, ξέρει τὰ πάντα γιὰ τὸ καθετί καὶ ἔχει τὴ μεγαλύτερη ἰσχύ· καὶ ὁ Νοῦς ἐλέγχει ὅλα τὰ ἐμφυχα, τὰ μεγαλύτερα καὶ τὰ μικρότερα. Ὁ Νοῦς ἐπίσης εἶχε τὸν ἐλεγκτὸ ὁλόκληρης τῆς περιστροφικῆς κίνησης, ἔτσι ὥστε ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται περιστροφή. Καὶ ἀρχικά ἡ κίνηση αὕτη γινόταν σὲ μιὰ μικρὴ περιοχὴ, ἀλλὰ σήμερα γίνεται σὲ μεγαλύτερη καὶ στὸ μέλλον θὰ γίνεται σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη. Καὶ τὰ πράγματα ποὺ ἀναιμειγνύονται καὶ διαφοροποιούνται καὶ διαιροῦνται, ὅλα αὐτὰ τὰ γνωρίζει ὁ Νοῦς. Καὶ ὅλα ὅσα ἐμελλε νὰ γίνουν—αὐτὰ ποὺ ὑπῆρξαν, αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν καὶ αὐτὰ ποὺ θὰ ὑπάρξουν—τὰ τακτοποιήσε ὁ Νοῦς, φέκῃ καὶ αὕτη τὴν περιστροφικὴ κίνηση ποὺ ἐκτελοῦν σήμερα τὰ ἄστρα, ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, ὁ

άερας και ὁ αἰθέρας πού ἀποχωρίζονται. Καὶ αὐτὴ ἡ περιστροφικὴ κίνηση προκαλεσε τὸν ἀποχωρισμό. Καὶ τὸ πυκνὸ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸ ἀραιό, τὸ ζεστὸ ἀπὸ τὸ κρύο, τὸ λαμπρὸ ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ καὶ τὸ ξηρὸ ἀπὸ τὸ ὑγρὸ. Ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλὰ μέρη ἀπὸ πολλὰ πράγματα, καὶ τίποτα δὲν ἀποχωρίζεται ἐντελῶς οὔτε διασπᾶται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Νοῦ. Ὁ Νοῦς εἶναι ὅλος ὁμοιος, τόσο σὲ μεγαλύτερες ὅσο καὶ σὲ μικρότερες ποσότητες, ἐνῶ τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι ὁμοιο μὲ κάτι ἄλλο, παρὰ κάθε μεμονωμένο σῶμα ἔχει καὶ εἶχε κυρίως τὴν ὅψη τῶν πραγμάτων ἐκείνων πού τὰ περιέχει σὲ μεγαλύτερη ποσότητα.

477 Ἀπόσπ. 13, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 300, 31: καὶ ἐπεὶ ἤρξατο ὁ νοῦς κινεῖν, ἀπὸ τοῦ κινουμένου παντὸς ἀπεκρίνετο, καὶ ὅσον ἐκίνησεν ὁ νοῦς πᾶν τοῦτο διεκρίθη· κινουμένων δὲ καὶ διακρινομένων ἡ περιχώρησις πολλῷ μᾶλλον ἐποίει διακρίνεσθαι.

Καὶ ὅταν ὁ Νοῦς ἔδωσε τὸ ἐναυσμα γιὰ νὰ ἀρχίσει ἡ κίνηση, ἀπὸ ὅλα ὅσα κινούνταν ξεχώρισε ὁ Νοῦς, καὶ ὅσο μέρος κίνησε ὁ Νοῦς ὅλο αὐτὸ διαφοροποιήθηκε· καὶ καθὼς τὰ πράγματα κινούνταν καὶ διαφοροποιούνταν, ἡ περιστροφικὴ κίνηση αὐξανε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ διαφοροποίηση.

478 Ἀπόσπ. 9, στὸ ἴδιο 35, 14: ...οὕτω τούτων περιχωρούντων τε καὶ ἀποκρινομένων ὑπὸ βίης τε καὶ ταχυτήτος. βίην δὲ ἡ ταχυτῆς ποιεῖ. ἡ δὲ ταχυτῆς αὐτῶν οὐδενὶ ἔοικε χρημάτων τὴν ταχυτήτα τῶν νῦν ὄντων χρημάτων ἐν ἀνθρώποις, ἀλλὰ πάντως πολλαπλασιῶς ταχύ ἐστι.

...καὶ καθὼς αὐτὰ περιστρέφονταν, ἔτσι καὶ ξεχώριζαν χάρις στὴ δύναμη καὶ τὴν ταχύτητα (τῆς περιστροφῆς τους). Καὶ ἡ ταχύτητα παράγει τὴ δύναμη. Ἡ ταχύτητά τους δὲν μοιάζει μὲ τὴν ταχύτητα κανενὸς ἀπὸ τὰ πράγματα πού ὑπάρχουν σήμερα ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ εἶναι πολλές φορὲς μεγαλύτερη.

479 Ἀπόσπ. 14, στὸ ἴδιο 157, 7: ὁ δὲ νοῦς, ὃς αἰεὶ ἐστι, τὸ κάρτα (σύμφωνα μὲ τὸν Diels· στὰ χειρόγραφα: ὅσα ἐστὶ τε κάρτα) καὶ νῦν ἐστὶν ἵνα καὶ τὰ ἄλλα πάντα, ἐν τῷ πολλῷ περιέχοντι καὶ ἐν τοῖς προσκριθεῖσι καὶ ἐν τοῖς ἀποκεκριμένοις.

Ἀλλὰ ὁ Νοῦς, πού ὑπάρχει παντοτινά, σίγουρα βρίσκεται καὶ σήμερα ἐκεῖ ὅπου εἶναι ὅλα τὰ ἄλλα, στὴν περιβάλλουσα μάζα καὶ στὰ πράγματα πού συνενώθηκαν ἢ χωρίστηκαν.

Ἐνα ἄλλο αἶτημα τοῦ Παρμενίδη, μὲ τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ συμμορφωθεῖ ὁ Ἀναξαγόρας, ἦταν ὅτι ἡ κίνηση δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ δεδομένη καὶ αὐτονόητη, ἀλλὰ νὰ ἐξηγηθεῖ. Στὴ θέση τῆς Ἀγάπης καὶ τῆς Φιλονικίας τοῦ Ἐμπεδοκλῆ (ἠθικῶν καὶ ψυχολογικῶν δυνάμεων πού ἐκφράζονται μὲ ὕλικους ὅρους, βλ. 349) ὁ Ἀναξαγόρας βάζει μόνο τὴ διανοητικὴ κινήτηρια δύναμη τοῦ Νοῦ. Καὶ αὕτῃ ἐπίσης ἡ δύναμη, ὅπως ἡ Ἀγάπη καὶ ἡ Φιλονικία, ἔχει πολλές ἀπὸ τίς ἰδιότητες μιᾶς ἀφηρημένης ἀρχῆς. Ὡς ἐπὶ τὰ πάντα γιὰ τὸ καθετὶ καὶ ἔχει τὴ

μεγαλύτερη ισχύ· ἐλέγχει ὅλα τὰ ἐμψυχα»· καὶ «τακτοποίησε ὅλα ὅσα ἐμελλε νὰ γίνουν», ἀνάμεσα στὰ ὅποια συγκαταλέγεται, φυσικά, καὶ ἡ περιστροφή τοῦ σύμπαντος. Ταυτόχρονα ὅμως εἶναι «τὸ λεπτότερο καὶ τὸ καθαρότερο ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα»· εἶναι «ὅλος ὁμοιος, τόσο σὲ μεγαλύτερες ὅσο καὶ σὲ μικρότερες ποσότητες»· καί, παρόλο πὺ «δὲν εἶναι ἀνάμεικτος μὲ τίποτα», ὥστόσο εἶναι «ἐκεῖ ὅπου εἶναι ὅλα τὰ ἄλλα, στὴν περιβάλλουσα μάζα καὶ στὰ πράγματα πὺ συνενώθηκαν ἢ χωρίστηκαν». 'Ο Ἀναξαγόρας προσπαθεῖ στὴν πραγματικότητα, ὅπως ἔκαναν καὶ ἄρκετοὶ ἀπὸ τοὺς προδρόμους του, νὰ συλλάβει καὶ νὰ περιγράψει μιὰ ἀληθινὰ αὐτὴν ὄντοτητα. Ἀλλά, ὅπως σ' ἐκείνους ἔτσι καὶ σ' αὐτόν, τὸ μόνο τελικὸ κριτήριό τῆς πραγματικότητας εἶναι ἡ ἔκτασή στὸ χῶρο. 'Ο Νοῦς, ὅπως καὶ καθετὶ ἄλλο, ἔχει σωματικὴ ὑπόσταση καὶ χρωσταίε τῇ δυνάμει του ἀφενὸς στὴ λεπτότητά του καὶ ἀφετέρου στὸ γεγονὸς ὅτι μόνο αὐτὸς παραμένει ἀπρόσμεικτος, ἂν καὶ ὑπάρχει στὸ μείγμα.

Δὲν εἶναι καθόλου φανερό πῶς προκάλεσε ὁ Νοῦς τὴν πρώτη περιστροφικὴ κίνηση· ἴσως ἀκόμα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀναξαγόρας νὰ μὴν εἶχε στὸ νοῦ του ξεκάθαρη εἰκόνα τῆς διαδικασίας. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι ἡ περιοχὴ πὺ ἄρχισε νὰ περιστρέφεται ἦταν ἀρχικὰ μικρὴ, ἀλλὰ μεγάλωνε σταθερὰ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ μεγαλώνει ὁλοένα. Ἡ ταχύτητα τῆς περιστροφῆς εἶναι τεράστια καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐπίδρασή της στὸ ἀρχικὸ μείγμα εἶναι πολὺ ἰσχυρὴ (478). Ἡ ἄμεση συνέπεια εἶναι ὁ προοδευτικὸς διαχωρισμός· τῇ στιγμῇ πὺ ἡ περιστροφή ἐπεκτείνεται σὲ μιὰ καινούρια περιοχὴ, ὅπως συμβαίνει ἀσταμάτητα, τὰ συστατικὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἀρχίζουν μονομιᾶς νὰ χωρίζονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο (477). Ἡ ἴδια ἡ περιστροφή εὐθύνεται ἄμεσα γιὰ τὸ διαχωρισμό, πὺ ὁδηγεῖ μὲ τὴ σειρά του στὴν κοσμογονία. 'Ο Νοῦς, πὺ προκάλεσε τὴν περιστροφή, παραμένει σὲ τελευταία ἀνάλυση ὁ μόνος ὑπεύθυνος γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴ διαδικασία· παράλληλα ὅμως, ὅπως δείχνει ἡ δήλωση τοῦ Ἀναξαγόρα στὸ τέλος τοῦ 477, ἀπὸ τῇ στιγμῇ πὺ ἐκδηλώθηκε ἡ ἀρχικὴ κίνηση ἀρχίζουν νὰ λειτουργοῦν καθαρὰ μηχανικοὶ παράγοντες καὶ ἡ δράση τοῦ ἴδιου τοῦ Νοῦ γίνεται λιγότερο ἄμεση. Αὐτὸ τὸ γινώρισμα τοῦ συστήματος τοῦ Ἀναξαγόρα γίνεται περισσότερο ἐκδηλο ὅσο προχωρεῖ ἡ κοσμογονία του, πράγμα πὺ ἐξόργιζε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη (βλ. 495 καὶ σημείωση).

Μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Νοῦ ὁλοκληρώνεται ἡ βάση τοῦ συστήματος. Ἀπὸ μιὰ ἀποψη, ὁ Ἀναξαγόρας εἶναι διϊστής, ὅπως καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς· καὶ μὲ μιὰ ἔννοια ὁ διϊσμός του εἶναι, γιὰ πρώτη φορὰ, ἓνας διϊσμός πνεύματος καὶ ὕλης.²⁵⁵ Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο σκέλη αὐτοῦ τοῦ διϊσμοῦ εἶναι ἰδιότυπα. 'Ο Νοῦς ἔχει σωματικὴ ὑπόσταση, ὅπως καὶ ἡ ὕλη, καὶ χρωσταίε τῇ δυνάμει του πάνω στὴν ὕλη στὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι λεπτὸς καὶ καθαρὸς. Ἡ ὕλη πάλι, πὺ τόσο ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι καθαρὴ, εἶναι, τουλάχιστον στὴν ἀρχή, ἓνα ἐπ' ἀπειρο διαιρετὸ μείγμα ἀπὸ ὅλες τίς οὐσίες πὺ θὰ περιεῖχε τελικὰ ὁ κόσμος.

ΣΤΟ ΚΑΘΕΤΙ ΕΝΑ ΜΕΡΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΘΕΤΙ

481 'Απόσπ. 6, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 164, 26: *καὶ ὅτε δὲ ἴσαι μοῖραί εἰσι τοῦ τε μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ πλήθος, καὶ οὕτως ἂν εἴη ἐν παντὶ πάντα· οὐδὲ χωρὶς ἔστιν εἶναι, ἀλλὰ πάντα παντὸς μοῖραν μετέχει. ὅτε τοῦλάχιστον μὴ ἔστιν εἶναι, οὐκ ἂν δύναιτο χωρισθῆναι, οὐδ' ἂν ἐφ' ἑαυτοῦ γενέσθαι, ἀλλ' ὅπωςπερ ἀρχὴν εἶναι καὶ νῦν πάντα ὁμοῦ. ἐν πᾶσι δὲ πολλὰ ἔνεστι καὶ τῶν ἀποκρινομένων ἴσα πλήθος ἐν τοῖς μείζοσι τε καὶ ἐλάσσοσι.*

Καὶ ὅπως τὰ μέρη τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ μικροῦ εἶναι ἀριθμητικά ἴσα, ἔτσι καὶ ὅλα τὰ πράγματα θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν μέσα σὲ ὅλα. Οὐτὲ ἄλλωστε θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρχουν χωριστά, ἀλλὰ ὅλα τὰ πράγματα ἔχουν ἓνα μέρος ἀπὸ ὅλα. Καθὼς δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρχει ἓνα ἐλάχιστο μέρος, τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ χωριστεῖ οὔτε νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ μόνο του, παρὰ ὅπως ἦταν τὰ πράγματα στὴν ἀρχή, ἔτσι πρέπει νὰ εἶναι καὶ τώρα, δηλαδὴ ὅλα μαζί. Σὲ ὅλα τὰ πράγματα ὑπάρχουν πολλὰ συστατικά, καὶ ἔχουν τὸ ἴδιο πλήθος στὰ μεγαλύτερα καὶ στὰ μικρότερα πράγματα ποὺ ἀποχωρίζονται.

482 'Απόσπ. 11, στὸ ἴδιο 164, 23: *ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστι πλήν νοῦ, ἔστιν οἷσι δὲ καὶ νοῦς ἐνι.*

Στὸ καθετὶ ὑπάρχει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ καθετὶ, μὲ ἐξαίρεση τὸ Νοῦ· καὶ ὑπάρχουν μερικὰ πράγματα, στὰ ὁποῖα ἐνυπάρχει καὶ ὁ Νοῦς ἐπίσης.

Αὐτὰ τὰ δύο ἀποσπάσματα λένε ὅ,τι ἔχουν νὰ ποῦν σύντομα, κατηγορηματικά καὶ (ὅπως θὰ νόμιζε κανεὶς) ξεκάθαρα. Τὸ **481** μᾶς λέει ὅτι, ὅπως στὸ ἀρχικὸ μείγμα ἔτσι καὶ σήμερα, καθετὶ ποὺ διαφοροποιεῖται, ὁποιοῦ μέγεθος καὶ ἂν ἔχει, περιέχει ὅλα τὰ πράγματα μαζί· ἐνῶ τὸ **482**, προσθέτοντας τὶς λέξεις *πλήν νοῦ*, ἐπισημαίνει ὅτι, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἀρχικὸ μείγμα δὲν περιεῖχε μόνο τὰ παρὰδοσιακὰ ἀντίθετα καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ 'Εμπεδοκλῆ, ἀλλὰ καὶ «ἀναρίθμητα σπέρματα» ἐπίσης, ἔτσι καὶ σήμερα καθετὶ ἔχει μέσα του ἓνα μέρος ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Νοῦ. Αὐτὸ λέει ἀναμφισβήτητα ὁ ἴδιος ὁ 'Αναξαγόρας· καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνει περισσότερο ἀπὸ μία φορὰ σὲ ἓνα κατοπινὸ ἀπόσπασμα, ποὺ τὸ ἔχουμε ἤδη παραθέσει, τὸ **476**. 'Εκεῖνοι ποὺ ὑποστηρίζουν (ὅπως κάνουν οἱ περισσότεροι σύγχρονοι σχολιαστὲς) ὅτι ὅταν ὁ 'Αναξαγόρας εἶπε: «σὲ καθετὶ ὑπάρχει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ καθετὶ» δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐννοοῦσε ὅτι σὲ κάθε πρᾶγμα ὑπάρχει ἓνα μέρος ἀπὸ ὅλα τὰ ἀντίθετα, κατηγοροῦν οὐσιαστικὰ τὸν 'Αναξαγόρα ὅτι εἶπε κάτι ποὺ δὲν τὸ ἐννοοῦσε. Γιατὶ εἶναι πραγματικὰ ἀδιανόητο ὅτι ἓνας ὁποιοσδήποτε ἀρχαῖος Ἕλληνας, καὶ πολὺ περισσότερο ἓνας δόκιμος στοχαστὴς σὰν τὸν 'Αναξαγόρα, θὰ ἔγραφε ἐν παντὶ παντὸς μοῖρα ἔνεστι, ἂν μὲ τὸ παντὸς ἤθελε νὰ δηλώσει κάτι ὁλότελα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ παντὶ. 'Οτιδήποτε καὶ ἂν ἤθελε ἢ δὲν ἤθελε νὰ ἀγκαλιάσει ὁ 'Αναξαγόρας

μέ τις λέξεις παντί και παντός, πρέπει να δεχτούμε, για να είμαστε δίκαιοι απέναντί του, ότι οι λέξεις αυτές έννοούν τὰ ἴδια πράγματα. Ἄλλωστε, τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὰ ἀντίθετα φαίνεται νὰ ἀπορρέει ἀναπόδραστα ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ ἀποσπ. 6 (481) μὲ τὸ ἀποσπ. 4 (468).

Ὅταν ὁ Ἀναξαγόρας προσθέτει, στὸ τέλος τοῦ 482, ὅτι ὑπάρχουν και μερικά πράγματα στὰ ὁποῖα ἐνυπάρχει ὁ Νοῦς, ἡ δήλωση αὐτὴ πρέπει νὰ παραβληθεῖ μὲ τὴν ἄλλη ἐκείνη πρόταση τοῦ 476 πού μᾶς λέει ὅτι ὁ Νοῦς ἐλέγχει ὅλα τὰ ἐμψυχα ὄντα. Ἄν ὑπάρχουν μερικά πράγματα στὰ ὁποῖα εἶναι παρὼν ὁ Νοῦς, τότε ὑπάρχουν προφανῶς και ἄλλα πράγματα στὰ ὁποῖα ὁ Νοῦς δὲν εἶναι παρὼν. Ἐπομένως, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ φανταστοῦμε ὅτι ὁ Νοῦς εἶναι κατανεμημένος ἀσυνεχῶς σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον και εἰδικότερα στὰ ἐμβια ὄντα· πράγμα πού θὰ ἐξηγοῦσε γιατί ὁ Ἀναξαγόρας μιλάει, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 476, γιὰ μεγαλύτερες και μικρότερες ποσότητες Νοῦ.

«Σ Π Ε Ρ Μ Α Τ Α» Κ Α Ι «Μ Ε Ρ Η»

Σὲ κάθε ἐρμηνεία πού δέχεται ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας έννοοῦσε αὐτὸ πού εἶπε, τὸ κύριο πρόβλημα εἶναι νὰ προσδιοριστεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ σπέρματα τοῦ 468 και τίς μοῖρες τῶν 476, 481 και 482. Ἄν ὁ Ἀναξαγόρας πίστευε πραγματικά (και αὐτὸ τουλάχιστον δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτὲ) ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἐπ' ἀπειροδιαιρετή, πῶς εἶναι δυνατό νὰ ὑπῆρχαν σπέρματα ἥδη στὸ ἀρχικὸ μείγμα; Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ κρίσιμο ἐρώτημα, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε πρῶτα τί ἀκριβῶς έννοεῖ ὁ Ἀναξαγόρας μὲ τὴ λέξη μοῖρα και μόνον ἔπειτα ἀπὸ αὐτὸ νὰ δοῦμε γιὰ ποιο λόγο ἔπρεπε νὰ εἰσαγάγει τὰ σπέρματα.

Ἡ λέξη μοῖρα δὲν χρησιμοποιεῖται φυσικά ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα ὡς ἡμιτεχνικός ὅρος, ὅπως ἡ λέξη σπέρμα· ὥστόσο ὅμως, φαίνεται ὅτι ὁ κλαζομένος φιλόσοφος τὴ χρησιμοποίησε μὲ μιὰ σημασία πού χρειάζεται προσεχτικὴ ἐξέταση. Γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα, μοῖρα εἶναι ἓνα «μέρος», μὲ τὴν έννοια τῆς «μερίδας» μᾶλλον παρὰ τοῦ «κομματιοῦ» ἢ τοῦ «σωματιδίου». Τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ μιᾶς τέτοιας μοῖρας φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ κάτι πού οὔτε θεωρητικά οὔτε πρακτικά μπορεῖ ποτὲ νὰ τὸ ἀγγίξει κανεὶς και νὰ τὸ ξεχωρίσει ἀπὸ ἐκεῖνο πού τὸ ἐμπεριέχει. Σὲ ὅποιο βαθμὸ και ἂν ὑποδιαίρεσουμε τὴν ὕλη και ὅσο ἀπειροελάχιστο και ἂν εἶναι τὸ κομμάτι τῆς πού προκύπτει ἔτσι, ὁ Ἀναξαγόρας θὰ μᾶς ἀπαντήσει ὅτι και αὐτὸ τὸ κομμάτι εἶναι διαιρετὸ και ἐξακολουθεῖ νὰ περιέχει ἀπειρο πλῆθος «μερῶν». Αὐτὴ ἀκριβῶς, ἄλλωστε, εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἀντίδρασης τοῦ Ἀναξαγόρα στὸν Ζήνων· καί, πιθανότατα, αὐτὸ έννοεῖ ὅταν λέει στὸ 481 ὅτι «τὰ μέρη τοῦ μεγάλου και τοῦ μικροῦ εἶναι ἀριθμητικά ἴσα». Τόσο τὸ ἀπειρα μεγάλο ὅσο και τὸ ἀπειρα μικρὸ περιέχουν ἀναρίθμητα «μέρη». Στὴν πράξη, βέβαια, μιὰ τέτοια θεωρία δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ

θεωρία τῆς συγχώνευσης πού ἀποδίδει στὸν Ἀναξαγόρα ὁ Bailey (*Greek Atomists and Epicurus*, Ὁξφόρδη 1928, Παράρτ. 1): ἀλλὰ διαφέρει σὲ δύο βασικά σημεῖα ἀπὸ τῆ σημερινῇ ἀντίληψι περὶ χημικῆς ἑνώσεως. Σ' ἓνα φλιτζάνι καφέ, τὸ νερό, τὸ γάλα, ἡ ζάχαρη καὶ τὸ ἐκχύλισμα κόκκων τοῦ καφέ μποροῦν νὰ ἀνακατευτοῦν τόσο καλὰ ὥστε κάθε ὁρατὴ σταγόνα τοῦ ὕγρου νὰ φαίνεται ἀπόλυτα ὁμοιογενής. Ἀλλὰ πιστεύουμε ὅτι μιὰ τέτοια σταγόνα ἀποτελεῖται ἀπὸ ὁλότελα ξεχωριστὲς μοριακὲς δομὲς διαφόρων στοιχείων, ἐνῶ ὁ Ἀναξαγόρας, ἐπεὶ δέχεται ὅτι ἡ ὕλη μπορεῖ νὰ διαιρεῖται ἐπ' ἄπειρο, ἀπορρίπτει τὴ δυνατότητα νὰ φτάσουμε σὲ τέτοια στοιχεῖα. Ἐξάλλου, ἐμεῖς πιστεύουμε ὅτι τὸ μεῖγμα περιέχει περιορισμένο ἀριθμὸ οὐσιῶν, ἐνῶ ὁ Ἀναξαγόρας ὑποστηρίζει ὅτι περιέχει «μέρη» ἢ ἀναλογίες ὧν τῶν οὐσιῶν καὶ τῶν ἀντιθέτων πού ὑπάρχουν.

Πῶς λοιπὸν μπορεῖ νὰ ἀρχίσει ἡ κοσμογονία, ἂν στὴν ἀρχικὴ κατάσταση τῶν πραγμάτων ἡ πραγματικότητα ἦταν, ἀπλῶς, ἓνα ἀπόλυτα ὁμοιόμορφο μεῖγμα ὧν τῶν οὐσιῶν καὶ τῶν ἀντιθέτων; Ποῦ ὑπάρχει μιὰ συγκεκριμένη καὶ ξεχωριστὴ ὀντότητα πού νὰ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὶς μικροσκοπικὲς καὶ μακροσκοπικὲς διαδικασίες διαφοροποίησης, τὶς τόσο ἀπαραίτητες γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς εὐτακτοῦ κόσμου; Ἴσως ὁ Ἀναξαγόρας νὰ πίστευε ὅτι δὲν χρειάζονται τέτοιες ὀντότητες γι' αὐτὲς τὶς διαδικασίες. Ἴσως ὅμως, πάλι, ἡ ἀπάντησή του νὰ βρίσκεται στὰ σπέρματα, πού δέχεται ὅτι ὑπῆρχαν στὸ ἀρχικὸ μεῖγμα. Μποροῦμε νὰ δώσουμε στὰ ἐδάφια 467 καὶ 468 τὴν ἑρμηνεία ὅτι, στὸ μικροσκοπικὸ ἐπίπεδο, τὸ ἀρχικὸ μεῖγμα δὲν ἦταν ὁμοιόμορφο. Ἡ ὕλη, παρόλο πού εἶναι ἐπ' ἄπειρο διαιρετὴ, ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ συμπηγμένη σὲ σωματίδια ἢ σπέρματα, καὶ ἐπομένως ὑπάρχει μιὰ φυσικὴ μονάδα, ἀπὸ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἀρχίσει ἡ κοσμογονία (σ' αὐτὸ ὀφείλεται, ἴσως, ἡ λέξη σπέρμα, γιατί τὸ σπέρμα εἶναι κάτι ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναπτύσσονται μεγαλύτερα πράγματα).²⁵⁶

«Σ ΠΕΡΜΑΤΑ» ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΤΑ

483 Ἀπόσπ. 4 (ἡ πρώτη πρόταση), Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 34, 29: *τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων χρη̄ δοκεῖν ἐνεῖναι πολλὰ τε καὶ παντοῖα ἐν πᾶσι τοῖς συγκρινόμενοις καὶ σπέρματα πάντων χρημάτων καὶ ἰδέας παντοίας ἐχοντα καὶ χροιάς καὶ ἡδονάς...* (Συνεχίζεται στὸ 498)

Καὶ ἀφοῦ αὐτὰ ἔχουν ἔτσι, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σὲ ὅλα ὅσα συνενώνονται ἐνυπάρχουν πολλὰ πράγματα κάθε λογῆς, σπέρματα ὧν τῶν πραγμάτων μὲ ὅλα τὰ εἶδη σχημάτων, χρωμάτων καὶ γεύσεων.

484 Ἀπόσπ. 10, σχόλιο στὸν Γρηγ. Ναζ. XXXVI, 911 Migne: *πῶς γὰρ ἂν ἐκ μὴ τριχὸς γένοιτο θρῖξ καὶ σὰρξ ἐκ μὴ σαρκός;*

Πῶς θὰ ἦταν δυνατό ἡ τρίχα νὰ προέλθει ἀπὸ κάτι πού δὲν εἶναι τρίχα καὶ ἡ σάρκα ἀπὸ κάτι πού δὲν εἶναι σάρκα;

485 Ἀριστοτέλης, *Φυσ. Α* 4, 187 a 23: διαφέρουσι δὲ ἀλλήλων τῷ τὸν μὲν (ἐνν.: Ἐμπεδοκλέα) περίοδον ποιεῖν τούτων, τὸν δ' (ἐνν.: Ἀναξαγόραν) ἅπαξ, καὶ τὸν μὲν (ἐνν.: Ἀναξαγόραν) ἄπειρα, τὰ τε ὁμοιομερῆ καὶ τάναντία, τὸν δὲ τὰ καλούμενα στοιχεῖα μόνον. ἔοικε δὲ Ἀναξαγόρας ἄπειρα οὕτως οἰηθῆναι διὰ τὸ ὑπολαμβάνειν τὴν κοινὴν δόξαν τῶν φυσικῶν εἶναι ἀληθῆ, ὥς οὐ γιγνομένου οὐδενὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος (διὰ τοῦτο γὰρ οὕτω λέγουσιν, ἦν ὁμοῦ πάντα, καὶ τὸ γίγνεσθαι τοιόνδε καθέστηκεν ἁλλοιοῦσθαι, οἱ δὲ σύγκρισιν καὶ διάκρισιν)· ἐτι δ' ἐκ τοῦ γίγνεσθαι ἐξ ἀλλήλων τάναντία· ἐνυπῆρχεν ἄρα· εἰ γὰρ πᾶν μὲν τὸ γιγνόμενον ἀνάγκη γίγνεσθαι ἢ ἐξ ὄντων ἢ ἐκ μὴ ὄντων, τούτων δὲ τὸ μὲν ἐκ μὴ ὄντων γίγνεσθαι ἀδύνατον (περὶ γὰρ ταύτης ὁμογνωμονοῦσι τῆς δόξης ἅπαντες οἱ περὶ φύσεως), τὸ λοιπὸν ἦδη συμβαίνειν ἐξ ἀνάγκης ἐνόμισαν, ἐξ ὄντων μὲν καὶ ἐνυπαρχόντων γίγνεσθαι, διὰ μικρότητα δὲ τῶν ὄγκων ἐξ ἀναισθητῶν ἡμῖν. διό φασι πᾶν ἐν παντὶ μεμῖχθαι, διότι πᾶν ἐκ παντός ἐώρων γιγνόμενον· φαίνεσθαι δὲ διαφέροντα καὶ προσαγορεύεσθαι ἕτερα ἀλλήλων ἐκ τοῦ μάλιστα ὑπερέχοντος διὰ πλῆθος ἐν τῇ μίξει τῶν ἀπείρων· εἰλικρινῶς μὲν γὰρ ὅλον λευκὸν ἢ μέλαν ἢ γλυκὺ ἢ σάρκα ἢ ὅστωιν οὐκ εἶναι, ὅτου δὲ πλεῖστον ἕκαστον ἔχει, τοῦτο δοκεῖν εἶναι τὴν φύσιν τοῦ πράγματος.

Αὐτοὶ οἱ δύο ὁμοῦ διαφέρουν μεταξύ τους ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς φαντάζεται ἕναν κύκλο τέτοιων ἀλλαγῶν, ἐνῶ ὁ Ἀναξαγόρας μιὰ γραμμικὴ διαδικασία. Ὁ Ἀναξαγόρας, ἐξ ἄλλου, δεχόταν ὅτι ὑπάρχουν ἄπειρες ἀρχές, δηλαδὴ τὰ «ὁμοιομερῆ» καὶ τὰ ἀντίθετα, ἐνῶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς δεχόταν ὅτι ὑπάρχουν μόνο τὰ λεγόμενα «στοιχεῖα». Ἡ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα ὅτι οἱ ἀρχές εἶναι ἀπειράριθμες ὀφείλεται, ὅπως φαίνεται, στὸ ὅτι ἀποδέχεται τὴν κοινὴ ἀποψη τῶν φυσικῶν φιλοσόφων ὅτι τίποτα δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν. Γιατὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού χρησιμοποιοῦν τὴν ἐκφραση «ὅλα ἦταν μαζί», καὶ ἡ γένεση τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου πράγματος ἀνάγεται στὴν ἀλλαγὴ τῆς ποιότητος, ἐνῶ ἄλλοι μιλοῦν γιὰ συνδυασμὸ καὶ ἀποχωρισμὸ. Ἐπίσης καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀντίθετα ἀπορροεῖν τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο τοὺς ὀδήγησε στὸ ἴδιο συμπέρασμα. Τὰ μὲν, σκέφτηκαν, πρέπει νὰ ἐνυπῆρχαν ἦδη στὰ δέ· γιατί, ἀφοῦ κάθε πράγμα πού γεννιέται πρέπει νὰ προέρχεται ἢ ἀπὸ πράγματα πού ὑπάρχουν ἢ ἀπὸ πράγματα πού δὲν ὑπάρχουν, καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ προέρχεται ἀπὸ πράγματα πού δὲν ὑπάρχουν (σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συμφωνοῦν ὅλοι οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι), σκέφτηκαν ὅτι ἀναγκαῖα συμβαίνει τὸ πρῶτο, δηλαδὴ ὅτι ὅλα τὰ πράγματα γίνονται ἀπὸ πράγματα πού ὑπάρχουν ἦδη, ἀλλὰ δὲν τὰ ἀντιλαμβάνομαστε ἐπειδὴ ὁ ὄγκος τους εἶναι πολὺ μικρὸς. Ἔτσι λοιπὸν ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ πάντα εἶναι ἀνακατεμένα μὲ τὰ πάντα, γιατί ἐβλεπαν τὸ καθελὶ νὰ γεννιέται ἀπὸ τὸ καθελί. Ἀλλὰ, ὅπως λένε, τὰ πράγματα φαίνονται διαφορετικὰ μεταξύ τους καὶ παίρνουν διαφορετικὰ ὀνόματα ἀνάλογα μὲ τὴ φύση τοῦ πράγματος πού ὑπερέχει ἀριθμητικὰ ἀνάμεσα στὰ ἄπειρα συστατικὰ τοῦ μείγματος. Γιατὶ, λένε, τίποτα δὲν εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἄσπρο ἢ μαῦρο ἢ γλυκὺ ἢ σάρκα ἢ κόκαλο, ἀλλὰ θεωροῦν ὅτι ἡ φύση ἐνὸς πράγματος καθορίζεται ἀπὸ ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὑποῖο περιέχει τὴ μεγαλύτερη ποσότητα.

Δυστυχῶς, οἱ μόνες σωζόμενες δηλώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀναξαγόρα πού μᾶς δίνουν ὀρισμένες ἐνδείξεις γιὰ τὴ σύνθεση τῶν «σπερμάτων» εἶναι τὰ δύο ἐδάφια 483 καὶ 484· τὸ δεύτερο μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ μπορεῖ νὰ μὴν ἀντιπροσωπεύει ἐπακριβῶς τὰ λόγια τοῦ Ἀναξαγόρα, ἀλλὰ νὰ εἶναι μιὰ παράφρασή τους ἀπὸ τὸ σχολιαστὴ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ πού διαφύλαξε αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, λοιπόν, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ καταφύγουμε σὲ δευτερογενεῖς πηγές. Τουλάχιστον ὅμως αὐτὲς οἱ πηγές (μία ἀπὸ τίς ὁποῖες, ὁ Σιμπλικίος, εἶχε σίγουρα μπροστὰ του τὸ βιβλίο τοῦ Ἀναξαγόρα ἢ ἔστω ἐκτενὴ ἀποσπάσματά του) ἀποδίδουν ὁμόφωνα στὸν Ἀναξαγόρα τίς ἀπόψεις πού περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 485.

Ἀπὸ τὸ 483, πού μᾶς λέει ὅτι τὰ «σπέρματα» ἔχουν διάφορα χρώματα καὶ γεύσεις, φαίνεται ἀρκετὰ καθαρὰ ὅτι μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἀντίθετα, ὅπως λ.χ. τὸ φωτεινὸ καὶ τὸ σκοτεινὸ ἢ τὸ γλυκὸ καὶ τὸ πικρὸ, ἀποτελοῦσαν συστατικὰ τῶν «σπερμάτων» καί, ἐπομένως, δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν πολλὲς ἀμβιβολίες ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει δίκιο ὅταν ἀποδίδει στὸν Ἀναξαγόρα τὸ γενικὸ ἐπιχείρημα ὅτι, ἀφοῦ τὰ ἀντίθετα «προέρχονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο» —μὲ ἄλλα λόγια, ἀφοῦ ἓνα ἀντικείμενο γίνεται θερμότερο ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ κατάσταση ὅπου ἦταν ψυχρότερο καὶ ἀντίστροφα—, πρέπει νὰ ἐνυπῆρχαν πάντα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Ἀλλὰ, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θεωροῦν μερικοί, τὸ ζήτημα δὲν φαίνεται νὰ τελειώνει ἐδῶ. Τὸ 484 ἐπισημαίνει ἐξίσου, ἂν καὶ κάπως λιγότερο ἄμεσα, ὅτι οἱ φυσικὲς οὐσίες εἶναι ὄντολογικὰ ἰσότητες μὲ τὰ ἀντίθετα. Γιατί, ἂν ἡ τρίχα δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀπὸ κάτι πού δὲν εἶναι τρίχα οὔτε ἡ σάρκα ἀπὸ κάτι πού δὲν εἶναι σάρκα, τότε καὶ ἡ τρίχα καὶ ἡ σάρκα ἐπίσης, ὅπως ἀκριβῶς τὰ ἀντίθετα, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἀπὸ πρῖν. Ἀλλωστε, καὶ αὐτὸ ἐπίσης τὸ συμπέρασμα ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη· γιατί στὴν τελευταία πρόταση τοῦ 485, στὰ παραδείγματα γιὰ πράγματα πού ἡ ὑπεροχὴ τους καθορίζει τὸν φαινομενικὸ χαρακτήρα ὁλόκληρου τοῦ σώματος, βλέπουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀντίθετα (ὅπως τὸ ἄσπρο, τὸ μαῦρο καὶ τὸ γλυκὸ), καὶ τίς φυσικὲς οὐσίες, ὅπως ἡ σάρκα καὶ τὸ κόκαλο. Τὰ «σπέρματα» λοιπόν, ὅπως καὶ τὸ ἀρχικὸ μείγμα στὸ ὁποῖο ἦταν παρόντα, δὲν περιέχουν μόνο τὰ ἀντίθετα οὔτε μόνο τίς φυσικὲς οὐσίες, ἀλλὰ καὶ τίς δύο αὐτὲς κατηγορίες ὄντοτήτων.

Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι, ὅπως στὸ 485, ὁ Ἀριστοτέλης συγκρίνει καὶ ταυτόχρονα ἀντιδιαστέλλει πολὺ συχνὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας αἰσθανόταν, ὅπως δείχνει καθαρὰ ὁ κατάλογος τῶν συστατικῶν τοῦ ἀρχικοῦ μείγματος στὸ 468, ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς δὲν εἶχε προχωρήσει ἀρκετὰ μακριά. Ἄν τὸ καθετὶ τὸ ἀποτελοῦν μόνο τὰ τέσσερα στοιχεῖα, τότε ὁ Ἐμπεδοκλῆς, συνδυάζοντας τὰ τέσσερα στοιχεῖα σὲ διαφορετικὲς ἀναλογίες γιὰ νὰ σχηματίσει λ.χ. σάρκα ἢ κόκαλα, δὲν εἶχε καταφέρει (κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ἀναξαγόρα) νὰ ἀποφύγει τὴ γένεση ἐνὸς καινούριου πράγματος. Ὁ μόνος

τρόπος για να αποφύγει κανείς αυτή την ιδέα ήταν να δεχτεί ότι σε καθετί ένυπάρχει ἐξαρχῆς κάθε πράγμα που μπορεί να προκύψει από αυτό. Καθώς δὲν ὑπάρχει τέλος στις φαινομενικές ἀλλαγές που μπορούν να συμβοῦν στὸν κόσμος, πρέπει να ὑπάρχει, ὄχι μόνο στὸ ἀρχικὸ μείγμα ὡς σύνολο παρὰ καὶ σὲ κάθε συστατικὸ του «σπέρμα», ἓνα «μέρος» ὄχι μόνο ἀπὸ ὅλα τὰ ἀντίθετα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε φυσικὴ οὐσία. Μόνο μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ τρίχα καὶ ἡ σάρκα μπορούν να προέλθουν ἀπὸ τὸ στάρι πού τὰ τρέφει, χωρὶς ὥστόσο να δημιουργεῖται τίποτα τὸ καινούριο.

ΤΑ ΑΝΤΙΘΕΤΑ

486 Ἀπόσπ. 8, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 175, 12 καὶ 176, 29: οὐ κενώριται ἀλλήλων τὰ ἐν τῷ ἐνὶ κῶσμῳ οὐδὲ ἀποκέκοπται πελέκει οὔτε τὸ θερμὸν ἀπὸ τοῦ ψυχροῦ οὔτε τὸ ψυχρὸν ἀπὸ τοῦ θερμοῦ.

Τὰ πράγματα που ὑπάρχουν στὸν ἓνα κόσμο δὲν εἶναι χωρισμένα μεταξύ τους οὔτε ἀποκομμένα μὲ πελέκι, οὔτε τὸ θερμὸ ἀπὸ τὸ ψυχρὸ οὔτε τὸ ψυχρὸ ἀπὸ τὸ θερμό.

Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα πρέπει νὰ τὸ παραβάλουμε μὲ τὶς τελευταῖες προτάσεις τοῦ **476** (αὐτὲς που ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ φράση καὶ ἀποκοίνεται). Συχνὰ θεωρεῖται ὅτι αὐτὲς οἱ δύο περικοπὲς μαζί, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐκεῖνες που θὰ παραθέσουμε στὸ ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο, δείχνουν ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας θεωροῦσε πράγματι τὰ ἀντίθετα ὡς πρωτογενὴ στοιχεῖα, μὲ θέση ἀνώτερη ἀπὸ τὶς φυσικὲς οὐσίες. Ἀλλὰ, παίρνοντας ὑπόψη μας τὶς ἀντενδείξεις που ὑπάρχουν, φαίνεται πιθανότερο ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἀπλῶς θεώρησε τὰ ἀντίθετα ὡς τὸ καλύτερο καὶ παραστατικότερο παράδειγμα γιὰ τὴ γενικὴ θεωρία του ὅτι «στὸ καθετί ὑπάρχει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ καθετί». Ὁ Ἡράκλειτος εἶχε ἤδη δείξει ὅτι τὸ ἓνα σκέλος ἐνὸς ζευγαριοῦ ἀντιθέτων δὲν μπορεί νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὸ ἄλλο· ἐνῶ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀντίθετα σημαίνει ὅτι ἡ ὑπαρξὴ στενῆς σχέσης ἀνάμεσά τους, ὅποια καὶ ἂν εἶναι αὐτὴ ἡ σχέση, εἶναι φανερότερη παρὰ στὴν περίπτωσι οὐσιῶν ὅπως, ἄς ποῦμε, τὸ χρυσάφι καὶ ἡ σάρκα. Ἴσως μάλιστα ἓνα ἰδιαίτερο ἐπιχείρημα πού λέγεται ὅτι ἐπικαλέστηκε ὁ Ἀναξαγόρας, δηλαδὴ ἡ παραδοξολογία ὅτι στὴν πραγματικότητα τὸ χιόνι πρέπει νὰ εἶναι μαῦρο,²⁵⁷ δὲν εἶναι παρὰ μεταγενέστερη παραποίηση μιᾶς δήλωσης πού εἶχε τὴν ἐννοία ὅτι ὑπάρχει στὸ χιόνι ἓνα «μέρος» ἀπὸ «τὸ μαῦρο». Ὅμως, παρόλο που τὰ ἀντίθετα κατέχουν περίοπτη θέσι στὰ ἀποσπάσματα, οἱ ἐνδείξεις ὥστόσο φαίνεται νὰ ὑποδηλώνουν ὅτι, ὅπως ἀκριβῶς τὸ θερμὸ καὶ τὸ ψυχρὸ δὲν μπορούν νὰ χωριστοῦν μὲ τσεκούρι, ἔτσι καὶ ἡ σάρκα, οἱ τρίχες, τὸ χρυσάφι καὶ ὅλες οἱ ἄλλες φυσικὲς οὐσίες εἶναι ἀξεχώριστες ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑΣ

488 Ἀπόσπ. 2, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 155, 31: καὶ γὰρ αἴηρ τε καὶ αἰθήρ ἀποκρίνονται ἀπὸ τοῦ πολλοῦ τοῦ περιέχοντος, καὶ τό γε περιέχον ἀπειρόν ἐστι τὸ πλήθος.

Γιατὶ ὁ ἀέρας καὶ ὁ αἰθέρας ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴν περιβάλλουσα μάζα, ποὺ εἶναι ἀπειρη.

489 Ἀπόσπ. 15, στὸ ἴδιο 179, 3: τὸ μὲν πυκνὸν καὶ <τὸ> διερόν καὶ τὸ ψυχρὸν καὶ τὸ ζοφερόν ἐνθάδε συνεχώρησεν, ἐνθα νῦν γῆ, τὸ δὲ ἀραιὸν καὶ τὸ θερμόν καὶ τὸ ξηρόν <καὶ τὸ λαμπρόν> ἐξεχώρησεν εἰς τὸ πρόσω τοῦ αἰθέρος.

Τὸ πυκνὸ καὶ τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ ψυχρὸ καὶ τὸ σκοτεινὸ συγκεντρώθηκαν ἐδῶ ὅπου βρίσκεται σήμερα ἡ γῆ, ἐνῶ τὸ ἀραιὸ καὶ τὸ θερμὸ καὶ τὸ ξηρὸ καὶ τὸ λαμπρὸ βγήκαν ἔξω, στὸ ἀπώτερο τμήμα τοῦ αἰθέρα.

490 Ἀπόσπ. 16, στὸ ἴδιο 179, 8 καὶ 155, 21: ἀπὸ τούτων ἀποκρινόμενων συμπίπτει γῆ· ἐκ μὲν γὰρ τῶν νεφελῶν ὕδωρ ἀποκρίνεται, ἐκ δὲ τοῦ ὕδατος γῆ, ἐκ δὲ τῆς γῆς λίθοι συμπίπτειν ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ, οὗτοι δὲ ἐκχωρέουσι μᾶλλον τοῦ ὕδατος.

Ἀπὸ αὐτά, καθὼς ἀποχωρίζονται, στερεοποιεῖται ἡ γῆ· γιατί ἀπὸ τὰ σύννεφα ἀποχωρίζεται τὸ νερὸ, ἀπὸ τὸ νερὸ ἡ γῆ, καὶ ἀπὸ τῆ γῆ στερεοποιούνται οἱ πέτρες, χάρις στὴν ἐπίδραση τοῦ ψυχροῦ· καὶ οἱ πέτρες ἔχουν μεγαλύτερη τάση ἀπὸ τὸ νερὸ νὰ κινούνται πρὸς τὰ ἔξω.

Ἡ σύγκριση τοῦ **490** μὲ τὰ ἐδάφια **140-141** δείχνει ὅτι τὸ σύστημα τῶν κοσμογονικῶν μετασχηματισμῶν²⁵⁸ ποὺ περιγράφει ὁ Ἀναξαγόρας εἶναι δανεισμένο ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένη,²⁵⁹ ἂν καὶ φυσικὰ ὁ Ἀναξαγόρας δὲν προσυπογράφει τὴν ἰδέα τοῦ Ἀναξιμένη ὅτι ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ κόσμου εἶναι μόνον μία, ὁ ἀέρας. Ἡ ἀποψη τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀναξαγόρα γιὰ τὸν ἀέρα καὶ τὸν αἰθέρα (ἢ τῇ φωτιά)²⁶⁰ δὲν εἶναι ξεκάθαρη. Ἀκουσαμε ἤδη, στὶς φράσεις μὲ τίς ὁποῖες ἀρχίζει τὸ βιβλίον (**467**), ὅτι στὸ ἀρχικὸ μείγμα «κανένα δὲν ξεχώριζε, λόγω τῆς μικροσκοπικότητάς τους· γιατί ὁ ἀέρας καὶ ὁ αἰθέρας κρατοῦσαν ὑποταγμένα ὅλα τὰ πράγματα». Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ ἀέρας καὶ ὁ αἰθέρας ξεχώριζαν ἤδη στὸ ἀρχικὸ μείγμα, γιατί ἄραγε ἦταν ἀνάγκη νὰ ἀποσπαστοῦν ὅταν ἄρχισε ἡ περιστροφή; Μιὰ εἰκοτολογικὴ ἀπάντηση προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ **489**.²⁶¹

Ὅπως εἶδαμε, τὰ ἀντίθετα ὑπάρχουν μὲ τὴ μορφή «μερῶν» στὰ «σπέρματα» καὶ κάθε «σπέρμα» παίρνει τὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ περιέχει σὲ μεγαλύτερη ἀναλογία. Ὅταν λοιπὸν τὸ **489** μᾶς λέει ὅτι «τὸ πυκνὸ, τὸ ὑγρὸ, τὸ ψυχρὸ καὶ τὸ σκοτεινὸ συγκεντρώθηκαν στὸ μέρος ποὺ βρίσκεται σήμερα ἡ γῆ», ἐννοεῖ ὅτι τὰ «σπέρματα» στὰ ὁποῖα τὸ πυκνὸ, τὸ ὑγρὸ, τὸ ψυχρὸ ἢ τὸ σκοτεινὸ

υπερεῖχαν σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀντίστοιχά τους ἀντίθετα συνέκλιναν πρὸς τὸ κέντρο τῆς δίνης. Μὲ ἄλλα λόγια, ὑπάκουσαν σὲ δύο νόμους ποὺ ὁ Ἀναξαγόρας φαίνεται νὰ δεχόταν ἀξιωματικά: τὴν ἐλξὴ τῶν ὁμοίων ἀπὸ τὰ ὅμοια καὶ τὴ ροπὴ τοῦ βαρύτερου πρὸς τὸ κέντρο καὶ τοῦ φωτὸς πρὸς τὴν περιφέρεια μιᾶς δίνης.²⁶² Γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα, τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ δὲν ἦταν πρωτογενεῖς οὐσίαι, παρὰ μᾶλλον μείγματα κάθε λογῆς «σπερμάτων».²⁶³ Σ' αὐτὸ τουλάχιστον τὸ στάδιο τῆς κοσμογονίας, ἡ γῆ εἶναι γῆ, καὶ ὄχι κάτι ἄλλο, γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι στὰ συστατικά «σπέρματά» τῆς τὸ πυκνὸ καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἐπικρατοῦν πάνω στὰ ἀντίθετά τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ αἰθέρας ἀποτελεῖται ἀπὸ «σπέρματα» ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ ἀραιό, τὸ θερμὸ καὶ τὸ ξηρό. Ἐπομένως, τὸ μόνον ποὺ συμβαίνει σ' αὐτὴ τὴν πρώιμη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ κόσμου εἶναι ὅτι τὰ «σπέρματα» ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν ἴδιο συνδυασμὸ ἀντιθέτων συγκλίνουν πρὸς τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀρμόζει στὸν κόσμον.

Ἀλλὰ ἂν εἶναι ἔτσι, τότε τὸ πρόβλημα ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ σύγκριση τοῦ ἀποσπ. 1 (467) μετὰ τὸ ἀπόσπ. 2 (488) λύνεται εὐκόλα. "Ὅλο κι ὅλο ποὺ θέλει νὰ μᾶς πεῖ ἡ ἐπίμαχη πρόταση στὸ ἀπόσπ. 1 εἶναι ὅτι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τοῦ Cornford (*CQ* 24 (1930) 25), «ὁ Αἰθέρας καὶ ὁ Ἀέρας δὲν εἶναι παρὰ συλλογικά ὀνόματα γιὰ σύνολα θερμότερων καὶ ψυχρότερων (κτλ.) σπερμάτων ἀντίστοιχα. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ σύνολα ὑπάρχουν στὸ Μεῖγμα, καὶ μάλιστα συναποτελοῦν ὁλόκληρο τὸ Μεῖγμα» ἀρχικά ὅμως ἦταν ἐντελῶς συγχωνευμένα καὶ εἶχαν καὶ τὰ δύο τὴν ἴδια ἔκταση». Τὸ ἀπόσπ. 2, ἐξάλλου, περιγράφει πῶς ἄρχισαν νὰ διαχωρίζονται αὐτὰ τὰ δύο σύνολα «σπερμάτων», ποὺ ἀρχικά ἦταν ἀνακατεμένα, γιὰ νὰ σχηματίσουν δύο ξεχωριστὲς μάζες. Ὁ Ἀναξαγόρας ἀνήγαγε τὰ παραδοσιακά ἀντίθετα σὲ «μέρη» ποὺ ἐνυπάρχουν στὰ «σπέρματα», ἐξισώνοντάς τα ἔτσι μετὰ τὶς φυσικὲς οὐσίες, ἀλλὰ ὥστόσο, πιστὸς στὴν ἰωνικὴ παιδεία του, τοὺς ἐπέτρεψε νὰ διατηρήσουν τὸν παραδοσιακὸ ρόλο τους στὴν κοσμογονία· καὶ ταυτόχρονα βρῆκε στὸ σύστημά του θέση γιὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ.²⁶⁴

Ἔτσι ξεκινάει ἡ κοσμογονία τοῦ Ἀναξαγόρα· καὶ ἡ διαδικασία ποὺ ἀρχίζει στὰ ἐδάφια 488 καὶ 489 συνεχίζεται στὸ 490. Πρῶτα ὁ ἀέρας, ποὺ σ' αὐτὴ τὴ φάση εἶναι τὸ ἀντίθετο τοῦ αἰθέρα, στερεοποιεῖται καὶ σχηματίζει τὰ σύννεφα· ἀπὸ τὰ σύννεφα βγαίνει τὸ νερό· ἀπὸ τὸ νερὸ προέρχεται ἡ γῆ· καί, τέλος, ἀπὸ τὴ γῆ στερεοποιοῦνται οἱ πέτρες. "Ὅχι μόνον τὰ ὅμοια ἐξακολουθοῦν νὰ ἔλκονται ἀπὸ τὰ ὅμοια, παρὰ καί, προφανῶς, ἡ πίεση ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ κέντρο τῆς δίνης (πρβ. τὸ βίη, «δύναμη», τοῦ 478) συμπιέζει τὰ «σπέρματα» καὶ παράγει ἔτσι ἀκόμα πῶς συμπαγῆ σώματα. Φαίνεται ὅτι ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ συστατικά τῶν «σπερμάτων» ὁ δημιουργικὸς παράγοντας ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι τὰ ἀντίθετα: οἱ πέτρες προκύπτουν ἀπὸ τὴ γῆ χάρις στὴν ἐπενέργεια τοῦ ψυχροῦ. Στὸ τέλος ὅμως αὐτῆς τῆς φάσης τὰ ἀντίθετα ἔχουν πιά ἐπιτελέσει τὴν κύρια λειτουργία

τους· ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα τῇ θέσῃ τους θά τὴν πάρουν κυρίως οἱ οὐσίες μὲ τίς ὁποῖες εἶναι ἀνακατεμένα στὰ «σπέρματα».

ΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

496 Ἀέτιος I, 3, 5 (DK 59 a 46): Ἀναξαγόρας Ἡγησιβούλου ὁ Κλαζομένιος ἀρχὰς τῶν ὄντων τὰς ὁμοιομερείας ἀπεφήνατο. ἐδόκει γὰρ αὐτῷ ἀπορώτατον εἶναι, πῶς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δύναται τι γίνεσθαι ἢ φθεῖρεσθαι εἰς τὸ μὴ ὄν. τροφήν γοῦν προσφερόμεθα ἀπλήν καὶ μονοειδή, ἄρτον καὶ ὕδωρ, καὶ ἐκ ταύτης τρέφεται θριξὶ φλέψ ἀρτηρία σὰρξ νεῦρα ὅσα καὶ τὰ λοιπὰ μόρια. τούτων οὖν γιγνομένων ὁμολογητέον ὅτι ἐν τῇ τροφῇ τῇ προσφερομένη πάντα ἐστὶ τὰ ὄντα, καὶ ἐκ τῶν ὄντων πάντα αἰσθεται. καὶ ἐν ἐκείνῃ ἐστὶ τῇ τροφῇ μόρια αἵματος γεννητικά καὶ νεύρων καὶ ὀστέων καὶ τῶν ἄλλων· ἃ ἦν λόγῳ θεωρητὰ μόρια. οὐ γὰρ δεῖ πάντα ἐπὶ τὴν αἴσθησιν ἀνάγειν, ὅτι ἄρτος καὶ τὸ ὕδωρ ταῦτα κατασκευάζει, ἀλλ' ἐν τούτοις ἐστὶ λόγῳ θεωρητὰ μόρια.

Ὁ Ἀναξαγόρας ἀπὸ τίς Κλαζομενές, γιὰς τοῦ Ἡγησιβούλου, θεώρησε ὅτι οἱ πρῶτες ἀρχές τῶν ὄντων ἦταν οἱ «ὁμοιομέρειες». Γιατὶ τοῦ φάνηκε ὅτι εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀδύνατο νὰ δημιουργηθεῖ κάτι ἀπὸ τὸ τίποτα ἢ νὰ διαλυθεῖ στὸ τίποτα. Εἶναι γεγονόςὸς ὅτι προσλαμβάνουμε τροφή πού εἶναι ἀπλή καὶ ὁμοιογενής, ὅπως τὸ ψωμί καὶ τὸ νερό, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τρέφονται τὰ μαλλιά, οἱ φλέβες, οἱ ἀρτηρίες, ἡ σάρκα, τὰ νεῦρα, τὰ κόκαλα καὶ ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος. Ἀφοῦ λοιπὸν εἶναι ἔτσι, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι στὴν τροφή πού προσλαμβάνουμε ὑπάρχουν ὅλα τὰ πράγματα καὶ ὅτι τὰ πάντα ἀναπτύσσονται ἀπὸ πράγματα πού ὑπάρχουν ἤδη. Ὑπάρχουν σ' αὐτὴν τὴν τροφή μόρια πού παράγουν αἶμα, ἄλλα πού παράγουν νεῦρα, ἄλλα πάλι κόκαλα καὶ πάει λέγοντας. Αὐτὰ τὰ μόρια μόνο μὲ τὸ λογικὸ μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτά. Γιατὶ τὸ γεγονόςὸς ὅτι τὸ ψωμί καὶ τὸ νερό παράγουν ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναχθεῖ στὴν αἴσθηση, παρὰ ὑπάρχουν στὸ ψωμί καὶ στὸ νερό μόρια πού μόνο τὸ λογικὸ μπορεῖ νὰ τὰ συλλάβει. (Περβ. Συμπλίκιος, εἰς Φυσικά 460, 12· DK 59 a 45.)

Αὕτῃ ἡ περικοπὴ καὶ ἄλλες παρόμοιες, μαζὶ μὲ τὸ ἀπόσπ. 10 (484), δείχνουν ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς τροφῆς. Οἱ γενικὲς ἀρχές του, «σὲ καθετὶ ὑπάρχει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ καθετὶ» καὶ ἡ ἀμοιβαία ἐλξη τῶν ὁμοίων τοῦ ἐξασφαλίζουν μιὰ ἀπλή λύση—τόσο ἀπλή, μάλιστα, πού δὲν ἀποκλείεται νὰ κατέληξε σ' αὐτὲς τίς γενικὲς ἀρχές ἐξετάζοντας ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα τῆς τροφῆς. Γιατὶ, παρόλο πού ὑπάρχουν ὁρισμένες ἀναπόφευκτες διαφορὲς στὶς λεπτομέρειες, ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ μακρόκοσμο (τὸν κόσμον ὅπου ζοῦμε) καὶ τὸ μικρόκοσμο (τὸ ἐπιμέρους ζωντανὸ ὄν) εἶναι ἰδιαίτερα εὐδιάκριτη στὸν Ἀναξαγόρα.

Τὸ ψωμί καὶ τὸ νερό, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες οὐσίες, ἀποτελοῦνται ἀπὸ «σπέρματα» καὶ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ «σπέρματα» περιέχει ἓνα «μέρος» ἀπὸ τὸ καθετὶ. (Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι τὸ ψωμί δὲν εἶναι φυσικὴ οὐσία, ἐνῶ

τὸ νερό, ὅπως εἶδαμε, εἶναι συλλογὴ ἀπὸ κάθε λογῆς «σπέρματα»· ἂν ὁμως στὴ θέσῃ τοῦ ψωμιοῦ, πού ἀναφέρουν τόσο ὁ Ἀέτιος ὅσο καὶ ὁ Σιμπλίκιος, βάλουμε τὸ σιτάρι, πού εἶναι πράγματι φυσικὴ οὐσία, ἡ ἐπιχειρηματολογία δὲν ἀλλάζει.) Ὅταν τρώγεται τὸ ψωμί (ἢ τὸ σιτάρι), θὰ πρέπει νὰ διαλύεται στὰ συστατικά του «σπέρματα»· καὶ ἀφοῦ καὶ τὰ ἴδια αὐτὰ τὰ «σπέρματα» εἶναι ἐπ' ἀπειρο διαιρετά, μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ θὰ ἀποικοδομηθοῦν σὲ ἀκόμα μικρότερα σπέρματα, χάρις στὶς διαδικασίες τῆς μάσησης καὶ τῆς πέψης. Ἐπειτα, λόγω τῆς ἑλξης τῶν ὁμοίων πρὸς τὰ ὅμοια, τὰ σπέρματα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ὑπερέχει ἡ σάρκα θὰ ἐνωθοῦν μὲ τὴ σάρκα τοῦ σώματος, οἱ τρίχες θὰ ἐνωθοῦν μὲ τὶς τρίχες καὶ πάει λέγοντας. Ἐπειδὴ ὁμως δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ὑπάρξει ἓνα σωματίδιο καθαρῆς οὐσίας, ἡ σάρκα τοῦ ψωμιοῦ πού ἐνώνεται μὲ τὴ σάρκα τοῦ σώματος πρέπει πάντα νὰ ἐμπεριέχει ἓνα «μέρος» ἀπὸ καθεστὶ ἄλλο, καὶ ἔτσι ἐξασφαλίζεται ὅτι ἡ σάρκα, ὅπως καὶ τὸ καρβέλι, θὰ ἐξακολουθήσει νὰ περιέχει ἓνα «μέρος» ἀπὸ τὰ πάντα. Στὸ μεταξύ, βέβαια, τὰ συστατικά ἐκεῖνα τοῦ καρβελιοῦ πού εἶναι περιττά γιὰ τὴ θρέψη, ὅπως ὁ χαλκὸς ἢ ὁ φελλός,²⁶⁵ ἀπομακρύνονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους — μὲ ἐξαίρεση τὰ λίγα ἐκεῖνα «μέρη» πού μεταφέρονται στὴ σάρκα ἢ στὶς τρίχες τοῦ σώματος — χάρις στὶς πεπτικές διεργασίες.

ΤΑ ΟΜΟΙΟΜΕΡΗ

Τρεῖς ἀπὸ τὶς περικοπὲς πού παραθέσαμε χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη *ὁμοιομερῆ* ἢ *ὁμοιομέρειαι*. Καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς περικοπὲς δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀναξαγόρα· δύο, οἱ 485 καὶ 494, εἶναι ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη· μία, ἡ 496, προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀέτιο, ἐνῶ μπορούμε νὰ βροῦμε πολλὲς παρόμοιες μὲ αὐτὴ περικοπὲς στὸν Σιμπλίκιο καὶ ἄλλους. Εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ χρησιμοποίησε ποτὲ ὁ ἴδιος ὁ Ἀναξαγόρας καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο λέξεις· φαίνεται ὅτι αὐτὰ πού οἱ μεταγενέστεροι σχολιαστὲς ὀνόμαζαν *ὁμοιομέρειες* ὁ ἴδιος τὰ ἀποκαλοῦσε «σπέρματα». Ὁ Ἀριστοτέλης —πιθανότατα ὁ πρῶτος πού χρησιμοποίησε τὸν ὄρο τὰ *ὁμοιομερῆ* στὶς θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα— φαίνεται τουλάχιστον ὅτι τὸν χρησιμοποίησε μὲ συνέπεια. Ἀλλὰ στοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς τὸ ἀκριβὲς νόημα τῶν ὄρων *ὁμοιομερῆ* καὶ *ὁμοιομέρειαι* ἐπιδέχεται πολλὲς ἀμφισβήτησεις.

Ἴσως ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὶς σχετικὲς περικοπὲς στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἐκείνη πού ὑπάρχει στὴν ἀρχὴ τοῦ 485 καὶ στὴν ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς λέει ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας θεωροῦσε ὡς πρωτογενὴ στοιχεῖα τόσο τὰ ἀντίθετα ὅσο καὶ τὰ *ὁμοιομερῆ*, τὰ πράγματα δηλαδὴ πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὅμοια μέρη. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμως χρησιμοποιεῖ συχνὰ τὴν ἑκφραση τὰ *ὁμοιομερῆ* γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς: στὸ σύστημά του, τὰ *ὁμοιομερῆ* ἦταν φυσικὲς οὐσίες, ὅπως λ.χ.

ἡ σάρκα ἢ τὸ κόκαλο, τὰ μέταλλα ἢ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, κάθε μέρος τῶν ὁποίων ἦταν, κατὰ τὴν ἀποψή του, πανομοιότυπο μὲ τὸ ὅλο. Εἶναι ἀπίθανο ὅτι, ὅταν χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴν ἔκφραση σὲ σχέση μὲ τις θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα, τὴν χρησιμοποίησε μὲ διαφορετικὴ ἔννοια. Ἐπομένως, αὐτὸ πού μᾶς λείπει τὸ 485 εἶναι ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας θεωροῦσε τόσο τὰ ἀντίθετα ὅσο καὶ τις φυσικὲς οὐσίες πρωτογενῆ στοιχεῖα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ ἄλλα ἐδάφια τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως στὸ 494, οἱ ὁμοιομερεῖς οὐσίες ἐμφανίζονται μόνες τους ὡς πρωτογενῆ στοιχεῖα τοῦ Ἀναξαγόρα· ἀλλὰ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, αὐτὸ δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν πληρέστερη διατύπωση πού μᾶς δίνει τὸ 485. Ἡ ἀνασύνθεση πού προτεῖναμε ἐμεῖς γιὰ τὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα συνεπάγεται ὅτι αὐτὴ ἡ πληρέστερη διατύπωση εἶναι σωστή. Γιατί σ' αὐτὸ τὸ σύστημα, ὅπως τὸ ἀνασυνθέσαμε, τὰ ἀντίθετα καὶ οἱ φυσικὲς οὐσίες συναποτελοῦν πράγματι τὰ «πάντα», ἀπὸ τὰ ὅποια κάθε πράγμα περιέχει ἓνα «μέρος». Ἐπομένως, ἀκόμα καὶ ἂν ἐρμηνεύσουμε τὰ ὁμοιομερῆ τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ αὐστηρότητα, αὐτὸ δὲν ἀνατρέπει καθόλου τὰ ἐπιχειρήματα πού ἀναπτύξαμε στὶς προηγούμενες ἐνότητες αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Μπορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν ἔκφραση τὰ ὁμοιομερῆ μὲ μιὰ σημασίαν πού δὲν θὰ δεχόταν ὁ ἴδιος ὁ Ἀναξαγόρας; ὅτι καὶ ἂν ἦταν οἱ φυσικὲς οὐσίες στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπως δὴποτε δὲν ἦταν ὁμοιογενεῖς, ὅπως ἦταν στὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλη: κανένα σπέρμα δὲν μοιάζει μὲ ἓνα ὁποιοδήποτε ἄλλο (468). Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀλήθεια τῆς δήλωσης ὅτι στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα τὰ πρωτογενῆ στοιχεῖα ἦταν τὰ ἀντίθετα καὶ οἱ φυσικὲς οὐσίες μαζί.

Μόνο στοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς, ὅταν ἀρχίζει νὰ ὑπείσέρχεται ὁ ὅρος ὁμοιομέρεια μαζί μὲ τὰ ὁμοιομερῆ, τὸ πρόβλημα περιπλέκεται. Εἶναι φανερό, λ.χ. ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο I, 830 (DK 59 a 44), ὅτι ὁ ὅρος ὁμοιομέρεια εἶχε γίνῃ μιὰ στερεότυπη ἔκφραση, πού χρησιμοποιοῦνταν σχεδὸν αὐτόματα στὶς φυσικὲς θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα· καὶ φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πού τὴν χρησιμοποιοῦσαν δὲν καταλάβαιναν τὴν ἀκριβῆ σημασίαν της.²⁶⁶ Ὁ Σιμπλίκιος, χάρις στὴν ἐξοικειωσὴ του μὲ τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀναξαγόρα, ἀποτελεῖ πιθανότατα τὸν ἀσφαλέστερο ὁδηγό μας γιὰ τὴ σωστὴ τῆς χρῆση. Στὶς περικοπὲς τοῦ Σιμπλίκιου ὅπου ἐμφανίζεται ἓνας ἀπὸ τοὺς ὅρους ὁμοιομερῆ καὶ ὁμοιομέρειαι, ὁ πρῶτος ὅρος μπορεῖ πάντα νὰ ἐννοηθεῖ ὅπως τὸν χρησιμοποιοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης, ἐνῶ ὁ δεύτερος μπορεῖ τις περισσότερες φορὲς (ἂν ὅχι πάντα) νὰ θεωρηθεῖ ὅτι σημαίνει τὰ «σπέρματα». Εἶναι γεγονός, βέβαια, ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι κάπως ἀκαδημαϊκόν. Ὅχι μόνο ὁ Ἀναξαγόρας δὲν φαίνεται νὰ χρησιμοποίησε ποτὲ αὐτὲς τις λέξεις, ἀλλὰ καί, ὁποιοδήποτε ἐρμηνεία καὶ ἂν τοὺς δώσουμε (ἐκτὸς μόνο ἀπὸ τὴν ἄτοπη ἐρμηνεία τῆς ὁμοιογένειας), δὲν εἶναι καθόλου δύσκολο νὰ τις ταιριαζοῦμε στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπως τὸ ἀνασυνθέσαμε. Ἄν ὅμως πρέπει νὰ κάνουμε κάποια ὑπόθεση γιὰ νὰ

ἐξηγήσουμε πῶς τὰ «σπέρματα» τοῦ Ἀναξαγόρα κατέληξαν νὰ ἀποκαλοῦνται *δμοιομέρειαι*, τότε ἡ πιθανότερη ἐξήγηση εἶναι ὅτι, ἀφοῦ κάθε «σπέρμα» ἐμπεριέχει ἓνα «μέρος» ἀπὸ τὸ καθετί, ὅχι μόνο κάθε ἐπιμέρους «σπέρμα» ἀλλὰ καὶ κάθε πράγμα πού συντίθεται ἀπὸ «σπέρματα» θὰ ἐμπεριέχει παρόμοια «μέρη».

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΞΑΓΟΡΑ

Πρὶν προχωρήσουμε σὲ ὀρισμένες εἰδικότερες θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα, καλὸ θὰ εἶναι νὰ προσθέσουμε μερικές τελευταῖες παρατηρήσεις σχετικά μὲ τὴ βάση τοῦ συστήματός του, ὅπως τὴν ἀνασυνθέσαμε πρὸ πάνω.

Τὸ πρόβλημα πού ἀντιμετώπισε ὁ Ἀναξαγόρας ἦταν, φυσικά, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μὲ ἐκεῖνο πού ἀντιμετώπισαν οἱ ἄτομιστές. Ὁ Ἀναξαγόρας ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσει τὴν προέλευση τοῦ κόσμου χωρὶς νὰ ἀναγάγει τὴ σημερινὴ πολλαπλότητα σὲ μιὰ ἀρχικὴ ἐνότητα καὶ χωρὶς νὰ δεχτεῖ ὅτι ὑπάρχει πράγματι γένεση καὶ ἀλλαγὴ. Οἱ δύο λύσεις πού δόθηκαν στὸ ἴδιο πρόβλημα ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τοὺς ἄτομιστές δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι πρὸ διαφορετικές. Ἐνῶ ὁ Ἀναξαγόρας θεώρησε τὴν ὕλη, ὅπως καὶ τὸ μέγεθος, ἐπ' ἀπειρο διαιρετὴ, οἱ ἄτομιστές ὑποστήριζαν ὅτι τὴν ἀποτελοῦν ἀδιαίρετες ἀπειροελάχιστες μονάδες· καὶ ἐνῶ ὁ Ἀναξαγόρας ἀρνήθηκε τὴ γένεση καὶ τὴν ἀναγωγή τῆς πολλαπλότητας στὴν ἐνότητα μὲ τὸ νὰ δεχτεῖ ἀξιοματικά ὅτι ὑπῆρχαν ἐξαρχῆς ἀπειρα εἶδη οὐσιῶν, οἱ ἄτομιστές θεώρησαν ὅλη τὴν οὐσία τοῦ σύμπαντος ἀπόλυτα ὁμοιογενὴ καὶ ἐξήγησαν τὴν πολυμορφία τῶν φαινομένων μὲ τὶς διαφορὲς τῶν ἀδιαίρετων μονάδων στὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος, τὴ θέση καὶ τὴ διάταξη. Καὶ οἱ δύο λύσεις δείχνουν μεγάλη εὐστροφία, τόσο στὴ γενικὴ σύλληψη ὅσο καὶ στὶς λεπτομέρειες. Ἀλλὰ, παρ' ὅλη τὴ διανοητικὴ κομψότητα πού τὶς χαρακτηρίζει καί, ἐπίσης, παρ' ὅλες τὶς διαφορὲς τους, δὲν εἶναι προϊόντα μόνο τῆς ἐπινοητικότητος τῶν ἐμπνευστῶν τους, ἀλλὰ καὶ τῶν λογικῶν ἀντινομιῶν πού ἐπισήμαναν οἱ ἑλεατικοί.

ΕΙΔΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

(i) Ἀπειροὶ κόσμοι;

498 Ἀπόσπ. 4, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 35, 3 (συνέχεια τοῦ 483): ...καὶ ἀνθρώπους τε συμπαγῆναι καὶ τὰ ἄλλα ζῶα ὅσα ψυχὴν ἔχει. καὶ τοῖς γε ἀνθρώποισιν εἶναι καὶ πόλεις συνωκημένας καὶ ἔργα κατεσκευασμένα, ὥσπερ παρ' ἡμῖν, καὶ ἡέλιόν τε αὐτοῖσιν εἶναι καὶ σελήνην καὶ τὰ ἄλλα, ὥσπερ παρ' ἡμῖν, καὶ

τὴν γῆν αὐτοῖσι φύειν πολλά τε καὶ παντοῖα, ὧν ἐκείνοι τὰ ὀνήσιτα συνενεγκάμενοι εἰς τὴν οἰκησιν χρῶνται. ταῦτα μὲν οὖν μοι λέλεκται περὶ τῆς ἀποκρισίως, ὅτι οὐκ ἂν παρ' ἡμῖν μόνον ἀποκριθεῖη, ἀλλὰ καὶ ἄλλῃ. (Συνέχεια στὸ 468.)

(Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε) ὅτι σχηματίστηκαν ἄνθρωποι καὶ τὰ ἄλλα ἐμψυχα ζῶα. Καὶ ὅτι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν πόλεις κατοικημένες καὶ χωράφια καλλιεργημένα, ὅπως ἀκριβῶς ἡμεῖς, καὶ ὅτι ἔχουν καὶ αὐτοὶ ἥλιο καὶ φεγγάρι κτλ., ὅπως ἀκριβῶς ἡμεῖς· καὶ ὅτι ἡ γῆ παράγει γι' αὐτοὺς κάθε λογῆς γεννήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μαζεύουν τὰ καλύτερα στὰ σπίτια τους καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν. Αὐτὰ λοιπὸν εἶπα γιὰ τὴ διαδικασία τοῦ ἀποχωρισμοῦ, ὅτι δηλαδὴ αὐτὴ ἡ διαδικασία δὲν ἔγινε μόνο σ' ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι.

499 Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 157, 9: καὶ μέντοι εἰπὼν «ἐνεῖναι πολλά... ἡδονάς» (ἀπὸ τὸ 483), καὶ «ἀνθρώπους γε συμπαγγῆναι... ψυχὴν ἔχειν», ἐπάγει «καὶ τοῖς γε ἀνθρώποισιν... χρῶνται» (ἀπὸ τὸ 498). καὶ ὅτι μὲν ἐτέραν τινα διακώσμησιν παρὰ τὴν παρ' ἡμῖν αἰνίσσεται, δηλοῖ τὸ «ὥσπερ παρ' ἡμῖν» οὐχ ἅπαξ μόνον εἰρημένον. ὅτι δὲ οὐδὲ αἰσθητὴν μὲν ἐκείνην οἶεται, τῷ χρόνῳ δὲ ταύτης προηγησάμενην, δηλοῖ τὸ «ὧν ἐκείνοι τὰ ὀνήσιτα συνενεγκάμενοι εἰς τὴν οἰκησιν χρῶνται». οὐ γὰρ «ἐχρῶντο» εἶπεν, ἀλλὰ «χρῶνται». ἀλλ' οὐδὲ ὡς νῦν κατ' ἄλλας τινὰς οἰκῆσεις ὁμοίας οὕσης καταστάσεως τῇ παρ' ἡμῖν. οὐ γὰρ εἶπε «τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην εἶναι παρ' ἐκείνοις ὥσπερ καὶ παρ' ἡμῖν», ἀλλ' «ἥλιον καὶ σελήνην, ὥσπερ παρ' ἡμῖν», ὡς δὴ περὶ ἄλλων λέγων. ἀλλὰ ταῦτα μὲν εἶτε οὕτως εἶτε ἄλλως ἔχει, ζητεῖν ἄξιον.

Ἀφοῦ ὅμως εἶπε «ἐνυπάρχουν πολλά ...καὶ γεύσεων» (ἀπὸ τὸ 483) καὶ «σχηματίστηκαν ἄνθρωποι... ἐμψυχα ζῶα», προσθέτει «οἱ ἄνθρωποι ἔχουν... καὶ χρησιμοποιοῦν» (ἀπὸ τὸ 498). Τὸ ὅτι ὑπαινίσσεται ἕναν ἄλλο κόσμον πλὴν τοῦ δικό μας φαίνεται ἀπὸ τὴ φράση «ὅπως ἀκριβῶς ἡμεῖς», πού τὴ χρησιμοποιεῖ ἐπανειλημμένα. Καὶ τὸ ὅτι δὲν θεωρεῖ αὐτὸν τὸν ἄλλο κόσμον ἕναν αἰσθητὸν κόσμον πού προηγήθηκε χρονικὰ ἀπὸ τὸν δικό μας φαίνεται ἀπὸ τὰ λόγια «ἀπὸ τὰ ὁποῖα μαζεύουν τὰ καλύτερα στὰ σπίτια τους καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν». Γιατὶ δὲν εἶπε «χρησιμοποιοῦσαν», ἀλλὰ «χρησιμοποιοῦν». Οὐτε καὶ ἐννοεῖ ὅτι κατοικοῦν σήμερα σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἴδιου κόσμου μὲ τὸν δικό μας. Γιατὶ δὲν εἶπε «ἔχουν τὸν ἥλιο καὶ τὸ φεγγάρι πού ἔχουμε καὶ ἡμεῖς», ἀλλὰ «ἔχουν καὶ αὐτοὶ ἥλιο καὶ φεγγάρι, ὅπως ἀκριβῶς ἡμεῖς» —σάν να μιλοῦσε δηλαδὴ γιὰ ἕναν διαφορετικὸ ἥλιο καὶ ἕνα διαφορετικὸ φεγγάρι. Ἀλλὰ ὅλα αὐτά, εἴτε ἔτσι εἶναι εἴτε ἄλλιῶς, παραμένουν πρὸς συζήτησιν.

Πολλοὶ μελετητὲς ἐπικαλέστηκαν τὸ 498 γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας πρέπει νὰ πιστεῦε στὴν ταυτόχρονη ὑπαρξὴ πολλῶν κόσμων. Ἀλλὰ μερικεὲς ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες πού ἔφτασαν ὡς ἡμᾶς ὑποδηλώνουν ὅτι πιστεῦε σὲ ἕναν μόνον κόσμον. Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε, βέβαια, ὅτι ὁ Ἀέτιος, σ' ἕνα σημεῖο (II, 4, 6· DK 59 a.65), κατατάσσει τὸν Ἀναξαγόρα μαζί μὲ ἐκείνους πού ὑποστήριζαν ὅτι ὁ κόσμος εἶναι φθαρτὸς καὶ ἔτσι ὑπονοεῖ ὅτι πιστεῦε σὲ μιὰ ἀληθοδιαδοχὴ κόσμων· ἀλλὰ, ὅπως ἐπισημάναμε στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀναξίμαν-

δρου, ὁ Ἀέτιος εἶχε συγκεχυμένη ἀντίληψη γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα, καὶ ἄλλοῦ (II, 1, 2· DK 59 a 63) τοποθετεῖ τὸν Ἀναξαγόρα ἀνάμεσα σ' ἐκείνους ποὺ πίστευαν σ' ἓναν μόνο κόσμο. Ὁ Σιμπλίκιος εἶναι, πιθανότατα, ὁ πιὸ ἀξιόπιστος μάρτυράς μας, γιατί σίγουρα εἶχε μπροστά του τὸ σχετικὸ μέρος ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀναξαγόρα, καί, παρόλο ποὺ σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν σχολίων του εἰς *Φυσικά* (λ.χ. 154, 29· DK 59 a 64) μιλάει γιὰ τὸν κόσμο τοῦ Ἀναξαγόρα στὸν ἐνικό, αὐτὸ δὲν χρειάζεται νὰ σημαίνει ἀπαραίτητα τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ σημεῖα αὐτὰ ἀναφέρονται μόνο στὸν κόσμο ποὺ ξέρουμε.²⁸⁷ Τὸ 499 μᾶς δίνει τὴν προσεχτικὰ ζυγισμένη γνώμη του καὶ δείχνει καθαρά τὴν ἀμφιβολία του γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε δίκιο ὁ Cornford ὅταν ὑποστήριξε ὅτι στὸ 498 ὁ Ἀναξαγόρας δὲν ἀναφέρεται σὲ ἄλλους κόσμους ἀλλὰ σὲ μακρινούς καὶ ἄγνωστους τόπους τῆς γήινης ἐπιφάνειας, ἀνάλογους μὲ τῖς «τρύπες στὴ γῇ» ποὺ ἀναφέρει ὁ μῦθος στὸν *Φαίδωνα* τοῦ Πλάτωνα (109 a κέ.). Ἀφοῦ ὅμως στὴν περίπτωση τοῦ Ἀναξαγόρα τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν προέκυπτε ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὶς γενικὲς ἀρχές του (ὅπως συνέβαινε στὴν περίπτωση τῶν ἀτομιστῶν, βλ. σ. 418) καὶ συνεπῶς δὲν ἀπαιτοῦσε κατηγορηματικὴ ἀπάντηση, εἶναι προτιμότερο νὰ ἀκολουθήσουμε τὴ συμβουλὴ τοῦ Σιμπλίκιου στὸ 499 καὶ νὰ τὸ ἀφήσουμε ἀνοιχτό.

(ii) Ἀστρονομία καὶ μετεωρολογία

500 Ἀπόσπ. 18, Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ ἐμφαινόμενου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης* 16, 929 b: ἥλιος ἐντίθησι τῇ σελήνῃ τὸ λαμπρόν.

Ὁ ἥλιος χαρίζει στὴ σελήνῃ τὴ λαμπρότητά της.

501 Ἀπόσπ. 19, σχόλιο BT στὴν *Ιλιάδα* P 547: Ἰριν δὲ καλέομεν τὸ ἐν τῇσι νεφέλῃσιν ἀντιλάμπον τῷ ἡλίῳ.

Τὴν ἀντανάκλαση τοῦ ἡλίου στὰ σύννεφα τὴν ὀνομάζουμε οὐράνιο τόξο.

502 Ἰππόλυτος, *Ἐλ.* I, 8, 3-10 (DK 59 a 42): τὴν δὲ γῆν τῷ σχήματι πλατεῖαν εἶναι καὶ μένειν μετέωρον διὰ τὸ μέγεθος καὶ διὰ τὸ μὴ εἶναι κεκονότα καὶ διὰ τὸ τὸν ἀέρα ἰσχυρότατον ὄντα φέρειν ἐποχουμένην τὴν γῆν. (4) τῶν δ' ἐπὶ γῆς ὕδρων τὴν μὲν θάλασσαν ὑπάρξει (ἐκ) τε τῶν ἐν αὐτῇ ὑδάτων, (ὧν) ἐξατμισθέν(των) τὰ ὑποστάντα οὕτως γεγονέναι, καὶ ἀπὸ τῶν καταρρευσάντων ποταμῶν. (5) τοὺς δὲ ποταμούς καὶ ἀπὸ τῶν ὀμβρῶν λαμβάνειν τὴν ὑπόστασιν καὶ ἐξ ὑδάτων τῶν ἐν τῇ γῇ. εἶναι γὰρ αὐτὴν κοίλῃν καὶ ἔχειν ὕδωρ ἐν τοῖς κοιλώμασιν. τὸν δὲ Νεῖλον αὔξεσθαι κατὰ τὸ θέρος καταφερομένων εἰς αὐτὸν ὑδάτων ἀπὸ τῶν ἐν τοῖς ἀνταρκτικοῖς χιόνων. (6) ἥλιον δὲ καὶ σελήνῃν καὶ πάντα τὰ ἄστροα λίθους εἶναι ἐμπύρους συμπεριληφθέντας ὑπὸ τῆς αἰθέρος περιφορᾶς.

είναι δ' ὑποκάτω τῶν ἀστρων ἡλίῳ καὶ σελήνῃ σώματά τινα συμπεριφερόμενα ἡμῖν ἀόρατα. (7) τῆς δὲ θερμότητος μὴ αἰσθάνεσθαι τῶν ἀστρων διὰ τὸ μακρὰν εἶναι [καὶ διὰ] τὴν ἀπόστασιν τῆς γῆς· ἔτι δὲ οὐχ ὁμοίως θερμὰ τῷ ἡλίῳ διὰ τὸ χῶραν ἔχειν ψυχροτέραν. εἶναι δὲ τὴν σελήνην κατωτέρω τοῦ ἡλίου πλησιώτερον ἡμῶν. (8) ὑπερέχειν δὲ τὸν ἥλιον μεγέθει τὴν Πελοπόννησον. τὸ δὲ φῶς τὴν σελήνην μὴ ἴδιον ἔχειν, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ ἡλίου. τὴν δὲ τῶν ἀστρων περιφορὰν ὑπὸ γῆν γίνεσθαι. (9) ἐκλείπειν δὲ τὴν σελήνην γῆς ἀντιφραττούσης, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν ὑποκάτω τῆς σελήνης, τὸν δὲ ἥλιον ταῖς νομηνίαις σελήνης ἀντιφραττούσης... (10) ...ἔφη δὲ γῆνιν εἶναι τὴν σελήνην ἔχειν τε ἐν αὐτῇ πεδία καὶ φάραγγας.

Πιστεύει ὅτι ἡ γῆ ἔχει ἐπίπεδο σχῆμα καὶ μένει μετέωρη στὸ διάστημα ἑξαιτίας τοῦ μεγέθους της, ἐπεὶ δὲν ὑπάρχει κενὸ καὶ ἐπεὶ δὲ ὁ ἀέρας, ποὺ εἶναι πολὺ δυνατός, κουβαλάει πάνω του τὴ γῆ. "Ὅσο γιὰ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο ποὺ ὑπάρχει στὴ γῆ, πιστεύει ὅτι ἡ θάλασσα σχηματίστηκε ἀπὸ τὰ ὑπόγεια νερά, ἡ ἐξάτμιση τῶν ὁποίων δημιουργήσε ὅλα ὅσα ἐμφανίστηκαν, καὶ ἀπὸ τὰ ποτάμια ποὺ χύνονται σ' αὐτή. Τὰ ποτάμια πάλι σχηματίζονται ἐν μέρει ἀπὸ τὴ βροχὴ καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὰ ὑπόγεια νερά. Γιατὶ ἡ γῆ εἶναι κοίλη καὶ στὰ κοιλάματά της περιέχει νερό. Ὁ Νεῖλος φουσκώνει τὸ καλοκαίρι ἐπεὶ δὲ τὰ χιόνια ποὺ λιώνουν στὰ νότια τὸν τροφοδοτοῦν μὲ περίσσιο νερό. Ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ ὅλα τὰ ἄστρα εἶναι πυρακτωμένες πέτρες, ποὺ τίς συμπαρασύρει ὁ αἰθέρας καθὼς περιστρέφεται. Κάτω ἀπὸ τὰ ἄστρα ὑπάρχουν ὀρισμένα σώματα, ἀόρατα σ' ἐμᾶς, ποὺ περιφέρονται μαζί μὲ τὸν ἥλιο καὶ τὴ σελήνη. Δὲν αἰσθανόμαστε τὴ θερμότητα τῶν ἀστρων ἐπεὶ δὲ εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ γῆ· ἄλλωστε, δὲν εἶναι τόσο θερμὰ ὅσο ὁ ἥλιος, γιατί κατέχουν μιὰ ψυχρότερη περιοχὴ τοῦ διαστήματος. Ἡ σελήνη βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ εἶναι πιὸ κοντὰ μας. Ὁ ἥλιος ξεπερνάει σὲ μέγεθος τὴν Πελοπόννησο. Ἡ σελήνη δὲν ἔχει δικό της φῶς, παρὰ παίρνει φῶς ἀπὸ τὸν ἥλιο. Τὰ ἄστρα, καθὼς περιφέρονται, περνοῦν κάτω ἀπὸ τὴ γῆ. Οἱ σεληνιακὲς ἐκλείψεις ὀφείλονται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σελήνη σκεπάζεται ἀπὸ τὴ γῆ, μερικὲς φορὲς μάλιστα καὶ ἀπὸ τὰ σώματα ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴ σελήνη· οἱ ἡλιακὲς ἐκλείψεις πάλι γίνονται ὅταν, στίς νομηνίες, ἡ σελήνη σκεπάζει τὸν ἥλιο... Ὑποστήριζε ὅτι ἡ σελήνη εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ χῶμα καὶ ἔχει πεδιάδες καὶ φαράγγια. (Πρβ. Διογ. Α. II, 8-9· DK 59 a 1.)

Παραθέσαμε τὰ ἐδάφια 500 καὶ 501 κυρίως γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἀσχολήθηκε πράγματι μὲ τὰ συνηθισμένα ἀστρονομικὰ καὶ μετεωρολογικὰ ζητήματα. Ἀπὸ τὴ μακροσκελὴ περικοπὴ, στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ 502, προέρχονται οἱ περισσότερες πληροφορίες μας γι' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο· καὶ τὸ 502, στὸ μεγαλύτερο μέρος του, μιλάει ἀπὸ μόνο του. Φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ ἀστρονομία τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι πολὺ πιὸ ὀρθολογικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν προγενέστερων, ἰδιαίτερα ἴσως ἡ ἀποψὴ ὅτι ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὰ ἄστρα εἶναι πελώριες διάπυρες πέτρες. Ὁ Διογένης Λαέρτιος²⁶⁸ καὶ ὁ Πλίνιος διασώζουν μιὰ ἱστορία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀναξαγόρας προέβλεψε τὴν πτώση ἐνὸς μεγάλου μετεωρίτη, ποὺ ἔπεσε τὸ 467 π.Χ. στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς (πρβ. σ. 441). Ὅπως δὴποτε αὐτὸ τὸ περιστατικὸ πρέπει νὰ προκαλέσει μεγάλη αἵσθησι· καί, μὴ πού ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας τὸ προέβλεψε εἶναι παράλογος, μπορεῖ νὰ

συνέβαλε στην ἐδραίωση τῆς πεποιθήσεώς του ὅτι τὰ οὐράνια σώματα εἶναι πετρώδη. Ὅπως μᾶς εἶπε ἤδη τὸ 490, ὁ συμπαγῆς χαρακτήρας τους ἦταν ἡ αἰτία πού, στὴν ἀρχὴ τῆς κοσμογονίας, ἐκτοξεύτηκαν ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς παγκόσμιας δίνης, ὅπου βρισκόταν ἡ γῆ, πρὸς τὴν περιφέρειαν. Οἱ μετεωρίτες θὰ πρέπει νὰ εἶναι οὐράνια σώματα πού, παρὰ τὴν ταχύτητα τῆς περιστροφῆς (πού κανονικά τὰ κρατάει ψηλά), τραβήχτηκαν ξανά στὴ γῆ, ἐξαιτίας τῆς γνώριμης τάσης τῶν βαριῶν σωμάτων νὰ συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρο τῆς περιστροφῆς.

(iii) Βιολογία

504 Ἀπόσπ. 22, Ἀθήναιος II, 57 d: τὸ καλούμενον ὄρνιθος γάλα τὸ ἐν τοῖς ῥοῖς λευκόν.

Αὐτὸ πού ἀποκαλεῖται «γάλα τοῦ πουλιοῦ» εἶναι τὸ ἀσπράδι τοῦ αὐγοῦ.

505 Ἰππόλυτος, Ἑλ. I, 8, 12 (DK 59 a 42): ζῶα δὲ τὴν μὲν ἀρχὴν ἐν ὑγρῷ γενέσθαι, μετὰ ταῦτα δὲ ἐξ ἀλλήλων.

Γιὰ τὰ ζῶα λέει ὅτι γεννήθηκαν ἀρχικά στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο, ἔπειτα ὁμοῦς τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. (Πρβ. Διογ. Λ. II, 9 στὸ τέλος· DK 59 a 1.)

506 Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορίαι* III, 1, 4: Ἀναξαγόρας μὲν τὸν ἀέρα πάντων φάσκων ἔχειν σπέρματα καὶ ταῦτα συγκαταφερόμενα τῷ ὕδατι γεννᾶν τὰ φυτὰ...

Ὁ Ἀναξαγόρας, ὅταν λέει ὅτι ὁ ἀέρας περιέχει σπέρματα ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα καὶ ὅτι αὐτὰ τὰ σπέρματα, πέφτοντας στὴ γῆ μὲ τὴ βροχὴ, γεννοῦν τὰ φυτὰ...

Τὸ **504** τὸ παραθέσαμε καὶ πάλι μόνο γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Ἀναξαγόρα περιεῖχε πράγματι εἰδικότερες θεωρίες. Τὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ ἐδαφίου εἶναι μᾶλλον ὅτι τὸ ἀσπράδι τοῦ αὐγοῦ εἶναι ἡ τροφή τοῦ ἐμβρύου. Πολλοὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀποδίδουν στὸν Ἀναξαγόρα καὶ ἄλλες, ἐξίσου εἰδικές θεωρίες· ἀλλὰ οἱ θεωρίες αὐτὲς δὲν ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὸ ζήτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Οἱ δύο σημαντικότερες βιολογικὲς θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι αὐτὲς πού περιγράφονται στὰ χωρία **505** καὶ **506**. Στὴν πίστη του ὅτι ἡ ζωὴ δημιουργήθηκε στὸ «ὑγρὸ στοιχεῖο» ἀκολουθοῦσε τὸν Ἀναξίμανδρο (βλ. σ. 150), ἀλλὰ ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ζωὴ ἔπεσε στὴ γῆ μὲ τὴ βροχὴ εἶναι παράξενη.²⁶⁹ Φυσικά, ὅλα τὰ ἐμβία ὄντα, ἀπὸ τὰ φυτὰ στὴ βάση τῆς κλίμακας ὡς τὸν ἄνθρωπο στὴν κορυφὴ της,²⁷⁰ ἔχουν ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ Νοῦ (βλ. **476** καὶ **482**). Πρὶν ἐμφανιστοῦν τὰ ἐμβία ὄντα, ὁ Νοῦς θὰ πρέπει νὰ ἦταν σκορπισμένος ὁμοιόμορφα σὲ ὁλόκληρο τὸ μεῖγμα· ὁμοῦς ἀπὸ τὴ στιγμή πού γεννήθηκε ἡ ζωὴ ἀρχισε, προφανῶς, νὰ συγκεντρώνεται στὰ ἐμ-

βια ὄντα, ἔτσι ὥστε σήμερα ὑπάρχουν, σύμφωνα μὲ τὸ 482, μόνο «μερικὰ πράγματα, στὰ ὁποῖα ἐνυπάρχει καὶ ὁ Νοῦς ἐπίσης».

(iv) Αἴσθησις

509 Ἀπόσπ. 21, Σέξτος, Πρὸς μαθηματικούς VII, 90: ὑπ' ἀφανρότητος αὐτῶν (ἐνν.: τῶν αἰσθήσεων) οὐ δυνατοὶ ἔσμεν κρίνειν τὰληθές.

Λόγω τῆς ἀδυναμίας τῶν αἰσθήσεων μας δὲν μπορούμε νὰ κρίνουμε τὴν ἀλήθεια.

510 Ἀπόσπ. 21 α, στὸ ἴδιο VII, 140: ὅψις γὰρ τῶν ἀδήλων τὰ φαινόμενα.

Τὰ φαινόμενα εἶναι ἡ ἐπίφασις τῶν ἀφανῶν.

511 Θεόφραστος, Περὶ αἰσθήσεως 27 κέ. (DK 59 a 92): Ἀναξαγόρας δὲ γίνεσθαι μὲν (ἐνν.: τὰ αἰσθητὰ) τοῖς ἐναντίοις· τὸ γὰρ ὁμοιον ἀπαθές ὑπὸ τοῦ ὁμοίου..., τὸ γὰρ ὁμοίως θερμὸν καὶ ψυχρὸν οὔτε θερμαίνειν οὔτε ψύχειν πλησιάζον οὐδὲ δὴ τὸ γλυκὺ καὶ τὸ ὀξύ δι' αὐτῶν γνωρίζειν, ἀλλὰ τῷ μὲν θερμῷ τὸ ψυχρὸν, τῷ δ' ἀλμυρῷ τὸ πότιμον, τῷ δ' ὀξεῖ τὸ γλυκὺ κατὰ τὴν ἑλλειψιν τὴν ἐκάστον· πάντα γὰρ ἐνυπάρχειν φησὶν ἐν ἡμῖν... ἅπασαν δ' αἴσθησιν μετὰ λύπης, ὅπερ ἂν δόξειεν ἀκόλουθον εἶναι τῇ ὑποθέσει· πᾶν γὰρ τὸ ἀνόμοιον ἀπτόμενον πόνον παρέχει. φανερὸν δὲ τοῦτο τῷ τε τοῦ χρόνου πλήθει καὶ τῇ τῶν αἰσθητῶν ὑπερβολῇ.

Ὁ Ἀναξαγόρας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ αἴσθησις ὀφείλεται στὰ ἀντίθετα, γιὰ τὴν τὰ ὁμοία δὲν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὰ ὁμοία... Ἐνὰ πράγμα πού εἶναι τὸ ἴδιο ζεστὸ ἢ κρύο ὅσο ἐμεῖς δὲν μᾶς ζεσταίνει οὔτε μᾶς κρυώνει ὅταν μᾶς πλησιάζει, οὔτε μπορούμε νὰ αἰσθανθοῦμε τὸ γλυκὺ καὶ τὸ ξινὸ ἀπὸ τὰ ὁμοία τους, παρὰ γνωρίζουμε τὸ ψυχρὸ ἀπὸ τὸ θερμὸ, τὸ πόσιμο νερὸ ἀπὸ τὸ ἀλμυρὸ καὶ τὸ ξινὸ ἀπὸ τὸ γλυκὺ, ἀνάλογα μὲ τὸ πόσο μᾶς λείπει τὸ καθένα. Γιὰ τὴν, ὅπως λέει, ὅλα ὑπάρχουν ἥδη μέσα μας... Κάθε αἴσθησις συνοδεύεται ἀπὸ πόνο, κάτι πού φαίνεται νὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Ἀναξαγόρα· γιὰ τὴν καθεστὶ τὸ ἀνόμοιο προκαλεῖ πόνο μὲ τὴν ἐπαφή του. Καὶ ὁ πόνος αὐτὸς γίνεται ἀντιληπτός ὅταν διαρκεῖ πολὺ ἢ ὅταν ἡ αἴσθησις εἶναι πολὺ ὀξεῖα.

Ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πλουραλιστὲς πού ἐμφανίστηκαν μετὰ τὸν Παρμενίδη, ὁ Ἀναξαγόρας ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσῃ τὴν αἴσθησιν μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐγκυρότητα της. Καὶ τὰ τρία χωρία πού παραθέσαμε ἀναφέρονται στὶς αἰσθήσεις, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα δὲν ἔχουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα. Τὸ 509, ὅπως μᾶς λέει ὁ Σέξτος πού τὸ διέσωσε, ἀσχολοῦνταν μὲ τίς ἀνεπαίσθητες διαβαθμίσεις τοῦ χρώματος καὶ φαίνεται ὅτι τὸ γενικὸ νόημά του ἦταν ὅτι οἱ αἰσθήσεις μας, παρόλο πού μᾶς δείχνουν ποιά «μέρη» ὑπερισχύουν σ' ἕνα πράγμα, δὲν εἶναι κατάλληλες γιὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψουν ὅλα τὰ ἄλλα «μέρη» πού ἀναγκαῖα περιέχει αὐτὸ τὸ πράγμα. Τὸ 510, ἐξάλλου (πού θὰ μπορούσε ἴσως

νά είναι ένταγμένο σέ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἐπιστημολογία μᾶλλον παρὰ γιὰ τὴν αἴσθηση), ὑπονοεῖ ὅτι ἀπὸ αὐτὰ ποὺ μποροῦμε νὰ δοῦμε εἴμαστε σὲ θέση νὰ φανταστοῦμε αὐτὰ ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ δοῦμε. Τὸ 511 περιέχει μόνο τὶς πρὶν σημαντικὲς περικοπὲς ἀπὸ ἓναν λεπτομερῆ ἀπολογισμὸ τῶν θεωριῶν τοῦ Ἀναξαγόρα γιὰ τὴν αἴσθηση. Αὐτὲς οἱ λίγες προτάσεις ἀρκοῦν γιὰ νὰ δείξουν ὅτι καὶ σ' αὐτὸ ἐπίσης τὸ πεδίο ὃ Ἀναξαγόρας σημείωσε πρόοδο σὲ σχέση μὲ τοὺς περισσότερους προγενεστέρους του. Μπορεῖ νὰ ἀνέπτυξε τὴ θεωρία του ἀπὸ συνειδητὴ ἀντίθεση στὴ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, ποὺ πίστευε ὅτι τὰ ὅμοια γίνονται ἀντιληπτὰ ἀπὸ τὰ ὅμοια (βλ. 393)· ἀλλὰ ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἀντίληψη τῶν ἀνόμοιων ἀπὸ τὰ ἀνόμοια εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἓνας ἀνεπαίσθητος πόνος εἶναι πρωτότυπη καὶ ἐκλεπτυσμένη.

ΑΡΧΕΛΑΟΣ Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ
ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

512 Διογένης Λαέρτιος II, 16 (DK 60 a 1): *Ἀρχέλαος Ἀθηναῖος ἢ Μιλήσιος, πατὴρ Ἀπολλοδώρου, ὃς δέ τινες, Μίδωνος, μαθητὴς Ἀναξαγόρου, διδάσκαλος Σωκράτους· οὗτος πρῶτος ἐκ τῆς Ἰωνίας τὴν φυσικὴν φιλοσοφίαν μετέγαγεν Ἀθήνας, καὶ ἐκλήθη φυσικός, παρὸ καὶ ἔληξεν ἐν αὐτῷ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία, Σωκράτους τὴν ἠθικὴν εἰσαγαγόντος. ἔοικεν δὲ καὶ οὗτος ἀφασθαι τῆς ἠθικῆς. καὶ γὰρ περὶ νόμων πεφιλοσόφηκε καὶ καλῶν καὶ δικαίων.*

Ὁ Ἀρχέλαος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ ἀπὸ τὴ Μίλητο, γιὸς τοῦ Ἀπολλοδώρου ἢ, σύμφωνα μερικὸς, τοῦ Μίδωνα, ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ δάσκαλος τοῦ Σωκράτη· αὐτὸς μετέφερε πρῶτος τὴ φυσικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν Ἰωνία στὴν Ἀθήνα, καὶ ὀνομάστηκε «φυσικός». Ἀλλωστε, μαζί του τέλειωσε ἡ φυσικὴ φιλοσοφία, γιατί ἀμέσως ἔπειτα ὁ Σωκράτης εἰσήγαγε τὴν ἠθική. Φαίνεται πάντως ὅτι καὶ ὁ Ἀρχέλαος καταπαύστηκε μὲ ἠθικά ζητήματα, γιατί φιλοσόφησε καὶ γιὰ τοὺς νόμους, τὸ καλὸ καὶ τὴ δικαιοσύνη.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολογικὴ θέση τοῦ Ἀρχέλαου εἶναι ἀβέβαιη. Μποροῦμε νὰ εἰμαστε σχεδὸν βέβαιοι ὅτι ὁ Διογένης σφάλλει ὅταν λέει ὅτι ὁ Ἀρχέλαος ἦταν ὁ πρῶτος πού ἔφερε τὴ φυσικὴ φιλοσοφία στὴν Ἀθήνα· αὐτὴ ἡ τιμὴ ἀνήκει, πιθανότατα, στὸν Ἀναξαγόρα. Ἐπίσης καὶ ἡ δῆλωση ὅτι ἡ φυσικὴ φιλοσοφία τέλειωσε μὲ τὸν Ἀρχέλαο εἶναι πολὺ ἀμφίβολη²⁷¹ ἀκόμα καὶ ὁ Λεύκιππος (γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὸν Δημόκριτο) ἦταν, κατὰ πάσα πιθανότητα, μεταγενέστερος ἀπὸ τὸν Ἀρχέλαο. Ἀλλὰ ἡ παράδοση ὅτι ὁ Ἀρχέλαος ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ δάσκαλος τοῦ Σωκράτη ἐπιβεβαιώνεται τόσο ἱκανοποιητικὰ ὥστε δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἀμφισβητήσουμε²⁷² καὶ μᾶς δίνει τουλάχιστο ἓναν ἄδρὸ χρονολογικὸ πλαίσιο. Ἡ σημασία τοῦ Ἀρχέλαου ὀφείλεται κυρίως στὴ σχέση του μὲ αὐτὲς τὶς δύο σπουδαῖες μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, γιατί κατὰ τὰ ἄλλα ἡ ἔμμεση συμβολὴ του στὴ φιλοσοφία εἶναι πολὺ μικρὴ, σὲ σύγκριση μὲ τὸ δάσκαλο ἢ τὸ μαθητὴ του. Πάντως, ὁ Ἀρχέλαος παρουσιάζει ἓνα κάποιον ἐνδιαφέρον, γιατί δείχνει τὰ ἀδιέξοδα στὰ ὁποῖα κατέληξαν ὅλοι οἱ ὀψιμοὶ «φυσικοί» (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κορυφαίους) ψάχνοντας γιὰ μιὰ πρωτότυπη κοσμολογία.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΖΩΟΓΟΝΙΑ

514 Σιμπλικίος, εἰς *Φυσικά* 27, 23: καὶ Ἀρχέλαος ὁ Ἀθηναῖος, ᾧ καὶ Σωκράτη συγγεγονέναι φασὶν Ἀναξαγόρου γενομένην μαθητῇ, ἐν μὲν τῇ γενέσει τοῦ κόσμου καὶ τοῖς ἄλλοις πειράται τι φέρειν ἴδιον, τὰς ἀρχὰς δὲ τὰς αὐτὰς ἀποδίδωσιν ὥσπερ Ἀναξαγόρας. οὗτοι μὲν οὖν ἀπείρους τῷ πλήθει καὶ ἀνομογενεῖς τὰς ἀρχὰς λέγουσι, τὰς ὁμοιομερείας τιθέντες ἀρχὰς...

Ὁ Ἀρχέλαος ὁ Ἀθηναῖος, μὲ τὸν ὁποῖο λέγεται ὅτι συγχρωτιζόταν ὁ Σωκράτης, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρα, προσπαθεῖ νὰ εἰσαγάγει κάτι δικό του στὴν κοσμογονία καὶ σὲ ἄλλα ἀντικείμενα, ἀλλὰ δέχεται ὥστόσο τὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἀρχὲς ὅπως ὁ Ἀναξαγόρας. Καὶ οἱ δύο ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ πρῶτες ἀρχὲς εἶναι ἀπείρες κατὰ τὸ πλῆθος καὶ διαφορετικὲς κατὰ τὸ εἶδος, ὀρίζοντας ὡς ἀρχὲς τὶς ὁμοιομερείες...

515 Ἰππόλυτος, *Ἐλ.* I, 9, 1: Ἀρχέλαος τὸ μὲν γένος Ἀθηναῖος, υἱὸς δὲ Ἀπολλοδώρου. οὗτος ἔφη τὴν μίξιν τῆς ὕλης ὁμοίως Ἀναξαγόρα τὰς τε ἀρχὰς ὡσαύτως. οὗτος δὲ τῷ νῷ ἐνυπάρχειν τι εὐθέως μίγμα. (2) εἶναι <δ> ἀρχὴν τῆς κινήσεως <τὸ> ἀποκρίνεσθαι ἀπ' ἀλλήλων τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν, καὶ τὸ μὲν θερμὸν κινεῖσθαι, τὸ δὲ ψυχρὸν ἡρεμεῖν.²⁷³ τηκόμενον δὲ τὸ ὕδωρ εἰς μέσον ῥεῖν, ἐν ᾧ καὶ κατακαυόμενον ἀέρα γίνεσθαι καὶ γῆν, ὣν τὸ μὲν ἄνω φέρεσθαι, τὸ δὲ ὑφίστασθαι κάτω. (3) τὴν μὲν οὖν γῆν ἡρεμεῖν καὶ γενέσθαι διὰ ταῦτα, κεῖσθαι δ' ἐν μέσῳ οὐδὲν μέρος οὐσαν, ὡς εἰπεῖν, τοῦ παντός. <τὸν δ' ἀέρα κρατεῖν τοῦ παντός> [Roepert, Diels] ἐκδεδομένον ἐκ τῆς πυρώσεως, ἀφ' οὗ πρῶτον ἀποκαυόμενον τὴν τῶν ἀστέρων εἶναι φύσιν, ὣν μέγιστον μὲν ἥλιον, δεύτερον δὲ σελήνην, τῶν δὲ ἄλλων τὰ μὲν ἐλάττω τὰ δὲ μείζω. (4) ἐπικλιθῆναι δὲ τὸν οὐρανὸν φησι καὶ οὕτως τὸν ἥλιον ἐπὶ τῆς γῆς ποιῆσαι φῶς καὶ τὸν τε ἀέρα ποιῆσαι διαφανῆ καὶ τὴν γῆν ξηράν. λίμνην γὰρ εἶναι τὸ πρῶτον, ἅτε κύκλῳ μὲν οὖσαν ὑψηλήν, μέσον δὲ κοίλην. σημεῖον δὲ φέρει τῆς κοιλότητος ὅτι ὁ ἥλιος οὐχ ἅμα ἀνατέλλει τε καὶ δύεται πᾶσιν, ὅπερ ἔδει συμβαίνειν εἴπερ ἦν ὁμαλὴ. (5) περὶ δὲ ζῶων φησὶν, ὅτι θερμαινομένης τῆς γῆς τὸ πρῶτον ἐν τῷ κάτω μέρει, ὅπου τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν ἐμίσγεται ἀνεφαίνετο τὰ τε ἄλλα ζῶα πολλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι, ἅπαντα τὴν αὐτὴν δαίταν ἔχοντα ἐκ τῆς ἱλύος τρεφόμενα (ἦν δὲ ὀλιγοχρόνια), ὕστερον δὲ αὐτοῖς ἢ ἐξ ἀλλήλων γένεσις συνέστη. (6) καὶ διεκρίθησαν ἄνθρωποι ἀπὸ τῶν ἄλλων καὶ ἡγεμόνας καὶ νόμους καὶ τέχνας καὶ πόλεις καὶ τὰ ἄλλα συνέστησαν. νοῦν δὲ λέγει πᾶσιν ἐμφύεσθαι ζῷοις ὁμοίως. χρῆσθαι γὰρ ἕκαστον καὶ τῶν ζῶων τῷ νῷ, τὸ μὲν βραδυτέρως, τὸ δὲ ταχύτερος.

Ὁ Ἀρχέλαος ἦταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ εἶχε πατέρα του τὸν Ἀπολλόδωρο. Πίστευε σὲ ἓνα ὑλικὸ μεῖγμα ὁμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ δεχόταν τὶς ἴδιες ἀρχὲς· ἀλλὰ πρόσθευε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐνυπῆρχε στὸ Νοῦ ἓνα κάποιο μεῖγμα. Ἡ ἀπαρχὴ τῆς κινήσεως ἦταν ὁ ἀμοιβαῖος ἀποχωρισμὸς τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο κινεῖται,

ἐνῶ τὸ δεύτερο μένει ἀκίνητο. Τὸ νερό, ὅταν ρευστοποιεῖται, κυλάει πρὸς τὸ κέντρο, ὅπου καίγεται γιὰ νὰ γίνει ἀέρας καὶ γῆ. Ὁ ἀέρας τότε φέρεται πρὸς τὰ πάνω, ἐνῶ ἡ γῆ παίρνει θέση πρὸς κάτω. Γι' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς λόγους ἐγινε ἡ γῆ καὶ μένει ἀκίνητη στὸ κέντρο, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ ὑπολογίσιμο μέρος τοῦ σύμπαντος. (<Ὁ ἀέρας> ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν πύρωση τοῦ νεροῦ (ἐλέγχει τὸ σύμπαν) καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του καύση προέρχεται ἡ οὐσία τῶν οὐράνιων σωμάτων. Τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ σώματα εἶναι ὁ ἥλιος, δεύτερη ἐρχεται ἡ σελήνη, καὶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἄλλα εἶναι μικρότερα, ἄλλα μεγαλύτερα. Λέει ὅτι ὁ οὐρανὸς ἔχει, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δώσει ὁ ἥλιος φῶς στὴ γῆ, νὰ κάνει τὸν ἀέρα διάφανο καὶ νὰ στεγνώσει τὴ γῆ. Γιατὶ ἀρχικὰ ἡ γῆ ἦταν ἕνας βάλτος, ψηλὸς στὶς παρυφές του καὶ κοίλος στὴ μέση. Ὁ Ἀρχέλαος προσκομίζει ὡς ἀπόδειξη τοῦ κοίλου σχήματος τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἥλιος δὲν ἀνατέλλει καὶ δὲν δύει ταυτόχρονα γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως θὰ συνέβαινε ἀναγκαιὰ ἂν ἡ γῆ ἦταν ἐπίπεδη. Ὅσο γιὰ τὰ ζῶα, λέει ὅτι καθὼς ἡ γῆ θερμαινόταν πρῶτα στὸ κάτω μέρος της, ἐκεῖ ὅπου τὸ θερμὸ ἀνακατευόταν μὲ τὸ ψυχρὸ, ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται πολλὰ ζῶα, ἀνάμεσά τους καὶ οἱ ἄνθρωποι. Ὅλα αὐτὰ τὰ ζῶα εἶχαν τὴν ἴδια διαίτα, γιατί τρέφονταν ἀπὸ τὴν λύμ, καὶ δὲν ἐξῆσαν γιὰ πολὺ· ἀργότερα ὁμοῦς ἄρχισαν νὰ γεννιοῦνται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Οἱ ἄνθρωποι ξεχώρισαν ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα καὶ ὄρισαν κυβερνήτες, θέσπισαν νόμους, ἀνακάλυψαν τὶς τέχνες, ἔχτισαν πόλεις κτλ. Ὁ Νοῦς, λέει, εἶναι ἐμφυτος σὲ ὅλα τὰ ζῶα. Γιατὶ κάθε ζῶο, ὅπως καὶ ὁ ἄνθρωπος, κάνει χρῆση τοῦ Νοῦ, ἂν καὶ μερικὰ ζῶα τὸν χρησιμοποιοῦν πρὸς γρήγορα ἀπὸ ἄλλα.

Αὐτὰ τὰ χωρία, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀνάγονται βέβαια στὸν Θεόφραστο,²⁷⁴ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἀρχέλαος ἀσπαζόταν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα, ἀλλὰ σὲ πολλὰ σημεῖα, ἄλλα σημαντικὰ καὶ ἄλλα ἐπουσιώδη, ἔκανε τροποποιήσεις ἢ διορθώσεις. Τὰ πρὸς ἐνδιαφέροντα γνωρίσματα αὐτῆς τῆς ἀναθεωρημένης κοσμολογίας εἶναι τὰ ἐξῆς:

1) Ὁ Νοῦς. Ἐνῶ στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα ὁ Νοῦς «δὲν εἶναι ἀνάμεικτος μὲ τίποτα» καὶ ἀντλεῖ τὴ δύναμή του ἀπὸ τὴν καθαρότητά του (βλ. 476), στὸν Ἀρχέλαο φαίνεται ὅτι χάνει τὴν καθαρότητά του (515, § 1)²⁷⁵ καὶ γι' αὐτό, ἴσως, καὶ τὴ δημιουργικὴ του δύναμη.

2) Ἡ πρωτογενὴς οὐσία. Μόλο ποὺ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγὲς ἀναφέρουν ὅτι ὁ Ἀρχέλαος θεωροῦσε πρωτογενὴ οὐσία τὸν ἀέρα (μία ἀπὸ αὐτὲς μάλιστα, ὁ Ἐπιφάνιος, μᾶς λέει ὅτι διάλεξε τὴ γῆ), μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὰ ἐδάφια 514 καὶ 515 διασώζουν τὴν πρὸς ἀξιόπιστη παράδοση καὶ ὅτι ὁ Ἀρχέλαος ἄρχισε, ὅπως ὁ Ἀναξαγόρας, μὲ τὰ «σπέρματα» ἢ τὶς «ὁμοιομέρειες». Ἐνῶ ὁμοῦς ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε βάλει τὸ Νοῦ νὰ παράγει τὴν κίνηση καὶ ἔτσι νὰ προκαλεῖ τὸν ἀποχωρισμὸ «τοῦ πυκνοῦ, τοῦ ὑγροῦ, τοῦ ψυχροῦ καὶ τοῦ σκοτεινοῦ» ἀπὸ «τὸ ἀραιό, τὸ θερμὸ καὶ τὸ ξηρό» (βλ. 489), ὁ Ἀρχέλαος φαίνεται (ἂν καὶ οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ἀλληλοσυγκρούονται: πρβ. DK 60 a 10 καὶ 18) νὰ θεωρεῖ αἰτία τῆς κίνησης τὸν, προφανῶς, αὐτόματο χωρισμὸ τοῦ θερμοῦ ἀπὸ τὸ ψυχρὸ (515, § 2). Ἔτσι, μεγαλώνει ὡς τὸ σημεῖο τῆς ὑπερβολῆς τὴν τάση τοῦ Ἀναξαγόρα νὰ μεταβιβάσει τὴν εὐθύνη τοῦ Νοῦ στὰ ἀντίθετα —τάση ποὺ τόσο ἔντονα ἐπέκρινε ὁ Πλάτων (βλ. σημείωση 264).

3) *Οἱ τέσσερις παγκόσμιες μάζες.* Ἡ μέθοδος, μετὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀρχέλαος παρήγαγε τὶς τέσσερις παγκόσμιες μάζες ἀπὸ τὰ ἀντίθετα, εἶναι κάπως σκοτεινὴ καὶ πολὺ παράξενη. Τὸ νερὸ φαίνεται ὅτι «ἐλιώσει» ἢ «ρευστοποιήθηκε», ξεκινώντας ἀπὸ «τὸ ψυχρὸ», ποὺ ἦρθε σὲ ἀμοιβαία ἐπίδραση μετὰ «τὸ θερμὸ» (αὐτὸ σημαίνει, ἴσως, ὅτι ὁ Ἀρχέλαος φανταζόταν «τὸ ψυχρὸ» ὡς πᾶν). Κατόπιν, ἔταν κύλησε στὸ κέντρο, «κάηκε», πάλι λόγῳ τῆς ἀλληλεπίδρασής του μετὰ «τὸ θερμὸ», γιὰ νὰ σχηματίσει ἔτσι τὴ γῆ καὶ τὸν ἀέρα. Ἡ κινητικότητα «τοῦ θερμοῦ» (δηλαδὴ τῆς φωτιᾶς) καὶ ἡ ἀκίνησις «τοῦ ψυχροῦ» (δηλαδὴ ἴσως τοῦ πάγου, ποὺ παράγει πρῶτα τὸ νερὸ καὶ ὕστερα ὄχι μόνον τὴ στατικὴ γῆ, ἀλλὰ καὶ τὸν ρευστὸ ἀέρα²⁷⁶), καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ἀντίδραση ἀνάμεσά τους, δείχνουν νὰ ἀποτελοῦν ἓνα βασικὸ καί, ἀπὸ ὅσο μπορούμε νὰ κρίνουμε, πρωτότυπο γνώρισμα τῆς κοσμογονίας τοῦ Ἀρχέλαου.²⁷⁷ Δὲν εἶναι φανερὸ ποῖο κίνητρο εἶχε ὁ Ἀρχέλαος γιὰ νὰ ἀναθεωρήσει μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο τῆς θεωρίας τοῦ Ἀναξαγόρα, ἐκτὸς ἂν τὸ κίνητρό του ἦταν ἡ ἐπιθυμία του νὰ δώσει ἐπιφανέστερο ρόλο στὰ «στοιχεῖα» τοῦ Ἐμπεδοκλῆ.

4) *Ζωογονία.* Ἡ ζωογονία τοῦ Ἀρχέλαου φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύει μιὰ ἐπιστροφή ἀπὸ τῆς ζωογονίας τοῦ Ἀναξαγόρα, ὅπου τὰ σπέρματα ἔπεσαν στὴ γῆ μετὰ τὴ βροχὴ (βλ. 506), σ' ἐκείνῃ τοῦ Ἀναξίμανδρου, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία «τὰ ἔμβρια ὄντα προήλθαν ἀπὸ τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο ποὺ ἐξατμίστηκε ἀπὸ τὸν ἥλιο» (βλ. 136).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἀνακεφαλαιώνοντας, εἶναι δύσκολο νὰ ἀντισταθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀρχέλαος ἦταν ἓνας ὑποδεέστερος στοχαστής, ποὺ τὸν ἔσπρωξε ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀναθεωρήσει τὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα, περιλαμβάνοντας ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὶς θεωρίες τῶν ἐπιφανέστερων προδρόμων του. Ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρου πῆρε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς βιολογικὰς ἀντιλήψεις του, τὴν ἰδέαν τῆς πρωταρχικῆς σημασίας τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ· ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρου δανείστηκε, προφανῶς, τὸ δόγμα τῆς συμπύκνωσης καὶ τῆς ἀραίωσης τοῦ ἀέρος (βλ. 140).²⁷⁸ ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ φαίνεται ὅτι πῆρε τὰ τέσσερα «στοιχεῖα» καὶ ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα κληρονόμησε σχεδὸν ὅλα τὰ ἄλλα, μετὰ μερικὰ ἐπιμέρους τροποποιήσεις, ὅπως ἐκείνῃ ποὺ ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τῆς γῆς (515, § 4). Δὲν εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεὶς ποὺ ἡ σύνθεσις ὅλων αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων δὲν ἔχει μεγάλον ἐνδιαφέρον οὔτε σημασία.²⁷⁹

ΜΕΛΙΣΣΟΣ Ο ΣΑΜΙΟΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ
ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

519 Πλούταρχος, *Περικλῆς* 26 (DK 30 a 3): *πλεύσαντος γὰρ αὐτοῦ (ἐνν.: Περικλέους) Μέλισσος ὁ Ἰθαγένης, ἀνὴρ φιλόσοφος στρατηγῶν τότε τῆς Σάμου, καταφρονήσας τῆς ὀλιγότητος τῶν νεῶν ἢ τῆς ἀπειρίας τῶν στρατηγῶν, ἔπεισε τοὺς πολίτας ἐπιθέσθαι τοῖς Ἀθηναίοις. καὶ γενομένης μάχης νικήσαντες οἱ Σάμιοι καὶ πολλοὺς μὲν αὐτῶν ἄνδρας ἐλόντες πολλὰς δὲ ναῦς διαφθείραντες ἐχρῶντο τῇ θαλάσῃ καὶ παρετίθεντο τῶν ἀναγκαίων πρὸς τὸν πόλεμον ὅσα μὴ πρότερον εἶχον. ὑπὸ δὲ τοῦ Μελίσσου καὶ Περικλέα φησὶν αὐτὸν Ἀριστοτέλης ἡττηθῆναι ναυμαχοῦντα πρότερον.*

Γιατὶ ὅταν ἔκανε πανὰ ὁ Περικλῆς, ὁ Μέλισσος, γιὰς τοῦ Ἰθαγένη, ἑνας φιλόσοφος ποῦ ἦταν τότε στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς Σάμου, περιφρόνησε τὸν μικρὸ ἀριθμὸ τῶν ἀθηναϊκῶν πλοίων ἢ τὴν ἀπειρία τῶν κυβερνητῶν τους καὶ ἔπεισε τοὺς Σάμιους νὰ ἐπιτεθοῦν στοὺς Ἀθηναίους. Ἐγίνε μάχη καὶ νίκησαν οἱ Σάμιοι. Ἐπιασαν τόσους αἰχμαλώτους καὶ κατέστρεψαν τόσα καράβια ὥστε ἔγιναν κύριοι τῆς θάλασσας καὶ διέθεταν γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου μέσα ποῦ δὲν εἶχαν πρὶν. Ὁ ἴδιος ὁ Περικλῆς, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη,²⁸⁰ εἶχε νικηθεῖ ἀπὸ τὸν Μέλισσο σὲ μιὰ παλιότερη ναυμαχία.

520 Πλούταρχος, *Θεμιστοκλῆς* 2 (DK 30 a 3): *καίτοι Στησίμβροτος Ἀναξαγόρου τε διακοῦσαι τὸν Θεμιστοκλέα φησὶ καὶ περὶ Μέλισσον σπουδάσαι τὸν φυσικόν, οὐκ εὖ τῶν χρόνων ἀπτόμενος. Περικλεῖ γάρ, ὃς πολὺ νεώτερος ἦν Θεμιστοκλέους, Μέλισσος μὲν ἀντεστρατήγει πολιορκοῦντι Σαμίους, Ἀναξαγόρας δὲ συνδιέτριβε.*

Ἀλλὰ ὁ Στησίμβροτος λέει ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ ἔνωθε μεγάλο θαύμασμά γιὰ τὸν Μέλισσο, τὸν φυσικὸ φιλόσοφο. Ἐδῶ ὅμως κάνει λάθος στὶς χρονολογίες. Γιατὶ ὁ Περικλῆς ἦταν πολὺ νεότερος ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ. Καὶ ὁ Μέλισσος πολέμησε ἐναντίον τοῦ Περικλῆ, ὅταν αὐτὸς πολιορκοῦσε τοὺς Σάμιους, ἐνῶ ὁ Ἀναξαγόρας συναναστρεφόταν μαζί του.

Τὸ **519** μᾶς δίνει τὴ μόνη ἀξιόπιστη πληροφορία ποῦ ἔχουμε γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ χρονολογικὴ θέση τοῦ Μελίσσου. Ἡ ναυμαχία, στὴν ὁποία νίκησε τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο, ἔγινε τὸ 441 π.Χ., καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι γι' αὐτὸν τὸ λόγῳ ὁ Ἀπολλόδωρος τοποθέτησε τὴν ἀκμὴ του στὴν ὀγδοηκοστὴ τέταρτη Ὀλυμπιάδα, δηλαδὴ στὸ διάστημα 444-441 (Διογ. Λ. IX, 24· DK 30 a 1). Δὲν ἀπο-

κλείεται, επομένως, να μην ήταν ο Μέλισσος νεότερος από τον 'Αναξαγόρα (πού γεννήθηκε το 500)· και μπορεί, ακόμα, ο Στησίμβροτος να είχε μερικές ενδείξεις που ένισχυαν την έκδοχή του για τη σχέση του Θεμιστοκλή με τους δύο φιλοσόφους.²⁸¹ 'Αν είναι έτσι, τότε ο Μέλισσος πρέπει να είχε ήδη αποκτήσει κάποια φιλοσοφική φήμη γύρω στο 465 π.Χ., εποχή στην οποία τοποθετείται συνήθως ο θάνατος του Θεμιστοκλή.

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΣΟΥ

521 Σιμπλίκιος, εις *Φυσικά* 70, 16 (DK 30 a 4): ο Μέλισσος και την *ἐπιγραφήν* οὕτως *ἐποίησατο* τοῦ *συγγράμματος* *Περὶ φύσεως ἢ περὶ τοῦ ὄντος*.

Ὁ Μέλισσος μάλιστα τιτλοφόρησε έτσι και τὸ σύγγραμμά του *Περὶ φύσεως ἢ περὶ τοῦ ὄντος*.

522 Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 557, 10 (DK 30 a 4): και εἰ *Περὶ φύσεως ἢ περὶ τοῦ ὄντος ἐπέγραψε* Μέλισσος, *δήλον* ὅτι *τὴν φύσιν ἐνόμιζεν εἶναι* τὸ *ὄν*.

Και ἂν ὁ Μέλισσος χρησιμοποίησε τὸν τίτλο *Περὶ φύσεως ἢ περὶ τοῦ ὄντος*, εἶναι φανερό πῶς θεωροῦσε ὅτι τὸ ὄν, δηλαδή αὐτὸ πού ὑπάρχει, εἶναι ἡ φύση.

Ὅπως φαίνεται, ἓνα καὶ μοναδικὸ βιβλίον εἶναι ἡ πηγή τῶν σωζόμενων αποσπασμάτων τοῦ Μέλισσου (πρβ. 466), πού διαφυλάχτηκαν ὅλα ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιον. Ὅπως συνήθως, ὁ τίτλος πού ἀναφέρουν τὰ ἐδάφια **521** καὶ **522** μᾶλλον δὲν ὀφείλεται στὸν ἴδιον τὸ συγγραφέα.²⁸²

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Μέλισσος ἔγραψε μετὰ τὸν Παρμενίδην, τοῦ ὁποίου λέγεται ὅτι ὑπῆρξε μαθητῆς (Διογ. Λ. IX, 24· DK 30 a 1) καὶ μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου συνδέει τὴ φιλοσοφία του ἢ παράδοση, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (*Θεαίτ.* 180 d) καὶ τὸν 'Αριστοτέλη (λ.χ. *Φυσ.* 186 a 6, *Περὶ οὐρανοῦ* 298 b 14). Πολὺ θὰ θέλαμε νὰ ξέρομε ἂν τὸ βιβλίον τοῦ Μέλισσου γράφτηκε καὶ κυκλοφόρησε πρὶν ἢ μετὰ τὰ συγγράμματα τῶν συγχρόνων του προσωκρατικῶν. Ὅπως θὰ δοῦμε, ὑπάρχουν ἴσως ἐνδείξεις στὸ **537** ὅτι ὁ Μέλισσος εἶχε διαβάσει τόσο τὸν 'Αναξαγόρα ὅσο καὶ τὸν 'Εμπεδοκλή· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μιὰ μαρτυρία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Λεύκιππος ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Μέλισσου (Τζέτζης, *Χιλ.* II, 980· DK 67 a 5), καὶ ὅπωςδήποτε ἡ περιγραφή τοῦ 'Αριστοτέλη γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ ἄτομισμού (**545** πρὸ κάτω) ἐνισχύει τὴν ἰδέα ὅτι ὁ Λεύκιππος ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Μέλισσο τουλάχιστον ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ζήνωνα.

Η ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΛΙΣΣΟΥ

Παραφράσεις τῆς συλλογιστικῆς πού ἀνέπτυξε ὁ Μέλισσος στὸ σύγγραμμά

του έχουν διασωθεῖ στην ψευδοαριστοτελική πραγματεία *Περὶ Μελίσσου, Ξενοφάνους καὶ Γοργίου* (974 a 1 κέ. DK 30 a 5), καθώς και ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο (εἰς *Φυσικά* 103, 13 κέ. DK, τόμος I, σ. 268-270), πού περιέργως παρουσιάζει τὴ σχηματικὴ διασκευὴ τῆς ὥς ἔργο τοῦ ἰδίου τοῦ Μελίσσου, μολοντί λίγες σελίδες ἀργότερα παραθέτει γνήσια ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ὅσα ἔγραψε πράγματι ὁ Μέλισσος γύρω ἀπὸ τὰ ἴδια ζητήματα. Οἱ παραφράσεις δείχνουν ὅτι ἡ συλλογιστικὴ τοῦ Μελίσσου βασιζόταν κυρίως στὴν αὐστηρὴ συναγωγὴ τῶν συνεπειῶν πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παραδοχὴ ὅτι κάτι ὑπάρχει.²⁸³ Αὐτὴ ἡ ἐνδειξὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ αὐτούσια ἀποσπάσματα τοῦ Μελίσσου πού ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς.

(i) Ἀγέννητο καὶ ἄφθαρτο

525 Ἀπόσπ. 1, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 162, 24: αἰεὶ ἦν ὃ τι ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται. εἰ γὰρ ἐγένετο, ἀναγκαῖόν ἐστι πρὶν γενέσθαι εἶναι μηδέν· εἰ τοίνυν μηδέν ἦν, οὐδαμὰ ἂν γένοιτο οὐδὲν ἐκ μηδενός.

Πάντα ὑπῆρχε, ὅ,τι καὶ ἂν ἦταν, καὶ πάντα θὰ ὑπάρχει. Γιατί ἂν γεννήθηκε, πρέπει ἀναγκαῖα νὰ μὴν ἦταν τίποτα πρὶν γεννηθεῖ. Ἄν ὅμως δὲν ἦταν τίποτα, δὲν θὰ μπορούσε μὲ κανένα τρόπο νὰ γεννηθεῖ κάτι ἀπὸ τὸ μηδέν.

Ὅπως ὁ Παρμενίδης, ἔτσι καὶ ὁ Μέλισσος ἀρχίζει τὴ συναγωγὴ τῶν ιδιοτήτων πού συνεπάγεται ἡ ὑπαρξὴ μὲ τὴν ἀπόδειξὴ τῆς πρότασης ὅτι ἂν κάτι ὑπάρχει, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γεννηθῇκε. Ὅπως ἐκεῖνος, ἔτσι καὶ αὐτὸς ἐπικαλεῖται τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ γένεση συνεπάγεται τὴν προηγούμενη ἀνυπαρξία καὶ ὅτι τίποτα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ κάτι πού δὲν ὑπάρχει. Καὶ μᾶς ἀφήνει καὶ αὐτὸς νὰ συνθέσουμε μιὰ ἰσόμορφη ἀπόδειξὴ ἐναντίον τῆς πρότασης ὅτι τὸ ὄν μπορεῖ νὰ φθαρεῖ. Ὁ Παρμενίδης ὅμως εἶχε βγάλει τὸ παράδοξο συμπέρασμα ὅτι αὐτὸ πού ὑπάρχει δὲν ὑπῆρχε ποτὲ οὔτε θὰ ὑπάρξει, παρὰ ὑπάρχει σὲ ἕνα αἰῶνιο παρόν. Ὁ Μέλισσος ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα: δέχεται τὸ «ἦταν» καὶ τὸ «θὰ εἶναι» καὶ ἀποδίδει στὸ ὄν μιὰ πιὸ εὐληπτὴ μορφή αἰωνιότητος.

(ii) Ἀπεριόριστη ἔκταση

526 Ἀπόσπ. 2, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 29, 22 καὶ 109, 20: ὅτε τοίνυν οὐκ ἐγένετο, ἔστι δέ, αἰεὶ ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται καὶ ἀρχὴν οὐκ ἔχει οὐδὲ τελευτήν, ἀλλ' ἀπειρόν ἐστιν. εἰ μὲν γὰρ ἐγένετο, ἀρχὴν ἂν εἶχεν (ἤρξατο γὰρ ἂν ποτε γινόμενον) καὶ τελευτήν (ἐτελεύτησε γὰρ ἂν ποτε γινόμενον)· ὅτε δὲ μήτε ἤρξατο μήτε ἐτελεύτησεν, αἰεὶ τε ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται (καὶ) οὐκ ἔχει ἀρχὴν οὐδὲ τελευτήν· οὐ γὰρ αἰεὶ εἶναι ἀνυστόν, ὃ τι μὴ πᾶν ἔστι.

Ἄφοῦ λοιπὸν δὲν ἔγινε ἀλλὰ εἶναι, πάντα ἦταν καὶ πάντα θὰ εἶναι, καὶ δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, ἀλλὰ εἶναι ἀπειρο. Γιατὶ ἂν εἶχε γεννηθεῖ, θὰ εἶχε μιὰ ἀρχὴ (γιατὶ κάποια στιγμή θὰ εἶχε ἀρχίσει νὰ γεννιέται) καὶ ἕνα τέλος (γιατὶ κάποια στιγμή θὰ εἶχε πάψει νὰ γεννιέται). Ἄφοῦ ὅμως οὔτε ἄρχισε οὔτε τέλειωσε, ὑπῆρχε πάντα καὶ θὰ ὑπάρχει πάντα καὶ δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος· γιατί κάτι ποὺ δὲν εἶναι δόλοκληρο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει πάντα.

527 Ἀπόσπ. 3, στὸ ἴδιο 109, 31: *ἀλλ' ὥσπερ ἔστιν αἰεί, οὕτω καὶ τὸ μέγεθος ἀπειρον αἰεί χορή εἶναι.*

Ἄλλὰ ὅπως ἀκριβῶς ὑπάρχει πάντα, ἔτσι πρέπει πάντα νὰ εἶναι καὶ ἀπειρο στὸ μέγεθος.

528 Ἀπόσπ. 4, στὸ ἴδιο 110, 3: *ἀρχὴν τε καὶ τέλος ἔχον οὐδὲν οὔτε αἰδίων οὔτε ἀπειρόν ἔστιν.*

Ἕνα πράγμα ποὺ ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος δὲν εἶναι οὔτε αἰώνιο οὔτε ἀπειρο.

Ὁ Μέλισσος τώρα συμπεραίνει ὅτι τὸ ὄν, ἀφοῦ δὲν ἔχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, ἐκτείνεται ἀπειρα στὸ χῶρο, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι αἰώνιο. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ θέλει, ξεκινώντας ἀπὸ παρμενίδεια ἀξιώματα, νὰ φτάσει σ' ἕνα συμπέρασμα ποὺ ἔρχεται σὲ κατάφωρη ἀντίφαση μὲ τὰ συμπεράσματα τῆς Ἀλήθειας: ἡ δυσνόητη ἀντίληψη τοῦ Παρμενίδη γιὰ τὰ ὄρια ἐγκαταλείπεται καὶ τῇ θέσῃ της τὴν παίρνει ἡ θέσῃ τῆς ἀπειρης ἐκτασης. Δυστυχῶς, καὶ ἡ συλλογιστικὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Μέλισσου στὸ **526** εἶναι στρυφνὴ καὶ μπερδεμένη. Μερικοὶ μελετητὲς μάλιστα σκέφτηκαν ὅτι ἡ πρόθεσή του ἦταν νὰ ἀποδείξει τὴν ἀπειρὴ ἐκταση *στὸ χρόνο*. Ἀλλὰ τὴν ἰδέα αὕτῃ τὴν ἐκφράζει στὰ **527** καὶ **528** μὲ τίς λέξεις *αἰδίων* καὶ *αἰεί*, καὶ τὸ **526** ἀποτελεῖ ἕναν τόσο περίπλοκο συλλογισμό ὥστε θὰ ἦταν τραβηγμένο ἀπ' τὰ μαλλιά νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀποβλέπει σ' ἕνα συμπέρασμα ποὺ ὁ Μέλισσος εἶχε ἤδη ἀποδείξει μὲ ἀπλὸ καὶ προσφυὲς τρόπο στὸ **525**.

Ὁ Μέλισσος ὑποστηρίζει, προφανῶς, ὅτι ἂν ἕνα πράγμα γεννιόταν, θὰ ὑπῆρχε ἕνα μέρος του ποὺ θὰ ἐρχόταν χρονικὰ πρῶτο καὶ (ἐπομένως) θὰ ἦταν ἡ ἀρχὴ του στὸ χῶρο (λ.χ. ἡ μπροστινὴ του ἄκρη)· καὶ θὰ ὑπῆρχε καὶ ἕνα ἄλλο μέρος ποὺ θὰ ἐρχόταν χρονικὰ τελευταῖο καὶ θὰ ἦταν ἔτσι τὸ τέλος του στὸ χῶρο (λ.χ. ἡ πίσω ἄκρη του). Ὁ συλλογισμὸς του λοιπὸν εἶναι ὅτι, ἀφοῦ τὸ ὄν δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ ἀρχίσει οὔτε νὰ πάψει νὰ γίνεται, δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἔχει τέτοια πρῶτα καὶ τελευταῖα μέρη —καὶ κατὰ συνέπεια ἔχει ἀπειρὴ ἐκταση. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔφριξε μὲ τὴ λογικὴ ἀδεξιότητα αὐτοῦ τοῦ συλλογισμοῦ²⁸⁴ (πρβ. ἐπίσης *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι* 5, 167 b 13· 6, 168 b 35· 28, 181 a 27):

529 Ἀριστοτέλης, *Φυσικὰ* Α 3, 186 a 10: *ὅτι μὲν οὖν παραλογίζεται Μέλισ-*

σος, δηλον· οἶεται γὰρ εἰληφέναι, εἰ τὸ γενόμενον ἔχει ἀρχὴν ἅπαν, ὅτι καὶ τὸ μὴ γενόμενον οὐκ ἔχει. εἴτα καὶ τοῦτο ἄτοπον, τὸ παντὸς εἶναι ἀρχὴν — τοῦ πράγματος καὶ μὴ τοῦ χρόνου, καὶ γενέσεως μὴ τῆς ἀπλῆς ἀλλὰ καὶ ἀλλοιούσεως, ὥσπερ οὐκ ἀθρόας γιγνομένης μεταβολῆς.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ συλλογισμὸς τοῦ Μέλισσου εἶναι λανθασμένος. Γιατὶ νομίζει ὅτι μπορεῖ νὰ δεχτεῖ ὅτι, ἂν κάτι ποῦ γεννήθηκε ἔχει μιὰ ἀρχή, τότε κάτι ποῦ δὲν γεννήθηκε δὲν ἔχει ἀρχή. Ἀλλὰ ἄτοπο εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ ὅλα ἔχουν μιὰ ἀρχή — τὸ πράγμα καὶ ὄχι (μόνο) ὁ χρόνος, καὶ ὄχι (μόνο) ἡ ἀπλή γένεση ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλλοίωση, λές καὶ ἡ ἀλλαγὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ξαφνικά.

(iii) Ἔνα

531 Ἀπόσπ. 6, Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 557, 16: εἰ γὰρ <ἄπειρον> εἶη, ἐν εἶη ἂν· εἰ γὰρ δύο εἶη, οὐκ ἂν δύναιτο ἄπειρα εἶναι, ἀλλ' ἔχοι ἂν πείρατα πρὸς ἄλληλα.

Γιατὶ ἂν ἦταν (ἄπειρο), θὰ ἦταν ἕνα· γιατί ἂν ἦταν δύο, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἄπειρα, ἀλλὰ τὸ ἕνα θὰ περιόριζε τὸ ἄλλο.

Ἡ τακτικὴ τοῦ Μέλισσου ἐδῶ εἶναι ἡ ἀνάποδη ἀπὸ ἐκείνη ποῦ εἶχε ἀκολουθήσει στὰ ἐδάφια **525** καὶ **526-528**. Συνάγει ἕνα παρμενίδειο συμπέρασμα (τὸ μονισμό) ἀπὸ ἕνα ἀξίωμα (τὴν ἄπειρη ἔκταση) ποῦ ὁ Παρμενίδης ἀπέρριπτε (ἂν καί, φυσικά, ὁ Μέλισσος εἶχε συμπεράνει τὴν ἴδια τὴν ἀπειρη ἔκταση ἀπὸ τὴν παρμενίδεια ἀπόρριψη τῆς γένεσης).

Ἀπὸ ὅλες τίς θέσεις τοῦ Μέλισσου, αὐτὴ ποῦ ἐκφράζεται στὸ **531** ἄσκησε τὴ μεγαλύτερη ἐπίδραση στοὺς μεταγενέστερους στοχαστές. Εἶναι λογικό, βέβαια, νὰ θεωρήσουμε ὅτι καὶ ὁ Παρμενίδης πίστευε ὅτι ἂν ὑπάρχει κάτι, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μόνο ἕνα πράγμα. Ἀλλὰ δὲν πρόσφερε καμιὰ σαφὴ ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς πρότασης οὔτε καὶ τὴ διατύπωσε ρητὰ (βλ. πιδὸ πάνω σ. 257), καὶ ὅπωςδὴποτε ἡ θέση αὐτὴ δὲν ἦταν τὸ κύριο σημεῖο τοῦ συστήματός του. Ἔτσι λοιπόν, ὅταν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζουν τὸ μονισμό ὡς κεντρικὴ θέση τῶν ἑλεατῶν (λ.χ. **327**, **530** πιδὸ πάνω, *Φυσ.* 184 b 25 κέ., 186 a 4 κέ.), θὰ πρέπει νὰ διαβάσουν τὸν Παρμενίδη μὲ τὰ γυαλιὰ τοῦ Μέλισσου.

(iv) Ὁμοιογενές

532 [Ἀριστοτέλης], *Μ.Ε.Γ.* 974 a 12-14 (DK 30 a 5): ἐν δὲ ὃν ὁμοιον εἶναι πάντη· εἰ γὰρ ἀνόμοιον, πλείω ὄντα οὐκ ἂν ἔτι ἐν εἶναι, ἀλλὰ πολλά.

Καθὼς εἶναι ἕνα, εἶναι ὁμοιο ἀπὸ κάθε ἀποψῆ· γιατί ἂν ἦταν ἀνόμοιο, ὄντας πολλαπλὸ δὲν θὰ ἦταν πιά ἕνα, ἀλλὰ πολλά.

Τὰ λόγια, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Μέλισσος συνήγαγε τὴν ὁμοιογένεια τοῦ ὄντος ἀπὸ τῆ μοναδικότητά του, ἔχουν χαθεῖ (ἡ ἀρχὴ τοῦ 533 δείχνει καθαρά ὅτι πράγματι ἐβγαζε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα). Χωρὶς ἀμφιβολία ἐμπνεύστηκε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Παρμενίδη στο 297, ἀλλὰ δημιούργησε μιὰ χαρακτηριστικὴ παραλλαγή, συνάγοντας τὸ ἀξίωμα τοῦ Παρμενίδη ἀπὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ Παρμενίδη.

(v) Ἀμετάβλητο

533 Ἀπόσπ. 7, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 111, 18: (1) οὕτως οὖν αἰδιόν ἐστι καὶ ἄπειρον καὶ ἐν καὶ ὅμοιον πᾶν. (2) καὶ οὗτ' ἂν ἀπολλοῖοι τι²⁸⁵ οὔτε μείζον γίνονται οὔτε μετακοσμέοιτο οὔτε ἀλγεῖ οὔτε ἀνιᾶται· εἰ γὰρ τι τούτων πάσχοι, οὐκ ἂν ἔτι ἐν εἴῃ. εἰ γὰρ ἑτεροιοῦται, ἀνάγκη τὸ ἐὼν μὴ ὅμοιον εἶναι, ἀλλὰ ἀπόλλυσθαι τὸ πρόσθεν ἐόν, τὸ δὲ οὐκ ἐὼν γίνεσθαι. εἰ τοίνυν τριχὶ μὴ μυρίοις ἔτεσιν ἑτεροῖον γίνοιτο, ὀλεῖται πᾶν ἐν τῷ παντὶ χρόνῳ. (3) ἀλλ' οὐδὲ μετακοσμηθῆναι ἀνυστόν· ὁ γὰρ κόσμος ὁ πρόσθεν ἐὼν οὐκ ἀπόλλυται οὔτε ὁ μὴ ἐὼν γίνεται. ὅτε δὲ μήτε προσγίνεται μηδὲν μήτε ἀπόλλυται μήτε ἑτεροιοῦται, πῶς ἂν μετακοσμηθεῖν τι τῶν ἐόντων; εἰ μὲν γὰρ τι ἐγίνετο ἑτεροῖον, ἥδη ἂν καὶ μετακοσμηθεῖν. (4) οὐδὲ ἀλγεῖ· οὐ γὰρ ἂν πᾶν εἴῃ ἀλγέον· οὐ γὰρ ἂν δύναιτο αἰεὶ εἶναι χρήμα ἀλγέον· οὐδὲ ἔχει ἴσην δύναμιν τῷ ὑγιεῖ· οὐδ' ἂν ὅμοιον εἴῃ, εἰ ἀλγέον· ἀπογινόμενον γὰρ τευ ἂν ἀλγέον ἢ προσγινόμενον, οὐκ ἂν ἔτι ὅμοιον εἴῃ. (5) οὐδ' ἂν τὸ ὑγιὲς ἀλγῆσαι δύναιτο· ἀπὸ γὰρ ἂν ὀλοῖτο [τὸ ὑγιὲς καὶ] τὸ ἐόν, τὸ δὲ οὐκ ἐὼν γένοιτο. (6) καὶ περὶ τοῦ ἀνιᾶσθαι ὧντος λόγος τῷ ἀλγέοντι.

Ἔτσι λοιπόν, εἶναι αἰώνιο καὶ ἄπειρο καὶ ἓνα καὶ ὅλο ὅμοιο. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χάσει τίποτα οὔτε νὰ γίνεῖ μεγαλύτερο οὔτε νὰ ἀναδιαταχθεῖ, οὔτε πονάει οὔτε λυπᾶται· γιατί ἂν πάθαινε κάτι ἀπὸ αὐτά, δὲν θὰ ἦταν πιά ἓνα. Γιατὶ ἂν ἀλλάζει, τότε ἀναγκαῖα αὐτὸ πού ὑπάρχει δὲν εἶναι ὅμοιο, ἀλλὰ αὐτὸ πού ὑπῆρχε πρὶν χάνεται καὶ γεννιέται αὐτὸ πού δὲν ὑπάρχει. Ἄν ἀλλάζε ἔστω καὶ κατὰ μία τρίχα μέσα σὲ δέκα χιλιάδες χρόνια, θὰ χαθεῖ στοῦ σύνολο τοῦ χρόνου. Ἄλλα οὔτε καὶ νὰ ἀναδιαταχθεῖ εἶναι δυνατό. Γιατὶ ἡ τάξη (κόσμος) πού ὑπῆρχε πρὶν δὲν καταστρέφεται, οὔτε δημιουργεῖται μιὰ τάξη πού δὲν ὑπάρχει. Καὶ ἀφοῦ τίποτα δὲν προστίθεται οὔτε καταστρέφεται οὔτε ἀλλάζει, πῶς θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀναδιαταχθεῖ κάτι ἀπὸ αὐτὰ πού ὑπάρχουν; Γιατὶ ἂν ἀλλάζε ἀπὸ μιὰ ὁποιαδήποτε ἀποψη, θὰ ἀναδιατασσόταν. Οὔτε πονάει. Γιατὶ ἂν πονοῦσε, δὲν θὰ ἦταν ὁλόκληρο, γιατί ἓνα πράγμα πού πονάει δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει παντοτινά· οὔτε ἔχει ἴση δύναμη μὲ τὸ ὑγιὲς· οὔτε θὰ ἦταν ὅμοιο, ἂν πονοῦσε, γιατί θὰ πονοῦσε ἐπειδὴ κάτι θὰ ἀποχωριζόταν ἀπὸ αὐτὸ ἢ θὰ προστίθετο σ' αὐτό, ἐπομένως δὲν θὰ ἦταν πιά ὅμοιο. Οὔτε μπορεῖ τὸ ὑγιὲς νὰ πονέσει, γιατί τότε αὐτὸ πού ὑπάρχει θὰ χανόταν καὶ αὐτὸ πού δὲν ὑπάρχει θὰ γεννιόταν. Καὶ γιὰ τὴ λύπη ἰσχύει ὁ ἴδιος συλλογισμὸς ὅπως γιὰ τὸν πόνο.

Αὐτὸ τὸ μακροσκελὲς ἀπόσπασμα εἶναι γεμάτο ἐνδιαφέροντες συλλογισμούς.

Μερικοί από αυτούς περιστρέφονται γύρω από την όμοιογένεια· άλλοι βασίζονται στο θεμελιώδες έπιχείρημα που αναπτύχθηκε στο 525 έναντιόν της γένεσης και της φθοράς· άλλοι πάλι εισάγουν ολότελα καινούριες σκέψεις, όπως λόγου χάρι όταν ο Μέλισσος παρατηρεί ότι αυτό που πονάει δεν έχει την ίδια δύναμη με το υγιές. Αυτό το παράδειγμα μάς ξενίζει, και άλλωστε ανήκει σε μια σειρά δυσνόητων συλλογισμών. Γιατί τάχα ο Μέλισσος ενδιαφερόταν τόσο να αποδείξει ότι το *ὄν* δεν υποφέρει από πόνο ή λύπη; Μήπως είχε στο νοῦ του έναν συγκεκριμένο φιλοσοφικό στόχο, που οι πρώτοι του αναγνώστες θα τον αναγνώριζαν εύκολα ως γνωστό δόγμα, αλλά για ἑμᾶς είναι δυσδιάκριτος; Μήπως ή άρνηση τοῦ πόνου και της λύπης είναι το συμπλήρωμα μιᾶς πίστης (παρμένης ίσως από τὸν Ξενοφάνη) στὸν θεῖο χαρακτήρα της πραγματικότητας; Ίσως όμως, ἀντὶ γιὰ όλα αυτά, ὁ Μέλισσος ήθελε να τονίσει τὴν τελειότητα τοῦ ὄντος με ἕναν τρόπο που θα ἔδειχνε ἀνάγλυφα και ἐντυπωσιακά τὴ διαφορά του ἀπὸ τὰ ἔμβια πλάσματα, στὰ ὁποῖα πιστεύουν οἱ κοινοὶ θνητοὶ και στὰ ὁποῖα κατὰ τάσσουν και τοὺς ἰδίους τοὺς ἑαυτοὺς τους. Μπορεῖ λοιπὸν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μέλισσου νὰ ἦταν ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη (166-169), ἀλλὰ μάλλον δὲν ήθελε νὰ μάς κάνει νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ πραγματικότητα αἰσθάνεται ἢ σκέπτεται (ἀντίθετα με τὶς θέσεις που διατυπώνονται στὰ χωρία 170-172).

(vi) Ἀκίνητο

534 Ἀπόσπ. 7, Σμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 112, 6²⁸⁶: (7) οὐδὲ κενεὸν ἔστιν οὐδέν· τὸ γὰρ κενεὸν οὐδέν ἐστιν· οὐκ ἂν ὄν εἴη τό γε μηδέν. οὐδὲ κινεῖται· ὑποχωρήσαι γὰρ οὐκ ἔχει οὐδαμῇ, ἀλλὰ πλέων ἐστίν. εἰ μὲν γὰρ κενεὸν ἦν, ὑπεχώρει ἂν εἰς τὸ κενόν· κενοῦ δὲ μὴ ἔντος οὐκ ἔχει ὁκη ὑποχωρήσει. (8) πυκνὸν δὲ και ἀραιὸν οὐκ ἂν εἴη. τὸ γὰρ ἀραιὸν οὐκ ἀνυστὸν πλέων εἶναι ὁμοίως τῷ πυκνῷ, ἀλλ' ἤδη τὸ ἀραιὸν γε κενεώτερον γίνεται τοῦ πυκνοῦ. (9) κρίσιν δὲ ταύτην χρὴ ποιήσασθαι τοῦ πλέω και τοῦ μὴ πλέω· εἰ μὲν ὄν χωρεῖ τι ἢ εἰσδέχεται, οὐ πλέων· εἰ δὲ μήτε χωρεῖ μήτε εἰσδέχεται, πλέων. (10) ἀνάγκη τοίνυν πλέων εἶναι, εἰ κενὸν μὴ ἔστιν. εἰ τοίνυν πλέων ἐστίν, οὐ κινεῖται.

Και τίποτα δὲν εἶναι κενό. Γιατί τὸ κενό δὲν εἶναι τίποτα, και τὸ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει. Οὔτε κινεῖται. Γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ὑποχωρήσει σὲ ὅποιοδήποτε σημεῖο, ἀλλὰ εἶναι γεμάτο. Γιατί ἂν ὑπῆρχε κενό, θα ὑποχωροῦσε στὸ κενό· ἀφοῦ ὅμως δὲν ὑπάρχει κενό, δὲν ἔχει πού νὰ ὑποχωρήσει. Τὸ πυκνὸ και τὸ ἀραιὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχουν. Γιατί αὐτὸ που εἶναι ἀραιὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξίσου γεμάτο ὅσο τὸ πυκνὸ, ἀλλὰ ἔτσι τὸ ἀραιὸ γίνεται πὺ ἀδieu ἀπὸ αὐτὸ που εἶναι γεμάτο. Και νὰ ποῖ εἶναι τὸ κριτήριο γιὰ νὰ ξεχωρίσουμε τὸ γεμάτο ἀπὸ τὸ μὴ γεμάτο: ἂν κάτι ὑποχωρεῖ ἢ δέχεται μέσα του κάτι, δὲν εἶναι γεμάτο· ἂν ὅμως οὔτε ὑποχωρεῖ οὔτε δέχεται μέσα του κάτι, τότε εἶναι γεμάτο. Ἐπομένως πρέπει νὰ εἶναι γεμάτο, ἂν δὲν ὑπάρχει κενό. Ἄν ὅμως εἶναι γεμάτο, δὲν κινεῖται.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία πού ἀναπτύσσει ὁ Μέλισσος στὸ 534 εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμά του. Σ' αὐτὲς τὶς γραμμές, ὄχι μόνο ἐπεκτείνει καὶ τελειοποιεῖ ἀφάνταστα τὶς συγκεχυμένες παρατηρήσεις τοῦ Παρμενίδη γιὰ τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴν κίνηση (298), ἀλλὰ καὶ διαμορφώνει²⁸⁷ μιὰν ἀπὸ τὶς κλασικὲς ἰδέες τῆς ἑλληνικῆς φυσικῆς φιλοσοφίας: τὸ κενὸ εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς κίνησης. Αὐτὴ τὴν ἰδέα, μαζὶ μὲ τὴ θέση ὅτι τὸ κενὸ δὲν εἶναι τίποτα (θέση πού καὶ αὐτὴ ἴσως ἔχει γιὰ πρωτουργό της τὸν Μέλισσο),²⁸⁸ ἐπρόκειτο νὰ τὴν ἀσπαστεῖ ὁ Λεῦκιππος καὶ νὰ τὴν κάνει ἕναν ἀπὸ τοὺς στυλοβάτες τοῦ φυσικοῦ του συστήματος. Χωρὶς ἀμφιβολία, ὁ Μέλισσος θεωροῦσε ἀδιάσειστη τὴ θέση του ὅτι τὸ τίποτα δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ οἱ ἀτομιστὲς δὲν θὰ δισταζαν νὰ διατυπώσουν τὴν παράδοξη θέση ὅτι τὸ ὄν δὲν ὑπάρχει περισσότερο ἀπὸ τὸ μὴ ὄν (555), ἀξιοποιώντας ἔτσι μὲ ἀπροσδόκητα θετικὸ τρόπο τὴ συλλογιστικὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ Μέλισσος ἀπορρίπτει, στὸ 534, τὴ δυνατότητα τῆς κίνησης.

ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

537 Ἀπόσπ. 8, Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 558, 21: μέγιστον μὲν οὖν σημεῖον οὗτος ὁ λόγος, ὅτι ἐν μόνον ἐστίν· ἀτὰρ καὶ τάδε σημεία. εἰ γὰρ ἦν πολλά, τοιαῦτα χρὴ αὐτὰ εἶναι οἷόν περ ἐγὼ φημι τὸ ἐν εἶναι. εἰ γὰρ ἔστι γῆ καὶ ὕδωρ καὶ ἀήρ καὶ πῦρ καὶ σίδηρος καὶ χρυσός, καὶ τὸ μὲν ζῶον τὸ δὲ τεθνηκός, καὶ μέλαν καὶ λευκὸν καὶ τὰ ἄλλα ὅσα φασὶν οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀληθῆ, εἰ δὴ ταῦτα ἔστι, καὶ ἡμεῖς ὀρθῶς ὀρῶμεν καὶ ἀκούομεν, εἶναι χρὴ ἕκαστον τοιοῦτον οἷόν περ τὸ πρῶτον ἔδοξεν ἡμῖν, καὶ μὴ μεταπίπτειν μηδὲ γίνεσθαι ἑτεροῖον, ἀλλὰ αἰεὶ εἶναι ἕκαστον οἷόν πέρ ἐστιν. νῦν δὲ φαμεν ὀρθῶς ὀρᾶν καὶ ἀκούειν καὶ συνιέναι· δοκεῖ δὲ ἡμῖν τό τε θερμὸν ψυχρὸν γίνεσθαι καὶ τὸ ψυχρὸν θερμὸν καὶ τὸ σκληρὸν μαλθακὸν καὶ τὸ μαλθακὸν σκληρὸν καὶ τὸ ζῶον ἀποθνήσκειν καὶ ἐκ μὴ ζῶντος γίνεσθαι, καὶ ταῦτα πάντα ἑτεροιοῦσθαι, καὶ ὅ τι ἦν τε καὶ ὁ νῦν οὐδὲν ὁμοῖον εἶναι, ἀλλ' ὅ τε σίδηρος σκληρὸς ἐὼν τῷ δακτύλῳ κατατρίβεσθαι ὁμουρέων [Bergk, Diels· ὁμοῦ ῥέων στὰ χειρογράφα], καὶ χρυσὸς καὶ λίθος καὶ ἄλλο ὅ τι ἰσχυρὸν δοκεῖ εἶναι πᾶν,²⁸⁹ ἐξ ὕδατός τε γῆ καὶ λίθος γίνεσθαι. οὐ τοίνυν ταῦτα ἀλλήλοις ὁμολογεῖ. φάμενοις γὰρ εἶναι πολλὰ καὶ αἰδία καὶ εἴδη τε καὶ ἰσχὺν ἔχοντα, πάντα ἑτεροιοῦσθαι ἡμῖν δοκεῖ καὶ μεταπίπτειν ἐκ τοῦ ἑκάστοτε ὀρωμένου. δηλονότι τοίνυν, ὅτι οὐκ ὀρθῶς ἐωρῶμεν οὐδὲ ἐκείνα πολλὰ ὀρθῶς δοκεῖ εἶναι· οὐ γὰρ ἂν μετέπιπτεν, εἰ ἀληθῆ ἦν· ἀλλ' ἦν οἷόν περ ἐδόκει ἕκαστον τοιοῦτον. τοῦ γὰρ ἐόντος ἀληθινοῦ κρεῖσσον οὐδέν. ἦν δὲ μεταπῆση, τὸ μὲν ἐὼν ἀπώλετο, τὸ δὲ οὐκ ἐὼν γέγονεν. οὕτως οὖν, εἰ πολλὰ εἴη, τοιαῦτα χρὴ εἶναι οἷόν περ τὸ ἐν.

Αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα λοιπὸν εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχει μόνο ἓν· ἀλλὰ

υπάρχουν άκόμα και οι έξής άποδείξεις: "Αν ύπρχαν πολλά, θά έπρεπε νά είναι όπως άκριβώς λέω ότι είναι τό ένα. Γιατί άν ύπάρχει γή και νερό και άέρας και φωτιά και σίδηρο και χρυσάφι, και άν τό ένα πράγμα είναι ζωντανό ενώ τό άλλο νεκρό, και άν ύπάρχει μαύρο και άσπρο και όλα τά άλλα πού θεωρούν άληθινά οι άνθρωποι, άν λοιπόν είναι έτσι, και άν βλέπουμε και άκούμε σωστά, τότε τό καθένα από αυτά πρέπει νά είναι έτσι όπως μάς φάνηκε τήν πρώτη φορά και νά μήν έχει μεταπτώσεις ούτε νά γίνεται διαφορετικό, παρά νά είναι πάντα τό καθένα όπως άκριβώς είναι. 'Αλλά πράγματι λέμε ότι βλέπουμε και άκούμε και καταλαβαίνουμε σωστά, και όστόσο πιστεύουμε ότι τό θερμό γίνεται ψυχρό και τό ψυχρό θερμό· ότι τό σκληρό γίνεται μαλακό και τό μαλακό σκληρό· ότι τό ζωντανό πεθαίνει και ότι από τό μη ζωντανό γενιέται κάτι ζωντανό· και ότι όλα αυτά τά πράγματα αλλάζουν και ότι αυτό πού ήταν και αυτό πού είναι τώρα δέν είναι καθόλου όμοια. Πιστεύουμε ότι τό σίδηρο, πού είναι σκληρό, λιώνει όταν τρίβεται με τό δάχτυλο, και ότι τό ίδιο συμβαίνει με τό χρυσάφι και τήν πέτρα και με καθeti πού μάς φαίνεται δυνατό, και ότι ή γή και οι πέτρες γίνονται από τό νερό. "Όμως αυτά τά πράγματα δέν συμφωνούν τό ένα με τό άλλο. Γιατί ενώ είπαμε ότι είναι πολλά και αιώνια και ότι έχουν μορφές και δύναμη, φανταζόμαστε ότι όλα αλλάζουν και ότι διαφοροποιούνται από τήν κατάσταση στήν όποιu τά βλέπουμε κάθε φορά. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι δέν βλέπουμε σωστά, ούτε έχουμε δίκιο όταν πιστεύουμε ότι όλα εκείνα είναι πολλά. Γιατί, άν ήταν άληθινά, δέν θά είχαν μεταπτώσεις, αλλά κάθε πράγμα θά ήταν όπως άκριβώς νομίζαμε ότι είναι· γιατί τίποτα δέν είναι άνώτερο από τό άληθινό. "Αν όμως παρουσιάζουν μεταπτώσεις, χάνεται τό έν και γίνεται τό μη έν. "Έτσι λοιπόν, άν ύπρχαν πολλά, θά έπρεπε νά είναι όπως άκριβώς τό ένα.

Αυτή ή έπιδέξια άμφισβήτηση τής έγκυρότητας τών αισθήσεων στρέφεται όλοφάνερα έναντίον τών βασικών αξιωμάτων πού δέχονται όλοι οι άνθρωποι για τήν πραγματικότητα, όπως άκριβώς ό Παρμενίδης και ό Ζήνων έστρεψαν τήν κριτική τους έναντίον τών αντίλήψεων τών θνητών γενικά.²⁹⁰ 'Η στρατηγική του Μέλισσου έδω είναι άπλή, αλλά ιδιοφυής: άν οι άνθρωποι πιστεύουν ότι όλα αυτά τά πράγματα πού άπαριθμεί είναι πραγματικά, είναι έπειδή έχουν έμπιστοσύνη στις αισθήσεις τους· άν όμως δέχονται και τό έπιχείρημα του 533 ότι κάτι πού είναι πραγματικό δέν μπορεί νά αλλάξει, τότε πέφτουν σέ αντίφαση. Γιατί οι αισθήσεις μάς κάνουν νά πιστεύουμε ότι όλα αυτά τά πράγματα αλλάζουν. Κατά συνέπεια, τό 533 μάς υποχρεώνει νά έγκαταλείψουμε τήν αρχική παραδοχή μας ότι οι αισθήσεις μας είναι αξιόπιστες. "Έτσι δέν έχουμε πιά κανένα λόγο νά πιστεύουμε σέ μιá πολλαπλότητα όπως αυτή πού μάς παρουσιάζουν οι αισθήσεις μας. "Αν ύπρχε πολλαπλότητα, τά πράγματα πού θά τήν αποτελούσαν θά έπρεπε νά είναι όπως άκριβώς αυτό πού ό Μέλισσος υποστηρίζει ότι είναι ένα και μοναδικό, δηλαδή άμετάβλητα, άγέννητα και άφθαρτα. Οι άτομιστές δέχτηκαν αυτό τό συμπέρασμα, με τό όποιο ό Μέλισσος ήθελε νά δείξει ότι ή πίστη στήν πολλαπλότητα είναι παράλογη, και τό έκαναν μιá πρόσθετη θεμελιώδη θέση του συστήματός τους.

ΤΟ ΑΣΩΜΑΤΟ

538 Σιμπλίκιος, *εἰς Φυσικά* 109, 34 καὶ 87, 6: *ὅτι γὰρ ἀσώματον εἶναι βούλεται τὸ ὄν, ἐδήλωσεν εἰπών* (ἀπόσπ. 9) *εἰ μὲν οὖν εἴη, δεῖ αὐτὸ ἐν εἶναι· ἐν δ' ἐὼν δεῖ αὐτὸ σῶμα μὴ ἔχειν. εἰ δὲ ἔχοι πάχος, ἔχοι ἂν μόρια, καὶ οὐκέτι ἐν εἴη.*

Ἔδειξε καθαρὰ ὅτι τὸ ὄν τὸ θέλει ἀσώματο, ὅταν εἴπε (ἀπόσπ. 9): «Ἄν λοιπὸν ὑπάρχει, πρέπει νὰ εἶναι ἓνα· καί, ἂν εἶναι ἓνα, δὲν πρέπει νὰ ἔχει σῶμα. Ἄν ὅμως εἴχε πάχος, θὰ εἴχε μόρια καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ἦταν πιά ἓνα.»

Τὸ **538** εἶναι ἓνα πολὺ αἰνιγματικὸ κείμενο. Ὁ Σιμπλίκιος τὸ παραθέτει γιὰ νὰ δείξει ὅτι ὁ Μέλισσος θεωροῦσε τὴν πραγματικότητα αὐλὴ. Ἀλλὰ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπόδειξις δὲν ἀποτελοῦσε μέρος τῆς συλλογιστικῆς ποὺ ἐκτίθεται στὰ χωρία **525** κέ. (εἶναι ἄγνωστη στὸ συγγραφέα τοῦ *Μ.Ε.Γ.* καὶ δὲν ἐμφανίζεται στὴν παράφραση τοῦ Σιμπλίκιου)· καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ **534** ἀποδίδει στὴν πραγματικότητα πάχος, δηλαδὴ συμπαγῆ χαρακτήρα, ὅταν λέει ὅτι τὸ ὄν εἶναι πλήρες καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπει καμιά κίνηση, οὔτε μέσα του οὔτε ἀπὸ ἔξω πρὸς τὰ μέσα του. Μπαίνουμε λοιπὸν στὸν πειρασμὸ νὰ ὑποθέσουμε ἢ ὅτι τὸ **538** δὲν εἶναι γνήσιο κείμενο τοῦ Μέλισσου²⁹¹ ἢ ὅτι ἀνήκει στὸ «πολεμικὸν» μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Μέλισσου, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἤδη ἀπὸ τὸ **537**. Ἴσως μετὰ τὸ **537** ὁ Μέλισσος νὰ συνέχιζε λέγοντας ὅτι καθεὶν ἀπὸ τὰ πολλὰ πράγματα ποὺ οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν ὅτι ὑπάρχουν πρέπει νὰ εἶναι ἓνα καὶ ἐπομένως (ὅπως μᾶς λέει τὸ **538**) ἀσώματο, πράγμα ποὺ βέβαια ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν κοινὴ ἀντίληψη.²⁹² Ἀλλὰ, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιατί αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς δὲν ζημιώνει ἐξίσου καὶ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἴδιου τοῦ Μέλισσου γιὰ τὴν πραγματικότητα, ὅτι δηλαδὴ ἡ πραγματικότης εἶναι μιὰ ἐνιαία, ἁπλοῦς καὶ πέρα ὡς πέρα πλήρης ἑκτασι.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ὁ Μέλισσος δὲν ἦταν κανένας μεγάλος καὶ πρωτότυπος μεταφυσικὸς ὅπως ὁ Παρμενίδης, οὔτε κανένας λαμπρὸς ἐκφραστὴς ἀντινομιῶν ὅπως ὁ Ζήνων. Ἦταν ὅμως ἓνας ἐπινοητικὸς στοχαστής, καὶ ὁ τρόπος ποὺ συνήγαγε τίς ιδιότητες τῆς πραγματικότητος εἶναι, σὲ γενικὲς γραμμές, πολὺ πιὸ ξεκάθαρος ἀπὸ ὅσο τοῦ Παρμενίδη. Ἡ δική του, κυρίως, ἐκδοχὴ τῆς ἐλεατικῆς θεωρίας ἐπηρεάσε τοὺς ἀτομιστὰς καὶ σ' αὐτὴ στηρίχτηκαν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ περιγράψουν τὸν ἐλεατισμὸ.

ΟΙ ΑΤΟΜΙΣΤΕΣ: ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ Ο ΑΒΔΗΡΙΤΗΣ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΚΑΘΕΝΟΣ
ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥΣ ΘΕΣΗ

539 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 28, 4 (=Θεόφραστος, *Φυσικά ἔργα*, ἀπόσπ. 8): *Λεύκιππος δὲ ὁ Ἑλεάτης ἢ Μιλήσιος (ἀμφοτέρως γὰρ λέγεται περὶ αὐτοῦ), κοινωγῶσας Παρμενίδη τῆς φιλοσοφίας, οὐ τὴν αὐτὴν ἐβάδισε Παρμενίδη καὶ Ξενοφάνει περὶ τῶν ὄντων ὁδόν, ἀλλ' ὥς δοκεῖ τὴν ἐναντίαν.*

Ὁ Λεύκιππος, ἀπὸ τὴν Ἑλέα ἢ ἀπὸ τὴ Μίλητο (κυκλοφοροῦν καὶ οἱ δύο ἐκδοχές), ἐνδιέτριψε στὴ φιλοσοφία μαζί μὲ τὸν Παρμενίδη, ἀλλὰ στὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν πραγματικότητα δὲν ἀκολούθησε τὸν ἴδιο δρόμο ὅπως ὁ Παρμενίδης καὶ ὁ Ξενοφάνης, ἀλλὰ μᾶλλον, ὅπως φαίνεται, τὸν ἀντίθετο.

540 Διογένης Λαέρτιος X, 13: *τοῦτον (ἐνν.: Ἐπίκουρον) Ἀπολλόδωρος ἐν Χρονικοῖς Ναυσιφάνους ἀκοῦσαι φησι καὶ Πραξιφάνους· αὐτὸς δὲ οὐ φησιν, ἀλλ' ἑαυτοῦ ἐν τῇ πρὸς Εὐρύλοχον ἐπιστολῇ. ἀλλ' οὐδὲ Λεύκιππόν τινα γεγενῆσθαι φησι φιλόσοφον οὔτε αὐτὸς οὔτε Ἑρμαρχος, ὃν ἔνιοι φασι (καὶ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἐπικούρειος) διδάσκαλον Δημοκρίτου γεγενῆσθαι.*

Ὁ Ἀπολλόδωρος, στὰ *Χρονικά* του, λέει ὅτι (ὁ Ἐπίκουρος) ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ναυσιφάνη καὶ τοῦ Πραξιφάνη· ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος τὸ ἀρνεῖται αὐτό, λέγοντας στὸ γράμμα του πρὸς τὸν Εὐρύλοχο ὅτι ἦταν αὐτοδίδακτος. Τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ Ἑρμαρχος ὑποστηρίζουν ὅτι ποτὲ δὲν ὑπῆρξε κανένας φιλόσοφος Λεύκιππος, γιὰ τὸν ὁποῖο μερικοὶ (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Ἀπολλόδωρος ὁ Ἐπικούρειος) λένε ὅτι ὑπῆρξε δάσκαλος τοῦ Δημοκρίτου.

541 Κικέρων, *Academica priora* II, 37, 118: *Leucippus plenum et inane; Democritus huic in hoc similis, uberior in ceteris.*

Ὁ Λεύκιππος δεχόταν τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀτόμων καὶ τοῦ κενοῦ, καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ Δημοκρίτος τοῦ ἐμμοιαζε, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις ἦταν πιο γόνιμος.

542 Διογένης Λαέρτιος IX, 34: *Δημόκριτος Ἠγησιστράτου, οἱ δὲ Ἀθηνοκρίτου, τινὲς Δαμασίππου, Ἀβδηρίτης ἢ, ὥς ἔνιοι, Μιλήσιος... ὕστερον δὲ Λευκίπῳ παρέβαλε καὶ Ἀναξαγόρα κατὰ τινας, ἔτεσιν ὃν αὐτοῦ νεώτερος τετταράκοντα... (41) γέγονε δὲ τοῖς χρόνοις, ὥς αὐτὸς φησιν ἐν τῷ Μικρῷ διακόσμῳ,*

νέος κατά πρεσβύτην Ἀναξαγόραν, ἔτεσιν αὐτοῦ νεώτερος τετταράκοντα. συντετάχθαι δέ φησι τὸν Μικρὸν διάκοσμον ἔτεσιν ὕστερον τῆς Ἰλίου ἀλώσεως τριάκοντα καὶ ἑπτακοσίοις. γεγόναι δ' ἂν, ὥς μὲν Ἀπολλόδωρος ἐν Χρονικοῖς, κατὰ τὴν ὀγδοηκοστὴν Ὀλυμπιάδα, ὥς δὲ Θρασύλος, ἐν τῷ ἐπιγραφομένῳ Τὰ πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τῶν Δημοκρίτου βιβλίων, κατὰ τὸ τρίτον ἔτος τῆς ἐβδόμης καὶ ἐβδομηκοστῆς Ὀλυμπιάδος, ἐνιαντῷ, φησί, πρεσβύτερος ὢν Σωκράτους.

Ὁ Δημόκριτος, γιὸς τοῦ Ἡγησίστρατου (ἢ, σύμφωνα μὲ ἄλλες μαρτυρίες, τοῦ Ἀθηνόκριτου ἢ τοῦ Δαμάσιππου), ἦταν ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα ἢ, ὅπως λένε μερικοί, ἀπὸ τῆ Μίλητο... Ἀργότερα γνωρίστηκε μὲ τὸν Λεύκιππο καί, σύμφωνα μὲ μερικούς, μὲ τὸν Ἀναξαγόρα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἦταν σαφάντα χρόνια νεότερος... Ὅπως λέει ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του Μικρὸς διάκοσμος, ἦταν νέος στὰ γεράματα τοῦ Ἀναξαγόρα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἦταν σαφάντα χρόνια νεότερος. Λέει ὅτι ὁ Μικρὸς διάκοσμος συντάχθηκε 730 χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀπολλόδωρος στὰ Χρονικά, θὰ πρέπει νὰ γεννήθηκε κατὰ τὴν ὀγδοηκοστὴ Ὀλυμπιάδα (460-457 π.Χ.), ἐνῷ σύμφωνα μὲ τὸν Θρασύλο, στὸ ἔργο του ποὺ ἐπιγράφεται Τὰ πρὸ τῆς ἀναγνώσεως τῶν Δημοκρίτου βιβλίων, γεννήθηκε τὴν τρίτη χρονιά τῆς ἐβδομηκοστῆς ἐβδόμης Ὀλυμπιάδας (470/69 π.Χ.), ὄντας (ὅπως λέει) ἕνα χρόνο νεότερος ἀπὸ τὸν Σωκράτη.

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς συμφωνοῦσαν ὅτι ὁ Λεύκιππος ἀνέπτυξε τὴ θεωρία τῶν ἀτόμων ὡς ἀπάντηση στὴν κριτικὴ τῶν ἐλεατῶν: ἔτσι λ.χ. μᾶς λέει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 545 (πιδὶ κάτω). Μάλιστα, ὁρισμένες ὀψιμες πηγὲς δέχονταν ὅτι ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ἐλεάτης· σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη Λαέρτιο IX, 30 (DK 67 a 1), ἦταν μαθητὴς τοῦ Ζήνωνα. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τὸ πιστέψουμε: δὲν ὑπονοεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ εἶναι μιὰ πληροφορία ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ εὐκολα θὰμποροῦσαν νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν ἀπὸ τὸν Σωτῖωνα καὶ τοὺς ἄλλους διαδοχογράφους. Ἡ Μίλητος ἀναφέρεται ἀπὸ μερικὲς πηγὲς ὡς γενέτειρα τοῦ Λεύκιππου, ἀντὶ γιὰ τὴν Ἑλέα· οἱ θεωρητικοὶ λόγοι ποὺ θὰμποροῦσαν νὰ ὀδηγήσουν στὴν κατασκευὴ αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς δὲν εἶναι πολὺ ἰσχυροὶ (ἂν καὶ ὁ Λεύκιππος ἀναβίωσε, ὅπως φαίνεται, μερικὲς ἀστρονομικὲς θεωρίες τῶν μιλησίων), καὶ ἐπομένως ἡ πληροφορία αὐτὴμπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια. Φυσικά,μπορεῖ ὁ Λεύκιππος νὰ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλέα, ἀλλὰ οἱ ἰδέες τῶν ἐλεατῶν ἦταν γνωστὲς στὴν Ἀθήνα καὶ ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Μέλισσος, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἴσως ἀντέδρασε κατὰ κύριο λόγο ὁ Λεύκιππος (πρβ. σ. 401, 409 κέ.), ἦταν Ἰωνας. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἀκόμη καὶ στὴν ἀρχαιότητα ἐλάχιστα πρᾶγματα ἦταν γνωστὰ γιὰ τὸν Λεύκιππο, καὶ στὸ 540 φαίνεται νὰ μὴν ἀναγνωρίζεται οὔτε καν ἡ ὑπαρξὴ του ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο καὶ τὸν Ἑρμαρχο. Ἀλλὰ ὁ Ἐπίκουρος προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει τὴ δική του πρωτοτυπία: ὁ Burnet (EGP, 330 σημ. 2) πρότεινε τὴν ἐκδοχὴ ὅτι αὐτὸ ποὺ πρᾶγματι εἶπε ὁ Ἐπίκουρος ἦταν κάτι σὰν τὴ φράση *Λεύκιππον οὐδ' εἰ γέγονεν οἶδα*, ποὺ σημαίνει «δὲν θεωρῶ τὸν Λεύκιππο ἄξιο λόγου». Μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι ἡ ἐπίμαχη

φράση έδινε έμφαση στη λέξη φιλόσοφον: δέν υπήρχε κανέννας φιλόσοφος Λεύκιππος (δηλαδή ό Λεύκιππος δέν ήταν φιλόσοφος).

Αντίθετα μέ τόν Λεύκιππο, ό Δημόκριτος ήταν ήρωας πολλών άνεκδότων πού διηγούνταν οί άρχαιοι συγγραφείς (βλ. λ.χ. Διογ. Α. ΙΧ, 34 κέ., DK 68 a 1· έπιλογές πιό κάτω, σημ. 295). Αλλά και αυτός είναι μιá μορφή σχεδόν τó ίδιο μυσηριώδης: οί ιστορίες πού αναφέρονται στό πρόσωπό του είναι άπλά μυθεύματα. Τό μόνο για τό όποιο μπορούμε νά είμαστε βέβαιοι είναι ότι κατ'αγόταν άπό τά Αβδηρα, την πατρίδα του κάπως μεγαλύτερου στό χρόνο σύγχρονου του Πρωταγόρα, και ότι πράγματι συνδέθηκε προσωπικά μέ τόν Λεύκιππο.

Είναι φανερό άπό τό 545 ότι ό Αριστοτέλης θεωρούσε τόν Λεύκιππο πατέρα του άτομισμού, γνώμη πού άσπάζεται και ό Θεόφραστος (στη συνέχεια του 539, Σιμπλ., είς Φυσικά 28, 7 κέ.). Πολύ δυσκολότερο είναι νά άποτιμήσουμε τή συμβολή του Δημόκριτου στην άτομική θεωρία. Ό Αριστοτέλης, όταν αναφέρεται στον άτομισμό, μιλάει συνήθως συλλογικά για «Λεύκιππο και Δημόκριτο», και όταν οί μεταγενέστεροι δοξογράφοι μνημονεύουν μόνο τόν έναν άπό τούς δύο φιλοσόφους είναι, σέ γενικές γραμμές, παρακινδυνευμένο νά συμπεράνουμε ότι ή άποψη πού του άποδίδεται είναι άποκλειστικά δική του.²⁹³ Αλλά έχουμε ένδείξεις ότι ό Δημόκριτος άσχολήθηκε ιδιαίτερα μέ τήν έπιστημολογική βάση του άτομισμού· και δέν υπάρχει άμφιβολία ότι σ' αυτόν όφείλεται ή έπεξεργασία πολλών άπό τίς ειδικότερες έφαρμογές του, όπως για παράδειγμα στη θεωρία τής αίσθησης, πού ό Θεόφραστος παρουσιάζει για δική του χωρίς νά αναφέρει τόν Λεύκιππο (*Περί αίσθήσεως* 49 κέ.: DK 68 a 135). Κατά τά άλλα, όπως υπαινίσσεται ό Κικέρων (541), ό Δημόκριτος έγραψε για πολλά ζητήματα πού μάλλον είχε αφήσει άθικτα ό Λεύκιππος (πρβ. σ. 407-408 πιό κάτω), δείχνοντας έτσι μέ τό πλάτος των ενδιαφερόντων του ότι ήταν ένας χαρακτηριστικός συγγραφέας τής σοφιστικής έποχής.

Η χρονολογική θέση του Λεύκιππου δέν είναι γνωστή άνεξάρτητα άπό την άντίστοιχη του Δημόκριτου, έκτός ίσως άπό μερικές εικασίες, όπως ότι ήταν μαθητής του Ζήνωνα. Ό Δημόκριτος, όμως, έδωσε όπως φαίνεται μιá ένδειξη για την ήλικία του στό έργο του *Μικρός διάκοσμος*: ήταν κάπου σαράντα χρόνια νεότερος άπό τόν Αναξαγόρα. Αυτή ή πληροφορία ταιριάζει περισσότερο μέ τή χρονολογία πού δίνει ό Απολλόδωρος στό 542 για τή γέννηση του Δημόκριτου (460-457 π.Χ.) παρά μέ τήν άντίστοιχη χρονολογία του Θρασύλου, κάπου δέκα χρόνια νωρίτερα. Όπως δέποτε, άν ό Δημόκριτος δεχόταν ως χρονολογία έλωσης τής Τροίας τό 1184 π.Χ. (και άς μήν ξεχνάμε ότι υπήρχαν και άλλες χρονολογίες γ' αυτό τό γεγονός, αλλά αυτή ήταν ή επικρατέστερη), τότε θά έπρεπε νά τοποθετήσουμε τή συγγραφή του *Μικρού διάκοσμου* υπερβολικά

νωρίς, δηλαδή τὸ 454 π.Χ. Εἶναι ὅμως πιθανότερο τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ γράφτηκε μετὰ τὸ 430. Ὁ Λεύκιππος θὰ πρέπει νὰ ἦταν κάπως μεγαλύτερος στὴν ἡλικία καὶ ἡ ἀκμή του (δηλαδή ἡ συγγραφή τοῦ *Μεγάλου διάκοσμου*) μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὸ 440-435. Μιὰ ἔμμεση χρονολογικὴ ἐνδειξὴ μᾶς δίνει ἴσως ἡ δῆλωση τοῦ Θεόφραστου (598) ὅτι ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης πῆρε μερικές ἰδέες του ἀπὸ τὸν Λεύκιππο· γιατί ὁ Διογένης παρωδεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη ἤδη στὶς *Νεφέλες*, ποὺ γράφτηκαν τὸ 423 π.Χ. (614).

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

543 Διογένης Λαέρτιος IX, 45 (DK 68 a 33): τὰ δὲ βιβλία αὐτοῦ (ἐνν.: *Δημόκριτου*) καὶ *Θρασύλος* ἀναγέγραφε κατὰ τάξιν οὕτως ὥσπερ εἰ καὶ τὰ Πλάτωνος κατὰ τετραλογίαν. (46) ἔστι δὲ ἡθικά μὲν τάδε· ...φυσικά δὲ τάδε· [τετραλογία III] *Μέγας διάκοσμος* (ὃν οἱ περὶ Θεόφραστον Λευκίππου φασὶν εἶναι), *Μικρὸς διάκοσμος*, *Κοσμογραφία*, *Περὶ τῶν πλανητῶν*...

Ὁ Θρασύλος κατέταξε τὰ συγγράμματά του (τοῦ Δημόκριτου) κατὰ τετραλογίες, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε καὶ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα. Τὰ ἡθικά του συγγράμματα εἶναι... Τὰ φυσικά εἶναι: ὁ *Μέγας διάκοσμος* (γιά τὸν ὁποῖο οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Θεόφραστου λένε ὅτι γράφτηκε ἀπὸ τὸν Λεύκιππο), ὁ *Μικρὸς διάκοσμος*, ἡ *Κοσμογραφία* καὶ τὸ *Περὶ τῶν πλανητῶν*...

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ *Μέγας διάκοσμος* ἀποδίδεται συνήθως στὸν Δημόκριτο, ἀφοῦ αὐτὸς τελειοποίησε τὸν ἀτομισμό καί, ξέχωρα ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο, ἦταν ὁ κύριος ἐκφραστής του. Ἐπίσης καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκουρος θὰ πρέπει νὰ προσέγραφε αὐτὸ τὸ βιβλίο στὸν Δημόκριτο. Ἀλλὰ ἡ γνώμη τοῦ Θεόφραστου στὸ **543** βαρύνει πολὺ: ὁ Ἀριστοτέλης καταγόταν ἀπὸ μιὰ θρακικὴ πόλη, καὶ τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ μαθητὴς του Θεόφραστος ἔγραψαν εἰδικὰ ἔργα γιά τὸν Δημόκριτο. Προφανῶς ἔκαναν διάκριση ἀνάμεσα στὸν Λεύκιππο καὶ τὸν Δημόκριτο, ἐνῶ ἀργότερα, ὅταν ἡ διάκριση αὐτὴ ἀτόνησε, ἦταν φυσικὸ νὰ ἀποδίδονται ὅλες οἱ πρῶιμες ἀτομιστικὲς πραγματεῖες στὸν Δημόκριτο. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὑπὸ αἵρεση τὴν ἄποψη τοῦ Θεόφραστου ὅτι ὁ Λεύκιππος ἔγραψε τὸν *Μεγάλον* καὶ ὁ Δημόκριτος τὸν *Μικρὸν διάκοσμον*²⁹⁴ μὲ τὴν ἐνδεχόμενη τροποποίηση ὅτι τὸ πρῶτον σύγγραμμα μπορεῖ νὰ ἦταν μιὰ ἐπιτομὴ τοῦ κοσμολογικοῦ ἔργου τοῦ Λεύκιππου, μὲ τὴν προσθήκη ἄλλων, μεταγενέστερων ἀτομιστικῶν ἀντιλήψεων. Στὸν Λεύκιππο ἀποδίδεται καὶ ἓνα ἄλλο ἔργο, τὸ *Περὶ νοῦ*: ὁ Ἀέτιος (569) παραθέτει μιὰ περικοπὴ ποὺ τὴν ἀποδίδει σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ἀλλὰ φυσικὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ περικοπὴ νὰ ἀνήκει στὸν *Μεγάλον διάκοσμον*. Ὅπως δὲ ποτε, τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπίμαχης περικοπῆς δὲν θὰ ἦταν ξένο πρὸς αὐτὸ τὸ τελευταῖον ἔργο καὶ μπορεῖ νὰ ἐντασσόταν στὰ πλαίσια μιᾶς ἐπίθεσης κατὰ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ Ἀναξαγόρα γιά τὸ Νοῦ.

Ὁ Δημόκριτος, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πολυγραφότερους ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ὁ Θρασύλος (ἢ Θράσυλλος), ποὺ κατέταξε τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους ἀνά τετραλογίες, ἔκανε τὸ ἴδιο μὲ τὰ ἔργα τοῦ Δημόκριτου, σύμφωνα μὲ τὸ 543: ὑπῆρχαν δεκατρεῖς τετραλογίες (μὲ πενήντα δύο συνολικά ἔργα, μερικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν σίγουρα πολὺ σύντομα), ποὺ κατανέμονται στοὺς ἐξῆς γενικοὺς τομεῖς: Ἠθικὴ (2 τετραλογίες), Φυσικὴ (4), Μαθηματικά (3), Μουσικὴ, ὅπου ἀνήκε ἐπίσης ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ γλώσσα (2), Τεχνικὰ ζητήματα (2). Ὑπῆρχαν καὶ πρόσθετα ἔργα, ποὺ ὅμως κατὰ πάσα πιθανότητα δὲν ἦταν γνήσια.²⁹⁵ Εἶναι μεγάλο δυστύχημα (ἀλλὰ καὶ ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ γοῦστο τῶν κατοπινῶν ἐποχῶν) ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώθηκαν (καὶ εἶναι πολλὰ, ἂν καὶ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἶναι ὅλα γνήσια) εἶναι παρμένα ἀπὸ τὰ ἠθικὰ ἔργα τοῦ Δημόκριτου.

ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

545 Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* A 8, 325 a 2 (DK 67 a 7· τὸ πρῶτο μέρος τῆς περικοπῆς συνεχίζεται στὸ 530): ἐνίοις γὰρ τῶν ἀρχαίων ἔδοξε τὸ ὄν ἐξ ἀνάγκης ἐν εἶναι καὶ ἀκίνητον· τὸ μὲν γὰρ κενὸν οὐκ ὄν, κινήσθαι δ' οὐκ ἂν δύνασθαι μὴ ὄντος κενοῦ κεχωρισμένου, οὐδ' αὖ πολλὰ εἶναι μὴ ὄντος τοῦ διείργοντος —τοῦτο δ' οὐδὲν διαφέρειν, εἴ τις οἶεται μὴ συνεχὲς εἶναι τὸ πᾶν ἀλλ' ἄπτεσθαι διηρημένον, τοῦ φάναι πολλὰ καὶ μὴ ἐν εἶναι καὶ κενόν. εἰ μὲν γὰρ πάντῃ διαιρετόν, οὐθὲν εἶναι ἐν, ὥστε οὐδὲ πολλὰ, ἀλλὰ κενὸν τὸ ὅλον· εἰ δὲ τῇ μὲν τῇ δὲ μή, πεπλασμένῳ τινὶ τοῦτ' εἰκέναι. μέχρ' ὅσον γὰρ, καὶ διὰ τί τὸ μὲν οὕτως ἔχει τοῦ ὅλου καὶ πλήρες ἐστὶ, τὸ δὲ διηρημένον; ἔτι δ' ὁμοίως ἀναγκαῖον μὴ εἶναι κίνησιν... (a 23) Λεύκιππος δ' ἔχειν ᾤθη λόγους οἵτινες πρὸς τὴν αἴσθησιν ὁμολογούμενα λέγοντες οὐκ ἀναρρήσουσιν οὔτε γένεσιν οὔτε φθορὰν οὔτε κίνησιν καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὄντων. ὁμολογήσας δὲ ταῦτα μὲν τοῖς φαινομένοις, τοῖς δὲ τὸ ἐν κατασκευάζουσιν ὡς οὐκ ἂν κίνησιν οὐσαν ἄνευ κενοῦ, τό τε κενὸν μὴ ὄν καὶ τοῦ ὄντος οὐθὲν μὴ ὄν φησιν εἶναι· τὸ γὰρ κυρίως ὄν παμπλήρες ὄν. ἀλλ' εἶναι τὸ τοιοῦτον οὐχ ἐν, ἀλλ' ἅπειρα τὸ πλῆθος καὶ ἀόρατα διὰ σμικρότητα τῶν ὄγκων. ταῦτα δ' ἐν τῷ κενῷ φέρεσθαι (κενὸν γὰρ εἶναι), καὶ συνιστάμενα μὲν γένεσιν ποιεῖν, διαλυόμενα δὲ φθοράν. ποιεῖν δὲ καὶ πάσχειν ἢ τυγχάνουσιν ἀπτόμενα (ταύτῃ γὰρ οὐχ ἐν εἶναι), καὶ συντιθέμενα δὲ καὶ περιπλεκόμενα γεννᾶν. ἐκ δὲ τοῦ κατ' ἀλήθειαν ἐνὸς οὐκ ἂν γενέσθαι πλῆθος οὐδ' ἐκ τῶν ἀληθῶς πολλῶν ἐν, ἀλλ' εἶναι τοῦτ' ἀδύνατον· ἀλλ', ὥσπερ Ἐμπεδοκλῆς καὶ τῶν ἄλλων τινὲς φασὶ πάσχειν διὰ τῶν πόρων, οὕτω πᾶσαν ἀλλοίωσιν καὶ πᾶν τὸ πάσχειν τοῦτον γίνεσθαι τὸν τρόπον, διὰ τοῦ κενοῦ γινομένης τῆς διαλύσεως καὶ τῆς φθορᾶς, ὁμοίως δὲ καὶ τῆς αὐξήσεως, ὑπεισδυμένων στερεῶν.

Γιατί μερικοί από τους παλιούς θεώρησαν ότι το *ὄν* πρέπει αναγκαῖα νὰ εἶναι ἓνα καὶ ἀκίνητο, ἀφοῦ τὸ κενὸ εἶναι ἀνύπαρκτο καὶ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξει κίνηση χωρὶς ἓνα κενὸ πού νὰ ὑπάρχει χωριστά, οὔτε πάλι εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρχουν πολλὰ χωρὶς κάτι πού νὰ τὰ χωρίζει. Καὶ ἂν κάποιος πιστεύει ότι τὸ σύμπαν δὲν εἶναι συνεχές, ἀλλὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ κομμάτια πού ἐφάπτονται μεταξύ τους, αὐτὸ (ὅπως ὑποστήριζαν) δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ νὰ λέει ότι ὑπάρχουν πολλὰ καὶ ὄχι ἓνα καὶ ότι ὑπάρχει κενό. Γιατί, ἂν τὸ σύμπαν εἶναι διαιρετὸ παντοῦ, τότε δὲν ὑπάρχει μονάδα, καὶ ἐπομένως δὲν ὑπάρχουν πολλὰ, παρὰ τὸ σύνολο εἶναι κενό. Ἄν πάλι εἶναι διαιρετὸ στὸ ἓνα μέρος, ὄχι ὁμοῦ στὸ ἄλλο, αὐτὴ ἡ ἀντίληψη φαίνεται νὰ εἶναι ἀποκύημα τῆς φαντασίας. Γιατί ὥς πού εἶναι διαιρετὸ καὶ γιατί ἄραγε ἓνα μέρος τοῦ συνόλου εἶναι ἔτσι —πλήρες δηλαδὴ— ἐνῶ ἓνα ἄλλο εἶναι διαιρεμένο; Καὶ πάλι λοιπὸν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ μὴν ὑπάρχει κίνηση... Ἀλλὰ ὁ Λεύκιππος θεώρησε ότι εἶχε ἐπιχειρήματα πού ἐπικύρωναν ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ δὲν ἀναιροῦσαν τὴ γένεση, τὴ φθορά, τὴν κίνηση καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὄντων. Ἀφοῦ παραδέχτηκε ὥς αὐτὸ τὸ σημεῖο τὰ φαινόμενα, συμφώνησε μὲ ἐκείνους πού δέχονταν τὴν ὑπαρξὴ μόνο ἐνὸς ὅτι δὲν θὰ ὑπῆρχε κίνηση χωρὶς τὸ κενό, καὶ εἶπε ότι κενὸ σημαίνει μὴ *ὄν* καὶ ότι κανένα μέρος τοῦ ὄντος δὲν εἶναι μὴ *ὄν*, γιατί ὅτι ὑπάρχει μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια ὑπάρχει ὁλόκληρο. Ἀλλὰ, λέει ὁ Λεύκιππος, ἓνα τέτοιο *ὄν* δὲν εἶναι μόνο ἓνα· εἶναι ἄπειρα στὸ πλῆθος καὶ ἀόρατα, λόγω τοῦ πολὺ μικροῦ μεγέθους τους. Κινοῦνται στὸ κενὸ (γιατί ὑπάρχει κενὸ) καὶ ὅταν συνενώνονται προκαλοῦν τὴ γένεση, ἐνῶ ὅταν χωρίζουν προκαλοῦν τὴ φθορά. Ἐπιδρῶν καὶ δέχονται ἐπιδράσεις ὅταν συμβαίνει νὰ ἐφάπτονται (γιατί ἡ ἐπαφὴ δὲν τὰ κάνει ἓνα πράγμα), ἐνῶ ὅταν συντίθενται καὶ συμπλέκονται δημιουργοῦν κάτι. Ἀπὸ κάτι πού εἶναι σ' ἀλήθεια ἓνα δὲν θὰ μπορούσαν νὰ προέλθουν πολλὰ, οὔτε ἀπὸ μιὰ ἀληθινὴ πολλαπλότητα νὰ προκύψει μιὰ ἐνότητα —αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο. Ἀλλὰ, ὅπως ἀκριβῶς ὁ Ἐμπεδοκλῆς, καὶ μερικοὶ ἄλλοι φιλόσοφοι λένε ότι τὰ πράγματα δέχονται ἐπιδράσεις μέσα ἀπὸ τοὺς πόρους τους, ἔτσι καὶ κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Λεύκιππου κάθε ἀλλαγὴ καὶ κάθε ἐπίδραση γίνεταί μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο: ἡ διάλυση καὶ ἡ φθορά, καθὼς καὶ ἡ αὔξη, συμβαίνουν ὅταν στερεὰ σώματα ὑπεισθδύνουν σὲ ἓνα ἄλλο σῶμα μέσα ἀπὸ τὸ κενό.

546 Ἀριστοτέλης, *Φυσ. Α* 3, 187 α 1 (DK 29 α 22): *ἐνιοὶ δ' ἐνέδοσαν τοῖς λόγοις ἀμφοτέροις, τῷ μὲν ὅτι πάντα ἔν, εἰ τὸ ὄν ἐν σημαίνει, ὅτι ἔστι τὸ μὴ ὄν, τῷ δὲ ἐκ τῆς διχοτομίας, ἄτομα ποιήσαντες μεγέθη.*

Μερικοὶ δέχτηκαν καὶ τὰ δύο ἐπιχειρήματα — τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ πάντα εἶναι ἓνα, ἂν τὸ *ὄν* σημαίνει ἓνα πράγμα, λέγοντας ὅτι τὸ μὴ *ὄν* ὑπάρχει, καὶ τὸ ἐπιχείρημα πού βασίζεται στὴ διχοτόμηση, θεωρώντας ὅτι ὑπάρχουν ἀδιαίρετα μεγέθη.

Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει τὴν ἀληθοφανῆ ὑπόθεση ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Λεύκιππου γιὰ τὰ ἄπειρα καὶ ἀόρατα σωματίδια πού κινοῦνται στὸ κενὸ εἶχε σκοπὸ νὰ συμβιβάσει τὴ μαρτυρία τῶν αἰσθήσεών μας μὲ τὴν ἐλεατικὴ μεταφυσική. Ἐπομένως, ὁ Λεύκιππος δὲν δεχόταν ἀνεπιφύλακτα οὔτε τὴν ἀξιοπιστία τῶν αἰσθήσεων οὔτε τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἐλεατικῆς συλλογιστικῆς. Οἱ κύριες διαφωνίες τῶν ἀτομιστῶν μὲ τοὺς ἐλεάτες περιγράφονται περιληπτικὰ στὸ **546** (χωρὶς νὰ κατονομάζονται οἱ ἴδιοι οἱ ἀτομιστές).²⁹⁶ (i) Ὁ Λεύκιππος δεχόταν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ μὴ ὄντος, πού (ἀκολουθώντας τὸν Μέλισσο) τὸ ταύτιζε μὲ τὸ κενό. Ὅπως

τονίζει το **545**, κατόρθωσε έτσι να εξηγήσει γιατί είναι δυνατή η υπαρξη κίνησης και πολλαπλότητας (των δύο βασικών γνωρισμάτων της αίσθητηριακής εμπειρίας μας που θεωρούσε αληθινά), προσυπογράφοντας την ελεατική θέση ότι μπορούν να υπάρχουν μόνο αν υπάρχει το κενό.²⁹⁷ (ii) Οί άτομιστές άντεκρουαν την προσπάθεια του Ζήνωνα να αποδείξει ότι τα μέλη ενός πλήθους είναι έπ' άπειρο διαιρετά και, επομένως, μάς οδηγούν σε παράλογες συνέπειες. Το **545** δεν διευκρινίζει πώς ακριβώς διατύπωσε ο Λεύκιππος την απάντησή του στην παραλλαγή της συλλογιστικής του Ζήνωνα που αναπαράγει. "Ίσως η στάση του Λεύκιππου απέναντι σ'αυτή τη συλλογιστική υποδηλώνεται από την πρόταση που αρχίζει: «'Από κάτι που είναι στ' αλήθεια ένα...». "Αν συμβαίνει αυτό, τότε μάς δίνεται η έντύπωση ότι ο Λεύκιππος δεχόταν ότι η έννοια της διαιρετότητας —είτε της απεριόριστης διαιρετότητας είτε της διαιρετότητας ως ένα σημείο— είναι απαράδεκτη και γι' αυτό θεωρούσε ότι κανένα από τα δικά του άπειρα σωματίδια δεν είναι διαιρετό, αλλά ότι το καθένα τους αποτελεί μιὰ γνήσια μονάδα.²⁹⁸ Αυτή η έμφαση στον άδιαίρετο χαρακτήρα των σωματιδίων του δείχνει ότι, αντιδρώντας έτσι στον Ζήνωνα, ο Λεύκιππος έπωφελήθηκε από το συμπέρασμα του Μέλισσου στο **537**: «'Έτσι λοιπόν, αν υπήρχαν πολλά πράγματα, θα έπρεπε να είναι όπως ακριβώς το ένα». Ο Λεύκιππος μάλλον συμφωνούσε με το αξίωμα του Μέλισσου ότι οί αίσθήσεις μας είναι κακοί οδηγοί για τη φύση των πολλών, καθώς και με το συμπέρασμά του ότι, αν υπάρχουν πολλά πράγματα, καθένα από αυτά πρέπει να είναι όπως ακριβώς το ένα αν που δεχόταν ο Μέλισσος. Και όχι μόνο αυτό, αλλά δίνει στα σωματίδιά του μερικές από τις ιδιότητες που ο Μέλισσος, στα έδαφια **533** και **534**, θεωρεί ότι απορρέουν σε τελευταία ανάλυση από την ένότητα και το όν: την πληρότητα, την έλλειψη έσωτερικής αλλαγής και την αδράνεια (πρβ. **555-557**).²⁹⁹ (Περίεργως, είναι δύσκολο να βρούμε ένα κείμενο που να αποκαλεί ρητά τα άτομα αδημιούργητα και άφθαρτα, αν και αυτό έξυπνοεΐται από τη συχνή περιγραφή των ατόμων και του κενού ως στοιχείων και αρχών: λ.χ. **555**.)

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ

(i) Σκεπτικισμός

548 'Αριστοτέλης, *Μετ.* Γ 5, 1009 b 7: *ἔτι δὲ καὶ πολλοῖς ζώων ὑγιαίνουσι τάναντία περὶ τῶν αὐτῶν φαίνεσθαι καὶ ἡμῖν, καὶ αὐτῷ δὲ ἐκάστῳ πρὸς αὐτὸν οὐ ταῦτά κατὰ τὴν αἴσθησιν αἰεὶ δοκεῖν. ποῖα οὖν τούτων ἀληθῆ ἢ ψευδῆ, ἀδηλον· οὐθὲν γὰρ μᾶλλον τάδε ἢ τάδε ἀληθῆ, ἀλλ' ὁμοίως. διὸ Δημόκριτός γε φησιν ἥτοι οὐθὲν εἶναι ἀληθές ἢ ἡμῖν γ' ἀδηλον.*

'Επιπλέον, σε πολλά ύγιή ζώα τὰ ίδια πράγματα φαίνονται αντίθετα από δ,τι σ' έμάς,

ἀλλὰ καὶ ἓνας ἄνθρωπος δὲν αἰσθάνεται πάντα μὲ τὸν ἴδιον τρόπο τὰ πράγματα. Εἶναι λοιπὸν ἄγνωστο ποιά ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀληθινὰ καὶ ποιά ψεύτικα, γιατί τὰ μὲν δὲν εἶναι περισσότερο ἀληθινὰ ἀπὸ τὰ δέ, παρὰ ἐξίσου. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Δημόκριτος λέει ὅτι ἡ τίποτα δὲν εἶναι ἀληθινὸ ἢ εἶναι ἀφανὲς σ' ἐμᾶς.

549 Δημόκριτος, ἀπόσπ. 9, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 135: *Δημόκριτος δὲ ὅτε μὲν ἀναιρεῖ τὰ φαινόμενα ταῖς αἰσθήσεσι καὶ τούτων λέγει μὴδὲν φαίνεσθαι κατ' ἀλήθειαν, ἀλλὰ μόνον κατὰ δόξαν, ἀληθὲς δὲ ἐν τοῖς οὖσις ὑπάρχειν τὸ ἀτόμους εἶναι καὶ κενόν· «νόμῳ» γάρ φησι «γλυκύ, [καὶ] νόμῳ πικρόν, νόμῳ θερμόν, νόμῳ ψυχρόν, νόμῳ χροίη, ἐτεῇ δὲ ἄτομα καὶ κενόν».*

Ὁ Δημόκριτος ἀναιρεῖ μερικὲς φορὲς αὐτὰ πού φαίνονται στὶς αἰσθήσεις καὶ λέει ὅτι κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια, παρὰ μόνο στὴ φαντασία τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως λέει ἐπὶ λέξει, «συμβατικά ὑπάρχει τὸ γλυκό, συμβατικά τὸ πικρό, συμβατικά τὸ θερμό, συμβατικά τὸ ψυχρό, συμβατικά τὸ χρώμα· στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν μόνο τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενόν».

550 Δημόκριτος, ἀποσπ. 10 καὶ 6-8, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 136 (συνεχίζεται στὸ **553**): καὶ πάλιν φησὶν (ἀπόσπ. 10) «ἐτεῇ μὲν νυν ὅτι οἷον ἕκαστον ἔστιν <ἢ> οὐκ ἔστιν οὐ συνίεμεν, πολλὰ χῆ, δεδήλωται». ἐν δὲ τῷ *Περὶ ἰδεῶν* (ἀπόσπ. 6): «γιγνώσκεις τε χρῆ, φησὶν, ἄνθρωπον τῷδε τῷ κανόνι, ὅτι ἐτεῆς ἀπήλλακται». καὶ πάλιν (ἀπόσπ. 7): «δηλοῖ μὲν δὴ καὶ οὗτος ὁ λόγος, ὅτι ἐτεῇ οὐδὲν ἴσμεν περὶ οὐδενός, ἀλλ' ἐπιρρυσμὴ ἐκάστοισιν ἢ δόξαις. καὶ ἔτι (ἀπόσπ. 8): «καίτοι δηλον ἔσται, ὅτι ἐτεῇ οἷον ἕκαστον γινώσκεις ἐν ἀπόρῳ ἐστί».

Καὶ πάλι λέει (ἀπόσπ. 10): «Ἐγὼ λοιπὸν φανερό μὲ πολλοὺς τρόπους ὅτι στὴν πραγματικότητα δὲν συλλαμβάνουμε πῶς εἶναι ἢ δὲν εἶναι τὸ κάθε πράγμα». Καὶ στὸ *Περὶ ἰδεῶν* (ἀπόσπ. 6): «Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ μάθει ἀπὸ αὐτὸν τὸν κανόνα ὅτι εἶναι χωρισμένος ἀπὸ τὴν πραγματικότητα». Καὶ πάλι (ἀπόσπ. 7): «Καὶ αὐτὸ ἐπίσης τὸ ἐπιχείρημα δείχνει ὅτι στὴν πραγματικότητα δὲν ξέρουμε τίποτα γιὰ κανένα πράγμα, ἀλλὰ γιὰ τὸν καθένα μας ὑπάρχει μιὰ ἀναπλασμένη μορφή του: ἡ πίστη». Καὶ ἀκόμα (ἀπόσπ. 8): «Ὡστόσο, θὰ πρέπει νὰ εἶναι φανερό ὅτι εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ μάθουμε πῶς εἶναι στὴν πραγματικότητα τὸ κάθε πράγμα».

* Ἄν καὶ ὁ Λεύκιππος θεωροῦσε ὅτι οἱ αἰσθήσεις μᾶς πληροφοροῦν σωστὰ ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα καὶ πῶς ὑπάρχει κίνηση, θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ πιστεῦε ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα πού μᾶς ἀναφέρουν εἶναι ψεύτικα, ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού ἀφοροῦν τῇ φύσει αὐτῶν τῶν πολλῶν πραγμάτων. Γιατί, ἔχοντας υἱοθετήσει μερικὲς βασικὲς ἐλεατικὲς ἀρχές, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ δεχτῇ ὅτι κάτι πού ὑπάρχει πραγματικά δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει οὔτε νὰ γεννηθεῖ οὔτε νὰ φθαρεῖ. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Δημόκριτος ἦταν ἐκεῖνος πού ἀνέπτυξε μιὰ ἐμπειριστατωμένη κριτικὴ τῆς ἀξιολογίας τῶν αἰσθήσεων.

Στὸ 548 ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἐξηγεῖ ὅτι ὁ Δημόκριτος παρακινήθηκε νὰ διαμορφώσει τὴ δική του θέση ἀπὸ τὸ ἴδιο εἶδος συλλογισμῶν ποὺ ὁδήγησαν τὸν Πρωταγόρα στὴν ἐναλλακτικὴ ἀποψη ὅτι ὅλα τὰ φαινόμενα εἶναι ἀληθινά, ἀλλὰ ἀληθινά ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὰ βιώνουν: ἔτσι, ὁ ἴδιος ἄνεμος εἶναι ζεστός (γιὰ σένα) ἂν σοῦ φαίνεται ζεστός, καὶ κρύος (γιὰ μένα) ἂν μοῦ φαίνεται κρύος.³⁰⁰ Ἐνῶ ὁ Πρωταγόρας συμπεραίνει ὅτι καὶ τὰ δύο φαινόμενα εἶναι ἀληθινά, ὁ Δημόκριτος, ποὺ δὲν θέλει νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἰδέα τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, ἀποφαίνεται ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ δύο φαινόμενα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινό. Ἔτσι λοιπόν, ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ ἀποδίδει ἕνα λόγο νὰ δυσπιστεῖ πρὸς τὶς αἰσθήσεις ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν κριτικὴ ποὺ διατύπωσε ὁ Μέλισσος στὸ 537. Ἡ ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ λόγου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐνδείξεις ὅτι ὁ Δημόκριτος ἀπέρριπτε τὴ θεωρία τοῦ Πρωταγόρα γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ διαφωνοῦσε μαζί του γιὰ τὸν τρόπο ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἀρχὴ οὐ μᾶλλον («ὄχι περισσότερο αὐτὸ παρὰ ἐκεῖνο»);³⁰¹ Καὶ εἶναι δελεαστικὸ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ θέση τοῦ Δημόκριτου γιὰ τὶς δευτερογενεῖς ιδιότητες τῶν πραγμάτων, ὅπως διατυπώνεται στὸ 549, στὸ φῶς αὐτῆς τῆς διαφωνίας: οἱ ἀντιφάσεις στὴν περιγραφὴ τῶν φαινομένων (βλ. τὸ παράδειγμα μὲ τὸν ἄνεμο) δείχνουν ὅχι ὅτι τὰ φαινόμενα εἶναι σχετικὰ ἀληθινά, ἀλλὰ ὅτι ἡ ἀπόφασή μας νὰ χαρακτηρίσουμε τὸν ἄνεμο ζεστὸ ἢ κρύο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι αὐθαίρετη. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, τὰ ἐδάφια 549-550 μᾶς δίνουν ὑπεραρκετὲς ἐνδείξεις (πρβ. ἐπίσης ἀπόσπ. 117) γιὰ τὸ ὅτι, ὅπως ἰσχυρίστηκαν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Σιμπλίκιος, ὁ Δημόκριτος ἀντιμετώπιζε πρᾶγματι μὲ πολὺ σκεπτικισμὸ τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν αἰσθήσεων — ἂν ὄχι μάλιστα καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ὑπάρξει ὁποιοδήποτε εἶδος γνώσης.

(ii) Ἐπικύρωση

552 Δημόκριτος, ἀπόσπ. 125, Γαληνός, *Περὶ τῆς ἱατρικῆς ἐμπειρίας* σ. 113 Walzer: *τάλαινα φεῖρη, παρ' ἡμέων λαβοῦσα τὰς πίστεις ἡμέας καταβάλλεις; πτώμά τοι τὸ κατάβλημα.*

Ἄθλιε νοῦ, ἀφοῦ πῆρες τίς βεβαιότητές σου ἀπὸ μᾶς (δηλαδή τίς αἰσθήσεις) μᾶς ἀπορρίπτεις; Ἡ ἀπόρριψή μας εἶναι ἡ κατάρρευσή σου.

553 Δημόκριτος, ἀπόσπ. 9, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 136 (μετὰ τὸ 549): *ἐν δὲ τοῖς Κρατυνηρίοις, καίπερ ὑπεσχημένος ταῖς αἰσθήσεσι τὸ κράτος τῆς πίστεως ἀναθεῖναι, οὐδὲν ἦττον εὐρίσκεται τούτων καταδικάζων. φησὶ γάρ· «ἡμεῖς δὲ τῷ μὲν ἐόντι οὐδὲν ἀτρεκές συνίμεν, μεταπίπτον δὲ κατὰ τε σώματος διαθήκην καὶ τῶν ἐπεισιόντων καὶ τῶν ἀντιστηριζόντων».*

Στὰ Κρατυνηρία (= Ἀποδεικτικά στοιχεῖα), ἂν καὶ εἶχε ὑποσχεθεῖ νὰ ἀποδώσει στίς

αισθήσεις τὸ κύρος τῆς βεβαιότητος, ἴσα ἴσα βρίσκεται νὰ τις καταδικάζει, γιατί λέει: α' Ἀλλὰ ἐμεῖς στὴν πραγματικότητα δὲν συλλαμβάνουμε τίποτα τὸ βέβαιο, παρὰ μόνο κάτι ποὺ ἀλλάζει ἀνάλογα μὲ τὴν κατάσταση τοῦ σώματος καὶ τῶν πραγμάτων ποὺ μπαίνουν μέσα του καὶ ἀσχοῦν πίεση πάνω του».

554 Δημόκριτος, ἀπόσπ. 11, Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 138 (μετὰ τὸ **550**): ἐν δὲ τοῖς Κανόσι δύο φησὶν εἶναι γνώσεις· τὴν μὲν διὰ τῶν αἰσθήσεων τὴν δὲ διὰ τῆς διανοίας, ὧν τὴν μὲν διὰ τῆς διανοίας γνησίην καλεῖ προσμαρτυρῶν αὐτῇ τὸ πιστὸν εἰς ἀληθείας κρίσιν, τὴν δὲ διὰ τῶν αἰσθήσεων σκοτίην ὀνομάζει ἀφαιρούμενος αὐτῆς τὸ πρὸς διάγνωσιν τοῦ ἀληθοῦς ἀπλανές. λέγει δὲ κατὰ λέξιν «γνώμης δὲ δύο εἰσὶν ἰδέαι, ἡ μὲν γνησίη, ἡ δὲ σκοτίη· καὶ σκοτίης μὲν τάδε σύμπαντα, ὄψις, ἀκοή, ὁσμὴ, γεῦσις, ψαύσις. ἡ δὲ γνησίη, ἀποκεκριμένη δὲ ταύτης.» εἰτα προκρίνων τῆς σκοτίης τὴν γνησίην ἐπιφέρει λέγων· «ὅταν ἡ σκοτίη μηκέτι δύνῃται μήτε ὄρῃ ἐπ' ἑλαττον μήτε ἀκούειν μήτε ὁμᾶσθαι μήτε γεῦεσθαι μήτε ἐν τῇ ψαύσει αἰσθάνεσθαι, ἀλλ' ἐπὶ λεπτότερον...»

Ἄλλὰ στοὺς Κανόνες λέει ὅτι ὑπάρχουν δύο εἶδη γνώσης, ἡ μία μέσο τῶν αἰσθήσεων καὶ ἡ ἄλλη μέσο τῆς διάνοιας. Ἀπὸ αὐτῆς, ἐκείνη ποὺ ἀποκτᾶται μέσο τῆς διάνοιας τὴν ἀποκαλεῖ «γνήσια», ἀποδίδοντάς της ἀξιοπιστία γιὰ τὴν ἐκφορὰ σωστῆς κρίσης, ἐνῶ ἐκείνη ποὺ ἀποκτᾶται μέσο τῶν αἰσθήσεων τὴν ὀνομάζει «νόθα», μὴν ἀναγνωρίζοντάς της τὸ ἀλάθητο γιὰ τὴν διάγνωση τοῦ ἀληθινοῦ. Λέει κατὰ λέξη: «Ἐπάρχουν δύο μορφές γνώσης, μία γνήσια καὶ μία νόθα. Στὴ νόθα ἀνήκουν ὅλα τὰ παρακάτω: ἡ ὄραση, ἡ ἀκοή, ἡ ὁσμὴ, ἡ γεύση, ἡ ἀφή. Ἡ ἄλλη μορφή γνώσης εἶναι ἡ γνήσια, ποὺ εἶναι ἐξέχωρη ἀπὸ αὐτῆς.» Ἐπειτα, προκρίνοντας τὴν γνήσια γνώση ἀπὸ τὴν νόθα, συνεχίζει: «Ὅταν ἡ νόθα δὲν μπορεῖ πιά νὰ δεῖ κάτι μικρότερο, οὔτε νὰ ἀκούσει οὔτε νὰ μυρίσει οὔτε νὰ γευτεῖ οὔτε νὰ ψηλαφήσει, ἀλλὰ λεπτότερα...»³⁰²

Οἱ περικοπὲς **552** καὶ **553** δείχνουν ὅτι ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Δημόκριτου δὲν ἦταν τόσο ὀλοκληρωτικὸς ὥστε νὰ ἀρνεῖται στὶς αἰσθήσεις κάθε θετικὸ ρόλο στὴν ἐπιστημολογία. Ὁ τίτλος *Κρατυντήρια* (Ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα) ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Δημόκριτος φανταζόταν τὸ νοῦ νὰ ἀπαντάει περίπου ὡς ἐξῆς στὸ παράπονο τῶν αἰσθήσεων ὅτι ἀπορρίπτονται πέρα γιὰ πέρα στὰ **549-550**: «Δὲν εἶναι ἔτσι. Ἀπλῶς, μᾶς λέτε πολὺ λίγες ἀλήθειες γιὰ τὸν κόσμο (ἐκτὸς μόνο ὅτι περιέχει πολλὰ πράγματα ποὺ κινοῦνται). Ἰδιαίτερα, δὲν μᾶς λέτε τίποτα τὸ ἀντικειμενικὰ ἀληθινὸ γιὰ τὸ πῶς εἶναι τὰ ἐπιμέρους πράγματα (ἄς προσέξουμε τὸ ἕκαστον στὸ **550**). Ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνετε τὴν ἀλήθεια τῆς θεωρίας γιὰ τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενό, ποὺ ἐκπόνησα χρησιμοποιώντας μιὰ γνήσια γνώση: ἕναν *a priori* ἐλεατικὸ συλλογισμό (**554**). Γιὰ παράδειγμα, ἡ θεωρία μου προβλέπει ὅτι οἱ συνδυασμοὶ τῶν ἀτόμων πρέπει ἀναγκαῖα νὰ εἶναι παροδικοί, γιατί τὰ ἄτομα ὑπόκεινται σὲ συνεχεῖς συγκρούσεις: ἐσεῖς μᾶς ἀναφέρετε λαυθασμένα ὅτι ὑπάρχει γέννηση καὶ θάνατος, ἔτσι ὁμως ἐπιβεβαιώνετε τὴν πραγματικὴ ὑπαρξὴ τῶν συμβάντων ποὺ προβλέπει ἡ θεωρία. Ἐπίσης, ἡ θεωρία μου ὑποστηρίζει ὅτι

ή αίσθηση προϋποθέτει μιάν άλληλεπίδραση ανάμεσα στο παρατηρούμενο αντι-κείμενο και τόν παρατηρητή, άλληλεπίδραση που εξαρτάται από το χαρακτήρα του καθενός και επομένως διαφέρει αναγκαία από περίπτωση σε περίπτωση (553). Μιά από σās λέει: "ὁ ἄνεμος εἶναι ζεστός", μιὰ ἄλλη, σ' ἓνα ἄλλο πρόσωπο, λέει: "ὁ ἄνεμος εἶναι κρύος". Καὶ ἐδῶ ἐπίσης ψεύδεστε, ἀλλὰ αὐτὸ πού λέτε δείχνει ὅτι ἡ θεωρία μου προβλέπει σωστά αὐτὸ πού συμβαίνει.»³⁰³

ΤΑ ΑΤΟΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΕΝΟ

555 Ἀριστοτέλης, Μετ. Α 4, 985 b 4 (DK 67 a 6): *Λεύκιππος δὲ καὶ ὁ ἑταῖρος αὐτοῦ Δημόκριτος στοιχεῖα μὲν τὸ πλήρες καὶ τὸ κενὸν εἶναι φασί, λέγοντες τὸ μὲν ὄν τὸ δὲ μὴ ὄν, τούτων δὲ τὸ μὲν πλήρες καὶ στερεόν, τὸ ὄν, τὸ δὲ κενὸν καὶ μανόν, τὸ μὴ ὄν διὸ καὶ οὐθὲν μᾶλλον τὸ ὄν τοῦ μὴ ὄντος εἶναι φασιν, ὅτι οὐδὲ τὸ κενὸν (ἐλαττον) τοῦ σώματος· αἷτια δὲ τῶν ὄντων ταῦτα ὡς ὕλην. καὶ καθάπερ οἱ ἐν ποιοῦντες τὴν ὑποκειμένην οὐσίαν τᾶλλα τοῖς πάθεσιν αὐτῆς γεννῶσι, τὸ μανόν καὶ τὸ πυκνὸν ἀρχὰς τιθέμενοι τῶν παθημάτων, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οὗτοι τὰς διαφορὰς αἰτίας τῶν ἄλλων εἶναι φασιν. ταύτας μέντοι τρεῖς εἶναι λέγουσι, σχῆμά τε καὶ τάξιν καὶ θέσιν· διαφέρειν γάρ φασί τὸ ὄν ἑνσμῶ καὶ διαθυγῇ καὶ τροπῇ μόνον. τούτων δὲ ὁ μὲν ἑνσμός σχῆμά ἐστιν, ἡ δὲ διαθυγὴ τάξις, ἡ δὲ τροπὴ θέσις· διαφέρει γάρ τὸ μὲν Α τοῦ Ν σχήματι, τὸ δὲ ΑΝ τοῦ ΝΑ τάξει, τὸ δὲ Ζ τοῦ Ν θέσει.*

Ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ σύντροφός του Δημόκριτος ὑποστηρίζουν ὅτι τὰ στοιχεῖα εἶναι τὸ πλήρες καὶ τὸ κενό, ἀποκαλώντας τὰ ἀντίστοιχα ὄν καὶ μὴ ὄν. Τὸ ὄν εἶναι γεμάτο καὶ στερεό, τὸ μὴ ὄν ἄδειο καὶ ἀραί. Ἐπειδὴ, ὅπως λένε, τὸ κενό ὑπάρχει ὅσο καὶ τὸ σῶμα, γι' αὐτὸ τὸ μὴ ὄν ὑπάρχει ὅσο καὶ τὸ ὄν. Αὐτὰ τὰ δύο μαζὶ εἶναι οἱ ὕλικές αἰτίες τῶν πραγμάτων πού υπάρχουν. Καὶ ὅπως ἀκριβῶς ὅσοι θεωροῦν τὴν ὑποκείμενη οὐσία μία παράγουν τὰ ἄλλα πράγματα ἀπὸ τίς τροποποιήσεις της, ἀνάγοντας αὐτὲς τίς τροποποιήσεις στὴν ἀραίωση καὶ τὴν πύκνωση, ἔτσι καὶ αὐτοὶ λένε ὅτι οἱ διαφορὲς (δηλαδὴ οἱ διαφορὲς στὰ στοιχεῖα τους) εἶναι οἱ αἰτίες τῶν ἄλλων πραγμάτων. Ὅμως ὑποστηρίζουν, αὐτὲς οἱ διαφορὲς εἶναι τρεῖς: τὸ σχῆμα, ἡ διάταξη καὶ ἡ θέση· τὸ ὄν, λένε, διαφέρει μόνο στὸ ρυθμό, στὴν ἐπαφὴ καὶ στὴν τροπὴ. Ἀπὸ αὐτά, ὁ ρυθμός εἶναι τὸ σχῆμα, ἡ ἐπαφὴ εἶναι ἡ διάταξη καὶ ἡ τροπὴ εἶναι ἡ θέση· γιατί τὸ Α διαφέρει ἀπὸ τὸ Ν στὸ σχῆμα, τὸ ΑΝ ἀπὸ τὸ ΝΑ στὴ διάταξη καὶ τὸ Ζ ἀπὸ τὸ Ν στὴ θέση.

556 Ἀριστοτέλης, *Περὶ Δημοκρίτου*, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο, *Περὶ οὐρανοῦ* 295, 1 (DK 68 a 37): *Δημόκριτος... προσαγορεύει δὲ τὸν μὲν τόπον τοῖσδε τοῖς ὀνόμασι, τῷ τε κενῷ καὶ τῷ οὐδενὶ καὶ τῷ ἀπειρῷ, τῶν δὲ οὐσιῶν ἐκάστην τῷ τε δυνάμει καὶ τῷ ναστῷ καὶ τῷ ὄντι. νομίζει δὲ εἶναι οὕτω μικρὰς τὰς οὐσίας ὥστε ἐκφυγεῖν τὰς ἡμετέρας αἰσθήσεις· ὑπάρχειν δὲ αὐταῖς παντοίας μορφὰς καὶ σχήματα παντοῖα καὶ κατὰ μέγεθος διαφορὰς. ἐκ τούτων ὄν ἤδη καθάπερ*

ἐκ στοιχείων γεννᾶ καὶ συγκρίνει τοὺς ὀφθαλμοφανεῖς καὶ τοὺς αἰσθητοὺς ὄγκους. [δὲ Α, δὲνι Diels' πρβ. DK 68 b 156.]

Ὁ Δημόκριτος... δίνει στὸ χῶρο αὐτὰ τὰ ὀνόματα —τὸ κενόν, οὐδὲν καὶ τὸ ἄπειρο— ἐνῶ κάθε ἐπιμέρους οὐσία τὴν ὀνομάζει δὲν (δηλαδή οὐδὲν χωρὶς τὸ οὐ), συμπαγές καὶ ὄν. Πιστεύει ὅτι οἱ οὐσίες εἶναι τόσο μικρές ὥστε ξεφεύγουν ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως μας, ἀλλὰ ἔχουν κάθε λογῆς μορφές, σχήματα καὶ διαφορές στὸ μέγεθος. Ἔτσι λοιπὸν παράγει ἀπὸ αὐτές, ὅπως ἀκριβῶς ἀπὸ στοιχεῖα, συναθροίζοντάς τες, ὄγκους ποὺ εἶναι ἀντιληπτοὶ μὲ τὴν ὄραση καὶ μὲ τῆς ἄλλες αἰσθήσεις.

557 Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 242, 18 (DK 67 a 14): οὗτοι γὰρ (ἐνν.: Λεύκιππος, Δημόκριτος, Ἐπίκουρος) ἔλεγον ἄπειρους εἶναι τῷ πλήθει τὰς ἀρχάς, ἃς καὶ ἀτόμους καὶ ἀδιαίρετους ἐνόμιζον καὶ ἀπαθείς διὰ τὸ ναστάς εἶναι, καὶ ἁμοίρους τοῦ κενοῦ· τὴν γὰρ διαίρεσιν κατὰ τὸ κενὸν τὸ ἐν τοῖς σώμασι ἔλεγον γίνεσθαι...

Αὐτοὶ (δηλαδή ὁ Λεύκιππος, ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἐπίκουρος) ἔλεγον ὅτι οἱ πρῶτες ἀρχές τῶν ὄντων εἶναι ἄπειρες στὸ πλῆθος καὶ πίστευαν ὅτι εἶναι ἄτομες καὶ ἀδιαίρετες καὶ ἀπαθείς, ἐπειδὴ εἶναι συμπαγεῖς, καθὼς ἐπίσης καὶ ὅτι δὲν ἔχουν καθόλου κενὸ μέσα τους· γιὰ τὴ διαίρεση ὀφείλεται στὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει στὰ σώματα...

Ἐχοντας ἐξετάσει τὴ στάση τῶν ἀτομιστῶν ἀπέναντι στὶς ἐλεατικές ἀρχές καὶ τῆς αἰσθήσεως, μπορούμε νὰ καταλάβουμε καλύτερα τώρα ποῖο σύστημα οἰκοδόμησαν πάνω στὶς βάσεις ποὺ ἔβαλαν μὲ τὰ ἐδάφια **545-546**, **548-550** καὶ **554**. Τὰ **555-557** (πρβ. ἐπίσης Σιμπλ., εἰς *Φυσ.* 28, 7-27, ἀπὸ τὸν Θεόφραστο) μᾶς δίνουν πῶς ὁλοκληρωμένες πληροφορίες γιὰ τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενόν. Πραγματικὸ θεωρεῖται αὐτὸ ποὺ εἶναι σωματικὸ ἢ στερεόν, καὶ ἐξισώνεται μὲ τὸ πλῆρες (πρβ. Μέλισσος, **534**), ἀποκλείοντας ἔτσι τὸ κενόν ἢ τὰ ὁποιαδήποτε μεσοδιαστήματα. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὸ **557**, αὐτὸ ποὺ εἶναι πλῆρες καὶ στερεόν πρέπει νὰ εἶναι ἀδιαίρετο, ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, ἓνα ἄτομο (πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ἄτομα θεωροῦνται ἀδιαίρετα μόνο ἀπὸ φυσική, ὅχι ἀπὸ ἐννοιολογική ἀποψη, ἀφοῦ τὸ **556** λ.χ. μᾶς λέει ὅτι τὰ ἄτομα διαφέρουν στὸ μέγεθος).³⁰⁴ Τὰ ἄτομα θεωροῦνται πολὺ μικρά, τόσο μικρά ὥστε νὰ εἶναι ἀόρατα (**556**), ἀν καὶ ὁ Δημόκριτος ὑποστήριζε ἴσως ὅτι «εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρχει ἓνα ἄτομο μὲ τὸ μέγεθος τοῦ σύμπαντος» ('Αέτιος I, 12, 6· DK 68 a 47). Εἶναι διασκορπισμένα στὸ ἄπειρο κενόν καὶ εἶναι ἄπειρα στὸ πλῆθος καὶ στὸ σχῆμα.³⁰⁵ Οἱ ιδιότητες στὶς ὁποῖες διαφέρουν ἀνάμεσά τους εἶναι τὸ σχῆμα καὶ ἡ διάταξη (**555-556**): ἐπομένως, ὅλες οἱ «ποιοτικές» διαφορές στὰ ἀντικείμενα (ποὺ ἀποτελοῦν σύμπλοκα ἀτόμων) ἐξαρτῶνται μόνο ἀπὸ ποσοτικές διαφορές καὶ διαφορές θέσης ἢ διάταξης. Τὸ κενόν, παρόλο ποὺ προσδιορίζεται ὡς «τὸ μὴ ὄν», θεωρεῖται ὑπαρκτό. Εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε πῶς δικαιολογοῦσαν οἱ ἀτομιστές αὐτὴ τὴν παραδοξο-

λογία. Ίσως τὸ ἐπιχείρημά τους νὰ ἦταν ὅτι, ὅταν μιὰ θέση καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ τίποτα, τότε, στὸ βαθμὸ πού ὁ κάτοχος αὐτῆς τῆς θέσης —«τὸ κενὸ»— δὲν εἶναι τίποτα, δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ στὸ βαθμὸ πού καταλαμβάνει μιὰ θέση ὑπάρχει. Σύμφωνα με αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, τὸ κενὸ δὲν εἶναι (ὅπως δέχεται τὸ 556) «γῶρος» ἢ «θέση», ἀλλὰ μιὰ πιὸ μυστηριώδης ὄντοτητα, ἡ ἄρνηση τῆς οὐσίας.³⁰⁶

Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΣΜΩΝ

563 Διογένης Λαέρτιος IX, 31 (DK 67 a 1): τὸ μὲν πᾶν ἄπειρόν φησιν (ἐνν.: Λεύκιππος) ...τούτου δὲ τὸ μὲν πλήρες εἶναι, τὸ δὲ κενόν... κόσμους τε ἐκ τούτου ἄπειρους εἶναι καὶ διαλύεσθαι εἰς ταῦτα. γίνεσθαι δὲ τοὺς κόσμους οὕτω· φέρεσθαι «κατὰ ἀπατομὴν ἐκ τῆς ἀπείρου» πολλὰ σῶματα παντοῖα τοῖς σχήμασιν εἰς μέγα κενόν, ἅπερ ἀθροισθέντα δίνην ἀπεργάζεσθαι μίαν, καθ' ἣν προσκρούοντα (ἁλλήλοις) καὶ παντοδαπῶς κυκλούμενα διακρίνεσθαι χωρὶς τὰ ὅμοια πρὸς τὰ ὅμοια. ἰσορρόπων δὲ διὰ τὸ πλήθος μηκέτι δυναμένων περιφέρεσθαι, τὰ μὲν λεπτὰ χωρεῖν εἰς τὸ ἕξω κενόν, ὥσπερ διαττώμενα· τὰ δὲ λοιπὰ «συμμενεῖν» καὶ περιπλεκόμενα συγκατατρέχειν ἁλλήλοις καὶ ποιεῖν πρῶτον τι σύστημα σφαιροειδές. (32) τοῦτο δ' οἶον (ὑμένα) ἀφίστασθαι περιέχοντα ἐν ἑαυτῷ παντοῖα σῶματα· ὧν κατὰ τὴν τοῦ μέσου ἀντέρεισιν περιδινομένων λεπτὸν γενέσθαι τὸν πέριξ ὑμένα, συρρεόντων αἰετῶν συνεχῶν κατ' ἐπίφανσιν τῆς δίνης. καὶ οὕτω γενέσθαι τὴν γῆν, συμμερόντων τῶν ἐνεχθέντων ἐπὶ τὸ μέσον. αὐτόν τε πάλιν τὸν περιέχοντα οἶον ὑμένα αὔξεσθαι κατὰ τὴν ἐπέκκρισιν [Heidel, ἐπέκρυσιν στὰ χειρόγραφα] τῶν ἔξωθεν σωμάτων· δίνη τε φερόμενον αὐτόν, ὧν ἂν ἐπιψαύσῃ, ταῦτα ἐπικτᾶσθαι. τούτων δὲ τίνα συμπλεκόμενα ποιεῖν σύστημα, τὸ μὲν πρῶτον κάθυγρον καὶ πηλῶδες, ξηρανθέντα δὲ καὶ περιφερόμενα σὺν τῇ τοῦ ὄλου δίνῃ εἰτ' ἐκπυρωθέντα τὴν τῶν ἀστέρων ἀποτελέσαι φύσιν. (Πρβ. ἐπίσης Ἀέτιος I, 4, 1-4· DK 67 a 24.)³⁰⁷

Ὁ Λεύκιππος λέει ὅτι τὸ πᾶν εἶναι ἄπειρο... ἓνα μέρος του εἶναι γεμάτο καὶ ἓνα ἄλλο μέρος ἄδειο... Ἀπὸ αὐτὸ δημιουργοῦνται ἄπειροι κόσμοι, πού διαλύονται πάλι σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα. Οἱ κόσμοι δημιουργοῦνται μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο: πολλὰ σῶματα, μὲ κάθε λογῆς σχήματα, μετακινοῦνται στὸ μεγάλο κενὸ «ἐκκόβοντας ἀπὸ τὸ ἄπειρο»· αὐτὰ τὰ σῶματα συναθροίζονται καὶ παράγουν μιὰ ἐνιαῖα δίνη, στὴν ὁποία, συγκρουόμενα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο καὶ περιστρεφόμενα μὲ κάθε τρόπο, ἀρχίζουν νὰ διαχωρίζονται καὶ τὰ ὅμοια νὰ προσεγγίζουν τὰ ὅμοια. Ὅταν ὅμως τὸ πλήθος τους ἀρχίζει νὰ τὰ ἐμποδίζει νὰ περιστρεφόνται ἰσορροπία, τὰ λεπτὰ μετακινοῦνται πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὸ κενόν, σὰν νὰ περνοῦν ἀπὸ κόσκινο, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα «μένουν μαζὶ» καί, μπλέκοντας τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, ἐνώνουν τίς κινήσεις τους καὶ παράγουν μιὰ πρῶτη σφαιροειδῆ δομὴ. Αὕτῃ ἡ δομὴ εἶναι σὰν μιὰ «μεμβράνη» πού ἐμπεριέχει κάθε λογῆς σῶματα· καὶ καθὼς αὐτὰ στροβιλίζονται γύρω γύρω χάρῃ τῇ ἀντίστασιν τοῦ κέντρου, ἡ περιβάλλουσα μεμβράνη γίνεται λεπτή, ἐνῶ τὰ γειτονικά ἄτομα ἐξακολουθοῦν νὰ συρρέουν, χάρῃ τῇ ἐπαφῇ μὲ τὴ δίνη. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ γῆ, καθὼς τὰ ἄτομα πού εἶχαν

παρασυρθεῖ στο κέντρο ξεμειναν ἐκεῖ ὅλα μαζί. Καί ἡ περιβάλλουσα μεμβράνη αὐξάνεται πάλι, καθὼς τραβάει κοντά της τὰ ἐξωτερικά σώματα· καθὼς περιστρέφεται στή δίνη, ἐνσωματώνει καθετὶ πού ἀγγίζει. Μερικά ἀπὸ αὐτὰ τὰ σώματα πού μπλέκουν τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο σχηματίζουν ἓνα σύστημα πού στὴν ἀρχὴ εἶναι ὑγρὸ καὶ λασπώδες, ἀλλὰ, καθὼς περιστρέφονται μαζί μὲ τὴν ὅλη δίνη, στεγνώνουν καὶ ἐπειτα ἀναφλέγονται, γιὰ νὰ σχηματίσουν ἔτσι τὴν οὐσία τῶν οὐράνιων σωμάτων.

564 Ἀέτιος II, 7, 2: *Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος «χιτώναι» κύκλω καὶ «τύμενα» περιτείνουσι τῷ κόσμῳ διὰ τῶν ἀγκιστροειδῶν ἀτόμων συμπεπλεγμένον.*

Ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος τυλίγουν τὸν κόσμον σ' ἓναν κυκλικὸ «χιτῶνα» ἢ «μεμβράνη», πού σχηματίστηκε ἀπὸ τὴν πλοκὴ τῶν ἀγκιστροειδῶν ἀτόμων.

565 Ἰππόλυτος, *Ἑλ.* I, 13, 2 (DK 68 a 40): *λέγει δὲ ὁμοίως Λευκίππῳ (ἐνν.: Δημόκριτος) περὶ στοιχείων, πλήρους καὶ κενοῦ... ἔλεγε δὲ ὡς αἰεὶ κινουμένων τῶν ὄντων ἐν τῷ κενῷ· ἀπείρους δ' εἶναι κόσμους καὶ μεγέθει διαφέροντας. ἐν τισὶ δὲ μὴ εἶναι ἥλιον μηδὲ σελήνην, ἐν τισὶ δὲ· μείζω τῶν παρ' ἡμῖν καὶ ἐν τισὶ πλείω. (3) εἶναι δὲ τῶν κόσμων ἄνισα τὰ διαστήματα καὶ τῇ μὲν πλείους, τῇ δὲ ἐλάττους, καὶ τοὺς μὲν αὔξεσθαι, τοὺς δὲ ἀκμάζειν, τοὺς δὲ φθίνειν, καὶ τῇ μὲν γίνεσθαι, τῇ δ' (ἐκ)λείπειν. φθείρεσθαι δὲ αὐτοὺς ὑπ' ἀλλήλων προσπίπτοντας· εἶναι δὲ ἐνίους κόσμους ἐρήμους ζώων καὶ φυτῶν καὶ παντὸς ὕγροῦ.*

Ὁ Δημόκριτος ὑποστηρίζει τὰ ἴδια μὲ τὸν Λεύκιππο γιὰ τὰ στοιχεῖα, τὸ πλήρες καὶ τὸ κενό... καὶ μιλοῦσε δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ ὄντα βρίσκονται σὲ συνεχὴ κίνηση στὸ κενό· καὶ ὑποστήριζε ὅτι ὑπάρχουν ἄπειροι κόσμοι μὲ διαφορετικὰ μεγέθη. Σὲ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει οὔτε ἥλιος οὔτε σελήνη, σὲ ἄλλους αὐτὰ τὰ δύο οὐράνια σώματα εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ ὅσο στὸν δικό μας κόσμον, καὶ σὲ ἄλλους περισσότερα. Τὰ διαστήματα ἀνάμεσα στοὺς κόσμους εἶναι ἄνισα· σὲ μερικά μέρη ὑπάρχουν περισσότεροι κόσμοι, σὲ ἄλλα λιγότεροι· μερικοὶ ἀναπτύσσονται, μερικοὶ εἶναι στὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἀνάπτυξής τους καὶ μερικοὶ παρακμάζουν. Ἄλλοι οἱ κόσμοι γίνονται καὶ ἄλλοι ἀποσυντίθενται. Ἡ καταστροφὴ τοὺς ὀφείλεται στὴν ἀμοιβαία τους σύγκρουση. Ὑπάρχουν μερικοὶ κόσμοι πού δὲν ἔχουν ζῶα οὔτε φυτὰ οὔτε ὑγρὸ στοιχεῖο.

Ἡ περιγραφή στὸ **563** γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν κόσμων (περιγραφή πού τυπικὰ ἀποδίδεται στὸν Λεύκιππο, ἀλλὰ χωρὶς ἀμφιβολία ἀντιπροσωπεύει καὶ τὶς γενικὲς ἀπόψεις τοῦ Δημόκριτου) εἶναι ἀρκετὰ λεπτομερειακὴ, ἀλλὰ γεμάτη δυσκολίες. Ἡ πρώτη φάση εἶναι ὅταν ἓνα μεγάλο ἄθροισμα ἀτόμων ἀπομονώνεται, θὰ λέγαμε, σ' ἓνα μεγάλο τμήμα τοῦ κενοῦ. Ἡ δευτέρη φάση εἶναι ὅταν τὰ ἄτομα αὐτὰ σχηματίζουν μιὰ δίνη. Δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε πῶς γίνεται αὐτό· πρέπει νὰ συμβαίνει κατ' ἀνάγκη,³⁰⁸ ὡς ἀποτέλεσμα ἐνὸς ὀρισμένου συνδυασμοῦ τῶν ξεχωριστῶν κινήσεων τῶν ἀτόμων, καὶ μᾶλλον δὲν εἶναι ἀναγκαῖο ἢ συνηθισμένο νὰ προκύπτει μιὰ δίνη ἀπὸ τὶς συνηθῆκες τῆς πρώτης φάσης

μονάχα. Ἡ δράση τῆς δίνης κάνει τὰ δμοια ἄτομα νὰ τείνουν πρὸς τὰ δμοια.³⁰⁹ ("Ὅλα αὐτὰ μᾶς θυμίζουσιν τὸν Ἀναξαγόρα: σ' ἐκεῖνον, ὁ Νοῦς ἔβαλε σὲ κίνηση μιὰ δίνη καὶ τὰ δμοια σωματίδια συγκεντρώθηκαν γιὰ νὰ σχηματίσουν σώματα, 476 καὶ σ. 378.)³¹⁰ Τὰ μεγαλύτερα ἄτομα συγκεντρώνονται στὸ κέντρο, ἐνῶ τὰ μικρότερα σπρώχνονται πρὸς τὰ ἔξω. Ἐνα εἶδος μεμβράνης ἢ χιτῶνα (564) τυλίγει τὸ σύνολο· δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν αὐτὸ τὸ περικάλυμμα σχηματίζεται ἀπὸ τὰ μικρότερα, ἐκβλητὰ ἄτομα (ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ Ἀέτιος, DK 67 a 24) ἢ ἂν τὰ ἄτομα αὐτὰ ἐκσφενδονίζονται κατευθεῖαν ἔξω ἀπὸ τὸ σύστημα, στὸ κενό (ὅπως ὑποδηλώνει τὸ 563). Ἀλλὰ ἄτομα ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν περιστρεφόμενη μάζα καὶ παρασύρονται μέσα στὴ μεμβράνη. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἄτομα ἀναφλέγονται λόγω τῆς ταχύτητος τῆς περιστροφῆς (563, στὸ τέλος) καὶ ἔτσι σχηματίζουν τὰ οὐράνια σώματα· τὰ ὀγκωδέστερα ἄτομα, πού βρίσκονται στὸ κέντρο, συμμένουν (μένουν μαζὶ) γιὰ νὰ σχηματίσουν τὴ γῆ. Ὁ Διογένης Λαέρτιος συνεχίζει, μετὰ τὸ τέλος τοῦ 563, μὲ μιὰ περιγραφή κοσμολογικῶν λεπτομερειῶν πού δὲν εἶναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές, ἀλλὰ μᾶς δείχνουν ὅτι ἐδῶ ὁ Λεύκιππος εἶχε τὴν τάση νὰ δέχεται, ὄχι πολὺ κριτικά, τίς παλιῆς ἰωνικῆς θεωρίες. Μιὰ σημαντικὴ καὶ ἐξαιρετικὰ συντηρητικὴ ιδέα τοῦ Λεύκιππου εἶναι ὅτι ἡ γῆ εἶναι ἐπίπεδη, σὰν ντέφι (τυμπανοειδὴς κατὰ τὸν Ἀέτιο III, 10, 4)· ὁ Δημόκριτος βελτίωσε ἑλαφρὰ αὐτὴ τὴν ιδέα (στὸ ἴδιο, 10, 5), ἀλλὰ διατήρησε σὲ γενικῆς γραμμῆς τὸ ἐπίπεδο σχῆμα. Καὶ οἱ δύο φιλόσοφοι, φαίνεται, ὑποστήριζαν ὅτι ἡ γῆ ἔγερνε πρὸς τὰ κάτω, πρὸς τὸ Νότο δηλαδῆ.³¹¹ Ἀφοῦ ὑπάρχουν ἀναρίθμητα ἄτομα καὶ ἓνα ἄπειρο κενό, δὲν ὑπάρχει λόγος γιὰτί νὰ σχηματίστηκε μόνο ἓνας τέτοιος κόσμος· γι' αὐτό, ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος δέχονταν ὅτι ὑπάρχουν ἀναρίθμητοι κόσμοι, πού γεννιοῦνται καὶ πεθαίνουν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κενοῦ (563 στὴν ἀρχή, καὶ 565). Εἶναι οἱ πρῶτοι στοχαστὲς στοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ προσγράψουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τὴν ἀλλόκοτὴν ιδέα τῶν ἄπειρων κόσμων (κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τίς διαδοχικὲς καταστάσεις ἑνὸς συνεχοῦς ὀργανισμοῦ), μιὰ ιδέα πού προκύπτει ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τοὺς a priori συλλογισμοὺς πού περιγράψαμε πιὸ πάνω.³¹² Ὅμως οἱ δοξογράφοι ἀπέδιδαν τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ πολλοῶν κόσμων (πού εἶτε συνυπάρχουν εἶτε διαδέχονται ὁ ἓνας τὸν ἄλλο στὸ χρόνο) σὲ μερικοὺς Ἴωνες, παρασυρμένοι ἴσως ἀπὸ ἓνα λάθος τοῦ Θεόφραστου (βλ. σ. 132 κέ., ἐπίσης σ. 384). Ὁ Δημόκριτος, σύμφωνα μὲ τὸ 565, φαίνεται ὅτι «διάνθισε» αὐτὴ τὴν ιδέα, παρατηρώντας ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχει ὁ κάθε κόσμος ἥλιο, φεγγάρι κτλ., ἢ νὰ ἔχουν ὅλοι νερὸ καὶ νὰ ἐπιτρέπουν τὴ δημιουργία ζωῆς: ὁ τυχαῖος χαρακτήρας τῆς κοσμογονικῆς διαδικασίας πού περιγράφεται στὸ 563 δὲν μπορεῖ νὰ παράγει πάντα τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Γιὰ παράδειγμα, ἂν δὲν ὑπῆρχαν ἄλλα ἄτομα γιὰ νὰ τραβηχτοῦν κοντὰ στὴν ἐξωτερικὴ μεμβράνη ἑνὸς κόσμου, πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ κόσμος αὐτὸς δὲν θὰ εἶχε οὐράνια σώματα.³¹³

Η ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ

(α) Βάρος

573 Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* A 8, 326 a 9: καίτοι βαρύτερόν γε κατὰ τὴν ὑπεροχὴν φησιν εἶναι Δημόκριτος ἕκαστον τῶν ἀδιαίρετων.

Ὡστόσο, ὁ Δημόκριτος λέει ὅτι καθένα ἀπὸ τὰ ἀδιαίρετα σώματα εἶναι βαρύτερο ἀνάλογα μὲ τὸ πόσο μεγαλύτερο εἶναι.

574 Θεόφραστος, *Περὶ αἰσθήσεως* 61 (DK 68 a 135): βαρὺ μὲν οὖν καὶ κοῦφον τῷ μεγέθει διαιρεῖ Δημόκριτος... οὐ μὴν ἀλλ' ἐν γε τοῖς μεικτοῖς κοινότερον μὲν εἶναι τὸ πλεόν ἔχον κενόν, βαρύτερον δὲ τὸ ἔλαττον. ἐν ἐνίοις μὲν οὕτως εἴρηκεν· (62) ἐν ἄλλοις δὲ κοῦφον εἶναι φησιν ἀπλῶς τὸ λεπτόν.

Ὁ Δημόκριτος διακρίνει τὸ βαρὺ καὶ τὸ ἐλαφρὸ μὲ βάση τὸ μέγεθος... Ὡστόσο, στὰ σύνθετα σώματα τὸ ἐλαφρότερο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ περιέχει περισσότερο κενό, τὸ βαρύτερο ἐκεῖνο ποὺ περιέχει λιγότερο. Ἔτσι ἐκφράστηκε σὲ μερικά κείμενα, ἀλλοῦ ὁμοῦς λέει ἀπλῶς ὅτι τὸ λεπτό εἶναι ἐλαφρό.

575 Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 712, 27 (DK 68 a 61): ...οἱ περὶ Δημόκριτον οἴονται πάντα μὲν ἔχειν βάρος, τῷ δὲ ἔλαττον ἔχειν βάρος τὸ πῦρ ἐκθλιβόμενον ὑπὸ τῶν προλαμβανόντων ἄνω φέρεσθαι καὶ διὰ τοῦτο κοῦφον δοκεῖν.

...Ἡ σχολὴ τοῦ Δημόκριτου πρεσβεύει ὅτι ὅλα ἔχουν βάρος, ἀλλὰ ὅτι ἡ φωτιά, ἐπειδὴ ἔχει λιγότερο βάρος, ἐκθλίβεται ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ εἶναι βαρύτερα, κινεῖται πρὸς τὰ πάνω καὶ γι' αὐτὸ φαίνεται ἐλαφριά.

576 Ἀέτιος I, 3, 18 (DK 68 a 47): Δημόκριτος μὲν γὰρ ἔλεγε δύο (ἐνν.: ταῖς ἀτόμοις συμβεβηκέναι), μέγεθός τε καὶ σχῆμα, ὁ δὲ Ἐπίκουρος τούτοις καὶ τρίτον βάρος προσέθηκεν... I, 12, 6: Δημόκριτος τὰ πρῶτὰ φησι σώματα (ταῦτα δ' ἦν τὰ ναστὰ) βάρος μὲν οὐκ ἔχειν, κινεῖσθαι δὲ κατ' ἀλληλοτυπίαν ἐν τῷ ἀπειρώ.

Ὁ Δημόκριτος ὀριζε δύο (ιδιότητες τῶν ἀτόμων), τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα, ἐνῶ ὁ Ἐπίκουρος πρόσθεσε καὶ μιὰ τρίτη, τὸ βάρος... Ὁ Δημόκριτος λέει ὅτι τὰ πρωτογενῆ σώματα (δηλαδὴ τὰ συμπαγῆ ἄτομα) δὲν ἔχουν βάρος, ἀλλὰ κινεῖνται στὸ ἄπειρο χάρη στὸ γεγονός ὅτι πέφτουν τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο.

Τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Σιμπλίκιος περιγράφουν τὶς βασικὲς ιδιότητες τῶν ἀτόμων (λ.χ. τὰ 555-557) σιωποῦν στὸ ἐρώτημα ἂν τὰ ἄτομα ἔχουν βάρος· καὶ οἱ ἀναφορὲς στὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ εἶναι ἐξίσου λίγο κατατοπιστικὲς γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ζήτημα (τὸ 493

δὲν εἶναι, προφανῶς, τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἐρμηνεία τοῦ 489, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὶς γενικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 117). Εἶναι φανερό ὅτι τὰ χωρία 573-576 παρουσιάζουν ἀντιφατικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ θέση τοῦ Δημόκριτου, ποὺ γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἔγινε ἀργότερα ἀντικείμενο διαφωνιῶν τῶν μελετητῶν. (Ὁ Λεύκιππος δὲν μνημονεύεται σ' αὐτὲς τὶς περικοπὲς καὶ μᾶλλον δὲν θεωροῦσε ὅτι αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπαιτοῦσε εἰδικὴ ἀνάλυση.)

Στὸ 573 ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει σαφέστατα ὅτι γιὰ τὸν Δημόκριτο τὰ ἄτομα ἔχουν πράγματι βάρος καὶ ὅτι τὸ βάρος τοὺς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέγεθός τους· ἡ γνώμη τοῦ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Θεόφραστο (574) καὶ (στὸ πρῶτο σημεῖο) ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο (575). Πράγματι, εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε πῶς θὰ μπορούσαν οἱ ἄτομιστὲς νὰ ἀποφύγουν αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή της, ἀφοῦ ἡ ἐμπειρία μᾶς λέει ὅτι τὰ σώματα ἔχουν βάρος καὶ ἀφοῦ ἡ πληρότητα καὶ ἡ ὁμοιογένεια τῶν ἀτόμων σημαίνει ὅτι ἡ διαφορὰ στὸ μέγεθος εἶναι ὁ μόνος παράγοντας ποὺ μπορεῖ νὰ καθορίζει τὸ βάρος τους. Ἀλλὰ μᾶς δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ 576 ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὰ 573-575. Πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀντίφαση; (i) Μιὰ προσφιλὴς λύση, ποὺ τὴν ὑποστήριξε μεταξὺ ἄλλων ὁ Burnet (*EGP*, 341-346) καὶ τὴν υἱοθέτησαν οἱ KR, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ μαρτυρίες τῶν 573-575 ἀναφέρονται μόνον σὲ σώματα ποὺ εἶναι ἐνταγμένα σ' ἓναν κόσμον, ἢ, γενικότερα, σὲ σώματα ποὺ ὑπόκεινται στὴ δράση μιᾶς δίνης. Τὰ μεγαλύτερα ἀντικείμενα τείνουν νὰ κινοῦνται πρὸς τὸ κέντρο ἐνὸς στροβίλου, καὶ ἐπομένως μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐκφράσει τὸ γεγονός ὅτι ἡ «πρὸς τὰ κάτω» κίνησή τους εἶναι συνάρτηση τοῦ μεγαλύτερου μεγέθους τους λέγοντας ὅτι εἶναι βαρύτερα ἀπὸ τὰ μικρότερα ἀντικείμενα, ποὺ βρίσκονται πιὸ κοντὰ στὴν περιφέρεια. Ἀλλὰ τὰ σώματα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ δὲν ἔχουν βάρος, δηλαδὴ δὲν ἔχουν καμιά τάση νὰ κινοῦνται «πρὸς τὰ κάτω»· σ' ἓνα κενὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπουσιάζει κάθε δίνη, οἱ κινήσεις τους καθορίζονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς συγκρούσεις (καί, φυσικά, ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα), καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τὰ περιγράψουμε ὡς βαριὰ ἢ ἐλαφρά. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σκεπτικὸ ἀναφέρεται ὁ Ἀέτιος στὸ 576. (ii) Ἡ ἐξήγηση (i) δίνει μεγάλη βαρύτητα στὸ 576 καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃ ἓναν ὁλόκληρο θεωρητικὸ ἐξοπλισμὸ γιὰ νὰ αἰτιολογήσῃ αὐτὴ τὴν ἐμπιστοσύνη στὸν Ἀέτιο. Εἶναι πολὺ ἀπλούστερο νὰ θεωρήσουμε τὰ 573-575 (ποὺ στὸ κάτω κάτω εἶναι γνώμες πιὸ ἀξιόπιστων συγγραφέων) ὅπως φαίνονται, δηλαδὴ ὡς περιγραφὲς ποὺ ἰσχύουν χωρὶς περιορισμούς γιὰ τὰ ἄτομα τοῦ Δημόκριτου. Τὸ βάρος, λοιπόν, εἶναι μιὰ ἀπόλυτη ιδιότητα τῶν ἀτόμων, ἂν καὶ ὁ Δημόκριτος δὲν εἶχε νὰ πεῖ πολλὰ πράγματα γι' αὐτό. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, μᾶλλον, δὲν θὰ εἶχε καμιά ἐτοιμὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα σὲ τί συνίσταται τὸ βάρος τῶν ἀτόμων σ' ἓνα κενὸ χωρὶς δίνη, ὅπου τὸ βάρος δὲν ἐκφράζεται ὡς τάση τῶν ἀτόμων νὰ κινοῦνται πρὸς τὰ κάτω. Ἀλλὰ ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ δυσκολία ὑποδεικνύει ἓνα λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀέτιος παρερμή-

νευσε στο 576 την άποψη του Δημόκριτου. 'Ο 'Αέτιος μόλις είχε αναφέρει την άποψη του 'Επίκουρου (I, 12, 5), σύμφωνα με την οποία τὰ ἄτομα κινούνται πρὸς τὰ κάτω ἐξαιτίας τοῦ βάρους τους, ἀλλὰ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις κινούνται λόγω τῶν ἀμοιβαίων τους συγκρούσεων (πού, με τὴ σειρά τους, ἐξηγοῦνταν ὡς συνέπεια τυχαίων ἀλλαγῶν στὴν πορεία τῶν ἀτόμων: πρβ. λ.χ. Διογ. Λ. X, 61· Λουκρήτιος II, 216-242). 'Ισως νὰ θεώρησε τὴ θέση τοῦ 'Επίκουρου τόσο αὐτονόητη, ὥστε συμπεράνε: ἀφοῦ τὰ ἄτομα τοῦ Δημόκριτου δὲν κινούνται πρὸς τὰ κάτω στο κενό, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν βάρος.³¹⁴

(β) Κίνηση

577 'Αριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 2, 300 b 8: διὸ καὶ Λευκίπῳ καὶ Δημοκρίτῳ, τοῖς λέγουσιν αἰεὶ κινεῖσθαι τὰ πρῶτα σώματα ἐν τῷ κενῷ καὶ τῷ ἁπείρῳ, λεκτέον τίνα κίνησιν καὶ τίς ἢ κατὰ φύσιν αὐτῶν κίνησις.

Γι' αὐτὸ ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος, πού λένε ὅτι τὰ πρωτογενῆ σώματα κινούνται πάντα στο ἁπείρο κενό, θὰ ἔπρεπε νὰ προσδιορίσουν τὸ εἶδος τῆς κίνησης πού τοὺς ταιριάζει.

578 'Αριστοτέλης, *Περὶ Δημοκρίτου*, σύμφωνα με τὸν Σιμπλίκιο, *Περὶ οὐρανοῦ* 295, 9 (συνέχεια τοῦ **556**): στασιάζειν δὲ καὶ φέρεσθαι ἐν τῷ κενῷ διὰ τε τὴν ἀνομοιότητα καὶ τὰς ἄλλας εἰρημένας διαφορὰς, φερομένας δὲ ἐμπίπτειν καὶ περιπλέκεσθαι...

Διεγείρονται καὶ κινούνται στο κενό λόγω τῆς ἀνομοιότητάς τους καὶ τῶν ἄλλων διαφορῶν πού ἀναφέραμε· καὶ καθὼς κινούνται, συγκρούονται καὶ μπλέκονται τὸ ἓνα με τὸ ἄλλο...

579 'Αριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 4, 303 a 5: φασὶ γὰρ (ἐνν.: Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος) εἶναι τὰ πρῶτα μεγέθη πλήθει μὲν ἄπειρα, μεγέθει δὲ ἀδιαίρετα, καὶ οὗτ' ἐξ ἐνὸς πολλὰ γίνεσθαι οὔτε ἐκ πολλῶν ἓν, ἀλλὰ τῇ τούτων συμπλοκῇ καὶ περιπαλάξει πάντα γενεᾶσθαι.

Γιατὶ λένε (ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος) ὅτι τὰ πρωτογενῆ μεγέθη εἶναι ἄπειρα στο πλῆθος καὶ ἀδιαίρετα στο μέγεθος· τὰ πολλὰ δὲν γίνονται ἀπὸ τὸ ἓνα, οὔτε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ, ἀλλὰ ὅλα γεννιοῦνται ἀπὸ τὴν πλοκὴ καὶ τὴ διασπορὰ αὐτῶν τῶν πρωτογενῶν μεγεθῶν.

580 'Αλέξανδρος, εἰς *Μετ.* 36, 21: οὗτοι γὰρ (ἐνν.: Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος) λέγουσιν ἀλληλοτυπούσας καὶ κρουομένας πρὸς ἀλλήλας κινεῖσθαι τὰς ἀτόμους.

Γιατὶ λένε (ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος) ὅτι τὰ ἄτομα κινούνται με ἀμοιβαῖες συγκρούσεις καὶ προσκρούσεις.

581 Ἀέτιος I, 23, 3: *Δημόκριτος ἐν γένος κινήσεως τὸ κατὰ παλμὸν ἀπεφαί-
νετο.*

Ὁ Δημόκριτος ἔλεγε ὅτι ὑπάρχει μόνο ἓνα εἶδος κίνησης, ἡ παλμική.

582 Σιμπλίκιος, *εἰς Φυσικά* 1318, 35 (DK 68 a 58): *καὶ ἔλεγον κατὰ τὴν ἐν
αὐτοῖς βαρύτητα κινούμενα ταῦτα διὰ τοῦ κενοῦ εἰκοντος καὶ μὴ ἀντιτυπούντος
κατὰ τόπον κινεῖσθαι περιπαλάσσεσθαι*⁸¹⁵ γὰρ ἔλεγον αὐτά.

Καὶ ἔλεξαν ὅτι, χάρις στὴ βαρύτητα ποὺ ὑπάρχει μέσα τους, κινούνται (τὰ ἄτομα)
μέσα ἀπὸ τὸ κενό, ποὺ ἐνδίδει καὶ δὲν τοὺς ἀντιστέκεται· γιατί, ὅπως ἔλεξαν, τὰ ἄτομα δια-
σπείρονται.

Εἶναι φανερό ἀπὸ τὸ **577** καὶ ἀπὸ ἄλλα παρόμοια παράπονα τοῦ Ἀριστοτέλη,
καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη θετικῶν πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο,
ὅτι οὔτε ὁ Λεύκιππος οὔτε ὁ Δημόκριτος ἔδωσαν πλήρη ἐξήγηση τῆς ἀρχικῆς
κίνησης, δηλαδή τῆς κίνησης ποὺ προκαλεῖ τις συγκρούσεις τῶν ἀτόμων, ὅχι
αὐτῆς ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τις συγκρούσεις. Ἀφοῦ μάλιστα τὰ ἄτομα καὶ τὸ
κενὸ ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν, ἔχουμε κάθε λόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε
πάντα ἡ κίνηση καὶ οἱ συγκρούσεις ποὺ τὴν ἀκολουθοῦν. Σήμερα τὰ ἄτομα βρί-
σκονται σὲ κίνηση· γιατί ἄραγε νὰ μὴν ἦταν πάντα σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση;
(Πρβ. τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Παρμενίδη ἐναντίον τῆς γένεσης στὸ **296**, 7-9, ποὺ
ἴσως οἱ ἀτομιστὲς νὰ πῆραν ὑπόψην τους σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα· βλ. ἐπίσης Ἀρι-
στοτέλης, *Φυσ.* 252 a 32, *Περὶ ζώων γενέσεως* 742 b 17.) Ἐπομένως, τὸ νὰ
ρωτᾷ κανεὶς, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ποιά ἦταν ἡ «φυσικὴ» κίνηση τῶν ἀτόμων
εἶναι λιγότερο λογικὸ ἀπὸ ὅσο φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιά. Ἄν ὅμως ἀνάγ-
καζε κανεὶς τοὺς ἀτομιστὲς νὰ προσδιορίσουν μιὰ «ἀρχικὴ» κίνηση, θὰ μπορού-
σαν νὰ ποῦν ὅτι ἦταν μιὰ τυχαία κίνηση, χωρὶς κανένα ἄτομο νὰ ἔχει τὴν τάση
νὰ κινεῖται πρὸς τὴ μιὰ κατεύθυνση μᾶλλον παρὰ πρὸς τὴν ἄλλη. Ἐννοεῖται
ὅτι ἔτσι θὰ συνέβαιναν πολὺ γρήγορα συγκρούσεις ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ ὅτι,
προοδευτικά, τὴν ἀρχικὴ κίνηση θὰ τὴν ἀντικαθιστοῦσαν οἱ δευτερογενεῖς κι-
νήσεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγκρουση καὶ τὴν ἀναπήδηση.

Ἡ κανονικὴ κίνηση τῶν ἀτόμων (καὶ ἴσως ἡ μόνη ποὺ ἀπασχόλησε πραγμα-
τικά τὸν Λεύκιππο καὶ τὸν Δημόκριτο) ὀφείλεται στὶς ἀναπηδήσεις τῶν ἀτόμων
μετὰ τὴ σύγκρουση. Ὁ χαρακτήρας τῆς κίνησης ποὺ προκύπτει ἔτσι καθορί-
ζεται, ἀναμφίβολα, ἀπὸ τὸ βάρος, τὸ σχῆμα καὶ τις προηγούμενες κινήσεις τῶν
ἀτόμων ποὺ συγκρούονται. Οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καταλήγουν εἴτε
στὴν πλοκὴ τους (*συμπλοκή*), ἂν τὰ ἄτομα ταιριάζουν στὸ σχῆμα, εἴτε στὴ δια-
σπορά τους (*περιπάλαξις*), ἂν δὲν συμβαίνει αὐτὸ — δηλαδή στὴν ἀναπήδηση
τους πρὸς τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη κατεύθυνση. Αὐτὸ ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ **579**
(πρβ. **582**). Ὁ Ἀέτιος, στὸ **581**, λέει ὅτι ὁ Δημόκριτος δεχόταν ἓναν ἰδιαιτερο

τύπο κίνησης, τὸν παλμόν (τοῦ ὁποίου ἡ ἔτυμολογικὴ ρίζα εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκείνη τῆς λέξης περιπάλαξις· ὁ Bailey μάλιστα, στὸ *The Greek Atomists and Epicurus*, ἐρμήνευσε τὸν ὄρο περιπάλαξις στὸ 579 μὲ τὴν ἔννοια τοῦ παλμοῦ, ἂν καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν εἶναι πολὺ πειστικὴ). Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἐδῶ ὁ Ἀέτιος ἀποδίδει στὸν Δημόκριτο μιὰ ἰδέα τοῦ Ἑπίκουρου· ὁ Ἑπίκουρος χρησιμοποιοῦσε αὐτὴ τὴ λέξη γιὰ νὰ περιγράψῃ τὴν ἀόρατη ταλάντωση τοῦ, ὅπως πίστευε, ἐκτελοῦν τὰ ἄτομα ὅταν εἶναι περιορισμένα σ' ἓνα σύνθετο σῶμα (Ἑπίκουρος, *Ἑπ.* I, 43· πρβ. Bailey, σ. 332).³¹⁶

(γ) Ὁ σχηματισμὸς τῶν σωμάτων

583 Ἀριστοτέλης, *Περὶ Δημοκρίτου*, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο, *Περὶ οὐρανοῦ* 295, 11 (συνέχεια τοῦ 578): ...φερομένας δὲ (ἐνν.: τὰς ἀτόμους) ἐμπίπτειν καὶ περιπλέκεσθαι περιπλοκὴν τοιαύτην ἢ συμφυαίνειν μὲν αὐτὰ καὶ πλησίον ἀλλήλων εἶναι ποιεῖ, φύσιν μέντοι μίαν ἐξ ἐκείνων κατ' ἀλήθειαν οὐδ' ἡντιναοῦν γεννᾷ· κομιδῇ γὰρ εὐθες εἶναι τὸ δύο ἢ τὰ πλεονα γενέσθαι ἂν ποτε ἓν. τοῦ δὲ συμφμένειν τὰς οὐσίας μετ' ἀλλήλων μέχρι τινὸς αἰτιᾶται τὰς ἐπαλλαγὰς καὶ τὰς ἀντιλήψεις τῶν σωμάτων· τὰ μὲν γὰρ αὐτῶν εἶναι σκαληνά, τὰ δὲ ἀγκιστρῶδη, τὰ δὲ κοῖλα, τὰ δὲ κυρτά, τὰ δὲ ἄλλας ἀναρίθμους ἔχοντα διαφορὰς· ἐπὶ τοσούτων οὖν χρόνον σφῶν αὐτῶν ἀντέχεσθαι νομίζει καὶ συμφμένειν ἕως ἰσχυροτέρα τις ἐκ τοῦ περιέχοντος ἀνάγκη παραγενομένη διασείση καὶ χωρὶς αὐτὰς διασπείρη.

...Καθὼς αὐτὰ (τὰ ἄτομα) κινοῦνται, συγκρούονται καὶ διαπλέκονται μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ προσκολλῶνται στενά τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, χωρὶς ὅμως στὴν πραγματικότητα νὰ σχηματίζουν ὅποιαδήποτε ὁμοιογενὴ οὐσία· γιὰ εἶναι πολὺ ἀπλοῖκό νὰ νομίζει κανεὶς ὅτι δύο ἢ περισσότερα πράγματα μποροῦν ποτὲ νὰ γίνουν ἓνα. Ὅπως λέει, τὰ ἄτομα μένουν μαζὶ γιὰ ἓνα διάστημα ἐξαιτίας τῆς πλοκῆς καὶ τῆς ἀμοιβαίας συγκράτησης τῶν πρωτογενῶν σωμάτων· γιὰ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀκανόνιστα, ἄλλα ἀγκιστροειδῆ, ἄλλα κοῖλα, ἄλλα κυρτά καὶ ἄλλα ἔχουν ἀναρίθμητες ἄλλες διαφορές· πιστεύει λοιπὸν ὅτι προσκολλῶνται τὸ ἓνα στὸ ἄλλο καὶ μένουν μαζὶ, ὥσπου κάποια ἰσχυρότερη ἀνάγκη νὰ ἐρθεῖ ἀπὸ τὸ περιβάλλον γιὰ νὰ τὰ διασείσει καὶ νὰ τὰ διασπείρει.

584 Σιμπλίκιος, *Περὶ οὐρανοῦ* 242, 21 (συνέχεια τοῦ 557): ...ταύτας δὲ τὰς ἀτόμους ἐν ἀπειρῷ τῷ κενῷ κεχωρισμένας ἀλλήλων καὶ διαφερούσας σχήμασι τε καὶ μεγέθεσι καὶ θέσει καὶ τάξει φέρεσθαι ἐν τῷ κενῷ καὶ ἐπικαταλαμβάνουσας ἀλλήλας συγκρούεσθαι, καὶ τὰς μὲν ἀποπάλλεσθαι, ὅπῃ ἂν τύχῃσιν, τὰς δὲ περιπλέκεσθαι ἀλλήλαις κατὰ τὴν τῶν σχημάτων καὶ μεγεθῶν καὶ θέσεων καὶ τάξεων συμμετρίαν καὶ συμφμένειν [Diels, συμβαίνειν στὰ χειρόγραφα] καὶ οὕτως τὴν τῶν συνθέτων γένεσιν ἀποτελεῖσθαι.

...Αὐτὰ τὰ ἄτομα κινοῦνται στὸ ἀπειρο κενό, χωρισμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ μὲ διαφορετικὰ σχήματα, μεγέθη, θέση καὶ διάταξη· προφταίνοντας τὸ ἓνα τὸ ἄλλο συγκρούον-

ται, και άλλα τινάζονται μακριά, όπου τύχει, ενώ άλλα, που συνδυάζονται ανάλογα με τη συμμετρικότητα των σχημάτων, των μεγεθών, των θέσεων και των διατάξεών τους, μένουν μαζί και έτσι προκαλούν τη γένεση των σύνθετων σωμάτων.

Οι πιο πάνω περικοπές διατυπώνουν με περισσότερη ακρίβεια αυτό που περιέγραψαν σε γενικές γραμμές μερικά προηγούμενα αποσπάσματα (όπως λ.χ. τὰ 545 και 563), δηλαδή πώς τα άτομα συγκροτούν τα σύνθετα σώματα της εμπειρίας μας. Το αποτέλεσμα της σύγκρουσης άναμεσα στα άτομα είναι ότι τα άτομα εκείνα που έχουν ταιριαστά σχήματα δεν άναπηδούν, αλλά μένουν για ένα διάστημα προσκολλημένα το ένα στο άλλο: λόγου χάρη, ένα άγκιστροειδές άτομο μπορεί να συνδυαστεί με ένα άτομο, στο σχήμα του οποίου να ταιριάζει το άγκιστρι. Κατόπιν προσκολλώνται σ' αυτό το διατομικό σύμπλεγμα και άλλα άτομα με σύμφωνο σχήμα, που συγκρούονται μαζί του, ώσπου σχηματίζεται ένα όρατο σώμα με όρισμένο χαρακτήρα. Τονίζεται ότι δεν γίνεται άληθινή συγκίνηση των ατόμων: τα άτομα άπλώς έρχονται σε έπαφή μεταξύ τους, αλλά διατηρούν πάντα το σχήμα και την ιδιαιτερότητά τους. "Όταν ένα σύμπλεγμα ατόμων συγκρούεται με ένα άλλο σύμπλεγμα, μπορεί να διασπαστεί σε μικρότερα συμπλέγματα ή στα συστατικά του άτομα, που ξαναρχίζουν να κινούνται όπως πριν στο κενό, ώσπου να συγκρουστούν πάλι με ένα σύμμετρο άτομο ή σύμπλεγμα ατόμων.

Αυτή η περιγραφή παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες. Τί ρόλο παίζει η άρχη της έλξης των όμοιων προς τα όμοια; Αυτή η άρχη, που την έξεικόνισε ο Δημόκριτος στο 570, χρησιμοποιείται στην περιγραφή του σχηματισμού του κόσμου: γιατί στο 563, άτομα όλων των σχημάτων συναθροίζονται μέσα σε ένα μεγάλο κενό και τα όμοια τείνουν προς τα όμοια, όταν τα μικρότερα άτομα μετακινούνται προς την περιφέρεια, ενώ τα μεγαλύτερα προς το κέντρο. 'Η όμοιότητα, για την όποία γίνεται λόγος έδω, φαίνεται ότι είναι μάλλον ή όμοιότητα στο μέγεθος παρά στο σχήμα: και ο διαχωρισμός των μεγεθών γίνεται μόνο μέσα σε μια δίνη. Στις συγκρούσεις μεταξύ ατόμων που δεν έπηρέάζονται σημαντικά από μια δίνη, δηλαδή είτε έξω από τις περιοχές όπου συντελούνται κοσμογονικές διαδικασίες είτε μέσα σ' έναν διαμορφωμένο κόσμο όπου ή δράση της δίνης έχει ίσως τροποποιηθεί, ή συνένωση των ατόμων όφείλεται περισσότερο στη συμμετρικότητά τους (που προϋποθέτει την ύπαρξη διαφοράς, σε ό,τι άφορā την συμπλοκή, και όχι όμοιότητας) παρά στην άρχη της έλξης των όμοιων από τα όμοια. Το 584 μās λέει ότι αυτή ή συμμετρικότητα πρέπει να άφορā το σχήμα, το μέγεθος, τη θέση και τη διάταξη. "Όμως ή λύση αυτή δεν είναι πλήρης, γιατί μαθαίνουμε ότι ύπάρχει ένα ιδιαίτερο σχήμα ατόμου που φαινομενικά δεν μπορεί να συνταιριαστεί με άλλα όμοιόσχημα άτομα, αλλά που ώστόσο συνδυάζεται με αυτά για να σχηματίσει έναν μοναδικό τύπο συμπλέγματος (ή μάλλον δύο διαφο-

ρετικούς, αλλά ἀλληλένδετους τύπους). Αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο ἄτομο εἶναι τὸ σφαιρικό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, ὅπως φαίνεται, οἱ ἄτομιστὲς πίστευαν ὅτι συγκροτεῖται ἡ ψυχὴ καὶ ἡ φωτιά.³¹⁷ Θὰ μπορούσε νὰ ἀντιτείνει κανεὶς ὅτι οἱ ἄτομιστὲς (ὅπως καὶ ἄλλοι στοχαστὲς τοῦ 5ου αἰῶνα) θεωροῦσαν τὴν ψυχὴ διασκορπισμένη σὲ ὀλόκληρο τὸ σῶμα· ἀλλὰ καὶ ἔτσι ἀκόμα φαίνεται ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχει κάποια σύνδεση ἀνάμεσα στὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς. Ἡ φωτιά ἀποτελεῖ μιὰ σαφέστερη περίπτωση, γιατί εἶναι εὐδιάκριτη καὶ πρέπει νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ σφαιρικά ἄτομα, ὅχι ἀπὸ ἄτομα μὲ ἄλλο σχῆμα (ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, μόνο ἀπὸ πολὺ λίγα ἄτομα ποὺ νὰ μὴν εἶναι σφαιρικά). Πῶς συνενώθηκαν αὐτὰ τὰ ἄτομα; Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μπλέχτηκαν ἢ νὰ γαντζώθηκαν τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, ἔπειτα ἀπὸ σύγκρουση· πρέπει νὰ συνδέθηκαν χάρις στὴν ἀρχὴ τῆς ἑλξης τῶν ὁμοίων ἀπὸ τὰ ὅμοια. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι στὸ 583 ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς παραπλανᾷ ὅταν ὑπαινίσσεται ὅτι ὅλες οἱ περιπτώσεις τοῦ *συμμένειν*, δηλαδὴ τοῦ σχηματισμοῦ φαινομενικὰ σταθερῶν σύμπλοκων σωμάτων, ὀφείλονται στὴν *πλοκή* ἀτόμων: ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις ὅπου παίξουν μεγαλύτερο ρόλο ἄλλοι τύποι *συμμετρίας* (βλ. 584), ἰδιαίτερα ἡ *ὁμοιότητα* στὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος.

ΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΝΟΗΣΗ

587 Ἀριστοτέλης, *Περὶ αἰσθήσεως* 4, 442 a 29: *Δημόκριτος δὲ καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν φυσιολόγων ὅσοι λέγουσι περὶ αἰσθήσεως ἀτοπώτατόν τι ποιοῦσιν· πάντα γὰρ τὰ αἰσθητὰ ἀπτὰ ποιοῦσιν.*

Ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ περισσότεροι φυσικοὶ φιλόσοφοι ποὺ πραγματεύονται τὴν αἴσθηση πέφτουν σ' ἓνα μεγάλο ἀτόπημα· γιατί παρουσιάζουν δια τὰ αἰσθητὰ πράγματα ὡς ἀπτὰ.

588 Ἀέτιος IV, 8, 10: *Λεύκιππος Δημόκριτος Ἐπίκουρος τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν νόησιν γίνεσθαι εἰδώλων ἔξωθεν προσιόντων· μηδενὶ γὰρ ἐπιβάλλειν μηδετέραν χωρὶς τοῦ προσπίπτοντος εἰδώλου.*

Ὁ Λεύκιππος, ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἐπίκουρος λένε ὅτι ἡ αἴσθηση καὶ ἡ νόηση προκαλοῦνται ἀπὸ εἰδῶλα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ ἔξω· καὶ ἀπὸ τίς δύο δὲν συμβαίνει χωρὶς τὴν πρόσκρουση ἑνὸς εἰδώλου στὸ ὄν ποὺ αἰσθάνεται ἢ σκέπτεται.

589 Θεόφραστος, *Περὶ αἰσθήσεως* 50 (DK 68 a 135): *ὁρᾶν μὲν οὖν ποιεῖ (ἐνν.: Δημόκριτος) τῇ ἐμφάσει· ταύτην δὲ ἰδίως λέγει· τὴν γὰρ ἐμφασιν οὐκ εὐθὺς ἐν τῇ κόρῃ γίνεσθαι, ἀλλὰ τὸν ἀέρα τὸν μεταξὺ τῆς ὄψεως καὶ τοῦ ὁρωμένου τυποῦσθαι συσσελλόμενον ὑπὸ τοῦ ὁρωμένου καὶ τοῦ ὁρῶντος· ἅπαντος γὰρ αἰεὶ γίνεσθαί τινα ἀπορροήν. ἔπειτα τοῦτον στερεὸν ὄντα καὶ ἀλλόχρων ἐμφαίνεσθαι τοῖς ὁμμασιν ὁρροῖς· καὶ τὸ μὲν πυκνὸν οὐ δέχεσθαι τὸ δὲ ὑγρὸν διέναι...*

‘Ο Δημόκριτος ἐξηγεῖ τὴν ὄραση μὲ τὸ ὀπτικὸ εἶδωλο, ποὺ τὸ περιγράφει μὲ ἕναν ἰδιόμορφο τρόπο· τὸ ὀπτικὸ εἶδωλο δὲν δημιουργεῖται ἀμεσα στὴν κόρη, παρὰ ὁ ἀέρας ἀνάμεσα στὸ μάτι καὶ τὸ ἀντικείμενο συστέλλεται καὶ σφραγίζεται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο καὶ αὐτὸν ποὺ τὸ βλέπει· γιατί ἀπὸ τὸ καθετὶ βγαίνει πάντα ἕνα εἶδος ἀπορροῆς. Ἐπειτα αὐτὸς ὁ ἀέρας, ποὺ εἶναι στερεὸς καὶ ἔχει διάφορα χρώματα, ἐμφανίζεται στὸ μάτι, ποὺ εἶναι ὑγρό(;)· τὸ μάτι δὲν ἐπιτρέπει στὸ πυκνὸ μέρος του νὰ μπεῖ, ἀλλὰ τὸ ὑγρὸ μέρος περνάει μέσα...

590 Ἀλέξανδρος, *Περὶ αἰσθήσεως* 56, 12: εἶδωλα γάρ τινα ὁμοιόμορφα ἀπὸ τῶν ὁρωμένων συνεχῶς ἀπορρέοντα καὶ ἐμπίπτοντα τῇ ὄφει τοῦ ὄραν ᾗτιῶντο. τοιοῦτοι δὲ ἦσαν οἱ περὶ Λεύκιππον καὶ Δημόκριτον...

Ἀπέδιδαν τὴν ὄραση σὲ ὁρισμένα εἶδωλα, ὁμοίοσχημα μὲ τὸ ἀντικείμενο, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καὶ προσκρούουν στὸ μάτι. Αὐτὴ τὴν ἀποψὴ εἶχε ἡ σχολὴ τοῦ Λεύκιππου καὶ τοῦ Δημόκριτου...

Μιὰ ἀναγκαία συνέπεια τῆς θεωρίας τῶν ἀτομιστῶν ὅτι ὅλα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄτομα καὶ κενὸ εἶναι ὅτι ἡ αἴσθησις γενικὰ ἐξηγεῖται ὡς μορφὴ ἐπαφῆς ἢ ἀφῆς (587). Ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ σφαιρικὰ ἄτομα (585) ποὺ εἶναι διάσπαρτα σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα καὶ ὁ νοῦς θεωροῦνταν μᾶλλον συγκέντρωση ἀτόμων τῆς ψυχῆς. Ἐτσι, ἡ νόηση εἶναι μιὰ διαδικασία ἀνάλογη μὲ τὴν αἴσθησις καὶ συμβαίνει ὅταν τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ νοῦ μπαίνουν σὲ κίνηση χάρις στὴν πρόσκρουση σύμμετρων ἀτόμων ποὺ ἔρχονται ἀπὸ ἔξω (588). Ὁ Θεόφραστος, στὸ *Περὶ αἰσθήσεως* 49-83 (DK 68 a 135), κάνει ἕναν πλήρη ἀπολογισμό τῆς ἐξηγήσεως τῶν διαφορῶν αἰσθήσεων ἀπὸ τὸν Δημόκριτο· αὐτὸς ὁ ἀπολογισμὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπηρεασμένος ὡς ἕνα βαθμὸ ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τῆς περιπατητικῆς σχολῆς, ἀλλὰ δείχνει ὅτι ὁ Δημόκριτος, σ’ αὐτὸ ὅσο καὶ σὲ ἄλλα θέματα, ἔκανε μεγάλη προσπάθεια νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὶς λεπτομέρειες τῆς ἀτομικῆς θεωρίας. Ἡ πληρέστερη, ἀλλὰ καὶ ἡ λιγότερο ἱκανοποιητικὴ, περιγραφὴ εἶναι αὐτὴ τῆς ὄρασης. Ὁ Λεύκιππος εἶχε υἱοθετήσει προφανῶς (590) τὴν θεωρίαν τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὅτι τὰ ἀντικείμενα ἀναδίνουν διαφορὰς ἀπορροές (τώρα περιγράφονται ὡς εἶδωλα), ποὺ ἐπηρεάζουν τὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Ὁ Δημόκριτος κατόπιν ὑποστήριξε (589) ὅτι τὸ ὀπτικὸ εἶδωλο (ἐμφασίς) στὴν κόρη τοῦ ματιοῦ εἶναι τὸ ἀποτελεσματικὸ ἀπορροῶν, ποὺ προέρχονται τόσο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν παρατηρητὴ· αὐτὲς οἱ ἀπορροές συμβάλλουν καὶ δημιουργοῦν τὸν ἀέρα ἕνα στερεὸ ἀποτύπωμα (ἐντύπωσις), ποὺ εἰσέρχεται ὕστερα στὴν κόρη τοῦ ματιοῦ. Οἱ ἄλλες αἰσθήσεις ἐξηγοῦνται μὲ ἀπλούστερο τρόπο καὶ μὲ ἐμφασὶς στὰ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα τῶν διαφορῶν μεγεθῶν καὶ σχημάτων τῶν ἀτόμων.³¹⁸ καμιά ἀπὸ τὶς ἐξηγήσεις δὲν ἀντέχει στὴν προσεχτικὴ ἐξέταση, καὶ αὐτὸ ἔδωσε στὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Θεόφραστο τὴν εὐκαιρίαν νὰ κάνουν μερικὲς πολὺ εὐστοχεῖς κριτικὲς παρατηρήσεις. Δὲν ξέρουμε, γιὰ παράδειγμα, πῶς ἐξηγοῦσε ὁ Δημόκριτος τὴν αἴσθησις τῆς ἀφῆς: ἀφοῦ ὅλες οἱ αἰσθήσεις ἐξαρτῶνται σὲ τε-

λευταία ἀνάλυση ἀπὸ αὐτῇ τὴν αἴσθησι, ἀνθρωπιέται κανεῖς σὲ τί διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν ἢ ὄραση ἢ ἡ γέυση.

ΗΘΙΚΗ

593 Δημόκριτος, ἀπόσπ. 3, Στοβαῖος, Ἀνθολ. IV, 39, 25: τὸν εὐθυμείσθαι μέλλοντα χρὴ μὴ πολλὰ πρήσσειν, μήτε ἰδίῃ μήτε ξυνῇ, μηδὲ ἄσ' ἂν πρᾶσση, ὑπὲρ τε δυνάμιν αἰρεῖσθαι τὴν ἑωυτοῦ καὶ φύσιν· ἀλλὰ τοσαύτην ἔχειν φυλακὴν, ὥστε καὶ τῆς τύχης ἐπιβαλλούσης καὶ ἐξ τὸ πλέον ὑπηγεομένης, τῷ δοκεῖν κατατίθεσθαι καὶ μὴ πλέω προσάπτεσθαι τῶν δυνατῶν. ἡ γὰρ εὐογκίῃ ἀσφαλέστερον τῆς μεγαλογκίῃς.

Ὁ ἄνθρωπος ποῦ θέλει νὰ ἔχει ψυχικὴ γαλήνη δὲν πρέπει νὰ κάνει πολλά, οὔτε στὴν ἰδιωτικῇ του οὔτε στὴ δημόσια ζωῇ, οὔτε νὰ ἐπιδιώκει πράγματα ποῦ ξεπερνοῦν τὶς φυσικὰς του δυνάμεις. Πρέπει νὰ προσέχει ὥστε, ἀκόμα καὶ ἂν ἡ τύχη βρεθεῖ στὸ δρόμο του καὶ τοῦ ὑποδείξει περισσότερα, αὐτὸς νὰ μπορεῖ μὲ τὴ φρόνησίν του νὰ τὴν ἀφήσει κατὰ μέρος καὶ νὰ μὴν ἀπλώσει τὸ χερί του σὲ περισσότερα ἀπὸ ὅσα τοῦ ἐπιτρέπουν οἱ δυνάμεις του. Γιατὶ τὸ σωστὸ φορτίο εἶναι ἀσφαλέστερο ἀπὸ τὸ μεγάλο φορτίο.

594 Δημόκριτος, ἀπόσπ. 191, Στοβαῖος, Ἀνθολ. III, 1, 210: ἀνθρώποισι γὰρ εὐθυμίῃ γίνεται μετριότητι τέρψιος καὶ βίου συμμετρίῃ· τὰ δ' ἑλλείποντα καὶ υπερβάλλοντα μεταπίπτειν τε φιλεῖ καὶ μεγάλας κινήσεις ἐμποιεῖν τῇ ψυχῇ· αἱ δ' ἐκ μεγάλων διαστημάτων κινούμεναι τῶν ψυχῶν οὔτε εὐσταθεῖς εἰσὶν οὔτε εὐθυμοί. ἐπὶ τοῖς δυνατοῖς οὖν δεῖ ἔχειν τὴν γνώμην καὶ τοῖς παρεοῦσιν ἀρκέεσθαι, τῶν μὲν ζηλουμένων καὶ θαυμαζομένων ὀλίγην μνήμην ἔχοντα καὶ τῇ διανοίᾳ μὴ προσεδρεύοντα, τῶν δὲ τάλαιπωροῶν τὸς βίους θεωρεῖν ἐννοούμενον ἃ πάσχουσι κάρτα, ὅπως ἂν τὰ παρεόντα σοι καὶ ὑπάρχοντα μεγάλα καὶ ζηλωτὰ φαίνηται, καὶ μηκέτι πλειόνων ἐπιθυμέοντι συμβαίνει κακοπαθεῖν τῇ ψυχῇ. ὁ γὰρ θαυμάζων τοὺς ἔχοντας καὶ μακαριζομένους ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τῇ μνήμῃ πᾶσαν ὥραν προσεδρεύων αἰεὶ ἐπικαινουργεῖν ἀναγκάζεται καὶ ἐπιβάλλεσθαι δι' ἐπιθυμίην τοῦ τι πρήσσειν ἀνήκεστον ὧν νόμοι κωλύουσιν. διόπερ τὰ μὲν μὴ διζέσθαι χρεῶν, ἐπὶ δὲ τοῖς εὐθυμέεσθαι χρεῶν, παραβάλλοντα τὸν ἑαυτοῦ βίον πρὸς τὸν τῶν φανυλότερον πρησσόντων, καὶ μακαρίζειν ἑωυτὸν ἐνθυμούμενον ἃ πάσχουσιν, ὁκόσω αὐτέων βέλτιον πρήσσει τε καὶ διάγει· ταύτης γὰρ ἐχόμενος τῆς γνώμης εὐθυμότερόν τε διάξεις καὶ οὐκ ὀλίγας κῆρας ἐν τῷ βίῳ διώσσει, φθόνον καὶ ζῆλον καὶ δυσμενίην.

Γιατὶ τὴν ψυχικὴ γαλήνη τὴ φέρνει στοὺς ἀνθρώπους ἡ συγκρατημένη διασκέδασι καὶ ἡ σύμμετρη ζωῇ. Ἡ στέρηση καὶ ἡ ὑπεραφθονία τείνουν νὰ μετατρέπονται στὸ ἀντίθετό τους καὶ νὰ προκαλοῦν στὴν ψυχὴ μεγάλας κινήσεις· καὶ οἱ ψυχὰς ποῦ κινοῦνται σὲ μεγάλη ἔκτασι δὲν εἶναι οὔτε εὐσταθεῖς οὔτε γαλήνιες. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἔχει κανεῖς τὸ νοῦ του σὲ πράγματα ποῦ ἀνταποκρίνονται στὶς δυνάμεις του καὶ νὰ εἶναι εὐχαριστήμενος μὲ αὐτὰ ποῦ ἔχει.

Νά μὴ δίνει μεγάλη σημασία στὰ ὅσα ζηλεύουν ἢ θαυμάζουν οἱ πολλοὶ καὶ νά μὴν τὰ σκέπτεται συνεχῶς. Νά κοιτάζει πῶς ζοῦν οἱ ταλαίπωροι καὶ νά συναισθάνεται πόσο ὑποφέρουν. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, τὰ πράγματα ποὺ εἶναι κοντά του καὶ τὰ ἔχει στὴ διάθεσή του μπορεῖ κάλλιστα νά τοῦ φανοῦν μεγάλαι καὶ ἀξιοζήλευτα· ἡ ψυχὴ του δὲν θά ὑποφέρει πιά ἐπιθυμώντας περισσότερα. Γιατὶ ὅποιος θαυμάζει τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν πλοῦτη καὶ μακαρίζονται ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὅποιος ἐντρυφεῖ συνεχῶς στὶς ἀναμνήσεις του, ἀναγκάζεται νά σκαρφίζεται πάντοτε κάτι καινούριο καὶ νά σπρώχνεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του σὲ πράξεις ἀνεπανόρθωτες καὶ παράνομες. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν πρέπει κανεὶς νά ψάχνει γιὰ πράγματα ποὺ εἶναι μακριὰ του, παρὰ νά ικανοποιεῖται μὲ τὰ ὅσα εἶναι κοντά του, συγκρίνοντας τὴ ζωὴ του μὲ τὴ ζωὴ ἐκείνων ποὺ βρίσκονται σὲ χειρότερη θέση. Ἐχοντας στὸ νοῦ του πόσα ὑποφέρουν ἐκεῖνοι, πρέπει νά μακαρίζει τὸν ἑαυτὸ του γιὰ τὸ πόσο καλύτερα ζεῖ ὁ ἴδιος. Γιατὶ ἂν τὸ βάλεις αὐτὸ καλὰ στὸ νοῦ σου, θά ζεῖς πιὸ γαλήνια καὶ θά ἀποτρέψεις ὅχι λίγα κακὰ στὴ ζωὴ σου —τὸ φθόνον, τὴ ζήλια καὶ τὴν κακεντρέχεια.

Ἀπὸ τὰ ἐξήντα ἔργα τοῦ Δημόκριτου ποὺ ἀναφέρει ὁ κατάλογος τοῦ Θρασύλου (DK 68 a 33), μόνο ὀκτῶ κατατάσσονται στὰ «ἠθικά», καὶ τὸ γνωστότερο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὸ *Περὶ εὐθυμίας*. Ἀλλὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ τέσσερα πέμπτα τῶν αὐτοῦσιων ἀποσπασμάτων τοῦ Δημόκριτου ποὺ σώθηκαν ἀναφέρονται στὴν ἠθική. Τὰ περισσότερα καὶ σημαντικότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς χάρις στὴν τεράστια ἀνθολογία ποὺ συμπίλησε ὁ Ἰωάννης Στοβαῖος τὸν 5ο αἰῶνα μ.Χ. Ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ συλλογὴ ἀπὸ 86 *γνώμες* ποὺ ἀποδίδονται στὸν «Δημοκράτη» καὶ συμπιπτουν ἐν μέρει μὲ τὸ ὕλικὸ τοῦ Στοβαίου. Αὐτὰ τὰ γνωμικὰ θεωροῦνται γενικά, μὲ πέντε ἐξαίρεσεις, γνήσια ἀποσπάσματα τοῦ Δημόκριτου.

Τὰ ἀποσπάσματα ποὺ περιέχονται στὸ DK καλύπτουν ἓνα πλατὺ φάσμα ἀντικειμένων: τὴν ψυχικὴ γαλήνην (εὐθυμία) καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῆς κατὰθλιψης (3, 189, 191, 285), τὴν τύχην (119, 172-174), τὴ μωρία (197-206), τὴν ἀνατροφὴ τῶν παιδιῶν (275-280), τὴν ἐκπαίδευση (178-182, 228), τὴν ἡδονὴ καὶ τὴ σύνεση (74, 188, 207, 232-235), τὶς τιμές (92-96), τὴ φιλίαν (97-101, 106), πολιτικὰ ζητήματα (245, 248-255, 265-266), τὴν τιμωρίαν τῶν παρανομούντων (356-362), γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο λίγα ἀπὸ αὐτά. Ὑφολογικά, τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ποικίλλουν ἀπὸ τὴν περιττολογία ὡς τὴ λακωνικότητα, ἐνῶ μερικὰ ἀποσπάσματα δείχνουν ὅτι ἴσως ἔχουν συντομευτεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθολόγους. Τὸ περιεχόμενο ὁρισμένων ἀποσπασμάτων φαίνεται τόσο συγγενικὸ μὲ σωκρατικὲς ἢ μεταγενέστερες ἀντιλήψεις, ὥστε δὲν μπορούμε νά μὴν προβληματιστοῦμε. Ἡ αὐθεντικότητά σχεδὸν ὅλων τῶν ἀποσπασμάτων μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγον.

Μιὰ ἀξιοσημείωτη ἐξαίρεση εἶναι τὸ ἀπόσπασμα 3 (593), μιὰ πολὺ γνωστὴ περίοδος, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει πιθανότατα τὸ *Περὶ εὐθυμίας*. Τὸ μήνυμά του πηγάζει ἀπὸ τὸν παρὰδοσιακὸ κοινὸ νοῦ: εἶναι ἀσφαλέστερο νά ἀγνοοῦμε τὰ νεύματα τῆς τύχης καὶ νά μένουμε στὰ ὅρια τῶν φυσικῶν ἱκανοτήτων μας. Ἀλλὰ ἀποσπάσματα (176, πρβ. 210, 197) τονίζουν τὴν ἴδια ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν

τύχη καὶ τῇ φύσει. Ἄλλὰ γιὰ τὸν Δημόκριτο ἡ «φύση» δὲν ἦταν, ὅπως γιὰ μερικοὺς σύγχρονους τοῦ σοφιστῆς, μιὰ ἀνώτερη ἡθικὴ ἐξουσία, γιατί ἡ φύση ἐνὸς ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ «μετασχηματιστεῖ» μὲ τὴν ἀγωγή (ἀπόσπ. 33). Οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ἐπεκτείνουν τίς φυσικὲς ἱκανότητές τους· γιὰ παράδειγμα, ὅταν βρίσκονται ἀντιμέτωποι μὲ τὰ βαθιὰ νερά τῆς θάλασσας, μποροῦν νὰ πάρουν μαθήματα κολύμβησης (ἀπόσπ. 172). Ὡστόσο, τὸ νὰ περιορίζεται κανεὶς στὰ μέτρα τῶν δυνατοτήτων τοῦ σημαίνει συχνὰ τὴν παραίτηση ἀπὸ πολλὰ πράγματα πού, δυστυχῶς, δὲν εἶναι «τοῦ χεριοῦ του». Τὸ ἀπόσπασμα 191 (594), πού εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο *Περὶ εὐθυμίας*, δείχνει πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει ὑποφερτὴ αὐτὴ τὴν παραίτηση. Οἱ ἄνθρωποι πετυχαίνουν τὴν ψυχικὴ γαλήνη χάρις σὲ ἀπολαύσεις πού ἀποφεύγουν τὰ δύο ἄκρα τῆς στέρησης καὶ τοῦ κορεσμοῦ (ἀντίθετα μὲ τὴν ἀκολασία πού περιγράφεται στὸ ἀπόσπ. 235) καὶ χάρις σὲ μιὰ ζωὴ «σύμμετρη» μὲ τέτοιες ἀπολαύσεις ἢ, ἴσως, μὲ τίς φυσικὲς δυνατότητές τους· ὅλα τὰ ἄλλα φέρνουν ἀναστάτωση στὴ ζωὴ, ἀποκλείοντας τὴ σταθερότητα καὶ τὴν ψυχικὴ γαλήνη. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποσπάσματος εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἀφρημένους ὅρους, πού θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ὅλοι κάποιο τεχνικό, ἐπιστημονικὸ νόημα. Αὐτὴ εἶναι ἡ κυριότερη ἐνδειξὴ πού διαθέτουμε ὅτι ὁ Δημόκριτος βάσιζε τὴν ἡθικὴ διδασκαλία τοῦ στὴ φυσικὴ του. Ἄλλὰ ἂν ἐρμηνεύσουμε αὐτὴ τὴν παράγραφο ἐπὶ λέξει, μὲ τοὺς ὅρους μιᾶς ἀτομιστικῆς ψυχολογίας, θὰ προκύψει μιὰ συγκεχυμένη εἰκόνα· καί, παίρνοντας ὑπόψη μας τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν, εἶναι εὐκολότερο νὰ ἐρμηνεύσουμε μεταφορικὰ τίς «μεγάλες κινήσεις» τῆς ψυχῆς κτλ. Αὐτὸ πού εἶναι βέβαιο καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ εἶναι ὅτι ὁ Δημόκριτος στρέφει ἐδῶ τὴν προσοχὴ μας πρὸς τὰ μέσα, ὅπως ἔκανε ὁ Σωκράτης, δηλαδὴ πρὸς τὴν κατάσταση τῆς ψυχῆς μας. Μόνο πού ἡ δημοκρίτεια «φροντίδα γιὰ τὴν ψυχὴ» δὲν εἶναι μιὰ ἀναζήτησις οἰκουμενικῶν ἀληθειῶν. Τόσο σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ὅσο καὶ σὲ ἄλλα (283, 284, 219), αὐτὸ πού τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ εὐεξία, τὸ ὅτι «αὐτὸ πού ἔχει κανεὶς μπορεῖ νὰ φανεῖ μεγάλο καὶ ἀξιοζήλευτο». Ἔτσι, τὸ ἔργο τοῦ Δημόκριτου *Περὶ εὐθυμίας* ἀνήκει στὴν κατηγορίαν τῆς ἀδογματίστης, πρακτικῆς ἡθικῆς, μαζὶ μὲ τίς πραγματεῖες πού δίνουν συμβουλὲς γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῆς ὀργῆς καὶ τίς «παραμυθίες» πού ἔχουν σκοπὸ νὰ γιαντρέψουν τὴ λύπη. Ἡ κύρια συμβουλὴ τοῦ Δημόκριτου, ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ ἱκανοποιεῖται ἔχοντας ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς ὅσους βρίσκονται σὲ χειρότερη θέση, ἔμελλε νὰ γίνῃ μιὰ συνηθισμένη ἐπώδὸς στὰ ἔργα αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Ὁ τόνος τοῦ, ὀρθολογικός, παράδοξος καὶ κάπως ψυχρὸς, ἐπανέρχεται ἀρκετὰ συχνὰ στὰ ἀποσπάσματα —λ.χ. ὅταν ἐξηγεῖ γιατί εἶναι φρονιμότερο νὰ υἱοθετεῖ κανεὶς ἕνα παιδί παρὰ νὰ ἀποκτᾷ δικό του (ἀπόσπ. 277). Ἐνα πολιτικὸ κίνητρο γι' αὐτὴ τὴ συμβουλὴ ἐμφανίζεται στὴν τρίτη παράγραφο, ὅπου ὁ Δημόκριτος ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀγνότης τῆς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἐγκλήματα καὶ σὲ ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ

(τὸ ρῆμα *ἐπικαινοῦργεῖν* ἔχει τὶς συνεκδοχὰς τοῦ *νεωτερίζειν*). Τὸ ἀπόσπασμα 252 ἐκφράζει τὴν ἀποψή —κοινὴ στὸν 5ο αἰώνα— ὅτι ἡ ὑψιστὴ φροντίδα τῶν πολιτῶν πρέπει νὰ εἶναι ἡ εὐεξία τοῦ κράτους. "Ὅμως, ὅπως δείχνουν ἄλλα ἀποσπάσματα (ιδιαίτερα τὸ 255), αὐτὴ ἡ εὐεξία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐθελοντικὴ προσπάθεια τῶν πολιτῶν γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ. Ὁ νόμος μπορεῖ νὰ εἶναι ὠφέλιμος μόνο ἂν ὁ λαὸς εἶναι πρόθυμος νὰ τὸν ὑπακούσει (ἀπόσπ. 248). Καθὼς ἀποτελεῖ ἕναν ἐξωτερικὸ καταναγκασμὸ, δὲν μπορεῖ ἀπὸ μόνος του νὰ ἐμποδίσει τοὺς πολῖτες «νὰ ἀμαρτάνουν κρυφά» (ἀπόσπ. 181). Ἀπὸ ἐδῶ πηγάζει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Δημόκριτου γιὰ τὰ ἐσωτερικά, ψυχολογικὰ κίνητρα τῆς χρηστῆς διαγωγῆς, γιὰ «τὴν πειθῶ, τὴν κατανόηση καὶ τὴ γνώση» (ἀπόσπ. 181), γιὰ τὶς κυρώσεις τῆς ἐνοχῆς συνείδησης (ἀποσπ. 262, 297), γιὰ τὸν «αὐτοσεβασμὸ» (ποὺ εἶναι κάτι ἀνώτερο ἀπὸ τὸ νὰ νοιάζεται κανεὶς μόνο γιὰ τὴ γνώμη τῶν ἄλλων) ὡς «νόμο γιὰ τὴν ψυχὴ» (ἀπόσπ. 264). Ἀπὸ ἐδῶ πηγάζει, ἐπίσης, ἡ προσπάθειά του νὰ βρεῖ ἀντίδοτα γιὰ τὴν ἀντικοινωνικὴ στάση, ὅπως ὁ φθόνος, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ πολιτικοὺς ἀνταγωνισμοὺς (ἀπόσπ. 245) καὶ ἔτσι νὰ καταστρέψει ὁλόκληρὴ τὴν κοινωνία (ἀπόσπ. 249). Ἀκολουθώντας τὴ συμβουλὴ τοῦ 594, ὁ ἀναγνώστης τοῦ Δημόκριτου μπορεῖ ὄχι μόνο νὰ ἀποκτήσει μεγαλύτερη ψυχικὴ γαλήνη, ἀλλὰ καὶ νὰ γίνεῖ λιγότερο ἀπειλητικὸς γιὰ τοὺς συμπολίτες του. Ἐνθαρρύνοντας ἔτσι μιὰ ὀρισμένη δημόσια ἀρετὴ, ὁ Δημόκριτος συνέχιζε τὸ ἔργο τῶν παλαιότερων ποιητῶν καὶ ἠθικολόγων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, ὁ ἀτομισμὸς εἶναι ἡ κορωνίδα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πρὶν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἐκπλήρωσε τὸν ἀπώτερο σκοπὸ τοῦ ἰωνικοῦ ὑλικοῦ μονισμοῦ, κόβοντας τὸν γόρδιο δεσμὸ τῆς ἐλεατικῆς κριτικῆς. "Ὅσα καὶ ἂν χρωστοῦσε ὄχι μόνο στὸν Παρμενίδη, τὸν Ζήνωνα καὶ τὸν Μέλισσο, ἀλλὰ καὶ στὰ πλουραλιστικὰ συστήματα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα, ὁ ἀτομισμὸς δὲν ἦταν μιὰ ἐκλεκτικὴ φιλοσοφία, ὅπως ἐκείνη τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη. Ἦταν οὐσιαστικὰ μιὰ καινούρια σύλληψη, ποὺ τὴν ἐπεξεργάστηκε διεξοδικὰ καὶ ἐπιδέξια ὁ Δημόκριτος καὶ ποὺ, περνώντας στὸν Ἐπίκουρο καὶ τὸν Λουκρήτιο, ἐπρόκειτο νὰ παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐλληνικὴ σκέψη, ἀκόμα καὶ μετὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Τέλος, ἔδωσε ἕνα ἐρέθισμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης ἀτομικῆς θεωρίας —ποὺ ὅμως εἶναι ὁλότελα διαφορετικὴ στὴν ἀληθινή της φύση καὶ στὰ κίνητρά της.

ΔΙΟΓΕΝΗΣ Ο ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΗΣ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ

595 Διογένης Λαέρτιος IX, 57: *Διογένης Ἀπολλοθέμιδος Ἀπολλωνιάτης, ἀνὴρ φυσικὸς καὶ ἄγαν ἐλλόγιμος. ἤκουσε δέ, φησὶν Ἀντισθένης, Ἀναξιμένους. ἦν δὲ τοῖς χρόνοις κατ' Ἀναξαγόραν.*

Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης, γιὸς τοῦ Ἀπολλόθεμη, φυσικὸς καὶ ἄνδρας μὲ ἐξαιρετικὴ φήμη. Ὅπως λέει ὁ Ἀντισθένης, ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀναξιμένη. Ἔζησε τὴν ἴδια περίπτου ἐποχὴ μὲ τὸν Ἀναξαγόρα.

Ἡ Ἀπολλωνία, ἡ πόλη τῆς ὁποίας ἦταν πολίτης ὁ Διογένης, ἦταν μᾶλλον ἡ ἀποικία τῆς Μιλήτου στὸν Πόντο παρὰ ἡ ὁμώνυμη πόλη τῆς Κρήτης.³¹⁹ Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Διογένης ἦταν περίπου σύγχρονος τοῦ Ἀναξαγόρα πρέπει νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴ δήλωση τοῦ Θεόφραστου στὸ **598** ὅτι ἦταν «σχεδὸν ὁ νεότερος» ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους, καθὼς καὶ μὲ τὴ διακωμώδηση τοῦ Διογένη ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη στὶς *Νεφέλες* (**614**), ποὺ γράφτηκαν τὸ 423 π.Χ. Ὅλα αὐτὰ συγκλίνουν πρὸς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Διογένης ἄκμασε γύρω στὸ 440-430. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ διαδοχογράφος Ἀντισθένης θεωροῦσε τὸν Διογένη μαθητὴ τοῦ Ἀναξιμένη μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ παρανόηση ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Λαέρτιου μᾶλλον παρὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀντισθένη: ἦταν φυσικὸ νὰ τοποθετηθεῖ ὁ Διογένης στὴ μιλήσια παράδοση καὶ νὰ συνδεθεῖ τὸ ὄνομά του μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀναξιμένη, ἐπειδὴ καὶ οἱ δύο δέχονταν τὴν ἴδια ὑλικὴ ἀρχή, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχαν ἀμφιβολίες ὅτι ὁ Διογένης ἦταν ἓνας σχετικὰ ὀψιμος ἐκπρόσωπος τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

596 Διογένης Λαέρτιος IX, 57: *ἀρχὴ δὲ αὐτῷ τοῦ συγγράμματος ἦδε· (ἀπόσπ. 1) λόγου παντός ἀρχόμενον δοκεῖ μοι χρεῶν εἶναι τὴν ἀρχὴν ἀναμφισβήτητον παρῆχεσθαι, τὴν δὲ ἐρμηνείαν ἀπλὴν καὶ σεμνήν.*

Τὸ σύγγραμμά του ἀρχίζει ὡς ἐξῆς: «Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας, στὴν ἀρχὴ κάθε ἔργου, ὀφείλει νὰ ἐκθέτει τὴν ἀφετηριακὴ του θέση ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητη, καὶ ἡ ἐρμηνεία του πρέπει νὰ εἶναι ἀπλὴ καὶ ἐπιβλητικὴ».

597 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 151, 20: ἐπειδὴ δὲ ἡ μὲν τῶν πλείονων ἱστορία Διογένην τὸν Ἀπολλωνιάτην ὁμοίως Ἀναξιμένει τὸν ἀέρα τίθεσθαι τὸ πρῶτον στοιχειὸν φησι, Νικόλαος δὲ ἐν τῇ περὶ θεῶν πραγματείᾳ τοῦτον ἱστορεῖ τὸ μεταξὺ πυρὸς καὶ ἀέρος τὴν ἀρχὴν ἀποφήνασθαι..., ἰστέον ὡς γέγραπται μὲν πλείονα τῷ Διογένει τούτῳ συγγράμματα (ὡς αὐτὸς ἐν τῷ *Περὶ φύσεως ἐμνήσθη* καὶ πρὸς φυσιολόγους ἀντειρηκέναι λέγων, οὗς καλεῖ καὶ αὐτὸς σοφιστάς, καὶ *Μετεωρολογίαν* γεγραφέναι, ἐν ᾗ καὶ λέγει περὶ τῆς ἀρχῆς εἰρηκέναι, καὶ μέντοι καὶ *Περὶ ἀνθρώπου φύσεως*), ἐν δὲ γε τῷ *Περὶ φύσεως*, δ τῶν αὐτοῦ μόνον εἰς ἐμὲ ἦλθε, προτίθεται μὲν διὰ πολλῶν δεῖξαι ὅτι ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ τεθείσῃ ἀρχῇ ἔστι νόησις πολλή.

Ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι μελετητὲς λένε ὅτι ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης θεωροῦσε τὸν ἀέρα πρῶτον στοιχεῖο, ὅπως εἶχε κάνει ὁ Ἀναξιμένης, ἐνῶ ὁ Νικόλαος, ἐπὶ τὴν πραγματεία του γιὰ τοὺς θεοὺς, ἀναφέρει ὅτι ὁ Διογένης ἀποφάνηκε ὅτι ἡ ὕλική ἀρχὴ βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ φωτιά καὶ τὸν ἀέρα³²⁰..., πρέπει νὰ ξέρουμε ὅτι αὐτὸς ὁ Διογένης ἔγραψε περισσότερα ἀπὸ ἓνα συγγράμματα (ὅπως ἀνέφερε ὁ ἴδιος στὸ *Περὶ φύσεως*, ὅπου λέει ὅτι εἶχε ἐπίσης ἀντικρούσει τοὺς φυσικοὺς —ποὺ τοὺς ἀποκαλεῖ καὶ αὐτὸς «σοφιστὲς»— καὶ ὅτι εἶχε γράψει μιὰ *Μετεωρολογία*, στὴν ὁποία ἐπίσης μίλησε, ὅπως λέει, γιὰ τὴν ὕλική ἀρχή, καθὼς καὶ ἓνα ἔργο μὲ τίτλο *Περὶ ἀνθρώπου φύσεως*)· στὸ *Περὶ φύσεως*, τουλάχιστον, τὸ μόνο ἀπὸ τὰ ἔργα του ποὺ ἔφτασε στὰ χέρια μου, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει μὲ πολλοὺς τρόπους ὅτι στὴν ὕλική ἀρχή ποὺ δέχεται ὑπάρχει πολλή νόηση.

Ὑπάρχουν πολλὲς διαφωνίες γιὰ τὸ ἂν ὁ Διογένης ἔγραψε μόνο ἓνα σύγγραμμα, πού, ὅπως λ.χ. τὸ βιβλίο τοῦ Ἀναξαγόρα, κάλυπτε διάφορα, ἀλλὰ ὅπωςδὴποτε ἀλληλένδετα θέματα, ἢ, ὅπως πίστευε ὁ Σιμπλίκιος (597), ἔγραψε τουλάχιστον τέσσερα βιβλία: *Κατὰ σοφιστῶν*, *Μετεωρολογία* (ἓνας τίτλος πολὺ ἀμφίβολος γιὰ βιβλίο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς) καὶ *Περὶ ἀνθρώπου φύσεως*, καθὼς καὶ τὸ *Περὶ φύσεως*, ποὺ εἶδε μὲ τὰ μάτια του ὁ Σιμπλίκιος καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο παρέθεσε σχεδὸν ὅλα τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς. Ὁ Diels ὑποστήριζε τὴν πρώτη ἀποψη, ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ 596, καὶ θεωροῦσε ὅτι ὁ Σιμπλίκιος μπορεῖ νὰ παραπλανήθηκε ἀπὸ μιὰ ὑποδιαίρεση τοῦ βιβλίου στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο (σύμφωνα μὲ τὸν Γαληνό, DK 64 b 9, ὁ Ροῦφος ἀναφέρθηκε στὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ *Περὶ φύσεως* τοῦ Διογένη). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Burnet (*EGP*, 353) καὶ ὁ W. Theiler ἀντέτειναν ὅτι εἶναι ἀπίθανο νὰ σφάλει ὁ Σιμπλίκιος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Σιμπλίκιος στὸ 597, ὅτι δηλαδή οἱ ἀποκλίσεις στὶς ἀρχαῖες ἐρμηνεῖες γιὰ τὴν πρωτογενὴ οὐσία τοῦ Διογένη πρέπει νὰ ὀφείλονται στὴν ὑπαρξὴ διαφορετικῶν καὶ δχι ἐντελῶς σύμφωνων μεταξὺ τους περιγραφῶν ἀπὸ τὸν Διογένη, δὲν εὐσταθεῖ, γιατί μπορεῖ ὁ Νικόλαος νὰ βάσισε τὴν ἐρμηνεία του στὸ βιβλίο ποὺ ἦταν διαθέσιμο καὶ στὸν ἴδιο τὸν Σιμπλίκιο (βλ. σημ. 322). Ἐξάλλου, τὸ ἴδιο βιβλίο θὰ πρέπει σίγουρα νὰ πραγματευόταν ἐκτεταμένα τὴ «φύση τοῦ ἀνθρώπου»· γιατί τὸ μακροσκελές

και λεπτομερειακό απόσπ. 6 (περικοπές του στο 615), που παραθέτει ο 'Αριστοτέλης, φαίνεται να περιέχει αυτό ακριβώς που ο Σιμπλίκιος (εις Φυσ. 153, 13· DK 64 b 6) λέει ότι βρήκε στο *Περί φύσεως*, δηλαδή «μια ακριβή ανατομία των φλεβών», και δεν δείχνει να άνηκει σε κάποιο ξεχωριστό βιβλίο για τη φύση του ανθρώπου. Με παρόμοιο τρόπο και τα θέματα των άλλων βιβλίων, την ύπαρξη των όποιων υπέθετε ο Σιμπλίκιος, θα μπορούσαν να περιέχονται σε ένα και μοναδικό έργο, και δεν θα ήταν δύσκολο να θεωρήσει ο Σιμπλίκιος (έσφαλμένα) ότι οι αναφορές σε άλλα μέρη αυτού του έργου είναι αναφορές σε ξεχωριστά βιβλία· οι σύγχρονοι μελετητές αντιμετωπίζουν μερικές φορές μια παρόμοια ασάφεια, όταν ο 'Αριστοτέλης αναφέρεται στις αναλύσεις του για επιμέρους θέματα. Ίσως όμως ο Διογένης να έγραψε πράγματι τουλάχιστον ένα ακόμα βιβλίο, εκτός από το *Περί φύσεως*: γιατί ο Γαληνός στο *Περί της ιατρικής εμπειρίας* XXII, 3 (στη μετάφραση του R. Walzer από τα αραβικά), αναφέρει ότι «ο Διογένης, γράφοντας συντομότερα και συνοπτικότερα από όσο έσύ (ένν.: ο 'Ασκληπιάδης), συγκέντρωσε τις άρρώστιες και τις αιτίες και τις θεραπείες τους σε μία πραγματεία». Αυτός ο Διογένης (που αναφέρεται επίσης στο ίδιο XIII, 4) μπορεί κάλλιστα να είναι ο 'Απολλωνιάτης, για τον οποίο ξέρουμε από τον Θεόφραστο (*Περί αισθήσεως* 43· DK 64 a 19) και από έναν άλλο ιατρικό συγγραφέα ([Γαληνός] *Περί υγρών* XIX, 495 Kühn· DK 64 a 29 a) ότι είχε διατυπώσει απόψεις για τη διάγνωση της άρρώστιας από τη γλώσσα και το χρώμα του άρρώστου. Ίσως λοιπόν ο Διογένης να ήταν ένας επαγγελματίας γιατρός, που εκτός από τη γενική έκθεση της κοσμικής θεωρίας του δημοσίευσε και μια τεχνική ιατρική πραγματεία.

Η έναρκτήρια πρόταση του φιλοσοφικού συγγράμματος του Διογένη, που παρατίθεται στο 596, μάς θυμίζει ένα από τα μεθοδολογικά αιτήματα που διατυπώνονται στην αρχή μερικῶν από τα παλιότερα και πιδ φιλοσοφικά έργα του ιπποκράτειου σώματος, όπως τα *Περί αρχαίης ιητρικῆς*, *Περί άέρων*, *υδάτων*, *τόπων* και *Περί φύσιος ανθρώπου*. Πρέπει να παραδεχτούμε, προς τιμή του Διογένη, ότι η ανάλυση και η επιχειρηματολογία του είναι σαφείς, άπλές και επιβλητικές για την εποχή του.

Ο ΕΚΛΕΚΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΝΗ, ΠΟΥ ΩΣΤΟΣΟ ΔΕΝ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΙ ΤΗΝ ΑΞΙΑ ΤΗΣ

598 Θεόφραστος, *Φυσικά έργα*, απόσπ. 2, σύμφωνα με τον Σιμπλίκιο, εις Φυσικά 25, 1 (DK 64 a 5): και Διογένης δέ ο 'Απολλωνιάτης, σχεδόν νεώτατος γεγυνώς των περι ταῦτα σχολασάντων, τὰ μὲν πλείστα συμπεφορημένως γέγραφε, τὰ μὲν κατὰ 'Αναξαγόραν, τὰ δὲ κατὰ Λεύκιππον λέγων· τὴν δὲ τοῦ

παντός φύσιν ἀέρα καὶ οὐτός φησιν ἀπειρον εἶναι καὶ αἰδίων, ἐξ οὗ πυκνουμενόν καὶ μανουμένον καὶ μεταβάλλοντος τοῖς πάθεσι τὴν τῶν ἄλλων γίνεσθαι μορφήν. καὶ ταῦτα μὲν Θεόφραστος ἱστορεῖ περὶ τοῦ Διογένηος, καὶ τὸ εἰς ἐμὲ ἔλθόν αὐτοῦ σύγγραμμα Περὶ φύσεως ἐπιγεγραμμένον ἀέρα σαφῶς λέγει τὸ ἐξ οὗ πάντα γίνεται τὰ ἄλλα.

Ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης, σχεδὸν ὁ νεότερος ἀπὸ ὧσους ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὰ τὰ θέματα (δηλαδὴ τίς φυσικὴς μελέτης), ἔγραψε κατὰ τὸ πλεῖστο μὲ ἐκλεκτικὸν τρόπο, ἀκολουθώντας σὲ μερικὰ πράγματα τὸν Ἀναξαγόρα καὶ σὲ ἄλλα τὸν Λεύκιππο. Καὶ αὐτὸς ἐπίσης λέει ὅτι ἡ οὐσία τοῦ σύμπαντος εἶναι ἀπειρος καὶ αἰώνιος ἀέρας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ὅταν πυκνώνεται ἢ ἀραιώνεται ἢ ἀλλάζει χαρακτήρα, προκύπτει ἡ μορφή τῶν ἄλλων πραγμάτων. Αὐτὰ ἔξιστορεῖ ὁ Θεόφραστος γιὰ τὸν Διογένη· καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Διογένη πού ἔφτασε ὡς ἐμένα καὶ ἐπιγράφεται Περὶ φύσεως λέει σαφῶς ὅτι ὁ ἀέρας εἶναι ἐκεῖνο ἀπὸ τοῦ ὁποῖο γίνονται ὅλα τὰ ἄλλα.

Ὁ Σιμπλικίος ἐδῶ διακρίνει εὐσυνείδητα τὴν κρίση τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὸν Διογένη ἀπὸ τὰ δικὰ του ἐπισυνημμένα σχόλια. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεόφραστο, λοιπόν, οἱ περισσότερες θεωρίες τοῦ Διογένη ἦταν ἐκλεκτικές: ἦταν ἐρανισμένες ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν Λεύκιππο ἢ (στὸ πολὺ σημαντικό ζήτημα τῆς ὕλικῆς ἀρχῆς) ἀπὸ τὸν Ἀναξίμενη. Αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἀληθεύει, καὶ μάλιστα εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι στὸν κατάλογο τῶν στοχαστῶν πού ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ τὸν Διογένη πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ Ἡράκλειτος (σ. 436 κέ., 439, 444).³²¹ Ὁ Διογένης, ἂν καὶ ἐκλεκτικός, φαίνεται ὅτι οἰκοδόμησε ἓνα φιλοσοφικὸ σύστημα πολὺ πῶς ἀποτελεσματικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο λ.χ. τοῦ Ἰππώνα τοῦ Σάμιου ἢ ἀκόμα καὶ τοῦ Ἀρχέλαου· χρησιμοποίησε στοιχεῖα ἀπὸ παλιότερα συστήματα γιὰ νὰ συνθέσει μιὰ ἐνιαία θεωρία γιὰ τὸν κόσμον, πού ἦταν πῶς συνεκτικὴ, λιγότερο πολὺπλοκη, πῶς ἐναργὴς καὶ μὲ πλατύτερο πεδίο ἐφαρμογῆς ἀπὸ ὅσο οἱ προγενέστερες μονιστικὲς θεωρίες. Ὁ Διογένης προσάρμοσε τὸ «Νοῦ» τοῦ Ἀναξαγόρα στὴ δική του μονιστικὴ ἀντίληψη καὶ ἔδειξε ἔτσι, ἴσως πῶς καθαρὰ ἀπὸ ὅσο οἱ προγενέστεροί του, πῶς ἡ βασικὴ αἰτία (πού εἶναι, σὲ ὁρισμένες μορφές της, ἡ νόησις) μπορεῖ νὰ ἐλέγχει τὴ διαδικασία τῆς φυσικῆς μεταβολῆς· καὶ στὸ ἀπερίφραστα τελεολογικὸ ἀπόσπασμα (τὸ 601, πού ὁ Διογένης θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀνέπτυσσε διεξοδικότερα σὲ ἄλλα μέρη τοῦ βιβλίου του) ἐπεξεργάστηκε στὴν ἐντέλεια μιὰ ἰδέα πού φαίνεται νὰ προαγγέλθηκε ἀμυδρὰ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο καὶ νὰ ἀφέθηκε ἀνολοκλήρωτη ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα.

ΟΛΑ ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΜΕΤΑΤΡΟΠΕΣ
ΜΙΑΣ ΒΑΣΙΚΗΣ ΟΥΣΙΑΣ

599 Ἀπόσπ. 2, Σιμπλικίος, εἰς Φυσικά 151, 31: ἐμοὶ δὲ δοκεῖ τὸ μὲν ξύμπαν εἰπεῖν πάντα τὰ ὄντα ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἑτεροιοῦσθαι καὶ τὸ αὐτὸ εἶναι. καὶ τοῦτο

εὔδηλον· εἰ γὰρ τὰ ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ ἔοντα νῦν, γῆ καὶ ὕδωρ καὶ ἀήρ καὶ πῦρ καὶ τὰ ἄλλα ὅσα φαίνεται ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ ἔοντα, εἰ τούτων τι ἦν ἕτερον τοῦ ἑτέρου, ἕτερον ὃν τῇ ἰδίᾳ φύσει, καὶ μὴ τὸ αὐτὸ ἔδν μετέπιπτε πολλαχῶς καὶ ἕτεροιοῦτο, οὐδαμῇ οὔτε μίσησθαι ἀλλήλοις ἡδύνατο, οὔτε ὠφέλησις τῷ ἑτέρῳ οὔτε βλάβη, οὐδ' ἂν οὔτε φυτὸν ἐκ τῆς γῆς φῦναι οὔτε ζῶον οὔτε ἄλλο γενέσθαι οὐδέν, εἰ μὴ οὕτω συνίστατο ὥστε ταῦτό εἶναι. ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἑτεροιούμενα ἄλλοτε ἄλλοια γίνεται καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἀναχωρεῖ.

Ἡ γνώμη μου, μὲ δυὸ λόγια, εἶναι ὅτι ὅλα τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν διαφοροποιήθηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο πράγμα καὶ μάλιστα εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα. Καὶ αὐτὸ εἶναι φανερό: γιατί, ἂν τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν σήμερα σὲ τοῦτο τὸν κόσμο — ἡ γῆ, τὸ νερό, ὁ ἀέρας, ἡ φωτιά καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ φαίνονται σὲ τοῦτο τὸν κόσμο — ἂν κάποιο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἄλλο (δηλαδὴ διαφορετικὸ ὡς πρὸς τὴν καθαυτὸ φύση του) καὶ δὲν διατηροῦσε τὴν οὐσιαστικὴ του ταυτότητα περνώντας ἀπὸ ἀλλαγὰς καὶ διαφοροποιήσεις, δὲν θὰ μπορούσαν μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀναμειχθοῦν ἢ νὰ ὠφελήσῃ ἢ νὰ βλάψῃ τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, οὔτε θὰ μπορούσε ἓνα φυτὸ νὰ φυτρώσῃ ἀπὸ τῇ γῇ οὔτε θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γεννηθεῖ ἓνα ζῶο ἢ ὅτιδήποτε ἄλλο, ἂν ἡ σύστασή τους δὲν ἦταν τέτοια ὥστε νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα. Ὅμως ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα, προκύπτοντας ἀπὸ τίς διαφοροποιήσεις τῆς ἴδιας οὐσίας, παίρνουν πότε τὴ μία καὶ πότε τὴν ἄλλη μορφή καὶ ἐπανέρχονται στὴν ἴδια οὐσία.

Αὕτῃ ἡ διακήρυξη, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν εἰσαγωγικὴ παρατήρηση τοῦ Σιμπλίκιου (DK 64 b 2) ἐρχόταν «ἀμέσως μετὰ τὸ προοίμιο» — δηλαδὴ ἀμέσως ἢ λίγο μετὰ τὸ 596 — ἀποτελεῖ μιὰ ἐπαναβεβαίωση τοῦ μονισμοῦ, ποὺ ὁ Διογένης θὰ πρέπει νὰ τὸν ἀντιπαραθέτει συνειδητὰ στὰ πλουραλιστικὰ συστήματα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα. Αὕτῃ ἡ ἐπαναβεβαίωση στηρίζεται σὲ ἓνα νέο ἐπιχείρημα: ὅχι ὅτι εἶναι ἀπλούστερο νὰ δεχτοῦμε μία καὶ μόνῃ ἀρχικὴ καὶ βασικὴ οὐσία (σκέψη ποὺ ἴσως ἦταν τὸ κύριο φιλοσοφικὸ κίνητρο τῶν μιλησίων, ὡς ἓνα βαθμὸ συνειδητὰ, ἀλλὰ καὶ ἀσύνειδα, χάρις στὴν ἐπίδραση τῆς μυθικῆς-γενεαλογικῆς παράδοσης), παρὰ ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα σὲ ἀπόλυτα καὶ ριζικὰ διαφορετικὰς οὐσίας θὰ ἦταν ἀδύνατη. Ἀπὸ τὰ εἶδη ἀλληλεπίδρασης ποὺ ἀπαριθμεῖ ὁ Διογένης, ἡ «ὠφέλεια» καὶ ἡ «βλάβη» (πιθανότατα), καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων, εἶναι παρμένα ἀπὸ τὸν ἔμβιο κόσμο· αὐτὸ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ Διογένη γιὰ τὸν κόσμο εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ φυσιολογία, ὅσο καὶ ἂν ἡ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα φαίνεται νὰ συνδεόταν στενὰ μὲ τίς σκέψεις του γιὰ τὴ θρέψη τῶν ὁργανισμῶν. Ἡ βιολογικὴ ἀλλαγὴ δὲν μπορεῖ νὰ προκύψῃ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ συμπάρθεση ὁλότελα διαφορετικῶν οὐσιῶν, ὅπως λ.χ. στίς «συνταγὰς» τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τὸ κόκαλο καὶ τὴ σάρκα (373 καὶ 374). Αὕτῃ τὴν ἀρχὴ τὴν ἐπεκτείνει ὁ Διογένης καὶ στὸν ἄψυχο κόσμο, ποὺ ἀναλύεται στίς τέσσερις παγκόσμιες μάζες καὶ στίς ἄλλες φυσικὰς οὐσίες. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο φανερώνει ὅτι ὁ Διογένης εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ἀναξαγόρα νὰ ἐπεκτείνει τὴ φυσικὴ οὐσία

πέρα από τις τέσσερις «ρίζες» του Ἐμπεδοκλῆ (346). Τὸ 599 καταλήγει μετὴν παλιότερη βεβαιωμένη ἐξαγγελία (πρβ. σ. 127 κέ.) μιᾶς ἀρχῆς, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στοὺς προσωκρατικούς γενικά: ὅτι ὅλα τὰ πράγματα καταλήγουν σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν.³²²

Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ 599 καὶ ὡς περιορισμὸ τῆς ἀρχῆς ποὺ ἐξέφρασε ὁ Ἀναξαγόρας στὸ ἀπόσπ. 17 (469), ὅτι δηλαδὴ κάθε γένεση εἶναι μείξη καὶ κάθε φθορὰ εἶναι χωρισμός. Ὁ Διογένης δέχεται αὐτὴ τὴν ἀρχή, ἀλλὰ μόνο μετὴν προϋπόθεση ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ μείγματος ἀνήκουν στὸ ἴδιο εἶδος καὶ ὄχι, ὅπως πίστευε ὁ Ἀναξαγόρας, σὲ διαφορετικὰ εἶδη. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ὁ Διογένης ἴσως νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν Λεύκιππο. Ἀλλὰ οἱ ἄμεσες ἐνδείξεις γι' αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὴ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ὁ Θεόφραστος στὸ 598, εἶναι ἀμυδρές.³²³

Η ΒΑΣΙΚΗ ΟΥΣΙΑ ΕΧΕΙ ΘΕΙΑ ΝΟΗΣΗ,
ΠΟΥ ΚΑΤΕΥΘΥΝΕΙ ΤΑ ΠΑΝΤΑ
ΜΕ ΤΟΝ ΚΑΛΥΤΕΡΟ ΤΡΟΠΟ

601 Ἀπόσπ. 3, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 152, 13: οὐ γὰρ ἄν, φησὶν, οἷόν τε ἦν οὕτω δεδασθαι ἄνευ νοήσιος ὥστε πάντων μέτρα ἔχειν,³²⁴ χειμῶνός τε καὶ θέρους καὶ νυκτός καὶ ἡμέρας καὶ ὑετῶν καὶ ἀνέμων καὶ εὐδιῶν καὶ τὰ ἄλλα, εἴ τις βούλεται ἐννοεῖσθαι, εὐρίσκοι ἂν οὕτω διακειμένα ὡς ἀνυστὸν κάλλιστα.

Γιατί, ὅπως λέει, χωρὶς νόηση δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ εἶναι ἐπιμερισμένη (ἡ θεμιλιώδης οὐσία) ἔτσι ὥστε νὰ ἔχει μέτρα ὅλων τῶν πραγμάτων —τοῦ χειμῶνα, τοῦ καλοκαιριοῦ, τῆς νύχτας, τῆς μέρας, τῶν βροχῶν, τῶν ἀνέμων καὶ τῆς καλοκαιρίας. Καὶ τὰ ἄλλα πράγματα, ἂν κανεὶς θελήσῃ νὰ τὰ μελετήσῃ, θὰ τὰ βρεῖ ρυθμισμένα μετὸν καλῦτερο δυνατό τρόπο.

Σύμφωνα μετὸν Σιμπλίκιο, τὸ 601 ἀκολουθοῦσε λίγο μετὰ τὸ 599 καὶ ἔπειτα ἀπὸ αὐτὸ ἐρχόταν τὸ 602. Ἔτσι λοιπόν, ὁ Διογένης ἐξέθεσε τὴν τελεολογικὴ του ἀντίληψιν σὲ περίοπτη θέσιν, πρὶν ἀκόμα ταυτίσει ρητὰ τὴ βασικὴ οὐσία μετὸν ἄερα. Σύμφωνα μετὸ αὐτὴ τὴν ἀντίληψιν, ὁ κόσμος καὶ τὰ μέρη του εἶναι διαρρυθμισμένα ἀπὸ μιὰ θεία διάνοια κατὰ τὸν καλῦτερο δυνατό τρόπο. Αὐτὴ ἡ διάνοια ἢ νόηση, σύμφωνα μετὸν Σιμπλίκιο καὶ τὸ ἀπόσπ. 5 (603), ἐνυπάρχει στὴ βασικὴ οὐσία. Ὁ Διογένης δέχεται ἀξιωματικὰ τὴν ὑπαρξὴ της, γιατί ἀλλιῶς θὰ ἦταν ἀδύνατο γιὰ τὰ πράγματα νὰ χωριστοῦν καὶ νὰ ἐπιμεριστοῦν σὲ χειμῶνα καὶ καλοκαίρι, νύχτα καὶ μέρα, βροχὴ καὶ ἄνεμο καὶ καλοκαιρία. Αὐτὸ λοιπόν ποὺ ἐντυπωσίαζε τὸν Διογένη ἦταν ἡ κανονικότητα τῶν φυσικῶν φαινομένων, τῶν ἐτήσιων καὶ ἡμερήσιων κύκλων καὶ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν.³²⁵ Ἐδῶ ἦταν σίγουρα ἐπηρεασμένος, ὡς ἓνα βαθμῶ, ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, ποὺ τό-νιζε ὅτι τὰ μέτρα (217-220) ὅλων τῶν φυσικῶν μεταβολῶν διατηροῦνται ἀπὸ

τὸ Λόγο, πού εἶναι μιὰ ἔκφραση ἢ μιὰ πλευρὰ τῆς ἀρχετυπικῆς οὐσίας, τῆς φωτιᾶς. Ὁ Ἡράκλειτος εἶχε ἀναφέρει τὶς ἴδιες φυσικὲς ἀντιθέσεις καὶ τοὺς ἴδιους φυσικοὺς κύκλους (πρβ. 202, 204 καὶ ἀπόσπ. 57), λέγοντας ὅτι φανερώ- νουν μιὰ βασικὴ ἐνότητα, λόγω τῆς κανονικότητος τῶν «μέτρων» τους. Ἀλλὰ ἡ ἀντίληψη τοῦ Διογένη γιὰ τὴν ἐνσυνείδητη σκοπιμότητα τοῦ ὑπάρχει στὴ φύση προχωρεῖ πρὸ μακριὰ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο· ὁ τελευταῖος, παρόλο πὺ θεω- ροῦσε ὅτι ὅλα τὰ πράγματα «καθοδηγοῦνται» ἀπὸ τὴ φωτιά (220), ὑποστήριζε ὅτι αὐτὸ συμφωνοῦσε μὲ ἓναν ἀντικειμενικὸ φυσικὸ νόμο (πού θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ, ὕλικά, ὡς ὁ ἴδιος ὁ Λόγος ἢ ἡ φωτιά), ἔμφυτο στὴ σύσταση τῶν πραγμάτων — ἀντίληψη πού ἴσως ἦταν μετεξέλιξη τῆς ιδέας τοῦ Ἀναξίμανδρου ὅτι οἱ φυσικὲς ἐναλλαγὲς διέπονται ἀπὸ μιὰ φυσικὴ δικαιοσύνη. Ἔτσι, γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ἡ ἀμιγῆς φωτιά εἶχε νοημοσύνη, ἀλλὰ ἡ κανονικότητα τῶν φυσικῶν συμβάντων ἦταν ἀποτέλεσμα ὅχι τόσο τῆς σκόπιμης ἄσκησης αὐτῆς τῆς νοη- μοσύνης σὲ κάθε συγκεκριμένη περίπτωσι, ὅσο τῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ Λόγου (τῆς φωτιᾶς, ὡς μόνιμου ρυθμιστικοῦ παράγοντα) σὲ κάθε ἐπιμέρους πράγμα, πού ἔτσι συμπεριφέρεται μὲ κανονικὸ τρόπο ἢ μὲ μέτρο. Γιὰ τὸν Διογένη, ὅμως, κάθε φυσικὸ φαινόμενο ὀφείλεται, προφανῶς, ἅμεσα στὴ διάνοια τῆς καθαρῆς μορφῆς τῆς βασικῆς οὐσίας· ἔτσι, οἱ σποραδικὲς τοπικὲς ἀνωμαλίες, πού εἶχαν θέση στὰ συστήματα τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ τοῦ Ἡράκλειτου, μὲ τὴν προϋπό- θεση ὅτι τελικὰ διορθώνονταν καὶ ἀντισταθμιζόνταν, δὲν μποροῦν νὰ συμβοῦν πραγματικὰ στὸ σύστημα τοῦ Διογένη. Αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀντίληψης τοῦ Διογένη ἀπὸ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ Ἡράκλειτου ὀφείλεται, ἀναντίρρητα, στὴν ἐπιρροή πού ἄσκησε πάνω του ὁ νοῦς τοῦ Ἀναξαγόρα (476 κέ.)· ἀλλὰ, ὅπως παραπονέθηκε ὁ Σωκράτης στὸ 495, ἡ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ νοῦ ἦταν, πολὺ συχνά, μόνο μηχανική.

Ἡ ΝΟΗΣΗ ΚΑΙ Ἡ ΖΩΗ ΟΦΕΙΛΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΑΕΡΑ, ΠΟΥ ΓΓ ΑΥΤΟ ΕΙΝΑΙ Η ΒΑΣΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΓΛΗΣ. Ο ΑΕΡΑΣ ΕΙΝΑΙ ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΑ ΤΑ ΠΑΝΤΑ· ΠΑΙΡΝΕΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΤΟΥ ΣΤΗ ΘΕΡΜΟΤΗΤΑ, ΤΗΝ ΚΙΝΗΣΗ ΚΤΛ.

602 Ἀπόσπ. 4, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 152, 18: ἔτι δὲ πρὸς τούτοις καὶ τάδε μεγάλα σημεῖα. ἄνθρωποι γὰρ καὶ τὰ ἄλλα ζῶα ἀναπνέοντα ζῶει τῷ ἀέρι. καὶ τοῦτο αὐτοῖς καὶ ψυχὴ ἐστι καὶ νόησις, ὡς δεδηλώσεται ἐν τῇδε τῇ συγγραφῇ ἐμφανῶς, καὶ ἐὰν τοῦτο ἀπαλλαχθῇ ἀποθνήσκει καὶ ἡ νόησις ἐπιλείπει.

Ἐπιπλέον, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτές, ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐξῆς σημαντικὲς ἐνδείξεις: Οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ἄλλα ζῶα ζοῦν ἀναπνέοντας τὸν ἀέρα. Καὶ αὐτὸς εἶναι τόσο ἡ ψυχὴ (δηλαδὴ ἡ ζωτικὴ ἰκμάδα) ὅσο καὶ ἡ νόησή τους, ὅπως θὰ φανεῖ καθαρά σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ σύγγραμμα· καὶ ἂν αὐτὸς ἀπομακρυνθεῖ, τότε πεθαίνουν καὶ ἡ νόησή τους ἐξαντλεῖται.

603 Ἀπόσπ. 5, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 152, 22: *καὶ μοι δοκεῖ τὸ τὴν νόησιν ἔχον εἶναι ὁ ἄηρ καλούμενος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὑπὸ τούτου πάντας καὶ κυβερναῖσθαι καὶ πάντων κρατεῖν· αὐτὸ γάρ μοι τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι καὶ ἐπὶ πᾶν ἀφίχθαι καὶ πάντα διατιθέναι καὶ ἐν παντὶ ἐνεῖναι. καὶ ἔστιν οὐδὲ ἐν ὅτι μὴ μετέχει τούτου· μετέχει δὲ οὐδὲ ἐν ὁμοίως τὸ ἕτερον τῷ ἐτέρῳ, ἀλλὰ πολλοὶ τρόποι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀέρος καὶ τῆς νοήσιός εἰσιν· ἔστι γὰρ πολύτροπος, καὶ θερμότερος καὶ ψυχρότερος καὶ ξηρότερος καὶ ὑγρότερος καὶ στασιμώτερος καὶ δευτέρην κίνησιν ἔχων, καὶ ἄλλαι πολλαὶ ετεροιώσεις ἐνεῖσι καὶ ἡδονῆς καὶ χροῖ-
ῆς ἁπείροι. καὶ πάντων τῶν ζώων δὲ ἡ ψυχὴ τὸ αὐτὸ ἔστιν, ἄηρ θερμότερος μὲν τοῦ ἔξω ἐν ᾧ ἔσμεν, τοῦ μέντοι παρὰ τῷ ἡλίῳ πολλὸν ψυχρότερος. ὅμοιον δὲ τοῦτο τὸ θερμὸν οὐδενὸς τῶν ζώων ἐστίν (ἐπεὶ οὐδὲ τῶν ἀνθρώπων ἀλλήλοις), ἀλλὰ διαφέρει μέγα μὲν οὗ, ἀλλ' ὥστε παραπλήσια εἶναι. οὐ μέντοι ἀτρεκέως γε ὅμοιον οὐδὲν οἷόν τε γενέσθαι τῶν ετεροιοιμένων ἕτερον τῷ ἐτέρῳ, πρὶν τὸ αὐτὸ γένηται. ἅτε οὖν πολυτρόπου ἐούσης τῆς ετεροιώσιος πολύτροπα καὶ τὰ ζῶα καὶ πολλὰ καὶ οὔτε ἰδέαν ἀλλήλοις εοικότα οὔτε δίαιταν οὔτε νόησιν ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ετεροιώσεων. ὁμῶς δὲ πάντα τῷ αὐτῷ καὶ ζῆ καὶ ὀρεῖ καὶ ἀκούει, καὶ τὴν ἄλλην νόησιν ἔχει ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ πάντα.*

Καὶ μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὸ πού ἔχει νόηση εἶναι ἐκεῖνο πού οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν ἀέρα, καὶ ὅτι αὐτὸ κυβερνᾷ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐξουσιάζει ὅλα τὰ πράγματα. Γιατὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρᾶγμα μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι θεὸς καὶ ὅτι ἔχει ἀπλωθεῖ παντοῦ καὶ ρυθμίζει τὰ πάντα καὶ βρίσκεται μέσα στὸ καθεστὶ. Καὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα πρᾶγμα πού νὰ μὴν ἔχει ἓνα μέρος ἀέρα· ἀλλὰ κανένα δὲν ἔχει τὸ ἴδιο μέρος μὲ τὸ ἄλλο, παρὰ ὑπάρχουν πολλὲς μορφές τοῦ ἴδιου τοῦ ἀέρα καὶ τῆς νόησης. Γιατὶ ὁ ἀέρας εἶναι πολύμορφος: θερμότερος καὶ ψυχρότερος, ξηρότερος καὶ ὑγρότερος, στατικότερος καὶ κινητικότερος, καθὼς καὶ μὲ ἓνα σωρὸ ἄλλες διαφοροποιήσεις στὴ γέυση καὶ τὸ χρῶμα, ἅπειρες στὸν ἀριθμὸ. Καὶ ὥστόσο ἡ ψυχὴ ὅλων τῶν ζώων εἶναι ἡ ἴδια, δηλαδὴ ἀέρας πού εἶναι θερμότερος ἀπὸ τὸν ἐξωτερικόν, αὐτὸν στὸν ὁποῖο ὑπάρχουμε, ἀλλὰ πολὺ ψυχρότερος ἀπὸ ἐκεῖνον πού εἶναι κοντὰ στὸν ἥλιο. Ἄλλὰ σὲ κανένα ζῶο αὐτὴ ἡ θερμὴ δὲν εἶναι ἴδια (ἀφοῦ δὲν εἶναι ἴδια οὔτε κἂν ἀπὸ ἀνθρώπο σὲ ἀνθρώπο)· ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι μεγάλη, παρὰ τόση ὥστε νὰ τὰ κάνει νὰ μοιάζουν. Ἄλλὰ ὥστόσο κανένα ἀπὸ τὰ πράγματα πού διαφοροποιοῦνται δὲν μπορεῖ νὰ γίνει πραγματικὰ ὅμοιο μὲ ἓνα ἄλλο, χωρὶς νὰ γίνεῖ τὸ ἴδιο. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ διαφοροποίηση εἶναι πολύτροπη, γι' αὐτὸ καὶ τὰ ζῶα εἶναι πολύμορφα καὶ πολυάριθμα, χωρὶς νὰ μοιάζουν μεταξύ τους οὔτε στὴ μορφή οὔτε στὸν τρόπο ζωῆς οὔτε στὴ νόηση, κι αὐτὸ λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν διαφοροποιήσεων. Ὅμως ὅλα ζοῦν καὶ βλέπουν καὶ ἀκοῦν χάρη στὸ ἴδιο πρᾶγμα, καὶ ἔχουν τὴν ὑπόλοιπη νόησή τους ἀπὸ τὸ ἴδιο πρᾶγμα.

604 Ἀπόσπ. 7, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 153, 19: *καὶ αὐτὸ μὲν τοῦτο καὶ αἰδίων καὶ ἀθάνατον σῶμα, τῶν δὲ τὰ μὲν γίνεται, τὰ δὲ ἀπολείπει.*

Καὶ τὸ ἴδιο αὐτὸ πρᾶγμα εἶναι ἓνα αἰώνιον καὶ ἀθάνατο σῶμα, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πρᾶγματα ἄλλα γίνονται καὶ ἄλλα καταστρέφονται.³²⁶

605 Ἀπόσπ. 8, Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 153, 20: *ἀλλὰ τοῦτό μοι δῆλον δοκεῖ*

εἶναι, ὅτι καὶ μέγα καὶ ἰσχυρὸν καὶ αἰδιὸν τε καὶ ἀθάνατον καὶ πολλὰ εἰδὸς ἐστί.

Ἄλλὰ τοῦτο μοῦ φαίνεται φανερό: ὅτι εἶναι μεγάλο καὶ δυνατό καὶ αἰώνιο καὶ ἀθάνατο καὶ πολὺγυρο.

Προφανῶς, ὁ Σιμπλίκιος παρέλειψε μερικές φράσεις πού, στό βιβλίο τοῦ Διογένη, βρίσκονταν ἀνάμεσα στά **601** καὶ **602**, ἔτσι ὥστε δὲν ξέρουμε ποιές ἦταν οἱ «ἐνδείξεις» (πρβ. Μέλισσος ἀπόσπ. 8 (στήν ἀρχή), **537**) πού ἀναφέρει τὸ **602**: μᾶλλον ἦταν καὶ αὐτὲς σημάδια ὅτι ἡ βασικὴ οὐσία εἶναι ὁ ἀέρας. Ἴσως μιὰ τέτοια ἐνδειξὴ νὰ ἦταν ἡ βαθμιαία διάλυση τῶν σωμάτων πού ἀποσυντίθενται, ἡ μετατροπὴ τους «σὲ λεπτὸ ἀέρα», καὶ μιὰ ἄλλη ἐνδειξὴ νὰ ἦταν ἡ φύση τοῦ σπέρματος (βλ. σ. 445 καὶ **616**). Ἡ ἐνδειξὴ πού ἀναφέρεται στό **602**, ὅτι δηλαδὴ ὅλα τὰ ζωντανὰ πλάσματα ζοῦν ἀναπνέοντας ἀέρα, πού εἶναι μαζὶ ψυχὴ (δηλαδὴ ζωτικὴ ἰκμάδα) καὶ νόηση, εἶναι προφανῶς ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ ὅλες· εἶναι πιθανὸ ὅτι τὴν εἶχε ἐπισημάνει ὁ Ἀναξιμένης (πρβ. σ. 168-9), ἀλλὰ θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ ὑποπέσει στὴν ἀντίληψη κάθε στοχαστῇ πού ἐνδιαφερόταν ὅσο ὁ Διογένης γιὰ τὴ φυσιολογία. Τὸ ὅτι ἡ ἀναπνοὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ζωῆς συνάγεται, στό **602**, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ζωὴ ἐγκαταλείπει τὸ σῶμα μαζὶ μὲ τὴν ἀναπνοή· ἡ ἰδέα αὐτὴ διαφαίνεται σὲ μερικές ὁμηρικὲς χρήσεις τῶν λέξεων *θυμός* καὶ *ψυχή*. Ὁ Ἀναξιμένης ἦταν ἴσως ὁ πρῶτος πού συνέδεσε τὸ πνεῦμα (ἀναπνοή) μὲ τὸ πνεῦμα (ἄνεμο). Τὸ ὅτι ὁ ἀέρας εἶναι ἐπίσης νόηση, ἀφενὸς συνάγεται ἀπὸ τὸν θεῖο χαρακτήρα του, ὡς ζωοποιοῦ ἀρχῆς, καὶ ἀφετέρου εἶναι ἴσως λογικὴ ἀνάπτυξη μιᾶς ἰδέας ὅπως ἐκείνη τοῦ Ἡράκλειτου, ὅτι δηλαδὴ ἡ νοητικὴ οὐσία (στήν περίπτωσιν τοῦ Ἡράκλειτου ὁ Λόγος ἢ ἡ φωτιά) εἰσπνέεται ἀπὸ τὰ ζωντανὰ πλάσματα μὲ τὴν ἀναπνοή.³²⁷ Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὸν Ὅμηρο ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴ ζωὴ (*ψυχή*) καὶ τὴ νόηση ἢ τὴν ψυχικὴ διάθεση (*θυμός*) εἶχε ξεθωριάσει.

Ὁ ἀέρας εἶναι θεός· ἐνυπάρχει στὰ πάντα, τὰ κυβερνᾷ, τὰ ἐξουσιάζει καὶ τὰ ρυθμίζει (**603** ἀρχή)· εἶναι αἰώνιος καὶ ἀθάνατος (**604**, **605**). Σ' αὐτὲς τίς περιγραφὰς —πού ὁ ἱερατικὸς χαρακτήρας τους (ἰδιαίτερα τοῦ **603**, μὲ τὴν ἐπανάληψιν τῶν λέξεων *πάντας, πάντων, πᾶν* κτλ.) ἔχει σωστὰ ἐπισημανθεῖ— ὁ Διογένης φαίνεται νὰ συμπυκνώνει ὅλη τὴ φρασεολογία τῶν προδρόμων του, ἰδιαίτερα τοῦ Ἀναξίμανδρου (**108**), τοῦ Ἡράκλειτου (**220**) καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα (**476**). Τονίζοντας, στό **603**, ὅτι ὅλα τὰ πράγματα μετέχουν ἀπόλυτα τοῦ ἀέρα, μπορεῖ νὰ θέλει νὰ διορθώσει τὸν Ἀναξαγόρα, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Νοῦς ὑπῆρχε μόνον στὰ ἐμβία ὄντα. Γιὰ τὸν Διογένη, τὰ πάντα εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ ἀέρα, ἀλλὰ ὁ ἄβιος κόσμος χωρίζεται ἀπὸ τὸν ἐμβιο ἐπειδὴ μόνον σὲ μερικὰ πράγματα ὑπάρχει ζεστός ἀέρας. Τὸ **603** ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὸν ἐμβιο κόσμον· οἱ διαφορὲς ἐξηγοῦνται μὲ τίς μεταβολὰς τοῦ ἀέρα ὡς πρὸς τὴ θερμότητα, τὴν ξηρότητα, τὴν κίνηση καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ, πού τοῦ δίνουν διαφορὰς «γεύσεις

καὶ χρώματα». Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι, παρὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Θεόφραστου στὸ 598, ὁ Διογένης δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρεται νὰ ἐξηγήσῃ ὅλες τὶς μεταβολὰς τοῦ ἀέρα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀραίωσης καὶ τῆς πύκνωσής του· μερικὲς μετατροπὲς τὶς περιγράφει μὲ ὅρους ποὺ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρονται σὲ δευτερογενεῖς καὶ δευτερεύουσες ἀλλαγές, ὅπως οἱ ἀλλαγές θερμοκρασίας. Πράγματι, τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τοῦ θείου εἶναι ἡ θερμοκρασία του, ὅχι ἡ πυκνότητά του· εἶναι φανερό ὅτι ὁ Διογένης παρέβλεψε, ἢ τουλάχιστον παρέλειψε νὰ τονίσει, τὴν κομψή συνεκτικότητα τῆς θεωρίας τοῦ Ἀναξιμένῃ.

Ἡ «νόηση» (διάνοια ἢ νοημοσύνη) εἶναι ζεστός ἀέρας, πῦρ ζεστός ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα (ποὺ εἶναι μᾶλλον ἀέρας κοντὰ στὰ ὅρια τῆς ὑδροποίησης του), ἀλλὰ ψυχρότερος ἀπὸ τὸν ἀέρα ποὺ περιβάλλει τὸν ἥλιο (καὶ ποὺ τείνει νὰ μετατραπῇ σὲ φωτιά). Ὑπάρχουν ἀπειρες διαβαθμίσεις στὴν κλίμακα τῆς θερμοκρασίας τοῦ ἀέρα ποὺ παράγει τὴ νόηση, καὶ ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ ἀναρίθμητες διαφορὲς στὴν αἴσθηση, τὴ νοημοσύνη καὶ τὸν τρόπο ζωῆς. Ὁ ἀέρας-ψυχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἡπία ζεστασιά· ἔτσι ὁ Διογένης κατορθώνει νὰ κάνει μιὰ ὀρθολογικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἐμψυχο καὶ τὸν ἄψυχο κόσμος, διατηρώντας ὡστόσο (ἀντιθετὰ μὲ τὸν Ἀναξαγόρα) μιὰ κοινὴ οὐσία γιὰ τοὺς δύο καὶ φυλάγοντας ἔτσι ἀλώβητη τὴ μονιστικὴ του ἀντίληψη. Ἐδῶ, ἡ σκέψη του χαρακτηρίζεται μᾶλλον ἀπὸ λογικὴ εὐταξία παρὰ ἀπὸ πρωτοτυπία. Ὁ Ἀναξιμένῃς εἶχε ἤδη ὑποθέσει ὅτι τόσο ἡ ψυχὴ ὅσο καὶ ὁ κόσμος εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ ἀέρα καὶ ὅτι, ὡστόσο, διαφέρουν ἀνάμεσά τους, μᾶλλον ἐξαιτίας τοῦ διαφοροτικοῦ βαθμοῦ συγκέντρωσης — ἂν καὶ ὁ Ἀναξιμένῃς δὲν τὸ εἶπε αὐτὸ ρητὰ· καὶ γιὰ τὸν Ἡράκλειτο, ἐπίσης, ἡ ἀρχετυπικὴ μορφή τῆς ὕλης, ἡ φωτιά, ἦταν, σὲ ὁρισμένες μορφές της, ἡ «ψυχικὴ οὐσία» — ποὺ ἐπιδροῦσε ὅχι μόνον στὰ ἐμψυχα ὄντα, ἀλλὰ καὶ σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο, ὡς νοητικὴ καὶ κατευθυντήρια δύναμη.

Λ Ε Π Τ Ο Μ Ε Ρ Ε Ι Α Κ Ε Σ Φ Ύ Σ Ι Κ Ε Σ Θ Ε Ω Ρ Ι Ε Σ

(i) Κοσμογονία καὶ κοσμολογία

607 Ψευδοπλούταρχος, *Στρωματεῖς* 12: Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης ἀέρα ὑφίσταται στοιχεῖον· κινεῖσθαι δὲ τὰ πάντα ἀπείρους τε εἶναι τοὺς κόσμους· κοσμοποιεῖ δὲ οὕτως· ὅτι τοῦ παντὸς κινουμένου, καὶ ἥ μὲν ἀραιοῦ ἥ δὲ πυκνοῦ γινόμενου, ὅπου συνεκίρηνεν τὸ πυκνὸν συστροφῇ <τὴν γῆν> ποιῆσαι καὶ οὕτως τὰ λοιπὰ κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον, τὰ <δὲ> κουφότατα τὴν ἄνω τάξιν λαβόντα τὸν ἥλιον ἀποτελέσαι. [συστροφὴν ποιῆσαι στὰ χειρόγραφα, διδρθωσὴ ἀπὸ τὸν Kranz, πρβ. **600** <δὲ> Diels.]

Ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης ὑποθέτει ὅτι ὁ ἀέρας εἶναι τὸ στοιχεῖο καὶ ὅτι ὅλα κινούνται καὶ οἱ κόσμοι εἶναι ἀπειροί. Τὴν κοσμογονίαν τὴν περιγράφει ὡς ἑξῆς: τὸ πᾶν ἦταν

σὲ κίνηση, καὶ σὲ μερικές περιοχὲς γίνονταν ἀραιά, ἐνῶ σὲ ἄλλες πυκνὸ· ἐκεῖ ὅπου τὸ πυκνὸ συγκεντρώθηκε λόγω τῆς κεντρομόλου κίνησής του, δημιουργήθηκε ἡ γῆ, καὶ μὲ τὴν ἴδια μέθοδο προέκυψαν τὰ ὑπόλοιπα, ἐνῶ τὰ ἐλαφρότερα μέρη κατέλαβαν τὴν πάνω θέση καὶ ἀποτελέσαν τὸν ἥλιο.

608 Ἀέτιος II, 13, 5+9: Διογένης κισηροειδῆ τὰ ἄστρα, διαπνοὰς δὲ αὐτὰ νομίζει τοῦ κόσμου, εἶναι δὲ διάπυρα. συμπεριφέρεσθαι δὲ τοῖς φανεροῖς ἀστροῖς ἀφανεῖς λίθους καὶ παρ' αὐτὸ τοῦτ' ἀνωνύμευς· πίπτοντας δὲ πολλάκις ἐπὶ τῆς γῆς σβέννυσθαι καθάπερ τὸν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς πυροειδῶς κατενεχθέντα ἀστέρια πέτρινον.

Ὁ Διογένης λέει ὅτι τὰ ἄστρα εἶναι σὰν ἐλαφρόπετρες καὶ θεωρεῖ ὅτι εἶναι οἱ πόροι, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναπνέει ὁ κόσμος· καὶ ὅτι εἶναι διάπυρα. Μαζὶ μὲ τὰ ὁρατὰ ἄστρα περιφέρονται στὸν οὐρανὸ ἀόρατες πέτρες, πού γι' αὐτὸν τὸ λόγο εἶναι ἀνώνυμες· συχνὰ πέφτουν στὴ γῆ καὶ σβήνουν, ὅπως τὸ πέτρινο ἀστὲρι πού ἔπεσε φλογισμένο στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς.

Ἡ κοσμογονία τοῦ Διογένη δὲν εἶναι πρωτότυπη· βασίζεται στὴν ἰδέα τοῦ Ἀναξαγόρα ὅτι ἡ νοητικὴ οὐσία θέτει σὲ κίνηση μιὰ δίνη καὶ στὴ μιλήσια παράδοση (τὸ πυκνὸ ὕλικό συγκεντρώνεται στὸ κέντρο γιὰ νὰ σχηματίσει τὴ γῆ, ἐνῶ τὸ ἀραιὸ ὕλικό φεύγει πρὸς τὰ ἄκρα, καὶ ὅλα αὐτὰ χάρη στὴ σύγκλιση τῶν ὁμοίων καὶ τὸ διαχωρισμὸ τῶν ἀνομοίων). Τόσο τὸ **607** ὅσο καὶ τὸ **600** ἀποδίδουν στὸν Διογένη τὴν πεποιθήση ὅτι ὑπάρχουν ἄπειροι κόσμοι (βλ. σημ. 323)· αὐτοὺς τοὺς κόσμους ὁ Διογένης τοὺς φανταζόταν νὰ ἔχουν ἀτομιστικὸ χαρακτήρα (μᾶλλον ἐπηρεασμένος ἐδῶ ἀπὸ τὸν Λεύκιππο) —δηλαδή νὰ γεννιοῦνται καὶ νὰ καταστρέφονται μέσα στὸ ἄπειρο κενό (πρβ. ἐπίσης Ἀέτιο II, 1, 3· DK 64 a 10). Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, τὸ σχόλιο τοῦ Ἀριστοτέλη (**132**) ὅτι μερικοὶ φυσικοὶ φιλόσοφοι φαντάζονταν τὸν κόσμον νὰ ξεραίνεται ἀναφερόταν στὸν Διογένη καὶ τὸν Ἀναξίμανδρον· ὁ Ἀλέξανδρος προσθέτει (DK 64 a 17) ὅτι ὁ Διογένης ἐξήγησε τὴν ἀλμυρότητα τῆς θάλασσας μὲ τὴν ἐξάτμιση τοῦ γλυκοῦ νεροῦ ἀπὸ τὶς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου, πράγμα πού ὑποδηλώνει ἴσως ὅτι αὐτὸ τὸ στέγνωμα τῆς θάλασσας ἦταν ἓνα ἀπλὸ μετεωρολογικὸ σχόλιο, πού δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀφοροῦσε κοσμικοὺς κύκλους ἢ ἀναριθμητοὺς κόσμους.³²⁸ Τὰ οὐράνια σώματα (ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὁ ἥλιος βρίσκεται, πιθανῶς, πιὸ μακριὰ ἀπὸ ὅσο τὰ ἄλλα ἄστρα, πρβ. τὸ τέλος τοῦ **607**) μοιάζουν μὲ τὴν ἐλαφρόπετρα καὶ εἶναι διάπυρα· ἀναμφίβολα, ὁ Διογένης ὑπέθεσε ὅτι ἔχουν ὑφὴ παρόμοια μὲ τῆς ἐλαφρόπετρας γιὰ νὰ εἶναι πολὺ ἐλαφρὰ καὶ νὰ τὰ διαπερνᾷ ἡ φωτιά. Ὁ μεγάλος μετεωρίτης πού ἔπεσε τὸ 467 π.Χ. στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς ἐντυπωσίασε προφανῶς τὸν Διογένη (ὅπως καὶ τὸν Ἀναξαγόρα, πρβ. σ. 386), πού συμπέρανε ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παρόμοια σώματα, πού περιφέρονται ἀόρατα στὸν οὐρανόν. Αὐτὴ τὴν ἰδέα μπορεῖ νὰ τὴν ἐμπνεύστηκε ὁ ἴδιος ὁ Διογένης (πρβ. σ. 163-4).

Όμως άλλες αστρονομικές λεπτομέρειες είναι δάνειες: ή ιδέα ότι ο ήλιος είναι μια συγκέντρωση ακτίνων που προέρχονται από τον αϊθέρα ('Αέτιος II, 20, 10· DK 64 a 13) είναι παρμένη από τον Έμπεδοκλή (σ. 309)· ή ιδέα ότι ή γή, που είναι κυκλική (μᾶλλον ένας στρογγυλός δίσκος), έχει κλίση πρὸς τὰ νότια ('Αέτιος II, 8, 1· DK 59 a 67) αποδίδεται επίσης στον 'Αναξαγόρα και τον Λεύκιππο· είναι όμως συζητήσιμο ἂν προέρχεται ή ὅχι από τον 'Αναξιμένη (βλ. σ. 164 κέ.).

(ii) Φυσιολογία: (α) 'Η κατ' αἴσθηση γνώση

612 Θεόφραστος, *Περὶ αἰσθήσεως* 39 κέ. (DK 64 a 19): Διογένης δ' ὥσπερ τὸ ζῆν καὶ τὸ φρονεῖν τῷ ἀέρι καὶ τὰς αἰσθήσεις ἀνάπτει· διὸ καὶ δόξειεν ἂν τῷ ὁμοίῳ ποιεῖν (οὐδὲ γὰρ τὸ ποιεῖν εἶναι καὶ πάσχειν, εἰ μὴ πάντα ἦν ἐξ ἑνός)· τὴν μὲν ὁσφρησιν τῷ περὶ τὸν ἐγκέφαλον ἀέρι... (40) τὴν δ' ἀκοήν, ὅταν ὁ ἐν τοῖς ὠσὶν ἀῆρ κινηθεῖς ὑπὸ τοῦ ἔξω διαδῶ πρὸς τὸν ἐγκέφαλον. τὴν δὲ ὄψιν [ὄραῖν] ἐμφαινομένων εἰς τὴν κόρην, ταύτην δὲ μειγνυμένην τῷ ἐντὸς ἀέρι ποιεῖν αἰσθήσιν· σημεῖον δέ· ἐὰν γὰρ φλεγμασία γένηται τῶν φλεβῶν, οὐ μείγνυσθαι τῷ ἐντὸς οὐδ' ὄραῖν ὁμοίως τῆς ἐμφάσεως οὔσης. τὴν δὲ γεῦσιν τῇ γλώττῃ διὰ τὸ μαγνὸν καὶ ἀπαλόν. περὶ δὲ ἀφῆς οὐδὲν ἀφώρτισεν οὔτε πῶς οὔτε τίνων ἐστίν. ἀλλὰ μετὰ ταῦτα πειράται λέγειν διὰ τί συμβαίνει τὰς αἰσθήσεις ἀκριβεστέρας εἶναι καὶ τῶν ποίων. (41) ὁσφρησιν μὲν οὖν δεϋτάτην οἷς ἐλάχιστος ἀῆρ ἐν τῇ κεφαλῇ· τάχιστα γὰρ μείγνυσθαι· καὶ πρὸς τούτοις ἐὰν ἔλκη διὰ μακροτέρον καὶ στενωτέρου· θᾶττον γὰρ οὕτω κρίνεσθαι· διόπερ ἔνια τῶν ζώων ὁσφραντικώτερα τῶν ἀνθρώπων εἶναι· οὐ μὴν ἀλλὰ συμμετρον γε οὔσης τῆς ὁσμῆς τῷ ἀέρι πρὸς τὴν κρασὶν μάλιστα ἂν αἰσθάνεσθαι τὸν ἀνθρώπον... ὅτι δὲ ὁ ἐντὸς ἀῆρ αἰσθάνεται μικρὸν ὢν μόριον τοῦ θεοῦ, σημεῖον εἶναι, διότι πολλάκις πρὸς ἄλλα τὸν νοῦν ἔχοντες οὐθ' ὁρῶμεν οὐτ' ἀκούομεν. (43) ἡδονὴν δὲ καὶ λύπην γίνεσθαι τόνδε τὸν τρόπον· ὅταν μὲν πολὺς ὁ ἀῆρ μίσγηται τῷ αἵματι καὶ κομφίλῃ κατὰ φύσιν ὦν καὶ κατὰ πᾶν τὸ σῶμα διεξιὼν, ἡδονήν· ὅταν δὲ παρὰ φύσιν καὶ μὴ μίσγηται συνιζάνοντος τοῦ αἵματος καὶ ἀσθενεστέρου καὶ πυκνοτέρου γινόμενου, λύπην. ὁμοίως καὶ θάρσος καὶ ὑγίειαν καὶ τᾶναντία... (44) φρονεῖν δ', ὥσπερ ἐλέχθη, τῷ ἀέρι καθαρῷ καὶ ξηρῷ· κωλύειν γὰρ τὴν ἱκμάδα τὸν νοῦν· διὸ καὶ ἐν τοῖς ὑπνοῖς καὶ ἐν ταῖς μέθαις καὶ ἐν ταῖς πλησμοναῖς ἤττον φρονεῖν· ὅτι δὲ ἡ ὕγρότης ἀφαιρεῖται τὸν νοῦν, σημεῖον, διότι τὰ ἄλλα ζῶα χεῖρω τὴν διάνοιαν· ἀναπνεῖν τε γὰρ τὸν ἀπὸ τῆς γῆς ἀέρα καὶ τροφὴν ὑγροτέραν προσφέρεισθαι. τοὺς δὲ ὀρνίθια ἀναπνεῖν μὲν καθαρὸν, φύσιν δὲ ὁμοίαν ἔχειν τοῖς ἰχθύσι· καὶ γὰρ τὴν σάρκα στιφράν, καὶ τὸ πνεῦμα οὐ διεύαι διὰ παντός, ἀλλὰ ἰστάναι περὶ τὴν κοιλίαν... τὰ δὲ φυτὰ διὰ τὸ μὴ εἶναι κοῖλα μηδὲ ἀναδέχεσθαι τὸν ἀέρα παντελῶς ἀφηρησθαι τὸ φρονεῖν.

Ὁ Διογένης ἀνάγει τὴ σκέψη καὶ τὶς αἰσθήσεις στὸν ἀέρα, ὅπως ἀκριβῶς κάνει καὶ μὲ τὴ ζωὴ. Γι' αὐτὸ μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι στηρίζεται στὴ δράση τῶν ὁμοίων (γιατὶ λέει ὅτι κανένα πράγμα δὲν θὰ ἀσχοῦσε οὔτε θὰ δεχόταν ἐπιδράσεις, ἂν δὲν προέρχονταν ὅλα ἀπὸ ἑνα). Ἡ ὁσφρηση ὀφείλεται στὸν ἀέρα ποὺ περιβάλλει τὸν ἐγκέφαλο... Ἡ ἀκοὴ παράγεται ὅταν ὁ ἀέρας ποὺ βρίσκεται μέσα στὰ αὐτιά τίθεται σὲ κίνηση ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἀέρα καὶ ἀπλώνεται πρὸς τὸν ἐγκέφαλο. Ἡ δραση συμβαίνει ὅταν τὰ ἀντικείμενα ἀντανάκλῳνται στὴν κόρη τοῦ ματιοῦ καὶ αὐτῇ, σμίγοντας μὲ τὸν ἀέρα ποὺ εἶναι μέσα, παράγει ἕνα αἶσθημα. Αὐτὸ τὸ ἀποδεικνύει τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν οἱ φλέβες (τοῦ ματιοῦ) παθαίνουν φλεγμονή, δὲν γίνεται ἀνάμειξη μὲ τὸν ἐσωτερικὸ ἀέρα οὔτε ὑπάρχει δραση, παρόλο ποὺ γίνεται ἀντανάκλαση ὅπως ἀκριβῶς καὶ πρὶν. Ἡ γεύση προκαλεῖται στὴ γλῶσσα ἀπὸ ἀραιὰ καὶ ἀπαλὰ οὐσίες. Γιὰ τὴν ἀφῆ δὲν ἔδωσε ἐξηγήσεις, οὔτε γιὰ τὴ φύση τῆς οὔτε γιὰ τὰ ἀντικείμενά της. Ἀλλὰ ἔπειτα ἀπὸ αὐτὰ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει γιατί μερικὲς αἰσθήσεις εἶναι πιὸ ἀκριβεῖς καὶ ποῖα εἶναι τὰ ἀντικείμενά τους. Τὴν ὀξύτερη ὁσφρηση τὴν ἔχουν ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν τὸν λιγότερο ἀέρα στὸ κεφάλι τους, γιατί ἔτσι ἡ ὁσμὴ ἀναμειγνύεται πιὸ γρήγορα· ἐπιπλέον, ἡ ὁσφρηση εἶναι ὀξύτερη ὅταν ἡ ὁσμὴ ἀντλείται ἀπὸ μακρύτερο καὶ στενότερο ἀγωγό, γιατί ἔτσι γίνεται ἀντιληπτὴ γρηγορότερα. Γι' αὐτὸ μερικὰ ζῶα ἔχουν ὀξύτερη ὁσφρηση ἀπὸ ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος· ἂν ὅμως ἡ ὁσμὴ ἦταν σύμμετρη μὲ τὸν ἀέρα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μείγμα, τότε ὁ ἄνθρωπος θὰ εἶχε τέλεια ὁσφρηση... Τὸ ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς ἀέρας αἰσθάνεται, ὄντας ἕνα μικρὸ μέρος τοῦ θεοῦ, φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι συχνά, ὅταν ἔχουμε τὸ νοῦ μας σὲ ἄλλα πράγματα, οὔτε βλέπουμε οὔτε ἀκούμε. Ἡ εὐχαρίστηση καὶ ὁ πόνος προκαλοῦνται ὡς ἐξῆς: ὅταν ὁ ἀέρας ἀνακατεύεται σὲ μεγάλη ποσότητα μὲ τὸ αἷμα καὶ τὸ κάνει ἐλαφρύτερο, κατὰ τρόπο φυσιολογικὸ, καὶ διεισδύει σ' ὁλόκληρο τὸ σῶμα, προκαλεῖται εὐχαρίστηση· ὅταν ὅμως ἡ παρουσία τοῦ ἀέρα εἶναι ἀφύσικη καὶ δὲν γίνεται μείξη, τότε τὸ αἷμα πῆζει, γίνεται ἀσθενέστερο καὶ πυκνότερο καὶ ἔτσι προκαλεῖται πόνος. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει μὲ τὴν αὐτοπεποίθηση καὶ τὴν υγεία, καθὼς καὶ τὰ ἀντίθετά τους... Ἡ σκέψη, ὅπως εἴπαμε πιὸ πάνω, παράγεται ἀπὸ τὸν καθαρὸ καὶ ξερὸ ἀέρα· γιατί ἡ ὑγρασία ἐμποδίζει τὴ λειτουργία τοῦ νοῦ· γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὁ ὕπνος, τὸ μεθύσι καὶ ὁ κόρος ἐξασθενίζουν τὴ σκέψη. Τὸ ὅτι ἡ ὑγρασία παραλύνει τὸ νοῦ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἄλλα ζῶα ἔχουν κατώτερη νοημοσύνη, γιατί ἀναπνέουν τὸν ἀέρα ἀπὸ τὴ γῆ καὶ ἡ τροφή τους εἶναι ὑγρότερη. Τὰ πουλιὰ ἀναπνέουν καθαρὸ ἀέρα, ἀλλὰ ἡ κατασκευὴ τους εἶναι ὅμοια μὲ τῶν ψαριῶν· γιατί ἡ σάρκα τους εἶναι σφιγτὴ καὶ ὁ ἀέρας ποὺ εἰσπνέουν δὲν διεισδύει σ' ὁλόκληρο τὸ σῶμα, παρὰ στέκεται γύρω ἀπὸ τὴν κοιλιά... Τὰ φυτὰ, ἐπειδὴ δὲν εἶναι κοῖλα καὶ δὲν δέχονται μέσα τους τὸν ἀέρα, δὲν ἔχουν καθόλου νοημοσύνη.

Τὸ 612 μᾶς δίνει λίγο περισσότερη ἀπὸ τὴ μισὴ περιγραφή ποὺ ἔκανε ὁ Θεόφραστος· γιὰ τὸ ὑπόλοιπο βλέπε DK. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐξηγήσεις τοῦ Θεόφραστου ἀντιπροσωπεύουν τὴ δική του ἐρμηνεία, ἰδιαίτερα ἡ ἔλξη τῶν ὁμοίων πρὸς τὰ ὅμοια ὡς ἀρχὴ τῆς αἰσθήσεως καὶ ἡ «συμμετρία», ποὺ προφανῶς ἔχει ἐπισκιάσει τὴν ἰδέα τοῦ Διογένη γιὰ τὴν κρᾶσιν, δηλαδὴ τὸ σωστὸ μείγμα. Κάθε μορφὴ αἰσθήσεως προκαλεῖται ἀπὸ τὸν ἀέρα: ὁ ἐξωτερικὸς ἀέρας συναντᾷ τὸν ἀέρα ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ αἰσθητήριό ὄργανο ἢ στὸν ἐγκέφαλο, ὅπου τὸν ὀδηγοῦν ἀγωγοὶ αἱματος, ἀφοῦ τὸν παραλάβουν ἀπὸ τὸ αἰσθητήριό ὄργανο· ἐκεῖ ἀνακατεύεται μὲ τὸν ἐσωτερικὸ ἀέρα ἢ ἀπλῶς τὸν διαταράσσει, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ αἰσθήση. Ἡ διαύγεια τῆς αἰσθήσεως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ λεπτότητα τοῦ σωματικοῦ ἀέρα καὶ ἀπὸ τὴ λεπτότητα καὶ τὴν εὐθυγραμμία τοῦ ἀγωγοῦ αἱμα-

τος, πού μεταφέρει τὸν ἀέρα. Προφανῶς, ὁ ἀέρας ἀνακατεύεται μὲ τὸ αἷμα ταξιδεύοντας μέσα ἀπὸ τὸ κεφάλι· ὅταν ὁ ἀέρας διεισδύει φυσιολογικά σ' ὁλόκληρο τὸ αἷμα τοῦ σώματος, προκαλεῖται τὸ αἶσθημα τῆς εὐχαρίστησης. Ἡ σκέψη (φρονεῖν) ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν καθαρὸ καὶ ξερὸ ἀέρα· δὲν φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ 612 πῶς ἀκριβῶς γίνεται αὐτὴ ἡ λειτουργία,³²⁹ ἀλλὰ ὁ Σιμπλίκιος μᾶς λέει στὸ 616 ὅτι ὁ ἀέρας πού ἀνακατεύεται μὲ τὸ αἷμα καὶ διεισδύει στὸ σῶμα μέσα ἀπὸ τοὺς ἀγωγούς τοῦ αἵματος παράγει τὴ σκέψη (πού, ὅπως φαίνεται, ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν εὐχαρίστηση χάρις στὴν καθαρότητά της, τὴν ξηρότητά της καὶ τὴ ζεστασιά της). Ἄς συγκρίνουμε αὐτὴ τὴν ἀντίληψη μὲ τὸ Νοῦ τοῦ Ἀναξαγόρα, πού ἦταν «ἡ καθαρότερη καὶ λεπτότερη ἀπὸ ὅλες τὶς οὐσίες» (476) καὶ μὲ τὴν ψυχὴ-φωτιά τοῦ Ἡράκλειτου· στὸν Διογένη, ὅπως καὶ στὸν Ἡράκλειτο, ἡ ὑγρασία (ἰκμάς) ἀναστέλλει ἢ ἐμποδίζει τὴ νόηση. Οἱ διαφορὲς στὴ νοημοσύνη καὶ στὴ ζωντάνια ἐξηγοῦνται ἐν μέρει μὲ τὶς διαφορὲς τοῦ περιβάλλοντος ἀέρα (αὐτὸς πού εἶναι κοντὰ στὸ ἔδαφος εἶναι ὑγρὸς καὶ βαρὺς, γι' αὐτὸ τὰ φυτὰ εἶναι μιὰ ὑποτυπώδης μορφὴ ζωῆς)³³⁰ καὶ ἐν μέρει, πάλι, μὲ διαφορὲς στὴ σωματικὴ δομὴ (τὰ πουλιὰ δὲν μποροῦν νὰ ἀφομοιώσουν καλὰ τὸν ἀέρα πού τὰ περιβάλλει).

(β) Ἀνατομία καὶ ἀναπαραγωγή

615 Ἀπόσπ. 6, Ἀριστοτέλης, *Περὶ ζῴων ἱστορίας* Γ 2, 511 b 31 (DK 64 b 6): αἱ δὲ φλέβες ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὧδ' ἔχουσιν· εἰσι δύο μέγισται· αὗται τείνουσι διὰ τῆς κοιλίας παρὰ τὴν νωτιαίαν ἀκανθαν, ἡ μὲν ἐπὶ δεξιᾷ, ἡ δ' ἐπ' ἀριστερά, εἰς τὰ σκέλη ἑκατέρα τὰ παρ' ἐαυτῇ καὶ ἄνω εἰς τὴν κεφαλὴν παρὰ τὰς κλεῖδας διὰ τῶν σφαγῶν. ἀπὸ δὲ τούτων καθ' ἅπαν τὸ σῶμα φλέβες διατείνουσιν, ἀπὸ μὲν τῆς δεξιᾶς εἰς τὰ δεξιᾷ, ἀπὸ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰς τὰ ἀριστερά, μέγισται μὲν δύο εἰς τὴν καρδίαν περὶ αὐτὴν τὴν νωτιαίαν ἀκανθαν, ἑτεραι δ' ὀλίγον ἀνωτέρω διὰ τῶν στηθῶν ὑπὸ τὴν μασχάλην εἰς ἑκατέραν τὴν χεῖρα τὴν παρ' ἐαυτῇ· καὶ καλεῖται ἡ μὲν σπληνίτις, ἡ δὲ ἥπατις... (512 b 1) ἑτεραι δ' εἰσὶν αἱ ἀπὸ ἑκατέρας τείνουσαι διὰ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ εἰς τοὺς ὄρχεις λεπταί· ἑτεραι δ' ὑπὸ τὸ δέρμα καὶ διὰ τῆς σαρκὸς τείνουσιν εἰς τοὺς νεφροὺς καὶ τελευτῶσιν εἰς τοὺς ὄρχεις τοῖς ἀνδράσι, ταῖς δὲ γυναιξὶν εἰς τὰς ὐστέρας. (αἱ δὲ φλέβες αἱ μὲν πρῶται ἐκ τῆς κοιλίας εὐρύτεραί εἰσιν, ἔπειτα λεπτότεραι γίνονται, ἕως ἂν μεταβάλλωσιν ἐκ τῶν δεξιῶν εἰς τὰ ἀριστερά καὶ ἐκ τούτων εἰς τὰ δεξιᾷ.) αὗται δὲ σπερματίτιδες καλοῦνται. τὸ δ' αἷμα τὸ μὲν παχύτατον ὑπὸ τῶν σαρκωδῶν ἐκπίνεται· ὑπερβάλλον δὲ εἰς τοὺς τόπους τούτους λεπτὸν καὶ θερμὸν καὶ ἀφρώδες γίνεται.

Οἱ φλέβες στὸν ἄνθρωπο ἔχουν ὡς ἑξῆς: Ὑπάρχουν δύο πού ξεχωρίζουν γιὰ τὸ πολὺ μεγάλο τους μέγεθος· αὐτὲς περνοῦν ἀπὸ τὴν κοιλιά καί, τρέχοντας κατὰ μήκος τῆς σπονδυλικῆς στήλης, ἡ μιὰ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὰ ἀριστερά, μπαίνουν στὰ σκέλη,

ή καθεμιά στο σκέλος τῆς δικῆς τῆς πλευρᾶς, καὶ στοὺς κεφαλὴ, περνώντας πλάι στὶς κλεῖδες καὶ διασχίζοντας τὸ λαιμό. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο μεγάλες φλέβες ἐκτείνονται φλέβες πρὸς ὀλόκληρο τὸ σῶμα, ἀπὸ τῆς δεξιᾶς πρὸς τὰ δεξιά καὶ ἀπὸ τῆς ἀριστερῆς πρὸς τὰ ἀριστερά· οἱ σημαντικότερες ἀπὸ αὐτὲς, ποὺ εἶναι δύο, κατευθύνονται πρὸς τὴν καρδιά, στὴν περιοχὴ τῆς σπονδυλικῆς στήλης· ἄλλες δύο, λίγο πιο ψηλά, διασχίζουν τὸ στήθος, περνοῦν κάτω ἀπὸ τὴν μασχάλη καὶ καταλήγουν ἡ καθεμιά στοὺς χεῖρες τῆς δικῆς τῆς πλευρᾶς· ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο φλέβες, ἡ μίαν ὀνομάζεται σπληνική καὶ ἡ ἄλλη ἡπατική... Ὑπάρχει ἄλλο ἓνα ζευγάρι φλέβες, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν καθεμιά ἀπὸ αὐτὲς, διασχίζουν τὸν νωτιαῖο μυελὸ καὶ καταλήγουν στοὺς ὄρχεις, ὄντας λεπτές. Ὑπάρχει ἀκόμα ἓνα ζευγάρι φλέβες, ποὺ τρέχουν κάτω ἀπὸ τὸ δέρμα καὶ, μέσα ἀπὸ τὴν σάρκα, φτάνουν στὰ νεφρά, γιὰ νὰ καταλήξουν στοὺς ὄρχεις, ἂν πρόκειται γιὰ ἄνδρα, ἢ στὴν μήτρα, ἂν πρόκειται γιὰ γυναῖκα. (Οἱ φλέβες ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν κοιλία εἶναι σχετικὰ πλατιεῖς στὸ ξεκίνημά τους, ἀλλὰ βαθμιαίως γίνονται λεπτότερες, ὥσπου περνοῦν ἀπὸ τὰ δεξιά στὰ ἀριστερά καὶ ἀπὸ τὰ ἀριστερά στὰ δεξιά.) Αὐτὲς οἱ φλέβες ὀνομάζονται σπερματικές. Τὸ αἷμα εἶναι πιο παχύρρευστο ὅταν ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὰ σαρκώδη μέρη· ὅταν διοχετεύεται σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς γίνεται λεπτὸ, ζεστὸ καὶ ἀφρώδες.

616 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 153, 13: καὶ ἐφεξῆς δείκνυσιν ὅτι καὶ τὸ σπέρμα τῶν ζῶων πνευματώδες ἐστίν, καὶ νοήσεις γίνονται τοῦ ἀέρος σὺν τῷ αἵματι τὸ ὅλον σῶμα καταλαμβάνοντος διὰ τῶν φλεβῶν, ἐν οἷς καὶ ἀνατομὴν ἀκριβῆ τῶν φλεβῶν παραδίδωσιν. ἐν δὴ τούτοις σαφῶς φαίνεται λέγων ὅτι δὴ ἄνθρωποι λέγουσιν ἄερα, τοῦτό ἐστιν ἡ ἀρχή.

Καὶ στὴ συνέχεια (μετὰ τὸ **603**) δείχνει ὅτι καὶ τὸ σπέρμα τῶν ζῶων περιέχει ἀέρα καὶ ὅτι οἱ διανοητικὲς λειτουργίες γίνονται ὅταν ὁ ἀέρας, μαζί μὲ τὸ αἷμα, καταλαμβάνει ὀλόκληρο τὸ σῶμα μέσα ἀπὸ τὶς φλέβες. Καὶ, ἀναπτύσσοντάς τα αὐτά, δίνει μιὰ ἀκριβῆ ἀνατομικὴ περιγραφὴ τῶν φλεβῶν. Στὴν ἀνάλυσή του αὐτὴ φαίνεται καθαρά ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη του, αὐτὸ ποὺ οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν ἀέρα εἶναι ἡ ὑλικὴ ἀρχή.

Τὸ ἐδάφιο **616** φαίνεται νὰ δείχνει ὅτι τὸ μακροσκελὲς ἀπόσπασμα γιὰ τοὺς ἀγωγοὺς αἵματος (**615**) προέρχεται πράγματι ἀπὸ τὸ βιβλίον ποὺ ὁ Σιμπλίκιος ἀποκαλεῖ *Περὶ φύσεως*. Τόσο τὸ **615** ὅσο καὶ τὸ **616** μᾶς λένε ὅτι τὸ σπέρμα περιέχει ἀέρα· αὐτὸ εἶναι σημαντικό, γιὰτὶ τὸ σπέρμα παράγει καινούρια ζωὴ καὶ ἡ ἀεριοῦχα φύση του (ποὺ ἴσως τὴν εἶχε ἐπισημάνει ὁ Φερεικὸς, ἂν καὶ βλ. σ. 71) εἶναι μιὰ σημαντικὴ ἐνδειξὴ ὅτι ὁ ἀέρας εἶναι ἡ κατεξοχὴν ζωτικὴ οὐσία. Γιὰ τὸν Διογένη καὶ γιὰ ἄλλους πρώιμους στοχαστὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν θεωρητικὰ μὲ τὴν ἀνατομία τοῦ σώματος, τὸ σπέρμα εἶναι προϊόν τοῦ αἵματος, ποὺ φυσικὰ εἶναι καὶ αὐτὸ ἀεριοῦχο καὶ ἔτσι μεταβιβάζει τὴν αἴσθησιν καὶ τὴ σκέψιν. Ἡ λεπτομερειακότητά τῆς περιγραφῆς τῶν φλεβῶν (τὸ κεντρικὸ μέρος τῆς ὁποίας παραλείπεται ἐδῶ) δείχνει ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Διογένη γιὰ τὴ φυσιολογία³³¹ —ποὺ συνδεόταν μὲ τὴ γενικὴ θεωρία του καὶ ἴσως ἀποτέλεσε ἓνα ἀπὸ τὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της— δὲν ἦταν ἀπλῶς περιστασιακόν· ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψὴν μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε τὸν Διογένη μὲ τὸν Ἐμπεδοκλῆ (ποὺ ἦταν καὶ ἐκεῖνος ἓνα εἶδος γιατροῦ, πρβ. σ. 290) καὶ τὸν Ἀναξαγόρα (σ. 380).

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Ἀλκμαίωνα καὶ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες στοχαστὲς χρησιμοποιοῦσαν τὴ δομὴ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, πὺ μπουοῦσε νὰ προσδιοριστεῖ πιδ εὐκολα, ὡς κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς δομῆς ὁλόκληρου τοῦ κόσμου. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Ἀναξιμένης εἶχε ὑποθέσει ὅτι ὑπάρχει ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ τὸ σύμπαν, συνεχίζοντας ἔτσι τὴν παλιά, ὁλότελα ἀντιεπιστημονικὴ τάση νὰ θεωρεῖται ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος πρόσωπο, κάτι τὸ ἐμψυχο, ζωντανὸς ὀργανισμὸς. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση βασιζόταν λογικὰ σὲ γενικεύσεις ὅπως ἐκείνη τοῦ Ἡράκλειτου, πὺ εἶχε τονίσει μὲ πολλὴ ἐμφαση ὅτι ὁ Λόγος ἢ τὸ ὀργανωτικὸ σχέδιο ὅλων τῶν πραγμάτων, τόσο τῶν ἀνθρώπων ὅσο καὶ τοῦ κόσμου ὡς συνόλου, εἶναι οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Δικαιολογημένα θεωρεῖται ὅτι μὲ τὸν Διογένη καὶ τὸν Δημόκριτο, πὺ ἦταν λίγο προγενέστεροι ἀπὸ τὸν Σωκράτη (ἂν δὲν ἦταν σύγχρονοί του), τελειώνει ἡ προσωκρατικὴ περίοδος στὴ φιλοσοφία. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., ἰδιαίτερα στὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ὄριμου Σωκράτη καὶ τῶν σοφιστῶν, ἡ παλιά κοσμολογικὴ προβληματικὴ —πὺ εἶχε κύριο στόχο νὰ ἐξηγήσει τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο ὡς σύνολο καὶ μόνο περιστασιακὰ ἀσχολοῦνταν μὲ τὸν ἄνθρωπο— παραχώρησε βαθμιαῖα τὴ θέση της σὲ μιὰ ἀνθρωπιστικὴ προβληματικὴ, γιὰ τὴν ὁποία ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶχε πιά ἐπικουρικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ ἦταν ἡ ἀφετηρία κάθε ἐρευνας. Αὐτὸς ὁ ἀναπροσανατολισμὸς ἦταν μιὰ φυσικὴ ἐξέλιξη: ὡς ἓνα βαθμὸ τὸν προκάλεσαν κοινωνικοὶ παράγοντες, ἀλλὰ ἐν μέρει, ὅπως θὰ φάνηκε στίς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἦταν προῖον τάσεων πὺ ἐνυπῆρχαν στὴν ἴδια τὴν ἐξέλιξη τῆς προσωκρατικῆς σκέψης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ

(σ. 24-86)

1. Πρβ. τὸ βαβυλωνιακὸ ἔπος γιὰ τὴ Δημιουργία, ποὺ διαμορφώθηκε πιθανότατα τὴ 2η χιλιετία π.Χ.: πλάκα I, 1-6 (Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, σ. 60 κέ.), «Ὅταν ὁ οὐρανὸς ψηλὰ δὲν εἶχε ἀκόμα ὀνομασθεῖ, Ἡ ξηρὰ κάτω δὲν εἶχε ἀκόμα πάρει ὄνομα, τίποτα παρὰ μονάχα ὁ προαιώνιος Ἀφού, ὁ γεννήτοράς τους, (καὶ) ἡ Μουμμού-Τιαμάτ, αὐτὴ ποὺ τὰ γέννησε ὅλα, Μὲ τὰ νερά τους νὰ σμίγουν καὶ νὰ γίνονται ἕνα· Δὲν εἶχε πλεχθεῖ ἀκόμα καμιὰ καλύβα, δὲν εἶχε φανεῖ κανένας βάλτος...» (μτφρ.: E. A. Speiser. Ὁ Ἀφού καὶ ἡ Τιαμάτ ἦταν ἡ ἀρσενικὴ καὶ ἡ θηλυκὴ ἀρχὴ τοῦ ἀρχέγονου νεροῦ. Μερικὲς φορές, ὅχι ὅμως ἐδῶ, ἀντιπροσωπεύουν ἀντίστοιχα τὸ γλυκὸ καὶ τὸ ἀλμυρὸ νερό.) Γιὰ τὴν Αἴγυπτο πρβ. λ.χ. ἕνα κείμενο ἀπὸ τὴν Ἡλιούπολη ποὺ ἀνάγεται στὸν 24ο αἰώνα π.Χ., *ANET*, σ. 3: «Ὁ Ἀτούμ-Χεπρέρ, ἦσουν ψηλὰ πάνω στὸν (ἀρχέγονο) λόφο...» (Ὁ ἀρχέγονος λόφος ἦταν τὸ πρῶτο κομμάτι ξηρᾶς ποὺ ἀναδύθηκε μέσα ἀπὸ τὰ νερά· οἱ ἀρχαῖες δοξασιεῖς τὸν τοποθετοῦσαν σὲ διάφορα πολιτισμικὰ κέντρα καὶ τὸ σύμβολό του ἦταν ἡ πυραμίδα.) Ἐπίσης μιὰ ἄλλη παραλλαγή, ἀπὸ τὸ Βιβλίον τῶν Νεκρῶν (σ' αὐτὴ τὴ μορφή, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς 2ης χιλιετίας): «Εἶμαι ὁ Ἀτούμ ὅταν ἦμουν μόνος στὴ Νούν· εἶμαι ὁ Ρέ στὰ (πρῶτα) φανερώματά του, ὅταν ἄρχισε νὰ διαφεντεύει αὐτὸ ποὺ εἶχε πλάσει.» (Μτφρ.: J. A. Wilson. Ὁ Ἀτούμ ἦταν ὁ δημιουργὸς θεὸς τὸν ὁποῖο λάτρευαν στὴν Ἡλιούπολη καὶ ἐξομοίωναν μὲ τὸν ἡλιακὸ θεὸ Ρέ. Ἡ Νούν εἶναι ἡ ἀρχέγονη ἔκταση νεροῦ.)

2. Ἀρχικὰ ὁ «Ὁκεανὸς» ἦταν ἴσως ἕνας ἀπρόσωπος περιγραφικὸς ὁρος· μπορεῖ νὰ σχετιζόταν μὲ τὴ χεττιτικὴ λέξη «uginna», ποὺ σημαίνει «κύκλος», ἢ μὲ τὴ σانسκριτικὴ «a-sāyāna-h», ποὺ σημαίνει «αὐτὸ ποὺ περιβάλλει». Ἡ ἐξέλιξή του σὲ μυθολογικὴ μορφή, ὅπως ἐμφανίζεται μερικὲς φορές στὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο, πρέπει νὰ εἶναι σχετικὰ ὀψιμη· ἀλλὰ γιὰ τὸν Θαλῆ θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσώπευε τὸ πρωτόγονο μυθολογικὸ παρελθόν.

3. Ὁ Ὁκεανὸς ἔχει μιὰ ἀντίπερα ὄχθη στὸ (πιθανῶς ὄψιμο) ἐπείσοδιό του κάτω κόσμου στὴν Ὀδύσσεια, καθὼς καὶ στὸν Ἡσίοδο.

4. Ὁ ἥλιος ἀνατέλλει ἀπὸ τὸν Ὁκεανὸ (λ.χ. Η 422), ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένας ὑπαινιγμὸς γιὰ ὁποιοδήποτε εἶδους δοχεῖο. Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἥλιος ἀρμυνεῖται στὸν Ὁκεανὸ μπορεῖ νὰ ἀναπτύχθηκε μετὰ τὸν Ὅμηρο. Στὸ κ 191 ὁ ἥλιος χάνεται κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτὸ νὰ σημαίνει ἀπλῶς «δύει». Στὸν Ὅμηρο, τὰ ἀστρα λούζονται στὸν Ὁκεανὸ (λ.χ. Ε 6· Σ 489)· πολὺ δύσκολα θὰ μπορούσαν ὅλα τους νὰ ἔχουν βάρκες, καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι περνοῦν μέσα ἀπὸ τὸν Ὁκεανὸ καὶ βγαίνουν ἀπὸ τὴν κάτω μεριὰ τῆς γῆς, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι σαφὴ εἰκόνα τέτοιων λεπτομερειῶν.

5. Συγκεκριμένα: στὸ 14 (Νύχτα)· στὸ Ο 189-193 (μοιρασιά τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Δία, τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Ἀδῆ)· Ξ 203 κέ., 274 (= Ο 225), 279 (οἱ μόνες ὁμηρικὲς ἀναφορὲς στὸν Κρόνο, τοὺς Τιτάνες καὶ τὸν Τάρταρο, ἐκτὸς ἀπὸ δύο σημαντικὰ χωρία στὴν 878η ραψωδία, © 13 κέ. καὶ 478 κέ.)· Ξ 271· Ο 37 κέ. (δύο ἀπὸ τίς τέσσαρις ἀναφορὲς τοῦ Ὁμήρου στὴ Στύγα ὡς ὄρκο τῶν θεῶν). Οἱ δύο τελευταῖες περιπτώσεις μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν λα-

θραίες προσθήκες, που εκφράζουν αντίληψεις παραπλήσιες με τοῦ Ἡσίοδου, ἂν καὶ δὲν προ-
έρχονται ἀπὸ τὰ ἡσιόδεια ποιήματα πού ξέρουμε.

6. Ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὴ διαφωνία τοῦ Δαμάσκιου, τοῦ νεοπλατωνικοῦ συγγραφέα, στὴν
τελευταία πρόταση τοῦ 16. Πρβ. Φιλόδημος στὸ 17 καὶ Ἀθηναγόρας 18, σ. 20 Schwartz
(DK 1 b 13): ὁ Πλούταρχος μάλιστα, στὸ *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος* 34, 364 d, ὑπέθεσε
ὅτι ὁ Ὀμηρος, ὅπως ὁ Θαλῆς, πρέπει νὰ πῆρε αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

7. Ἡ σημασία τῆς Νύχτας γιὰ τοὺς ὀρφικοὺς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ 30, τὸν πάπυρο
τοῦ Δερβενίου. Πολὺ ἀργότερα, ἡ Νύχτα περιγράφεται στὶς Ὀρφικὲς Ραψωδίες (βλ. σημ.
12) ὡς μορφή με μεγάλη σημασία, σχεδὸν ἰσότιμη τοῦ Φάνη-Πρωτόγονου καὶ διάδοχός του:
19 Πρόκλος στὸν Πλάτωνα, Κρατ. 396 b (Κερν, ἀπόσπ. 101): (Φάνης) *σκηπτρον δ' ἀρι-
δείκετον εἰς χέρεσσιν/θῆκε θεᾶς Νυκτός, <ἴν' ἔχῃ> βασιλῆϊδα τιμήν.* ([Ὁ Φάνης] ἔβαλε
τὸ ξακουστό του σκηπτρο/στὰ χέρια τῆς θεᾶς Νύχτας, γιὰ νὰ ἔχει αὐτὴ τὸ ἀξίωμα τὸ βα-
σιλικό.)

8. Ἡ ἐξάμετρο κοσμογονία καὶ θεογονία πού ἀπέδιδαν στὸν Ἐπιμενίδη δὲν πρέπει νὰ
ἦταν δική του (κάτι πού, ὅπως φαίνεται, ὑποπτεύτηκε ὁ Φιλόδημος), ἀλλὰ μπορεῖ ὥστόσο νὰ
ἔχει συνθεθεῖ τὸν 6ο αἰώνα π.Χ. Καὶ ὁ Δαμάσκιος ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀἴρ καὶ ἡ Νύχτα
ἦταν οἱ πρῶτες ἀρχές τοῦ Ἐπιμενίδη, ἐπικαλούμενος τὴ μαρτυρία τοῦ Εὐδήμου (27). Ἐπο-
μένως, ὁ Φιλόδημος, πού καὶ αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ στηρίχτηκε στὴν κλασικὴ ἱστορία τῆς θεο-
λογίας πού ἔγραψε ὁ Εὐδήμιος, μᾶς δίνει στὸ 17 μιὰ παλιότερη ἐπικύρωση τῆς ἀξιοπιστίας
τοῦ Δαμάσκιου.

9. Τὸ ὄνομα τοῦ Μουσαίου, μυθικοῦ μαθητῆ τοῦ Ὀρφέα καὶ ἐπώνυμου χρησιμογράφου,
ἔτιναι νὰ συνδέεται με κάθε λογῆς μεταφυσικὴ ποίηση, καὶ ἔτσι συνδέθηκε, ὅπως φαίνεται,
καὶ με ἕνα θεογονικὸ ποίημα ὅπως ἐκεῖνο πού ἀπέδιδαν στὸν Ἐπιμενίδη. Ὁ ὕψιμος 6ος
αἰώνας π.Χ., εἶναι ἐν ὅλῳ *terminus ante quem* γιὰ νὰ γραφεῖ ἕνα τέτοιο ποίημα καὶ
νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἕνα τέτοιο πρόσωπο· πρβ. τὴν περίπτωσιν τοῦ Ὀνόμακρου, πού, σύμφωνα
με τὸν Ἡρόδοτο VII, 6 (DK 2 b 20a), τὸν ἐξόρισε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὁ Ἱππάρχος ὅταν ἀπο-
καλύφθηκε ὅτι εἶχε παρεμβάλει ἕναν πλαστὸ χρησμὸ στὸ σῶμα τῶν χρησμῶν τοῦ Μουσαίου,
με τὴ συλλογὴ καὶ τὴν ταξινομήσιν τῶν ὁποίων εἶχε ἐπιφορτιστεῖ.

10. Ὁ Ἀκουσίλαος ὁ Ἀργεῖος (τέλη τοῦ 6ου ἢ ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ.) ἦταν ἕνας
γενεαλόγος, πού ἴσως ἔκανε μιὰ συνοπτικὴ καί, φυσικὰ, ὄχι πρωτότυπη ἐκθεση γιὰ τοὺς
πρώτους προγόνους· πάντως, ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ὅλῳ πού τοῦ ἀπέδιδαν θεωρήθηκε ἀργό-
τερα ὑποπτό. Σύμφωνα με τὸν Δαμάσκιον (DK 9 b 1), ὁ Ἀκουσίλαος ἔκανε μιὰ περιορισμένη
ἀναδιάταξιν τῶν ἡσιόδειων μορφῶν πού πρόβαλαν μετὰ τὸ Χάος· ἀλλὰ εἶναι σχεδὸν ὁλότελα
ἀσήμαντος γιὰ τὴν ἱστορία τῆς προσωκρατικῆς σκέψης καὶ μᾶλλον δὲν ἀξίζει τὸ χῶρο πού
τοῦ δίνεται στὸ DK.

11. Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ περίπτωση εἶναι τοῦ Χρόνου, ὡς πρωταρχικῆς κοσμογονικῆς
μορφῆς, πού μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἱρανικὴ ὀντότητα *Zuran Akarana* (ἄπειρος χρό-
νος). Ὅμως αὐτὴ ἡ ἱρανικὴ ἔννοια πιστοποιεῖται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ μιὰ ἐλληνικὴ ἀναφορὰ
ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., πού σύμφωνα με τὸν Δαμάσκιον τὴν ἔκανε ὁ Εὐδήμιος, καὶ
δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ υποθέσουμε ὅτι διατυπώθηκε σὲ μιὰ τόσο πρῶτὴ ἐποχὴ ὅσο ἡ ἑλλη-
νικὴ ἀρχαϊκὴ περίοδος. Ὁ «Χρόνος» εἶναι μιὰ λεπτὴ κοσμογονικὴ ἔννοια στὸν *Τίμαιον* τοῦ
Πλάτωνα· ἐπίσης τὸν εἶχε προσωποποιήσει, ἀπὸ τὸν 6ο κιοῖας αἰώνας π.Χ., ὁ Φερεκύδης ἀπὸ
τῆ Σύρου (ἐτυμολογώντας, πιθανότατα, τὸ ὄνομα Κρόνος ἀπὸ αὐτόν), ἂν καὶ μᾶλλον χωρὶς
βαθιὰ ἀφηρημένη σημασία (βλ. σημ. 21 καὶ 41). Ἡ ἀνατολικὴ προέλευσίς του στὶς ὀρφικὲς
ἀφηγήσεις φαίνεται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη μορφή του ὡς πολυκέφαλον φτερωτὸ φιδιό. Αὐτοῦ
τοῦ εἶδους τὰ «πολυμερῆ» τέρατα, σὲ ἀντίθεσιν με τὰ ἀπλούστερα φανταστικὰ ὄντα ὅπως οἱ
κένταυροι καὶ ἴσως οἱ γοργόνες, ἔχουν ἀνατολιζόντα χαρακτῆρα, ἡ καταγωγή τους εἶναι κατὰ

τὸ πλεῖστο σημιτικὴ καὶ ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται στὴν ἐλληνικὴ τέχνη γύρω στὸ 700 π.Χ. Ἔννοεῖται ὅτι ἦταν πολὺ δημοφιλὴ ὡς διακόσμηση τὸν 7ο καὶ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα. (Καὶ ἡ μινωικὴ τέχνη ἐπίσης εἶχε τὰ τέρατά της, κυρίως κυνοκέφαλες θεότητες καὶ ἄλλα, σχετικὰ ἀπλά, θηριομορφικὰ πλάσματα.) Ἡ κυριότερη ἐνδειξὴ ὅτι ὁ Χρόνος, μὲ τὴ μορφὴ φτερωτοῦ φιδιοῦ, εἶναι πολὺ μεταγενέστερος, στὶς ἐλληνικὰς ἐκδοχὰς του, ἀπὸ τὴν ἀνατολίζουσα περίοδο εἶναι ἡ ταύτιση μιᾶς ἀφηρημένης ἐννοίας μὲ μιὰ τέτοια μορφὴ. Αὐτὸ μαρτυρεῖ ἐξοικείωση μὲ ἀρκετὰ πολὺπλοκοὺς (ἰδιαίτερα ἀσσυριακοὺς ἢ βαβυλωνιακοὺς) τρόπους σκέψης —κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἀπλὸ δάνειο ἐνὸς εἰκονικοῦ μοτίβου ἢ ἀκόμα καὶ τὴν ἀφομοίωση μιᾶς ἐντελῶς συγκεκριμένης μορφῆς ἐνὸς μύθου. Τέτοιες ἀκρότητες τῆς φαντασίας δὲν προκαλοῦσαν πολλὴ συμπάθεια στὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο.

12. Οἱ λεγόμενες Ὀρφικὰς Ραψῳδίας (ἱεροὶ λόγοι ἐν ραψῳδαίαις κθ, σύμφωνα μὲ τὴ Σούδα [τὸ λεξικὸ αὐτὸ, ποὺ συντάχθηκε γύρω στὸ 1000 στὸ Βυζάντιο, θεωροῦνταν ἄλλοτε ἔργο ἐνὸς λεξικογράφου ποὺ ἄκουγε στὸ δνομα Σούδας ἢ Σουίδας. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἔχει πιά ξεπερασθεῖ (σημ. τοῦ μεταφραστῆ)] στὸ λῆμμα «Ὀρφεύς»), ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται πολλὰ ἀποσπάσματα (Kern, ἀποσπ. 59-235), κυρίως χάρι τὴν παράθεσή τους σὲ νεοπλατωνικὰ ἔργα, εἶναι ἕνα ὕψιμο ἀπάνθισμα ἀπὸ ἐξάμετρους στίχους ποὺ ἔχουν συνθεθεῖ σὲ διάφορες ἐποχές. Οἱ περισσότεροι εἶναι μεταελληνιστικοὶ καὶ πολλοὶ ἀκόμα μεταγενέστεροι. Ἀλλὰ ὁ πάπυρος τοῦ Δερβενίου (30) δείχνει ὅτι μερικοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν 5ο ἢ ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα π.Χ. Ὡστόσο, οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς δὲν φαίνεται νὰ ἦταν γνωστοὶ σὲ κανέναν ἄλλο συγγραφέα πρὶν ἀπὸ τὴν καθαρὴν χριστιανικὴν περίοδο, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τους σὲ μιὰ ὀρφικὴ Ἰλιάδα δὲν ἐπιχειρήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν 3ο ἢ 4ο αἰώνα μ.Χ. Φυσικὰ, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐνσωματώθηκαν σὲ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς στίχους, ὅσο ἀργὰ καὶ ἂν δημιουργήθηκαν, ὁρισμένες γνήσια ἀρχαϊκὰς δοξασίες.

13. 20 Ὀρφ. Ραψ. ἀποσπ. 109 Kern (ἀπὸ τὸν Ἑρμία): (Νῦξ) ἡ δὲ πάλιν Γαῖαν τε καὶ Οὐρανὸν εὐρὺν ἔτικτε / δεῖξεν τ' ἐξ ἀφανῶν φανεροὺς οἱ τ' εἰσι γενέθλην. (Κι αὐτὴ πάλι [ἡ Νύχτα] γέννησε τὴ Γαῖα καὶ τὸν πλατὺ Οὐρανὸν, καὶ ἀπὸ ἀόρατους τοὺς ἔκανε ὁρατοὺς καὶ ὅπως εἶναι ἀπὸ γεννησιμιοῦ τους.) Ἀλλὰ ὁ Φάνης εἶχε ἤδη δημιουργήσει τὸν Ὀλυμπον, τὸν ἥλιο, τὸ φεγγάρι καὶ τὴ γῆ (ἀποσπάσματα 89, 96, 91-93, 94 Kern, ἀπὸ τίς Ραψῳδίας), καὶ ἐπίσης προϋποτίθεται ἡ ὑπαρξὴ τοῦ οὐρανοῦ.

14. Πρβ. 22 Ὀρφ. Ραψ. ἀποσπ. 66 Kern (ἀπὸ τὸν Πρόκλο): Αἰθέρα μὲν Χρόνος οὐτος ἀγήραος ἀφθιτόμητις / γέινατο, καὶ μέγα χάσμα πελώριον ἔνθα καὶ ἔνθα. (Αὐτὸς λοιπὸν ὁ Χρόνος, ἀγέραστος καὶ μὲ ἀφθαρτὴ διάνοια, γέννησε τὸν Αἰθέρα, καὶ ἕνα μεγάλο, φοβερὸ χάσμα ἀπ' τὴ μιὰ καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά.) Ὁ Συριανὸς (ἀποσπ. 107 Kern) παρουσίαζε καὶ αὐτὸς τὸν Αἰθέρα καὶ τὸ Χάος ὡς δεῦτερο στάδιο τῆς κοσμογονίας, ἀναφέροντας ὁμῶς ὡς πρῶτο τὸ «ἕνα καὶ ἀγαθόν». Τὸ μέγα χάσμα εἶναι παρμένο κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, Θεογονία 740 (34).

15. Πρβ. 23 Ὀρφ. Ραψ. ἀποσπ. 70 Kern (ἀπὸ τὸν Δαμάσκιο): ἔπειτα δ' ἔτεινε μέγας Χρόνος αἰθέρι διόν / ὥεν ἀργύριον. (Ἐπειτα ὁ μέγας Χρόνος ἔκανε στὸν θεῖο αἰθέρα ἕνα ἀσημένιο αὐγὸ.) Γιὰ τὸ αὐγὸ βλ. σ. 41 κέ.

16. Ὁ Φάνης, ποὺ οἱ ὀρφικοὶ τὸν συνέδεαν μὲ τὸ φαίνειν κτλ., εἶναι μιὰ ἀποκλειστικὰ ὀρφικὴ καὶ σχετικὰ ὕψιμη μετεξέλιξη τοῦ ἡσιόδειου κοσμογονικοῦ Ἔρωτα (31), ἰσὺς ἀκόμα καὶ τοῦ μύθου ὅτι ὁ Ζεὺς κατὰπτε ἕνα φαλλόν, σύμφωνα μὲ τὸ 30, (6) καὶ (7). Φτερωτός, ἐρμαφρόδιτος καὶ αὐτογονιμοποιούμενος, λαμπρὸς καὶ αἰθέριος, δημιουργεῖ τίς πρῶτες γενεὲς θεῶν καὶ εἶναι ὁ ὑπέρτατος δημιουργὸς τοῦ κόσμου.

17. Οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ προσδιοριστοῦν μὲ βεβαιότητα. Ὁ Δαμάσκιος ὑποτινύσκει προφανῶς ὅτι ἦταν τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἀλλὰ εἶναι πιθανότερο ὅτι ὁ ἕνας ἔγραψε μιὰ ἐπιτομὴ τοῦ ἔργου τοῦ ἄλλου. Ὁ Ἱερώνυμος μπορεῖ νὰ ἦταν αὐτὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἰω-

σηπος (*Ἰονδαῖα* ἀρχαιολογία I, 94) ὡς συγγραφέα πού ἀσχολήθηκε μέ τήν ἀρχαία φοινικική ἱστορία· ἔνα φτερωτό σύμβολο τοῦ Ἑλ-Κρόνου ἐμφανίζεται στόν «Σαγχουνιάθωνα», Εὐσέβ. *Ε.Π.* I, 10, 36. Ὁ Ἑλλάνικος μπορεῖ νά ἦταν ὁ πατέρας (2ος-1ος αἰώνας π.Χ.) κάποιου Σάνδωνα, πιθανῶς ἀπό τήν Ταρσό, ἐνὸς ὀρφικοῦ συγγραφέα πού μνημονεύεται στή Σούδα· αὐτό εἶναι πολύ πιθανότερο παρά ὅτι ἦταν ὁ λέσβιος λογογράφος τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ.

18. ἐν τούτοις ὁ Χρόνος ᾧ ἐγέννησεν, λέει ὁ Δαμάσκιος, δηλαδή στόν Αἰθέρα, στό Χάος καί στό Ἑρεβος. Δέν ἀναφέρεται ρητά ὅτι ὁ ἀσώματος θεός βγαίνει ἀπό τὸ αὐγό, ἀλλά εἶναι φανερό ὅτι αὐτό ὑπονοεῖται· πρβ. 25 καί βλ. τήν ἐπόμενη σημείωση γιά τὸ ἀσώματος.

19. γῆ διὰ σώματος, κατὰ Lobeck, δεκτό ἀπὸ Diels, Kranz· τρίτος ἤδη ἀσώματος Th. Gomperz.—Ὁπωσδήποτε ἐννοεῖται ὁ Φάνης. Οἱ λέξεις δισώματος καί ἀσώματος συγχέονται εὐκόλα, καί δέν μπορούμε νά εἰμαστε βέβαιοι ὅτι ἡ ἀναφορά τῆς δεύτερης στὸ κείμενο τοῦ 24 εἶναι ἀναγκαστικά σωστή. Τὸ δισώματος ὑπονοεῖ ἐρμαφροδίτος (πράγμα πού ἦταν ὁ Φάνης)· ἡ λέξη ἀσώματος, γιά ἓνα πλάσμα πού περιγράφεται μέ ἓνα σωρὸ σωματικῆς ιδιότητος, καί μάλιστα ἰδιόμορφος, εἶναι ἴσως ἀλλόκοτη ἀκόμα καί σέ ἓνα νεοπλατωνιστῇ.

20. Τὸ χειρόγραφο γράφει δύο τινάς, ἀλλὰ ἡ διόρθωση τοῦ Kroll σέ δύο Τιτᾶνας (δεκτὴ ἀπὸ τὸν Kranz στὸ DK) ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἐτυμολογία πού ἐξυπακούεται σὲ μιὰ νεοπλατωνικὴ παρένθεση ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπίμαχη λέξη: τὴν νοητὴν μεσότητα οὕτω καλέσαντα, διότι ἐπ' ἄμφω (διατείνειν) τό τε ἄκρον καί τὸ πέρας. Οἱ ὑπόλοιποι παραλείψεις στὸ κείμενο, ὅπως τὸ μεταφέρουμε πρὶς πάνω, εἶναι νεοπλατωνικὲς παραφράσεις, πού δέν διευκολύνουν τὴν ἐρμηνεία.

21. Ἡ ταύτιση τοῦ Κρόνου μέ τὸν Χρόνο γινόταν ἐπίσης καί στοὺς ὀρφικοὺς κύκλους, πρβ. λ.χ. τὸν Πρόκλο στὸν Πλάτωνα, *Κρατ.* 396 b (Kern, ἀπόσπ. 68). Αὐτὸ δέν σημαίνει ὅτι ὁ Φερεκύδης ἦταν ὀρφικός ἢ ὅτι πῆρε τίς ἰδέες του ἀπὸ παλιῆς ὀρφικῆς πηγῆς (δὴν καί ἡ Σούδα ἀναφέρει, πιθανόντα ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν ὁμοιοτήτων, τὸν «περισυνέλεξε τὰ ἔργα τοῦ Ὀρφέα»)· σημαίνει μᾶλλον ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ὀρφικοὶ ἐκλεκτικοὶ τὸν χρησιμοποίησαν ὡς πηγὴ, ὅπως ἀκριβῶς χρησιμοποίησαν τὸν Ἡσίοδο καί ἄλλα πρῶιμα μυθολογικὰ ἔργα. Ὁπωσδήποτε, πάντως, ὑπῆρχε ὁλοφάνερα μιὰ τάση πρὸς τὴν συγχώνευση τῶν δύο ὀνομάτων.

22. Μάλιστα ἡ γλώσσα τῆς ἀφήγησης στὶς Ραψωδίες θυμίζει ἔντονα τὸν Ἀριστοφάνη: ἂς συγκρίνουμε τὸ χρυσεῖαις πτερυγέσσι φορέυμενος ἔνθα καὶ ἔνθα ([τὸν Φάνη] τὸν σήκωναν ἀπὸ τὴν μιὰ καί τὴν ἄλλη μεριά χρυσὲς φτεροῦγες) (ἀπόσπ. 78 Kern), μέ τὸ στίχο 697 τοῦ 26. Τὸ ἔνθα καὶ ἔνθα στὸν ὀρφικὸ στίχο, ὅπως καί στὸ 22, θυμίζει τὸ στίχο 742 ἀπὸ τὴν ἡσιόδεια *Θεογονία* (34), μέρος τῆς περιγραφῆς τοῦ ἀνεμοδαρμένου Τάρταρου· ὁ Ἡσίοδος εἶναι τὸ κυριότερο γλωσσικὸ καί μορφικὸ πρότυπο τῶν Ραψωδιῶν.

23. Ἐδῶ ἴσως εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ γέννηση τῆς Ἑλένης ἀπὸ ἓνα αὐγό. Ἡ Ἑλένη, πού συνδεόταν μέ μιὰ δενδρολατρία μυκηναϊκῆς, ἴσως, προέλευσης (M. Nilsson, *Gesch. d. griech. Religion* I³ (Μόναχο 1967), σ. 22 καί 211), εἶναι εὐνοοῦμενη καί ἐκπρόσωπος τῆς Ἀφροδίτης καί τοῦ Ἑρώτα στὸν Ὀμηρο.

24. Ὁ στίχος 118, ἀθανάτων οἱ ἔχουσι κάρη νιφόεντος Ὀλύμπου, δέν δένει ὀργανικά μέ τοὺς ἄλλους καί δέν ταιριάζει καθόλου ἐδῶ, γι' αὐτὸ τὸν παραλείψαμε. Ὑπάρχει στὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ λείπει στὰ ἀποσπάσματα πού παραθέτουν ὁ Πλάτων (*Συμπ.* 178 b) καί ὁ Ψευδοαριστοτέλης (*Μ.Ε.Γ.* I, 975 a 11), καθὼς καί ὁ Σέξτας ὁ Ἐμπειρικός καί ὁ Στοβαῖος. Ἐπίσης παραλείπεται, σ' αὐτὰ τὰ παραθέματα, ὁ στίχος 119 (ὅπως, προφανῶς, καί στὸ ἀντίγραφο πού χρησιμοποίησε ὁ Ζήνων ὁ Κιτιεύς: *SVP* I, 104-105), καί ἔνα σχολιαστὴς παρατηρεῖ ἀθετήται (δηλαδή ἀπορρίπτεται ὡς νόθος)· παρτίθεται ὁμοῦς στὴ σωστὴ θέση του ἀπὸ τὸν Χαλκιδίδο (εἰς *Τίμαιον* 122), πού παραλείπει τὸν 118. Ὁ Πλάτων συνεχίζει τὸν 117 μέ τὸν 120, αὐτὸ ὁμοῦς δέν εἶναι ἀπαραίτητα σημαντικὸ· ὁ Πλάτων ἐνδιαφερόταν ἀποκλειστικά γιά τὸν Ἑρώτα, γι' αὐτὸ παρέθεσε μόνο ὅ,τι εἶχε σχέση μ' αὐτὸν καί τίποτε

άλλο. Ἡ ἀμφιβολία τοῦ σχολιαστῆ καὶ οἱ μεταπλατωνικὲς παραλείψεις τοῦ στίχου 119 μπορεῖ νὰ ὀφείλονται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παράλειψή του ἀπὸ τὸν Πλάτωνα· ἡ πάλι μπορεῖ ὁ στίχος νὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ἀταίριαστος, γιὰτὶ προστέθηκε τὴν ἐποχὴ πού πληθύναν οἱ διάφορες περιγραφές τοῦ "Ἀδῆ (σ. 37).

25. Ὁ κατάλογος τῶν Τιτάνων ὁλοκληρώνεται στοὺς στίχους πού ἀκολουθοῦν· οἱ κατοπινοὶ ἀπόγονοι τῆς Γαίας εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἔχουν κοσμολογικὴ σημασία. Στοὺς στίχους 154 κέ. ἐξιστορεῖται ὁ ἀκρωτηριασμός τοῦ Κρόνου (39). Στοὺς 211 κέ. παρατηροῦμε μιὰ ἐπιστροφή στὴ δημιουργία ὄντοτῶν πού προσωποποιοῦν ἀφηρημένες ἔννοιες καὶ γεννιοῦνται λ.χ. ἀπὸ τὴ Νύχτα καὶ τὴν Ἑριδα, ἀλλὰ οὔτε αὐτὲς ἔχουν κοσμολογικὴ σημασία.

26. Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ὁ Ὠκεανός, ἐξαιτίας τῆς κοσμολογικῆς σημασίας του ὡς ποταμοῦ πού περιβρέχει τὴ γῆ, δημιουργήθηκε νωρίτερα καὶ ὄχι ἀργότερα ἀπὸ τὸν Πόντο, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς λεπτομέρεια τῆς γῆς. Ἡ δημιουργία τοῦ Ὠκεανοῦ ἀπὸ τὴ Γαία καὶ τὸν Οὐρανὸ μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνα ὀρθολογικὸ κίνητρο, ἀφοῦ ὁ περιρρέων ποταμός ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὴν ἀνέστραμμένη «κούπα» τοῦ οὐρανοῦ, πού τὴν περικλείει.

27. Συχνὰ γίνεται σύγκριση ἀνάμεσα στὸ χάος καὶ τὸ *ginnunga-gar* τῆς γερμανικῆς κοσμογονίας. Πολλοὶ θεωροῦν ὅτι αὐτὸ τὸ χάσμα (πού πάντως προηγήθηκε ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ γίγαντα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προήλθαν ἡ γῆ καὶ ὁ οὐρανός) ὑπονοεῖ ἀπλῶς ἓναν ἀκαθόριστο κενὸ χῶρο· ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ κωδικοποίηση τοῦ *Snorri* τὸ παρυσιάζει νὰ συνορεύει μὲ τὸ βασίλειο τοῦ πάγου (*Niflheim*) πρὸς τὰ βόρεια καὶ μὲ τὸ βασίλειο τῆς φωτιᾶς (*Muspellsheim*) πρὸς τὰ νότια. Ὅπωςδὴποτε, αὐτὸ δὲν ἀνατρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ χάος ὑποδηλώνει πρωταρχικὰ μιὰ περιοχὴ μὲ ἀχανεῖς διαστάσεις, ἀλλὰ κατὰ δεῦτερο λόγο καὶ ἔμμεσα τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς περιοχῆς.

28. Ὅχι στὸν Ὅμηρο οὔτε στὸν Ἡσίοδο, ἀλλὰ κυρίως στὸ 33, Αἰσχύλος, ἀπόσπ. 44, 1-5 (ἀπὸ τὴς *Λαοιῶδες*):

ἐρᾷ μὲν ἀγνὸς οὐρανὸς τρωσαι χθόνα,
ἔρως δὲ γαῖαν λαμβάνει γάμου τυχεῖν.
ὄμβρος δ' ἀπ' εὐνατῆρος οὐρανοῦ πεσὼν
ἔκυσσε γαῖαν· ἡ δὲ τίκτεται βροτοῖς
μήλων τε βοσκὰς καὶ βίον Δημήτριον.

(Λαχταράει ὁ θεσπέσιος οὐρανὸς στὴ γῆ νὰ εἰσχωρήσει,
καὶ πόθος κυριεύει τὴ γῆ νὰ σμίξει μαζί του.
Πέφτει βροχὴ ἀπ' τὸν σύννευο οὐρανὸ
καὶ γονιμοποιεῖ τὴ γῆ· καὶ αὐτὴ γεννάει στοὺς θνητοὺς
βοσκὰς γιὰ τὰ κοπάδια καὶ τῆς Δήμητρας γεννήματα.)

Αὐτὴ ἡ ἰδέα γιὰ τὴ βροχὴ πού γονιμοποιεῖ τὴ γῆ μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ ἀρχαία.

29. Ὁ Γ. Βλαστός (*Gnomon* 27 (1955) 74-75) θεωρεῖ τὸ χωρίο 34 σημαντικὸ γιὰ τὴν προέλευση τοῦ κοσμογονικοῦ Χάους τοῦ Ἡσιόδου καὶ ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι ἀπὸ ἐδῶ πῆρε ὁ Ἀναξίμανδρος τὴν ἰδέα τοῦ ἀπείρου. Ἐπίσης καὶ ὁ U. Hölischer (*Hermes* 81 (1953) 391-401) ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Cornford καὶ θεωρεῖ ὅτι τὸ Χάος εἶναι μιὰ σκοτεινὴ καὶ ἀπέραντη ἔκτασις. Αὐτὴ του τὴν ἀπόψη τὴν ἐνισχύει μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι μιὰ κοσμογονία πού ἀποδίδεται στὸν Σαγχουινάθωνα (ἓνα Φοῖνικα πού λέγεται ὅτι ἔζησε πρὶν ἀπὸ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο) ἀπὸ τὸν Φίλωνα τῆς Βύβλου (Εὐσέβιος, *Ε.Π.* I, 10) εἶναι πράγματι πολὺ παλιότερη ἀπὸ τὴν ἡσιόδεια. Σύμφωνα μὲ τὴν περίληψή πού μᾶς διασώζει ὁ Εὐσέβιος, ἡ πρωταρχικὴ κατάσταση τοῦ κόσμου ἦταν θολός, ἀπερίριστος ἀέρας καὶ ἀνεμὸς (μιὰ ἀπὸ τὴς περιγραφές αὐτῆς τῆς κατάστασης εἶναι χάος θαλερόν, ἐρεβῶδες). Ὅταν αὐτὸ

τὸ χάος ἀπειθόμενος μὲ πάθος τις ἀρχές του» (β,τι καὶ ἂν σημαίνει ἐδῶ ἡ λέξη ἀρχαί), ἐγινε ἀνάμειξη. Ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ μοι (ἓνα εἶδος λάσπης), ποὺ ἐγινε ὁ σπόρος τῆς δημιουργίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ἀνακαλύψεις στὸ Ras Shamra καὶ ἄλλοι εἰδείξαν (α) ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ μοτίβα τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας δημιουργήθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, πολὺ καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο· (β) ὅτι ἡ Φοινίκη, στὴ 2η χιλιετία π.Χ., εἶχε τοὺς δικούς της μύθους γιὰ τὰ πρῶτα στάδια τῆς ἱστορίας τῶν θεῶν καὶ ἦταν τόπος συνάντησης διαφόρων πολιτισμῶν. Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι στὴ θεογονία ποὺ ἀποδίδεται στὸν Σαχχουνιάθωνα, μετὰ τὴν κοσμογονικὴ περιλήψη, ὑπάρχει μιὰ λεπτομέρεια (μιὰ θεότητα, ὁ Ἐλιούν, στὴ γενιά ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Οὐρανοῦ) ποὺ δὲν ἔχει τὸ ἀντίστοιχό της στὸν Ἡσίοδο, ἀλλὰ ἔχει ἀντίστοιχο στὴ συγγενικὴ χεττιτικὴ ἀφήγηση τῆς 2ης χιλιετίας (βλ. σ. 59 κέ.). Ὅμως αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ λεπτομέρεια τῆς γνήσιας καὶ ἀρχαίας τοπικῆς κοσμογονικῆς παράδοσης, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐνσωματωθεῖ ὅποτεδήποτε: δὲν ἀποδεικνύει ὅτι τὰ μύρια ὅσα προσγράφονται στὸν Σαχχουνιάθωνα (ὁ Ἑρμῆς Τρισμέγιστος κτλ.) ἐνσωματώνουν τὸ καθένα τοὺς ἀρχαίῳ ὑλικό. Εἰδικότερα, δὲν ὑποδηλώνει οὔτε κατὰ διάνοια ὅτι ἡ κοσμογονικὴ ἀφήγηση εἶναι κατὰ ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι, δηλαδὴ μιὰ ἐλληνιστικὴ ἐκλεκτικὴ συρραφὴ ποιημάτων τοῦ Ἡσίοδου καὶ μεταγενέστερων κοσμογονικῶν πηγῶν (ὑπάρχει ἐνδεχομένως μιὰ μνεία γιὰ ἓνα αὐγὸ). Τὸ νὰ τὴ χρησιμοποιεῖ κανεὶς γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ Χάος στὴ Θεογονία καὶ γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ ἰδέα ἐνὸς ἀρχέγονου, ἀνεμοδαρμένου σκοταδιοῦ εἶχε ἤδη καθιερωθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, ποὺ τὴν ἀφομοίωσε στὸ ἔργο του, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐνδιαφέρον μὲν, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἐπιστημονικό.

30. Ἡ κοσμογονία καὶ ἡ ἀνθρωπογονία σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο βιβλίῳ τοῦ Διόδωρου (ποῦ, λίγο μετὰ τὸ χωρίο αὐτό, παραθέτει τὸ 36) ἀποδόθηκαν ἀπὸ τὸν Diels στὸν Δημόκριτο. Ὅπως παρατήρησε ὁ Cornford, δὲν γίνεται καθόλου μνεία γιὰ ἄτομα· ἀλλὰ μερικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὶς μεταγενέστερες φάσεις μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ *Μικρὸς διάκοσμος* (βλ. 543 καὶ σημ. 294). Ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὴ ποὺ περιγράφει ὁ Πρωταγόρας στὸν πλατωνικὸ διάλογο. Ἡ ὅλη ἀφήγηση εἶναι ἐκλεκτικὴ, ἀλλὰ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ἔχουν τὶς ρίζες τους στὸν 5ο αἰῶνα καὶ ὁ χαρακτήρας τους εἶναι βασικὰ ἰωνικὸς· ἐπομένως, ἡ ἀφήγηση μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἐμπεριέχει παραδοσιακὲς κοσμογονικὲς ἰδέες.

31. Ὁ τραγουδιστής, γιὰ τὸν ὁποῖο πρόκειται, εἶναι ὁ Ὀρφεύς. Ἡ κοσμογονία δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὶς εἰδικὰ «ὀρφικὲς» ἀντιλήψεις γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου: εἶναι φυσικὸ νὰ ἐβαλε ὁ Ἀπολλόδωρος στὸ στόμα τοῦ Ὀρφέα τὴν ἐκδοχὴ ἐκείνη ποὺ τοῦ φαινόταν ἡ πιὸ πρωτόγονη ἀπὸ ὅλες ὅσες ἤξερε.

32. Τὰ λόγια, μὲ τὰ ὁποῖα ἀρχίζει τὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Γένεσης*, «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀράτος καὶ ἀκατασκεύαστος», εἶναι μιὰ προκαταβολικὴ περιγραφή τῶν ὄσων θὰ ἐπακολουθήσουν. Ἡ ἀρχικὴ κατάσταση τοῦ σύμπαντος εἶναι μιὰ ἀχανὲς ὑδάτινη ἔκταση, σκοτεινὴ καὶ χωρὶς ὄρια· ἡ πρώτη φάση τῆς διαφοροποίησης εἶναι ἡ διαίρεση τῶν ὑδάτων σὲ ὕδατα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὕδατα τῆς γῆς. Αὐτὴ ἡ προουμιακὴ περιλήψη τοῦ πρώτου σταδίου τῆς δημιουργίας δημιουργεῖ κάποιαν σύγχυση στὸν ἀναγνώστη καὶ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν ἐπανάληψη ποὺ συναντοῦμε στὴν ἡσιόδεια κοσμογονία (σ. 53).

33. Ἡ ἐμφανέστερη ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἐπανάληψη, σὲ μυθολογικὴ μορφή, ἐνὸς γεγονότος ποὺ ἔχει ἤδη περιγραφεῖ σὲ μιὰ ἡμιμυθολογικὴ καὶ πολὺ πιὸ ἀφηρημένη περιλήψη, ὑπάρχει στὴ *Γένεση*: ὁ ἀφηρημένος Ἑλολιμ τοῦ πρώτου κεφαλαίου ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν πολὺ πιὸ ἀνθρωπομορφικὸ καὶ πολὺ ὠμότερο Ἰεχωβά τοῦ δευτέρου, καὶ ἡ ἀόριστη φράση τοῦ πρώτου κεφαλαίου «Ὁ Θεὸς ἐπλασε τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν του» ἐπαναλαμβάνεται μὲ πολὺ πιὸ γραφικὴ καὶ πρωτόγονη μορφή στὸ δεύτερο κεφάλαιο, ὅπου ὁ Ἰεχωβά πλάθει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ λάσπη καὶ ἐμφυσᾷ ζωὴν στὰ ρουθούνια του. (Γιὰ τὴ δημιουργία

του ανθρώπου από πηλό, πρβ. λ.χ. τὸ ἀρχαῖο βαβυλωνιακὸ κείμενο στὸ *ANET* 99 στήλη b, καθὼς καὶ τὸν ἑλληνικὸ μῦθο τοῦ Προμηθέα.)

34. Γιά τὴν ἀνεπίγραφη πλάκα τοῦ Κουμαρμπί, βλ. *ANET* 120-121· Gurney, *The Hittites*, 190-192· R. D. Barnett, *JHS* 65 (1945) 100 κέ· H. G. Güterbock, *Kumarbi* (Ζυρίχη 1946) 100 κέ. Τὸ «Ἄσμα τοῦ Οὐλλικιούμμι» περιγράφει, σὲ ξεχωριστὲς πλάκες, τὲς ὑπόλοιπες πράξεις τοῦ Κουμαρμπί ὅσο εἶναι βασιλιάς τοῦ οὐρανοῦ· ἐκεῖ ὑπάρχουν πολλὲς νύξεις ὅτι ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ εἶχαν χωριστεῖ.

35. Ὁ F. Jacoby, *Mnemosyne* 13 (3η σειρά), 1947, 13 κέ., κατέρριψε ὀριστικὰ τὴ θεωρίαν τοῦ Wilamowitz ὅτι ὁ «Φερεκύδης» ἦταν ἓνα γενικὸ ὄνομα ποὺ δινόταν σὲ κάθε πρῶμο ἰωνικὸ κείμενο τοῦ πεζοῦ λόγου, ὅταν δὲν ἦταν γνωστὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα του, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ κάθε λατρικὸ σύγγραμμα τὸ ἀπέδιδαν στὸν Ἱπποκράτη. Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴ Σύρο καὶ ὁ ἀθηναῖος συνονόματός του ἀντιδιαστέλλονται μεταξὺ τους σὲ πολλὲς ἀρχαῖες πηγές, ἀν καὶ ὅχι σὲ ὅλες.

36. Τὴν παλαιότερη χρονολόγησι τὴ συναντοῦμε λ.χ. στὴ Σούδα (DK 7 a 2) καὶ στὸν Διογ. Λ. I, 42 (DK 9 a 1, σύμφωνα μὲ τὸν Ἑρμιππο). Ἡ νεότερη ἐμφανίζεται λ.χ. στὸν Διογ. Λ. I, 118 (σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστόξενο) καὶ I, 121 (σύμφωνα μὲ τὸν Ἀπολλόδωρο) —βλ. DK 7 a 1· ἐπίσης στὸν Κικέρωνα, *Tusc.* I, 16, 38 (DK 7 a 5), στὸν Πλίνιο, *N.H.* VII, 205, στὸν Εὐσέβιο, *Χρον.* (DK 7 a 1 a).

37. Μερικοὶ (Diels, Jaeger κά.) τείνουν νὰ δεχθοῦν ὡς ἀληθινὸ τίτλο τοῦ βιβλίου τὸ «Πέντε μυχοί», μὲ μόνο ἐπιχείρημα τὴ δήλωσι τοῦ Δαμάσκιου (βλ. ἐδάφιο 50) ὅτι τὰ θεῖα προϊόντα τοῦ σπέρματος τοῦ Χρόνου, ὅταν μοιράστηκαν σὲ πέντε μυχοὺς, ἀποτέλεσαν τὴν πεντέμυχο γενιά. Ἀκόμα καὶ ἀν ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς δήλωσις εἶναι νὰ δώσει τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, οἱ πέντε μυχοὶ ποὺ ἀναφέρονται ἀμέσως προηγουμένως ἀποτελοῦσαν ἓνα εὐνόητο κίνητρο γιὰ νὰ γράψῃ ὁ Δαμάσκιος πέντε ἀντὶ ἐφτά.

38. Αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς λέξης *τροπαί* δὲν ἔχει κανένα ἀπολύτως προηγουμένο καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπίθανη, ἀφοῦ ἡ ἔκφρασι *τροπαί ἡελίοιο* ἀναφέρεται τρεῖς φορὲς στὸ *Ἔργα καὶ ἡμέραι* τοῦ Ἡσίοδου, πάντα μὲ τὸ νόημα τοῦ ἡλιοστάσιου. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρώτη ἐξήγησι εἶναι οὐσιαστικὰ ἀστήρικτη: γιὰτὶ, παρόλο ποὺ τὸ *τροπαί ἡελίοιο* σημαίνει πράγματι «ἡλιοστάσιον» ἢ «ἡλιοστάσιον», σὲ καμία περίπτωσι δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει στὰ ἑλληνικά ἓνα ὄργανο (σπηλιά ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο) γιὰ νὰ σημαδεύῃ ἢ νὰ παρατηρεῖ κανεὶς τὰ ἡλιοστάσια.

39. Ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες Ὀρτυγίες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Δῆλο (στὴν ὁποία τὸ ὄνομα αὐτὸ ἐφαρμόζεται μόνον σὲ ἀποσπάσματα ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ εἰκασίες λογίων γύρω ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ 48): λ.χ. τὸ νησί ποὺ ἀποτελεῖ τμῆμα τῶν Συρακουσῶν, καθὼς καὶ ἓνα ἱερὸ ἄλσος κοντὰ στὴν Ἐφεσο. Ἡ λέξι *Ὀρτυγίη* σημαίνει «αὐτὴ ποὺ ἔχει πολλὰ ὀρτυκία», καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐφαρμοστεῖ γιὰ κάθε τόπο ὅπου συνήθιζαν νὰ ξεκουράζονται τὰ ὀρτυκία στὰ ἀποδημητικὰ ταξίδια τους ἀνάμεσα στὴν Αἴγυπτο καὶ τὰ βόρεια. Μιὰ δυσκολία στὴν ταύτισι τῆς Ὀρτυγίας μὲ τὴ Δῆλο εἶναι ὅτι τὰ δύο αὐτὰ μέρη ἀντιδιαστέλλονται στὸν ὁμηρικὸ ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα· ἀλλὰ τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι ὑποπτο γιὰ ἄλλους λόγους. Μιὰ πολὺ σοβαρὴτερη δυσκολία, ποὺ ὅμως ἔχει ἀγνοηθεῖ ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητές, εἶναι ἡ ταύτισι τῆς *Συρίας*, μὲ βραχὺ ὕψιλον, μὲ τὴ Σύρο, ποὺ ἔχει μακρὸ ὕψιλον. Ἡ σύνδεσι τῆς *Συρίας* μὲ τὲς Συρακοῦσες εἶναι ἐπίσης ἀπίθανη, ἀπὸ φιλολογικὴ ἀποψη. Ἡ H. L. Lottimer (*Homer and the Monuments*, 80 κέ.) ὑποστήριξε ὅτι τὸ *Συρίη* ἀναφέρεται στὴ Συρία (ποὺ στὰ ὁμηρικὰ χρόνια μπορεῖ ἀπὸ ἀφέλεια νὰ θεωροῦνταν νησί) καὶ ὅτι *τροπαί* σημαίνει «ἀνατολή». Ἀλλὰ μοῦ φαίνεται ἀδύνατο νὰ περάσῃ κανεὶς τὴ Συρία γιὰ νησί· καὶ πολὺ δύσκολα μπορούμε νὰ πιστέψουμε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψι τῶν ὁμηρικῶν Ἑλλήνων, οἱ Φοίνικες περνοῦσαν ὁλόκληρη χρονιά κάνοντας ἐμπορικὲς συναλλαγὰς μὲ μιὰ χώρα τόσο κοντινὴ στὴ δική τους (πρβ. Ὀμηρος ο 455).

40. Ἡ φράση *δοι τροπαὶ ἡελίοιο* μπορεί νὰ ἀναφέρεται εἴτε στὴ Συρίη εἴτε στὴν Ὀρτυγία. Ἐδῶ μιὰ παρατήρηση τῆς Lorimer ἔχει μεγάλη σημασία: τὸ μόνο ἄλλο σημεῖο στὸν Ὅμηρο ὅπου ἀναφέρεται ἡ Ὀρτυγία εἶναι τὸ ε 123, ὅπου ὁ Ὡρίων, ποὺ τὸν εἶχε κλέψει ἡ Ἡώς, σκοτώνεται στὴν Ὀρτυγία ἀπὸ τὴν Ἀρτεμη. Αὐτὸ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ Ὀρτυγία ἦταν ὁ τόπος ὅπου ἔμενε ἡ Ἡώς, ἡ αὐγὴ, καὶ ἐπομένως βρισκόταν στὴν Ἀνατολή. Ἡ Lorimer θεωρεῖ ὅτι τὰ ἡλιοστάσια δὲν μπορούσαν νὰ δηλώνουν κατεύθυνση. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ ἡλιοστάσια θὰ πρέπει κανονικὰ νὰ παρατηροῦνταν μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, ἡ ἔκφραση «ἐκεῖ ποὺ εἶναι τὸ θερινὸ ἡλιοστάσιον» θὰ πρέπει νὰ σημαίνει τὴ μεριά τοῦ ὀρίζοντα ὅπου ἀνατέλλει ὁ ἥλιος κατὰ τὸ θερινὸ ἡλιοστάσιον, δηλαδὴ βορειοανατολικά-ἀνατολικά· ἐνῶ ἡ φράση «ἐκεῖ ποὺ εἶναι τὸ χειμερινὸ ἡλιοστάσιον» θὰ πρέπει νὰ σημαίνει νοτιοανατολικά-ἀνατολικά. Τὸ θερινὸ ἡλιοστάσιον εἶναι τὸ πιὸ σημαντικό γιὰ τὶς ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἡλιοστάσιου ἴσως νὰ ἔφερνε αὐτόματα στὸ νοῦ τὴ βορειοανατολικὴ-ἀνατολικὴ κατεύθυνση. Ἔτσι, ὁ σκοπὸς τῆς ὁμηρικῆς φράσης εἶναι νὰ δηλώσει τὴ γενικὴ κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία βρισκόταν αὐτὴ ἡ, πιθανότατα, μυθικὴ Ὀρτυγία. Ἀεῖζει νὰ προσθέσουμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι τοποθετοῦσαν συχνὰ τὴν κατοικία τῆς Ἡοῦς στὴν Αἴα καὶ ὅτι ἡ Αἴα ἀντιζέταν συνήθως μὲ τὴν Κολχίδα· καὶ ἡ Κολχίς βρίσκεται πράγματι βορειοανατολικά-ἀνατολικά ἀπὸ τὴ μέση τῆς ἰωνικῆς ἀκτογραμμῆς.

41. Ὁ Wilamowitz δὴλωσε ὀρθὰ κοφτὰ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπῆρχε τὸν 60 αἰῶνα ἕνας κοσμογονικὸς θεὸς μὲ τὸ ὄνομα Χρόνος. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀφηρημένη ἔννοια ποὺ ὑποδηλώνει σὲ φράσεις ὅπως *χρόνου δίκη* (Σόλων, βλ. 111) καὶ *τὴν τοῦ χρόνου τάξιν* (Ἀναξίμανδρος, βλ. 110) ἔχει λιγότερο πολὺπλοκος συνεκδοχὲς ἀπὸ ὅσο τὸ Χρόνος ὁ πάντων πατὴρ τοῦ Πινδάρου (Ὀλ. 2, 17) καὶ ὁ ὑποστασιοποιημένος Χρόνος τῆς τραγωδίας, ἀν καὶ ἔχει κάποιες ἀναλογίες μὲ αὐτὲς τὶς δύο τελευταῖες περιπτώσεις. Ὁ ἱρανικὸς κοσμογονικὸς Χρόνος, *Zurvan Akarana*, ἦταν μιὰ πιὸ ἐκλεπτυσμένη ἐκδοχὴ τοῦ μαρδαϊσμοῦ καὶ δὲν μπορεί νὰ ἦταν παλαιότερος ἀπὸ τὸν 40 αἰῶνα π.Χ., ἀν καὶ δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε ἐντελῶς τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπῆρξε ἐδῶ ἀνατολικὴ ἐπίδραση. Ὁ Χρόνος τῶν ὀψιμων ὀρφικῶν κοσμογονιῶν παρουσιάζεται μὲ ἐλληνιστικὴ μορφή καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὸν παραλήλίσουμε ἢ νὰ τὸν θεωρήσουμε γιὰ προηγούμενο γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ. Ἡ σύνδεση τοῦ Χρόνου μὲ τὸν Χρόνο τῶν πρώτων σίγουρα ἀπὸ μεταγενέστερους ὀρφικοὺς (πρβ. λ.χ. Kern, *Orph. Frag.*, ἀπόσπ. 68), ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο (*Ἰσ.* Ὅσιρ. 32) αὐτὴ ἡ ταύτιση ἦταν συνηθισμένη στοὺς Ἕλληνες: δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε ἀν ὁ ἐμπνευστὴς τῆς ἦταν ὁ Φερεκύδης ἢ ὄχι.

42. Ἡ Χθονὴ παίρνει τὸ ὄνομα Γῆ σὲ ἕνα κατοπινότερο στάδιο, πιθανότατα ὅταν ὁ Ζεὺς τῆς κάνει δῶρο ἕνα φόρεμα στολισμένο μὲ χῶμα (βλ. 53). Ἀλλὰ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀναλαμβάνει προφανῶς τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν προστασία τῶν γάμων· αὐτὸ ἦταν ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς Ἥρας (ὡς Γαμηλιάς), σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ ἀντίληψη, καὶ ἐφόσον ἡ Χθονὴ/Γῆ εἶναι σύζυγος τοῦ Ζάντα/Δία πιστεύεται ὅτι ἔγινε ἀργότερα Ἥρα. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀρχικὰ ἡ Ἥρα δὲν ἦταν θεὰ τῆς γῆς, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες μεμονωμένες περιπτώσεις ὅπου ἀντικαθιστᾷ τὴ Γαῖα· λόγου χάριν, φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ μητέρα τοῦ Τυφῶνα στὸν ὁμηρικὸ Ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα, 351 κ., καθὼς ἐπίσης καὶ στὸν Σησίχορο (σύμφωνα μὲ τὸ *Ἐτυμολογικὸν Μέγα* 772. 50): πρβ. 52 καὶ Βιργίλιος, *Αἰν.* IV, 166.

43. Ἡ, ἀν ὁ Kern ἔχει δίκιο ὅταν διορθώνει τὸ *ἐαυτοῦ* σὲ αὐτοῦ, ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ Ζάντα. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ διάσταση μὲ τὸ 41, ὅπου τὸ *γεννήσαν* πρώτον πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ζᾶς-Ζεὺς· γιὰ τὸ Ζᾶς εἶναι αὐτὸς ποὺ πρῶτος δημιουργεῖ τὰ μέρη τοῦ κόσμου (53), ἐνῶ ὁ Χρόνος παράγει θεογονικά, ὄχι κοσμογονικά στοιχεῖα.

44. Στὰ ἔντεκα πρῶτα κεφάλαια τῆς ἱπποκράτειας πραγματείας *Περὶ ἐβδομάδων* ὁ κόσμος διαίρεται σὲ ἑπτὰ μέρη, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ ἑπτὰ μέρη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Μερικοὶ μελετητὲς τοποθετοῦν αὐτὸ τὸ ἀποσπασματικὸ καὶ ἄχαρο ἔργο στὸν 60 αἰῶνα π.Χ.

Δέν φαίνεται να υπάρχουν σοβαροί λόγοι για μιὰ τόσο πρώιμη χρονολόγηση, καὶ ὑφολογικά εἶναι πολὺ πιθανότερο ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε πολὺ ἀργότερα, στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

45. Παράβαλε τίς θύρες καὶ πύλες πού ἐξρίσκει ὁ Πορφύριος στὸν Φερεκύδην: 51 Πορφύριος, *Περὶ ἄντρου νυμφῶν* 31: ...τοῦ Συρίου Φερεκύδου μυχοῦς καὶ βόθρους καὶ ἄντρα καὶ θύρας καὶ πύλας λέγοντος καὶ διὰ τούτων αἰνιττομένου τὰς τῶν ψυχῶν γενέσεις καὶ ἀπογενέσεις... (...ὅταν ὁ Φερεκύδης ἀπὸ τῆ Σύρου μιλάει γιὰ κόγχες καὶ καταβόθρες καὶ σπηλιές καὶ θύρες καὶ πύλες καί, μὲ αὐτὲς τίς ἐκφράσεις, ὑπαινίσσεται τὴ γέννηση καὶ τὸ θάνατο τῶν ψυχῶν). Οἱ κόγχες, οἱ καταβόθρες καὶ οἱ σπηλιές ὑποδηλώνουν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κάτι πῶς περιπλοκο ἀπὸ ἀπλὲς κοιλότητες τῆς γῆς.

46. Ὁ Πορφύριος (πρβ. DK 7 b 7) ἀναφέρει ὅτι, σύμφωνα μὲ μερικοὺς, ἡ ἐκφραση τοῦ Φερεκύδη ἐκροή σημαίνει τὸ σπέρμα· ἂν καὶ οἱ λόγοι αὐτοὶ ἐρμηνεύσαν μὲ τὸν ἴδιον τρόπο τῇ Στύγᾳ τοῦ Ἡσίοδου καὶ τὸν Ἀμελῇ τοῦ Πλάτωνα. Ὁ H. Gomperz (*Wiener St.* 47 (1929) 19 σημ. 10) πρότεινε τὴν ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Χρόνος γέννησε μιὰ φύτρα ἀρχέγονων θεοτήτων ἀπὸ τὴν ἐκροή, ὅπως ἀκριβῶς ἡ μεταγενέστερη μορφή του, ὁ Κρόνος, ἀπὸ τῆ Ρέα· αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ ταιριάζει πράγματι μὲ τὴν ὑπόθεσιν πού διατυπώσαμε πῶς πάνω, ὅτι ἡ φωτιά, ὁ ἄέρας καὶ τὸ νερὸ εἶναι μιὰ παρέμβλητη ἐρμηνεία. Ἡ σύνδεση τῆς Ρέας, πού ὁ Φερεκύδης τὴν ἀποκαλεῖ Ῥῆ (DK 7 b 9), μὲ τὴν ἐκροή φαίνεται ἀπόλυτα λογικὴ. Ἐνα ἄλλο, ἀλλὰ λιγότερο πιθανόν, ἐνδεχόμενο εἶναι ὅτι τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου ἔγινε τὸ ἀρχέγονο νερό. Μαθαίνουμε ἀπὸ μιὰ πηγὴ (Ἀχιλλεύς, *Εἰσαγ.* 3· DK 7 b 1 a) ὅτι ὁ Φερεκύδης, ὅπως καὶ ὁ Θαλῆς, θεωροῦσε ὡς πρωταρχικὸ στοιχεῖο τὸ νερό, πού τὸ ἐνόμασε χάος (παράγοντάς το πιθανότατα ἀπὸ τὸ χέεσθαι, ἂν ὀλόκληρη αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ δὲν εἶναι μιὰ στωικὴ διασκευὴ). Καὶ ἡ Σούδα ἐπίσης λέει ὅτι «μιμήθηκε τὴ θεωρίαν τοῦ Θαλῆ» (DK 7 a 2)· ἂν καὶ ὁ Σέξτος, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, εἶπε ὅτι ὁ Φερεκύδης θεωροῦσε ὡς πρῶτο στοιχεῖο τὴ γῆ (DK 7 a 10). Δὲν πρέπει νὰ ψάχνουμε γιὰ μεγάλη διεισδυτικότητά σ' αὐτὲς τίς ἐρμηνείες· ἀλλὰ φαίνεται πρᾶγματι πιθανόν ὅτι ὁ Φερεκύδης εἶχε μιὰ ιδιότυπη ἀντίληψιν γιὰ τὸ Χάος τοῦ Ἡσίοδου, ἴσως παρασυσμένος ἀπὸ κάποια ἀληθοφανὴ ἐτυμολόγηση τῆς λέξης. Τὰ ἀποσπάσματα πού σώζονται δείχνουν ὅτι δὲν ὑπάρχει περιήλωση νὰ δημιουργήθηκε πρῶτο τὸ νερό· ἀλλὰ ἡ εἰδικὴ ἐρμηνεία τοῦ Χάους μπορεῖ νὰ συνδέθηκε μὲ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου σὲ ἓνα σχετικὰ πρῶμο στάδιο τῆς κοσμογονίας.

47. Ἡ ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ κειμένου στὸν Φερεκύδη καὶ τὰ συμπληρώματα ἀπὸ τὸ <ποι-κίλλει...> ὡς τὸ <δῶματα> ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, *Στρωμ.* VI, 9, 4: Φ. ὁ Σύριος λέγει: Ζὰς ποιεῖ φᾶρος... Ὁ γηγενὸς δῶματα. Ἄλλες συμπληρώσεις ἀπὸ τοὺς Blass, Weil, Diels· τὸ κείμενο παρατίθεται ὅπως ὑπάρχει στὸ DK, ἐκτὸς ἀπὸ μερικές τροποποιήσεις στὴν ἐλαφρὰ ἐσφαλμένη καταχώριση τῶν κενῶν πού ὑπάρχουν στὸν πάπυρο.

48. Οἱ γαμήλιες τελετὲς διαρκοῦσαν συνολικά τρεῖς μέρες. Τὰ τελικὰ ἀνακαλυπτήρια, πού συνοδεύονταν ἀπὸ δῶρα, καὶ ἡ ὀλοκλήρωση γίνονταν τὴν τρίτῃ μέρα. Ἔτσι μᾶς λέει ὁ Ἡσύχιος, μολονότι ἄλλες ἀρχαῖες πηγές (ὅλες τους ὅμως ἀρκετὰ ὕψιμες) ὑπαινίσσονται ὅτι ὀλοκλήρη ἡ τελετὴ κρατοῦσε μόνο μιὰ μέρα.

49. Ὁ Ὁ γηγενὸς εἶναι μιὰ παράξενη παραλλαγή τοῦ Ὁ κειμένου καὶ ἴσως νὰ σχετίζεται μὲ τὸ ἀκκαδικὸ *uginna* = κύκλος. Ἡ χρῆσις αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὸν Φερεκύδη ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα ἐνδειξὴ τῆς προτίμησής του γιὰ ἀρχαῖζουσες ἢ ἐτυμολογικὲς μορφές.

50. Ὁ Κάμμος, ὅταν παντρεύτηκε τὴν Ἀρμονία, τῆς ἔκανε δῶρο ἓναν πέπλον (Ἀπολλοδώρος III, 4, 2), ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καμιὰ νύξη ὅτι ἦταν στολισμένος μὲ κάποιον ἰδιαίτερο τρόπο, καὶ ὅπως δὴποτε δὲν τὸν ἐφτιαξε ὁ ἴδιος. Οὕτε φαίνεται νὰ ὑπάρχει καμιὰ ξεχωριστὴ σύνδεση μὲ τὸν ἱερὸ γάμο στὶς Πλαταιές (πρβ. L. R. Farnell, *Cults* I, 244), ὅπου ἓνα ξόανο φτιαγμένο ἀπὸ ξύλο βαλκανιδιᾶς τὸ ἐντυναν νύφη γιὰ νὰ συμβολίσαι τὴν Ἥρα.

51. Πρβ. τὸν χρυσοπτέρογο Ἑρῶτα πού, στὸ ὕμναιο ἄσμα τοῦ Ἀριστοφάνη στοὺς *Ὀρνίθες* (1737 κέ.), παρουσιάζεται ὡς παρὰνυμφος στὸ γάμο τοῦ Δία μετὰ τὴν Ἥρα.

52. Ὁ Diels, ἀκολουθοῦμενος λ.χ. ἀπὸ τοὺς Jaeger, Mondolfo καὶ von Fritz, εἶχε ἐντυπωσιαστῆ βαθύτητα ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενα (DK 7 b 5) τοῦ χωρίου 59, ὅπου ὁ Ὠριγένης ἀναφέρει, ὅτι, σύμφωνα μετὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Κέλσου, ὀρισμένα ἔθιμα καὶ μυθολογικά περιστατικά συμβόλιζαν τὴν ὑποταγὴ τῆς ὕλης ἀπὸ τοῦ θεοῦ. Μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐρμηνεύονται δύο ὁμηρικά ἐδάφια, κατόπιν ἡ περιγραφή τοῦ Φερεκύδη γιὰ τὸν Τάρταρο (59) καὶ τέλος ὁ πέπλος τῶν Παναθηναίων· ὁ τελευταῖος δείχνει, σύμφωνα μετὰ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, ὅτι «μιά ἄμωμη θεότητα, πού δὲν ἔχει μητέρα, κατισχύει πάνω στὸ χοϊκὸ στοιχεῖο». Ἐδῶ ὁ πέπλος συμβολίζει τὴν Ἀθηνᾶ, ἐνῶ ἡ ἄμαξα (ἀργότερα πλοῖο) μετὰ τὸ κοντάρι ὅπου στηριζόταν ὁ πέπλος ἀντιπροσωπεύει τὸ χοϊκὸ στοιχεῖο: τέτοιες ἀρχαῖες εἰκασίες γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔθιμο ἦταν ἀρκετὰ συχνές. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία ἀναφέρεται ὡς ξεχωριστὴ περίπτωση, ἀντίστοιχη φυσικὰ μετὰ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Φερεκύδη, γιατί παρατίθεται ὡς πρόσθετη ἐξεκίνηση τῆς ἰδίας θέσης· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει τίποτα πού νὰ υποδείχνει ὅτι ὁ Φερεκύδης πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ μετὰ ἀνάλογο τρόπο ὅπως τὰ Παναθηναία.

53. Τὸ 59 τοποθετεῖ τὸν Τάρταρο κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, πράγμα πού ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Φερεκύδης δεχόταν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴ λαϊκὴ ἀντίληψη καὶ ὅχι τὴν ὀρθολογικὴ κατασκευὴ τοῦ Ἀναξίμανδρου. Τὸ κοσμικὸ δένδρο πού περιγράψαμε πιὸ πάνω διαφέρει ἀπὸ τὸ *Yggdrasil*, τὸ κοσμικὸ δένδρο τῆς σκανδιναβικῆς μυθολογίας, πού τὰ κλαδιά του ἀποτελοῦν τὸν οὐρανὸ, ὅχι τὸ στήριγμα τῆς γῆς ἐπιφάνειας· ἀν καὶ οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ δένδρου στήριζαν τὴ γῆ.

54. Μιὰ ἐνδειξὴ γιὰ τὸ νόημα τῆς φτερωτῆς βαλκανιδιάς καὶ τοῦ φορέματος μᾶς δίνει τὸ σχόλιο τοῦ Ἰσίδωρου στὸ 55, ὅτι ὁ Φερεκύδης «πῆρε αὐτὴ τὴν ιδέα ἀπὸ τὴν προφητεία τοῦ Χάμ». Δυστυχῶς, ἐλάχιστα πράγματα μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε γι' αὐτὸ τὸ ἔργο. Ὁ Harnack διατύπωσε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ὄνομα Χάμ σημαίνει, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, τὸν Ζωροάστρη (Bidez καὶ Cumont, *Les Mages hellénisés* II, 62 σημ.). εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικὲς φορές γινόταν πράγματι αὐτὴ ἡ ταύτιση· πρβ. τὸ ἴδιο I, 43· II, 49-50. Ὁ Ζωροάστρης ἦταν ἤδη καθιερωμένος ὡς σοφὸς στὶς ἀρχὲς τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, καὶ ὁ Ἀριστόξενος εἶχε βεβαιώσει ὅτι ὁ Πυθαγόρας ἐπισκέφτηκε τὸν Ζωροάστρη στὴ Βαβυλώνα ('Ἰππόλυτος, *Ἔλ.* I, 2, 12· DK 14, 11). Ἀνάμεσα στὸ τεράστιο πλῆθος ψευδοζωροαστρικῶν ἔργων πού γράφτηκαν στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὑπῆρχε ἕνα τετράτομο *Περὶ φύσεως*, μετὰ εἰδικὲς περιγραφὰς τῶν μαγικῶν ιδιοτήτων πού ἔχουν οἱ πέτρες καὶ τὰ φυτὰ, καθὼς καὶ διάφορες περιγραφὰς τοῦ Ἄδη. Τὸ βιβλίον γιὰ τὴ φύσιν δὲν φαίνεται νὰ περιεῖχε τίποτα πού νὰ ἔχει κοσμογονικὸ ἐνδιαφέρον, παρὰ ἀσχολοῦνταν, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα, μετὰ τὴν ἀστρολογία, τὰ ὀρυκτὰ κτλ. Στοιχοὶ δύο πρώτους αἰῶνες μ.Χ., παρατηρήθηκε ἕνα δεύτερον κύμα ζωροαστρικῶν συγγραμμάτων, γραμμένων ἀπὸ ὁπαδοὺς διαφόρων γνωστικῶν αἱρέσεων —στὰ κλημεντινὰ ἀπόκρυφα, ἀπὸ τοὺς Σηθιανούς, ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Προβόλου. Σ' αὐτὰ τὰ ἔργα ὑπάρχουν περισσότερα γνήσια ζωροαστρικὰ στοιχεῖα (δυσίσμος καλοῦ καὶ κακοῦ, σημάσια τῆς φωτιᾶς) ἀπὸ ὅσο στὰ ἔργα τῆς προηγούμενης ομάδας. Δὲν εἶναι βέβαιο σὲ ποιά ομάδα ἀναφερόταν ὁ Ἰσίδωρος· ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ πατέρας τοῦ Ἰσίδωρου, ὁ Βασιλείδης, ἐκλινε πρὸς τὸν ἱρανικὸν δυῖσμό, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ Χάμ μετὰ τὸν Ζωροάστρη πρωτοεμφανίζεται μᾶλλον σὲ μιὰ γνωστικὴ πηγὴ, ἐνισχύουν τὴν ἀποψὴ ὅτι ἀναφερόταν στὴ μεταγενέστερη ομάδα. Ἀπὸ τὴν ἄλλὴ μεριά, ὅμως, δὲν εἶναι καὶ τόσο πιθανὸ νὰ παραπλανήθηκε ὁ Ἰσίδωρος ἀπὸ ἕνα προῖον τῆς δικῆς του ἐποχῆς. Ἀλλὰ σὲ καμιά ἀπὸ τίς δύο ομάδες δὲν μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε κάτι πού νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πρόηγούμενο γιὰ τὴ φτερωτὴ βαλκανιδιά ἢ γιὰ τὸ στολισμένο φόρεμα· δὲν μπορούμε οὔτε καὶ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰσίδωρος ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ χαρακτήρα τῆς ἀλληγορίας τοῦ Φερεκύδη, γιατί ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ζωροαστρικὴ γραμματεία δὲν εἶχε ἀνατολικὴ προέλευση ἢ χροιά. Δὲν μπο-

ροῦμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι ὅτι ἡ ἀλληγορία τοῦ Φερεκύδῃ δὲν εἶχε ἐνσωματωθεῖ σὲ κάποια ψευδοζωροαστρικὴ πηγὴ ὥστε νὰ παραπλανήσῃ τὸν Ἰσίδωρο.

55. Ἐπίσης, δὲν χρειάζεται νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος ἀναπαρήγαγε μιὰ ἀρχαία ὀρφικὴ περιγραφὴ. Σ' αὐτὴ τὴν κοσμογονία καὶ θεογονία, ποὺ τραγοῦδῃς ὁ Ὀρφεύς στὰ Ἀργοναυτικά, ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα ποὺ δὲν εἶναι ὀρφικά (βλ. ἐπίσης 38 καὶ σημ. 31).

56. Ἐπίσης στὸ Σ 398 κέ., καὶ στὴ Θεογ. 358. Στὴ Θεογ. 295 κέ. μιὰ ἄλλη Ὠκεανίδα, ἡ Καλλιρρόη, γέννησε μιὰ γυναίκα-φίδι, τὴν Ἐχιδνα, ποὺ ζευγάρωσε μὲ τὸν Τυφώνα.

57. Δὲν εἶναι ἀπόλυτα ξεκάθαρο ἂν οἱ Ὀφιονίδαι εἶναι πράγματι «τὰ παιδιὰ τοῦ Ὀφιο-νέα» ἢ ἀπλῶς ὁ στρατὸς ἢ οἱ ὀπαδοὶ του, πρβ. 57. Ἄν ἀληθεύει τὸ πρῶτο, μπορούμε νὰ κάνουμε σύγκρισή μὲ τὰ τέρατα ποὺ γέννησε ἡ Ἐχιδνα μὲ τὸν Τυφώνα (Θεογ. 306 κέ.) — ἂν καὶ αὐτὰ δὲν παίζουν ρόλο στὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Τυφώνα.

58. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Πλάτων εἶχε στὸ νοῦ του τὸν Φερεκύδῃ στὸ 61 Σοφιστῆς 242 c-d: *μυθόν τινα ἕκαστος φαίνεται μοι διηγείσθαι παισὶν ὡς οὖσιν ἡμῖν, ὁ μὲν ὡς τρία τὰ ὄντα, πολεμεῖ δὲ ἀλλήλοις ἐνίοτε αὐτῶν ἅττα πη, τοτὲ δὲ καὶ φίλα γιγνόμενα γάμους τε καὶ τόκους καὶ τροφὰς τῶν ἐκγόνων παρέχεται...* (Μοῦ φαίνεται ὅτι καθένας τους διηγεῖται κάτι σὰν παραμῦθι, σὰν νὰ ἤμασταν παιδιὰ, ὁ ἕνας λέγοντας ὅτι ὑπάρχουν τρία ὄντα καὶ ὅτι πότε πότε μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ πολεμοῦν μετὰξὺ τους καὶ ἄλλοτε πάλι φιλιώνουν καὶ παντρεύονται καὶ τεκνοποιοῦν καὶ τρέφουν τὰ παιδιὰ τους...) Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὅλα τὰ περιστατικὰ ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ ἔχουν παρθεῖ συνειδητὰ ἀπὸ τὸν Φερεκύδῃ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II

ΘΑΛΗΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

(σ. 89-109)

59. Ἡ ἔκλειψη ἔγινε στὴν Ὀλ. 48, 4 (585/4) σύμφωνα μὲ τὸν Πλίνιο, *N.H.* II, 53 (DK 11 a 5), ποὺ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀκολούθησε τὸν Ἀπολλόδωρο καὶ τουλάχιστον ἓνα χρόνο ἀργότερα, σύμφωνα μὲ τὸ σχῆμα τοῦ Εὐσέβιου (DK 11 a 5). Σύγχρονοι ὑπολογισμοὶ τοποθετοῦν τὴν ἔκλειψη στὶς 28 Μαΐου 585 π.Χ., δηλαδὴ στὴν Ὀλ. 48, 3. Ἡ ἀποψη τοῦ Tannery ὅτι ἡ ἔκλειψη ποὺ πρόβλεψε ὁ Θαλῆς ἦταν ἐκείνη ποὺ συνέβη τὸ 610 ἀπορρίπτεται σήμερα. Ὁ Ἀπολλόδωρος, σύμφωνα μὲ τὸν Διογένη Λαέρτιο I, 37-38 (DK 11 a 1), τοποθετοῦσε τὴ γέννηση τοῦ Θαλῆ στὴν Ὀλ. 35, 1 (640) καὶ τὸ θάνατό του στὴν Ὀλ. 58 (548-545), δηλαδὴ κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ ὁ Θαλῆς ἔζησε ἐβδομήντα ὀχτῶ χρόνια. Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει ἓνα μαθηματικὸ λάθος: εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι, ἐξαιτίας τῆς συνηθισμένης σύγχυσης τοῦ εἰ μὲ τὸ θ, ἡ Ὀλ. 35, 1 εἶναι στὴν πραγματικότητά ἡ Ὀλ. 39, 1 (624). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ἀπολλόδωρος τοποθετοῦσε τὸ θάνατο τοῦ Θαλῆ γύρω στὴ χρονιὰ ποὺ ἔγινε ἡ ἄλωση τῶν Σάρδεων, τὴν ἀκμὴ τοῦ στὴν ἐποχὴ τῆς ἔκλειψης καὶ τὴ γέννησής του σαράντα χρόνια νωρίτερα, ὅπως δέχονταν συμβατικὰ οἱ ἀρχαῖοι. Αὐτὸ τὸ χρονικὸ πλαίσιο συμφωνεῖ χονδρικὰ μὲ μιὰ διαφορετικὴ καὶ κάπως παλιότερη αὐθεντία στὶς χρονολογήσεις: τὸν Δημήτριον τὸν Φαληρέα, ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸν Διογ. Α. I, 22 (DK 11 a 1), τοποθετοῦσε τὴν ἐπίσημη ἀναγνώριση τῶν Ἐπτὰ Σοφῶν (στοὺς ὁποίους, κατὰ γενικὴ παραδοχὴ, ἀνῆκε καὶ ὁ Θαλῆς) στὴν περίοδο ποὺ ἄρχων στὴν Ἀθήνα ἦταν ὁ Δαμασίας, δηλαδὴ τὸ 582/1 π.Χ., τὴ χρονιὰ ποὺ ἔγιναν τὰ πρῶτα Πύθια.

60. Πρβ. 64 Ἡρόδοτος I, 146: *...Μίνυι Ὀρχομένιοι σφι* (ἐνν.: τοὺς Ἴωνες ἀποικιστὲς) *ἀναμειγνύονται καὶ Καδμείοι καὶ Δρύοπες...* (...Μίνυοι ἀπὸ τὸν Ὀρχομένον ἔχουν ἔρθει σὲ ἐπιμεξία μαζί τους [δηλαδὴ μὲ τοὺς Ἴωνες ἀποικιστὲς], καθὼς ἐπίσης Καδμείοι καὶ Δρύοπες...). Ἔτσι, οἱ «Φοίνικες» πρόγονοι τοῦ Θαλῆ ἦταν πιθανότατα Καδμείοι ἀπὸ τὴ Βοιωτία

και όχι καθαρόαιμοι Σημίτες. 'Ο πατέρας του, ο 'Εξάμνος, φαίνεται ότι είχε καρικό όνομα. 'Ο 'Ηρόδοτος λέει παρακάτω ότι ακόμα και οι φαινομενικά γνησιότερες ιωνικές οικογένειες είχαν καρικό αίμα, λόγω της επιμειξίας με γυναίκες από την Καρία.

61. Για μία πολύ πιο επιφυλακτική παρουσίαση των ιδεών του Θαλή βλ. D. R. Dicks, *CQ* N.S. 9 (1959) 294-309.

62. Πρβ. 69 'Ηρόδοτος II, 109: *δοκείε δέ μοι ἐνθεύτεν* (ἐνν.: από το ξαναμέτρηση του έμβαδού των κλήρων μετά τις έτήσιες πλημμύρες του Νείλου) *γεωμετρή εύρεθείσα εἰς τήν 'Ελλάδα ἐπανελθεῖν*. (Μου φαίνεται ότι έτσι γεννήθηκε ή γεωμετρία και κατόπιν μεταφέρθηκε στην 'Ελλάδα.)

63. 77 'Ηρόδοτος I, 29: *...ἀπικνέονται ἐς Σάρδεις ἀκαμαζούσας πλουτῶ ἄλλοι τε οἱ πάντες ἐκ τῆς 'Ελλάδος σοφισταί... και δὴ και Σόλων...* (...στην άκμή της εύημερίας της πήγαιναν στις Σάρδεις όλοι οι σοφοί της 'Ελλάδας... άνάμεσά τους και ό Σόλων...).

64. Μερικοί μελετητές θεώρησαν ότι ό ένας χρόνος είναι υπερβολικά μεγάλη περίοδος και γι' αυτό προσάτησαν να περιορίσουν το νόημα του *ἐνιαυτὸν* (74) στο θερινό ήλιοστάσιο (με βάση το όποιο μπορούσε να μετρηθεί το διάστημα του ενός χρόνου): αλλά δεν υπάρχουν ικανοποιητικές ενδείξεις για μία τέτοια χρήση της λέξης.

65. 'Ο προσδιορισμός αυτού του λόγου ήταν ένα μόνιμο πρόβλημα της ελληνικής αστρονομίας, που ίσως ήταν φυσικό να συνδεθεί με τον αρχαιότερο γνωστό άστρονόμο. 'Ο λόγος που δίνει ό Διογένης, 1/720, προϋποθέτει τη μέτρηση του κύκλου της έκλειπτικής με βάση τον αριθμό 60, μία μέθοδο που είχαν υιοθετήσει οι Βαβυλώνιοι βλ. A. A. Wasserstein, *JHS* 75 (1955) 114-116. Πρβ. 'Ηρόδοτος II, 109 (97), επίσης II, 4.

66. Πρβ. επίσης το 75, όπου δεν μάς είναι τίποτα γνωστό από άλλες πηγές για τις άναφορές του Ξενοφάνη, του 'Ηράκλειτου και του Δημόκριτου στον Θαλή.

67. 'Ο Burnet, *EGP* 45 κέ., παρατήρησε ότι ή γνώση της αιγυπτιακής αριθμητικής σχέσης *sept* (μιάς τριγωνομετρικής προσέγγισης) θα μπορούσε να δώσει τη λύση και των δύο προβλημάτων. "Αν σκεφτούμε πόσο πιθανό είναι ότι ό Θαλής ήταν έξοικειωμένος με την Αίγυπτο και ότι χρησιμοποίησε με άνάλογο τρόπο έναν έμπειρικό βαβυλωνιακό τύπο, δεν μπορούμε καθόλου να άποκλείσουμε αυτή την εξήγηση.—'Η πληροφορία της Παμφίλης (Διογ. Α. I, 24) ότι ό Θαλής ένέγραψε ένα όρθογώνιο τρίγωνο σε κύκλο «και θυάσεις ένα βόδι» είναι διασκεδαστική, αλλά όχι πειστική.

68. 'Η συνοπτική περιγραφή του Θεόφραστου για την ύλική άρχή του Θαλή διασώζεται από τον Σιμπλίκιο, *εἰς Φυσ.*, σ. 23, 21 Diels (= Θεόφρ., *Φυσ. δόξαι*, άπόσπ. 1), DK 11 a 13. 'Έχει μεγάλη όμοιότητα με το 85 του 'Αριστοτέλη και χρησιμοποιεί σε πολλά σημεία την ίδια φρασεολογία. Προσθέτει πάντως έναν ακόμα ύποθετικό λόγο για την επιλογή του νερού από τον Θαλή, ότι δηλαδή τα νεκρά σώματα ξεραίνονται (τα νεκρούμενα *ξηραίνεται*): αυτό το σκεπτικό προέρχεται ίσως από τον 'Ιππωνά (βλ. σημ. 69), που πιστώνεται με ένα παραπλήσιο επιχείρημα από τον 'Ανώνυμο του Λονδίνου XI, 22 (DK 38 a 11), δηλαδή από μία περιπατητική πηγή. 'Η ίδια προσθήκη υπάρχει και στον 'Αέτιο.

69. Φαίνεται πολύ πιθανό ότι πηγή για τον 'Αριστοτέλη είναι ό 'Ιππων από τη Σάμο (ή από το Ρήγιο, τον Κρότωνα ή το Μεταπόντιο), που στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. άναλωσόνησε και τροποποίησε την ιδέα ότι το νερό είναι το συστατικό ύλικό όλων των πραγμάτων. 'Ο 'Ιππων, που ό 'Αριστοτέλης δεν έκτιμούσε τη διάνοιά του, είχε προφανώς ζωηρό ενδιαφέρον για τη φυσιολογία. Πρβ. ιδιαίτερα το 86 'Αριστοτέλης, *Περί ψυχῆς* A 2, 405 b 1: *τῶν δέ φορτικωτέρων και ὕδωρ τινές ἀπεφῆνάντο* (ἐνν.: τήν ψυχήν), *καθάτερε 'Ιππων· πεισθῆναι δ' εὐόκασιν ἐκ τῆς γωνῆς, ὅτι πάντων ὑγρὰ και γάρ ἐλέγχει τοὺς αἵμα φάσκοντας τήν ψυχήν, ὅτι ή γωνή οὐχ αἷμα*. (Μερικοί μάάλιστα από τους πιο χυδαίους στοχαστές δήλωσαν, όπως ό 'Ιππων, ότι ή ψυχή είναι νερό· όπως φαίνεται, σχημάτισαν αυτή τη γνώμη από το

γεγονός ότι τὸ σπέρμα ὄλων τῶν ὄντων εἶναι ὑγρό· καὶ μάλιστα ἀντικρούει αὐτοὺς ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι αἷμα, γιὰ τὸ σπέρμα δὲν εἶναι αἷμα.) Παρατηροῦμε ὅτι καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐδάφιο ὑπάρχουν πολλὰ εἰκοτολογικὰ στοιχεῖα. Κατὰ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι οἱ λόγοι ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς πιθανὴ αἰτία γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸν Θαλῆ εἶναι παρ- μένοι ἀπὸ τὸν Ἰππώνα εἶναι ὅτι ὁ πρόσθετος λόγος ποὺ ἀναφέρει ὁ Θεόφραστος (βλ. προη- γούμενη σημείωση) πιθανότατα δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἰππώνα καὶ ἐπομένως μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸν σκέφτηκε ὁ Ἰδιος ὁ Ἀριστοτέλης.

70. Ὅπως στὸ 87 Ἡράκλειτος ὁ Ὀμηρικός, Ὀμηρικά προβλήματα 22: ἡ γὰρ ὑγρὰ φύσις, εὐμαρῶς εἰς ἕκαστα μεταπλαττομένη, πρὸς τὸ ποικίλον εἴωθε μορφοῦσθαι· τό τε γὰρ ἐξατμιζόμενον αὐτῆς ἀεροῦται, καὶ τὸ λεπτότατον ἀπὸ ἀέρος αἰθρῇ ἀνάπτεται, συνιζάνον τε τὸ ὕδωρ καὶ μεταβαλλόμενον εἰς ἰλὸν ἀπογαιούται· διὸ δὴ τῆς τετραδὸς τῶν στοιχείων ὥσπερ αἰτιώτατον ὁ Θαλῆς ἀπεφῆντο στοιχεῖον εἶναι τὸ ὕδωρ. (Γιατὶ ἡ ὑγρὴ οὐσία, ἐπειδὴ μετα- πλαθεταὶ εὐκολὰ σὲ διάφορα πράγματα, περνáει συνήθως ἀπὸ τῆς πρὸς ποικίλης ἀλλαγῆς· τὸ μέρος τῆς ποῦ ἐξατμιζεται γίνεταί ἀέρας, καὶ τὸ λεπτότερο μέρος καίγεται γιὰ νὰ γίνῃ ἀπὸ ἀέρος αἰθέρας, ἐνῶ ὅταν τὸ νερὸ κατακάθεται καὶ μετατρέπεται σὲ λάσπη γίνεται γῆ· γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θαλῆς διακήρυξε ὅτι ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα τὸ νερὸ εἶναι τὸ πρὸς δραστήριο, σὰν νὰ λέμε ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῶν πάντων.) Αὐτοὶ οἱ λόγοι προέρχονται σίγουρα ἀπὸ μιὰ στωικὴ πηγὴ—ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα στωικῆς φρασεολογίας— καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁλό- τελα ὑποθετικοί. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεόφραστο, προφανῶς, ὁ Θαλῆς χρησιμοποίησε τὸ νερὸ καὶ τὰ παράγωγά του γιὰ νὰ ἐξηγήσει τοὺς σεισμούς (88: αὐτὸ βασίζεται στὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ γῆ στηρίζεται στὸ νερὸ), καθὼς καὶ τοὺς ἀνέμους καὶ τῆς κινήσεως τῶν ἀστέρων (Ἰππόλυτος, Ἔλ. Ι, 1)· ὁμοῦς εἶναι ἀπίθανο ὅτι ὅλα αὐτὰ ὑπῆρξαν ὁ κύριος λόγος γιὰ τὸν ὅποιο ὁ Θαλῆς υἰοθέτησε αὐτὴ τὴ θεωρίαν.

71. Ὅλες αὐτὲς οἱ περιπτώσεις ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν U. Hölscher στὴν πειστικὴ του ἀνάλυση γιὰ τὸν Θαλῆ, *Hermes* 81 (1953) 385-391. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὸ ὕλικό τὸ ἐξετάσαμε στὸ πρῶτο κεφάλαιο. Γιὰ τὴν ἰδέαν τοῦ Νοῦν, τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἀρχέγονου ὠκεανοῦ ποὺ στηρίζει τὴ γῆ, βλ. ἐπίσης τῆς παρατηρήσεως τοῦ J. A. Wilson, *Before Philosophy* 59 κέ., καὶ H. Frankfort, *Ancient Egyptian Religion* (N.Y. 1948) 114.

72. Ὅπως φαίνεται, ὁ Θαλῆς χρησιμοποίησε τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ γῆ ἐπιπλεῖ στὸ νερὸ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τοὺς σεισμούς: 88 Σενέκας *Qu. nat.* III, 14 (πιθανῶς ἀπὸ τὸν Θεόφραστο, διαμέ- σου μιᾶς ποσειδωνίας πηγῆς): *Ait enim (δηλαδή ὁ Θαλῆς) terrarum orbem aqua sustineri et vehi more navigii mobilitateque eius fluctuare tunc cum dicitur tremere.* (Γιατὶ [ὁ Θα- λῆς] εἶπε ὅτι ὁ κόσμος ὑποβαστάζεται ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ πλέει σὰν καράβι, καὶ ὅταν λέγεται ὅτι «τρέμει» στὴν πραγματικότητα λικνίζεται ἐξαιτίας τῆς κινήσεως τοῦ νεροῦ.)

73. Ὁ Θαλῆς θὰ δεχόταν τὴν χρῆσιν τοῦ Σιμπλίκιου (εἰς *Φυσ.* 458, 23· DK 11 a 13) ὅτι θεωροῦσε τὸ νερὸ ἄπειρον· ἀλλὰ γιὰ τὸν Θαλῆ ἡ λέξις «ἄπειρον» θὰ σήμαινε «χωρὶς καθορι- σμένα ὅρια» καὶ ὅχι «ἀπεριόριστο», καὶ ἡ θέσις αὕτη θὰ ἦταν μᾶλλον μιὰ αὐτονόγη παρα- δοχὴ παρὰ μιὰ συνεκτικὴ διατυπωμένη θεωρία. Ὁ Σιμπλίκιος παραπλανᾷ ἀκόμα σοβαρότερα τὸν ἀναγνώστη του ὅταν διαβεβαιώνει (εἰς *Φυσ.* 180, 14) ὅτι ὁ Θαλῆς, ὅπως καὶ ὁ Ἀναξί- μένης, ἀπέδιδε τὴ δημιουργίαν τοῦ κόσμου στὴν πύκνωση καὶ τὴν ἀραίωση αὐτῆς τῆς ὕλης ἀρχῆς. Αὕτη ἡ χρῆσις εἶναι καθαρὰ σχηματικὴ καὶ βασίζεται σὲ μιὰ ὑπερβολικὰ ἀκαμπτὴ δι- χοτομία ποὺ ὑπάρχει στὸν Ἀριστοτέλη (104). Κατὰ τὸν Θεόφραστο, μόνο ὁ Ἀναξίμενης ὑποστήριξε ρητὰ ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο: βλ. 142.

74. 92 Πλάτων, *Νόμοι* 10, 899 b: ἔσθ' ὅστις ταῦτα ὁμολογῶν ὑπομενεῖ μὴ θεῶν εἶναι πλήρη πάντα; (Ἔπάρχει κανένας ποὺ νὰ τὸ παραδέχεται αὐτὸ καὶ ὥστόσο νὰ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι γεμάτος θεοὺς;) Τὰ συμφοραζόμενα μιλοῦν γιὰ ψυχὰς ποὺ ὀνομάζονται θεοί, ἀλλὰ δὲν περιέχουν καμιά ρητὴ ἀναφορὰ στὸν Θαλῆ. Ὁ Πλάτων εἶχε τὴ συνήθειαν νὰ

εισάγει, μάλλον βεβαιωμένα, μια γνώριμη φράση για να διασαφηνίσει ένα δικό του επιχείρημα, χωρίς να κατονομάζει την προέλευσή της. Πάντως, ο τρόπος που χρησιμοποιεί τα επίμαχα λόγια είναι σημαντικός, γιατί δείχνει ότι δεν αντιπροσωπεύουν απλώς μια συνοπτική διατύπωση του 'Αριστοτέλη. Μπορεί να είναι αυτόουσια τα λόγια του 'Θαλή· έχουν ολότελα διαφορετική όψη από τα τετριμμένα αποφθέγματα που έβαλε στο στόμα του 'Θαλή ο Δημήτριος ο Φαλκρεύς (κατά τὸν Στοβαῖο III, 1, 172· DK 10, 3). 'Ο 'Αριστοτέλης τὰ ἐπανάλαβε, βάζοντας ἀντὶ «θεῶν» «ψυχῆς» καὶ χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὴν προέλευσή τους, στὸ *Περὶ ζῴων γενέσεως* Γ 11, 762 a 21.

75. 'Ο Snell, σ' ένα σημαντικό αλλά δυσνόητο ἄρθρο του στὸ *Philologus* 96 (1944) 170-182, δείχνει ὅτι ὁ 'Ιππίας ἦταν πιθανότατα ἡ πηγὴ τῶν ὑπόλοιπων παρατηρήσεων τοῦ 'Αριστοτέλη γιὰ τὸν 'Θαλή, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καὶ ἡ σύγκριση μὲ παλιότερες ἰδέες σχετικὰ μὲ τὸν 'Ωκεανὸ κτλ. (11, πρβ. 12). Τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν 'Ιππία ποὺ παραθέτει ὁ Κλήμης, DK 86 b 6, δείχνει ὅτι ὁ 'Ιππίας εἶχε κάνει μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ζωτικὲς ρήσεις τοῦ 'Ομήρου, τοῦ 'Ἡσίοδου, τῶν ὀρφικῶν καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν καὶ ξένων πηγῶν γύρω ἀπὸ παρόμοια θέματα. 'Επομένως, ὁ 'Ιππίας ἦταν ὁ πρῶτος συστηματικὸς δοξογράφος.

76. 'Η δαίμονες, σύμφωνα μὲ τὴν παράφραση ποὺ κάνει ὁ 'Αέτιος, ἀκολουθώντας τὸν Θεόφραστο: 93 'Αέτιος I, 7, 11: *Θαλῆς νοῦν τοῦ κόσμου τὸν θεόν, τὸ δὲ πᾶν ἐμψυχον ἅμα καὶ δαιμόνων πληρὲς· διῆκειν δὲ καὶ διὰ τοῦ στοιχειώδους ὕγρου δύναμιν θείαν κινητικὴν αὐτοῦ.* ('Ο 'Θαλῆς εἶπε ὅτι ὁ νοῦς τοῦ κόσμου εἶναι ὁ θεὸς καὶ ὅτι τὸ σύμπαν εἶναι ἐμψυχο καὶ γεμάτο δαίμονες· τὸ στοιχειώδες ὕγρο διαπερνᾶται ἀπὸ μιὰ θεία δύναμη, ποὺ τὸ κινεῖ.) 'Η συμπαράθεση αὐτῶν τῶν δύο προτάσεων δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. 'Η τελευταία πρόταση εἶναι στωικὴ στὴ μορφή καὶ στὸ περιεχόμενο· ἡ πρώτη (*Θαλῆς... θεόν*) εἶναι καὶ αὐτὴ ολότελα ἀναχρονιστικὴ καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ στωικὴ ἐπιανεμνητεία. 'Επιανεμνήθηκε ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, *de nat. d.* I, 10, 25, ποὺ πρόσθεσε ὅτι ὁ θεός, ὡς νοῦς, δημιουργοῦσε τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ νερό. Πολλὲς βεβαιωμένα φανταστικὲς γνώμες σὰν αὐτὴ ἀποδίδονταν στὸν 'Θαλή ἀπὸ ἀμήχανους ἢ ἐπιπόλαιους δοξογράφους καὶ βιογράφους. Παράβαλε, ἴσως, τοὺς 30.000 δαίμονες τοῦ 'Ἡσίοδου, *Ἔργα καὶ ἡμέραι* 252 κέ.

77. 'Ο ἰσχυρισμὸς τοῦ Χοιρίλου ἀπὸ τὴν 'Ιασὸ (3ος-2ος αἰώνας π.Χ.) καὶ ἄλλων, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Διογ. Λ. I, 24 (DK 11 a 1), ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν 'Θαλή ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη, εἶναι προφανῶς ἓνα ἀθέμιτο συμπέρασμα βγαλμένο ἀπὸ αὐτὴ τὴ συλλογιστικὴ καὶ ὀφείλεται πάλι σὲ μιὰ στωικὴ παραποίηση παρόμοια μὲ τὸ 93. 'Ο 'Θαλῆς μπορεῖ νὰ ἔκανε σαφὴ ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ τὴ θεία ζωικὴ δύναμη τοῦ σύμπαντος ὡς συνόλου, ἀναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ἔμμεσα τὴ βαθύτερη συνάφειά τους.

78. Τὰ δόγματα ποὺ στὴν *Ἰλιάδα* (Λ 574 κτλ.) «λαχταροῦν νὰ χορτάσουν σάρκα», καθὼς καὶ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις, ἀναφέρονται μερικὲς φορὲς ὡς ἐνδειξὴ ὅτι ἡ ἀνιμιστικὴ κοσμοαντίληψη ἦταν παλιὰ. 'Ο ἀνιμισμὸς (ψυχολατρία) εἶναι, φυσικὰ, ἐξίσου παλιὸς ὅσο καὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀντικειμενοποιήσει τὴν ἐμπειρία του γιὰ τὸν ἔξω κόσμον — μιὰ τεχνικὴ ποὺ προϋποθέτει κάποια ἐξάσκηση. Οἱ ὁμηρικὲς ἐκφράσεις εἶναι καλύτερα νὰ θεωρηθοῦν λογοτεχνικὲς μεταφορὲς, σὰν τὴν προσωποποίηση τῆς φύσης — μιὰ συνειδητὴ ἀπόρριψη τῆς παραπάνω τεχνικῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

(σ. 110-151)

79. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ 'Θαλῆς καὶ ὁ 'Αναξίμανδρος δὲν χωρίζονται ἀπὸ τὰ σαράντα χρόνια

πού δεχόταν συμβατικά ό 'Απολλόδωρος ώς διαφορά ηλικίας άνάμεσα σέ δάσκαλο και μαθητή (βλ. επόμενη σημείωση) συνηγορεί υπέρ τής άποψής ότι ή χρονολογία 547/6 δέν είναι αυθαίρετη. Είναι άλήθεια ότι, άν ό 'Αναξίμανδρος μπορεί νά θεωρηθεί δάσκαλος του Πυθαγόρα, τότε θα πρέπει νά γεννήθηκε κάπου ογδόντα χρόνια πριν από την άκμή του τελευταίου (πού ό 'Απολλόδωρος τήν τοποθετούσε στο 532/1), και τό 547/6 θα ήταν πολύ κοντά στά 64 του ή μάλλον 65). Σύμφωνα με τή μαρτυρία του 'Ιππόλυτου ('Ελ. Ι, 6, 7· DK 12 α 11), ακόμα και ό 'Απολλόδωρος έπεσε έξω ένα χρόνο, γιατί ό 'Ιππόλυτος αναφέρει ώς έτος γεννήσεως τό 'Ολ. 42, 3 (610/9 π.Χ.), αντί για 'Ολ. 42, 2. "Όμως αυτό πού έχει σημασία είναι ότι ή ηλικία του 'Αναξίμανδρου ήταν γνωστή από μιá συγκεκριμένη χρονιά πού δέν συνέπιπτε με την άκμή του ούτε άπαραίτητα με τή χρονολογία του θανάτου του, άν και ήταν κοντά στο θάνατό του. 'Εξάλλου, στη μεγάλη πλειονότητα των πηγών πού ξέρουμε δέν υπάρχει καμιά σύνδεση του Πυθαγόρα με τόν 'Αναξίμανδρο (μόνο στον Πορφύριο, *Πυθαγ. βίος* 2, πού στηρίζει αυτή τήν πληροφορία μάλλον στον 'Απολλώνιο τόν Τυανέα, και στον 'Απουλήιο, *Florida* 15, 20). 'Όστόσο, δέν μπορούμε νά άποκλείσουμε έντελώς τό ένδεχόμενο ότι ή χρονολογία πού δίνει ό 'Απολλόδωρος για τόν 'Αναξίμανδρο βασιζόταν αυθαίρετα στο σύστημα Πολυκράτη-Πυθαγόρα, πού έφάρμοζε αυτός ό χρονικογράφος. 'Ισως αυτό νά μάς βοηθάει νά εξηγήσουμε τήν τελευταία φράση του 94.

80. 'Η διάταξη των πρώτων φιλοσόφων σέ «σχολές» και, μέσα στα πλαίσια κάθε σχολής, σέ δασκάλους και μαθητές έγκαινιαόστηκε από τόν Θεόφραστο και εφαρμόστηκε συστηματικά στις *Διαδοχές* του Σωτίωνα (περίπου 200 π.Χ.). 'Ο 'Απολλόδωρος χρησιμοποίησε τό τελευταίο αυτό έργο και δέχθηκε μιá διαφορά ηλικίας 40 χρόνων άνάμεσα στο δάσκαλο και τό μαθητή.

81. Πρβ. 96 Θεμιστίος, *Λόγοι* 26, σ. 383 Dindorf: ('Αναξίμανδρος) *εθάρρησε πρώτος δν ἴσμεν Ἑλλήνων λόγον ἐξενεργεῖν περὶ φύσεως συγγεγραμμένον*. (['Ο 'Αναξίμανδρος] ήταν ό πρώτος 'Έλληνας, από όσους ξέρουμε, πού τόλμησε νά γράψει σχετικά με τή φύση.) Σύμφωνα με τήν κοινή άποψη, ό Θαλής δέν έγραψε κανένα βιβλίο, τουλάχιστον δέν έγραψε κανένα βιβλίο με γενικό κοσμολογικό περιεχόμενο: βλ. σ. 99. Μιά από τίς άντιρρήσεις στην έκδοχή ότι τό *Περί φύσεως* είναι ό γνήσιος τίτλος ενός βιβλίου του 6ου αιώνα είναι ότι ή λέξη φύσις πιθανότατα δέν χρησιμοποιείται με τή συλλογική τής έννοια πριν από τά μέσα του 5ου αιώνα (πρβ. Kirk, *Heraclitus, the Cosmic Fragments* 227 κέ.). 'Ο σαρκαστικός τίτλος του Γοργία *Περί φύσεως ή περὶ τοῦ μὴ ὄντος* υποδηλώνει ότι τό *Περί φύσεως* ήταν συνηθισμένο στην εποχή του, αλλά τίποτα περισσότερο. 'Από τήν άλλη μεριά, ή προσθήκη μιᾶς λέξης όπως *χηρημάτων ή πάντων* στο φύσεως θα έκανε τήν επίμαχη χρήση πιθανή. Τό γεγονός είναι ότι τό *Περί φύσεως* εφαρμόζόταν άδιάκριτα σέ κάθε έργο πού καταγινόταν γενικά με ζητήματα φυσικής: πρβ. λ.χ. σ. 174-175, για τήν πώληση του Ξενοφάνη· επίσης Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology* (Νέα 'Υόρκη 1960) σ. 6 σημ. 2.

82. Δέν ξέρουμε πόσες λέξεις περιείχε ένας βιβλιοκλινδρος από πάπου τόν 6ο αιώνα π.Χ. Είναι πολύ πιθανό τά γράμματα νά ήταν μεγάλα (ό πάπυρος θα πρέπει νά ήταν σχετικά φτηνός στη Μίλητο, πού τόν έφερε από τή Ναύκρατη) και ή συνολική ποσότητα των λέξεων πολύ μικρή.

83. 'Ο Πλίνιος, *N.H.* II, 187 (DK 13 α 14 α), υποστήριζε ότι ό 'Αναξιμένης ήταν ό πρώτος πού έδειξε στη Σπάρτη τό *horologium quod appellant sciothericon*, και πού άνακάλυψε τή χρήση του γνώμονα. Αυτό είναι κατά πάσα πιθανότητα λάθος του Πλίνιου, πού είχε τήν τάση νά συγχέει τίς πληροφορίες του όταν έγραφε για τά πρώιμα στάδια τής αστρονομίας. 'Ο Πλίνιος απέδιδε τήν ανακάλυψη τής λόξεως του ζωδιακού στόν 'Αναξίμανδρο, αλλά ό Εϋδημος στο 76 τήν άνήγε πιθανότατα στον Οίνοπιδη. 'Αναμφίβολα, ή πλήρης κατανόηση τής έκλειπτικής έγινε μόλις τόν 5ο αιώνα· τό ότι όμως ό ήλιος κινείται από τόν Βορρά πρός

τὸν Νότο καὶ ἀντίδρομα ἦταν γνωστὸ ἀπὸ πολὺ νωρίτερα —καὶ ὅπωςδήποτε ἦταν γνωστὸ λ.χ. στὸν Θαλῆ.

84. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορία μὲ τὰ ἡλιακὰ ρολόγια στὸ 94, ὁ Κικέρων διηγοῦνταν (*de divinai.* I, 50, 112· DK 12 a 5a) ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος προειδοποίησε τοὺς Σπαρτιάτες νὰ καταφύγουν στὴν χωρία μιά φορὰ πὺν ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ σεισμός. Αὐτὸ μᾶς θυμίζει τὴς θαυματουργικῆς προβλέψεις πὺν ἀποδίδονταν στὸν Φερεκύδη καὶ στὸν Πυθαγόρα· ἀλλὰ ὁ Ἀναξίμανδρος, ὡς πολίτης τῆς Μιλήτου, πὺν βρισκόταν σὲ σεισμογενὴ περιοχὴ, θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἰδιαίτερη πείρα ἀπὸ σεισμούς. Οἱ σημερινοὶ Θεσσαλοί, γιὰ παράδειγμα, καταλαβαίνουν ὅτι πρόκειται νὰ γίνῃ σεισμός ὅταν ἀναστατώνονται οἱ πελαργοί. Πάντως, φαίνεται ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἐπισκέφτηκε πραγματικὰ τὴ Σπάρτη, ἀλλίως εἶναι πολὺ ἀπίθανο νὰ τοποθετοῦνταν ἐκεῖ δύο ξεχωριστὰ ἀνέκδοτα γιὰ τὸ πρόσωπό του.

85. Ἡ φράση *ἐτέραν τινὰ φύσιν ἀπειρον μοιάζει νὰ ἀπὸ τῆς* τῆς, νοηματικὰ, ἐντελῶς διαφορητικῆς φράσης τοῦ Ἀριστοτέλη *ἐτέραν τινὰ φύσιν τῇ ἀπειρῷ* στὸ 102· πολὺ περισσότερο μάλιστα ἀφοῦ τὰ γενικότερα συμπραζόμενα αὐτῶν τῶν φράσεων ἔχουν πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα. Αὐτὴ ἡ ἐπιφανειακὴ ὁμοιότητα στὴ φρασεολογία δείχνει ὅτι ὁ Θεόφραστος εἶχε ἐξοικειωθεῖ μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ δασκάλου του γιὰ τὸ ἀπειρο στὰ Φυσικά, προτοῦ βαλθεῖ νὰ ἀνακεφαλαιώσει τὴς θεωρίες τοῦ Ἀναξίμανδρου.

86. Οὔτε εἶναι εὐκόλο νὰ δεχτοῦμε τὴν ἀπόψη τῶν Diels καὶ Cornford ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος νοοῦσε τὸ ἀπειρον ὡς κυκλικὸ ἢ σφαιρικὸ, πρβ. *ἀπειρον ἀμφιβλήστρον* στὸν Αἰσχύλο, Ἀγ. 1382, *ἀπειρος* γιὰ ἓναν κύκλο στὸν Ἀριστοφάνη καὶ στὸν Ἀριστοτέλη κτλ. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν εἶχε καθόλου στὸ νοῦ του μιὰν ἀπὸ τὴς εἰδικῆς ἐκδοχῆς τῆς λέξης στὴν ἀρχαίῃ περίοδῳ· φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ πρόθεσή του ἦταν νὰ ἀρνηθεῖ κάθε συγκεκριμένο προσδιορισμό.

87. Ὁ Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy* 377 κέ., ὑποστήριξε ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἐνοοῦσε ἀπειρον (τὸ πλῆθος), δηλαδὴ «μὲ ἀκαθόριστο ἀριθμὸ ἑσωτερικῶν διαίρεσεων». Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ ἀπειρον θὰ ἔπρεπε νὰ προσδιοριστεῖ ρητὰ μὲ μιὰ λέξη πὺν νὰ σημαίνει ἀριθμὸ, ὅπως στὸν Ἀναξαγόρα, ἀπόσπ. 1 καὶ 2 (467, 488).

88. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωρία 102, 103, 104, 109, πρβ. Μετ. Α 7, 988 a 30· 989 a 14· Φυσ. Α 6, 189 b 1· Γ 4, 203 a 18· *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* Β 1, 328 b 35.

89. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ ἐν εἶναι κοινὸ καὶ στὴς δύο ομάδες καὶ, ἐπομένως, ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος μπορεῖ νὰ ἀνήκει καὶ στὴς δύο. Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά ἡ ἀντίστιξη γίνεται ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πὺν θεωροῦν τὸ ἐν ὡς ὑπόστρωμα καὶ σ' ἐκείνους πὺν (ὅπως ὁ Ἀναξίμανδρος) δὲν τοῦ δίνουν αὐτὴ τὴν ἐννοία.

90. Τὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νὰ θεωροῦσε τὸ ἀπειρον τοῦ Ἀναξίμανδρου μεῖγμα φαίνεται καθαρὰ στὸ 120. Γιὰ μιὰ πληρέστερη ἀνάλυση ὁλόκληρου αὐτοῦ τοῦ θέματος βλ. Kirk, «Some Problems in Anaximander», CQ N.S. 5 (1955) 24 κέ.

91. Τὸ περιέχει εἶναι μᾶλλον γνήσιο στὸν Ἀναξίμενη, ἀπόσπ. 2 (160), ἔστω καὶ ἂν ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ συμπραζόμενά του ἔχει ἀναδιατυπωθεῖ· ὁ Ἀναξαγόρας (πὺν ἀποκλείεται νὰ ὑπονοεῖται στὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο) χρησιμοποίησε σίγουρα τὴ λέξη τὸ περιέχον στὸ ἀπόσπ. 2 (488). Τὸ κυβερνᾶν, ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἑλεγχὸ τῶν παγκόσμιων στοιχείων ἢ γεγονότων, ἐμφανίζεται στὸν Ἡράκλειτο, ἀπόσπ. 41 (227), στὸν Παρμενίδη, ἀπόσπ. 12, 3 (306), στὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη, ἀπόσπ. 5 (603). Φυσικά, μπορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ πῆρε τὴς δύο λέξεις ἀπὸ διαφορετικὰς πηγὰς καὶ νὰ τὴς συνδύασε.

92. Ἰδιαίτερα ἀφοῦ καὶ ὁ Εὐριπίδης (ἀπόσπ. 910 Nauck²), σὲ μιὰ περιγραφή πὺν χαρακτηρίζεται ἀπὸ φιλοσοφικὴ διάθεση, ἐφαρμόζει τὴς δύο λέξεις στὴ δομὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου: «παρὰ τῶν ἀνθρώπων τὴν ἀγέραστη δομὴ τῆς ἀθάνατης φύσεως» (ἀθανάτου καθορῶν φύσεως κόσμον ὄγηρω).

93. 'Όπωςδὴποτε, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεόφραστος χρησιμοποιοῦσε παρόμοια φρασεολογία, λ.χ. τὰξιν τινα καὶ χρόνον ὠρισμένον (γιὰ τὸν Ἡράκλειτο). Αὐτὸ ὅμως διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν τολμηρὴ προσωποποίηση πού συνεπάγεται τὸ τὴν τοῦ χρόνου τὰξιν.

94. 'Ο Kahn, δ.π., 34 κέ., θεωρεῖ ὅτι τὸ λάθος ὀφείλεται στὸν Ψευδοπλούταρχο καὶ ὄχι στὸν Θεόφραστο· ἀλλὰ ἡ ὑπόθεσή του (σ. 50) ὅτι ὁ κόσμος στὸν τελευταῖο ἴσως ἀναφέρεται σὲ κάποια κατώτερη «ιδιάταξη», τῆς γῆς ἢ τῆς ἀτμόσφαιρας, δὲν εἶναι πειστική.

95. 'Ο Γ. Βλαστός, CP 42 (1947) 171 κέ., ἀκολουθώντας τὸν Cherniss, προσπάθησε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ τελικὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὰ ἀντίθετα μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν ἐπιναπορρόφηση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ "Ἀπειρον: ὅταν συμβαίνει αὐτό, εἶπε, τὰ ἀντίθετα τακτοποιοῦν τοὺς λογαριασμοὺς πού ἔχουν μεταξύ τους (ὄχι μὲ τὸ "Ἀπειρον). "Ἀν ὅμως ἡ ἀρχὴ τῆς δικαιιοσύνης ἐφαρμόζεται στὸν δικό μας κόσμος, δὲν εἶναι εὐκολο νὰ καταλάβουμε πῶς θὰ μπορούσε νὰ γίνεαι μιὰ τόσο δραστηρικὴ ἀλλαγὴ (πού βέβαια ἐπηρεάζει ὅλα τὰ συστατικά του) ὅσο ἡ ἐπιστροφή τοῦ κόσμου στὸ "Ἀπειρον.

96. "Ἐνα χωρίο στὸν Κικέρωνα (*de natura deorum* I, 10, 25· DK 12 a 17), πού ἀποδίδει στὸν Ἀναξίμανδρο τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ κόσμοι ἀνατέλλουν καὶ δύουν *longis intervallis*, μπορεῖ νὰ δείχνει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ἂν καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ εἴμαστε βέβαιοι, ἐξαιτίας τῆς ἀμφισημίας τοῦ *intervallis* (ἔχει ἄραγε χωρικὴ ἢ χρονικὴ σημασία;).

97. Τὸ «ἡ αἰεῖ» (Ross) ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Θεμιστίου καὶ τοῦ Σιμπλίκιου. Τὸ νόημα εἶναι ὅτι ὁσος δέχονται ἔναν αἰῶνιο κόσμῳ δέχονται ὅτι καὶ ἡ κίνησις εἶναι αἰώνια· ὅσοι δέχονται ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι αἰώνιος, δέχονται τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴν κίνησις. "Ἄς προσέξουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἀνάλυσιν δὲν περιλαμβάνεται ἡ περίπτωση τῶν διαδοχικῶν μεμονωμένων κόσμων (πού θὰ προϋπέθετε τὴν αἰώνια κίνησις).

98. Πρβ. 120 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* Α 1, 1069 b 20: ...καὶ τοῦτ' ἐστὶ τὸ Ἀναξαγόρου ἐν (βέλτιον γὰρ ἢ ὁμοῦ πάντα) καὶ Ἐμπεδοκλέους τὸ μίγμα καὶ Ἀναξιμάνδρου, καὶ ὡς Δημόκριτος φησιν (...καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ "Ἐνα τοῦ Ἀναξαγόρα [γιατὶ αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι καλῦτερος ἀπὸ τὸ «τὰ πάντα μαζὶν»] καὶ τὸ μείγμα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καὶ τοῦ Ἀναξιμάνδρου, καθὼς καὶ αὐτὸ πού περιγράφει ὁ Δημόκριτος). "Ἀν τὸ 118 εἶναι ἀμφίβολο, αὐτὸ τὸ χωρίο σίγουρα φαίνεται νὰ καταλογίζει στὸν Ἀναξίμανδρο ἕνα μείγμα. Αὐτὸ θεωρήθηκε σκανδαλώδες. 'Ο G. Calogero προτείνει: Ἀναξιμάνδρου (τὸ ἀπειρον).

99. "Όπως πρότεινε ὁ Cornford καὶ ὁ Βλαστός (CP 42 (1947) 170-172). 'Ο Θεόφραστος, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο (492), εἶπε ὅτι τὸ μείγμα ὅλων τῶν πραγμάτων, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦσε ὁ Ἀναξαγόρας, μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ μιὰ ἀκαθόριστη οὐσία, τόσο στὸ εἶδος ὅσο καὶ στὸ μέγεθος, καὶ ὅτι σ' αὐτὸ ὁ Ἀναξαγόρας ἐμοίχαζε μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο —ἀλλὰ δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἂν ἡ ὁμοιότητα ἀναφέρεται στὴν ἰδέα τοῦ μείγματος.

100. Μιὰ ἄλλη πιθανότητα εἶναι ὅτι ὁλόκληρη ἡ φράσις σημαίνει «αὐτὸ πού εἶναι αἰώνια ἱκανὸ νὰ παράγει...». Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ περιμέναμε νὰ διαβάσουμε ἐξ αἰδίου, χωρὶς τὸ ἄρθρο. Ἀλλὰ ἡ παρεμβολὴ τοῦ ἐκ τοῦ αἰδίου ἀνάμεσα στὸ τὸ καὶ τὸ γόνιμον εἶναι τοιαύχιστον ἐξίσου ἀλλόκοτη. "Όπως καὶ ἂν ἔχει τὸ ζήτημα, αὐτὴ ἡ περίπλοκη ἔκφρασις δὲν ὀφείλεται ἄμεσα στὸν Ἀναξίμανδρο καὶ, ὅποια ἐρμηνεία καὶ ἂν τῆς δοθεῖ, τὸ νόημα ὁλόκληρης τῆς φράσεως παραμένει σκοτεινόν. Γιὰ τὴν πιθανὴ ἀοριστία τοῦ Ἀναξιμάνδρου βλ. τὴν πολὺ ὠραία ἀνάλυσιν τοῦ J. Barnes, *The Presocratic Philosophers* (Λονδίνον 1979) I, 43.

101. Τὸ ὅτι ἡ ἔκφρασις «ἀποχωρίστηκε» μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται τόσο στὰ προϊόντα μιᾶς δίνης ὅσο καὶ στὴν ἴδια τὴ δίνην φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα (ἀπόσπ. 9, ἀρχῇ): οὕτω τούτων περιχωροῦντων τε καὶ ἀποκρινομένων ὑπὸ βίης τε καὶ ταχυτήτος... (καθὼς αὐτὰ τὰ πράγματα περιστρέφονται ἔτσι καὶ ἀποχωρίζονται μὲ τὴ βία καὶ τὴν ταχύτητα...).

102. Εἶναι δυνατὸ τὸ 121 νὰ περιέχει καὶ ἄλλα σημάδια βιολογικῆς-ἐμβρυολογικῆς φρασεολογίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λέξη γόνιμον. 'Ο H. C. Baldry (CQ 26 (1932) 27 κέ.) ἐπισήμανε

ὅτι ἡ λέξη ἀπόκρισις χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἐμβρυολογικὲς πραγματεῖες γιὰ νὰ περιγράψει τὸν ἀποχωρισμὸ τοῦ σπέρματος ἀπὸ τὸν γονέα· ἡ λέξη φλοιὸς μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐμβρυακῆς μεμβράνης ποὺ σκεπάζει μερικὲς φορὲς τὸ κεφάλι τῶν νεογεννιτῶν βρεφῶν, καὶ ἴσως ὁ Ἀναξίμανδρος νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ μὲ παρόμοια ἔννοια —βλ. 133· τὸ ἀπορρήγνυσθαι χρησιμοποιεῖται μερικὲς φορὲς γιὰ ἓνα νέο βλαστάρι ποὺ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ γονέα (νόημα ποὺ σχεδὸν ἀποκλείεται νὰ ἔχει στὸ ἐπίμαχο χωρίο, παρὰ τὴ γνώμη τῶν Heidel καὶ Baldry). Ἀλλὰ καμιά ἀπὸ αὐτὲς τὲς λέξεις δὲν ἔχει ἀποκλειστικὰ ἐμβρυολογικὴ σημασία· εἶναι κοινοὶ ὅροι (μὲ ἐξάιρεση τῇ λέξει φλοιός, ποὺ συνήθως σημαίνει τὴ φλούδα τοῦ δένδρου), ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐφαρμόζονται τόσο στὴν ἐμβρυολογία ὅσο καὶ στὴν κοσμογονία.

103. Στὰ χειρόγραφα: ὕρρον, χίονι· κίονι στὸν Ἀέτιο III, 10, 2 (DK 12 a 25). Τὸ γυρὸν (Roepert) εἶναι πολὺ πιὸ ἀληθοφανὲς ἀπὸ τὸ ἐντελὸς ἀπίθανο ὕρρον· ἐνῷ ἀρχικὰ σήμεινε «γυριστό, κυρτό» (λ.χ. γιὰ ἓνα τσιγκέλι ἢ γιὰ κυρτοὺς ὤμους), κατέληξε νὰ σημαίνει καὶ «στρογγυλὸ». Μπορεῖ λοιπὸν ἡ λέξη στρογγύλον στὸ κείμενο νὰ εἶναι μιὰ παρέμβλητη ἐπεξηγήση. Διόρθωσα τὸ χίονι σὲ κίονος, exempli gratia· ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ διχθᾶσουμε κίονι λιθίνω (πρβ. Diels, *Doxographi Graeci*, 218)· ὅπωςδήποτε πάντως τὸ νόημα δὲν ἀμφισβητεῖται. (Ὁ Kahn, *δ.π.*, σ. 55 κέ., δὲν πείθει.)

104. Αὐτὸς ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς (28x) δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ (κατ' ἀντίστιξη πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ) χεῖλη τοῦ οὐράνιου τροχοῦ, ἂν ἐννοοῦνται πράγματι διάμετροι· γιὰτὶ τότε θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ στὸ πολλαπλάσιο τοῦ ἐνιαῖο ὁ ἀριθμὸς 2 καὶ ὄχι 1, καὶ ἔτσι νὰ ἔχουμε 29x. Ἄν ἐννοοῦνταν ἡ ἀκτίνα καὶ ὄχι ἡ διάμετρος, οἱ ἀριθμοὶ ποὺ δίνονται θὰ εὐσταθοῦσαν· ἀλλὰ αὐτὸ κύκλος τοῦ ἥλιου εἶναι 27 φορὲς μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ γῆ) (125, 126) —τῇ γῇ ποὺ τὸ «πλάτος» τῆς προσδιορίζεται στὸ 122· αὐτὸ δείχνει ἀρκετὰ καθαρὰ ὅτι στὴν πραγματικὴ ἐννοεῖται ἡ διάμετρος. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴ διάμετρο ποὺ καταλήγει στὶς ἐξωτερικὲς παρυφῆς τῆς στεφάνης, ἐνῷ ὁ μικρότερος ἐκείνη ποὺ καταλήγει σὲ σημεία ποὺ ἰσαπέχουν ἀπὸ τὲς ἐξωτερικὲς καὶ ἐσωτερικὲς παρυφῆς —ἂν δεχτοῦμε, πράγμα εὐλόγο, ὅτι ἡ στεφάνη ἔχει πᾶχος ἴσο μὲ τὴ διάμετρο τῆς γῆς.

105. ἐκ τῆς ἀτμίδος· ἀναδιδομένης Κεδρηνός· τὰ χειρόγραφα δίνουν μιὰ προφανῶς λαθασμένη ἐκδοχὴ (DK 1, σ. 84 σημ.), ποὺ τὸ πολὺ πολὺ συνεπάγεται ὅτι ἡ ἐξάτμιση γίνεται ἀπὸ τὴ γῆ. Καὶ στὸν Ἡράκλειτο ἐπίσης ἀποδόθηκε μιὰ διπλὴ ἐξάτμιση (βλ. σημ. 150)· εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ δρᾶστης αὐτῆς τῆς ἐκλεπτυσμένης ἐρμηνείας ἦταν ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Κεδρηνός (11ος αἰώνας μ.Χ.) εἶναι μερικὲς φορὲς ἀκριβής· λ.χ. τὸ ἐκπίπτων, ποὺ μᾶς δίνει στὸ 129 ἀντὶ γιὰ τὸ ἐμπίπτων τῶν χειρογράφων, εἶναι ἡ σωστὴ ἐκδοχὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ 130.

106. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νὰ εἶχε γιὰ κύριο στόχο του τὸν Δημόκριτο, ποὺ πίστευε ὅτι ἡ θάλασσα στεγνώνει καὶ ὅτι ὁ κόσμος θὰ φτάσει σ' ἓνα τέλος. Ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ πίστευε αὐτὸ περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὁ Ξενοφάνης· μπορεῖ μάλιστα ὁ Ἀριστοτέλης νὰ μεμφόταν τὸν Δημόκριτο μὲ βάση τὴν παλιότερη θεωρία γιὰ τοὺς κύκλους.— Ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὸν Ἀναξίμανδρο ὅταν λέει (*Μετεωρ.* Β 2, 355 a 22) «ὅσοι λένε... ὅτι θανὸν ὁ κόσμος γύρω ἀπὸ τὴ γῆ θερμάνθηκε ἀπὸ τὸν ἥλιο, δημιουργήθηκε ὁ ἀέρας καὶ ὁλόκληρος ὁ οὐρανὸς ἐξαπλώθηκε...» (πρβ. 121).

107. Τὸ γαλεόι, ποὺ δίνει ὁ Ἱμπέρριος ἀντὶ γιὰ τὸ ἀπίθανο παλαιὸ τῶν χειρογράφων, εἶναι μιὰ ἔξοχη διόρθωση βασισμένη σ' ἓνα ἄλλο χωρίο τοῦ Πλουτάρχου, *Πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα* 33, 982 a, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ καρχαρία γεννᾷ ἓνα αὐγὸ, γιὰ νὰ θρέψῃ κατόπιν τὸ νεογνὸ ποὺ εἶναι μέσα του ὥσπου νὰ μεγαλώσῃ περισσότερο· ὁ Ἀριστοτέλης τὸ εἶχε ἐπισμᾶνει αὐτὸ στὸ *Περὶ ζώων ἱστορίας* Ζ 10, 565 b 1. Ἀλλὰ τὸ «ὅπως οἱ γαλεοὶ» μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ παρενθετικὴ παρατήρηση τοῦ Πλουτάρχου (ἂς προσέξουμε τὴν πτώση:

δομαστική και όχι αιτιατική), που ήξερε ξμμεσα γι' αὐτοὺς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη· θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ τοὺς ἀναφέρει ὡς παράδειγμα γιὰ νὰ συγκεκριμενοποιήσει τὴν ἰδέα τοῦ Ἀναξιμανδρου.

108. Ὁ Kahn, *δ.π.*, σ. 69, ἴσως ἔχει δίκιο ὅταν λέει ὅτι ἡ συνέπεια τοῦ δύσκολου τρόπου ποὺ γεννιόνταν αὐτὰ τὰ ζῶα ἦταν ἡ σύντομη ζωὴ τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ

(σ. 152-170)

109. Τὰ χειρόγραφα ἀντιμεταθέτουν τὶς φράσεις περὶ τὴν Σάρδεων ἀλωσιν καὶ τῇ ἐξηκοστῇ τρίτῃ Ὀλυμπιάδι στὸ 138. Αὐτὸ τὸ διόρθωσε ὁ Diels καὶ ἔδωσε στὸ κείμενο τὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία τὸ παραθέσαμε πρὶ πάντων. Ὁ G. B. Kerferd ἐπισημαίνει (*Mus. Helvet.* 11 (1954) 117 κέ.) ὅτι, ἂν ἡ ἄλωση τῶν Σάρδεων ἦταν ἐκείνη τοῦ 498 π.Χ. καὶ τὸ γεγένηται σημαίνει (ὅπως σίγουρα μπορεῖ καὶ ἴσως πρέπει νὰ σημαίνει) «γεννήθηκε» καὶ όχι «ἔκμασε», τότε τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου θὰ ἦταν σωστὸ ἂν ὁ Ἀναξιμένης πέθανε σὲ ἡλικία 30 χρόνων ἢ καὶ νεότερος. Ἀλλὰ εἶναι ἀπίθανο ὅτι ὁ Ἀπολλόδωρος ἀγνόησε τὸν Θεόφραστο, ποὺ σύνδεσε τὸν Ἀναξιμένη μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο (ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀπολλόδωρο, εἶχε ἤδη πεθάνει τὸ 528)· ἢ ὅτι χρησιμοποίησε ὡς ἐποχὲς δύο διαφορετικὰ ἀλώσεις τῶν Σάρδεων (σίγουρα χρησιμοποιοῖ τὴν ἄλωση τοῦ 546/5). Ἀλλωστε, ὁ Ἰππόλυτος (DK 13 a 7) ἐνισχύει τὴν ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Ἀναξιμένης ἔκμασε γύρω στὸ 546/5.

110. Πρβ. 142 Σιμπλίκιος, *εἰς Φυσ.* 149, 32: ἐπὶ γὰρ τούτου (ἐνν.: Ἀναξιμένους) μόνον Θεόφραστος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τὴν μάνωσιν εἰρηκε καὶ πύκνωσιν, ὅηλον δὲ ὡς καὶ οἱ ἄλλοι τῇ μανύτῃ καὶ πυκνότητι ἐχρῶντο. (Γιατὶ μόνον στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀναξιμένη ὁ Θεόφραστος μίλησε στὴν Ἱστορίᾳ γιὰ ἀραίωση καὶ πύκνωση, ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἀραιότητα καὶ τὴν πυκνότητα.) Ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν δυσκολίες (οὔτε ἀνάγκη νὰ καταφύγουμε σὲ τολμηρὰς ὑποθέσεις, ὅπως λ.χ. ὅτι τὸ μόνον σημαίνει πρῶτον): «οἱ ἄλλοι» (λ.χ. ὁ Ἱππαστος καὶ ὁ Ἡράκλειτος στὸ DK 22 a 5) ἀναφέρονταν φευγαλέα ἀπὸ τὸν Θεόφραστο ὡς χρήστες τοῦ ὅρου «πύκνωση», ἀλλὰ μόνον ὁ Ἀναξιμένης χρησιμοποίησε ρητὰ τὸ ἀραιὸ καὶ τὸ πυκνὸ ὡς οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς θεωρίας του. Ὁ Σιμπλίκιος λοιπὸν παρανόησε ἐλαφρὰ τὸ σχόλιον τοῦ Θεόφραστου γιὰ τὸν Ἀναξιμένη.

111. Μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία, γιὰ τὴν ὁποία εἶναι πρὶ σίγουρο ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη, εἶναι ἐκείνη ποὺ παρουσιάζει τὸν Ἀναξιμένη πρόδρομο τοῦ ἀτομισμού. Ὑποστηρίζει αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Ἀναξιμένης δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θεωροῦσε τὴν ὕλη συνεχῆ· ἐπομένως, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει περισσότερη ἢ λιγότερη ὕλη στὸν ἴδιον χώρῳ, πρέπει νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ σωματίδια ποὺ μποροῦν νὰ ἔχουν μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ συγκέντρωσης. Ἀλλὰ εἶναι ἀπίθανο ὅτι ὁποιοσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ὕλης ἢ γιὰ τὸ τί ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴ συμπύκνωση, ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἀντικειμενικὴ περιγραφή ὁρισμένων παρατηρημένων διαδικασιῶν.

112. Τὸ παράδειγμα τῆς ἀναπνοῆς εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες βεβαιωμένες ἐλληνικὲς χρήσεις μιᾶς λεπτομερειοῦς παρατήρησης γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ μιὰ φυσικὴ θεωρία. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι (1) δὲν εἶναι «πείραμα» μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια, δὲν εἶναι δηλαδὴ ἡ ἐσκεμμένη παραγωγή μιᾶς ἀλυσίδας ἀπὸ συμβάντα, τῶν ὁποίων ἡ ἄγνωστη ἔκβασις θὰ ἐπαληθεύει ἢ θὰ διαψεύσει μιὰ προηγούμενη ὑπόθεσις· (2) ἐξαιτίας τῆς ἑλλειψῆς ἐλέγχου καὶ ἀκρίβειας, τὸ συμπέρασμα ποὺ ἀντλείται ἀπὸ τὴν παρατήρησις εἶναι ἴσα ἴσα τὸ ἀντίθετο τῆς ἀλήθειας· (3) ἡ λέξις λέγεσθαι μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὴ ἡ παρατήρησις ἦταν κοινὴ καὶ δὲν τὴν ἔκανε πρῶτος ὁ Ἀναξιμένης.

113. Μερικοί (λ.χ. ο Burnet, *EGP* 78) ισχυρίστηκαν ότι οι θεοί του 'Αναξιμένη είναι άναριθμητοί κόσμοι. Και αυτό γιατί, σύμφωνα με τὸν 'Αέτιο I, 7, 12 και τὸν Κικέρωνα, *de natura deorum* I, 10, 25, οἱ άναριθμητοί κόσμοι τοῦ 'Αναξιμανδρου άποκαλοῦνταν θεοί (DK 12 a 17). Αὐτὲς οἱ θέσεις φαίνεται ὅτι προήλθαν ἀπὸ μιὰ σύγχυση τῶν άναριθμητῶν κόσμων με τὰ άστρα· και ὁ Κικέρων εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶχε ἀνάλογες ἐνδείξεις γιὰ τὸν 'Αναξιμένη, ἀφοῦ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη πρόταση (144) ἀναφέρει μόνο ἕνα θεὸ πού γεννιέται (και ἀπὸ παρανόηση τὸν περιγράφει ὡς ἄπειρο, δηλαδὴ ἀρχέγονο ἀέρα). Στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν μόνο δύο δοξογραφικὲς ἐνδείξεις ὅτι ὁ 'Αναξιμένης δέχεται τὴν ὑπαρξὴ άναριθμητῶν κόσμων: ὁ 'Αέτιος II, 1, 3 (μόνο Στοβ.) και ὁ Σιμπλίκιος: 147 εἰς Φυσ. 1121, 12: *γενητὸν δὲ και φθατὸν τὸν ἕνα κόσμον ποιοῦσιν δύοι ἀεὶ μὲν φασιν εἶναι κόσμον, οὐ μὴν τὸν αὐτὸν ἀεὶ, ἀλλὰ ἄλλοτε ἄλλον γινόμενον κατὰ τινας χρόνων περιόδους, ὡς 'Αναξιμένης τε και 'Ηράκλειτος και Διογένης και ὕστερον οἱ ἀπὸ τῆς Στοῆς*. (Τὸν ἕνα και ἐνιαῖο κόσμον τὸν θεωροῦν γεννητὸ και φθατὸ ὅσοι λένε ὅτι ὑπάρχει πάντα ἕνας μόνο κόσμος, ἀλλὰ ὅτι δὲν εἶναι πάντα ὁ ἴδιος παρὰ ὅτι ἀλλάζει περιοδικά, ὅπως εἶπαν ὁ 'Αναξιμένης, ὁ 'Ηράκλειτος, ὁ Διογένης και ἀργότερα οἱ στωικοί.) 'Εδῶ ὁ Σιμπλίκιος φαίνεται νὰ προσγράφει στὸν 'Αναξιμένη διαδοχικούς κόσμους. Στίς σ. 135-136 δίνουμε μιὰ πιθανὴ ἐξήγηση γι' αὐτό· ἀλλὰ τὸ χωρίο τοῦ Σιμπλίκιου βασίζεται ἄμεσα στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* τοῦ 'Αριστοτέλη, A 10, 279 b 12 (DK 22 a 10), ὅπου πρὶν ἀπὸ τὸν 'Ηράκλειτο ἀναφέρεται ὁ 'Εμπεδοκλῆς και ὅχι ὁ 'Αναξιμένης· και δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ἔγινε νόθευση τοῦ κειμένου. Παίρνοντας ὑπόψη τίς δοξογραφικὲς μαρτυρίες πού ὑπάρχουν, συντρέχουν πολὺ λιγότεροι λόγοι νὰ προσγράψουμε στὸν 'Αναξιμένη τὴν πίστη σὲ άναριθμητούς κόσμους παρὰ στὸν 'Αναξιμανδρο· ἂν και εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Θεόφραστος εἶχε πεῖ κάτι σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἐπειδὴ και ὁ 'Αναξιμένης δέχεται αὐτὸ πού ὁ Θεόφραστος θεωροῦσε ὡς ἄπειρη πρωταρχικὴ οὐσία.

114. 'Όπως και στὴν περίπτωση τοῦ 'Αναξιμανδρου, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ 'Αναξιμένης δέχεται μιὰ δίνη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενίκευση πού κάνει ὁ 'Αριστοτέλης στὸ 117· στὴν περίπτωση τοῦ 'Αναξιμένη δὲν ὑπάρχει καν τὸ *γόνιμον θερμοῦ τε και ψυχροῦ* πού νὰ χρειάζεται ἐξήγηση. 'Όστόσο, ὁ 'Αριστοτέλης δὲν ἐξάφισε σιωπηρὰ τὸν 'Αναξιμένη ἀπὸ τὴ γενίκευσή του, ὅπως ἴσως ἔκανε μετὸν 'Αναξιμανδρο (βλ. σ. 138). 'Αλλὰ ὁ 'Αριστοτέλης εἶχε λόγους, λίγες ἀράδες νωρίτερα (150), νὰ κατατάξει τὸν 'Αναξιμένη μαζί μετὸν 'Αναξαγόρα και τὸν Δημόκριτο (ὅλοι τους δέχονταν ὅτι ἡ γῆ μένει σταθερὴ χάρις στὸ πλάτος της)· οἱ ἄλλοι δύο δέχονταν ὅπωςδήποτε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς δίνης, και ἔτσι μπορεί ὁ 'Αριστοτέλης νὰ ἤθελε νὰ κατατάξει τὸν 'Αναξιμένη μαζί τους ἀπὸ μιὰ πρόσθετη ἀποψη — ἂν δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀπρόσχετος χρησιμοποιοῦντας τὴ λέξη πάντες στὸ 117. Φυσικά, ὅπως ἐπισήμανε ὁ Zeller, ἡ δράση τῆς δίνης θὰ μπορούσε νὰ παραγάγει τίς διαφορὲς στὴν πίεση πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ κόσμου· ἂν και στὴν πραγματικότητα ὁ 'Αναξιμένης δὲν ἐξήγησε τὰ οὐράνια σώματα μετὸν ἄμση ἀραίωση τῶν ἄκρων.

115. 'Ο W. K. C. Guthrie (*HGP* I, 136 κέ.) ἔκανε τὴν εὐφύεστατη παρατήρηση ὅτι αὐτὴ ἡ παρομοίωση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι παρμένη ἀπὸ τὴ φυσιολογία, γιατί ἡ λέξη ἦλος (τουλάχιστον στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαληνοῦ) μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μιὰ κηλίδα ἢ ἕνα οἶδμα πού σχηματίζεται στὴν κόρη τοῦ ματιοῦ, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ κερατοειδὴς χιτῶνας ἀναφερόταν μερικὲς φορὲς ὡς 'κρυσταλλοειδὴς μεμβράνη'. Αὐτὴ ἡ μεμβράνη θεωροῦνταν κολλώδης, ὅχι στερεή· πράγμα πού αἰρεῖ μιὰ δυσκολία γιὰ τὴν ἀπόδοση αὐτῆς τῆς ἰδέας στὸν 'Αναξιμένη. 'Αλλὰ ἡ κατηγορηματικὴ δήλωση (δ.π., σ. 137) ὅτι ὁ 'Αναξιμένης 'θεωροῦσε τὸν κόσμον ζωντανὸ πλάσμα μετὸν' προχωρεῖ ὅπωςδήποτε ὑπερβολικὰ μακριά.

116. 'Ο Εὐδήμος (:), στὴ συνέχεια τοῦ 76 (DK 13 a 16), ἀποδίδει στὸν 'Αναξιμένη τὴν ἀνακάλυψη ὅτι ἡ σελήνη εἶναι ἐτερόφωτη. Αὐτὸ εἶναι ἀσυμβίβαστο μετὸν πεποίθησιν ὅτι ἡ σελήνη εἶναι πύρινη και πιθανὸν νὰ ὀφείλεται σὲ μιὰν ἄλλη ἀναδρομικὴ προβολή, αὐτὴ τὴ

φορά μιᾶς ἀντίληψης κοινῆς στὸν Παρμενίδη (DK 28 a 42), τὸν Ἑμπεδοκλή (370) καὶ τὸν Ἀναξαγόρα (500).

117. Τὸ συγκρατεῖν χρησιμοποιεῖται κατὰ τὰ ἄλλα γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (δύο φορές), κατόπιν ἀπὸ λατρικούς συγγραφεῖς τοῦ 2ου αἰώνα μ.Χ. καὶ ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο (μὲ τὴν ἔννοια τῆς συγκράτησης τῆς ἀναπνοῆς κτλ.): χρησιμοποιεῖται ἐπίσης στὰ *Γεωπονικά* καὶ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι μιὰ ἀφύσικη σύνθετη λέξη, ποὺ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μόνο στὴν Κοινή· στὴν πραγματικότητα προῆλθε ἀπὸ τὴ σύμψηψη τοῦ *συνέχειν* μὲ τὸ *κρατεῖν*. Αὐτὸ φαίνεται στὸν Πλούταρχο, *Φωκίων* 12: *συνεκρατέι τὸ μαχιμώτατον τῆς δυνάμεως* (συγκρατοῦσε τὸ πιδ μάχιμο τμήμα τοῦ στρατοῦ του [στὴν κορυφὴ ἐνὸς λόφου]). Ἡ λέξη *κόσμος* σημαίνει ἀρχικά «τάξη» καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ μὴν καθιερώθηκε μὲ τὴν ἔννοια τῆς παγκόσμιας τάξης πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. Πολὺ νωρίτερα ἀκόμα θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνταν σὲ περιγραφεῖς τῆς τάξης ποὺ παρατηρεῖται στὴ φύση, ἴσως μάλιστα ἀπὸ τοὺς πρώτους πυθαγόρειους· ὁ ἴδιος ὁ Πυθαγόρας πιστώνεται μὲ τὴ χρῆση *κόσμος* = οὐρανός, ἀλλὰ ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ ὑπεραπλούστευση (Διογ. Λ. VIII, 48). Ἡ φράση τοῦ Ἡράκλειτου *κόσμον τόνδε* (217) εἶναι πιθανῶς ἓνα μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὴ μεταγενέστερη καὶ πλατιά ἀποδεκτὴ χρῆση, ποὺ τὴ συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ ἀναμφισβήτητα στὸν Ἑμπεδοκλή, ἀπόσπ. 134, 5 (397). Γιὰ μιὰ πλήρη ἀνάλυση τῆς ἔννοιας *κόσμος* βλ. Kahn, *ὁ.π.*, σ. 219-239· καὶ παρακάτω σημ. 118, γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο (μεταγενέστερης) ἐπίδρασης ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη.

118. Εἶναι ἴσως παράξενο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατονόμασε τὸν Ἀναξιμένη στὸ *Περὶ ψυχῆς* A 2, 405 a 21, ὅπου «ὁ Διογένης καὶ μερικοὶ ἄλλοι» ἀναφέρονται ὡς ὑποστηρικτές τῆς ἰδέας ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀέρας· ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι οἱ προσωκρατικοὶ θεωροῦσαν ὡς συστατικὸ ὑλικὸ τῆς ψυχῆς τὴν ἀρχή τους. Ὁ Πλάτων, στὸν *Φαίδωνα* 96 b (αὐτὸ μὲ τὸ ὅποιο σκεφτόμαστε εἶναι ἀέρας), ἀναφερόταν πιθανότατα στὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη, ποὺ ὑποστήριζε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι *θερμός* ἀέρας, συνδέοντας ἔτσι τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀέρας μὲ τὴν ἰδέα ὅτι εἶναι αἰθέρας ἢ φωτιά. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ δεχτοῦμε, ὅπως κάνει ὁ Βλαστός (*AJP* 76 (1955) 364 καὶ σημ. 56), ὅτι ὁ Διογένης πῆρε αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀποκλειστικά ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένη· οὔτε εἶναι πιθανὸ (ὅπως ὑποστήριξε ἡ Karin Alt, *Hermes* 101 (1973) 129 κ.) ὅτι ὁ Ἀέτιος στὸ 160 μπερδεψε τὸν Ἀναξιμένη μὲ τὸν Διογένη, τουλάχιστον στὴ φράση *οἶον ἢ ψυχὴ*... Αὐτὴ ἡ φράση διαφέρει πολὺ, στὸ ὕφος καὶ στὴ διαπλοκή, ἀπὸ τὸ 602, λόγου χάρι, ἔστω καὶ ἂν τὸ σχόλιο τοῦ Ἀέτιου (...*δοκῶν συνεστάναι τὰ ζῶα*) θὰ μπορούσε νὰ ταιριάζει στὸν Διογένη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ Ο ΚΟΛΟΦΩΝΙΟΣ

(σ. 171-189)

119. Πρβ. 165 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσ.* 22, 26: *μίαν δὲ τὴν ἀρχὴν ἦτοι ἐν τὸ ὄν καὶ πᾶν* (καὶ οὔτε πεπερασμένον οὔτε ἀπειρον οὔτε κινούμενον οὔτε ἡρεμόν) *Ξενοφάνην τὸν Κολοφώνιον τὸν Παρμενίδου διδάσκαλον ὑποτίθεσθαι φησιν ὁ Θεόφραστος, ὁμολογῶν ἑτέρας εἶναι μᾶλλον ἢ τῆς περὶ φύσεως ἱστορίας τὴν μνήμην τῆς τούτου δόξης.* (Ὁ Θεόφραστος λέει ὅτι ὁ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος, ὁ δάσκαλος τοῦ Παρμενίδη, ὑπέθεσε ὅτι ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ εἶναι μία, δηλαδὴ τὸ σύμπαν εἶναι ἐνιαῖο (καὶ δὲν εἶναι οὔτε πεπερασμένο οὔτε ἀπειρο, οὔτε κινητὸ οὔτε ἀκίνητο)· καὶ παραδέχεται ὁ Θεόφραστος ὅτι ἡ καταγραφή τῶν ἰδεῶν τοῦ Ξενοφάνη ἀνήκει μᾶλλον σὲ ἄλλον ἐρευνητικὸ τομέα καὶ ὄχι στὴ φυσικὴ φιλοσοφία.) Ὁ Θεόφραστος παρασύρεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (174) καὶ θεωρεῖ ὅτι ὁ ἓνας θεὸς τοῦ Ξενοφάνη δὲν ἔχει

φυσική υπόσταση και ότι όλόκληρο το σύμπαν είναι σαν το Εἶναι του Παρμενίδη. Ἀλλά είναι πολύ ἀπίθανο ότι θὰ τὸ πιστεῦσε αὐτό, ἀν ὑπῆρχε κάποιο ποίημα πού νὰ ἔμοιαζε, ἀπὸ ὅποια-δήποτε ἄποψη, μὲ τὰ ἔργα τῶν μιλησίων.

120. Τὸ 168 ἀποκαταστάθηκε πειστικά ἀπὸ τὸν Diels μὲ βάση ἓνα ὄχι ἔμμετρο παρά-θεμα πού ὑπάρχει στὸν Κλήμεντα. Στὸ 169 οἱ συμπληρώσεις ἔγιναν ἀντίστοιχα ἀπὸ τοὺς Diels, Sylburg καὶ Herwerden· τὸ κείμενο ὅπως στὸ DK. Ὁ στίχος 1 τοῦ 167 εἶναι λαμβι-κὸς τριμετρος.

121. Ὁ Διογ. Λ. IX, 19 (DK 21 a 1), ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ φράση οὐ μέντοι ἀναπνεῖ (ἀλλὰ δὲν ἀναπνεῖ) ἀποτελοῦσε τμήμα τοῦ παραθέματος. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ μιὰ μεταγενέ-στερη διασκευή, ἀπὸ κάποιον πού ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν πυθαγόρεια κοσμολογία.

122. Ἡ ἀκίνητη ἐνότητα πού χαρακτηρίζει τὸ θεὸ τοῦ Ξενοφάνη ἦταν ἴσως ἡ αἰτία πού ταυτίστηκε μὲ τὸ Εἶναι τοῦ παρμενίδη καὶ ἀργότερα ἀπορρόφησε μερικὲς ἀπὸ τὶς ιδιότητές του. Ἡδὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τίμωνα τοῦ Φλιάσιου ἀποκαλεῖται «ἀπὸ κάθε ἄποψη ἴσος» (ἴσον ἀπάντη, πρβ. μεσοσθὲν ἰσοπαλὲς πάντη στὸν Παρμενίδη, 299), καὶ ἔτσι τοῦ ἀποδίδεται σφαι-ρικό σχῆμα. Ὁ Ξενοφάνης μπορεῖ νὰ τὸν περιέγραψε «ὅμοιο σ' ὅλα τοῦ τὰ μέρη» (ὁμοίην στὸν Τίμωνα, ἀπόσπ. 59· DK 21 a 35), γιὰτὶ αὐτὸ ἐξυπακούεται ἀπὸ τὴ λειτουργία ὁλόκληρου τοῦ εἶναι τοῦ μὲ ἓναν ὀρισμένο τρόπο, ὅπως στὸ 172· ἡ σφαιρικότητά του ξεπερνάει τὰ ὅρια τῶν ἀποσπασμάτων πού σώθηκαν καὶ ἴσως εἶναι ἀμφισβητήσιμη.

123. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ J. Barnes, *The Presocratic Philosophers* I, 85 κέ., ὑπο-στηρίζει ὅτι τὸ «θεόν» ἔχει λογικὴ χαρακτῆρα: «εἶναι λογικὰ ἀδύνατο... νὰ κινεῖνται οἱ θεοί».

124. Αὐτὴ ἡ μετάφραση βασίζεται στὸν K. von Fritz, *CP* 40 (1945) 230, πού ἀνέλυσε ὠραῖα τὴν ἔννοια τῶν ὄρων νόος καὶ φρενί. Ἡ φράση νόου φρενί φαίνεται πιδὸ παράξενη ἀπὸ ὅσο εἶναι· βασίζεται προφανῶς στὶς ἐκφράσεις νόει φρεσί καὶ νοέω φρεσί, πού ὑπάρχουν στὴν Ἰλιάδα I 600 καὶ X 235 ἀντίστοιχα. Ἐξάλλου, τὸ κραδαίνει μπορεῖ νὰ σημαίνει μόνο «σεῖει», πράγμα πού ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ξενοφάνης εἶχε στὸ νοῦ του τὸ στίχο A 530 τῆς Ἰλιάδας, ὅπου ὁ Δίας τραντάζει τὸν μέγα Ὀλυμπο μὲ ἓνα νεῦμα τοῦ κεφαλοῦ του. Αὐτὲς εἶναι πρόσθετες ἐνδείξεις ὅτι ὁ θεὸς τοῦ Ξενοφάνη εἶναι πιδὸ ὁμηρικὸς (πρὸς τὴν ἀρνητικὴ κατεῦθυνση) ἀπὸ ὅσο φαίνεται.

125. 173 Αἰσχύλος, Ἰκέτιδες 96-103: (Ζεὺς) / ἰάπτει δ' ἐλπίδων / ἀφ' ὕψιπύργων πα-νώλεις / βροτούς, βίαν δ' οὖτιν' ἐξοπλίζει. / πᾶν ἄπονον δαιμονίον. / ἡμενος δν φρόνημά πως / αὐτόθεν ἐξέπραξεν ἔμ- / πας ἐδρώνων ἀφ' ἀγνῶν. ([Ὁ Δίας] γχιρεμίζει τοὺς θνητοὺς στὴν καταστροφὴ ἀπ' τὶς ψηλόπυργες ἐλπίδες τους, ἀλλὰ χωρὶς ν' ἄσκει βία. Ὅλα οἱ θεοὶ τὰ κά-νουν χωρὶς κόπο. Καθισμένους, βρίσκει ὥστόσο τρόπο νὰ πραγματοποιήσει ἀμέσως τὴ σκέψη του ἀπ' τὸν ἱερό του θρόνο.) Ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις, αὐτὸ μᾶς θυμίζει τὸν Σόλωνα· δὲν μπο-ροῦμε νὰ εἰμαστέ ἀπόλυτα σίγουροι ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ Ξενοφάνη γιὰ τὸ θεοὶ ἦταν τόσο πρω-τότυπη ὅσο φαίνεται σήμερα.

126. Ὁ ἴδιος συνδυασμὸς μιᾶς ἀλλόκοτης δήλωσης τοῦ Ξενοφάνη καὶ τῆς παρανόησής της ἀπὸ τοὺς δοξογράφους ἐξηγεῖ ἴσως τὴν ἀναφορὰ πού κάνει ὁ Ἀέτιος (II, 24, 4· DK 21 a 41) σὲ μιὰ μνηνιαία καὶ μιὰ συνεχὴ ἐκλειψη.

127. ἡέρι Diels, αἰθέρι Karsten, καὶ γέι στὰ χειρόγραφα. Καὶ οἱ δύο διορθώσεις πού προτάθηκαν εἶναι πιθανοφανεῖς, ἀλλὰ ἡ πρώτη εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη προτιμητέα: ἐξαιτίας μιᾶς κοινῆς ἀνορθογραφίας τὸ -ι γράφτηκε -ει, καὶ κατόπιν τὸ καὶ ἀντικατέστησε τὸ ἡέ, πού φαίνονταν ἀδύνατο νὰ εἶναι διαζευκτικὸς σύνδεσμος.

128. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μιὰ τέτοια θεωρία μπορούσε νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς δοξογρά-φους νὰ υλοθετήσουν μιὰ ἐρμηνεία πού δεχόταν τὴν υπαρξὴ ἀναριθμητῶν κόσμων φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀμφίσημη χρῆση τοῦ κόσμοις στὸ 184 (ὅπου σημαίνει «σχηματισμοί», δηλαδὴ τῆς γῆνης ἐπιφάνειας, ἀλλὰ φαίνεται σὰν νὰ ἔχει τὴν ἔννοια τῶν «ἐξχωριστῶν κόσμων»).

129. Βλ. επίσης J. Barnes, *δ.π.* I, κεφ. VIII, για μιὰ πληρέστερη καὶ πλουσιότερη ἀνά-
λυση τοῦ «σκεπτικισμοῦ» τοῦ Ξενοφάνη — ἀν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅσα λέει ὁ συγγραφέας εἶναι
ἐνδεχόμενα μᾶλλον παρὰ πιθανὰ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ Ο ΕΦΕΣΙΟΣ

(σ. 190-217)

130. Ἡ χρῆση τοῦ ἀορίστου στὸ ἀπόσπ. 40 (ποὺ παρατίθεται στὸ 190), ἀν ἐδίδαξε, δὲν
εἶναι ἀνάγκη νὰ σημαίνει ὅτι ὅλοι οἱ στοχαστὲς ποὺ ἀναφέρονται εἶχαν πεθάνει (τουλάχιστον
ὁ Ξενοφάνης πέθανε μετὰ τὸ 478), ἀλλὰ ὑποδηλώνει ὅτι ἦταν ὅλοι τους πολὺ γνωστοὶ τὴν
ἐποχὴ ποὺ ὁ Ἡράκλειτος ἔγραψε τὸ βιβλίο του. Ἐνὰ ἄλλο ἀπόσπασμα, τὸ 129 (256) ἴσως
νὰ ἔχει ἀναδιατυπωθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ, ἀλλὰ δὲν εἶναι νόθο), ὑπαινίσσεται ὅτι ὁ Πυθαγόρας
εἶχε ἤδη πεθάνει. Λέγεται ὅτι «ἄκμασε» τὸ 532/1 π.Χ. καὶ πέθανε ἴσως ἀνάμεσα στὸ 510 καὶ
τὸ 505. Ἡ Σούδα τοποθετεῖ τὴ γέννηση τοῦ Ἑκαταίου γύρω στὸ 520-516 π.Χ. Σύμφωνα μὲ
τὸ διαδοχογράφο Σωτίωνα (Διογ. Λ. IX, 5· DK 22 a 1), μερικοὶ ὑποστήριζαν ὅτι ὁ Ἡρά-
κλειτος ἦταν μαθητὴς τοῦ Ξενοφάνη. Ἐξώχωρα ἀπὸ ἄλλες ἀνтенδείξεις, αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ δὲν
ἐπιβεβαιώνεται καθόλου ἀπὸ τὸν κριτικὸ τόνο τοῦ ἀποσπ. 40.

131. Πρβ. 191 Διογ. Λ. IX, 6: *σημεῖον δ' αὐτοῦ τῆς μεγαλοφροσύνης Ἀντισθένης φη-
σιν ἐν Διαδοχαῖς· ἐκχωρῆσαι γὰρ τὰδελφῷ τῆς βασιλείας.* (Ἐνὰ σημάδι τῆς ἀλαζονείας του
περιγράφει ὁ Ἀντισθένης στὶς Διαδοχὰς του: παραχώρησε τὴν κληρονομικὴ βασιλεία στὸν ἄ-
δελφὸ του.) Δὲν ὑπάρχει κανένας προφανὴς λόγος νὰ ὑποπτευθοῦμε ὅτι ἡ πληροφορία αὐτὴ
εἶναι φανταστικὴ. Ὁ Στράβων, 14, σ. 633 Cas. (DK 22 a 2), λέει ὅτι οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀν-
δρόκλου, τοῦ Ἰδρυτῆ τῆς Ἐφέσου, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὀνομάζονται «βασιλεῖς» καὶ εἶχαν ὀρι-
σμένα προνόμια, ὅπως τὸ δικαίωμα νὰ κάθονται στὰ μπροστινὰ καθίσματα κατὰ τοὺς ἀγῶνες.

132. Γιά μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξέταση ὁλόκληρου αὐτοῦ τοῦ θέματος ἀπὸ ἐλαφρῶς διαφο-
ρετικὴ σκοπιά, βλ. Kahn, *The Art and Thought of Heraclitus* (Cambridge 1979), 3-9.

133. Παρὰ τὸ χωρίο 193 Πλάτων, *Θεαίτητος* 179 d: πολλοὺ καὶ δεῖ φαύλη εἶναι (ἐνν.:
ἡ μάχη), ἀλλὰ περὶ μὲν τὴν Ἰωνίαν καὶ ἐπιδίδωσι πάμπολυ. οἱ γὰρ τοῦ Ἡρακλείτου ἑταῖροι
χορηγοῦσι τούτου τοῦ λόγου μάλα ἐθρομένως. (Πρβ. στὸ ἴδιο 179 e: ...αὐτοῖς μὲν τοῖς περὶ
τὴν Ἐφεσον.) ([Ἡ μάχη] δὲν εἶναι καθόλου παῖζε γέλασε, στὴν περιοχὴ τῆς Ἰωνίας μάλιστα
ἀγριεῖει γιὰ τὰ καλὰ. Γιατὶ οἱ φίλοι τοῦ Ἡρακλείτου βάζουν τὰ δυνατὰ τους γιὰ νὰ ὑποστη-
ρίξουν αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία. [Πρβ.: ...σ' αὐτοὺς γύρω ἀπὸ τὴν Ἐφεσο.]) Ὁλόκληρη
αὐτὴ ἡ περικοπὴ ἔχει χιουμοριστικὸ χαρακτῆρα, ὅπως ἄλλωστε οἱ περισσότερες παρατηρή-
σεις τοῦ Πλάτωνα γύρω ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, καὶ τίς γεωγραφικὰς ἀναφορὰς δὲν χρειάζεται
νὰ τίς παίρνουμε κατὰ γράμμα; ὅποιοιδήποτε ἐπιχειρηματολογοῦσε μὲ ἓναν τρόπο ποὺ ὁ Πλά-
των θεωροῦσε ἡρακλείτειο μπορούσε νὰ συνδεθεῖ, εἰρωνικά, μὲ τὴν Ἐφεσο. Καὶ ὅπωςδήποτε
ὁ πιὸ ἀκραῖος ἡρακλείτειος ποὺ ἤξερε ὁ Πλάτων, δηλαδὴ ὁ Κρατύλος, δὲν ἦταν οὔτε Ἐφέσιος
οὔτε κἀν ἀπὸ τὴν Ἰωνία.

134. Στὰ χειρόγραφα: διὸ δεῖ ἐπεσθαὶ τῷ κοινῷ· ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός· τοῦ... Οἱ λέξεις
ξυνὸς καὶ κοινός σημαίνουν τὸ ἴδιο πράγμα· ἡ πρώτη εἶναι ἡ συνηθισμένη ἐπικὴ καὶ ἰωνικὴ
μορφή, καὶ αὐτὴ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἡράκλειτος. Ἡ δευτέρη λέξη ὑπῆρχε προφανῶς σὲ ἓνα σχό-
λιο, καὶ κατόπιν τὸ σχόλιο αὐτὸ ἀντικατέστησε τὴν ἀρχικὴν λέξη, ἀλλὰ ἡ ἐπισυνημμένη ἐξηγη-
σὴ ἔμεινε.

135. Οἱ ἄνθρωποι κατηγοροῦνται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο γι' αὐτὴ τους τὴ στάση σὲ πολλὰ
ἄλλα σωζόμενα ἀποσπάσματα: βλ. ἀποσπάσματα 17, 19, 28, 34, 56, 72. Ἀλλὰ στὰ ἀποσπά-

σματα αυτά δὲν προστίθεται τίποτα οὐσιώδες στὸ περιεχόμενο τοῦ 194, τοῦ 195 καὶ τοῦ 196. Ἀνάλογες ἐπικρίσεις ἐκτόξευσε ὁ Ἡράκλειτος καὶ ἐναντίον ἐπώνυμων προσώπων —τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Ἡσίοδου, τοῦ Ξενοφάνη, τοῦ Ἐκαταίου, τοῦ Ἀρχιλόχου καὶ τοῦ Πυθαγόρα· βλ. λ.χ. 190 καὶ 255, ὅπου ἡ αἰτία τῆς κριτικῆς εἶναι ὅτι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι (μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Πυθαγόρας δέχεται ἰδιαίτερη κριτικὴ ἄλλου, πρβ. λ.χ. 256) ἐπιδίωκαν ἓνα ἄχρηστο εἶδος γνώσης, τὴν πολυμαθεῖα (πολυμαθίη) ἢ τὴν ἀπλὴ συλλογὴ σκόρπιων καὶ ἀσύνδετων πληροφοριῶν.

136. Πρβ. 197 ἀπόσπ. 55, Ἱππόλυτος, *Ελ. IX, 9, 5: ὅσων ὄψις ἀκοῇ μάθησις, ταῦτα ἐγὼ προτιμῶ. (Ἐγὼ προτιμῶ τὰ πράγματα ποὺ μπορεῖ νὰ δεῖ, νὰ ἀκούσει καὶ νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς.) Ἀλλὰ ἡ παρατήρηση πρέπει νὰ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸν νοῦν ἢ τὴν φρόνησιν: αὐτὸ τὸ δεῖχναι ὄχι μόνον τὸ 250, ἀλλὰ καὶ τὸ 198 ἀπόσπ. 107, Σέξτος, Πρὸς μαθηματικούς VII, 126: κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὦτα βαρβάρους ψυχὰς ἔχοντων. (Τὰ μάτια καὶ τὰ αὐτιά εἶναι κακοὶ μάρτυρες γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἂν ἔχουν ψυχὲς ποὺ δὲν καταλαβαίνουν τὴ γλώσσα τους.) Ἐδῶ «περίβρῳστες ψυχῆς» εἶναι ἐκείνες ποὺ δὲν μποροῦν νὰ καταλάβουν τὴ γλώσσα τῶν αἰσθήσεων καὶ δὲν μποροῦν νὰ τίς ἐρμηνεύσουν σωστά, ἀλλὰ παρασύρονται ἀπὸ τὰ ἐπιφανόμενα. Μιὰ ἀνάλογη διάκριση ἀνάμεσα στὴν καθαυτὴ αἴσθησι καὶ τὴ διανοητικὴ ἐπεξεργασία τῶν αἰσθητηριακῶν δεδομένων ἔκανε ἀργότερα ὁ Δημόκριτος (σ. 413-414).

137. Αὕτῃ φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ πιθανότερη ἐρμηνεῖα τοῦ «ἀνήφορου καὶ τοῦ κατήφορου». Ὁ Θεόφραστος καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς του ἐφάρμοσαν αὕτῃ τὴ φράση στὶς ἐναλλαγές ποὺ συμβαίνουν μεταξὺ τῶν παγκόσμιων μαζῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κοσμικῶν διεργασιῶν. Τὸ ἴδιον ἔκαναν καὶ οἱ περὶ ἡμᾶς σύγχρονοι ἐρμηνευτές. Ἀλλὰ τὰ ἴδια λόγια μῖα καὶ ὡςτὴ χρησιμοποιοῦνται γιὰ φαινομενικὰ ἀντίθετα πράγματα στὸ ἀπόσπ. 59, ποὺ τυπικὰ εἶναι παρόμοιο μὲ τὸ 200· καὶ ὁ Ἱππόλυτος —μὴ ἀξιόπιστη πηγὴ αὐτοῦσιων παραθεμάτων ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, ποὺ φαίνεται ὅτι χρησιμοποίησε ἓνα καλὸ ἐγχειρίδιό μὲ ρήσεις τοῦ φιλοσόφου χωρισμένες κατὰ θέματα— θεώρησε «τὸν ἀνήφορο καὶ τὸν κατήφορο» πρόσθετο παράδειγμα τῆς ἐνότητος τῶν ἀντιθέτων καὶ ὄχι κοσμολογικὴ μεταφορά· ἄλλωστε, ἡ ἐπίμαχη ρῆσις δὲν εἶναι ἐντελῶς κατὰλληλη γι' αὕτῃ τὴν τελευταία λειτουργία. Πρέπει νὰ φανταστοῦμε ἓναν πραγματικὸ δρόμο ἢ μονοπάτι, ποὺ ἀποκαλεῖται «ἀνήφορος» ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ζοῦν στὴ βάση του καὶ «κατήφορος» ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ζοῦν στὴν κορυφὴ του. Ὁ Βλαστός, *AJP* 76 (1955) 349 σημ. 26, ἀποκρούει αὕτῃ τὴν ἐρμηνεῖα λόγῳ τῆς «κοινοτοπίας» τῆς· ἀλλὰ καὶ τὸ ἀπόσπ. 59, λόγου χάρι, σχετικὰ μὲ τὴ γραφὴ, ἔχει ἀναμφίβολα τὴν ἴδια ἀκριβῶς ποιότητα.

138. Τὸ συλλάβις εἶναι ἐδῶ κάπως προτιμότερο ἀπὸ τὸ συνάβις, ποὺ θὰ σήμαινε «πράγματα ποὺ ἐράπτονται». Ἐνα σημαντικότερο ζήτημα εἶναι ἂν ἡ λέξις ἀποτελεῖ ὑποκείμενο ἢ κατηγορούμενο. Ὁ Snell ἀπέδειξε ὅτι εἶναι τὸ πρῶτο, ἀντίθετα μὲ τὴν κοινὴ ἀποψή· οὔτε τὸ ὅλα καὶ τὸ οὐχ ὅλα, οὔτε τὸ συνᾶδον καὶ τὸ διᾶδον εἶναι χαρακτηριστικὰ ζευγάρια ἢ ρακλείεμεν ἀντιθέτων, καὶ μάλιστα δὲν ὑπάρχουν στίς κατηγορίες ποὺ ὀρίσαμε στὴ σ. 197.

139. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ θεοῦ ἐναντι τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς θείας συνθετικῆς ἀντιλήψης τῶν πραγμάτων ἐναντι τῆς ἀνθρώπινης συγκεχυμένης ἀντιλήψης τονίζεται πολὺ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο· πρβ. 205 ἀπόσπ. 78, Ὁριγένης, Κατὰ Κέλσου VI, 12: ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνῶμας, θεῖον δὲ ἔχει. (Τὸ ἀνθρώπινο ἦθος δὲν ἔχει ἀληθινὴ κρίσις, ἐνῶ τὸ θεῖο ἔχει.) Βλ. ἐπίσης ἀποσπάσματα 79, 82, 83, καὶ σύγκρινε τὴν ἐβραϊκὴ ἀντιλήψη: ἀλλ' ὡς ἀπέχει ὁ οὐρανὸς ἀπὸ τῆς γῆς, οὕτως ἀπέχει ἡ ὁδὸς μου ἀπὸ τῶν ὁδῶν ὑμῶν καὶ τὰ διανοήματα ὑμῶν ἀπὸ τῆς διανοίας μου, Ἡσαΐας NE' 9. Μιὰ ρῆσις διακηρύσσει μὲ ἰδιαίτερη ἐμφαση ὅτι γιὰ τὸ θεὸ ἡ διχοστασία ποὺ συνεπάγονται τὰ ἀντίθετα δὲν ὑπάρχει: 206 ἀπόσπ. 102, Πορφύριος, εἰς Ἰλιάδα IV, 4: τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἀ μὲν ἄδικα ὑπέκλιναν ἀ δὲ δίκαια. (Γιὰ τὸ θεὸ ὅλα τὰ πράγματα εἶναι ὠραῖα, καλὰ καὶ δίκαια, ἀλλὰ οἱ ἄνθρωποι ὑπέθεσαν ὅτι μερικὰ εἶναι ἄδικα καὶ ἄλλα δίκαια.)

140. 'Ο 'Ιππόλυτος, ἡ πληρέστερη (καὶ συνήθως ἀξιόπιστη) πηγὴ μας ἐδῶ, ἔχει ὁμολογέειν (ἀντὶ ὁμολογέει) καὶ παλίντροπος. Τὸ ξυμφέρεται εἶναι μιὰ εὐλογη ἀποκατάσταση, βασισμένη σὲ μιὰ παραλλαγὴ ποὺ ὑπάρχει στὸ *Συμπόσιον* τοῦ Πλάτωνα, 187 a, καὶ ἀποφεύγει μιὰ δύσκολη χρῆση τοῦ ὁμολογέειν — ἐνὸς ρήματος ποὺ μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἐπαναλήφθηκε τυχαῖα, γιατί ὁ 'Ιππόλυτος τὸ χρησιμοποίησε δύο φορές στὸ ἀπαρέμφατο, ἀμέσως πρὶν παραθέσει τὸ ἀπόσπασμα. Τὸ παλίντροπος εἶναι ἐξίσου βάσιμο ὅσο καὶ τὸ παλίντροπος στὶς παραλλαγές (μόνο τοῦ δευτέρου σκέλους τῆς ρήσης) ποὺ ὑπάρχουν στὸν Πλούταρχο καὶ στὸν Πορφύριο, καὶ τὸ προτιμήσαμε ἐπειδὴ ταιριάζει ἀπόλυτα στὸ νόημα τῆς φράσης. 'Ο Γ. Βλαστός, *AJP* 76 (1955) 348 κέ., ὑποστηρίζει τὸ παλίντροπος, ἐπισημαίνοντας ὅτι ὁ Διογ. Λ., στὸ IX, 7 (μιὰ περιληπτικὴ καὶ συχνὰ ἀνακριβὴς ἐκδοχὴ τοῦ Θεόφραστου), ἔχει τὴ φράση διὰ τῆς ἐναντιοτροπῆς ἡρμόσθαι. Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ, αὕτῃ ἡ φράση φαίνεται πράγματι νὰ βασίζεται στὸ παλίντροπος ἡρμόνῃ· ἀλλὰ ἡ λέξῃ ἐναντιοτροπῇ (ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐναντιοτροπία, ἂν παραγόταν ἀπὸ ἐπίθετο σὲ -τροπος) ἀναφέρεται πιθανότατα στὸ τροπαί τοῦ 218, συνδυάζοντας (ὅπως σίγουρα ἔκανε ὁ Θεόφραστος, πρβ. τὴν ἐκτενέστερη περιλήψῃ τοῦ στὸν Διογ. Λ. IX, 8) τίς τροπὲς μὲ τὸν «ἀνήφορο καὶ τὸν κατήφορο», ποὺ ἐρμηνεύεται ὡς ἀλλαγὴ ἀνάμεσα στὰ ἀντίθετα. 'Η φράση παλίντροπος κέλευθος στὸν Παρμενίδη, ἀπόσπ. 6 (293), εἶναι, φυσικὰ, ἀπόλυτα καταληπτὴ καὶ δὲν περιέχει κατ' ἀνάγκη κάποια ἀναφορὰ στὸν 'Ηράκλειτο ἢ, τέλος πάντων, σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα. Γιά μιὰ διεξοδικότερη συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴ σωστὴ ἀνάγνωση τοῦ ἀποσπάσματος βλ. Guthrie, *HGP* 1, σ. 439 κέ., σημ. 3.

141. 'Ορισμένα ἀποσπάσματα ὑποδηλώνουν ὅτι χρειάζεται πίστη καὶ ἐπιμονὴ γιὰ νὰ βρεῖ κανεὶς τὴν κρυμμένη ἀλήθεια. Α.χ. τὸ 210 ἀπόσπ. 18, Κλήμης, *Στρωμ.* II, 17, 4: ἐὰν μὴ ἐλπῆται ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερεύνητον ἐὼν καὶ ἀπορον. (''Αν κανεὶς δὲν ἐλπίζει στὸ ἀνέλπιστο δὲν θὰ τὸ βρεῖ, γιατί εἶναι ἀνεξερεύνητο καὶ ἀπροσπέλαστο.) Βλ. ἐπίσης 244 καὶ ἀποσπάσματα 22, 86· πρβ. Ξενοφάνης, ἀπόσπ. 18 (188).

142. *Παλίντροπος* = ὁ τενωμένους ἐξίσου πρὸς ἀντίθετες κατευθύνσεις. 'Η τάση πρὸς τὴ μιὰ κατεύθυνση παράγει αὐτόματα ἰσοδύναμη τάση πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση· ἂν δὲν συμβεῖ αὐτό, τότε τὸ σύστημα καταρρεῖ.

143. *χρεῶν* Diels, *χρεώμενα* στὸ χειρόγραφο. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἡ διόρθωση εἶναι σωστή, ἀλλὰ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ γίνῃ κάποια καλύτερη. Τὰ τρία πρόσθετα γράμματα μπορεῖ νὰ σχετίζονται μὲ τὴν παράλειψη τριῶν γραμμάτων ἀμέσως πρὶν, ὅπου τὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ ἔχει εἰ δὲ ἀντὶ τοῦ προφανοῦς εἶδέναι τοῦ πρωτοτύπου.

144. Πρβ. 213 'Αριστοτέλης, *Ἡθ. Εὐδ.* H I, 1235 a 25: καὶ 'Ηράκλειτος ἐπιτιμᾷ τῷ ποιήσαντι 'Ὡς ἔρις ἔκ τε θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἀπόλοιτο (= 'Ιλ. Σ 107)· οὐ γὰρ ἂν εἶναι ἁρμονίαν μὴ ὄντος ὀξέος καὶ βαρέος οὐδὲ τὰ ζῶα ἄνευ θήλεος καὶ ἄρρενος ἐναντίον ὄντων. (''Ο 'Ηράκλειτος κατακρίνει τὸν ποιητὴ τοῦ στίχου «Νά 'τανε νὰ ἔλειπε ἡ διχόνοια ἀπὸ θεοὺς κι ἀνθρώπους» γιατί δὲν θὰ ὑπῆρχε μουσικὴ κλίμακα χωρὶς ὀξεῖς καὶ βαρεῖς φθόγγους, οὔτε ζωντανὰ πλάσματα χωρὶς τὸ θηλυκὸ καὶ τὸ ἀρσενικὸ, ποὺ εἶναι ἀντίθετα.) 'Εδῶ ἡ λέξῃ ἁρμονία ἔχει τὸ εἰδικὸ νόημα «μουσικὴ κλίμακα».

145. Οἱ λέξεις καὶ ψυχὰι δὲ ἀπὸ τῶν ὕγρων ἀναθυμῶνται, ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ ὕδατα ἐπιρρεῖ στὸν 'Αρειο, ἀμφισβητοῦνται ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητὲς ὡς μέρος τοῦ ἀποσπ. 12· ἀλλὰ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς προσπάθειας τοῦ Κλεάνθη νὰ ἀνακαλύψει στὸν 'Ηράκλειτο (καθὼς καὶ στὸν Ζήνωνα) μιὰν ἀντίληψιν ὅτι ἡ ψυχὴ ἀναδίνει ἀναθυμιάσεις· βλ. Kirk, *Heraclitus, the Cosmic Fragments*, 367 κέ. Τὰ ζευγάρια τῶν ρημάτων ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀπόσπ. 91 ἐμφανίζονται στὸν Πλούταρχο ἀμέσως μετὰ ἀπὸ μιὰ συνοπτικὴ περιγραφή (μὲ πλατωνικοὺς δρους) τῆς εἰκόνας μὲ τὰ νερά τοῦ ποταμοῦ· βλ. ἐπίσης σ. 204.

146. Βλ. 197, 198. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Μέλισσος, στὸ ἀπόσπ. 8 (537) ἐπέστησε τὴν προσοχὴ στὸ φαινόμενο τῆς ἀλλαγῆς μερικῶν «σταθερῶν» πραγμάτων: τὸ σίδηρο φθείρεται

ἀπὸ τὸ δάχτυλο, κτλ. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ γίνεται μέσα σὲ συμφραζόμενα ποὺ ἴσως περιέχουν φραστικές ἀναφορὲς στὸν Ἡράκλειτο (λ.χ. *τὸ τε θερμὸν ψυχρὸν γίνεσθαι καὶ τὸ ψυχρὸν θερμὸν*, πρβ. ἀπόσπ. 126). Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρήσουμε πὼς ὁ Μέλισσος ἐννοοῦσε ὅτι ἡ ἀλλαγὴ, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, πρέπει νὰ εἶναι *συνεχῆς*, ἔστω καὶ ἂν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀόρατη. Κάθε φορὰ ποὺ τὸ δάχτυλο τρίβει τὸ σίδερο, φθεῖρει μιὰ ὀρισμένη ποσότητα σιδήρου· ὅταν ὅμως δὲν τὸ τρίβει, ποῖος ὁ λόγος νὰ σκεφτοῦμε ὅτι τὸ σίδερο ἐξακολουθεῖ νὰ ἀλλάζει; Αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖ ὁ Μέλισσος εἶναι μᾶλλον ὅτι, ὅπως δείχνουν τὰ φαινόμενα, ὅλα τὰ πράγματα, ἀκόμα καὶ ἐκεῖνα ποὺ φαινομενικὰ εἶναι σταθερά, *ὑπόκεινται σὲ ἀλλαγές*. Αὐτὸ ἀκριβῶς θὰ πρέπει νὰ πιστεῦσε ὁ Ἡράκλειτος· μπορεῖ νὰ μίλησε γιὰ ἀνεπαίσθητες ἀλλαγές, μπορεῖ καὶ ὄχι, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε θὰ τίς δεχόταν μόνο ἂν μπορούσαν νὰ διαπιστωθοῦν μὲ τίς αἰσθήσεις —καὶ σὲ πολλὰ ἀντικείμενα ποὺ φαινομενικὰ εἶναι σταθερά, ἡ συνεχὴς ἀλλαγὴ δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ. Φυσικά, τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Μέλισσου ἦταν ὅτι οἱ αἰσθήσεις εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους ἀπατηλές· γιὰτὶ ἀνάμεσα στὸν Ἡράκλειτο καὶ τὸν Μέλισσο εἶχε μεσολαβήσει ὁ Παρμενίδης. Κἀτὰ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, ἡ κατὰστασις ἀλλάζει καὶ πάλι.

147. Ὁ Βλαστός, *AJP* 76 (1955) 344 κέ., ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φράση *τὸν αὐτὸν ἀπάντων* εἶναι γνήσια καὶ ἀντιπαράθετε τὸν πραγματικὸ φυσικὸ κόσμον τῆς κοινῆς ἐμπειρίας στὶς ἀπατηλές φαντασιώσεις τῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν συμμορφώνονται μὲ τὸ Λόγον (πρβ. 195 κτλ.). Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ θὰ ἦταν βάσιμη, ἂν (πράγμα ποὺ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸ) τὸ ἀπόσπ. 30 ἐρχόταν ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἀναφορὰ στὶς ψευδαισθήσεις τῶν ἀνθρώπων· ἀλλὰ οὔτε ὁ Πλούταρχος οὔτε ὁ Σιμπλίκιος, ποὺ παραθέτουν καὶ αὐτοὶ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἀποσπάσματος, δὲν δίνουν τὴν ἐπίμαχον φράση. Πλὸ σημαντικὸ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Βλαστός δὲν ἀναφέρει ὅτι ὁ Κλήμης, σὲ κείμενο ποὺ περιέχει αὐτὸ τὸ παράθεμα, ἀκολουθεῖ κάποια στωικὴ πηγὴ στὴν προσπάθειά του νὰ ἄρει τὸ ἀσυμβίβαστο αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος μὲ τὴν στωικὴ ἐκπύρωση (γιὰ τὴν ὁποία βλ. παρακάτω σημ. 149), ὑποστηρίζοντας ὅτι «αὐτὸς ὁ κόσμος» στὸν Ἡράκλειτο εἶναι τὸ αἰώνιο σύστημα στὴν ὁλότητά του, *τὸν ἐξ ἀπάσης τῆς οὐσίας ἰδίας ποιὸν κόσμον*, ὅπως εἶχε πεῖ ὁ Κλήμης ἀμέσως πρὶν, καὶ ὄχι αὐτὸς ὁ ἰδιαιτερός κόσμος. Ἔτσι, ὁ πῆρχε ἓνα ἐντονο προσωπικὸ κίνητρο γιὰ τὴν παρεμβολὴ τῆς ἐπίμαχης φράσης· βλ. ἐπιπλέον Kirk, *Heraklitus, the Cosmic Fragments*, 307 κέ.

148. Πρβ. λ.χ. 221 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* B I, 284 a 11: *τὸν δ' οὐρανὸν καὶ τὸν ἄνω τόπον οἱ μὲν ἀρχαῖοι τοῖς θεοῖς ἀπένειμαν ὡς ὄντα μόνον ἀθάνατον...* (Οἱ παλαιοὶ ἀπένειμαν στοὺς θεοὺς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν ἀνώτερη ζώνη, θεωρώντας ὅτι αὐτοὶ εἶναι ὁ μόνος ἀθάνατος τόπος...) 222 *Inscriptiones Graecae*² I, 945, 6 (Ἀθήνα, 5ος αἰώνας π.Χ.): *αἰθὴρ μὲν ψυχὰς ὑπεδέξατο, σῶμα[τα δὲ χθών]*. (Τίς ψυχές τους τίς δέχτηκε ὁ αἰθέρας, τὰ κορμιά τους τὸ χῶμα.) 223 [Ἰπποκράτης], *Περὶ σαρκῶν* 2: *δοκέει δέ μοι ὁ καλέομεν θερμὸν ἀθάνατον τε εἶναι καὶ νοεῖν πάντα καὶ ὀρῆν καὶ ἀκούειν καὶ εἰδέναι πάντα, ὄντα τε καὶ ἐσόμενα*. τοῦτο οὖν τὸ πλεῖστον, *ὅτε ἐταράχθη ἅπαντα, ἐξεχώρησεν εἰς τὴν ἀνωτάτω περιφορῇ*, καὶ αὐτὸ μοι *δοκέει αἰθέρα τοῖς παλαιοῖς εἰρῆσθαι*. (Μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «θερμὸν» εἶναι ἀθάνατο καὶ καταλαβαίνει τὰ πάντα καὶ βλέπει, ἀκούει καὶ ξέρεי τὰ πάντα, τόσο τὰ τωρινὰ ὅσο καὶ τὰ μελλούμενα. Ὅταν λοιπὸν ὅλα ἔγιναν ἄνω κάτω, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βγῆκε στὴν ἐξώτατη στιβάδα, καὶ μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὸ εἶναι ποὺ οἱ παλιοὶ ὀνόμασαν αἰθέρα.) Πρβ. ἐπίσης Εὐριπίδης, ἀπόσπ. 839, 9 κέ., ἀπόσπ. 941 (Nauck²), *Ἑλένη* 1014 κέ.· Ἀριστοφάνης, *Εἰρήνη* 832 κέ. Φυσικά, κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ χωρία δὲν εἶναι τόσο πρῶμο ὅσο ὁ Ἡράκλειτος, καὶ τὸ 223 δείχνει καθαρά τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη. Ἀλλὰ ἡ δοξασία περιγράφεται ὡς ἀρχαία στὸ 221 καὶ στὸ 223 καὶ ἐμφανίζεται τόσο συχνὰ στὴν ποίηση τοῦ 5ου αἰώνα ὥστε θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἦδη ἐδραιωθεῖ καὶ διαδοθεῖ πλατιά ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν πίστη στὸν θεῖο χαρακτήρα τοῦ ἥλιου, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι *πανάρχαια*.

149. Ἡ «ἀνταλλάσσεται», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ 219. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τόσο τὸ 217 ὅσο καὶ τὸ 219 τείνουν νὰ ἀναιρέσουν τὴ στοικὴ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ἡράκλειτος πίστευε σὲ μιὰ περιοδικὴ ἐκπύρρωσις, δηλαδὴ ἀνάλωση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ φωτιά (ἀντίληψη ποὺ ὡστόσο ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Kahn, *The Art and Thought of Heraclitus*, 134 κέ.). Ὁ κόσμος εἶναι καὶ θὰ εἶναι μιὰ αἰώνια φωτιά, ποὺ ἀνάβει καὶ σβῆνει ἀναλογικὰ (δηλαδὴ ταυτόχρονα) καὶ στὴν παρομοίωση μὲ τὰ ἐμπορεύματα καὶ τὸ χρυσάφι δὲν θὰ μπορούσε νὰ προκύψει μιὰ κατάστασις ὅπου ὅλα τὰ ἐμπορεύματα (ὁ πολύμορφος κόσμος) μετατρέπονται ταυτόχρονα σὲ χρυσάφι (φωτιά), ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρχει μόνο χρυσάφι καὶ ὄχι ἐμπορεύματα. Ὁ Θεόφραστος, ἀφοῦ ἀναφέρθηκε σ' αὐτὴ τὴν παρομοίωση, πρόσθεσε «Ἐντάσσει τὴν παγκόσμια ἀλλαγὴ μέσα σὲ μιὰ ὁρισμένη τάξη καὶ σ' ἓναν πεπερασμένο χρόνο, σύμφωνα μὲ μιὰ ἀδήριτη ἀναγκαιότητα» (Σιμπλ., εἰς *Φυσ.* 24, 4 κέ. DK 22 a 5). Ἴσως ἡ ἔρμηνεα αὐτὴ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν παρατήρησις τοῦ Ἀριστοτέλη (*Περὶ οὐρανοῦ* A 10, 279 b 14 DK 22 a 10) ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἡράκλειτος παρουσίαζαν τὸν κόσμο νὰ κυμαίνεται ἀνάμεσα στὴν τωρινὴ του κατάστασις καὶ τὴν καταστροφὴ. Μπορεῖ ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης νὰ εἶχε ὑπόψιν τοῦ ἑνὸς κύκλου 10.800 χρόνων, γιὰ τὸν ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔκανε λόγος ὁ Ἡράκλειτος (DK 22 a 13): αὐτὴ ἡ περίοδος μπορεῖ νὰ ἀναφερόταν σὲ ἓναν κύκλο τῶν ἐκλεκτῶν ψυχῶν ἢ, πιθανότερα, στὸ χρόνο ποὺ χρειάζεται μιὰ ὁρισμένη ποσότης φωτιᾶς γιὰ νὰ περάσει ἀπὸ ὅλα τὰ στάδια καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ δόξα αὐτὴ τοῦ Ἡράκλειτου θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ παραπλανητικὴ, ἂν ἀπομονωνόταν ἀπὸ τὰ συμφοραζόμενά της. Ὁ Πλάτων (*Σοφιστής* 242 d DK 22 a 10) ἔκανε σαφὴ ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στὴν ταυτόχρονη ἐνότητα καὶ τὴν πολλαπλότητα τοῦ κόσμου, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσε ὁ Ἡράκλειτος, καὶ τὶς ξεχωριστὲς περιόδους Ἀγάπης καὶ Διχόνοιας, στὶς ὁποῖες πίστευε ὁ Ἐμπεδοκλῆς. Παράλληλα, ὅμως, λέει ὅτι καὶ οἱ δύο τοὺς πίστευαν στὴν ἐνότητα καὶ τὴν πολλαπλότητα τοῦ κόσμου καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ σύζευξις τῶν δύο φιλοσόφων ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ σύγκρισιν, ἐνῶ ἡ σημαντικὴ ἀντιδιαστολὴ ποὺ ἔκανε ὁ Πλάτων ἀνάμεσά τους παραβλέφθηκε. Βλ. ἐπίσης Guthrie, *HGP* 1, 455 κέ. καὶ 458, μὲ περισσότερες βιβλιογραφικὲς ἀναφορές, καὶ D. Wiggins, «Heraclitus' Conceptions of Flux...», στὸ *Language and Logos*, ἐπιμ. Schofield καὶ Nussbaum (Cambridge 1982), 1 κέ.

150. Συνήθως ὁ Θεόφραστος καὶ οἱ μαθητὲς τοῦ ἀπέδιδαν στὸν Ἡράκλειτο δύο ἀναθυμιάσεις, μιὰ ὑγρὴ καὶ μιὰ ξηρὴ. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ παρανόησις, βασισμένη στὴν ἐξήγησις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὰ μετεωρολογικὰ (ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὰ ἀστρονομικὰ) συμβάντα, ποὺ πραγματικὰ ξεκινáει ἀπὸ τὴν παραδοχὴ τῆς διπλῆς ἐξάτμισης. Ὅπως φαίνεται, ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέπτυξε αὐτὴ τὴ θεωρίαν ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὴ σημασίαν ποὺ ἔχει ἡ ἐξάτμισις ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ ἄλλες ὑδάτινες πηγές· ἀλλὰ διάφορα ἐδάφια στὰ *Μετεωρολογικὰ* δείχνουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὴν ξηρὴ ἐξάτμιση ἀπὸ τὴ γῆ δική του ἀνακάλυψιν (Kirk, *Heraclitus, the Cosmic Fragments*, 273 κέ.). Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἀναθυμιάσεις ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ἀναφλέγονται, δέχτηκε ὅτι ἡ ἐξάτμισις τοῦ Ἡράκλειτου εἶναι πύρινη· βλ. σημ. 152. Στὴν ἐκδοχὴ ποὺ διασώζει ὁ Διογένης γιὰ τὸν θεοφράσειο ἀπολογισμὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἡράκλειτου, ἀποδίδεται στὸν Ἡράκλειτο ἡ ἀποψὴ ὅτι ἡ νύχτα καὶ ἡ μέρα (καθὼς καὶ ὁ χειμὼνας καὶ τὸ καλοκαίρι) ὀφείλονται στὴν ἐναλλασσόμενη ἐπικράτησις τῶν σκοτεινῶν καὶ τῶν λαμπρῶν ἀναθυμιάσεων. Ἀλλὰ ἡ ἐξήγησις αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀπίθανη· ὁ Ἡράκλειτος ἤξερε τὸ ἴδιο καλὰ ὅσο ὁ καθένας ὅτι ἡ μέρα ὀφείλεται στὸν ἥλιο, καὶ στὸ ἀπόσπ. 99 δήλωσε ὅτι «ἂν δὲν ὑπῆρχε ἥλιος, θὰ εἴχαμε νύχτα».

151. *ὁτέη κυβερνήσαι* P¹B, *ὅτ' ἐγκυβερνήσαι* F· *ὁτέη ἐκυβέρνησε* Diels, DK, *ὁπῇ κυβερνᾶται* Gigon, Walzer, *ὁτέη κυβερνᾶται* Βλαστός, *ὅκη κυβερνᾶται* κατὰ τὴ δική μας ἀποψή. Τὸ θηλυκὸ *ὁτέη* δὲν ἀπαντᾷ ἄλλου· τὸ *ὅκη* εἶναι μιὰ προφανὴς πηγὴ παραθορᾶς τοῦ κειμένου. Αὐτὴ ἡ λέξις συνεπάγεται ὅτι πρέπει νὰ πάρουμε τὸ *γνώμην* ὡς ἐσωτερικὴ αἰτιατικὴ

του *ἐπίστασθαι*, σύμφωνα με τὸν Heidei: «νὰ γνωρίζει κανεὶς με ὀρθοκρισία πῶς κυβερνοῦνται ὅλα με κάθε τρόπο». Αὐτὸ θὰ ἦταν μιὰ ἀνάπτυξη τῆς ἰδέας πὺ ἐκφράζει ὁ Σόλων στὸ ἀπόσπ. 16 Diehl: *γνωμοσύνης δ' ἀφανὲς χαλεπώτατόν ἐστι νοῆσαι / μέτρον, δὲ δὴ πάντων πείρατα μῶνον ἔχει*. (Τὸ πὺ δύσκολο ἀπὸ ὅλα εἶναι νὰ καταλάβει κανεὶς τὸ ἀφανὲς μέτρο τῆς ὀρθοκρισίας, πὺ μόνου του κατέχει τὰ πέρατα ὅλων τῶν πραγμάτων.) Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ στωικοὶ θεώρησαν τὴ λέξη *γνώμη* στὴν παραπάνω ρήση τοῦ Ἡράκλειτου ὡς ἀμεσο ἀντικείμενο τοῦ *ἐπίστασθαι* (πρβ. Κλεάνθης, *Ὑμνος πρὸς τὸν Δία* 34 κέ.), δηλαδὴ θεώρησαν ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴ δικὴ τους οἰκεία ἰδέα τοῦ θείου Νοῦ· ὅπως δὴποτε, δὲν εἶναι παράξενο ὅτι ἐρμήνευσαν τὸ ρητὸ με αὐτὸ τὸν τρόπο. Ἀλλὰ μερικοὶ ἔκριναν ἀπίθανο νὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ Ἡράκλειτος τὴ λέξη *γνώμη* μόνη τῆς, χωρὶς ὀριστικὸ ἄρθρο καὶ κτητικὸ προσδιορισμὸ, με τὴν ἔννοια τῆς Φωτιᾶς ἢ τοῦ Λόγου (πρβ. 220). Ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τίς δύο ἐναλλακτικὲς ἐρμηνείες παρουσιάζει τίς δικές τῆς δυσκολίες, ἀλλὰ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ νόημα πὺ προκύπτει δὲν ἀλλάζει καὶ πολὺ: σοφία σημαίνει νὰ καταλαβαίνει κανεὶς πῶς λειτουργεῖ ὁ κόσμος—πράγμα πὺ, ἔτσι καὶ ἄλλως, συνεπάγεται τὴν κατανόηση τοῦ θείου Λόγου.

152. Μιὰ στωικὴ ἀναδιατύπωση τοῦ 229, στὴν ὁποία ὁ ἀέρας προστίθεται χαρακτηρηστικὰ στὶς τρεῖς γνήσια ἡρακλείτειες παγκόσμιες μάζες (γιὰ νὰ προκύψουν τὰ τέσσερα «στοιχεῖα» τῆς μεταεμπειδοκλειδεῖας φιλοσοφίας), περιέχει τὴν ἀποψη ὅτι «ὁ θάνατος τῆς φωτιᾶς εἶναι ἡ γέννηση τοῦ ἀέρα» κτλ. αὐτὴ ἡ ἀναδιατύπωση ὑπάρχει στὸ DK ὡς ἀπόσπ. 76, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἐντελῶς στρεβλὴ ἐντύπωση γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου. Ὅπως φαίνεται, ὁ Ἡράκλειτος ἀγνόησε τὸν ἀέρα ὡς μεῖζον κοσμικὸ συστατικὸ, παρὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀναξίμενη·μπορεῖ ὅμως νὰ ὀνόμασε ἀέρα τὴν ἐξάτμιση ἀπὸ τὴ θάλασσα, χάρις στὴν ὁποία ἡ θάλασσα μετατρέπεται σὲ φωτιά. Ὁ Ἀριστοτέλης (*Περὶ ψυχῆς* A 2, 405 a 24· DK 22 a 15) ἔγραψε ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ταύτιζε τὴν ψυχὴ με τὴν ὕλικὴ ἀρχή, δηλαδὴ «τὴν ἐξάτμιση ἀπὸ τὴν ὁποία (ὁ Ἡράκλειτος) παράγει τὰ ἄλλα πράγματα». Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης δεχόταν δύο εἶδη ἐξάτμισης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἦταν ἡ πύρινη ἐξάτμιση, ἔτσι ὥστε ἐδῶ ἡ «ἐξάτμιση» ἀντιπροσωπεύει τὴ φωτιά· βλ. ἐπίσης σημ. 150.

153. Σύμφωνα με τὸ σχολιαστὴ τοῦ Χαλκιδίου (ἀπόσπ. 67a στὸ DK), ὁ Ἡράκλειτος σύγκρινε τὴν ψυχὴ με μιὰ ἀράχνη πὺ τρέχει σὲ κάθε μέρος τοῦ Ἰσοῦ τῆς, ὅταν αὐτὸ παθαίνει κάποιον ζῆμι. Ἡ ψυχὴ περιγράφεται ὡς *firmē et proportionaliter iuncta* με τὸ σῶμα· ἡ ἰδέα τῆς ἀναλογίας, με τὴν ἔννοια τοῦ μέτρου, ταιριάζει στὸν Ἡράκλειτο. Πρβ. σχόλιο γιὰ τὸν Ἀναξίμενη, σ. 166 κέ.

154. Αὐτὸ κάνει ὁ Μακρόβιος, *S. Scip.* 14, 19 (DK 22 a 15): «Ὁ Ἡράκλειτος ἔλεγε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ σπῖθα ἀπὸ τὴν οὐσία τῶν ἀστρων» (*scintillam stellaris essentiae*)—δπου τὰ ἀστρα θεωροῦνται ἀναμφίβολα συγκεντρώσεις αἰθέρα.

155. Ὁ Σέξτης συγκρίνει παρακάτω τὴν ἀναζωογόνηση τῆς ψυχῆς-φωτιᾶς ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐπαφῆς τῆς με τὸν παγκόσμιον Λόγον (πὺ ἐδῶ ἐκφράζεται με στωικοὺς-σkeptικοὺς ὁρους) με τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀναζωπυρῶνεται ἡ θράκα ὅταν τὴ φέρνουμε κοντὰ σὲ μιὰ φωτιά πὺ καίει. Αὐτὴ τὴν παραμοίωση, πὺ ἴσως τὴν εἶχε χρησιμοποιήσει ἤδη ὁ Ξενοφάνης (σ. 182), δὲν ἀποκλείεται νὰ τὴν ξαναχρησιμοποίησε ὁ Ἡράκλειτος. Ἡ λέξη *ἀρχιβασίη* (πλησίασμα), πὺ χρησιμοποίησε ὁ Ἡράκλειτος (ἀπόσπ. 122) σύμφωνα με τὴ Σούδα, ἴσως νὰ ἀνήκε στὴν ἴδια παραμοίωση.

156. Ὁ Χαλκιδίος, ἀκολουθώντας τὸν πιθανότατα τὸν Ποσειδώνιο, ἀπέδωσε στὸν Ἡράκλειτο μιὰ ἀποψη ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Σέξτου: ἡ ψυχὴ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ με τὸν κοσμικὸ λόγον μόνου στὸν ὕπνο, ὅποτε ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τίς παρενοχλήσεις τῶν αἰσθήσεων (σχόλια εἰς *Τίμ.* κεφ. 251· DK 22 a 20). Ἡ ἔκφραση «κοσμικὸς λόγος» εἶναι στωικὴ καὶ τὰ ὑπόλοιπα κυρίως πλατωνικά (πρβ. ὅμως Πίνδαρο, ἀπόσπ. 131b).

157. 238 Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ ἡμέραι* 121 κέ. (γιὰ τὸ χρυσὸ γένος): αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ τοῦτο

γένος κατὰ γαί' ἐκάλυψε / τοὶ μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μέγανον διὰ βουλὰς / ἐσθλοὶ, ἐπιχθόνιοι φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων. ('Αλλ' ἀπὸ τότε ποὺ ἡ γῆ σκέπασε αὐτὸ τὸ γένος, ὑπάρχουν χάρη στὶς βουλὲς τοῦ μεγάλου Δία ἀγαθοὶ δαίμονες, ἐπίγειοι φύλακες τῶν θνητῶν ἀνθρώπων.) Βλ. ἐπίσης στὸ ἴδιο 252 κέ. Μιὰ ἄλλη ρῆση τοῦ 'Ηράκλειτου, ποὺ τὴ διασώζει ὁ 'Ιππόλυτος, εἶναι πολὺ σκοτεινὴ: προφανῶς ἔχει κάποια σχέση μὲ τὸ δόγμα τῶν ἀντιθέτων, ἀλλὰ ἐπίσης ὑποδηλώνει τὴ θεοποίηση μερικῶν ψυχῶν (πρβ. 213): 239 ἀπόσπ. 62, 'Ιππόλυτος, *ΕΛ. IX, 10, 6*: ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεώτες. (Οἱ ἀθάνατοι εἶναι θνητοί, οἱ θνητοὶ ἀθάνατοι, ποὺ ζοῦν τὸ θάνατο ἐκείνων καὶ πεθαίνουν τὴ ζωὴ τους.) Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι μιὰ ἀπὸ τίς ὁστέινες πλάκες ποὺ βρέθηκαν στὴν 'Ολβία, τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. περίπου (βλ. σ. 45), εἶχε χαραγμένες πάνω της τίς λέξεις «Δι-ό(νυσος)», «'Ορφικοὶ» καὶ βίος θάνατος βίος. Μπορεῖ λοιπὸν ὁ 'Ηράκλειτος νὰ ἔδωσε μιὰ εἰδικὴ ἐρμηνεῖα στὴν ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο, ἐναλλαγὴ ποὺ τὴ δέχονταν πολλὰ ἐξωτικὰ ὁρησκειτικὰ δόγματα μὲ βακχικὴ ἢ ὀρφικὴ χροιά.

158. "Αν καὶ ὁ W. J. Verdenius ἔκανε τὴν δευδερκὴ παρατήρηση ὅτι, ὅπως ὑποδηλώνει μιὰ ἄλλη ρῆση, ὁ θυμὸς (ὄρος ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ θυμὸ, σημαίνει καὶ συγκίνηση) συνεπιφέρει τὴν ἀνάλωση ἐνὸς μέρους τῆς φωτιᾶς τῆς ψυχῆς (πρβ. τῇ δικῇ μας ἔκφραση «μάτια ποὺ πετοῦν σπίθες»): 240 ἀπόσπ. 85, Πλούταρχος, *Κοριολ. 22*: θυμῷ μάχεσθαι χαλεπὸν ὃ γὰρ ἂν θέλῃ ψυχῆς ὠνεῖται. (Εἶναι δύσκολο νὰ ἀντιπαλέψῃ κανεὶς τὸ θυμὸ του· γιατί αὐτὸ ποὺ θέλει τὸ ἀγοράζει μὲ τίμημα τὴν ψυχὴ του.) Εἶναι δύσκολο νὰ ἐλέγξουμε τὸ θυμὸ μας, γιατί ἡ ψυχὴ-φωτιᾶ (ποῦ μᾶλλον ἀσκεῖ τὸν ἐλεγχό) ἔχει ἐξασθενήσει ἀκριβῶς ἐξαιτίας τοῦ θυμοῦ. Πιθανότατα αὐτὸ εἶναι σωστό· ἀλλὰ ὅταν ὁ θυμὸς ἢ ἡ συγκίνηση ὀφείλονται στὴν ἀρετὴ (ὅπως στὴν ἥρωικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ μάχη), αὐτὴ ἡ ἀπώλεια μπορεῖ νὰ ὑπερκαλύπτεται ἀπὸ μιὰ αὐξησὴ τῆς φωτιᾶς.

159. Τὸ ἀπόσπ. 98 λέει ὅτι οἱ ψυχὲς «χρησιμοποιοῦν τὴν ὁσμὴ στὸν "Αδην": καὶ αὐτὸ ἐπίσης ὑποδηλώνει ὅτι ἂν ἔχῃ ὅλες οἱ ψυχές, τουλάχιστον μερικὲς ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ σώματος. Τὸν "Αδην" ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ τὸν ἐρμηνεύσουμε κυριολεκτικὰ. Τὸ νόημα αὐτῆς τῆς γριφώδους φράσης εἶναι ἴσως ὅτι οἱ ψυχὲς ποὺ ἐπιβιώνουν μετὰ τὸ θάνατο περιβάλλονται ἀπὸ ξερὴ οὐσία (μὲ ἄλλα λόγια ἀπὸ φωτιᾶ)· γιατί ὑπῆρχε ἡ κοινὴ ἀντίληψη ὅτι ἡ αἴσθηση τῆς ὁσμῆς λειτουργεῖ σὲ ἀντικείμενα ξηρότερα ἀπὸ τὸ ὄσφρητικὸ ὄργανο (['Ιπποκράτης], *Περὶ σαρκῶν 16*: 'Αριστοτέλης, *Περὶ αἰσθήσεως 5, 444 a 22*). Μπορεῖ ὁμως τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ νὰ ἀναφέρεται σὲ μιὰ πολὺ ἀπλοῖκὴ ἀντίληψη: ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι πνοή (ὅπως δεχόταν μιὰ λαϊκὴ δοξασία), ὅτι ἡ μυρωδιὰ εἰσπνέεται μὲ τὴν ἀναπνοὴ καὶ, ἐπομένως, ὅτι ἡ ὁσμὴ εἶναι ἡ αἴσθηση ποὺ χρησιμοποιοῖ ἡ ψυχὴ ὅταν τὰ ἄλλα ὄργανα καταστρέφονται μαζὶ μὲ τὸ σῶμα. "Αν εἶναι ἔτσι, τότε ἡ ρῆση θὰ μπορούσε νὰ εἶναι εἰρωνικὴ ἢ νὰ εἶναι μιὰ ἐπίθεση κατὰ τῆς ιδέας ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι πνοή.

160. Μιὰ ἐνδεχόμενη ἀναφορὰ σὲ ὀρφικὲς/διονυσιακὲς τελετὲς ἐπισημάνθηκε πρὸ πάνω στὴ σ. 157· μιὰ ἄλλη ἀπὸ τίς πλάκες τῆς 'Ολβίας, ποὺ καὶ πάλι ἔχει χαραγμένη πάνω της μιὰ συντομογραφία τῆς λέξης «Διόνυσος», περιέχει τίς λέξεις «πόλεμος εἰρήνη ἀλήθεια ψεύδους», ποὺ ἐπίσης ἔχουν ἡρακλείτεια χροιά.

161. Πρβ. 245 Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν 6, 397 a*: Σίβυλλα δὲ μαινομένη στόματι καθ' Ἡράκλειτον ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθεγγομένη χίλιον ἑτῶν ἐξικνεῖται τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν. (Σύμφωνα μὲ τὸν 'Ηράκλειτο, ἡ Σίβυλλα, μὲ παράφορο στόμα, λέγοντας λόγια ἀγέλαστα, ἀστόλιστα καὶ ἄσους, διασχίζει μὲ τὴ φωνὴ της χίλια χρόνια, χάρη στὸ θεό.) Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποφανθοῦμε κατηγορηματικὰ ὡς ποῖο βαθμὸ αὐτὸ τὸ χωρίο εἶναι μιὰ ἐπὶ λέξει παράθεση· ὁ H. Fränkel, γιὰ παράδειγμα, πιστεύει ὅτι εἶναι μόνο ὡς τὴ λέξη στόματι. Ἐγὼ θὰ ἔλεγα ὅτι ὡς τὸ φθεγγομένη (μὲ ἐξαιρσησὶ ἴσως τίς λέξεις καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα) τὸ κείμενο εἶναι πιθανῶς τοῦ 'Ηράκλει-

του, ενώ τὰ ὑπόλοιπα ἀποτελοῦν παράφραση πού ἔκανε ὁ Πλούταρχος. Ἡ ρῆσι φαίνεται νὰ δικαιολογεῖ τὴν ἀκαλλώπιστη, χρησιμοσιδῇ ἐξηγητικὴ μέθοδο· ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς ἐρμηνεία τῆς εἶναι ἀδύνατη. Σίγουρα, ὁ Ἡράκλειτος συνδύαζε τὴ λακωνικότητα τοῦ ἀποφθέγματος μετὰ τὴν ἀσάφεια τοῦ, ὑπολογικὰ συγγενικοῦ, χρησιμοῦ· τὸ κρυμμένο νόημα τῶν ρησέων του ἐνισχυόταν μερικὲς φορές ἀπὸ λογοπαίγνια (λ.χ. ξὺν νόῳ — ξυνῶ στὸ 250) καὶ ἐτυμολογικὲς περιφράσεις. Κάτι ἀνάλογο βλέπουμε καὶ στὸν Αἰσχύλο, πού τὸ ὕφος τῶν χορικῶν του, ἰδιαίτερα στὴν *Ὁρέστεια*, ἔχει κάποια συγγένεια μετὰ τὸν Ἡράκλειτο.

162. Ἀναμφισβήτητα ὁ Ἡράκλειτος ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του ἓνα πολὺ κριτικὸ πνεῦμα καὶ ἡ κατάχρησις τῆς κριτικῆς δὲν ἦταν δυνατό νὰ τὸν κάνει δημοφιλεῖς στοὺς ἀτυχούς συμπολίτες του: πρβ. λ.χ. 251 ἀπόσπ. 29, Κλήμης, *Στρωμ.* V, 59, 5: αἰετύνται γὰρ ἐν ἀντὶ πάντων οἱ ἀρίστοι, κλέος ἀένανθον θνητῶν· οἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηται ὀκωσπερ κτήνεα. (Οἱ ἀρίστοι διαλέγουν ἓνα πράγμα ἀντὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα: τὴν «αἰώνια» δόξα μετὰ τῶν θνητῶν. Ἐνῶ οἱ πολλοὶ εἶναι κορεσμένοι σὰν τὰ κτήνη.) Οἱ πολιτικὲς του ἰδέες φαίνεται ὅτι ἦταν ἀντιδημοκρατικὲς, ἀλλὰ ἴσως αὐτὸ νὰ μὴν ὀφειλόταν τόσο σὲ ἰδεολογικὰ κίνητρα ὅσο σὲ ἐμπειρικά: ὅπως ἔλεγε (ἀπόσπ. 49), «Ἕνας ἄνθρωπος ἐξίλει γιὰ μένα ὅσο δέκα χιλιάδες, ἂν εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀρίστους», καὶ στήλιτε τοὺς Ἐφέσιους ἐπειδὴ ἐξόρισαν τὸν φίλο του Ἑρμόδωρο λόγῳ τῶν σπάνιων ἱκανότητων του (ἀπόσπ. 121). Ἄν καὶ καταγόταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὸ γένος, ἀπαρνήθηκε τὰ παραδοσιακὰ του προνόμια (191).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ Ο ΣΑΜΙΟΣ

(σ. 221-245)

163. 254 Ἰώσηπος, *Κατ' Ἀπίωνος* I, 163 (DK 14, 18): αὐτοῦ (ἐνν.: Πυθαγόρου) μὲν οὐδὲν ὁμολογεῖται σύγγραμμα, πολλοὶ δὲ τὰ περὶ αὐτὸν ἱστορήκασιν, καὶ τούτων ἐπισημωτάτος ἐστὶν Ἑρμιππος. (Δὲν ὑπάρχει κανένα σύγγραμμα πού κατὰ γενικὴ ὁμολογίαν νὰ γράφτηκε ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα, ἀλλὰ πολλοὶ ἔγραψαν γι' αὐτὸν καὶ ἀνάμεσά τους ὁ ἐπιφανέστερος εἶναι ὁ Ἑρμιππος.)

164. Στὴ θέση τοῦ ταῦτα, πού εἶναι ἡ δική μας ἐκδοχή, τὰ χειρόγραφα ἔχουν ταύτας τὰς συγγραφάς. Ἀλλὰ δύσκολα μπορούμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι ὑπῆρχε μιὰ προηγούμενη ἀναφορά σὲ ὀρισμένα συγγράμματα· ἡ φράσις αὕτη δὲν ταιριάζει στὸ ὕφος τοῦ Ἡράκλειτου καὶ καταστρέφει τὸ ρυθμὸ τῆς πρότασις· ἐξάλλου, εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸ ἐκλεξάμενος μπορεῖ νὰ σημαίνει «ἔκανε μιὰ ἐπιλογὴ ἀπὸ», ὅπως ἀποδίδεται συνήθως μετὰ βάση τὴν ἐκδοχὴ τῶν χειρογράφων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ λέξεις αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἀναγνώστη πού ἤθελε καλὰ καὶ σώνει νὰ βρεῖ ἀποδείξεις ὅτι ὁ Πυθαγόρας εἶχε συγγραφικὴ δραστηριότητα. Πιστεύουμε ὅτι τὸ ταῦτα ἔχει τὴν ἐννοια «αὐτὲς τίς ἰδιότητες» καὶ ἀναφέρεται στὸ σοφίην κτλ.

165. Γιὰ τὴν ἐκδοχὴ τῶν χειρογράφων ἐτύμως ὁ σόφος βλ. F. H. Sandbach, *PCPS* N.S. 5 (1958-1959) 36.

166. Ἐχομε ἀλλάξει τὴν θέση πού ἔχουν στὰ χειρόγραφα οἱ στίχοι 2 καὶ 3: βλ. G. Zuntz, *Persephone*, 208.

167. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς δευτέρας πρότασις βλ. Burkert, *Lore*, 127-128.

168. Κρίνοντας ἀπὸ τὸν Διογ. Α. VIII, 8 (*ἔνια ποιήσαντα ἀνενεγκεῖν εἰς Ὀρφέα*), εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὸ πού ἐννοοῖσε ὁ Ἴων ἦταν ὅτι ὁ Πυθαγόρας κυκλοφόρησε μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Ὀρφέα ποιήματα πού στὴν πραγματικότητά εἶχε γράψει ὁ ἴδιος. Ὁ Ἐπιγένης (πιθανότατα 4ος αἰώνας π.Χ.), βέβαιος ὅτι ὁ Πυθαγόρας δὲν ἔγραψε τίποτα, ἔψαξε ὅπως φαίνεται ἀπεγνωσμένα νὰ βρεῖ συντρόφους τοῦ μεγάλου στοχαστῆ, ὡς κατὰλληλα ὑποκατάστατα.

169. Για μιὰ διεξοδικότερη ἀνάλυση τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς τῆς παραγράφου βλ. W. Burkert, «Craft versus sect: the problem of Orphics and Pythagoreans», στὸ *Jewish and Christian Self-definition*, ἐπιμ. B. E. Meyer καὶ E. P. Sanders, III (Λονδῖνο 1982), 1-22.

170. Για τὸ κείμενο τῶν δύο τελευταίων προτάσεων (ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναδιάταξη τοῦ κειμένου τῶν χειρογράφων) βλ. K. von Fritz, *Pythagorean Politics in Southern Italy* (Νέα Ὑόρκη 1940), 13, 103-104.

171. Για τὸ συμπλήρωμα βλ. *Π.Ι.* IV, 17.

172. Συμπλήρωση ἀπὸ τὸν Diels, μὲ βάση τὴ σύγκριση μὲ τὸν Ἰάμβλιχο, *Πυθ. βίος* 142.

173. Ἡ σαμανιστικὴ ἐρμηνεία ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Berkeley 1951), κεφ. V (ἐλλήν.: *Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογο*, μτφρ.: Γ. Γιατρομανωλάκης, ἐκδ. Καρδαμίτσα)· θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀναπτυχθεῖ ἀκόμα περισσότερο μὲ τὴ χρῆση τοῦ θεωρητικοῦ ἔργου τοῦ I. M. Lewis, *Ecstatic Religion* (Harmondsworth 1971).

174. Ἐννοεῖ: ἐκτός ἀπὸ αὐτὸ ποῦ περιγράφεται μὲ παραδείγματα στὸ 281.

175. Ἄλλοι ὁμως καταγράφονται ἀκούσματα ποῦ, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, δὲν εἶναι παρὰ πρωτόγονες προλήψεις, ὅπως λ.χ. «φτύνε τὶς κοιμμένες τρίχες καὶ τὰ κοιμένα νύχια σου» καὶ «ὅταν φορᾷς τὰ παπούτσια σου, νὰ ἀρχίζεις ἀπὸ τὸ δεξιὸ πόδι, καὶ ὅταν πλένεις τὰ πόδια σου, νὰ ἀρχίζεις ἀπὸ τὸ ἀριστερόν» (ἀπὸ τὸν Ἰάμβλιχο, *Προτρ.* 21· DK 58 c 6).

176. Ἡ σχέση τῆς πυθαγόρειας διδασκαλίας μὲ τὸν δελφικὸ Ἀπόλλωνα ἴσως νὰ μὴν περιορίζταν στὸ ἐπίπεδο τῶν μεταφορικῶν ἐκφράσεων. Αὐτὸ μᾶς τὸ δείχνει τὸ 278 Ἀριστόξενος, ἀπόσπ. 15 Wehrli, Διογένης Λαέρτιος VIII, 8 (DK 14, 3): *φησὶ δὲ καὶ Ἀριστόξενος τὰ πλεῖστα τῶν ἠθικῶν δογμάτων λαβεῖν τὸν Πυθαγόραν παρὰ Θεμιστοκλείας τῆς ἐν Δελφοῖς.* (Καὶ ὁ Ἀριστόξενος λέει ὅτι τὰ περισσότερα ἠθικά του δόγματα τὰ πῆρε ὁ Πυθαγόρας ἀπὸ τῆ δελφικῆς ἱερείας Θεμιστόκλειας.) Τέτοια δόγματα ἴσως νὰ βρῆκαν ἰδιαίτερα εὐμενὴ ὑποδοχὴ στὸν Κρότωνα καὶ τὸ Μεταπόντιο, πόλεις ἀφιερωμένες στὴ λατρεία τοῦ «ἐξαγνιστῆ» Ἀπόλλωνα (βλ. Burkert, *Lore*, 113-114· πρβ. ἐπίσης 273.)

177. Βλ. συμπληρωματικὰ 279 Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* VII, 94-95: καὶ τοῦτο ἐμφαίνοντες οἱ Πυθαγόριοι ποτὲ μὲν εἰώθασιν λέγειν τὸ ἀριθμῶν δέ τε πάντ' ἐπέοικεν», *ὅτε δὲ τὸν φυσικώτατον ὁμνῖναι ὄρκον οὕτωςί, «οὐ μὰ τὸν ἀμετέρα κεφαλῇ παραδόντα τετρακτύν, / πηγὴν ἀενάου φύσεως ὀλῶμά τ' ἔχουσιν»*, τὸν μὲν παραδόντα λέγοντες Πυθαγόραν (τοῦτον γὰρ θεοποιούουν), τετρακτύν δὲ ἀριθμὸν τινα, δς ἐκ τεσσάρων τῶν πρώτων ἀριθμῶν συγκείμενος τὸν τελειότατον ἀπήρτιζεν, ὥσπερ τὸν δέκα· ἐν γὰρ καὶ δύο καὶ τρία καὶ τέσσαρα δέκα γίνονται. ἔστι τε οὗτος ὁ ἀριθμὸς πρώτη τετρακτὺς, πηγὴ δὲ ἀενάου φύσεως λέλεκται παρόσον κατ' αὐτοὺς ὁ σύμπας κόσμος κατὰ ἀρμονίαν διοικεῖται, ἡ δὲ ἀρμονία σύστημα ἔστι τριῶν συμφωνιῶν, τῆς τε διὰ τεσσάρων καὶ τῆς διὰ πέντε καὶ τῆς διὰ πασῶν, τούτων δὲ τῶν τριῶν συμφωνιῶν αἱ ἀναλογίαι ἐν τοῖς προειρημένοις τέτταρσιν ἀριθμοῖς εὐρίσκονται, ἐν τε τῷ ἐνὶ κᾶν τῷ δύο κᾶν τῷ τρία κᾶν τῷ τέσσαρα. (Καὶ γιὰ νὰ τὸ διαδηλώσουν αὐτὸ οἱ πυθαγόρειοι συνηθίζουν ἄλλοτε νὰ λένε «ὅλα μοιάζουν μὲ ἀριθμὸ» καὶ ἄλλοτε νὰ παίρνουν ἕναν ὄρκο, τὸν πιὸ δραστηκὸ ἀπὸ ὅλους: «ὅχι, μὰ ἐκεῖνον ποῦ μᾶς ἔδωσε τὴν τετρακτύν, ποῦ περιέχει τὴν πηγὴν καὶ τὴ ρίζα τῆς ἀέναης φύσεως». Λέγοντας «ἐκεῖνον ποῦ μᾶς ἔδωσε» ἐννοοῦν τὸν Πυθαγόρα (γιατὶ τὸν θεοποιούσαν) καὶ λέγοντας «τετρακτὺς» ἐννοοῦν ἕναν ἀριθμὸ πού, συνθεμένος ἀπὸ τοὺς τέσσερις πρώτους ἀριθμούς, παράγει τὸν τελειότερο ἀριθμὸ, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ δέκα· γιὰτὶ ἕνα σὺν δύο σὺν τρία σὺν τέσσερα μᾶς κάνει δέκα. Αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἡ πρώτη τετρακτὺς καὶ ἀποκαλεῖται «πηγὴ τῆς ἀέναης φύσεως» ἐπειδὴ, ὅπως αὐτοὶ πιστεύουν, ὁλόκληρος ὁ κόσμος εἶναι ρυθμισμένος σύμφωνα μὲ τὴν ἀρμονίαν. Ἡ ἀρμονία εἶναι ἕνα σύστημα ἀπὸ τρεῖς συγχορδίες, τὴν τετάρτη, τὴν πέμπτη καὶ

τὴν ὁδὸν. Οἱ ἀναλογίες αὐτῶν τῶν τριῶν συγχορδιῶν βρίσκονται στοὺς τέσσερις ἀριθμοὺς ποὺ μόλις ἀναφέραμε —στὸ ἓνα, τὸ δύο, τὸ τρία καὶ τὸ τέσσερα.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ

(σ. 246-270)

178. Ὁ Θεόφραστος θὰ πρέπει νὰ ἐννοοῦσε τὸν Ξενοφάνη, ἀλλὰ ὁ Διογένης γράφει σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Παρμενίδη.

179. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκδοχὴ ἄστη βλ. A. H. Coxon, *CQ* N.S. 18 (1968) 69· A. P. D. Mourelatos, *The Route of Parmenides* (New Haven, Conn., 1970), 22 σημ. 31.

180. εὐκνελὸς κατὰ τὸν Σιμπλίκιο, ἐκδοχὴ ποὺ τὴν ὑπερασπίζεται ὁ Diels στὸ *Parmenides Lehrgedicht* (Βερολίνο 1897), 54-57· ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Σέξτου εὐπειθέος (lectio faciliior) ἔχει μερικoὺς σύγχρονους ὑποστηρικτές, λ.χ. τὸν Μουρελάτο, *The Route...*, 154-157.

181. περῶντα Σιμπλ. Α' περ ὄντα DEF.

182. Μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε μὲ τὸ 289 τὸ 290 Ἡράκλειτος, ἀπόσπ. 103, Πορφύριος, εἰς Ἰλιάδα XIV, 200: ξυνὸν ἀρχὴ καὶ πέρασ ἐπὶ κύκλῳ. (Σ' ἕναν κύκλο ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος εἶναι κοινὰ, δηλαδὴ συμπίπτουν.) Μολονότι ὅμως ὁ Παρμενίδης μιλάει γιὰ «στρογγυλὴ ἀλήθεια», δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπονοεῖ ὅτι ἡ σκέψη του εἶναι κυκλική.

183. Ἐνα πρόβλημα: στὸ 291 ὁ Παρμενίδης, μιλώντας γιὰ τοὺς δύο δρόμους, προσθέτει ὅτι γιὰ τὸν πρῶτο ἰσχύει τὸ «δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι» καὶ γιὰ τὸν δεύτερο τὸ «εἶναι ἀναγκαῖο νὰ μὴν εἶναι». Αὐτὲς οἱ δύο περιγραφὲς δὲν ἀντιφάσκουν μεταξύ τους. Μιὰ λύση τοῦ προβλήματος: ἴσως αὐτὲς οἱ πρόσθετες περιγραφὲς νὰ μὴν ἀποτελοῦν χαρακτηρισμοὺς τῶν δύο τρόπων, ἀλλὰ νὰ ἐπισημαίνουν τὸ ἀσυμβίβαστό τους. Τότε ὁ στίχος 3 σημαίνει: ὁ πρῶτος δρόμος εἶναι τὸ «εἶναι»· ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ἀναγκαῖα ὅτι ἂν κάτι εἶναι, τότε δὲν ἔχουμε τὴν περίπτωσιν τοῦ «δὲν εἶναι». Ἀντίστοιχα ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ στίχο 5.

184. Συχνὰ οἱ ἐπιμελητὲς τῶν διαφορῶν ἐκδόσεων συμπληρῶνουν τὸ ἡμίστιχο 291, 8 μὲ ἓνα ἀπόσπασμα γνωστὸ μόνο ἀπὸ πολὺ διαφορετικὲς πηγές: 292 ἀπόσπ. 3, Κλήμης, *Στρωμ.* VI, 23· Πλωτίνος V, 1, 8: τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἔστιν τε καὶ εἶναι. (Γιατὶ τὸ ἴδιο πράγμα ποὺ νοεῖται πρέπει καὶ νὰ εἶναι.) Ἄν μεταφράσουμε ἔτσι τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα (ἀλλὰ μερικοὶ τὸ ἀποδίδουν: «Ἡ σκέψη καὶ τὸ εἶναι εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα»), τότε μοιάζει πράγματι νὰ ταιριάζει ἐδῶ τὸ 293, 1 δείχνει ὅτι ὁ Παρμενίδης ἀναπτύσσει συλλογισμοὺς γύρω ἀπὸ τὸ τί μπορεῖ νὰ νοηθεῖ καὶ ὅχι ἀπλῶς τὸ τί μπορεῖ νὰ γνωσθεῖ, στὰ πλαίσια τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ ἐναντίον τοῦ ἀρνητικοῦ δρόμου. Ἄν ὅμως εἶναι ἔτσι, τότε εἶναι πολὺ παράξενο ὅτι οὔτε ὁ Πρόκλος οὔτε ὁ Σιμπλίκιος παραθέτουν αὐτὴ τὴν πρότασιν στὸ τέλος τοῦ 291. Καὶ πολὺ δύσκολα μποροῦμε νὰ καταλάβουμε τί προσθέτει στὸ συλλογισμό τοῦ 291, 6-8. (Ἄν τὸ νοεῖν σήμαινε ἐδῶ «ξέρω», ὅπως πιστεύει λ.χ. ὁ C. H. Kahn (*Review of Metaphysics* 22 (1968-1969) 700-724), τότε τὸ 292 ἴσως νὰ ἦταν ἀπλῶς μιὰ ἄλλη διατύπωση τοῦ 291, 7-8. Ἀλλὰ τὸ νοεῖν χρησιμοποιοῖται ἀπὸ τὸν Παρμενίδη παράλληλα μὲ ἀπλὰ ρήματα ποὺ σημαίνουν «λέω» (293, 1· 296, 8· πρβ. ἀνώνυμον, 296, 17), καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ μεταφραστῇ «σκέφτομαι».)

185. ἡδ' ἀτέλεστον κατὰ τὸν Σιμπλίκιο: γιὰ τὴ διόρθωσιν βλ. G. E. L. Owen στὸ *Studies in Presocratic Philosophy* II, ἐπιμ. R. E. Allen καὶ D. J. Furley (Λονδῖνο 1975) 76-77, ποὺ ἐπίσης ἀπορρίπτει πειστικὰ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ KR (παρμένη ἀπὸ DK): ἔστι γὰρ οὐλομελές τε καὶ ἀτρεμές... (Πλούταρχος).

186. Πολλοὶ μελετητὲς, ἀκολουθώντας τὸν Karsten καὶ τὸν Reinhardt, διορθώνουν τὸ μὴ σὲ τοῦ.

187. Στους στίχους 5-6 ὁ Παρμενίδης φαίνεται νὰ προχωρεῖ ἀκόμα παραπέρα. Γιατί μὲ τὴ δήλωσιν «Οὔτε ἦταν οὔτε θὰ εἶναι, γιατί εἶναι τώρα ὅλο μαζὶ» δείχνει νὰ μὴν ἰσχυρίζεται ἀπλῶς ὅτι αὐτὸ ποὺ εἶναι δὲν θὰ γεννηθεῖ, ἀλλὰ ὅτι δὲν θὰ ὑπάρξει καθόλου στὸ μέλλον. Εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ ἀποδώσει ὁ Παρμενίδης στὸ «ὄν» εἶναι ἡ ὑπαρξὴ σ' ἓνα αἰώνιο παρόν, ποὺ δὲν ὑπόκειται σὲ χρονικὲς διαφοροποιήσεις. Ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβουμε πῶς ἔλπιζε νὰ στηρίξει αὐτὸ τὸ συμπέρασμα στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ 296.

188. ὀνομάσται στὸν Σιμπλίκιο (εἰς Φυσ. 87, 1) Εἰς ὄνομα ἔσται στὸ DF. Πρβ. Mourelatos, *The Route...*, 180-185· M. F. Burnyeat, *Philosophical Review* 91 (1982) 19 σμ. 32.

189. Τάχα δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει κενὸς χώρος πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς σφαίρας, ἂν τὰ ὅρια αὐτὰ λειτουργοῦν πράγματι ὡς ὅρια; Αὐτὴ ἡ ἀντίρρηση ἴσως νὰ ἐπειθε κάποιον ὅτι ὁ Παρμενίδης δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ θεωροῦσε τὴν πραγματικότητα ὡς σφαῖρα, ἂν ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν πεποίθησιν ὅτι πράγματι αὐτὸ πιστεῦσε δὲν ἦταν ἡ, προφανῶς, ἀβασάνιστη χρησιμοποίησις τῆς μεταφορικῆς ἔκφρασης «ὄριο» (δηλαδὴ αὐτοῦ ποὺ ἐμεῖς θεωροῦμε μεταφορικὴ ἔκφραση).

190. Τὸ κείμενο, ἡ μετάφρασις καὶ ἡ ἐρμηνεία ἀμφισβητοῦνται: βλ. Mourelatos, *The Route...*, κεφ. VIII. Τὸ κύριο πρόβλημα εἶναι ὅτι οἱ στίχοι 31-32 μοιάζουν νὰ προσπαθοῦν νὰ σώσουν τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν κοινῶν δοξασιῶν, πράγμα ποὺ ἔρχεται σὲ κατάφωρη ἀντίφρασις μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ στίχου 30 ὅτι δὲν πρέπει νὰ δίνουμε βάσιν σ' αὐτές. Ἡ λύσις εἶναι νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ περιεχόμενον τῶν στίχων 31-32 ὡς ψέμα, ὅπως ἄλλωστε παρουσιάζεται σαφῶς στὸ 300 (πρβ. Ἡσίοδος, *Θεογ.* 26-27, τὸ πρότυπο γιὰ τὸ 301).

191. Ὑπάρχουν δύο ἐναλλακτικὲς ἐρμηνεῖες αὐτῆς τῆς φράσεως: (α) «δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζον τὴ μία» (γιατί ἡ σωστὴ εἶναι ἡ ἄλλη)· οἱ ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς ταυτίζουν τὴ μορφὴ ἐκεῖνῃ ποὺ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὀνομάζεται μὲ τὴ νύχτα, ἀκολουθώντας τὴν (ἐσφαλμένη: βλ. 303) ἀποψιν τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὁ Παρμενίδης «κατατάσσει τὸ θερμὸ στὸ εἶναι καὶ τὸ ἄλλο στὸ μὴ εἶναι» (*Μετ.* 986 b 31), ἢ μὲ τὸ μὴ ὄν (ἐκδοχὴ ὑπερβολικὰ τολμηρῇ)· (β) «δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζον μόνο μία». Ἔτσι λ.χ. ἐρμηνεύεται ἡ ἐπίμαχη φράσις ἀπὸ τὸ KR, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν Σιμπλίκιο· ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ θνητοὶ ἀποφεύγουν αὐτὸ τὸ λάθος —τὰ λόγια τους εἶναι γεμάτα ἀντίθετες ἐκφράσεις, ὅπως ἀναγνωρίζει τὸ 302. Βλ. ἐπιπλέον λ.χ. Α. Α. Long, στό: Furley καὶ Allen (ἐπιμ.), *Studies in Presocratic Philosophy* II, 82-101· Mourelatos, *The Route...*, 80-87· D. J. Furley στό: *Exegesis and Argument*, ἐπιμ. E. N. Lee κ.ἄ. (παράρτ. *Phronesis*, τ. 1), 1-15.

192. Γιὰ μερικὲς προσπάθειες βλ. K. Reinhardt, *Parmenides* (Βόννη 1916) 10-32· H. Fränkel στό: Furley καὶ Allen (ἐπιμ.), *Studies in Presocratic Philosophy* II, 22-25· J. S. Morrison, *Journal of Hellenic Studies* 75 (1955) 59-68· U. Hölscher, *Parmenides: Vom Wesen des Seienden* (Φραγκφούρτη 1969) 106-111.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

ΖΗΝΩΝ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ

(σ. 271-287)

193. ἀπειρων στὰ χειρόγραφα· ἀπειρον κατὰ H. Fränkel.

194. Ὁ Fränkel μεταθέτει τὸ ἐκ τοῦ μετὰ τὸ πολλῶν.

195. Ὁ Zeller παραλείπει τὸ ἢ κινεῖται· πρβ. Ross, *δ.π.*

196. Μετὰ τὸ μέσον οἱ FJ²K ἔχουν τῶν Α, ἐνῶ οἱ EHJ¹, Ross τὸ παραλείπουν· πρβ. Σιμπλίκιος, *εἰς Φυσικά* 1017, 4.

197. τὰ Α: Ε²ΦJK, Σιμπλ., εἰς Φυσικά 1018, 1, Ἄλέξ. στὸν Σιμπλ. 1019, 28· τὰ Β: Ε²ΗΙ· ὁ Ross τὸ παραλείπει.

198. τὸ πρῶτον Β: Cornford· τὸ ΑΒ: Ε· τὰ Β: κατ' ἄλλους.

199. Ὁ Ross τὸ παραλείπει.

200. Ὅπως δείχνει ὁ ἀναλυτικὸς χαρακτήρας τῆς μετάφρασης, καθὼς καὶ οἱ σημειώσεις μας στὸ πρωτότυπο κείμενο, τὸ 325 εἶναι γεμάτο ἀσάφειες καὶ δυσκολίες. Γιὰ μιὰ πλήρη ἀνάλυση βλ. λ.χ. H. D. P. Lee, *Zeno of Elea* (Cambridge 1936) 83-102· W. D. Ross, *Aristotle's Physics* ('Οξφόρδη 1936) 660-666. Ἡ πλημμελής ἐκθεση τοῦ συλλογισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὀφείλεται προφανῶς στὸ ὅτι τὸ 325 εἶναι μιὰ σειρά σημειώσεις, ποὺ ἀρχικὰ προορίζονταν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ μιὰ προφορικὴ ἀνάλυση, μὲ τὴ βοήθεια διαγραμμάτων ὅπως αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει στὸ 326.

201. Οἱ KR διατύπωσαν τὴν ἄλλοτε προσφιλὴ ἀποψὴ ὅτι ὁ κύριος στόχος τοῦ Ζήνωνα δὲν ἦταν ἡ κοινὴ λογικὴ, ἀλλὰ μιὰ ὀρισμένη σχολὴ φιλοσοφικῶν πλουραλιστῶν: οἱ πυθαγόρειοι. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἀδιάσειστα πειστήρια ὅτι οἱ πυθαγόρειοι ἐκείνης τῆς περιόδου εἶχαν ξεχωριστὲς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν πολυειδίᾳ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ περιεχόμενο τοῦ σύμπαντος (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ σύμπαν παρουσιάζει ἀρμονία) ἢ ὅτι ὁ Ζήνων εἶχε στὸ νοῦ του μιὰ τέτοια εἰδικὴ θέση.

202. Εἶναι ἀπίθανο νὰ ἀντιτάχθηκε ὁ Ζήνων ἀνοιχτὰ στὸ μονισμό, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Εὐδδημος κατὰ τὸν Σιμπλίκιο: 330 Εὐδδημος, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο, εἰς Φυσικά 97, 12 (DK 29 α 16): καὶ Ζήνωνά φασι λέγειν, εἰ τις αὐτῷ τὸ ἐν ἀποδοίη τί ποτέ ἐστιν, ἔξειν τὰ ὄντα λέγειν. (Λέγεται ὅτι ὁ Ζήνων συνήθιζε νὰ λέει ὅτι, ἂν κάποιος τοῦ ἐξηγοῦσε τί εἶναι τὸ ἓνα, τότε θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ μιλήσει γιὰ τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν.) 331 Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 99, 7 (DK 29 α 21): ἐν ᾧ ὁ μὲν Ζήνωνος λόγος ἄλλος τις ἔοικεν οὗτος εἶναι παρ' ἐκείνων τὸν ἐν βιβλίῳ φερόμενον, οὗ καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Παρμενίδῃ μέμνηται. ἐκεῖ μὲν γάρ ὅτι πολλὰ οὐκ ἐστὶ δεικνύσι βοηθῶν ἐκ τοῦ ἀντικειμένου τῷ Παρμενίδῃ ἐν εἶναι λέγοντι· ἐνταῦθα δέ, ὡς ὁ Εὐδδημός φησι, καὶ ἀνήρει τὸ ἐν (τὴν γὰρ σιγμὴν ὡς τὸ ἐν λέγει), τὰ δὲ πολλὰ εἶναι συγχωρεῖ. ὁ μὲντοι Ἀλέξανδρος καὶ ἐνταῦθα τοῦ Ζήνωνος ὡς τὰ πολλὰ ἀναιροῦντος μεμνήσθαι τὸν Εὐδδημον οἰεῖται. «ὡς γὰρ ἱστορεῖ, φησὶν, Εὐδδημος, Ζήνων ὁ Παρμενίδου γνῶριμος ἐπειράτο δεικνύναι, ὅτι μὴ οἶδόν τε τὰ ὄντα πολλὰ εἶναι τῷ μὴδὲν εἶναι ἐν τοῖς οὐδὲν ἐν, τὰ δὲ πολλὰ πλῆθος εἶναι ἐνάδων.» (Ἐδῶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ζήνωνος φαίνεται διαφοροτικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἀναπτύσσει στὸ βιβλίο του, γιὰ τὸ ὅποιο κάνει λόγο ὁ Πλάτων στὸν Παρμενίδῃ. Γιατὶ ἐκεῖ ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ὑπάρχουν πολλὰ, ἐνισχύοντας ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀντίθετη ἀποψὴ τὸ μονισμό τοῦ Παρμενίδῃ· ἐδῶ ὅμως, ὅπως λέει ὁ Εὐδδημος, καταργεῖ τὸ ἓνα (γιατὶ ταυτίζει τὸ σημεῖο μὲ τὸ ἓνα) καὶ ταυτόχρονα δέχεται ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ. Ὡστόσο, ὁ Ἀλέξανδρος θεωρεῖ ὅτι καὶ ἐδῶ ἐπίσης ὁ Εὐδδημος παρουσιάζει τὸν Ζήωνα νὰ ἀντικρούει τὴν ἀποψὴ ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ. Νὰ τί λέει: «Ὅπως ἀναφέρει ὁ Εὐδδημος, ὁ Ζήνων, ὁ φίλος τοῦ Παρμενίδῃ, προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρχουν πολλὰ, γιατί ἀνάμεσα στὰ ὑπαρκτὰ πράγματα δὲν ὑπάρχει κανένα "ἓνα" καὶ τὰ πολλὰ εἶναι ἓνα σύνολο μονάδων.» Ἡ ἐναλλακτικὴ ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Ἀλέξανδρος γιὰ τὸν Εὐδδημο εἶναι, πιθανότατα, σωστή (πρβ. Σιμπλίκιος, εἰς Φυσικά 97, 13· DK 29 α 21): ὁ Εὐδδημος ἀπλῶς ἀπέδιδε στὸν Ζήωνα τὴν ἰδέα ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει λογικὰ συνεπὴς περιγραφὴ τῶν μονάδων, ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖται ἓνα πλῆθος πολλῶν πραγμάτων — γιατί ἂν οἱ μονάδες εἶναι ἀδιαίρετες (ὅπως τὰ σημεῖα), τότε δὲν ἔχουν πραγματικὴ ὑπόσταση, ἐνῶ ἂν εἶναι διαιρετὲς (ὅπως τὰ ἀντικείμενα τῆς κοινῆς ἐμπειρίας), τότε δὲν εἶναι μονάδες, ἀλλὰ πολυμερὴ σύνολα (πρβ. 316 (α) πῶς πάνω).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ Ο ΑΚΡΑΓΑΝΤΙΝΟΣ

(σ. 288-331)

203. Είναι πολύ ἀμφίβολο ἂν ὑπῆρχαν καθόλου τὰ ἄλλα συγγράμματα πού ἀναφέρονται στὰ χωρία 337-338 (ἢ στὸν Διογ. Α. VIII, 57-58), καὶ μπορεῖ τὰ ὅσα μᾶς λένε τὰ χωρία αὐτὰ γιὰ τὰ δύο αὐθεντικὰ ποιήματα νὰ εἶναι λάθος. Ὁ Τζέτζης, σὲ καταφανῆ ἀντίθεση μὲ τὸ 338, παραθέτει ἓνα ἀπόσπασμα (τὸ 397) λέγοντας ὅτι ἀνῆκε στὸ τρίτο βιβλίο τοῦ *Περὶ φύσεως* (Χιλ. VII, 514)· σήμερὰ οἱ φιλόλογοι δέχονται ὅτι τὸ *Περὶ φύσεως* ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία βιβλία καὶ οἱ *Καθαρμοὶ* ἀπὸ δύο, γνώμη πού ἐνισχύεται ἀπὸ μιὰ ἀναφορά στὸ «Βιβλίο 2 τῶν *Καθαρῶν*», πού ὑπάρχει σὲ ἓνα πρόσφατα δημοσιευμένο παλιμψηστο τοῦ Ἡρωδιανοῦ (ἀπόσπ. 152 στὸ Wright, *Empedocles*· βλ. γενικὰ τὴν ἀνάλυσή της στίς σ. 17-21). Ἐπίσης ἔχουν ἐκφραστεῖ ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν (ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ χωρία 337 καὶ 338 μαζι) οἱ *Καθαρμοὶ* ἦταν τὸ ἑκτενέστερο ἀπὸ τὰ δύο ποιήματα. Ἔτσι, ὁ Diels διόρθωσε τὸ *πεντακισχίλια* τοῦ 337 σὲ πάντα *τρισχίλια*, δηλαδὴ «3.000 συνολικὰ» (*Sitz. Ber. d. Berlin Akad.* 63 (1898) 398)· ὁ G. Zuntz (*Persephone*, 236-239) κάνει τὴν (πιθανοφανέστερη) ὑπόθεση ὅτι στὸ 338 παραλείφθηκαν οἱ λέξεις γ'· καὶ ἔστιν ἔπη ὥς *τρισχίλια*· καὶ τοὺς *Καθαρμούς*, *βιβλία* (δηλαδὴ *Περὶ φύσεως* 3 βιβλία, 3.000 στίχοι· *Καθαρμοὶ* 2 βιβλία, 2.000 στίχοι).

204. 339 Ἀριστοτέλης, *Ποιητ.* I, 1447 b 17 (DK 31 a 22): οὐδὲν δὲ κοινὸν ἔστιν Ὁμήρῳ καὶ Ἐμπεδοκλεῖ πλην τὸ μέτρον, διὸ τὸν μὲν ποιητὴν δίκαιον καλεῖν, τὸν δὲ φυσιολόγον μᾶλλον ἢ ποιητήν. (Ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς δὲν ἔχουν τίποτα κοινὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μέτρον· γι' αὐτὸ εἶναι σωστὸ νὰ λέμε τὸν πρῶτο ποιητὴ, ἐνῶ ὁ δεῦτερος θὰ ἔπρεπε νὰ λέγεται φυσικός μᾶλλον παρὰ ποιητής.) 340 Πλούταρχος, *Συμπος.* προβλ. 683 e: καὶ μάλιστα τοῦ ἀνδρὸς οὐ καλλιγραφίας ἔνεκα τοῖς ἐνπροσωποτάτοις τῶν ἐπιθέτων ὥσπερ ἀνθρώποις χρώμασι τὰ πράγματα γανοῦν εἰωθότος, ἀλλ' ἕκαστον οὐσίας τινὸς ἢ δυνάμεως δῆλωμα ποιῶντος οἷον ἀμφιβρότην χθόνα τὸ τῇ ψυχῇ περιεικμενον σῶμα, καὶ νεφεληγερέτην τὸν ἀέρα καὶ πολυαίματον τὸ ἥπαρ. (...καθὼς μάλιστα ὁ Ἐμπεδοκλῆς δὲν ἔχει τὴ συνήθεια νὰ λουστράρει τὰ πράγματα μὲ τὰ ὠραιότερα ἐπίθετα, γιὰ χάριν τῆς καλλιγραφίας, σὰν νὰ τὰ χρωμάτιζε μὲ φανταχτερά χρώματα, παρὰ ἀντίθετα κάνει τὴν κάθε ἔκφραση πού χρησιμοποιοῖ νὰ ἀποκαλύπτει μιὰ οὐσία ἢ μιὰ δύναμη, ὅπως λ.χ. ὅταν ἀποκαλεῖ τὸ σῶμα πού περικυκλεῖ τὴν ψυχὴ «χῶμα πού τοὺς θνητοὺς περικυκλώνει», τὸν ἀέρα «νεφελοστοιβάχτη» καὶ τὸ συκῶτι «πολυαίματο».) Γιὰ διεξοδικότερη ἀνάλυση βλ. Guthrie, *HGP II*, 134-136, καὶ (ἀκόμα πὺ ἐκτεταμένα) J. Bollack, *Empédocle I* (Παρίσι 1965) 277-323.

205. τίς ἄρ' H. Fränkel· πᾶς Bergk, Diels.

206. πλεῖον γε Σέξτος· πλεον ἢ Stein, Diels.

207. Ὁ στίχος 10 μπορεῖ νὰ περιέχει καὶ μιὰ ἔμμεση κριτικὴ στὸ 344 Ἡράκλειτος, ἀπόσπ. 101 a· Πολύβιος XII, 27: *ὀφθαλμοὶ* [τῶν] ὧτων ἀκριβέστεροι μάρτυρες. (Τὰ μάτια εἶναι πὺ ἀξιοπίστοι μάρτυρες ἀπὸ τὰ αὐτιά.) Ἰσως ὅμως ὁ Ἡράκλειτος νὰ ἐνοοῦσε ἀπλῶς ὅτι εἶναι προτιμότερο νὰ βλέπει κανεὶς κάτι μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια παρὰ νὰ ἀκοῦει ἀναφορὰς ἀπὸ δεῦτερο χέρι· ἀλλὰ πρβ. σ. 211 κέ.

208. Οἱ στίχοι 7-8 καὶ 10-13 εἶναι σχεδὸν ταυτοσημοὶ μὲ τοὺς στίχους 5-6 καὶ 9-12 τοῦ ἀποσπ. 26, πού διασώζεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο στὰ σχόλιά του εἰς *Φυσικὰ* 33, 19. Ὁ στίχος 9 πὺ πᾶνω, πού εἶναι ἀναρρίτητος γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ νοήματος, εἶναι ὁ στίχος 8 τοῦ ἀποσπ. 26 καὶ εἰσάγεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν Diels.

209. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι, καταρχήν, λάθος νὰ προσπαθεῖ κανεὶς νὰ ἐρμηνεύσει τοὺς στί-

χους 3-5 ως είδικη θεωρία για τη δημιουργία και τη διάλυση του σύμπαντος ή διαφόρων σχηματισμών μέσα στο σύμπαν, όπως κάνουν πολλοί μελετητές. Πολύ περισσότερο είναι λάθος να βασιίζεται κανείς σ' αυτούς τους στίχους, όπως έκαναν άλλοτε οι ΚΡ και όπως κάνουν πρόσφατα οι D. O'Brien (*Empedocles' Cosmic Cycle*, Cambridge 1969) και M. R. Wright (*Empedocles: the Extant Fragments*), για να υποστηρίξει την ιδέα ότι ο Έμπεδοκλής δεχόταν τη δημιουργία και την καταστροφή ενός κόσμου, όταν τα πράγματα γίνονται ένα από πολλά (στίχος 4), και τη δημιουργία και καταστροφή ενός άλλου, ξεχωριστού κόσμου, όταν τα πράγματα γίνονται πάλι πολλά από ένα (στίχος 5). Οι στίχοι 3-5 πρέπει να έρμηνευτούν στο φως των στίχων 9-11. Οι τελευταίοι αυτοί φανερώνουν ότι ο Έμπεδοκλής ένοιωσε απλώς ότι η συγκέντρωση όλων των πραγμάτων γεννάει το ένα και καταστρέφει τα πολλά (στίχος 4), και ότι όταν χωρίζουν γεννιούνται τα πολλά και καταλύεται το ένα (οι στίχοι 3-5, και όχι οι 1-2, εισάγουν τις έννοιες της γέννησης και της καταστροφής, που αξιοποιούνται κατόπιν στους στίχους 9-11). Τό την στο στίχο 4 πρέπει να το θεωρήσουμε μάλλον αμφίσημη έσωτερική αιτιατική, που αναφέρεται τόσο στο γένεσις όσο και στο απόλειψις (στίχος 3) και πρέπει να συσχετιστεί τόσο με το *τίκτει* όσο και με το *όλεκει*. Με παρόμοιο τρόπο πρέπει να έρμηνευθεί και ο στίχος 5: «Η γέννηση του ενός ταυτίζεται με το θάνατο των πολλών, που καταλύονται από τη συνένωση όλων των πραγμάτων» όταν τα πράγματα χωρίζουν πάλι, η γέννηση των πολλών ταυτίζεται με το θάνατο του ενός.» Αυτή είναι η διπλή γέννηση και ο διπλός θάνατος. (Πρβ. Guthrie, *HGP* II, 153.) Μερικοί υποστηρίζουν ότι ο Έμπεδοκλής επιφυλάσσει τη λέξη *θηγών* (στίχος 3) για μείγματα των στοιχείων που δέν καταφέρνουν να αποτελέσουν πλήρη ενότητα (λ.χ. 349, 22· 388, 3) και όπωσδήποτε δέν είχε καμιά πρόθεση να χαρακτηρίσει το ένα (που το νοούσε ως Σφαίρα, βλ. 357-358) ή τα πολλά (που ταυτίζονται με τα στοιχεία) άθάνατα. Άλλα στο 360, 14 τα στοιχία θεωρούνται ασφώς θηγά· και ή Σφαίρα είναι όλοφάνερα θηγά.

210. Μεταθέσαμε το στίχο 33 πριν από τον 31.

211. Diels (με επιφύλαξη): *μυγέν φώς αϊθέρι*. Κενό στους κώδικες.

212. Reiske: *τόν αντί για τό*. Κενό στους κώδικες.

213. *έκ τών... όπίσσω* συνάγει ή Wright από το 'Αριστ. *Μετ.* 1000 α 29· *έκ τούτων γάρ πάνθ'... έσται* Σιμπλ.

214. Πιθανότατα ο Έμπεδοκλής ένοιωτέ τους άνέμους και τις άέριες μάζες· ίσως να ύπαινίσσεται μιá όρθολογιστική εξήγηση της άμβροσίας, της τροφής των αθανάτων: ότι ή άμβροσία είναι άτμοι που τροφοδοτούν με «καύσιμη ύλη» τόν ήλιο, ό όποιος τις έμβαπτίζει στη ζέστη και στο φώς του. Πρβ. Δημόκριτος, άπόσπ. 25.

215. Αυτή ή έρμηνεία των κοσμογονικών ρόλων της Άγάπης και της Φιλονικίας υποστηρίζεται, σέ γενικές γραμμές, από τον Άριστοτέλη: 361 'Αριστοτέλης, *Μετ.* Α 4, 985 α 25 (DK 31 α 37): *εταν μέν γάρ εις τα στοιχία διόσται το πάν υπό του Νέικου, τότε το πύρ εις έν συγκρίνεται και των άλλων στοιχείων έκαστον· εταν δέ πάλιν υπό της Φιλίας συνίωσιν εις το έν, αναγκαίον έξ έκάστον τα μόρια διακρίνεσθαι πάλιν.* ("Όταν ή Φιλονικία διαλύει το σύμπαν στά στοιχία του, τότε ή φωτιά συγκεντρώνεται και γίνεται ένα, και το ίδιο συμβαίνει με καθένα από τα άλλα στοιχία· εταν όμως, κάτω από την επίδραση της Άγάπης, σμίγουν και γίνονται ένα, τότε τα μόρια πρέπει έξανά να ξεχωρίσουν από κάθε στοιχείο.)

216. *δεδίσκεται* Karsten· *δεδίττεται* στους κώδικες.

217. *μένος* Bergk· *γένος* στους κώδικες.

218. "Όπως συμπεραίνει ή Wright. Στους κώδικες: *πρώθ' ήλιον άρχήν / έξ ών όή*.

219. "Όσοι πιστεύουν ότι ο Έμπεδοκλής δεχόταν μιá διπλή κοσμογονία υποστηρίζουν ότι ένώ τα δύο πρώτα στάδια της ζωογονίας ανήκουν στην περίοδο μετά το σημείο καμπίης, τα άλλα δύο αποτελούν πρώιμα στάδια της περιόδου που προηγήθηκε του σημείου καμπίης·

και υποθέτουν ότι τα δλοφυη όντα φανερώνουν τη δύναμη της 'Αγάπης σε βαθμό μεγαλύτερο από όσο οι άνδρες και οι γυναίκες του σημερινού κόσμου. 'Αλλά δέν υπάρχουν ανεξάρτητες ενδείξεις για μιá τέτοια διαίρεση τών σταδίων του 375. Και οι στίχοι 7-8 υποδηλώνουν ότι ή 'Αγάπη δέν έχει πετύχει ακόμα στο τρίτο στάδιο δσα θά πετύχει στο τέταρτο.

220. 'Όπως συμπεραίνει ή Wright. Στους κώδικες: *έχθρα πλείστον... διέχουσι μάλιστα.*

221. Στο 471 υπάρχει ένα μέρος από μιá ακόμα πιό περίτεχνη παρομοίωση του 'Εμπεδοκλή, που αναφέρεται στην κλεψύδρα.

222. *λοχεύσατο Förster*· *λοχάζετο* 'Αριστ. EM, *έχευατο* λοιποί κώδικες, 'Αλέξ., δ.π.

223. 'Αρχίζει την αναφορά του στην όραση άνακεφαλαιώνοντας τó 389, που τó έρμηνεύει σωστά όχι ως άναγωγή της δράσης στην έκπομπή φωτιás από τó μάτι (δπως κάνει ó 'Αριστοτέλης στο *Περί αίσθήσεως* 437 b 9-14, 438 a 4-5, πράγμα όμως που έρχεται σε σύγκρουση με τη θεωρία τών άπορροών), παρά ως εξέγερση του τρόπου με τόν όποίο είναι κατασκευασμένο τó μάτι, έτσι ώστε να υποδέχεται τις χρωματικές άπορροές.

224. *οικτρα πορευντα Zuntz*· οι δέ πορευνται Σέξτος LE, *οίδα πορευντα N*.

225. *θύοντος Hermann*· *θύοντες* στους κώδικες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI

ΦΙΛΟΛΑΟΣ Ο ΚΡΟΤΩΝΙΑΤΗΣ

(σ. 332-358)

226. 'Ο 'Αριστόξενος μπορεί να είχε δίκιο όταν έλεγε ότι ó Φιλόλαος ήταν από τόν Τάραντα· από την άλλη μεριά, όμως, ó μαθητής του 'Αριστοτέλη Μένων, ó ιατρογράφος, τόν ήθελε Κροτωνιάτη (445), όπως και ó Διογένης ó Λαέρτιος στο 423. 'Ισως ó Φιλόλαος γεννήθηκε στον Κρότωνα, αλλά διέπρεψε ως φιλόσοφος και πέρασε τó μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής του στον Τάραντα (πρβ. 268).

227. Ένας φιλόσοφος που δέν πρέπει να συγχέεται με τó χρονικογράφο και που έζησε ίσως στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. (πρβ. Κλήμης, *Στριωμ.* II, 130 (DK 68 b 4) με Burkert, *Lore*, 229 σημ. 51).

228. Προφανώς, κάτι έχει παραλειφθεί από τó κείμενο σ' αυτό τó σημείο, γιατί θά περιμέναμε πρώτα ένα έπιχείρημα υπέρ του ισχυρισμού που μόλις διατυπώθηκε και έπειτα μιá συζήτηση για τά περαίνοντα. Είναι πολύ πιθανό τó 426 να άνήκει εδώ.

229. 'Η διαzeugτική μορφή του είναι, όπως φαίνεται, έμπνευσμένη από την έλεατική φιλοσοφία: πρβ. Μέλισσος (533) και Γοργίας (σύμφωνα με τó ['Αριστ.] *Μ.Ε.Γ.* 979 a 11 κέ.). 'Η έντρυφήση του Φιλόλαου στις έννοιες περαίνον και άπειρον μπορεί να χρωστάει και αυτή άρκετά στον Μέλισσο (526-531).

230. Τó 428 συγγενεύει πολύ, στη διατύπωση και στο περιεχόμενο, με ένα έδάφιο του 'Αριστοτέλη, τó *Μετ.* A 5, 986 a 17 (430, στο τέλος)· σύγκρινε με τó 427 τó έδάφιο του 'Αλέξανδρου, *εις Μετ.* 40, 12 ('Αριστοτέλης, άπόσπ. 203).

231. Αυτό κάνει ó M. C. Nussbaum, στο «Eleatic Conventionalism and Philolaus on the Conditions of Thought», *HSCP* 83 (1979) 64-66, 81-93. 'Ο Nussbaum βρίσκει έλεατικούς άπόηχους και άνησιχies σε κάθε φράση τών χωρίων 425-429, αλλά ή άποψή του δέν είναι πειστική.

232. 'Ο 'Αλέξανδρος, στα σχόλιά του γι' αυτό τó έδάφιο (*εις Μετ.* 41, 1· DK 58 b 4), άναφέρει ότι τά έργα όπου ó 'Αριστοτέλης πραγματευόταν διεξοδικότερα αυτό τó θέμα ήταν τó *Περί ούρανού* (λ.χ. 446) και τά χαμένα συγγράμματα για τούς πυθαγορείους.

233. Χωρίς άμφιβολία, την έποχή του 'Αριστοτέλη όλες αυτές οι φιλοσοφικές υποθέσεις

ἀποδίδονταν στὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα, ἴσως μὲ τὴν περίφημη φράση αὐτὸς ἔφα (Διογ. Α. VIII, 46· πρβ. Ἰάμβλιχος, *Περὶ τῆς κοινῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης*, σ. 77, 22-24). Ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἤξερε πολὺ καλὰ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Πυθαγόρα ἦταν τυλιγμένο στὴν ἀχλὺ τοῦ μύθου: βλ. 273-274 πιδ πάνω.

234. Ὅπως ὁδηγοῦνται, ὁ Φιλόλαος περιέγραψε τὴν ἀρμονία ὡς ἔκφραση μουσικῶν λόγων (πρβ. λ.χ. Νικόμαχος, *Ἀριθμητικὴ* 26, 2· DK 44 a 24): ἔχει σωθεῖ μάλιστα καὶ ἓνα κομμάτι αὐτῆς τῆς περιγραφῆς στὴν περικοπὴ πού παραθεθεῖ ὁ Στοβαῖος ἀμέσως μετὰ τὸ 429. Ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀμεση σχέση μὲ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς ἔννοιας στὰ ἐδάφια 424-425 καὶ 429.

235. Πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν περικοπὴ, ὁ Ἀριστοτέλης συζητοῦσε τὴ θεωρία πού ὑποστήριζε ὁ Πλάτων καὶ μερικοὶ πλατωνιστὲς ὅτι ὁ ἀριθμὸς ὑπάρχει ὡς ξεχωριστὴ ὄντοτητα, ἀνεξάρτητὴ ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Στὴν ἴδια θεωρία ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης καὶ στὴ δευτέρη πρόταση τοῦ παραπάνω χωρίου. Σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία αὕτῃ βλ. Ross, *Aristotle's Metaphysics* (Ὁξφόρδη 1924) liii-lvii.

236. Ἀλλὰ ἡ σύνταξη καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς εἰναι πολὺ ἀμφιλεγόμενες. Λ.χ. ὁ Burkert, *Lore*, 412-414, θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔννοεῖ ὅτι οἱ πυθαγόρειοι «ἦταν οἱ πρῶτοι πού διέκριναν τὴ σχέση τῶν "μαθηματικῶν ἀρχῶν" μὲ τὸ γενικὸ ζήτημα τῶν "ἀρχῶν"».

237. Βλ. W. A. Heidel, «The Pythagoreans and Greek Mathematics», στὸ D. J. Furley καὶ R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy* I, 350 κέ. Burkert, *Lore*, κεφ. VI. Ὁ Burkert ἀποδεικνύει ὅτι τὸ μέρος τῆς σύνοψης πού ἀναφέρεται στὸν Πυθαγόρα δὲν στηρίζεται στὸν Εὐδήμιο, ἀλλὰ στὸν νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο Ἰάμβλιχο (σ. 409-412).

238. Σὲ μερικὰ χειρόγραφα ἡ φράση αὕτῃ ἔχει τὴ μορφή καὶ γὰρ ἐγένετο τὴν ἡλικίαν Ἀλκμαίων ἐπὶ γέροντι Πυθαγόρα, ἀπεφώνητο δὲ κτλ., δηλαδὴ: «ὁ Ἀλκμαίων ἦταν (νέος;) στὰ γεράματα τοῦ Πυθαγόρα». Μὲ τὴ μορφή τῆς αὕτῃ ἡ φράση εἶναι ὀλοφάνερα παρεφθαρμένη, καὶ ὁ Ross ἔχει σίγουρα δίκιο νὰ ἀκολουθεῖ τοὺς Α^β καὶ Ἀλέξανδρο, παραλείποντας τίς πρόσθετες λέξεις ὡς σημειώσεις τοῦ περιθωρίου πού ἐνσωματώθηκαν κατὰ λάθος στὸ κείμενο, ἂν καὶ μπορεῖ κάλλιστα νὰ περιέχουν μιὰ σωστὴ πληροφορία.

239. Ὁ τρόπος πού ὁ Ἀριστοτέλης διαλέγει τίς λέξεις στὸ 438 ὑποδηλώνει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀλκμαίων δὲν ἦταν πυθαγόρειος, ἂν καὶ οἱ φίλοι, στοὺς ὁποίους ἀπευθυνόταν τὸ βιβλίο του, ἀποτελοῦσαν μᾶλλον μέλη τῆς πυθαγορικῆς αἵρεσης: 439 Ἀλκμαίων, ἀπόσπ. 1, Διογ. Α. VIII, 83: Ἀλκμαίων Κροτωνιήτης τάδε ἔλεξε Πειρίθου υἱὸς Βροτίνῳ καὶ Λέοντι καὶ Βαθύλλῳ· περὶ τῶν ἀφανέων [περὶ τῶν θνητῶν] σαφηνέειαν μὲν θεοὶ ἔχοντι, ὡς δὲ ἀνθρώποις τεκμαίρεσθαι... (Τοῦτα τὰ λόγια εἶπε ὁ Ἀλκμαίων ὁ Κροτωνιάτης, ὁ γιὸς τοῦ Πειρίθου, στὸν Βροτίνῳ, τὸν Λέοντα καὶ τὸν Βάθυλλο: «Σὲ δ, τι ἀφορᾷ τὰ ἀόρατα οἱ θεοὶ βλέπουν ξεκάθαρα, ἀλλὰ ὅσο μποροῦν νὰ συμπεράνουν οἱ ἀνθρώποι...»)

240. Πρβ. 440 Ἀριστοτέλης, *Ἠθ. Νικ.* Β 5, 1106 b 29 (DK 58 b 7): τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπειροῦ, ὡς οἱ Πυθαγόρειοι εἰκαζον, τὸ δ' ἀγαθὸν τοῦ πεπερασμένου. (Γιατὶ τὸ κακὸ ἀνήκει στὸ ἀπειρο, ὅπως ὑπέθεταν οἱ πυθαγόρειοι, ἐνῶ τὸ καλὸ στὸ πεπερασμένο.)

241. 445 Μένων, κατὰ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ λονδίνιου κώδικα XVIII, 8 (DK 44 a 27): Φιλόλαος δὲ Κροτωνιάτης συνεστάναι φησὶν τὰ ἡμέτερα σώματα ἐκ θερμοῦ. ἀμέτοχα γὰρ αὐτὰ εἶναι ψυχροῦ, ὑπομνήσκων ἀπὸ τινων τοιαύτων· τὸ σπέρμα εἶναι θερμόν, κατασκευαστικὸν δὲ τοῦτο τοῦ ζῶον· καὶ ὁ τόπος δέ, εἰς ὃν ἡ καταβολὴ (μήτρα δὲ αὕτη), ἐστὶν θερμότερα καὶ εὐκυνία ἐκείνῳ· τὸ δὲ εὐκός τινι ταῦτο δύναται φῆ εὐκιν· ἐπεὶ δὲ τὸ κατασκευάζον ἀμέτοχόν ἐστιν ψυχροῦ, καὶ ὁ τόπος δέ, ἐν ᾧ ἡ καταβολή, ἀμέτοχός ἐστιν ψυχροῦ, ὅλῳν ὅτι καὶ τὸ κατασκευαζόμενον ζῶον τοιοῦτον γίνεταί. εἰς δὲ τοῦτο τὴν κατασκευὴν ὑπομνήσει προσχεῖται τοιαύτῃ· μετὰ γὰρ τὴν ἔκτεξιν εὐθέως τὸ ζῶον ἐπισπᾶται τὸ ἐκτὸς πνεῦμα ψυχρόν ὃν· εἴτα πάλιν καταπερεὶ χρέος ἐκπέμπει αὐτό. διὰ τοῦτο δὴ καὶ δεξιὸς τοῦ ἐκτὸς πνεύματος, ἵνα τῇ ἐπεισάκτῃ τοῦ πνεύματος ὀλίγῃ θερμότερα ὑπάρχοντα τὰ ἡμέ-

τερα σώματα πρὸς αὐτοῦ καταψύχεται. (Ὁ Φιλόλαος ὁ Κροτωνιάτης λέει ὅτι τὰ σώματά μας συνίστανται ἀπὸ θερμὴ οὐσία. Γιατὶ δὲν μετέχουν τοῦ ψυχροῦ, ὅπως συμπεραίνει ἀπὸ συλλογισμούς καθὼς ἐποῦτοι ἐδῶ: τὸ σπέρμα εἶναι ζεστό, καὶ ἀπὸ αὐτοῦ παράγεται τὸ ζῶον· καὶ τὸ μέρος ὅπου ἀποτίθεται (δηλαδὴ ἡ μήτρα) εἶναι καὶ αὐτὸ ζεστό· καὶ ὅ,τι μοιάζει μὲ κάτι, ἔχει τὴν ἴδια δύναμη μὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο μοιάζει. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ γεννητικὴ καταβολὴ δὲν μετέχει τοῦ ψυχροῦ καὶ οὐτε τὸ μέρος ὅπου ἀποτίθεται μετέχει τοῦ ψυχροῦ, εἶναι φανερό ὅτι καὶ τὸ ζῶον ποὺ γεννιέται ἔχει τὴν ἴδια φύση. Ὅσο γιὰ τὴ δημιουργία του, ὁ Φιλόλαος ἀκολουθεῖ τὸν ἐξῆς συλλογισμό: ἀμέσως μετὰ τὴ γέννησή του τὸ ζῶον τραβάει μέσα του τὴν ἐξωτερικὴ πνοή, ποὺ εἶναι κρύα· καὶ κατόπιν, σὰν ἀπὸ ἀνάγκη, τὴ βγάζει πάλι ἔξω. Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πνοὴ ὑπάρχει ὥστε, μὲ τὴν εἰσροὴ τῆς πνοῆς, τὰ σώματά μας, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τους εἶναι πολὺ ζεστά, νὰ ψύχονται ἀπὸ αὐτήν.)

242. Μερικοὶ (ὅπως οἱ KR) ὑπέθεσαν ὅτι οἱ πυθαγόρειοι τοῦ 5ου αἰῶνα διατύπωσαν πολὺ εἰδικότερες κοσμογονικὲς ἀντιλήψεις, σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες πρῶτα ἔγιναν οἱ ἀριθμοί, κατόπιν ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἀριθμούς τὰ γεωμετρικὰ σχήματα καὶ τέλος ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ σχήματα προήλθαν τὰ φυσικὰ σώματα (βλ. λ.χ. Guthrie, *HGP* I, 239-282). Τέτοιες ἐξειδικευμένες ἐρμηνεῖες δύσκολα συμβιβάζονται μὲ τὸ 442 (πρβ. ἐπίσης 431)· καὶ δίνουν μεγάλη βαρύτητα σὲ κείμενα (λ.χ. Ἀριστοτέλης, *Μετ.* 1028 b 16, 1090 b 5· DK 58 b 23-24) ποὺ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι δὲν ἀνήκουν στοὺς πυθαγορείους (αὐτὸ κάνει λ.χ. ὁ Cherniss, *ACPA*, 132 κ., καὶ ὁ Burkert, *Lore*, 42-43), ἢ σὲ ἄλλα (λ.χ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ ψυχῆς* 409 a 4· Σέξτος, *Πρὸς μαθηματικούς* X, 281· [Ἰάμβλιχος] *Θεολ. ἀριθμ.*, σ. 84, 10· DK 44 a 13) ποὺ ἀνάγονται στὸν πυθαγορίζοντα πλατωνισμό τῆς πρώιμης Ἀκαδημίας (πρβ. λ.χ. Burkert, *Lore*, 66-71).

243. 448 Ἀέτιος II, 20, 12 (DK 44 a 19): Φιλόλαος ὁ Πυθαγόρειος ὑλοειδῆ τὸν ἥλιον, δεχόμενον μὲν τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ πυρὸς τὴν ἀνταύγειαν, διηθούνην δὲ πρὸς ἡμᾶς τό τε φῶς καὶ τὴν ἀλέαν, ὥστε τρόπον τινὰ διττοὺς ἡλίους γίνεσθαι, τό τε ἐν τῷ οὐρανῷ πυρῶδες καὶ τὸ ἀπ' αὐτοῦ πυρροειδὲς κατὰ τὸ ἐσοπτροειδές, εἰ μὴ τις καὶ τρίτον λέξει τὴν ἀπὸ τοῦ ἐνόπτρου κατ' ἀνάκλασιν διασπειρομένην πρὸς ἡμᾶς αὐγὴν· καὶ γὰρ ταύτην προσονομάζομεν ἥλιον οἶονεῖ εἰδῶλον εἰδῶλον. (Ὁ Φιλόλαος ὁ πυθαγόρειος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι σὰν γυαλί, ποὺ δέχεται τὴν ἀνταύγεια τῆς κοσμικῆς φωτιᾶς καὶ διηθεῖ τὸ φῶς καὶ τὴ θερμότητά της στέλνοντάς τη σ' ἡμᾶς, ἔτσι ὥστε, κατὰ κάποιον τρόπο, ὑπάρχουν δύο ἥλιοι, ἡ πύρινη περιοχὴ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὸ κατοπτρικὸ φαινόμενο ποὺ παράγει — ἂν δὲν προσθέσει κανεὶς καὶ ἕνα τρίτο: τίς ἀκτίνες ποὺ ἀνακλῶνται ἀπὸ τὸ κάτοπτρο καὶ σκορπίζουν πρὸς τὴν κατεύθυνσή μας· γιατί καὶ αὐτές τίς ὀνομάζουμε ἥλιο, καθὼς εἶναι, θὰ λέγαμε, εἰδῶλο τοῦ εἰδῶλου.) Προφανῶς, αὐτὴ ἡ ἐξηγήσις εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τὸν ἥλιο (370 πιδ πάνω· ἐπίσης Ἀέτιος II, 20, 13· DK 31 a 56). Ἡ ἀντιγῆ ἐπινοήθηκε γιὰ νὰ ἐξηγήσει τίς ἐκλείψεις (Ἀέτιος II, 29, 4· DK 58 b 36· τὸ ὕψος τῆς ἐξηγήσεως εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα: Ἰππόλυτος, *Ἐλ.* I, 8, 6 καὶ 9, DK 59 a 42 (= 502)· Ἀέτιος II, 29, 7, DK 59 a 77).

244. Εἶναι πολὺ πιθανό, ἐπομένως, ὅτι ὁ Φιλόλαος βασιζόταν, ὅπως συνήθως, στὴν παλιότερη πυθαγορικὴ παράδοση· ὁ Ἰππασος (βλ. σ. 240-241) πιστεύεται ὅτι θεωροῦσε τὴ φωτιά βασικὴ οὐσία (Ἀριστοτέλης, *Μετ.* 984 a 7· Σιμπλ., εἰς *Φυσ.* 23, 33· DK 18, 7). Ἀλλὰ ἡ ἰδέα ὅτι ὑπάρχει μιὰ κεντρικὴ φωτιά ἀποτελεῖ γνώρισμα τῆς κοσμολογίας τοῦ Παρμενίδη (παρὰ τὴν ἀσάφειά της· βλ. 307 πιδ πάνω) καὶ οἱ περισσότερες λεπτομέρειες τοῦ συστήματος δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀρχαιότερες ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα (πρβ. σημ. 243 πιδ πάνω).

245. Ἡ πυθαγορικὴ προέλευσις αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἐχεκράτη στὸ 452 (πρβ. 421), ἀλλὰ θὰ ἦταν αὐθαίρετο νὰ τὴν ἀναγάγουμε σὲ ἕναν ὀρισμένο πυθαγόρειο φιλόσοφο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ Ο ΚΛΑΖΟΜΕΝΙΟΣ

(σ. 361-389)

246. Για ανάλυση του 460 βλ. Ross, δ.π.: Kahn, *Anaximander*, 163-165 και D. O'Brien, *JHS* 88 (1968) 93-113.

247. 462 Πλούταρχος, *Περικλῆς* 32 (DK 59 a 17): *περὶ δὲ τοῦτον τὸν χρόνον... καὶ νῆψιμα Διοπίθης ἔγραψεν εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδάσκοντας ἀπειριδόμενος εἰς Περικλέα δι' Ἀναξαγόρου τὴν ὑπόνοιαν... Ἀναξαγόραν δὲ φοβηθεὶς ἐξέπεμψεν ἐκ τῆς πόλεως.* (Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ [δηλαδὴ ἀρχὴς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου]... ὁ Διοπίθης πέρασε ἕνα ψήφισμα νὰ ἀπαγγέλλεται κατηγορία ἐναντίον ὧσων δὲν πίστευαν στὰ θεῖα ἢ διδασκαν θεωρίες γιὰ τὰ οὐράνια, προσπαθώντας ἔτσι νὰ δημιουργήσῃ ὑποψίες ἐναντίον τοῦ Περικλῆ μέσο τοῦ Ἀναξαγόρα... Καὶ ὁ Περικλῆς φοβήθηκε καὶ βοήθησε τὸν Ἀναξαγόρα νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν πόλιν.)

248. Λέγεται ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἦταν δάσκαλος τοῦ Ἀρχέλαου (βλ. κεφ. XIII) καὶ τοῦ Εὐριπίδη. Πρβ. 463 Στράβων 14, σ. 645 Cas.: *Κλαζόμενιος δ' ἦν ἀνὴρ ἐπιφανὴς Ἀναξαγόρας ὁ φυσικὸς, Ἀναξιμένους ὁμιλητῆς τοῦ Μιλήσιου διήκονσαν δὲ τούτου Ἀρχέλαος ὁ φυσικὸς καὶ Εὐριπίδης ὁ ποιητής.* ('Ὁ φυσικὸς φιλόσοφος Ἀναξαγόρας ἦταν ἕνας ἐπιφανὴς Κλαζόμενιος, ὁπαδὸς τοῦ Ἀναξιμένη τοῦ Μιλήσιου. Εἶχε μαθητὲς του τὸν φυσικὸ φιλόσοφο Ἀρχέλαο καὶ τὸν ποιητὴ Εὐριπίδη.) Ἐπειδὴ ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας ἦταν ὁπαδὸς τοῦ Ἀναξιμένη δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι εἶχε δεχτεῖ ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς κοσμολογίας τοῦ Ἀναξιμένη (βλ. σ. 378), θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ παράδοση γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀναξαγόρα στὸν Ἀρχέλαο καὶ στὸν Εὐριπίδη δὲν χρειάζεται οὔτε αὐτὴ νὰ ὑποδηλώνει τίποτα περισσότερο. Ἀλλὰ τὸ 450 π.Χ. ὁ Εὐριπίδης ἦταν ἤδη τοὐλάχιστον τριάντα χρόνων, καὶ φαίνεται σχεδὸν βέβαιον ὅτι, σὲ μιὰ τόσο μικρὴ κοινωνία ὅσο ὁ κύκλος τῶν διανοουμένων τῆς Ἀθήνας, εἶχε ἤδη γνωρίσει τὸν Ἀναξαγόρα. Γιὰ χωρία τοῦ Εὐριπίδη ὅπου λέγεται ὅτι ἐκδηλώνεται ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀναξαγόρα βλ. DK 59 a 20a-c, 30, 33, 48 καὶ 112' τὸ τελευταῖο ἀπὸ αὐτὰ φαίνεται νὰ εἶναι καὶ τὸ πιὸ πειστικό.

249. Πρβ. 464 Ἀλκιδάμας, σύμφωνον μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, *Ρητορικὴ* B 23, 1398 b 15 (DK 59 a 23): καὶ *Λαμψακηνοὶ Ἀναξαγόραν ξένον ὄντα ἔθωπον καὶ τιμῶσιν ἔτι καὶ νῦν.* (Καὶ οἱ Λαμψακηνοὶ ἔθωπον τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν τιμοῦν ὡς σήμερα, ἂν καὶ ἦταν ξένος.)

250. Γιὰ μιὰ πρόσφατη ἀνασκόπηση τοῦ ζητήματος τῆς χρονολογικῆς τοποθέτησης τοῦ Ἀναξαγόρα βλέπε τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ D. Sider, *The Fragments of Anaxagoras* (Meisenheim an Glan 1984) 1-11. Ἡ διαμάχη συνεχίζεται: τίς βασικὲς ἀπόψεις τοῦ Taylor τίς προσυπογράφει ὁ L. Woodbury, *Phoenix* 35 (1981) 295-315, ἀλλὰ ὁ J. Mansfeld ὑποστηρίζει μιὰ νεότερη χρονολογία γιὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Ἀναξαγόρα στὴν Ἀθήνα (456 π.Χ.), στὸ *Mnemosyne*, σειρὰ 4, 32 (1979) 39-60, 33 (1980) 17-95.

251. Καὶ ὁ Συμπλίκιος ἐπίσης ὑπονοεῖ ὅτι στίς μέρες του τὸ ἔργο τοῦ Ἀναξαγόρα διαδύονταν σὲ περισσότερα ἀπὸ ἕνα μέρη: λ.χ. στὸ εἰς Φυσ. 34, 29 (DK 59 b 4) καὶ 155, 26 (DK 59 b 1) μιλάει γιὰ «τὸ πρῶτον μέρος» (ἢ «βιβλίον») τοῦ ἔργου *Περὶ φύσεως*. Ὅπως δὲποτε, αὐτὸ φαίνεται νὰ εὐνοεῖ τὴν ἀπόψη τοῦ Burnet. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει τίποτα στὰ λόγια τοῦ Σωκράτη στὸ 465 ποὺ νὰ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ σύγγραμμα ἦταν ἐκτεταμένο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πληθυντικὸ *βιβλία* καὶ ἡ λέξη *βιβλίον*, ἀκόμα καὶ στὸν πληθυντικὸ, δὲν σημαίνει καλὰ καὶ σώνει (τοὐλάχιστον γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ) μεγάλῃ ἔκτασι. Φαίνεται πιὸ πιθανό, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἐξηγήσαμε, ὅτι, ἂν τὸ ἔργο χωριζόταν ἐξαρχῆς σὲ μέρη, ὅπως συνέβαινε στὴν ἐποχὴ τοῦ Συμπλίκιου, τὰ μέρη αὐτὰ ἦταν πολὺ σύντομα.

252. 'Ο καθηγητής Α. Η. Μ. Jones είχε την καλοσύνη να υποστηρίξει αυτόν τὸν ὑπολογισμό μετὰ τὴν ἀκόλουθη σημείωσις: «'Ο ἀπλούστερος ὑπολογισμὸς γίνεται μετὰ βάσιν τὴν παραδοχὴν ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς ἦταν ἓνας δοῦλος *χωρὶς οἰκῶν*. 'Ο ἰδιοκτήτης ἐνὸς ἔμπειρου δούλου θὰ περίμενε ἀπὸ αὐτὸν μιὰ ἡμέρησια ἀποφορὰ τουλάχιστον 2 ὀβολῶν' οἱ σκυτοτόμοι τοῦ Τιμάρχου (Αἰσχίνης I, 97) τοῦ ἀπέφεραν 2 ὀβολοὺς καὶ ὁ ἐπιστάτης τοὺς 3 ὀβολοὺς· ὁ Νικίας καὶ ἄλλοι πληρώνονταν τὸν 5ο αἰῶνα 1 ὀβολὸ τῇ μέρᾳ γιὰ ἀνειδίκευτους δούλους μεταλλωρύχους, ἀλλὰ τὸ ποσὸ αὐτὸ περιλάμβανε καὶ τὰ χρεολύσια (ὁ ἐνοικιαστὴς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς δούλους ποὺ πέθαιναν) (Ξενοφῶν, *Πόροι* IV, 14-15). 'Η τροφὴ ὑπολογίζεται σὲ 2 ὀβολοὺς τῇ μέρᾳ ἀπὸ τὸν Δημοσθένη IV, 28, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ ἐκτίμηση αὐτὴ νὰ ὑπολείπεται τοῦ συνηθισμένου κόστους, γιὰτὶ ὁ Δημοσθένης προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ πρόγραμμά του εἶναι πολὺ οἰκονομικόν. Οἱ ἐλευσίνιοι κατὰλογοι (*I.G.*² II καὶ III, 1672-1673, ἀπὸ τὸ 329-327 π.Χ.) ὀρίζουν 3 ὀβολοὺς τῇ μέρᾳ γιὰ τὴ διατροφή τῶν δημοσίων δούλων. Πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπολογιστεῖ ὁ ρουχισμὸς καὶ ἄλλα ἔκτακτα ἔξοδα, καθὼς καὶ τὸ κέρδος τοῦ ἴδιου τοῦ δούλου (ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ προνοεῖ γιὰ περιόδους ἀναδουλειᾶς καὶ νὰ κάνει οἰκονομίες γιὰ νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν ἐλευθερίαν του)· πρέπει ἀκόμα νὰ ληφθῇ ὑπόψη τὸ κόστος τοῦ πάπυρου (ποὺ φοβοῦμαι πὼς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπολογιστεῖ, γιὰτὶ δὲν ξέρουμε μετὰ ποιᾶς μετρικῆς μονάδης ἀγοραζόταν). Πάντως, ὁ ἐργάσιμος χρόνος ἐνὸς δούλου, ἀπὸ μόνος του θὰ πρέπει νὰ ἰσοδυναμοῦσε μετὰ τουλάχιστον μιὰ δραχμὴ τῇ μέρᾳ· στοὺς ἐλευσίνιους καταλόγους, οἱ ἔμπειροι τεχνίτες (ξυλουργοί, λιθοξόοι κτλ.) πληρώνονται 2 μετὰ $2\frac{1}{2}$ δραχμῆς τῇ μέρᾳ.

'Ἐπομένως, ἓνα βιβλίον ποὺ πουλιόταν μιὰ δραχμὴ θὰ πρέπει νὰ εἶχε πολὺ μικρότερη ἔκταση ἀπὸ ὅση μποροῦσε νὰ ἀντιγράψῃ ἓνας ἀντιγραφεὺς σὲ μιὰ μέρα.»

253. Πρβ. 470 'Αριστοτέλης, *Φυσ.* Δ 6, 213 a 22: οἱ μὲν οὖν δεικνύναι πειρώμενοι ὅτι οὐκ ἔστιν (ἐνν.: τὸ κενόν), οὐχ ὁ βούλονται λέγειν οἱ ἄνθρωποι κενόν, τοῦτ' ἐξελέγχουσιν, ἀλλ' ἀμαρτάνοντες λέγουσιν, ὥσπερ 'Αναξαγόρας καὶ οἱ τοῦτον τὸν τρόπον ἐλέγχοντες. ἐπιδεικνύουσι γάρ ὅτι ἔστι τι ὁ ἀήρ, στρεβλοῦντες τοὺς ἀσκούς καὶ δεικνύντες ὡς ἰσχυρὸς ὁ ἀήρ, καὶ ἐναπολαμβάνοντες ἐν ταῖς κλεψύδραις. ('Ἐκεῖνοι ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἀποδείξουν ὅτι δὲν ὑπάρχει κενὸ δὲν καταρρίπτουν αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ ἐννοοῦν οἱ ἄνθρωποι μετὰ τὸν ὄρο «κενόν», ἀλλὰ ἐπιχειρηματολογοῦν λαθασμένα, ὅπως ὁ 'Αναξαγόρας καὶ ὅσοι ἀρνούνται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κενοῦ μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο. 'Απλῶς ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἀέρας ἔχει ὑπόστασις, στρίβοντας ἀσκιὰ καὶ δείχνοντας τὴν ἀντίστασι τοῦ ἀέρος, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀποκλειέταις του μέσα σὲ κλεψύδρες.) Στὸν 'Αναξαγόρα, λοιπόν, ὁ ἀέρας, ποὺ ἔχει ὕλικὴ ὑπόστασις, ἀντιδιαστέλλεται σαφῶς μετὰ τὸ ἀνύπαρκτον κενόν. Πρβ. ἐπίσης 'Αριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* Δ 2, 309 a 19 (DK 59 a 68), ὅπου ὁ 'Αριστοτέλης συγκατατάσσει τὸν 'Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν 'Αναξαγόρα ἐπειδὴ (1) ἀρνούνται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κενοῦ (πρβ. 'Ἐμπεδοκλῆς, 536 πιδ κάτω), καὶ (2) δὲν δίνουν καμιὰ ἐξήγησιν γιὰ τὴς διαφορὰς στὸ βάρος. 'Ἡ κλεψύδρα ἦταν ἓνα μεταλλικὸ δοχεῖο μετὰ στενὸ λαίμυ καὶ μετὰ πολλὰς μικρὰς τρύπες στὴ βάση του. Γιὰ λεπτομέρειες τῶν πειραμάτων ποὺ ἔκανε ὁ 'Αναξαγόρας μετὰ τὴν κλεψύδρα βλ. ['Αριστοτέλης] *Προβλήματα* XVI, 8, 914 b 9 (DK 59 a 69). 'Ἡ κλεψύδρα περιγράφεται (ὅχι ὁμως γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ὁ ἀέρας ἔχει ὕλικὴ ὑπόστασις, ἀλλὰ γιὰ νὰ διασαφηνιστεῖ ἡ φύσις τῆς ἀναπνοῆς) σὲ ἓνα περίφημον ἐδάφιο τοῦ 'Ἐμπεδοκλῆ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παραθέτουμε τοὺς στίχους ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ: 471 'Ἐμπεδοκλῆς, ἀπόσπ. 100 'Αριστοτέλης, *Περὶ ἀναπνοῆς* 7, 473 b 9:

ἔθθεν ἔπειθ' ὅπότεν μὲν ἀπαίξῃ τέρεν αἷμα,
αἰθὴρ παφλάζων καταίσσεται οἴδατι μάργῳ,
εὔτε δ' ἀναθρόσκη, πάλιν ἐκπνέει, ὥσπερ ὅταν παῖς
κλεψύδρῃ παίζουσα διεπιτετός χαλκοῖο —
10 εὔτε μὲν αὐλοῦ πορθμὸν ἐπ' εὐειδεῖ χερὶ θεῖσα

- εἰς ὕδατος βάπτῃσι τέρεν δέμας ἀργυρόειο,
οὐδείς ἄργοςδ' ὁμβρος ἐσέρχεται, ἀλλὰ μιν εἴργει
ἀέρος ὄγκος ἔσωθε πεσὼν ἐπὶ τρήματα πυκνά,
εἰσὶν ἀποστεγασή πυκινὸν ῥέον· αὐτὰρ ἔπειτα
15 πνεύματος ἐλλείποντος ἐσέρχεται αἴσιμον ὕδωρ.
ὥς δ' αὐτως, θο' ὕδωρ μὲν ἔχη κατὰ βένθεα χαλκοῦ
πορθμοῦ χωσθέντος βροτέω χροῖ ἡδὲ πόροιο,
αἰθήρ δ' ἐκτός ἔσω λεληγμένος ὁμβρον ἐρύκει,
ἀμφὶ πύλας ἡθμοῖο δυσήχεος ἄκρα κρατύνων,
20 εἰσέκε χειρὶ μετῇ, τότε δ' αὖ πάλιν, ἔμπαλιν ἢ πρὶν,
πνεύματος ἐμπύπτοντος ὑπεκθέει αἴσιμον ὕδωρ.
- (Τότε, σὰν ἀναβλύσει ἀπὸ 'κεῖ τὸ αἷμα τὸ ρευστό,
παφλάζοντας ὁ ἀέρας μπαίνει μέσα μ' ὀρμή,
κι ὅταν τὸ αἷμα πετάγεται ψηλά, ὁ ἀέρας φεύγει πάλι,
σὰν ὅταν παίζει μιὰ παιδούλα μ' ἀστραφτοχάλικην κλειψύδρα.
10 "Ὅταν μὲ τ' ὁμοιοφρο χερᾶκι τῆς κλείνει τὸ στόμιο τοῦ σωλήνα
καὶ τὴν βουτάει στὴ μάζα τὴν ὑγρὴ τοῦ ὀλόγαμπρου νεροῦ,
δὲν μπαίνει οὔτε σταγόνα στὸ δοχεῖο, γιὰτὶ ἐμπόδιο στέκει
ὁ ὄγκος τοῦ ἀέρα ἀπὸ μέσα, στὶς τρύπες καθὼς πέφτει τίς πυκνές,
ὥσπου αὐτὴ νὰ ἐλευθερώσει τὴν πυκνὴ ροή· τότε ὁμοῦ,
15 καθὼς φεύγει ὁ ἀέρας, μπαίνει νερὸ σ' ἴση ποσότητα.
"Ἔτσι κι ὅταν τὸ νερὸ τὰ βᾶθη κατέχει τοῦ χάλκινου δοχείου
καὶ τοῦ λαμποῦ του τ' ἀνοίγμα τὸ κλείνει χέρι ἀνθρώπου,
ὁ ἀέρας ἔξω, θέλοντας μέσα νὰ μπεῖ, σπρώχνει πίσω τὸ νερό,
τὴ στάθμη του κρατώντας στὶς πύλες τοῦ κακὸν χροῦ λαμποῦ,
20 ὥσπου νὰ πάρει αὐτὴ τὸ χέρι τῆς, καὶ τότε τὸ ἀντίστροφο συμβαίνει,
καθὼς δηλαδὴ ὁρμάει μέσα ὁ ἀέρας, φεύγει ἀπὸ μπρὸς τοῦ ἄλλο τόσο νερό.)

254. Εἶναι πολὺ πιθανὸν καὶ οἱ δύο φιλόσοφοι νὰ ἔγραψαν στὴ δεκαετία 470-460 π.Χ., καὶ εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ κάνουμε ὑποθέσεις γιὰ τὸ ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἔγραψε πρῶτος. Βλ. παραπέρα M. Schofield, *An Essay on Anaxagoras* (Cambridge 1980) 81-82 (δπου ὁ συγγραφέας ἀντικρούει τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας προηγήθηκε τοῦ Ζήνωνος).

255. 480 Θεόφραστος, *Φυσικῶν* δόξαι, ἀπόσπ. 4, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλικίو, εἰς *Φυσικά* 27, 17 (DK 59 a 41): καὶ οὕτω μὲν λαμβανόντων δόξαιεν ἂν ὁ Ἀναξαγόρας τὰς μὲν ὑλικὰς ἀρχὰς ἀπείρουσ ποιεῖν, τὴν δὲ τῆς κινήσεως καὶ τῆς γενέσεως αἰτίαν μίαν τὸν νοῦν· εἰ δέ τις τὴν μίαν τῶν ἀπάντων ὑπολάβοι μίαν εἶναι φύσιν ἀόριστον καὶ κατ' εἶδος καὶ κατὰ μέγεθος, συμβαίνει δύο τὰς ἀρχὰς αὐτὸν λέγειν τὴν τε τοῦ ἀπείρου φύσιν καὶ τὸν νοῦν. (Καὶ καθὼς αὕτη εἶναι ἡ θεωρία τους, θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας θεωρεῖ τίς ὑλικὲς ἀρχὲς ἀπειρες, ἐνῶ τὴν αἰτία τῆς κινήσεως καὶ τῆς γενέσεως μόνο μίαν, δηλαδὴ τὸν Νοῦ. Ἄν ὁμοῦ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ μείγμα ὄλων τῶν πραγμάτων ἦταν μίαν καὶ μόνῃ οὐσίᾳ, ἀπειρὴ στὴ μορφή καὶ στὸ μέγεθος, τότε ὁ Ἀναξαγόρας δέχεται μόνο δύο ἀρχές: τὴν οὐσίαν τοῦ ἀπείρου καὶ τὸν Νοῦ.)

256. Γιὰ διεξοδικότερη ἀνάπτυξη τῆς ἐρμηνείας τῶν *μοιρῶν* τοῦ Ἀναξαγόρα ποὺ προσφέραμε ἐδῶ, βλ. λ.χ. C. Strang, «The Physical Theory of Anaxagoras», στὸ *Studies in Presocratic Philosophy* II, ἐπιμ. R. E. Allen καὶ D. J. Furley (Λονδίνο 1975) 361-380· Barnes, *The Presocratic Philosophers* II, κεφ. 2· Schofield, *An Essay on Anaxagoras*, 75-78, 107-121. Ἡ φύση καὶ ὁ ρόλος τῶν *σπερμάτων* στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα παραμένουν

ἀμφιλεγόμενο ζήτημα. Για μιὰ σαφὴ ἐναλλακτικὴ πρόταση στὴν ἀποψη ποὺ ἐκθέσαμε ἐδῶ βλ. Barnes, *δ.π.* II, 21-24· τὸ ζήτημα ἐξετάζεται λεπτομερειακὰ ἀπὸ τὸν Schofield, *δ.π.*, 68-79, 121-133 (ποὺ παραπέμπει σὲ ἐκτενέστερη βιβλιογραφία).

257. 487 Σέξτος, *Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις* I, 33 (DK 59 a 97): νοούμενα δὲ φαινόμενοις (ἐνν.: ἀντιτιθεμεν), ὥς δ' Ἀναξαγόρας τῷ λευκῇ εἶναι τὴν χιόνα ἀντετίθει ὅτι ἡ χιών ὕδωρ ἐστὶ πεπηγός, τὸ δὲ ὕδωρ ἐστὶ μέλαν, καὶ ἡ χιών ἄρα μέλαινα ἐστίν. ('Αντιπαραθέτουμε τὰ νοητὰ πράγματα στὰ αἰσθητὰ, ὅπως ὁ Ἀναξαγόρας ἀντέτασσε στὴ γνώμη ὅτι τὸ χιόνι εἶναι ἄσπρο τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ χιόνι εἶναι παγωμένο νερὸ καὶ τὸ νερὸ εἶναι μαῦρο, ἄρα καὶ τὸ χιόνι εἶναι μαῦρο.)

258. Στὴν πραγματικότητα τὸ 490 δίνει ἓνα γενικὸ σχῆμα τῶν ἀλλαγῶν ποὺ συμβαίνουν στὸν κόσμο ὅπως εἶναι σήμερα (βλ. M. C. Stokes, «On Anaxagoras», *AGP* 47 (1965) 229-244)· ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι βασίζεται στὶς ἴδιες ἀρχές ὅπως ἡ διαδικασία ἀποχωρισμοῦ ποὺ περιγράφεται στὸ 489.

259. Πρβ. σημ. 248.

260. Πρβ. 491 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* A 3, 270 b 24: Ἀναξαγόρας δὲ καταχρῆται τῷ ὀνόματι τούτῳ οὐ καλῶς· ὀνομάζει γὰρ αἰθέρα ἀντὶ πυρός. ('Ο Ἀναξαγόρας χρησιμοποιεῖ λανθασμένα αὐτὸ τὸ ὄνομα [δηλαδὴ τὸν αἰθέρα]. Γιατὶ μιλάει γιὰ αἰθέρα ἐνῷ ἐννοεῖ φωτιά.) Πρβ. λ.χ. Ἀριστοτέλης, *Μετεωρ.* B 9, 369 b 14 (DK 59 a 84) καὶ 494.

261. Γιὰ διεξοδικότερη ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ δύσκολου ζητήματος βλ. Schofield, *An Essay on Anaxagoras*, 70-78 (ἰδιαίτερα σημ. 6 στὴ σ. 155), 128, 131-132.

262. 492 Σιμπλίκιος, *εἰς Φυσικά* 27, 11 (DK 59 a 41): καὶ ταῦτά φησιν ὁ Θεόφραστος παραπλησίως τῷ Ἀναξιμάνδρῳ λέγειν τὸν Ἀναξαγόραν· ἐκεῖνος (ἐνν.: Ἀναξαγόρας) γὰρ φησιν ἐν τῇ διακρίσει τοῦ ἀπείρου τὰ συγγενῇ φέρεσθαι πρὸς ἄλληλα, καὶ ὅτι μὲν ἐν τῷ παντὶ χρυσὸς ἦν, γίνεσθαι χρυσόν, ὅτι δὲ γῆ, γῆν. ('Ο Θεόφραστος λέει ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα μοιάζει μὲ ἐκεῖνη τοῦ Ἀναξιμανδρου· γιατί ὁ Ἀναξαγόρας λέει ὅτι, μὲ τὴ διαίρεση τοῦ ἀπείρου, τὰ συγγενικά πράγματα τείνουν νὰ πλησιάσουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο καὶ ὅ, τι ἦταν χρυσάφι ἢ γῆ στὸ ἀρχικὸ μείγμα γίνεται, ἀντίστοιχα, χρυσάφι καὶ γῆ.)

493 Διογ. Α. II, 8 (DK 59 a 1): καὶ νούν μὲν ἀρχὴν κινήσεως· τῶν δὲ σωμάτων τὰ μὲν βαρέα τὸν κάτω τόπον, τὰ δὲ κοῦφα τὸν ἄνω ἐπισχεῖν... (ὁ Νοῦς, λέει, ἀρχίζει τὴν κίνηση, καὶ τὰ βαρὶὰ σώματα καταλαμβάνουν τὸ κατώτερο μέρος, ἐνῷ τὰ ἐλαφρὰ τὸ ἀνώτερο...) (πρβ. 117).

263. 494 Ἀριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 3, 302 a 28: Ἀναξαγόρας δὲ Ἐμπεδοκλεῖ ἐναντίως λέγει περὶ τῶν στοιχείων. ὁ μὲν γὰρ πῦρ καὶ τὰ σύστοιχα τούτοις στοιχεῖα φησὶν εἶναι τῶν σωμάτων καὶ συγκεῖσθαι πάντ' ἐκ τούτων, Ἀναξαγόρας δὲ τοῖναντίον· τὰ γὰρ ὁμοιομερῆ στοιχεῖα, λέγω δ' οἷον σάρκα καὶ ὅσπουν καὶ τῶν τοιούτων ἕκαστον· αἶρα δὲ καὶ πῦρ μείγματα τούτων καὶ τῶν ἄλλων σπερμάτων πάντων· εἶναι γὰρ ἐκότερον αὐτῶν ἐξ ἀοράτων [τῶν ὁμοιομερῶν πάντων] ἡθροισμένων. διὸ καὶ γίνεσθαι πάντ' ἐκ τούτων· τὸ γὰρ πῦρ καὶ τὸν αἰθέρα προσαγορεύει ταῦτό. ('Ο Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἔχουν ἀντίθετες ἀπόψεις γιὰ τὰ στοιχεῖα. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φωτιά καὶ οἱ ὑπόλοιπες οὐσίες ποὺ ἀναφέρει εἶναι τὰ στοιχεῖα τῶν σωμάτων καὶ ὅτι ὅλα εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ αὐτὰ· ὁ Ἀναξαγόρας ὅμως ἔχει ἀντίθετη γνώμη. Ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ὁμοιομερεῖς οὐσίες, λ.χ. ἡ σάρκα, τὸ κόκαλο κτλ., εἶναι τὰ στοιχεῖα, ἐνῷ ὁ αἶρας ἢ ἡ φωτιά εἶναι μείγματα αὐτῶν καὶ ὅλων τῶν ἄλλων σπερμάτων· καθένα ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀόρατα σωματίδια ποὺ εἶναι συναθροισμένα. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὅλα γεννιοῦνται ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο —στὸν Ἀναξαγόρα ἡ φωτιά καὶ ὁ αἰθέρας εἶναι συνώνυμα.)

264. Καὶ αὐτὸ ἐπίσης δείχνει ὅτι στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα ἡ εὐθύνη τοῦ Νοῦ γίνεται ὅλο καὶ λιγότερο ἄμεση, ὅσο προχωρεῖ ἡ κοσμογονία. Αὕτη εἶναι ἡ αἰτία τῆς περιλά-

λητης κριτικής πού άσκησε ο Σωκράτης έναντιόν του Νου του 'Αναξαγόρα στον *Φαίδωνα*, 97 b κέ. Πρβ. ιδιαίτερα 495 Πλάτων, *Φαίδων* 98 b 7 (DK 59 a 47): *ἀπὸ δὴ θαυμαστῆς ἐλπίδος, ὃ ἐταίρε, ὃχόμην φερόμενος, ἐπειδὴ προῖὼν καὶ ἀναγινώσκων ὁρῶ ἄνδρα τῷ μὲν νῦν οὐδὲν χρώμενον οὐδὲ τινὰς αἰτίας ἐπαιτιώμενον εἰς τὸ διακασμῆν τὰ πράγματα, ἀέρας δὲ καὶ αἰθέρας καὶ ὕδατα αἰτιώμενον καὶ ἄλλα πολλὰ καὶ ἄτοπα.* ('Απὸ αὐτῆ τῆ θαυμάσια ἐλπίδα, φίλε μου, ἀπομακρύνθηκα, γιατί προχωρώντας καὶ διαβάζοντας τὸ βιβλίον εἶδα ἕναν ἄνθρωπο πού δὲν χρησιμοποιοῦσε καθόλου τὸ Νου, οὔτε ἀπέδιδε τὴ διάταξη τοῦ κόσμου σὲ καμιά ἄλλη αἰτία, παρὰ ἐξηγοῦσε τὰ πάντα μὲ ἀέρηδες καὶ αἰθέρες καὶ νερὰ καὶ ἕνα σωρὸ ἄλλα ἄτοπα πράγματα.) Αὐτὴ τὴν κριτικὴ τὴν ἀπηχεῖ ὁ 'Αριστοτέλης, *Μετ.* Α 4, 985 a 18, καὶ ὁ Εὐδήμος, σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο, *εἰς Φυσικὰ* 327, 26 (καὶ τὰ δύο χωρία στὸ DK 59 a 47).

265. Τὰ παραδείγματα ἀνήκουν στὸν Cornford. Σχολιάζοντας αὐτὸ τὸ ἐδάφιο ἀπὸ τὸν 'Αέτιο, γράφει (CQ 24 (1930) 20): «Τὸ σιτάρι τρέφει τὴ σάρκα καὶ τὰ κόκαλα· ἐπομένως περιέχει μόρια σάρκας καὶ κόκαλου. Δὲν τρέφει τὸ ἀσῆμι ἢ τὰ ρουμπίνια· γιατί λοιπὸν νὰ περιέχει μόρια ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὑλικά;... 'Εδῶ δὲν ὑπάρχει κανένα ἐλατήριο γιὰ νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι ὑπάρχει "ἕνα μέρος ἀπὸ κάθε οὐσία" στὸ ψωμί ἢ στὸ σιτάρι ἢ σὲ οποιαδήποτε ἄλλη τροφή ὡς τέτοια. 'Ο ἰσχυρισμὸς θὰ ἦταν αὐθαίρετος ὅσο καὶ παράλογος.» Ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς «στὸ καθετὶ ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ καθετὶ» εἶναι παράλογα ἀντιοικονομικός, ὅσο καὶ ἂν εἶναι σωστὸ ἀπὸ μιὰ ἀποψη, παραβλέπει τὸ γεγονός (πού τὸ σχολιάσαμε πῶς πάνω, σ. 377) ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς ἐξοικονομεῖ τουλάχιστον προσπάθεια. Θὰ ἦταν ἀτέλειωτη δουλειὰ γιὰ τὸν 'Αναξαγόρα νὰ καθορίσει τί θὰ μπορούσε καὶ τί δὲν θὰ μπορούσε νὰ προέλθει ἀπὸ τί· καὶ εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸν προσωκρατικὸ δογματισμὸ ὅτι, ἀντὶ νὰ ἀντιμετωπίσει αὐτὸ τὸ ἐπιμοχθο ἔργο, ἀρκέστηκε νὰ βεβαιώσει, ὅπως εἶδαμε ὅτι ἔκανε ἐπιανελημμένα, πὼς «στὸ καθετὶ ὑπάρχει ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ καθετὶ».

266. 'Ο 'Αέτιος, λόγου χάριν, εἶναι ὁλοφάνερα ἀβέβαιος γιὰ τὴς ἀκριβεῖς συνεκδοχὰς τῆς λέξης ὁμοιομέρεια. Τὸ 496 συνεχίζεται ὡς ἐξῆς: 497 'Αέτιος I, 3, 5 (DK 59 a 46): *ἀπὸ τοῦ οὖν ὅμοια τὰ μέρη εἶναι ἐν τῇ τροφῇ τοῖς γεννωμένοις ὁμοιομερείας αὐτὰς ἐκάλεσε καὶ ἀρχὰς τῶν ὄντων ἀπεφώνητο...* ('Αφοῦ λοιπὸν ἡ τροφή περιέχει μέρη ὅμοια μὲ τὰ πράγματα πού παράγει, τὰ ὀνόμασε ὁμοιομέρειες καὶ ἀποφάνθηκε ὅτι αὐτὰ ἦταν οἱ πρῶτες ἀρχὲς τῶν ὄντων...).

267. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ 'Αριστοτέλη γιὰ τὸν 'Αναξαγόρα, λ.χ. στὰ *Φυσικὰ* Α 4, 187 a 23 κέ., Θ 1, 250 b 18 κέ., ἂν καὶ χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἐνδείξεις ὅτι ὁ 'Αναξαγόρας πίστευε στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς μόνο κόσμου, εἴτε εἶναι τόσο γενικὲς ὥστε δὲν ἔχουν μεγάλη ἀξία ὡς πληροφορίες γι' αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο ζήτημα, εἴτε ὑποδηλώνουν μόνο ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ 'Αριστοτέλη, ὁ 'Αναξαγόρας θεωροῦσε αὐτὸ τὸν κόσμον (ἄσχετα μὲ τὸ ἂν ὑπάρχουν ἄλλα).

268. 503 Διογ. Α. II, 10 (DK 59 a 1): *φασὶ δ' αὐτὸν προεἰπεῖν τὴν περὶ Αἰγὸς ποταμούς γενομένην τοῦ λίθου πτώσιν, ὃν εἶπεν ἐκ τοῦ ἡλίου πεσεῖσθαι.* (Λέγε ὅτι προέβλεψε τὴν πτώση τοῦ μετεωρόλιθου κοντὰ στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς, γιὰ τὸν ὁποῖο εἶπε ὅτι θὰ ἔπεφτε ἀπὸ τὸν ἥλιο.) Πρβ. Πάριο Μάρμαρο 57 καὶ Πλίνιος, *N.H.* II, 149 (καὶ τὰ δύο DK 59 a 11).

269. Αὐτὴ ἡ ἰδέα μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπότοχο τῆς λαϊκῆς ἀντίληψης (πού περιγράφεται γλαφυρὰ ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο, βλ. 33) ὅτι ἡ βροχὴ εἶναι τὸ σπέρμα τοῦ Οὐρανοῦ, πού γονιμοποιεῖ τὴ Γαῖα.

270. 507 Πλούταρχος, *Φυσικὰ ἀπορίαι* I, 911 d: *ζῶων γὰρ ἔργειον τὸ φυτὸν εἶναι οἱ περὶ Πλάτωνα καὶ 'Αναξαγόραν καὶ Δημόκριτον οἰοῦνται.* (Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Πλάτωνα, τοῦ 'Αναξαγόρα καὶ τοῦ Δημόκριτου πιστεύουν ὅτι τὸ φυτὸ εἶναι ζῶο καρφωμένο στὴ γῆ.) Ἐπίσης 508 'Αριστοτέλης, *Περὶ ζῶων μορίων* Δ 10, 687 a 7 (DK 59 a 102): *'Αναξαγόρας μὲν*

οὐν φησι διὰ τὸ χεῖρας ἔχειν φρονιμώτατον εἶναι τῶν ζώων ἀνθρώπων. (‘Ο Ἀναξαγόρας λοιπὸν λέει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ σοφότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ζῶα ἐπειδὴ ἔχει χεῖρια.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIII

ΑΡΧΕΛΑΟΣ Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ

(σ. 390-393)

271. Αὐτὴ ἡ ἀποψη ἀντανακλᾷ ἀπλῶς τὴ μανία τοῦ Διογένη νὰ ὀργανώνει τὴν ἱστορία σὲ «αἰῶνες». ‘Ο Σωκράτης ἐγκαινιάζει τὸν «αἰῶνα τῆς ἡθικῆς», ἐπομένως ὁ «αἰῶνας τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας» πρέπει νὰ τερματιστεῖ ἀπότομα.

272. Βλ. 514, καθὼς καὶ 513 Διογένης Λαέρτιος II, 23: Ἰων δὲ ὁ Χίος (βλ. σ. 495) καὶ νέον ὄντα (ἐνν.: Σωκράτην) εἰς Σάμον σὺν Ἀρχελάῳ ἀποδημῆσαι. (‘Ο Ἰων ὁ Χίος λέει ὅτι στὰ νιάτα του ὁ Σωκράτης ἔφυγε γιὰ τὴ Σάμο μαζὶ μὲ τὸν Ἀρχελάο.) Πρβ. ἐπίσης Πορφύριος, Φιλ. Ἰστ. ἀπόσπ. 12 Nauck² (DK 60 a 3).

273. Πρβ. τὸ μόνον σωζόμενον ἀπόσπασμα τοῦ Ἀρχέλαου, σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο, στὸ *Περὶ τοῦ πρώτως ψυχροῦ* 21, 954 f: ἡ ψυχρότης δεσμός ἐστιν.

274. ‘Ο Διογένης Λαέρτιος V, 42, ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ συγγράμματα τοῦ Θεόφραστου καὶ ἓνα *Περὶ τῶν Ἀρχελάου* α (1ο βιβλίο γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Ἀρχελάου)· πρβ. σ. 20.

275. Ἀλλὰ ἡ σχετικὴ πρόταση τοῦ 515, παράγρ. 1, εἶναι διατυπωμένη τόσο περίεργα (ἂν πράγματι αὐτὸ εἶναι τὸ νόημά της), ὥστε ὁ Zeller πρότεινε τὴν ἐκδοχὴ τῶ νῶ συνιπάρχειν.

276. Πρβ. 516 Διογ. Λ. II, 17 (DK 60 a 1): *τηκόμενόν φησι τὸ ὕδωρ ὑπὸ τοῦ θερμοῦ, καθὸ μὲν εἰς τὸ (κάτω διὰ τὸ) πυρῶδες συνίσταται, ποιεῖν γῆν· καθὸ δὲ περιρρεῖ, ἀέρα γεννᾶν.* (Ἵποστηρίζει ὅτι ἡ ρευστοποίηση τοῦ νεροῦ ὀφείλεται στὸ θερμό· καὶ στὸ βαθμὸ πού συγκεντρώνεται στὸ κάτω μέρος ἐξαιτίας τοῦ πυρίνου στοιχείου, σχηματίζει τὴ γῆ· στὸ βαθμὸ πού κυλάει ὀλόγυρα, δημιουργεῖ τὸν ἀέρα.) Ἡ συμπλήρωση πού προτείνει ὁ Diels, ἡ κάποια παρόμοια μὲ αὐτή, φαίνεται ἐπιβεβλημένη.

277. Αὐτὴ ἡ θεωρία ἐπεκτείνεται στὸ ἱπποκρατικὸ *Περὶ διαίτης*, μιὰ ἐκλεκτικὴ καὶ πολὺ ἐπιπόλαιη, ἡμιφιλοσοφικὴ πραγματεία πού γράφτηκε πιθανότατα πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ.

278. Πρβ. 517 Ἀέτιος I, 3, 6 (DK 60 a 7): Ἀρχέλαος... ἀέρα ἄπειρον (ἐνν.: ἀρχὴν ἔφη εἶναι), καὶ τὴν περὶ αὐτὸν πύκνότητα καὶ μάνωσιν. τούτων δὲ τὸ μὲν εἶναι πῦρ τὸ δ' ὕδωρ. (‘Ο Ἀρχέλαος... ὑποστήριζε ὅτι ἡ πρώτη ἀρχὴ ἦταν) ὁ ἄπειρος ἀέρας, μὲ τὴν πύκνωσιν καὶ τὴν ἀραίωσίν του, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη δίνει τὸ νερό, ἐνῶ ἡ δευτέρα τὴ φωτιά.)

279. Ἄν ξέραμε περισσότερα γιὰ τὰ ἡθικὰ δόγματα τοῦ Ἀρχελάου, ἴσως νὰ ἔπρεπε νὰ ἀναθεωρήσουμε αὐτὴ τὴν ἐκτίμηση. Σχεδὸν ὅλα ὅσα πληροφοροῦμαστε γι' αὐτὰ τὰ δόγματα συνοψίζονται στὴν ἀκόλουθη πρόταση, πού ἔρχεται λίγο μετὰ τὸ 512: 518 Διογένης Λαέρτιος II, 16 (DK 60 a 1): καὶ τὸ δίκαιον εἶναι καὶ τὸ αἰσχρὸν οὐ φύσει, ἀλλὰ νόμῳ. (Ἵποστηρίζει ὅτι) τόσο τὸ δίκαιο ὅσο καὶ τὸ ἀδικοῦν ὑπάρχουν μόνον κατὰ σύμβασιν, ὅχι φύσει.) Αὐτὴ εἶναι, φυσικά, ἡ πασίγνωστη σοφιστικὴ ἀποψη, πού δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποδόθηκε καταχρηστικὰ στὸν Ἀρχελάο (ἴσως, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Zeller, ἐπειδὴ εἶχε πεῖ κάτι μὲ τὸ νόημα ὅτι ἀρχικὰ οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶχαν οὔτε νόμους οὔτε ἡθικοὺς κανόνες καὶ κατέληξαν σ' αὐτοὺς μόνο μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου (πρβ. 515, § 6)), σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐμφανιστεῖ καλὰ καὶ σώνει ὁ δάσκαλος τοῦ Σωκράτη ὡς φιλόσοφος μὲ ὀρισμένα, τουλάχιστον, στοιχεῖα ἡθικῆς διδασκαλίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XIV

ΜΕΛΙΣΣΟΣ Ο ΣΑΜΙΟΣ

(σ. 394-403)

280. Στὸ χαμένο σύγγραμμα τοῦ *Σαμίων πολιτεία*.

281. Αὐτὸ ὑποστηρίζει λ.χ. ὁ Gomme στὸ *A Historical Commentary on Thucydides* I ('Οξφόρδη 1945) 37 σημ. 1 (ἀλλὰ ἐπισημαίνει παράλληλα καὶ τὴν ἀναξιοπιστία τοῦ Στησίμβροτου, ἐνὸς σοφιστῆ καὶ φυλλαδιογράφου ποὺ ἔζησε στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα· στὸ ἴδιο, 37-38). Ἀναμφισβήτητα ὁ Πλούταρχος ἔχει δίκιο, ἂν ἐννοεῖ στὸ 520 ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς δὲν μπορούσε νὰ ἦταν στὰ νιάτα τοῦ μαθητῆς οὔτε τοῦ Ἀναξαγόρα οὔτε τοῦ Μέλισσου. Ἀλλὰ, παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ Ἀναξαγόρα (βλ. σ. 362 πῶς πάνω) καὶ τοῦ Θεμιστοκλῆ (πρβ. Gomme, ad Θουκ. I, 138, 4), θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς γινώριζε τὸν Ἀναξαγόρα καὶ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴ φιλοσοφία του. Καὶ ἴσως νὰ γνωρίστηκε μετὰ τὸν Μέλισσο στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, ποὺ τὰ πέρασε στὴ Μαγνησία τῆς ἰωνικῆς ἀκτῆς.

282. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Γοργίας τιτλοφόρησε τὸ δικό του σύγγραμμα *Περὶ φύσεως ἢ περὶ τοῦ μὴ ὄντος* γιὰ νὰ παρωδήσει τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου τοῦ Μέλισσου. Ἀλλὰ ἡ συνῆθεια νὰ δίνονται τίτλοι σὲ πεζογραφικὰ ἔργα φαίνεται ὅτι ἐμφανίστηκε μόνο στὴν ἐποχὴ τῶν σοφιστῶν (βλ. λ.χ. E. Schmalzriedt, *Περὶ φύσεως: zur Frühgeschichte der Buchtitel* [Μόναχο 1970]). Ἔτσι, τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε μετὰ βεβαιότητα εἶναι ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Μέλισσου ἦταν γνωστὸ στὸν Γοργία μετὰ τὸν τίτλο ποὺ ἀναφέρεται στὰ 521 καὶ 522. Πρβ. σημ. 81.

283. Ὁ συγγραφέας τῆς πραγματείας *Μ.Ε.Γ.* τὸ παρουσιάζει αὐτὸ ὡς αὐταπόδεικτο ἀξιωμα: 523 ['Ἀριστοτέλης] *Μ.Ε.Γ.* 974 a 2-3, 975 a 34-35 (DK 30 a 5): *Ἀίδιον εἶναι φησιν εἴ τι ἔστιν, εἴπερ μὴ ἐνδέχεσθαι γενέσθαι μηδὲν ἐκ μηδενός... ἀλλὰ γὰρ τοῦ μὲν εἶναι τι ὡς ὄντος καὶ κειμένου διαλέγεται.* (Λέει ὅτι ἂν ὑπάρχει κάτι εἶναι αἰώνιο, γιὰτὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνεαι κάτι ἀπὸ τὸ μηδέν... Ἀλλὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει κάτι τὸ θεωρεῖ ἀληθινὸ καὶ δεδομένο.) Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ παράφραση τοῦ Σιμπλίκιου παρουσιάζει τὸν Μέλισσο νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ αἰτιολογήσῃ αὐτὴ τὴ βασικὴ παραδοχὴ: 524 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσικά* 103, 18 (DK 1, σ. 268): *εἰ μὲν μηδὲν ἔστι, περὶ τούτου τί ἂν λέγοιτο ὡς ὄντος τινός; εἰ δέ τι ἔστιν, ἦτοι γινόμενόν ἔστιν ἢ αἰεὶ ὄν.* ("Ἄν δὲν ὑπάρχει τίποτα, τί θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε γι' αὐτὸ τὸ τίποτα—σὰν νὰ ἦταν κάτι; Ἄν ὁμως ὑπάρχει κάτι, εἴτε εἶναι κάτι ποὺ γεννιέται εἴτε ὑπάρχει πάντα.) Ἀκολουθεῖ μιά σχηματικὴ περιγραφὴ τῆς συλλογιστικῆς ποὺ διασώζεται στὸ 525. Μερικοὶ μελετητῆς (λ.χ. ὁ Burnet, *EGP*, 321 σημ. 5, καὶ ὁ G. Reale, *Melisso* (Φλωρεντία 1970) 34-36, 368-369) θεωροῦν ὅτι ἡ πρώτη πρόταση τοῦ 524 εἶναι τὸ πρῶτο γνήσιο ἀπόσπασμα τοῦ Μέλισσου. Πρέπει ὁμως νὰ υποθέσουμε ὅτι ἐδῶ τὸ *Μ.Ε.Γ.* βρίσκεται πῶς κοντὰ στὸ πρωτότυπο, ὅπως μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ ἄλλοι.

284. Μερικοὶ ὑποθέτουν ὅτι ὁ Μέλισσος ἀνέπτυξε καὶ ἓνα πῶς στέρεο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀπειρης ἑκτασης: 530 Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* A 8, 325 a 13 (DK 30 a 8): *ἐκ μὲν οὖν τούτων τῶν λόγων ὑπερβάντες τὴν αἰσθησιν καὶ παριδόντες αὐτὴν ὡς τῷ λόγῳ δέον ἀκολουθεῖν ἐν καὶ ἀκίνητον τὸ πᾶν εἶναι φασὶ καὶ ἀπειρον ἔνιοι· τὸ γὰρ πέρασ περαινέιν ἂν πρὸς τὸ κενόν.* (Συμπεραίνουν λοιπὸν ἀπὸ αὐτοῦς τοὺς συλλογισμοὺς—βιάζοντας τὶς αἰσθήσεις καὶ ἀγνοώντας τες μετὰ τὴν αἰτιολογία ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ ἀκολουθεῖ τὸν εἰρημὸ τῶν συλλογισμῶν του— ὅτι τὸ σὺμπαν εἶναι ἓνα καὶ ἀκίνητο· καὶ μερικοὶ προσθέτουν ὅτι εἶναι καὶ ἀπειρο, γιὰτὶ τὸ δριὺ του θὰ τὸ δριοθετοῦσε ἀπὸ τὸ κενόν.) Ἀλλὰ οὔτε τὸ *Μ.Ε.Γ.* οὔτε ἡ παράφραση τοῦ Σιμπλίκιου ἀναφέρουν αὐτὴ τὴν ἀπόδειξη, ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ

συμβιβαστεί με τὸ 531. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι δὲν ἔχουμε ἐδῶ νὰ κάνουμε με ἓνα γνήσιο ἐπιχειρήμα τοῦ Μέλισσου, ἀλλὰ με κάτι πού ἐπινόησε ὁ Ἀριστοτέλης με βάση τῆς πληροφορίες πού εἶχε γιὰ τὸν Μέλισσο.

285. ἀπολλύου τι Conotti· ἀπόλοιτο Συμπλίκιος F, ἀπόλλοιτο E.

286. Ὁ Συμπλίκιος καθιστᾷ τὸ 534 συνέχεια τοῦ 533· ἀλλὰ τὸ 534 εἰσάγει ἓνα θέμα πού δὲν τὸ προαγγέλλει ἡ εἰσαγωγή στὸ 533, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι σωστὸ νὰ θεωρήσουμε αὐτὸ τὸ χωρίο ξεχωριστὴ ἐνότητα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Μέλισσου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὑπῆρχε ἢ ὄχι μιὰ ἐνδιάμεση περικοπὴ πού χάθηκε.

287. Ἐκτὸς ἂν πρέπει νὰ δώσουμε τὰ πρωτεῖα στὸν μυστηριώδη Ξοῦθο: 535 Ἀριστοτέλης, *Φυσ.* Δ 9, 216 b 22: εἰσὶ δέ τινες οἱ διὰ τοῦ μανοῦ καὶ πυκνοῦ οἰοῦνται φανερόν εἶναι ὅτι ἔστι κενόν. εἰ μὲν γὰρ μὴ ἔστι μανὸν καὶ πυκνόν, οὐδὲ συνιέναι καὶ πιλεῖσθαι οἷόν τε. εἰ δὲ τοῦτο μὴ εἴη, ἢ ὅλως κίνησις οὐκ ἔσται ἢ κυμανεῖ τὸ ὅλον, ὥσπερ ἔφη Ξοῦθος. (Ἵπάρχουν μερικοὶ πού νομίζουν ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀραιοῦ καὶ τοῦ πυκνοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ὑπάρχει κενόν. Γιατί, λένε, ἂν δὲν ὑπάρχει τὸ ἀραιὸ καὶ τὸ πυκνόν, τὰ πράγματα δὲν μποροῦν νὰ συσταλοῦν καὶ νὰ συμπιεστοῦν. Ἄν ὅμως δὲν συνέβαινε αὐτό, ἢ δὲν θὰ ὑπῆρχε καθόλου κίνησις ἢ τὸ σύμπαν θὰ φούσκωνε σάν τῇ θάλασσᾳ, ὅπως εἶπε ὁ Ξοῦθος.) Αὐτὸς ὁ Ξοῦθος, πού ὁ Συμπλίκιος τὸν κατατάσσει στοὺς πυθαγόρειους (εἰς *Φυσικά* 683, 24), μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Ἴωνα τοῦ Χίου (Ἀρποκρατίων, στὸ λῆμμα Ἴων, DK 36 a 1· πρβ. σ. 225 πιδό πάνω). Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ὁ Ξοῦθος ἦταν μιὰ μορφή πού ἔζησε στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα (ἢ Σοῦδα, στὸ λῆμμα Ἴων Χίος, DK 36 a 3, χρονολογεῖ τὴν πρώτη τραγωδία τοῦ Ἴωνα στὴν ὀγδοηκοστὴ δευτέρη Ὀλυμπιάδα, δηλαδὴ 452-449 π.Χ.). Μπαίνει κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ δεῖ στὴν ὑπόθεσή του περὶ διαστολῆς τοῦ σύμπαντος μιὰν ἀπάντησι στὸν Ἰαρμενίδη: ἂν ἡ πραγματικότητα εἶναι πεπερασμένη καὶ πλήρης, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξει καθαυτὸ κίνησις (δηλαδὴ ἀλλαγὴ θέσης) τὸ ὅν μπορεῖ ὥστόσο νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ νὰ διευρύνει τὰ ὁριά του. Ὁ Μέλισσος, φυσικά, δὲν ὑπόκειται σ' αὐτὴ τὴν παράξενη ἀντίρρηση.

288. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε ἤδη ἀντιδιαστείλει τὴν ἔννοια τοῦ κενοῦ πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ ἀέρα (πρβ. 470 πιδό πάνω) καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἶχε χρησιμοποιήσει τὴ λέξη *κενέον* (καὶ αὐτὸς ἐπίσης μᾶλλον πρὶν ἀπὸ τὸν Μέλισσο) με τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ ἀναγνωρίζει ἔμμεσα αὐτὴ τὴ διάκρισι: 536 Ἐμπεδοκλῆς, ἀπόσπ. 13, Ἀέτιος I, 18, 2: οὐδέ τι τοῦ παντὸς κενέον πέλει οὐδὲ περισσόν. (Κανένα μέρος τοῦ παντὸς δὲν εἶναι ἄδειο οὔτε ὑπερπλήρες.)

289. Στὰ χειρόγραφα ἀκολουθεῖ ἡ φράσις ὥστε συμβαίνει μήτε ὁρᾶν μήτε τὰ ὄντα γινώσκειν, πού ὁ Karsten τὴ μεταθέτει μετὰ τὸ γίνεσθαι, ἀλλὰ ὁ Barnes τὴ διαγράφει σωστὰ ὡς ἐμβόλιμο σχόλιο (*The Presocratic Philosophers* I, 340 σημ. 3).

290. Πάντως, τὰ πράγματα πού ἀπαριθμεῖ φανερόνουν ἴσως ὅτι γινώριζε τὸ ἔργο τοῦ Ἐμπεδοκλῆ (φαίνεται νὰ ξέρι τὸν στερεότυπο κατάλογο τῶν τεσσάρων στοιχείων, πού μᾶλλον καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ) καὶ προπαντὸς τοῦ Ἀναξαγόρα (ὅπως δείχνει τὸ γεγονός ὅτι ἀπαριθμεῖ τόσο οὐσίες ὅσο καὶ ζευγάρια ἀντιθέτων (πρβ. 485) καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ τελευταῖα αὐτὰ διαλέγει γιὰ νὰ ἀναφέρει τὸ μαῦρο καὶ τὸ ἄσπρο (πρβ. 487)).

291. Ὁ Συμπλίκιος μπορεῖ νὰ ἀντλήσε τὸ ὕλικό του ἀπὸ μιὰ ἐπιλογὴ ἐλεατικῶν κειμένων (γι' αὐτὸ καὶ ἡ σύγχυσις του γιὰ τὸ χαρακτηριστὴ τῆς παράφρασης πού ἐκτίθεται στὸ 103, 13 κέ.) καὶ ἴσως αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ νὰ τὸν παρέσυρε στὸ λάθος νὰ ἀποδώσει στὸν Μέλισσο ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Ζήνωνα: ἄς θυμηθοῦμε πῶς χρησιμοποίησε ὁ Ζήνων τὸν ὁρο πάχος στὸ 316 καὶ ἄς προσέξουμε πόσο καλὰ ταιριάζει τὸ 538 ὡς συμπλήρωμα τοῦ πρώτου σκέλους τοῦ 316.

292. Μπορεῖ λοιπὸν ὁ Συμπλίκιος νὰ βρέθηκε σὲ ἀμνηχανία σχετικὰ με τὸ νόημα τῆς παρατήρησης τοῦ Μέλισσου, ὅπως συνέβη καὶ στὴν περίπτωσι τῆς παρατήρησης τοῦ Ζήνωνα πού ἀναλύσαμε στὰ 330-331.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XV

ΟΙ ΑΤΟΜΙΣΤΕΣ: ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ Ο ΑΒΔΗΡΙΤΗΣ

(σ. 404-430)

293. Ἡ προσπάθεια τοῦ C. Bailey, στὸ *The Greek Atomists and Epicurus*, νὰ ξεχωρίσει τὶς ἀπόψεις τῶν δύο στοχαστῶν δὲν εἶχε μεγάλη ἀπήχηση. Βλ. τὴν κριτικὴ τοῦ Guthrie, *HGP* II, 382 σημ. 2, καὶ (σὲ ἐπιμέρους σημεία) τοῦ Furley, *Two Studies in the Greek Atomists*, 94-95, καὶ τοῦ M. C. Stokes, *One and Many in Presocratic Philosophy* (Washington, D.C., 1971) 334 σημ. 15, 335 σημ. 20.

294. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι αὐτὸ τὸ δεῦτερο ἔργο περιεῖχε μιὰ περιγραφὴ τῆς προέλευσης τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ καὶ ὅτι ἓνα μέρος τῆς περιγραφῆς ποὺ ὑπάρχει στὸν Διόδωρο I, 7-8 (DK 68 b 5, 1) ἀνάγεται στὸν Δημόκριτο, περνώντας ἐνδιάμεσα ἀπὸ τὸν Ἐκταταῖο τὸν Ἀβδηρίτη (βλ. G. Vlastos, *AJP* 67 (1946) 51 κέ.). Ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Διόδωρος χρησιμοποίησε γι' αὐτὴ τὴν περιγραφὴ περισσότερες ἀπὸ μιὰ ἰωνικὴς πηγὴς, καὶ ἴσως πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ κοσμογονία ποὺ περιγράφεται στὸ I, 7 δὲν εἶναι κατὰ βάση ἀτομιστικὴ.

295. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα ποὺ ἔχουν τὸν γενικὸ τίτλο Ὑπομνήματα καὶ ποὺ δὲν ταξινομοῦνται ἀπὸ τὸν Θρασύλο (Διογ. Α. IX, 49· DK 68 a 33), ὑπάρχουν πέντε ποὺ ἀναφέρονται σὲ μακρινὰ ταξίδια, λ.χ. μιὰ διατριβὴ γιὰ τὴ Χαλδαία καὶ μιὰ ἄλλη γιὰ τὴ Φρυγία. Ἡ ἀπόδοση αὐτῶν τῶν ἔργων στὸν Δημόκριτο σχετίζεται ἴσως μὲ τὶς πολλὰς ἱστορίες ποὺ μᾶς παρέδωσαν οἱ ἀρχαῖοι βιογράφοι καὶ ποὺ ἐμφανίζουν τὸν ἀβδηρίτη φιλόσοφο πολυταξιδεμένο: γιὰ παράδειγμα 544 Διογ. Α. IX, 35: φησὶ δὲ Δημήτριος ἐν Ὀμωνύμοις καὶ Ἀντισθένης ἐν Διαδοχαῖς ἀποδηγήσαι αὐτὸν καὶ εἰς Αἴγυπτον πρὸς τοὺς ἱερεῖς γεωμετρίαν μαθησόμενον καὶ πρὸς Χαλδαίους εἰς τὴν Περσίδα, καὶ εἰς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν γενέσθαι. τοῖς τε Γυμνοσοφισταῖς φασὶ τινες συμμῖξαι αὐτὸν ἐν Ἰνδίᾳ καὶ εἰς Αἰθιοπίαν ἐλθεῖν. (Ὁ Δημήτριος, στοὺς Ὀμωνύμους του, καὶ ὁ Ἀντισθένης, στὶς Διαδοχάς του, λένε ὅτι ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τοὺς ἱερεῖς καὶ νὰ μάθει γεωμετρία, καὶ ὅτι ἐπίσης πῆγε στὴν Περσία, γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τοὺς Χαλδαίους, καθὼς καὶ στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα. Μερικοὶ λένε ὅτι συναναστράφηκε μὲ τοὺς «γυμνοσοφιστὲς» τῆς Ἰνδίας, καὶ ἀκόμα ὅτι πῆγε στὴν Αἰθιοπία.) Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη ἱστορία, ὁ Ξέρξης ἀφῆσε στὸ σπῆτι τοῦ πατέρα τοῦ Δημόκριτου χαλδαίους ἐπιστάτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Δημόκριτος ἔμαθε πολλὰ. Αὐτὲς οἱ ἱστορίες γιὰ τὶς ἐπαφὲς τοῦ Δημόκριτου μὲ μακρινὰς χώρες μπορεῖ πράγματι νὰ ἔχουν κάποια βάση. Σύμφωνα μὲ ἓνα ἄλλο ἀνέκδοτο, ὁ Δημόκριτος εἶπε ὅτι πῆγε στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ ὅτι κανένας δὲν τὸν ἀναγνώρισε ἐκεῖ.

296. Οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνες σχολιαστὲς θεωροῦσαν ὅτι αὐτὴ ἡ περικοπὴ ἀναφερόταν στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοκράτη (βλ. Σιμπλίκιος *ad loc.*). Ἀλλὰ ὁ Ross (*ad loc.*), ποὺ τὸν ἀκολουθεῖ λ.χ. ὁ Furley, *Two Studies*, 81-82, ὑποστηρίζει μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐνοεῖ τοὺς ἀτομιστές.

297. Μόνο γιὰ τὸν Μέλισσο, ἀνάμεσα στοὺς ἐλεάτες, ὑπάρχουν διασταυρωμένες μαρτυρίες ὅτι πράγματι πρέσβευε αὐτὴ τὴ θέση, καὶ μόνο γιὰ τὴν περίπτωση τῆς κίνησης. Ἡ παραδοχὴ τοῦ Ἰδίου τοῦ Λεύκιππου ὅτι ὑπάρχει συνάφεια ἀνάμεσα στὸ κενὸ καὶ τὴν πολλὰ πλὴντητα πρέπει νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως ἔκανε ὁ Φιλόπονος *ad loc.* (DK 67 a 7). Ἰσως νὰ εἶναι πῶς πολὺ ἓνα συμπέρασμα ποὺ βγαίνει ἀπὸ κείμενα ὅπως τὸ ἀπόσπ. 8, 22-25 τοῦ Παρμενίδη (297) παρὰ μιὰ ρητὴν θέση τῶν ἐλεατῶν. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Ἐμπεδοκλὴς πίστευαν, ὅπως φαίνεται, ὅτι μποροῦσαν

νά κατασκευάσουν φυσικά συστήματα άτρωτα στην κριτική του Παρμενίδη για τις γνώμες των θνητών χωρίς νά χρησιμοποιήσουν την έννοια του κενού, ίσως έπειδή έγραψαν πριν από τον Μέλισσο (βλ. 470, 536). Άλλά ή θεωρία του Έμπεδοκλή για τους πόρους στο σώμα προϋπέθετε ούσιαστικά την ύπαρξη του κενού, πού σύμφωνα με τον Άριστοτέλη (*Περί γενέσεως και φθοράς* 325 b 1) την άρνούνταν τυπικά.

298. Αυτή ή συλλογιστική αποδίδεται και στον Δημόκριτο: Άριστοτέλης, *Μετ.* 1039 a 9· DK 68 a 42 (πρβ. 579). Άλλού ό Άριστοτέλης ύπανίσταται ότι ό Δημόκριτος άντέδρασε στα έπιχειρήματα των έλεατών συμφωνώντας ότι ή διαίρεση σε κάθε σημείο συνεπάγεται παράλογα συμπεράσματα, αλλά γι' αυτό άκριβώς δέχτηκε τó δεύτερο σκέλος του διλήμματος: ή διαίρεση πρέπει νά σταματάει όταν φτάνει σε άδιαίρετα μεγέθη ή άτομα (*Περί γενέσεως και φθοράς* 316 a 33-317 a 2, DK 68 a 48 b· αναλύεται λ.χ. από τους Furlley, *Two Studies* I, κεφ. 6· Stokes, *One and Many*, 222-224· Barnes, *Presocratic Philosophers* II, 50-58. Είναι πολύ δύσκολο νά πούμε πόσα από όλα αυτά ανάγονται πραγματικά στον Δημόκριτο ή στους έλεάτες).

299. Όπου μπορεί νά εξακριβωθεί ή ταυτότητα των έλεατικών θέσεων πού περιγράφονται στο 545, τά άποσπάσματα άνήκουν πάντα στον Μέλισσο: έτσι, τó συμπέρασμα «δέν είναι διαιρεμένο, έπομένως δέν κινείται», πού προφανώς ύπονοεί ή πρόταση «Και πάλι λοιπόν...», θυμίζει τον Μέλισσο, άπόσπ. 10, Σιμπλίκιος, εις *Φυσικά* 109, 32: *εί γάρ διήρηται, ψησί, τó έόν, κινείται· κινούμενον δέ ούκ άν είη*. («Αν τó δν είναι διαιρεμένο, λέει, κινείται· αλλά δέν θά μπορούσε νά βρίσκεται σε κίνηση.») Και τó 530 (ή συνέχεια του πρώτου μέρους του 545) κάνει ειδική μνεία στην άποψη του Μέλισσου για την άπειρη έκταση του όντος. Είναι λοιπόν σχεδόν βέβαιο ότι, κατά τη γνώμη του Άριστοτέλη, ό Λεύκιππος είχε έπηρεαστεί κυρίως από την έκδοχή του Μέλισσου για τον έλεατισμό. Οι μεταγενέστερες άναφορές, πού παρουσιάζουν τον άτομισμό ως μετεξέλιξη του έλεατισμού και τον Λεύκιππο μαθητή του Ζήνωνα (Διογ. Λ. IX, 30, DK 67 a 1· Ίππόλυτος, *Έλ.* I, 12, 1, DK 67 a 10), ξεκίνησαν πιθανότατα από αυτή την έκτίμηση του Άριστοτέλη· πρβ. Θεόφραστος στο 539. Άλλά σ' αυτή την περίπτωση ή βασική χρήση του Άριστοτέλη άνταποκρίνεται τόσο καλά στα ιστορικά δεδομένα, ώστε δέν μπορούμε νά την άποδώσουμε στην ύπερσχηματοποίηση των σχέσεων ανάμεσα στους φιλοσοφικούς προδρόμους του.

300. Πρβ. 551 Πρωταγόρας, άπόσπ. 1, Σέξτος, *Πρός μαθηματικούς* VII, 60: *πάντων χρημάτων μέτρον έστιν άνθρωπος, των μέν όντων ως έστιν, των δέ ούκ όντων ως ούκ έστιν*. («Ό άνθρωπος είναι τó μέτρο όλων των πραγμάτων, αυτών πού υπάρχουν ότι υπάρχουν και αυτών πού δέν υπάρχουν ότι δέν υπάρχουν.») Είναι πολύ πιθανό, τó παράδειγμα με τον άνεμο πού είναι παρμένο από τον Πλάτωνα, *Θεαίτ.* 151 e κέ., νά είναι πρωτότυπο.

301. Βλ. άπόσπ. 156, Πλούταρχος, *Πρός Κολώτην* 1108 f· Σέξτος, *Πρός μαθηματικούς* VII, 389, DK 68 a 114. Οι άτομιστές έφάρμοζαν αυτή την άρχή πλατώτερα από όσο άναγνωρίζει ό Πλούταρχος: βλ. λ.χ. σημ. 305· πρβ. Barnes, *The Presocratic Philosophers* II, 251-257.

302. Έδω τó κείμενο διακόπτεται άπότομα.

303. Αυτή ή έκτίμηση των αισθήσεων, σύμφωνα με την όποία οι αισθήσεις έπιβεβαιώνουν την αλήθεια, έξηγει πιθανότατα γιατί ό Άριστοτέλης ισχυρίστηκε ότι, σύμφωνα με τους άτομιστές, «ή αλήθεια βρίσκεται στα φαινόμενα» (562)· πρβ. *Μετ.* 1009 b 12 (DK 68 a 112), *Περί ψυχής* 427 a 21-b 6.

304. Άλλα κείμενα άναφέρουν άλλους λόγους για τη μη διαιρετότητα των άτόμων: λ.χ. 558 Σιμπλίκιος, εις *Φυσ.* 925, 10 (DK 67 a 13): *Λεύκιππος μέν και Δημόκριτος ού μόνον την άπάθειαν αίτιαν τοις πρώτοις σώμασι τοϋ μη διαεισθαι νομίζουσιν, αλλά και τó μικρόν και άμερές, Έπίκουρος δέ ύστερον άμερη μέν ούχ ήγείται, άτομα δέ αυτά διά την άπάθειαν*

εἶναι φησι. (Ἄ Ο Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ αἰτία τοῦ ὅτι τὰ πρωταρχικά σώματα δὲν διαιροῦνται δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀπάθεια, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι μικρὰ καὶ ἀμερῇ. Ἀργότερα ὅμως ὁ Ἐπίκουρος δὲν τὰ θεωρεῖ ἀμερῇ, παρὰ λέει ὅτι εἶναι ἀδιαίρετα ἐξαιτίας τῆς ἀπάθειάς τους.) Ἡ ἀντιληψὶς ὅτι τὸ μικρὸ μέγεθος μπορεῖ νὰ κάνει κάτι ἀδιαιρέτο εἶναι ἐξαιρετικά παράξενη καὶ πολλοὶ μελετητές, ποὺ δὲν ἐννοοῦν νὰ παραδεχθοῦν κανένα ψεγάδι στὴ σκέψῃ τοῦ Λεύκιππου καὶ τοῦ Δημόκριτου, τὴν ἀποδίδουν σὲ σύγχυση τῶν δοξολογῶν. Ὅπως ὁπότε, ἡ προσπάθεια τοῦ Σιμπλίκιου νὰ ἐπεξηγήσῃ τὸ «μικρὸν» μὲ τὸ «ἀμερές» προδίδει μιὰν ἀπόπειρα νὰ ἀποδοθοῦν ἐπικουρείοι προβληματισμοὶ στοὺς πρώτους ἀτομιστές· καὶ σὲ ἄλλες πηγὲς τὸ ἴδιο αὐτὸ δόγμα τοῦ Λεύκιππου ἀναφέρεται χωρὶς τὴν ἐπεξηγήσῃ (Γαληνός, *Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτη στοιχείων* I, 2· DK 68 a 49). Ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ἀπόκλιση στὶς μαρτυρίες ὑποδηλώνει τὴν αὐθεντικότητά τῆς βασικῆς ιδέας. Ὡστόσο, ἡ ἰδέα αὐτὴ παραμένει σκοτεινὴ καὶ εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ τὴν ἐπικαλεστοῦμε ὡς ἐνίσχυσι τῆς θέσης ὅτι ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος θεωροῦσαν τὰ ἄτομα ἐννοιολογικά ἀδιαίρετα (ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Guthrie, *HGP* II, 396, 503-507, καὶ ὁ Furley, *Two Studies* I, κεφ. 6· πρβ. ἐπίσης Stokes, *One and Many*, 225 κέ· ἀντίθετα εἶναι ἡ θέση τοῦ Barnes, *The Presocratic Philosophers* II, 50-58).

305. Πιθανότατα οἱ ἀτομιστές συμπεραίνουν τὴν κατανομή τῶν σωμάτων σὲ ὁλόκληρη τὴν ἀπειρὴ ἔκτασι τοῦ κενοῦ χρησιμοποιοῦντας τὴν ἀρχὴ τοῦ οὐ μᾶλλον: 559 (= 112) Ἀριστοτέλης, *Φυσ.* Γ 4, 203 b 23: ἀπειροῦ δ' ὄντος τοῦ ἔξω, καὶ σώμα ἀπειρον εἶναι δοκεῖ καὶ κόσμοι: τί γὰρ μᾶλλον τοῦ κενοῦ ἐνταῦθα ἢ ἐνταῦθα; (Ἄν τὸ ἔξω [δηλαδὴ οἱ οὐρανοὶ] εἶναι ἀπειρο, τότε φαίνεται ὅτι καὶ τὸ σῶμα εἶναι ἀπειρο, καθὼς καὶ οἱ κόσμοι. Γιατὶ γιὰ ποῖον τάχα λόγῳ νὰ εἶναι περισσύτερο ἐδῶ παρὰ ἐκεῖ στὸ κενόν;) Τὴν ἴδια ἀρχὴ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀτομιστές γιὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι τὰ ἄτομα εἶναι ἀπειρα στὸ πλῆθος καὶ στὸ σχῆμα: 560 Σιμπλίκιος, εἰς *Φυσ.* 28, 8 (ἀπὸ τὸν Θεόφραστο), (DK 67 a 8): οὗτος ἀπειρα καὶ ἀεὶ κινούμενα ἰπέθετο στοιχεῖα τὰς ἀτόμους καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς σχημάτων ἀπειρον τὸ πλῆθος διὰ τὸ μηδὲν μᾶλλον τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον εἶναι. (Ἄ Ο Λεύκιππος ὑπέθετε ὅτι ὑπάρχουν στοιχεῖα ἀπειρα στὸ πλῆθος καὶ ἀεικίνητα —τὰ ἄτομα— καὶ ὅτι τὸ πλῆθος τῶν σχημάτων τους εἶναι ἀπειρο, γιατί τίποτα δὲν εἶναι πιδὸ πολὺ ἔτσι παρὰ ἄλλως.) Ἰσως κατόπιν ὁ Δημόκριτος νὰ συμπερανε ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴν ἐφαρμοστεῖ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ καὶ στὸ θέμα τοῦ μεγέθους τῶν ἀτόμων: 561 Διονύσιος, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο, *Ε.Π.* XIV, 23, 3 (DK 68 a 43): τοσοῦτον δὲ διεφώνησαν (ἐνν.: Ἐπίκουρος καὶ Δημόκριτος) ὅσον ὁ μὲν ἐλαχίστας πάσας καὶ διὰ τοῦτο ἀνεπαισθήτους, ὁ δὲ καὶ μεγίστας εἶναι τινὰς ἀτόμους, ὁ Δημόκριτος, ὑπέλαβεν. ([Ἄ Ο Ἐπίκουρος καὶ ὁ Δημόκριτος] διαφωνοῦσαν στὸ ἐξῆς: ὁ ἕνας ὑπέθετε ὅτι ὅλα τὰ ἄτομα εἶναι πολὺ μικρὰ καὶ γι' αὐτὸ ἀνεπαισθητά, ἐνῶ ὁ ἄλλος, ὁ Δημόκριτος, ὅτι ὑπάρχουν μερικὰ ἄτομα ποὺ εἶναι πολὺ μεγάλα.) Χωρὶς ἀμφιβολία, ὁ Δημόκριτος θὰ διευκρίνιζε ὅτι τὰ πολὺ μεγάλα ἄτομα βρίσκονται μόνον σὲ μέρη τοῦ χώρου ποὺ ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ σῶμα μας. Οἱ ἀτομιστές χρησιμοποιοῦσαν τὴν ὑπόθεσι ὅτι τὰ ἄτομα ἔχουν ἀπειρα σχήματα γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἀπειρὴ ποικιλία τῶν αἰσθητηριακῶν φαινομένων: 562 Ἀριστοτέλης, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* A 1, 315 b 6 (DK 67 a 9): ἐπεὶ δ' ὄντο τάληθες ἐν τῷ φαίνεσθαι, ἐναντία δὲ καὶ ἀπειρα τὰ φαινόμενα, τὰ σχήματα ἀπειρα ἐποίησαν, ὥστε ταῖς μεταβολαῖς τοῦ συγκειμένου τὸ αὐτὸ ἐναντίον δοκεῖ ἄλλω καὶ ἄλλω, καὶ μετακινεῖσθαι μικροῦ ἐμμεγνυμένου καὶ ὅλους ἕτερον φαίνεσθαι ἕνα μετακινηθέντος: ἐκ τῶν αὐτῶν γὰρ τραγωδία καὶ κωμωδία γίνεται γραμμάτων. (Ἐπειδὴ πείσταν ὅτι ἡ ἀλήθεια βρίσκεται στὸ φαινόμενο, ἀλλὰ τὰ φαινόμενα εἶναι ἀντίθετα καὶ ἀπειρα, θεώρησαν τὰ σχήματα ἀπειρα, ἔτσι ὥστε τὸ ἴδιο πράγμα νὰ φαίνεται ἀντίθετο στὸν ἕνα ἄνθρωπο ἀπὸ ὅ,τι στὸν ἄλλο, λόγω μεταβολῶν στὸ σύνθετο σῶμα, καὶ νὰ μεταβάλλεται χάρις σὲ μιὰ μικρὴ πρόσμειξη καὶ νὰ φαίνεται ὁλότελα διαφορετικὸ λόγω αὐτῆς τῆς μεταβολῆς. Γιατὶ ἡ τραγωδία καὶ ἡ κωμωδία γίνονται ἀπὸ τὰ ἴδια γράμματα.)

306. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν D. N. Sedley, «Two conceptions of vacuum», *Phronesis* 27 (1982) 179-183. Σύμφωνα μὲ τὴν πῶς διαδεδομένη ἀποψη, τὸ κενὸ δὲν εἶναι ὁ ἀπόλυτος νευτώνειος χώρος, ἀλλὰ τὸ κενὸ διάστημα ποὺ ὑπάρχει μόνο ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἄτομα, σχηματίζοντας ἔτσι χάσματα ἀνάμεσά τους. Ὁ Sedley ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἄτομιστές δὲν εἶχαν κανένα λόγο νὰ ἀποκαλέσουν αὐτὸ τὸ πράγμα *μὴ ὄν* καὶ παρατηρεῖ ὅτι, κατ' ἀναλογία, «τὸ πλήρες» θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ γεμάτος χώρος, ἐνῶ ἔξορουε ὅτι εἶναι αὐτὸ ποὺ γεμίζει τὸν χώρον, δηλαδὴ τὰ κινούμενα ἄτομα. Μὲ βάση τὴν ἐρμηνεία του, ὁ τρόπος ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἄτομιστές τὸν ὄρον *μηδὲν* ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στὴν παράδοξη χρῆση αὐτῆς τῆς ἔννοιας ἀπὸ τὸν Παρμενίδη, ὅπου ὁ ὄρος περιγράφει τί θὰ ἦταν οἱ ἀρνητικὲς ὑποστάσεις ἂν ἦταν κάτι (293, 296) καὶ τὸ κενὸν εἶναι ἀπλῶς ἕνας ἄλλος ὄρος γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα.

307. Μᾶς δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ ὄροι *συμμένειν*, *ὕμην* καὶ (στὸ 564) *χιτών* προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἄτομιστές. Ἡ φράση κατὰ ἀποτομὴν *ἐκ τῆς ἀπείρου* (ἐνν.: χώρος) ὑπάρχει σχεδὸν μὲ τὴν ἴδια μορφή στὸ γράμμα τοῦ Ἐπίκουρου πρὸς τὸν Πυθοκλῆ (*Ἐπ. II*, 88· DK 67 a 24). Μπορεῖ ὁ Διογένης νὰ τὴν πῆρε ἀπὸ τὸν Δημόκριτον· ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται, ὅτι τόσο αὐτὴ ἡ φράση, ὅσο καὶ οἱ ὄροι *συμμένειν*, *ὕμην* καὶ *χιτών*, νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρον.

308. 566 Διογένης Λαέρτιος IX, 45 (γιὰ τὸν Δημόκριτον): πάντα τε κατ' ἀνάγκην γίνεσθαι, τῆς δίνης αἰτίας οὕσης τῆς γενέσεως πάντων, ἦν ἀνάγκη. («Ὅλα συμβαίνουν κατ' ἀνάγκη» γιατί ἡ αἰτία ποὺ γεννιοῦνται ὅλα εἶναι ἡ δίνη, τὴν ὅποια ἀποκαλεῖ ἀνάγκη.) Ἡ δίνη ἀποκαλεῖται ἀνάγκη ἐπειδὴ προκαλεῖ τις ἀναγκαῖες (μηχανικὲς καὶ θεωρητικὰ προσδιορίσιμες) συγκρούσεις καὶ συνενώσεις τῶν ἀτόμων: 567 Ἀέτιος I, 26, 2: (*II*. οὐσίας ἀνάγκης) Δημόκριτος τὴν ἀντιτυλίαν καὶ φορὰν καὶ πληγὴν τῆς ὕλης. ([Σχετικὰ μὲ τὴ φύση τῆς ἀνάγκης] ὁ Δημόκριτος ἔννοεῖ μὲ αὐτὸ τὸν ὄρον τὴν ἀντίσταση, τὴν κίνηση καὶ τὰ χτυπήματα τῆς ὕλης.) Μὲ ἀριστοτελικούς ὄρους, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ συνδυασμοὶ τῶν ἀτόμων γίνονται τυχαῖα: 568 Ἀριστοτέλης, *Φυσ. B* 4, 196 a 24: εἰσὶ δέ τινες οἱ καὶ τοῖρανοῦ τοῦδε καὶ τῶν κόσμων πάντων αἰτιῶνται ἀπὸ αὐτόματον· ἀπὸ ταυτομάτου γὰρ γενέσθαι τὴν δίνην καὶ τὴν κίνησιν τὴν διακρίνασαν καὶ καταστήσαντες εἰς ταύτην τὴν τάξιν τὸ πᾶν. (Ἵπάρχουν μερικοὶ ποὺ ἀνάγουν τὴν τύχη σὲ αἰτία αὐτοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὅλων τῶν κόσμων· γιατί ἀπὸ τύχη γεννήθηκε ἡ δίνη καὶ ἡ κίνηση ποῦ, μὲ τὸ διαχωρισμὸ, ἐγκαθίδρυσε τὴ σημερινὴ τάξη τοῦ σύμπαντος.) Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη πρόκειται γιὰ τυχαῖα συμβάντα, ἐπειδὴ δὲν ἐκπληρῶνουν καμιά τελικὴ αἰτία· ἀλλὰ οἱ ἄτομιστές τόνιζαν τὴν ἄλλη πλευρὰ τῶν ἀπροσχεδιαστων μηχανικῶν διαδικασιῶν, δηλαδὴ τὴν ἀναγκαιότητα. Ἔτσι ὁ Λεύκιππος, στὴ μόνη ρήση του ποὺ σώζεται, λέει: 569 Ἀπόσπ. 2, Ἀέτιος I, 25, 4: οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεσθαι, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ οὐκ ἀνάγκης. (Τίποτα δὲν γίνεται τυχαῖα, ἀλλὰ ὅλα γὰρ κάποιο λόγο καὶ ἀπὸ ἀνάγκης.) Κάθε ἀντικείμενο, κάθε γεγονός εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀλυσίδας συγκρούσεων καὶ ἀντιδράσεων, καθένα ἀνάλογα μὲ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἰδιαίτερη κίνηση τῶν ἀτόμων ποὺ μετέχουν σ' αὐτὲς τὶς διαδικασίες.

309. Ὁ Δημόκριτος περιγράφει παραστατικὰ αὐτὸ τὸν παραδοσιακὸ κανόνα τῆς συμπεριφορᾶς τῶν πραγμάτων, ἐμφυχων καὶ ἄψυχων, στὸ 570 Ἀπόσπ. 164, Σέξτος, Πρὸς μαθηματικούς VII, 117: καὶ γὰρ ζῶα, ψφίν, ὁμογενεῖς ζῷους συναγελάζονται ὡς περισσότεραι περιστρεφαι καὶ γέρανοι γεράνοισι καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὡσαύτως. (ὥς) δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, καθάπερ ὁρᾶν πάρεστιν ἐπὶ τε τῶν κοσκινευομένων σπερμάτων καὶ ἐπὶ τῶν παρὰ ταῖς κυματωγαῖς ψηφίδων... (Γιατί, ὅπως λέει, τὰ ζῶα συναγελάζονται μὲ τὰ ὁμοειδῆ τους, τὰ περισσότερα μὲ τὰ περισσότερα, οἱ γερανοὶ μὲ τοὺς γερανοὺς καὶ πᾶσι λέγοντας. Καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἄψυχα, ὅπως μποροῦμε νὰ δοῦμε ἀπὸ τοὺς σπόρους σ' ἕνα κόσκινο καὶ ἀπὸ τὰ βότσαλα στὴν ἀκρογιαλιά...) (Οἱ ὅμοιοι κόκκοι, συνεχίζει, καὶ τὰ ὁμοίωμα βότσαλα συγκεντρώνονται χάρις στὴ δράση τοῦ κόσκινου ἢ τῶν κυμάτων.) Ἡ μηχανικὴ τάση τῶν

ἀντικειμένων με παρόμοιο σχῆμα και μέγεθος να συναθροίζονται κάτω από την επίδραση της κίνησης έχει, φυσικά, ιδιαίτερη σημασία για τον ατομισμό και ξεπερνάει την απλοϊκή αντίληψη του Ὁμήρου, ρ 218, ότι «ὁ θεὸς σμίγει πάντα τὸ δμοιο μετὸ δμοιο».

310. Σύμφωνα με τὸν Σιμπλίκιο, ὁ Δημόκριτος πίστευε ότι ἡ δίνη ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸ δλο: 571 Ὁπόσπ. 167, Σιμπλίκιος, εἰς Φυσ. 327, 24: ἀλλὰ καὶ Δημόκριτος, ἐν οἷς φησι «δῖνον ἀπὸ τοῦ παντός ἀποκριθῆναι παντοίων ιδεῶν» (πῶς δὲ καὶ ὑπὸ τίνος αἰτίας μὴ λέγει), δοικεν ἀπὸ ταυτομάτου καὶ τύχης γενῶν αὐτόν. (Ἐλλὰ καὶ ὁ Δημόκριτος, ὅταν λέει πῶς καὶ «μια δίνη ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸ δλο, μετὰ καθε λογῆς σχήματα» (καὶ δὲν μᾶς λέει πῶς καὶ γιὰ ποιά αἰτία), φαίνεται νὰ τὴν παράγει ἀπὸ σύμπτωση ἢ ἀπὸ τύχη.) Ἡ ἰδέα ότι αὐτὸ ποὺ ἔβαλε σὲ κίνηση τὴν κοσμογονικὴ διαδικασίαν ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸ δλο μπορεῖ νὰ ἀνάγεται στὸν Ἀναξίμανδρο (βλ. 121 καὶ σ. 141 κέ.).

311. 572 Διογένης Λαέρτιος IX, 33 (γιὰ τὸν Λεύκιππο): ἐκλείπειν δ' ἥλιον καὶ σελήνην τῷ κεκλίσθαι τὴν γῆν πρὸς μεσημβρίαν· τὰ δὲ πρὸς ἄρκτω ἀεὶ τε νῆρσθαι καὶ κατάψυχα εἶναι καὶ πῆρυσθαι. (Οἱ ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης ὀφείλονται στὴν κλίσθ τῆς γῆς πρὸς τὰ νότια· οἱ βορινὲς περιοχὲς εἶναι πάντα χιονισμένες, πολὺ κρύες καὶ σκεπασμένες ἀπὸ πάγους.) Οἱ περισσότεροι μελετητὲς ὑποθέτουν ότι μετὰ τὸ σελήνην ὑπάρχει χάσμα, ἔτσι ὥστε μετὰ τὴν κλίσθ τῆς γῆς ἐξηγεῖται κάποιο ἄλλο φαινόμενο καὶ ὅχι ἡ ἐκλείψη. Ἡ σειρά τῶν θεμάτων στὸ κείμενο τοῦ Διογένη δὲν εὐνοεῖ αὐτὴ τὴν ὑπόθεσιν· ἀλλὰ ἡ κλίσθ τῆς γῆς εἶναι τόσο ἀκατάλληλη γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τίς ἐκλείψεις, ὥστε φαίνεται λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ἔτε ότι ἐν μέρος τοῦ κειμένου μετατοπίστηκε σὲ ἄλλη θέση ἔτε ότι ὁ Διογένης (ἢ οἱ πηγές του) παρανόησαν πέρα γιὰ πέρα τὴν ἀποψὴ τοῦ Λεύκιππου. Πάντως, ἡ κλίσθ τῆς γῆς παραμένει καὶ εἶναι γεγονός· ἐξηγεῖ τόσο τὴ λόζωση τοῦ ζωδιακοῦ ὅσο καὶ τίς κλιματολογικὲς διαφορές, καὶ ἴσως νὰ σχετίζεται μετὰ τὴν (ὥστόσο πολὺ διαφορετικὴ) θεωρία τοῦ Ἀναξίμενη ότι ὁ ἥλιος κρύβεται τὴ νύχτα πίσω ἀπὸ βορινὰ ὑψώματα. Οἱ ἐκλείψεις εἶχαν ἤδη ἐξηγηθεῖ σωστά ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα. Πρβ. ἐπίσης Ἀέτιος III, 12, 1-2 (DK 67 a 27 καὶ 68 a 96).

312. Παράβαλε τὴν πασίγνωστη ρήσιν τοῦ μαθητῆ τοῦ Δημόκριτου, Μητροδῶρου τοῦ Χίου, ότι εἶναι παράξενο νὰ φυτρῶναι μόνον ἕνα στάχυ σ' ἕναν μεγάλο κάμπο καὶ νὰ ὑπάρχει μόνον ἕνας κόσμος στὸ ἄχανές διάστημα.

313. Μᾶς δίνεται ἡ ἐντύπωση ότι ἐδῶ γίνεται ἀναφορὰ στὸν Ἀναξαγόρα, ἀπόσπ. 4 (498· ἡ ἐπανάληψιν τῆς φράσης παρ' ἡμῖν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία). Ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ότι τὸ ἀπόσπασμα ἐκεῖνο περιέγραφε ἐντελῶς ξεχωριστοὺς κόσμους, μετὰ ξεχωριστοὺς ἡλίους καὶ φεγγάρια· ἂν ναί, τότε τὸ γεγονός ότι καθε κόσμος εἶχε τὴν ἰδίαν δομὴ δικαιολογεῖ τὴ θέση τοῦ Γ. Βλαστοῦ (*Philos. Rev.* 55 (1946) 53 κέ.) ότι ὑπῆρχε στὴ φυσικὴ τοῦ Ἀναξαγόρα μιὰ τελεολογικὴ τάση καὶ ότι ἡ θεωρία τοῦ Δημόκριτου ἴσως ἦταν μιὰ συνειδητὴ ἀπόρριψιν αὐτῆς τῆς τάσης.

314. Γιὰ τὸ βάρος βλέπε παραπέρα D. O'Brien, «Heavy and light in Democritus and Aristotle», *JHS* 97 (1977) 64-74· ἢ (μιὰ ἐκτενέστερη ἐργασία) O'Brien, *Democritus, weight and size* (Παρίσι 1981).

315. περιπαλάσσεσθαι στὰ χειρόγραφα, περιπαλάσσεσθαι κατὰ Diels.

316. Τὸ LSJ ἐρμηνεύει τὴ λέξιν περιπαλάσσεσθαι ὡς «σύγκρουσις, συνδυασμός» τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ γιὰ τὸ ρῆμα περιπαλάσσεσθαι λέει ότι σημαίνει «ἐκσφενδονίζομαι ὀλόγυρα». Καὶ οἱ δύο μεταφράσεις εἶναι ἀτελεῖς. Τὸ νόημα τοῦ περιπαλάσσεσθαι εἶναι «ταρακουνιέμαι» ἢ «σκορπίζομαι σὰν ψιχάλες», καὶ ἡ ἀπλούστερη μορφή του πάλλιν σημαίνει «πάλλομαι, δονοῦμαι». Μιὰ μεταβατικὴ ἐκδοχὴ πρὸς τὸν παλμό τοῦ Ἐπίκουρου ὑπάρχει ἴσως στὸν Θεόφραστο, *Περὶ αἰσθήσεως* 66 στὸ τέλος (DK 68 a 135). Στὸ 579 ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ ἀπλῶς ότι τὰ πράγματα παράγονται ἀπὸ τὴν πλοκὴ καὶ τὴν ἀναπήδησιν τῶν ἀτόμων· φυσικά, ἡ ἀνα-

πήδηση από μόνη της δὲν ὀδηγεῖ σὲ γένεσιν, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴ συνέχειά της.

317. 'Ο Ἀριστοτέλης μᾶς βεβαιώνει σὲ διάφορες περικοπὲς ὅτι γιὰ τοὺς ἀτομιστὲς τὰ ἄτομα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς φωτιᾶς ἦταν σφαιρικά, ἐπεὶδὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐκίνητα καὶ διεισδυτικά: λ.χ. 585 *Περὶ ψυχῆς* A 2, 405 a 11: τῶν δὲ σχημάτων εὐκνητότατον τὸ σφαιροειδὲς λέγει (ἐνν.: Δημόκριτος)· τοιοῦτον δ' εἶναι τὸν τε νοῦν καὶ τὸ πῦρ. ('Ο Δημόκριτος λέει ὅτι τὸ πῦρ εὐκίνητο ἀπὸ ὅλα τὰ σχήματα εἶναι τὸ σφαιρικό· καὶ τέτοιοι εἶναι ὁ νοῦς καὶ ἡ φωτιά.) Πρβ. στὸ ἴδιο 404 a 5 (DK 67 a 28), ὅπου λέγεται ὅτι ἡ ψυχὴ ἀνατροφοδοτεῖται χάρις στὴν εἰσπνοὴ σφαιρικῶν ἀτόμων ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα —μὴ ἰδέα ἀνάλογη, ἴσως, μὲ ἐκείνη τοῦ Ἡράκλειτου στὸ 234. Μερικὲς φορὲς ὁ Ἀριστοτέλης ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι φωτιά, ἐπεὶδὴ ἔχει τὸ ἴδιο σχῆμα μὲ αὐτήν· ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἓνα σφαιρικό ἄτομο δὲν εἶναι οὔτε ψυχὴ οὔτε φωτιά, ἀλλὰ ἀπλῶς ἓνα σφαιρικό ἄτομο. Ἀποκτᾷ δευτερογενεῖς ἰδιότητες μόνο ὅταν συνδέεται μὲ ἄλλα ἄτομα· στὸ σῶμα ἐνὸς ζωντανοῦ ὁργανισμοῦ εἶναι ψυχὴ, σὲ ἄλλους συνδυασμοὺς εἶναι φωτιά (πρβ. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, 290 σημ.). Ὡστόσο, ἡ ὁμοιότητα τοῦ σχήματος ἐξηγεῖ πῶς μπορεῖ ἡ ψυχὴ νὰ τρέφεται ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα (ποὺ δὲν εἶναι ἐμψυχη, ἀλλὰ περιέχει μὴ ὀρισμένη ποσότητα φωτιᾶς). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ψυχὴ (ἰσοδύναμη μὲ τὸ νοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἀριστοτέλη) καὶ τὴ φωτιά, δὲν ἔφτασε ὡς ἐμᾶς καμιά ἄλλη λεπτομέρεια γιὰ τὸ ποιά σχήματα ἀτόμων προκαλοῦσαν τὴν ἐμφάνιση τῶν ἐπιμέρους δευτερογενῶν χαρακτηριστικῶν, μὲ ἐξαίρεση τὴν περίπτωση τῆς αἰσθησης —τὰ αἰχμηρά ἄτομα παράγουν τὴν ἄλμυρή γεύση κτλ. (βλ. 591 πῶς κάτω). Σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερὸ (καί, πιθανότατα, καὶ ἡ γῆ) εἶναι συνδυασμοὶ ἀτόμων ὅλων τῶν σχημάτων, πανσπερμία: 586 *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 4, 303 a 12: ποῖον δὲ καὶ τί ἐκάστων τὸ σχῆμα τῶν στοιχείων οὐθὲν ἐπιδιδώριον (ἐνν.: Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος), ἀλλὰ μόνον τῷ πυρὶ τὴν σφαῖραν ἀπέδωκαν· ἀέρα δὲ καὶ ὕδωρ καὶ τὰλλα μεγέθει καὶ μικρότητι διεῖλον, ὥς οὖσαν αὐτῶν τὴν φύσιν ὅλον πανσπερμίαν πάντων τῶν στοιχείων. ([Ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος] δὲν διευκρίνισαν ποῖο σχῆμα ἀνῆκε σὲ καθένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, παρὰ μονάχα ἀπέδωσαν τὸ σφαιρικό σχῆμα στὴ φωτιά· τὸν ἀέρα, τὸ νερὸ καὶ τὰ ἄλλα τὰ διέκριναν μεταξύ τους μὲ βάση τὸ μέγεθος, μεγάλο ἢ μικρό, σὰν νὰ ἦταν ἡ φύση τους ἓνα εἶδος πανσπερμίας ὅλων τῶν στοιχείων.) Ἄν αὕτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι σωστή, τότε οἱ ἀτομιστὲς πῆραν τὴν ἰδέα ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα (βλ. σ. 379).

318. Λ.χ. γιὰ τὴ γεύση, 591 Θεόφραστος, *Περὶ αἰσθήσεως* 66 (DK 68 a 135): τὸν δὲ πικρὸν (ἐνν.: χυλὸν) ἐκ μικρῶν καὶ λείων καὶ περιφερῶν, τὴν περιφέρειαν εἰληχόταν [-α στὰ χειρόγραφα, Diels· -ων, σύμφωνα μὲ τὴ δική μας ἐκδοχή] καὶ καμπὰς ἔχουσιν· διὸ καὶ γλίσσῃον εἶναι καὶ κολλώδη· ἄλμυρον δὲ τὸν ἐκ μεγάλων καὶ οὐ περιφερῶν, ἀλλ' ἐπ' ἐνίων μὲν σκαληνῶν... ('Ο πικρὸς χυλὸς ὀφείλεται σὲ μικρά, λεῖα, στρογγυλωπά ἄτομα, μὲ κολλώδη περιφέρειαν· γι' αὐτὸ εἶναι γλοιώδης καὶ κολλώδης. Ὁ ἄλμυρός χυλὸς ὀφείλεται σὲ μεγάλα, ὄχι στρογγυλωπά ἄτομα, ἀλλὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις πριονωτά...). Ὁ ἥχος μεταβιβάζεται ὅταν τὰ σωματίδια τῆς φωνῆς ἢ τοῦ θορύβου ἀνακατεῦνται μὲ παρόμοια σωματίδια στὸν ἀέρα (καὶ ἔτσι σχηματίζουν, ὅπως φαίνεται, εἰδῶλα): 592 Ἀέτιος IV, 19, 3 (DK 68 a 128· πιθανῶς ἀπὸ τὸν Ποσειδώνιο, σύμφωνα μὲ τὸν Diels): Δημόκριτος καὶ τὸν ἀέρα φησὶν εἰς ὁμοιοσχήμονα θρύπτεσθαι σώματα καὶ συγκαλινδεῖσθαι τοῖς ἐκ τῆς φωνῆς θραύμασι. ('Ο Δημόκριτος λέει ὅτι καὶ ὁ ἀέρας σπάει σὲ ὁμοίοσχημα σώματα καὶ κυλάει μαζὶ μὲ τὰ θραύματα τῆς φωνῆς.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ XVI

ΔΙΟΓΕΝΗΣ Ο ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΗΣ

(σ. 431-446)

319. Αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ ὑποστήριξε ὁ Αἰλιανός, *Π.Ι.* II, 31 (DK 64 a 3), ποὺ ἀνέφερε τὸν «Διογένη τὸν Φρύγα» σὲ ἕναν κατάλογο «ἀθειστῶν». Ἀντίθετα, ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος συνδέει τὸν «Διογένη τὸν φυσικὸν» μετὰ τὴν κρητικὴ πόλη, ποὺ λεγόταν παλιότερα Ἐλεύθερνα (DK στὸ ἴδιον).

320. Σύμφωνα μετὰ τὸν Σιμπλικίου (εἰς *Φυσ.* 149, 18), ὁ Νικόλαος ὁ Δαμασκηνὸς καὶ ὁ Πορφύριος θεωροῦσαν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, μιλώντας στὸ 103 γιὰ μιὰ «ἐνδιάμεση» οὐσία, εἶχε στὸ νοῦ του τὴ θεωρίαν τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη. Βλ. σημ. 322.

321. Ὁ H. Diller, *Hermes* 76 (1941) 359 κέ., ὑποστήριξε ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι παρμένα ἀπὸ τὸν Λεύκιππο ἀποτελοῦν ἀμελητέα ποσότητες καὶ ὅτι ὁ Μέλισσος ἄσκησε κριτικὴ τόσο στὸν Διογένη ὅσο καὶ στὸν Λεύκιππο (ἡ τρέχουσα ἀποψη εἶναι, φυσικὰ, ὅτι ὁ Λεύκιππος ἀντέδρασε σὲ ὁρισμένες νύξεις τοῦ Μέλισσου, βλ. σ. 410). Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ χρονολογικὴ θέση αὐτῶν τῶν τριῶν διανοητῶν εἶναι ἀρκετὰ ἀβέβαιη, ὥστε δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔδρασαν ὅλοι, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Diller, στὴ δεκαετία 440-430 π.Χ. καὶ δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστέ ἀπόλυτα βέβαιοι γιὰ τὴν ἀμοιβαία σχέση τους. Ἀλλὰ ὁ Diller βασίζει τὴ θεωρίαν του γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Διογένη ὡς πρὸς τὸν Μέλισσο κυρίως σὲ λεξιλογικὰ ὁμοιότητες καὶ παραβλέπει τὸ γεγονός ὅτι λέξεις ὅπως τὸ ρῆμα μετακοσμεῖσθαι μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ ὁποιοδήποτε φιλοσοφικὸ σύγγραμμα τῆς δευτέρας πεντηκονταετίας τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Ὑπάρχουν πράγματι λεκτικὰ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὸν Μέλισσο ἀπόσπ. 7 (533) καὶ τὸν Διογένη ἀπόσπ. 2 (599 πρὸ κάτω). αὐτὸ ὅμως ποὺ φαίνεται καθαρὰ δὲν εἶναι ὅτι ὁ Μέλισσος ἀνασκευάζει τὸν Διογένη ἢ ἔστω τὸ ἀντίστροφο, ἀλλὰ ὅτι καὶ οἱ δύο ἀντιδρῶν, μετὰ διαφορετικὸ τρόπο, σὲ πλουραλιστικὰς ἐξηγήσεις τοῦ κόσμου.

322. Ὁ Σιμπλικίος, στὸ σχόλιό του (DK 64 b 2) ποὺ συνδέει τὰ ἐδάφια 599 καὶ 601, παραξενεύεται γιὰτὶ ὁ ἀέρας, ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Διογένη ἡ μόνη πρωταρχικὴ οὐσία, ἀναφέρεται στὸ 599 ὅς ἐνα ἀπὸ τὰ πολλὰ συστατικὰ τοῦ κόσμου. Καὶ ὁ Barnes (*Presocratic Philosophers* II, 272-274) ἀναπτύσσει πᾶνω σ' αὐτὴ τὴ βάση μιὰ ἰσχυρὴ ἐπιχειρηματολογία ὑπὲρ τῆς θέσης ὅτι στὴν πραγματικότητά ἡ «ἀρχὴ» τοῦ Διογένη δὲν εἶναι ὁ ἀέρας, ἀλλὰ ἕνα σῶμα ποὺ πρέπει νὰ τὸ συλλάβουμε ὡς βασικὸ ὕλικὸ στοιχειωδέστερο ἀπὸ τὰ τέσσερα «στοιχεῖα», χωρὶς δικό του καθορισμένο χαρακτήρα: ἕναν πρόδρομο τῆς ἀριστοτελικῆς ὕλης. Ἄν ὅμως ὁ Barnes ἔχει δίκιο, τότε εἶναι παράξενο τὸ ὅτι ὁ Θεόφραστος (598) δὲν στηρίχθηκε σ' αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, ἢ τουλάχιστον σὲ μιὰ ἀνάλογη μετὰ ἐκείνη τοῦ Νικόλαου (597). Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀέρας δὲν εἶναι ἡ βασικὴ μορφή τοῦ ἀέρα, παρὰ ἄμεσο παράγωγό του. Ἡ βασικὴ μορφή τοῦ ἀέρα θὰ πρέπει νὰ ᾔταν ὁ ζεστός ἀέρας ποὺ συνιστοῦσε τὴ νύσση, πρβ. 603 — ἂν βέβαια ὁ Διογένης διέκρινε κάποια «βασικὴ» ἢ ἀληθινὴ μορφή ἀέρα.

323. Πρβ. 600 Διογένης Λαέρτιος IX, 57 (μετὰ τὸ 595): ἐδόκει δὲ αὐτῷ τάδε· στοιχεῖον εἶναι τὸν ἀέρα, κόσμους ἀπελούς καὶ κενὸν ἄπειρον· τὸν τε ἀέρα πυκνούμενον καὶ ἀραιούμενον γεννητικὸν εἶναι τῶν κόσμων· οὐδὲν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος γίνεσθαι οὐδὲ εἰς τὸ μὴ ὄν φθείρεσθαι· τὴν γῆν στρουγγύλην, ἡραιομένην ἐν τῷ μέσῳ, τὴν σύστασιν εἰληφυῖαν κατὰ τὴν ἐκ τοῦ θερμοῦ περιφορὰν καὶ πῆξιν ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ. (Πρβ. 607). (Οἱ ἀπόψεις του ᾔταν οἱ ἐξῆς: Τὸ στοιχεῖον εἶναι ὁ ἀέρας, καὶ ὑπάρχουν ἄπειροί κόσμοι καὶ ἄπειρο κενόν. Ὁ ἀέρας δημιουργεῖ τοὺς κόσμους χάρη στὴν πύκνωσιν καὶ τὴν ἀραίωσίν του. Τίποτα δὲν γεννιέται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, οὔτε καταλίνει στὸ μὴ ὄν. Ἡ γῆ εἶναι στρουγγυλὴ, στηριγμένη στὸ κέντρο (τοῦ κόσμου),

και σχηματίστηκε σύμφωνα με την περιφορά που προκύπτει από το θερμό και την πύξη που προκαλείται από το ψυχρό.) Αυτή η περιληπτική παρουσίαση των απόψεων του Διογένη είναι παρμένη ξμμεσα από τον Θεόφραστο, αλλά με τη μεσολάβηση ενός πολύ μέτριου βιογράφου. 'Υπάρχει μόνο μία ακόμη αναφορά του κενού σε συνάρτηση με τον Διογένη (DK 64 a 31). Θά μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι η παρουσία του κενού δῶ ὀφείλεται σε δοξογραφικές εἰ-
 κασίες και συμπεράσματα. 'Αλλά ὁ Θεόφραστος ἀπέδιδε, ὅπως φαίνεται, στὸν Διογένη τὴν πίστη σὲ ἀπειρους κόσμους ἀτομιστικοῦ τύπου (βλ. 607, καθὼς καὶ τὸ πιὸ πάνω χωρίο), καὶ ὅπωςδῆποτε ὁ Διογένης θά μπορούσε νά ἔχει πάρει τὴ θεωρία του ἀπὸ τὸν Λεύκιππο. 'Αν συνέβη αὐτό, τότε ἴσως νά ἀκολούθησε τὸν Λεύκιππο καὶ στὴν ἀξιωματικὴ παραδοχὴ τοῦ κενοῦ — ἓνα ἀξίωμα πού, γιὰ τοὺς ἀτομιστές, συνδεόταν ἀναπόσπαστα μὲ τὴν ἰδέα ὅτι ὑπάρχουν ἀπειροὶ κόσμοι.

324. 'Αν δὲν ὑπῆρχε ἡ δυσκολία νά βροῦμε ἓνα ὑποκείμενο γιὰ τὴ φράση πάντων μέτρα ἔχειν, θά ἦταν φυσικὸ νά θεωρήσουμε τὸ πάντα ὡς ὑποκείμενο τοῦ δεδῶσθαι. 'Οπως ὁμως εἶναι τῶρα τὰ πράγματα, εἶναι προτιμότερο νά θεωρήσουμε ὅτι τὸ ὑποκείμενο τόσο τοῦ δε-
 δῶσθαι ὅσο καὶ τοῦ ἔχειν εἶναι κάτι σὰν τὴ θεμελιώδη οὐσία πού ἀναφέρεται στὸ τέλος τοῦ 599.

325. Χωρὶς ἀμφιβολία, ὁ Διογένης εἶχε ἐπίσης ἐντυπωσιαστεί ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς λειτουργίες τῶν ὀργάνων τῶν ἔμβιων ὄντων. Ξέρουμε ὅτι ἀφιέρωσε μεγάλῃ προσοχῇ στοὺς τρόπους αἰσθήσης (βλ. 613) καὶ ἀναπνοῆς διαφόρων εἰδῶν — λόγου χάρι τῶν ψαριῶν (DK 64 a 31)· καὶ ὅτι ἐξηγοῦσε αὐτὲς τὶς διαφορὲς μὲ διαφορὲς στὴ φυσικὴ δομῇ, πού θά μπο-
 ρῶσε ἔτσι νά φανεῖ ὅτι ἐξυπηρετεῖ ἓναν ὀρισμένο σκοπὸ.

326. Αυτὴ εἶναι ἡ παλιὰ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἀνάμεσα στὸ θεὸ καὶ τὸν κόσμον· τὸ τέλος καὶ τὸ ἀτελές (πρβ. σ. 187 κέ.). 'Ο Σιμπλίκιος σημείωσε (DK 64 b 7) ὅτι, γιὰ τὸν Διογένη, τὸ θεῖο καὶ ὁ κόσμος ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ ἴδιο πράγμα, τὸν ἀέρα. Εἶναι θεμιτό, ἐπομένως, νά ἀντιδιαστέλλεται ἡ καθαρὴ, θεία μορφή ἀέρα ἀπὸ τὰ πα-
 ράγωγά της, τὶς ἐνσώματες μορφές· ἡ αὐστηρότητα αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ ὀφείλεται στὴν παραδοσιακὴ διατύπωσή του.

327. 'Ο Διογένης κατόρθωσε νά ἐξηγήσει τὴ διπλὴ λειτουργία τοῦ ἀέρα (ὡς ζωῆς καὶ ὡς νόησης/αἰσθήσης) στὴν ἐμπεριστατωμένη θεωρία του γιὰ τὴ φυσιολογία· γιὰ τὸν ἀέρα ὡς αἰσθήση βλ. σ. 443-4, ἐνῶ γιὰ τὸν ἀέρα ὡς ζωὴ πρβ. 606 'Αέτιος V, 24, 3 (DK 64 a 29): Διογένης (ἐνν.: φησί) ἐὰν ἐπὶ πᾶν τὸ αἷμα διαχεόμενον πληρώσῃ μὲν τὰς φλέβας, τὸν δὲ ἐν αὐταῖς περιεχόμενον ἀέρα ὥσθ εἰς τὰ στέρνα καὶ τὴν ὑποκειμένην γαστέρα, ὕπνον γεγενῆσθαι καὶ θερμότερον ὑπάρχειν τὸν θώρακα· ἐὰν δὲ ἅπαν τὸ ἀερῶδες ἐκ τῶν φλεβῶν ἐκλίπῃ, θάνατον συντυγχάνειν. ('Ο Διογένης λέει ὅτι ἂν τὸ αἷμα, καθὼς διαχέεται παντοῦ, γεμίσει τὶς φλέβες καὶ σπρώξει τὸν ἀέρα πού περιέχεται σ' αὐτὲς πρὸς τὸ στέρνο καὶ τὸ στομάχι πού εἶναι ἀπὸ κάτω, τότε ἐπέρχεται ὁ ὕπνος καὶ ὁ θώρακας εἶναι πιὸ ζεστός· ἂν ὁμως οἱ φλέβες ἀδειάσουν ἀπὸ ὅλο τὸ ἀερῶδες περιεχόμενό τους, τότε ἐπέρχεται ἀκαριαῖα ὁ θάνατος.) Αυτὴ ἡ ἀντίληψη εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ θεωρία τοῦ 'Ηράκλειτου ὅτι ἡ ἐγρήγορη, ὁ ὕπνος καὶ ὁ θάνατος εἶναι μιὰ φθίνουσα σειρά φάσεων τῆς συνειδήσης, πού ὀφείλονται στὴ σταδιακὴ ἐλάττωσι τῆς ψυχῆς-φωτιᾶς.

328. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Διογένης ὑπονοεῖται (ἴσως ὁμως ὀχι ἀποκλειστικά, γιὰτί σὲ τέτοια ζητήματα κατατασσόταν μαζὶ μὲ τὸν 'Αναξίμενη) στὸ 609 'Αριστοτέλης, Μετεωρ. B 2, 355 a 21: τὸ δ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ τούτοις ἄλογον καὶ τοῖς φάσκουσι τὸ πρῶτον ὑγρᾶς οὐσης καὶ τῆς γῆς, καὶ τοῦ κόσμου τοῦ περὶ τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ ἡλίου θερμαινομένου, ἀέρα γε-
 νέσθαι καὶ τὸν ὅλον οὐρανὸν αὐξηθῆναι, καὶ τοῦτον πνεύματά τε παρέχεσθαι καὶ τὰς τροπὰς αὐτοῦ ποιεῖν. ('Η ἴδια ἄτοπη ἀντίληψη ἐμφανίζεται τόσο σ' αὐτοὺς ὅσο καὶ σ' ἐκείνους πού λένε ὅτι, ὅταν καὶ ἡ γῆ ἦταν ὑγρὴ καὶ τὸ μέρος τοῦ κόσμου πού ἦταν γύρω ἀπὸ τὴ γῆ θερ-
 μαινόταν ἀπὸ τὸν ἥλιο, ἔγινε ὁ ἀέρας καὶ ὁλόκληρος ὁ οὐρανὸς αὐξήθηκε, καὶ ὅτι ὁ ἀέρας

σηκώνει άνέμους και προκαλεί τις τροπές του ήλιου.) Τὸ ὅτι ὁ Διογένης ἀναφέρθηκε στὴν ἐξάτμισι, πού προκαλεῖται ἀπὸ τὸν ἥλιο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ λύση πού πρότεινε σ' ἓνα πολὺ γνωστὸ φυσικὸ πρόβλημα (πρβ. 502), τὴν αἰτία τῶν πλημμυρῶν τοῦ Νεῖλου: 610 Σχόλιο στὸν Ἀπολλώνιο τὸν Ρόδιο IV, 269: Διογένης δὲ ὁ Ἀπολλωνιάτης ὑπὸ ἡλίου ἀρπάζεσθαι τὸ ὄωρ τῆς θαλάσσης, ὃ τότε εἰς τὸν Νεῖλον καταφέρεσθαι· οἶται γὰρ πληροῦσθαι τὸν Νεῖλον ἐν τῷ θέρει διὰ τὸ τὸν ἥλιον εἰς τοῦτον τὰς ἀπὸ γῆς ἱκμάδας τρέπειν. (Ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης λέει ὅτι τὸ θαλασσινὸ νερὸ ἀρπάζεται ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ κατόπιν πέφτει στὸν Νεῖλο· γιὰτὶ νομίζει ὅτι ὁ Νεῖλος πλημμυρίζει τὸ καλοκαίρι ἐπειδὴ ὁ ἥλιος στέλνει σ' αὐτὸν τὴν ὑγρασία πού ἀναδίδει ἡ γῆ.) Ὁ Διογένης χρησιμοποίησε τις ἱκμάδες (ὑγρά ἐκκρίματα ἢ ἀπορροές) γιὰ νὰ ἐξηγήσει καὶ ἓνα ἄλλο πολὺ γνωστὸ φαινόμενο (πρβ. 89, 90), τὸν μαγνητισμό: 611 Ἀλέξανδρος, Προβλήματα II, 23 (DK 64 a 33): (περὶ τῆς Ἡρακλείας λίθου, διὰ τί ἔλκει τὸν σίδηρον.) Διογένης δὲ ὁ Ἀπολλωνιάτης πάντα τὰ ἑλατά φησιν καὶ ἀφίεναι τινὰ ἱκμάδα ἀφ' αὐτῶν πεφυκέναι καὶ ἔλκειν ἔξωθεν τὰ μὲν πλείω τὰ δὲ ἐλάττω, πλείστην δὲ ἀφίεναι χαλκὸν τε καὶ σίδηρον... ((Γιατὶ ἡ Ἡράκλεια λίθος [δηλαδὴ ὁ μαγνήτης] ἔλκει τὸν σίδηρο.) Ὁ Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης λέει ὅτι ὅλα τὰ ἑλατά βγάζουν ἀπὸ μέσα τους καὶ ἔλκουν ἀπὸ ἔξω ἓνα εἶδος ἀπορροῆς, ἄλλα περισσότερο καὶ ἄλλα λιγότερο· ὁ χαλκὸς καὶ ὁ σίδηρος τὴν ἐκκρίνουν στὴ μεγαλύτερη ποσότητα...) (Ὁ μαγνήτης, ἀντίθετα, ἀπορροφᾷ περισσότερες ἀπορροές ἀπὸ ὅσες ἐκκρίνει, καὶ γι' αὐτὸ ἔλκει τις περισσότερες ἀπορροές τοῦ σιδήρου καὶ τοῦ χαλκοῦ, πού ἔχουν «συγγένεια» μὲ αὐτόν, ἔλκοντας ἔτσι καὶ τὰ ἴδια τὰ μέταλλα.) Παρόμοια ἀντίληψη, εἶχε καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, DK 31 a 89.

329. Ἀλλὰ σὲ μιά ἀπὸ τις παλιότερες ἱπποκράτειες πραγματείες ἀναπτύσσεται μιὰ θεωρία, πού εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνάγεται στὸν Διογένη: 613 [Ἱπποκράτης] *Περὶ ἱερῶς νοῦσου* 16 (DK 64 c 3 a): κατὰ ταῦτα νομίζω τὸν ἐγκέφαλον δύναμιν ἔχειν πλείστην ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. οὗτος γὰρ ἡμῖν ἐστὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἥερος γινομένων ἐρμηνεύς ἦν ὑγιαίνων τυγχάνη· τὴν δὲ φρόνησιν ὁ ἄηρ παρέχεται. οἱ δ' ὀφθαλμοὶ καὶ τὰ ὠτα καὶ ἡ γλῶσσα καὶ αἱ χεῖρες καὶ οἱ πόδες, οἷα ἂν ὁ ἐγκέφαλος γινώσκῃ, τοιαῦτα πρήσσουσιν· γίνεται γὰρ ἐν ἅπαντι τῷ σώματι τῆς φρονήσιός τι, ὡς ἂν μετέχῃ τοῦ ἥερος, ἐς δὲ τὴν ξύνεσιν ὁ ἐγκέφαλος ἐστὶν ὁ διαγγέλλων. ὅταν γὰρ σπᾶσθὶ τὸ πνεῦμα ὀνθρωπος ἐς ἐωυτόν, ἐς τὸν ἐγκέφαλον πρῶτον ἀφικνεῖται καὶ οὕτως ἐς τὸ λοιπὸν σῶμα σκιδνῶται ὁ ἄηρ καταλειπόμενος ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐωυτοῦ τὴν ἀκμὴν καὶ ὅ τι ἂν φρονιμὸν τε καὶ γνώμην ἔχον. (Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄργανα ὁ ἐγκέφαλος ἔχει τὴν περισσότερην δύναμιν. Γιατὶ, ὅταν εἶναι ὑγιής, εἶναι ὁ ἐρμηνευτὴς τῶν ὅσων γεννιοῦνται ἀπὸ τὸν ἄέρα· καὶ ὁ ἄερας μᾶς παρέχει τὴ νοημοσύνη. Τὰ μάτια, τὰ αὐτιά, ἡ γλῶσσα, τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια ἐκτελοῦν ὅ,τι ἀποφασίζει ὁ ἐγκέφαλος· γιὰτὶ ὑπάρχει σ' ὁλόκληρο τὸ σῶμα ἓνα στοιχεῖο νοημοσύνης, καθὼς κάθε μέρος του μετέχει τοῦ ἄερα, ἀλλὰ ὁ ἐγκέφαλος παίζει τὸ ρόλο τοῦ κομιστῆ τῶν μηνυμάτων στὴ νόηση. Γιατὶ ὅταν ὁ ἄνθρωπος εἰσπνέει ἄερα, ὁ ἄερας αὐτὸς φτάνει πρῶτα στὸν ἐγκέφαλο καὶ ἔτσι σκορπίζεται στὸ ὑπολοιπὸ σῶμα, ἀφήνοντας πίσω του στὸν ἐγκέφαλο τὸ ἐκλεκτότερο μέρος του καὶ ὅ,τι στοιχεῖα νόησης καὶ κρίσης ἔχει.) Αὐτὸς ὁ συγγραφέας δίνει ἰδιαίτερη σημασία στὸν ἐγκέφαλο.

330. Ὁ Διογένης εἶναι ἀναμφίβολα ἡ πηγὴ τῶν παρατηρήσεων πού κάνει ὁ Σωκράτης στὶς *Νεφέλες*: 614 Ἀριστοφάνης, *Νεφέλαι* 227:

οὐ γὰρ ἂν ποτε

ἐξηῦρον ὁρθῶς τὰ μετέωρα πράγματα,
εἰ μὴ κρεμάσας τὸ νόημα καὶ τὴν φροντίδα
λεπτὴν καταμείξας ἐς τὸν ὅμοιον ἄερα·
εἰ δ' ὦν χαμαὶ τᾶν κατωθεν ἐσκοποῦν,
οὐκ ἂν ποθ' ἤδρον· οὐ γὰρ ἄλλ' ἢ γῆ βίβη
ἔλκει πρὸς αὐτὴν τὴν ἱκμάδα τῆς φροντίδος.

(Δὲ θὰ μποροῦσα
 νὰ ξετάσω καλὰ τὰ οὐράνια πράματα,
 ἂν τὸ νοῦ μου δὲν κρέμαγα τ' ἀψήλου
 καὶ τῇ σκέψῃ δὲν ἔσμιγα λεπτὴ
 μὲ τὸ λεπτὸν ἀγέρ'. Ἄν ἀπὸ χάμου
 κοιτοῦς' ἀπάνω, τίποτα δὲν θὰ 'βρῖσκα:
 ἢ γῆς τραβάει καὶ πίνει τὸ χυμὸ τῆς σκέψης.

[Μτφρ.: Κώστας Βάρναλης]

Ὁ Ἀριστοτέλης (*Περὶ ἀναπνοῆς* 2, 471 a 2· DK 64 a 31) ἐπέκρινε τὸν Διογένη γιὰ τὴ θεωρία του ὅτι τὰ ψάρια ἀναπνέουν μικρὴ ποσότητα ἀέρα στὸ νερό, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἀντέχουν τὸν φρέσκο ἀέρα.

331. Ὁ Διογένης, ὅπως καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, ἔστρεψε τὴν προσοχή του καὶ στὴν ἐμβρυολογία (πρβ. DK 64 a 25-28): ἀσχολήθηκε λ.χ. μὲ τὸ παλὶὸ πρόβλημα ἂν τὸ ἔμβρυο παράγεται μόνο ἀπὸ τὸ ἀρσενικὸ ἢ ἀπὸ τὸ ἀρσενικὸ καὶ τὸ θηλυκὸ μαζί (πρβ. σ. 363).

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ πιδ εὐπρόσιτη βιβλιογραφία με ἔργα πιδ δημοσιεῦθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια γιὰ τοὺς προσωκρατικοὺς εἶναι ἐκεῖνη πιδ ὑπάρχει στὸ βιβλίο τοῦ J. Barnes, *The Presocratic Philosophers* (λεπτομέρειες πιδ κάτω). Καλὲς βιβλιογραφίες περιέχονται ἐπίσης στὸ *History* τοῦ W. K. C. Guthrie καὶ στὴ συλλογὴ τοῦ A. Π. Δ. Μουρελάτου, *The Presocratics*. Βλ. ἐπίσης G. B. Kerferd, «Recent Work on Presocratic Philosophy», *American Philosophical Quarterly* 2 (1965) 130-140. Τὰ παρακάτω περιοδικὰ δίνουν λεπτομέρειες γιὰ τὰ περισσότερα ἔργα πιδ δημοσιεύονται σ' αὐτὸ τὸ πεδίο ἀμέσως μόλις κυκλοφορήσουν: *L'Année Philologique*, *Repertoire bibliographique de la Philosophie de Louvain*, *The Philosopher's Index*.

Κείμενο

Diels, H., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 6η ἐκδ., ἀναθεωρημένη, με προσθήκες καὶ εὐρετήριο ἀπὸ τὸν W. Kranz (Βερολίνο 1952· συχνὲς ἀνατυπώσεις).

Ἀποτίμηση τῶν πηγῶν

(i) Ἀριστοτέλης

Cherniss, H. F., *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy* (Βαλτιμόρη 1935).

Guthrie, W. K. C., «Aristotle as an historian of philosophy», *JHS* 77 (1957) 35-41 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).

Stevenson, J. G., «Aristotle as historian of philosophy», *JHS* 94 (1974) 138-143.

Βλ. ἐπίσης τὰ κλασσικὰ σχόλια πιδ ἔκαναν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ W. D. Ross, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ *Μετὰ τὰ φυσικὰ* ('Οξφόρδη 1924) καὶ *Φυσικὰ* ('Οξφόρδη 1936), καὶ ὁ R. D. Hicks γιὰ τὸ *Περὶ ψυχῆς* (Cambridge 1907).

(ii) Θεόφραστος

McDiarmid, J. B., «Theophrastus on the Presocratic causes», *HSCP* 61 (1953) 85-156 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).

Steinmetz, P., *Die Physik des Theophrasts* (Bad Homburg 1964).

Straton, G. M., *Theophrastus and the Greek Physiological Psychology before Aristotle* (Λονδίνο 1917).

(iii) Γενικά

Diels, H., *Doxographi Graeci* (Βερολίνο 1879)· περιλαμβάνει, μεταξὺ ἄλλων, τὸ 1ο βιβλίο τοῦ Ἑλέγχου τοῦ Ἰππόλυτου καὶ μιὰ ἀνασύστασι τοῦ κειμένου τοῦ Ἀέτιου.

Jacoby, F., *Apollodors Chronik* (Βερολίνο 1903).

Οἱ μελέτες γιὰ τοὺς προσωκρατικοὺς περιλαμβάνουν συνήθως καὶ μιὰ ἀξιολόγησι τῶν πηγῶν. Βλ. ἰδιαίτερα τίς σημαντικότερες ἐκδόσεις τῶν ἐπιμέρους προσωκρατικῶν πιδ ἀπα-

ριθμούνται πὸ κάτω, καθὼς καὶ τὰ ἔργα *Anaximander* τοῦ Kahn καὶ *Lore and Science* τοῦ Burkert.

Γενικά ἔργα

- Barnes, J., *The Presocratic Philosophers*, 2 τόμοι (Λονδίνο 1979· ἀναθεωρημένη ἐκδοσὶς τοῦ 1ου τόμου, 1982).
- Burnet, J., *Early Greek Philosophy*, 4η ἐκδ. (Λονδίνο 1930).
- Cherniss, H. F., «The characteristics and effects of Presocratic philosophy», *Journal of the History of Ideas* 12 (1951) 319-345 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).
- Dodds, E. R., *The Greeks and the Irrational* (Berkeley 1951), ἐλληνικὴ ἐκδοσὶς: *Οἱ Ἑλλήνες καὶ τὸ παράλογο*, μτφρ.: Γ. Γιατρομανωλάκης, ἐκδ. Καρδαμίτσα (Ἀθήνα 1977).
- Fränkel, H., *Early Greek Poetry and Philosophy*, ἀγγλ. μτφρ. (Ὁξφόρδη 1975).
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy*, 6 τόμοι (Cambridge 1962-1981).
- «The Greek world picture», *Harvard Theological Review* 45 (1952) 87-104.
- Hussey, E., *The Presocratics* (Λονδίνο 1972).
- Lloyd, G. E. R., *Polarity and Analogy* (Cambridge 1966).
- *Magic, Reason and Experience* (Cambridge 1979).
- Popper, K. R., «Back to the Presocratics», στὸ ἔργο του *Conjectures and Refutations*, 3η ἐκδ. (Λονδίνο 1969)· ἀνατυπωμένο στὸ Furley καὶ Allen, μαζί μὲ τὴν ἀπάντησιν τοῦ G. S. Kirk: «Popper on science and the Presocratics», *Mind* 69 (1960) 318-339.
- Reinhardt, K., *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie* (Βόννη 1916).
- Robin, L., *Greek Thought*, ἀγγ. μτφρ. (Λονδίνο 1928).
- Sambursky, S., *The Physical World of the Greeks*, ἀγγλ. μτφρ. (Λονδίνο 1956).
- Snell, B., *The Discovery of Mind*, ἀγγλ. μτφρ. (Ὁξφόρδη 1953).
- Stokes, M. C., *One and Many in Presocratic Philosophy* (Washington, D.C., 1971).
- Vernant, J. P., *The Origins of Greek Thought*, ἀγγλ. μτφρ. (Λονδίνο 1982).
- Vlastos, G., «Theology and philosophy in early Greek thought», *Philosophical Quarterly* 2 (1952) 97-123 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).
- Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen* I, i, καὶ I, ii, 7η καὶ 6η ἐκδ. ἀντίστοιχα (Λιψία 1923 καὶ 1920), ἐπιμελημένο καὶ συμπληρωμένο ἀπὸ τὸν W. Nestle.
- *La Filosofia dei Greci*, I, i, καὶ I, ii, ἐπιμελημένο καὶ συμπληρωμένο ἀπὸ τὸν R. Mondolfo (Φλωρεντία 1932 καὶ 1938).

Εἰδικές μελέτες

- Beare, J. I., *Greek Theories of Elementary Cognition* (Ὁξφόρδη 1906).
- Dicks, D. R., *Early Greek Astronomy to Aristotle* (Λονδίνο 1970).
- «Solstices, equinoxes and the Presocratics», *JHS* 86 (1966) 26-40.
- Edelstein, L., *Ancient Medicine*, ἐπιμ. Ο. καὶ C. L. Temkin (Βαλτιμόρη 1967).
- von Fritz, K., «*Nous, νοεῖν* and their derivatives in Presocratic philosophy», *Classical Philology* 40 (1945) 223-242 καὶ 41 (1946) 12-34 (ἀνατ. στὸν Μουρελάτο).
- Guthrie, W. K. C., *In the Beginning* (Ithaca, N.Y., 1957).
- Heath, T. L., *Aristarchus of Samos* (Ὁξφόρδη 1913) (σ. 1-133 γιὰ τὴν προπλάτωνικὴ ἀστρονομία).
- *A History of Greek Mathematics*, 2 τόμοι (Ὁξφόρδη 1921).
- Heinimann, F., *Nomos und Physis* (Βασιλεία 1945).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Jones, W. H. S., *Philosophy and Medicine in Ancient Greece* (Βαλτιμόρη 1946).
- Kahn, C. H., «The Greek verb 'to be' and the concept of being», *Foundations of Language* 2 (1966) 245-265.
- *The Verb 'be' in Ancient Greek* (Dordrecht 1973).
- «On early Greek astronomy», *JHS* 90 (1970) 99-116.
- Kerferd, G. B., *The Sophistic Movement* (Cambridge 1981).
- Knorr, W. R., *The Evolution of the Euclidean Elements* (Dordrecht και Βοστώνη 1975).
- Longrigg, J., «Philosophy and medicine: some early interactions», *HSCP* 67 (1963) 147-175.
- Neugebauer, O., *The Exact Sciences in Antiquity*, 2η έκδ. (Providence, R.I., 1957).
- *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, 3 τόμοι (Βερολίνο και Νέα Υόρκη 1975).
- Rohde, E., *Psyche*, άγγλ. μτφρ. (Λονδίνο 1925).
- Szabo, A., *The Beginnings of Greek Mathematics*, άγγλ. μτφρ. (Dordrecht 1978).
- Tannery, P., *Pour l'histoire de la science Hellène*, 2η έκδ. (Παρίσι 1930).
- van der Waerden, B. L., *Science Awakening*, άγγλ. μτφρ. (Νέα Υόρκη 1961).

Συλλογές άρθρων

- Furley, D. J. και Allen, R. E. (έπιμ.), *Studies in Presocratic Philosophy*, 2 τόμοι (Λονδίνο 1970, 1975).
- Mourelatos, A. P. D. (έπιμ.), *The Pre-Socratics* (Garden City, N.Y., 1974).

Μυθική κοσμογονία και κοσμολογία

- Burkert, W., «Orpheus und die Vorsokratikern», *Antike und Abendland* 14 (1968) 93-114.
- «La genèse des choses et des mots. Le papyrus de Derveni entre Anaxagore et Cratyle», *Études philosophiques* 25 (1970) 443-455.
- *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Στουτγάρδη 1977).
- Cornford, F. M., «Mystery religions and Pre-Socratic philosophy», *Cambridge Ancient History* IV (Cambridge 1939), κεφ. 15.
- *Principium Sapientiae* (Cambridge 1952).
- Detienne, M. και Vernant, J. P., *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society* (Hassocks 1978).
- Frankfort, H., κ.ά., *Before Philosophy* (Harmondsworth 1949).
- Guthrie, W. K. C., *The Greeks and their Gods* (Λονδίνο 1950).
- Hölscher, U., *Anfängliches Fragen* (Göttingen 1968).
- Kirk, G. S., *Myth, its Meaning and Functions in Ancient and Other Cultures* (Berkeley και Cambridge 1970).
- *The Nature of Greek Myths* (Harmondsworth 1974).
- Linforth, I. M., *The Arts of Orpheus* (Berkeley 1941).
- Nilsson, M. P., *Geschichte der griechischen Religion* I, 3η έκδ. (Μόναχο 1967). (Βλ. Index II, στις λέξεις «Kosmogonie», «Kosmogonische Mythen».)
- Pritchard, J. B., έπιμ., *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, 3η έκδ. (Princeton 1969).

- Schwabl, H., «Weltschöpfung», στὸ Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie* συμπλ. 9 (1962) 1433-1589.
- Stokes, M. C., «Hesiodic and Milesian cosmogonies», *Phronesis* 7 (1963) 1-35, καὶ 8 (1964) 1-34.
- Vernant, J. P., *Myth and Society in Ancient Greece*, ἀγγλ. μτφρ. (Λονδίνο 1980).
- Walcot, P., *Hesiod and the Near East* (Cardiff 1966).
- West, M. L., «Three Presocratic cosmologies», *CQ N.S.* 13 (1963) 154-176.
- «Alcman and Pythagoras», *CQ N.S.* 17 (1967) 1-15.

Βλ. ἐπίσης τὶς ἐκδόσεις, ἐπιμελημένες ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα, τῶν ἐργῶν τοῦ Ἡσίοδου *Θεογονία* ('Οξφόρδη 1966) καὶ *Ἔργα καὶ ἡμέραι* ('Οξφόρδη 1978).

Θαλῆς

- Classen, C. J., «Thales», στὸ Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie* συμπλ. 10 (1965) 930-947.
- Dicks, D. R., «Thales», *CQ N.S.* 9 (1959) 294-309.
- Snell, B., «Die Nachrichten über die Lehren des Thales», *Philologus* 96 (1944) 170-182.

Ἀναξίμανδρος

- Burkert, W., «Iranisches bei Anaximandros», *Rh.M.* 106 (1963) 97-134.
- Classen, C. J., «Anaximandros», στὸ Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie* συμπλ. 12 (1970) 30-69.
- Hölscher, U., «Anaximander and the beginnings of Greek philosophy», στὸ Furley καὶ Allen (ἀγγλικὴ μετάφραση ἐνὸς ἄρθρου στὸ *Anfängliches Fragen*, ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὸ *Hermes* 81 (1953) 255-277 καὶ 358-417).
- Kahn, C. H., *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology* (Νέα Ὑόρκη 1960).
- Kirk, G. S., «Some problems in Anaximander», *CQ N.S.* 5 (1955) 21-38 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).
- Vlastos, G., «Equality and justice in early Greek cosmologies», *C.P.* 42 (1957) 156-178 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).

Ξενοφάνης

- Deichgräber, K., «Xenophanes *περὶ φύσεως*», *Rh.M.* 87 (1938) 1-31.
- Fränkel, H., «Xenophanes' Empiricism and his critique of knowledge», στὸν Μουρελάτο (ἀγγλικὴ μετάφραση ἐνὸς ἄρθρου γραμμένου στὰ γερμανικά, ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὴ συλλογὴ ἄρθρων τοῦ συγγραφέα *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, 2η ἐκδ. (Μόναχο 1960)).
- von Fritz, K., «Xenophanes», στὸ Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie* 9 A (1967) 1541-1562.
- Heidel, W. A., «Hecataeus and Xenophanes», *AJP* 64 (1943) 257-277.
- Leshner, J. H., «Xenophanes' scepticism», *Phronesis* 23 (1978) 1-21.
- Steinmetz, P., «Xenophanesstudien», *Rh.M.* 109 (1966) 13-73.
- Wiesner, J., *Ps.-Aristoteles, MXG: der historische Wert des Xenophanesreferats* ("Ἀμστερνταμ 1976).

Ἡράκλειτος

- Fränkel, H., «A thought pattern in Heraclitus», *AJP* 59 (1938) 309-337 (ἀνατ. στὸν Μουρελάτο).
- Hölscher, U., «Paradox, simile, and gnomic utterance in Heraclitus», ἀγγλ. μτφρ., στὸν Μουρελάτο (γερμανικὸ πρωτότυπο στὸ *Anfängliches Fragen*).
- Kahn, C. H., *The Art and Thought of Heraclitus* (Cambridge 1979).
- Kirk, G. S., «Heraclitus and death in battle (fr. 24 d)», *AJP* 70 (1949) 384-393.
— «Natural change in Heraclitus», *Mind* 60 (1951) 35-42 (ἀνατ. στὸν Μουρελάτο).
— *Heraclitus, the Cosmic Fragments* (Cambridge 1954).
- Marcovich, M., *Heraclitus* (Merida 1967).
- Nussbaum, M. C., «*ψυχή* in Heraclitus», *Phronesis* 17 (1972) 1-16 καὶ 153-170.
- Ramnoux, C., *Héraclite, ou l'homme entre les choses et les mots* (Παρίσι 1959).
- Reinhardt, K., «Heraklits Lehre vom Feuer», *Hermes* 77 (1942) 1-27.
- Vlastos, G., «On Heraclitus», *AJP* 76 (1955) 337-368 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).
- Wiggins, D., «Heraclitus' conceptions of flux, fire and material persistence», στὸ *Language and Logos*, ἐπιμ. M. Schofield καὶ M. C. Nussbaum (Cambridge 1982), 1-32.

Πυθαγόρας καὶ πυθαγορισμός

- Burkert, W., *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, ἀγγλ. μτφρ. (Cambridge, Mass., 1972).
— «Craft versus sect: the problem of Orphics and Pythagoreans», στὸ *Jewish and Christian Self-definition*, ἐπιμ. B. E. Meyer καὶ E. P. Sanders, III (Λονδίνο 1982) 1-22.
- Cornford, F. M., «Mysticism and science in the Pythagorean tradition», *CQ* 16 (1922) 137-150 καὶ 17 (1923) 1-12 (ἀνατ. στὸν Μουρελάτο).
- Delatte, A., *Études sur la littérature pythagoricienne* (Παρίσι 1915).
- von Fritz, K., *Pythagorean Politics in South Italy* (Νέα Ὑόρκη 1940).
- von Fritz, K., κ.ά., «Pythagoras», στὸ Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie* 24 (1963) 171-300, μὲ μὴ πρόσθετη συνεργασία (τοῦ B. L. van der Waerden) στὸ συμπλ. 10 (1965) 843-864.
- Heidel, W. A., «The Pythagoreans and Greek mathematics», *AJP* 61 (1940) 1-33 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).
- Kahn, C. H., «Pythagorean philosophy before Plato», στὸν Μουρελάτο.
- Morrison, J. S., «Pythagoras of Samos», *C.Q. N.S.* 6 (1956) 133-156.
- Nussbaum, M. C., «Eleatic conventionalism and Philolaus on the conditions of thought», *HSCP* 83 (1979) 63-108.
- Philip, J. A., *Pythagoras and early Pythagoreanism* (Τορόντο 1966).
- Raven, J. E., *Pythagoreans and Eleatics* (Cambridge 1948).
- Thesleff, H., *An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period* (Åbo 1961).
— *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period* (Åbo 1965).

Παρμενίδης

- Cornford, F. M., *Plato and Parmenides* (Λονδίνο 1939), κεφ. 2.
 Diels, H., *Parmenides Lehrgedicht* (Βερολίνο 1897).
 Fränkel, H., «Studies in Parmenides», άγγλ. μτφρ., στὸ Furley καὶ Allen (ἀπὸ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο τοῦ *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*).
 Furley, D. J., «Notes on Parmenides», στὸ *Exegesis and Argument*, ἐπιμ. E. N. Lee, A. Π. Δ. Μουρελάτος καὶ R. Rorty (Assen 1973) 1-15.
 Gallop, D., «'Is' or 'Is not'?', *The Monist* 62 (1979) 61-80.
 Hölscher, U., *Parmenides: vom Wesen des Seiendes* (Φραγκφούρτη/Μάιν 1969).
 Kahn, C. H., «The thesis of Parmenides», *Review of Metaphysics* 22 (1969-70) 700-724.
 Long, A. A., «The principles of Parmenides' cosmogony», *Phronesis* 8 (1963) 90-107 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).
 Mackenzie, M. M., «Parmenides' dilemma», *Phronesis* 27 (1982) 1-12.
 Mansfeld, J., *Die Offenbarung des Parmenides* (Assen 1964).
 Mourelatos, A. P. D., *The Route of Parmenides* (New Haven 1970).
 Owen, G. E. L., «Eleatic questions», *CQ N.S.* 10 (1960) 84-102 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).
 — «Plato and Parmenides on the timeless present», *The Monist* 50 (1966) 317-340 (ἀνατ. στὸν Μουρελάτο).
 Vlastos, G., «Parmenides' theory of knowledge», *Transactions of the American Philosophical Association* 77 (1946) 66-77.

Ζήνων

- Fränkel, H., «Zeno of Elea's attacks on plurality», *AJP* 63 (1942) 1-25 καὶ 193-206 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).
 Grünbaum, A., *Modern Science and Zeno's Paradoxes* (Λονδίνο 1968).
 Lear, J. D., «A note on Zeno's Arrow», *Phronesis* 26 (1981) 91-104.
 Lee, H. D. P., *Zeno of Elea* (Cambridge 1936).
 Owen, G. E. L., «Zeno and the mathematicians», *Proceedings of the Aristotelian Society* 58 (1957-1958) 199-222 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen, καθὼς καὶ στὸν Salmon, βλ. πῶς κάτω).
 Ross, W. D., *Aristotle's Physics* (Ὁξφόρδη 1936), 71-85 καὶ 655-666.
 Salmon, W. C., ἐπιμ., *Zeno's Paradoxes* (Ἰνδιανάπολη 1970).
 Vlastos, G., «Zeno of Elea», στὸ *The Encyclopedia of Philosophy*, ἐπιμ. P. Edwards (Νέα Ὑόρκη 1967).

Ὁ ἴδιος συγγραφέας ἔχει γράψει πολλὲς ἐμπεριστατωμένες μελέτες γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζήνωνα. Οἱ σημαντικότερες ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν ἀνατυπωθεῖ στὸ ἔργο τῶν Furley καὶ Allen.

Ἐμπεδοκλῆς

- Bignone, E., *Empedocle* (Τουρίνο 1916).
 Bollack, J., *Empédocle*, 4 τόμοι (Παρίσι 1965-1969). (Βλ. ἐπίσης τὴν κριτικὴ τοῦ C. H. Kahn, στὸ *Gnomon* 41 (1969) 439-447.)
 Kahn, C. H., «Religion and natural philosophy in Empedocles' doctrine of the soul», *AGP* 42 (1960) 3-35 (ἀνατ. στὸν Μουρελάτο).

- Long, A. A., «Thinking and sense-perception in Empedocles», *CQ* N.S. 16 (1966) 256-276.
- Millard, C., *On the Interpretation of Empedocles* (Σικάγο 1908).
- O'Brien, D., «Empedocles' cosmic cycle», *CQ* N.S. 17 (1967) 29-40.
— *Empedocles' Cosmic Cycle* (Cambridge 1969).
- Solmsen, F., «Love and strife in Empedocles' cosmology», *Phronesis* 10 (1965) 123-145 (ἀνατ. στο Furley και Allen).
- «Eternal and temporary beings in Empedocles' physical poem», *AGP* 57 (1975) 123-145.
- Wright, M. R., *Empedocles: the Extant Fragments* (New Haven 1981).
- Zuntz, G., *Persephone* ('Οξφόρδη 1971), 181-274 (ἐπανέκδοση τῶν *Καθαρμῶν*).

Ἀναξαγόρας

- Cornford, F. M., «Anaxagoras' Theory of Matter», *CQ* 24 (1930) 14-30 και 83-95 (ἀνατ. στο Furley και Allen).
- Furley, D. J., «Anaxagoras in response to Parmenides», στο *New Essays on Plato and the Presocratics*, ἐπιμ. R. A. Shiner και J. King-Farlow (Guelph 1976).
- Kerferd, G. B., «Anaxagoras and the concept of matter before Aristotle», *Bulletin of the John Rylands Library* 52 (1969) 129-143 (ἀνατ. στον Μουρελάτο).
- Lanza, D., *Anassagora — testimonianze e frammenti* (Φλωρεντία 1966).
- Schofield, M., *An Essay on Anaxagoras* (Cambridge 1980).
- Sider, D., *The Fragments of Anaxagoras* (Meisenheim an Glan 1981).
- Strang, C., «The physical theory of Anaxagoras», *AGP* 45 (1963) 101-118 (ἀνατ. στο Furley και Allen).
- Vlastos, G., «The physical theory of Anaxagoras», *Philosophical Review* 59 (1950) 31-57 (ἀνατ. στο Furley και Allen, καθώς και στον Μουρελάτο).

Μέλισσος

- Reale, G., *Melisso — testimonianze e frammenti* (Φλωρεντία 1970).

Λεύκιππος και Δημόκριτος

- Alfieri, V., *Atomos Idea* (Φλωρεντία 1953).
- Bailey, C., *The Greek Atomists and Epicurus* ('Οξφόρδη 1928).
- Cole, A. T., *Democritus and the Sources of Greek Anthropology* (Cleveland 1967).
- Furley, D. J., *Two Studies in the Greek Atomists* (Princeton 1967).
— «The Greek theory of the infinite universe», *Journal of the History of Ideas* 42 (1981) 571-585.
- Langerbeck, H., *Δόξαι επιχρυσυμένη* (Βερολίνο 1935).
- Luria, S., *Democritea* (Λένινγκραντ 1970). ('Η πληρέστερη έκδοση τῶν ἀποσπασμάτων και τῶν μαρτυριῶν γιὰ τὸν Δημόκριτο.)
- O'Brien, D., «Heavy and light in Democritus and Aristotle», *JHS* 97 (1977) 64-74.
- Romano, F., ἐπιμ., *Democrite e l'atomismo antico* (Κατάνη 1980).
- Sedley, D. N., «Two conceptions of vacuum», *Phronesis* 27 (1982) 175-193.

- Taylor, C. C. W., «Pleasure, knowledge, and sensation in Democritus», *Phronesis* 12 (1967) 6-27.
- Vlastos, G., «Ethics and physics in Democritus», *Philosophical Review* 54 (1945) 578-592 και 55 (1946) 53-64 (ἀνατ. στὸ Furley καὶ Allen).

Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης

- Laks, A., *Diogène d'Apollonie* (Ἀθήνη 1983).

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

Ὁ ἀριθμὸς μὲ παχέα στοιχεῖα δηλώνει ὅτι σ' αὐτὴ τῇ σελίδᾳ τὸ παράθεμα παρατίθεται ὁλόκληρο μὲ τὴ μετάφρασίν του. Οἱ ἄλλες καταχωρίσεις — μὲ ἀπλά στοιχεῖα — δηλώνουν τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ἑδαφίου (βρίσκουμε τὴν ἀντιστοιχίαν στὴ σελίδα μὲ παχέα στοιχεῖα). Λ.χ. τὸ Ἀέτιος I, 3, 20 παρατίθεται στὴ σ. 294, ὅπου καὶ φαίνεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τοῦ ἑδαφίου εἶναι **346**, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στὴ σ. 436 γίνεται ἀπλῶς μὲ αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ.

ΑΓΑΘΗΜΕΡΟΣ

I

(1) **113**

ΑΕΤΙΟΣ

I

(3, 1) **91**
 (3, 4) 154, 155, **166**, 464, 496
 (3, 5) **380**, 381, 492
 (3, 6) **493**
 (3, 18) **419**, 420
 (3, 20) **294**, 436
 (7, 11) **462**
 (7, 12) 134, 468
 (7, 13) **158**, 159
 (12, 5) 421
 (12, 6) 415, **419**, 420-421
 (18, 2) 489, **495**
 (23, 3) **422**
 (25, 4) 407, **499**
 (26, 2) **499**

II

(1, 2) 385
 (1, 3) 133, 441, 468
 (4, 6) 384
 (6, 3) 298, 305, **307**, **308**, 309
 (7, 1) 264, **265-266**, 487
 (7, 2) **417**, 499
 (7, 7) 266, 340, **351-352**
 (8, 1) 442
 (13, 5 καὶ 9) 164, **441**
 (13, 10) **161**, 162, 163
 (14, 3-4) **162**, 163, 164
 (16, 5) **145**, 146, 266
 (18, 1) 182
 (20, 1) **144**, 145, 266
 (20, 3) **180-181**
 (20, 10) 442
 (20, 12) **487**
 (20, 13) 308, 309, 487

(21, 1) **144-145**, 266

(22, 1) **162**, 163

(23, 1) **162**

(24, 1) 94

(24, 4) 470

(24, 9) **181**, 182

(29, 4) 487

(29, 7) 487

III

(3, 1-2) **147**, 148, 166, 466

(3, 2) 148, **165**

(10, 2) 466

(10, 3) 161

(10, 4) 418

(12, 1-2) 500

(15, 8) 161

(16, 1) 148

IV

(1, 1) **92**

(2, 2) **355**, 356

(3, 12) 212

(8, 10) **425**, 426

(19, 3) **501**

V

(18, 1) **313**

(19, 4) 147, **149-150**, 151, 466

(19, 5) **311**, 313, 485

(24, 3) **503**

(26, 4) 309

(30, 1) **267**, 348

ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ

Πρεσβεία περὶ τῶν Χριστιανῶν

18 (σ. 20 Schwartz) **40-41**, 43

ΑΘΗΝΑΙΟΣ

II

(57 d) **387**

ΑΙΔΙΑΝΟΣ

Περὶ ζώων ιδιότητος

(XII, 7) **326**, 330

- (XVI, 29) **312**, 313
Π.Ι. (Ποικίλη ιστορία)
 (II, 26) **235**
 (II, 31) 502
 (III, 17) 114
 (IV, 17) **242**, 244, 479
- ΑΙΣΧΙΝΗΣ
 (I, 97) 488
- ΑΙΣΧΥΛΟΣ
Ἀγαμέμνων
 (1382) 464
Εὐμενίδες
 (657-666) 363
Προμηθεὺς δεσμώτης
 (351 κέ.) 72
Ἰκέτιδες
 (96-103) **470**
 (559-561) 363
 ἀπόσπ.
 (44, 1-5) **453**, 499
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ο ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΥΣ
 εἰς *Μετὰ τὰ Φυσικά*
 (36, 21) **421**
 (38, 16) 341
 (39, 8) 345
 (40, 12) 485
 (41, 1) 485
 εἰς *Μετεωρ.*
 (67, 11) 142, 146, 147, **148**
Περὶ αἰσθήσεως
 (56, 12) **426**
Προβλήματα
 (II, 23) 318, **504**
- ΑΛΚΙΔΑΜΑΣ
 σύμφωνα με τὴν *Ρητορική* τοῦ Ἀριστοτέλη
 B 23, 1398 b 15 **488**
- ΑΛΚΜΑΙΩΝ
 ἀποσπ.
 (1) 188, 337, **486**
 (2) **355**
- ΑΛΚΜΑΝ
 ἀποσπ.
 (1 (Page), 13) 62
 (1, 13 κέ.) 63
 (3, στήλη ii, 7-20) **61-62**, 63
 (3, στήλη ii, 24 κέ.) 62
- ΑΜΜΩΝΙΟΣ
Περὶ ἑρμηνείας
 (249, 6 Busse) **320**, 469, 483
- ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ
 ἀποσπ.
 (1) **365**, 366, 368, 374, 378, 379, 464
 (2) **378**, 379, 464
 (3) **367**, 368
- (4) **365**, 366, 373, **374**, 376, 382, **383-384**, 385, 500
 (5) **367**, 368
 (6) 368, **372**, 373
 (8) **377**
 (9) **370**, 379, 465
 (10) **374-375**, 376, 380
 (11) 368, **372**, 373, 388
 (12) **369-370**, 373, 377, 387, 392, 418, 437, 439, 444
 (13) **370**, 371
 (14) **370**
 (15) **378**, 379, 392, 420
 (16) **378**, 379, 387
 (17) **366**, 436
 (18) **385**, 469
 (19) **385**
 (21) **388**
 (21 a) **388**
 (22) **387**
- ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ
 ἀπόσπ.
 (1) 123, **126-127**, 140, 148, 150, 201, 251, 298, 456
- ΑΝΑΞΙΜΕΝΗΣ
 ἀπόσπ.
 (2) 154, 155, **166**, 464, 469
- ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ
 XI
 (22) 460
- XVIII
 (8) 334, 485, **486-487**
- ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ Ο ΜΥΘΟΓΡΑΦΟΣ
Βιβλιοθήκη III
 (4, 2) 457
- ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ Ο ΠΑΡΑΔΟΞΟΓΡΑΦΟΣ
Ἰστ. θανμ.
 (6) **235**, 486
- ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ Ο ΡΟΔΙΟΣ
 I
 (496) **57**, 77, 459
 (503) **77-78**, 81, 82
- Σ στδ IV
 (269) **504**
- ΑΡΑΤΟΣ
 Σ στδ *Φαινόμενα*
 (39) 96
 (172) 100
- ΑΡΕΙΟΣ ΔΙΔΥΜΟΣ
 σύμφωνα με τὸν Εὐσέβιο, *E.II.*
 XV (20) **202**, 203, 204, 473
- ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΣ
Θεοσοφία
 (68) 191, **214**, 215

ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΣ

ἀποσπ.

- (11 a Wehrli) **229-230**, 231
(14) **230**, 231
(15) **479**
(16) **230**, 231
(18) **230**, 231, **232**, 344, 485
(31) 235
(90) 240

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Ἀναλυτικά ὅστερα

- B 11 (94 b 32-34) **242**, 244

Ἡθικά Εὐδήμεια

- B 8 (1225 a 30) 340
H 1 (1235 a 25) **473**, 477

Ἡθικά Νικομάχεια

- B 5 (1106 b 29) **486**
H 2 (1150 b 25) 192

Μετά τὰ Φυσικά

- A 3 (983 b 6) 32, 89, 99, **101-102**, 103,
104, 460· (983 b 27) **32**, 462· (984 a
5) **153**, 154· (984 a 7) 487· (984 a
11) **288-289**, **362**, 488

- A 4 (985 a 18) 492· (985 a 25) 316,
484· (985 a 31-33) **294**· (985 b 4)
401, 410, **414**, 415, 419

- A 5 (985 b 23) 334, **338-339**, 340, 341,
342, 345, 347, 348, 350, 352, 354,
358· (986 a 22) 338, 340, 341, 346,
347-348, 486· (986 b 18) **173**, 174,
175, **179**· (986 b 21) **179**, 469· (987 a
9 κέ.) 340

- A 6 (987 a 31) 340· (987 a 32) 194, 203

- A 7 (988 a 30) 464· (989 a 14) 464

- B 4 (1000 b 6) **319**, 320, 389· (1000 b
12) 298, **303**, 304

- Γ 5 (1009 b 7) **410-411**, 412, 415· (1009
b 12) 497· (1010 a 13) 203

- Z 2 (1028 b 16) 487

- Z 13 (1039 a 9) 497

- Λ 1 (1069 b 20) **465**

- Λ 6 (1071 b 27) 32, **35**, 37, 47· (1072 a
8) 35

- M 4 (1078 b 19) 340

- M 6 (1080 b 16) **341-342**, 350, 487

- M 8 (1083 b 8) **342**

- N 3 (1090 b 5) 487· (1091 a 12) 340,
349, 350, 487

- N 4 (1091 b 4) 32, **35**, 37, 47· (1091 b
8) **64**, 82, 456

- N 5 (1092 b 8) **343**, 345

Μετεωρ.

- A 6 (342 b 30) 340

- A 14 (352 a 17) 148

- B 1 (353 b 5) 163· (353 b 6) 142, 146,
147, **148**, 441· (353 b 11) **308-309**·
(354 a 28) **162**, 164

- B 2 (355 a 13) **207**, 208· (355 a 21) 163,
503-504· (355 a 22) 466

- B 3 (356 b 10) 148· (357 a 24) **308-309**

- B 7 (365 b 6) 154, **165**, 166

- B 9 (369 b 14) 491

- Δ 9 (387 b 4) **314**, 315

Περὶ αἰσθήσεως

- 2 (437 b 9-14) 485· (438 a 4-5) 485

- 4 (442 a 29) **425**, 426

- 5 (444 a 22) 477

- 7 319

- 9 319

- 12 318

Περὶ ἀναπνοῆς

- 2 (471 a 2) 505

- 7 (473 b 9) 155, 485, **489-490**

Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς

- A 1 (315 b 6) 497, **498**

- A 2 (316 a 33-317 a 2) 497

- A 8 (324 b 26-35) 318· (325 a 2) 318,
368, 395, 405, 406, **408-409**, 410,
415, 497· (325 a 13) 398, 485, **494**,
497· (325 b 1) 497· (326 a 9) **419**,
420

- B 1 (328 b 35) 464

- B 5 (332 a 19) **120**, 121, 464, 502

- B 6 (332 b 30) **315**· (334 a 1) **309**

- B 7 (334 a 5) **306**

Περὶ Δημοκριτῶν

- σύμφωνα με τὸν Σιμπλίκιο, *Περὶ οὐρανοῦ*
(295, 1) 410, **414-415**, 416, 419, 421·
(295, 9) **421**· (295, 11) **423**, 425

Περὶ ζῶων γενέσεως

- A 23 (731 a 4) **314**, 315

- B 3 (736 b 33 κέ.) 72· (742 b 15) 422

- Γ 11 (762 a 21) 462

- Δ 1 (763 b 30-33) 363

Περὶ ζῶων ἱστορίας

- Γ 2 (511 b 31) 433, **444-445**

- Z 10 (565 b 1) 466

Περὶ ζῶων μορίων

- A 1 (640 a 18) **315**

- Δ 10 (687 a 7) **492-493**

Περὶ οὐρανοῦ

- A 3 (270 b 24) **491**

- A 9 (278 b 9) 126

- A 10 (279 b 12) 468· (279 b 14) 475

- B 1 (284 a 11) **474**

- B 9 (290 b 12) 240, **352-353**

- B 13 (293 a 18) 266, **350-351**, 485· (293
a 20) 340· (294 a 21) 183· (294 a 28)
99, **101**, 183· (294 b 13) 154, **160**·
161, 165, 183· (295 a 7) **137**, 138,
420, 468, 491· (295 a 29) **306**, 307·
(295 b 10) 76, 138, **143**, 146

- Γ 1 (298 b 14) 395

- Γ 2 (300 b 8) **421**, 422· (300 b 25 κέ.)
310· (301 a 14) **305**, 306

- Γ 3 (302 a 28) 381, 382, **492**
 Γ 4 (303 a 5) **421**, 423, 497, 500· (303 a 12) **501**
 Γ 5 (303 b 10) 118, 121, **124**, 135, 464
Περὶ ποιητικῆς
 1 (1447 b 17) **483**
Περὶ ψυχῆς
 Α 2 (404 a 5) 501· (404 a 16) **354**, 355· (405 a 11) 426, **501**· (405 a 19) 99, 102, **106**, 107, 169, 504· (405 a 21) 469· (405 a 24) 476· (405 a 29) **355**, 356· (405 b 1) **460-461**
 Α 4 (407 b 27) **354**· (409 a 4) 487
 Α 5 (411 a 7) 102, **106**, 107
 Γ 3 (427 a 21) **320**· (427 a 21-b 6) 497
Πολιτικά
 Α 11 (1259 a 9) **93**, 96
 Θ 5 (1340 b 18) 354
Ρητορική
 Α 13 (1373 b 6) **328**, 329
 Β 21 (1398 b 15) **488**
Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι
 5 (167 b 13) 397
 6 (168 b 35) 397
 28 (181 a 27) 397
Τοπικά
 Θ 8 (160 b 7) 272, 273, **278**, 280
Φυσικά
 Α 2 (184 b 25 κέ.) 398
 Α 3 (186 a 4 κέ.) 398· (186 a 6) 395· (186 a 10) **395-398**, 485· (187 a 1) 368, **409**, 415
 Α 4 (187 a 12) **120**, 121, 122, 138, 139, 461, 464· (187 a 20) 128, **138-139**, 142, 465· (187 a 23) **375**, 376, 381, 382, 495· (187 a 23 κέ.) 492
 Α 6 (189 b 1) 464
 Β 4 (196 a 19-24) 315· (196 a 24) **499**
 Β 8 (198 b 29) **312**
 Γ 4 (203 a 10) 336, 343, 345, **346**, 347, 348· (203 a 16) **118**, 121, 464· (203 b 7) 118, 119, 121, **124**, 125, 126, 135, 137, 154, 159, 167, 439· (203 b 15) **122**, 123, 124, 125· (203 b 23) **133**, 134, **498**
 Γ 5 (204 b 22) 121, **122**, 123, 124· (204 b 33) 127
 Γ 8 (208 a 8) **123**
 Δ 1 (208 b 29) 51· (209 a 23 κέ.) 273
 Δ 3 (210 b 22 κέ.) 273
 Δ 6 (213 a 22) 350, **489**, 495, 497· (213 b 22) 340, 347, **349**, 350
 Δ 9 (216 b 22) **495**
 Ζ 2 (233 a 21) 272, 273, **278**, 279
 Ζ 9 (239 b 5-9) 272, 273, **281**· (239 b 9) 272, **277**· (239 b 11) 272, 273, **278**, 280· (239 b 14) 272, 273, **280**· (239 b 24-25) **281**· (239 b 30-33)

- 272, 273, **281**· (239 b 33) 272, 273, **282-283**, 284, 482
 Η 5 (250 a 19 κέ.) 273
 Θ 1 (250 b 11) 109, 133, **136-137**· (250 b 18 κέ.) 492· (252 a 9) 303· (252 a 32) 422
 Θ 3 (253 b 9) **202**
 Θ 8 (263 a 15-18) 272, 273, **279**· (263 b 3-9) 272, 273, **279**
ἀποσπ.
 (191 Rose) **235**, 479, 486
 (192) 245
 (194) 238
 (195) **236-237**, 239, 242
 (196) **242**, 244, 354, 479
 (197) **238**, 239, 242
 (201) 340, 347, **349**, 350
 (203) 341, 345, 485
 [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ]
Περὶ κόσμου
 5 (396 b 20) **198**, 200
Μ.Ε.Γ. (Περὶ Μετέωρων, Ξενοφάνους καὶ Γοργίου)
 1 (974 a 1 κέ.) 396· (974 a 2-3) **494**· (974 a 12-14) **398**· (975 a 11) 452
 2 (975 b 1) **299**, 302· (979 a 11 κέ.) 485
Προβλήματα
 XVI (8, 914 b 9) 489
 XVII (3, 916 a 33) **355**
 XXXIV (7, 964 a 10) 157
 ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ
Βάτραχοι
 (1030-2) 228
 (1032) 229
Εἰρήνη
 (832 κέ.) 474
Νεφέλες
 (227) 407, 431, **504-505**
 (424) 52
 (627) 51
 Σ στὴς *Νεφέλες*
 (247) 78
**Ὀρνίθες*
 (693) **41-42**, 43, 51
 (697) 452
 (1218) 52
 (1737 κέ.) 458
 ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ
 στὸ λῆμμα **Ἰων* 495
 ΑΡΧΕΛΑΟΣ
 σύμφωνα με τὸν Πλούταρχο, *Περὶ τοῦ πρώτως ψυχροῦ*
 (21, 954 f) 493
 ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, ΑΓΙΟΣ
de civitas dei
 VIII (2) **134-135**, **158-159**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

ΑΧΙΛΛΕΥΣ

Εισαγ.

(3) 457

(4, σ. 33 Maass) 44

(4, σ. 34 Maass) 183

ΒΑΚΧΥΛΙΔΗΣ

ἀπόσπ.

(5, 27 Snell) 52

ΒΙΡΓΙΛΙΟΣ

Αινειάς

IV (166) 456

ΒΟΗΘΙΟΣ

de mus.

III (11) 344

ΓΑΛΗΝΟΣ

εἰς Ἐπιδ.

VI (48) 267

Μέθ. θερ.

I (1) 290

Περὶ τῆς ἱατρικῆς ἐμπειρίας

XXIII (4 Walzer) 433

XXII (3) 433

(σ. 113 Walzer) 412

Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος

δογμάτων

(495 m) 223

Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτη στοιχείων

I (2) 498

[ΓΑΛΗΝΟΣ]

Περὶ ὕγρων

XIX (495 Kühn) 433

ΓΟΡΓΙΑΣ

σύμφωνα με τὸ [Ἀριστοτέλης] *Μ.Ε.Γ.*

(979 a 11 κέ.) 485

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ

Σ στὸν Γρηγ. Ναζ.

(XXXVI, 911 Migne) 374-375, 376,

380

ΔΑΜΑΣΚΙΟΣ

Περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν

(123) 39-40, 43

(123 bis) 40, 43, 451

(124) 35-36, 39, 42, 450

(124 bis) 65, 69-70, 71, 72, 73, 81, 82,

455

ΔΕΡΚΥΛΙΔΗΣ

σύμφωνα με τὸν Θέωνα ἀπὸ τῆ Σμύρνης

(σ. 198, 14 Hiller) 94, 95, 99, 100, 463,

468

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

ἀπόσπ.

(3) 427, 428

(6) 411, 412, 413, 415

(7) 411, 412, 413, 415

(8) 411, 412, 413, 415

(9) 411, 412, 413, 415

(10) 411, 412, 413, 415

(11) 411, 415

(25) 484

(33) 429

(117) 412

(125) 412, 413

(156) 497

(164) 424, 499

(167) 142, 500

(172) 429

(181) 430

(191) 427-428, 429, 430

(219) 429

(235) 429

(245) 430

(248) 430

(249) 430

(252) 430

(255) 430

(262) 430

(264) 430

(277) 429

(283) 429

(284) 429

(297) 430

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

(IV, 28) 489

ΔΙΚΑΙΑΡΧΟΣ

ἀπόσπ.

(33 Wehrli) 233, 234

ΔΙΟΓΕΝΗΣ Ο ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΗΣ

ἀπόσπ.

(1) 431, 432, 433

(2) 434-435, 436, 502, 503

(3) 434, 436, 439, 502

(4) 436, 437, 439, 469

(5) 436, 438, 439, 464, 502

(6) 433, 444-445

(7) 438, 439

(8) 438-439

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ

I

(16) 248, 364, 395

(22) 89, 459

(23) 94, 95, 96, 98-99, 100, 460

(24) 95, 102, 106, 107, 460, 462, 504

(26) 93

(27) 92, 97

(34) 99

(37-38) 456

(42) 455

(116) 65

(118) 66, 455

- (119) **65, 66, 68, 69, 74**
 (120) **67, 225, 227**
 (121) **455**
- II
- (1-2) **95, 110, 111, 112, 113, 115, 463, 464**
 (3) **152, 166, 467**
 (7) **361, 363**
 (8) **491**
 (9) **386**
 (10) **363, 492**
 (16) **390, 493**
 (17) **493**
 (23) **493**

V
 (42) **493**

- VIII
- (1) **229-230, 231**
 (6) **223, 224, 225, 334, 471, 472**
 (8) **478, 479**
 (12) **343, 345**
 (15) **245**
 (19) **238**
 (34-35) **236-237, 238, 239, 242**
 (36) **172, 188, 226, 329**
 (46) **231, 332-333, 343, 357, 486, 487**
 (48) **469**
 (51) **288**
 (52) **322**
 (57) **286, 290, 322**
 (58) **289, 290**
 (59) **290, 293**
 (60) **291-292**
 (60-61) **290**
 (62) **290, 321-322**
 (63) **289, 290**
 (66) **290**
 (67-69) **292**
 (67-72) **289**
 (71) **292**
 (74) **288, 289**
 (77) **290, 329, 483**
 (79) **231**
 (83) **188, 337, 486**
 (84) **333-334, 485**
 (85) **240, 334-335, 338, 340, 341, 347, 486**

- IX
- (1) **172, 176, 190, 208-209, 216, 224, 225, 464, 471, 472**
 (2) **216, 217**
 (5) **192, 193, 471**
 (6) **191, 471, 478**
 (7) **210, 216, 473**
 (8) **473**
 (9-10) **31, 207, 208**
 (11) **208**
 (16) **213**

- (18) **171, 172, 174**
 (19) **470**
 (20) **174**
 (21-23) **246-247**
 (24) **395**
 (29) **271**
 (30) **497**
 (31) **416-417, 418, 424**
 (33) **500**
 (34) **333, 404-405, 406**
 (34 xέ.) **406**
 (35) **496**
 (38) **333**
 (45) **407, 499**
 (49) **496**
 (57) **431, 432, 433, 441, 502-503**
 (72) **272, 273, 281**

- X
- (13) **404**
 (61) **421**

ΔΙΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ

- I
- (7, 1) **56, 57**
 (7-8) **496**

- X
- (3, 4) **66**

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΣ

σύμφωνα με τὸν Εὐσέβιο, *Ε.Π.*

XIV (23, 3) **498**

DK, ἀναφορές χωρίς παραπέρα προσδιορισμό

- 4 b 1-5 ('Αθήναιος et al.) **100**
 6 b 4 (Κηνσωρίνος) **100**
 7 a 1 α (Εὐσέβιος) **455**
 7 a 2 (Σούδα) **455, 457**
 7 a 10 (Σέξτος) **457**
 7 b 7 (Πορφύριος) **457**
 7 b 9 ('Ηρωδιανός) **71, 457**
 7 b 12 (Διογένης Λαέρτιος) **71**
 11 a 5 (Εὐσέβιος) **459**
 13 a 2 (Σούδα) **152**
 13 a 7 ('Ιπτόλυτος) **467**
 14, 7 ('Απολλώνιος) **66**
 14, 9 (Πορφύριος et al.) **238**
 21 a 20-23 (Στράβων et al.) **174**
 21 b 21 (Στὸν 'Αριστοφάνη) **172**
 22 a 1 (Διογένης Λαέρτιος) **208**
 22 a 5 ('Αριστοτέλης et al.) **467**
 22 a 13 ('Αέτιος, Κηνσωρίνος) **475**
 28 a 42 (Anonym. Byzant.) **469**
 29 a 1, 2, 6, 7, 8, 9 (Διογένης Λαέρτιος et al.) **271**
 31 a 33 ('Αέτιος et al.) **294**
 31 a 89 ('Αλέξανδρος, Ψελλός) **504**
 58 e (Θεόκριτος et al.) **238**
 59 a 20 a-c, 30, 33, 48, 112 (Στὸν Πίνδαρο et al.) **488**
 64 a 3 (Στέφανος Βυζάντιος) **502**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

- 64 a 17 ('Αλέξανδρος) 441
 64 a 25-28 ('Αριστοφάνης Βυζάντιος
 et al.) 505
 64 a 31 ('Αριστοτέλης) 503
 64 b 2 (Σιμπλικίος) 435, 502
 64 b 7 (Σιμπλικίος) 503
 64 b 9 (Γαληνός) 432
 67 a 24 ('Αέτιος) 418
 68 a 33 (Διογένης Λαέρτιος) 428
 68 b 156 (Πλούταρχος) 415
 82 a 6-7 ([Πλούταρχος] et al.) 289

ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ

ἀποσπ.

- (1) 291-292
 (2) 292, 293
 (3, 9) 292, 293, 320
 (6) 294, 436
 (8) 298, 299, 300
 (9) 299, 300
 (11) 299, 302
 (12) 299, 302
 (13) 489, 495, 497
 (15) 300
 (17, 1-13) 240, 294-295, 296, 297, 299,
 302
 (17, 14) 240, 296-297, 298, 299, 302,
 307, 316, 370
 (21) 294, 300-301, 302, 326
 (22) 240, 316, 319, 484
 (23) 301, 302, 326
 (26) 296
 (27) 303, 304, 307, 484
 (29) 302, 484
 (30) 298, 303, 304
 (31) 303, 304, 484
 (35) 304, 305, 306, 484
 (38) 308, 309
 (53) 309
 (54) 309
 (57) 311, 313
 (59) 312, 313
 (60) 312, 313
 (61) 312, 313
 (62) 310, 312-313, 316
 (79) 314, 315
 (82) 314, 315
 (83) 314, 315
 (84) 316-317, 485
 (91) 318
 (92) 318
 (96) 240, 310-311, 435
 (98) 240, 310, 319, 330, 435
 (100) 155, 485, 489-490
 (105) 319, 330
 (106) 320
 (107) 319, 320
 (109) 319, 320, 389

- (110) 321
 (111) 290, 293
 (112) 290, 321-322
 (115) 227, 323-324, 329
 (117) 329
 (118) 324
 (119) 325
 (120) 325
 (121) 324
 (122) 325
 (124) 324-325
 (126) 325
 (127) 326, 330
 (128) 327-328, 329, 330
 (129) 225-226
 (130) 328
 (133) 320
 (134) 320, 330, 469, 483
 (135) 328, 329
 (136) 328, 329
 (137) 328-329
 (139) 329
 (140) 329, 330
 (141) 330
 (146) 290, 326
 (147) 326
 (152 Wright) 483

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

- Inscriptiones Graecae*² I (945, 6) 474·
 II-III (1672-3) 489· XIV (641, 1,
 στίχος 10) 323
 Πάριο Μάρμαρο (57) 492
 Χρυσή πλάκα ἀπὸ τοῦ Ἰππώνιο 44, 45

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

- Σ Bodl. *ad* Epictetum
 (σ. lxxxiii Schenkl) 201, 213

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

- Ἐπιστολαί*
 (I, 43) 423
 (II, 88) 499

ΕΠΙΧΑΡΜΟΣ

- ἀπόσπ.
 (1 Diels) 70

ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΕΓΑ

- (772. 50) 456

ΕΥΔΗΜΟΣ

- σύμφωνα με τὸν Σιμπλικίον, εἰς *Φινικά*
 (97, 12) 482, 495
 (327, 26) 492
 (732, 30) 245

ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ

- Σ Εὐκλ.
 (273, 3 καὶ 13) 341
 (417, 12 κέ.) 345

- ΕΥΓΡΙΠΙΔΗΣ
 'Ελένη
 (1014 κέ.) 474
 'Ιππόλυτος
 (952) 229
 (953-4) 228
 Φοίνισσες
 (1605) 55
 άποστ.
 (282 Nauck²) 176
 (448) 52
 (484) 56, 57
 (839, 9 κέ.) 474
 (910) 464
 (941) 474
- ΕΥΣΕΒΙΟΣ
 Ε.Π.
 I (8, 10) 307, 308, 309, 469, 487· (10)
 453· (10, 36) 452· (10, 50) 67, 80
 XIV (23, 3) 498
 XV (20) 202, 203, 204, 473
- ΖΗΝΩΝ Ο ΕΛΕΑΤΗΣ
 άποστ.
 (1) 272, 273, 274-275, 276, 277, 367,
 368, 495
 (2) 272, 273, 274-275, 276, 277, 482,
 495
 (3) 272, 273, 274, 275, 276, 367
 (4) 272, 273, 281
- ΖΗΝΩΝ Ο ΚΙΤΙΕΥΣ
 (SVF I, 103) 51
 (SVF I, 104-5) 452
- ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ
 άποστ.
 (1) 191, 193, 195, 209, 211, 212, 216,
 217, 293, 472
 (2) 194, 195, 212, 217, 472, 474
 (3) 182
 (5) 191, 214
 (6) 207, 208
 (9) 197
 (10) 198, 200
 (12) 202, 203, 204, 473
 (13) 197
 (14) 214, 215
 (15) 214-215
 (17) 471
 (18) 251, 473
 (19) 471
 (21) 211
 (22) 473
 (23) 197
 (24) 213
 (25) 213
 (26) 211, 212
 (28) 471
- (29) 478
 (30) 10, 178, 205, 298, 436, 469, 474,
 475
 (31) 155, 205, 206, 208, 210, 211, 214,
 436, 473
 (32) 209
 (34) 471
 (35) 225
 (36) 191, 209, 210, 212, 213, 476
 (40) 172, 176, 190, 224, 225, 471, 472
 (41) 208-209, 216, 464
 (43) 216, 217
 (44) 216, 217
 (45) 210, 216
 (48) 198
 (49) 478
 (50) 196, 209, 216, 217, 472
 (51) 200, 215, 240
 (53) 201
 (54) 200, 215, 240
 (55) 293, 472, 473
 (56) 471
 (57) 197, 437
 (58) 191, 197
 (59) 197, 472
 (60) 197
 (61) 196, 197
 (62) 201, 215, 477
 (63) 213, 215
 (64) 205, 206, 209, 437, 439, 476
 (67) 198, 199, 215, 437
 (67a) 168, 476
 (72) 471
 (75) 211
 (76) 476
 (78) 188, 193, 251, 337, 472
 (80) 127, 128, 201, 298
 (82) 472
 (83) 472
 (85) 477
 (86) 473
 (88) 197, 215, 437
 (90) 205, 298, 436, 475
 (91) 202, 203, 204, 473
 (92) 477
 (93) 215, 239, 473
 (94) 207, 208
 (96) 191
 (98) 477
 (99) 198, 475
 (101) 215, 216
 (101 a) 483
 (102) 193, 209, 251, 472
 (103) 198, 480
 (107) 293, 472, 473
 (111) 197
 (114) 216, 217, 472, 478
 (117) 210

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

(118) **209-210**, 217
 (119) **215**, 216
 (121) 478
 (122) 476
 (123) **200**, 215, 240
 (126) 129, 197, 198
 (129) **224**, 225, 471, 472
 (136) 201, **213**

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΟΜΗΡΙΚΟΣ

**Ομηρικά προβλήματα*
 (22) **461**

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

I

(29) **460**
 (74) 89, 91, **93-94**, 460
 (75) **90**, 91
 (146) **459**
 (170) **89**, **90**

II

(4) 460
 (20) **92**
 (21) 28
 (23) 28
 (81) 45, **228**
 (109) 95, **112**, **460**
 (123) **226-227**

III

(125) 231
 (131-2) 231

IV

(8) **28**
 (15) 236
 (36) **114**
 (78-80) 45
 (95) **224-225**, 227

VII

(6) 450

ΗΡΩΔΙΑΝΟΣ

Περὶ μονήρους λέξεως
 (30, 30) **185**, 186
 (41, 5) **187**, 188, 247

ΗΣΙΟΔΟΣ

**Εργα καὶ ἡμέραι*
 (109 κέ.) 328
 (121 κέ.) **476-477**
 (252 κέ.) 462

Θεογονία

(20) 35
 (26-7) 481
 (106 κέ.) 35
 (116) 35, 36, 37, **49-50**, 53, 55, 59
 (123) 51
 (123 κέ.) 53
 (125) 51
 (126) 51

(126 κέ.) 53
 (132) 51
 (154) 47, 48, 53, 57, **58-59**, 71
 (211 κέ.) 453
 (213) 51
 (295 κέ.) 459
 (306 κέ.) 459
 (358) 459
 (468 κέ.) 60
 (632) 53
 (669) 50
 (681 κέ.) 52
 (695) **52**
 (700) 53
 (720) 27, 183
 (720 κέ.) 55
 (726) **26-27**, 37, 55, 76, 183
 (734-819) 37
 (736) 37, 43, **54**, 55
 (742) 452
 (775-806) 324
 (801-4) 326
 (811) 52, **55**
 (814) 52

ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ

Λόγοι

(5, σ. 69 Dindorf) **200**, 215, 240
 (26, σ. 383) 99, **463**

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ

Περὶ αἰσθήσεως

(1 κέ.) **268-269**
 (7) **318**
 (9) **319**, 320
 (27 κέ.) **388**, 389
 (39 κέ.) **442-443**, 444
 (43) 433
 (49 κέ.) 406
 (50) **425-426**
 (61) **419**, 420
 (66) 500, **501**

Περὶ φνιτῶν ἱστορίαι

III (1, 4) **387**, 393

Φυσ. δόξαι

ἀποσπ.

(1) 460
 (2) 407, 431, **433-434**, 436, 440, 502
 (4) **490**
 (8) **404**, 406, 497
 σύμφωνα με τὸν Πορφύριο, *Περὶ ἀποχῆς*
 (11, 21) 328
 σύμφωνα με τὸν Σιμπλίκιο, *εἰς Φυσικά*
 (σ. 23, 29 Diels) **98**, 99, 100
 (24, 1) 205
 (24, 4 κέ.) 475
 (24, 26) 152, **153**, 154, 155, 156, 160,
 163, 166, 378, 393
 (25, 19) **289**, 291

ΘΕΩΝ Ο ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ

(σ. 98, 14 Hiller) **94**, 95, 99, 100, 463, 468

ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ

Λόγος προτρεπτικός εἰς φιλοσοφίαν
(21) 479

Περὶ τῆς κοινῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης
(σ. 76, 16-77, 2 Festa) **240-241**
(σ. 77, 22-24) 486

Περὶ τῆς Νικομάχου ἀριθμητικῆς
(σ. 7, 24 Pistelli) **335**, 338, 340, 341, 347, 485

Περὶ τοῦ πυθαγορικοῦ βίου

(11-19) 231

(82) **239**, 242

(85) 242

(115 κέ.) 241

(127) 235

(137) **356**

(142) 479

(175) **356-357**

(197) 231

(199) 334

(233-237) 235

(239) 235

(246 κέ.) 345

(248-249) **230**, 231

(249-251) **232**, 344, 485

(251) 231

ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ

Θεολογούμενα ἀριθμητικῆς
(σ. 84, 10) 487

ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ

ἐπιτομή τοῦ ἔργου τοῦ Πομπήιου Τρόγου
Historiae Philippicae
XX (4, 1-2 καὶ 5-8) **232-233** (4, 14) **234**

ΙΠΠΙΑΣ

ἀπόσπ.
(6) 462

[ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ]

Περὶ ἐβδομάδων
(1-11) 456

Περὶ ἱερᾶς νόσου
(16) 503, **504**

Περὶ σαρκῶν
(2) **474**
(16) 477

ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ

Ἐλεγχος

I (2, 12) 458· (6, 1-2) **115-117**, 126·
(6, 2) **136**, 140· (6, 3) 76, **143**, 146·
(6, 4-5) 141, 142, 143, **144**, 145,
146, 266, 466· (6, 6) **150**, 393· (6, 7)
146-147, 149, 463· (7, 1) **153-154**,

155, 156, 157, 159, 378· (7, 4) **161**,
162· (7, 5) **160**, 162· (7, 6) **162**, 163,
164· (7, 7-8) 166· (7, 9) 152· (8, 3-
10) 161, 363, **385-386**, 504· (8, 6)
163, 487· (8, 9) 487· (8, 12) **387**· (9,
1) **391-392**, 392, 393, 493· (12, 1)
497· (13, 2) **417**, 418· (14, 3) **180**,
181, 182· (14, 5) **184-185**, 186, 470
VII (29, 13) **302**, 484· (29, 14) 227,
323-324, 329· (29, 25) **321**
IX (9, 1) **196**, **200**, 209, 215, 216, 217,
240, 472· (9, 4) **201**· (9, 5) **200**, 215,
240, 293, **472**, 473· (10, 4) **197**· (10,
5) **196**, 197· (10, 6) 201, **205**, 206,
209, **213**, 215, 437, 439, **477**· (10, 8)
198, 199, 437

ΙΣΙΔΩΡΟΣ (Ο Γ' ΝΩΣΤΙΚΟΣ)

σύμφωνα με τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα
Στρωματεῖς

VI (53, 5) **75**, 458

ΙΩΝ Ο ΧΙΟΣ

ἀπόσπ.
(4) **67**, **225**, 227

ΙΩΝΗΠΟΣ

Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία

I (94) 452

Κατ' Ἀπίωνος

I (163) **478**

ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ

Ἰαμβος

I (52) (ἀπόσπ. 191 Pfeiffer) 90, **96**, 100

ΚΕΛΣΟΣ

Προοίμιον
2 (11) 290

σύμφωνα με τὸν Ὀριγένη, *Κατὰ Κέλσου*
VI (42) 70, **77-78**, 79, 80, 458, 459

ΚΗΝΣΩΡΙΝΟΣ

de die natali
(4, 7) 149, **150**

ΚΙΚΕΡΩΝ

Academica priora
II (37, 118) 156, **404**, 406

de divinatione
I (49, 111) 93· (50, 112) 464

de finibus

II (5, 15) 192

de natura deorum

I (10, 25) 462, 465, 468· (10, 26) **158**,
468

Tusculanae disputationes

I (16, 38) 455

ΚΛΕΑΝΘΗΣ

Ὑμνος πρὸς τὸν Δία
(34 κέ.) 476

ΚΛΕΟΣΤΡΑΤΟΣ

ἀπόσπ.

(4 Diels) 100

ΚΛΗΜΗΣ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΤΗΣ

Προτρεπτικός

(22) 214, 215

(34) 214-215

Στωματεῖς

I (64, 2) 171, 172, 173· (131) 228

II (17, 4) 251, 473· (130) 485

III (14, 2) 324-325

IV (13, 1) 325· (49, 3) 213· (141, 2)

211, 212· (150, 1) 290, 326

V (15, 5) 269· (48, 3) 308, 309· (59, 5)

478· (81, 2) 320· (104, 1) 70, 178,

205, 298, 436, 469, 474, 475· (104,

3) 155, 205, 206, 208, 210, 211, 214,

298, 436, 473· (109, 1) 177, 178,

179, 188, 247, 400· (109, 2) 174,

176, 400, 470· (109, 3) 177, 400,

470· (115, 1) 209· (122, 3) 326·

(138) 264-265, 266

VI (9, 4) 457· (17, 2) 191, 209, 210,

212, 213, 476· (23) 480· (30) 290,

321-322· (53, 5) 75, 458

VII (22, 1) 177, 400, 470

ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ

ἀπόσπ.

(2) 407, 499

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ

Ἐρωτες

(32) 51

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ

I (830) 382

II (216-242) 421

ΜΑΚΡΟΒΙΟΣ

Somnium Scipionis

(14, 19) 476

II (1, 9 κέ.) 241

ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΤΥΡΙΟΣ

IV, 4

(σ. 45, 5 Hobein) 75, 76, 78, 79, 80, 81

ΜΕΛΙΣΣΟΣ

ἀποσπ.

(1) 396, 397, 398, 400, 403, 494

(2) 396-397, 398, 485

(3) 397, 398, 485

(4) 397, 398, 485

(6) 398, 485

(7) 399, 400, 401, 402, 403, 410, 415,

485, 495, 502

(8) 395, 401-402, 403, 410, 412, 439,

473-474

(9) 276, 403

(10) 497

ΜΕΝΩΝ

σύμφωνα με τὸν ἀνώνυμο τοῦ Λονδίνου,

XVIII (8) 334, 485, 486-487

ΜΙΜΝΕΡΜΟΣ

ἀπόσπ.

(10 Diehl) 30, 103, 208

ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ

Σ in Nic. Ther.

(453) 328

ΝΙΚΟΜΑΧΟΣ

Ἀριθμητική

(26, 2) 486

ΞΕΝΟΚΡΑΤΗΣ

ἀπόσπ.

(9 Heinze) 240

ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ

ἀποσπ.

(1) 172

(2) 176

(7) 172, 188, 226, 227, 329

(8) 171, 172

(10) 177

(11) 175, 176, 183, 400

(14) 174, 176, 400, 470

(15) 177, 400, 470

(16) 177, 400, 470

(18) 178, 187, 188, 247, 473

(23) 177, 178, 179, 188, 247, 400

(24) 178, 350, 400, 470

(25) 178, 179, 180, 247, 400

(26) 178, 179, 180, 247, 400

(28) 27, 102, 119, 183, 184

(29) 183, 186

(30) 184, 186

(32) 181, 182

(33) 183, 186

(34) 183, 187, 188, 247, 337

(35) 187, 188, 247

(37) 185, 186

(38) 187, 188, 247

ΞΕΝΟΦΩΝ

Πόροι (Περί πόρων)

IV (14-15) 489

Συμπόσιον

(3, 6) 236

ΟΜΗΡΟΣ

Ἰλιάς

A (530) 470

B (447) 126· (485 κέ.) 187

E (6) 449· (504) 26

H (422) 449

Θ (13) 26, 27, 55, 102, 183· (13 κέ.)

449· (15) 55· (16) 79· (116) 183·

- (478-9) 55· (478 κέ.) 449
- I (600) 470
- Λ (574) 462
- Ξ (153-360) 31· (200) 28, **31**, 32, 33, 36, 79, 104· (203 κέ.) 79, 449· (244) 31, 32, 33, 36, 79, 104· (258) **34**, 35, 36· (271) 449· (274) 449· (279) 449· (288) 26· (296) 81· (301) 31
- O (ἀρχή) 31· (37 κέ.) 449· (189-193) 449· (225) 449
- P (425) 26
- Σ (107) **473**· (398 κέ.) 459· (489) 449· (607) **28**
- Υ (444 κέ.) 146
- Φ (194) **28**, 31, 105, 184· (549) 146
- X (235) 470
- Ω (460) 322
- Ὀδύσσεια
- Υ (2) 26
- ε (123) 456· (218) 126
- κ (191) 449
- ξ (328) 77
- ο (329) 26· (403-404) **68**, 455· (455) 455
- ρ (218) 500· (565) 26
- Σ στήν Ἰλιάδα
- B (783) 43, **72**, 82, 456
- Λ (27) **181**, 182
- P (547) **385**, 386
- Φ (196) **184**, 186
- Σ στήν Ὀδύσσεια
- ο (403-404) **68**
- [ΟΜΗΡΟΣ]
- Ὕμνος στὸν Ἀπόλλωνα
- (16) 455
- (351 κέ.) 456
- Ὕμνος πρὸς τὴν Δήμητρα
- (120) 322
- (480-482) 243
- ΟΡΦΙΚΕΣ ΡΑΨΩΔΙΕΣ
- ἀποσπ.
- (66 Kern) **451**, 452
- (68) 452, 456
- (70) 43, **44**, **451**
- (78) 452
- (89) 451
- (91-93) 451
- (94) 451
- (96) 451
- (101) **450**
- (107) 451
- (109) **451**
- (167) 47
- ΠΑΠΥΡΟΣ ΔΕΡΒΕΝΙΟΥ
- 35, 36, 41, 45, **46-47**, 450, 451
- ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ
- ἀποσπ.
- (1) 248, **249-250**, 251, 262
- (1, 28-32) **262**, 263, 481
- (2) **252**, 254, 336, 480
- (3) **480**
- (4) **269**
- (5) **251**
- (6) 190, 253, **254**, 255, 261, 473, 480, 499
- (7) 251, **255**, 286, 293
- (8, 1-4) **255**, 256, 295
- (8, 5-21) 252, 253, **256-257**, 258, 260, 266, 295, 298, 365, 422, 480, 481, 499
- (8, 22-25) 253, **257-258**, 399, 496
- (8, 26-31) 256, **258**, 259, 260, 266, 401
- (8, 32-49) 253, 258, **259-260**, 261, 266, 303, 470
- (8, 50-52) **261**, 262
- (8, 53-61) 190, **262-263**, 267, 294, 481
- (9) **263**, 267, 294, 481
- (10) **264-265**, 266
- (12) 247, **265**, 266, 267, 464
- (13) 247
- (14) **266**
- (16) **268**, 269
- (17) **267**
- (19) **269**
- ΠΙΝΔΑΡΟΣ
- Νεμεόνικοι
- VI (3-4) 26
- Ὀλυμπιονίκοι
- II (17) 456· (56-77) **243-244**
- Παιάνες
- VI (51 κέ.) 187
- Πυθιονίκοι
- I (16 κέ.) 72
- ἀποσπ.
- (131 b Snell) 476
- (133) 244, **327**
- Σ γιὰ τὸν Πίνδαρο, Ὀλ.
- X (53) 96
- ΠΛΑΤΩΝ
- Ἀπολογία
- (26 d) **363-364**, 488
- Γοργίας
- (523 a-b) 224
- Θεαίτητος
- (151 e κέ.) 497
- (152 d-e) 173
- (152 e) **32**
- (160 d) 173
- (174 a) **92**, 93, 96
- (179 d) **471**
- Ἰππίας Μείζων
- (281 c) 363
- (282 e-283 b) 363
- Κρατύλος
- (400 b-c) 229

- (402 a) **202**
 (402 b) **32-33**, 203
 (440 c) 192
- Μένων*
 (76 c) **317-318**
 (81 c) 244, **327**
- Νόμοι*
 VI (782 c) 229
 X (899 c) **461**
- Παρμενίδης*
 (127 a) **246**, 271
 (127 d-128 a) **271-272**
 (127 d-128 e) 285
 (128 c) **285**, 398
- Πολιτεία*
 (363 c-e) 229
 (364 e) 228
 (530 d) **221**
 (600 a-d) **221**
 (616 b-617 e) 240
- Σοφιστής*
 (237 a) 251, **255**, 286, 293
 (242 c-d) **459**
 (242 d) **173**, 247, 475
- Συμπόσιον*
 (178 b) 452
 (187 a) 473
- Τίμαιος*
 (22 c-e) 132
 (40 d-e) 33
- Φαίδρος*
 (245 c-246 a) 355
 (261 d) **286-287**
 (270 a) **362**
- Φαίδων*
 (61 d) **332**, 357
 (62 b) **357**
 (88 d) **354**, 487
 (96 κέ.) 19
 (96 b) 469
 (97 b-99 c) 363
 (97 b κέ.) 492
 (98 b 7) 371, **492**
 (99 b) 161
 (109 a κέ.) 385
- Σ εἰς Φαίδρον*
 (108 d) 240
 (279 c) **234**
- ΠΑΙΝΙΟΣ
N.H.
 II (53) 459· (149) 492· (187) 463
 VII (205) 455
 XVIII (213) 100
 XXXVI (82) 97
- ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ
Θεμιστοκλής
 (2) **394**, 494
- Κοριολ.*
 (22) **447**
- Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος*
 (32) 456
 (34, 364 d) 450
- Περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχης*
 (328 a) 223
- Περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελοφίς*
 (8, 388 d) **205**, 298, 436, 475
 (18, 392 b) **202**, 203, 204, 473
- Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*
 (12, 926 e) **307**
 (16, 929 b) **385**, 469
- Περὶ τοῦ μὴ ᾗσαν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν*
 (6, 397 a) **477**
 (12, 400 b) 309
 (21, 404 e) **215**, 239, 473
- Περὶ τοῦ πρώτως ψυχροῦ*
 (7, 947 f) **156-157**
 (21, 954 f) **493**
- Περὶ τύχης*
 (3, 98 d) **314**, 315
- Περὶ φυγῆς*
 (11, 604 a) **207**, 208
 (17, 607 c) 227, **323-324**, 329
- Περικλῆς*
 (26) **394**
 (32) **488**
- Πότερα τῶν ζώων φρονιμότερα*
 (33, 982 a) 466
- Πρὸς Κολώτην*
 (1108 f) 497
 (1111 f) **298**, 299, 300
 (1113 a-b) **299**, 300
 (1113 c) **299**, 302
 (1113 d) **300**
 (1114 b) **264**, 267
 (1116 a) **266**
 (1118 c) **215**, 216
 (1123 b) **312**, 313
 (1126 b) 290
- Πῶς δεῖ τὸν νέον τῶν ποιημάτων ἀκούειν*
 (2, 17 e) 187
- Συμποσιακὰ ζητήματα*
 III (1, 646 d) **329**, 330
 VIII (730 e) **150-151**
 IX (7, 746 b) **187**, 188, 247
- Συμποσ. προβλ.*
 (683 e) **483**
- Τῶν ἐπὶ σοφῶν συμποσίων*
 (2, 147 a) 97
- Φναικαὶ ἀπορία*
 (1, 911 d) **492**
- Φωκίων*
 (12) 469

[ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ]

Παραμυθητικός πρὸς Ἀπολλώνιον

(10, 106 e) **197**, 215, 437

Στρωματεῖς

(2) 76, **115-117**, 128, 139, 140, **141**,

143, 146, **150**, 151, 465, 466, 500

(3) 154, **159**, 160, 161

(4) **180**, 181

(12) **440-441**, 502, 503

σύμφωνα με τὸν Εὐσέβιο, Ε.Π.

I (8, 10) **307**, **308**, 309, 469, 487

ΠΛΩΤΙΝΟΣ

V

(1, 8) **480**

ΠΟΛΥΒΙΟΣ

II

(39) 231

(39, 1) 234

XII

(27) 483

ΠΟΜΠΗΙΟΣ ΤΡΟΓΟΣ

Historiae Philippicae

XX (4, 1-2 καὶ 5-8) **232-233**

(4, 14) **234**

ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ

Περὶ ἀντρον νυμφῶν

(8) **325**

(31) **457**

Περὶ ἀποχῆς

(II, 21) **327-328**, 329, 330

(II, 31) **329**

Φιλ. Ἰστ.

(ἀπόσπ. 12 Nauck) **493**

in Ptol.

(30, 2 κέ.) 240

εἰς Ἰλιάδα

IV (4) 193, 209, 251, **472**

XIV (200) **480**

Πυθαγόρειος βίος

(9) **230**, 231

(18) **233**, 234

(19) **244-245**, 355

(30) **225-226**

(41) **242**, 244, 354, 479

(42) **238**, 239, 242

σύμφωνα με τὸν Στ-οβαίτο, Ἀνθολ.

I (49, 53) **319**, 330

ΠΡΟΚΛΟΣ

εἰς Εὐκλείην

(σ. 65 Friedl.) **91**, 345

(σ. 352) **97**, 98, 99

(σ. 379) **344**

(σ. 419) **343-344**

στὸν Πλάτωνα, Κρατ.

(σ. 55 Pasquali) **450**, 452

σχόλια εἰς Παρμ.

(I, σ. 708, 16 Cousin) **251**

εἰς Τίμαιον

(I, σ. 345, 18 Diehl) **252**, 254, 336, 480

(II, σ. 54, 28) **74**

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ἀπόσπ.

(1) **497**

ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ

Ἀρμονικά

I (13) 344

ΣΕΝΕΚΑΣ

Quaest. nat.

II (18) **147**, 148

III (14) **461**

ΣΕΞΤΟΣ ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ

Πρὸς μαθηματικούς

VII (3) 248, **249-250**, 251

(49) 183, **187**, 188, 247, 337

(60) **497**

(90) **388**

(94-95) 241, **479-480**

(110) 183, **187**, 188, 247, 337

(114) 251, **255**, 286, 293

(123) **292**, 293

(125) **292**, 293, 320

(126) 293, **472**, 473

(129) **211**, **212**, 216, 501

(132) 191, 193, **195**, 209, 211, 212,

216, 217, 293, 472

(133) 194, **195**, 212, 217, 472, 474

(135) **411**, 412, 413, 415

(136) **411**, **412-413**, 414, 415

(138) **413**, 415

(140) **388**

(389) 497

IX (129) **328-329**

(144) **178**, 350, 400, 470

(193) 175, **176**, 183, 400

X (34) **183**, 186

(85 κέ.) 287

(281) 487

Πυθράνειοι ὑποτυπώσεις

I (33) **491**, 495

ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ

εἰς Φυσικά

(σ. 22, 26 Diels) 173, 179, **469**

(23, 11) **178**, 179, 180, 247, 400

(23, 20) **178**, 179, 180, 247, 400

(23, 21) 460

(23, 23) 118

(23, 29) **98**, 99, 100

(23, 33) 487

(24, 1) 205

(24, 4 κέ.) 475

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

(24, 13) 111, 115-117 , 119, 126, 139	266, 295, 298, 365, 422, 480, 481, 499
(24, 17) 123, 126-127 , 140, 148, 153, 201, 251, 298, 456	(145, 27) 256, 258 , 259, 260, 266, 401
(24, 21) 139 , 140	(146, 5) 253, 258, 259-260 , 261, 266, 303, 470
(24, 26) 152, 153 , 154, 155, 156, 157, 160, 163, 166, 378, 393	(146, 23) 261
(25, 1) 407, 431, 433-434 , 436, 440, 502	(149, 18) 502
(25, 19) 289 , 291	(149, 32) 461, 467
(27, 11) 465, 491	(150, 22) 139
(27, 17) 490	(151, 20) 432 , 502
(27, 23) 391 , 392	(152, 13) 434, 436 , 439, 502
(28, 4) 404 , 406	(152, 18) 437 , 469
(28, 7 κ.ε.) 406	(152, 22) 438 , 464
(28, 7-27) 415	(153, 13) 439, 444, 445
(28, 8) 498	(153, 19) 438 , 439
(29, 22) 396-397 , 398, 485	(155, 21) 378 , 379, 387
(30, 14) 261 , 262, 481	(155, 26) 365 , 366, 367, 368, 374, 378, 379, 464, 488
(31, 13) 264, 265 , 266, 267, 464	(155, 31) 378 , 379, 464
(32, 6) 240, 310 , 319, 330, 435	(156, 10) 367 , 368
(32, 13) 304 , 305, 306, 484	(156, 13) 369-370 , 372, 373, 377, 387, 392, 418, 437, 439, 444
(34, 21) 365 , 366, 373, 374, 376, 382	(157, 7) 370
(34, 29) 374 , 376, 488	(157, 9) 384 , 385
(35, 14) 370 , 371, 379	(158, 1) 240, 294-295 , 296, 297, 299, 302
(38, 28) 190, 262-263 , 267, 294, 481	(158, 13) 240, 296-297 , 298, 299, 302, 307, 316, 370
(39, 14) 264, 265 , 266, 267, 464	(159, 13) 294, 300-301 , 302, 326
(39, 18) 247	(159, 27) 301 , 302, 326
(70, 16) 395 , 494	(160, 26) 240, 316 , 319, 484
(78, 5) 252, 253, 255 , 256-257 , 258, 260, 266, 295, 298, 365, 422, 480, 481, 499	(162, 24) 396 , 397, 398, 400, 403, 494
(86, 27-28) 190, 253, 254 , 255, 256, 261, 473, 480, 499	(163, 20) 366
(87, 6) 276, 403	(164, 17) 367 , 368
(97, 12) 482 , 495	(164, 23) 368, 372 , 373, 387, 388
(97, 13) 482	(164, 24) 369-370 , 372, 373, 377, 387, 392, 418, 437, 439, 444
(99, 7) 482 , 495	(164, 26) 368, 372 , 373
(103, 13 κ.ε.) 396, 495	(175, 12) 377
(103, 18) 494	(176, 29) 377
(109, 31) 397 , 398, 485	(179, 3) 378 , 379, 392, 420
(109, 32) 497	(179, 8) 378 , 379, 387
(109, 34) 276, 403	(180, 8) 263 , 267, 294, 481
(110, 3) 397 , 398, 485	(180, 14) 461
(111, 18) 399 , 402, 410, 485, 495, 502	(189, 1) 183 , 186
(112, 6) 400 , 401, 403, 410, 415, 495	(300, 20) 310
(116, 28) 252 , 254, 336, 480	(300, 21) 240, 310-311 , 435
(117, 4-13) 190, 253, 254 , 255, 256, 261, 473, 480, 499	(300, 31) 370 , 371
(139, 9) 272, 273, 274-275 , 276, 277, 495	(327, 24) 500
(140, 28-29) 272, 273, 274 , 275, 276, 367	(327, 26) 492
(140, 34) 272, 273, 274-275 , 276, 482, 495	(381, 29) 310
(141, 6) 367 , 368	(381, 31) 310, 312-313 , 316
(144, 29) 253, 257-258 , 399, 496	(455, 20-456, 15) 346
(145, 1) 255 , 256, 295	(458, 23) 461
(145, 5) 252, 253, 256-257 , 258, 260,	(460, 12) 380
	(479, 33) 122
	(683, 24) 495
	(732, 30) 245

- (925, 10) **497-498**
 (1121, 5) **134, 135**
 (1121, 12) **135, 468**
 (1183, 28) **303, 304, 484**
 (1318, 53) **422**
Περὶ οὐρανοῦ
 (σ. 242, 18 Heiberg) **410, 415, 419, 423**
 (242, 21) **423-424, 425**
 (295, 1) **410, 414-415, 416, 419, 421**
 (295, 9) **421**
 (295, 11) **423, 425**
 (522, 7) **174**
 (528, 11-14) **306**
 (529, 1) **304, 305, 306, 484**
 (530, 16-20) **306**
 (557, 10) **395, 494**
 (557, 16) **398, 485**
 (557, 25 κέ.) **248, 249-250, 251**
 (558, 8) **269**
 (558, 21) **395, 401-402, 403, 410, 412, 473**
 (587, 18-19) **311**
 (587, 20) **312, 313**
 (615, 15) **123**
 (712, 27) **419, 420**
Περὶ ψυχῆς
 (σ. 70, 17 Hayduck) **303**
 ΣΟΛΩΝ
 ἀπόσπ.
 (16 Diehl) **476**
 (24) **130, 298, 456**
 ΣΟΤΑΔ
 σὺ λῆμμα
 Ἀναξίμανδρος **110, 112, 113, 236**
 Ἐμπεδοκλῆς **290, 483**
 Θαλῆς **99, 100**
 Ἴων Χίτος **495**
 Ὀρφεύς **451**
 Φερεκύδης **65, 67, 80**
 ΣΤΗΣΙΚΟΡΟΣ
 ἀπόσπ.
 (8, 1-4 Page) **30**
 σύμφωνα με τὸ *Ἐτυμολογικὸν Μέγα* (772. 50) **456**
 ΣΤΟΒΑΙΟΣ
 I
 (8, 2) **178, 187, 188, 247, 473**
 (18, 1 c) **340, 347, 349, 350**
 (21, 7a) **335, 336, 338, 340, 341, 347, 485, 486**
 (21, 7 b) **336, 338, 340, 341, 347, 485**
 (21, 7 c) **336, 338, 340, 341, 347, 485**
 (21, 7 d) **240, 337, 338, 340, 341, 347, 350, 485, 486**
 (49, 53) **319, 330**

- (49, 60) **325**
 III
 (1, 172) **462**
 (1, 177) **197**
 (1, 179) **216, 217, 472, 478**
 (1, 210) **427-428, 429, 430**
 (5, 7) **210**
 (5, 8) **209-210, 217**
 IV
 (1, 40) **357**
 (25, 45) **357**
 (39, 25) **427, 428**
 (40, 23) **215, 216**
 ΣΤΡΑΒΩΝ
 (1, σ. 7 Casaubon) **113**
 (1, 12) **27**
 (14, 633) **471**
 (14, 645) **488**
 ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ
de corona
 (7) **79**
 ΤΖΕΤΖΗΣ
 Χιλ.
 II (980) **395**
 VII (514) **483**
 ΤΙΜΑΙΟΣ
 ἀπόσπ.
 (13 a Jacoby) **234**
 σύμφωνα με τὸν Διογένη Λαέρτιο VIII (66) **290**
 ΤΙΜΩΝ
 ἀπόσπ.
 (59) **470**
 ΦΕΡΕΚΥΔΗΣ
 ἀπόσπ.
 (1) **69**
 (1 a) **51, 457**
 (2) **71**
 (3) **74**
 (5) **78, 80**
 (9) **71**
 (12) **71**
 ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ
Περὶ εὐσεβείας
 (47 a) **36, 42, 450**
 (137, 5) **36, 37, 51**
 ΦΙΛΟΛΑΟΣ
 ἀπόσπ.
 (1) **240, 334-335, 338, 340, 341, 347, 486**
 (2) **335, 336, 338, 341, 347, 485, 486**
 (3) **335, 338, 340, 341, 347, 485**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

(4) 336 , 338, 340, 341, 347, 485	ΧΑΛΚΙΔΙΟΣ
(5) 336 , 338, 340, 341, 347, 485	<i>εις Τίμαιον</i>
(6) 240, 337 , 338, 340, 341, 347, 350, 486	(122) 452· (251) 476
(7) 349	ΨΕΥΔΟΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ
ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ	βλ. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ]
σὺδ' Ἀριστοτέλους <i>Περὶ γενέσεως καὶ</i> <i>φθορᾶς</i>	ΨΕΥΔΟΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ
(158, 26) 496	βλ. [ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ]
ΦΙΛΩΝ Ο ΒΥΒΛΙΟΣ	ΩΡΙΓΕΝΗΣ
σύμφωνα με τὸν Εὐσέβιο, <i>Ε.Π.</i>	<i>Κατὰ Κέλσου</i>
Ι' (10) 453· (10, 50) 67, 80	VI (12) 188, 193, 251, 337, 472 · (42) 70, 77 , 78 , 79, 80, 127, 128, 201 , 298, 458, 459

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Για τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς βλ. καὶ Πίνακα Χωρίων. Στὸ Γενικὸ Εὐρετήριο δὲν καταχωρίζονται παραπομπὲς τοῦ περιεχομένου τῶν χωρίων, ἐκτὸς ἂν αὐτὸ ἀποτελεῖ θέμα περαιτέρω πραγμάτευσης. Τὰ ξενόγλωσσα λήμματα καταχωρίζονται μετὰ τὰ ἐλληνόγλωσσα σὲ κάθε γράμμα καὶ μετὰ τὴ σειρά τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου.

*Αβάρης 236

*Αγυθήμερος 113

*Αγάπη καὶ Φιλονικία, βλ. Ἐμπεδοκλῆς

*Αἰθρᾶς: σχέση μετ' Ἐρεβος καὶ Τάρταρο 26-27· ταυτίζεται μετὰ τὸν Διόνυσο (Ἡράκλειτος) 214-215· στὸν ὄρφισμὸ 228· στὸν πυθαγορισμὸ 244· καὶ Ἐμπεδοκλῆς 325· μερίδιον στὴ μοιρασιά τοῦ κόσμου 449

ἀέρας: στὴ μεταφυσικῇ κοσμογονίᾳ 35· στὸν Ἀναξίμανδρῳ 141, 142· στὸν Ἀναξίμανδρῳ 152-170· στὸν Ἐμπεδοκλῆ 294, 307-310· στὴν κοσμογονίᾳ τοῦ Ἀναξαγόρα 366, 378-380· στὸν Ἀρχέλαο 392-393· στὸ σύστημα τοῦ Διογένη 437-440, 442-445· σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὸ κενὸ (Ἀναξαγόρας, Ἐμπεδοκλῆς) 489· στὴ θεωρία τῶν ἀτομιστῶν 501· βλέπε καὶ ἀήρ

*Αἰτίος 18, 133-134· καὶ τὰ *Vetusta Placita* 20-21· γιὰ τὸν Θαλῆ 91-92, 462· γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρῳ 115, 123· καὶ τὸν Ἀναξίμανδρῳ 166· γιὰ τὸν Ἡράκλειτο 212· γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ 309· γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα 384-385, 492· γιὰ τοὺς ἀτομιστὰς 417-418, 421, 422-423

ἀήρ: μεταξὺ γῆς καὶ οὐρανοῦ 26· σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὸν ἀέρα 36· ἀλλὰ καὶ ταυτιζόμενος 155· σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὸν αἶθρα 26, 307· σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴ Νύχτα στὴν ὀρφικὴ καὶ τὴν ἡσιόδεια κοσμογονία 36· συγκρινόμενος μετὰ τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρῳ 166-170· συνώνυμο τοῦ πνεύματος 166, 167, 168· μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀρχαί τοῦ Ἐπιμενίδη 450· ὡς ἐξάτμιση ἀπὸ τῆ θάλασσης, πηγὴ τῆς φωτὸς 476· βλ. καὶ ἀέρας

*Αἶθρα: ἐπίσκεψις τοῦ Παρμενίδη καὶ τοῦ Ζήνωνα 246-247, 271· ὁ Ἀναξαγόρας στὴν Ἀἶθρα 363, 390· ναυμαχία μετὰ τὴ Σάμο 394

*Αἶθρα 76, 458

*Αἶθρα 21· γιὰ τὴν ὀρφικὴ κοσμογονία 40-41

*Αἶθρα 18

Αἶα, ταῦτιση μετὰ τὴν Κολχίδα, 456

Αἰγὸς Ποταμοί, πτῶσι μετεωρίτη 164, 363, 386, 441

Αἰγυπτιος 88· πλημύρες τοῦ Νείλου καὶ ἡ ἰδέα τοῦ Ὀκεανοῦ 29-30· μυθολογία, ὁμοιότητες μετὰ τὴν ἐλληνικὴ 24-25, 29, 34, 57, 71, 79-80, 103-105· ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Θαλῆ 91-92· ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις 94-95· ἐπίδρασις στὴν κοσμολογίᾳ τοῦ Θαλῆ 103-104· πιθανὴ ἐπίδρασις στὸν Πυθαγόρα 226-229· ἐπίσκεψις τοῦ Δημόκριτου 496

αἰδίων, στὴν κοσμογονίᾳ τοῦ Ἀναξίμανδρου 141, 465

*Αἰδωνεύς, στὴν κοσμολογίᾳ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 294

αἰθήρ, ὁ ἀνώτερος ἀέρας 26· στὴν ὀρφικὴ κοσμογονίᾳ 40, 43· γέννησι ἀπὸ τοῦ Ἐρεβος (Ἡσιόδου) 51· ταῦτιση μετὰ τὴ φωτιά (Ἡράκλειτος) 169, 206· λαϊκὴ δοξασία περὶ θείας φύσεως 210, 474· σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὸν ἀέρα 307· στὴν κοσμογονίᾳ τοῦ Ἀναξαγόρα 378-380

αἶμα, καὶ ἀπόψεις τοῦ Ἐμπεδοκλῆ γιὰ τὶς αἰσθήσεις 310, 318-320· παράγωγά του, στὸν Διογένη 445

Αἶσα, στὸν Ἀλκμάνᾳ 62-63

Αἰσχύλος: ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ξενοφάνη 176, 178· ὁμοιότητα μετὰ τὸν Ἡράκλειτο 83, 478· γνωρίζει θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα 363· γιὰ τὴ γονιμοποίηση τῆς γῆς ἀπὸ τῆ βροχῆ 492

*Ακαδημία Πλάτωνος 222, 487

*Ακουσίλαος ὁ Ἀργεῖος: κοσμογονία ποῦ σχετίζεται μετὰ τὸν 36, 37· ἐρμηνεία ποῦ δίνει στὸ χάος 51

ἀκουσμάτα: πυθαγορικά 236-242· τῆς ἀρχαιότητος 236· ὀρθολογιστικὰ 236, 242· ἐξηγήσεις 238, 239· διαίρεσις σὲ κατηγορίες 239

ἀκουσματικοὶ 240, 241

ἀκρωτηριασμὸς μύθος, στὸν Ἡσιόδο 13-14, 53, 58-60, 71· χεττιτικὸ παρᾶλληλο 48, 59-60

*Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς: ὡς πηγὴ τοῦ Σιμπλίου 20, 114· γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρῳ 121, 148, 186· γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα

- 362· γιά τόν Διογένη 441· γιά τόν Ζή-
ωνα 482· γιά τούς πυθαγόρειους 485
· Αλκιμαίων (ἢ -έων) ὁ Κροτωνιάτης 128,
188, 337, 446· θεωρία γιά τήν ὑγεία καί
δυσίαι 267, 347-348· γιά τήν ἀθανασία
τῆς ψυχῆς 355-356· χρονολογική τοπο-
θέτηση 486· σχέση μέ τούς πυθαγόρειους
486· σύγγραμμα 486
· Αλκιμάν 24· θεογονική κοσμογονία 61-63
· ἀλλαγῇ: στόν Ἀναξίμανδρο 123-124, 125,
128-129, 137-138· στόν Ἀναξίμενη 153-
158, 160, 169· στόν Ξενοφάνη 184-187·
στόν Ἡράκλειτο 194, 198-208, 210·
στόν Παρμενίδη 254, 258-261· στόν
Ἐμπεδοκλή 294-302· στόν Ἀναξαγόρα
366, 374-377· στόν Μέλισσο 399-400,
401-402 (πρβ. καί 473-474)· στούς ἀτο-
μιστές 408-410, 423-425· στόν Διογένη
434-436
· Ἄλυσ, ποταμός, ὁ Θαλῆς τόν ἐκτρέπει 90-91
· ἀμάρτημα, τὸ πρωταρχικό, στόν Ἐμπεδο-
κλή 323-324, 327-331
· Ἀμεινίας, καί Παρμενίδης 246, 247
· ἀνάγκη: στόν Ἀναξίμανδρο 126-128· στόν
Ἡράκλειτο 201· στόν Παρμενίδη 258-
260, 265-266, 480· στόν Ἐμπεδοκλή
323-324· στήν ἀτομική θεωρία 417, 499
· ἀνακαλυπτήρια (τῆς φύσης) 74
· Ἀναξαγόρας ὁ Κλαυσηνός 120, 128, 160,
170, 288, 289, 394-395, 464, 474, 495
· πηγές 17, 20, 22
· χρονολόγησι καί βιογραφία 361-363· ἡ
δίκη τοῦ 363· μαθητὲς καί ὁπαδοί
390, 488
· συγγράμματα 363-365
· ἀντίδραση στόν Παρμενίδη 360, 365-
367, 370, 383· στούς παλαιότερους
πλουραλιστές (συμπεριλαμβανομένου
τοῦ Ἐμπεδοκλή; πρβ. 362) 366, 376,
379, 435-436 (πρβ. καί 465)· στόν
Ζήωνα 367-369 (πρβ. 287)
· σύνθεσι τοῦ ἀρχέγονου μείγματος 366,
376-377, 378-379
· Νοῦς 369-373· καί ὁ μοναδικὸς θεὸς τοῦ
Ξενοφάνη 178-179· καί κίνησι 371
(πρβ. 465)· καί Ἀγάπη καί Φιλονικία
τοῦ Ἐμπεδοκλή 370· δισμός πνεύ-
ματος καί ὕλης 371· τροποποιήσεις
τοῦ Ἀρχέλαου 392
· «στὸ καθετὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ καθετὶ»
372-373· ἡ σημασία τοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ
Νοῦ 372· ἐφαρμογὴ στὴ διατροφή
380-381
· «σπέρματα» καί «μέρη» 373-374
· «σπέρματα» καί ἀντίθετα 374-377· ἐπέ-
κτασι τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἐμπεδοκλή
376-377, 379, 435-436
· τὰ ἀντίθετα 377 (πρβ. 198)
· ἀπαρχὲς τῆς κοσμογονίας 378-380
· τροφή καί ἀνάπτυξι 380-381, 435
· ὁμοιομερὴ 381-383
· ἀνακεφαλαίωσι, καί ἀντίθεσι μέ τούς
ἀτομιστές 383· ἡ ὀφειλὴ τοῦ πρὸς
αὐτὸν 418, 430, 501
· εἰδικὲς θεωρίαι 383-389· ἀστρονομία καί
μετεωρολογία 385-387, 441-442
(πρβ. 161, 163-164, 165, 468), 500
(πρβ. 487)· βιολογία 387-388, 445,
505 (πρβ. 363)· αἴσθησι 388-389
· ἐπίδρασι στόν Ἀρχέλαο 391-393· στόν
Διογένη 434, 435-436, 437, 439·
στὸ συγγραφεὶ τοῦ παπύρου τοῦ Δερ-
βενίου 45
· γιά τὸ κενὸ 489, 495
· Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος (φιλόσοφος) 41,
64, 66, 152, 201, 202, 217, 393, 437,
439
· Ἰππόλυτος, ὡς πηγὴ 22
· βιογραφικά στοιχεῖα καί χρονολογική
τοποθέτησι 110-114· σύνθεσι μέ τῇ
Σπάρτῃ 63, 110-113, 463· σχέση μέ
τόν Θαλῆ 110, 111, 113, 115, 116·
ἀποικισμός τῆς Ἀπολλωνίας 114· ἀ-
σήμαντη ἐνδειξι γιά τὴν σχέση μέ τὸν
Πυθαγόρα 463
· τὸ βιβλίον τοῦ 111, 112, 115
· ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες 113, 114·
ὁ χάρις 76, 110, 113, 114· ἀστρο-
νομία καί ὁ γνῶμων 95, 110, 112-113,
463
· τὸ ἀπειρον 114-126· γένεσι 63, 453-454·
ὡς ἀρχὴ 115, 117-118, 121· σημασία
τοῦ ἀπειρου 118-120· ἡ ἐρμηνεία τοῦ
Ἀριστοτέλη 118· χρήσι στόν Ἀναξί-
μανδρο (ἀπερίοριστο στὸ χώρο ἢ ἀπε-
ρίοριστο στὸ εἶδος) 118-120· ὡς ἐν-
διάμεσι οὐσία (Ἀριστοτέλης) 120-
122· αἰτίαι ἀποδοχῆς 122-124· χαρ-
ακτηριστικά 124-126· ἀλλαγῆς 123-
124
· τὸ σωζόμενο ἀπόσπασμα 126-131· ἔκτα-
σι 127· νόημα 127-128· πρωτότυπο
καί θεοφράστεια στοιχεῖα 127-129,
130-131· τὰ ἀντίθετα 128-129 (πρβ.
366)· δικαιοσύνη καί ἀδικία 126-131,
201-202· ἡ «τάξις τοῦ Χρόνου» 129-
130 (πρβ. 456)
· οἱ ἀναρίθμητοι κόσμοι 131-136, 384-
385· ἓνας κύκλος κόσμων ἀπορρίπτε-
ται 131-132· ἀτομιστικά ἐπιχειρήμα-
τα πρὸς ἀποδίδονται στόν Ἀναξίμαν-
δρο 133· ἀτομιστικοὶ κόσμοι πρὸς ἀπο-
δίδονται στόν Ἀναξίμανδρο 133-135,
136-138· στοιχεῖα τῆς κοσμολογίας
τοῦ πρὸς εὐνόησαν τὴν ἐκδοχὴ τῶν ἀνα-
ρίθμητων κόσμων 136

κοσμογονία 136-142· ἀμφισβήτηση
σχέση τῆς ἀένης κίνησης» καὶ τῆς
δίνης μὲ τὸν Ἀναξίμανδρο 136-140,
142· ἀντίθετα 123-124, 128-130· ἡ
παρερμηνεία τοῦ Θεόφραστου 130-
131, 136· ἀποχωρισμός τῶν ἀντιθέ-
των 138-140, 141-142, 499· δημιουρ-
γία τοῦ κόσμου 141-142
κοσμολογία 143-149· ἡ γῆ 96, 143-144
(πρβ. καὶ 76-77)· τὰ οὐράνια σώματα
144-146· μαθηματικὴ βάση 145-146·
πιθανὴ ἐπίδραση στὸν Πυθαγόρα 145·
μετεωρολογικὰ φαινόμενα 146-148· ἡ
γῆ ἑξηραίνεται 148-149, 186· ἡ κυκλι-
κὴ διαδικασία 148-149
ζωογονία καὶ ἀνθρωπογονία 149-151
ἐπίδραση στὸν Ἀναξίμανδρον 169· στὸν
Παρμενίδην 251, 261, 266· στὸν Ἐμ-
πεδοκλῆ 298· στὸν Φιλόλαον 350
Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος (σχολιαστῆς τοῦ
πυθαγορισμοῦ) 236
Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος 70, 134, 143, 190-
191, 205-206, 210, 378, 431, 440, 461,
464, 476
πηγὴς 20, 22
χρονολογικὴ τοποθέτηση, ζῶν καὶ σύγ-
γραμμα 152-153· ὕψος 152-153
ἡ ἀποψὴ τοῦ γιὰ τὴ μεταβολὴ 153-154,
155, 156-158, 169
ἀέρας 153-160· ὡς βασικὴ μορφή τῆς ὕ-
λης 153-156· αἰτία τῆς ἐπιλογῆς 153-
156, 169· φύση τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ
πνεύματος 154-155 (πρβ. καὶ 71-72)·
συμπύκνωση καὶ ἀραίωση 155-156·
ὡς αἰτία τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ
156-158· δίνει ζῶν στὴν ὕλη 155-156·
ἀμφίβολη ἡ ἀποδοχὴ ἄλλων βασικῶν
μορφῶν 156· ὁ ἀέρας εἶναι θεῖος 158-
159· ἀποδίδονται ἀναρίθμητοι κόσμοι
στὸν Ἀναξίμανδρον 468 (πρβ. 136)
ἀποψὴ περὶ τοῦ δόγματος τῶν ἀντιθέτων
155-156, 157
ἀποψὴ περὶ τῆς συμβατικῆς θρησκείας
158-159
κοσμογονία 159-160· ὁ ἀέρας ὡς γενε-
σιουργὸς τῆς γῆς 159-160· γενεσιουρ-
γὸς τῶν οὐρανίων σωμάτων 159-160·
σύγκυση μὲ ἄλλους στοχαστὲς 160
κοσμολογία 160-166· γῆ, ἐπίπεδη, «ἐ-
φιπτεύει» τὸν ἀέρα 160-161· τὰ οὐρά-
νια σώματα 161-165· ἀνακρίβεια τῶν
δοξογραφικῶν προσγραφῶν 163-164·
ἐξήγηση τῆς θέσης τοῦ ἡλίου καὶ τῶν
ἀστέρων 164-165, 442· μετεωρολο-
γικὰ φαινόμενα 165-166
ἀήρ-ψυχὴ, σύγκυση 166-169, 439 (πρβ.
καὶ 476)· ἐρμηνείες τῆς σύγκυσης
167-169· ὀφειλὲς στοὺς προγενέστε-

ρους καὶ ἐπίδραση στοὺς μεταγενέστε-
ρους 169-170, 180, 350, 378, 393,
431, 434, 439
ἀναλογίαι μεταξὺ ἀνθρώπινου σώματος καὶ
σύμπαντος 446
ἀνάπτυξης θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα 380-381
ἀναρίθμητοι κόσμοι: στὸν Ἀναξίμανδρον
131-136· στὸν Ἀναξαγόρα 383-385·
στοὺς ἀτομιστὰς 416-418, 498· στὸν
Διογένη 440-441, 502-503· στὸν Ἀνα-
ξίμανδρον 468
ἀνατομία: ἀπόψεις τοῦ Διογένη 444-446· ὡς
«κλειδί» γιὰ τὴν κατανόηση τῆς δομῆς
τοῦ σύμπαντος 446
Ἀνδροκλῆς, ἰδρυτὴς τῆς Ἐφέσου 471
Ἀνδρῶν ὁ Ἐφέσιος, γιὰ τὸν Φερεικὸν 66
ἀνεμος (καὶ ἀέρας): προήλθε ἀπὸ σπέρμα τοῦ
Χρόνου 71, 457· ὡς αἰτία πλημύρας τοῦ
Νεῖλου 92· ὡς αἰτία κίνησης οὐρανίων
σωμάτων καὶ τῆς βροντῆς (Ἀναξίμαν-
δρος, Ἀναξίμανδρος) 147, 148, 162-163· ἐ-
ξήγηση τοῦ Ξενοφάνη 184
ἀνθρωπισμός: ἡ ἀνθρωπιστικὴ προσέγγιση
ἀντικαθιστᾷ τὴν κοσμολογικὴν 446
ἀνιμισμός, πρωτόγονος: ἀντιπαράβολη μὲ
τὴν ἀποψὴ τοῦ Ὀαλῆ γιὰ τὴν ψυχὴ 107·
στὸν Ὀμηρὸν 462
Ἀνοῦ, χεττιτικὸς θεὸς τοῦ οὐρανοῦ 60
ἀντίθετα: γέννηση ἀπὸ τὰ, στὸν Ἡσίοδον 51·
στὸν Ἀναξίμανδρον 118, 123-124, 128-
129· πῶς προήλθαν ἀπὸ τὸ Ἀπειρον 138-
140· ἡ στάσις τοῦ Ἀναξίμανδρου 155-156,
157· ἡ θεωρία τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὴν
οὐσιαστικὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων 196-
201 (πρβ. 18, 128)· στὴν κοσμολογίαν τοῦ
Παρμενίδου 262-269· στὸν Ἐμπεδοκλῆ
325· στὴ θεωρία τῶν πυθαγορείων 240-
341, 347-348· ἡ θεωρία τοῦ Ἀναξαγόρα
198, 366-367, 372-373, 374-380, 388-
389· καὶ τοῦ Ἀρχέλαου 392· στὸν Μέ-
λισσο 495· βλ. καὶ ὄριο, περικτὸς καὶ
ἄρτιος
ἀντίληψη καὶ αἰσθήσεις: ἡ ὑποτίμηση τοῦ
Παρμενίδου 255· ὁ Θεόφραστος γιὰ τὴν
κοσμολογικὴν θεωρίαν τοῦ Παρμενίδου 268-
269· ὑπεράσπιση τῶν αἰσθήσεων ἀπὸ τὸν
Ἐμπεδοκλῆ 292· ἡ θεωρία τοῦ γιὰ τὴν
αἴσθησι 317-318· καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα
388-389· ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἐγκυρότη-
τας τῶν αἰσθήσεων ἀπὸ τὸν Μέλισσο
401-402· ἀναπόκριση τοῦ Λεύκιππου
409-410· στὴν ἐπιστημολογίαν τοῦ Δημό-
κριτου 410-414· ἡ θεωρία τῆς αἴσθη-
σης τῶν ἀτομιστῶν 425-427· ὁ Διογένης
γιὰ τὴν ἥδονην καὶ τὸν πόνο 442-444· ὁ
Ἡράκλειτος γιὰ τὴ σωστὴ ἐρμηνείαν
472
Ἀντισθένης: γιὰ τὸν Διογένη 431· γιὰ τὸν

- Ἡράκλειτο 471· γιὰ τὰ ταξίδια τοῦ Δημόκριτο 496
- Ἀνάγνωμος τοῦ Λονδίνου· γιὰ τὸν Ἰππωνά 460· γιὰ τὸν Φιλόλαο 486
- ἄπειρο· ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει ξεχωριστὴ ἰδιότητα στὴν ἔννοια 118, 120-121· ὁ Θεόφραστος γιὰ τὸ ἄπειρον ὡς χωρικῶς ἀπερίοριστο 118-119· ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὰ ἀτομιστικά ἐπιχειρήματα 133· τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζήνωνα 274-280· καὶ ἡ ἀντίδραση τοῦ Ἀναξαγόρα 365-367, 367-369, 373-374· ὁ Μέλισσος γιὰ τὸ ἄπειρον 396-398· στὸν ἀτομισμό 414-415, 416-418, 498
- ἄπειρος, ἀπείρων 118-120· ὡς χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀέρα 153-154· βλ. καὶ Ἀναξίμανδρος (τὸ ἄπειρον)
- ἀπερίοριστο, βλ. Ἀναξίμανδρος (τὸ ἄπειρον)
- ἀποκρίνεσθαι, γιὰ τὰ ἀντίθετα 138-140
- ἀπόκρισις, χρῆση στὴν ἐμβρυολογία 465-466
- ἀπολιθώματα, καὶ φυσικὲς μελέτες τοῦ Ξενοφάνη 176, 184-187
- Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος, χρονολογήσεις· Φερεκύδης 64· Ἀναξίμανδρος 110-111, 112, 467· Ξενοφάνη 171-172· Ἡράκλειτος 190-191· Παρμενίδης 247· Ζήνων 271· Ἐμπεδοκλῆς 288-289· Ἀναξαγόρας 362· Μέλισσος 394· Δημόκριτος 405, 406· Θαλῆς 459
- Ἀπολλόδωρος ὁ Κυζικηνὸς 333
- Ἀπόλλων· ὀρφικὴ λατρεία 37· Ἡράκλειτος καὶ τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν 215· ταῦτις τοῦ Πυθαγόρα 235-236· λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ πυθαγορισμός 479· καὶ Ἐμπεδοκλῆς 326
- Ἀπολλωνία (Ποντικὴ)· ἀποικισμός καὶ Ἀναξίμανδρος 114· καὶ Διογένης 431
- Ἀπολλώνιος ὁ Παραδοξογράφος, γιὰ τὴ σχέση Πυθαγόρα καὶ Φερεκύδης 66
- Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος· γιὰ τὸ χωρισμὸ τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ 57· γιὰ τὴ μάχη Κρόνου καὶ Ὀφιονέα 77-79, 81· ἀποδίδει στὸν Ὀρφέα μὴ ὀρφικὰ στοιχεῖα 459
- ἀπορηγνυσθαι, χρῆση στὴ βιολογία 466
- Ἀπουλῆιος, γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο 463
- ἀποχή· πυθαγορικοὶ κανόνες 236, 237, 238· κανόνες στὸν Ἐμπεδοκλῆ 329, 330
- ἀρέσκοντα, βλ. *placita*
- Ἄρης 84, 327
- ἀρίστος· στὸν Ἀναξίμανδρο 145-146· στὴ σκέψη τῶν πυθαγορείων 239-242, 245, 338-353· στὸν Ἐμπεδοκλῆ 310-311· στὸν Φιλόλαο 336-338, 352· τὰ παράδοξα τῆς πολλαπλότητας κατὰ Ζήνωνα 273-277· ὁλοκλήρωση μιᾶς ἀπειρῆς σειρᾶς 278-281· ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἀναξαγόρα 367-369, 373
- Ἄριμον 72
- Ἀριστέας 236
- Ἀριστόξενος· οἱ βιογραφίες τοῦ 22· γιὰ τὸν Φερεκύδην 66, 230-231, 455· γιὰ τὸν Πυθαγόρα 223, 229-231, 458, 479· γιὰ τὸν Ἰππασο 240· γιὰ τοὺς πυθαγόρειους 231-232, 357, 485
- Ἀριστοτέλης, ὡς πηγὴ γιὰ τὴν προσωκρατικὴ σκέψη· παραθέματα 17· ἐπισκοπήσεις τῶν προσωκρατικῶν ἀπόψεων 19· σχόλια τοῦ Σιμπλίκιου γιὰ τὰ Φυσικά 20· ἡ ἐπίδρασις τοῦ στὸν Θεόφραστο 20, 23· καὶ μὴ θεωρήσαστες κρίσεις στὴ δοξογραφικὴ παράδοσις 22-23
- γιὰ τὴς κοσμογονικὲς ἀντιλήψεις· Ὀκεανὸς καὶ Τηθύς 32· Νύχτα 35, 37· ἐρμηνεῖα τοῦ χρόνου 51
- ἀριστοτελικὸς σχολιαστὴς γιὰ τὸν Ἀλκίμανα 62-63
- γιὰ τὸν Φερεκύδην ἀπὸ τῆ Σύρου 64, 82
- γιὰ τὸ σπέρμα 71-72
- γιὰ τὴν κοσμολογία τοῦ Θαλῆ 101-109 *passim*· χρῆσις τοῦ ὅρου *ἀρχή* 102-103, 104-106, 109· δὲν γνωρίζει τὰ γραπτὰ τοῦ 99
- γιὰ τὸν «ἁλοζωισμόν» 108
- γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο· καὶ ἡ ἔκθεσις τοῦ Θεόφραστο γιὰ τὴν πρωταρχικὴ οὐσία 115-117· ἡ περιπατητικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἀπείρου 118-119· τὸ ἄπειρον ὡς ἐνδιάμεση οὐσία 120-122· αἰτίες γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Ἀπείρου 122-124· τὸ ἄπειρον ἀπεριέχει καὶ κυβερνᾷ τὰ πάντα 124-126· ἀποδίδουν σ' αὐτὸν ἀτομιστικά ἐπιχειρήματα 133-136· καὶ σχέση μὲ τὴν ἀέναη κίνηση καὶ τὴ δίνη 136-138· γιὰ τὴν ἀπόσπασιν τῶν ἀντιθέτων 138-140· ἡ γῆ ξηραίνεται 148
- γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρον· ὁ ἀέρας ὡς πρωταρχικὴ οὐσία 154· ὁ ἀέρας ὡς θεὸς 159· κοσμολογία 160-161, 162-163· μετεωρολογία 165-166· ἡ ψυχὴ ὡς ἀέρας 469
- γιὰ τὸν Ξενοφάνη· καὶ συσχέτισις μὲ τὸν Παρμενίδην 173-174· γιὰ τὸν μοναδικὸ θεὸ 179-180· κοσμολογία 183
- γιὰ τὸν Ἡράκλειτο 192-193· ἐλλείψει στὴν ἐκτίμησίν του 194· ἔκτασις τῆς πλατωνικῆς ἐρμηνείας τῆς ροῆς 202-203· ἡ διπλὴ ἐξάτμισις καὶ οἱ μετεωρολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἡράκλειτου 475, 476· ἡ ψυχὴ ὡς πύρινη ἐξάτμισις 476
- γιὰ τὸν πυθαγορισμὸ 223· χαμένες μονογραφίες 223, 236-237, 349-350, 485 (πρβ. καὶ 235, 236-237, 242)· θρύλοι γιὰ θαύματα τοῦ Πυθαγόρα 235-236·

συλλέγει και ἐξηγεῖ ἀκούσματα 236-239, 241-243· ἴσως τὰ διαίρει σὲ κατηγορίες 239· σύνοψη τῆς πυθαγόρειας διδασκαλίας και πηγές 338-341, 358· γενικὴ κριτικὴ στὸν πυθαγορισμὸ 341-343· γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὰ μαθηματικά 345-346· πίνακας ἀντιθέτων 347-348· κοσμογονία 349-350· ἀστρονομία 350-353· ἡ ψυχὴ 354-355

γιὰ τὰ παράδοξα τῆς κίνησεως τοῦ Ζήνωνα 272-273, 277· ὁ συλλογισμὸς τοῦ «Σταδίου» 278-280· «Ἀχὺλλέας και χελώνα» 280-281· τὸ «Βέλος» 281-282· οἱ «Κινοῦμενες σειρές» 282-285· ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Ζήνωνα 285-287· ἐπίδραση στὸν Ἀριστοτέλη 287
γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ 288-290· ἀξιολόγησή του ὡς ποιητῆ 291· κοσμογονία 305-307, 308-310· οἱ ἐπικρίσεις του γιὰ τὸ ἐρμηνευτικὸ σύστημα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 315· παρερμηνεῖν τὴν παρομοίωση μὲ τὸ φανάρι 485

γιὰ τὸν Φιλόλαο: μία μόνο ἀναφορά 340· πιθανὴν χρῆση τοῦ βιβλίου του 334, 338, 340-341, 350, 352· κριτικὴ τῆς κοσμογονίας του 342, 350· ἀστρονομία 352, 353

γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα: σπέρματα και ἀντίθετα 376· σύγκριση μὲ τὸν Ἐμπεδοκλῆ 376· γιὰ τίς ὁμοιομέρειες 381-383· ἐξίσωση τοῦ κενοῦ μὲ τὸ μὴ ὄν 489· ἡ κριτικὴ τοῦ Σωκράτη ἐναντίον τοῦ Νοῦ 492· ἡ πίστη τοῦ Ἀναξαγόρα σὲ ἓναν μόνο κόσμον 492

γιὰ τὸν Μέλισσο 395· ἡ λογικὴ του ἀδεξιότητα 397· μονισμὸς 398· ἀπειρη ἔκταση 494-495

γιὰ τοὺς ἀτομιστές: μεταφυσικὲς ἀρχές 408-410· σκεπτικισμὸς 410-412· βάρος 419-420· κίνηση 421-423· σχηματισμὸς σωμάτων 423-425· αἴσθησις καὶ ἀφή 426· ἀλήθεια 497· τύχη 499· ἄτομα τῆς ψυχῆς και τῆς φωτιᾶς 501
γιὰ τὸν Διογένη: ἀνατομικὴ μελέτη 433· ἡ ψυχὴ ὡς ἀέρας 469· τοῦ ἀποδίδεται ἡ ἐνδιάμεση οὐσία 502

γιὰ τὸν Ἰππώνα 460-461

γιὰ τὸν Παρμενίδη 481

γιὰ τὸν Εὐθύδη 495

² Ἀριστοφάνης 141, 474· σημασία τοῦ χάους 51-52· κοσμολογικὲς ἰδέες 41-43, 458· και Θαλῆς 91· γιὰ τὰ ὀρφικά «συγγράμματα» 228-229· γιὰ τὸν Διογένη 407, 431, 504-506· χρῆση τοῦ ἀπειρος 464

³ Ἀρμονία, τὸ γαμήλιο δῶρο ἀπὸ τὸν Κάδμον 457

ἀρμονία, ἀρμονίη: στὸν Ἡράκλειτο 200· στὸν πυθαγορισμὸ 239-242, 245, 340-341, 344-345, 352-353, 354· ἐπίδραση τῆς πυθαγορικῆς ἰδέας στὸν Ἡράκλειτο, τὸν Ἐμπεδοκλῆ (πρβ. 297, 303, 310), τὸν Φιλόλαο 240· ἡ θεωρία τοῦ Φιλόλαου 335, 337-338, 340-341, 486· ἡ ἀρμονία τῶν σφαιρῶν 239-240, 340, 352-353· ἡ ψυχὴ ὡς ἀρμονία 354

⁴ Ἀρνόβιος 21

⁵ Ἀρχέλαος ὁ Ἀθηναῖος 134

πηγές 20, 22, 493

χρονολόγησις και βιογραφία 390· σχέση μὲ τὸν Ἀναξαγόρα και τὸν Σωκράτη 390, 391, 488

κοσμολογία και ζωογονία 391-393· τροποποιήσεις στὸ σύστημα τοῦ Ἀναξαγόρα σχετικὲς μὲ τὸ Νοῦ 392-393· πρωτογενὴς οὐσία 392· οἱ τέσσερις παγκόσμιες μάξεις 393· ζωογονία 393· ἔλλειψη πρωτοτυπίας 393

ἀρχές: ἐξηγητικὲς, στὸν Ἐμπεδοκλῆ 291-302· και στὴ βιολογία του 314-318· μεταφυσικὲς, στοὺς ἀτομιστές 408-410· βλ. ἐπίσης ἀρχή

ἀρχή: στὸν Ἀριστοτέλη 102-103, 104-105, 109· στὸν Ἀναξίμανδρον 115-118, 121

ἀρχὴ τῆς ἑλξεως τῶν ὁμοίων: στὴν παρμενί-
δεια θεωρία γιὰ τὴ σκέψη τῶν θητηδῶν 269· στὸν Ἐμπεδοκλῆ 316, 319, 321· στὸν Ἀναξαγόρα 379, 381· ἀπόρριψή της ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα στὴ θεωρία του γιὰ τὴν αἴσθησι 388-389· στοὺς ἀτομιστές 416, 418, 424-425, 499· στὸν Διογένη 442, 443

⁶ Ἀρχιππος 231-232

⁷ Ἀρχύτας 223, 231, 232, 344

ἀσπίδα τοῦ Ἀχὺλλέα: παράσταση τοῦ Ὠκεανοῦ πάνω της 28· ἀντιπαράθεση μὲ τὸ στολισμένον φόρεμα τῆς Χθονίης 74
ἀσσυριακὴ σκέψη, ἀντανανιάζεται στὴν ἐλληνικὴ τέχνη 450-451

ἀστρα: ἀρχαῖκὲς παρατηρήσεις 100· στὴν κοσμολογία τοῦ Ἀναξίμανδρου 146· στὸν Ἀναξίμενη 152, 161-162, 163· ἡ ἀποψη τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 163· τοῦ Παρμενίδη 265-266· τῶν πυθαγορειαν 350-353· τοῦ Ἀναξαγόρα 385-387· λούζονται στὸν Ὠκεανὸν (Ὁμηρος) 449· βλ. ἐπίσης ἀστρονομία, ναυσιπλοῖα

ἀστραπή: ἐξήγησις τοῦ Ἀναξίμανδρου 147· τοῦ Ἀναξίμενη 148, 165-166· βλ. ἐπίσης μετεωρολογία, βροντὴ

ἀστρονομία: οὐράνια σώματα ὡς κύπελλα 30, 31, 165, 207-208· Θαλῆς 93-97· ἡ «Ναυτικὴ ἀστρολογία» του 98-100· βαβυλωνιακὴ 94-95, 460· ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο 100·

Ἀναξίμανδρος 110-114, 143-146· Ἀναξίμενης 161-165, 500· Ἡράκλειτος 181, 207-208· Παρμενίδης 264-266, 487· Ἐμπεδοκλῆς 307-310, 487, 500· πυθαγόρειοι 340, 350-352· Ἀναξαγόρας 386-387, 487, 500· άτομιστές 417-418, 500· Διογένης 441· βλ. ἐπίσης ἀστέρες, ἐκλείψεις, ἥλιος, ναυσίπλοια, πλανήτες, σελήνη ἄτη, ὡς μέσο θεϊκῆς δύναμης 178
 άτομιστές (Λευκίππος καὶ Δημόκριτος)
 Ἰππόλυτος, ὡς πηγὴ 22
 Ἀριστοτέλης καὶ ἀτομιστικά ἐπιχειρήματα πού ἀποδίδονται στὸν Ἀναξίμανδρο 133· Ἀναξίμανδρος καὶ κόσμοι τοῦ τύπου τῶν ἀτομιστῶν 133-136
 ἰωνικά στοιχεῖα στὴν κοσμολογία τους 161· προαγγέλλεται ἀπὸ τὸν Μέλισσο 401, 402 (πρβ. 396, 403, 410, 415)· κοσμολογικὴ ἀντίθεση μετὰ τὸν Ἀναξαγόρα 383· ἀπίθανο νὰ εἶναι ὁ Ἀναξίμενης πρόδρομος 467
 στάση ἀπέναντι σὰ ἑλεατικά ἀξιώματα 360, 408-410
 συμβολὴ τοῦ καθενός, καὶ χρονολόγησις 404-407
 συγγράμματα 407-408
 μεταφυσικὲς ἀρχές 408-410
 μαρτυρία τῶν αἰσθήσεων 410-414
 ἄτομα καὶ τὸ κενὸ 414-416· σχῆμα καὶ μέγεθος τῶν ἀτόμων 498, 501
 σχηματισμὸς τῶν κόσμων 416-418· ἀναρίθμητοι κόσμοι 418, 498· ἡ γῆ καὶ τὰ οὐράνια σώματα 418, 500· ἀλλαγὴ καὶ ἀναγκασιότητα 499
 συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων 419-425· βάρος 419-421· κίνησις 421-423· σχηματισμὸς τῶν σωμάτων 423-425
 αἴσθησις καὶ νόησις 425-427
 ἡθικὴ 427-430· πιθανὴ σύνδεσις μετὰ τὴ φυσικὴ 429
 ἡ θέσις τους στὴν προσωκρατικὴ σκέψις 430· καὶ ἡ σύγχρονη ἀτομικὴ θεωρία 430
 Ἀτούμ, στὸ βαβυλωνιακὸ ἔπος τῆς δημιουργίας 71, 449
 αὐτό· προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔνωσις δύο Τιτάνων 36-37, 42-43, 72-73, 82· στὴν ὀρφικὴ κοσμογονίᾳ 39-41, 43-44· σὲ μὴ ὀρφικὰς πηγὰς 41-43· πιθανῶς ἀναφέρεται σὲ κοσμογονία πού ἀποδίδεται στὸν Σαγχουνιάθωνα 453-454· τοῦ καρχαρία (Πλούταρχος) 466
 Αὐγουστίνος, ἄγιος, ὡς πηγὴ γιὰ τὴν προσωκρατικὴ σκέψιν 21, 134-135
 αὐταντισμὸς, στοὺς μύθους τῆς δημιουργίας 71-73, 82
 Ἀφροδίτῃ 59, 84, 217· ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὴν

ταυτίζει μετὰ τὴν κοσμικὴ Ἀγάπην 296-298· βλ. ἐπίσης Ἀγάπην καὶ Φιλονικίαν, Κύπρις
 Ἀψού, στὸ βαβυλωνιακὸ ἔπος γιὰ τὴ δημιουργία 58, 103-104, 449

Alt K. 469

Βαβυλώναι· μυθολογία, ὁμοιότητες μετὰ τὴν ἑλληνικὴν 25, 29, 34, 48, 57-58, 72, 83, 103-105· πρόγνωση τῆς ἐκλείψεως 94-95, 96-97, 109· ἐφεύρεσις τοῦ γνῶμονα 95· ὁφειλὴ τῶν ἑλλήνων ἐπιστημόνων 94-95, 112, 345· βαβυλωνιακὴ σκέψις, ἀτανάκλασις στὴν ἑλληνικὴ τέχνη 450-451

Βάθυλλος, πυθαγόρειος 486

Βακχουλίδης, σημασία τοῦ χάους 52

βαλανιδιά· στὸν Φερεκύδην 75-77· στὴ Δωδώνη 77· στὶς Πλαταιεὺς 457

βάρος, ἔννοια καὶ ἀτομισμὸς 419-421

Βάρρων, χρῆσις τῶν *Vetusta Placita* 21-22

Βασσιλείδης, πατέρας τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Γνωστικοῦ 458

βιβλία, χρῆσις στερεότυπων τίτλων 111, 290, 463, 494· τιμὴ στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα 364, 489 (πρβ. 333)· περιεχόμενον βιβλιοκυλίνδρου ἀπὸ πάπυρου 463

βιολογία· στὸν Ἀναξίμανδρο 149-151· στὸν Ἐμπεδοκλῆ 314-321 (πρβ. 310-314)· θεωρίαι τοῦ Ἀναξαγόρα 387· βιολογικὴ φρασεολογία στὴν κοσμογονικὴ ἐξήγησιν 465-466· ἐπίδρασις στὴ σκέψιν τοῦ Διογένη 503· βλ. καὶ ἐμβρυολογία, φυσιολογία

Βλαστός Γ. 475· γιὰ τὴν κοσμογονικὴν διδασκίαν τοῦ Ἀναξίμανδρου 142· γιὰ τὴν ἡρακλείτεια ροὴ 203· γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἡράκλειτου περὶ ψυχῆς 211· ἐρμηνεία τοῦ χάους 453· γιὰ τὰ ἀντίθετα στὸν Ἀναξίμανδρο 465· γιὰ τὸ Ἀπειρον ὡς μείγμα 465· γιὰ τὸν «ἀνήφορο καὶ τὸν κατήφορο» τοῦ Ἡράκλειτου 472· γιὰ τὸ παλίντροπος 473· ἐρμηνεία τοῦ ἀποσπ. 30 τοῦ Ἡράκλειτου 474· γιὰ τὸν Δημόκριτο 496· γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Δημόκριτο 500

βροντῇ· ἀναφορὰ τοῦ Ἀναξίμανδρου 146-147· καὶ τοῦ Ἀναξίμενης 166· πυθαγόρειο ἀξίωμα 242· βλ. ἐπίσης μετεωρολογία

Βροτίνος (Βροντίνος) 228, 486

βροχὴ· γονιμοποιεῖ τὴ γῆ 53, 387, 492· ἐξήγησις τοῦ Ἀναξίμανδρου 147, 149· τοῦ Ἀναξίμενης 166· ὁ Ἡράκλειτος γιὰ τὴ βροχὴ 206

Bailey C.: γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα 373-374·

για τον ὄρο περιπάλαξις 423· για τους ατομιστές 496
 Baldry H. C. για την κοσμογονία του 'Αναξίμανδρου 465-466
 Barnes J.: για τη φυσική του 'Αναξίμανη 156· για τη θεολογία του Ξενοφάνη 178, 470· και τη μαρτυρία του για την πυθαγορική μετεμψύχωση 227· για τη δυσκολία του Ζήνωνα 276· για τον κύκλο της αλλαγής του 'Εμπεδοκλή 296· για τη χρήση του Φιλόλαου από τον 'Αριστοτέλη 334· για τα «περαίνονται» και τα «ἀπειρα» του Φιλόλαου 336· για την κοσμογονία του 'Αναξίμανδρου 465· για το σκεπτικισμό του Ξενοφάνη 471· για τα σπέρματα και τις μοίρες του 'Αναξαγόρα 490-491· για τον Μέλισσο ως φιλόσοφο 494· για το κείμενο του άποσπ. 8 του Μέλισσου 495· για την άρχη οὐ μᾶλλον τῶν ατομιστῶν 497· για τη μὴ διαιρετότητα τῶν ατόμων 498· για τη βασική οὐσία του Διογένη 502
 Barnett R. D. για την ἐνεπίγραφη πλάκα του Κουμαρμπι 455
 Bollack J. για τον 'Εμπεδοκλή ως ποιητή 483
 Burkert W.: για τον πάπυρο του Δερβενίου 45, 47· για τον 'Αλκμάν 62· για τον πυθαγορισμό 222· για την κοινωνική δομή του Κρότωνα 234· για τη λατρεία του 'Απόλλωνα στο Μεταπόντιο 236· για τον άρμονικό σιδηρά 241· για τα άποσπάσματα του Φιλόλαου 334· και ἡ ἔκθεσις του 'Αριστοτέλη για τον πυθαγορισμό 340· για τα πυθαγόρεια μαθηματικά 345, 486· για τη σχέση πυθαγορισμοῦ ὀρφισμοῦ 479· για την πυθαγορική κοσμογονία 487
 Burnet J. 14· για τον Θαλή 108, 460· για τα μετεωρολογικά ενδιαφέροντα του 6ου αἰῶνα 103· για τον 'Αναξίμανδρο 111, 117-118, 131, 137-138· για τον Ξενοφάνη 175· για τον Φαῖδρο του Πλάτωνα 222· για τη χρονολόγηση της ίδρυσης της 'Ελέας 247· για τον 'Εμπεδοκλή 309· για τον 'Αναξαγόρα 364· για τους ατομιστές 405· για την ἔννοια του βάρους 420· για τα συγγράμματα του Διογένη 432· για τον 'Αναξίμανη 468
 Γαῖα, Γῆ
 οἱ απόγονοι της 35, 49-50, 51, 453· κατατάσσεται μετ' ἡ Νύχτα, τὸν 'Ωκεανὸν καὶ τὸν Οὐρανὸν στὸν 'Ησίοδο 35· στὴν ἡσιόδεια κοσμογονία 35, 49-50· μύθος τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ καὶ οἱ απόγονοι της 58-59· μητέρα τοῦ Τυφώα 81-82· στὴν ὀρφικὴ κοσμογονία 39,

40-41· απόγονος τῆς Νύχτας 451
 στὸν Φερικύδην: ἡ Χθονὴ παίρνει τὸ ὄνομα της 69, 456· διαβάλλει τὸν Δία στὴν 'Ἡρα 72· ἀναπαρίσταται σὲ κεντὴν τὸν φόρεμα 73-74· τὸ μερίδιό της 79
 γαλεοὶ 466-467
 Γαληνὸς 18, 468
 γάμος: Χθονὴ καὶ 'Ἡρα ὡς φύλακες τοῦ γάμου 73, 456· ὁ πυθαγόρειος ἀριθμὸς (5) τοῦ γάμου 345
 Γένεσις, κοσμογονία 58
 γένεσις, γῆσια στὸν 'Αναξίμανδρο; 127
 γεωμετρία: τὰ ὑποτιθέμενα ἐπιτεύγματα τοῦ Θαλή 91, 95-96, 97-98· ὁ 'Αναξίμανδρος ὡς γεωμέτρης 110· πυθαγορικὴ συνεισφορά 343-347
 γῆ
 σχέση καὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὸν Τάρταρο 26-27· σταθερὰ ριζωμένη 26-27, 76-77· περιβρέχεται ἀπὸ τὸν 'Ωκεανὸν 28-30· οἱ ρίζες της, στὸν 'Ἡσίοδο 37, 76-77
 χωρισμὸς ἀπὸ τὸν οὐρανὸν: προϋπόθεσις γιὰ τὴν ἐμφάνισι τῆς 'Ἡμέρας καὶ τῆς Νύχτας 35· χωρισμὸς στὴν ἡσιόδεια κοσμογονία 53-56· στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία 56-57· σὲ μὴ ἑλληνικὲς πηγὲς 57-58· συνάφεια μετ' κοσμολογικὲς ἀντιλήψεις τῆς 'Εγγύς 'Ανατολῆς 29, 59-60, 103-105
 γονιμοποιεῖται: ἀπὸ κομμένα μέλη τοῦ θεοῦ 48, 58-60· ἀπὸ τῆς βροχῆ 387, 453
 ἀναπαριστᾶται ἀπὸ τὴν φτερωτὴ βαλάντιδ στὸν Φερικύδην 76
 Θαλῆς: ἐπιπλέει στὸ νερὸ 101-104, 143· προέρχεται ἀπὸ τὸ νερὸ 104-106
 'Αναξίμανδρος: ἐλευθερὰ αἰωρούμενος 96, 138, 143-144· κυλινδρική 142, 143-144· σχηματισμὸς 141-142· ἡ γῆ ξηραίνεται 148-149, 186
 'Αναξίμανης: ἡ γῆ εἶναι ἀκίνητη γιὰτὶ εἶναι ἐπιπέδη 160-161, 162-163, 468· γένρει 164-165, 500 (πρβ. καὶ 442)
 Ξενοφάνης: ἔχει ρίζες 183 (πρβ. 102)· ξαναγίνεται θάλασσα 184-187, 206
 σχέση μετ' τὴν θάλασσα καὶ τὴν φωτιά στὸν ἥρακλείτειο κόσμῳ 205-207
 ὡς μία ἀπὸ τίς τέσσαρις ρίζες τοῦ 'Εμπεδοκλή 294· ἡ θέσις της στὴν κοσμολογία 306, 307, 308-309
 στὴν πυθαγορικὴ κοσμολογία 350-352· καὶ ἡ ἀντιγῆ 340, 350-352
 ἀποψη 'Αναξαγόρα 385-387, 442 (πρβ. 468): τὰ οὐράνια σώματα ἐκτοξεύτηκαν ἀπὸ τὴν γῆ 387
 στὴν κοσμογονία τοῦ 'Αρχέλαου 392-393
 οἱ ατομιστές: ἐπιπέδη, σάν ντέφι, ἐπικλινῆς 418, 442, 500· ἡ σύνθεσίς της 501

- Διογένης: δίσκος ἐπικλυής 442
βλ. καὶ Γαία (Γῆ)
γνώμη: δημοκρίτειες 428· χρήση τῆς ἀπὸ
τὸν Ἡράκλειτο 475-476
γνώμων: χρήση ἀπὸ τοὺς Βαβυλώνιους 95·
Ἀναξίμανδρος καὶ γνώμων 95, 110, 112-
113· χρήση τῆς ἐννοίας στὰ μαθηματικά
ἀπὸ τοὺς πυθαγόρειους 346-347
γνωστικισμός, καὶ αὐτίστη Χάμ- Ζωροά-
στρη 458
γόνιμος 141-142, 465
Γοργίας: ὡς μαθητῆς τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 289·
τὸ σύγγραμμά του *Περὶ τοῦ μὴ ὄντος*
287, 463, 494 (πρβ. 485)
γυρόν, γιὰ τὸ σχῆμα τῆς γῆς 466
- Cherniss H.: γιὰ τὸ *ἄπειρον* 123, 464· γιὰ
τὰ ἀντίθετα στὸν Ἀναξίμανδρο 465· γιὰ
τὴν πυθαγορικὴ κοσμογονία 487· γιὰ τὴν
ἀποψὲ τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ τῆς ψυχῆς
στοὺς ἀτομιστὰς 501
Cornford F. M.: ἡ ἐρμηνεία του γιὰ τὸ
χάος 53-54, 56· γιὰ τὸ *ἄπειρον* 119, 464·
γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο 131, 141-142, 151,
465· γιὰ τὸν πυθαγορισμὸ 221-222· γιὰ
τὸν Ἀναξαγόρα 379, 385, 492· γιὰ τὸν
Διόδωρο 454
- Δαίμονες: στὸν Ἡράκλειτο 213-214, 216-
217· στὸν πυθαγορισμὸ 243· στὸν Ἐμ-
πεδοκλῆ 323-327, 330-331· στὴν ἀφή-
γησιν τοῦ Ἀέτιου γιὰ τὸν Θαλῆ 462
Δαμασίας, ἄρχων τῶν Ἀθηνῶν 64, 459
Δαμάσκιος 450· γιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς
Νύκτας στὸν Εὐδήμο 35-36, 39· γιὰ τίς
ὁρμικὰς κοσμογονίας 39-40, 451· πεντέ-
μυχος 455
Δαρείος ὁ Α' 171-172
δεκάδα, στὸ πυθαγορικὸ δόγμα 338-339,
341, 479
Δελφοί: ὁ Ἡράκλειτος καὶ τὸ μαντεῖο 215,
216, 239· τὸ μαντεῖο στὴν πυθαγορικὴ
σχέψιν 239, 241, 479
δέλτοι, χρυσές: ἐξατατολογία 44-45, 48-49·
καὶ ὁρμικὸς 44-45· καὶ Ἐμπεδοκλῆς
322-323
Δερβενίου, πάπυρος 41, 45-48, 450
Δευκαλίων 149, 186
Δῆλος 68-69, 455· στὴν παράδοση γιὰ τὸν
Φερεκύδη 66
Δήμητρα 47, 322
Δημήτριος ὁ Φαληρέας, γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα
362· γιὰ τὸν Θαλῆ 459, 462
«Δημοκράτης», καὶ τὰ ἥθικα ἔργα τοῦ Δη-
μόκριτου 428
Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης 132, 134, 142,
287, 333, 338-339, 368, 390, 446· Στο-
βαίος ὡς πηγὴ 18, 428· χαμένο ἔργο τοῦ
Θεόφραστου 20· γιὰ τὴν ἐθνικότητα τοῦ
Θαλῆ 89· γιὰ τὸν Θαλῆ ὡς ἀστρονόμο 94,
460· γιὰ τὸ στέγνωμα τῆς θάλασσης καὶ
τὸ τέλος τοῦ κόσμου 148, 466· γιὰ τὸ
σχῆμα τῆς γῆς 160-161, 418, 468· ὀφει-
λές στοὺς μιλῆσιους 170· βιογραφικὰ καὶ
χρονολογικὰ 406 (333, 338-339), 496·
συγγράμματα 407-408· ἰδιαιτέρως συμ-
βολές 406, 407-408, 410-414, 415-416,
418, 419-420, 425-426, 427-430, 497,
498, 499, 500· ἐπιστημολογία 410, 414·
γιὰ τὸ βάρος τῶν ἀτόμων 419-421· θεω-
ρία τῆς αἰσθήσεως 425-427· ἥθικα 427-
430· στὸν Διόδωρο 454· βλ. καὶ ἀτομι-
στὰς
- Διαδοχαί (περιγραφές διαδοχικῶν φιλοσό-
φων) 20-21
διαδοχογράφοι: ὡς πηγὴ τῆς προσωκρατι-
κῆς σκέψεως 20, 463· γιὰ τὴν χρονολόγησιν
τοῦ Ἀναξίμανδρου 152
διάστημα: ὡς ἐρμηνεία τοῦ χάους 51· καὶ ἡ
ἀντίληψιν τοῦ Παρμενίδου γιὰ τὴν πραγ-
ματικότητα 253, 257-261· τὸ παράδοξο
τῆς θέσεως, τοῦ Ζήνωνος 273· τὸ ἐπιχεί-
ρημα τοῦ Μέλισσου γιὰ τὴν ἀπεριόριστη
ἐκτασιν τῆς πραγματικότητος 396-398·
καὶ ἡ ἀντίληψιν τῶν ἀτομιστῶν γιὰ τὸ
κενὸ 415-416, 498-499· βλ. ἐπίσης κενὸ
- Δικταίρχος, γιὰ τὸν Φερεκύδη 66· γιὰ τὸν
Πυθαγόρα 223, 233-234, 245
δικαιοσύνη (Δίκη): καὶ σχέση τῶν ἀντιθέτων
μετὰ τὸ *ἄπειρον* 126-130, 148-149· ἡ διόρ-
θωσις τοῦ Ἡράκλειτου στὴν ἀποψὲ τοῦ
Ἀναξίμανδρου 201-202· προσωποποιεῖ-
ται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο 208· στὸ ποίημα
τοῦ Παρμενίδου 249-251· καὶ στὴν κο-
σμολογία του 265-266
δίκη, στὸν Ἡράκλειτο 201-202· προσωπο-
ποιημένη 208
δίνη: Ἀριστοτέλης, γιὰ τίς σχετικὰς ἀπόψεις
τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ Ἀναξίμανδρου 138,
140, 142, 143-144, 468· στὸν Δημόκριτο
142· στὸν Ἐμπεδοκλῆ 304-307· αἰτία
διαχωρισμοῦ, στὸν Ἀναξαγόρα 370-371,
378-379, 392, 441, 465· στὴ θεωρίαν τῶν
ἀτομιστῶν 416-418, 420, 424, 500· στὸν
Διογένη 441
Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης 124, 125, 135,
153, 407, 464, 468, 474
χρονολογικὰ καὶ βιογραφικὰ 431
συγγράμματα 431-433· ἱατρικὴ πραγμα-
τεία 433
ὁ ἐκλεκτισμὸς τοῦ 433-434· ἐπίδρασις
ἄλλων στοχαστῶν 170, 360, 431, 434,
435-436, 437, 439-440, 441-442
ἡ βασικὴ οὐσία 434-436· περιέχει θεία

διάνοια 436-437· τελεολογική αντίληψη 436
 ὁ ἀέρας ὡς βασική μορφή ὕλης 437-440· ἡ ζωὴ ὁφείλεται σ' αὐτόν 438-439· εἶναι ψυχὴ καὶ νόηση 439 (πρβ. 469)· θεῖος, ἐλέγχει 439· διάφορες μορφές ἀνάλογα μὲ τὴ θερμοκρασία 440
 κοσμογονία καὶ κοσμολογία 440-442· τοῦ ἀποδίδεται ἡ θεωρία ὑπαρξέως ἀπειρων κόσμων 135, 441· ἀστρονομικὴς ἀπόψεις 163, 164, 441-442
 φυσιολογία 442-446· κατ' αἴσθησιν γνώση 442-444· ἀνατομία καὶ ἀναπαράγωγὴ 444-446 (πρβ. καὶ 71)
 ἐπίδρασή του στὸ συγγραφεὶ τοῦ παπύρου τοῦ Δερβενίου 45· γὰρ τὸ *Περὶ ἱερῶς νοῦσον* 504· γὰρ τὴς *Νεφέλης* τοῦ Ἀριστοφάνη 504 (πρβ. 407)
 Διογένης Λαέρτιος, ὡς πηγὴ γὰρ τοὺς προσωκρατικούς 18, 19, 20, 22· γὰρ τὸν Θαλῆ 95-100· γὰρ τὸν Ἀναξίμενη 152· γὰρ τὸν Ἡράκλειτο 192, 207-208, 475· γὰρ τὸν Πυθαγόρα 223, 485-486· γὰρ τὸν Παρμενίδη 246-248· γὰρ τὸν Ζήνωνα 271· γὰρ τὸν Ἐμπεδοκλῆ 288-289· γὰρ τὸν Φιλόλαο 334-335, 485· γὰρ τὸν Ἀρχέλαο 390· γὰρ τοὺς ἀτομιστὰς 418, 499, 500
 Διόδωρος Κρόνος, δάνειο ἀπὸ τὸν Ζήνωνα 281, 287
 Διόδωρος ὁ Σικελὸς, κοσμογονία καὶ ἀνθρωπογονία στὸ πρῶτο βιβλίον του 454, 496
 Διόνυσος, ταύτιση μὲ τὸν Ἄδην (Ἡράκλειτος) 214-215· στὴν ὀρφικὴ τελετουργία καὶ τοὺς μῦθους 37-38, 45· ὁ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὀρφικὲς δοξασιεῖς 48-49, 477
 Δίων ὁ Συρακόσιος 333-334
 δοξογραφικὴ παράδοση· ὡς πηγὴ γὰρ τὴν προσωκρατικὴν σκέψιν 20-23· καὶ ἀπόψεις τοῦ Θαλῆ 102· καὶ οἱ ἀνανήθητοι κόσμοι 133-136· καὶ οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ξενοφάνη γὰρ τὴ φύσιν 180-183· καὶ πίστη στὴν ὑπαρξὴ πολλῶν κόσμων 418· καὶ ἀόρατων οὐράνιων σωμάτων 163
 Δούρης, γὰρ τὴν ἐθνικότητα τοῦ Θαλῆ 89
 δυνάμις· στὸν Παρμενίδη 263· στοὺς πυθαγόρειους 341, 348· στὸν Ἀναξαγόρα 371
 Δωδώνη, ἱερὸ τοῦ Δία 77
 Deichgräber K.: γὰρ τὰς μετατροπὰς ξηρᾶς-θάλασσης τοῦ Ξενοφάνη 186· γὰρ τὴν ἀποψὴ του περὶ γνώσεως 187, 188
 Dicks D. R. 460
 Diels H. 186, 198, 401, 415, 440, 467, 470, 473, 475, 479, 480, 483, 484, 493, 500· τὸ *Doxographi Graeci* 21, 92· γὰρ τὴ φτερωτὴ βαλαντιδιὰ 76, 458· γὰρ τὴν ἀστρολογία τοῦ Θαλῆ 100· γὰρ τὴς ἀπό-

ψεις τοῦ Ἀναξίμανδρου περὶ ἀστέρων 145· γὰρ τὴν *πύλινον* 154· γὰρ τὴς *γνώσεως* τοῦ Ἡράκλειτου 192-193· γὰρ τὰ γραπτὰ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 322, 483· γὰρ τὸν Διογένη 432· γὰρ τὸ βιβλίον τοῦ Φερεκύδη 455
 Diller H., γὰρ τὸν Διογένη 502
 Dodds E. R., *The Greeks and the Irrational* 25, 479
 Dover K. J. 363
 ἐγκέφαλος, ὡς ὄργανον νοημοσύνης 504
 Εἰρηναῖος 20-21
 Ἐγκαταῖος ὁ Ἀβδηρίτης 496
 Ἐγκαταῖος ὁ Μιλήσιος· ὁ χάρτης του 113-114· ὁ Ἡράκλειτος τὸν μέμφεται 190, 471-472· χρονολογικὴ τοποθέτηση 471
 ἐκκρίνεσθαι, ἀποδίδεται στὰ ἀντίθετα 138-140
 ἔκλειψιν 93-95, 96-97, 163-164, 182-185, 207-208, 352, 386, 487, 500
 ἐκλεξάμενος 478
 ἐκπύρωσις, οἱ στωικοὶ τὴν ἀποδίδουν στὸν Ἡράκλειτο 194, 474, 475
 ἐκροή, στὸν Φερεκύδη 457
 Ἐλέα· σχέση τοῦ Ξενοφάνη 172, 173-174· ἱδρυση (540 π.Χ.) 172, 247, 271· καὶ Ζήνωνας καὶ Παρμενίδης 247, 271
 ἐλεατική σχολή 220· ὁ Ἰππόλυτος ὡς πηγὴ 22· ὁ Ξενοφάνης ὡς ἱδρυτὴς 171, 173-174· βλ. καὶ Ζήνων, Μέλισσος, Ξενοφάνης, Παρμενίδης
 Ἐλένη 217, 452
 Ἐλευσῖνα 49, 243 (πρβ. 322-323), 489
 Ἐλιούν, θεότητα τῆς θεογονίας ποὺ ἀποδίδεται στὸν Σαγχοῦνιάθωνα 454
 Ἐλλάνικος· γὰρ τὴν ὀρφικὴν κοσμογονίαν 40· ἡ ταυτότητά του 452
 Ἐλογίμ, ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν Ἰεχωβά στὴ *Γένεση* α'-β' 454
 ἐμβρυολογία· γνώσεις τοῦ Ἀναξίμανδρου 151, 466· καὶ Παρμενίδης 267· θεωρίες τοῦ Ἀναξαγόρα 387, 505· τοῦ Φιλόλαου 486-487· ἡ συνεισφορά τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 505· ἡ μελέτη τοῦ Διογένη 505
 Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντῖνος 120, 128, 138, 191, 225-226, 227, 240, 268, 362, 366, 370, 375, 376, 379, 389, 393, 426, 430, 435-436, 465, 468, 475, 495
 πηγές· Συμπλίκιος 17· Πλάτων 19· χαμένα ἔργα τοῦ Θεόφραστου 20· Ἰππόλυτος 22
 ἐπίδραση τοῦ Παρμενίδη 220, 268, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 303, 305, 360· πυθαγόρεια ἐπίδραση 220, 225-226, 227, 240, 310, 322, 325-326, 330, 331· τοῦ Ἡράκλειτου 293,

295, 296, 298· τοῦ Ἀναξίμανδρου
298· τοῦ Ξενοφάνη 303
χρονολόγησι καὶ ζωῇ 288-290· πολιτικές
δραστηριότητες 289-290· ὡς ρήτορας
καὶ γιατρὸς 290, 445
συγγράμματα, καὶ σγῆσι ἀνάμεσα στὰ
δύο ποιήματα 290-291, 322, 330-331·
ποιητικά προσόντα 291, 483· τὸ *Περὶ*
φύσεως ἀπευθύνεται στὸν Πανσανία
291-292, 321· οἱ *Καθαρμοὶ* σὲ μιὰ ἐ-
ταιρεία 322
ὑπεράσπιση τῶν αἰσθήσεων 292-293· ἡ
δύναμις τῆς γνώσεως 293
οἱ τέσσερις ρίζες 294 (πρβ. καὶ 83-84,
128)· θέσι στὸν κύκλον τῆς ἀλλαγῆς
296-298· στὴ θεωρία τῆς ἀνάμειξης
298-302· στὴν κοσμογονία 303-310·
τὸ ζήτημα τῆς φυσικῆς τοῦς κινήσεως
315-316· στὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴ σκέψι
318-320, 330-331· στὸν κύκλον τῆς
ἐνσάρκωσης 323-324, 330-331· καὶ ὁ
Ἀναξαγόρας 366, 376, 378-379· καὶ ὁ
Ἀρχέλαος 393· καὶ ὁ Διογένης 435-
436· καὶ ὁ Μέλισσος 495
ὁ κύκλος τῆς ἀλλαγῆς 294-298, 302-313·
καὶ ὁ κύκλος τῆς μετενάρκωσης 323-
324, 330-331
Ἀγάπη καὶ Φιλονικία, κινητήριες δυνά-
μεις τοῦ κύκλου τῆς ἀλλαγῆς 294-
298· στὴ θεωρία τῆς ἀνάμειξης 300-
302· στὸν κοσμικὸν κύκλον 302-310·
ρόλος τῆς Ἀγάπης στὴ ζωογονία 305,
310, 313· ἐπεξηγηματικὴς ἰδιότητες
315-316· θέσι στὸν κύκλον τῆς ἐνσάρ-
κωσης 323-324, 327-328, 331· θεο-
ποίησι τῆς Ἀγάπης 327-328 (πρβ.
297-298)
«γέννησι» καὶ «θάνατος»: ἔννοιες φιλο-
σοφικὰ ἐσφαλμένες 299-300 (πρβ. καὶ
484)· σύνδεσι μετὰ τὴ «ζωή» καὶ θεω-
ρία τῆς μετενάρκωσης 300
ἀνάμειξι 300-302· στὸν κοσμικὸν κύκλον
302-314
κοσμογονία 302-314· ἡ Σφαῖρα 302-303
(πρβ. καὶ 320, 330-331)· ἡ Δίνη 304-
307· τὸ πρόβλημα τῆς ὑποτιθέμενης
διτλῆς κοσμογονίας 305-307 (πρβ.
καὶ 484-485)· τὰ πρῶτα στάδια 307·
ὁ σημερινὸς κόσμος 308-310· ζωογο-
νία 310-314
βιολογία 314-321· θεμελιώδεις ἐρμηνευ-
τικὲς ἀρχές 314-317· αἰσθητικὴ 317-
319 (πρβ. 426)· νόησι 318-321
θεολογία 320-321, 323-331 (πρβ. 294,
298, 303)
Καθαρμοὶ 321-331· ἀξιοποιεῖ τὸ θεωρη-
τικὸν πλάισιο τοῦ *Περὶ φύσεως* 322·
ὁ κύκλος τῆς ἐνσάρκωσης 323-327· ἡ

ἀρχικὴ κατάστασι 327-328· αἱματο-
χυσία καὶ κανιβალიσμός 328-329· ἀ-
ναίμακτες θυσίες 329-330· τὸ πρό-
βλημα τῆς σύνδεσεως τοῦ δόγματός του
μετὰ τὸ *Περὶ φύσεως* 330-331
ἀπόψεις γὰ τὴν ἀναπνοή (ἡ κλεψύδρα)
489-490· γὰ τὸ κενὸ 495· γὰ τοὺς
ἀπλανεῖς ἀστέρες 163
Ἐξάμυρος, πατέρας τοῦ Θαλῆ 89, 460
Ἐπιγένης 228, 478
ἐπικούρεια φιλοσοφία: ἐπίδρασι στὴ δοξο-
γραφικὴ παράδοσι 22-23· ἡ ἐπικούρεια
ἐρμηνεία τοῦ Δημόκριτου 423
Ἐπίκουρος 134, 405· γὰ τοὺς ἀτομιστές
405, 407· γὰ τὸ βάρος τῶν ἀτόμων 421·
χρήσι τοῦ *παλμοῦ* 423· γὰ τὸ σχῆμα καὶ
τὸ μέγεθος τῶν ἀτόμων 498· φραστικὰ
παράλληλα μετὰ τοὺς ἀτομιστές 499
Ἐπιμενίδης 171-172· κοσμογονία πού τοῦ
ἀποδίδεται 35-36, 38, 63· γὰ τὴν παρα-
γωγὴν τοῦ Τάρταρου ἀπὸ τὴ Νύχτα καὶ
τὸν Ἀέρα 36, 42· συγγράμματα πού τοῦ
ἀποδίδονται 38· σύγκρισι μετὰ τὸν Πυθα-
γόρα 234, 236
ἐπιστημολογία: ὁ Ξενοφάνης γὰ τοὺς περιο-
ρισμούς τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως 187-
189· καὶ ὁ Ἡράκλειτος 195-196, 208-
209, 473· τὰ ἐπιστημολογικὰ ἐπιχειρή-
ματα τοῦ Παρμενίδη 248-249, 252-256·
ἀλήθεια καὶ βροτῶν νόξι 248-249, 249-
251, 254-255, 261-263, 268-270· οἱ ἀ-
πόψεις τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 292-293, 296-
297, 302, 319-320· καὶ τοῦ Φιλόλαου
336-338· καὶ τοῦ Ἀναξαγόρα 388-389·
ἀνασκευὴ τῆς κοινῆς λογικῆς ἀπὸ τὸν Μέ-
λισσο 401-402· ὁ σκεπτικισμός τοῦ Δη-
μόκριτου 410-412· καὶ ἡ θεωρία τῆς ἐπι-
κύρωσεως 412-414· ἡ ἀποψι τοῦ Ἀλ-
κμαίωνα 486
Ἐπίχαρμος 172, 173· γὰ τίς ἀρχέγονες θεό-
τητες 70· καὶ ἡ ἡρακλείτεια παράδοσι
173
ἐποχεῖσθαι, ἡ γῆ «ἐπιπτεῖν» τὸν ἀέρα 161
Ἐπτά Σοφοὶ 64, 96, 100, 459
Ἐπτάμυθος, τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Φερε-
κύδη 65
Ἐρατοσθένης 21, 288· γὰ τὸ χάρτι 113
Ἐρεβος: ἡ σχέση του μετὰ τὸν Ἄδην καὶ τὸν
Τάρταρον 27· πιθανὴ χεττιτικὴ ἐτυμολο-
γία 50· θέσι στὴν ἡσιόδεα κοσμογονία
50-51· καὶ στὴν ὀρφικὴ 40, 42-43· ἡ ἀνα-
φορὰ τοῦ Ἀριστοφάνη 41-42
Ἐριντού, βαβυλωνιακοῦ μύθος 104
Ἐρινός 207
ἔρις: ὡς δικαιοσύνη στὸν Ἡράκλειτον 128,
201· ὡς μεταφορὰ τοῦ Ἡράκλειτου γὰ
τὴν ἀλλαγὴν 201-202· Φιλονικία καὶ Ἀ-
γάπη στὸν Ἐμπεδοκλῆ 295, 302-310,

315-316, 322, 324, 328, 330-331, 370·
προσωποποιούμενη στον Ἡσίοδο 453
Ἑρμιππος ἀπὸ τῆ Σιμύρνη 334· ὡς πηγὴ γιὰ τὴν
προσωκρατικὴ σκέψιν 20· γιὰ τὸν
Πλάτωνα καὶ τὸν Φιλόλαο 333-334· γιὰ
τὴ χρονολογικὴ τοποθέτησιν τοῦ Φερεκύ-
δῃ 455
Ἑρμόδωρος, τὸν ἐξορίζουν ἀπὸ τὴν Ἑφεσο
191, 478
Ἑρως: ὡς βροχὴ/σπέρμα ἀνάμεσα στὸν οὐ-
ρανὸ καὶ τὴ γῆ 53· σχέσιν μὲ τὸν Φάνη 43,
451· Δίας, ὡς δημιουργός, μεταμορφώ-
σεις (σὲ Ἑρωτα) 74
Ἑσάρρα, τὸ στερῶμα τῆς γῆς στὸ βαβυλω-
νιστὸ ἔπος γιὰ τὴ δημιουργίαν 58
ἐστὶν, ἡ ἀμφιλογία τοῦ στὸν Παρμενίδην 252-
253
ἐταιρεία, πυθαγορικὴ 234-235, 322
ἔτος, μεγάλο, κύκλος τοῦ 94, 214, 475· στὸν
Ἡσίοδο 324· στὸν κοσμικὸ κύκλῳ τοῦ
Ἑμπεδοκλῆ 324 (πρβ. 227)
Εὐδήμος 19, 450· σημασία τοῦ Ὁκεανοῦ καὶ
τῆς Τηθύος 32· θέσιν τῆς Νύκτας 35-36·
ἡ ἱστορία τῆς θεολογίας τοῦ 39· ἐρμηνεία
τῆς ὀρφικῆς θεογονίας 39, 41· γιὰ τὸν
Θαλῆ καὶ τὴν ἀστρονομίαν 94-95, 97-98,
99-100, 463· γιὰ τὴν περιοδικὴ ἐπανά-
ληψιν τῶν γεγονότων 245· γιὰ τὸν κύκλῳ
τῆς ἀλλαγῆς τοῦ Ἑμπεδοκλῆ 303· γιὰ
τὴ μαθηματικὴς ἀνακαλύψεως τῶν πυθα-
γορείων 343-344· ἡ σύνοψιν τοῦ Πρόκλου
345, 486· ὁ Χρόνος ὡς κοσμογονικὴ μορ-
φή 450· γιὰ τὴν ἑτερόφωντὴ σελήνῃ 468·
γιὰ τὸν Ζήνωνα 482
εὐθυμία, στὴ δημοκρατεία ἡθικὴ 428
Εὐκλείδης 97, 343-344
Εὐρύπιδης: γιὰ τὸν Ὁκεανὸ ὡς κύκλῳ γύρω
ἀπὸ τὴ γῆ 28· ἐπίδρασιν τοῦ Ξενοφάνη
176· γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς φύσεως 464·
καὶ Ἀναξαγόρας 488
Εὐρύνομη, θυγατέρα τοῦ Ὁκεανοῦ 78-79
Εὐρυτος ὁ Κροτωνιάτης 333· τὰ χαλκίαια τοῦ
343
Εὐσέβιος: ὡς πηγὴ γιὰ τὴν προσωκρατικὴ
σκέψιν 20-22· ἡ ἐπιλήψιν τοῦ τῆς κοσμο-
γονίας τοῦ Σαγχουνιάδων 453
Ἑφεσος, γενέτειρα τοῦ Ἡράκλειτου 88,
190-191
Ἑχεκράτης 333, 354, 487
Ἑχιδνα 459
Erbse H., γιὰ τὰ ὁμηρικὰ σχόλια 72
Farnell L. R. 457
Frankel H.: γιὰ τὸ ἀπόσπ. 92 τοῦ Ἡρά-
κλειτου 477· γιὰ τὴν κοσμολογίαν τοῦ
Παρμενίδῃ 481· γιὰ τὸ κείμενον τοῦ Ζή-
νων 481

Frankfort H., καὶ ἄλλοι: *Before Philoso-
phy* 25 (πρβ. 461)
Frankfort H., γιὰ τὸ Νοῦ 461
Fritz K. von: γιὰ τὸν Φερεκύδῃ 76· γιὰ τὸν
Ξενοφάνην 470· γιὰ τοὺς πυθαγόρειους
479
Furley D. J.: γιὰ τὸν Ζήνωνα 274· γιὰ
τοὺς πυθαγόρειους 342· γιὰ τὸν Παρμε-
νίδην 481· γιὰ τοὺς ἀτομιστές 496, 497,
498
Ζάς: στὴν κοσμογονίαν τοῦ Φερεκύδῃ 65, 69-
70, 72· ἐτυμολογικὴ συνάφεια μὲ τὸ Ζεὺς
70· γάμος μὲ τὴ Χθονίη καὶ δωρεὰ τοῦ
στολισμένου φορέματος 75-76, 80-81,
456· ὡς κοσμογονικὸς δημιουργός 73-75,
456· δημιουργεῖ ὡς Ἑρως 74, 75· ἡ φτε-
ρωτὴ βαλαντιδιὰ καὶ τὸ φόρεμα 75-77·
ἐκθρονεῖ τὸν Κρόνον-Χρόνον 79· σχέσιν μὲ
τὸν Δία (Ζεὺς) 70, 79
Ζεὺς: τὸν ἐξαπατᾷ ἡ Ἥρα 31, 34· τὸ μερί-
διό τοῦ στη μοιρασίαν τοῦ κόσμου 79, 449·
ἔττα τῶν Τιτάνων 37, 52, 53· στὴν ὀρ-
φικὴ θεογονίαν 46-48· παραλληλισμὸς μὲ
τὴ χεττιτικὴ θεότητα τῆς καταιγίδας 60·
μάχη μὲ τὸν Τιφὸνα 68, 79· σχέσιν μὲ
τὸν Ζάντα 70, 79· ἡ Γῆ τὸν διαβάλλει 72·
τὸ ἱερὸ τοῦ στη Δωδώνῃ 77· τὰ παιδικὰ
χρόνια τοῦ στὴν Κρήτῃ 79· στὸν Ἡρά-
κλειτο 209· στὴν κοσμολογίαν τοῦ Ἑμπε-
δοκλῆ 294· στοὺς Καθαρόν τοῦ Ἑμπε-
δοκλῆ 327
Ζήνων ὁ Ἐλεάτης 119, 363, 395, 403, 405,
406, 495
χρονολογικὴ τοποθέτησιν καὶ βιογραφικὰ
246-247, 271, 490· ὑποτιθέμενον τα-
ξίδι τοῦ στὴν Ἀθήναν 247· σχέσιν μὲ
τὸν Παρμενίδην 247
τὸ σύγγραμμα 271-274· ἡ μορφή καὶ ἡ
διάρταξιν 272-273· τὸ παράδοξον τοῦ
μεδίου 273· καὶ τῆς θέσεως 273
οἱ ἀντινομίες ποὺ σώζονται κατὰ τῆς
πολλαπλότητος 274-277· συνθήκες ἀ-
συνέχειας 274· προβλήματα ἀπειρων
σειρῶν 276-277· ἐπιχειρήματα ποὺ ὑ-
πονομεύουν τὴν Ἀλήθειαν τοῦ Παρμε-
νίδῃ 277 (πρβ. 285-286, 482)
παράδοξα τῆς κίνησεως 272-273, 277-
285· τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς
τοῦ 273· ὑποθέσεις γιὰ τὴ δομὴ τοῦ
χώρου καὶ τοῦ χρόνου 273, 282, 284-
285· ἡ φήμιν τοῦ 277· τὸ Στάδιο 278-
281· ἡ λύσιν τοῦ Ἀριστοτέλη 279·
προβλήματα στὴν ὁλοκλήρωσιν ἀπει-
ρου πλήθους πράξεων 280· ὁ Ἀχιλ-
λέας 273, 280-281· τὸ Βέλος 281-282·
κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη 282· προ-

βλήματα φιλοσοφίας τοῦ χρόνου 282·
οἱ Κινούμενες σειρές 282-285· ἐρμη-
νευτικές δυσχέρειες 284-285, 482·
προβλήματα κατανόησης τῆς κίνησης
285· σύγκριση με τὸ Βέλος 285· ἀν-
τίρρηση τοῦ Ἀριστοτέλη 284
ἐπιδιιώξεις τοῦ Ζήνωνα 285-287· στρέφε-
ται κατὰ τῆς κοινῆς λογικῆς 286· ὄχι
κατὰ τῶν πυθαγόρειων 482· οὔτε τοῦ
μονισμοῦ 482· ὡς διαλεκτικὸς 286
ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε 287· ἡ ἀντίδραση
τοῦ Ἀναξαγόρα 367-369, 373· καὶ
τῶν ἀτομιστῶν 410
Ζήνων ὁ Κιτιεὺς 194· ἐρμηνεύει τοῦ χάους 51
ζωδιακός, ἀνακάλυψη τῆς λόξωσής του 95-
96, 463
ζωογονία· τοῦ Ἀναξίμανδρου 149-151· αὐ-
τόματη γένεση 151· τοῦ Ἐμπεδοκλῆ
310-314· τοῦ Ἀρχέλαου 393
ζωροάστρης, ταύτιση μετὰ τὸν Χάμ 458· ἐπί-
σκεψι τοῦ Πυθαγόρα 458
ζωροαστρισμός· συνάφεια τοῦ Φερεκύδη 68,
458· γραμματεία, ζωροαστρικὴ 458

ginnunga-gar, στὴ γερμανικὴ κοσμογονία,
σύγκριση μετὰ τὸ χάος 453
Gomme A. W., γιὰ τὸν Στρησίμβροτο 494
Gomperz H. 67, 184· γιὰ τὴ βαλκανιδιὰ καὶ
τὸ κεντημένο φόρεμα 75· γιὰ τὴν ἐκροή
στὸν Φερεκύδη 457
Gurney O. R., *The Hittites* 25, 57, 79,
455
Güterbock H. G., γιὰ τὴν πλάκα τοῦ Κου-
μαρμπι 455
Guthrie W. K. C.: γιὰ τοὺς ὀρφικοὺς 38·
γιὰ τὴ θεωρίαν τῆς ἀλλαγῆς τοῦ Ἀναξι-
μένη 156· γιὰ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἡρά-
κλειτου γιὰ τὸν ποταμὸ 203-204· γιὰ τὴν
ἡρακλείτεια φωτιά 207· γιὰ τὴ χρῆση τοῦ
ἡλου 468· γιὰ τὸ ἀπόσπ. 51 τοῦ Ἡρά-
κλειτου 473· γιὰ τὴν κοσμικὴ ἀλλαγὴ
στὸν Ἡράκλειτο 475· γιὰ τὸν Ἐμπεδο-
κλῆ ὡς ποιητὴ 483· γιὰ τὸ ἀπόσπ. 17 τοῦ
Ἐμπεδοκλῆ 484· γιὰ τὴν πυθαγορικὴ κο-
σμογονία 487· γιὰ τὴν ἀποψὴ τοῦ Bailey
γιὰ τοὺς ἀτομιστές 496· γιὰ τὴ μὴ διαι-
ρετότητα τῶν ἀτόμων 497-498

ἡδονὴ καὶ πόνος· ἐξήγηση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ
319· τοῦ Διογένη 442-443
ἡθική· τοῦ Ἡράκλειτου 215-217· πυθαγο-
ρικὰ ἀκousματα 236-239· ὁ Ἀριστόξενος
γιὰ τὴν πυθαγόρεια ἡθική 356-357· τοῦ
Δημόκριτου 427-430· τοῦ Ἀρχέλαου 493
ἡλιακὰ ρολόγια 110, 113· βλ. ἐπίσης γνώ-
μων

ἥλιος
ἀρμενίζει κυκλικὰ στὸν Ὠκεανὸ μέσα σὲ
χρυσὸ κύπελλο (*σκάφη*) 30, 164, 208·
σὺν κύπελλο 30-31, 208· βγαίνει ἀπὸ
τὸν Ὠκεανὸ 30· διασχίζει τὸν οὐρανὸν
30, 103· πυθαγόρειο ἀκονομα 239, 243
ἡλιακὲς παρατηρήσεις· τοῦ Θαλῆ 89, 93-
97· βαβυλωνιακὲς 94-95· ἡλιοτρόπιο
69-70, 95· καθορισμὸς κύκλου ἡλιο-
στασιῶν 94-97· λόξωσις τῆς ἐκλειπτι-
κῆς 95, 113, 463· ἀρχαϊκὲς παρατη-
ρήσεις 100· τοῦ Ἀναξίμανδρου 110,
112-114· λόγος τῆς διαμέτρου πρὸς
τὴν οὐράνια διαδρομὴ 96, 460
στὴν κοσμολογία· Ἀναξίμανδρος 143,
144-146, 148, 151· Ἀναξίμανδρος 161-
165· Ξενοφάνης 180-183· Ἡράκλειτος
207-208 (πρβ. 31)· Παρμενίδης 264-
266· Ἐμπεδοκλῆς 309· Φιλόλαος 352·
Ἀναξαγόρας 386 (πρβ. 160)· ἀτομι-
στές 418, 500· Διογένης 441-442·

βλ. ἐπίσης ἀστρονομία
Ἡμέρα· κοσμογονικὴ θέση 35· καταγωγὴ
ἀπὸ τὸ Ἑρεβος (Ἡσίودος) 49-51· στὸ
ποίημα τοῦ Παρμενίδη 249-251· ἐναλ-
λαγὴ μετὰ τὴ νύχτα στὸν Ἀναξίμανδρῳ 129·
στὸν Ἡράκλειτο 197-198· στὸν Φιλόλαο
352· στὸν Διογένη 436· τὰ ἡμερήσια καὶ
τὰ νυκτερινὰ ἡμισφαίρια τοῦ Ἐμπεδοκλῆ
308-309· ἡμέρες διάρκειας δέκα ἢ ἐπτά
μηνῶν 313
ἡμερολόγιο, προσδιορισμὸς στὴν ἀρχαϊκὴ
περίοδον 100

Ἡρα· ἡ ἐξαπάτηση τοῦ Δία 31, 34· γέννηση
τοῦ Τυφωῆ ἀπὸ αὐτὸν 72-73, 82· προ-
στάτης τοῦ γάμου 73, 456· ταυτίζεται μετὰ
τὴ Χθονίην 82· στὴν κοσμολογία τοῦ Ἐμ-
πεδοκλῆ 294· ἀναπαριστᾶται μετὰ δρῦνο
ἔξω στὸν ἱερὸ γάμο 457

Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός 288· τὸ ἔργο του
γιὰ τὸν Ἡράκλειτο 22

Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος 83, 84, 124, 125,
129, 130-131, 132, 155, 156, 159, 169,
172, 187-188, 289, 293, 464, 465, 467,
468

πηγές· Ἰππόλυτος 18, 22· Πλάτων 19·
μὴ θεοφράστειες ἐπιδράσεις στὴ δοξο-
γραφικὴ παράδοση 22

σχέση μετὰ ἄλλους στοχαστές 88, 190-191·
ἡ ἐπίδραση τοῦ Ξενοφάνη 175-176,
181-182, 187-188· μέμφεται ἄλλους
190, 224, 471-472· εἰδικὰ τὸν Πυθα-
γόρα 224-226· πιθανὴ ἀναφορὰ τοῦ
Παρμενίδη σ' αὐτὸν 190 (πρβ. 251)·
ἐπίδραση στὸν Ἐμπεδοκλῆ 293, 295-
296, 298· καὶ Διογένη 434, 436-437
χρονολογικὴ τοποθέτηση καὶ βιογραφικὰ
στοιχεῖα 190-191· ἀνεκδοτολογία 191·

τὰ ἐπίθετα «σχοτεινὸς» καὶ «πολυδάκρυτος» 191-192· παραχώρηση τῆς κληρονομικῆς βασιλείας 471, 478
τὸ σύγγραμμά του 192-193
ἡ σκέψη του 193-217
παραποίηση τῶν ἀπόψεών του καὶ ἐρμηνευτικὴ δυσκολία 193-195
ὁ Λόγος 195-196, 206-207, 209· καὶ τὸ μαντεῖο τῶν Δελφῶν 215, 216· καὶ ὁ ἀνθρώπινος νόμος 217
βαρύτερη ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων 196-198· «ὁ ἀνήφορος καὶ ὁ κατήφορος» 197, 472
ἐνότητα καὶ πολλαπλότητα τῶν ἀντιθέτων 198-199· θεὸς καὶ Λόγος 199· ὁ θεὸς ὡς συνθετικὸ στοιχεῖο τῶν ἄκρων 199· ὑπεροχὴ τοῦ θεοῦ ἔναντι τοῦ ἀνθρώπου 472
ἐνότητα ἀφανῆς, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰσοροπία μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων 200-201
κυριαρχία τῆς ἀλλαγῆς, καὶ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων 201-202· ἡ φωτιά ὡς παράδειγμα 205-206
ἡ εἰκόνα τοῦ ποταμοῦ αἰσθητοποιεῖ τὴν ἐνότητα μέσο τῆς ἰσοροπίας στὴν ἀλλαγὴ 202-204
φωτιά καὶ κοσμικὴ τάξη 205-207, πρβ. 70, 103, 436-437· ἡ παρομοίωση καὶ ἡ κοσμικὴ τάξη 205, 475· ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου κόσμος 469
ἐκπτώσεις, τοῦ ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς στωικούς 194, 474, 475
ἀστρονομικὲς ἀπόψεις 207-208, πρβ. καὶ 31, 181-182, 460· ὁ Συμπλήκιος τοῦ ἀποδίδει μοναδικούς διαδοχικούς κόσμους 135-136· τὰ οὐράνια σώματα ὡς σκάφες γεμάτες φωτιά 207-208· ἡ φωτιά τροφοδοτεῖται ἀπὸ ἀναθυμιάσεις ἀπὸ τὴ θάλασσα 208, 475· διατήρηση τοῦ μέτρου στὴν ἀλλαγὴ 207-208
ἡ φύσις τῆς σοφίας 208-209
ἀπόψεις περὶ ψυχῆς 209-214, πρβ. καὶ 25, 168, 169, 340· ἐργήγηση, ὕπνος καὶ θάνατος 211-212, 444, 503· ἡ ψυχὴ καὶ ὁ Λόγος 212· ἡ μοίρα τῶν ἐνῆρετων ψυχῶν 213-214· ἐπιβίωση μετὰ τὸ θάνατο 213-214, 477· νύξη γιὰ ἀποθέωση μερικῶν ψυχῶν 477
στάσις ἀπέναντι στὴ συμβατικὴ θρησκεία 214-215· καὶ οἱ μιλῆσιοι 159, 199
ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ ὑποθήκη 215-217
ἀνακεφαλαίωση τῆς θέσης του 217
Ἡρακλῆς, ὀρφικὴ ὀνομασία τοῦ χρόνου 40-41
Ἡρας, μῦθος του 26θ
Ἡρόδοτος· γιὰ τὸν Ὠκεανὸν 28· γιὰ τὸν Θάλῃ 89-91, 92, 93-94· γιὰ τὴ χρῆσις τοῦ

γνώμονα ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους 95· καὶ ἀνθρωπολογικὴ προσέγγιση τῆς θρησκείας 177· γιὰ τὸν Πυθαγόρα 224-225, 226-227, 228-229· γιὰ τὸν Ἀριστέα 236
Ἡσίοδος 34· ἡ ἀπόπειρά του νὰ συστηματοποιῇ τοὺς μύθους 24· γιὰ τὴ σχέση τῆς γῆς μὲ τὸν Τάρταρο 26-27, 183· καὶ ἡ κοσμογονικὴ σπουδαιότητα τοῦ Ὠκεανοῦ 33-34· θέση τῆς Νύχτας στὴν κοσμογονία του 35, 37, 51· ἀνακατάταξη τοῦ ἡσιόδειου σχήματος 36, 37· σύνθεση τῆς Θεογονίας 49-51· μέθοδοι γέννησης 51· προτεραιότητα καὶ σημασία τοῦ χάους 51-56· μῦθος τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ 58-60· μὴ ἑλληνικὲς πηγὲς στὴ Θεογονία 59-60· σύγκρισις μὲ τὸν Ἀλκιμᾶνα 63· ἐπίδραση στοὺς ὀρφικούς 41, 48, 49, 229· καὶ στὴν πτηνοκοσμογονία τοῦ Ἀριστοφάνη 43· σχέση μὲ φοινικικὲς πηγὲς 67-68, 80· διαφορὲς μὲ Φερεικὴν 82-83· μομφὴ τοῦ Ξενοφάνη στοὺς ἡσιόδειους θεοὺς 176-177· τὸν μέμφεται ὁ Ἡράκλειτος 224, 472· καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἡράκλειτου περὶ ψυχῆς 213-214· ἐπίδραση στοὺν Παρμενίδην 250-251, 261, 264, 266-267, 270, 481· καὶ στοὺν Ἐμπεδοκλῆ 291, 324, 326, 328
[Ἡσίοδος], Ἀστρονομίη 100
Ἡσύχιος· γιὰ τὰ γραπτὰ ἔργα τοῦ Θαλῃ 99· γιὰ τὸ γάμο τοῦ Ζάντα καὶ τῆς Χθονίδης 457
Ἡφαίστος· ἀπεικονίζει τὸν Ὠκεανὸν στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέως 28· στὴν κοσμολογία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὡς φωτιά 310-311
Ἡὼς 456
Harmack A. von, γιὰ τὴν ταύτιση Χάμ-Ζωροάστρη 458
Heidel W. A. 475-476· γιὰ τὴν κοσμογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου 466· γιὰ τοὺς πυθαγόρειους καὶ τὰ ἑλληνικὰ μαθηματικά 486
Hölscher U.: γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν ἀντιθέτων στοὺν Ἀναξίμανδρον 140· γιὰ τὸ χάος στοὺν Ἡσίοδο 453· γιὰ μύθους παράλληλους στὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴ καὶ τὸν Θαλῃ 461· γιὰ τὴν κοσμολογία τοῦ Παρμενίδη 481
θάλασσα· ἡ ἀλμύρα τῆς ὀφείλεται στὴ γῆ 29· ὡς ἰδρώτας τῆς, κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ 309· ἡ ἐξήγηση τοῦ Διογένη 441· σχηματισμός, στὴν αἰγυπτιακὴ μυθολογία 103-104· κοσμολογικὴ ἰδέα τῆς ἀποξήρανσῆς τῆς 149, 441· ἡ λειτουργία τῆς, στοὺν Ξενοφάνην 183-184· ἡ γῆ ξαναγίνεται θάλασσα (Ξενοφάνης) 184-185· στοὺν κόσμῳ τοῦ Ἡράκλειτου 206-207, 208· βλ. ἐπίσης Ὠκεανός, Πόντος

Θαλῆς ὁ Μιλήσιος 19, 25, 32, 64, 88, 118, 171, 183, 185, 205

Ἰππόλυτος, ὡς πηγή γιά τόν Θαλῆ 22

βίος καί πρακτικές δραστηριότητες 89-91· χρονολογική θέση 89, 111· ἔθνη-κότητα 89· ἔργο σχετικό μέ τήν ἀστρονομία καί τή ναυσιπλοία 89-90, 93-97, 99-100· ὡς πολιτικός καί μηχανικός 90-91· τύπος πρακτικοῦ ἀνθρώπου 91· γεωμέτρης 91-92, 97-98, 109· ἐπίσκεψη στήν Αἴγυπτο 91-92, 97, 460· γιά τίς πλημμύρες τοῦ Νείλου 92· ἀνέκδοτα γιά τόν Θαλῆ 93-95, 96, 460· ὑπολογισμός ὕψους τῶν πυραμίδων 95, 97-98· μαθηματικές ἀνακαλύψεις 97-98

γραφτά ἔργα 98-100, 192, 463

κοσμολογία 101-109· ἀνατολικές ἐπιδράσεις καί ὁμοιότητες 25, 29, 102, 103-105, 109· τὸ νερό ὡς ἀρχή ὄλων τῶν πραγμάτων 101-106, 109· ἡ γῆ ἐπιπλέει στό νερό 101-103, 143 (πρβ. 29)· οἱ λόγοι γιά τοὺς ὀποίους δίνει τόση σημασία στό νερό 103-104· ἡ γῆ προῆλθε ἀπὸ τὸ νερό 104-106· συνόψιση τῶν ἀντιλήψεων του γιά τὸ νερό 106· τὸ νερό ὡς ἀπειρον 119, 461· ἡ ζωὴ στὰ φαινόμενα ἀψυχα 106-109, 137, 156· ἡ ψυχὴ ὡς κινητικὸ 106-108· «ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος θεοῦ» 107-109· θεωρία περὶ σεισμῶν 461

συνόψιση τοῦ ἔργου καί τῆς σκέψης του 109· «ὕλοζωισμός» 108-109· ὁ Θαλῆς ὡς ὁ πρῶτος φιλόσοφος 109, 111

ἐπίδραση στὸν Ἀναξίμανδρ 169· καί ἡ ἐννοια τοῦ θεοῦ στὸν Ξενοφάνη 180

Θεμιστιος 465

Θεμιστοκλῆς, σχέσεις μέ τὸν Ἀναξαγόρα καί τὸν Μέλισσο 394-395

Θεοδώρητος 21

Θεόπομπος, γιά τὸν Φερεκύδη τῆς Σύρου 65
θεοί, θεοί, τὸ θεῖο, κεφ. I passim (εἰδικά 24-26, 48, 49, 82-83, 84-86)· στὸν Θαλῆ 106-109· στὸν Ἀναξίμανδρ 126· στὸν Ἀναξίμανδρ 158-159· στὸν Ξενοφάνη 173-174, 175-180, 187-188· στὸν Ἡράκλειτο 198-199, 206, 209, 213, 214-215, 217· στὸν Πυθαγόριον 242-245, 356-357 (πρβ. 351-352)· στὸν Παρμενίδη 249-251, 264-267· στὸν Ἐμπεδοκλῆ 294, 303, 320-321, 322-331· στὸν Διογένη 436-440

Θεόφραστος

τὸ ἔργο του *Φυσικῶν δόξαι* ὡς πηγή γιά τὴν προσωκρατικὴ σκέψη 19-20, 23· ἡ ὀφειλὴ του στὸν Ἀριστοτέλη 2-023· ἡ θέση του στὴ δοξογραφικὴ παράδοση 20-23

γιά τὸν Θαλῆ 98-99, 105, 460, 461, 462

γιά τὸν Ἀναξίμανδρ: χρονολογικὴ τοποθέτηση 111· παραλλαγές τῆς ἐκθεσῆς του γιά τὴν πρωταρχικὴ οὐσία 114-117· γιά τὴν ἀρχὴν καί τὸ ἀπειρον 117-119· καί τὸ σωζόμενο ἀπόσπασμα 127-128· τὸ ζήτημα τῆς πολυπλοκότητος τῶν κόσμων 132· ἀπόδοση ἀτομιστικῶν ἐπιχειρημάτων 133· ἀπόδοση ἀτομιστικοῦ τύπου κόσμων 133-136, 137-138, 139, 418, 468· γιά τὴν ἀέναη κίνηση 137, 138· γιά τὸν ἀποχωρισμὸ τῶν ἀντιθέτων 139-140· δημιουργία τοῦ κόσμου 141-142· μετεωρολογία 147· ἡ θάλασσα ξηραίνεται 148-149· τὸ Ἄπειρο παρομοιάζεται μέ τὸ μείγμα τοῦ Ἀναξαγόρα 465

γιά τὸν Ἀναξίμανδρ: χρονολογικὴ θέση 152· βιβλίο 152-153· χαμένο βιβλίο τοῦ Θ. 154· κοσμολογία 154-161· ἀπόδοση τῶν ἀναριθμητῶν κόσμων 468

γιά τὸν Ξενοφάνη 175· δάσκαλος τοῦ Παρμενίδη 173· γιά τὸν μοναδικὸ θεὸ του 179, 469-470· γιά τίς ἀπόψεις του γιά τὸν ἥλιο 181

γιά τὸν Ἡράκλειτο: ἡ μεταβολὴ τοῦ 192· καί ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη 193· τὰ οὐράνια σώματα 208· γιά τὸν ἀνήφορο καί τὸν κατήφορο 472· ἡ παρομοίωση 475· ἀναθυμιάσεις 475

γιά τὸν Παρμενίδη ὡς μαθητὴ τοῦ Ξενοφάνη 246-247 (πρβ. 173)

γιά τίς φιλοσοφικὲς ἐπιρροές στὸν Ἐμπεδοκλῆ 289· οἱ τέσσερις ρίζες 294· γιά τὴ θεωρία του περὶ αἰσθήσεως 318-319· καί γιά τὴ σκέψη 319

γιά τὴν προσαρμογὴ τοῦ Ἀναξαγόρα ἀπὸ τὸν Ἀρχέλαο 392· τὸ χαμένο του βιβλίο γιά τὸν Ἀρχέλαο 493

γιά τοὺς ἀτομιστὲς 406, 407, 415· ἡ θεωρία τους γιά τὸ βάρος 420· ὁ ἀπολογισμός τους γιά τίς αἰσθήσεις 426

γιά τὴ χρονολόγησιν τοῦ Διογένη 431· θεωρία διάνωσως 433· ὁ ἐκλεκτισμός του 434· ἡ ἀποψὴ του γιά τὴ βασικὴ οὐσία 434, 502· φυσιολογία 442-444· καί γιά τὸ κενὸ καί τοὺς ἀναριθμητοὺς κόσμους 503

γιά τὴ θεωρία τῆς ὕλης τοῦ Ἀναξαγόρα 490, 491

θερμὸ καί ψυχρὸ: στὸν Ἀναξίμανδρ 142· στὸν Ἀναξίμανδρ 156-158· στὸν Ἡράκλειτο 197· στὸν Ἀλκιμαῖον 267· στὸν Παρμενίδη 268-269· στὸν Ἀναξαγόρα 376, 377, 379· στὸν Ἀρχέλαο 391-393· στὸν Μέλισσο 401-402· στὸν Διογένη 440

Θέτις, στὸν Ἀλκμάν 61-63
 θηριομορφισμός, καταγωγή του ἀπὸ τὴν
 Ἑλλάδα, 450-451 (πρβ. 227)
 Θήρων ὁ Ἀκραγαντίνος 243
 Θουρίων, Ἰδρυστὴ 21, 288
 Θρασύλος (ἢ Θρασύλλος) 408, 428
 θμός καὶ ψυχή, διάκριση στὸν Ὅμηρο 167,
 439

Ἰάμβλιχος: ὡς πηγὴ γιὰ τοὺς προσωκρατι-
 κούς 18· τὸν πυθαγορισμὸ 223· διαίρεση
 τῶν ἀκουσμάτων σὲ κατηγορίες 239

ιατρική: ἐπίδραση τῆς μελέτης τῆς στήν κο-
 σμολογία 103· ἐπίδραση στήν ἐμβρυολο-
 γία τοῦ Παρμενίδη 267· θεωρία περὶ ὑ-
 γείας τοῦ Ἀλκμαίωνα 267· ἐνδιαφέρον
 τοῦ Φιλόλαου 486-487· ὁ Ἐμπεδοκλῆς
 ὡς γυατρός 289· τὸ ἱατρικὸ ἔργο τοῦ Διο-
 γένη 433

Ἰέρων, τύραννος τῶν Συρακουσῶν 171, 172
 Ἰερώνυμος, πηγὴ γιὰ τὴν ὀρφικὴ θεολογία
 40, 451-452

Ἰερώνυμος ὁ Ρόδιος 20· γιὰ τὸν Θαλῆ 97

Ἰεχωβά 104· ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν Ἑλολχίμ
 στὴ Γένεση 454

ἱλῖς: στήν ὀρφικὴ κοσμογονία 40-41· στὴ
 ζωογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου 149, 151

Ἰμπέρριος 466

Ἰππασος ὁ Μεταποντίνος 240-241, 467, 487

Ἰππίας ὁ Ἡλείος 19· γιὰ τὸν Θαλῆ 106, 107,
 462

ἱπποκράτεια ἔργα: χρῆση τοῦ γόνιμος 141·
 καὶ ὁ Διογένης 433, 504· καὶ ἡ κοσμο-
 γονία τοῦ Ἀρχέλαου 493

Ἰππόλυτος ἀπὸ τῆ Ρώμης: πηγὴ τῶν προσω-
 κρατικῶν 18, 22, 141· γιὰ τὸν Ἀναξί-
 μανδρο 141· γιὰ τὸν Ξενοφάνη 182, 186·
 γιὰ τὸν Ἡρόκλητο 473

Ἰππων ἀπὸ τῆ Σάμο (ἢ τὸ Ρήγιο κτλ.), γιὰ
 τὸ νερὸ ὡς συστατικὸ ὑλικὸ 460-461

Ἰπώνιο, καὶ χρυσὴ πλάκα 44

Ἰρις 182, 385· βλ. καὶ οὐράνιο τόξο

Ἰσιδωρος ὁ Γνωστικός, γιὰ τὴ φτερωτὴ βα-
 λαντιδιὰ καὶ τὸ στολισμένο φόρεμα 75,
 458-459

Ἰστάρ 72

Ἰων ὁ Χίος: γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ τὸν Φε-
 ρεκύδη 67, 225· γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ
 τὸν Ὀρφέα 228, 478· γιὰ τὸν Σωκράτη
 καὶ τὸν Ἀρχέλαο 493· σχέση μὲ τὸν Ξου-
 θο 495· χρονολόγησις 495

Ἰωνία: ἀνάπτυξη τῆς σκέψης 85-86, 88·
 σχέσεις μὲ τὴ Βαβυλώνα 94· ἀποικιστὲς
 ἀπὸ τὰ μεσόγαια 459-460

Jacoby F., γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Φερεκύ-
 δη ἀπὸ τῆ Σύρου 455

Jaeger W.: *Theology of the Early Greek
 Philosophers* 25· γιὰ τὸν Ξενοφάνη 175·
 γιὰ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου τοῦ Φερεκύδη
 455

Καδμεῖοι, μεταξὺ τῶν ἰώνων ἀποικιστῶν
 459

Κάδμος, πρόγονος τοῦ Θαλῆ 89· γαμήλιο
 δῶρο στὴν Ἀρμονία 457

κάθαρση (ἐξαγνισμός): τελετουργικὸ καὶ πυ-
 θαγόρειοι κανόνες 236-239· καὶ οἱ Κα-
 θαρμοὶ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 290-291, 328-
 331

Καλλιάρχης, ἄρχων 362

Καλλιμαχος 65· γιὰ τὸ ἐργαλεῖο τοῦ Θαλῆ
 γιὰ τὴ ναυσίπλοια 96, 100· δάσκαλος τοῦ
 Ἐρμίππου 334

Καλλιρρόη 459

Καρτέσιος 248

καρχαρίες, καὶ ζωογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου
 466

Κάσιον ὄρος, ὡς θέατρο τῆς μάχης Δια-Τυ-
 φώα 79-80

Κέμπ, θεὸς τῆς γῆς στὴν αἰγυπτιακὴ μυθο-
 λογία 57

κενὸ: στὴν πυθαγόρεια κοσμογονία 349-350·
 τὸ κενὸ διαφεύδει τὴν ὑπάρξη, στὸν Μέ-
 λισσο 400-401· καὶ εἶναι προϋπόθεσις τῆς
 κίνησης, στὸν ἴδιο 400-401· ἡ θεωρία
 τῶν ἀτομιστῶν 408-410, 414-416· καὶ ὁ
 σχηματισμὸς τῶν κόσμων 416-418· καὶ
 ἡ θεωρία τοῦ βάρους 419-421· καὶ τῆς
 κίνησης 421-423· καὶ τοῦ σχηματισμοῦ
 τῶν σωμάτων 423-425· ἡ ἀποψὴ τοῦ
 Διογένη 441, 502-503· ἀντιδιαστέλλεται
 ἀπὸ τὸν ἀέρα, καὶ διαφεύδει τὴν ὑπάρξη
 (στὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Ἐμπεδοκλῆ)
 489, 495, 496-497

Κικέρων: χρησιμοποιεῖ τὰ *Vetusta Placita*
 21-22· γιὰ τοὺς ἀναριθμητοὺς κόσμους
 134, 465, 468· γιὰ τὸ θεὸ ὡς νοῦ 462

κίνησις: στὸν Ἀναξίμανδρο 136-138, 139-
 140· στὸν Ἀναξίμανδρο 153-154, 156, 159,
 160· αἰτία πυράκτωσις (Ξενοφάνης, Ἀ-
 ναξαγόρας) 160· ὁ ἀκίνητος θεὸς τοῦ Ξε-
 νοφάνη 178, 179· ὁ Παρμενίδης περὶ τοῦ
 ὄντος ὡς ἀκινήτου 258-259, πρβ. καὶ
 360· τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζήνωνος κατὰ
 τῆς κίνησης 277-285· τὸ ἐπιχειρήμα τοῦ
 Ξοῦθου 495· ἡ ἀναίρεσις τοῦ Μέλισσου
 400-401· ὁ Ἀναξαγόρας γιὰ τὴν κίνησις
 370-371· στὸν Ἀρχέλαο 392-393· θεω-
 ρία τῶν ἀτομιστῶν 420, 421-423

Κλεάνθης 473· τὸ ἔργο του γιὰ τὸν Ἡρά-
 κλειτο 22

Κλεόστρατος τῆς Τενέδου, ἡ Ἀστρολογία
 του 100

- κλειψύδρα 485, 489-490
 Κλήμης δ' Ἀλεξανδρεὺς: πηγή γιὰ τὴν προ-
 σωκρατικὴ σκέψη 18, 22-23· γιὰ τὸν Ἡ-
 ράκλειτο 474
 Κοινή, διάλεκτος 469
 Κολοφώνας: γενέτειρα τοῦ Ξενοφάνη 88,
 171, 172· κατάληψή του (546/5 π.Χ.)
 172· ἴδρυση καὶ τὸ ὑποτιθέμενο ποίημα
 τοῦ Ξενοφάνη 174
 Κολχίς, ταύτιση μετὰ τὴν Αἴα 456
 κοσμογονία
 στὸ μῦθο 24· ἡ προσπάθεια τοῦ Ἡσίοδου
 νὰ συστηματοποιήσει τὸ θρύλο 24· ἡ
 ὀρθολογικὴ διερεύνηση τῶν μιλησιῶν
 24-26
 ἡ ἀπλοικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο 26-27
 ἡ ἔννοια τοῦ Ὡκεανοῦ 24, 28-34
 ἡ ἔννοια τῆς Νύχτας 24, 34-37· σὲ κο-
 σμογονικὲς ἀντιλήψεις ποὺ συνδέονται
 μετὰ τὸν Ὀρφέα 35-37, 39-41, 42-43,
 46-47
 ὁμοιότητες μετὰ τὴ μυθολογία τῆς Ἑγγύς
 Ἀνατολῆς 24-25, 29-30, 34, 48, 57-
 58, 59-60, 71, 72, 79-80, 83, 453-
 454, 456, 458
 ἀνθρωπομορφικὸ εἶδωλο τῆς ἀνάπτυξης
 τοῦ κόσμου 26
 ὀρφικὴ 37-49· νεοπλατωνικὲς περιγρα-
 φές 39-41· τὸ αὐγὸ 41-44· χρυσές
 πλάκες καὶ μῦθος τοῦ Διονύσου 44-
 45· πάπυρος τοῦ Δερβενίου 45-49
 ἡσιόδεια, καὶ χωρισμὸς τῆς γῆς ἀπὸ τὸν
 οὐρανὸ 49-56· χωρισμὸς στὴν ἑλλη-
 νικὴ γραμματεία 56-57· σὲ μὴ ἑλλη-
 νικὲς πηγές 57-58
 ὁ μῦθος τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ στὸν Ἡσίο-
 δο 58-60· χεττιτικὸ παράλληλο 59-
 60
 Ἀλκιμάν 61-63
 Φερεκύδης ἀπὸ τῆ Σύρου 64-83
 στὸ μῦθο καὶ τὴ φιλοσοφία 83-86 (πρβ.
 24-26)
 τοῦ Θαλῆ 101-106
 τοῦ Ἀναξίμανδρου 115-120, 125-126,
 126-128, 136-142
 τοῦ Ἀναξίμενη 159-160
 ὁ Ἡράκλειτος δὲν τὴν ἀποδέχεται 205-
 207
 τοῦ Παρμενίδη 264-268
 τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 302-314 (πρβ. καὶ 484)
 τοῦ Φιλόλαου καὶ τῶν πυθαγορείων 349-
 350
 τοῦ Ἀναξαγόρα 369-371, 378-380
 τοῦ Ἀρχέλαου 392-393
 τῶν ἀτομιστῶν 416-421
 τοῦ Διογένη 440-442
 κοσμολογία
 τοῦ Θαλῆ 101-109
 τοῦ Ἀναξίμανδρου 128-131, 143-149
 τοῦ Ἀναξίμενη 160-166
 τοῦ Ξενοφάνη 180-187
 τοῦ Ἡράκλειτου 205-208
 τοῦ Παρμενίδη 264-268
 τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 307-310
 τῶν πυθαγορείων 338-341, 349-353
 τοῦ Ἀναξαγόρα 383-387
 τοῦ Ἀρχέλαου 391-393
 τῶν ἀτομιστῶν 416-425
 τοῦ Διογένη 440-442
 κόσμος 166, 469
 Κουμαρμπι, χεττιτικὸ ἀντίστοιχο τοῦ Κρό-
 νου 48, 60· πλάκα, ὡς ἐνδείξη μὴ ἑλλη-
 νικῶν στοιχείων στὴ Θεογονία 59-60·
 στὴν ὀρφικὴ κοσμογονία 48
 κθαίνειν, στὸν Ξενοφάνη 470
 Κρατύλος: ὁ ἡρακλειτισμὸς του 193, 194,
 471· καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ ποταμοῦ 202-204
 Κρόισος, τὸν βοήθησε ὁ Θαλῆς νὰ διασχίσει
 τὸν Ἄλυ 90-91
 Κρόνος: στὴν ὀρφικὴ, ὁμηρικὴ καὶ ἡσιόδεια
 κοσμογονία 33· στὸ μῦθο τοῦ ἀκρωτη-
 ριασμοῦ 47, 48, 53, 58-60, 71, 453· πα-
 ραλληλισμὸς μετὰ τὸν χεττιτικὸ μῦθο τῶν
 Κουμαρμπι-Ἀνου 48, 59-60· καὶ ἡ πα-
 ραγωγή τοῦ αὐγοῦ 43, 72-73, 82 (βλ. καὶ
 αὐγὸ)· στὴν ὀρφικὴ κοσμογονία 43, 47-
 48, 452· συσχέτιση μετὰ τὸν Χρόνο 43, 71,
 72-73, 78, 79, 450, 452· μάχη μετὰ τὸν
 Ὀφιονέα 68, 77-80· καὶ ἀρχικὰ στάδια
 δημιουργίας, στὸν Φερεκύδη 70-71· Φε-
 ρεκύδης γιὰ τὴν ἐτυμολογία 71· ὡς πρῶ-
 τος βασιλιάς τῶν θεῶν 79· στὴν πυθαγό-
 ρεια ἐσχατολογία 243-244· στοὺς Κα-
 θαρμοὺς τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 327-328· ἀνα-
 φορὰς τοῦ Ὀμήρου 449
 Κρότων: καὶ Πυθαγόρας 230-235· ἱατρικὴ
 σχολὴ 231, 267, 348· καὶ Φιλόλαος 485
 κυβερνᾶν 464
 Κύπρις (Ἀφροδίτη): ταυτίζεται μετὰ τὴν κο-
 σμικὴ Ἀγάπη (Ἐμπεδοκλῆς) 310, 327-
 328· ἡ κυριαρχία τῆς 327-328 (πρβ. 302-
 307)
 Κύριλλος Ἀλεξανδρεὺς 21
 Κύρος 64, 171-172
 Kahn C. H.: γιὰ τὸ γάρτη τοῦ Ἀναξίμαν-
 δρου 114· γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Ἀναξίμαν-
 δρου περὶ τῆς θέσης τῆς γῆς 144· γιὰ τὴ
 μετεωρολογία του 147-148· καὶ τὴ ζωο-
 γονία του 467· γιὰ τὴν πυθαγόρεια κο-
 σμογονία 350· γιὰ τὸν τίτλο *Περὶ φύσεως*
 463· γιὰ τὸν κόσμον 465, 469· γιὰ τὸ σύγ-
 γραμμα τοῦ Ἡράκλειτου 471· γιὰ τὴν
 ἐκπύρωση 475· γιὰ τὸ νοεῖν στὸν Παρ-
 μενίδη 480· γιὰ τὴ σχετικὴ ἡλικία τοῦ
 Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 488

Kerferd G. B., για τὴ χρονολογικὴ τοποθέ-
τηση τοῦ Ἀναξίμανη 467
Kirk G. S., *Heracitus, the Cosmic Frag-*
ments 463, 473, 474, 475· *The Nature*
of Greek Myths 25
Kirk καὶ Raven, *The Presocratic Philoso-*
phers, 1η ἐκδόση (KR): γιὰ τὸ ἐστὶν τοῦ
Παρμενίδη 253· γιὰ τὸ ἀπόσπ. 8 τοῦ
Παρμενίδη 260, 481· γιὰ τὴς Κινούμενες
σειρές τοῦ Ζήνωνα 284· γιὰ τὸν Ζήνωνα
καὶ τοὺς πυθαγόρειους 482
Kranz W. 440

Λάμψακος, ὁ Ἀναξαγόρας στὴ Λ. 361, 362,
488

Λεβιάθαν, ἀντίστοιχο τῆς Τιμαῦτ 104

Λευκιππος 132, 134· βίος καὶ χρονολόγησις
404-407 (πρβ. 390, 502)· συγγράμματα
407-408· πατέρας τοῦ ατομισμού 405-
406· ἐξήγησις τῆς θέσεως τῶν οὐράνιων
σωμάτων 164, 442· ὀφείλῃ στοὺς μιλή-
σιους 170, 418· στὸ Νοῦ τοῦ Ἀναξαγόρα
407, 418· στὸν Μέλισσο 401, 402, 405,
409-410, 415, 502· ἀπόκρισις στὸν Ζή-
νωνα 287, 368, 405, 406, 410· μεταφυ-
σικὲς ἀρχές 408-410· ἄτομα καὶ κενὸ
414-416· κοσμογονία 416-418· σχήμα
τῆς γῆς 418, 442· γιὰ τὸ βάρος τῶν ἀτό-
μων 420· καὶ τὴν κίνησίν τοὺς 421· γιὰ
τὴν αἰσθησὶν 426· γιὰ τὸ τυχαῖο καὶ τὴν
ἀνάγκη 499· βλ. ἐπίσης ατομιστὲς

Λόβων ὁ Ἀργεῖος 99, 174

λογικὴ· στὸν Παρμενίδη 179, 251, 255· ἀρ-
χὴ τοῦ ἀποχωρῶντος λόγου 257, 422, 500·
ἀρχὴ τοῦ οὐ μᾶλλον 412, 498· a priori
συλλογισμοὶ 98, 335, 337, 413

λογικὴ, κοινὴ· στὴ φιλοσοφία πρὶν ἀπὸ τὸν
Παρμενίδη 203· ἡ ἐπίθεσις τοῦ Παρμε-
νίδη (στὴν βροτῶν δόξαν) 248-249, 250-
251, 254-255· τοῦ Ζήνωνα 285-287· καὶ
τοῦ Μέλισσου 401-402

Λόγος, στὸν Ἡράκλειτο 196, 199, 206-207,
209, 212, 215, 217, 474

Λουκρήτιος, καὶ οἱ ὁμοιομέρειες τοῦ Ἀνα-
ξαγόρα 382

Λύσης 231-232

Lear J. D. 282

Lee H. D. P. 482

Lewis I. M. 479

Linforth I. M., γιὰ τοὺς ὀρφικοὺς 38, 46

Long A. A. 481

Lorimer H. L., γιὰ τὴ Συρίη καὶ τροπὰς
ἡελίου 455, 456

μαγνητισμός· οἱ ἀπόψεις τοῦ Θαλῆ 106-108,

109· καὶ Ἐμπεδοκλῆς 318, 504· καὶ Διο-
γένης 504

μαθηματικά· ὑποτιθέμενες ἀνακαλύψεις τοῦ
Θαλῆ 97-98· παραμελήθησαν ἀπὸ ἄλλους
μιλήσιους 98· συμβολὴ πυθαγορείων 343-
347· βλ. ἐπίσης γεωμετρία, μουσικὴ, πυ-
ραμίδες

Μάλτα, ἀπολιθώματα 185

μαντεῖο, βλ. Δελφοὶ

Μάξιμος ὁ Τύριος 18

Μαορί, μυθολογία, ὁμοιότητες μετ' ἑλληνικῇ
57, 59

Μαρδούκ, στὸ βαβυλωνιακὸ ἔπος γιὰ τὴ δη-
μιουργία 48, 58, 79, 104

Μάρκος Αὐρήλιος 18

μασθαλισμός καὶ ἱρανικὸς *Zuran Akarana*
450

Μέλισσος ὁ Σάμιος 119, 173-174, 179, 473-
474

χρονολογικὰ καὶ βιογραφικὰ 394-395,
502· οἱ ναυτικὲς τοῦ ἐπιτυχίες 394· τὸ
συγγράμμα τοῦ 395

ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλη 397-398, 494
ἀποδεδεικτικὴ μέθοδος 395-401· μετ' ἀφε-
τηρία τὸν Παρμενίδη 396, 397, 398,
399, 401· ἐπίδρασις τοῦ μονισμοῦ τοῦ
Μ. στοὺς μεταγενέστερους 398· ὀφεί-
λῃ στὸν Ξενοφάνη 400· ἐπίδρασις τῶν
ἀποφώνων τοῦ γιὰ τὴν κίνησιν καὶ τὸ
κενὸ 401

ἀνασκευὴ τῆς κοινῆς λογικῆς 401-402·
σύγκρισις μετ' τὸν Παρμενίδη καὶ τὸν
Ζήνωνα 402

τὸ ἀσώματο 403· πιθανὴ σύγχυσις μετ' τὸν
Ζήνωνα 495 (πρβ. 276)

ἐπίδρασις στοὺς ατομιστὲς 401, 402, 403,
405, 409-410, 415, 502· στὸν Φιλό-
λαο 485

Μένων 19· γιὰ τὸν Φιλόλαο 334, 485, 486-
487

Μεσοποταμία, καὶ ἀνάπτυξις τῆς ιδέας τοῦ
Ἰωκεανοῦ 29

μετα-, σημαίνει ἀλλαγὴ μᾶλλον παρὰ δια-
δοχὴ 151

μετακοσμιεῖσθαι 502

Μεταπόντιο 460· θάνατος τοῦ Πυθαγόρα
230 (πρβ. 235)· θαύματα τοῦ Πυθαγόρα
235· λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα 237, 479

μετεμψύκωσις, βλ. μετενσάρκωσις
μετενσάρκωσις· ὡς στοιχεῖο ὀρφικῶν δοξα-
σίων 37-38· ἡ εἰρωνεία τοῦ Ξενοφάνη
188, 227· ἡ διδασκαλία τοῦ Πυθαγόρα
226, 227, 238, 244-245· ἡ πληροφορία
τοῦ Ἡρόδοτου 227· στὸν Ἐμπεδοκλῆ
300, 323-331· καὶ ἰσως στὸν Ἀλκμαίωνα
355-356

μετεωρίτες· ἐξήγησις τοῦ Διογένη 163-164,
441· πτώσις στοὺς Αἰγρὸς Ποταμούς (467

- π.Χ.) 164, 386, 441· ή υποτιθέμενη πρό-
βλεψη του 'Αναξαγόρα 363, 386
μετεωρολογία: Θαλής και ενδιαφέρον των
στοχαστών του βου αλ. 103, 461· εξέ-
γηση των φαινομένων από τον 'Αναξι-
μανδρο 146-148· και έκλογη του άέρα από
τον 'Αναξιμένη ως ύλικής άρχης 154-
155· ή εξέγηση του 165-166· του Ξενο-
φάνη 182· λειτουργία της θάλασσας στον
Ξενοφάνη 184· τὸ ενδιαφέρον του 'Ανα-
ξαγόρα 385-386· ὁ Συμπλίκιος γιά τὸ
σύγγραμμα τοῦ Διογένη 432· ἐπίδραση
τῆς σκέψης τοῦ Διογένη 436-437· θεω-
ρία τῆς διπλῆς ἐξάτμισης τοῦ 'Αριστοτέλη
475· βλ. ἐπίσης ἀστραπτή, βροντή, βροχή,
μετεωρίτες, οὐράνιο τόξο
μέτρηση, σχετικές ἐργασίες τοῦ Θαλῆ 97-98
Μητρόδωρος ὁ Χίος 50
Μίλητος: χαρακτήρας τῆς κοινωνίας της 86·
γενέτερας τοῦ Θαλῆ 88, 89· τοῦ 'Αναξι-
μανδρου και τοῦ 'Αναξιμένη 88· πιθανῶς
τοῦ 'Αρχέλαου 390· και τοῦ Λεύκιππου
405· ἐπαφές με τὴν Αἴγυπτο 91-92· και
γεωγραφική γνώση 114· ή υποχώρηση
τῆς θάλασσας ἐπηρεάζει κοσμολογικές
ἀπόψεις 148, 149· καταστροφή της (494
π.Χ.) 152
Μοδεράτος 223
μοῖρα, σημασία της στον 'Αναξαγόρα 373
μονισμός: ὕλιστικός, τῶν μιλησίων 88, 169-
170· ή θέση τοῦ 'Ηράκλειτου 198, 199·
παρμενίδειος μονισμός 256, 257-258· ὁ
ἐλεατικός μονισμός τρωτὸς στὰ ἐπιχει-
ρήματα τοῦ Ζήνωνα 277, 285-286· ἀλλὰ
ὁ Ζήνων πιθανῶς δὲν ἀντιτάχθηκε ἀνοι-
χτὰ 482· τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Μέλισσου γιά
τὸ μονισμό 398-399· ἐπαναβεβαίωση τοῦ
μονισμοῦ ἀπὸ τὸν Διογένη 435-436
Μουσαῖος, ή κοσμογονία πού τοῦ ἀποδίδεται
36-37, 38, 41, 450
μουσική: «ἀνακαλύψεις» τοῦ Πυθαγόρα
240-241· και πυθαγόρεια θεωρία τῶν ἀ-
ριθμῶν 239-241, 340-341, 344· 'Αρχύ-
τας γιά τὴ μουσική 344· ἀρμονία τῶν
σφαειρῶν 240, 245, 352, 353· Φιλόλαος
γιά τὴ μουσική 486
μῦθος: και φιλοσοφία 24-26, 53-86· συστη-
ματοποίηση 24, 49, 82-83, 85· 'Εγγύς
'Ανατολή, ὁμοιότητα με τὴν 'Ελλάδα 25,
29-30, 34, 48-49, 57-58, 59-60, 71, 72,
79-80, 83, 103-104, 109, 453-454· Μα-
ορί, και ὁ χωρισμός τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐ-
ρανὸ 57-58, 59-60· ὡς ἐπίδραση στὸ μο-
νισμό 435
μυχοί, στήν κοσμογονία τοῦ Φερεκύδη 65,
72, 82
Mansfeld J. 488
- Merkelbach R. 46
Morrison J. S.: γιά τὸν Πυθαγόρα στὸν
Κρότωνα 234· γιά τὴν κοσμολογία τοῦ
Παρμενίδη 481
moi (λάσπη), στήν κοσμογονία πού ἀποδι-
δεται στὸν Σαγγουνιάδωνα 454
Mourelatos A. P. D.: γιά τὸν Παρμενίδη,
ἀπόσπ. 1 480, 481· γιά τὸ ἀπόσπ. 8, 38
481· γιά τὸ ἀπόσπ. 8, 54 481
Muspellsheim, βασιλεῖο τῆς φωτιᾶς στή
γερμανική κοσμογονία 453
- Ναύκρατι, και οἱ σχέσεις της με τὴ Μίλητο
92, 463
ναυσιπλοῖτα: Θαλῆς και ἀξιοποίηση τῆς Μι-
κρῆς 'Αρκτου 89, 96-97· ή ἀστρολογία
του 98-100
Νεάνθης ὁ Κυζικηνὸς 20
νεοπλατωνικοὶ 18· ὡς πηγές γιά τίς ὀρφικές
κοσμογονίες 39-41· γιά τὸν Πυθαγόρα
18, 222-223
νερό: ή γῆ ἐπιτελεί σ' αὐτὸ 29, 101-103,
104, 109· ἀρχή τῶν πάντων, στήν ὀρφική
κοσμογονία 40· προήλθε ἀπὸ σπέρμα τοῦ
Χρόνου 71, 457· στήν κοσμολογία τοῦ
Θαλῆ 101-106, 109· και ή ψυχή, στὸν
'Ηράκλειτο 210, 444· Νῆσις στὸν 'Εμ-
πεδοκλῆ 294, 310-311· στὸν 'Αρχέλαο
393· ἐμποδίζει τὴ νόηση (Διογένης) 444·
ἀρσενική και θηλυκή ἀρχή του, στὸ βα-
βυλωνιακὸ ἔπος τῆς δημιουργίας 449· ὁ
'Αριστοτέλης γιά τὴν ἀτομική θεωρία τῆς
σύνθεσης του 501· βλ. και 'Ωκεανὸς
Νῆσις (νερό), στήν κοσμολογία τοῦ 'Εμπε-
δοκλῆ 294, 310-311
Νικόλαος ὁ Δαμασκηνός, γιά τὸν Διογένη,
434, 502
νόησις, και ή βασιική οὐσία τοῦ Διογένη 434,
436-440
νόμος: στὸν 'Ηράκλειτο 217· στὸν 'Εμπε-
δοκλῆ 328, 329· στοὺς πυθαγόρειους 357·
στὸν Δημόκριτο 430· στὸν 'Αρχέλαο 493·
βλ. ἐπίσης δικαιοσύνη
Νουμήσιος 223
Νοῦς: στὸν 'Αναξαγόρα 369-371, 372-373,
387-388· και μοναδικὸς θεὸς στὸν Ξε-
νοφάνη 179-180· θεωρούμενος ὡς οὐσία
371· στή θέση τῆς 'Αγάπης και Φιλο-
νικίας τοῦ 'Εμπεδοκλῆ 370· και κίνηση
371· κριτική τοῦ Πλάτωνα 392, 491-
492· τροποποιήσεις τοῦ 'Αρχέλαου 392·
και ή δράση τῆς δίνης τοῦ Λεύκιππου
417-418· προσαρμογές τοῦ Διογένη 434,
444
Νύχτα: κοσμογονική ἔννοια στὸν 'Όμηρο 37,
449· προσωποποίηση στὸν 'Όμηρο 34-
35· ἀρχαϊκή ἔννοια, κατὰ τὸν 'Αριστοτέ-

λη 35, 37· στὸν Ἡσίοδο 35, 36-37· στὶς μετασυστάσεις κοσμογονίες 35-37· ἡ προτεραιότητά της, στὴν ὀρφικὴ κοσμογονία 36-37, 39, 40-41, 46-48· μαζί με τὸν Ἀέρα παράγουν τὸν Τάρταρο 36· γέννησε τὴ Γαῖα καὶ τὸν Οὐρανὸ 39· θυγατέρα τοῦ Φάνη 39· ἡ ἀπόλυτη προτεραιότητα δὲν εἶναι ἔννοια πρῶμου σταδίου 37· ζευγάρωνει μετ' τὸ Ἑρῆβος 51· ἀπόγονος τοῦ Χάους 51, 55-56· ἀντρα τῆς Νύχτας στὸν Τάρταρο 54· πιθανὴ συγγένεια μετ' τὸ σκότος τοῦ Ἀλκμάνα 62· σχέση μετ' τὴν ἡμέρα κατὰ τὸν Ἡράκλειτο 197-198· στὸν Παρμενίδη 249-251, 262-269· βλ. καὶ Ἡμέρα

Neugebauer O. 345

Nifflheim, βασιλεὺς τοῦ πάγου στὴ γερμανικὴ κοσμογονία 453

Nussbaum M. C. 485

Ξενοκράτης 496· πυθαγόρειες τάσεις 222· γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἀνακάλυψη τῶν ἀρμονικῶν ἀναλογιῶν ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα 240

Ξενοφάνης, ὁ Κολοφώνιος 134, 160, 169, 206, 463, 473, 476

Ἰππόλυτος, ὡς πηγὴ 22

σχέση μετ' ἄλλους στοχαστές· ἀναφορὲς 171, 172· θέση τοῦ ἀνάμεσα στοὺς Ἴωνες 88, 174· γιὰ τὸν Θαλῆ ὡς ἀστρονόμο 94, 460· ὁ «ὕλοζωισμός» του σὲ σύγκριση μετ' τοῦ Θαλῆ 108-109· ὡς δάσκαλος τοῦ Παρμενίδη 172, 173, 247-248· κατηγορήθηκε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο 176, 190, 224, 474, 472· χλευάζει τὴ μετεναρ୍କωση 188, 226-227· ἐπίδραση στὴν ἐπιστημολογία 187-189, 247-248, 337· στὸν Ἡράκλειτο 175, 181, 188, 199, 206, 473, 476· στὸν Παρμενίδη 247-248 (πρβ. 173, 179)· στὸν Ἐμπεδοκλῆ 303 (πρβ. 320)· στὸν Μέλισσο 400

χροнологικὴ τοποθέτηση καὶ ζωὴ 171-174, 471· ποιήματα 171, 174-175· συσχέτιση μετ' τὴν Ἑλέα 172, 173-174

οἱ φυσικὲς σπουδὲς του 175, 176

σημασία καὶ ἐπίδραση στὴ θρησκευτικὴ σκέψη 175-176, 178

ἡ θεολογία του 176-180· ὡς κύριο ἐνδιαφέρον του 175-176· κριτικὴ τῆς συμβατικῆς θρησκείας 176-177, βλ. καὶ 159· ἀντίδραση στὴν ὁμηρικὴ ἰδέα γιὰ τὴς θεῖες ἰδιότητες 178-180, 188· μοναδικὴ μὴ ἀνθρωπόμορφη θεότητα 177-179· ὁ θεὸς του καὶ τὸ εἶναι τοῦ Παρμενίδη 179-180 (πρβ. 173-174),

470· σωματικὰ καὶ μὴ σωματικὰ στοιχεῖα 178, 179-180· ἐσφαλμένη ἡ ἀποψη δτι ὁ Ξ. ταυτίζει τὸ θεὸ μετ' ὁλόκληρο τὸν κόσμον 179-180· πιθανὴ ἐπίδραση τοῦ Σόλωνα 470

ἀντιλήψεις γιὰ τὴ φύση 180-187· τὰ οὐράνια σώματα ὡς συγκέντρωση φωτὶς 180-182· οἱ ἀπόψεις του σὲ σχέση μετ' τοῦ Ἡράκλειτου 181· μετεωρολογικὰ φαινόμενα 182, 185· θεολογικὰ κίνητρα σὲ φυσικὲς ἔρευνες 182· ἀπειρία ἡλιων καὶ φεγγαριῶν 182· ἐξηγήσῃ τῶν ἐκλείψεων 182-183· οἱ ρίζες τῆς γῆς 183-184 (πρβ. 26-27, 102, 119)· ἡ γῆ ξαναγίνεται ἀλάσσσα, ἀποδειξὴ τὰ ἀπολιθώματα 185-186 (πρβ. 466)

γιὰ τὸν περιορισμὸς τῆς ἀνθρώπινης γνώσης 187-189

Ξέρξης 361· καὶ Δημόκριτος 496

Ξοῦθος, γιὰ τὴν κίνηση 495

Οἰνοπίδης ὁ Χίος 94, 95, 463

Ὀλβία, καὶ ὀρφικὰ πινάκια 45

Ὀμηρος· ἀπλοῖκῃ ἀντίληψι γιὰ τὸν κόσμον 24, 26-27· γιὰ τὴν σχέση τῆς γῆς μετ' τὸν Τάρταρο 26-27· γιὰ τὸν Ὀκεανὸ ὡς ποταμὸ πού περικυκλῶνει 28-29, 449· ὁ Ὀκεανὸς ὡς ἀρχὴ τοῦ παντὸς 31-32· κοσμολογικὲς ἀναφορὲς στὴ Διὸς ἀνάστην 31, 34· ὡς πρόδρομος τῆς ἡρακλείτειας ἰδέας τῆς ροῆς, κατὰ τὸν Πλάτωνα 32· προσωποποίηση τῆς Νύχτας 34· καὶ ἡ ψυχὴ 107, 167, 439· καὶ ἡ ἡρακλείτεια παράδοση 173· Ξενοφάνης καὶ ὁμηρικὸι θεοὶ 176, 177, 180, 470· ποιητικὴ ἐπίδραση στὸν Παρμενίδη 250· καὶ ἡ ποιητικὴ τεχνικὴ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 291, 302, 316, 483· ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ἡ καθόδος στὸν κάτω κόσμον στὴν Ὀδύσσεια 324· ἀνιμισμὸς 462· ἐπικρίσεις τοῦ Ἡράκλειτου 472

ὁμοιομερείαι ἡ ὁμοιομερῆ· στὸν Ἀναξαγόρα 381-383· στὸν Ἀρχέλαο 392

Ὀνομάκριτος, ἐξεορίστηκε ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα 450

ὀρθολογισμός· τῆς φιλοσοφίας, σὲ ἀντίθεση μετ' τὴς πρῶιμης περιγραφῆς τοῦ κόσμου 24, 83-86, 88, 109, 111, 151· ὁ ἡμιόρθολογισμὸς τοῦ Ἡσίοδου 24, 53, 58, 70, 83, 84-86· ὁ ἀνορθολογισμὸς τοῦ Πυθαγόρα 217, 226, 235· ἡ πίστη του στὸν ὀρθολογισμὸ τοῦ σύμπαντος 241

Ὀρθομένης, πιθανῶς πατέρας τοῦ Ξενοφάνη 171

ὄριο· ἡ ἔννοια στὸν Παρμενίδη 258-261· (πρβ. 266)· ὁ Φιλόλαος γιὰ τὰ περαίνοντα

- 334-338· ἡ ἔννοια στὸν πυθαγορισμὸ 339-341· ἡ ἀνάπτυξή της ἀπὸ τὸν Εὐρυτοῦ 343· στὴ θεωρία τοῦ ἄρτιου καὶ τοῦ περιττοῦ 346-347· καὶ στὸν πίνακα τῶν ἀντιθέτων 347-348· καὶ στὴν πυθαγόρεια κοσμογονία 349-350· καὶ ἀστρονομία 351-352· στὴ διαλεκτική τοῦ Μέλισσου 396-397, 398, 494
- Ὁρτυγία 69, 455, 456
- Ὁρφεύς· τοῦ ἀποδίδονται μὴ ὀρφικά στοιχεῖα, στὰ Ἀργοναυτικά τοῦ Ἀπολλωνίου 454, 459· ὡς ὑποτιθέμενος συγγραφέας 228, 478
- ὀρφικά 24·ποίησις ὡς μαρτυρία γιὰ τὴν κοσμολογική σημασία τοῦ Ὁκεανοῦ 32-33· προτεραιότητα τῆς Νύχτας 35-37· λατρεία καὶ πίστις 37-38· λατρευτικοὶ ἑμίλοι καὶ πυθαγορικές κοινότητες 38, 228-229· στοιχεῖα προερχόμενα ἀπὸ τὴ Θεογονία 48· ἀνατολικές ἐπιδράσεις 48, 450· τὸ αὐγὸ στὴν κοσμογονία 40-44, 141-142, βλ. καὶ λ. αὐγὸ· νεοπλατωνικές περιγραφές τοῦ ὀρφισμοῦ 39-41· Νύχτα καὶ Φάνης στὶς Ὀρφικές Ραψωδίες 39· χρονολόγησις καὶ προέλευσις τῶν Ὀρφικῶν Ραψωδιῶν 451· ἡ «συνθησισμένη ὀρφική θεολογία» 39-40· Ἱερώνυμος καὶ Ἑλλάνικος 40· Ἀθηναγόρας 40-41· πρόσφατες ἀνακαλύψεις 44-49· ἐσχατολογία τῆς χρυσῆς πλάκας 44-46· ὁστένια πινάκια 45, 477· πάπυρος τοῦ Δερβενίου 41, 45-48, 450· πυθαγόρεια καὶ ὀρφική μυθολογία 229· ἡ σύνδεσις τοῦ Κρόνου μὲ τὸν Χρόνον 456
- οὐ μᾶλλον, ἀρχὴ τοῦ 412, 498
- Οὐγκαρὶτ 80
- Οὐλλικούμμι, Ἄσμα τοῦ 57-58, 455
- Οὐπελλούρι, στὸ «Ἄσμα τοῦ Οὐλλικούμμι» 57-58
- οὐράνιο τόξο· ἐξήγησις τοῦ Ἀναξιμένη 166, 182· τοῦ Ξενοφάνη 182· τῶν πυθαγορείων 242· τοῦ Ἀναξαγόρα 385· βλ. καὶ Ἴρις
- οὐρανοί, ὡς «οὐράνιες σφαῖρες» 126, 135· βλ. ἐπίσης 179
- Οὐρανός· κατὰ τὰξί του μαζὶ μὲ τὴ Νύχτα, τὸν Ὁκεανὸ, τὴ Γαῖα, στὸν Ἡσίοδου 35· ἀρχαϊκὴ κοσμογονικὴ ἔννοια, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη 35· διάδοχος τοῦ Φάνη 39, 450· στὴν ἡσιόδεια κοσμογονία 50-58· στὸν ἡσιόδειον μῦθο τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ 58-60, 71· ὡς θεὸς τοῦ οὐρανοῦ ποῦ βοηθᾷ τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας στὸν Ἡσίοδου 60· γεννημένος ἀπὸ τὴ Νύχτα, στὶς Ὀρφικές Ραψωδίες 39, 41· Ἀναξαγόρας, γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Οὐρανοῦ ἀπὸ τὸ αὐγὸ 40-41· γόνος τῆς Νύχτας 450· γονιμοποιεῖ τὴ γῆ 453, 492
- οὐρανός· σὰν κούπα (ἡμισφαίριος) 26, 163, 164· σχέση μὲ τὴ γῆ καὶ τὸν Τάρταρο 26-27· συνεπάγεται ἐμφάνισις Νύχτας καὶ Ἡμέρας 35· χωρισμὸς ἀπὸ τὴ γῆ, στὴν κοσμογονία τοῦ Ἡσίοδου 49-56· στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία 56-57· σὲ μὴ ἑλληνικές πηγές 57-58· σχέση ἑλληνικῆς καὶ χεττιτικῆς ἐκδοχῆς μὲ μιὰ κοινὴ ἀρχαϊκὴ περιγραφή 59-60· στὴ βαβυλωνιακὴ μυθολογία 103-104· βλ. ἐπίσης Οὐρανός
- Ὁριονεύς (Ὁρίων) 75· μάχη μὲ τὸν Κρόνον 68, 77-80, 81· ἀντίστοιχο τοῦ Τυφῶνα 73· συνδέεται μὲ τὸν ὄφιν 78· πρόβλημα καταγωγῆς 81
- Ὁριονίδαι 459
- O'Brien D.: γιὰ τὸν κοσμικὸ κύκλο τοῦ Ἑμπεδοκλῆ 484· γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγησις Ἑμπεδοκλῆ καὶ Ἀναξαγόρα 488· γιὰ τὴ δημοκρατεία θεωρία τοῦ βάρους 500
- Owen G. E. L.: γιὰ τὸν Ζήνωνα 273· γιὰ τὸ ἀπόσπ. 8,4 τοῦ Παρμενίδη 480
- παλίντονος 473
- παλίντροπος 254-255, 473
- παλμός, τῶν ἀτόμων 422-423
- Παμφίλη, γιὰ τὸν Θαλῆ ὡς γεωμέτρη 460
- Παναθήναια, καμιά σχέση μὲ τὴ πτερωτὴ βαλαντιδιὰ τοῦ Φερικυδῆ 76, 458
- Πάπα (γῆ), σὲ μῦθο τῶν Μασορί 57, 59
- Παρμενίδης ὁ Ἑλεάτης 88, 128, 152, 220, 464
- πηγές 17, 19, 248-249
- χρονολογία καὶ βιογραφικά 246-248· πρῶμην γνωριμία μὲ τίς πυθαγόρειες ἰδέες 247· ἐπίδρασις τοῦ Ξενοφάνη 247-248 (πρβ. ἐπίσης 172, 173-174, 179, 470)
- ἀπάντησις στὸν Ἡσίοδου 250-251, 261, 264, 267, 270, 481· ὀφείλεις στὸν Ἀναξίμανδρο 251, 266· πιθανοὶ ἀπόηχοι τοῦ Ἡράκλειτου 190-191, 251, 480· πιθανὴ ἐπίδρασις τῆς ἱατρικῆς παράδοσις τοῦ Κρότωνα 267
- τὸ ποιήμα του· περιεχόμενο, ὕφος, σημασία 248-249· ἀσαφὲς σύνδεσις μεταξὺ τῶν δύο μερῶν 249, 269-270· σύνοψις τοῦ συνόλου 248-249
- τὸ προοίμιον 249-251· ἡ ἐπιστημολογικὴ του σκοπιὰ 252-253· χρῆσις τῆς μορφῆς τῆς θρησκευτικῆς ἀποκάλυψης 188, 251
- ἡ Ἀλήθεια 252-261· οἱ δρόμοι τῆς ἐρευνας 252-254· ἐρμηνεία τοῦ ἐστίν 252-253· καὶ τοῦ νοεῖν 480· ἡ συλλογιστική του ἐναντίον τῶν ἀρνητικῶν ὑπαρ-

- ξιακῶν δηλώσεων 253· κριτική τῆς σκέψης τῶν θνητῶν 254-255· «σημάδια» τῆς ἀλήθειας 255-256· ἡ συλλογιστική τοῦ Παρμενίδη 256-261· ἀγέννητο καὶ ἀφθαρτο 256-257· χρήση τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀποχρώντος λόγου 257· ἡ ἔννοια τοῦ ἐνός καὶ συνεχοῦς 257-258 (πρβ. 256)· ἀμετάβλητο 258-259· σκοτεινὴ ἡ ἔννοια τοῦ ὁρίου 259-261, 481· τελειότητα 259-261
- οἱ γνῶμες τῶν θνητῶν 261-269 (πρβ. 248-249, 254-255)· ὁ χαρακτήρας τῆς ἐκθεσης τοῦ Παρμενίδη 261-262· φῶς καὶ νύχτα 262-269· ἐπιστημολογικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς πίστης τῶν θνητῶν 261-264· κοσμολογία 262, 264-268· ἀστρονομία 266-267· ἐμβρυολογία 267· θεωρία γιὰ τὴ σκέψη τῶν θνητῶν 268-269
- ἡ στάσις τοῦ Ζήνωνα ἀπέναντι στὸν Παρμενίδη 246-247, 277, 285-287· ἡ ἀνταπόκρισις τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 220, 268, 291, 293, 294, 295-296, 297, 298, 303, 305, 360· ἀπόηχοι στὸν Φιλόλαο 266, 336, 337, 485, 487· ἐπίδρασις στὸν πυθαγόρειο πίνακα τῶν ἀντιθέτων 348· ἀντίδρασις τοῦ Ἀναξαγόρα 360, 365-367, 370, 383· ὁ Μέλισσος τοῦ ὀφείλει ὀρισμένα στοιχεῖα ἀλλὰ συχνὰ παρεκκλίνει ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 360, 395, 396, 397, 398, 399, 401, 402, 403· ἡ ἀντίδρασις τῶν ἀτομιστῶν 360, 383, 408-410, 430· κοσμολογία καὶ πλατωνικὸς μῦθος τοῦ Ἡρα 266
- Πάρος, τὰ ἀπολιθώματα 185
- Παυσανίας, καὶ τὸ *Περὶ φύσεως* τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 292, 321
- πεντέμηνος, ἀπορρίπτεται ὡς τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Φερεκύδῃ 455
- περιέχειν, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀέρα ποὺ περιλαμβάνει τὰ πάντα 124, 125, 167, 464
- Περικλῆς, καὶ Ἀναξαγόρας 361-363, 394· νικῆθηκε στὴ θάλασσα ἀπὸ τὸν Μέλισσο 394-395
- περιπάλαξις τῶν ἀτόμων 422-423
- περιττός, καὶ ἄρτιος· ἡ πυθαγόρεια ἔννοια 338-341, 345-349· στὸν Φιλόλαο 336
- Περσεφόνῃ· στὸν πάπυρο τοῦ Δερβενίου 47· στίς «χρυσὲς δέλτους» 322-323
- πηγὴς γιὰ τὴν προσωκρατικὴ σκέψη 17-23· αὐτούσια παραθέματα 17-19· μαρτυρίες 19-23· ἡ δοξογραφικὴ παράδοσις 20-22· βλ. ἐπίσης Ἀριστοτέλης, δοξογραφικὴ παράδοσις, Θεόφραστος, Πλάτων, Σιμπλικίος, σκεπτικισμός, στωικοὶ
- πίλησις, ὡς ὁρος γιὰ τὴν πύκνωση τοῦ ἀέρα 153-154, 159
- Πίνδαρος· καὶ ἡ ἐσχατολογία τοῦ Πυθαγόρα 243-244· καὶ Ἐμπεδοκλῆς 326-327· γιὰ τὸν Χρόνο ὡς πάντων πατέρα 456
- πλανήτης· στὴν κοσμολογία τοῦ Ἀναξίμανδρου 145-146· στὸν Ἀναξίμανη 162-163· στὸν Φιλόλαο 350-352
- Πλάτων
- ὡς πηγὴ γιὰ προσωκρατικοὺς στοχαστές· ἀσάφεια παραθεμάτων 17· σχόλια καὶ ἀναφορὲς 19
- καὶ κοσμολογικὴ σημασία τοῦ Ὀκεανοῦ 32
- γιὰ τὸν Ὀμηρο ὡς πρόδρομο τῆς ἡρακλείτειας ἰδέας τῆς ροῆς 32
- γιὰ τοὺς ὀρφικοὺς χρησμούς καὶ δοξασίες 38 (πρβ. καὶ 229)
- ἡ ἔννοια τοῦ Χρόνου στὸν *Τίμαιο* 450· καὶ τοῦ χώρου 51
- γιὰ τὸν Θαλῆ 92-93, 96, 461-462
- γιὰ τοὺς διαδοχικοὺς κόσμους 132
- ἡ κίνησις στὸν *Τίμαιο* 138
- γιὰ τὴ γῆ στηριγμένη στὸν ἀέρα 161
- γιὰ τὸν Ξενοφάνη 173· ὁ μῦθος στὸν *Φαίδωνα* καὶ ὁ Ξενοφάνης 182
- ἡ πλατωνικὴ ἐρμηνεία τοῦ Ἡράκλειτου 194, 202-203, 475, 476
- γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ τοὺς πυθαγόρειους 221-223 (πρβ. 344)· ὁ πυθαγορισμὸς τοῦ *Φαίδωνα* 222· ἀριθμολογία στὸν *Τίμαιο*, τὸν *Φίληβο* καὶ τὰ ἀγραφα δόγματα 222· μουσικὴ τῶν σφαιρῶν 240· ἡ ἐσχατολογία τοῦ *Γοργία* 244· θεωρία τῆς ἀρμονίας γιὰ τὴν ψυχὴ 354· καὶ ἡ ἔκθεσις τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὴν πυθαγόρεια ἡθικὴ 357
- ψυχῇ, στὸν *Φαίδωνα* 227 (πρβ. καὶ 354)
- γιὰ τὸν Παρμενίδη 246-247· καὶ ἡ κοσμολογία τοῦ μύθου τοῦ Ἡρα 266
- γιὰ τὸν Ζήνωνα 271-273, 285-287· ἡ ὀφείλῃ τοῦ στὸν Ζήνωνα 287
- γιὰ τὸν Φιλόλαο 332, 357· ἡ ἱστορία τῆς λογοκλοπίας 333-334
- γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλῆ περὶ αἰσθήσεως 318
- καὶ τὸ ἐπιχειρήμα τοῦ Ἀλκυμαίωνα γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς 355
- κριτικὴ στὸν Ἀναξαγόρα γιὰ τὴν χρῆσις τοῦ Νοῦ 392, 491-492
- καὶ Φερεκύδης 459
- γιὰ τὴν ἡρακλείτεια σχολὴ 471
- πλήρης, σημασιεὶς τοῦ 108
- Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος 459· γιὰ τὴν πρῶμην ἀστρονομία 463
- Πλούταρχος
- ὡς πηγὴ γιὰ τὴν προσωκρατικὴ σκέψη 17, 23· λαμβασμένη ἀπόδοσις σ' αὐτὸν τῆς *Ἐπιτομῆς φυσικῶν δοξασιῶν* 21, 22· καὶ τῶν ψευδοπλουτάρχων *Στρωματείων* 22

- για την απόδοση στον Θαλή μιᾶς ἀστρο-
 λογίας 99
 χρήση τοῦ γόνημος 141
 γιά τόν 'Αναξιμένη 156-158
 γιά τήν κοσμολογία τοῦ Παρμενίδη 264
 γιά τόν 'Εμπεδοκλή 291, 299-300, 483
 γιά τήν ἔννοια τοῦ 'Ωκεανοῦ στόν 'Όμηρο
 450
 γιά τήν ταύτιση τοῦ Χρόνου μέ τόν Κρόνο
 456
 γιά τόν 'Ηράκλειτο 473, 477-478
 Πλωτίνος 18
 πνεῦμα, στόν 'Αναξιμένη 155, 167-168·
 σύγκριση μέ τήν ψυχή 166-170
 «πνοή» (ἀναπνοή): στήν πυθαγόρεια κοσμο-
 λογία 349-350· στήν ἐμβρυολογία τοῦ
 Φιλόλαου 350, 486-487· ἡ ἀποψη τοῦ
 Διογένη 443-445· τοῦ 'Εμπεδοκλή 489
 πόλεμος, ὡς ἡρακλείτεια μεταφορά γιά τήν
 ἀλλαγῇ 201-202
 πολλαπλότητα, πλουραλισμός: ὁ στόχος τοῦ
 συγγράμματος τοῦ Ζήνωνα 271-274,
 285-287· τὰ ἀντεπιχειρήματα πού σώ-
 ζονται 274-277· τοῦ Μέλισσου 401-402·
 ἐπαναβεβαίωση τῆς πολλαπλότητας ἀπό
 τόν 'Εμπεδοκλή 294-297, 360· καί τόν
 Φιλόλαο 336-337· καί τόν 'Αναξαγόρα
 360, 365-367· καί ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ
 Ζήνωνα 367-368· τύποι πλουραλισμοῦ,
 σέ σχέση μέ τὰ ἀντίθετα 366· στοὺς ἀτο-
 μιστές 360, 408-410· ἡ ἀπόρριψη τοῦ
 Διογένη 434-436
 Πολυκράτης τῆς Σάμου 110, 111, 230, 231
 πόνος: στή θεωρία τοῦ 'Αναξαγόρα γιά τήν
 αἴσθηση 388· καί ἡδονή, ἐρμηνεία τοῦ
 'Εμπεδοκλή 319· ὁ Μέλισσος δέν παραδέ-
 χεται ὅτι τὸ δν πονάει 399-400· στόν Διο-
 γένη 442-443
 Πόντος 33, 51
 πόρος, στήν κοσμογονία τοῦ 'Αλκμάνα 61-
 63
 Πορφύριος 18
 γιά τόν Φερεκύδη 66, 457· γιά τή χρήση
 τῆς ἐκροῆς ἀπό τόν Φερεκύδη 457
 γιά τόν Πυθαγόρα 223, 238
 γιά τόν 'Ηράκλειτο 472
 γιά τόν Διογένη 502
 Ποσειδώνας 327· τὸ μερίδιό τοῦ στή μοιρα-
 σιὰ τοῦ κόσμου 449
 Ποσειδώνιος: γιά τόν 'Ηράκλειτο 476· γιά
 τοὺς ἀτομιστές 501
 Πρόκλος: ὡς πηγὴ γιά τήν προσωκρατικὴ
 σκέψη 18· γιά τὸν Θαλή ὡς γεωμέτρη 97-
 98· ὁμοίως γιά τοὺς πυθαγορείους 343-
 344· ἡ σύνοψή του γιά τόν Εὐδήμο 345
 προσωκρατικὴ σκέψη, σχολές (γενικά): Ιω-
 νικὴ 88· Ἰταλικὴ 220· μεταπαρμενίδεια
 360· βλ. ἐπίσης διαδοχογράφοι
 Πρωταγόρας 406· ἡ ὀφειλὴ τοῦ στόν Ζή-
 νωνα 287· ὁ σχετικισμός τοῦ 412, 497
 πτηνά, στήν κοσμογονία 41-43· βλ. καί 'Α-
 ριστοφάνης
 Πυθαγόρας 171, 172, 174, 221-223, 289
 πηγές: Πορφύριος καί 'Ιάμβλιχος 18,
 223· 'Ιππόλυτος 22· Διογένης Λαέρ-
 τιος 223· 'Αριστοτένης 223, 229-232·
 Δικαίταρχος 223, 233-234, 245· Τι-
 μαίος 223, 233-234· 'Αριστοτέλης
 223, 235, 236-238, 242· ἐνδείξεις ἀπό
 τὸν 5ο αἰώνα 224-229· γενικὸ πρό-
 βλημα πηγῶν 221-223
 καί ἰωνες στοχαστές 88· πιθανὴ ἐπίδραση
 τοῦ 'Αναξίμανδρου 145 (πρβ. 350,
 463)
 ἀμφίβολοι φήμῃ ὡς σοφοῦ 224-226· ἡ πε-
 ριφρόνηση τοῦ 'Ηράκλειτου 190, 224,
 225, 472· ὁ θαυμασμός τοῦ 'Εμπεδο-
 κλή 225-226
 διδασκαλία γιά τὴ μετενσάρκωση 226-
 227, 238, 243-244, πρβ. καί 300,
 323-331, 356· διακωμώδηση ἀπὸ τὸν
 Ξενοφάνη 188, 226, 227· ἡ ἔννοια τῆς
 ψυχῆς 227· 'Ημέρα τῆς Κρίσεως 227,
 242-244
 συσχέτιση μέ ὀρφικὲς ἱεροπραξίες καί
 συγγράμματα 38, 45, 228-229
 βιογραφία, κατὰ τὸν 'Αριστοτένη 229-
 232· πολιτικὴ δραστηριότητα στόν
 Κρότωνα 231-235· συγκρότηση ἑται-
 ρεῶν 234-235· ἀκμὴ καί πτώση τῶν
 πυθαγορείων κοινοτήτων στή νότια
 Ἰταλία 231-232, 233-235, 236· ἡ φι-
 λία τῶν πυθαγορείων 235
 θρύλοι γιά θαύματα 235-236· ζήτημα σα-
 μανισμοῦ 236, 479 (πρβ. 250-251)
 ἀκουσμάτα 236-243· ὡς θεωρητικὲς καί
 πρακτικὲς ὁδηγίες 236· ὡς σύμβολα
 236· κανόνες ἀποχῆς 229, 236-238,
 330· ἄλλες ἀπαγορεύσεις 228, 238-
 239· τρεῖς κατηγορίες ἀκουσμάτων
 239-240· γιά τὸ ματεῖο τῶν Δελφῶν
 239, 479 (πρβ. ἐπίσης 235-236)· γιά
 τὸν ἀριθμὸ καί τὴν ἁρμονία 239-242·
 ἡ τετρακτὺς 239, 479· ἁρμονικὲς ἀνα-
 λογίες 240-241· «ἀκουσματικοὶ» καί
 «μαθηματικοὶ» 240-241· ἡ τύχη τῆς
 ψυχῆς 242-245· μυθικὴ ἐσχατολογία
 242-244· ἡ μαρτυρία τοῦ Πινδάρου
 243-244
 συμπεράσματα: ὁ Πυθαγόρας ὡς σοφός,
 ἀλλὰ ὄχι ὡς ἐπιστήμων 245 (πρβ.
 220, 241)· ἡ σωπὴ τῶν πυθαγορείων
 245 (πρβ. 229, 235)
 ἡ χρήση τοῦ κόσμου στόν Πυθαγόρα 469
 πυθαγορισμός τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ.
 πηγές, τὸ γενικὸ πρόβλημα 221-223,

- 332, 485· ἡ χρῆσις τῶν ἀποσπασμά-
των τοῦ Φιλόλαου ἀπὸ τὸν Ἀριστο-
τέλη 334, 338, 340-341, 349-350,
351-352· ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν πυ-
θαγόρεια ἡθικὴ 357
κοινοῦτες 222, 231-232, 236, 322, 333·
κανόνες ζωῆς καὶ δόγματος 228-229,
236-243, 245
συμβολὴ τοῦ Φιλόλαου στὸν πυθαγορισμὸ
338, 340
ἡ κύρια ἔκθεσις τοῦ Ἀριστοτέλη 338-
341· οἱ ἀσάφειές του γιὰ τὴ χρονολό-
γησι καὶ τὴν πατρότητα τῶν δογμά-
των 340· ἡ συμβολικὴ φύσις τοὺς 341
ἡ γενικὴ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη 341-
343· ταύτισις τῶν ἀριθμῶν μὲ τὰ
πράγματα 342· ὁ Εὐρύτος καὶ τὰ βό-
σσελά του 343
μαθηματικὰ καὶ φιλοσοφία 343-347· οὐ-
σιαστικὴ ἡ συνεισφορά τῶν πυθαγορει-
ων στὴν ἀνάπτυξιν τῶν μαθηματικῶν
344-345· ἀλλὰ δὲν τὰ δημιούργησαν
345· οὕτε ὁδηγήθησαν ἀπὸ αὐτὰ στὴ
φιλοσοφία 345· «γνώμονες» καὶ ἡ θε-
ωρία περὶ περιττῶν καὶ ἀρτίων 346-
347
πίνακας τῶν ἀντιθέτων 347-348· πιθανὴ
συνάφεια μὲ τὸν Ἀλκμαίωνα Κροτο-
νιάτη 348· καὶ μὲ τὴν κοσμολογίαν τοῦ
Παρμενίδη 348
κοσμογονία 349-350· καὶ «πνοή» 350·
καὶ ἐμβρυολογία 350, 486-487· θεω-
ρία τοῦ Φιλόλαου 350· πρόβλημα χρό-
νολόγησός της 350· προσόντα τῆς θε-
ωρίας 350· πλατωνίζουσες ἀναπτύξεις
487
ἀστρονομία 350-353· πλανητικὸ σύστημα
350-352· θεωρία τῆς ἀντιγῆς 352· τὸ
κίνητρο καὶ συνάφειός της 352, 487·
ἡ ἁρμονία τῶν σφαιρῶν 352-353
ἡ ψυχὴ 354-356· ἡ φύσις της 354· ὁ Ἀλ-
κμαίων γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς
355-356
ἡθικὴ 356-357
σύνοψις καὶ ἐκτίμησις τῆς συστηματικῆς
ἀνάπτυξός τῶν ἰδεῶν τοῦ Πυθαγόρα
ἀπὸ τοὺς μαθητὰς του 358
πυραμίδες, μέτρησις τοῦ ὕψους ἀπὸ τὸν Θα-
λῆ 95, 97
Philip J. A., γιὰ τὸν Φιλόλαο καὶ τὴν ἐκ-
θεσιν τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ πυθαγόρειας
διδοσκαλίας 334· γιὰ τὰ πυθαγόρεια μα-
θηματικὰ 345· γιὰ τὴν πυθαγόρεια κο-
σμογονία 350
placita: ἀπὸ τὸν Θεόφραστο 20· ἀπὸ τὸν
Ἀέτιο 21
Pritchard J. B. (ἐπιμ.), *Ancient Near*
Eastern Texts 25, 57, 58, 71, 79, 449,
455
Ρά (Ρέ, Ἀτουμ-Ρέ), θεὸς τοῦ ἡλίου 57, 71,
79, 449
Ράγγι (οὐρανός), σὲ μῦθο τῶν Μασορί 57,
59
Ρὰς-Σάμρα 80, 454
Ραψώδιες, Ὀρφικὰς 451 (πρβ. 39-40, 45-
48, 73, 450, 452)
Ρέα: στὴν ὁμηρικὴ, ἡσιόδεια καὶ ὀρφικὴ κο-
σμογονία 33, 43, 47· μητέρα τοῦ Δία 60·
γέννησις τοῦ αὐτοῦ 43· στὸν Φερικύδη
71, 457· ἐκτόπισις τῆς Εὐρυνομίας 78-
79, 81· στὴν πυθαγόρεια καὶ πυθαγορικὴ
ἐσχατολογία 243-244
Ῥῆ, ὄνομα τῆς Ρέας (στὸν Φερικύδη) 71
Ριπαῖα ὄρη 164
ροή, συνεχής: πλατωνικὴ ἐρμηνεία τῆς ἡρα-
κλείτειας 194, 202-204, 475
Reale G., γιὰ τὸν Μέλισσο 494
Reinhardt K. 481
Ross, Sir D. 465, 481, 482· γιὰ τὴν πλα-
τωνικὴ θεωρία τῶν ἀριθμῶν 222, 486·
γιὰ τὴς Κινούμενες σειρὰς τοῦ Ζήνωνα
482· γιὰ τὸν Ἀλκμαίωνα καὶ τὸν Πυθα-
γόρα 486· γιὰ τὴ σχετικὴ χρονολόγησι
τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 488
Russell B. 287
Σαγχουνιάθων, ἡ κοσμολογία ποῦ τοῦ ἀπο-
δίδεται 452, 453, 454
Σάλμοξης, λέγεται ὅτι ἦταν δοῦλος τοῦ Πυ-
θαγόρα 224-225
σαμανισμός 236, 250, 479
Σάμος: γενέτειρα τοῦ Πυθαγόρα 229-231·
τοῦ Μέλισσου 394-395
Σάρδεις 88, 94, 109· ἄλωση (546/5 π.Χ.)
21, 152, 459, 467· (498 π.Χ.) 467
Σέθ, ταύτισις μὲ τὸν Τυφώα/Τυφῶνα 80
σεισμοί, ἐξήγησις: τοῦ Ἀναξιμένη 165-166·
πυθαγόρεια 242· τοῦ Θαλῆ 461
σελήνη: παρατηρήσεις τοῦ Θαλῆ 95· στὴν
κοσμολογίαν τοῦ Ἀναξίμανδρου 144-146·
τοῦ Ἀναξιμένη 161, 162· στὴν πυθαγό-
ρεια ἐσχατολογία 239, 243· ἡ ἀποψὴ τοῦ
Παρμενίδη 265-266· καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ
309· καὶ τοῦ Φιλόλαου 352· ἡ ἁρμονία
τῶν σφαιρῶν 353· ἡ ἀποψὴ τοῦ Ἀναξα-
γόρα 385-386· λάμπει ἐξαιτίας τοῦ ἀνα-
κλώμενου φωτός (Παρμενίδης, Ἐμπεδο-
κλῆς, Ἀναξαγόρας) 468-469
Σέξτος Ἐμπειρικὸς 174, 452, 480, 483· ὡς
πηγὴ γιὰ τὴν προσωκρατικὴ σκέψιν 17-
18· γιὰ τὸν Ἡράκλειτο 212, 476· γιὰ τὸν

- Παρμενίδη 248, 251· γιά τὸν Ἀναξαγόρα 388· γιά τὸν Δημόκριτο 412· γιά τὸν Φερεκύδη 457
- Σηθιανοί, γνωστικὴ αἵρεσις 458
- σημιτικοὶ μῦθοι, καὶ παραλληλισμὸς μετὰ ἑλληνικοῦς 58, 79-80, 104, 454
- σίλλοι 174
- Σιμπλίκιος, ὡς πηγὴ γιά τὴν προσωκρατικὴ σκέψη 17, 18, 20
- γιά τὸν Ἀναξίμανδρο 139-140, 465· ἡ ἐκδοχὴ τοῦ γιά τὴν περιγραφὴ τοῦ ἀπείρου ἀπὸ τὸν Θεόφραστο 114-118· ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ ἀποδίδει μιὰ ἐνδιάμεση οὐσία 121· γιά τὸ λόγῳ ἐπιλογῆς τῆς πρωταρχικῆς οὐσίας 122-123· καὶ τὸ σωζόμενον ἀπόσπασμα 126-127· καὶ ἀπόδοσις (στὸν Ἀναξίμανδρο) πίστις σὲ κόσμους ἀτομιστικοῦ τύπου 134-135· γιά τὴν ἀπόσπασση τῶν ἀντιθέτων 139-140
- γιά τὸν Ἀναξίμενη 153-154, 468
- γιά τὸν Ξενοφάνη 174
- γιά τὸν Παρμενίδη 247, 480, 481· καὶ διάσωσις τοῦ ποιήματός τοῦ 248
- γιά τὸν Ζήνωνα 275, 482
- γιά τὸν Ἐμπεδοκλῆ 303, 306, 483
- διάσωσις τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἀναξαγόρα 364, 365, 376· γιά τὴν ὁμοιομερείες 382· καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἀπειράριθμων κόσμων 385
- διάσωσις τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Μέλισσου 395· γιά τὸν τίτλῳ τοῦ βιβλίου τοῦ Μέλισσου 395· οἱ παραφράσεις του 395-396, 494· γιά τὸ ἀπόσπ. 7 495· γιά τὸ ἀσώματο (ἀπόσπ. 9) 403, 495
- γιά τοὺς ἀτομιστὰς 420, 497, 498, 500
- διάσωσις καὶ πληροφόρηση γιά τὴν διάταξη τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Διογένη 432, 435, 436, 439· τὸ ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Διογένη 432-433· γιά τὴν ἐρμηνεία τοῦ Διογένη 434, 436, 502, 503
- γιά τὸν Θαλῆ 461
- γιά τὸν Ἡράκλειτο 474
- γιά τὸν Εὐθύδη 495
- σκεπτικισμός: ἐπίδρασις στὴ δοξογραφικὴ παράδοσις 23· καὶ ἐρμηνεία τοῦ Ἡράκλειτου ποὺ δίνει ὁ Σέξτος 212· στὸν Φιλόλαο 337· στὸν Δημόκριτο 410-412, 413-414· στὸν Ξενοφάνη 471
- σκέψη: καὶ ὁ θεὸς τοῦ Ξενοφάνη 177-179· ἡ θεωρία τῆς κατανόησης τοῦ Ἡράκλειτου 195-196· καὶ τῆς σοφίας 208-209· καὶ τῆς ἐξυπνης ψυχῆς 209-213· ὁ Παρμενίδης γιά τὴ σκέψη καὶ τὴν πραγματικότητα 252-254, 255-256, 260-261· τὸ σφάμα τῶν θνητῶν 254-255, 261-262· θεωρία γιά τὴ σκέψη τῶν θνητῶν 268-269· ὁ Ἐμπεδοκλῆς γιά τὴ νόηση καὶ τὴς αἰσθήσεις 292-293· ἡ περιγραφὴ τοῦ γιά τὴ σκέψη 312· ὁ Φιλόλαος γιά τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσις τῆς γνώσεως 336-337· ὁ Ἀναξαγόρας γιά τὸ Νου 369-371, 372-373· ἡ ἀποψη τοῦ Ἀρχέλαου 392· οἱ ἀτομιστὰς γιά τὴ γνήσια γνώσις 413· ἐκθεσις τῶν ἀπόψεων τοὺς γιά τὴ σκέψη 425-426· ἡ θεωρία τῆς νόησης, τοῦ Διογένη 434, 436-440· ἡ ἐκθεσις τοῦ γιά τὴ σκέψη 442-444, 445
- σκυῖθαιρα 110, 113, 463
- Σκυθλίνος, ἔμμετρον ἐκδοχὴ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἡράκλειτου 213
- Σόλων: περὶ Χρόνου δίκης 130, 456· γιά τὴν προσωπικὴ εὐθύνη 217· ἐπίσκεψις στὴ Σάρδεϊς 460· πιθανῶς δίνει ἰδέας στὸν Ξενοφάνη 470· γιά τὴ σοφία 476
- Σοῦ (θεὸς τοῦ ἀέρα), στὴν αἰγυπτιακὴ μυθολογία 57
- σοφία: Ἡράκλειτος 209-210· ἀξιώσεις τοῦ Πυθαγόρα 224-226
- σοφιστὰς 13· ὁ Δημόκριτος ὡς συγγραφέας τῆς σοφιστικῆς ἐποχῆς 406· ἡ κοσμολογία παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς στὴ μελέτῃ τοῦ ἀνθρώπου 446· ὁ Ἀρχέλαος καὶ ἡ ἀποψὴ τοὺς γιά τὸ ὄρθο καὶ τὸ λανθασμένο 493· τιτλοφοροῦν τὰ βιβλία 494
- Σπάρτη, σχέση τοῦ Ἀναξίμανδρου 63, 110, 113, 114, 463, 464
- σπέρμα, καὶ πρῶμοι κοσμολογικοὶ μῦθοι 71-73, 82· στὴ στωικὴ φυσιολογία 72· ὁ Ἀριστοτέλης γιά τὸ σπέρμα 105· ἡ ἐννοία στὸν Ἀναξαγόρα 374· καὶ ὁ Διογένης 439, 445
- Σπεύσιππος: οἱ πυθαγόρειες τάσεις τοῦ 222-223· γιά τὸν Παρμενίδη 246, 247
- στεφάναι, στὴν ἀστρονομία τοῦ Παρμενίδη 265-266
- Στέφανος Βυζάντιος, γιά τὸν Διογένη 502
- Στησίμβροτος 395, 494
- Στοβαῖος Ἰωάννης 18· πηγὴ γιά τὸν Ἀέτιο 21, 134· γιά τὸν Ξενοφάνη 174-175· γιά τὴν ἠθικὴν τοῦ Δημόκριτου 428
- Στράβων 18
- στωικοί, στωικισμός: ἐπίδρασις στὴ δοξογραφικὴ παράδοσις 22-23· ἐρμηνεία τοῦ χάους 51, 71, 457· ἐπίδρασις στὴν ὀρφικὴ κοσμογονία 41· ἐρμηνεία τῆς ἀφήγησος τοῦ Φερεκύδη γιά τὴ δημιουργία 72, 74· καὶ ἐρμηνεία τοῦ Ἡράκλειτου 194, 212, 474, 475, 476· καὶ τοῦ Θαλῆ 461, 462
- συγχώνευσις, θεωρία ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἀναξαγόρα 373-374
- συλλάψεις 472
- σύμβολα 236, 238

- Συρακοῦσες 172· ἀπολιθώματα 185· ἀπί-
θανη ἡ σύνδεση μετὰ τὴ Συρία 455
Συρία, ἀναφορά στὸν Ὅμηρον περὶ τροπῶν
ἡελίου 68-69
Σύρος, τὸ ἡλιοτρόπιό της 69, 95
σχολή της Μιλήτου 88· ὀρθολογική προσέγ-
γιση τῆς κοσμογονίας 24, 26, 83-86· καὶ
μαθηματικὴ θεωρία 98· διαφορὲς μετὰ τὸν
Ἡράκλειτον 194-195· μετὰ τοὺς πυθαγόρει-
ους καὶ τοὺς ἐλεάτες 220· διαφορὲς μετὰ
τὸν Παρμενίδην στὴν κοσμογονία 268· καὶ
μετὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ 305· σύγκριση μετὰ
τοὺς ἱωνες φιλοσόφους τοῦ 5ου αἰ. 360·
βλ. ἐπίσης Ἀναξίμανδρος, Ἀναξίμενης,
Θαλῆς
Σωκράτης 217, 286, 333, 363, 437, 446,
488, 492· καὶ Παρμενίδης 246-247· μα-
θητὴς τοῦ Ἀρχέλαου 390· καὶ ἡ ἠθικὴ
τοῦ Δημόκριτου 428-429
Σωτῖων ὁ Ἀλεξανδρεὺς 405· δημιουργὸς
τῶν *Διαδοχῶν* 20, 463· ἡ ὀφειλὴ τοῦ Ἀ-
πολλοδώρου τοῦ Ἀλεξανδρέα στὸν Σω-
τῖωνα 21· γιὰ τὸν Παρμενίδην 246-247·
γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα 361· γιὰ τὸν Ἡρά-
κλειτον 471
Schofield M., *An Essay on Anaxagoras*
11, 490, 491
Sedley D. N., γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ κενοῦ κατὰ
τοὺς ἀτομικοὺς 499
Sider D., γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ Ἀναξα-
γόρα 488
Snell B. 462, 472
Stokes M. C.: γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα 491· γιὰ
τοὺς ἀτομιστὰς 496, 497, 498
Strang C., γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα 490
τάξις 129
Τάρταρος 33· σχέση του μετὰ τὴ γῆ καὶ τὸν
οὐρανὸν 26-27, 183· μετὰ τὸν Ἀθῆναιον καὶ τὸ
Ἑρῆβος 26-27· στὴν ἡσιόδεια κοσμογονία
35· σχετιζόμενος μετὰ τὴ Νύχτα στὴν ἡσιό-
δεια καὶ στὴς ὀρφικὰς κοσμογονίας 35-36,
43, 51, 55-56· ὡς παράγωγος τῆς Νύχτας
καὶ τοῦ Ἀέρος (Ἐπιμενίδης) 36· ἡ Νύ-
χτα χυμένη γύρω ἀπὸ τὸν «τράχηλον» τοῦ
Τάρταρου 37· ἀναφορά τοῦ Ἀριστοφάνη
41-42· περιγραφὴ τοῦ Φερεκύδη 76-77,
78, 458· ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἡσίοδου ἀντι-
στοιχεῖ στὴ φτερωτὴ βαλανιδιά τοῦ Φε-
ρεκύδη 76-77· ὁμηρικὲς ἀναφορὲς 449
τέκνωρ, στὸν Ἀλκιμᾶνα 61-63
τελεολογία, τοῦ Διογένη 434, 437
τετρατύς 239, 240, 479
Τῆβος: ἡ κοσμολογικὴ τῆς θέσις 31, 32-33,
79· κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη 32
Τιαμέτ, στὸ βαβυλωνιακὸ ἐπος τῆς δημι-
ουργίας 58, 79, 83, 103-104, 449
Τίμαιος: γιὰ τὸν Ξενοφάνην 172· ὡς πηγὴ
γιὰ τὸν πυθαγορισμὸν 223, 233· γιὰ τὸν
Ἐμπεδοκλῆ 290
Τίμων ὁ Φλιάσιος καὶ Ξενοφάνης 174, 470·
γιὰ τὸν Ἡράκλειτον 191
Τιτάνες: καταγωγή 33, 43· καθυπόταξή
τους 37, 52-53· κατάλογος στὸν Ἡσίοδον
50· ἀναφορὲς τοῦ Ὁμήρου 449· νεοπλα-
τωνικὴ ἐτυμολογία τῆς λέξεως 452
Τυφωεύς (Τυφών) 82, 459· μάχη μετὰ τὸν Δία
68, 79-80· γέννησις ἀπὸ αὐτοῦ 72, 73· φι-
δοκέφαλος 78· ταύτισις μετὰ τὸν αἰγυπτιακὸ
θεὸ Σέθ 80· ζευγαρώνει μετὰ τὴν Ἐχιδνα
459
τύχη: στὸν Ἐμπεδοκλῆ 315· στὴν ἀτομικὴ
θεωρία 418, 499
Tannery P.: γιὰ τὴν κίνησιν στὸν Ἀριστο-
φάνην 137-138· γιὰ τὸν Θαλῆ καὶ τὴν ἑ-
κλειψὴ 459
Taylor A. E., γιὰ τὴ δίκην τοῦ Ἀναξαγόρα
363
Theiler W., γιὰ τὰ συγγράμματα τοῦ Διο-
γένη 432
ὕλη: ὁ ἀέρας ὡς βασικὴ μορφή της (Ἀναξί-
μένης) 153-156· (Διογένης) 437-440· θε-
ωρία τοῦ Ἀναξαγόρα 372-377· ὁ δυϊσμός
του, πνεύματος καὶ ὕλης 371· θεωρία τῶν
ἀτομιστῶν 414-416
«ὕλοζωισμός», καὶ ἡ ἀποψὴ τοῦ Θαλῆ γιὰ
τὴν ψυχὴ 108-109
ὑπόπτερος 75
Verdenius W. J., γιὰ τὴς ἀπόψεις τοῦ Ἡ-
ράκλειτου περὶ ψυχῆς 477
Vernant J. P., γιὰ τὸν Ἀλκιμᾶνα 62
Vetusta Placita, ὡς πηγὴ δοξογραφικῶν
συνόψεων 21-22
de Vogel C. J., γιὰ τὸν Φιλόλαον καὶ τοὺς
πυθαγόρειους 334
Walzer R. 475· (μτφρ.) Γαληνοῦ *Περὶ τῆς*
ιατρικῆς ἐμπειρίας 433
Wasserstein A., γιὰ τὴ βαβυλωνιακὴ μέ-
τρησιν τῆς ἐκλειπτικῆς 460
Webster T. B. L. 77
West M. L., γιὰ τὰ ὁστέινα πινάκια τῆς
Ὀλβίας 45· γιὰ τὸν Ἀλκιμᾶνα 62
Wiggins D., γιὰ τὴν ἡρακλείτεια ροὴ 475
Wilamowitz U. von 70, 455· γιὰ τὴ σχέση
μεταξὺ τῶν δύο ποιημάτων τοῦ Ἐμπε-
δοκλῆ 322· γιὰ τὸν Χρόνον ὡς κοσμογο-
νικὸ θεὸ 456
Wright M. R. 484, 485· γιὰ τὴν κατάταξιν

τῶν ἀποσπασμάτων στὰ δύο ποιήματα τοῦ Ἑμπεδοκλῆ 291· ποῖο ἦταν ἐκτενέστερο 483· ἀποδίδει στὸν Ἑμπεδοκλῆ διπλὴ κοσμογονία 484

Φαββαρίνος, γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο 110

Φαέθων 149

Φάνης, στὴν ὁρμικὴ κοσμογονία 39-40, 47-48, 450, 451, 452· σχέση με τὸν Ἑρῶτα 43, 451

Φερεκύδης ὁ Ἀθηναῖος 64, 65

Φερεκύδης ὁ Λέριος 64

Φερεκύδης ἀπὸ τῆ Σύρου 24

ἡ κοσμογονικὴ τοῦ προσέγγιση 64

χρονολόγηση καὶ σύγγραμμα 64-66· ὁ τίτλος 65, 72

Ζωὴ καὶ θρύλος 66-69· θαύματα ποὺ συνδέονται με τὸν Πυθαγόρα 64, 66-67 (πρβ. ἐπίσης 231)· πιθανὲς ἀνατολικὲς πηγές 48, 67-68, 79-80, 83, 458· ἡλιοτρόπιο 68-69, 95

περιεχόμενα τοῦ βιβλίου τοῦ 69-83· πρωτόγονες θεότητες καὶ δημιουργία 69-73· ἡ ροπὴ τοῦ στὴν ἐτυμολογία 70-71, 83, 457· Χθονή-Γῆ 71-72, 456· σχέση τοῦ Χρόνου με τὸν Κρόνο 70-71, 456 (πρβ. 43, 452)· ἀρχικὴ δημιουργία ἀπὸ τὸν Χρόνο 71-73· οἱ ἑπτὰ μυχοὶ 65, 72· ὅψιμες ἐρμηνείες τῆς δημιουργίας τοῦ Χρόνου ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ 72, 445· γονιμοποίηση τῶν αὐγῶν ἀπὸ τὸν Κρόνο-Χρόνο 72-73· ἐρμηνεία τοῦ χάους 457 (πρβ. 51)

ὁ γάμος τοῦ Ζάντα (Δία) με τὴ Χθονὴ καὶ τὸ στολισμένο φόρεμα 73-75, 80-81, 82-83· τὸ στόλισμα ὡς ἀλληγορία δημιουργίας 74, 81· ὁ Ἑρῶς στὸ γάμο 74-75, 458

ἡ πτερωτὴ βαλανιδιὰ καὶ τὸ φόρεμα 75-77· ἐρμηνεία τῆς βαλανιδιάς 75-77· ἡ βαλανιδιὰ ὡς θεμέλια τῆς γῆς 76-77· τὸ κοσμοεῖδωλο τοῦ Φερεκύδῃ 76-77

ἡ μάχη Κρόνου καὶ Ὀφιονέα 77-80

ὁμοιότητες με τὴ μάχη Δία-Τυφώα 79-80· παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ 79-80

ἡ σειρά τῶν γεγονότων 80-83· χωρισμός τοῦ κόσμου 80-81· ἐλλείποντα περιστατικά 81, 83· πρόβλημα καταγωγῆς τοῦ Ὀφιονέα 80-82

σύνοψη 82-83· ἀντιδιαστολὴ με τὸν Ἡσίοδο 83

προσαρμοποίηση τοῦ Χρόνου 450, 452, 456

φθορὰ, γνήσια στὸν Ἀναξίμανδρο; 127

Φιλόδημος 18, 450

Φιλόλαος ὁ Κροτωνιάτης: χρονολογικὰ καὶ βιογραφικὰ 332-333· πρόβλημα αὐθεντικότητας τῶν συγγραμμάτων 223, 333-334· καὶ τῆς σχέσης τοῦ με τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ πυθαγορισμοῦ 334, 338, 340-341, 350, 352· θεωρία περαινόντων καὶ ἀπειρών 334-338, 340· ἐννοια τοῦ ἀριθμοῦ 336-337· ἡ ἰδέα τῆς ἀρμονίας 240, 335, 337-338, 340, 486· ἐπιστημολογία 336-338· κοσμογονία 349-350· βιολογία 350, 486-487· πλανητικὸ σύστημα 350-352· πιθανὴ συμβολὴ στὴ θεωρία τῆς ἀρμονίας τῶν σφαيرῶν 353· γιὰ τὴν αὐτοκτονία 332, 357· ἡ ἐπίδρασιν τῶν ἑλεατῶν 266, 336, 337, 485, 487· καὶ τῶν πρώιμων φυσικῶν 338, 487· γιὰ τὸν ἥλιο 487· γιὰ τὴς ἐκλείψεις 487

φιλόσοφος, στὸν Ἡράκλειτο, ἴσως με ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸν Πυθαγόρα 225

Φίλων ὁ Βύβλιος: γιὰ τὰ δάνεια τοῦ Φερεκύδῃ ἀπὸ τοὺς Φοίνικες 80· καὶ Σαγγουινάθων 453

φλοιός, στὴν κοσμογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου 151, 466

Φοινίκη: συνάψεις στὸν Ἡσίοδο 67-68, 79-80· στὸν Φερεκύδῃ 67-68, 80· Φοίνικες πρόγονοι τοῦ Θαλῆ 89· χρῆσις τῆς θέσης τῶν ἀστρων στὴ ναυσιπλοΐα 89-90· κοσμογονία καὶ τὸ Χάος τοῦ Ἡσίοδου 453-454

φρῆν, στὸν Ξενοφάνη 470

φύλα, διαφοροποίηση: στὴν ἐμβρυολογία τοῦ Παρμενίδῃ 267· στὴν ἐξελικτικὴ θεωρία τοῦ Ἑμπεδοκλῆ 311-313· ἀριθμολογία τοῦ πυθαγορισμοῦ 341, 345-346

Φυσικῶν δόξαι, βλ. Θεόφραστος

φυσιολογία: ἐπίδρασις τῆς μελέτης τῆς στὴν κοσμολογία 103, 104-105, 460-461· συμβολὴ τοῦ Ἑμπεδοκλῆ 310-311, 317-320· Διογένης 434-436, 439, 442-446· θεωρίες τοῦ Φιλόλαου 486-487

φύσις, συμβατικὴ χρῆσις σε τίτλους ἔργων 111, 175, 192, 290, 395, 463, 494

φυτὰ: καὶ διδασκαλία τοῦ Ἑμπεδοκλῆ περὶ μετενσάρκωσης 326, 329· στὸν Ἀναξαγόρα 387

Φῶκος ὁ Σάμιος 98-100

φῶς: στὴν παρμενειακὴ κοσμολογία 262-269· στὸν πυθαγόρειο πίνακα τῶν ἀντιθέτων 347-348· βλ. ἐπίσης ἐκλείψεις, ἥλιος, Ἡμέρα, σελήνη, φωτιά «φῶς τῶν Διοσκούρων», βλ. «φωτιά τοῦ Ἀγίου Ἑλμου»

φωτιά: παράγεται ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ Κρόνου 71-72, 457· στὴν κοσμογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου 141, 142, 144-146· τοῦ Ἀναξίμενη 160· πρωταρχικὸ συστατικὸ στὸν Ἡράκλειτο 196, 437· καὶ κοσμικὴ

τάξη στὸν Ἡράκλειτο 205-207· πιθανῶς ταυτίζεται μὲ τὸν αἰθέρα 206· στὴν κοσμολογία τοῦ Παρμενίδη 265-266· στὸν Ἐμπεδοκλῆ 294, 300-302, 307-310, 312-313, 316-317· στὴν πυθαγόρεια κοσμολογία 350-352· στὸν Ἀναξαγόρα 378· στὸν Ἀρχέλαο 392-393· ἀτομιστικὴ ἐρμηνεία 425, 501
«φωτιὰ τοῦ Ἀγίου Ἐλμου», ἐξήγηση Ἀναξιμένη 182

χαλαρός, στὸν Ἀναξιμένη 156-157

Χαλκίδιος 452, 476

Χάμ: ἡ προφητεία του, καὶ ὁ Φερεκύδης 75, 458-459· ταυτίζεται μὲ τὸν Ζωροάστρη 458-459

χάος

ἀρχαῖα κοσμογονικὴ θέση, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη 35· πρωτογενὲς στὴν κοσμογονία τοῦ Ἡσίοδου 49-56· ὕστερες ἐπεξεργασίες τῆς ἰδέας τοῦ Ἡσίοδου 37, 53-56· ρόλος στὴν ὀρφικὴ κοσμογονία 41-43, 48· καὶ ὁ Πόρος τοῦ Ἀλκμάνα 63

ἐρμηνείες τοῦ χάους 51-52· ἐτυμολογία 51· χρῆση στὴ λογοτεχνία 51-52· στὴ Θεογονία 52 κέ.: ὁ Cornford τὸ ἐρμηνεύει ὡς χάσμα μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς 53-54, 56· περιγραφή τοῦ κάτω κόσμου σὲ πρόσθετες παραλλαγές στὴν Τιτανομαχία 37, 54-56· φύση τοῦ χάσματος καὶ σχέση μὲ τὸν Τάρταρο 56· στὸν Φερεκύδη 70, 457· σύγκριση μὲ τὸ γερμανικὸ *ginnunga-gap* 453· ἐρμηνείες τῶν Βλαστοῦ καὶ Höl-scher 453

χαρτογραφία: χάρτης τοῦ Ἀναξίμανδρου 76, 110, 113-114· τοῦ Ἐκκασίου 113-114

χάσμα, τὸ ἀνεμοδαρμένο χάσμα, τόπος τῆς Νύχτας 37, 451

χέεσθαι, ὡς ἐτυμολογικὴ πηγὴ τοῦ χάους 71, 457

χρυστικὴ μυθολογία, ὁμοιότητες μὲ τίς ἐλληνικὲς θεογονικὲς καὶ κοσμογονικὲς διηγήσεις 24-25, 29, 48, 57-58, 59-60, 79, 454

Χθονή: στὴν κοσμογονία τοῦ Φερεκύδη 65, 69-72· μὲ τὸ ὄνομα Γῆ 70-71, 456· σημασία, σὲ σχέση μὲ τὴ γῆ 69, 73-75· ὡς φύλακας τοῦ γάμου 73· γάμος μὲ τὸν Ζάντα καὶ δῶρο τὸ στολισμένο φόρεμα 73-75· ἡ φτερωτὴ βαλάντιδα καὶ τὸ φόρεμα 75-77· ὡς γονέας τοῦ Ὀφιονέα 81-82· ταύτιση μὲ τὴν Ἥρα 82 (πρβ. 73, 456)

χώνι (καὶ χαλάζι): ἐξήγηση Ἀναξιμένη 165,

166· στὴ θεωρία τῶν ἀντιθέτων τοῦ Ἀναξαγόρα 377, 491

Χοιρίλος ἀπὸ τὴν Ἰασὸ 462

χρεών, σημασία 127

Χρόνος: στὴν ὀρφικὴ κοσμογονία 39-43, 450, 456· σύνδεση μὲ τὸν Κρόνο 43, 70-71, 73, 78-79, 80-81, 450· στὴν κοσμογονία τοῦ Φερεκύδη 65, 69-71, 455, 456· ἀρχικὴ δημιουργία ἀπὸ τὸ σπέρμα του, στὸν Φερεκύδη 71-73, 82· ἐκθρονίζεται ἀπὸ τὸν Ζάντα-Δία 79, 80· ὡς πατέρας τοῦ Ὀφιονέα 82· ἀνατολικὴ ἀρχὴ τῆς κοσμογονικῆς ἔννοιας 450, 456· παράσταση του ὡς φτερωτὸ φίδι 450-451· βλ. καὶ χρόνος

χρόνος: ὡς κοσμογονικὴ ἔννοια 69-71, 450, βλ. καὶ Χρόνος· ἡ τάξις τοῦ χρόνου στὸν Ἀναξίμανδρο 129-130, 456· τὸ πυθαγόρειο δόγμα τῆς κυκλικῆς ἐπανάληψης 245 (πρβ. 323-324)· ἡ ἀποψὴ τοῦ Παρμενίδη 258, 481· τὸ ἐπιχειρήμα τοῦ Ζήνωνα 280-285· ἡ ἔννοια τῆς ἀέναντος ἐπανάληψης στὸν Ἐμπεδοκλῆ 295-296· καὶ γιὰ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου 303· στὴν πυθαγόρεια κοσμογονία 349, 350

χρόνου τάξις, στὸν Ἀναξίμανδρο 127, 129-130, 456

ψάρι: στὴ ζωογονία τοῦ Ἀναξίμανδρου 150-151· ὁ Διογένης γιὰ τὴν ἀναπνοή του 505

Ψευδοαριστοτέλης, *Μ.Ε.Γ.*: γιὰ τὸν Ξενοφάνη 174· γιὰ τὸν Μέλισσο 396, 494-495

Ψευδοπλούταρχος, *Στρωματεῖς* 22, 115, 128, 133-134, 140, 141-142

ψυχή

προφίλοσοφικὲς ἀντιλήψεις: ἡ ὁμηρικὴ ψυχὴ 25, 107, 211· πνεῦμα καὶ ψυχὴ 167, 439· ὀρφικὲς διδασκαλίες γιὰ τίς ψυχὰς τῶν νεκρῶν 44, 45· καὶ ἡ ἀντίληψή τους γιὰ τὸ σῶμα ὡς φυλακὴ τῆς ψυχῆς 229

στὸν Θαλῆ: οἱ ψυχὰς ὡς θεοὶ 106· ὡς κατὰ τὸ κινητήριον 107· ποὺ ἀποδίδεται σὲ ἀψυχα ἀντικείμενα 107-109

στὸν Ἀναξιμένη, σύγκριση τοῦ κοσμικοῦ ἀέρα μὲ τὴν ψυχὴ-πνεῦμα 166-170

ἡ ἀποψὴ τοῦ Ἡράκλειτου 168, 169, 209-214, 217· τὴ συγκρίνει μὲ ἀράχνη 476 (πρβ. καὶ 25)

τὸ δόγμα τῆς μετενάρκωσης τοῦ Πυθαγόρα 227· συνάφεια μὲ τὴν ὀρφικὴ διδασκαλία 229· ἐσατολογία 242-243

ὁ Παρμενίδης γιὰ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς 247

οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 330-331

- πυθαγόρειες θεωρίες για τη φύση της ψυχής 338-339, 354· επιχείρημα του Ἀλκιμαίωνα για τὴν ἀθανασία της 355-356
- στὴ θεωρία τῶν ἀτομιστῶν 425, 426, 501 ἡ ἀποψη τοῦ Διογένη 437-440
- ψυχὴ: συγκρινόμενη μετὶ τὸν δέρα ἀπὸ τὸν Ἀναξίμενη 166-170· διακρινόμενη ἀπὸ τὸν θυμὸν στὸν Ὅμηρο 167, 439· στὸν Πυθαγόρα 227· ἔχει στὸν Ἐμπεδοκλῆ 330-331
- ψυχολογία, θεωρία τοῦ Ἡράκλειτου 210
- Yggdrasil*, σκανδιναβικὸ κοσμικὸ δέντρο 458
- ᾽Ωγγινός: τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τοῦ στὴ μάχη Κρόνου-᾽Οφιονέα 81· παραλλαγή τοῦ ᾽Ωκεανοῦ 457· βλ. καὶ ᾽Ωκεανός
- ᾽Ωκεανός
- περιβρέχει τὴ γῆ, πηγὴ ὄλων τῶν νερῶν 28-31, 103, 104-105, 114· ὡς κυκλικὸς ποταμὸς 28-30· ὡς ἐξωτερικὴ θάλασσα 28· ἡ ἔννοιά του ἀνεξάρτητὴ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία 29· ὁμηρικὲς ἀναφορὲς σὲ μὴ ἐλληνικὲς μυθολογίες 28-29, 34· πιθανὴ σχέση τῆς ἔννοιας μετὰ τις πλημμύρες τοῦ Νεῖλου καὶ τὴ Μεσοποταμία 29, 34· τὸ πέρασμα τοῦ ἡλίου 30· καταγωγὴ τῆς λέξης καὶ πιθανὴ ἐτυμολογία 449· ὁ ἥλιος, τὰ ἄστρα καὶ ὁ ὠκεανὸς στὸν Ὅμηρο 449
- ὡς πηγὴ καὶ ἀρχὴ ὄλων τῶν πραγμάτων 31-34· ἀσήμαντες οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν κοσμογονικὴ σημασία του στὸν Ὅμηρο 31· ἡ σημασία του στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη 32-33· μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ὁρφικὴ ποίησι 32-33· ἡ προτεραιότητά του δὲν εἶναι πρῶτῃ ἔννοια 33, ἀρχαῖα κοσμογονικὴ θέσι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη 35· κατατάσσεται μαζί μετὰ τὴ Νύχτα, τὴ Γαῖα, τὸν Οὐρανόν, στὸν Ἡσίοδο 35, 51· στὴν ὁρφικὴ κοσμογονία 33, 46-47· στὴν ἡσιόδεια 49-51
- περιγραφή του ὡς ἀναπόσπαστου τμήματος τῆς γῆινος ἐπιφάνειας 76
- στὴ μάχη Κρόνου καὶ ᾽Οφιονέα 77-78, 80-81
- ὡς ᾽Ωγγινός: στὸν Φερεκύδη 74· ὡς παράστασι στὸ στολισμένον φόρεμα ποῦ ὁ Ζεὺς ἔδωκε στὴ Χθονίη 74, 77
- σχέσι μετὰ τὸν Πόντο 453
- ἐξασφαλίζει τὴν ἐπαφὴ μεταξὺ γῆς καὶ οὐρανοῦ 453· βλ. καὶ ᾽Ωγγινός
- ᾽Ωριγένης 18, 22· ἀναφέρει τὸν Κέλσο, γιὰ τὸν Φερεκύδη 458
- Zeller E. 159, 368, 493· γιὰ τὴ φτερωτὴ βαλανιδιὰ τοῦ Φερεκύδη 76· γιὰ τοὺς ἀναρίθμητους κόσμους τοῦ Ἀναξίμανδρου 131· γιὰ τὸν Ἀρχέλαο ὡς ἡθικὸ φιλόσοφο 493
- Zuntz G. 478, 483, 485· γιὰ τοὺς πυθαγόρειους καὶ τίς χρυσὲς δέλτους 45· γιὰ τοὺς θαίμονας τοῦ Ἐμπεδοκλῆ 324
- Zuran Akarana* (ὁ ἱρρανικός «ἄπειρος χρόνος») 450, 456

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΤΩΝ G. S. KIRK, J. E. RAVEN
ΚΑΙ M. SCHOFIELD
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΜΑΝΟΥΣΑΡΙΔΗ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1988
ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΒΛΕΨΗ
ΤΟΥ Ε. Χ. ΚΑΣΔΑΓΛΗ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ
ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ Σ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ
ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ Δ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Δ' ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ ἀνατύπωση ἔγινε στὸ Τυπογραφεῖο-Λιθογραφεῖο
Δ. Ε. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
(Ἰούνιος 2001)

ΤΟ ΕΡΓΟ ΑΥΤΟ, πού πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1957, προορίζεται κυρίως γιὰ ὅσους ενδιαφέρονται γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σκέψης· ὡστόσο οἱ συγγραφεῖς, μεταφράζοντας ὅλα τὰ ἐλληνικά χωρία καὶ περιόριζοντας μερικὲς ἐπιμέρους ἀναλύσεις σὲ σημειώσεις, θέλησαν νὰ κάνουν τὸ βιβλίο χρήσιμο καὶ σ' ἐκείνους τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς ἐπιστῆμης πού δὲν εἶναι ἐξοικειωμένοι μὲ αὐτὸν τὸν σημαντικὸ καὶ γοητευτικὸ τομέα. Οἱ συγγραφεῖς περιόρισαν τὸ θέμα τους στοὺς κυριότερους προσωκρατικούς «φυσικούς» καὶ τοὺς προδρόμους τους, πού ἐνδιαφέρθηκαν κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ συνάφεια τῶν πραγμάτων γενικά. Βέβαια, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βου καὶ τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. ἀναπτύσσονταν εἰδικότερα ἐνδιαφέροντα, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ μαθηματικά, τὴν ἀστρονομία, τὴ γεωγραφία, τὴν ἰατρικὴ καὶ τὴ βιολογία· ἀλλὰ ἀπὸ ἔλλειψη χώρου καί, ὡς ἓνα βαθμὸ, στοιχείων δὲν ἀναλύονται αὐτὰ τὰ ἐπιμέρους ζητήματα πέρα ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν κυριότερων φυσικῶν. Ἐπίσης δὲν περιλαμβάνονται οἱ σοφιστὲς, τῶν ὁποίων ἡ θετικὴ φιλοσοφικὴ συμβολὴ βρίσκεται κυρίως στοὺς τομεῖς τῆς ἐπιστημολογίας καὶ τῆς σημασιολογίας. Οἱ συγγραφεῖς δὲν ἐπιχείρησαν νὰ κάνουν μιὰ αὐστηρὰ ὀρθόδοξη ἀνάλυση τῶν κειμένων (ἂν εἶναι νοητὸ κάτι τέτοιο σ' ἓνα πεδίο ὅπου οἱ γνώμες ἀλλάζουν τόσο γρήγορα), ἀλλὰ σὲ πολλὰ σημεία προτείνουν τὴ δική τους ἐρμηνεία. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀναφέρουν συνήθως καὶ ἄλλες ἐρμηνεῖες τῶν διαφιλονικουμένων σημείων καὶ προσπαθοῦν νὰ δώσουν στὸν ἀναγνώστη τὰ κύρια ὕλικά γιὰ νὰ διαμορφώσει τὴ δική του ἀποψη.

Τὸ μέρος τοῦ βιβλίου πού ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἰωνικὴ παράδοση, συμπεριλαμβάνοντας τοὺς προδρόμους τῆς καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς ἀτομιστὲς καὶ τὸν Διογένη, γράφτηκε ἀπὸ τὸν G. S. Kirk, ἐνῶ τὸ μέρος πού ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἰταλικὴ παράδοση, καθὼς καὶ τὰ κεφάλαια γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Ἀρχέλαο, γράφτηκε ἀπὸ τὸν J. E. Raven. Φυσικά, τὰ κείμενα τοῦ ἐνὸς συγγραφέα ὑποβλήθηκαν στὴν ἐξαντλητικὴ κριτικὴ τοῦ ἄλλου, ἐνῶ τὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ βιβλίου καταστρώθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς δύο μαζί. Τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ συγγραφεῖς ἀποφάσισαν ὅτι τὸ βιβλίο χρειάζεται ριζικὴ ἀναθεώρηση. Τὸ 1979 ὁ M. Schofield δέχτηκε νὰ πάρει μέρος στὸ ἐγχείρημα, καὶ οἱ τρεῖς συγγραφεῖς συμφώνησαν ἀπόλυτα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ ἐργασία. Σ' αὐτὴ τὴν καινούρια ἐκδοσὴ ὑπάρχουν σημαντικὲς ἀλλαγές, κυρίως στὰ κεφάλαια γιὰ τοὺς ἐλεατικούς, γιὰ τοὺς πυθαγορείους, κι ἐπίσης γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, πού ξαναγράφτηκαν ἀπὸ τὸν M. S. σύμφωνα μὲ τὰ νεότερα δεδομένα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας.